

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513



LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
3(117)

BAKİ -2021

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL

VE

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

3(117)

Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

– 2021 –

REDAKSIYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

=====

UMUMİ DİLÇİLİK:
ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLAHİYYAT
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

Prof. R.Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M.Kazımov

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E.Əzizov
Prof. T.Hacıyev
Prof. S.Abdullava
Dos. Ə.Ağakışiyev
Dos. E.Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə.Nəcəfzadə

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akad. N.Paşayeva-məsul redaktor
AMEA müx.üzvü, prof.T.Mütəllibov

TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:

Akad. N.Cəfərov – məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov

JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. Q.Məhərrəmli – məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L.Əhmədova
Prof. M.Cəfərov
Prof. L.Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N.Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C.Nağıyev
Prof. B.İsmayılov
Fil.e.dok., dos. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova - məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü., prof. C.M.Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X.İsmayılov-məsul redaktor
Dos.M.Məmmədov

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: prof. L.Əhmədova, fil.f.dok. R.Bayramov

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. L.Ələkbərova

Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiyyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ.....	5-148
S. SEYİDOVA. Uslubi morfologiya.....	5
A. ZƏRBƏLİYEV. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənmiş antroponimlərə bir baxış	10
A. CƏFƏROVA . Bolqar dilinin leksikasında məcazlaşma.....	13
A. TUKUMBAEVA. Применение лексических трансформаций на примере переводов романа М. Булгакова.....	17
P. ШИХАМИРОВА. Проявление процесса лексикализации в сфере военной терминологии.....	20
A. ALLAHVERDİYEV. Nasir Xosrovun “Səfərnəmə” əsərində polisemiya.....	23
İ. ƏLİYEV. Say tərkibli söz birləşmələrinin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri.....	24
S. ƏLİZADƏ. Bilgə xaqan abidəsində heyvan adları.....	30
G. MAHMUD. Azərbaycan və ərəb dillərində sözdüzəltmənin bəzi oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.....	34
M. MƏMMƏDOVA. Milli kalorit daşıyan realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi.....	38
M. FƏRƏCOVA. Fars dilində mürəkkəb sifətlərin müxtəlif quruluş modelləri.(Ardı.III hissə).....	41
G. RƏFİBƏYLİ. İngilis dilində rənglə bağlı idiomlar.....	46
Z. BƏHMƏNLİ. Azərbaycan dilində elmi-texniki terminlərin lüğətlərdə əksi.....	51
E. ZEYNALOV. Amerika prezidentlərinin inqurasiya çıxışlarında dəyərlər konsepti.....	54
G. MAHMODOVA. Müxtəlif sistemli dillərdə məişət leksikasının xüsusiyyətləri.....	58
A. HÜSEYNOVA. Ərəb dilində izafət tərkiblərinin işlədilməsi.	62
A. HACIYEVA. zamanların uzlaşması probleminin şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunması.....	65
L. ƏLİZADƏ. Antik dövrdə ingilis dilində turizm leksikasının formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu.....	69
T. ЗЕЙНАЛОВА. Безличные предложения в современном русском языке.....	72
T. HƏMİDOVA. İngilis dilinin dünya dillərində yeri.....	75
N. HACIYEVA, Ş. ABASOVA. Kommunikasiya prosesində səs mədəniyyətinin formalaşdırılması.....	78
A. ƏLİYEV. Ünsiyyətin dioloji və monoloji formaları.....	81
N. MƏMMƏDOVA, A. MİRZƏYEV. Kommunikasiya zamanı diksiya və etiketlərin əhəmiyyəti.....	84
S. ORUCOVA. Nitqin kommunikativliyi və onun formaları.....	87
T. HÜSEYNOVA. Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli.....	90
A. RƏHİMLİ. “Zadəganlıq” konseptinin leksik və frazeoloji inventarı: “upper class” nitq vərdisləri kontekstində.....	94
T. ИБРАГИМОВА. К вопросу о фонематическом принципе русской орфографии	98
İ. TEMİROĞLU. Dilin adlandırma (nominasiya) funksiyasında məntiqi-linqvistik amillər.....	103
Ş. ƏLİYEV. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili.....	109
Ş. MİRQƏDİROVA. Yapon dilində feilin icbar növünün müqayisəli tədqiqi.....	111 R.
ALİSOVA. “Həyat” və “ölüm” konseptlərinin dil və din baxımından təhlili.....	114
L. KƏRİMOVA. İngilis dilinin Azərbaycan dilinin leksikasına təsirində qloballaşmanın rolu.....	119
Ə. ƏFŞARİ. “Xoşbəxtlik” və “bədbəxtlik” konsepti ilə bağlı atalar sözlərinə linqvokulturoloji aspektdən baxış.....	122
F. MUSTAFAYEV. 1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövründə dil, üslub və janr məsələləri.....	126
N. ƏHMƏDOVA . Yapon dilində feilin ehtimalşəklinin müəvəsisli tədqiqi.....	129
G. ABDULLAYEVA. İngilis dilinin qrammatikasında artıqlığın istifadə üsulları.....	133
K. MUSAYEVA. Əlcəzair ləhcəsi.....	137
Ü. İBRAHİMOVA. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında köməkçi nitq hissələri.....	141
D. XANBABAEVA. Классификации фразеологических синонимов и антонимов.....	146
ƏDƏBİYYATŞUNSLIO-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ.....	149-201
S. QAFAROVA. Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişaf yolları.....	149
Ü. ABDULLAYEVA. Abdulla Saicinin romantik yaradıcılığında Turancılıq.....	153
S. MƏMMƏDOVA. Qothold Efraim Lessinqin maarifçilik görüşləri.....	158
H. HAĞİEB. Азербайджанская классика на русском языке.....	161
A. FƏRƏCOVA. Əli Nəzminin felyeton yaradıcılığı.....	166
N. QAFQAZLI. Abdulla bəy Asi: həyatı və bədii irsi.....	170
M. ELYASOVA- RƏCƏBOVA. İsa Hüseynovun “Saz” novestində arzu və aorxu problemi.....	174
M. İSMAYİLOVA. Nizami Gəncəvinin təbiəti mühafizə konsepsiyasının aktuallığı.....	177
A. NƏBİYEV. “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri” dastan-rəvayətində hadisə və əhvalat özünəməxsusluğu.....	180
R. CƏFƏROVA. Güneli Güntün Bağdad Yollarında romanında türk folkloru.....	184
G. ƏLİYEV. XIX-XX əsrlər türk aşıqları (həyatı və yaradıcılığı).....	187
M. QULUYEVA, Ş. BALAYEVA. Molla Pənah Vəqifin müasirləri.....	192
N. CAHANGİROVA. Lao Şının həyat və yaradıcılığı.....	195
A. QURBAN. "Fərhad və Şirin" dastanının müxtəlif versiya və variantlarında Fərhad, Şirin və Xosrov surətləri.....	199
PEDAQOGİKA-ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ	202-251
R. BAYRAMOV. Almaniyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixinə ümumi baxış.....	202
C. ИСКЕНДЕРОВА. Технология обучения иностранному языку.....	206
A. MEYBƏLİYEV. Developing materials of ESP for Economics major.....	210
P. TAXMAZOVA, H. ŞİRALİZADƏ. Фонограмма - специфическое средство обучения языкам.....	214
K. SULTANOVA. Məktəbəqədər tədris müəssisələrində Nizaminin hekayə və nəğillərinin öyrədilməsinin əhəmiyyəti.....	217
H. AMIRASLANOVA. Дидактические принципы обучения французскому языку в неязыковых вузах.....	220
S. MƏHƏRRƏMOVA. Süjet anlayışı və onun öyrədilməsi yolları.....	223
C. HƏSƏNOVA. Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti.....	225
Ş. NADİROVA. Yeniyetmələrin bədii təfəkkürünün formalaşmasında atalar sözü və məsələlərin rolu.....	227
Y. VƏLİYEV. Qadın məhkumların şəxsiyyəti və onun tədqiqinə əsas yanaşma.....	230
A. MAMƏDOVA. К вопросу о практическом использовании речи учащихся вспомогательной школы.....	235

H. ACADOBA. Структура урока русского языка в национальной аудитории.....	239
M.ƏLƏSGƏROVA. Akademik yazının əsas xüsusiyyətləri.....	242
A. FƏRZƏLİYEVƏ, Fətik ünsiyyət qeyri-informativ ünsiyyət vasitəsi kimi.....	245
N. ASGAROVA. Methods, techniques, approaches and principles in language teaching.....	248
<i>JURNALISTIKA-ЖУРНАЛИСТИКА.....252-274</i>	
F.MƏLİKOVƏ. Azərbaycan uşaq mətbuatının tarixindən.....	252
Ş. İBRAHİMOV. Nəriman Nərimanovun Azərbaycan torpaqları uğrunda mübarizəsi.....	255
V. MƏMMƏDZADƏ. “Twitter” platformasında data analizi və onun multimedia elementləri ilə təqdimatı üsulları.....	259
X. VƏLİYEVƏ. Televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verislərdə ədəbi dil normalarının pozulması.....	262
Q.MƏHMƏDOV. Müəllimlikdən yazıçılığa doğru.....	268
A. MƏMMƏDOVƏ. Qazaxıstanda yeni media inkişafı.....	272
<i>KITABSÜNASLIO – КНИГОВЕДЕНИЕ.....275-279</i>	
S. ƏLİYEVƏ. Qlobal informasiya çağırışları kontekstində kitabxanalar.....	275
<i>MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....280</i>	
Г. АБДУЛЛАЕВА. Азербайджанские, русские и французские народные обычаи и обряды.....	280
S.MƏHƏRRƏMOVƏ. Milli ədəbi düşüncədə şəhidlik mövzusu.....	284
M. MEHDİYEVƏ, Ü. HÜSEYNOVƏ. Stylistic problems of translation.....	288
N. İBRAHİMOVƏ. Sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcıların rolu.....	291
A. MƏMMƏDOVƏ, A. MEHDİYEVƏ. “Kitabi-Dədə Oorəud” dastanının lingvostatistik təhlili.....	294
S. RƏHMANOVƏ. Türk dünyası və türk dili.....	298
R. AGAYEVƏ. Dialoji mətnlərdə danışq dili elementləri.....	301
S. ABDULLAYEVƏ. Kişilər az yaşadı.....	304
C. ALİYEVƏ. Наименования «Женских одежий» XIX века, заимствованные из французского языка.....	308
M. HACI-ƏZİZLİ. Azərbaycan dili üslubiyatı və tədqiqi tarixi.....	310
T. OPUDJOBA. Compliments в азербайджанском, русском и английском языках.....	313
Z. MAYILOV. Atalar sözlərində omonimlik və omonimik hadisələr.....	316
R. İMANOV. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə varanmış neologizmlər.....	319
C. İCMAILOVƏ. Переводы и подражания произведений восточной поэзии поэтами-символистами.....	322
A. NİFTALİYEVƏ, M. ƏLİYEVƏ. Şimali german (skandinav) dillərinin müasir alman dilinə təsiri.....	326
İ. HACİYEVƏ. Azərbaycan televiziya kanallarında yayımlanan şou xarakterli verislərdə ədəbi dil normalarının pozulması.....	330

Sultan Seyidova¹
ÜSLUBİ MORFOLOGİYA

(Əsas nitq hissələrinin – sifət, say, əvəzlilik və zərflərin üslubi imkanları)

Üslubi morfolojiya morfoloji vahidlərdən məqsədyönlü istifadə deməkdir. “Üslubi-morfoloji imkanlar” (prof. Ə.Dəmirçizadə) adlandırılan bu vasitələr onların morfoloji quruluşu və sintaktik təbiəti ilə bağlı olur. “Bu imkanlar isə morfoloji vahidlərin mənə, quruluş, fonetik tərkib, mənşə mənsubiyyəti, işlənmə şəraiti və dairəsi kimi əlamətlərlə üzvi surətdə əlaqədar olur və şərtlənir. Buna görə də morfoloji imkanlar və bu imkanların üslubi istifadə yolları haqqında az-çox təsəvvürə malik olmaq üçün bu əlamətləri bilmək lazımdır” (2, s. 179).

Morfoloji imkanlar dedikdə sözlərin ümumi qrammatik mənalarına görə müəyyən qruplarda cəmlənməsi nəzərdə tutulur. Sözlər isə sıfır morfem səviyyəsində yox, müəyyən şəkli (qrammatik) əlamətlər qazanmaqla bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olur. Bu isə o deməkdir ki, morfoloji imkanlar dedikdə əsas və köməkçi nitq hissələrinə daxil olan leksik-morfoloji və morfoloji vahidlərin yerinə yetirdikləri üslubi vəzifələr nəzərdə tutulur.

Sifətlər substantivləşərək əlamət bildirmək, adi təyin və ya bədii təyin olmaq xüsusiyyətlərini itirir, əşya məzmunu qazanır. Bu məzmun həm də ismə aid qrammatik kateqoriyalarla – hal, mənsubiyyət, cəm və yeri gəldikcə xəbərlilik kateqoriyalarının əlamətləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

Ç i m n a z. *Yox, böyüklərimdən nə gördüm ki, kiçiklərimdən sən nə görəsən!* (C. Cabbarlı)

Mərdi yıxılmağa qoymadı mərdlər... (M.Araz);

İnsan canlıların ən qəşəngidi (F.Qoca);

Yalnız gözəllərdir Məkkəm, Mədinəm (S.Vurğun).

Sifətin isimləşməsindən danışarkən ismin də atributivləşməsini yaddan çıxartmaq olmaz: bir sıra isimlər əşya bildirən sözlərin önünə keçib onların əlamətini bildirir, bədii təyin rolunu oynayır. İsmi əlamət bildirməsi onun mətndə qazandığı üslubi çalarlardan biridir. Məsələn:

Düzürük qızıl yanaqlı dəqiqələri

On dörd günlük ay-boşqaba... (Ə.Kərim);

Açır qızıl şahinlərim göy üzündə qanadını (S.Vurğun);

...kişinin gözləri körpə uşağa, torpaq döşəmədə ayaqyalın tappır-tuppur yeriyən uşağa dikilmişdi (Mir Cəlal); *Əlini sallamalı kəmərimdən asdığı xəncərin gümüş dəstəyinə yetirdi* (İ.Şıxlı).

İşarələnmiş sözlər qrammatik mənasına görə isim sayılsa da, mətn daxilində müxtəlif üslubi çalarlıqlar qazanır: birinci “qızıl” “qırmızı rəng mənasını ifadə etsə də, ikinci “qızıl” daha çox keyfiyyət bildirir; “torpaq” və “gümüş” isimləri isə zahiri əlamət ifadə edərək üslubi çalar qazanır.

Sifət yeganə nitq hissəsidir ki, o, dərəcə çalarına malikdir. Dərəcə kateqoriyası müxtəlif morfoloji və sintaktik vasitələrlə meydana gəlir. Məsələn, çoxaltma dərəcəsi sifətlərə -ca² ədatını artırmaqla, sifətin ilk iki səsi ilə sifət arasında *m, p, r, s* samitlərinə birini əlavə etməklə, ədatlardan (ən, lap, çox və s.), *zıl* və *tünd* sözlərindən və *düm* hissəciyindən istifadə etməklə yaranır (“Ağappaq” sözü spesifik üsulla düzəlir). Çoxaltma əlaməti ilə düzəlmiş hər hansı bir sözün ifadə etdiyi emosionallıq nitqin məqsədindən və danışanın fikrinin dəqiq çatdırılmasından asılıdır. Məsələn:

H ə m z ə. *Ay babıların lap,lap belə böyüyü* (C.Cabbarlı);

Nə təmizdir, nə parlaqdır mahtabın süd bənizi,

Ən müqəddəs xəyallara dəvət edir o bizi;

Dağlarının dümağ qarı,

Yaranmışdır qarlı qışdan (S.Vurğun);

Müəllim ona bir sual verərsə, qıpqırmızı olardı. (M.İbrahimov).

Bəzi hallarda dərəcə əlaməti olmadan da eyni və ya yaxın mənalı sözlərin təkrarı, qoşa işlədilməsi çoxaltma, təsirlilik yaradır. Məsələn:

Ağarır tək-tənha incə bir yelkən (S.Vurğun).

Burada sifətin dərəcə yaradan vasitəsi olmasa da, “tək” və “tənha” sözlərinin birləşərək ekspressivlik yaratması gözə qabağındadır. S. Vurğunun “Vaqif” pyesində təlxəyin dilindən şeyxə ünvanlanmış “yekəqarın”, “yekəbaş” ifadələri də həmin bədii məqsədə xidmət edir.

Sayların nitqdə düzgün işlədilməsi və onlardan sonra gələn sözlərin bəzən tək, bəzən də cəmdə olması, müəyyən və bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra işlənen isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməməsi, numerativlərdən yerli-yerində istifadə edilməsi sayın üslubi cəhətlərinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Çox təəssüf ki, hələ də televiziya ekranlarında və radio kanallarında “Xəzərdə üzən on beş gəmilər”, “Qəzadə ölənin üç ailə üzvləri” ifadələri baş alıb getməkdədir. Bütün bunlar saylarla bağlı qrammatik normaların düzgün mənimsənilməməsi ilə bağlıdır. Prof. H.Həsənov qeyd edir ki, bəzən yüksək emosiya və üslubi məqsəddən asılı olaraq müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilər; məs.: H ü r ü. *Rüstəm bəyi görüm iki gözlərindən olsun* (3, s. 300).

¹ BDU-nun dosenti. sultan@seyidli.com

Üslubiyyata dair yazılmış əsərlərdə sayın üslubi məqam və çalarlarından, demək olar ki, danışılır, halbuki vaxtilə prof. Ə.Dəmirçizadə sayın üslubi imkanlarından danışarkən yazırdı: “Azərbaycan dilindəki sayların nitq vahidləri kimi müxtəlif məqamlarda, rəngarəng mənələrdə, ekspressivlik, emosionallıq çalarlıqlarında işlədilməsi faktları, müxtəlif üslublarda məqsədəuyğun istifadə nümunələri sübut edir ki, sayların da üslubi imkanları mövcuddur və bu imkanlardan məqsədəuyğunluq nöqteyi-nəzərindən əlverişli üslubi məqam və çalarlıqlar üçün istifadə olunur” (2, s. 219).

Sayların üslubi imkanlarından danışarkən, hər şeydən əvvəl, “bir” sözünün yaratdığı üslubi çalarlıqlar göz önünə gəlir. Bu barədə elmi ədəbiyyatda xeyli məlumat verilmişdir. “Bir” sözü isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərin yaranmasında əsas rolə malikdir.

Sayların üslubi imkanları ilə bağlı məsələlərdən biri də onların *numerativ*lərlə işlənməsidir. Məlumdur ki, numerativlər funksional mövqe tutur. Onun işlədilməsi nitqin məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. “Ailəmiz beş başdan ibarətdir”, “Mənim bir dənə bacım var” ifadələrində numerativlər düzgün işlədilməmiş və üslubi norma pozulmuşdur, çünki “baş” numerativi, adətən heyvan anlayışına, “dənə” isə cansız əşyaya şamil edilir. Belə halların baş verməsi ilk baxışdan təbii görünə bilər, qrammatik normanın, o cümlədən üslubi normanın pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Bu və ya digər numerativlərin müəyyən və bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra düzgün işlədilməsi fikrin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn:

Mənim sənətim qoltuqçuluqdur, yəni dörd-beş top çit qoltuğuma vurub dolanıram öz kəndimizi, ya qeyri kəndləri... Yoldaşımın sənəti baqqaldı, yəni bir daxmaya üç-dörd pud duz, bir qutu kişmiş və dörd-beş paçka maxorka tütünü qoyub satır; Gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində; Pəs sənə mən niyə iki kəllə qənd verirəm?; Bu saat atları minib, silahlanıb karvanın qabağın kəsərik və kişmişdən beş-on tay gətirərik...; Biz olacağıq iyirmi-iyirmi beş nəfər atlı və silahlı (C.Məmməd-quluzadə); *Bir çəngə pul alıb baş aydı* (M.Süleymanlı).

Göründüyü kimi, mətnə işlənən işarələnmiş sözlər ayrı-ayrı isimlərə aiddir və onların xarakterinə uyğun seçilmişdir. Numerativlərdən bu cür istifadə nitqdə ahəngdarlıq yaradır və fikrin dəqiq ifadə olunmasına kömək edir.

Sayın üslubi cəhəti ilə bağlı üçüncü məsələ bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlərin təkdə və ya cəmdə işlənməsidir. Məlumdur ki, *bir çox*, *bir sıra* saylarından sonra gələn isimlər həmişə cəmdə işlənir. *Xeyli*, *az*, *bir qədər*, *bir neçə*, *bir az* saylarından sonra gələn isimlər həmişə təkdə, yerdə qalan saylardan sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işləyə bilər. Məsələn:

S.Təbrizi bir çox şəhərlər, kəndlər gəzib-dolaşmışdır; Bir neçə adam buna etiraz edirdi;

Çox kitablar oxudum, zənn elədim bəxtiyaram,

Mənə çox mətləbi ahəstəcə qandırtdı muğam (B.Vahabzadə).

Sıra saylarından sonra isimlərin təkdə və cəmdə işlədilməsi də üslubi zənginlik yaradır. Məsələn, “90-cı il” birləşməsindəki *ismə* “-lar” şəkilçisi artırıldıqda təkcə üslubi fərq yox, həm də ciddi mənə fərqi əmələ gəlir. Məsələn:

20 yanvar hadisələri 1990-cı ildə olmuşdur~90-cı illər unudulmaz illərdir.

Öz üslubi imkanlarına görə *əvəzlik*lər digər adlardan fərqlənir. Əvəzlik, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrini əvəz etdiyi üçün onun üslubi çalarlıq, məqam və imkanları da çoxdur. O, mətnə bu və ya digər nitq hissəsini əvəz edir, bəzən onun əvəz etdiyi söz “gizli” qalır; əvəzliyin əvəz etdiyi məfhum, anlayış mətnin ya əvvəlində, ya da sonunda bəlli olur. Məsələn:

Onun sakit və lal-dinməzliyi mənim nəzərimdə təbii bir şeydi...Mən bunda heç bir mənə görməzdim. Lakin böyüdükcə onun xasiyyəti mənim acığıma gəlməyə başlayırdı (M.İbrahimov).

M.İbrahimovun “Azad” hekayəsindən götürülmüş parçadakı “o” əvəzliyinin kimə aid olması yalnız təhkiyəçi obrazın ona müraciətindən sonra bəlli olur. Təhkiyəçi obrazın adı isə xeyli sonra məlum olur:

Özümi dükandan küçəyə atarkən onun səsinə eşitdim.

-Fərdə, Fərdə! (M.İbrahimov).

Əvəzliklərin yaratdığı maraqlı üslubi cəhətlərdən biri şəxs əvəzlikləri ilə bağlıdır. Hal-hazırda danışmaq zamanı özündən böyüyə hörmət əlaməti olaraq, “sən” əvəzinə “siz” deyər müraciət olunur. Artıq bu, demək olar ki, üslubi norma şəklində sabitləşmişdir. Prof. Y. Seyidov prosesin əksi olduğunu da düşünür: danışan öz xidmətini çox da nəzərə çarpdirmamaq üçün “Mən belə düşünürəm” əvəzinə, “Biz belə düşünürük” deyir. Bu, təvazökarlıq əlaməti sayılır (6, s. 102).

Şəxs əvəzliklərinin cəm şəkilçisi ilə işlənməsi də maraqlı üslubi çalarlar yaradır. Məsələn:

Uşaq mənimdir, baba, daxli nədir sizlərə?

Kim sizi qəyyum edib hökm edəsiz bizlərə? (M.Ə.Sabir).

M.Ə.Sabirdə satirik məqamda işlənən “bizlər”, “sizlər” bir-birinə əks olan təbəqələrə işarə edir. Prof. M.Hüseynzadə şəxs əvəzliklərinin cəm şəkilçisi ilə işlənməsini “kəmiyyətin məhdudlaşdırılması” kimi şərh edir; məs.: *Bizlərin bir adəti var- basılanı kəsmərik* (“Koroğlu”) (4, s. 99).

Şəxs əvəzliklərinin yiyəlik hal şəkilçisi+*-k⁴* şəkilçisi ilə işlənən forması yiyəlik şəxs əvəzliyi adlandırılır; onların spesifik əlaməti kimi subyekt və obyektin birlikdə ifadəsi göstərilir. Fikrimizcə, *mənimki*, *bizimki*, *sizinki* tipli sözlər əvəzlik yox, sifətdir və onlar daha çox əlamət məzmunu ifadə edir. Məsələn:

El döndü cünun oldu, mənimki belə düşdü (M.Ə.Sabir).

O, bu əvəzliklərinin nitqdə işlədilməsində maraqlı bir tarazlıq mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda “o” əvəzliyi şəxs, *bu* əvəzliyi isə işarə əvəzliyi sayılır. Lakin müxtəlif üslubi məqamlardan asılı olaraq, “o” əvəzliyi işarə də bildirə bilər; “bu” əvəzliyi isə isimləşərək, əşya məzmunu kəsb edir. Məsələn:

O, gündə muncuq kimi işıldayan qara, dolu və şirin tut dənələrini ağzına qoyur, sanki danışmağa macal tapmırdı; Bahar bu acı həqiqəti uşaq ağlı ilə dərk etmişdi (Mir Cəlal);

Əyninə geydiyin o qızıl köynək...;

Bu da haqqı-salam, bu da duz-çörək (S.Vurğun).

Verilən nümunələrin birincisindəki “o” əvəzliyi semantikasına və işlənmə mövqeyinə görə üçüncü cümlədəki əvəzlilikdən ciddi şəkildə fərqlənir: “o”, subyekti - iş görəni bildirir, cümlənin mübtədasıdır, üçüncü cümlədəki “o” əvəzliyi isə əşya yox, əlamət bildirir, cümlənin təyindir. “Bu” əvəzliyi ikinci cümlədə öz işarəedici mövqeyindədir, sonuncu cümlədə isə o, substantivləşərək, əşya məzmunu bildirir; ondan sonra artırılan *da* ədatı fikrin ekspressivliyini artırmağa xidmət edir.

Bəzi hallarda “o”, “bu” əvəzliliklərinin şəxs və ya işarə bildirməsində məntiqi vurğu da mühüm rol oynayır. Məsələn, *O yaşıl meydançaya qaçdı* cümləsində vurğu və intonasiyadan asılı olaraq, əvəzliyi həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi kimi düşünmək olar.

“Kim” əvəzliyi həm “kim”, həm “kimi”, həm də ki “kimsə” şəklində qeyri-müəyyənlik və sual bildirir, müxtəlif üslubi məqamlarda işlənir. Məsələn:

Kim bilir neçədir dünyanın yaşı?;

Kim istəməz yıxılanın dayağı olmaq?

Kim sevinməz bir xeyirxah ömür sürəndə? (S.Vurğun);

Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm;

Nə yanar kimsə mənə ataşı-dildən özgə... (M.Füzuli);

Kimi tənab qılınclasın, kiminiz düşmən üstünə (“Koroğlu”).

İşarələnmiş sözdə vurğu ikinci hecayə düşür, buna görə də o, inkar məzmunu daşıyır; əvəzlilik bu mövqedə hallanır, cümlənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məs.: *Sus, sus, kimsələr duymasın...; A bala, bir kimsən yoxdurmu?; O qaşları yayı sevəndən bəri, bir kimsənin məndən yoxdu xəbəri* (Q.Zakir).

Öz əvəzliyi təklikdə işlənməyə həmişə mənsubiyyət şəkilçili sözlə işlənir, ümumi təyinedici funksiya daşıyır, onu təyin etdiyi sözdən ayrı işlətmək olmur. Məsələn:

Bir el ağasıydı əvvəlki ərim,

Öz qapım, öz evim, öz növrlərim (S.Vurğun).

Nümunədəki “öz” sözü işlənmədən də keçinmək olar, lakin şeirin poetikası baxımından və obrazın emosional-hissi münasibətini göstərməkdə bu əvəzliyin təkrarına ehtiyac duyulur. “Öz” əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra onun üslubi imkanları xeyli genişlənir, həmin əvəzlilik mənsubiyyət şəkilçili sözə “təbii”-dən azad olur; hətta özündən əvvəl gələn şəxs əvəzlilikləri ilə əlaqəyə girib söz birləşməsi yarada bilər. Məsələn:

Özüm də bilmirəm bu axşam nədən

Şeirdən, sənətdən uzaq kimiyyəm (S.Vurğun);

Pas atdısı qılınq qında,

Özün qıvrıl, sıyrıl onda (M.Araz).

Sən özün, mən özüm, bizim özümüz, onun özü şəkillərində şəxs əvəzlilikləri sahiblik məzmunu ilə bu əvəzliyə birləşir və üslubi effekt yaradır; danışan sanki öz fikrini təkidlə, daha aydın nəzərə çarpdırmaqla ifadə edir. Hal-hazırda bu əvəzliyin III şəxsi bildirən şəkli *da* bağlayıcısı ilə birlikdə (özü də) köməkçi nitq hissəsi funksiyasını daşıyır; məs.: *Günorta bir yerdə nahar edək. Özü də yeməyi sən bişir...*

Zərflərin üslubi imkanlarından danışarkən, hər şeydən əvvəl, onların həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri ilə qrammatik omonimliyinə diqqət yetirmək lazımdır. Sözüün zərf olub-olmaması onun hərəkət və əlamətə aid olub-olmamasından asılıdır. Zərf, isim, sifət, say, hətta feili bağlama və qoşma ilə qarşılaşdırıla və qarışdırıla bilər. Bir çox tanınmış dilçi-alimlərin (o cümlədən prof. Y. Seyidovun) elmi qrammatik təfəkkürə söykənən “bir söz bir nitq hissəsi” prinsipi zərflərə şamil edilə bilmir. Çünki faktiki olaraq, *gözəl, yaxşı, doğru, bərk, iti* tipli sözlər həm sifət, həm də zərf hesab edilir. Bu qaydanı isim-zərf kimi işlənmə *axşam, gecə, səhər*, say-zərf kimi işlənmə *az, çox, xeyli, bir qədər*, feili bağlama-zərf kimi işlənmə *qaçaraq, çaparaq*, zərf-qoşma kimi işlənmə *sonra, əvvəl, qabaq, bəri, doğru, tək* tipli sözlərə də şamil etmək olar. Hətta elə sözlərə də rast gəlmək olur ki, onları üç nitq hissəsinə aid etmək olur; məsələn, *sarı, doğru, tək* sözləri həm sifət, həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Məhz buna görə də prof. Y. Seyidov zərfin əsas əlamətlərindən biri və ya birincisi kimi onun dəyişməzliyini ön plana çəkir və yazır: “Bu xüsusiyyət, əslində Azərbaycan dili zərflərinə də aiddir. Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bir sıra sözlər nitqdə qrammatik dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn, hallanırsa, bu o deməkdir ki, onların bir qismi zərf deyil, bir qismi isə zərf kimi inkişafını başa çatdırmayıb” (7, s. 363). Buradan belə nəticə hasil olur ki, zərflərin yaratdığı üslubi çalarlar onların digər nitq hissələri ilə omonimliyi ilə bağlıdır; söz isimdirsə, o özündə əşya məzmunu ehtiva edir, zərfdirsə, zaman bildirmək məqsədi ilə işlədilir; sifətdirsə, əşyanın əlamətini bildirir, zərfdirsə, hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirir; saydırsa, əşyanın miqdarı, zərfdirsə, hərəkətin kəmiyyəti və ya dərəcəsi göstərilir. Məsələn:

1. *Gözəl sözləriniz düşüb dillərə* (S.Vurğun);

Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax... (M.P.Vaqif);

2. *Gündüzlər oxşayır məni saraylar,*

Gecələr sirdaşım ulduzlar, aylar (S.Vurğun);

O gün ki fəslə-yaz olur,

Gecə, gündüz taraz olur (A.Səhhət);
3. Az sözün incitək mənası solmaz,
Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz (Nizami);
Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən. (M.Ə.Sabir).

Bədii ədəbiyyat nümunələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu cür oxşar sözlərin substantivləşməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

Hər yetən gözəl gözəl demənəm,
Gözəldə bir qeyri əlamət olur...;
Həqdir, gözəl çoxdur cahan içində,
Gözəldə bir nazü qəmzə gərəkdir;
Vaqif deyər, gözəl sevmək arəstə... (M.P.Vaqif).

Belə nümunələrin sayını istənilən qədər çoxaltmaq olar; onların hamısını bir ümumi cəhət birləşdirir: “gözəl” sözü harada işlənməyindən asılı olmayaraq, əşya bildirən sözlə bağlıdır. Deməli, morfoloji cəhətdən dəyişmə zərfə yox, sifətə aid xüsusiyyətdir. İkinci və sonuncu “gözəl” sözü hərəkət bildirən sözün qarşısında işlənməsinə baxmayaraq, hərəkətə aid deyil; əşya məzmunu bildirir, “gözəl qız”, “nazənin” mənasındadır. Zərf morfoloji cəhətdən dəyişəndə də öz qrammatik mənasını saxlayır; məs.: *uzaqlar, uzaqdadır, uzaqlardan, irəlidir, geri, geriyyə, əvvəli, sonrası* və s. Məsələn:

Yox, Vaqif Qarabağdadır.
Siz ki bilirsiniz, o uzaqdadır;
Əşitmişəm uzaqlardan...;
Öz yayından çıxan oxlar bir də geri dönməyəcək (S.Vurğun);
Bu işin əvvəli də, axırı da uğurlu oldu.

Nümunələrdəki zərflər hal, mənsubiyyət, cəm və xəbərlilik şəkilçiləri ilə işlənmişdir; üçüncü nümunədəki “geri” sözü şəkilçisiz olsa da, yönlük halın mənasını bildirir, lakin ismə məxsus olan bu morfemlər zərfləri öz qrammatik əlamətindən uzaqlaşdırma bilməmişdir. Bu isə göstərir ki, həmin sözlər yer və zaman mənalarında tam sabitləşmişdir, buradakı substantivləşmə isə zahiri mahiyyət daşıyır.

Zərfin üslubi əlamətlərindən biri də onun mənasındakı nisbiliklə bağlıdır. Bu barədə elmi-metodiki ədəbiyyatda, demək olar ki, məlumat verilməmişdir. Zərfin mənasındakı nisbilik barəsində yalnız prof. Y.Seyidovun orta məktəblər üçün yazdığı 7-ci sinif “Azərbaycan dili” dərsliyində praktik nümunələrlə məlumat verilmişdir. Məlumatda deyilir ki, *dünən, sabah* konkret bir vaxtı bildirmir, amma *yaz, yay, payız* isimləri müəyyən bir zamanı bildirir. *Gəncə* bizim üçün yaxın məkandır, amerikalı üçün uzaq yerdir. Beşmərtəbəli evin beşinci mərtəbəsi yuxarı mərtəbədir, lakin on altı mərtəbəli binada aşağı mərtəbə sayılır (6, s. 198-199). Zərflərin bu cür nisbi mənada məkan və zaman bildirməsi bədii ədəbiyyatda özünü müxtəlif çalarlıqlarda əks etdirir. Məsələn:

Cahanda hər hökümü bir zaman verir,
Dünən dövrən sürən, bu gün can verir
Mənzil uzaq, ömür yarı;
İndi yoxdur o talanlardan əsər;
Sən “dünən” deyərsən, “keçmiş” deyərsən...;
Böyük bir sabahsan, xoş bir gələcək (S.Vurğun).

Nümunələrdəki “dünən”, “bu gün”, “sabah”, “indi” zərfləri lirik qəhrəmanın zaman anlayışını yox, ümumən həddi bilinməyən məsafəni bildirir. “Mənzil uzaq” birləşməsindəki məkan məsafəsi də emosionallıq ifadə edir; bəlkə də, “ömür yarı” dedikdə o, konkretləşir, amma bunu dəqiq bilmək mümkünsüzdür.

Beləliklə, nitq hissələrindən onların qrammatik-semantik xüsusiyyətlərinə dərinlən yiyələnməklə nitqdə yerli-yerində istifadə etmək morfologiyanın üslubi imkanındır. Burada morfolojiya leksika ilə sintaksis arasında, bir növ, “körpü” rolunu oynayır. Sözlərin leksik mənası ilə yanaşı, onların sintaktik mövqeyi və morfoloji quruluşunun vəhdəti fikrin dəqiq, məqsəduyğun şəkildə ifadəsinə şərait yaradır. Hətta bəzən eyni şəkilçilərin hansı mövqedə, hansı şərait və məqsədlə işlədilməsi də müəyyən üslubi çalara xidmət edir. Prof. H.Baliyev təxminən eyni məzmunlu iki sözü--*tələbələrdir də, tələbədirlər də* müqayisə edərək, onların müəyyən üslubi çalar yaratdığını göstərir (1, s. 293). Fikrimizcə, birinci nümunə adi informasiya verir, ikinci nümunə isə fərqləndirici-emosional səciyyə daşıyır. Burada, əlbəttə, intonasıyanın rolunu da yaddan çıxartmaq olmaz.

Dilimizin morfoloji cəhətdən üslubiyyatı məhz qrammatik normalara düzgün riayət etməklə formalaşır. Burada dilin iltisafiliyi, ayrı-ayrı kateqoriyaların özünəməxsus xarakteri də əsas rol oynayır. Məsələn burasındadır ki, morfoloji quruluş və onun vahidlərindən düzgün istifadə bəzən həmin vahidlərin sintaktik funksiyası ilə əlaqəli olur. Rus dilçiliyində də məsələ, demək olar ki, eyni cür qoyulur. Nitqun sintaktik düzülüşündən danışılarkən vurğulanır ki, “morfoloji və sintaktik kateqoriyalar arasında sıx əlaqə sintaktik vasitələrin öyrənilməsi zamanı morfoloji vasitələr üzərində işi davam etdirməyi tələb edir” (5, s. 116). Təsədüfi deyildir ki, bir çox sintaktik kateqoriyalar morfoloji vasitələrin köməyi ilə yaranır; daha doğrusu, morfoloji vasitələr özünüifadə imkanlarını söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində reallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baliyev H.B., Baliyev A. H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslik). Bakı: Qismət, 2014, 384 s.

2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 269 s.
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 399 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə (morfologiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Пустовалов П.С., Сенкевич М.П. Пособие по развитию речи. М.: Просвещение, 1987, 288 с.
6. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cild. X cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 552 s.
7. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfo-logiya). Bakı: Bakı Universiteti, 2000, 403 s.

Açar sözlər: *üslubi morfologiya, əsas nitq hissələri – sifət, say, əvəzlik və zərflər, üslubi mənzərə*

Ключевые слова: *стилистическая морфология, основные части речи - прилагательные, числа, местоимения и конверты, стилистический пейзаж*

Keywords: *stylistic morphology, main parts of speech - adjectives, numbers, pronouns and envelopes, stylistic landscape*

ÜSLUBİ MORFOLOGİYA

(Əsas nitq hissələrinin – sifət, say, əvəzlik və zərflərin üslubi imkanları)

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilinin üslubi morfologiyasına həsr edilib. Morfologiyada öyrənilən əsas nitq hissələrinin üslubi imkanları Azərbaycan dilinin zəngin materialları əsasında tədqiq edilir. Xüsusilə də əsas nitq hissələrinin bədii üslubda işlənmə formaları konkret nümunələrlə göstərilir. Qeyd olunur ki, əsas nitq hissələri olan sifət, say, əvəzlik və zərflərdən nitqdə məqsədyönlü istifadə müxtəlif üslublarda fərqli mənzərə yarada bilər. Belə ki, ayrı-ayrı üslublarda əsas nitq hissələrinin fərqli mənzərəsi verilən informasiyanın da mahiyyətinə təsir edir. Təbii ki, burada dilin ayrı-ayrı kateqoriyaların özünəməxsus xarakteri, həmçinin sözlərin sintaktik mövqeyi də əsas rol oynayır. Bu isə o deməkdir ki, morfoloji vasitələr söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində özünüifadə imkanlarına malik olur və fərqli keyfiyyətlər qazana bilər.

Стилистическая морфология

(Стилевые возможности основных частей речи – прилагательных, числительных, местоимений и наречий)

Резюме

Статья посвящена стилистической морфологии азербайджанского языка. Стилистические возможности основных частей речи, изучаемых в морфологии, изучаются на основе богатого материала азербайджанского языка. В частности, на конкретных примерах показаны формы оформления основных частей речи в художественном стиле. Отмечается, что целенаправленное использование в речи прилагательных, числительных, местоимений и наречий, являющихся основными частями речи, способно создать разную картину в разных стилях. Так, различная картина основных частей речи в отдельных стилях влияет и на характер передаваемой информации. Естественно, что здесь ключевую роль играет своеобразный характер отдельных категорий языка, а также синтаксическое положение слов. А это значит, что морфологические средства обладают способностью к самовыражению в пределах словосочетания, предложения и текста и могут приобретать различные качества.

Stylistic morphology

(Style possibilities of the main parts of speech - adjectives, numerals, pronouns and adverbs)

Summary

The article is devoted to the stylistic morphology of the Azerbaijani language. The stylistic possibilities of the main parts of speech studied in morphology are studied on the basis of the rich material of the Azerbaijani language. In particular, the forms of design of the main parts of speech in an artistic style are shown with specific examples. It is noted that the purposeful use of adjectives, numerals, pronouns and adverbs in speech, which are the main parts of speech, can create a different picture in different styles. So, a different picture of the main parts of speech in individual styles also affects the nature of the transmitted information. Naturally, the key role here is played by the peculiar character of individual categories of the language, as well as the syntactic position of words. This means that morphological means have the ability to express themselves within the phrase, sentence and text and can acquire various qualities.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ayxən Mahmud qızı Zərbəliyeva²
**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİ UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ
ANTROPONİMLƏRƏ BİR BAXIS**

Apelyativ leksika kimi, onomastik leksika da daim dəyişikliyə məruz qalır. Xüsusilə, Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra onomastik sistemdə əsaslı dəyişiklik getmişdir. Bu dəyişiklik ən çox özünü antroponim və toponimlərdə göstərir. “Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin xüsusi adlar sistemində baş verən köklü dəyişikliklər onomastik vahidlərin dövrün ictimai-siyasi reallıqlarına qarşı son dərəcə həssaslığından irəli gəlir. Xüsusi adlar ekstralingvistik amillər tərəfindən ən çox idarə olunan, bu amillərin diqtəsi ilə zamanın şərtlərinə uyğunlaşan dil vahidləridir. Təsadüfi deyil ki, tarixin izləri dilin lüğət tərkibinə aid leksik vahidlərdən ən çox xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir” (1, 56). Onomastik vahidlər apelyativ leksik vahidlər kimi qanunlar əsasında yaranıb formalaşmışdır. V.A.Nikonov yazır: “ Ad sözdür və bütün sözlər kimi onlar da dilin qanunlarına tabedir” (2, 54). Onomastik vahidlər dildə xüsusi sistem yaradır. Cəmiyyət həyatında mühüm ictimai-tarixi hadisələr dilin onomastikasına təsir göstərir. Bu haqda A. M. Qurbanov yazır: “Dildəki hər bir xüsusi ad-onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur” (3, 12). Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatı nümunələri onomastik vahidlərlə zəngindir. Bədii nümunələrdəki onomastik vahidlər ekspressivliyi, qeyri-adi semantik yükü və dinamikası ilə diqqəti cəlb edir. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlərdə poetik obrazlılıq qüvvətli, mənə yükü isə rəngarəngdir. Onomastik vahid təkcə bədii ədəbiyyat dilini zənginləşdirmir, həm də müəyyən bir üslubi yük daşımağa xidmət edir, fikrin ifadəsini, gözəlliyini təcəssüm etdirən dil vahidi kimi görünür. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında antroponimlər xüsusi bir lay təşkil edir. Antroponim sözü yunan mənşəli söz olub, şəxs, insan adı deməkdir. Antroponimləri öyrənən dilçilik bölməsi antroponimika adlanır. Antroponimlər onomastik leksikanın bir hissəsini təşkil edir. Antroponimlər termini özündə şəxs adları, soyad, təxəllüs və ləqəbləri birləşdirir. Antroponimlər insanların həyatında xüsusi mövqeyə malikdir. O, insanların milli mədəniyyəti, milli xarakteri, xalqın davranışı, mentaliteti ilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir xalqın antroponimlərini öyrənmək həmin xalqın mənəvi mədəniyyətinin, milli özünəməxsusluqlarının aşkarlanması deməkdir. Bədii ədəbiyyatdakı antroponimlər obraz – mövzu əlaqəsində əks olunur.

Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlərin əsas özəllikləri onların türkmənşəli olması idi. Bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənən türkmənşəli antroponimlərin bəziləri hibrid antroponim sayılır. Bir komponenti türk mənşəli olan hibrid antroponimlər türk təfəkkürü ilə yaradılmışdır. Elə buna görə də türk mənşəli kişi və qadın adlarında olduğu kimi, hibrid antroponimlər də igidlik, qüdrətliklik, böyüklük, dini-mifoloji və gözəllik məzmunudur. Mənfi emosiyalı qadın adları dildə mövcud olsa da, müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında bu səpgili qız adları demək olar ki, işlənmiş. Məsələn, Bəsti, Qızbəz, Qızıyətər, Qızqayıt və s. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında mənfi emosiyalı qadın adları azalmaq üzrədir. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri ümumilikdə götürdükdə türk tarixi, mifologiyası, etnoqrafiyası, psixologiyasını, ədəbiyyat və folklorunu, estetikasını əks etdirir, bu keyfiyyətlə də əsrlərdən-əsrlərə ötürülür, yaddaşlardan-yaddaşlara köçürülür. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında şəxs adları ümumi mənasına görə iki yerə ayrılır:

1. Appelyativ mənası olanlar. Məsələn: Atəş, Vaqif, Kamil və s. Əlinin zarafatı *Zümrüdün xoşuna gəldi* (Səmədova Ə. “Əli və Zümrüdün sehirli xalçası” s. 7); Bu dəyirmançının qızı *Almaz* idi-Qiymətli daş-qaş adları ilə bağlı olan şəxs adları (G.İbrahimova “İlanlı dərənin sirri”);

2. Appelyativ mənası olmayanlar. Məsələn: Qəzənfər, Qulam, Fəridə və s. *Toğrul* isə kompyuterdən əl çəkmədi (Reyhan Yusifqızı “Kompyuterin kələyi”, s. 10).

Uşaqların həyatında onlara qoyulan adlar böyük önəm daşıyır. Bu haqda N. Tusi yazır: “Uşaq olcaq, ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoymaq lazımdır. Namünasib ad qoysalar, bütün ömrü boyu bundan xəcalət çəkər, qanı qaralar”(4,5). İnsanın bioloji varlıq kimi mövcudluğunda əhəmiyyət daşıyan adlar onun cəmiyyətdəki fəaliyyətində müəyyən rol oynayır. Şəxs adlarında həm də tarixilik var. Cəmiyyətin inkişafı birbaşa adlarla bağlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikdə adlar da dəyişir. “Dövrün şərtləri ilə ziddiyyət təşkil edən şəxs adları ümumi antroponimik sistemdən təcridən xaric edilir. Eyni zamanda bu sistem yeni- yeni nümunələrlə günbəgün zənginləşdirilir. Şəxs adları onları yaratmış xalqın tarixini öyrənmək üçün zəngin bir mənbədir”(5,34). “Ş.Sədiyev göstərir ki, “müxtəlif dövrlərdə zamanın tələbinə, adamların dünyagörüşünə, mənəvi mədəniyyətinə, təfəkkür tərzinə, cürbəcür adətlərinə müvafiq olaraq adlara münasibət də müxtəlif olur” (6, 6). İslam dininin qəbulundan sonra ad sistemimizdə dəyişiklik yaranmışdır. İslam dini ilə bağlı şəxs adları dilimizdə xüsusi bir lay təşkil etmişdir. Sovet dövründə də islam dini ilə bağlı antroponimlər müəyyən qədər işlənmişdir. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında antroponimlərin işlənmə tezliyini tədqiq etdikdə görürük ki, burada 3 istiqamət nəzəri cəlb edir:

1. İslam dinini özündə əks etdirən antroponimlərin xüsusi bir sıxlıqla dildə işlənməsi; Məsələn, Bu vaxt *Aişə* nənə söz başladı (Səmədova Ə. “Əli və Zümrüdün sehirli xalçası”, s. 17); *Həzrət Əli* qılıncıyam, oddan gərək bir qın geyəm. (X. R. Ulutürk s. 176); Qədim zamanlarda *Əbdül Mütəllib* adlı Məkkə hakimi var idi. (R. Yusifqızı “Ən qiymətli hədiyyə”, s. 91)

2. Türk mənşəli antroponimlərin xüsusi bir sürətlə dilin leksikasına daxil olması. Məsələn, ...qardaşı *Ayxanla* oynayanda da gözü hey onu axtarırdı (R. Yusifqızı s. “Dostum Mimi”, s. 36). *Aylin* onun ariq ayaqlarına baxıb pısqıldadı (R. Yusifqızı “Dostum Mimi” s. 65).

3. Avropa mənşəli antroponimlər: Dərsdən çıxanda təsadüfən bir it *hürə-hürə Raufun* arxasınca qaçır (G.İbrahimova).

² Avrasiya Universiteti

Antroponimlərin bir qismi onomastik vahidlər əsasında yaranır: Şirvan (ölkə) - Şirvan (şəxs adı), Qafqaz (toponim) - Qafqaz (şəxs adı), Araz (çay adı) - Araz (şəxs adı), Savalan (dağ adı) - Savalan (şəxs adı) və s. Bu nümunələrdəki Şirvan, Qafqaz, Savalan topoantroponim, Araz isə hidroantroponimdir.

Antroponimlər – adlar əslində etnik və milli işarədir. Antroponimiyanın ən qədim kateqoriyası şəxs adlarıdır. Antroponimiyanın ən qədim və işlək ünsürlərindən biri adlardır. Adların yaranması tarixi xalqın tarixi qədər qədimdir. Ailədə və ya qəbilədə olan adamları bir-birindən fərqləndirmək ehtiyacı duyulmuşdur. Ünsiyyət zamanı cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirmək ehtiyacı lazım olur. Buna görə də ailədəki adamların hərəsi bir cür çağırılmışdır. Şəxs adları ilk insan kollektivinin təşəkkülü ilə əlaqədar yaranmışdır. Kollektivin inkişaf tarixi ilə birlikdə inkişaf etmişdir. “İctimaiyyətə, cəmiyyətə xidmət edən insan adlarının əsas vəzifəsi cəmiyyət üzvlərinin birini digərindən fərqləndirməklə yanaşı, insanlar arasındakı ünsiyyəti sahmana salmaqdan ibarətdir. Çünki hər bir antroponim (şəxs adı) müxtəlif semantik mənanı özündə sirli və gizli şəkildə saxlayan neçə-neçə əsrlərin və qərinələrin yadigarıdır. Buna baxmayaraq, dildəki antroponimlərin funksiya və semantikasi eyni olmayıb, onların hər biri müəyyən məqsədlə yaradılmış, xüsusi vəzifəyə - ünsiyyət vəzifəsinə malikdir. Məhz buna görə də, antroponim anlayışında şəxs adı kateqoriyası aparıcı rol oynayır. Bu mənada, antroponimlər sistemi də uzun bir tarixin məhsulu olaraq meydana gəlmişdir” (1, 55). Azərbaycan antroponimikası ilə yaxından məşğul olan A.Qurbanov antroponimikanın tədqiqat sahəsini əsas adlar (şəxs adı, ata adı, fəmiyyə) və köməkçi adlar (ləqəb, təxəllüs, titul) olmaqla iki qrupa bölmüşdür. Bu gün arxaik hesab olunan bir sıra apelyativ leksik vahidlər məhz antroponimlərdə semantikasi qəlipləşmiş halda hifz olunur. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar:

Sadə: Jaketini soyunub,

Jalə dedi Əjdərə:

-Təzə jurnal almışam,

Qaç *Mijganı* müjdələ!(*R. Yusifoğlu, s. 136*)

Düzəltmə: *Güllü* nənə yenicə inəkləri sağib eyvana çıxmışdır(*R. Yusifqızı*).

Mürəkkəb: Yaşıl dənizə yaxın olan bir obada *Şahnur* adında bir oğlan yaşayırdı. (*Gülzar İbrahimovanın, “Su pərisi”, səh. 10*). Uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Tədqiqatçıların fikrincə, mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahidlər türk xalqları antroponimikası üçün də xarakterikdir. Azərbaycan xalqının şanlı tarixi, keçmişini, qəhrəmanlıq salnaməsini özündə əks etdirən şəxs adları müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında xüsusi sızılıqla işlənir. Bu cür antroponimlərin yazılışı və şairlər tərəfindən istifadə olunması azyaşlı uşaqlar örnək olacaq tariximizlə daha yaxından tanış edir: Məsələn, Həmin obada *İlhamgilin* qonşuluğunda *Fərizə* adlı bir qız da yaşayırdı(*G. İbrahimova-“İlham və Fərizənin nağılı”*). Müasir uşaqlar 20 Yanvar faciəsi haqqında yalnız tarix kitablarından oxuyurlar. Bu tarixi günün qəhrəmanlarının həyatını əks etdən əsərlər azyaşlıların dünyagörüşü və inkişafı üçün çox faydalıdır. Digər nümunələrə nəzər salaq:

Düşübdür dillərə *Beyrək* mərdliyi,

Qaraca Çobanın gücü-qüvvəti (*Amanova S. “Dədə Qorqud”, s. 25*);

Şah İsmayıl Xətai bir günəş olub

Beş əsrdən üzü bəri nur açıbdır (*S. Amanova, s. 63*);

Onun *Koroğlusı* qollara qüvvət,

Döyüşə gedənə sonsuz güc verir (*S. Amanova, s. 113*);

Dəlkdaşın bəlkə *Qaçaq Nəbinin*

Boşa çıxan gülləsindən yeridi?!

Elə bil ki, *Babək* qılnc endirib,

Qan yerinə su fışqırıb yerindən.... (*R. Yusifoğlu, s. 151*) və s.

Qaraca Çoban, Beyrək, Koroğlu kimi qəhrəmanların, Xətai kimi dahi şairin adı keçən bədii ədəbiyyat nümunələri azyaşlı uşaqları bu şəxslərlə, həm də Azərbaycan dilinin antropoloji sistemi ilə daha yaxından tanış edir. Azərbaycanın dünyaca məşhur alimlərinin də adı uşaq ədəbiyyatında antroponomik sistemi zənginləşdirməyə xidmət edir. “Əsasını əslən azərbaycanlı olan amerikalı alim *Lütfi Zadə* qoyub”.(*R. Yusifqızı “Dostum Mimi”, s. 54*). Lütfi Zadə — Amerikada yaşamış azərbaycanlı alim, süni intellekt sahəsində ömürlük professoru seçilmiş yeganə şəxs, Amerikadakı Azərbaycan diaspor təşkilatlarının fəxri sədri olmuşdur.

Lütfi Zadə bir çox xarici ölkə akademiyaalarının üzvüdür. O, çoxlu sayda mötəbər cəmiyyətlərin və fondların mükafatlarına layiq görülmüş, medallarla təltif edilmişdir. Onlarla xarici dövlət və ictimai təşkilatların fəxri doktorudur. Lütfi Zadə dünyada əsərlərinə ən çox istinad edilən alimlərdən sayılır. Təkcə 1990-2000-ci illərdə onun əsərlərinə 36000-dən çox istinad edilmişdir.

Bunun nə demək olduğunu ilk anlayan aeroportu qoruyan dəstənin komandiri *Əlif Hacıyev* oldu. (*Z. Xəlil “Sonuncu güllə” s. 73*). Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Xocalı şəhərinin müdafiəçilərindən biri, Xocalı şəhər aeroportunun rəisi Əlif Hacıyevin obrazının canlandırılması, bu antroponimin uşaqlar üçün yazılmış əsərdə işlənilməsi onları bu igidimizlə daha yaxından tanış edir. Digər nümunələrə nəzər salaq: *Hippokratın* beş yaşı olmasına baxmayaraq, o atasına kömək edər, dərman otları yığardı(*G. İbrahimova “Şehirli təbib”, s. 41*). Ən tanınmış qədim yunan həkimi olmuşdur. Onu “təbabətin atası” adlandırmışdılar. O, həm də təbabətdə əxlaq məsələlərinə toxunaraq həkimin davranış qaydalarına dair fikirlərini açıqlamışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin valideynlərinin adları da son illər uşaq ədəbiyyatında işlənməkdədir.

Anası İzzət xanım

Atası Əlirza

Şükürlər oxudular

Şükürlər oxudular

Onlara oğul verən

Tanrıya, ilahiyyə (Z. Yaqub "Bir dahi doğulub gəldi dünyaya", s.153).

Müasir uşaq ədəbiyyatında istifadə olunmuş antroponimlər arasında mənfur düşmənimiz olan ermənilərin də şəxs adlarına rast gəlirik. Əlbəttə ki, bu qisim antroponimlər yalnız bədii əsərin mövzu və süjet xətti ilə əlaqədar işlənir. Nümunələrə nəzər salaq: Ay Aram, sən xalçaçılıqdan nə qanırısan ki?(Ə. Səmədova "Əli və Zümrüdin sehirli xalçası"s. 44); Siramış xala yuxuda əcinə sifətində onu boğurdu(Əli Səmədli "Qanlı bənövşə", s. 146); Suren dayının əlində tutduğu iti qılıncdan damla damla qan süzülürdü(Əli Səmədli "Qanlı bənövşə", s. 146) və s.

Nağıllarda və yaxud müəllifli uşaq əsərlərində antroponim konseptinin istər real, istərsə də uydurma formalarının obraz və mövzu ilə aşağıdakı əlaqə formaları mövcuddur: 1. Antroponim və qəhrəman bir – birini tamamlayır, onlar arasında təzad yoxdur; 2. Antroponim və obraz əlaqəsi simvolik xarakter daşıyır; 3. Qəhrəmanın adı (antroponim) mühitlə toqquşur və ona qalib gəlir; 4. Antroponim və qəhrəman" (7,9). Əsər müəllifi bəzən əsərdə uydurma antroponimlərdən də istifadə edir. Bu əlbəttə ki, yazıçı və şairin fərdi təxəyyülünün məhsulu kimi meydana çıxır. Məsələn, Birinci Çirklicə digərini Təmizcə adlandırdılar.(L. Bayramova, V. Haqverdiyev "Təmiz şəhər nağılları", s. 22). R. Yusifqızının "Yaşıl gözlü qız" əsərində yad planetdən gələn qız əsərin mövzu və ideyasına uyğun olaraq Lemi adlandırılmışdır. "Lemi teleskopla baxaraq onun üzərində ekvator boyunca şütüyən qasirgaların əmələ gətirdiyi ağ ləkələri müşahidə etdi"(R. Yusifqızı "Yaşıl gözlü qız", s. 23). Bu tip şəxs adlarını A. Qurbanov qeyri-adi antroponimlər adlandırır. Bədii məqsədlərlə işlədilən bu tip antroponimlər qeyri-adi bədii antroponimlərdir. Təbii ki, Azərbaycan dilinin antroponimlər sistemində belə bir şəxs adları mövcud deyil. Əsər müəllifi mövzu ilə bağlı olaraq belə adlar uydurmuşdur. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənmiş antroponimlər öz rəngarəngliyi ilə nəzəri cəlb edərək Azərbaycan dilinin onomastik sistemini zənginləşdirməyə xidmət göstərirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfəri Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, 2014.
2. Никонов В. А. Имя и общество. Москва: Наука. 1974.,178 с.
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988.
4. Paşa A. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1996, 208 s.
5. Cəfərov. S. Müasir Azərbaycan dili Leksika(II hissə). Bakı, Şərq Qərb 2007.
6. Şahbazov F. Xoşagəlməz adlar, addəyişmə və çoxadlılıq / Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları (15-16 aprel 1988). Bakı: API, 1988, s. 99-101
7. Əliyeva D. Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlər. fil. ü. fəh. dok. diss. Avtoreferatı. Bakı, 2018

Açar sözlər: *onomastika, ədəbiyyat, müstəqillik, uşaq, antroponim.*

Ключевые слова: *ономастика, литература, независимость, ребенок, антропоним.*

Keywords: *onomastics, literature, independence, child, anthroponym.*

Взгляд на антропонимы, использованные в детской литературе в годы независимости

Резюме

Лексика разделена на две основные части: апеллятивную лексику и ономастическую лексику. Ономастическая лексика включает в себя особые слова. Особые слова - это особые имена. Имя - одно из величайших достижений, приобретенных человеком за всю историю человеческого существования. Имена создавались для удовлетворения социальных потребностей общества и коллектива на разных этапах истории. Особые имена - это языковые единицы, созданные на основе запросов, нужд и потребностей людей. Некоторые особые имена являются антропонимами - личными именами. Людям дают личные имена, чтобы их можно было отличать друг от друга. В большинстве случаев, по имени, мы даже можем узнать, к какой национальности принадлежит человек.

A review at anthroponyms developed in children's literature during the years of independence

Summary

The lexicon of the language is divided into two main parts: appellate lexicon and onomastic lexicon. Onomastic lexicon includes special words. Special words are special names. The name is one of the greatest achievements of human history. The names were created to meet the social needs of society and the collective in the developmental stages of history. Special names are language units created on the basis of the people's needs. Some of the special names are anthroponyms-personal names. People are given personal names so that they can be distinguished from one another. In most cases, we can learn by name what nationality an individual belongs to.

Prof. İkrəm Ziyad oğlu Qasımov

Cəfərova Aytən Rafail qızı³
BOLQAR DİLİNİN LEKSİKASINDA MƏCAZLAŞMA

Dill dəyişir və inkişaf edir. Dilin dəyişməsi onun bütün səviyyə vahidlərində zaman və məkan kontekstindən asılı olaraq subyektiv amillərlə də sıx bağlıdır. Dil dəyişir dedikdə insanların kommunikasiya ehtiyacından asılı olaraq onun müxtəlif vahidlərində zəif və sürətli, miqyasına görə geniş və ya dar, davamlılıqına görə uzunmüddətli və ya qısa bir dövr üçün və s. kontekstlərdə baş verən proses nəzərdə tutulur. İnkişafa gəldikdə isə dildə təbiətdə olduğu kimi dəyişməz heç nə yoxdur, lakin inkişaf onun tempinin dərəcəsinə və məzmununa görə mühüm fərqləri vardır. İnkişaf təkcə sosial və ictimai analiz deyil, o həm də lingvistik sferaya aid olmaqla dilin bütün sferalarını əhatə edir. Buna da səbəb dildəyişicilərinin düşüncəsində baş verən inkişafdır. Əgər dilin leksik sistemində hansısa sözlər arxaıkləşirsə və ya dildən çıxırsa, deməli, dil həmin anlayışların yerinə dövr, zaman üçün yeni anlayışlarla doldurur. Bu, dilin yeni kommunikasiya ehtiyaclarının ödənilməsi üçün lazımsızlardan imtina etmək, yeniləri yaratmaq və ya qəbul etmək istiqamətindəki inkişafa yol açar. Bütün hallarda dilin səviyyə strukturlarının və vahidlərinin sabitliyi və ya dəyişməsi nisbi xarakter daşıyır. Əgər deyiriksə, dilin qrammatik strukturu sabitdir, əlbəttə ki, biz onu leksik səviyyəyə nəzərən sabit hesab edirik. Hətta dilin sintaktik səviyyəsi belə kommunikasiya prosesində funksional genişlənməyə məruz qalır və onda yeni funksional əlamətlər formalaşır. Xüsusilə vasitəsiz nitq aktında bunu mümkün hesab edirik. Dünya dilləri üçün universal xüsusiyyət daşıyan belə inkişaf məntiqənə onu sübut edir ki, dildə dəyişmə və ya inkişaf faktoru onun mövcudluğunun əsas şərtlərindəndir. Bütün bunlara nəzərən dilin ən çox dəyişməyə məruz qalan səviyyəsi leksikadır. Bunun da ictimai, siyasi, sosial və psixoloji səbəbləri vardır. Cəmiyyətin iqtisadi-siyasi quruluşunun dəyişməsi dilin lüğət tərkibində çoxlu sayda leksemlərin çıxması və onun yerinə yeni anlayışları bildirən sözlərin daxil olması tam təbii haldır. Bu vaxt dilə gələn və gedən sözlərin proporsiyasından danışmaq mümkünsüzdür və ya mənasızdır; burada əsas meyar dilin lazımi anlayışları ifadə etmək ehtiyacıdır. Dil insanların ünsiyyət tələbatından asılı olaraq, dil kollektivinin üzvlərinin şüurunda nəyisə, hansısa məfhumu ifadə etmək ehtiyacından asılı olaraq yeni sözlərə yer verir.

Dilin leksikasında gedən inkişafın digər növü sözün semantikasında baş verən struktur zəğirləşməsi ilə bağlıdır. Bu problemin öyrənilməsi qədim Yunan filosoflarından başlasa da, bu gün də davam edir; onlar leksik vahidlərdə çoxmənalılıqdan bəhs etsələr də, əsas diqqəti sözlə əşyalar arasındakı təbii əlaqənin mövcud olub-olmamasına yönəldirdilər. Beləliklə, qədim dünyanın mütəfəkkirləri sözlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri müşahidə etmiş, sözlər arasında semantik köçürmələrin mövcudluğu qənaətinə gəlmişlər. Bu, dövrünə görə mühüm elmi yenilik hesab edilə bilər. İlk dəfə Aristotel sözlərin mənasının cinsdən növə və növlər arasında köçürülməsinə bilirməsi fikrini irəli sürməklə sözün semantikasında baş verən çox mühüm dəyişmənin prinsipini ortaya qoyur (1). Bununla da Aristotel sözün məcazi mənasına ayrılması nəzəriyyəsinin başlanğıcı qoyulur. Sonralar sözün məcazi mənası ilə bağlı V. fon. Humboldt, A. Potebniya, Q. Paul kimi digər görkəmli dilçilər dilin inkişafı fonunda sözlərin məcazlaşması, onlarda yeni semlərin formalaşması ilə bağlı mühüm ideyalar irəli sürmüşlər. Beləliklə, qədim Yunan mütəfəkkirlərindən sonra sözlərin məcazlaşması ilə bağlı XVIII əsrdən başlayaraq böyük tədqiqat əsərləri meydana gəlir. Lakin problemin geniş elmi təhlili və bu sahədəki irəliləyişlər XX-XXI əsrlərə aiddir. Böyük rus dilçisi V. V. Vınogradov yazırdı ki, sözlər təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf edir, bu prosesdə onların hansı kontekstdə məcazlaşması yolu ilə çoxlu mənalı formalaşır (2, 18). Yuxarıda sadalanan müəlliflərin tədqiqatlarında sözlərdə məcazi mənalıların meydana çıxmasının prinsipləri struktur dilçilikdə nə qədər ciddi cəhddə öyrənilsə də, nə qədər elmi nailiyyətlər əldə olunsada, yəni də məcazlar üzrə köçürmə mexanizminin prinsipləri öz həllini tapa bilmirdi. Yalnız dilçilikdə antroposentrik paradigmanın meydana gəlməsi, antroposentrik dilçiliyin prinsiplərinin formalaşması məcaz köçürmələri ilə bağlı çox mühüm məsələlərə aydınlıq gətirdi. V. Q. Qak yazırdı ki, dil nə qədər ki, inkişaf edirsə etsin, o, bir faktı təsdiq etməli olacaq ki, sözün semantikasi insan şüurunda əks olunan obyektiv reallıqdan kənarda öyrənilə bilməz (3, 95). Amerika koqnitiv dilçiliyində C. Lakov leksik vahidlər arasında semantik köçürmələrin semantik sahələr arası münasibətlər kimi səciyyələndirməklə bu istiqamətdəki tədqiqatlara yeni impuls verdi (7). Və ümumən dilçilikdə semantik köçürmələrlə bağlı belə bir konsepsiya irəli sürüldü ki, bütün insanların şüurunda semantik köçürmə modeli vardır və o, istənilən anda hərəkətə gələrək müxtəlif məcaz növlərini formalaşdırır. Bu aspektdəki tədqiqatlarda köçürmələrin milli mədəniyyətlə, milli mentalıqla bağlılığı məsələsi dilçilikdə yeni problemləri üzə çıxartdı. Bu da assosiasiya olunan predmetlərin, hadisələrin dildəyişicilərinin həyatı dərk etmə tərzilə bağlı olması məsələsi ilə bağlıdır. Deyək ki, slavyan xalqlarının dildəki assosiasiyalar sistemi Alman dillərindəkindən fərqlidir, və ya bəzi hallarda üst-üstə düşür. Bunların da öz mədəni – tarixi əsası var. Dildə leksik assosiasiyaların formalaşması dil kollektivinin dünyanı dərk etmə modelindən, onun psixologiyasından asılıdır. Bunun əsasında metafora, metonimiya (sineqdoxa metonimiyasının növü kimi qəbul edirik) kimi məcaz köçürmələri formalaşmışdır. Məcazlaşma dillərdə universal hadisə olması ilə yanaşı, milli-etnik şüurla da tənzimlənir. Misallara müraciət edək: “Змиорка: 1. İlanbalığı 2. Məc. mənə: Uca boylu, incə bədənli qadın (9, 221). Жена с висока тънка фигура, 3. Лоша жена” (11, 268). “İlan balığı” ilə qadın arasında assosiasiyanın yaradılması diqqətimizi cəlb edir. “Zmiorka”nın adı çəkilən lüğətlərdə iki assosiativ mənası verilmişdir. Birincisi “Uca boylu, incə belli qadın” digəri isə semantik cəhətdən ona əks olan mənə “bəd qadın/ sərt qadın” (ola bilsin ki, insanı çalan, acılayan) mənalıdır. Maraqlısı budur ki, assosiativ mənalıların biri müsbət, digəri isə mənfi münasibətin daşıyıcısıdır. Eyni leksik vahiddə belə əks mənada assosiasiyaların yaranması təbii ki, Bolqar dilində mövcud olan “İlan” fenomeninə bağlıdır. Və qeyd olunan ikinci mənə

köçürülməsində ilan aid əlamətin izləri semantik cəhətdən zəifləmiş şəkildə qorunub saxlanılmışdır. Başqa bir misala baxaq: “Причернява ми-Gözlərim qaraldı, 2. Məcəzi m. Özümü itirdim. (9, 488). Губя самообладание не могу да се контролирам - Özümə hakim ola bilmirəm” (11, 707).

Gözlərim qaraldı ifadəsi bolqar dilində öz həqiqi mənasında işləndə burada assosiativ əlaqələnmədən söhbət gedə bilməz. Lakin bu hadisənin psixoloji məqamın üzərinə köçürülməsi yeni məzmunlu ifadənin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə bir mürəkkəb köçürmə prosesi təkcə Bolqar dilində deyil, digər dillərdə də səciyyəvi haldır. Bəzən leksik vahidlərdə məcazlaşma həqiqi mənaya çox yaxın olan semlərin yaranması ilə müşahidə olunur: “Гладя: Той я глади с ръка по лъскавата козина (11, 116); Ütüləmək. 2. Məcəzi mənə - tumarlamaq, sıgallamaq” (9, 124). Verilmiş misalda “ütüləmək” mənası «гладя» fəlinin həqiqi mənasıdır. Lakin “tumarlamaq, sıgallamaq” onun məcazi mənasıdır. “Ütüləmək”lə “tumarlamaq”, “sıgallamaq” mənaları arasındakı əlaqələnmə müxtəlif semantik sahələrə aid sözlərin assosiativ əlaqəyə girməsi ilə səciyyəvidir. Verilmiş misalda “ütüləmək”lə “sıgallamaq/tumarlamaq” arasında assosiativ əlaqələnmə daha canlıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “ütüləmək” sözünün fərqli mənası həqiqi mənaya semantik cəhətcə daha yaxın olan “davranışındakı nöqsanları düzəltmək” semantikasi semantik cəhətcə yaxın assosiasiyaya adlandırıla bilər. Bu xüsusda diqqətimizi bir məqam da cəlb edir. Bolqarıstan bir müddət Osmanlı imperiyasının tərkibində mövcud olmuş və bu dövrdə çoxlu sayda türk mənşəli sözlər Bolqar dilinə keçmiş, indi də onlar bolqar dilinin reallıqları ilə fəaliyyət göstərir. Məsələn: “Каумак. Най –хубавата.най добрата час т от нещо, каймакът на обществото каймакът на ергените (11, 328). Qaymaq. 2. Məc. mənə: elita Cəmiyyətin qaymağı” (9, 268).

Müasir Azərbaycan dilində də işlənən bu leksik vahidin “elit” semantikasi “üz-qaymaq” assosiasiyası üzrədir. Müasir bolqar dilində qeyd olunan assosiasiya tipi də “üz” semantikasi əsasında formalaşmaqla universal səciyyəyə daşıyır. Burada da semantik sahələrarası əlaqələnmə “qida (məhsul) – cəmiyyət “modeli əsasında formalaşmışdır. Leksik məcazlaşmanın bir yolu da bolqar xalqının mifik düşüncəsi, milli-etnik düşüncə çevikliyi (anekdotlar), adət-ənənələri ifadə edən sözlərin məcazlaşması ilə bağlıdır. Bu tipli sözlər ya mətnin məzmununa tam ehtiva edən leksemlər, ya da hadisənin tam təmsilçisinə çevrilənlərdir. Misala müraciət edək: “Orisnitsa - peri, falçı. Aktyorlar (ümumiyyətlə cəmdə) yeni doğulmuş uşağın doğuşda taleyini proqnozlaşdırırlar. Eyni və ya oxşar funksiyaya sahib olan simvollar bir çox mifoloji ənənələrdə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, insan taleyindən məsul olan tanrıya itaət edirlər. Proqnozlar xoşbəxt bir həyat, işdəki uğurlar və uğursuzluqlar, uğursuzluqlar, bir insanın həyatında qarşılaşacağı çətinliklər haqqında ola bilər. “Orisnitsa” qədim slavyan mifologiyasında uşaq doğularkən onun taleyini qabaqcadan xəbər verən qadın “peri, falçı” belə adlanırdı. Məlumdur ki, bu xəbər yaxşı da, bəd də ola bilərdi (10, 578). Bolqar ənənəsinə görə onlar iki bacıdır. Müqəddəs Petka (Həftənin beşinci günü) və Müqəddəs Nedelya (Bazar günü). Digər slavyan dillərində çox az işlənən bu leksem Bolqar dilində də çox az işlənir. Başqa bir misal: “Bai Ganyo” bütün zamanların qəhrəmanıdır. Aleko Konstantinov bu obrazında XIX əsrin 90-cı illərinin bolqarlarına xas olan mənfi xüsusiyyətləri onun simasında toplamışdır. “Bai Ganyo” acgöz, xəsis, egoist, hiyləgər və yalançı, münafıqdır, özünə inamı çoxdur, bunun səbəbi maddi vəziyyətidir. Bunlar günümüzdə “barın adamları” adlanır. Zəngin bir tacirdir, hər şeydə mənfəət axtarır, “gücsüz”ü” heyran etmək istəyir. Bəzi gənc “iş adamları” kimi o da kobud, aqressiv, həyasız, tərbiyəsiz və kobuddur. Bu xüsusiyyətlərə sahib insanlar bizim dövrümüzdə müşahidə olunur. Və onları Bai Ganyonun “nəvələri” adlandırmaq olar. Bu gün bu müasirlərə hər yerdə rast gəlmək olar: məktəbdə, küçədə, qatarda, avtobusda və hər yerdə. Təəssüf ki, gənc nəslin Bai-Gan davranışının daşıyıcısı olduğunu söyləmək olar (4, 269). XIX əsrlə müqayisədə bu obraz semantikasını daha da genişləndirərək semantik transformasiyaya məruz qalmışdır. Görünür, müasir bolqar milli mühitində həmin obrazın prototipləri daha çox nəzərə çarpır. Digər bir misal: “Baba Marta” bolqar xalq düşüncəsində əsrlərcədir yaşayır. Metonimik köçürməyə əsaslanan bu adla yazın gəlişini assosiasiya edirlər. Bolqar inamına görə mart ayının havasını bilmək olmur; gah gün çıxır, gah qar yağır. Baba Marta bundan əsəbləşir. Bu ayda Bolqarların xüsusi tikməsi olur, onu martın 1-dən yaxalarından asırlar. Beləliklə, Baba Martada sağlamlıq, bol məhsul arzusu ilə inanlar təbiətin bu vaxtı assosiasiya edirlər. Əslində bu kult əkinçilik kultu ilə bağlıdır. İlin bu vaxtında kasıb bolqarlar sevinirlər ki, Baba Marta onlara kömək edəcək (5). Göründüyü kimi, “Baba Marta” məcazlaşaraq semantik strukturu xeyirxahlıq, insanlara xoş niyyətlərlə yanaşan, onlara kömək edən mifoloji varlıq kimi semantik çalarlar qazanmışdır. Bu tipli məcaz köçürmələrində bir mətnin bütün mənası incəliyi, yumorluluğu, dərin mədəni tarixi kökləri ilə həmin leksemdə yaşayır.

Məcaz köçürmələrinin bir növü də söz birləşmələri və ya cümlələrə aiddir. Prinsipcə onlar yuxarıda izah olunan məcaz köçürmələrindən fərqlənməyə də, müəyyən qədər özünəməxsusluqlara da malikdir. Misallara müraciət edək: “Черешка върху (на) тортата” – tort üstündə albalı. Bu ifadə Bolqar milli mədəniyyətinə söykənir (8). Bildiyimiz kimi, tortun üzərində albalı həm estetik, həm də dad baxımından çox dəyərlidir. Adətən, təkcə Bolqarıstanda deyil, dünya xalqlarının şirniyyat mətbəxində tortun hazırlanmasında albalıya da xüsusi önəm verirlər. Belə demək mümkünsə, albalı tortun müəyyənləşdiricisinə çevrilir; bu mənada albalı bu kontekstdə xüsusi estetik dəyərə malik olur. Məhz bu məzmunu əsasında ifadənin məcaz köçürməsinə məruz qalması “черешка върху (на) тортата > черешка ‘най-показателна, ярка проява на нещо’” frazeoloji birləşməsinin yaranmasına məntiqi əsas vermişdir. Yəni tortun üstündə albalı diqqəti cəlb edən amildir. Onun bu semantikasi yeni frazeoloji birləşmənin yaranmasına səbəb olmuşdur (6, 131-142). Müasir dövrümüzdə Bolqar dilində qeyd olunan frazeoloji birləşmənin həm daxili forması, həm də frazeoloji semantikasi yanaşı olaraq mövcuddur. Bu ifadənin frazeoloji mənası həqiqi mənanın məcazlaşması hesabına baş vermişdir.

İctimai-siyasi şəraitin gərginləşməsi, adətən, dildə siyasi məzmunlu məcaz köçürmələri hesabına metaforaların yaranmasına stimül verir. Belə birləşmələr metafora modelləri qəlibində formalaşır. Məsələn: “Политически чадър”.

Bildiyimiz kimi, metaforalar fərqli semantik sahələrə aid sözlərin assosiasiyası nəticəsində meydana gəlir və onların koqnitiv modelləri vardır. “Siyasi çadır” frazeoloji birləşməsi “Чепешка върху (на) топтата” frazemindən fərqli model əsasında meydana gəlmişdir. Bundan əlavə, bu tipli məcaz köçürmələri frazeoloji birləşmələrin meydana gəlməsinin fərqli yoludur (6, 131-142). Məcaz köçürmələrinin bir növü də söz birləşməsinin və ya cümlənin məcazi mənə üzərində qurulmasıdır. Bu tipli məcazlar dolayısı ilə, lakin ciddi emosional effektdə malik təsir gücü ilə ünsiyyətdə qarşı tərəfə hesablanılır. Adətən, xalq məsəli, bəzən də atalar sözü səviyyəsində meydana gələn belə konstruksiyaların ifadə etdikləri mənalar folklor səviyyəsinə qədər yüksəlir və ümumişləklilik hüququ qazanır. Məsələn: “Каруцата пред коня” – qaydalara əməl et. Bu frazeoloji birləşmənin ümumi məzmununda nəzərdə tutulan fikir bir çox dillərdə, xüsusən də Azərbaycan dilində ekvivalent ifadəyə malikdir. Fərq yalnız onlar arasındakı ifadə konstruksiyasıdır. Görünür, bəşəriyyət qarşılaşdığı hadisələrə münasibətdə bəzən oxşar reaksiyalar verir və onlar da dildə öz ifadəsini tapır, yeni ifadələr formalaşır. Dil hər vaxt kommunikasiya zamanı meydana çıxan emosionu və ya anlayışı vermək üçün mövcud imkanlara tez-tez müraciət edir, dildəşyicisinin intellektual səviyyəsindən və onun dilin imkanlarından istifadə etmə qabiliyyətindən asılı olaraq novatorluq göstərir. Leksik səviyyədə novatorluq leksik vahidlərin semantik strukturunda meydana gələn yeni sémələr, yeni yaranan frazemlərin təmsalında təzahür edir.

Dildə hansı cür formalaşmasından asılı olmayaraq meydana gələn frazeoloji birləşmələr yeni leksik hadisə sayılır. Çünki leksikaya yeni dil vahidi gəlir; dil hansısa emosionu, hissi incəlikləri vermək üçün müvafiq kontekstdə dəqiq ifadə vasitəsi kimi nitq dövryyəsinə daxil olur. Bolqar dilində digər dillərdə olduğu kimi, dildəşyicilərinin ünsiyyət ehtiyacını ödəyəcək səviyyədə leksik vahidləri, eləcə də frazeoloji vahidləri vardır. Bunların sayəsində müasir elmi – texnoloji inkişafdan irəli gələn bir sıra leksik problemlərin öhdəsindən bolqar dili tam gəlir. İnkişaf etmiş Avropa dilləri sırasındadır. Bu xüsusiyyət onun mükəmməl fonetik sistemində, daim inkişaf edən leksik sistemində və qrammatikasında vardır. Ona görə də belə nəticəyə gəlirik ki, bolqar dili dünyanın qabaqcıl xalqlarının dili kimi, daim dəyişir və inkişaf edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Барабаш О.В. Подходы к пониманию феномена полисемии: <https://cyberleninka.ru/article/view/podhody-k-ponimani...>
2. Виноградов, В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – Москва, 1972, 601 с.
3. Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. 4.1. Тл: Издво Моск. пединститута иностр. яз. им.М.Тореза, 1971.,95.
4. Георгиева, С. За новите двуезични фразеологични речници и антропоцентрични подход при лексикографиранието. – В: 70 години българска академична лексикография. София: 2013, с. 269-275.
5. Даскалова-Перковска и др. 1994: Даскалова-Перковска, Л., Добрева, Д., Коцева, Й., Мицева, Е. Български фолклорни приказки. Каталог. София: УИ „Св. Климент Охридски“ 1994
6. Диана Благоева. Дефразеологизацията като източник на лексикални и семантични иновации в съвременния български език. в: езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова. София, аи „проф. Марин Дринов“, 2011, с. 131-142. България, София.
7. Лакофф, Джонсон 2004: Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
8. Шулежкова Светлана Григорьевна (2019), “русские и болгарские фразеологические НЕологизмы как объект словарного описания”. Elekt. resurs: cyberleninka.ru/article/view/russkie-i-bolgarskie-frazeolo....
9. BAr - Bolqarca-Azərbaycanca lüğət. Bakı, Avropa, 2017, 681c.
10. БТР-Българский тълковен речник. Наука и изкуство. София 2013, 1093 с.
11. Съвременен тълковен речник на българския език с приложения. Велико Търново: GABEROF, 1995, 1102 с.

Аçar sözlər: bolqar dili, leksika, məcaz, frazeoloji birləşmə, mənə.

Ключевые слова: болгарский язык, лексика, метафора, фразеологическое сочетание, значение.

Keywords: Bulgarian, lexical, figurative, phraseological combination, meaning.

Образность в лексиконе болгарского языка

Основоположник современной теории языка F.de Соссюр отмечал, что язык меняется и развивается. Изменение языка как фактора развития охватывает все его уровни. Но темпы развития и изменения уровней не одинаковы. Лексический уровень языка имеет ряд особенностей, являясь в этом отношении более активным. Из них можно выделить появление новых слов в семантике слов путем образности, образование фразеологических союзов, создание новых лексических конструкций для точного выражения мысли в соответствии с ее тонкими, коммуникативными требованиями и др. может быть помечен как. В статье эти проблемы были интерпретированы на основе лексики болгарского языка. В заключение отмечается, что лексика болгарского языка богата, она постоянно развивается и обогащается. Основным источником лексического обогащения является собственный баланс болгарского языка.

METAPHOR IN THE LEXICON OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Summary

Founder of modern language theory F.de Sossor noted that the language is changing and developing. The change of language as a factor of development covers all its levels. But the pace of development and change in levels is not the same. The lexical level of the language is more active in this respect and has a number of features. The formation of new semantics in the semantics of words, the formation of phraseological units, the creation of new Lesic constructions for the precise expression of the idea in terms of subtle, communication requirements, etc. can be saved as. These problems are explained in the article based on the lexicon of the Bulgarian language. Finally, the article concludes that the lexicon of the Bulgarian language is rich, constantly developing and enriched. The main source of lexical enrichment is its own balance of the Bulgarian language.

Rəyçi: dos. Bisserka Nikolova Veleve-Petroussenko

ПРИМЕНЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕВОДОВ РОМАНА М. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА» (на азербайджанский, казахский и английский языки)

В процессе перевода часто возникают трудности с подбором соответствующего эквивалента в переводном языке. Ведь нужно учитывать, что в каждом языке существует своя семантическая структура по которой, переводчик должен строго следовать, так как в редких случаях встречается полное лексическое совпадение в двух или более языках. Для предотвращения трудностей в переводе, переводчик должен использовать лексические трансформации для создания наиболее полного адекватного перевода. Однако, очень часто под лексическими трансформациями выявляются грамматические трансформации и в таких случаях переводчик просто вынужден применять их, а не заикливаться только на одной трансформации. Ведь залог успеха каждого переводчика зависит от правильно подобранного эквивалента в переводном языке.

В данной работе ведётся анализ лексических трансформаций, что были использованы азербайджанским, казахским и английским переводчиками в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Перед нами задача не из лёгких, ведь каждое художественное произведение имеет ряд сложностей и особенностей, о которых необходимо помнить при его передаче на другой язык. А в нашем случае, роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита» по мнению многих критиков в русской литературе является сложным художественным произведением, так как в нем содержится огромное количество фразеологизмов, реалий, пословиц-поговорок, ироний и юмора, что не каждому переводчику подвластно воспроизвести с огромным успехом. Понимание художественных произведений предполагает «умение читателя не только воспринимать текст как сумму значений составляющих его единиц, но и распознавать «двойственную» природу языковой единицы в художественном тексте». [Задорнова, 1984, с.8].

Перевод художественного произведения был и остаётся одной из основных тем исследования лингвистов и разных стран. Как отмечает Т. А. Казакова, переводчик создаёт не только эквивалент оригинала, а сколько его подобие, особый вид текста, призванный представлять исходное художественное произведение в иноязычной культуре, обеспечивая тем самым дополнительную аудиторию исходному тексту, а также развитие межкультурной художественной коммуникации в соответствии с требованиями времени, характером литературных процессов и потребностями получателей, как владеющих, так и не владеющих исходным языком» [Казакова, 2006, с. 23-24]. В своей работе мы опирались на классификацию лексических трансформаций предложенную В. Н. Комиссаровым, такие как транслитерация, переводческое транскрибирование, калькирование, генерализация, конкретизация, приём целостного преобразования, лексического добавление и опущение, антонимический перевод и компенсация. [Комиссаров В.Н., 1990, с. 253].

Генерализация представляет собой замену каких-либо понятий русского языка более широкими понятиями языка перевода, замену частного понятия общим либо видовым. Применяется в переводе реже, чем противоположный ему приём конкретизации, что связано с особенностью лексического состава русского языка, включающего в себя большое число абстрактных понятий.

Давайте приведём наглядный пример на генерализацию в главе 10 «Вести из Ялты»:

« - Дай-ка я тебя поцелую, - нежно сказала **девица**, и у самых его глаз оказались сияющие глаза. Тогда Варенуха лишился чувств и поцелуя не ощутил.». [М. Булгаков, 1983, с. 90].

“Let me give you a kiss,” said **the girl** tenderly, and the shining eyes were right next to his eyes. Then Varenuhka fainted away and did not feel any kiss.” [Х. Эплин, 2012, с. 114].

“ - Qoy bir səni öpüm, - **qız** nəvazişlə dedi və o, işıq saçan gözləri düz öz gözlərinin önündə gördü. Bu vaxt Varenuha huşunu itirdi və öpüşü hiss etmədi.” [С. Будаглы, 2006, с. 112].

« - Келші, кәне, сені сүйейін, - деді **бекеш** елжірей, оның көзінде жарқыраған бір көз тағы да тұрған сияқты. Сонда барып Варенуха есінен танып, сүюді сезбей қалды.» [С. Актаев, 2008, с. 365].

Здесь выражение «**девица**», которое имеет значение «**то же что девушка, красивая девушка, застенчивая девушка, незамужняя девушка**» в переводе на все три языка было заменено общим понятием «**девушка**». Но в исходном тексте единица «**девица**» содержит контекст совершенно противоположного характера, так как ранее упоминалось что девушка была «**...совершенно нагая девица – рыжая, с горящими фосфорическими глазами...**», поэтому переводчики должны были учесть, что не идет речь «**о положительной или скромной девушки**». Например, в азербайджанском аналоге можно было перевести «**gözəlçə**», в английском «**damsel**» и в казахском «**шүйкебас**». Поэтому предложенный переводчиком перевод не оправдан.

Следующий пример с применением генерализации в главе 1 «Никогда не разговаривайте с неизвестными»:

«... На маленькой головке **жокейский картузик**, клетчатый кургузый воздушный же пиджачок...» [М. Булгаков, 1983, с. 4].

⁴ Бакинский Славянский Университет. tukumbayeva@mail.ru

«... Шақша басында **шабандоздық күнқағары** бар, үстінде тылтиған керегекөз бешпентше» [С. Актаев, 2008, с. 264].

“...balaca başında **günlüklü cokey papağı**, əynində dar, dama-dama yüngül pencək...” [С. Будаглы, 2006, с. 14].

“... On his little head a **jockey's peaked cap**, a little checked jacked, tight, and airy too...” [Х. Эплин, 2012, с. 114].

В данном случае значение единицы «**картуз**» - это мужской головной убор с жёстким козырьком, неформенная фуражка, которая носилась во времена Советского Союза и была широко распространена во всех пост советских странах.

В казахском переводе используется приём генерализация, переводчик единицу «**картуз**» перевёл как «**күнқағар**», что в переводе означает «**козырёк**», тем самым дав общее понятие к данной единице. Так же нужно заметить, что уменьшительный суффикс «**ик**» переводчик не взял во внимание. Исходя из этого, у читателя может появиться ложное представление об этом головном уборе, ведь можно легко перепутать его с обычной, простой кепкой. Во избежания этого, мы даём свой аналог перевода «**күнқағары бар шағын баскиім**», что в переводе означает «**маленький головной убор с козырьком**» будет более уместно и понятно.

В азербайджанском переводе также используется приём генерализация, не смотря на то, что в словаре А. А. Оруджева даётся описательный перевод в виде «**qabağı günlüklü furajka**», но переводчик игнорирует этот факт и заменяет данную единицу общим понятием «**günlüklü papağı**», что в переводе означает «**солнцезащитная шапка**».

А вот в английском переводе, переводчик прекрасно справляется перед поставленной задачей, подобрав соответствующий аналог к данной единице. В английском языке «**peaked cap**» переводится как «**фуражка**», тем самым лишний раз доказывает, что полностью соответствует понятию к исходной единице.

Следующая лексическая трансформация – подразумевает за собой, когда приходится заменять отрицательную форму на утвердительную или наоборот, то это является антонимическим переводом. В таких случаях переводчику приходится изменять контекст и при этом не потерять идею автора.

Вот например, мы выявили пример на антонимический перевод в главе 1: «**Никогда не разговаривайте с неизвестными**». [М. Булгаков, 1983, с. 3]. “**Tanımadığınız adamdan uzaq durun**”. [С. Будаглы, 2006, с. 13]. «**Бейтаныспен ешқашан әңгімелеспендер**». [С. Актаев, 2008, с. 263]. “**Never talk to strangers**”. [Х. Эплин, 2012, с. 5].

Данное выражение часто использовалось с целью «**запугивания людей**», ведь во времена советской эпохи людям запрещалось разговаривать с малознакомыми людьми, в особенности с иностранцами. Ведь за такое общение ты мог дорого поплатиться, например своей собственной свободой, власть того времени могла запросто тебя обвинить в шпионаже и сделать тебя «**врагом народа**» на всю оставшуюся жизнь.

В азербайджанском переводе переводчик применил антонимический перевод. В исходном тексте заголовок «**Никогда не разговаривайте с неизвестными**», хочу отметить, показан в удвоенной отрицательной форме, но при переводе на азербайджанский переведён в утвердительной форме, то есть “**Tanımadığınız adamdan uzaq durun**”, означает «**Держитесь подальше от незнакомцев**». Но это никак не искажает замысел автора, поэтому перевод выполнен удачно.

А вот в казахском и английском переводе, переводчики применяют полные эквивалентные переводы, что не может нас не порадовать. На наш взгляд все три переводчика великолепно справились со своей задачей без каких-либо смысловых потерь.

Следующий пример в главе 22 «При свечах»:

«Когда, неся под мышкой щётку и **рапиру**, спутники проходили подворотню, Маргарита заметила томящегося в ней человека в кепке и высоких сапогах, вероятно, кого-то поджидавшего.» [М. Булгаков, 1983, с. 200].

“Yol yoldaşları qoltuqlarında şotka və **rapira** darvazadan keçəndə, Marqarita uəqin ki, kimisə gözləyən uzunboğaz çəkmə geyinmiş kepkalı yorğun bir adam gördü. [С. Будаглы, 2006, с. 236].

«Қолтығының астына шөтке мен **қылышты** қысып жолсеріктер қақпаның астынан өтті, Маргаританың көзі қақпа алдында шамасы біреуді күткен сияқты биік өкше етік киген кепкелі кісіні шалып қалды.» [С. Актаев, 2008, с. 492-493].

“As the travelling companions were passing through the gateway, carrying the broomstick and **the rapier** under their arms, Margarita noticed a man wearing a cap and high boots languishing it, probably waiting for somebody. [Х. Эплин, 2012, с. 254].

Значение единицы «**рапира**» - это колющее холодное оружие с длинным четырёхгранным клинком, разновидность шпаги и употребляется в фехтовании. В азербайджанском переводе переводчик применил транслитерацию. На наш взгляд, не каждый азербайджанский читатель осведомлён о значении данной единицы, исходя из этого наилучшие варианты приём передачи в данном случае аналог или описательный перевод. В казахском переводе переводчик как раз-таки подбирает аналог к единице «**рапира**» переводя её «**қылыш**», что в переводе означает «**шпага**». На наш взгляд предложенный переводчиком выполнен удачно.

В английском переводе переводчик применяет, как и в азербайджанском переводе транслитерацию. Соответственно у англоязычного читателя нет проблем с пониманием и значением, ведь этимология данной единицы происходит от немецкого «**rapier**», от французского «**rapiere**» и от испанского «**espada ropera**». Исходя из этого выбор переводчика оправдан.

Таким образом, мы приходим к выводу, что знание и правильное использование лексических трансформаций, даёт возможность переводчику достичь эквивалентности и колоссальных успехов в переводе. Также хочется отметить предложенные Комиссарова приёмы, такие как генерализация, конкретизация, приём целостного преобразования, лексического добавление и опущение, антонимический перевод и компенсация действительно применимы, а также мы выявили и показали наглядные примеры с подбором удачного варианта перевода. Однако переводчик должен помнить, что художественный перевод не потерпит дословности, с связи с этим необходимо тщательно подбирать выражения, строго следовать стилю и культуре исходного текста. И только при соблюдении данных правил, мы сможем достигнуть желаемого результата и создать перевод без смысловых потерь.

Использованная литература

1. Задорова В. Я. Восприятие и интерпретация художественного текста, М., 1984
2. Казакова Т. А., Художественный перевод, Теория и практика Текст: учебное пособие / Т. А. Казакова, СПб.: ООО «Инъязыдат», 2006, с. 544
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высш. шк., 1990, с. 253.
4. Булгаков М. А., Мастер и Маргарита, Художественная литература, 1983, с. 320.
5. Bulqakov M. A. Master və Marqarita, пер. С. Будаглы, «Şərq-Qərb», Bakı, 2006, с. 376.
6. Булгаков М. А. Ақ гвардия. Майталман шебері мен Маргарита, пер. С. Актаев, «Аударма баспасы», Астана, 2008, с.632.
7. Bulgakov M. A. The Master and Margarita, Background material Alma Classics Ltd, translated by Hugh Aplin, 2012, 460p.

Açar sözlər: qrammatik transformasiyalar, ümumiləşdirilmə, konkretləşdirilmə, buraxılma, əlavə olunma və antonimik tərcümə.

Key words: grammatical transformations, generalization, concretization, omission, addition and antonymic translation.

Ключевые слова: грамматические трансформации, генерализация, конкретизация, опущение, добавление и антонимический перевод.

M. Bulqakovun “Master və Marqarita” romanının Azərbaycan, qazax və ingilis dillərinə tərcümələri nümunəsində leksik transformasiyaların tətbiqi Xülasə

Bu məqalədə tərcümə olunan dildə tam uyğunluğa və üst-üstə düşməyə nail olmaq üçün leksik transformasiyalar nəzərdən keçirilir. Komissarovun təsnifatı əsas götürülmüş, eyni zamanda illüstrativ nümunələr verilmiş və buna uyğun olaraq M. Bulqakovun “Master və Marqarita” romanında Azərbaycan, qazax və ingilis dillərinə tərcümələrin hər biri müqayisəli-tipoloji təhlil edilmişdir.

Using lexical transformations on the example of translations of M. Bulgakov’s novel “The Master and Margarita” into Azerbaijani, Kazakh and English languages

Summary

This article discusses lexical transformations to achieve a full correspondence and coincidence in the translated languages. Komissarov’s classification was taken as a basis, and were given illustrative examples, accordingly was made a comparative analysis for all three translations in M. Bulgakov’s novel “The Master and Margarita” into Azerbaijani, Kazakh and English languages.

Rəyçi: prof. Rafik Manaf oğlu Novruzov

ПРОЯВЛЕНИЕ ПРОЦЕССА ЛЕКСИКАЛИЗАЦИИ В СФЕРЕ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Системный характер явления лексикализации проявляется прежде всего в том, что оно действует не только в сфере номинативных единиц языка – различных типов и разрядов словосочетаний, подвергшихся материальному сжатию, универбации (стиральная машина – стиралка, головная боль – головняк и пр.), – но и в сфере всех речемыслительных актов, включающих номинализацию предикативных единиц различного «калибра», т.е. возникновение вторичных лексических обозначений на почве трансформации этих предикативных единиц в слово-лексему (не-тронь-меня-цветок), ономазиологическую единицу (Нагнибеда, Забейворота, Дериглаз – фамилии), единиц месяцеслова (Алексей пролей кувшин – метафорическое обозначение 30 марта, Емельяны-перезимники – накрути буран, обозначение 21 числа января и т.п.); явление лексикализации не обходит и сферу окказиональной деривации.

Радиус действия процесса лексикализации, как видим, достаточно широк. Данный процесс как дериватологическое явление обусловлен возникновением вторичных образований (образно-метафорических, во многих своих проявлениях), сохраняющих тождественные генетические семантические связи с исходными единицами, т.е. словообразовательной – производящей основой.

Лексикализацию как явление, видимо, следует рассматривать не только в рамках дериватологических процессов, когда новообразованное слово сохраняет генетические словообразовательные связи с исходным текстом (устойчивым словосочетанием или предложением), но и в рамках тех случаев, когда структурный элемент полноценного высказывания актуализируется и берет на себя функции этого высказывания: Налево! Направо! Стой! Газы! Огонь! и т.п. Разница между этими ситуативно самодостаточными словесными знаками и теми образцами лексикализированных единиц, которые мы рассматривали в предыдущих параграфах, очевидна. И заключается она в их противопоставленности по признаку сохранения /несохранения предикативного смысла, т.е. предикативности как категориального признака.

Так, лексическое значение слова «Ванька-встанька» адекватно предмету: это особая разновидность мишени, которая «падает» при точном попадании в нее снаряда, а через некоторое время по сигналу центрального пульта управления стрельбища встает опять во весь рост. Метафора, используемая по отношению подобного рода мишеней в военной среде, имеет лексическую базу – игрушку с таким названием, которое восходит к предикативной единице «Ванька, встань-ка!» (ср. с азербайджанским «*hacıyatmaz*»). Современная форма слова «Ванька-встанька» (1, с.68) свидетельствует о генетических словообразовательных процессах, которым подверглось слово, образовавшееся от предикативной единицы «Ванька, встань-ка!». Метафорическое обозначение мишени определенной формы оказывается третичной номинацией в этом морфолого-семантическом ряду. Вместе с тем отмеченный ряд фактически повторяет дериватологический путь, воспроизводит модель лексикализации, характерную для материала, рассмотренного нами на предыдущих страницах.

Что же касается слов-знаков типа Огонь! Газы! и т.п., то они представляют процесс лексикализации в ином ключе. Эти единицы сохраняют свою референтную (предметную) соотнесенность целиком, т.е. их предметная соотнесенность с определенной устойчивой ситуацией равна предметно-ситуативной соотнесенности предикативных конструкций, которые эти лексемы-знаки представляют. Иначе говоря, единица-знак «Воздух!» в своей предметно-ситуативной соотнесенности равна высказыванию-предупреждению о воздушной (авиационной) атаке, об атаке противника с воздуха, примерно: «Идет атака с воздуха», при котором по уставу весь отряд или войсковое соединение должно рассредоточиться и найти какое-то укрытие. Но при ситуации, абсолютно ограниченной во времени, когда речь идет о секундах, для полнокровного объяснения положения дел не остается возможности: словесное предупреждение «Воздух» функционально оказывается достаточным знаком, предметная соотнесенность которого бывает абсолютно эквивалентным с целым предикативным высказыванием «Всем в укрытие, берегитесь воздушной атаки!» и т.п. Лексикализированные знаки Воздух!, Огонь! и т.п. должны быть квалифицированы не только с точки зрения отмеченного спрессования предложения-высказывания до объема одного слова, которое в таких случаях представляет актуализированный элемент исходного высказывания, полнокровного предложения. Спрессование и выдвигание актуализированного структурного элемента – один из главных признаков этих единиц-знаков.

Второе свойства этих знаков – их особая эмоционально-экспрессивная насыщенность, без которой эти единицы не функционируют. Их референтная отнесенность (предметный смысл) предполагает обязательную отмеченную экспрессивность. Следовательно, названные признаки оказываются обязательными параметрами, определяющими (в единстве) семантическую структуру этих знаков. Подобное единство названных признаков выводит эти лексикализированные высказывания на особый уровень словесных знаков, совмещающих предикативные и непредикативные (номинативные) показатели. Остаточные предикативные свойства видимо, и дают некоторым исследователям рассматривать их в системе односоставных номинативных (назывных) предложений особого разряда

⁵ Бакинский славянский университет. rena@rambler.ru

– побудительно-повелительных предложений, обусловленных ситуацией, исключающей многословие и требующей быстрой реакции адресата (3, 306).

Подобная трактовка смысла словесных знаков «Воздух!», «Газы!», «Огонь!» и т.п. не охватывает все разнообразие бытующих в языке единиц, поскольку та интонационно-экспрессивная модель, которая характерна для рассматриваемых нами единиц, противопоставляет их всем другим типам назывных предложений по признаку обязательность / необязательность особо сильной интонационно-экспрессивной окрашенности: другие типы односоставных назывных предложений могут быть интонационно (экспрессивно) окрашенными или неокрашенными.

Учитывая это обстоятельство и факт отсутствия у рассматриваемых нами единиц даже потенциальной парадигматической системы, а также отсутствие у них возможности функционально (т.е. по цели высказывания) видоизменяться и употребляться в отрицательной форме, считаем, что квалификация, данная в «Русской грамматике» вполне обоснована. Авторы этого концептуального труда считают эти единицы «предложениями, сообщающими о наличии в данный момент обнаруживаемого, непосредственно воспринимаемого предмета, явления» (2, т. II, 360).

Наши наблюдения над этими единицами, таким образом, дают основание рассматривать их в рамках комплекса признаков, обязательных для их семантической структуры: а) они представляют спрессованные до предела одного слова (лексемы) высказывания; б) имея генетические связи с исходными высказываниями (искусственно можно «реставрировать» их в форме этих высказываний), они уже не употребляются в форме предикативных единиц, потому что приобрели особую, присущую только им форму для функционирования; в) данная форма слова-знака для них самодостаточная, поскольку форма в данном случае поддерживается особой ситуацией, ситуативной соотнесенностью, определяющей их предметную соотнесенность, определяющей их предметную соотнесенность, т.е. предметный смысл; г) степень устойчивости их предметной соотнесенности, т.е. устойчивости ситуативной поддержки, обуславливает нейтрализацию их парадигматических форм по наклонениям, по функциональным типам предикативных единиц, а также по признаку утверждение / отрицание; д) эти единицы не могут быть распространены синтагматически – они всегда однословны; е) они всегда обладают особым интонационным рисунком, который соотносится с различными смыслами – не только повелительным значением: «Воздух!» означает, как мы уже отметили, предупреждение перед грозящей опасностью с воздуха, «Газы!» означают срочную необходимость использовать имеющиеся средства защиты от газо-бактериологической атаки (надевать противогазы), «Огонь!», «Пли» и т.п. – о срочной необходимости произвести огонь и т.д.

Сказанного, видимо, достаточно для заключения о том, что ставить в один ряд рассматриваемые единицы из военного обихода и обычные номинативные предложения (Тишина; Ночь; Спящая тайга и т.п.) не совсем укладывается в общую схему тех признаков, которые характерны для назывных предложений.

Подобные слова-знаки, на наш взгляд, следует рассматривать именно с точки зрения степени лексикализации (т.е. превращения в слово-знак) целых высказываний, составляющих генетическую основу для их функционирования, но не имеющих особого значения для самостоятельного функционирования этих единиц на современном этапе развития языка.

Поэтому, как нам представляется, эти единицы из военного обихода следовало бы рассматривать как особую форму, особую лексико-семантическую модель лексикализации предикативных единиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Рос. АН. Институт русского языка им. В.В.Виноградова, изд. 4-ое. М., 2005.
2. Русская грамматика. Т. I. М.: Наука, 1980, 612 с.
3. Современный русский язык (под ред. В.А. Белошапковой). М.: Высшая школа, 1981, 560 с.

Ключевые слова: военная терминология, процесс лексикализации, языковая структура, номинативная единица
Açar sözlər: hərbi terminologiya, leksikləşmə prosesi, dil strukturu, dilin nominativ vahidi.

Keywords: military terminology, the process of lexicalization, language structure, nominative unit of language.

HƏRBİ TERMINOLOGİYA SAHƏSİNDƏ LEKSİKALİZASIYA PROSESİNİN TƏZAHİRÜ

Xülasə

Məqalə hərbi terminologiya sahəsində leksikalizasiya prosesinin əks olunmasının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Leksikalizasiya prosesinin işlənmə radiusu yetərinə genişdir. Bu proses derivatoloji hadisə kimi obrazlı-metaforik söz yaranmalarını yaranması ilə əsaslanıb. Onlar ilkin vahidlərlə qenetik sematik əlaqələri saxlamışdır. Leksikalizasiya hadisəsinin sistemli səciyyəsi təkcə dilin nominativ vahidlər sahəsində deyil, həm də müxtəlif nitq-şüur aktlarında öz əksini tapır.

MANIFESTATION OF THE LEXICALIZATION PROCESS IN THE FIELD OF MILITARY TERMINOLOGY

Summary

The article is devoted to the study of the reflection of the process of lexicalization in the field of military terminology. The processing radius of the lexicalization process is quite wide. This process is based on the emergence of figurative-metaphorical vocabulary as a derivative phenomenon. They have maintained a genetic semantic relationship with the initial units. The systematic character of the phenomenon of lexicalization is reflected not only in the field of nominative units of language, but also in various speech-consciousness acts.

Rəyçi: prof. İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Allahverdiyeva Aytən Fərman qızı⁶
NASİR XOSROVUN “SƏFƏRNAME” ƏSƏRİNDƏ POLİSEMİYA

Polisemiya sözlərin tarixən yaranan müxtəlif mənalarının ilk mənə əsasında məcazlaşma yolu ilə qruplaşması və ümumiləşməsinin nəticəsidir. Polisemiya yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də bir-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır. Bir söz bir və ya bir neçə əşyaya xidmət edir. O bir fonetik tərkibdə bir əsas və bir neçə məcazi mənənin mərkəzləşməsidir.

Bir sözün ilk mənəsindən əmələ gələn yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Müxtəlif mənə çalarlığına malik olan sözlərə isə çoxmənalı (polisemantik) sözlər deyilir. İfadə etdiyi müxtəlif mənə çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az mənə çalarlığına malik olur. Çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi-müstəqim mənəsini təşkil edir, başqa mənaları isə ilk mənaya az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənaları kimi özünü göstərir. Polisemantik sözlərdə sözün əsas mənəsi həqiqi, ikinci və sonrakı mənaları isə məcazi mənə adlanır. Fars dilində çoxmənalı sözlər- **کلمات چند معنایی** adlanır. [1,20] “Səfərnəmə”də çoxmənalı sözlərin işlənmə məqamları çox deyil. Çox olmasa da bu sözlərin araşdırılması maraqlı faktları üzə çıxardı.

عظیم sözünün ifadə etdiyi mənalar.

Ərəb dilində عظم [əzumə] kökündən düzələn bu söz [2,523] fars dilində عظم [ozm və ezəm] şəklində tələffüz olunur və “əhəmiyyət, qüdrət, şöhrət, məğrurluq” mənalarını daşıyır. [4,185] Həmin söz فاعیل sxemində sifət yaradaraq Azərbaycan dilinə “böyük, nəhəng, əhəmiyyətli, hörmətli” kimi tərcümə olunur.

عظیم sözü “əzəmətli” mənəsində.

[5,10]-Qapının başında daşdan əzəmətli bir tağtavan ucalır. [6,24]

[5,19] بعد از آن طاقی عظیم بر بالای آن طاقها ... ساخته اند.

Ondan sonra o tağların üstündə başqa bir əzəmətli tağ da düzəldilib. [6,30]

عظیم sözü “çox” mənəsində (“çox” say mənəsində deyil).

[5,77]-Mən orada olanda şəhərin sakinləri çox dövlətli idilər. [6,77]

[5,30]-Məscidlə Saherə çölünün arasında çox dərin bir dərə var.[6,40]

عظیم sözü “böyük” mənəsində.

[5,28]-Bir az yuxarı gedəndən sonra qarşımıza böyük bir səhra çıxdı.[6,38]

[5,48]-Yusif günbəzi ilə məqbərə arasında böyük bir qəbiristan var.[6,55]

عظیم sözü “uca, hündür” mənəsində.

[5,10] باره ای عظیم بود از سنگ سفید بر شده هر سنگی مقدار پانصد من.

Hər biri beş yüz mən ağırlığında ağ daşdan uca bir divar çəkilməmişdi.[6,23]

Konteksdə söhbət şəhəri düşmən hücumundan müdafiə etmək üçün tikilən qala divarından gedir. Ona görə də bu cümlədəki عظیم sözü “hündür, uca” kimi tərcümə olunur.

عظیم sözü “bol, gur” mənəsində.

[5,141]-O kişi dedi ki, bu kəhrizdən gur (bol) su axır. [6,126]

عظیم sözü təkcə bir yerdə yanaşma əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb söz yaratmışdır.

[5,66]-Dedilər ki, onlar on min iri bədənli, cüssəli adamlardır[6,70].

Cümlədəki عظیم sözü müasir dildəki، قوی پیکر قوی sözlərinin mənasına uyğun gəlir.

درجه sözünün ifadə etdiyi mənalar.

درجه sözünün lüğətdə “səviyyə, dərəcə, növ, kateqoriya, nişangah (silahda)” kimi mənaları var. [3, 617] “Səfərnəmə” əsərində göstərilənlərdən “dərəcə”, səviyyə” mənalarına rast gəlini. Bu mənələrdən əlavə درجه sözü “pilləkən” və “dəfə, qat” mənalarında da işlənmişdir.

[5,16] این مرد در شعر و ادب بدرجه ایست که ... در این عصر کسی بیایه ی او نبوده است.

Bu adam şeirdə və ədəb elmlərində elə yüksək bir dərəcəyə çatmışdır ki, bu əsrdə hələ heç kəs onun səviyyəsində olmamışdır.[6,28]

[5,17] هر طعام و میوه و مأكول که در عجم دیده بودم همه آنجا موجود بود بل بصد درجه بیشتر.

Mənim Əcəmdə (İranda) görə bildiyim bütün növlərdən olan yeməklər, meyvələr və ərzaqlardan burada da var, bəlkə də oradakından yüz dəfə (qat) çoxdur. [6,30]

[5,15]-Məscidə daxil olmaq istəyən hansı səmtdən gəlirsə on üç pilləkən yuxarı qalxmalıdır. [6,28]

درجه sözü növbəti misalda cəm formada işlənmişdir.

[5,98]-Dağın ətəyini pilləkənvari qazıb onların üzərinə cərgə ilə daşlar döşəyiblər.[6,92]

Hər üç nümunədə azdan çox, aşağıdan yuxarıya "artım, hərəkət" mənaları var.

Çoxmənalı sözlərdə mənalar bir-birilə bağlı olur, əsas mənadan tam uzaqlaşmır. Belə sözlər bütün mənalarla birlikdə eyni söz sayılır və eyni nitq hissəsinə aid olur. [7,70;71]

پوست sözünün lüğətdə "dəri, "qabıq, "xəz" mənaları var. (3, 313) Əsərdə "dəri" və "qabıq" mənaları daha çox işlənir.

[5,70]-Yağı tamam süzüləndə ağac quruyur və onun qalın qabığı olur. [6,72]

[5,74] یک عدد پوست گاو آورده بودند از حبشه که همچو پوست پلنگ بود و از آن نعلین سازند.

Həbəşistandan bir ədəd öküz dərisi gətirmişdilər ki, o pələng dərisinə bənzəyirdi və ondan yüngül ayaqqabı tikirdilər. [6,75]

Növbəti misalda bu söz siyahı ilə birləşərək mürəkkəb sifət yaratmışdır.

[5,54]-Oranın (Nuba vil.) camaatı qaradərilidirlər.

استخوان sözü "sümük, "çəyirdək", arxaizm kimi "tayfa, "ailə, tayfa başçısı" mənalarına malikdir. [3,75]

"Səfərnəmə" əsərində bunlardan yalnız "sümük" və "çəyirdək" mənaları işlənmişdir.

[5,133] زنی از مالداران بصره بفرمود تا چهار صد کشتی بساختند و همه پر استخوان خرما کردند.

Bəsrənin dövlətli qadınlarından birinin tapşırığı ilə 400 gəmi qayırır və onları xurma tumları ilə doldururlar. [6,118]

[5,26]-Orada çoxlu dəniz heyvanları sümüyü gördük. [6,37]

Bu söz drışt sözü ilə bir yerdə işlənərək mürəkkəb sifət əmələ gətirir.

[5,59]-Oranın əhalisi qaradərili və irisümüklüdür. [6,64]

عزیز sözü ərəb dilində عز [əzzə] kökündən olub, "güclü olmaq; "nadir, əlçatmaz, qiymətli olmaq" kimi mənalara malikdir. [2,512] Bu kökdən فعیل sxemində **عزیز** sifəti yaranmışdır. **عزیز** sözünün lüğətdə "əziz, doğma, hörmətli; Allah-təalanın epitetlərindən biri kimi "dahi, güclü, hər şeyə qadir; nadir, qiymətli" mənaları var. "Səfərnəmə"də bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

"Müqəddəs, əziz"

[5,73]-Müqəddəs, əziz axşamlarda, gecələrdə məsciddə **هفتصد** و اند چراغ در وی (در مسجد) میافروزند در شبهای عزیز. təxminən 700 şam yandırır. [6,74]

"Baha, qiymətli".

[5,76]-Orada küncüt az olduğundan onun yağı bahadır. [6,77]

زمین sözünün lüğətdə "torpaq; Yer kürəsi; yer, ərazi; çox az halda işlənən "ölkə, dövlət" mənaları var. [3,765]

"Səfərnəmə" əsərində bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

"Döşəmə" mənasında.

[5,108]-Evin (Kəbənin) döşəməsi başdan-başa ağ mərmərdəndir. [6,99]

"Sahə" mənasında.

[5,63] خانه ای که زمین وی بیست گز در دوازده گز بود بیانزده دینار مغربی باجارت داده بود.

Sahəsi 20 gəzin 12 gəzə nisbətində olan mənzili 15 Məğrib dinarına kirayəyə vermişdi. [6,68]

"Torpaq" mənasında.

[5,100] یکی که امیر عدن بود و او را پسر شاد دل میگفتند آبی در زیر زمین بمکه آورده بود.

Şaddil oğlu deyilən bir Ədən əmiri yerin (torpağın) altı ilə Məkkəyə su çəkirmişdi. [6,94]

"Dib" (dənin dibi) mənasında.

[5,24]-Bir çox binalar suyun içindədir, gölün dibi daşdır. [6,35]

"Ölkə" mənasında.

[5,91]-Oranın (Nuba vil.) əhalisinin hamısı xaçpərəstlərdir. [6,87]

[5,85]-Yağışlar yağdı və Hicaz torpağında məhsul bollaşdı. [6,83]

"Dünya, aləm" mənasında.

[5,12] من فراوان شهرها دیدم ... مثل شهر آمد هیچ جا ندیدم که بر روی زمین چنان باشد.

Mən çox şəhərlər görmüşəm, lakin yer üzündə (dünyada) Amid şəhəri kimisini heç yerdə görməmişəm.

نزدیک sözünün ifadə etdiyi mənalar.

Lüğətdə **نزدیک** sözünün "yaxın (məsafə və münasibət), yaxından, yanında, ...nəzərində, ...gözündə, ...görə, təxminən" mənaları var. [4,636] "Səfərnəmə" əsərində bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

"Yaxın" mənasında.

[5,41]-Səxrənin yaxınlığında yerləşən bu əzəmətli günbəz bu on iki sütunun üstündə dayanır. [6,49]

"Yanına" mənasında.

[5,2] چون بنزدیک یاران و اصحاب آمدم یکی از ایشان شعری میخواند.

Dostlarımın və qohumlarımla yanına gələndə onlardan biri şeir oxuyurdu. [6,17]

"Arasında" mənasında.

[5,43]-Bu qübbəyə yalnız haqq, ədalət işi görənlər yaxınlaşa, toxuna, əl vura bilərlər və bu fikir alimlər arasında çox geniş yayılıb. [6,51]

“... görə, ... üçün” mənasında.

صد من خرما نزدیک ایشان ملکی بود. [5,121]-Onların təsəvvüründə (onlara görə) yüz mən xurma böyük dövlət hesab olunurdu.[6,108]

جامه sözünün ifadə etdiyi mənalar.

جامه sözünün lüğətdə “paltar, don, parça” mənaları var.[3,425] Çoxmənalı söz kimi əsərdə “paltar” və “Kəbənin örtüyü” mənalarında işlənmişdir.

“Paltar, geyim” mənasında.

سلطان همه را جامه پوشانید و اجرى داد. [5,85]-Sultan hamıya paltar və xərclik verirdi.[6,83]

“Kəbənin örtüyü” mənasında.

سلطان ... بقرار معهود هر سال دو نوبت جامه ی کعبه بفرستادی. [5,82]-Sultan adəti üzrə hər il Kəbəyə iki dəfə məhməl (Kəbənin örtüyü) göndərir.[6,81]

Başqa bir misal.

جامه ای که خانه (کعبه) بدان پوشیده بود سپید بود. [5,110]-Kəbənin örtüyü ağdır.

رسول sözünün ifadə etdiyi mənalar.

Bu sözün lüğətdə “peyğəmbər, elçi, xəbərgətirən, carçı, xidmətçi, müjdəçi, kuryer” mənaları var.[3,722] Əsərdə “elçi; peyğəmbər; və “bələdçi” mənalarında işlənmişdir.

“Bələdçi” mənasında.

از آنجا با رسولی برقم تا برکری. [5,8]-Oradan da bir bələdçinin köməyi ilə Berkriyə gəldik.[6,22]

“Peyğəmbər” mənasında.

از جار تا مدینه ی رسول صلی الله علیه وسلم سه روز راه است. [5,59]-Cardan peyğəmbərin-ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun-şəhəri Mədinəyədək üç günlük yoldur.

“Elçi” mənasında.

بعد از آن قیصر رسولان فرستاد و هدایا و خدمت‌های بسیار کرد. [5,50]-Sonra Rum qeysəri elçi göndərdi və çox böyük hədiyyələr bəxş etdi.[6,57]

Bələliklə də, toplanmış materiallara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki, “Səfərnəmə” əsərində çoxmənalı isimlərin işlənmə məqamları digər nitq hissələrinə nisbətən çoxdur. Çoxmənalı sözlərin söz yaradıcılığında rolu böyükdür. Sözün çoxmənalılıq imkanı dilin ayrılmaz cəhəti kimi sözün müxtəlif məndə müxtəlif mənalılığını, digər tərəfdən isə, sözün müxtəlif leksik mənalarını bir-biri ilə, yəni əsas mərkəzlə əlavə mənaları əlaqələndirmək deməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Rüstəmov T.Z. Azərbaycanca-Farsca dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2011, 116 s.
2. Баранов X.K. Арабско-русский словарь. Москва: «Русский язык», 1989, 928с.
3. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва: «Русский язык», 1985, том I, 800 с.
4. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва: «Русский язык», 1985, том II, 864 с.
5. سفرنامه ناصر خسرو قیادیانی به تصحیح و تعلیقات م. غنی زاده. انتشارات منوچهری 1372
6. Nasir Xosrov. “Səfərnəmə” (fars dilindən şərhli tərcümə fil.elm.dok.Tahir Məhərrəmovundur). Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1977, 180 s.
7. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Ulu, 2015, 236 s.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИСЕМИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ НАСИРА ХОСРОВА «САФАРНАМЕ»

Полисемия, то есть многозначность слова, входит и состав лексики и является одним из факторов, указывающих на развитии языка. Слова которые пишутся и произносятся одинаково и близки по смыслу, называются полисемантическими словами.

Насир Хосров-один из ярких представителей восточной поэзии 11-го века. Его произведение «Сафарнаме» было написано на классическом персидском языке. В статье исследуются многозначные слова в «Сафарнаме» Насира Хосрова. Эти слова определяются группами значений и точек употребления.

Ключевые слова: Насир Хосров, «Сафарнаме», лексика, полисемия.

SUMMARY

POLYSEMY IN “SAFARNAMEH” BY NASER KHOSROV

Polysemy, that is, having multiple meanings of the word, is a part of the lexicon and is one of the factors that shows the development of language. Words that written and pronounced in the same way, as well as are semantically close to each other are called polysemantic words.

Nasir Khosrov is one of the prominent representatives of the 11th century Eastern poetry. His work "Safarnama" was written in classical Persian. The article examines polysemantic words in Nasir Khosrov's "Safarnama". Those words are determined by the meaning groups and using them in the sentences.

Key words: Naser Khosrov, "Safarnama", lexicon, polysemantic words

RƏYÇİ: dos. Əsmət Məmmədova

SAY TƏRKİBLİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dil sisteminin bütün vasitələri tarixi inkişaf prosesini keçmişdir. Dil vahidləri, qrammatik vasitələr az və ya çox dərəcədə ilkin formasını dəyişmişdir. H.Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan dilinə aid tarixi materialların verdiyi faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, sayın məna və vəzifəsinə aid bütün xüsusiyyətlər, əsasən, sabit qalmışdır.

Qədim yazılı abidələrdə sayların rəqəmlə deyil, hərfilə yazılması onların dəqiq oxunması, müəyyənləşdirilməsi işini asanlaşdırır. Bir sıra fərqlər, dövrün dil xüsusiyyətləri ilə əlaqədar cəhətlər və s. nəzərə alınmaqla, kitabələrdə işlənən miqdar sayları və sıra sayları, demək olar ki, müasir dilimizdəki saylarla tamamilən səsləşir.

Türk dillərinə aid yazılı abidələrin dili müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dil vahidlərinin tarixi inkişaf prosesini izləmək üçün yazılı abidələr mühüm vasitələrdən biridir. Son dövrlərdə linqvistikada leksik- qrammatik səviyyə vahidlərinin həm məzmun planından, həm də ifadə planından öyrənilməsinə diqqət artırılmışdır. Belə vahidlər arasında tərkibində say olan birləşmələr xüsusi leksik-semantik qrup təşkil edir. Məlumdur ki, dil vahidləri, qrammatik vasitələr əsrlər boyu az və ya çox dərəcədə dəyişmələrə uğramışdır. Bu xüsusiyyət türk dillərində say tərkibli birləşmələrdə də özünü göstərir. Qeyd olunan məsələyə həm sayların qədim semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, həm də say tərkibli birləşmələrdəki dəyişmələri öyrənmək istiqamətindən yanaşmaq mümkündür. Hər iki istiqamətdə tədqiqat Azərbaycan və ümumiyyətlə türk dillərinin tarixi ilə bağlı aktuallıq kəsb edir. Eyni zamanda, say tərkibli söz birləşmələrinin abidələrdə işlənən variantlarını qismən də olsa, xronoloji ardıcılıqla izləmək, belə birləşmələrin müasir türk dillərində hansı formada qalmasını araşdırmaq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Söz birləşməsi müstəqil dil vahidi olub sözlə cümlə arasında aralıq mövqe tutur. Bəzi tədqiqatçılar bu cəhəti əsas götürərək söz birləşməsini müstəqil dil vahidi kimi ayırırlar. Ən azı iki müstəqil sözdən ibarət olan “Söz birləşməsini sintaksisin xüsusi obyekt kimi, nitqin ən vacib vahidi cümlə haqqında təlimi dərinləşdirir (1,15).

Müxtəlif sistemli dillər üçün söz birləşməsinin universal cəhətləri üçdür: 1) sintaktik münasibətlərin xarakteri -atributiv, obyekt və adyektiv münasibət; 2) sintaktik əlaqə forması - yanaşma, uzlaşma, idarə; 3) asılı sözün təbəedici sözə görə mövqeyi-prepozisiya.Postpozisiya. Bu prinsiplərin birləşməsi əlamətlərin dayanıqlı toplusunu təşkil edir və söz birləşməsinin tipini müəyyənləşdirməyə imkan verir (2, 141).

Söz birləşmələrindəki sintaktik münasibətin özünü atributiv, obyekt və adyektiv münasibət kimi göstərməsi hər üç forma üçün struktur tiplərin təyin edilməsinə imkan verir.

Atributiv münasibət aşağıdakı struktur tipləri əhatə edir: 1) sifət+isim; Azərbaycan dilində isim+sifət struktur tipi (adamin pisi, kitabın maraqlısı) də qeydə alınır; 2) əvəzlilik+isim (my book); 3) feli sifət+isim (qaçan it; broken glass); 4) sıra sayı+isim; (birinci gün, the first day, the second lesson); 5) isim+isim: (daş hasar, kərpic divar, qonşunun bağı; father's house, brother's book və s.) 6) feli isim+zərf: (oxuma yeri; ingilis dilində bu struktur tip üçün modal «isim+by(sözünü)+isim» formasındadır. Məsələn, a travel by car.

Obyekt münasibətini ifadə edən 5 adyektiv münasibətdə isə 2 struktur tipi ayırmaq olur.

Söz birləşmələri arasındakı sintaktik əlaqə ingilis və Azərbaycan dillərində yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrindən biri ilə reallaşır. Hər əlaqə tipinin bu dillər üçün fərqli ifadə vasitələri vardır (3).

Müasir ingilis dilində cinsə, kəmiyyətə və hala görə uzlaşma tipoloji əlamət deyildir. Çünki ingilis dilində cins və hal kateqoriyaları yoxdur. Kəmiyyətə görə uzlaşma isə məhdud səciyyə daşıyır və tipoloji əlamətə çevrilə bilmir. Azərbaycan dilində geniş yayılmış əlaqə idarədir. İngilis dilində yanaşma əlaqəsi daha geniş istifadə olunur.

Müxtəlif dil sistemlərində söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə formalaşır. Ayrı-ayrı dillərdə söz birləşmələrini əmələ gətirən vasitələr də başqa-başqadır. Söz birləşmələrinin əmələ gəlmə qaydaları, modelləri dilin qrammatik quruluşuna təbə olduğuna görə hər bir dildə spesifik xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır. Lakin buna baxmayaraq, söz birləşmələri məna əlaqələri nöqtəyi-nəzərindən ümumi xarakter daşıyır (4, 78).

Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin yaranmasında idarə əlaqəsinin daha çox işlənməsi faktından çıxış etsək, saylarla idarə məsələsini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Saylar ismin bütün deyil, müəyyən hallarını idarə etmək imkanına malikdir. Saylarla idarə olunan hallar yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarıdır. Azərbaycan dilində sayların yönlük halı idarə etməsinə də rast gəldiyini və bunun geniş yayılmadığını Y.Seyidov qeyd etmişdir. O, birə-beş, məna çoxdur, sənə az? kimi birləşmələrdə beş, çox, az saylarının ismin yönlük halını idarə etdiyini göstərir (4, 105).

Yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarının sayla idarə olunması Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Saylar yiyəlik halını idarə edərkən substantivləşir, yiyəlik və çıxışlıq hallarının saylarla idarə olunması zamanı substantivləşmə təsadüfi səciyyə daşıyır. Belə birləşmələrdə saylar öz xüsusiyyətlərini saxlayır.

Müasir Azərbaycan dilində kəsr saylarının riyaziyyatda məxrəc adlanan hissəsi adi kəsrlərdə surətlə müqayisədə daha böyük miqdarı bildirir. Düzgün olmayan kəsrlərdə məxrəc surətdən kiçik olur. Düzgün və ya düzgün olmayan kəsrin ifadə edilməsindən asılı olmayaraq məxrəci bildirən say ismin yerlik hal şəkilçisini qəbul edir və surəti ifadə edən sayla idarə olunur. Y.Seyidov göstərir ki, “qrammatik nöqtəyi-nəzərdən və ümumxalq danışq dilinin qaydalarına əsasən belə birləşmələrin təbə

⁷ Baş müəllim. Bakı Dövlət Universiteti

olan tərəfi ismin çıxışlıq halında olur. Bu zaman say başqa bir sözü ismin yerlik halında deyil, çıxışlıq halında idarə edir” (4, 105).

Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsi ilə yaranan söz birləşmələrində saylar birləşmənin birinci komponenti kimi işlənir. Say bildirən və ya sayköklü sözün ikinci komponenti kimi işlənməsi (düzgün üçbucaq, şax beşlik, qızıl onluq və s.) halında bu komponent say olduqda substantivləşmə və ya sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi müşahidə edilir. Məsələn, yağlı beş, son onluq, ilk iki və s.

Deyilənlər göstərir ki, söz birləşmələri müxtəlif meyarlar üzrə təsnif oluna bilər. Təsnif sintaktik əlaqə əsasında aparıldıqda tərkibində say olan söz birləşmələrinin müxtəlif xüsusiyyətləri üzə çıxır.

Söz birləşmələrinin tərəflərin nitq hissələrinə aidliyinə görə qruplaşdırıldıqda da fərqli cəhətlər aşkara olunur. Sayın Azərbaycan dilindəki hər üç növ təyini söz birləşməsində işlənməsi fərqlidir. M. Hüseyinzadə yazır: “Miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin, yəni hər iki tərəfi sözdəyişdirici şəkilsiz olmayan birləşmənin yalnız birinci tərəfi kimi işlənilib, özündən sonra gələn əşyanın müəyyən bir miqdarını göstərir. ... Miqdar sayları ikinci növ təyini söz birləşməsinin heç bir tərəfində iştirak etmir. Miqdar sayları üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi olarkən isimdən sonra işlənir və mənsubiyyət şəkilsiz qəbul edərək hallanır” (5, 106, 107).

Söz birləşmələrini komponentlərin sayına görə də təsnif etmək mümkündür. Bu halda üzə çıxan maraqlı cəhətlərdən biri sayların (miqdar, sıra, kəsir, eləcə də qeyri-müəyyən) adlarının çoxsözlü birləşmələrdən təşkil olunmasında özünü göstərir. Məsələn, yüz on adam, iki yüz manat, min doqquz yüz qırx birinci il və s. Bu cür nominantlar söz birləşməsinin bir komponenti olaraq qəbul oluna bilər. Digər tərəfdən, birləşmədəki sözlər sayının çoxluğu məsələnin başqa aspektdən təhlili prosesində nəzərə alınmalıdır.

Tərkibində say olan söz birləşmələrini onların dildə işlənmə və semantik formalaşma, yaxud semantik sabitləşmə meyarı üzrə də təsnif etmək mümkündür. Tərəflərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələrinin iki növü vardır: 1) sərbəst birləşmələr; 2) sabit birləşmələr.

“Sərbəst birləşmələrin komponentləri müstəqil mənalı (təmmənalı) sözlərdən ibarət olur və həmin sözlər birləşmə daxilində ilkin leksik mənasını - məna müstəqilliyini mühafizə edib saxlayır. Sabit birləşmənin tərəfləri həm mənacə, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur. Tərəflərin nominativ mənası və tərəflər arasında sintaktik əlaqələr aydın müşahidə olunur” (6, 62-63).

Struktur qapalılığa, tərkib dəyişməzliyinə və semantik bütövlüyə malik olan frazeoloji vahidlər əmələ gəlmə dövründəki quruluşunu, bəzən də mənasını tam qoruyub saxlaya bilmir. Dildə gedən proseslər frazeologizmlərdən də yan keçmir. Baş verən leksik-qrammatik, struktur-semantik dəyişmələr dil vahidi kimi frazeologizmlərdə də öz əksini tapmalıdır.

“Şübhəsiz, kəmiyyət anlayışının, sayların tarixi yalnız riyaziyyatla deyil, dil ilə də qırılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkürün tarixi inkişaf prosesində kəmiyyət anlayışı, o cümlədən saylar getdikcə daha çox mücərrədləşmişdir” (7, 4).

Nəticədə tərkibində say olan kifayət qədər frazeologizm və ya sabit söz birləşmələri yaranmışdır. Dilin inkişaf prosesində yeni saytərkibli sabit söz birləşmələrinin yaranması müşahidə olunur. Dildə işlənən və müasir dövrdə sərbəst söz birləşmələrinə aid edilən bir çox ifadələrdə sabitləşmə prosesi gedir. Təsədüfi deyil ki, R. Xəlilov dildə say tərkibli bəzi ifadələrdən söhbət açır. O göstərir ki, “dilimizdə sayköklü sözlərlə yanaşı, tərkibində say olan ifadələr də vardır ki, bunlar adətən bir sözünün köməyi ilə düzəlir; məs.: bir sıra, bir növ, bu biri, o biri, bir kəs, bir kimsə, birtəhər, bir cürə, birsayaq, birtövr, birtəhər, birsəslə, birağızdan, bir ucdan, bir gün, bir vaxt, bir zaman, bir azdan, bir ara, bir müddət, bir an, bir yan, bir tərəf, bir yerdə, bir daha, bir sözlə və s.” (7, 53). Bu ifadələr sabit söz birləşmələri qrupuna daxil olmasa da, onlar kəmiyyət ifadəsidir, dildə müəyyən qrup yaradır.

Belə birləşmələrlə yanaşı dildə elə saytərkibli söz birləşmələri vardır ki, onlar artıq ya sabitləşmiş, ya da sabitləşmə dövrünün son mərhələsinə yaşayır. Məsələn, min bir gecə, min bir xırdavat, min bir oyun kimi birləşmələrdən birincisi dildə artıq sabitləşmişdir. Bu birləşmə başqa dillərdə eyni şəkildə kalka olunaraq işlənir. Lakin min bir xırdavat birləşməsinin tam sabitləşməsini qeyd etmək çətindir. Dilimizdə “başa min (bir) oyun açmaq” kimi işlənən birləşmə də sabitləşmənin son dövrünü yaşayır. Hazırda bazar iqtisadiyyatına keçiddən sonra ingilis dilindən kalka edilmiş “ikinci əl” birləşməsi də sabitləşməkdədir. Sovet dövründə danışıq dilində işlənən “ikinci əl” ifadəsi indi başqa məzmun da daşıyır. Məsələn, “ikinci əl malları”, “ikinci əl malları mağazası” və s.

Ümumiyyətlə, bir dildə sabitləşmiş birləşmənin başqa dil üçün aydın olmaması halları da az deyildir.

“Uzaqdanmı gəlir, o nal səsləri,

Sonuncu atlı da ötüb keçdimi?

Gələn Koroğlumu, bilmədim yoxsa,

Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddimi?” (N. Kəsəmənli)

Nüsrət Kəsəmənlinin şerində işlənmiş “yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi” miqdar sayı Azərbaycan və demək olar ki, türk dillərində sabit söz birləşməsinə çevrilmiş, Koroğlunun dəlilərinin sayını ifadə edir. Danışıq dilində «*filankəsin yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi adamı (dəlisi) var*» ifadəsi sabit söz birləşməsi məqamında istifadə olunur.

Sabitləşmiş saytərkibli söz birləşməsinə aid başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək.

“**Dörd il** açılmayıb burda köntüllər,

Dörd il Bakımda da yaz olmayıbdır.

Qəhrəman şəhərlər çəkdiqlərindən ,

Bakının çəkdiyi az olmayıbdır!” (N. Kəsəmənli).

“O ilin otları uzun,
Dörd il idi biçən yoxdu,
Uzanmışdı boyları.
O ilin qızları uzun,
Dörd il idi çalınmırdı toyları,
Uzanmışdı, uzanmışdı boyları.
O dörd ili yallara boylanmaqdan
Qoca-qoca qarılar da
Bəlkə boy atmışdılar...(Ramiz Rövşən)

İki müxtəlif müəllifdən gətirilmiş nümunələrdən hər birində “dörd il” birləşməsindən istifadə olunmuşdur. Bu saytərkibli söz birləşməsi rus və Azərbaycan şair və nasirlərinin yaradıcılığında kifayət qədər işlənir. Burada “dörd il” II Dünya müharibəsinin davam etdiyi müddəti ifadə edir. Birləşmə artıq sabitləşmişdir. Doğrudur, bu birləşmənin məhz qeyd edilən mənada işlənməsi yalnız kontekst hüdudunda aşkarlanır. “Dörd il” sərbəst birləşmə kimi də istifadə olunur. Qeyd olunan cəhət saytərkibli bəzi sərbəst və sabit birləşmələrin adekvatlığında özünü göstərir.

Sabit söz birləşmələrinin yaranmasında istifadə olunan sayılar öz işlənmə tezliklərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bir, iki, üç, dörd, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, qırx, əlli, yetmiş, doxsan doqquz, yüz, min, çoxsayları sayıları sabit söz birləşmələrinin tərkibində daha çox qeydə alınır. Eyni cəhət başqa dillərdə də özünü göstərir. Məsələn, german dillərində doqquz sayı sabit birləşmələr tərkibində daha məhsuldardır.

Dildə müqayisə məqsədi ilə birləşmələr komparativ frazeologizmlər adlandırılır. Bədii ədəbiyyat və danışiq dilində frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur. Komparativ frazeologizmlər bir sıra müqayisə adatları ilə işlənir. Azərbaycan dilində komparativ frazeologizmlər xüsusi struktura malikdir. Dilə məxsus komparativ frazeologizmlər ümumi səciyyə daşıyır. Nitq frazeologizmləri (fərdi, poetik komparativ frazeologizmlər) ünsiyyət prosesində, danışiq prosesində düzəldilir, nitqə hazır şəkil daxil edilmir. Dilə məxsus müqayisə tərkibləri isə hər dəfə yenidən düzəlməyib, sabit birləşmələr kimi nitqə hazır şəkildə daxil edilir.

Hər bir dildə müvafiq dilxarici və dildaxili faktorlar ilə əlaqədar çox səciyyəvi komparativ frazeologizmlər vardır. Məsələn, “bülbul kimi ötəmək” tərkibi Azərbaycan dilində səlis, rəvan nitqi səciyyələndirir, rus dilində “tutuquşu kimi təkrarlamak” öz fikri olmamaq, boşboğazlıq mənasındadır. “Keçi kimi” tərkibi Azərbaycan dilində arıq, balaca, dəcəl qız uşağına, alman dilində qoca, arıq, kifir qadını səciyyələndirir. Gözəlin boyunu səciyyələndirmək üçün Azərbaycan dilində sərv (sərv kimi), alman dilində küknar (küknar kimi), rus dilində qovaq (qovaq kimi) ağacların adlarından istifadə olunur. Qeyd edilən cəhət saytərkibli frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də komparativ sabit birləşmələr müxtəlif vasitələrin (sözünü, bağlayıcı, köməkçi, yellər və s.) köməyi ilə düzəldilir. Məsələn: As...as bağlayıcılarının iştirakı ilə: As plain as two and two makes four; As like as two peas-iki noxud kimi. Azərbaycan dilində eyniliyin müqayisəsi zamanı “alma” sözündən istifadə olunur: Elə bil almanın yarisidir.

Şübhəsiz ki, saytərkibli komparativ frazeologizmlərin struktur tərkibində müqayisə aparmaq və ya müqayisəni reallaşdırmaq üçün əlavə vasitələrdən istifadə edilir. Bu vasitələr hər bir dil üçün fərqlidir. Nəticədə saytərkibli müqayisə frazeologizmlərinin struktur baxımından təsnifində fərqli cəhət meydana çıxır. Bütün bu cəhətlər onların təsnifinə başqa şəkildə yanaşma tələbini ortaya atır.

Bu da onu göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində sayılar sabit söz birləşmələrinin tərkibində müxtəlif vəziyyətdə və müxtəlif məhsuldarlıqla istifadə olunur. Saytərkibli sabit söz birləşmələri tərkibdə neçə sayın işlənməsinə görə də təsnif olunur. Bu baxımdan tərkibində say olan sabit söz birləşmələrini aşağıdakı iki qrupa ayırmaq olar:

1. Tərkibində yalnız bir say olan sabit söz birləşmələri.
2. Tərkibində iki və daha artıq say olan sabit söz birləşmələri.

E.Tağıyeva müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının söz yaradıcılığında rolundan bəhs edən namizədlük dissertasiyasında bu sayın iştirakı ilə yaranan sabit söz birləşmələrini də nəzərdən keçirmişdir. Müəllif frazeoloji birləşmədə neçə sayın işlənməsi ilə bağlı təsnif vermişdir. O göstərir ki, «ikiqat sayların iştirak etdiyi bəzi frazeologizmlər də vardır ki, onlarda əvvəl başqa say, sonra isə «bir» sayı işlənir. Başqa sayla əlaqələndiyindən bu ifadələrdə «bir» digər mənələrdə yox, məhz say funksiyasında çıxış edir. Onu da qeyd edək ki, belə frazeologizmlər dilimizdə azlıq təşkil edir. Bu sayılar içərisində isə “iki” sayı üstündür: “iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”, “iki ayağını bir başmağa dirəmək” (taxmaq), “iki dünya bir olsa da”, “iki könül bir olmaq”, “iki can, bir qəlb”, “iki cüt, bir tək”, “iki bədəndə bir ürək olmaq”, “iki quşu bir güllə ilə vurmaq”, “iki gözdən qalmaq”, “iki gözdən bir tük çəkmək”, “iki gözünü bir deşikdən çıxarmaq”, “beş mənzili bir eləmək”, “yeddi arxın suyunu bir arxa calamaq” frazeologizmlərini belələrinə misal gətirmək olar” (8, 95).

Beləliklə, aydın olur ki, saytərkibli söz birləşmələri müxtəlif aspektlərdən təsnif oluna bilər. Bu, təsnifat meyarının seçilməsindən asılıdır. Təhlil və tədqiqat göstərir ki, saytərkibli söz birləşmələrinin araşdırılması zamanı mümkün təsnifatların hər biri nəzərə alınmalıdır. Çünki hər bir təsnifat saytərkibli söz birləşmələrinin müəyyən xüsusiyyətlərini açmaq üçün əhəmiyyətli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Prokopoviç N.N. Voprosi sintaksisa russkoqo əzika. Moskva, Vişşə şkola, 1974, 350 s.

2. Raspopov İ.P. Stroenie prostogo predlozheniä v sovremennom ruskkom äzike. Moskva, Prosvehenie, 1970
3. Djandar B.M. Slovosocetanie v russkom, anqliyskom i adiqeyskom äzikax// Materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferenüii. Maykop, İzd-vo AQU, 2003. -s. 82-88
4. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
6. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
7. Xəlilov R. Saylar. Bakı: Azərneşr, 1978
8. Tağıyeva E.İ. Müasir Azərbaycan dilində «bir» sayının söz yaradıcılığında rolu: Filol. ...fəl. dokt. dissertasiyası. Bakı, 2013, 144s.
9. Xəlilov R. Say// Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı: Elm, 1980

Key words: numeral. Numeral-rooted word, numeral constituted word combinations, fixed word combination, independent word combination

Ключевые слова: числительное, фразеология, словосочетание, классификация, особенность

About the classification of numeral-rooted word combinations

Summary

In the presented article the features of numeral-rooted word combinations are investigated. The problems of classification on different aspects of word combinations are studied. The analyses show that the general classification principles of word combinations are coincided with numeral-rooted word combinations as well.

О классификации числительно-составляющих словосочетаний

Резюме

В представленной статье рассматриваются особенности числительно-составляющих словосочетаний. Изучаются вопросы классификации словосочетаний по различным параметрам. Анализ показывает, что общие принципы классификации словосочетаний оправдывают себя и по отношению числительно-составляющих словосочетаний. Наряду с этим, обнаруживается возможность выбора специфических мерок для классификации числительно-составляющих словосочетаний.

Rəyçi: dos. A.Q.Abbasov

Simnar Arif oğlu Əlizadə⁸
BİLGƏ XAQAN ABİDƏSİNDƏ HEYVAN ADLARI

Qədim türklər ömrünün çox hissəsini dağlarda və çöllərdə köçəri şəraitdə keçirmiş və onların gündəlik həyatında heyvanlar mühüm rol oynamışdır. Öz güzəranını heyvandarlıq və əkinçiliklə təmin edən qədim türklərə böyük faydanı heyvanlardan görmüşlər. Buna görə də türklərin əksəriyyəti köçəri maldarlıqla məşğul idilər. Heyvandarlığın türklər arasında geniş yayılması onların əfsanə və dastan yaradıcılıqlarında, inanclar sistemində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, qədim türklərin heyvanlara xüsusi simvolik anlamlar yüklədiyinin şahidi oluruq. Bəzi heyvanların tanrılarla əlaqəsi olduğu düşünülür və onlara dini- mifoloji anlamlar yüklənir. İnsanların heyvanların cildinə girmək məqsədi ilə onların kürklərini geyinməsi, özlərini müxtəlif heyvanlara bənzətməsi, heyvan adlarını ləqəb və ya ad kimi özlərinə seçməsi qədim türklər arasında geniş yayılmışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində heyvan adı bildirən sözlər xüsusi bir təbəqə təşkil edir və bu tip sözlərə tez- tez rast gəlmək mümkündür. Abidələrdə qədim türklərin məişət və ovçuluq səhnələri təsvir edilməsə də, Göytürk və qədim Uyğur yazısı abidələrinin dilində kifayət qədər heyvan və quş adının işləndiyini görürük. Dilçilikdə belə bir fikir var ki, ev heyvanlarının adları dildə ilk yaranan sözlərdəndir. Hətta qədim türklərin on iki illik təqvimində illərin adı heyvan adı daşıyan bürclərin adları ilə adlandırılmışdır.

Məqalədə qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənən heyvan adları seçilmiş və tədqiqatə cəlb edilmişdir. Abidənin dilində işlənən heyvan adları bunlardır: bəri, koý, it, lağzın, at, kis, tiyin, adğır.

Bəri - qurd. Bu söz abidənin dilində bir dəfə işlənib: Təñri küç birtük üçün kañım kağan süsi bəri tæg ermiş, yağısı koý tək ermiş “Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş”. Bu söz Kül tigin abidəsində bir dəfə, Fəlnamədə (İrk bitik) isə iki dəfə işlənib. Bəri sözü Göytürk, qədim Uyğur, Qaraxanlı, Cığatay türkcəsində bəri, Xarəzm türkcəsində bəri, börü, Orta qıpçaqçada isə börü şəklində işlənib. Qədim türklərin inanclar sistemində qurd canavar hesab edilmir. “Bozqurd” və ya “göy saçaqlı qurd” kimi adlarla adlandırılan bu heyvan yalnızca qırdır. O, digər heyvanlar kimi təbiətdə yaşamır, yalnız türklərin ona ehtiyacı olduğu zamanlarda, türklər təhlükədə və ya çətin vəziyyətdə olduqlarında meydana çıxır [7, 200]. Türklər heç vaxt qurda sitayiş etməyiblər. Qurd onlar üçün tanrının təəlli etdiyi varlıqdır. Göytürk hökmdarları üçün də qurdun təsəllişi tanrının onları müjdələməsi anlamına gəlirdi. Əski türkcədə bəri adlandırılan qurd Çin mənbələrində “foli” şəklində işlənir. Bu söz isə göytürklərin mühafizə alayının əsgərlərinə verilən adı ifadə edir. Çin tarixçiləri “türk xanı” və “qurd” anlayışlarını sinonim hesab edirdilər [6, 24]. Türk tayflarından birinin adını ifadə edən Aşina sözünün mənası “canavar” deməkdir. Çin dilində “A” hörmət prefiksdir, “Aşina” isə “nəcib canavar” deməkdir. “Divani- lüğət it türk”də də bu sözün “qurd, canavar” mənaları göstərilir [5, III, 209].

Qədim uyğurcada ət yeyən yırtıcı heyvanlar sırasına daxil edilən qurd digər heyvanların qorxduğu və çəkindişi heyvandır. Qədim uyğurca tibb mətnlərində isə bəri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan heyvan kimi göstərilir. Dəli və ya it qapmış birinin başına qurdun sümüyü ilə dilini qurudub sürtürdülər [13]. Qədim uyğurcada bəri sözünün “düşmən” mənası ifadə etdiyi də göstərilir. Qədim türklər tərəfindən İslam dininin qəbul edilməsindən sonra qurd ilahi funksiyasını itirmiş, güc, qüvvət, cəsarət simvolu olaraq qəbul edilmişdir.

Koý - qoyun. Koý sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib: Təñri küç birtük üçün kañım kağan süsi bəri tæg ermiş, yağısı koý tək ermiş “Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş”. Koý sözü Kül tigin abidəsində iki dəfə, Moyun çor abidəsində və Fəlnamədə (İrk bitik) isə bir dəfə işlənmişdir. Koý (qoyun) əti, südü və yunu üçün yetişdirilən ev heyvanıdır. Bu söz Göytürk, qədim uyğur yazılarında koñ, Qaraxanlı, Orta Qıpçaq, Orta Oğuz, Xarəzm türkcəsində koy, koyn şəklində işlənib. Müasir dilimizdə bu söz qoyun şəklində işlənərək eyni mənanı verməkdə davam edir. Qoyun, xüsusilə də, ağ qoç qədim türklərdə Göy tanrıya verilən qurbandır. Koý qədim türklərin on iki illik təqvimində səkkizinci ilin adıdır. Qədim uyğurlarda isə qoyun öldürmək və ya qəssablıq etmək qadağan idi. Qəssablıq uyğurlarda on iki pis işdən biri sayılırdı. Qədim uyğurlar qoyun südündən xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirdilər. Qoyun südündən müxtəlif qarışıqlar hazırlayıb ağrıyan yerə sürtməklə ağrının kəsilməyi ilə bağlı məlumatlara qədim uyğur tibb mətnlərində rast gəlinir. Qədim türklərin düşüncə tərzində qoyun sakitliyi, itaətkarlığı təmsil edib. İslam dinin qəbul edilməsindən sonra da qoyun barış, sakitlik, bolluq, rahatlıq və bərəkəti təmsil edir. “Divani- lüğət it türk”də koý sözünün “qoyun, türklərin on iki ilindən birinin adı, paltarın qoynu, qucaq, dərənin dibi, qoymaq, buraxmaq, tökmək, çalxamaq” kimi mənaları bildirməsi göstərilir [5, IV, 319].

It - it. Bu söz abidənin dilində bir dəfə işlənib: Bunça kazğanıp kañım kağan it yıl onıñ ay altı otuzka uça bardı “Bunça qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında (25 noyabr 734-cü il) vəfat etdi”. It sözü Göytürk, qədim uyğur, Qaraxanlı türkcəsində it, qədim bulqarca yetxâ, Orta Qıpçaq, Xarəzm, Cığatay türkcəsində isə it şəklində işlənib. Qədim türklərin on iki illik təqvimində on birinci ilin adıdır. Qədim Hind mədəniyyətində it mundar hesab edilirdi. Buna səbəb isə bu heyvanların qidalanma və cinsi davranışlarının qarışıq olmasıdır. Qədim Hindistanda ölüm tanrısı hesab edilən Yamanın dörd gözlü kor iti vardır. Qədim Hind mifologiyasında it ölümlər diyarının mühafizəçisi və bəxtsizliyin simvoludur. Qədim uyğurlar da iti natəmiz hesab edirdilər. Qədim uyğur tibb mətnlərində it müalicə məqsədi ilə istifadə olunan heyvanlar sırasında verilir. Belə ki, hamilə qadın it südünü içərək bətnindəki körpəni tələf edə bilirdi. Buddizmdə insanların yenidən doğularaq dünyaya qayıtması inancına görə, günahkar insanlar üçüncü dəfə it gövdəsində doğulurdular [3]. İslam dininin qəbul edilməsindən sonra ovçuluğa xüsusi önəm verilməsi itə dostluq, vəfa, sədaqət, səbr kimi müsbət keyfiyyətlər qazandırmışdır.

⁸ BDU- nun magistrantı

Lağzın- donuz. Bu söz abidənin dilində bir dəfə işlənib: Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim “Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddisində (22 iyun 735-ci il) dəfn etdirdim”. Göytürk və Uyğur xaqanlığı yazılarında tez-tez rast gəlinən sözlərdəndir. Lağzın sözü Moyun çor, İhe -Ashete, Terxin abidələrində bir dəfə işlənmişdir. Müasir dövrdə bu sözün qarşılığı olaraq donuz sözü işlədilir. Qədim türklərin on iki illik təqvimində on ikinci ilin adıdır. Həmin ildə qış çox sərt keçər, hökmdarlar arasında tez-tez müharibələr baş verər, əhali tez-tez yerini dəyişər, insanlar arasında təhlükəli xəstəliklər çoxalar, heyvanlar arasında tələfat çox olarmış. Buna səbəb isə qədim türklərin düşüncə tərzində donuzun pis və mənfi ruhları özündə cəmləşdirən bir heyvan kimi yer almasıdır. Türklər ən qədim zamanlardan bəri donuz əti yemirdilər. İslam dinin qəbul edilməsindən sonra da bu ənənə onlar arasında davam etmişdir. Belə ki, islam dininin tələbinə görə, müsəlmanlara donuz əti yemək haram buyurulmuşdur. Qədim Uyğur tibb mətnlərində isə donuzdan qotur xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunduğu göstərilir. Belə ki, qotur xəstəsi donuz ödünü acqarına üç dəfə içməklə bu xəstəlikdən qurtula bilərdi. “Türk lehçeleri sözlüğü”ndə alağ (palçıq) > alazğın > lağzın dəyişmələrindən keçən bu sözün “palçığı sevən və palçıqda yaşayan canlı” mənası göstərilir. Bu əlamətlər də donuza uyğun gəlir.

At. Bu söz abidənin dilində iki dəfə işlənib: Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürüp kop kotı “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu”. Bu söz Kül tigin abidəsində və Fəlnamədə (İrk bitik) on bir dəfə, Tonyukuk abidəsində beş dəfə, Hoytu- təmir abidələrində bir dəfə, Miran abidələrində iki dəfə işlənmişdir. At sözü Yenisey, qədim Uyğur, Qaraxanlı, Orta Qıpçaq, Xarəzm, Cığatay türkcəsində də at şəklində işlənib. “İbn Mühənnə lüğəti”ndə bu sözün mənalrı “ad, mindiyimiz heyvan” şəklində göstərilir [1, 12]. Qədim türklərin on iki illik təqvimində yeddinci ilin adıdır. Qədim türklər atı əhliləşdirib ondan minik vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Onlar bu heyvana böyük ehtiram və sevgi göstərmiş, atlarını da qadınları və silahları kimi namusları hesab etmişlər. Qədim türklər atı yer üzünün ən ulu və təmiz varlığı hesab edirdilər. Türk mifoloji sistemində təbiətin dörd ünsürü olan od, su, torpaq və havanın yaranmasında atın müstəsna rolu vardır. Qədim zamanlarda atlar mifik dünya ilə bağlı olmuş, boz və ağ atlar uğur, müqəddəslik rəmzi sayılmışlar. Türk mifologiyasında atın işıqdan və ya sudan çıxması, eləcə də qanadlı- yel atları haqqında ilkin təsəvvürlər xüsusi yer tutur. Qədim türk boylarından bəziləri öz başlanğıclarını göydən gələn qanadlı atla əlaqələndirirlər. Qədim yakutlar isə bahadırların atlarının Günəşdən gəldiyinə inanırdılar. Qədim türklər digər heyvanların erkəklərindən Göy tanrıya, təbiət qüvvələrinə və atlarına qurbanlar kəsirdilər. Hunlar Asiyanın cins və ən uzun məsafələri qət edə bilən atlarını yetişdirdilər. Qədim türklərin dastan yaradıcılığında at qəhrəmanın sədaqət dostu, onun qəhrəmanlığının ayrılmaz hissəsi, sahibini dəfələrlə ölümdən qurtaran heyvan kimi təsvir olunur. Türk igidləri atla bərabər böyüyərdi, bütün həyatları boyu at onları müşayiət edərdi, hətta öldükdə atları da onlarla bir yerdə məzara basdırırdı. “Maaday Qara”, “Kitabi- Dədə Qorqud”, “Manas”, “Koroğlu” kimi türk dastanlarında at kultu ilə bağlı mifoloji düşüncə sistemi mühafizə olunur. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında əsirlikdə olduğu on altı il ərzində onu gözləyən atına verdiyi yüksək dəyəri Bamsı Beyrək belə ifadə edir: “ At dimezem/ Sana kardaş direm/ Kardaşından yeğ [12].

İslam dininin qəbulundan sonra da at türklər üçün əhəmiyyətini qoruyub saxlamış və yeni faydalı xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. At uzun ömürlü, xoşbəxtliyin, rifahın, doğruluğun, şöhrətin, nəslin davamlılığının simvolu olmuşdur.

Kis- samur. Bu söz abidənin dilində iki dəfə işlənib: Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürüp kop kotı “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu”. Şimali Avropada yaşayan, yumşaq və incə tükləri olan, dərisi üçün ovlanan bir heyvan növüdür. Göytürk, qədim Uyğur, Qaraxanlı, Cığatay, Xarəzm, qədim Osmanlı türkcəsində bu söz kiş şəklində işlənib. Ə.Rəcəbli isə abidənin transkripsiyasında bu sözü kis şəklində verib. Qədim mənbələri nəzərdən keçirdikdə bu sözün həm heyvanı, həm də ayrılıqda onun dərisini, xəzini adlandırdığının şahidi olur. Həm “Divani- lüğət it türk”, həm də “İbn Mühənnə lüğəti”ndə bu sözün mənası “samur, sədəq, ox qabı, oxdan” şəklində göstərilir [1, 41]. Qədim Uyğur türkcəsində, Qaraxanlı türkcəsi mətnlərindən olan “Qutadğu bilik”də və Qıpçaq türkcəsi mətnlərindən olan “Codex cumanicus”da da kiş sözünün “samur” mənası göstərilir. “Qutadğu bilik”də bu sözün samur xəzindən hazırlanan geyimləri adlandırdığı da qeyd olunub. Bu söz müasir türk dillərindən Qazax dilində heyvan adı olaraq varlığını qoruyub saxlamışdır. “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə kiş sözünün mənası “din, məzhəb, adət, vərdiş, ox qabı, tirkeş, oxdan” şəklində göstərilir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə bu sözün mənası “toyuqları, quşları və s. qovmaq üçün çıxarılan səs, nida” şəklində qeyd olunub.

Tiyin - dələ. Bu söz abidənin dilində iki dəfə işlənib: Kök tiyinin türkimə, bodunıma kazğanu birtim, iti birtim “Göy dələsini türkimə, xalqıma qazandım, tədarük etdim”. Qədim türk yazısı abidələrindən yalnız Bilgə xaqan abidəsində bu sözə rast gəlirik. Abidənin dilində hər iki yerdə tiyin sözü gök təyini ilə bir yerdə işlənmişdir. Ə.Rəcəbli tiyin sözünün tərcüməsini “Dələ” şəklində qeyd etsə də, “Qutadğu-bilik”də bu sözün tərcüməsi “sincab, sincab kürkü” şəklində göstərilir [13]. Göründüyü kimi, tiyin sözü də həm heyvanı, həm də ayrılıqda onun dərisini, xəzini adlandırır. “Qədim türk lüğəti”ndə bu sözün mənası “dələ” şəklində qeyd olunub [14, 549]. “İbn Mühənnə lüğəti”ndə isə tiyin sözünün mənası “sincab” şəklində göstərilir [1, 73]. “Divani- lüğət it türk”də tegin şəklində göstərilən bu sözün mənası “samur” kimi verilsə də, əksər tədqiqatçılar bunu yanlış hesab edirlər. Bütün qədim türk yazısı abidələrində tiyin sözü “deyə” şəklində tərcümə edilir. Bu söz Qazax dilində tiyin, Qıpçaq türkcəsində teyin, Qaraçay-Balkar türkcəsində tiyin, Altay dilində tiyın, Xakas dilində isə tiin şəklində işlənir. Yeni Uyğur dilində tiyin sözünün sincab, sincab xəzi mənalardan başqa dəmir pul (qəpik) mənası da daşıyır. Sözün belə bir mənə kəsb etməsinə səbəb sincab xəzinin ticarətdə tez-tez istifadə olunmasıdır [4].

Adğır - ayqır. Bu söz abidənin dilində bir dəfə işlənib: Özlək atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinin türkimə, bodunıma, kazğanu birtim, iti birtim “Cins at və ayqırını, qara samurunu, göy dələsini türkimə, xalqıma qazandım, tədarük etdim”. Adğır

sözünün mənası “damazlıq erkək at” deməkdir. Adğır sözünə Fəlnamə (İrk- bitik) abidəsində iki dəfə, Kül tigin abidəsində isə bir dəfə rast gəlik. Bu söz Göytürk və qədim Uyğur türkcəsində adğır, Oğuz, Qıpçaq və Cığatay türkcəsində isə aygır şəklində işlənib. Adğır sözündən at cinsinin erkəyini adlandırmaqdan əlavə, ayı, porsuq, qaban kimi heyvanların erkəklərini də adlandırmaq üçün istifadə olunmuşdur. Qədim türkcədə adğır şəklində işlənən bu söz <y> əvəzlənməsi nəticəsində aygır şəklini almışdır [2, 3]. Adğır sözü yakutlarda güclü, qüvvətli, böyük, türkmənlərdə azgın, şəhvetli, tuvalar və tofalarda isə xoruz, erkək qaz, qaban, erkək it mənalərini ifadə edir. “Divani- lüğət it türk”də isə adğır şəklində işlənən bu sözün mənası “madyanı, qısrığı olan at” şəklində göstərilir [5, IV, 18]. Qədim uyğurlarda adğır bəylərin, sərkərdələrin döyüşlərdə ən yaxın dostu və sevimli heyvanlarından hesab edilirdi. Qədim Hind mədəniyyətində at qurbanları önəmli yer tuturdu. Bu at qurbanları isə cinsəlliyi simvolizə edirdi. Qədim Uyğur tibb mətnlərində də qeyd edildiyi kimi, əgər hər hansı bir kişinin cinsəlliklə bağlı problemi var idisə, adğırın sinirini xırda- xırda doğrayaraq kölgədə qurudub istifadə edə bilərdi.

Nəticə. Qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsinin lüğət tərkibində diqqətimizi cəlb edən söz qruplarından biri də heyvan adlarıdır. Abidənin dilində səkkiz heyvan adı işlənmişdir: bəri, koý, it, lağzın, at, kis, tiyin, adğır. Abidənin dilindəki heyvan adlarının əksəriyyəti türkmənşəlidir. Müxtəlif türk xalqlarında bu sözlərin işlənmə formaları və ifadə etdikləri müxtəlif mənalər müəyyənləşdirilmişdir. Abidənin dilindəki heyvan adlarının tədqiqi nəticəsində qədim türklərin təsərrüfat həyatı və onların düşüncə tərzində bu heyvanların rolu və yeri müəyyən edilmişdir. Qədim türklərin heyvanlara yüklədikləri müxtəlif mifoloji və simvolik anlamlar haqqında dolğun məlumat verilmişdir. Qədim türklərin on iki illik təqviminin hər ilinin bir heyvanın adı ilə adlandırılması diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, onlar heyvanın xarakterik xüsusiyyətlərinə əsasən, onun adı ilə adlandırdıqları ilin necə keçəcəyi ilə bağlı təsəvvürlərə malik idilər. Heyvan adlarının tədqiqi həm dilçilik baxımından, həm də qədim türklərin yaşayış və təfəkkür tərzini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Battal A. “İbnü- Mühənnə lüğəti”, İstanbul Devlet Matbaası, 1934, 105 s.
2. Besli E. “Eski ve orta türkçede hayvan isimlerinin etimolojisi”, İstanbul, 2010, 350 s.
3. Çatalbaş R. “Türklerde hayvan sembolizmi ve din ilişkisi”
4. Emiroğlu S. “Eski türkçedeki teyən “sincap” sözünün Türkiye türkçesi ağzlarındaki uzantıları ve anlamdaşları”, Türk dili araştırmaları yaylığı Belleten, 2011.
5. Kaşgari M. “Divanü lüğat- it- türk” (tərtib edən: R.Əskər), III cild 400 s., IV cildə (indeks) 752 s., Bakı, Ozan, 2006.
6. Qumilyov L. “Qədim türklər”, Bakı: Gənclik, 1993, 375 s.
7. Nəcəf Ə. “İncə yaddaş”, Bakı, 2004, 352 s.
8. Ögel B. “Türk mitolojisi” I, Ankara, 1993, 644 s.
9. Rəcəbli Ə. “Göytürk dilinin leksikası” II, Bakı: Nurlan, 2004, 427 s.
10. Rəcəbli Ə. “Qədim türk yazısı abidələri” I, Bakı: Nurlan, 2009, 567 s.
11. Tekin T. “Orhon yazıtları (Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk)”, İstanbul: Simurg, 1998, 128 s.
12. Doğan L. “Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri”, Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi, 2002.
13. Tokyürek H. “Eski uygurcada hayvan adları ve bunların kullanan alanları”, Türklük bilimi araştırmaları I, 2013.
14. «Древнетюркский словарь», Ленинград, Наука, 1969, 676 s.

Açar sözlər: Bilgə xaqan, abidə, heyvan adı, qədim türklər, söz

Key words: Bilga khagan, monument, animal name, ancient Turkish people, word

Ключевые слова: Билга хаган, памятник, имя животного, древние тюрки, слово

Bilgə xaqan abidəsində heyvan adları

Xülasə

Məqalədə qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənən heyvan adları tədqiqatı cəlb edilmişdir. Bu sözlərin abidənin dilində işlənmə sayı müəyyənləşdirilmiş, onların mənşəyi və müxtəlif qədim türk dillərində işlənmə formaları göstərilmişdir. Qədim abidələrin materiallarından və müxtəlif lüğətlərdən istifadə edilərək heyvan adı bildirən sözlərin leksik-semantik mənaləri müəyyənləşdirilmişdir. Qədim abidələrdən və lüğətlərdən əldə edilən məlumatlar sistemləşdirilmiş və sözlərin məna fərqlərinin müqayisəsi aparılmışdır. Qədim türklərin həyat tərzində heyvanların oynadığı rol, onların mifologiyasında və inanclar sistemində müxtəlif heyvanların yeri və daşıdığı simvolik mənalər məqalədə öz əksini tapmışdır. Abidənin dilindəki heyvan adlarının tədqiqinin həm dilçilik baxımından, həm də qədim türklərin düşüncə tərzini və məişətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır.

Animal names in the monument of Bilga Khagan

Summary

The article deals with the names of animals used in the Bilga Khagan monument, one of the ancient Turkish writing monuments. The number of processing of these words in the language of the monument was determined, their origin and forms of development in various ancient Turkic dialects were indicated. Extensive information on the semantic meanings of words denoting the name of an animal was obtained using materials from ancient monuments and various dictionaries. Information from various ancient monuments and dictionaries was systematized and the differences in meaning of words were compared. The role of animals in the way of life of the ancient Turkish people, the place and symbolic meanings of different animals in their mythology and belief system are reflected in the article. The exceptional importance of the study of animal names in the

language of the monument is justified both in terms of linguistics and in terms of studying the way of thinking and life of the ancient Turkish people.

Имена животных в памятнике Билга кагану

Резюме

В статье рассматриваются названия животных, использованные в памятнике Билга-кагану - одном из памятников древнетюркской письменности. Определено количество обработок этих слов на языке памятника, указаны их происхождение и формы развития в различных древнетюркских наречиях. Обширная информация о смысловых значениях слов, обозначающих имена животных, была получена на материалах древних памятников и различных словарей. Систематизирована информация, полученная из различных древних памятников и словарей, проведено сравнение значений слов. В статье отражены роль животных в образе жизни древних тюрков, место и символические значения различных животных в их мифологии и системе верований. Исключительная важность изучения названий животных на языке памятника оправдана как с точки зрения лингвистики, так и с точки зрения изучения образа мышления и быта древних тюрков.

Rəyçi: F.e.d. prof. M.Ə.Məmmədov

Gülnur Mahmud⁹
AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏNİN
BƏZİ OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Söz yaradıcılığı, dilçiliyin bölməsi kimi hər şeydən əvvəl sözlərin strukturu və onların yaranma qanunlarını, habelə kök və affiksial morfemlərin bir-biri ilə birləşməsi nəticəsində yeni sözlərin yaranmasını, mürəkkəbləşmə və ya abbrevasiya yolu ilə sözyaratmanı öyrənir.

Dil hər bir xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətin parlaq göstəricisidir, desək, əsla yanılmazıq. O, insanların əmək və ictimai fəaliyyəti ilə də bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətdə inkişaf edən və dəyişən nə varsa dərhal dildə öz əksini tapır. Dilin lüğət tərkibi daim artır və inkişaf edir, yeni məfhumlar, yeni sözlər, yeni adlar tələb edir. Dildə sözyaratma məfhumunu sinxron və diaxron aspektlərdə işlətmək olar, beləki, sinxron və diaxron söz yaradıcılığı müxtəlif məzmunlara malikdir. Diaxron sözyaratmada törəmə sözlərin hansı vasitələrin köməyi ilə əmələ gəldiyi araşdırılır. Sinxron sözyaratmada isə söhbət törəmə sözlərin derivasiya (sözyaratma) mənasının hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyaratma dildəki vahidlərin bir-birinə münasibətini, diaxron sözyaratma isə bir vahidin digər vahidə keçməsinə öyrənir.

Söz yaradıcılığı həm də, sözlərin strukturu və onların əmələgəlmə qayda və üsulları barədə bir təlimdir. Burada dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Söz yaradıcılığı leksika və qrammatikanın tərkib hissəsi kimi tədris olunur. Söz yaradıcılığının leksikanın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsi daha məqsəduyğundur, çünki yeni yaranan sözləri dilin lüğət tərkibindən kənar təsəvvür etmək olmaz. Onlar lüğət tərkibini zənginləşdirir. Söz yaradıcılığının dilçiliyin ayrıca bölməsi kimi yox, leksikanın tərkib hissəsi kimi tədris olunması daha düzgün hesab edərdik.

Morfologiyada sözün müxtəlif formalara düşərək dəyişməsi prosesi ilə yanaşı, söz yaradıcılığına da müəyyən yer verilməsinə heç cür bəraət qazandırmaq olmaz, çünki morfologiyanın əsas obyektə sözün qrammatik mənası və forması, qrammatik dəyişməsi, müxtəlif formalara düşməsidir. Bu onu göstərir ki, dilçilikdə hələ söz yaradıcılığının mövqeyi, mahiyyəti, tədqiqat obyektə düzgün təyin olunmamışdır.

Söz yaradıcılığının leksika və qrammatika ilə əlaqəsini eyniləşdirmək, onları qarışdırmaq, onu leksika və qrammatika ilə əlaqəsi olmayan yad bir hadisə kimi də başa düşmək olmaz. Böyük rus dilçisi V.V.Vinoqradovun fikrincə, *dilin real tarixində qrammatik və leksik formalar və onların mənası üzvi surətdə əlaqədə olub, daim biri digərinə təsir göstərir. Ona görə də dilin leksik cəhətini nəzərə almadan onun qrammatik quruluşunu öyrənmək qeyri-mümkündür*⁹. Söz yaradıcılığı ilə morfologiya və leksikologiya arasında sıx əlaqə vardır, onların tədqiqat obyektləri eynidir və hər üçü sözü öyrənir. Morfologiya leksik mənaları eyni olan sözlərin formalarını, leksikologiya sözlərin müxtəlif leksik mənalarını, söz yaradıcılığı isə yeni leksik vahidlərin yaranma prosesini araşdırır. Morfemləri öyrənmə baxımından morfologiya ilə söz yaradıcılığı arasında bir uyğunluq, əlaqə, bağlılıq olsa da, müəyyən hallarda onlar bir-birindən fərqlənir. Morfemlər sözdüzəldici və sözdəyişdirici olur. Sözdüzəldici morfemlər söz yaradıcılığına, qrammatik morfemlər isə morfologiyaya aiddir. Sözdüzəldici morfemlərin müəyyən hissəsi işlədilmə dərəcəsinə görə qrammatik morfemlərə yaxındır. Başqa sözlə desək, müntəzəm işlədilən sözdüzəldici morfemlər mənasının mücərrədliyinə görə qrammatik morfemlərlə səsləşir.

Azərbaycan dilindəki morfemlərin müəyyən qismi dilin sözdüzəltmə və qrammatik vasitələri arasında aralıq mövqe tutur, yəni sözdüzəldici morfemlər kimi fəaliyyət göstərir. Belə morfemlərə *-miş* (*miş*, *-muş*, *-müş*), *-acaq* (*-əcək*), *-ar* (*-ər*) morfemlərini göstərmək olar. Bunlar həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi kimi işlədilir.

Sözdüzəldici morfemlərin bəzisi yeni-yeni sözlər düzəltməklə bərabər onların müəyyən bir morfoloji əlamətinə də işarə edir. *-çı* (*-çi*, *-çu*, *-çü*), *-lıq* (*-lik*, *-luq*, *-lük*), *-laq* (*-lək*), *-ban* morfemləri vasitəsilə qapı, bağ, yay sözlərindən qapıçı, bağlıq, bağban, yaylaq sözləri düzəlir. Bununla belə onların ismə aidliyi də müəyyənləşir, daha doğrusu həmin morfemlər isim düzəldən morfemlərdir.

Dilimizdə elə omonim morfemlər var ki, onlardan biri leksik, digəri isə qrammatikdir. Məsələn, *-lar*, *-da*, *-dan*. Sözdüzəldici kimi Ağalar(ad), qışda, güldən, sözdəyişdirici kimi kitablar, kitabda, kitabdan və s.

Onu da qeyd etmək ki, söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biridir. Morfemlər vasitəsilə düzələn yeni sözlər lüğət tərkibinin dəyişməsinə bilavasitə təsir göstərir. Yeni yaranan sözlər həm söz yaradıcılığı, həm də leksikologiya ilə əlaqədardır. Hər iki sahə sözün leksik mənasını öyrənir. Leksikologiya düzəltmə sözləri həm dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vahid kimi, həm də onları işlədilmə, aktiv və passivlik, ekspressiv-üslubi çalar kimi, söz yaradıcılığını isə sözlərin leksik mənalarına əsaslanaraq onların yeni düzəltmə mənalarını araşdırır. Hər bir yeni yaranan söz, bir tərəfdən, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirərək söz yaradıcılığını leksika ilə əlaqələndirir, digər tərəfdən onu qrammatika ilə bağlayır. Belə ki, əmələ gələn söz leksik mənə ilə yanaşı, kateqorial mənə də kəsb edir, bir qrammatik kateqoriyaya aid olur. Daha doğrusu, yeni sözlər qrammatik qanunlarla şərtləndirilir, bu və ya digər qrammatik qrupu təmsil edir. Söz yaradıcılığı ilə qrammatikanın qarşılıqlı münasibətini sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin bir-biri ilə əlaqədar olmasında da görmək olur.

⁹ f.ü.f. d, dosent, BDU

Dilimizin söz yaradıcılığı onun möhkəm qayda və qanunlarına, lüğət tərkibinə və quruluş xüsusiyyətlərinə əsasən formalaşmışdır. Ona həm diaxron, həm də sinxron baxımdan yanaşmaq lazımdır. Söz yaradıcılığına dəyişməz, sabit bir proses kimi baxmaq olmaz. Azərbaycan dilində qrammatik morfemlər dilin qrammatik quruluşunda fəaliyyət göstərir, qrammatik quruluşun spesifikasına təsir edir, ünsiyyətin təşkilində yardımçı vasitələr kimi mühüm rol oynayır. Qrammatik morfemlər qrammatik-morfoloji kateqoriyaların formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Bu şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yaradır. Söz birləşmələri və cümlələrin təşkilində vasitəçi kimi iştirak edir. Bu vəzifəni qrammatik şəkilçilərin hamısı yerinə yetirmir. Bununla əlaqədar olaraq qrammatik morfemlər iki qrupa bölünür:

- sözdəyişdirici şəkilçilər
- formadüzəldici şəkilçilər

Sözdüzəldici şəkilçilər arasında forma düzəldən şəkilçiləri ayırırlar. Bunlar arasında mahiyyətə elə bir fərq yoxdur. Bu şəkilçi yeni mənalı söz yaratmır, sözün formasını dəyişdirir. Sözdəyişdirici morfemlər qrammatik səciyyəli olub söz formalarını əmələ gətirir. Bu morfemlər forma ifadə etmə və sözlər arasında zəruri əlaqə kimi tələbləri ödəsə də sözün bir qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsinə təsir etmir. Bu şəkilçilər vasitəsilə sözlər aydın şəkildə formalaşır, ancaq leksik məna dəyişməz qalır. Bu morfemlər həm bir sözün variantlarını bir-birindən fərqləndirməyə, həm də bir nitq hissəsi daxilində söz formalarını tam göstərməyə xidmət edir. Morfemlər fəaliyyət dairəsinə görə daha iki qrupa bölünür: 1) məhsuldar morfemlər 2) qeyri-məhsuldar morfemlər

Morfemlərin məhsuldar və qeyri-məhsuldar olması onların dildə fəaliyyət göstərməsi, işlədilməsi və yeni sözlər əmələ gətirmə imkanı ilə ölçülür.

Adıçəkilən məsələ ərəb ədəbi dilində və bu dillə bağlı bir sıra təlimlərdə tamamilə başqa cürdür. Heç şübhə yoxdur ki, sözdüzəldicilik və sözdüzəltmə problemləri (iştiaq) ərəb dilində mühüm lüğəvi problemlərdən biridir. Belə ki, ərəb alimləri bu məsələ barəsindəki ixtilafli fikirlərin çoxunu zaman-zaman yenidən fikirləşməyi və götür-qoy etməyi qərara almışlar. Bu sahədəki ciddi cəhdlər çoxsaylı və səmərəli olmuşdur. Fikrimizcə, bütün bu səbəblərdən biz ərəb dilində iştiaqın meydana gəlməsi mövzusunə güclü bir şövqlə yanaşmalıyıq. Lakin qədim alimlərin bəziləri iştiaqın meydana gəlməsini təsdiqləmiş, bəziləri isə bunu inkar etmişdir. Onlar iştiaqı tədqiq etmək üçün çoxlu kitablar yazmışlar. Bu alimlərdən Qutrub, Əl-Əsməi, Əl-Əxfəş, Mufaddal ibn Sələmə, Əl-Mübərrəd, Əz-Zəccac, İbn əs-Sirac, Əz-Zəccaci, Ər-Rumanini qeyd edə bilərik. İbn Əs-Sirac adı ilə tanınan Əbu Bəkr “İştiaq” adlı kitabında yazır: *Bu kitab ərəb dilində meydana gələn iştiaqı araşdıran bir kitabdır. Bu barədə alimlər fərqli mövqe tuturlar. Bəziləri belə hesab edir ki, dildə qəti şəkildə iştiaq yoxdur. Bu qisim azlıq təşkil edir. Bu cərəyan nümayəndələrindən bəziləri belə hesab edir ki, bütün sözlər bir-birinə uyğun gəlir, onlardan biri digərindən törəyir. Bir qisim isə belə hesab edir ki, sözlərin bəziləri törəmədir, bəziləri isə törəmə deyil* [5; 21-28].

Şübhə yoxdur ki, İbn əs-Sirac ərəb dilində meydana gələn bu fenomeni dəstəkləyənlərdəndir və onun bu barədəki sözləri buna açıq-aşkar dəlildir. O belə hesab edirdi ki, dil iştiaq yolu ilə zənginləşərək inkişaf edir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi söz yaradıcılığı prosesi ilə əlaqədardır. Sözyaratma dilin sözyaratma sisteminin özülünü təşkil edir. Dilin lüğət tərkibi daim artır və inkişaf edir, yeni məfhumlar və yeni sözlər əmələ gəlir.

İbn Əs-Sirac qeyd edir ki, bu məsələ barəsində alimlərin mövqeyi üç yerə bölünür. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Birinci məzhəbin nümayəndələri belə hesab edir ki, dildəki sözlərin bir qismi törəmədir, digər qismi isə törəmə deyil. Bu fikrin tərəfdarları Bəsrə və Kufəli alimlərin liderləridir. Zəccaci onların adını aşağıdakı kimi qruplaşdırır: Bəsrə alimlərindən Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi, Sibaveyhi, Əbu Ömər ibn əl-Əla, Əbul Xitab, İsa ibn Ömər, Əl-Əsməi, Əbu Zeyd, Əbu Ubeyd, Qutrub, Əl-Mazini, Əl-Mübərrəd, əz-Zəccac və s. .Kufə alimlərindən isə Kisai, əl-Fərra, Əbu Ömər əş-Şeybani, İbn əl-Ərəbi, Saləb və onların ardıcılıarı.
- 2) Bu məzhəbin tərəfdarları bu fikirdə idilər ki, bütün sözlər törəmədir. Belə iddia olunur ki, Əbu İshaq İbrahim Əs-Səri əz-Zəccac bu məzhəbi dəstəkləmişdir. O deyirdi: Bütün sözlər törəmədir. Bu fikrinə görə Zəccaci ifşa etmişlər və onun əleyhinə əsassız fikirlər səslənmişdir [8; 127]. Zəccacinin dəlilləri sübut edir ki, Zəccacın “İştiaq” kitabında yazdığı sözlər bu baxımdan izah oluna bilər ki, əgər onun dediyi kimi bütün sözlər törəmədir fikri qəbul olunsaydı, onda hər bir sözün törədiyi bir mənbə də olmalıdır və həmin bu mənbə də öz qismində törəmə hesab oluna bilərdi. Sibaveyhinin iştiaq barədə məşhur fikirləri vardır. Onun iştiaq barəsində dediyi sözlər dilçilik baxımından mühüm məxəzlərdən biri hesab olunur. O qeyd edirdi ki, mən belə hesab edirəm ki, bəzi sözlər digərlərinə nisbətən daha məna yüklüdür, məsələn, feillər isimlərdən daha mənalı və məzmunludur. Bu onunla izah oluna bilər ki, isimlər feillərdən öncə yaranmışdır.
- 3) Bu məzhəbin tərəfdarları isə belə hesab edirdi ki, bütün sözlər əsasdır, onlardan biri digərindən törəməmişdir.

Zəccaci bu rəy haqqında belə yazırdı: *“Məşhur görkəmli dilçilər arasında bu fikri qeyd edən yoxdur. Zəccaci qeyd edirdi ki, ərəblər demirlər ki, bu söz törəmədir, bu isə törəmə deyil. Onlar iştiaqın və ərəbin mahiyyətini bilmədən də düzgün danışılar”*.

Digər tərəfdən onu qeyd edək ki, alimin fikrincə, ədəbi dildə danışanlar, əsasən, üç qrupa bölünürlər ki, bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Dilin vəznlərini, onların işlənmə səbəblərini və hikməti başa düşmədən bu dildə danışanlar. Onlar bu dildə danışmağa sadəcə vərdiş etmişlər.
- 2) İkinci qrup birincilərdən fərqli olaraq elmin bir sahəsi kimi dili araşdırmış və bu sahədə müəyyən kəşflər aparmışlar.
- 3) Üçüncü qrup isə bu dili, onun əsas qayda-qanunlarını, qrammatikasını, vəznlərini, onların işlənmə səbəblərini bilərək bu dildə danışanlardır.

Görünür ki, Zəccaci bu fikirləri ilə, ərəb dilinin açıq-aydın yetkin bir dil olmasını göstərən mühüm bir məsələyə toxunmuşdur. Bu dildə danışanlar ya bu dili anadangəlmə, yaradılış etibarı ilə mənimsəmiş, ya da öyrənmişlər. Belə ki, yalnız bu kimi vərdişlərlə dili tədqiq etmək və onun ən mühüm xüsusiyyətlərini göstərmək mümkündür ki, iştiaq da bu mühüm xüsusiyyətlərdən biri hesab olunur.

Təsadüfi deyil ki, ərəblər iştiaqı əzəldən bilmişlər və iştiaq da sanki onlarla birlikdə doğulmuşdur. Alimlər bu məsələyə xüsusi diqqətlə yanaşmış və dilin *erab*, *təzkir*, *tənis* və digər xüsusiyyətləri ilə birlikdə iştiaqı da xüsusi bir sahə kimi öyrənmişlər [5; 112].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç məzhəbdən bu nəticəyə gələ bilərik ki, iştiaqın bəzi sözlərdə mövcud olması mümkündür, bəzilərinə isə mümkün deyil. Bu məsələnin bir dil təzahürü olaraq təsdiq olunmasından sonra *iştiaq* mövzusu yeni bir ixtilafli məsələyə qədəm qoyur ki, bu da iştiaqın əsli ilə bağlı məsələdir. Ərəb qrammatikası özünün çiçəklənmə zirvəsində olduğu bir mərhələdə bu mövzu ətrafında söz mübahisələri və müzakirələri getmişdir. İştiaqın əsli mövzusunun həm Bəsrə, həm də Kufə alimləri araşdırmış və hər iki görkəmli məzhəbin nümayəndələri öz fikirlərini dəlil və sübutlarla əsaslandırıbmışlar.

Onların xülasəsini aşağıdakı kimi verə bilərik:

- 1) Sözlərdə məsdər əsas hesab olunur və bu, əsasən, bəsrəlilərin məzhəbidir.
- 2) Sözlərdə fel əsas götürülür, məsdər isə ondan törəyir ki, bu da kufəlilərin fikridir.
- 3) Fel üçün ancaq məsdər əsas hesab oluna bilər. Bu fikir Əbu Əli əl-Farisi, Əbdülqadir əl-Curcaniyə məxsusdur. Onlar Bəsrə məzhəbini dəstəkləyənlərdəndir.
- 4) Məsdər və fel ayrı-ayrılıqda müstəqil hesab olunur. Bu fikir Əndəlis alimi İbn Talhənin fikridir.

Birinci və ikinci fikirlər bir çox mənbələrdə öz əksini müfəssəl şəkildə tapmışdır. Bunlardan Zəccacinin "*əl-İdah*", İbn Əl-Ənbarinin "*Əl-insaf fi məsail xilaf*" kitablarını qeyd edə bilərik.

Onu da qeyd edək ki, iştiaqın bəzi sözlərdə qeydə alınması bu sözlərdə yaxın məxrəcli hərflərin mövcudluğu ilə müşayiət olunur, belə ki, dilçi alimlər bu kimi hərfləri, əsasən, on yeddi qrupda tədqiqi edirlər.

- 1) Uzaq boğaz məxrəci – bir-birinə yaxın iki tələffüz məxrəcinə bölünür. Bu məxrəclərdən birincisi "həmzə", ikincisi "hə" səsinə müvafiqdir.
 - 2) Orta boğaz məxrəci – Bu da bir-birinə yaxın iki natamam məxrəcə bölünür. "ha" hərfi birinci, "ayn" hərfi ikinci məxrəcdən çıxır.
 - 3) Yaxın boğaz məxrəci – bir-birinə yaxın iki natamam məxrəcə bölünür. Deyilir ki, birinci məxrəcdən "xa", ikinci məxrəcdən "ğayn" hərfi törəyir.
- Bu 6 hərf boğazdan ixrac olunduqları üçün boğaz hərfləri adlanır.
- Bu qrupa daxil olan sözlər *uzaq* dil arasında yerləşir. Ağzın yuxarı arxa hissəsi ilə dilçək ocağı arasında olur və bu məxrəcdən yalnız "qaf" hərfi çıxır.
- 4) Həmçinin *uzaq* dil arasında yerləşir və bu məxrəcdən yalnız "kəf" hərfi çıxır. Bu 2 hərf dilçəkdən gəldiyi üçün dilçək hərfləri adlanır.
 - 5) Dilin ortası ilə ağzın yuxarı hissəsi arasında yerləşir. Bir-birinə yaxın 3 məxrəcə bölünür və onlardan "cim", "şin", "yə" hərfləri yaranır.
- Bu 3 hərf damaqdan gəldikləri üçün damaq samitləri adlanır. Damaq ağz boşluğunun damını təşkil edərək iki hissədən ibarətdir: sərt və yumşaq.
- 6) Dil ilə yuxarı dişlər arasında yerləşir. Buradan "dad" hərfi əmələ gəlir.
 - 7) Bu məxrəcdən "ləm" hərfi yaranır və bu məxrəc baxımından ən geniş hərfdir.
 - 8) Dilin uc hissəsində yerləşir və bu məxrəcdən "nun" hərfi alınır.
 - 9) Dilin uc hissəsində yerləşir. Bu məxrəcdən "ra" hərfi çıxır və bəzi alimlərqeyd edir ki, "ra" çox zaman "nun" un məxrəcindən çıxır.
 - 10) Bu 3 hərf dilin ucundan çıxdığı üçün "dil ucu hərfləri" adlanır.
 - 11) Bu məxrəc dil ucunun arxasında olur və bir-birinə yaxın üç məxrəcə bölünür: "ta", "dəl", "tə". Bu üç hərf isə diş hərfləri adlanır.
 - 12) Bu məxrəc bir-birinə yaxın tələffüz məxrəci olmaqla üç əsas hissəyə bölünür ki, bunlardan birincisi "sad", ikincisi "zə", üçüncüsü "sin" hərfinə müvafiqdir. Bəziləri deyir ki, bu hərflərin üçü də eyni məxrəcdən çıxır və bu üç hərf dilin ucundan çıxdıqları üçün səlis hərflər adlanır.

- 13) Bu məxrəc bir-birinə yaxın tələffüz məxrəci olmaqla daha üç məxrəcə bölünür. Bu da üç hərfə şamil olunur. “za”, “zəl”, “sə” və bu hərflər “dişarası” hərflər adlanır.
- 14) Bu məxrəcdən sadəcə “fə” səsi çıxır.
- 15) Bu məxrəcə “bə”, “mim” və “vav” hərfləri uyğundur.
- Adları sadalanan bu dörd hərf (fə, bə, mim, vav) dodaqdan çıxdıqları üçün dodaq hərfləri adlanır.
- 16) Bu qrupa uzunluq bildirən hərflər daxildir. Bunlar da “əlif”, “yə” və “vav” hərflərinə uyğun gəlir.
- 17) Sonuncu məxrəcə “burun samitləri” müvafiqdir və bura “nun” və “mim” səslərini aid edirlər. Bəzi alimlər belə iddia edir ki, “mim” dodaqdan, “nun” isə dildən gələn məxrəcə uyğun gəlir [8; 116 - 121].

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1960
2. Çariyarov B. Xəzirkə zaman türkmən dilində işlik dərəcələri, Türkmənistan İlimlər Akademiyasının Nəşriyyatı, Aşxabad, 1957,
3. Eyvazlı R.C. Azərbaycan dilində işlənən bəzi antroponimlərin semantikasi və qrammatik formalarına dair, s. 7 – 12, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2011, 335 s.
4. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilinin şivələrində söz yaradıcılığı (sadə sözlər), Bakı, 1987

Ərəb dilində

ابن سيدة. المخصص. في خمسة أجزاء، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج ١، ٣٢٩ ص.، ج ٢، ٣٢٩ ص.، ج ٣، ٣٢٩ ص.، ج ٤، ٣٢٩ ص.، ج ٥، ٣٤٤ ص.

ابن قتيبة، ابن أبو محمد عبد الله بن مسلم. كتاب المعارف. القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٩٦٩، ٤٩١ ص.

ابن القوطية، كتاب الأفعال، لندن، بريل، ١٨٩٤

أبو الطيب اللغوي، مراتب النحويين. القاهرة: مكتبة نهضة مصر، ١٩٥٥، ١٢٥ ص.

أحمد بن فارس زكريا، الصحاح في فقه اللغة. القاهرة: مكتبة نهضة مصر، ١٩١٠، ٧١٩ ص.

أحمد بن فارس زكريا، مقاييس في اللغة، دمشق، ٢٠٠٢، ٥١٥ ص

أحمد مطلوب الناصري، النحت في اللغة العربية، لبنان، ٢٠٠٣، ٢٠١ ص

Резюме

Словообразование в азербайджанском и в арабском языках некоторые похожие и разные функции

В статье исследуется ряд лексических проблем, а также словообразование, строение слов, а также правила и методы их образования. Невозможно приравнять словообразование к лексике и грамматике, сравнить их, понять как чуждое явление, не имеющее ничего общего с лексикой и грамматикой. Несомненно, что проблемы словоформирования и словообразования (иштикак) являются одной из важнейших лексических проблем арабского языка. Таким образом, арабские ученые решили время от времени пересматривать и изучать многие противоречивые взгляды на этот вопрос.

Серьезные усилия в этой области были многочисленными и эффективными и по всем этим причинам юный исследователь ответственно исследовал формирование иштикака в арабском языке. В статье обсуждаются взгляды некоторых древних ученых в связи с этим явлением и их работы, связанные с этим явлением, такие как Кутруб, Аль-Асмай, Аль-Ахфаш, Муфаддал ибн Салама, Аль-Мубаррад, Аз-Заджадж, Ибн ас-Сирадж, Аз-Заджаджи, исследование Ар-Румани.

Summary

Word formation in Azerbaijani and in Arabic languages some similar and different functions

The article examines a number of lexical problems, as well as word formation, the structure of words, as well as the rules and methods of their formation. It is impossible to equate word formation with vocabulary and grammar, compare them, understand them as an alien phenomenon that has nothing to do with vocabulary and grammar.

There is no doubt that the problems of word formation and word formation (ishtikak) are one of the most important lexical problems of the Arabic language. Thus, Arab scholars have decided from time to time to revise and study the many conflicting views on this issue. Serious efforts in this area were numerous and effective, and for all these reasons the young researcher responsibly researched the formation of the ishtikak in Arabic.

The article discusses the views of some ancient scholars in connection with this phenomenon and their works related to this phenomenon, such as Qutrub, Al-Asmai, Al-Ahflash, Mufaddal ibn Salama, Al-Mubarrad, Az-Zajaj, Ibn al-Siraj, Az-Zajaji, research by Ar-Rummani.

RƏYÇİ : dos. N.Əfəndiyeva

Minayə Əflatun qızı Məmmədova¹⁰
MİLLİ KALORİT DAŞIYAN REALİLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ
(frazeoloji ifadə, atalar sözləri və s.)

Tərcümə zamanı qarşıya çıxan əsas leksik çətinliklərdən biri də obrazlı ifadələrin (frazeoloji ifadələrin) tərcüməsidir. Məlum olduğu kimi lüğət tərkibinə təkcə ayrı-ayrı sözlər deyil, frazeoloji vahidlər də daxildir.

Frazeoloji ifadələrin dilin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq dilçilərimiz son zamanlara kimi dilçiliyin bu vacib bəhsinə bir o qədər də fikir verməmişdilər.

İndiyə qədər dilçilik ədəbiyyatında frazeologiya bəhsini müxtəlif adlar altında, sabit söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr, frazeoloji vahidlər və s. vermişlər.

Frazeologiyanın öyrənilməsi akademik V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. V.V.Vinoqradov frazeologiyaya həsr etdiyi bir sıra məqalə və kitablarında frazeoloji vahidlərin semantic qruplarını elmi şəkildə izah etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində isə demək olar ki, 1954-cü ilə qədər bu məsələyə dair nəzəri ədəbiyyata təsadüf edilmir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında ilk məlumatı professor M.Hüseynzadə vermişdir. Bundan sonar frazeologiya məsələlərinə dair professor Ə.Dəmirçizadə, H.Bayramov, S.Murtuzayev, R.Məhərrəmov, M.İslamov, M.Paşayeva və başqaları əsərlər və məqalələr yazmışlar.

Dilçilər frazeoloji vahidləri mənaca iki cür təsnif edirlər, birincilər ifadənin ümumi mənasının tərkibindəki sözlərin hər hansı birinin ayrılıqda daşdığı mənadan nə dərəcədə asılı olmasını əsas götürüb, onları-frazeoloji birləşmələr, frazeoloji birlik və frazeoloji birləşmələr olmaqla üç yerə bölürlər.

Tədqiqatçıların ikinci bir qrupu isə bu bölgünü qəbul etməyərək birinci iki qrupu idioma adlandırılan qrupda birləşdirmək fikrini irəli sürürlər. Dilçilərin bəzisi isə semantic qrupların hər üçünü idiom adlandıraraq yalnız atalar sözü, məsəllər və hikmətli sözləri frazeologiyaya daxil edirlər.

Frazeoloji ifadələrin bir dildən başqa dilə tərcüməsi məsələsi dilçilər arasında böyük mübahisəyə səbəb olmuşdur. Bir qism dilçilər frazeoloji ifadələrin mənalarnı onları təşkil edən komponentlərdən çıxarmaq olmaz fikrini irəli sürürlər. İkinci bir qism dilçilər isə göstərirlər ki, frazeoloji ifadələrin mənalarnı ancaq onları təşkil edən komponentlərdən çıxarmaq lazımdır.

Son zamanlara kimi, dilçilik ədəbiyyatında atalar sözləri və məsəllərin də frazeoloji ifadələrə aid olması haqqında da müxtəlif fikirlər irəli sürülürdü.

Atalar sözləri və məsəllər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif xalqların öz nitqlərini daha da obrazlı etmək məqsədilə işlədilir.

Frazeoloji ifadələr tərcümə nöqteyi-nəzərindən də böyük əhəmiyyətə malikdir. Frazeoloji ifadələrin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin böyük əhəmiyyəti olsa da, Azərbaycan dilində hələ bu məsələyə toxunulmamışdır. Doğrudur, bizdə də frazeologiyanın bu və ya digər məsələlərinə aid elmi əsərlər yazılmışdır. Lakin frazeologiyanın öyrənilməsi ya bir dil materialları əsasında ümumi şəkildə götürülüb tədqiq edilir, ya da hər hansı bir yazının dil xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı həmin məsələyə toxunulur.

Məlum olduğu kimi, hər bir dil özünün sabit lüğət fonduna, qrammatik quruluşuna və müəyyən milli xüsusiyyətlərinə malik olub, öz daxili qanunlarına əsasən inkişaf edir və təkmilləşir. Elə buna görə də bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı, yaxud iki müxtəlif dillərin qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi zamanı hər iki dilə məxsus ümumi və fərqli cəhətlər aşkar olunur. Bu xüsusiyyət özünü əssən həmin dillərin frazeologiyasında göstərir.

Frazeoloji ifadəni tərcümə edərkən ingilis dilindəki ifadənin Azərbaycan dilinə hansı sözlə, yaxud ingilis həyat tərzinin adət-ənənəsini obrazlı şəkildə doğru, düzgün ifadə edə bilən, canlı danışıq dilində işlənən hansı ifadə ilə verməkdə çətinliyə rast gəlmək olur.

Frazeoloji ifadələrin tərcüməsində orijinalın üslubunun saxlanması da diqqət mərkəzində olmalıdır. Üslub dedikdə, biz canlı danışıq dilinin ifadəliliyindən, obrazlılığından istifadə edilməsi üsulunu nəzərdə tutmalıyıq.

Tərcümənin məqsədi oxucuya təkcə frazeoloji ifadənin məzmununu çatdırmaq deyil, onun dildə qanunauyğun qarşılığını tapmaqdan ibarət olmalıdır.

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailəsinə məxsus dillər olsalar da, bu dillərin frazeologiyasının oxşar cəhətləri də vardır. Odur ki, ingiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bu oxşar və fərqli cəhətləri bilmək böyük əhəmiyyətə malikdir. Əvvəlcə oxşar cəhətləri nəzərdən keçirək.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki frazeoloji oxşarlıqlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. İstər ingilis istərsə də Azərbaycan dillərində frazeoloji ifadələr sərbəst sözbirləşmələri və cümlələr kimi, danışıq zamanı, nitq prosesində yaranmayıb, hər iki dildə hazır şəkildə mövcuddur.

2. hər iki dildə frazeoloji ifadələr müəyyən bir mənanı ifadə etdiyindən ayrı-ayrı sözlərin sinonimi də ola bilər. Məsələn, ingilis dilində: To make mountains out of meale hill = to increase, enlarge.

Azərbaycan dilində: Qarışqanı dəvə etmək = şişirtmək, yaxud qarışqadan dəvə düzəltmək = böyütmək.

3. hər iki dildə frazeoloji ifadələr (atalar sözlərindən başqa) cümlənin bir üzvü olur. Məsələn, A little china shepherd attracted her attention.

Balaca bir çinli çoban qızın diqqətini cəlb etdi. Bu cümlədə diqqətini cəlb etdi ifadəsi xəbərin yerində işlənmişdir.

¹⁰ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi. minavacafarova_kh.shipping@mail.ru

4. frazeoloji ifadələri əmələ gətirən komponentlər arasındakı mənə əlaqəsi müxtəlif ola bilər. Həm də hər iki dildə frazeoloji ifadəni təşkil edən komponentlər öz müstəqilliklərini az və ya çox dərəcədə saxlaya bilər.

A matter of congratulation - təbrik etmək lazımdır

A matter of course - təbii işdir

Make a matter - hay-küy salmaq

Qeyd olunan misallardan göründüyü kimi a matter of congratulation, a matter of course – ifadələrində ikinci tərəf make a matter ifadəsində isə hər iki tərəf öz mənə müstəqilliyini itirmişdir.

5. frazeoloji ifadələr hər iki dildə bir neçə mənə daşıya bilər, yəni çoxmənalı ola bilər.

To give assistance

To lend assistance

To give help - kömək etmək

To give hand

To bear a hand

Ağır oturmaq - baha başa gəlmək

Özünü ciddi aparmaq

6. hər iki dildə frazeoloji ifadələrin sinonimi də ola bilər.

Be that is it may = be what way

Happen what way

Necə olur olsun = nə olur olsun

Fövtə vermək = əldən vermək

Fəth etmək = işğal etmək

İngilis dilindən tərcümə zamanı Azərbaycan dilində tam hüquqlu ekvivalent frazeoloji ifadələrin olması tərcümə işini asanlaşdırır. İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif sistemli olduğundan hər iki dildə obraz və mənaca tamamilə eyni olan ekvivalent frazeoloji ifadələrə çox az təsadüf edirik. Əksər hallarda ingilis frazeoloji ifadələrinin Azərbaycan dilində uyğun ekvivalentini tapmaq mümkün olmur. Lakin elə olur ki, bir ingilis ifadəsinə mənaca uyğun, obrazca fərqlənən bir neçə Azərbaycan ifadəsinə rast gəlinir. Belə ifadələr analoq ifadələr adlanır. Tərcümə zamanı bu və ya digər analoqun seçilməsi orijinalın stilistik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Analıq frazeoloji ifadələrdə əsas etibarilə hər xalqın öz obrazı, öz milli əlaməti qoyulmuş olur. Məsələn:

1. He was looking at Mrs. Anthony as unabashed as the proverbial cat looking at a king.

“O Antoniye elə yazıq-yazıq baxırdı ki, elə bil dəvə nalbəndə baxır”.

2. It was raining cats and dogs and little puppies fell on my writing table.

“Yağış elə yağdı ki, deyərsən novçadan tökülür, iki damcı da yazı stolunun üstünə düşdü”.

3. It is too late to husband when all is spent.

“Dəldən atılan daş topuğa dəyər” (hər fi tərcüməsi: hər şey xərcəndikdən sonra qənaət etmək gecdir.)

Yuxarıdakı tərcümələrdə analıq frazeoloji ifadələrin hansı milli əlamətə aid olduğuna diqqət yetirsək birinci cümlədəki “As the proverbial cat looking at a king” (hər fi mənası: elə bil pişik krala baxır) ifadəsində ingilislər öz milli əlamətlərini (pişiyin krala baxması) qoyurlarsa, Azərbaycan dilində həmin ifadənin uyğun analıqu “elə bil dəvə nalbəndə baxır” kimi verilir. Çünki dilimizdə “elə bil pişik krala baxır” ifadəsi yoxdur və həm də həmin ifadənin hər fi tərcüməsi istər obrazlıq, istərsə də milli əlamət etibarilə uyğun gəlmədiyindən “elə bil dəvə nalbəndə baxır” ifadəsi vasitəsilə tərcümə etmək daha doğru olardı.

İkinci, üçüncü cümlələrdəki “It was raining cats and dogs” Azərbaycan dilinə (hər fi tərcüməsi, it və pişik yağdı) “elə yağdı ki, deyərsən novçadan tökür” kimi;

“It is too late to husband when all is spent”, atalar sözünü (hər fi tərcüməsi: “hər şey xərcəndikdən sonra qənaət etmək”) Azərbaycan dilində yalnız “dəldən atılan daş topuğa dəyər”, atalar sözü vasitəsilə vermək olar.

Mənaca eyni olub, obraz etibarilə fərqlənən frazeoloji ifadələri (atalar sözləri və məsəllər də daxil olmaqla) aşağıdakı hissələrə ayırmaq olar:

a) Milli əlamətə malik olan frazeoloji ifadələr. Belə frazeoloji ifadələrin üzərində xüsusi milli əlamət olduğu üçün Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən diqqətli olmaq lazımdır.

And qeed evening to you, friend Jim, what qeed wind bring you here? – Salam dostum Cim, nə yaxşı bizim yerlərə gəlmişən. (Nə yaxşı bizi yada salmışan. Sən hara, bura hara.)

Misalda göründüyü kimi cümlədə “what qeed wind bring you here” ifadəsinin Azərbaycan dilində hər fi tərcüməsi “hansı yaxşı külək səni bura gətirib” mənasını daşıyır, halbuki bu mənə nə ifadənin düzgün mənasını verir və nə dilimizin qayda-qanunlarına uyğun gəlir. Bu ifadənin dilimizdəki qarşılığı isə “nə yaxşı bizi yada salmışan”, yaxud “sən hara, bura hara” ifadəsidir.

Yuxarıdakı misallarda olduğu kimi üzərində milli əlaməti olan ifadələrin çoxunda hər xalq yalnız həmin xalqa məxsus olan əlamətlər qoyur. Belə ifadələri isə başqa dildəki qarşılığı ilə vermək tamamilə düzgündür. Məsələn, “Ac olmaq” ifadəsinin Azərbaycan dilində necə işləndiyinə diqqət yetirək. Biz, Azərbaycan danışıq dilində çox bərk acıqda “lap canavar kimi acımışam” ifadəsini işlədirik, halbuki ingilislər eyni mənanı ifadə edən ifadəni isə sərbəst söz birləşmələrindən, ayrı-ayrı (tək bir söz vasitəsilə) sözlərdən və kalka üsullarından da istifadə etməlidirlər.

Milli əlamətə malik olmayan frazeoloji ifadələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsas etibarlı ilə analoq ifadələrlə verilir.

Cut the coat according to the cloth

“Ayağını yorğanına görə uzat”

Bu ifadə xüsusi milli əlamətə malik deyil və hər iki dildə məna etibarlı ilə bir-birilə uyğunluq təşkil edirlər.

Lakin, bəzən tərcümə zamanı ingilis ifadəsinin qarşılığını daha doğrusu ekvivalentini və analoqunu Azərbaycan dilində tapmaq mümkün olmur. Belə halda ingilis frazeoloji ifadəsini dilimizə ancaq kalka, yəni hərfi tərcümə üsulu ilə vermək lazımdır.

Bir də hərfi tərcümədən üzərində xüsusi milli əlaməti olan ingilis frazeoloji ifadələrinin (məs, to carry coals to Newcastle – Nyukaslə kömür aparmaq) Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı istifadə olunur. Belə ifadənin Azərbaycan dilində oxşarı olsa da (məs, Naxçıvana duz aparmaq) bunları hərfi tərcümə etmək və izahat vermək lazımdır. Məs, Nyukaslə kömür aparmaq (İngiltərədəki Nyukasl şəhəri dünyada çox böyük kömür ehtiyatına malik olması ilə məşhurdur.)

Azərbaycan dilində Naxçıvana duz aparmaq (Naxçıvan şəhəri Azərbaycanın zəngin duz yataqlarına malik olması ilə məşhurdur.)

Demək hər iki dildə bu ifadələrin məzmunundakı oxşarlığa baxmayaraq, bunları bir-birinin analoqu etmək olmaz. Bu ifadələrin hər biri ayrı-ayrılıqda müəyyən bir xalqın öz milli əlamətini özündə əks etdirməsi ilə səciyyəvidir. Bu ifadələri bir-birinin qarşılığı kimi versək, onda azərbaycanlı oxucu Azərbaycanda da Nyukasl şəhərinin, yaxud ingilis oxucusunun İngiltərədə Naxçıvan şəhərinin olduğunu güman edə ki, bu da düzgün deyildir.

Qeyd etdiyimiz misallardan və izahatlardan göründüyü kimi tərcüməçinin öz işinə ciddi yanaşması, mətnin tərcüməsi zamanı lazım gələn sözün düzgün qarşılığının verilməsi tərcümənin həm də bir yaradıcılıq işi olduğunu sübut edir. Tərcümə zamanı bu və ya digər yolların seçilməsi əlbəttə, tərcüməçinin nitq mədəniyyətindən, orijinalı yaxşı başa düşməsindən, təcrübəsindən və nəhayət hər iki dilin ən dərin incəliklərinə qədər bilməsindən asılıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979
2. Veyzalov F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993
3. Verdiyeva Z., Ağayev F., Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı, 1982
4. Hüseynov B.Q. Müasir ingilis dilində ərazi variativliyi. Bakı, 1995
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972
6. Hidayətəzadə T. Azərbaycan və İngilis samit fenomenlərinin müqayisəli surətdə öyrənilməsi. Bakı, 1962
7. Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. Москва, 1956
8. Томсон А.Н. Общее языкознание. Одесса, 1910
9. Тайрбеков Б.Г. Филологические проблемы науки о переводах. Баку, 1974

Açar sözlər: frazeoloji ifadə, kalorit, tərcümə, analiz, original

Key words: phraseological expression, calorit, translation, analyze, original

Ключевые слова: фразеологизм, calorит, перевод, анализ, оригинал

Milli kalorit daşıyan realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (fazeoloji ifadə, atalar sözləri və s.)

Xülasə

Bu məqalədə məqsədimiz ingilis dilində olan frazeoloji ifadələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsindən bəhs etmək olduğundan hamısını biz bir başlıq altında “fazeoloji ifadələr” adı ilə təhlil edəcəyik. Sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsi XIX əsrin axırlarından etibarən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir və dilçilik ədəbiyyatında buna aid çoxlu əsərlər meydana gəlmişdir.

Translation of realities with national calorits into Azerbaijani language (phraseological expression, proverbs, etc.)

Summary

The purpose of this article is to discuss the translation of English phraseological expressions into Azerbaijani, we will analyze all of them under one title under the name of phraseological expressions. The study of fixed word combinations has attracted the attention of linguists since the late XIX century, and many related works have appeared in linguistic literature.

Перевод реалий, несущих национальный калорит, на азербайджанский язык (фразеологизм, пословицы и т.д.)

Резюме

Поскольку целью данной статьи является обсуждение перевода английских фразеологических выражений на азербайджанский язык, мы проанализируем их все под одним заголовком «фразеологические выражения». Изучении устойчивых словосочетаний привлекло внимание лингвистов с конца XIX века, и в лингвистической литературе появилось много работ по этой теме.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Maya Əli qızı Fərəcova¹¹
FARS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN MÜXTƏLİF QURULUŞ MODELƏRİ
(Ardı. III hissə)

Fars dilində mürəkkəb sifətlərin əmələgəlmə qaydaları

Fars dilində mürəkkəb sifətlər tərkiblərinə görə aşağıdakı quruluş növlərinə ayrılırlar:

1) İki ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

$i+i=ms$

Bu cür sifətlər özləri də aşağıdakı növlərə bölünürlər:

a) İki ismin bir-birinin ardınca gəlməsi vasitəsilə əmələ gələnələr:

Məsələn: ابگونه[abqune]-sulu, maye halında

اتشپاره[atəşpare]-od parçası, şuluq

اتشطیع[atəştəb]-cəld, çevik, odlu-alovlu

خطاکار[xətakar]-günahkar, xəta törədən

خلافکار[xelafkar]-etibarsız, vədinə xilaf çıxan

مه چهره

[məh çehre]-gözəl, ay bənizli

بیگیر طره مه چهره ای و وقصه مخوان

که سعد و نحس ز تا نیر زهره و زحل است

(حافظ)

2) Begir torre-ye məhçehre-vo gesse məxan, ke səəd-o nəhs ze təsir-e zohre-vo zohəl əst).

(Ay üzülü bir gözəlin telindən tut, əfsanə oxuma ki, xoşbəxtlik və bədbəxtlik zöhre (Venera) və Zöhəlin (Saturn) təsirindəndir. Hafiz)

b) İki müxtəlif və ya eyni ismin ب[ber] qoşmasının birləşməsi yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

məsələn:

پابر جا[pa bər ca]-möhkəm, daimi, əsaslı, şıq

خانه بردوش[xanebərduş]-evsiz - eşiksiz, səfil, tüfeyli

غاشیه بردوش[ğəşiye bərduş]-ipə-sapa yatan, sözə baxan

لب بر گردان[ləb bər gərdan]-qatlanmış, tikilmiş

پوست بر پوست[pust bər pust]-qabıq qoymuş, lay-lay

پوست بر پوست بود همچو پیاز

آن که چون پسته دیدیش همه مغز

(سعدی)

Anke çun peste didiş həmə məğz

Pust bər pust bud həmçü piyaz

(Sədi)

Yalnız məqzdən ibarət olan püstə kimi gördüyün adam,

Soğan kimi lay-lay qabıqdan ibarət idi. (Sədi)

c) iki ismin د[der] qoşması ilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

$i+d[der]+i=ms$

پا در هوا[pa dər həva]-ayağı yerdən üzülmüş

سر در کف[sər dər kəf]-çıxılmaz vəziyyətdə qalmış

d) iki eyni ismin təkrarı vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

məsələn:

حلقه حلقه[həlge həlge]-halğa-halğa, fəl-fəl

خانه خانه[xane xane]-xana-xana, damalı

راه راه[rah rah]-zolaqlı

سر سر[sər sər]-sərsəri, axmaq, laqeyd

گره گره[gereh gereh]-düyün-düyün, buruq-buruq

در جعد پیچ پیچ تو هر مو گره گره

ای طره ی تو خم خم و گیسو گره گره

(جامی)

(ey torre-ye to xəmə-xəmə-o gisu gereh-gereh, dər cəd-e piç-piç-e to hər mu gereh-gereh)

(Ey saçı buruq-buruq, hörüyü düyün-düyün, sənin hər qıvrım telin də düyün-düyündür) (Cami)

e) iki ismin ا[əlif] vasitəsilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

$i+(a)+i=ms$

məsələn:

البالب[ləbaləb]-ağzınacan dolu

رنگارنگ[rəngarəng]-əlvan, rəngarəng

¹¹ BDU. Şərqişünəşq fakültəsi İran filologiyası kafedrası

گوڻاڻون [qunaqun]-müxtəlif, cürbəcür

وبڻ پر از ميوه هاى گوناگون
ان پراز لا له هاى رنگارنگ

[an por əz lələha-ye rəŋqarəŋq, vin por əz miveha-ye qunaqun]

(O. rəŋgbərəŋg lələlərlə doludur, və bu cürbəcür meyvələrlə doludur.)

f) iki eyni ismin [dər] və ya اندر [əndər] qoşmaları vasitəsilə birləşməindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

i+[dər]+i=ms

məsələn:

پیچ در پیچ [piç dər piç]-buruq-buruq, dolamac

گره در گره [gereh dər gereh]-düyün-düyün

نگار اندر نگار [neqar əndər neqar]-naxış-naxış (içində)

لون در لون [lun dər lun]-rəŋg rəŋg (içində)

نگار اندر نگار و لون در لون

(تقیق)

[neqar əndər neqar-o lun dər lun]

Naxış naxış içində, rəŋg rəŋg içində. (Dəğiği.)

g) iki ismin به (be) qoşmasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

i+به (be)+i=ms

در به در [dər be dər]-pərakəndə, dərbədər

سر به راه [sər be rah]-qulaq asan, əncam qılan, yerinə yetirilmiş

گوش به در [quş be dər]-qulağı səsdə, (qapıda)

گوش به زنگ [quş be zəŋg]-qulağı səsdə (zəŋgdə)

لا بلا [la be la]-lay-lay, qat-qat

2) İsim və feil kökünün birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

i+fk=ms

məsələn:

الخبز [abxiz]-selaparan, suaparan

بادخیز [badxiz]-küləkli

پا بند [pabənd]-əl-ayağı bağlı, asılı, inadkar

تابدار [tabdar]-parlaq; buruq-buruq, qıvrım, dalğalı

ثمر بخش [səmərbəxş]-faydalı, məhsuldar

شکر افشان [şəkərafşan]-şirin ləhcəli, şirindil

می کند حافظ دعایى بشنو و آمین بگو

روزی ما باد لعل شکر افشان شما

(حافظ)

(mikonəd hafez doayi, beşənou və amin begu, ruzı-ye ma bad-e ləl-e şəkərafşan-e şoma)

Hafız bir dua edir, eşit və amin de, şirin şəkər səpən (diliniz) ləliniz bizim ruzimiz olsun. (Hafiz)

3) İsim və sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

i+s=ms

məsələn:

اوقات تلخ [ouğat təlx]-qanıqara

جگر تشنه [ceğartəşne]-susuz

خانه خراب [xanexərab]-evi (yuvası) dağılmış

روز به [ruzbeh]-xoşbəxt, (günü xoş, xoşgünlü)

سخن کوتاه [soxən kutah]-qısdanışan

سر مست [sərməst]-sərxoş

عشق ان لولی سر مست خریدار من است

بنده طالع خوشم که در این قحذوفا

(حافظ)

[bənde-ye tale-ye xişəm ke dər in ġəhd-e vəfa, eşğ an louli-ye sərməst xəridar-e mən-əst]

Mən öz taleyimin quluyam ki, bu vəfa qıtlığında o sərxoş gözəlin eşqi mənim xiridarımdır.

زودت نحمیم دامن از دست

دیر آمدی ای نگار سر مست

(سعدی)

[dır amədi ey neqar-e sərməst, zudət nədəhim damən əz dəst]

Ey sərməst gözəl, gec gəlmişən, bu tezliklə sənin ətəyini əldən verməyəcəyik. (Sədi)

4) Sifət və ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

s+i=ms

məsələn:

ابی رنگ [abi rəng]-mavi
 بلند پایه [bolənd paye]-hündür bünövrəli
 پاکدامن [pakdamən]-mənəvi cəhətdən təmiz, müqəddəs
 تəmizkar [təmizkar]-təmizkar
 جوانبخت [cəvanbəxt]-xoşbəxt, gənc
 حاضر جواب [hazır cəvab]-hazır cavab
 روشن دل [rouşəndel]-ziyalı, maariflənmiş
 که بس تار یک می بینم شب حجر
 برای ای صبح روشن خدا را

(حافظ)

[bər ay ey sobh-e rouşəndel, xoda ra ke bəs tarik mibinim şəb-e hecr]
 Ey işıqlı səhər, sən Allah tez açıl, çünki hicran gecəsini çox qaranlıq görürük. (Hafız)
 5) Sifət və feil kökünün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

s+fk=ms
 آزاداندیش [azadəndiş]-sərbəst düşüncəli
 باریک بین [barik bin]-dar düşüncəli
 تیزبین [tizbin]- iti görən, sərrast
 خوش بین [xoş bin]-təmiz ürəkli, xeyirxah
 دشوارفهم [doşvarfəhm]-çətin başa düşən (düşülən)
 راست بین [rast bin]-düz dövrək, ədalətli
 غریب بواز [qərib nəvaz]-qərİblərə, yoxsullara əl tutan
 نیک اندیش [nik əndiş]-nikbin düşüncəli
 پاکبار [pakbar]-təmiz ürəkli

پیوسته صدر مصطفیٰ ها بود مسکنم
 از جاح عشق و دولت رندان پاکبار
 (حافظ)

[əz cah-e eşğ-o doulət-e rendan-e pakbar, peyvəste sədr-e mostəbehha bud məskənəm]
 Təmiz ürəkli rindlərin sayəsində həmişə mənim məskənim yüksəklərdə
 olub. (Hafız)

6) İki sadə sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər.
 Bu sifətlər özü də iki yerə ayrılırlar:
 a) İki sifətin [və] bağlayıcısı vasitəsilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;
 s+[və]+s=ms

məsələn:
 پاک و پاکیزه [pak-o pakize]-tər-təmiz
 چرب و نرم [çərb-o nərm]-totuq-motuq
 دور و دراز [dur-o deraz]-up-uzaq
 زبر و زرنگ [zebər-o zerəng]-cəld, çevik
 سبز و خرم [səbz-o xorrəm]-yamyaşıl, güllü-çiçəkli
 سرخ و سفید [sorx-o sefid]-ağlı-qırmızı
 شل و ول [şol-o vel]-boş, sallaq, yöndəmsiz

b) Sadəcə olaraq iki sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;
 s+s=ms

سرخ تیره [sorx-e tire]-tünd qırmızı
 نیم رسمی [nim rəsmi]-yarı rəsmi
 نیم گرم [nim gərm]-ılıq, az isti
 نو جوان [nou cəvan]-yeniyetmə, gənc

c) İki eyni sifətin təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;
 خم خم [xəm-xəm]-əyri-əyri, əyri-üyrü
 لخت لخت [loxt-loxt]-lüt-lüt, çılın-çılpaq
 پیچ پیچ [piç-piç]-buruq-buruq
 ز یفا چه آورده ای گفت هیچ
 بد و گفت کا ی سنبلیت پیچ پیچ

(سعدی)

[bedu qoft key sonbolət piç-piç, ze yəğma çe avərdei qoft hiç]
 Ona dedi ki, ey buruq-buruq saçlı, qarətdən nə gətirmisən, dedi-heç nə. (Sədi)
 در جعد پیچ پیچ تو هر مو گره گره
 ای طره ی تو خم خم و گیسو گره گره

(جامی)

[ey torze-ye to xəmə-xəm-o gisu gereh-gereh, dər cəd-e piç-piç-e to hər mu gereh-gereh]
Ey saç qıvrım, höriyi düyün-düyün, sən hər qıvrım telin də düyün-düyündür. (Cami)

7) İsim və feil əsasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

i+fə=ms

məsələn:

توفان زاد [tufan zad]-tufandan doğulmuş
پابست [pabəst]-əl-ayağı bağlı
خاچ پرست [xaç pərəst]-xristian, xaçpərəst
سرامد [səraməd]-dahi, üstün, korifey
سربست [sərbəst]-çətin vəziyyətli
کارامد [karaməd]-bacarıqlı
سرنوشت [sərnevešt]-tale
عیم مکن بر رندی و بدنامی ای حکیم
کین بود سرنوشت ز دیوان قسمتم

(حافظ)

[eyb məkan bər rendi-və bədnami ey həkim, kin bud sərnevešt ze divan ğesmətəm]

Ey həkim, məni rindlikdə və bədnamılıqda təqsirləndirmə, çünki mənim taleyim əvvəlcədən bu olub. (Hafiz)

8) Sifət və feil əsasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

s+fə=mf

məsələn:

آزاد نحد [azad nəhad]-alicənab
پاک نحد [pak nəhad]-vicdanlı, namuslu
خام پخت [xam poxt]-alaçıy
دیر فرست [dirferest]-tələsik olmayan, gec yetişən
سست نحد [sost nəhad]-süst, əsası möhkəm olmayan
غیر زاد [ğeyre zad]-yad, özgə, başqa qəbilədən olan
نوساخت [nouxax]-yeni tikilmiş (bina)
نیک نحد [nik nəhad]-xeyirxah
که این عجزه عروس هزار داماداست
مجوی درستی عهد از جهان سست نهاد
(حافظ)

[məcuy dorosti-ye əhd əz cəhan-e sostnəhad ke in əcuze ərus-e hezar damadəst]

Süst bünövrəli dünyadan vəfa gözləmə, çünki bu qarı (gidi dünya) min bəyin gəlinidir. (Hafiz)

9) İsim və feili sifətin birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

i+fs=ms

məsələn:

آب ندیده [ab nədide]-su görməmiş, susuz
آب گشیده [ab keşide]-islanmış, su çəkmiş
باقی مانده [baği mande]-artıq qalmış, yerdə qalan
تحصیل کرده [təhsil kərde]-savadlı, təhsil almış
جهان دیده [cəhandide]-dünya görmüş
چین خورده [çin xorde]-qat kəsmiş, qırıxmış
دل باخته [del baxte]-1)qorxmış 2) aşıq olmuş
دل آزردہ [del azorde]-ürək ağrıdan, acınacaqlı
دل آسوده [del asude]-rahat, azad
خو آب الوده [xabalude]-yuxulu

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azəri Ə.İ., Fars dili, ADU nəşriyyatı, 1952
2. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair очерlər, Bakı, Azəməşr 1956. (səh.176-185)
3. Mütəsir Azərbaycan dili, (sintaksis), ADU nəşriyyatı, Bakı, 1959
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Azərbaycan SSR.EA nəşriyyatı, Bakı, 1960
5. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 1961
6. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1961.
7. H.Əlizadə, N.Hatəmi. Fars dil, Azəməşr, 1961
8. Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1966
9. Hatəmi N. Fars dili, Bakı, 1984
10. Rüstəmov T. Fars dili, Tehran 1997

11. Rüstəmovə T. Fars dili, Bakı, 2004
12. H. Hatəmi. Farsca-azərbaycanca lüğət, Tehran, "Nəşer" nəşriyyatı, I-II cild, 1999
13. L. Mahmudova, Fars dili, II k. üçün, Bakı, 2014.

Rus dilində

1. Бакыханов А.А. Краткая грамматика персидского языка, Тифлис, 1841.
2. Жуковский В.А. Материалы для изучения наречий, Санкт-Петербург, 1888
3. Залеман К.Г. и Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка, Санкт-Петербург, 1890
4. Мирза Джафар. Грамматика персидского языка, Москва 1900
5. Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка, Ленинград, 1926
6. Жирков Л. Персидский язык, Москва, 1927
7. Бертельс Е.Э. Учебник персидского языка, Ленинград, 1932
8. Овчинникова И.К. Учебник персидского языка, часть I, Московского университета, 1956
9. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка, Москва 1959.
10. Овчинникова И.К. и Мамедзаде А.К. Учебник персидского языка, издательство Московского университета, 1966
11. В.Б. Иванов, Е.Л. Гладкова, Учебник персидского языка, часть II, Москва, «Филология», 2004

Fars dilində

1. Əbdolrəhim Homayun-Farrox, Dəstər-e camee-ye zəban-e farsī, Tehran, 1338
2. Doktor Pərviz Natel Xanlari, Dəstür-e camee-ye zəban-e farsī, rəvəş-e nou, bəraye dūre-ye əvvəl dəbirestanha, Tehran, 1348
3. Doktor Məhəmməd Cəvad Məşkur, Dəsturnamə, Tehran, 1346
4. Məhəmməd Cəvad Şəriət, Dəstür-e zəban-e farsī, Esfəhan, 1345

Açar sözlər: sifət, isim, feili sifət, qoşma, feil

Ключевые слова: прилагательное, существительное, причастие, приставка, глагол

Summary

In the Persian Language as in many world languages adjectives play an important role in linguistics.

This article is about compound adjectives about suffixes and prefixes forming derivative adjectives and about their characteristics and functions.

In the given article the author besides her own opinions and thoughts used and expressed opinions and thoughts of other orientalists of Azerbaijan Iran and Russia.

Резюме

В персидском языке, так-же как и во многих мировых языках прилагательные играют важную роль в языке.

В данной статье говорится о сложных прилагательных, о суффиксах и префиксах, образующих сложные прилагательные и об их характеристике и функциях.

В данной статье автор помимо своих мнений и мыслей, так-же использовал мнения других мировых ученых-языковедов.

RƏYÇİ: dos. Ə. Məmmədova

İNGİLİS DİLİNDƏ RƏNGLƏ BAĞLI İDİOMLAR

İdiomların yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Onlar hər bir xalqın həyat tərz, məişəti, yaşayışı, məşğul olduğu peşə -sənətlər, inam və inanclar, adət-ənənələr və s. ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Doğma dilimizdə tez-tez rast gəldiyimiz idiomlardan bir neçəsini misal göstərə bilərik, məsələn, kəndə tutmaq, xörək asmaq (həyat və yaşayış tərzilə bağlı), papağı yana qoymaq (peşə sənətlə bağlı), dəliddən-doğru xəbər, saqqalıla vermək (rəvayətlə bağlı), o dünyalıq olmaq, cəhənnəmə vasil olmaq (dinlə bağlı), duz-çörək kəsmək, əlaçıq olmaq (adət-ənənə ilə bağlı), ağır-qaradan seçmək, ağa qara demək, qanı qaralmaq, üzünə ağ olmaq, boz-boz danışmaq və s. eləcə də, rənglərlə bağlı idiomları sadalaya bilərik.

Dilimizdə olduğu kimi ingilis dilində də idiomlar mövcuddur. Belə ki, ingilis dilində yaşam tərz və məişətlə bağlı nümunə olaraq “ancient history, to kick the bucket, to add the fuel to the fire, to hit the Jack pot, to show one’s cards”, tarixlə bağlı “Achilles’ heel, A Pandora’s box, to meet one’s Waterloo”, dinlə bağlı “as poor as church mouse, to go to hell, a day of judgement, to wash one’s hand off”, dostluğa aid “through thick and thin, a shoulder to cry on, to build bridges, to speak the same language və s. misal göstərmək olar.

Araşdırmamız ingilis dilində rəng bildirən idiomlardır, çünki onlar tədqiqat obyektini kimi xüsusi maraq doğurur. Belə ki, rəng, çalar məfhumu bütün xalqların mədəniyyətlərində mövcuddur, lakin hər bir rəngin mənası müxtəlif millətlərdə ayrı-ayrı anlamları kəsb edir. Məsələn, qara rəng bizim ölkəmizdə ölüm və matəm rəngini tərənnüm edir, Çində isə ağ rənglə bunu ifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, rənglər hiss və düşüncələrimizi, ruhumuzu, duyğularımızı tərənnüm edir. Doğrudur, bəzi idiomların mənalari müqayisə olunan dillərdə uyğun gələ bilər amma bir çoxları məxsus olduqları xalqın mədəniyyət xüsusiyyətlərinə müvafiq yarandığına görə onların digər dillərdə ekvivalenti yoxdur. Digər dil vahidləri ilə müqayisədə idiomlar xalqın tarixini, mədəniyyətini, adət və ənənəsini özündə əks etdirir.

Bildiyimiz kimi, idiom sözü yunan mənşəli olub “özünəməxsus, özünəxas ” deməkdir. İdiomlar sabit söz birləşmələridir, (yəni bir neçə söz birlikdə müəyyən məna ifadə edir) bu sözlərin arasına heç bir söz əlavə etmək olmaz.

Beləliklə, mövzumuzun məqsədi tərkibində rəng bildirən komponenti olan maraqlı və heyvətəməz idiomları araşdırıb onların etimologiyasını öyrənməkdir.

Qırmızı rəng

A red herring – yayındırıcı maneə

Bu ifadə kiminsə diqqətini əsas məsələdən yayındırmaq, onu yalnız yönə yönəltmək üçün istifadə olunan bir vasitədir.

Bildiyimiz kimi, qırmızı rəng diqqəti tez özünə cəlb edir və vacib məsələdən insanı yayındırır. Hissə verildəndən sonra qırmızı rəngi almış siyənək balığını vaxtilə ov itlərinə təlim keçərkən istifadə ediblər. Bu balıqları yerə düzüb itlərin hansı izi seçəcəklərinə diqqət edirmişlər. İtlər bu yanlış iyn izinə düşməyib ovun dalınca getməliymiş. Məsələn,

The issue of official journey is a red-herring and is not related to main issues of the negotiations.

Ezamiyyət məsələsi yayındırıcı manevidir, (baş qatmaq üçündür) bunun əsas danışqlar məsələsinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

Red tape -rəsmiyyətçilik, get-gəl, lazımsız kağız işləri

Bu idiom daha çox şirkət və digər təşkilatların sənədləşmə işlərində istifadə olunur.

İfadənin 16-cı əsrin əvvəllərində İspaniya və Roma imperiyasının kralı V Çarlzın dövründə yarandığı mülahizə olunur. Onun dönəmində Dövlət Məclisinin nəzarətində olan rəsmi sənədlər qırmızı lentlə bağlanmışdı. Əhəmiyyəti vacib sayılmayan digər sənədlər isə adi iplə düyünlənirdi. Qırmızı lent onları bir- birindən ayırmaq üçün istifadə olunmuş.

Məsələn, Do you know how much red tape you have to go through if you want to go abroad ?

Sən bilirsən xaricə getmək üçün sən nə qədər lazımsız kağız-kuğuz düzəltməlisən?

Caught red-handed iş başında yaxalanmaq, tutulmaq

Bu ifadə kiminsə cinayət törətdiyi zaman üstünün açılması anlamında işlədilir. İdiomun Şotlandiyada 15-ci əsrdə yaranması güman olunur. O vaxtı müxtəlif insanlara məxsus heyvanları oğurlayıb öldürmək adı bir hala çevrilmişdi. Öldürülən heyvanların qanını cinayəti törədənlərin əllərində görməyincə heç bir kəs heç nəyi sübut edə bilmirmiş. Hazırda bu idiom cinayət işində yaxalanan və ya yanlış bir iş görəndə istifadə olunur.

Məsələn, He was trying to steal the documents from the office but he was caught red-handed. He did not notice that there was a camera in the room. O, ofisdən sənədləri oğurlamaq istəyirdi, amma iş başında yaxalandı. O, otaqdakı kameranı görməmişdi.

Take the red eye- gecə reysi ilə uçuşmaq

Gecə reysinə minib səhər tezdən çatmaq

Bu ifadə 1960-cı ildə sutka boyu iş rejiminə keçən Avstraliyanın “Perth” hava limanında ilk dəfə işlənmişdir. Belə ki, gecə reysi ilə uçan səfərlər səhər tezdən səyahət etdikləri yerə çox yorğun halda bəzən də gözləri qızarmış vəziyyətdə çatırdılar.

Məsələn, My flight was cancelled, so I caught the red eye back to Philadelphia and now I am very exhausted.

Mənim uçuş reysim təxirə salındı, ona görə də mən Filadelfiyaya qayıdarkən gecə reysi ilə uçdum, indi isə çox yorğunam.

To be in the red-borclu olmaq, maliyyə problemlərinin olması

Bir şəxs və ya şirkət borclu olanda onların borclu olduqları məbləği və ya hesab nömrəsini qırmızı rəngdə yazırlar.

¹² Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent, BDU. refibeyli77@bk.ru

Vaxtilə bir kəsin borclu olmasını və yaxud maliyyə itkilərini göstərmək üçün onları qırmızı mürəkkəblə qeyd edirdilər. Bunun əksi **to be out of red** ifadəsinin mənası isə maliyyə problemlərinin həll olunması, borcun ödənilməsi deməkdir. Məsələn, Being in the red we had to put off the purchase of a house.

Maliyyə problemlərimizə görə ev almağımızı təxirə salmalı olduq.

Yaşıl rəng

Green thumb, To have green fingers- bağçılığı sevmək, yaxşı bağban olmaq

Bu ifadə müsbət mənə kəsb edir, əgər bir şəxs gözəl bağbandırsa, və ya onun əkdici böyüyüb əmələ gəlsə, o bağbanı tərifləmək məqsədilə deyilir.

Belə bir fərziyə mövcuddur ki, bitkilər yaşıl olduğu üçün onlarla məşğul olan şəxsin əlləri çirklənib yaşıl rəngdə olurmuş. Digər bir maraqlı ehtimal da vardır ki, qədim zamanlarda Kral Edvard yaşıl noxud bitkisini çox xoşlayarmış və buna görə də qulluqçular hər gününün üçün bağdan toplayarmış. Noxudu ən çox yığan, qabıqdan çıxaran şəxsin barmaqlarında yaşıl rəngdə ləkələr əmələ gəlirmiş və bu şəxspadşah tərəfindən mükafatlandırılmış. Məsələn,

He has got green fingers. Everything he touches grows.

Onun barmaqları qızıldandır. Hər əl vurursa ora gül açır.

Green with envy- paxılıqdan yanmaq, rəngi qaçmaq

Kiminsə varına, dövlətinə, malik olduqlarına, gözəl taleyinə paxıllıq etmək.

Qədim zamanlarda yunanlar insan simasının yaşıl rəngdə olmasını zəiflik, qorxu, qısqanclıq, ödün hasil olması ilə əlaqələndirirdi. Bu idiomun çox keçmişdən yarandığı ehtimal olunur.

Məsələn, Molly was green with envy when she saw my brand new car.

Mənim yeni brend maşınımı görəndə paxılıqdan rəngi qaçdı.

Ağ rəng

A White Elephant- bahalı, lazımsız əşya

Gündəlik həyatımızda bizə lazım olmayan bir bahalı əşya haqqında söhbət edəndə bu ifadədən istifadə olunur, çünki ağ fil çox bahalı heyvan hesab olunur.

İdiomun tarixçəsi qədim Siamon (indiki Tayland) ölkəsinə aid maraqlı əfsanə ilə bağlıdır. Siamon hökmdarı kimisə cəzalandırmaq məqsədilə həmin şəxsə ağ fil hədiyyə verirdi. O vaxtı ağ fillər müqəddəs heyvan hesab olunurdu. Onları saxlamaq çox baha başa gəlirdi. Hökmdarın hədiyyəsindən isə yaxa qurtarmaq olmazdı. Beləliklə, ağ fil saxlayan şəxs müflisləşirdi və həyatı alt-üst olurdu. Məsələn, Those antique vases Aunt Mary gave me are white elephants.

Mənim xalanın mənə verdiyi bu qədimi vazalar lazımsız şeylərdir.

White as sheet – kağız kimi ağappaq

Bu ifadə qorxudan rəngi ağaran insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur. İdiom 17-ci əsrdə yaranması güman olunur. İnsan qorxanda üzünün rəngi ağarır, avazıyır çünki dərialtı kapilyarlar daralır. Məsələn,

Jenny turned as white as a sheet when the policeman told her that her son had been in car wreck.

Polis Cəniyə oğlunun maşın qəzasına düşdüyünü deyəndə onun rəngi kağız kimi ağappaq oldu.

Qara rəng

A black dog- pis əhval-ruhiyə, depressiya

İnsanlar bu ifadəni pis əhval-ruhiyədə, depressiyada olduqları vaxt işlədirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərənin keçmiş baş naziri Uinston Çorçil bu idiomu tez-tez işlədirmiş.

Bu ifadə ilk dəfə Romalı şair Horas tərəfindən istifadə olunub. Belə ki, Qədim Romada balaları olan qara itə rast gəlmək çox pis əlamət hesab olunurdu. Qara iti bəd ruhlarla əlaqələndirirdilər. Daha sonralar ümumiyyətlə itlər xristian məbədlərinə də buraxılmırdı, çünki onlar natəmiz hesab olunurdular. Məsələn,

I am telling you this because I don't like seeing you in black dog every day.

Bunu ona görə sənə deyirəm ki, hər gün səni pis əhval-ruhiyədə görməyi sevmirəm.

To be in the black- borcu olmamaq

Maliyyə vəziyyətinin yaxşı olması, pulu olmaq, pul qazanmaq mənasını verir.

Bu bir Amerika idiomu hesab olunur. Bank, və ya hər hansı bir şirkətdə maliyyə işləri qaydasında gedəndə, gəlir əldə olunanda hesabları qara rəngdə yazırdılar. Əksinə bank, şirkət və ya müəssisə borca düşəndə o zaman hesabları qırmızı ilə qeyd edirdilər. Məsələn, She hoped that her business would be in the black after getting a few more contracts.

O, ümid edirdi ki, onun biznesi bir neçə müqavilədən sonra gəlir əldə edəcək.

A Black Sheep – ailəsinə utanc gətirən bir şəxs, üz qarası

Bu ifadə hörməti olmayan, öz davranışı və hərəkətləri ilə ailəsinin başını aşağısalan bir şəxsi təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Bəzən qoyun sürüsündə ağ qoyunların arasında qara qoyun doğulurdu. Bu qoyun sürüdən seçilirdi, onun yunu isə adətən dəyərsiz və arzuolunmaz hesab olunurdu, çünki onu heç bir rəngə boyamaq olmurdu. 18-19-cu əsrlərdə qoyunun qara rəngdə doğulması İngiltərədə şeytan əməli sayılırdı. Məsələn,

Mary is the black sheep of the family, she is always in trouble with police. Mənim bizim ailənin üz qarasıdır, o həmişə polisə düşür.

Black eye- zədə və ya qəza nəticəsində göz ətrafının göyerməsi

Zərbə və ya zədə nəticəsində göz ətrafı nahiyyədə əmələ gələn göylər, dərinin göyerməsi.

Məsələn, Sew wore sunglasses all day because he did not want anyone to know he had a black eye.

Syu bütün günü eynək taxırdı ki, heç kim onun gözlünün göyünü görməsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, idiomun digər mənası da mövcuddur: başı aşağı olmaq, xar olmaq anlamında işlənir. Məsələn, That food critic's negative review really gave a black eye to my restaurant.

Qida tənqidçilərinin mənfəi rəyi mənim restoranımın nüfuzunu aşağı saldı.

Qeyd:**Black-eyed** ifadəsi isə müsbət mənada işlənib “qaragözlü” anlamında işlənir.” Jane is black-eyed girl” dedikdə “Ceyn qaragözlü qızıdır” kimi tərcümə olunur.

Black market- qara bazar

Malın qeyri-qanuni alışı və satışı

İfadə ikinci dünya müharibəsi dövründə yaranmışdır. Müharibə vaxtı oğurlanmış hərbi təchizat əsasən pal-paltar, qida, örtük, yük maşının təkərləri gizli şəkildə alınıb satılırdı. İdiom 1931-ci ildə ABŞ-da qara bazarda qeyri- qanuni şəkildə narkotik ticarəti zamanı istifadə olunub. Məsələn, During the war, we bought food on the black market.

Müharibə vaxtı biz yeməyi qara bazardan alırdıq.

Mavi rəng

Blue Blood- aristokratiya, alicənablıq

İdiomun anlamı yüksək təbəqədən olan insanlar, aristokratlardır.

İfadə ispan idiomu “sangre azul” birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu terminlə İspaniyada qanları çox təmiz hesab olunan aristokratlara müraciət edirdilər. Belə ki, almanlar özlərini alicənab, aristokrat adlandırırdı, çünki onların ağ dərilərinin altında mavi damarları açıq –aydın görünür və bununla onlar qanın qırmızı yox, mavi rəngdə olmasına inanırdılar. 1800-ci illərin əvvəllərində idiom ingilis dilinə tərcümə olunub istifadə edilməyə başladı. Məsələn,

This restaurant is a perfect place to see the blue bloods of the city. Şəhərin yuxarı təbəqəsini görmək üçün restoran gözəl məkandır.

Out of blue-birdən, gözlənilməz halda

Bu idiom daha qədim bir ifadədən “bolt out of the blue” əmələ gəlmişdir. “Bolt out of the blue” idiomunun anlamı qəfildən günəşli aydın səmada gözlənilməz şəkildə ildırımın çaxması deməkdir. Zaman keçdikcə bu idiomun qısaldılmış forması olan “out of blue” yaranmışdır. Məsələn, Symptoms of the disease often appear out of the blue. Xəstəliyin simptomları birdən- birə yarandı.

Once in a blue moon- nə vaxtsa, nadir hallarda

1883-cü ildə İndoneziyada vulkan püskürmüşdü. Onun püskürməsinə nüvə bombasına bənzədirdilər. Püskürmə nəticəsində əmələ gələn kül çöküntüləri Yer atmosferinin yuxarı hissəsinə qalxıb kül topaları əmələ gətirdi. Bu topaları Ay ətrafında toz buludları yaratdı və nəticədə Ay planetinin mavi görünməsinə səbəb oldu. Məsələn,

My sister lives in Alaska, so I only see her once in a blue moon. Mənim bacım Alyaskada yaşayır, ona görə də mən onu nadir hallarda görürəm.

Sarı rəng

Yellow Bellied, yellow gut- qorxaq

İngilis dilində çox qorxaq adamları məhz bu ifadə ilə adlandırırlar. Belə ki, insan xəstələndikdə dərisinin rəngi dəyişir, demək olar ki, sarılır. Bu əlaməti cəsarəti olmayan insanlara, qorxaqlara aid edirlər.

Birinci mülahizə budur ki, bədəni sarı rəngdə olan balaca arıquşları hər şeydən hürkürlər. Elə bu səbəbdən də, qorxaq insanlar bu quşla müqayisə olunur. İkinci versiya isə daha maraqlıdır. Sarı rəng həmişə qorxaqlıq, qısqanclıq və xəyanəti təmsil edib. Əvvəllər Fransada satqınların evlərini sarı rəngə boyayırmışlar. Orta əsrlərdə İsa peyğəmbəri satan, ona xəyanət edən yəhudilərin paltarlarına sarı rəngli ulduz nişanı vururdular. Daha sonralar nasistlər ikinci dünya müharibəsi zamanı yəhudilərin evlərinə sarı ulduz şəkli çəkirdilər və onları ulduz nişanlı pencəkləri geyinməyə vadar edirdilər. Məsələn,

Tony's grandfather called him yellow- bellied when he was five year- old because he did not want to ride a horse. Tony has never forgotten it.

Toninin beş yaşı olanda ata minmədiyi üçün babası onu qorxaq adlandırmışdı. Toni heç zaman bunu unutmadı.

Qızıl rəng

A heart of Gold- Qızıl ürəkli, xeyirxah

Bu ifadə insanın çox gözəl keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərmək üçün bildirilir. Yüksək insani keyfiyyətləri olan şəxsə belə bir ifadə ilə kompliment deyirlər. Qızıl ən qiymətli metal olduğu üçün insanın qəlbi də onunla eyniləşdirilmişdir. İdiom təxminən 1500-ci illərə aid edilir hətta Şekspirin “V Henri” əsərində bu ifadə işlədilmişdir. Məsələn,

She comes across as being-cold, but when you get to know her a little better, you find that she has a heart of gold. She is very kind and helpful.

O, kənardan soyuqqanlı görünür, amma onu yaxından tanıdıqdan sonra onun ürəyinin qızıldan olduğunu anlayırsan. O, doğrudan da çox səmimi və işəyarayandır.

Çəhrayı rəng

In the Pink- sağlam olmaq, ideal formada olmaq

İdiomun tarixçəsi 1500-ci illərə gedib çıxır, o zaman “pink” sözü(çəhrayı rəng) qərənfil gülü anlamını verirdi.Qərənfillər mükəmməl quruluşa malik olduğu üçün pink sözü möhtəşəmlik simvolu mənasını bildirirdi. Belə güman olunur ki, 1800-ci illərə qədər “pink” sözü rəng anlamında işlənməmişdir.Məsələn, He is in the pink of health considering his age, Abella said.

Abella dedi ki, o yaşına görə çox sağlamdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə “xoşbəxt olmaq” mənasında da işlədilir.Məsələn, As a world famous media personality she had a good reason to be in the pink.Dünyaca məşhur bir media şəxsiyyəti kimi xoşbəxt olmaq üçün onun yaxşı bir səbəbi var idi.

To see pink elephants- təxəyyülündə olan bir şeyi görmək

Çox içkili adamın gözüne görsənən məxluqlar.

Belə ki, içkili adamın gözüne müxtəlif məfhumlar görünür.Məhz çəhrayı fil də bu qallusinasiyalardan biridir.Məsələn, He said pink elephants were trying to kill him. He is really very drunk.O deyirdi ki, onu çəhrayı fillər öldürmək istəyirdi.O, həqiqətən çox içkilidir.

Gümüşü rəng

Born with a silver spoon in mouth-imkanlı ailədə doğulmaq

Bu idiomun Britaniya aristokratiyasına aid olduğu hesab olunur. Belə ki, orta əsrlərdə qaşıqlar əsasən ağacdan düzəldilirdi.Bir çox ölkələrdə uşaqlar xaç suyuna salınanda ənənəvi olaraq onlara xaç ataları tərəfindən gümüş qaşıqlar hədiyyə olunurdu. Bu ənənə yalnız varlı təbəqədən olan ailələrdə mövcud idi.Məsələn,

Everyone who attends that university was born with a silver spoon in their mouth, so I just don't think it is the right place for me.O universitetə gedən hər bir şəxs imkanlı ailənin övladıdır, mənə ora mənim yerim deyil.

Boz rəng

Grey matter- zəka, ağıl,zehin, yaddaş

Bu idiom beyində yerləşən boz maddə ilə əlaqədardır.Boz maddə beyində və onurğa sütununda olan hüceyrələrdən təşkil olunub.Bildiyimiz kimi, insanı, onun bütün orqanlarını beyin idarə edir və beynin əsas hissəsi demək olar ki, boz maddədən ibarətdir. Bununla da aydın olur ki,” boz maddə “ idiomu buradanqaynaqlanmışdır.Məsələn, Surely they will come up with solution if they use some grey matter.Əgər onlar başlarını işlətsələr, şübhəsiz ki, məsələnin öhdəsindən gələcəklər.

Beləliklə də, rənglə bağlı idiomların mənşəyi və etimologiyasını araşdırdıqdan sonra onları yadda saxlamaq daha asan olur.Bu səbəbdən də, tədris prosesində tələbələrə idiomların mənşəyini öyrətmək vacibdir, çünki bu onlara deyimləri asanlıqla yadda saxlamağa və düzgün şəkildə istifadə etməyə kömək edir.

Ünsiyyət zamanı idiomlar işlədikcə dilimiz daha da zəngin olar və nəticədə xarici dildə öz doğma dilimiz kimi danışırıq.Qeyd etmək lazımdır ki, idiomatik ifadələrin tədrisi zamanı tələbələr mədəniyyətlərimiz arasındakı fərqlərdən, habelə ölkələr və millətlər arasındakı oxşarlıqlardan da məlumatlı olmalıdırlar Araşdırma ingilis dilində rənglə bağlı seçdiyim idiomları asanlıqla qavramağa və yadda saxlamağa yardımçı olmaq məqsədi daşıyır. Belə ki, ünsiyyət prosesində idiom və frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmədikdə nitqin gözəlliyi və zənginliyi itir, dili mükəmməl səviyyədə mənimsəmədiyimiz hiss olunur.

Ədəbiyyat:

- 1.English Idioms with their Meanings and Origins – Oxford Royal Academy, 2014.
- 2.Dubrovın M.I. Russian and English idioms. - M., 2001.
- 3.Idioms and Phrasal Verbs / G.Ruth. R.Stuart. Oxford University Press.2011
- 4.Goldenkov M.A, Caution! HOT DOG! Modern Active English, M.2012
- 5.Litvinov P.P. English-Russian phraseological dictionary - M.: VAKO Publishing House, 2005
- 6.Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. – Macmillan Publishers Limited, 2002.
- 7.NTC's American Idioms Dictionary / R. Spears. – McGraw-Hill, 2000
- 8.Awesome Color Idioms that will Improve Your Fluency
<https://www.fluentu.com/blog/english/english-...>
- 9.**List of 90 Colour Idioms With Meanings**
<https://www.myenglishteacher.eu/blog/colour-...>
- 10.Colour Idioms | Vocabulary | EnglishClub
<https://www.englishclub.com/vocabulary/idioms-colour>
- 11.Шитова Л.Ф., Брускина Т.Л. English Idioms and Phrasal Verb, Санкт-Петербург. 2004

Açar sözlər: idiomun tarixi, həqiqi mənə, rəng komponenti olan deyimlər, feili frazeoloji birləşmələr, lüğət , etimologiya, idiomların mənşəyi

Key words: history of idiom, original meaning, idioms with colour component, phrasal verbs, thesaurus, etymology, derivation of idioms

Ключевые слова: история идиомы, первоначальное значение, идиомы с цветовым компонентом, фразовые глаголы, тезаурус, этимология, происхождение идиом.

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin rənglə bağlı idiomlarından danışılır. Ən çox gündəmdə olan mövzulardan biri də rənglə bağlı frazeoloji birləşmələrdir. İnsanlar fikirlərini və düşüncələrini ifadə etmək üçün daim rənglərdən istifadə edirlər. Bütün dünyada rəng mənanı ifadə etmək üçün istifadə olunan bir vasitədir və müxtəlif ölkələrdə fərqli anlayışların simvoludur.Bir çox hallarda rənglər duyğuları və insanın ruhunu ifadə edir. Digər hallarda isə dilimizi daha da rəngarəng və maraqlı etmək üçün sadəcə ifadələrdə rənglərdən istifadə edirik.

Beləliklə, rənglə bağlı deyimlərdən bir çox nümunələr toplayıb onları rənglər üzrə qruplaşdırdım. İdiomatik ifadələrin mənşəyini və tarixini araşdırmağa başladım, çünki idiomaların etimologiyasını bildiyimiz zaman onları öyrənmək və anlamaq daha asandır. Tədris prosesində tələbələrə idiomların mənşəyini öyrətmək daha vacib məsələdir çünki bu, onlara deyimləri asanlıqla yadda saxlamağa və nitqdə düzgün şəkildə istifadə etməyə kömək edir.

Araşdırma ingilis dilində rənglə bağlı seçdiyim idiomları asanlıqla qavramağa və yadda saxlamağa yardımçı olmaq məqsədi daşıyır. Belə ki, ünsiyyət prosesində idiom və frazeoloji birləşmələrdən istifadə etdikdə nitqimiz daha gözəl və zəngin olur.

Məqalə bu istiqamətdə sizə yardımçı olacaq, ingilisdilli insanla bir mühitə düşən zaman deyimlərdən istifadə edib bərabər səviyyədə ünsiyyət qura bilmək sizə həqiqətən də gözəl təsir bağışlayacaq. Bu heyrətamiz deyimləri öyrənməyi sizə tövsiyə edib uğurlar arzulayıram

Coloured Idioms of English Language Summary

This article deals with colour idioms in English language. One of the most popular themes for idioms is colour. People constantly use colours to express their understandings and thoughts. Colour is used everywhere in the world to convey meaning, and symbolizes different things in different countries. Quite often a colour symbolizes a feeling or state of mind. Other times, we simply use colour in expressions to brighten up our language and make it more interesting.

So I collected a lot of examples on colourful idioms, started to find out the origin and history of the idiomatic expressions because it is easier to learn and understand the idiom when you know the etymology of it. When teaching students the etymology of idioms it will be easier for them to remember and to use idioms correctly in speech. The more idioms students learn and use correctly, the more will they sound native-like, and in that way improve their language proficiency. By learning idiomatic expressions, students become aware of cultural differences, and also similarities between countries and nations.

This article is intended to be an attempt of representing a learning material which may promote the access to the English which is rich in idioms. Without them English would lose variety and humor, especially in speaking.

Цветные идиомы английского языка Резюме

В этой статье рассматриваются цветные идиомы на английском языке. Одна из самых важных тем для идиом – это цвет. Люди постоянно используют цвета, чтобы выразить свое понимание и мысли. Цвет используется во всем мире для передачи смысла и символизирует разные вещи в разных странах. Довольно часто цвет символизирует чувство или состояние души. В других случаях мы просто используем цвет в выражениях, чтобы украсить наш язык и сделать его более интересным. Поэтому я собрала много примеров цветных идиом и разделила их на группы по цвету. Я начала выяснять происхождение и историю идиоматических выражений, потому что легче выучить и понять идиому, зная ее этимологию. Главное, что обучение студентов этимологии идиом может помочь легче запомнить их и правильно использовать идиомы в речи. Чем больше идиом учатся и правильно используют студенты, тем больше они будут звучать по-родному и тем самым улучшат свое знание языка. Изучая идиоматические выражения, студенты также осознают культурные различия, а также сходство между странами и нациями. Тем не менее, если вы хотите, чтобы англоязычные воспринимали вашу речь всерьез, вам необходимо знать английские идиомы. Я совершенно уверена, что вы останетесь довольны и получите удовольствие от статьи. Советую вам начать изучать эти удивительные идиомы простыми способами, которые были упомянуты в статье.

Rəyçi: dos.G.Kərimova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELMİ-TEKNİKİ TERMİNLƏRİN LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSI

Dildə sözlər müxtəlif işlənmə dərəcəsinə malikdirlər. Hər bir dildə dilin aktiv və passiv fondu mövcuddur. Bəzi sözlər vardır ki, onların işlənmə dərəcəsi məhduddur, yəni onlar yalnız müəyyən sahələr üzrə işlənir. Həmin sahələr üzə işlənən sözlər lüğətlərdə qruplaşdırılır. Hər bir lüğətin də özünə xas olan bir sıra xarakterik xüsusiyyəti mövcuddur. Elm sahələrində işlənən terminlərin əksər hissəsi haqqında qeyd etdiklərimiz məhz lüğətlərdə özünü geniş şəkildə göstərir. Belə ki, zaman keçdikcə yeni-yeni terminlər formalaşdıqca, terminlərin əks olunduğu lüğətlər də zənginləşir və inkişaf edir. Azərbaycanda da istər ilkin terminoloji lüğətlərin yarandığı dövrdə, istərsə də müasir zamanımızda müxtəlif sahələr üzrə terminlərin əks olunduğu lüğətlər hazırlanmışdır.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövərdə terminoloji lüğətlərdə dilə daxil olan terminlərin sistemləşdirilməsinə, onların mənalının izah olunmasına, digər dillərdə qarşılığının verilməsinə rast gəlirik. Ona görə də müxtəlif elm sahələrini əhatə edən terminoloji lüğətlər üstünlük təşkil edir. İstər terminoloji lüğətlərin çapının digər lüğətlərin çapından üstün olması, istərsə də bu sahədə terminlərin sistemləşdirilməsi və həmin sistemləşmiş termin sözlər və söz birləşməsinin izahının verilməsi leksikoqrafiyada terminoloji lüğətlərin rolunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğundan xəbər verir. Terminoloji lüğətlərdə terminlərin toplanması və sistemləşdirilməsi sırf elmi deyil, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Terminoloji lüğətlərin tərtibi dövlətin dil siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır. Dil siyasəti çərçivəsində terminoloji araşdırmalar terminoloji lüğətlərin və termin bankının hazırlanmasının ümumi qaydalarını, bu qaydaya cavab verə biləcək ümumi standartların yaradılmasına imkan verir. Beynəlxalq təşkilatlar terminlərin unifikasiyasına və onların təsvirinin vahid standartlarının hazırlanmasına çalışırlar. Məlum olduğu kimi, terminoloji lüğətlərdə mövcud olan sözlər terminlərdən təşkil olunur.

Terminlər də bir sıra xüsusiyyətlərinə görə başqa sözlərdən fərqlənir:

1. Termin daha çox tək mənalılığa meyledir.
2. Terminlər üslubi cəhətdən daha çox neytraldır və onların böyük əksəriyyəti nə yalnız elmi üslubda rast gəlinir.
3. Termin dəqiqdir, nomunativ funksiya daşıyır, digər sözlərlə müqayisədə emosionallığa və kspessivliyə malik deyildir.
4. Termin terminologiyanın müəyyən olunmuş sahəsində birneçə dildə, çox vaxt isə, hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə işləyə bilər.

Qloballaşan müasir dövərdə leksikoqrafiyanın ən çox inkişaf etmiş sahəsi terminoloji lüğətçilikdir desək, yəqin ki, yanlış marıq. Çünki elm, texnika inkişaf etdikcə dildə yeni-yeni terminlər yaranır, yeni anlayış adları meydana çıxır. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan da terminoloji lüğətçilik bu proseslərdən kənarda qalmamış və yeni yaranan terminlərin vahid bir mənbədə toplanması və unifikasiyası sahəsində ciddi işlər aparılmışdır və bu proses indi də davam edir.

Texniki terminlərin də terminoqrafiyada öz mövqeyi və rolu vardır. Müasir zamanda bizi əhatə edən elə bir sahə tapmaq olmaz ki, orada texniki terminlərdən istifadə olunmasın. Ölkəmiz bir vaxtlar SSRİ imperiyasının tərkibində olduğundan dilimizə daxil olan terminlərin əksəriyyəti rus dili vasitəsi ilə keçirdi. Müstəqillikdən sonra isə bu proses bir qədər fərqli xarakter aldı və dilimizə terminlər birbaşa mənbə dildən keçməyə başladı. Texniki terminlərdən danışarkən prof I.Qasımov yazır: "Texniki terminlərin arxasında müəyyən və konkret texniki anlayışlar-predmetlər dayandığı üçün onlar daha konkret olur. Bu tipli terminlər real aləmdəki obyektlərlə müəyyən anlayış vasitəsilə əlaqə yaradır" (1, s. 91).

Azərbaycanda terminoloji lüğətçilik sahəsində də xeyli sayda lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq texnikanın sürətlə inkişafı və yeni-yeni texniki avadanlıqların yaradılması nəticəsində dildə bu sahəyə aid xeyli yeni termin yaranır. Nəticə etibarilə texnika sahəsi üzrə nəşr olunmuş lüğətlərin mövcud olmasına baxmayaraq bu lüğətlər sürətlə inkişaf edən texniki sahənin tələbatını ödəyə bilmir. Nümunə olaraq bugünkü günümüzə elektrotexnikanı və mobil telefonlarını göstərə bilərik. Hər gün yeni-yeni telefonlar istehsal olunur bu telefonların və digər cihazların mövcudluğu dilimizdə də yeni terminlər yaranması ilə müşahidə olunur.

Ölkəmizdə texnika sahəsi üzrə lüğətlərin tarixinə nəzər yetirsək görürük ki, bu sahə üzrə ilk terminoloji lüğət 1926-cı ildə işıq üzü görmüşdür və lüğət həmin dövrün terminoloji sahəsinin mənzərəsini əks etdirmişdir. Lüğətdə bəzi terminlər vardır ki, onların mənası dilimizdə çətin anlaşılan ifadələrdən ibarətdir.

Məsələn :

Фонцар-çotləqçi,
фонка-jurumə və s.

Həmin lüğətdə rus dilində mövcud olan terminlərin qarşılığı həm türk, həm də Azərbaycan dilində verilmişdir. Nümunə olaraq *Билетная касса* - *bilet kassası* qarşılığı türk dilində verildiyi halda digərlərində isə *В один путь* - *bir xətti* Azərbaycan dilində ekvivalenti verilmişdir. Hətta elə terminlərə rast gəlmək mümkündür ki, ilk terminin rusca tərcüməsində söz birləşməsinin birinci tərəfi Azərbaycan ikinci tərəfi isə türk dilində və yaxud əksinədir. Məsələn: *Закрывающийся* - *kapanan dairə,*

Дверной - *kapı çərçivəsi* və s.

*Bakı Avrasiya Universiteti, Ümumi filologiya kafedrasının müəllimi, (doktorantı) ziya_behmenli@mail.ru

Verilən nümunələrdən də göründüyü kimi, həmin dövrdə dilimizdə texniki terminlər hələ tam oturubmamışdı. Digər tərəfdən bu həmin dövrün dil və üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı idi.

Müasir dövr lüğətlərinə gəlinə isə qeyd olunmalıdır ki, hazırda bu tip lüğətlər çox inkişaf etmişdir və dilimiz istənilən texniki termini ifadə etmək iqtidarındadır. Məsələn, 2004-cü ildə texniki sahələr üzrə iki terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Bunlardan biri üç dildə olan “Rusca-azərbaycanca-İngiliscə texniki terminlər lüğəti” dir. Mühüm hadisə olan lüğətdə terminlər rus əlifbası sırası, terminlər rus-azərbaycan-İngilis dili ardıcılığı ilə verilmişdir. Məs: *Апматурщик* – *almaturçu* - *steelman*, *В proximity* – *qazımada* - *indrivng*. Bir sözdə yeni mənalı sözlər də törəmiş və lüğətdə yeni sözlərin hər birinin tərcüməsi verilmişdir. Buna aşağıdakı “dalğa” sözündən törəmiş yeni sözləri göstərə bilərik:

Вална - *dalğa*, *лəpə* - *wave*

Ветровая - *külək dalğası* - *wind wave*

Взрывная - *partlayış dalğası* - *blast wave*

Основная - *əsas dalğa* - *peak flood wave*

Паводочная - *əsassəldədalğası* - *peak flood wave*

Пологая - *azmeylidalğa* - *stopping wave*

Пропуска - *buraxmadalğası* - *release wave*

Сейсмическая - *seysmik dalğa* - *earthquake wave*

Стоячая - *durğundalğa* - *standing wave*

(волны) упругие - *elastik dalğalar* - *elastic wave* (2, s.37)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “dalğa” termininə müxtəlif sözlər qoşulmuş, bunun nəticəsində də yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Beləliklə, yeni yaranan söz birləşmələrinin hər birini iki dildə qarşılığının tapılmasına cəhdlər göstərilmişdir. Lüğətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də burada verilən terminlərin üç dildə tərcümə olunmasıdır. Texnika sahəsi üzrə yeni bir lüğət əvvəlki lüğətlə eyni ildə 2004-cü ildə nəşr olunmuş “Rusca - azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti”dir. Lüğətdə terminlərin əhatə dairəsindən bəhs olunarkən qeyd olunur ki, “Rusca - azərbaycanca texniki terminlər lüğətində müxtəlif elm sahələrinə, texniki qurğulara, aparatlara, cihazlara, istehsalat proseslərinə, eləcə də texnikanın əsasını təşkil edən dəqiq elmlərə, məsələn, fizika, riyaziyyat, kimya və s.-yə aid 13000-dən çox termin və anlayış toplanmışdır” (3, s. 3). Lüğətdə rus dilində olan termin Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənmiş və ayrı-ayrı mənə ifadə etmişlər. Terminlərin hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir.

Məsələn: “*Абстрактный*” termininin dilimizə tərcüməsi iki mənə ifadə edir. Hər birinin mənası ayrılıqda izah olunmuşdur. 1. *Abstraksiya* - *elmi-tədqiqat metodu, predmet və hadisələrin mühüm və əsas əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi*; 2. *Mücərrədlik* – *informatikada - obyektin əsasən xarici xassələrin təsviri, onun daxili quruluşu və konkret reallaşdırılması nəzərə alınmır*” (3, s. 9). Göründüyü kimi, “*Абстрактный*” termininin dilimizə tərcüməsi iki mənə ifadə etdiyindən hər biri ayrıca izah edilmişdir. Lüğəti nəzərdən keçirdikdə bu kimi hallara tez-tez təsadüf olunur.

Texnika sahəsi üzrə yeni bir lüğət 2006-cı ildə nəşr olunan “Fransızca - azərbaycanca elektronika terminləri lüğəti”dir. Lüğət qeyd olunan sahə üzrə ilk dəfə nəşr olunmuşdur. Fransız dilində bu sahə üzrə daha çox işlənən 17000-dən artıq termin daxil edilmişdir. Terminlərin böyük əksəriyyəti texniki elmlərdən olan elektron texnikası, elektrotexnika, radiotexnika, avtomatika və idarəetmə sistemləri hesablama texnikası sahələrini əhatə edir. Əlbəttə ki, lüğətdə verilmiş terminlər elektron texnikası sahəsində geniş işlənənlərin hər birini tam əhatə edə bilməmişdir.

Məlum bir məsələdir ki, neft və qaz sahəsində də texniki terminlərin müəyyən yeri vardır. Bu terminləri sistemli şəkildə 1997-ci ildə “Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlərin rus -Azərbaycan - İngiliscə lüğəti” ində öz əksini tapmışdır. Lüğət “neft və qaz sənayesində işlənən rusca-azərbaycanca lüğət”in təkmilləşmiş variantıdır. Əsasən qeyd etdiyimiz lüğətin əsasında hazırlanmış, lakin yeni tərtib olunmuş lüğətə 900-dən artıq yeni termin əlavə edilmiş və ən əsası terminlər İngiliscə tərcümə olunmuşdur. Bəzi sözlərin tərcüməsiz verilməsinə də lüğətdə aydınlıq gətirilir “*Lüğətdən istifadə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi terminlərin tərcüməsi mümkün olmadığına görə onlar Azərbaycan dilində sinonimləri ilə və bəzən də izahatlarla verilmişdir. Hamının işlətdiyi bir sıra (beynəlxalq) terminlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilmədən göstərilmişdir, onların orfoqrafiyası olduğu kimi saxlanılmış və ya qismən dəyişdirilmiş və mötərizə içərisində mənası izah edilmişdir*” (4, s. 3). Lüğətdə verilən terminlərə nümunə olaraq “*Azpeçam (bir neçə müxtəlif maşın, aparat və s. birləşməsindən ibarət qurğu) assümbly, unit, set; plant item; Pekypemon (sistemdən çıxan qazların istiliyindən istifadə etmək üçün istiləndirici aparat) recupertor*” (4, s. 130) və s. göstərmək olar.

Nəticə: Beləliklə, qeyd etdiyimiz lüğətlərdə texniki sahələr adı altında elmin müxtəlif sahələrində işlənən terminlər verilmişdir. Təhlil etdiyimiz lüğətlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, texniki sahələr üzrə müxtəlif illərdə bir neçə lüğət nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətlərdə bəzi qüsurların olmasına baxmayaraq, bu sahədə yeni yaranan terminlər lüğətdə verilməsinə də cəhdlər edilmişdir. İnkişafda olan texnikanın tələbatını ödəmək və yeni yaranan anlayışların izahının verilməsi üçün yeni terminoloji lüğətlərin bu günümüzdə də belə nəşrinə ehtiyac duyulmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı:2017.
2. Rus-Azərbaycanca-İngiliscə texniki terminlər lüğəti Bakı:2004.
3. Qocayeva G. Rusca-Azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: 2004.
4. Abbasov M. Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlər lüğəti. Bakı: 1997.

5. Ruscadan-Türkcəyə texniki islahatlar lüğəti. Bakı:1926.

Açarsözlər: *termin, texnika, lüğət, informatika, elektronika, informasiya*

Ключевые слова: *термин, техника, словарь, информатика, электроника, информация*

Keywords: *term, technique, dictionary, computer science, electronics, information*

REPRESENTATION OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TERMS IN AZERBAIJANI LANGUAGE IN DICTIONARIES

Summary

Terminological dictionaries on technical science have been published in the Azerbaijani language in different years. Looking through many of these dictionaries, it is clear that the terminological dictionaries published in modern technical fields are superior to other periods in terms of both the quality of compilation and the terms covered in the dictionary. Thus, if in the past the terms were translated from only one language, ie Russian, into the main language, Azerbaijani language, now dictionaries are published in not only two languages, but also in more than four languages. An example is multilingual terminological dictionaries published in three, four or more languages. Based on the above, we can say that the rapid development of technical fields in nowadays, the improvement of new technical equipment has actualized the collection of new terms in these fields and the publication of terminological dictionaries.

ОТРАЖЕНИЕ В СЛОВАРЯХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

В разные годы в азербайджанском языке были изданы терминологические словари, посвященные технической науке. Просмотрев многие из этих словарей, становится ясно, что терминологические словари в области техники, изданные в современную эпоху, и по структуре и с точки зрения терминов, охваченных в словарях, по сравнению с другими эпохами обладают большим преимуществом. Таким образом, словари, если в словарях, составленных в прежние эпохи, термины переводились только с одного, т.е. с русского языка, на основной, азербайджанский язык, в настоящее время издаются словари не только двуязычные, но даже на 4-х и более языках. В качестве примера можем представить 3-х, 4-х и более язычные терминологические словари. На основании вышеизложенного можно сказать, что стремительное развитие в современную эпоху технических областей, совершенствование новейшего технического оборудования актуализирует сбор новых терминов в данных областях и издание терминологических словарей.

Rəyçi: f.ü.f.d.,dos R.Heydərov

AMERİKA PREZİDENTLƏRİNİN İNAQURASIYA ÇIXIŞLARINDA DƏYƏRLƏR KONSEPTİ

Siyasi diskurs mürəkkəb bir sosial ünsiyyət aktı olduğundan, bu prosesdə hansı dil vasitələrindən və usullarından istifadə edilməsi çox önəmlidir. Çünki, siyasi diskursda əsas hədəf qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün (daxildə siyasi hakimiyyətin ələ alınması və ya saxlanması, beynəlxal siyasi arenada əsaslı arqumentlər gətirərək tərəfdarlar qazanmaq və s. kimi hədəflər) dinləyici şüuruna yol tapmaq və onu inandırmaqdən ibarətdir. Buna görə də istifadə edilən dil təkcə danışmaq və ya informasiya vermək vasitəsi deyil, həm də dinləyici şüuruna manipulyativ üsullarla təsir göstərmək aləti də hesab oluna bilər. “Müasir siyasi diskursun əsas məqsədi siyasi orator tərəfindən düzgün hesab edilən müəyyən qərarların qəbul edilməsi və ya müəyyən fəaliyyət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün adresat şüuru ilə manipulyasiya etməkdən ibarətdir”. (1, s. 20)

Dillə dinləyici şüuruna təsir göstərmək həm də mürəkkəb bir psixolinqvistik prosesdir. Çünki bu prosesdə müxtəlif faktorlar (dinləyici kütləsinin hansı təbəqədən olması, yaş və təhsil səviyyəsi və s.) böyük rol oynayır və siyasi nitqin nə dərəcədə təsirli və uğurlu olması bu amillərdən çox asılıdır. Elə buna görə ki, təsirli nitq, effektiv nitq yolları və üsulları kimi məsələlər linqvistik elmin əsas vəzifələrindən hesab olunur və bu gün də geniş şəkildə öyrənilməkdədir. Nitqin nə dərəcədə təsirli olub-olmaması isə siyasi oratorun qarşısına qoyduğu məqsədlərə nə qədər çatması ilə müəyyən edilə bilər.

Amerika siyasi diskursunda dəyərlər konsepti və bu konseptlərdən seçilmiş Amerika prezidentlərinin və vitse prezidentlərinin siyasi çıxışlar zamanı, xüsusilə də onların *andıçma mərasimində etdiyi çıxışlarda (bundan sonra inaqurasiya nitqlərində-inaugural addresses)* adresata (dinləyiciyə) təsir etmək imkanları araşdırılmışdır. Siyasi diskursda dəyərlər konsepti müxtəlif millətlərin milli və mədəni irsindən asılı olaraq müxtəlif formada ortaya çıxa bilər. Siyasi mübarizə prosesində və siyasi kampaniyalarda Amerika siyasətçiləri dəyərlər konseptinə böyük önəm verirlər.

Holland linqvisti Ten van Deykin təbirincə desək “qrup maraqlarından fərqli olaraq dəyərlər anlayışının daha geniş və daha dərin mədəni kökləri vardır” (3, s.74)

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Amerika cəmiyyətində prezident seçkiləri zamanı seçicilərin əksəriyyəti namizədlərə səs verərkən namizədin konkret bir məsələyə olan mövqeyindən daha çox, onun hansı dəyərlərə bağlı olmasına dayanaraq qərar verirlər.

Amerika prezidentlərinin seçkiöncəsi kampaniya çıxışlarının və inaqurasiya nitqlərinin təhlili bir daha onu deməyə əsas verir ki, prezidentlər və vitse prezidentlər dəyərlər konseptinə daha çox inaqurasiya nitqlərində yer verirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri seçilmiş prezidentin Amerika cəmiyyətinə konkret məsələlərlə bağlı münasibətdə birlik, bütövlük mesajları vermək məqsədi ilə bağlıdır. Onlar bu yolla bütün cəmiyyətə mesaj verərək onları öz vədlərinə və amerikalılara sadıq olacaqlarına inandırmağa çalışırlar. Cəmiyyətlə özləri arasında bir ittifaq qurmaq əsas hədəf sayılır. Buna görə də yeni seçilmiş hər bir Amerika prezidenti inaqurasiya nitqinin çox səliqəli və təsirli olmasına çalışır və bu çıxışa xüsusi olaraq hazırlaşırırlar. Hətta onlar bu nitqin onların siyasi karyerasında bəlkə də ən önəmli çıxış ola biləcəyinə inanırlar. Yeni seçilmiş prezident Co. Baydenin inaqurasiya nitqindən bir nümunəyə nəzər salaq: “*But the American story depends not on any one of us, not on some of us, but on all of us. On “We the People” who seek a more perfect Union.*” (Bilirsiniz ki, Amerika hekayəsini nə bir adam, nə də ki, bir qrup adamlar yazır; onu biz hamımız birlikdə yazırıq, yaradıırıq. Bu hekayə, daha mükəmməl Birlik axtarışında olan “Biz-Amerika xalqından” asılıdır.) (4)

Bu nitqdən verilən mesaj budur ki, amerika xalqı müxtəlif millətlərin nümayəndələrindən ibarət ola bilər, amma amerika xalqı, amerika toplumu ancaq birlikdə Amerika hekayəsini yaza bilərlər. Ritorika və ritorik tənqid sahəsində tanınmış Amerikalı alimlər K. K. Kəmpbel (Karlyn Kohrs Campbell) və K. H. Ceymisonun (Kathleen Hall Jamieson) Presidents Creating the Presidency: Deeds Done in Words [2008, 36] əsərində yazdığı kimi “prezidentin də ciddi şəkildə hazırlaşaraq istifadə edəcəyi bu ənənəvi dəyərlər elə seçilməli və şərh edilməlidir ki, onlar auditoriyanı (toplumu) birləşdirməyə xidmət etsinlər”. (the traditional values rehearsed by the president need to be selected and framed in ways that unify the audience). (2, s. 111)

Amerika prezidentlərinin inaqurasiya diskurslarında dəyərlər anlayışı altında daha çox hansı konseptlərə istinad etdiklərini dəqiqləşdirmək üçün dörd Amerika prezidentinin – C. W. Buş, B. Obama, D.Tramp və C. Baydenin, (araşdırmada müəllif iki demokrat, iki respublikaçı nümayəndənin nitqləri üzərində təhlil aparmışdır) - son inaqurasiya nitqlərinə müraciət edərkən ortaya aşağıdakı statistik mənzərə çıxmışdır. Araşdırma əsasən **democracy, unity, freedom, liberty, security, safety, protection, wealth, prosperity, faith, justice, opportunity** və sair bu kimi dəyərlər konseptlərinin işlənmə tezliyi üzərindən aparılmışdır. Xüsusi vurğu ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyərlər sistemi Amerika toplumu üçün böyük anlam kəsb edir və Amerika xalqının özünü təqdim etməsi (*təsvir etməsi*) üçün bir diskursiv strateqiya funksiyasını (**the function of self-discursive strategy**) yerinə yetirir.

Dəyərlər konsepti	C.W. Buş- respublikaçı 1-ci inaqurasiya nitqi, 20 yanvar, 2021-ci il).	B. Obama - demoktat (2-ci inaqurasiya nitqi, 21 yanvar, 2013-	D. Tramp- respublikaçı (inaqurasiya nitqi, 21 yanvar, 2017-ci	C. Bayden- demokrat (inaqurasiya nitqi, 20 yanvar, 2021-ci

¹³ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası. ezeynalov64@yahoo.com

	1592 söz	cü il). 2135 söz	il). 1433 söz	il). 2371 söz
justice	3	1	1	5
opportunity	1	2	0	1
equality	0	1	0	0
democracy	2	2	0	11
unity	4	2	1	9
freedom	5	7	1	0
liberty	1	5	0	2
security	1	3	0	2
safety	1	0	0	0
prosperity	0	1	1	0
faith	3	2	0	3
protection	0	0	1	0
economy	2	1	0	0

Cədvələ diqqətlə nəzər saldıqda aydın görünür ki, dörd prezidentin hər biri andıçmə mərasimində **“justice-ədalət”** və **“unity-birlik”** konseptlərindən bu və ya digər tezlik fərqi ilə istifadə edirlər. Digər konseptlərin işlənmə tezliyi prezidentlərin hansı partiyayı və cəmiyyətdə hansı sosial bazanı təmsil etmələri ilə də izah oluna bilər. Son prezident C. Baydenin nitqində **“democracy-demokratiya”** və **“unity-birlik”** konseptlərinin xüsusilə üstünlük təşkil etməsi D. Tramp dönəmindən sonra Amerika cəmiyyətində yaranmış təbəllüdatlarla və eləcə də C. Baydenin təmsil etdiyi Demokratlar partiyasının sahib olduğu dəyərlərə bağlılığı ilə də izah edilə bilər. (5; 6; 7; 8)

Maraqlı nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, prezidentlərin nitqində səslənən **“We”** və **“our”** əvəzliliklərinin daha sıx tezlikdə işlənməsidir. Prezidentlərin **“We-Biz”** və **“our”** əvəzliliklərinə daha tez-tez müraciət etmələri xalqla özləri arasında olan bağlılığı, birliyə çağırışı simvolizə etməklə yanaşı, daha çox vətənpərvərlik (patriotizm) nümayiş etdirmək məqsədi güdür. Heç şübhəsiz siyasi hakimiyyətin əldə edilməsi, həyata keçirilməsi və saxlanılması əhəmiyyətli dərəcədə dil vasitələrinin düzgün seçilməsindən və məqamında işlənməsindən asılıdır. Bu yolla siyasi liderlər sadə dil vasitələri və üsullarından istifadə etməklə dinləyicinin şəxsi maraq dairəsinə daxil olmaq və ondan yararlanmağa çalışırlar. **“I-Mən”** əvəzinə **“We”** əvəzliyinin, **“your-sizin”** yerinə **“our-bizim”** əvəzliyinin işlədilməsi məhz bu məqsədə xidmət edir. Nitq aktında bu vəziyyət *şəxs deyxisi (person deixis)* adlanır və nitq prosesində iştirakçıların rolunu (məsələn , danışan, dinləyici və digər obyektlər) müxtəlif əvəzliliklərlə kodlaşdırır (ifadə edir).

“We/our--Biz-bizim” əvəzlilikləri D. Trampın nitqində 61/64 dəfə, C. Baydenin nitqində 106/47 dəfə, B. Obamanın nitqində 85/92 dəfə və C. W. Buşun nitqində isə 57/64 dəfə istifadə edilmişdir. C. Baydenin nitqində **“We”** əvəzliyinin işlənmə tezliyinin yüksək olması Amerika cəmiyyətində yeni prezident seçkilərində D.Tramp tərəfdarları ilə yaranmış **“fikir ayrılıqlarının”** nəticəsi kimi də qiymətləndirilə bilər. C. Baydenin inaqurasiya nitqindən olan bu nümunə fikirlərimizin doğruluğunu bir daha sübut edir.

*“This is a great nation and **we** are a good people.
With unity **we** can do great things. Important things.
We can right wrongs.
We can put people to work in good jobs.
We can teach our children in safe schools.
We can overcome this deadly virus.
We can reward work, rebuild the middle class, and make health care secure for all.
We can deliver racial justice.
We can make America, once again, the leading force for good in the world.”*
**(Bu böyük bir xalqdır və biz yaxşı insanlarıq.
Biz birlikdə çox böyük işlər görə bilərik. Vacib işlər.
Biz səhvlərimizi düzəldə bilərik.
Biz insanları yaxşı işlər görməyə sövq edə bilərik.
Biz uşaqlarımızı daha təhlükəsiz məktəblərdə oxuda bilərik.
Biz bu ölümcül virusa qalib gələ bilərik.
Biz əməyə dəyər verməklə orta təbəqəni yenidən dirçəldib, hamı üçün güvənli bir səhiyyə sistemi qura bilərik.
Biz irqi ədaləti bərpa edə bilərik.
Biz Amerikayı yenidən dünyada xeyirxahlığın önündə gedən bir gücə çevirə bilərik.”** (8)

Müraciətin mətni onu deməyə əsas verir ki, C. Bayden amerikalıları birliyə səsləyir və onları Amerika döyərlərinə sadıq qalmalarına çağırır. Əsas niyyət auditoriyanı özünə cəlb etmək, birliyə çağırmaq, fəallıq və həyəcan yaratmaqla özü ilə kütlə arasında körpü salmaqdan ibarətdir. Əslində belə nitqlər daha çox manipulyativ xarakterli olur və ictimai düşüncəyə təsir göstərmək və inandırmaq məqsədi güdür.

Digər prezidentlərin inaqurasiya nitqlərinə nəzər saldıqda onların eyni tonda və dəyərlər üzərindən hazırlandığı və xalqa xitab edildiyi aşkar görünür. Amerika ənənələrinə görə inaqurasiya ritualları (mərasimləri) üçün xalqın rolu əvəzsiz hesab olunur. Çünki, K. K. Kəmpbel (Karlyn Kohrs Campbell) və K. H. Ceymisonun (Kathleen Hall Jamieson) *Presidents Creating the Presidency: Deeds Done in Words* əsərində də qeyd etdiyi kimi “*xalqın iştirakı olmadan prezidentə rəsmi (hüquqi) səhiyyətlərin verilməsi mərasimi tamamlana bilməz*”. [1990, 17] (“*Without the presence of the people,*” write Campbell and Jamieson, “*the rite of presidential investiture cannot be completed*”). (2, s.110)

Yeni seçilmiş prezidentin andıçmə mərasimində nitq söyləməsi həm də simvolik məna daşıyır. Xalqın şahidlik etmə funksiyası prezidentlərin nitqində bir sıra “*to witness-şahidlik etmək*”, “*testimony-şəhadət, sübut (hüquqi baxımdan)*”, “*presence (of people)-xalqın iştirakı*”, və ya giriş hissəsində prezidentlərin “*Fellow Citizens-Əziz həmvətənlər*”, “*Əziz Amerikalı həmvətənlərim*” kimi linqvistik ifadə vasitələri ilə də xitab edilir. (9)

Milli-mədəni konseptlərin (dəyərlərin) prezidentlərin diskursunda, xüsusilə də inaqurasiya çıxışlarında tez-tez vurğulanması Amerika xalqının tarixi keçmişini, onun mədəniyyətini, ideallarını, dəyərlərlə bağlı baxışlarını, fəlsəfəsini, ideologiyasını və psixologiyasını yenidən nəzərdən keçirməyə və qurmağa imkan verir. Bütün bu konseptlər öz ifadəsini prezidentlərin diskursunda “*American dream-Amerika arzusu, American promise-Amerika ümidləri (vədləri), melting pot-müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan insanların qaynayıb qarışması (metal əritmək üçün böyük qazan -bu metafora müxtəlif mədəniyyətlərin qaynayıb qarışması ilə və çoxmillətli bir cəmiyyətin formalaşmasını ehtiva edir və ilk dəfə 1908-ci ildə ingilis yazıçısı İzrael Zəncvil tərəfindən eyniadlı (Melting Pot) pyesində Amerika cəmiyyətinə istinadən işlənmişdir), superpower-superdövlət, history-tarix, leadership-liderlik, individualism-fərdiyyətçilik, opportunity-imkan, optimism-nikbinlik, hope-ümid, hero-qəhrəman, predecessor-sələf, ancestor- ulubaba, əcdad və sair. kimi leksik vahidlərlə tapmışdır.*

Demokratların digər nümayəndəsi B. Obamanın 2-ci inaqurasiya nitqindən bir nümunəyə nəzər salaq. Ənənəvi olaraq B. Obama da öz nitqini aşağıdakı sözlərlə başlayır: “*Vice President Biden, Mr. Chief Justice, Members of the United States Congress, distinguished guests, and fellow citizens*” (*Vitse-prezident Bayden, cənab Ali Məhkəmə sədri, Birləşmiş Ştatlar Konqresinin üzvləri, hörmətli qonaqlar və həmvətənlər.*) (12)

B. Obama yenə də həmin nitqində “*Constitution, declaration, democracy, equality, happiness, liberty, life, pursuit of happiness, rights, truths*” kimi siyasi dəyərlərə isinad edərək Amerika xalqının qeyri-adi bir xalq olduğunu vurğulayır, Amerika dəyərlərinə, Konstitusiyasına və demokratiyanın gücünə diqqət çəkir: “*Each time we gather to inaugurate a president, we bear witness to the enduring strength of our Constitution. We affirm the promise of our democracy. What makes us exceptional — what makes us American — is our allegiance to an idea articulated in a declaration made more than two centuries ago: “We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are Life, Liberty, and the pursuit of Happiness”*(*Hər dəfə biz prezidentin inaqurasiya mərasiminə toplaşanda Konstitusiyamızın sarsılmaz əbədi gücünə şahidlik edirik. Biz demokratiyamızın bizə verdiyi ümidləri və vədləri bu gün də təsdiqləyirik. Elə bizi qeyri-adi xalq kimi tanıdan, bizi Amerikalı kimi təsdiqləyən iki əsr bundan qabaq müstəqillik bəyannaməmizdə təsbit olunmuş fikrə sadıq olduğumuzdur. Biz, bütün insanlar bərabər yaradılmışdır, onların yaradarı-Ulu Tanrı onlara Həyat, Azadlıq və Xoşbəxt olmaq arzusu bəxş etmişdir- kimi həqiqətləri qeyri-şərtsiz qəbul edirik.*) (12)

Respublikaçıların nümayəndəsi C.W. Bush 2001-ci il yanvar ayının 20-də ilk inaqurasiya nitqində öz prezidentlik müddətini başa vurmuş B. Klintonu, qonaqlara və xalqa xitabən ənənələrə sadıq qalaraq Amerika dövlətinin sahib olduğu qədim ənənələrə diqqət çəkir və Amerika hekayəsinin məhz qanunlara və demokratik prinsiplərə və dəyərlərə söykənərək Amerika prezidentləri və xalqı tərəfindən birgə yazıldığını vurğulayır. O deyir, “*President Clinton, distinguished guests and my fellow citizens, the peaceful transfer of authority is rare in history, yet common in our country. With a simple oath, we affirm old traditions and make new beginnings. ... Our democratic faith is more than the creed of our country, it is the inborn hope of our humanity, an ideal we carry but do not own, a trust we bear and pass along. And even after nearly 225 years, we have a long way yet to travel*”

“*Cənab Prezident Klinton, hörmətli qonaqlar və həmvətənlərim, hakimiyyətin dinc yolla ilə ötürülməsi (verilməsi) tarixdə nadir bir hal kimi qəbul edilir, lakin bu bizim ölkəmizdə adi bir haldır. Sadə bir andla biz köhnə ənənələrimizi bir daha təsdiqləyərək (yəni, onlara sadıq qalaraq) yenidən başlayırıq. ... Bizim demokratik inancımız ölkəmizin sahib olduğu dəyərlərdən daha çoxdur, çünki bu insanlığın fitrətindən doğan bir ümiddir; bu bizim sahib olmadığımız amma daşıdığımız bir idealdır; bu elə bir inamdır ki, onu özümüzlə daşıyaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürürük. Hətta, təxminən 225 ildən sonra, qarşımızda hələ qat edəcəyimiz uzun bir yol vardır*”(13)

Amerika siyasi strateqlərinin, politoloqların və siyasətlə bağlılığı olan digər insanların da vurğuladığı kimi prezisentlərin inaqurasiya çıxışları Amerika xalqına olan bir müraciətdir. O, vətəndaşları yeni seçilmiş prezidentin təşəbbüsdə olduğu yeniliklərə və ideallara, eləcə də onun qədim adət-ənənələrə sadıqlığına inandırmağa çalışır. Yeni seçilmiş prezidentin inaqurasiya müraciəti siyasi çıxışdan çox, yeni prezidentlik müddətinin elan edilməsinə çağırış kimi də anlaşıla bilər. Bu çağırış sanki amerikalılara “onların” həm fərdi, həm də kollektiv istəklərini və arzularını xatırladır.

Yeni seçilmiş amerika prezidentlərinin inaqurasiya nitqlərinin təhlili onu göstərir ki, təmsil etdikləri partiya maraqlarından, hansı zümərəni təmsil etdiklərindən asılı olmayaraq, çıxışlarda istifadə edilən konseptlərin 27 % -ni milli-mədəni, 12 %-ni sosial və 13 %-ni isə siyasi konseptlər təşkil edir. Bu isə onu sübut edir ki, prezidentlərin inaqurasiya diskursunda amerika cəmiyyətinin dəyərləri xüsusi yer tutur.

Prezidentlərin inaqurasiya diskurslarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu çıxışlarda (inaqurasiya nitqlərində) qarşıya qoyulan əsas məqsəd hakimiyyətin gücü ilə insanların fəaliyyət və davranışlarına hüququn yol verdiyi qədər nəzarət etməkdən ibarətdirsə, dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi də xalqdır. Prezident isə dövlət hakimiyyəti ilə xalqın birləşməsinin simvolu və qarantıdır. O hakimiyyəti və xalqı bir bütöv halında birləşdirən siyasi fiqurdur. Bu tip diskurslar həm də yeni seçilmiş prezidentlərin ideoloji baxışları ilə yanaşı onların siyasi möqələrinə də qarşılıqlı şəkildə bağlı olan konseptlərin vahid bir məcmusu kimi təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Л. С. Чикилева. Президентский политический дискурс как средство манипуляции: прагматический аспект. Liberal Arts in Russia. 2018. Vol. 7. No. 1
2. Frank Austerml. The Great American Scaffold. Intertextuality and identity in American presidential discourse. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2014
3. Ideology A Multidisciplinary Approach Teun A. van Dijk, 1998.
4. Inaugural Address by President Joseph R. Biden, Jr. JANUARY 20, 2021
<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/01/20/inaugural-address-by-president-joseph-r-biden-jr/>
5. January 20, 2001: J. W. Bush. First Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2001-first-inaugural-address>
6. January 21, 2013: B. Obama. Second Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-21-2013-second-inaugural-address>
7. January 20, 2017: D. Trump. Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2017-inaugural-address>
8. January 20, 2021: Joe. Biden. Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2021-inaugural-address>
9. <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches>
10. January 20, 2021: Joe Biden. Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2021-inaugural-address>
11. January 21, 2013: Second Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-21-2013-second-inaugural-address>
12. January 21, 2013: Second Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-21-2013-second-inaugural-address>
13. January 20, 2001: First Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2001-first-inaugural-address>

Açar sözlər: milli dəyərlər konsepti, siyasi diskurs, inaqurasiya nitqi, şəxs deysisi, diskursiv strateqiya, Amerika cəmiyyəti

Keywords: concept of national values, political discourse, inaugural address, person deixis, self-discursive strategy, American society

Ключевые слова: концепция национальных ценностей, политический дискурс, инаугурационная речь, дейксис личности, самодискурсивная стратегия, Американское общество

The concept of values in the inaugural addresses by American presidents

Summary

The article mainly focuses on the concept of values in presidents' inaugural addresses in America. Using language as a device to influence on addressees' minds or on public consciousness at large is a complicated psycholinguistic process. With this in mind, the presidents use their inauguration speech to build a bridge between himself and the people. Therefore, they carefully prepare for this speech and seek it to be more impressive. In this speech the president elect tries to present himself as one who stands side by side with American people and he is one of them.

The inaugural speeches by four presidents (two Democrats and two Republicans) have been taken as materials to be analyzed in the article.

Концепция ценностей в инаугурационных речах американских президентов

Резюме

В статье основное внимание уделяется концепции ценностей в инаугурационных речах президентов в Америке. Использование языка как средства воздействия на сознание адресатов или на общественное сознание в целом – сложный психолингвистический процесс. Имея это в виду, президенты используют свою инаугурационную речь, чтобы построить мост между собой и народом. Поэтому они тщательно готовятся к этой речи и стремятся, чтобы она была более впечатляющей. В этой речи избранный президент пытается представить себя как человека, который стоит бок о бок с американским народом, и он один из них.

В качестве материалов для анализа в статье были взяты инаугурационные речи четырех президентов (двух демократов и двух республиканцев).

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Dilin lüğət fondu ilk sözlərin yaranması ilə təşəkkül tapmış tədricən formalaşmış inkişaf etmiş mürəkkəb açıq sistemdir. Bu sistemin açıqlığı ona daxil olan vahidlərin sayının artması, sözlərin köhnəlib arxaıqlaşması, istifadədən çıxması, eyni zamanda yeni leksemlərin fonda yer alması, sözün mənə dairəsinin genişlənməsi kimi linqvistik hadisələrdən qaynaqlanır. Leksik sistemin tədqiqatı, öyrənilməsi, leksik vahidlərin mənalarının təsviri, dəqiqləşdirilməsi, adlandırma, nominasiya mexanizminin təyini, sözlərin toplanıb qruplaşdırılması ilə yolunu başlıyan linqvistika müasir dövrün mürəkkəb, çoxşahəli elmlərindən birinə çevirilmişdir. Dilin lüğət fondunun böyük tədqiqat tarixi bu istiqamətə aid problemlərin tam həllini tapdığını təsdiq etmir. Dilçilər dillərin leksik sisteminin həm ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə yeni aspektlərdən öyrənməyi davam etdirirlər. Müasir linqvistikanın aktual problemləri arasında onun lüğət fondunun təsviri və tədqiqi məsələsinə yeni nəzəri baxış bucağından yanaşma önəmli yerlərdən birini tutur.

Leksik fondun sistemi onun elementləri arasındakı sistem münasibətlərinin, qarşılıqlı əlaqələrin mümkün formalarının, eləcə də leksik vahidlərin qarşılıqlı təsir mexanizmini aydınlaşdırmağı tələb edir. Lüğət fondundakı sözlər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə toplanmamışdır, onları müəyyən qruplarda birləşdirmək mümkündür. Məhz belə sinifləndirmə və qruplaşdırma sözlərin mənə əlaqələrinin, həmçinin bu əlaqələrin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa kömək edir [1, s. 24].

Hər bir dilin leksik sistemi zəngin və genişdir. Bir-biri ilə əlaqəyə malik olan sözlər bu əlaqəni gerçəkliyin eyni, yaxud yaxın hadisələrin əsasında qazanır. Ekstralingvistik amillərin təsiri ilə formalaşan mənə əlaqələri sözlərin müəyyən tematik qruplar şəklində birləşdirməyə imkan verir [2, s. 13]. Dilin leksik fondunun tematik bölgüsü mütləq müəyyən meyarlara əsaslanır və belə meyarların seçilməsi tematik qrupların özlərinin alt qruplara ayrılmasına zəmin yaradır.

Bu məqalədə lüğət fondunun məişət leksikası sinfini təyin etməyə və bu sinifdə qərarlaşan alt tematik qrupları müəyyənəlməyə həsr olunub. Tədqiqatın Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında aparılması onun aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən birini təşkil edir. Digər cəhət fikrimizcə, leksikanın tematik qruplarının öyrənilməsinin dilin lüğət tərkibi üçün səciyyəvi olaraq qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaqla əlaqədardır.

1. Dilin lüğət tərkibinin məişət leksikası qatı

Tarixi inkişaf prosesində sosial, iqtisadi, ictimai və mədəni sahələrdə baş verən hadisələr daim insan məişətinə öz təsirini göstərir. Belə təsirlər dilin lüğət tərkibində dəyişmələr yaradır, dilə yeni sözlər daxil olur, bəzi sözlər köhnələrək passiv lüğət fonduna keçir. Lüğət fondunun daha çox dəyişkən olan tematik sinfi məişət leksikasıdır. Məişət leksikası insan məişəti, həyat tərz, adət və ənənələri, məişətdə istifadə olunan əşyalarla bağlı sözləri əhatə edir. İnsan həyatı və məişəti çoxtərəfli səciyyə daşıdığına görə sözlərin məişətlə bağlılığı da çoxaspektli hadisədir. Bu baxımdan lüğət fonduna daxil olan sözlərin az olmayan bir qisminin məişətlə əlaqəsinin təyini mürəkkəbləşir. Məsələn, su, dağ, meşə, ot, heyvan kimi sözlərin insan məişəti ilə hansı dərəcədə bağlı olmasına dəqiq cavab vermək çətindir. Su insandan əvvəl mövcud olmuş təbiət elementidir. Lakin həyat susuz mümkün olmadığına və insan məişətində onun istifadə edilməsinin vacibliyinə əsaslandıqda məişət leksikası ilə əlaqədən danışmaq lazım gəlir.

Dağ, relyeflə əlaqədar coğrafi obyektədir. Dağda yaşayan, dağ kəndində məskunlaşan şəxsi bildirən “dağlı” sözü həmin insanın məişət və həyat tərz, adət və ənənələri ilə sıx bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. İnsan sudan istifadə etmək, suyu bir yerdən digərinə aparmaq, onu saxlamaq və s. üçün müxtəlif qablar düzəltmişdir. Stəkan, vedrə, çəllək, bardaq, səhənk və s. belə qablara aiddir və onlar məişət əşyaları sinfini təşkil edir. Deməli, insan məişəti ilə əlaqəsi olan elə obyekt və predmetlər vardır ki, onlar insandan asılı olmayaraq təbiətdə mövcud olmuşdur. Eyni zamanda elə obyekt və predmetlər də vardır ki, onları insan qurmuş, tikmiş və ya düzəltmişdir. Qeyd olunan cəhət məişət leksikasının təyin olunması məsələsində müəyyən çətinliklər ortaya atır.

Dilçilik tədqiqatlarında “məişət əşyaları leksikası” anlayışından istifadə olunur. İnsanın yaratdığı maddi-məişət əşyalarını bildirən sözlər məişət əşyaları leksikası sinfini təşkil edir. Bu ayırmada seçmə meyarı, bir tərəfdən əşyanın insan məişətində istifadə olunması, digər tərəfdən belə maddi predmetlərin insan tərəfindən düzəldilməsidir [3;4;5;6].

T.P.Lomtev göstərir ki, dilin leksik fondunun diferensial semantik elementlərini ayırmaq üçün müəyyən alqoritm qurmaq mümkündür. Onun fikrinə görə, dilin lüğət tərkibində eyni çoxluğa daxil olan adların kompakt oblastını ayırmaq lazımdır. Bu halda sözə müəyyən predmetin adı kimi baxılır. Əgər söz müxtəlif predmetlərin eyni adıdırsa, onda bu ad leksikanın fərqli qruplarında yer alır. İkinci mərhələdə çoxluğa daxil olan predmetlərin bölgüsü aparılır. Bölgü ümumi çoxluğu alt çoxluqlara ayırma olub üç şərtə cavab verməlidir: 1) ümumi çoxluğun alt çoxluqları kəsişməlidir; 2) alt çoxluqların elementləri cəmi ümumi çoxluğun elementləri sayına bərabər olmalıdır; 3) alt çoxluq boş çoxluq olmamalıdır [bax: I, səh. 398-399]. Qeyd olunan ardıcılıqla aparılan bölgünün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumi çoxluğa girən bütün sözlər alt çoxluqlar

arasında paylanır. Eyni sözün iki çoxluğa daxil olması, eləcə də, bu və ya digər elementin bir-bir alt çoxluğa girməməsi halı prinsiplərin qeyri-düzgün tətbiqini göstərəcəkdir.

Məişət leksikası daim və tez-tez dəyişən leksik lay olub ona daxil olan vahidlər arasında müəyyən etnosun istifadə etdiyi, geniş miqyasda yazılmamış sözlər də yer alır. Bununla belə, məişət predmetlərinin tətbiq sferalarında, funksiyalarında oxşarlıq müşahidə edilir, lakin adın motivləşməsində fərqlilik qeydə alınır.

Məişət leksikasının təsnifinə tədqiqatçılar müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Əksər hallarda təsnifdə mənzil, qab, geyim adları, məişətdə işlədilən predmet adları ayrıca qruplar kimi göstərilir. Təsnifdə, zənnimizcə, cins-növ ayırmasının nəzərə alınması əhəmiyyət kəsb edir. Mənzil adları ayrıca bir qrup kimi götürüldükdə məişətdə istifadə olunan, xüsusi funksiyalar yerinə yetirən tikililər sanki kənarda qalır. Çünki mənzil adları (ev, otaq, daxma, arakəsmə, aynəbənd və s.) yalnız yaşayış, yataq və məskunlaşma tikililərini əhatə edir. Bu zaman məişətdə istifadə olunan alətlərin saxlanması üçün tikilən və yardımçı funksiya yerinə yetirən tikililər ilk baxışdan belə görünür ki, bu qrupa daxil olmur. Burada diqqəti cəlb edən bir cəhət də odur ki, yaşayış yerinin kənddə olması mənzil, ev kimi obyektlərlə yanaşı ocaqlıq mətbəx funksiyasını yerinə yetirən tikili, quraqlıq – üstü örtülü olan həyətdə bir kənarda yerləşən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən tikili, malqaranın yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan tövlə, toyuqlar üçün olan hin, çörək bişirilən təndirxana və s. obyektlər ayrılır. Bu baxımdan, fikrimizcə məişət tikililəri cins adını, yaxud əsas qrupu və ya yaxın funksionallıq obyektlərini özünə daxil edən ümumi çoxluq ola bilər. Bu qrup alt qruplara bölünə bilər. Daha kiçik detallara görə diferensasiya aparmadan məişət tikililərini mənzil və yardımçı tikililər kimi iki qrupa ayırmaq mümkündür. Yardımçı məişət tikililərinə tövlə, qaraj, ocaqlıq, təndirxana, hasar və s. aid edilə bilər. Məişət leksikasının aşağıdakı əsas qruplarını fərqləndirmək mümkündür: 1) məişət tikililəri; 2) təsərrüfat alətləri; 3) məişət predmetləri; 4) qablar; 5) mebel; 6) yamaq ləvazimatları; 7) bəzək və zinyət əşyaları; 8) parça və dəri növləri; 9) yemək adları; 10) içki adları. Təbii ki, qeyd olunan bu 10 qrupda insan məişəti ilə bağlı olan hər şey öz ifadəsini tapmır. Bu da insan məişətinin çoxtərəfliyindən irəli gəlir.

2. Məişət leksikasının mətn funksionallığı.

Kommunikasiya prosesi informasiyanın ötürülüb qəbul olunması ilə reallaşır və ümumiyyətlə informasiya mübadiləsini əhatə edir. Kommunikasiyada mütləq iki tərəf iştirakçı olur. Ünsiyyətdə danışan və dinləyən iki tərəf funksiyasını yerinə yetirir. Yazılı nitqdə isə bu nitqin müəllifi yaradılan mətnin oxucusu ilə ünsiyyət qurur. Belə ünsiyyətdə də iki tərəf vardır. Lakin tərəflər arasında birbaşa əlaqə, dialoq baş vermir. Bədii mətn müəyyən süjet əsasında hadisələr ardıcılığının nəql, yaxud təsvir edilməsi əsasında reallaşır. Bədii mətnə personajlar arasında da ünsiyyət, kommunikasiya prosesi gerçəkləşir. Bu baxımdan bədii mətnə həm personajlararası, həm də müəlliflə oxucu arasında kommunikasiya olur. Məlumat predikasiya tələb etsə də, leksik vahidlər məna və məzmunun formalaşmasında mühüm vasitə rolunu oynayır. Bədii mətnlərdə məişət leksikası kifayət qədər çox istifadə olunur. Bu leksikanın mətnə işlətmə məqamları fərqli səciyyə daşıyır, müxtəlif nitq situasiyaları üzrə paylanır. Məsələn, yazıçı personajın geyimini məcbur etdikdə kontekstdə geyim adları qrupuna aid məişət leksikası çoxluq təşkil edir. Personajın yaşadığı mənzil onun daxili interyeri məcbur olunduqda isə mənzil, mebel, ev əşyaları bildirən sözlərə çox yer verilir. Peşə və sənətdən bəhs olunduqda bu nemətə, sənətə aid ləvazimat və əşyaların adları çəkilir. Deməli, bədii mətnə məişət leksikası bütün mətn boyu müxtəlif tezliklə paylanır. Deməli, mətnməişət leksikasının fərqli qruplarını əhatə edir.

He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a fish... It made the boy sad to see the old man come in each day with his skiff empty and he always went down to help him carry either the coiled lines or the gaff and harpoon and the sail that was furled around the mast. The sail was patched with flour sacks and, furled, it looked like the flag of permanent defeat.

Qoca ikiavarlı balaca qayıqda Qolfstrimdə təkbaşına balıq tuturdu. Düz səksən dörd gün idi ki, dənizə çıxır, hər dəfə də əliboş qayıdırdı. ... Qocanın halı oğlanı yaman kədərləndirirdi; hər gün əliboş qayıtdığını görəndə ona əməlli-başlı yazığı gəlirdi. Oğlan axşamlar sahilə gedib qayıqdakı şey-şüyləri – kəndiri, yelkən dolanmış dorağacını ya da nizəni daşımaqda qocaya kömək edirdi. Yelkən başdan-başa yumaq içindəydi. Dorağacına sarınmış bu köhnə kətan parçası ardıcıl məğlubiyyətlərə düşər olub darmadağın edilmiş alay bayrağına oxşayırdı.

Bu nümunədə söhbət balıqçıdan getdiyinə görə balıq ovunda istifadə olunan ləvazimatların adları mətnə yer almışdır. Tərcümədə “ikiavarlı qayıq” söz birləşməsi işlədilmişdir. Orijinalda bu söz birləşməsi yoxdur. İngilis dilində qayıq (boat) və avar (gear) sözləri mətnin başqa hissələrində istifadə olunmuşdur.

They picked up the gear from the boat. The old man carried the mast on his shoulder and the boy carried the wooden boat with the coiled, hard-braided brown lines, the gaff and the harpoon with its shaft. The box with the baits was under the stern of the skiff along with the club that was used to subdue the big fish when they were brought alongside. No one would steal from the old man but it was better to take the sail and the heavy lines home as the dew was bad for them and, though he was quite sure no local people would steal from him, the old man thought that a gaff and a harpoon were needless temptations to leave in a boat [8].

Qoca dorağacını çiyinə aldı, oğlan isə içərisində qəhvəyi rəngli tilov ipi olan köhnə zənbili, eləcə də qarmağı, dəstəli nizəni götürdü və yola düzəldilər. İçində tələ yemi saxladıkları qutunu, yekə balıqların başını əzdikləri toppuzu isə qayıqda saxladılar. Əlbəttə, qocanın şey-şüyünü heç kəs oğurlamazdı, amma nəmişlikdən kəndirlər islanı, dəmir alətlər pas ata bilirdi [9].

Bu kontekstdə də balıqçılıqda istifadə olunan məişət əşyalarının adları işləkliyi ilə seçilir: gear, boat, line, gaff, harpoon, sail – tilov, qarmaq, tələ yemi, toppuz, kəndir, dəmir alətlər və s.

Mətn və onun tərcüməsini müqayisə etdikdə bəzi məişət əşyalarının adlarının obyekt dildə bir qədər fərqli anlamda olması aydınlaşır. Azərbaycan dilində “nizə” qədim silah növünün adı olub hərbi terminologiyaya aid termindir. “Nizə” sözü ingilis dilində “spear” və “lance” leksik vahidlərinin qarşılığıdır [10. Səh. 439]. “Harpoon” və “spear”, yaxud “lance” eyni predmet deyildir. Elə ona görə də Azərbaycan dilində ingilis dilindən rus dili vasitəsilə alınmış “harpoon” sözü də işlənir. “Harpoon – n. harpoon (böyük dəniz heyvanlarını ovlamaq üçün nizə (qarmaq), dəstəklə qarmaq)” [11, səh. 71]. Onu da qeyd edək ki, nizə ilə harpoon quruluşuna görə də fərqlənir. Harpunun baş tərəfində çıxıntı olur və bu çıxıntı qarmağa oxşarlıq yaradır. Harpun dəniz heyvanının bədənində sancıldıqda həmin çıxıntı onun bədənindən çıxmasını çətinləşdirir. Belə çıxıntı tilov ipinə taxılan qarmaqda da vardır. Harpunun Azərbaycan dilində “dəstəklə qarmaq” adlandırılması da onunla bağlıdır.

Məişət əşyalarının quruluşlarında olan fərqlər milli mədəniyyətlə bağlı məsələdir. Elə məişət əşyaları, sənətkarlıq alət və ləvazimatları vardır ki, onlar bütün xalqların məişətində yer almır. Yaxud bir sıra alət və predmetlər ayrı-ayrı xalqlarda quruluşlarına və formalarına görə fərqli şəkildə hazırlanır. Məişət leksikasının tərcüməsi zamanı bu cür fərqlərin nəzərə alınması əhəmiyyət daşıyır.

He was holding his glass and thinking of many years ago.

“Can I go out to get sardines for you for tomorrow?”

“No. Go and play baseball. I can still row and Rogelio will throw the net.”

“Qoca pivə stəkanını əlində tutub dərin fikrə getmişdir; keçmişləri yadına salırdı.

İcazə ver, gedib səninçün sabaha bir neçə sardina tutum.

Yox! Lazım deyil. Sən get, *beysbol* oynat. Mən hələ özüm *avar* çəkmə bilərəm. *Toru* isə Rocelio atar” [9].

İngilis dilinin məişət leksikasına daxil olan “glass” çoxmənalı sözdür. Azərbaycan dilinə tərcümə lüğətində bu sözün 14 mənası qeyd olunmuşdur. Həmin mənalar arasında “şüşə qab”, “stəkan”, “piyalə”, “qədəh”, “badə” mənaları vardır. Yuxarıda verilmiş mətnə “glass” pivə parçısı anlamındadır. “Pivə” adətən stəkanda deyil parçada içilir. Tərcüməçi məhz bunu nəzərə alaraq “pivə stəkani” söz birləşməsindən istifadə etmişdir. Lakin bu birləşmə qocanın əlində tutduğu qabın dəqiq adını vermir. Oxucuda belə təəvvür yaranır ki, qocanın əlindəki içində pivə olan stəkanır. Azərbaycan dilində işlənən “parç” ingilis dilinin “sir” və “tid” sözlərinin qarşılığıdır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “pivə bakalı” birləşməsi işlədilir.

Yuxarıda verilmiş kontekstdə net (tar), row (avar) sözləri də qeydə alınır ki, bunlar da balıqçılıqla bağlı leksik vahidlərdir və hər ikisi məişət leksikasına daxildir.

“What are we eating?”

“Black beans and rice, fried bananas, and some stew.”

“The boy had brought them in a two-decker metal container from the Terrace. The two sets of knives and forks and spoons were in his pocket with a paper napkin wrapped around each set” [8].

- Yaxşı yeməyə nəyimiz var? – Düyü ilə qara paxla, banan qızartması, bir də mal ətinin soyutması. Oğlan Terrasdlakı balaca restorandan iki tənəkə qabda yemək, iki çəngəl, iki bıçaq, iki qaşqı gətirmişdi; hər dəsti də ayrılıqda kağız əlsilənə büküb cibinə soxmuşdu” [9].

“What do you have to eat?” the boy asked.

“A pot of yellow rice with fish. Do you want some?” [8].

- “Şam yeməyinə nəyin var? – oğlan soruşdu.

- Bir qab düyü daşması, üstündə də balıq. İstəyirsən bir az ye!” [9].

Qeyd edildiyi kimi, insan məişətinin müxtəlif sahələri vardır. Yemək hazırlamaq, yemək və s. kimi hadisələrin təsviri zamanı istifadə olunan sözlərin əksəriyyəti məişət leksikasına daxildir. Yuxarıda verilmiş nümunələrdə müxtəlif yemək adları yer almışdır. Tərcümə mətnində “düyü ilə qara paxla”, “banan qızartması” yemək adları Azərbaycan mətbəxi üçün səciyyəvi deyildir. Eyni zamanda “düyü daşması” da Azərbaycan dilinin yemək adları qrupunda işlənir. Bunun əvəzinə “daşma plov” yemək adı istifadə edilir. “Tərcüməçi” two-decker metal container” birləşməsini “iki tənəkə qab” kimi vermişdir. Bu da hərfi tərcümə təsiri bağışlayır. “Paper napkin” obyekt dildə “kağız əlsilən” şəklində tərcümə edilmişdir.

Məişət leksikası insan həyatının müxtəlif sahələrinə aid sözləri əhatə edir. Bu baxımdan onların sahələr üzrə təsnifi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır.

NƏTİCƏ: Müxtəlif xalqların məişət leksikasını eyni tematik bölgülərə ayırmaq mümkündür. Belə təsnifat bütün qruplara daxil olan sözlərin dəqiq qarşılığını tapmağa imkan vermir. Çünki ayrı-ayrı etnosların məişətində istifadə olunan predmetlər, əşyalar, geyimlər, yeməklər arasında eyni, yaxud oxşar olanlarla yanaşı, fərqlənənlər də vardır. Fərqli məişət nümunələri realilər kimi özünü göstərir və onların bir dildən digərinə tərcüməsinin izahlı və ya təsviri aparılması lazım gəlir. Bədii mətnlərin tərcüməsi zamanı məişət predmetlərinin adlarının verilməsi zamanı qarşılaşdırılan predmetlər arasındakı fərqli cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Блинова О.И. Уровни, аспекты и методы типологического исследования лексических значений // Проблемы документации исчезающих языков и культур. Уфа, Томск, 1999, I, с. 22-27.
2. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, Наука 1973, 280 с.
3. Ломтев Т.П. Принципы выделения дифференциальных семантических элементов // Общее языкознание. Хрестоматия. Минск, Вышэйшая школа, 1976, с. 398-414.

4. Виноградов В.В слово и значение как предмет историко лексикологического исследования [текст] / В.В.Виноградов - история слов. - Москва, Наука, 1999. -139с
5. Судаков Г. В. Предметно- бытовая лексика в ономастологическомаспекте [текст] /Г.В. Судаков – Вологда :издво Вологодстов гос. Пед. Ун-та, 1986, - 112с
6. Шанский Н.М Лексикология современного русского языка. Москва. URSS . 2017, 310 с
7. Чинь Т., Шаклеин В.М - Переосмысление обиходно бытовой лексики в русском языке с позиции Вьетнамской языковой традиции // Литера -2020, - No 7. -С 85- 93
8. Hemmingway E. The old man and sea <http://www.arvindupatovs.com/>
9. Ernest Hemingway , Qoca və deniz <https://edebiyat.az/kitab-yukle/1375-eheminguey-qoca-ve-deniz-pdf.html>

Xülasə

Məqalədə məişət leksikası anlayışının təyini və bu leksikanın təsnifi, məişət leksikasının bədii mətndə işlənmə xüsusiyyətləri, habelə mənbə dildən obyekt dilə tərcüməsi məsələləri araşdırılır.

Məişət leksikası dilin lüğət fondunda xüsusi bir lay təşkil edir. Bu leksik müxtəlif şüarlar əsasında təsnif oluna bilər. Məişət leksikasının təsnifini tematik qruplara ayırmaq mümkündür.

Ayrı-ayrı xalqların məişəti, həyat tərz, adət-ənənələri, geyimləri, yeməkləri və s. ilə bağlı olan leksik vahidlər eyni, yaxud yaxın predmet, eləcə də obyektlərin adlarını ifadə edir. Bu baxımdan ayrı-ayrı dillərdə həm qarşılığı olan, həm də dəqiq qarşılığı olmayan sözlər qeydə alınır. Bir xalqın məişətində istifadə olunan predmet başqa xalqın məişətində yoxdursa, onda onun adı realdır. Realilər bir dildən digərinə izahlı və ya təsviri yolla tərcümə edilməlidir.

İki etnosun məişətində qeydə alınan, lakin quruluşca fərqlənən predmetlərin adlarının tərcüməsi zamanı predmetlərarası fərqliliyin nəzərə alınması vacibdir.

Bədii mətnin insan məişətinin müxtəlif sahələrindən bəhs edən hissələrində təsvir edilən konkret sahəyə aid məişət leksikası daha böyük işləkliyə malik olur.

Açar sözlər: leksika, məişət leksikası, təsnifat, realiya, məişət predmeti, lüğət fondu.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ƏRƏB DİLİNDƏ İZAFƏT TƏRKİBLƏRİNİN İŞLƏDİLMƏSİ

Azərbaycan dilinin qrammatikasında əsas tərəfi adlarla (isim, sifət, say, əvəzlik və b.) ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir. Bu cür ismi birləşmələrin növü çoxdur; məsələn: yaşıl yarpaq, ağac yarpağı, yarpağın rəngi və s. Bunların hər biri öz yaranma üsuluna görə o birindən fərqlənir. Asılı tərəfləri əsas tərəfi izah etdiyinə görə bu söz birləşmələrinə təyini söz birləşmələri deyilir. Bunlar forma və məna xüsusiyyətlərinə görə üç növə bölünür: I növ təyini söz birləşmələri, II növ təyini söz birləşmələri, III növ təyini söz birləşmələri.

I növ təyini söz birləşmələri - Hal və mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan yaranan birləşmələrə birinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: sərin su, işıqlı otaq, yağışlı hava və s. I növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və feli sifətlə, əsas tərəfi isə isimlərlə (və isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunur. Məsələn: Daş (məhkəm, həmin, ağardılmış) divar; şüşə (çoxlu, təmiz, belə) qab.

II növ təyini söz birləşmələri - birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisiz, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili (-ı, -i, -u, -ü) birləşmələrə ikinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: insan təbiətli, bildirçin yuvası, şəhər bağı və s. II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri, başlıca olaraq isimlərlə ifadə olunur. Lakin bəzən başqa nitq hissələri də isimləşərək belə birləşmələrin tərəfləri kimi işləyə bilər. Məsələn: gözəllər gözəli, yaxşılar yaxşısı və s. II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında başqa söz artırmaq olmur. Təyini söz birləşmələrinin bu növündə tərəflərdən biri cəmlənərək digər tərəf tək olur. Məsələn: Xalqlar dostluğu, qocalar evi, mədəniyyət sarayları və s.

III növ təyini söz birləşmələri - bu birləşmədə isə birinci tərəf yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili olur. Məsələn: kürün daşması, sözün mənası və s.

Ərəb dilində təyini söz birləşmələrini iki əsas qrupa ayırmaq olar. Bunlar uzlaşan təyini söz birləşmələri və uzlaşmayan təyini söz birləşmələridir. Qarışıq təyini söz birləşmələri adlandırılan söz birləşmələri isə bu iki növün qarışığı kimi izah edilsə də, bunların əsasında izafət təşkil edir.

Uzlaşan təyini söz birləşmələri iki komponentdən ibarətdir: a) təyin edən söz – نَعْتٌ, yaxud صِفَتٌ b) təyinlənən söz – مَنْعُوتٌ, yaxud مَحْصُوفٌ mausuuf. Bu iki componentlər arasında dörd cəhətə görə uzlaşma mövcuddur: hal, cins, kəmiyyət, vəziyyət, yəni müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik.

Məsələn: A. حَضْرَةٌ قَدِيمَةٌ qədim mədəniyyət
Y. حَضْرَةٌ قَدِيمَةٍ qədim mədəniyyətin
T. حَضْرَةٌ قَدِيمَةً qədim mədəniyyətə

Müəyyənlikdə olan ismin uzlaşan təyini də müəyyənlikdə olur.

Məsələn: الحَضْرَةُ الْقَدِيمَةُ

Ərəb qrammatiklərinin “izafət” adlandırdıqları uzlaşmayan təyini söz birləşməsi ifadə etdiyi məna çalarlıqlarının çoxluğu və ərəb dilində geniş işlədilməsi ilə başqa söz birləşmələrindən xeyli fərqlənir.

Əsasən isimlə ismin birləşməsindən ibarət olan bu birləşmələr ərəb dilində إِضَافَةٌ [idafatun] “əlavə; izafət” adlanır. İzafətin ifadə etdiyi mənalar (malikiyyət, əşyanın növü, nədən düzəldiyi və s.) nə qədər bir birindən fərqlənsə fərqlənsin, izafət birləşməsi qrammatik nöqtəyi nəzərdən öz mahiyyəti etibarlı ilə təyini söz birləşməsi olaraq qalır; onun birinci tərəfi təyin olunanı – مضاف [mudafun], ikinci tərəfi isə təyin edən – مضاف إليه [mudafun ileyhi] bildirir. İkinci tərəf birinci tərəfi yiyəlik halda olması ilə təyin etdiyi üçün, izafətə elmi qrammatikada uzlaşmayan təyini söz birləşməsi deyilir.

Ərəb dilində təyinlənən söz adlıq halda olub, artıqlıq qəbul etmir. Təyin isə yiyəlik halda olub, məlum olduqda artıqlıq qəbul edir.

Məsələn: Qeyri-müəyyənlikdə

(naməlum) Institutun kitabxanası – مَكْتَبَةُ جَامِعَةٍ

(məlum) Məktəbin direktoru – مُدِيرُ مَدْرَسَةٍ

Müəyyənlikdə isə ikinci tərəf, yəni təyin edən tərəf artıqlıq qəbul edir. Məsələn: Qahirə şəhəri – مَدِينَةُ الْقَاهِرَةِ

(məlum) Məktəbin direktoru – مُدِيرُ الْمَدْرَسَةِ

(məlum) Otağın qapısı – بَابُ الْغُرْفَةِ

Beləliklə, izafətin qrammatik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- 1) Təyin olunanın nə tənvinini, nə də artıqlıq olur, çünki ikinci tərəf birinci tərəfi təyin etdikdə eyni zamanda onun üçün bir artıqlıq rolunu da oynayır və ona müəyyənlik mənası verir.
- 2) Təyin edən çox zaman artıqlıq qəbul edir, lakin o tənvinli də ola bilər.
- 3) Təyin olunan isim hər üç halda ola bildiyi halda, təyin edən həmişə yiyəlik halda olur.
- 4) Təyin daim yiyəlik halda olur, müəyyənlikdə və qeyri-müəyyənlikdə olması isə cümlənin tələbindən aslıdır.
- 5) Təyinlənən söz izafət tərkibində təyinlənməklə yanaşı, qrammatik müəyyənlik də kəsb etdiyi üçün tənvinə ehtiyac olmadan, adlıq halda [u], yiyəlik halda [i], təsirlik halda isə [ə] qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilçiliyinə görə bitişən əvəzliyin isimlə işlənməsi də izafət tərkibi sayılır. Bitişən əvəzliliklərdə aid olduqları isimlərin sonuna əlavə olunaraq mənsubiyyət şəkilçilərinin və yiyəlik əvəzliliklərinin mənalarını verir. Bitişən

əvəzlilər isimlərə qoşulduqda eyni zamanda onlar üçün bir artikl vəzifəsini icra edir, onları müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən bitişən əvəzlilik qəbul etmiş isimlərin tənvinə və artikla olmur.

Məsələn: (mənim şəhərim, bizim şəhərimiz) مدينتي ، مدينتنا

İzafət birləşməsi tərəflərinin sayına görə “ikitarəfli” və “çox tərəfli” olur. İki isimdən ibarət olan izafətə sadə izafət deyilir.

Məsələn: şəhər qəzetləri – جرائد الصباح ; dərslərin mövzusu – موضوع الدرس

Cox tərəfli izafətdə, yaxud izafət zəncirində ən azı üç isim iştirak etməlidir. Burada hər sonrakı isim özündən əvvəlkinə ziyəlik vasitəsilə təyin edərək ona qrammatik müəyyənlik verir. İkitərəfli izafətdə olduğu kimi, çoxtərəfli izafətdə də sonuncu isim müəyyənlikdə və qeyri-müəyyənlikdə ola bilər. Bu cür birləşmələrdə isimlər bir-birini təyin etdiyi üçün nə tənvin, nə də artikl qəbul edir. Artikl və ya tənvin izafət zəncirinin yalnız sonuncu həlqəsində ola bilər. Məsələn:

Qeyri-müəyyənlikdə - قلموس مدرّس معهد – Institutun müəlliminin lüğəti
إسم مقالة أستاذ معهد – Institutun professorunun məqaləsinin adı

Müəyyənlikdə - سكاّن عاصمة البلد – Ölkə paytaxtının sakinləri

Qahirə şəhərinin universitetinin professoru – أستاذ جامعة مدينة القاهرة

İzafət birləşmələrində tərəfləri təşkil edən həmcins üzvlər məlum qrammatik qaydalara tabe olur. Həmcins üzvlü izafəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: (1; 66)

- 1) Təyin olunan tərəfi (I tərəf) çoxaldılmış izafət. Məsələn:
Azərbaycanın şəhərləri, rayonları və kəndləri مدن و مناطق و قرى أذربيجان
- 2) Təyin edən (II tərəf) tərəfi çoxaldılmış izafət. Məsələn:
Tələbələrin və müəllimlərin hüquqları حقوق الطلاب و المدرّسين
- 3) Hər iki tərəfi çoxaldılmış izafət. Məsələn:
Məktəb və universitetin əhəmiyyəti və dəyəri أهمية و قيمة المدرسة و الجامعة

Qeyd etdiyimiz izafət tərkibləri ilə yanaşı ərəb dilində yalançı izafət anlayışı da mövcuddur ki, burada da birinci və ikinci tərəflər bir-biri ilə ziyəlik hal vasitəsi ilə əlaqələndirilir, lakin eyni zamanda bunların hər biri dıqər cəhətləri ilə səciyyələnir. Belə izafət tərkiblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. İzafət tərkibli mürəkkəb sifətlər

Ərəb dilində mürəkkəb sifət kimi təsəvvür edilən bir sıra ifadələr vardır ki, bunlar izafət tərkibində sifətlə ismin birləşməsindən ibarətdir. Burada sifət isimdən əvvəl gəlir və özündən sonra gələn ismin ziyəlik haldı olmasını tələb edir.

Məsələn: Məhəbbətli sülhsevər محب السلم

Xoşsifət حسن الوجه

Çoxsaylı كثير العدد

Bu cür sifətlərin mürəkkəb sifət ifadə etməsi özünü uzlaşmada da göstərir. Məsələn: Çoxsaylı əsərlər المؤلفات الكثيرة العدد

Kəndlinin qəşəng qızı بنت الفلاح الحسنة الوجه

2. İzafətin miqdar saylarının ifadəsində işlədilməsi

İzafətdən II və IV qrup miqdar saylarında da istifadə olunur. İkinci qrup miqdar saylarına 3-10 sayları daxildir. Üç sayından etibarən miqdar sayları sayılan isimdən əvvəl gəlir. II qrup miqdar sayları aid olduqları isimlə tərəfləri əks qrammatik cinsdə olan izafət əmələ gətirir, isim isə cəmdə və qeyri-müəyyənlikdə olur.

Məsələn: dörd otaq أربعة غرف ; yeddi qəzet سبع جرائد ; altı gün ستة أيام

Dördüncü qrup saylar da (100 və 100 – dən artıq) isimlə izafət əmələ gətirir, lakin burada isim daha cəmdə deyil, təkdə olur.

Məsələn: 100 kitabxana مئة مكتبة ; 200 bina مئتا بناية ; 300 divan ثلاثمئة أريكة ; 1000 qapı ألف باب ; 2000 ailə ألفا أسرة ; 3000 müəllim ثلاثة ألف مدرّسة

3. İzafət vasitəsilə sifətlərin üstünlük dərəcəsinin ifadə edilməsi

Burada qəlibinə salınmış sifət özündən sonra gələn ad qruplu sözlə izafətə girir. (4;88)

a) qəlibində olan sifətdən sonrakı söz qeyri-müəyyənlikdə olarsa, üstünlüyü bildirilən sözün cins və kəmiyyətindən asılı olmayaraq sifət daim təkdə və kişi cinsində olur. Sifətdən sonra izafətə girən söz isə üstünlüyü bildirilən sözlə kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşır. Məsələn:

Bilal qəribəmizdə ən yaxşı qonşudur. بلال أفضل جار في حينا

Əminə məktəbdə ən yaxşı tələbədir. أمانة أفضل طالبة في المدرسة

Müsləman kişilər dünyada ən üstün kişilərdir. المسلمون أفضل رجال في العالم

b) qəlibində olan sifətdən sonra gələn söz müəyyənlikdə olarsa, sifət təyin etdiyi isimlə iki cür işləyə bilər.

Üstünlüyü bildirilən sözün cins və kəmiyyətindən asılı olmayaraq sifət daim təkdə və kişi cinsində ola bilər. Məsələn:

النبي محمد افضل الناس Məhəmməd peyğəmbər insanların ən fəzilətlisidir.

فاطمة افضل النساء Fatimə qadınların ən fəzilətlisidir.

المسلمون افضل الناس Müsəlman kişilər insanların ən üstünüdülər.

Üstünlüyü bildirilən sözlə sifət məlum qaydalar əsasında uzlaşa bilər, yəni qadın cinsində فُعْلَى, müzəkkər cəmdə افعال və ya افعالون, müənnəs cəmdə فعليات və ya فعل qəliblərində olur. Məsələn:

المسلمون افضل الناس Müsəlman kişilər insanların ən üstünüdür.

المسلمات فضليات النساء Müsəlman qadınlar qadınların ən üstünüdülər.

4. “Hər, bütün, bəzi” (كُل ، جميع ، بعض) mənasını verən bir qrup sözlərin izafətdə işlədilməsi

كُل (küll, bütövlük) sözünün işlədilməsi

1) Özündən sonra təkdə qeyri-müəyyənlikdə gələn isimlə izafət yaradaraq “hər”, “hər bir” mənalərini ifadə edir.

Məsələn: Hər gün كُلَّ يوم ; Hər bina كُلِّ بناية ; Hər rəng كُلُّ لَوْن

2) Özündən sonra tək və ya cəmdə müəyyənlikdə gələn isimlə izafət təşkil etdikdə “bütün (hamı)” mənasını verir. Məsələn: Bütün gün كُلَّ اليوم ;

Bütün meyvələr كُلُّ الفواكه ; Bütün oyunlar كُلُّ الالعاب

جميع (cəm, məcmu) sözünün işlədilməsi

Cəm mənasını verən bir isimdir. Özündən sonrakı cəmdə olan isimlə izafət yaradaraq “hamı”, “bütün” mənasını verir.

Məsələn:

جميع العمال Bütün işçilər, işçilərin hamısı

جميع الطالبات Bütün tələbələr, tələbələrin hamısı

بعض sözünün işlədilməsi

1. Özündən sonrakı cəmdə olan isimlə izafət yaradaraq “biri”, “hansısa biri”, “bəziləri” mənalərini ifadə edir. Məsələn:

بعض الدول Bəzi dövlətlər, dövlətlərdən biri

بعض الاديان Bəzi dinlər, dinlərdən biri

2. Özündən sonrakı təkdə olan isimlə izafət yaradaraq “qismən” mənalasını ifadə edir. (9;226) Məsələn:

فهمتُك بعض الفهم Səni qismən başa düşdüm

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Məmmədov Ə.C. Ərəb dilinin qısa kursu . Bakı, 1998
2. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili dərsliyi. Bakı, 2013
3. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992
4. Şəkarov E. Ərəb dilinin qrammatikası. Bakı, 2011

Türk dilində

5. Dr.Ahmet Yaşar. Arapçanın Temel Kuralları. Anadolu Matbaacılık, 1996
6. D.R. Mustafa Meral Çörtü. Sarf-Nahiv, 2005

Rus dilində

7. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 2001
8. Лебедев В.В. Арабская грамматика. Москва, 2003
9. Маммедов А.Д. Учебник арабского языка. (для студентов 2-ого курса) Баку, 1984

Ərəb dilində

9. مصطفى الغلايين ، جامع الدروس العربية ، بيروت ، 1980

Ключевые слова: несогласованное определительное словосочетание, родительный падеж, виды идафы

Açar sözlər: uzlaşmayan təyini sözbirləşməsi, yiyəlik hal, izafətin növləri

Key words: inconsistent definition consonance, genitive case, types of izafets

Резюме

Употребление изафетных сочетаний в арабском языке

Во вступительной части статьи даются сведения об именных словосочетаниях, существующих в Азербайджанском языке. Потом рассматриваются типы определительных словосочетаний в арабском языке. Основная часть статьи посвящена разбору несогласованных определительных словосочетаний в арабском языке. Объясняются правила различных видов изафета: простой изафет, изафетной цепочки и изафета с однородными членами, и даются примеры. После этого рассматриваются словосочетания, относящиеся к «ложному изафету».

Summary

The use of izafet combinations in the Arabic language

In the introductory part of the article provides information about the nominal word combinations that exist in the Azerbaijani language. Then there is the discussion of the types of attributive phrases in Arabic. The main part of the article is devoted to the analysis of inconsistent phrases in Arabic. The rules of different types of izafet: simple izafet, izafet chains and izafet with the same member are explained and examples are given. Then the phrases related to "false izafet " are considered .

Rəyçi : dos. S.Mirzəyeva

ZAMANLARIN UZLAŞMASI PROBLEMİNİN ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ İFADƏ OLUNMASI

Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hal – hərəkətin şərtini bildirir. Baş cümlənin bir üzvünə aid olan budaq cümlələrdən fərqli olaraq, şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və orada (baş cümlədə) ifadə olunan məzmunun şərtini bildirir. Başqa cür demiş olsaq, baş cümlədə görülməyən iş, budaq cümlədəki işlə şərtlənir.

Şərt budaq cümlələrində məlum olduğu kimi hərəkət və ya hal – vəziyyət ya icra edilib, ya icra edilməyib, ya da icra olunacağı təxmin edilir. Bu nöqteyi – nəzərdən Azərbaycan alimlərindən Ə. Abdullayev şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrini üç qismə ayırmışdır:

1. İşin icra olunduğunu bildirən baş cümlələr
2. İşin icra olunmadığını bildirən baş cümlələr
3. İşin icra olunacağı ehtimal edilən baş cümlələr (1, s. 323)

Ə. Abdullayevdən fərqli olaraq Q. Kazımov şərt budaq cümlələrinin təsnifatını verən zaman “budaq cümlə + baş cümlə” modelini göstərmişdir (3, s. 388). Müəllif Ə. Abdullayevin qeyd etdiyi təsnifatın məhz budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gələn hallarında baş verdiyini göstərmişdir (3, s. 388). Bundan əlavə şərt budaq cümləsindən danışan zaman Q. Kazımov budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcıların növlərinə görə aşağıdakı təsnifatı vermişdir:

1. Asindetik şərt budaq cümlələri
2. Sintetik şərt budaq cümlələri
3. Analitik şərt budaq cümlələri
4. Analitik – sintetik şərt budaq cümlələri (3, s. 388-390)

Lakin fars dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcılar rəngarəng olmadığı üçün bu məsələyə görə təsnifat verməyə ehtiyac duymuruq.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərlə yanaşı İ. Rəhimov ingilis dilində şərt budaq cümləsindən danışan zaman hər iki müəllifdən fərqli olaraq, işin icrasını zaman baxımından təsnif edərək aşağıdakı fikirlərini qeyd etmişdir:

1. Real şərt budaq cümlələri
2. İndiki və gələcək zamana aid olan qeyri – real şərt budaq cümlələri
3. Keçmiş zamana aid olan qeyri – real şərt budaq cümlələri (5, s. 253)

Bundan əlavə İ. Rəhimov ingilis dilində şərt budaq cümləsinin hər üç növündə zamanların uzlaşmasını izah etmişdir (5, s. 254 - 256).

Ə. Abdullayev Azərbaycan dilində şərt budaq cümləsini araşdıran zaman aşağıdakı zaman uyuşmalarını göstərmişdir:

1. Budaq cümlənin xəbəri xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlənin xəbəri müzərə zamanla ifadə olunur
2. Xəbər, budaq cümlədə fəlin xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə qəti gələcək zamanla ifadə olunur
3. Xəbər, budaq cümlədə xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə əmr şəkli ilə ifadə olunur
4. Xəbər, budaq cümlədə xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə iltizam şəkli ilə ifadə olunur
5. Xəbər, budaq cümlədə fəlin xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə vacib şəkli ilə ifadə olunur (1, s. 331-333)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bəndlərin hər birinə aid misallar göstərən müəllif zamanların bu cür uzlaşmasının səbəbini aydınlaşdırmamışdır.

Müəllif qeyd etmişdir ki, şərt budaq cümlələrində baş cümlənin xəbəri, demək olar ki, şühudi və nəqli keçmiş zamanla ifadə olunmur, çünki şərt budaq cümləsində ifadə olunan iş baş cümlədəki işdən irəli düşməlidir. Əks təqdirdə budaq cümlədəki işin icrası üçün şərt ola bilməz (1, s. 335).

Bizdə müəlliflə razılaşaraq qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan, ingilis və s. digər dillərdə bəlkə də bu hadisəyə təsadüf olunmur. Lakin fars dili haqqında bu sözü deyə bilmərik. Çünki fars dilində baş cümlənin xəbərinin şühudi keçmiş (ماضی مطلق) zamanda gəlməsi hadisəsinə təsadüf olunur. məs.:

اگر نفوذ پدرش نبود خوش در زمینه ی کار و فعالیت های اجتماعی عرضه ی ابراز وجود نداشت.

Əgər atasının nüfuzu olmasaydı, özünü ictimai iş və fəaliyyət sahəsində göstərmə qabiliyyəti yox idi.

Həmin nümunədə baş cümlənin xəbərinin (وجود نداشت) şühudi keçmiş zamanda gəlməsinin şahidi olduq. Lakin Azərbaycan dilinə tərcümə olunan zaman keçmiş zamanın hekayəsində verilmişdir. Bu da Fars və Azərbaycan dillərində zamanların təsnifatının müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Şərt budaq cümlələrində bildiyimiz kimi daşlaşmış və norma kimi qəbul olunan zamanların uzlaşması məlumdur. İndiyə qədər bu budaq cümləni araşdıran iranistlər şərt budaq cümləsində hərəkətin indiki və keçmiş zamana aid olması baxımından iki təsnifat növünü göstərmişlər: real şərt budaq cümlələri və qeyri – real şərt budaq cümlələri. Əgər şərt budaq cümləsindəki hərəkətin icrası indiki və gələcək zamana aiddirsə, o zaman budaq cümlə indiki zaman iltizam şəkli ilə (مضارع التزامی), baş cümlə isə indiki zamanla (زمان حال) ifadə olunur. Topladığımız nümunələrin sayından da məlum olur ki, bu hala dildə daha çox təsadüf olunur.

(9, s. 16) اگر همسرت به این رفتارش ادامه بده من دیگه پا به خونه ی شما نمی گنارم.

¹⁵ BDU, baş müəllim. ayten.haciyeva.73@mail.ru

Əgər arvadın bu rəftarına davam etsə, mən artıq sizin evinizə ayaq qoymaram.

(9, s. 53) اگر سکوت کند فاجعه ی بزرگی به وقوع می پیوندد.

Əgər sakit dursa, böyük bir faciə baş verər.

(9, s. 75) اگر هم طوری بشه می ریم خارج زندگی می کنیم.

Əgər başqa cür olsa, gədənər xaricdə yaşayarıq.

Göstərilən nümunələrin hər üçündə baş cümlədəki işin həyata keçməsi, budaq cümlədəki iş – hərəkətin reallaşmasından asılıdır. Yəni, əgər budaq cümlədəki hərəkət həyata keçsə, baş cümlədəki hərəkət hökmən icra olunacaq.

Bundan əlavə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə hərəkət keçmiş zamana aid olarsa, məlum olduğu kimi, hər iki komponentin xəbəri keçmiş davamedici (ماضی استمراری) zamanda verilir. məs.:

(9, s. 36) اگر حسام هزار گاهی برای اشخاص با نفوذ خوش خدمتی می کرد' او هم به چنین اقداماتی دست می زد.

Əgər Hesam xoş nüfuzlu şəxslər üçün min addım xidmət göstərirdisə, o da belə işlərə əl qoyurdu.

(9, s. 36) اگر حسام دنبال کاری غیر از شغل اصلی خود می رفت' او هم بی درنگ دست به دامن پدرش می شد.

Əgər Hesam öz əsil peşəsindən başqa bir iş arxasıya gedirdisə, o da dərhal atasının ətəyindən yapışırdı.

(9, s. 13) اگر دلش می خواست به یک اشاره می توانست تمام ثروت پدرش را از شوهرش پس بگیرد.

Əgər ürəyi istəsəydi, bir işarə ilə atasının bütün sərvətini ərindən ala bilərdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu nümunələrdə hər iki cümlənin davamlı keçmiş zamanda verilməsinin şahidi olduq. Bu cümlələrdəki hərəkətlərin danışılan anda və ya ondan sonra həyata keçməsi artıq mümkün deyil. Hərəkətlərin icrasının indiki zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Keçmiş zamanda da bu iş və hərəkətin qəti olaraq reallaşması məlum deyil. İndiki zamana aid olan budaq cümlələrdə olduğu kimi, burada da baş cümlələrdəki hərəkətlərin reallaşması budaq cümlədəki hərəkətin icrası ilə şərtlənir.

Qeyd olunan nümunələrə şərt budaq cümlələrində zamanların uzlaşmasında norma kimi qəbul olunan qaydalardır. Lakin toplanılan nümunələr, aparılan araşdırmalar göstərir ki, şərt budaq cümlələrində zamanların uzlaşması heç də bunlarla məhdudlaşmır. Budaq cümlənin tələbi ilə baş cümlədəki hərəkətin reallaşması baxımından müxtəlif zamanlardan istifadə olunur. Bu hallarda felin zamanlarının da ifadə etdikləri mənalara önəm kəsb edir. məs.:

(9, s. 6) آگه قرار شد فامیل شوهرت به دینت بیاد چند تا دونه اسپند زیر تشک و بالشت قایم کن.

Əgər qərar oldu ki, ərinin ailəsi səni görməyə gəlsin, döşşək və balışın altında bir neçə üzərək gizlət.

اگر آن تابستان مه بانو تصمیم نداشت عروسی پسرش را در خانه به راه بیندازد' بدون شک دلش می

(9, s. 77) خواست تمام تابستان را به مسافرت برود.

Əgər o yay Mehbanu qərar verməsəydi ki, oğlunun toyunu evdə yola versin, şübhəsiz, ürəyi istəyərdi ki, bütün yayı səfərdə keçirsin.

Birinci nümunədə budaq cümlənin xəbərinin şühudi keçmiş zamanda verilməsinə baxmayaraq, hərəkətin icrası gələcəkdə nəzərdə tutulub. Bu cümlədə hərəkətin hələ də reallaşması mümkündür. Çünki onların (ərinin qohumlarının) gəlib gəlməməsi məlum deyil, ola bilsin ki, gəldilər və baş cümlədəki iş icra olundu.

İkinci şərt budaq cümləsində də budaq cümlənin xəbəri şühudi keçmiş zamanda verilmişdir. Lakin birincilə nümunədən fərqli olaraq burada baş cümlədəki işin artıq reallaşması mümkün deyil. Çünki budaq cümlənin felinin məzmunundan məlum olur ki, bu iş keçmişdə artıq bitib qurtarıb. İndiki zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Yəni, artıq qərar verilib ki, oğlunun toy məclisini evdə keçirsin.

Azərbaycan alimlərindən Ə.Abdullayev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dilində şərt budaq cümləsində baş cümlənin xəbəri, demək olar ki, şühudi və nəqli keçmiş zamanla ifadə olunmur. Çünki şərt budaq cümləsində ifadə olunan iş baş cümlədəki işdən irəli düşməlidir. Əks təqdirdə budaq cümlədəki iş baş cümlədəki işin icrası üçün şərt ola bilməz (1, s. 335).

Qeyd edə bilərik ki, müəllifin bu fikri məhdud dil materiallarına əsaslanır və biz bu fikri fars dilinə şamil edə bilmərik. Çünki fars dilində hər iki komponentin şühudi keçmiş zamanda verilməsi məlumdur. Şərt budaq cümləsində zamanların uzlaşmasını araşdıran Pərviz Natel Xanləri qeyd etdiyimiz kimi nümunələr əsasında bunu sübuta yetirmişdir.

Bundan əlavə toplanılan nümunələrdən məlum oldu ki, fars dilində baş cümlənin nəinki şühudi keçmiş zamanda, hətta nəqli keçmiş zamanda gəlməsi də məlumdur. məs.:

(8, s.13) اگر جا بزند' برای همیشه باخته است.

Fars dilində şərt budaq cümlələrinin xəbərinin uzaq keçmiş (ماضی بعید) zamanda gəlməsinə də təsadüf olunur. məs.:

اگر اشکان در منزل بود' مرچانه به کمک و حمایت او' می توانست هر طوری دلش می خواست بازی

(9, s. 40) کند و هر رفتاری که دوست داشت در پیش بگیرد.

Əgər Əşkan evdə oldu, Mərçanə onun köməkliyi və himayəsi ilə ürəyi necə istəyirdisə oynaya bilirdi və sevdiyi hər rəftarı edirdi.

(9, s. 70) اگر عروسی در تهران بود' به دیده ی مینا می آمدم.

Əgər toy Tehrandə olsaydı, Minanı görməyə gədərdir.

Birinci nümunənin məzmunundan belə aydın olur ki, baş cümlədəki hərəkətin reallaşması, həyata keçməsi mümkündür. Bu hadisə keçmişdə də icra oluna bilər, gələcəkdə də. Budaq cümlənin xəbərində gələcək zaman mənası da mövcuddur. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunlarından belə məlum olur ki, baş cümlədəki iş ya icra olunmuşdur, yaxud o mövcuddur, real bir vəziyyətdədir.

İkinci cümlədə isə artıq baş cümlədəki işin reallaşması mümkün deyil, onun indiki zamanla əlaqəsi yoxdur. Yəni, toy Tehrandə olmadı, biz də Minanı görə bilmədik. Kaş olaydı, görərdik. Baş cümlədəki iş reallaşmamışdır. Budaq cümlə ilə baş

cümlə elə bir münasibətdədir ki, baş cümlədə ifadə olunan məzmun həyata keçməmişdir, başqa şəkildə desək, qeyri – real bir vəziyyətdədir.

Bundan əlavə şərt budaq cümləsinin xəbərinin keçmiş zaman iltizam şəklində, baş cümlənin isə qəti gələcək zamanda verilməsinə də təsadüf olunur. məs.:

(9, s. 94) اگر اشکان با مرجانه ازدواج نکرده باشد من از خانه فرار خواهم کرد.

Əgər Əşkan Mərcanə ilə evlənməmiş olsa (evlənməsə), mən evdən qaçaçağam.

Burada baş cümlədəki hərəkətin icra olunub olunmaması hələki məlum deyil. İcra olunması sual altındadır. Əgər reallaşsa, budaq cümlədəki hərəkət qəti şəkildə gələcəkdə yerinə yetiriləcək.

Şərt budaq cümlələrində hər iki komponentin xəbərinin davamlı keçmiş zamanda (ماضی استمراری) gəlməsi də məlumdur. məs.:

اگر سوزن خیاط گم نمی شد روزی یک قبا می دوخت. (امثال و حکم).

Əgər dərzinin iynəsi itməsəydi, bir gün qəba tikərdi.

Cümlənin məzmunundan da aydın olur ki, işin həyata keçməsi artıq mümkün deyil. Davamlı keçmiş zamanda verilməsinin səbəbini bu cür izah etmək olar ki, bu hərəkət keçmişdə müntəzəm olaraq, davamlı şəkildə icra olunub. Yəni, dərzinin iynəsi həmişə itib və o, qəba tikə bilməyib. Bu hadisə bir dəfə baş verməyib, dəfələrlə təkrar olunub.

Şərt budaq cümləsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə zamanların uzlaşması, deyə bilərik ki, zaman budaq cümləsindən daha rəngarəngdir. İndiyə qədər yazılmış fars dili dərsliklərində, qrammatika kitablarında bu budaq cümlənin iki, üç zamanı verilibsə, araşdırmalar göstərdi ki, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə zamanların uzlaşmasının geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Baş cümlədəki işin icrasının məhz budaq cümlə ilə şərtlənməsi, budaq cümlənin ümumi olaraq baş cümlənin bütün məzmununa aid olması burada zamanların uzlaşmasında heç bir məhdudiyyət yaratmır, yəni mənanı və məntiqi uzlaşmanı qorumaq şərtlə komponentlərin xəbərlərini istənilən zamanda vermək mümkündür. Fars dilinin zənginliyi, xüsusilə də poeziya dilinin rəngarəngliyi və şərt budaq cümlələrinin daha çox danışq dilində işlənməsi bu budaq cümlələrdə zamanların uyushmalarını geniş tədqiqata cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1974.
2. Axundov A., Felin zamanları, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1961.
3. Kazimov Q., Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2007.
4. Kərimov A., Fars dili, Bakı, Adilovlu nəşriyyatı, 2011.
5. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1966.
6. Sultanov R. Fars dilinin tədrisi metodikası, Bakı, ADU nəşri, 1973.
7. Şəfai Ə., Rüstəmov T., Ələkbərova A., Zülfüqarova F., Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası, Bakı, ADU nəşri, 1982.
8. نسرین قیبری (کافی) حکم کیست؟ حکم چیست؟ تهران: نشر پیکان، ۱۳۷۸
9. نسرین قیبری (کافی) عشقی به لطافت بران تهران: نشر پیکان، ۱۳۷۹

Ключевые слова: сложноподчинённое предложение, придаточное предложение, понятие времени, согласование времен

Key words: Subordinate complex sentence, conditional branch sentence, concept of time, coordination of times

ПРОБЛЕМА СОГЛАСОВАНИЯ ВРЕМЕНИ В СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С УСЛОВНЫМИ ПРИДАТОЧНЫМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ РЕЗЮМЕ

Условно придаточное предложение выражает условие действия. В отличие от ветвящихся предложений, которые принадлежат одному члену главного предложения, условное придаточное предложение связано с общим содержанием основного предложения и выражает состояние содержания, выраженного в нем (в основном предложении). Другими словами, работа, проделанная в основном предложении, обусловлена работой, проделанной в придаточном предложении. Как мы знаем, в условных предложениях есть согласование времен.

До сих пор иранисты, изучавшие придаточное предложение, выделяли два типа классификации в условно-придаточном предложении с точки зрения того, принадлежит ли действие настоящему и прошедшему времени: реальные условные придаточные предложения и нереальные условные придаточные предложения. Если действие в условно-придаточном предложении относится к настоящему и будущему времени, то ветвь выражается в настоящем времени в форме обязательства, а главное предложение выражается в настоящем времени. Исследование условного придаточного предложения показывает, что по комбинации времен в этом типе, сложноподчиненные предложения более красочны, чем придаточные предложения. Условность согласования главного предложения с придаточным, принадлежность придаточного предложения главному предложению не создает никаких ограничений временным согласованиям, т.е. указывание компонентов возможно в любое время, при условии сохранения смысла и логической последовательности.

THE PROBLEM OF MATTERING TIMES IN COMPLEX SENTENCES WITH CONDITIONAL BRANCH SENTENCES

Summary

The conditional clause refers to the terms of the condition of the action in the main clause. Unlike branch sentences, which belong to one member of the main sentence, the conditional branch sentence is related to the general content of the main sentence and expresses the condition of the content expressed therein (in the main sentence). In other words, the work done in the main sentence is conditioned by the work done in the branch sentence. As we know in conditional clauses, it is known that there is a coincidence of petrified times and accepted as the norm. So far, Iranians who have studied this branch sentence have identified two types of classifications in the conditional branch sentence in terms of whether the action belongs to the present and the past tense: real conditional branch sentences and unreal conditional branch sentences. If the conditional action in the branch sentence refers to the present and future tenses, then the branch sentence is expressed in the present tense in the form of an obligation, and the main sentence is expressed in the present tense. Research in the conditional branch sentence shows that the combination of tenses in this type of subordinate compound sentence, we can say that time is more colorful than the branch sentence. The fact that the execution of the work in the main sentence is conditioned by the branch sentence, the fact that the branch sentence belongs to the whole content of the main sentence does not create any restrictions on the harmony of tenses, ie the messages of the components can be given at any time.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ANTİK DÖVRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ TURİZM LEKSİKASININ FORMALAŞMASINDA EKSTRALİNGVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU

GİRİŞ: Sosiolingvistik baxımdan ingilis dilində turizm leksikasının yaranması və inkişafı aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Turizm elmi, nəqliyyat vasitələrinin inkişafını, ticarəti, diplomatiyanı stimullaşdıraraq İnsan cəmiyyətinin inkişafı tarixində mütərəqqi rol oynamışdır. Turizmin mütəmadi inkişafı dünya tarixinin zəruri bir hissəsi olmuşdur.

Müasir turist ədəbiyyatında turizmin yaranması və inkişafı mərhələləri barədə vahid bir fikir yoxdur, lakin bütün dilçilər bir fikirdə yekdildirlər: M.V.Sokolova, L.P.Voronkova, M.B.Birjakov və başqaları iddia edirlər ki, XIX əsrə kimi olan dövr barədə ancaq turizmin inkişafına qədərki dövr kimi danışmaq olar. Voronkova öz əsərində C.Wokerə istinad edərək turizmin inkişafını səyahət zamanı istifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq 5 dövrə bölməyi təklif edir. Onun fikrinə görə, turizmin inkişafında ilk dövr insanların hələ ibtidai nəqliyyat vasitələrinin istifadə olunduğu sənayeyə qədərki dövrüdür. Növbəti dörd dövr isə dəmir yollarının, avtomobilin, reaktiv avialaynerlər əsri və dəniz layner kruizləri kimi yeni nəqliyyat vasitələrinin kəşfi ilə bağlıdır. [6, s. 28]

Amerikalı alimin bu fikri əlbəttə müəyyən mənada doğrudur, lakin bizim fikrimizcə turizm kimi global bir sənayeni bir meyarla – nəqliyyat vasitələrinin inkişafı ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. Nəqliyyat vasitələri turizm sahəsində bütün dövrlərdə mühüm rol oynamışdır.

Voronkova turizmin inkişafını 4 dövrə bölmür. Bu bölgüdə o, XIX əsrin əvvəlinə kimi olan dövrü turizmin inkişafına qədərki dövr kimi qəbul edir. XVIII əsr turist və otel xidmətlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrin meydana çıxması ilə elitar turizm dövrü kimi qeyd oluna bilər. XIX-XX əsrlər ictimai turizmin yaranması dövrü kimi xarakterizə olunur. L. P. Voronkova II Dünya müharibəsindən bugünkü dövrə kimi olan dövrü kütləvi turizmin inkişafı dövrü hesab edir [6, s. 35].

M.V.Sokolova turizmin yaranmasının və inkişafını insan cəmiyyətinin qədim dövrlərdən bizim dövrə qədər formalaşması tarixi ilə əlaqəli şəkildə tədqiq etmişdir [8, s. 96].

İngilis dilində turizm leksikasının formalaşmasına təsir edən ekstralingvistik amillər.

Sosiolingvistik yanaşma mövqeyindən çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, turizmin yaranmasının və inkişafının bütün mərhələləri turizm leksikasının yaranması və inkişafında öz əksini tapmışdır.

İngilis turist leksikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun xüsusi fəaliyyət sahəsi kimi qəbul edilməsindən öncə formalaşmağa başlamasıdır.

Turizm sahəsi üzrə ədəbiyyatı araşdırarkən bir sıra dil vahidi sosiolingvistik baxımdan təhlil edilmişdir.

Ekstralingvistik amilləri lingvistik amillərlə vəhdətdə tədqiq edərək ingilis dilində olan turizmə aid olan söz və ifadələrin mənşəyini vahid şəkildə müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda ayrı-ayrı vahidlərin yaranma zamanı və şərtləri tədqiq edilmişdir. Ekstralingvistik tədqiqat zamanı leksik vahidlərin meydana çıxması barədə əldə olunmuş məlumat ingilis dilinin etimoloji və tarixi lüğətləri və turizm sahəsi üzrə Britaniya lüğətləri ilə dəqiqləşdirilmişdir.

“Hospitality” sözünün tarixi “tourism” sözündən daha qədim olub ilk dəfə XIV əsrdə meydana çıxmışdır. O, Latın sözü olan “hospes” sözündən törəyib, qonaq, ev sahibi, əcnəbi sözlərini özündə ehtiva edir. *Tourism* sözü isə bir qədər gec, 1772-ci ildə meydana çıxmışdır [3, s. 15]. William Theobald isə “tour” sözünün Yunan və Latın sözləri olan *circle* və *turn* sözlərindən törədiyi fikrini irəli sürür. Onun fikrincə *tourism* və *tourist* evdən çıxıb dolaşmaq və yenidən ora qayıtmaq deməkdir [4, s. 45].

Turizmin inkişafının erkən dövründə **accommodation** – qonaqlar üçün sığınacaq, **tavern** – pivəxana, **thermal spring** – isti bulaqlar, **sport tourism** – idman turizmi, **cultural tourism** – mədəni turizm, **balneological tourism** – müalicəvi turizm kimi leksik vahidlər dilin leksikasında özünə yer etmişdi. Aparılmış ekstralingvistik materialların təhlilinə əsasən yuxarıda qeyd olunmuş leksik vahidlər müasir dövrdə mövcud olan turizm növlərinin əsasının hələ antik dövrdə qoyulduğu iddiasını irəli sürməyə imkan verilir. M.V.Sokolova, L.P.Voronkova, M.B. Birjakova kimi mütəxəssislərin işlərini təhlil edərkən aydın olur ki, hələ qdim Yunanıstanda mövcud olan qonaqpərvərlik anlayışı (evindən kənara səyahət edən insanlara xidmət göstərilməsi) müasir turizm sənayesi üçün xas olan qonaqların yerləşdirilməsi, qidalandırılması, istirahət və əyləncələrinin təşkil olunması kimi fəaliyyətlərin əsasını təşkil edirdi.

Bu ekstralingvistik faktorlar hələ antik dövrdə turizm leksikasının əsasını qoymuşdur.

Daha maraqlı vəziyyət bir sıra leksik vahidlərin təhlili zamanı ortaya çıxır: **nomad**, **papyrianboat** və **palanquin**. Müasir dövrdə **nomad** sözü öz işlənmə sahəsini genişləndirmişdir. İlk mənəsi meydana çıxdıqdan bir əsr sonra yeni mənalar əldə etmişdir. Məsələn, bu söz bir dəfə səyahət etdiyi yerə ikinci dəfə getməyən turistləri bildirmək üçün istifadə olunur. **Nomad** sözünün digər mənəsi isə Avstraliyada rast gəlinir. Avstraliyanın əlşatmaz ərazilərinə turistləri aparmaq üçün istifadə olunan ikimotorlu çoxməqsədli təyyarə [7, s. 123].

Papyrian boat – *papyrus qayıq* və **palanquin** – müasir turizm sənayesində palankin leksik vahislərindən ekskursiya turlarına rəng qatmaq üçün şərq və cənub ölkələrinin mədəniyyətləri ilə turistləri tanış etmək məqsədi ilə istifadə olunur.

Antik dövr turizm leksikasında alınma sözlərin mənşəyi

Həmçinin antik dövrə məxsus olan bu 17 leksik vahidin təhlili göstərir ki, sözlərin 75 % -nin kökü yunan-latın mənşəlidir (17 leksik vahiddən 15). Hətta maraqlı faktlardan biri də odur ki, fransız mənşəli leksik vahidlər də yunan-latın mənşəlidir (17 leksik vahiddən 9).

Məsələn, ingilis dilinin etimoloji Oksford lüğətinə əsasən **hydropathy** -su ilə müalicə sözü iki yunan sözündən yaranıb: **húdōr** – su və **pátheia-müalicäüsü**

Fransız dilindən alınma yunan-latın mənşəli sözlərə nümunə olaraq **tavern** – *taverna* sözünü göstərmək olar. İngilis dilinin etimoloji Oksford lüğətinə əsasən **tavern** sözü qədim fransız sözü olan **taverne** latın yunan mənşəli **taberna** – *taverna*, *mehmanxana*, *daxma* sözündən törəmişdir [1, s. 234].

Bu sözün müasir mənasına gəldikdə fikir ayrılığı yaranmışdır.

P.H.Collinözünün «Dictionary of Hotels, Tourism and Catering Management» turizm lüğətində **tavern** – *taverna* sözünün öz mənasının itirərək istifadədən çıxdığını nəzərə alaraq, **inn**və ya **publichouse** *şəhəratrafi ərazilərdə mehmanxana, pivaxana* mənasında vermişdir [2, s.345].

O, həmçinin **tavern** – *taverna* sözünün daha ətraflı izahını verir. İlk öncə, bu sözü içki və qəlyanaltı xidmət olunan ictimai qidalanma obyektı kimi təyin edir. Həmçinin, Aralıq dənizi ətrafı bəzi ölkələrdəki çik mehmanxana və ya İtaliya və bir sıra digər ölkələrdəki çik restoran, *taverna* kimi izah edir.

Beləcə, antik dövrdə **tavern** – *taverna* sözü ictimai qidalanma və yerləşməsi stemində birləşərək qonaq pərvərlik sistemində öz yerini tutmuşdur. Bunun əsasında isə, **accommodation** – *sığınacaq* və **provision of food (fare)** – *qidalanma* kimi müasir qonaqpərvərlik istiqamətlərini nkişafına səbəb olmuşdur.

Antik dövr yunan latın mənşəli sözlərdən başqa müasir ingilis dilinin turizm leksikasına qədim alman, qədim fransız, portuqal və ispan dillərindən sözlər də keçmişdir.

Məsələn, **Bath** – *Bat*, istularla müalicə üzrə ixtisaslaşmış kurort şəhər etimoloji məlumata əsasən qədim alman sözüolan **baþam** – *çimmək üçün yer* sözündən törəmişdir. Polisemiklik çıxıvəsində müalicəvi sularda çimmək üçün səyahətçilərin səfər etdiyi məşhur kurort **Bath** – *Bat* öz adını **bath** – *çimmək, çimmək üçün yer, hamam* sözlərindən götürmüşdür.

Bununla əlaqədar olaraq M.V. Sokolova özünün “Turizmin tarixi” kitabında belə bir maraqlı faktı qeyd edir ki, hələ e.ə. 863-cü ildə yerli bataqlıqların isti mineral bulaqların da müalicə alan kral ailəsinin üzvlərindən biri tərəfindən əsası qoyulan **Bath** – *Bat* kurortu dünya tarixində ilk kurortlardan biridir. Bu yolla artıq antik dövrdə qonaq pərvərliyin digər bir yeni qolu – **recreation** – *ictimai mədəni xidmətlər, istirahət və əyləncənin təşkili* həyata keçir [8, s. 278].

Sport sözü qədim fransız dilində **disport** – *əyləncə, xoş vax keçirmək* sözü disporter – yayındırmaq (işindən) yaranmışdır. Söz ingilis dilinə qısaltılaraq **sport** kimi alınmışdır. Bir qədər sonra isə **sport** sözünün mənası dəyişərək konkret olaraq idman, oyun və ya müsabiqə formasında fiziki məşq edərək xoş vaxt keçirmək formasını almışdır. XIX əsrdə turizmin xüsusi fəaliyyət növü kimi təşəkkül tapmasından sonra **sport** sözü turizmin bir sahəsi kimi ixtisaslaşaraq ümumişlək leksikadan çıxaraq turizm sahəsinin leksikasına daxil olur.

İngilis dilinin leksikasında həmçinin portuqal dilindən alınma sözlər də çoxluq təşkil edir. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz **palanquin** – *palankin: qədim dövrdə yüksək rütbəli şəxslərin qullar tərəfindən dəmir dirəklər üzərində daşınması üçün xüsusi parçadan olan ev* sözü portuqal dilində olan **palanquim** sözündən keçib. Sözün etimologiyasına baxdıqda söz sanskrit sözü olan **paryanka** – *çarpayı, yataq* sözündən törəmişdir. Müasir dövrdə palankin sözü turistlərin bir yerdən digər yerə daşınması üçün istifadə olunan nəqliyyat vasitəsidir.

İspan dilindən alınma sözlərdə ingilis dilində tez-tez rast gəlmək olar. **Lunch** – *qəhvəaltı* özü ispan sözü **lonja** – *tikə* sözündən alınmışdır. Qədim qonaqpərvərlik sistemin də**lunch** sözünün ilk meydana çıxması növbəti ekstralingvistik faktla müşayət olunur.

İşgüzar insanın naharı ifadəsi L.P.Voronkovanın qeyd etdiyi kimi hələ e.ə. 40-cı ildə roma kəndlisi Sekviya Lokat simasında meydana çıxmışdır. Bu fikir günorta yeməyi üçün evə getməyə imkanı olmayan tacirlərin həyatını yüngülləşdirmişdir [6, s. 98].

Lunch sözüyalnız XIX əsrdə ingilis dilinin leksikasına tamamilə daxil olaraq qəhvəaltı mənasını versə də XIX əsrdə yeni məna kəsb etmişdir: *nahar, yüngülqida*.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hoad, T. F. Oxford Concise Dictionary of English Etymology. Oxford: Oxford University Press. 2003
2. P.H.Collin«Dictionary of Hotels. Tourism and Catering Management» 2003
3. R. Griffiths.The Monthly Review. Volume 47. Front Cover.. 1772
4. William F. Theobald Global Tourism. Second Edition: The next decade 1998
5. Бижаков М.Б. Введение в туризм. СПб.: Издательский дом "Герда". 2000.
6. Воронкова Л.П. История туризма и гостеприимства : Уч. пособие ФАИР-Пресс, 2004 .
7. Ощепкова, В.В.; Петриковская, А.С.; Миничева, Н.П. и др. Австралия и Новая Зеландия. Лингвострановедческий словарь Издательство: М.: 2001
8. Соколова М.В. История туризма Учебное пособие. - М.: Мастерство, 2002. 352 с

SUMMARY

The role of extralinguistic factors in the formation of English tourism lexicology in ancient times.

The article attempts to investigate the extralinguistic factors that influenced formation of tourism vocabulary in ancient times. It also reveals the stages of development of tourism as a type of activity. The article highlights 17 borrowings from different languages in the ancient times, divide them into various lexical semantic groups and deals with their origin. The study reveals that extralinguistic factors play an important role in laying the foundations of tourism vocabulary in antiquity.

Key words: Tourism lexicology, extralinguistic factors, lexical semantic groups, borrowings

РЕЗЮМЕ

Роль экстралингвистических факторов в формировании английской туристической лексикологии в древности.

Согласно исследованию, формирование туризма на английском прошло долгую историческую путь развития. Этот процесс, который начался в античности, был завершен в эпоху глобализации. Таким образом, проведенные анализы показывают, что большинство слов, принадлежащих античности сформировавшись в последующие столетия, включились в лексику и были представлены как термины, относящиеся к глобальной индустрии туризма. 17 лексических единиц из разных языков, участвующих в исследовании, были расследованы с точки зрения лексической семантики, изучены их происхождение, даны объяснение и перевод. В результате исследования было определено, что экстралингвистические факторы играли важную роль в создании основ туристической лексики в античности.

Ключевые слова: Туристическая лексика, экстралингвистические факторы, лексические единицы, заимствования

Rəyçi: ADU-nun “Ümumi dilçilik” kafedrasının müdiri,
f.i.e.d., prof. Azad Yəhya oğlu Məmmədov

БЕЗЛИЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В синтаксисе русского языка одной из важнейших сторон работы лингвистов является изучение типов простого предложения и в первую очередь, безличных предложений – самой многочисленной группы глагольных односоставных предложений.

Употребление безличных предложений являются основным способом представления категории безличности – уникального явления русского языка. Изучение данного типа предложений остается актуальной проблемой языкознания и на протяжении многих лет находится в центре пристального внимания лингвистических исследований.

Хотя некоторыми лингвистами отрицалось существование односоставных предложений, в том числе и безличных, появление в русской грамматике раздела «Односоставные предложения» было закономерным этапом развития лингвистической мысли. [4, С. 370]

Нельзя отрицать грамматическую односоставность таких предложений, как *Ему не спится* и *Мне стало скучно*, так как это означало бы признать их структурно-семантическое тождество с соответствующими им по значению двусоставными конструкциями, а именно: *Он не может спать. Я скучаю*. Можно утверждать, что перед нами не структурно-семантическое тождество, а явление семантической синонимии, т.е. структурно-семантическое сходство. Для того чтобы понять происхождение, историю зарождения безличных предложений, необходимо выявить, что такое безличные предложения в современном русском языке, установить их типы по значению и по структуре.

Термин «безличные предложения» ввел Востоков А.Х. Это особый тип односоставных предложений, который не представляет собою единства ни по структуре, ни по функциональному назначению отдельных членов, и в то же время нельзя не отметить и наличие общих языковых признаков данного типа предложений.

Безличные предложения представляют собой самую разнообразную по структуре и семантике разновидность предложений в современном русском языке. Это одна из наиболее употребительных типов предложений и постоянно подчеркивается тенденция роста и все более широкого распространения безличных конструкций.

Е.М. Галкина-Федорук, автор фундаментального труда по безличности, утверждает: «Этот рост объясняется ... развивающимися формами мышления, расширением средств изобразительности, а также различными грамматическими процессами», характеризует безличные предложения, как предложения, в форме сказуемого которых «не выражено значение лица и нет указания на него в данном контексте». [3, С. 308].

Еще А.М. Пешковский обращал внимание на то, что «безличные предложения, по-видимому, отнюдь не есть остатки чего-то убывающего в языке, а наоборот, нечто все более растущее и развивающееся». При этом он отмечал, что «можно прямо сказать, что история новых языков есть история вытеснения личного предложения безличным» [5, С. 315-337].

С точки зрения А.А.Потебни «... под безличностью глагола давно привыкли понимать не отсутствие грамматического лица, а известные его свойства». И в качестве примера (для сравнения) он приводит односоставные определенно-личные и безличные предложения: «*Люблю*» и «*Светает*».

В первом предложении налицо указание на 1 лицо, которое определяется по личному окончанию 1 лица, единственного числа *-ю* (или *-у*) (т.е. определенный субъект – *я люблю*), во втором предложении субъект неопределенный («*светает*» что? – неизвестно что). Общеизвестно, что основным значением безличных глаголов является значение состояния, и признак, обозначенный глаголом *светает*, более емкий по своему содержанию из-за широты признака (*светает* – общее состояние природы), и в данном предложении Потебня указывает на своеобразное проявление лица.

Проблема определения сущности безличных предложений остается спорной. Лингвисты дают различную оценку безличным предложениям, трактуют неодинаково из-за особой специфики данного типа предложений.

Хотя и существует проблема определения природы безличных предложений, лингвисты пришли к единому мнению в следующих вопросах:

1. Безличные предложения существуют;

2. Безличные предложения выражают действие или признак безотносительно к субъекту действия;

3. В безличных предложениях нет и не может быть подлежащего (форма имени в именительном падеже);

4. Главный член безличных предложений выражается формой, не указывающей на отношение высказывания к 1-му, 2-му или 3-му лицу;

5. Большая часть безличных предложений выражают значение состояния.

Так считают, к примеру, Е.М. Галкина-Федорук, В.В. Бабайцева, П.А. Лекант, Н.Ю. Шведова и др.

В предложении *Работу уже сдали* глагол *сдали* выражает действие, которое мыслится как совершаемое определенным лицом, а не само по себе.

Это предложение неопределенно-личное. В отличие от такого типа предложений, в безличных действие глагола представлено без участия субъекта действия, т.е. подлежащего, например: *Отцу не здоровится. Ему неуютно*. Это бессубъектные безличные предложения. В данных предложениях хотя и есть указание на действующее лицо (*отцу, ему*), однако форма сказуемого не допускает наличия именительного падежа, и действие таким образом протекает без субъекта. [6, С. 29].

В такого рода предложениях безличная форма используется в тех случаях, когда надо обратить внимание на действие, усилить данное действие. Отсутствие деятеля в предложениях, в которых не допускается грамматическое подлежащее, является семантической основой безличных предложений. [1, С. 173].

В бессубъектных безличных предложениях в основном употребляются собственно безличные глаголы: *моросит, светает, смеркается, штормит*, но могут быть и личные глаголы в безличном употреблении: *темнеет, светлеет, яснееет* и др.

Отсюда можно сделать вывод, что действие в безличных предложениях не соотносится с деятелем, субъектом действия, и этот признак является общим значением для таких предложений. Показателем таких значений является форма безличности – сказуемые в форме 3 лица единственного числа в настоящем и будущем времени или в форме среднего рода прошедшего времени: *Скоро светать будет. Уже совсем стемнело. На дворе было тихо.*

Главный член безличного предложения может иметь разные формы:

- а) спрягаемо-глагольную: *Вечереет. Пахнет снегом. Мне не спится.*
- б) именную: *Мне грустно и легко. В просьбе отказано.*

Производитель предикативного признака может выражаться косвенным падежом существительного, местоимения: *Отцу взгрустнулось. Его знобит.* При категории состояния и кратких причастиях в прошедшем и будущем времени употребляется глагол-связка *быть* в безличной форме: *Приятно было с вами познакомиться. Грустно будет расставаться.* В настоящем времени связка не употребляется (она нулевая).

Таким образом, безличное предложение – синтаксическая единица, характеризующаяся односоставностью, бесподлежащностью, грамматической бессубъектностью. Это является общим свойством всех глагольных односоставных предложений.

Говоря о категории безличности, академик В.В. Виноградов утверждает, что данная категория является «семантическим центром особых глагольных слов – безличных глаголов». [2, С. 383-385].

Односоставные безличные предложения имеют параллели среди двусоставных предложений (синонимичные им конструкции), например: *Нам весело – Мы веселимся. Ему плохо – Он чувствует себя плохо. Мне не думается – Я не могу думать.*

«В настоящее время категория эта уже всеобща, то есть форму эту можно образовать от каждого глагола (*мне читается, говорится, работается, лежится, чихается* и т.д. ...).» [5, С. 346].

Параллельные образования – это очень богатый ряд соотношений. Данные соотношения количественно увеличиваются за счет образования безличных глаголов от личных с помощью аффикса *-ся(-сь)*, которые, присоединяясь к личным глаголам, придают им безличность. При всем этом двусоставность, как утверждают некоторые языковеды, не вытесняет безличность.

Семантическое значение личных и соотносительных безличных глаголов может быть очень близко. В таком случае они становятся взаимозаменяемы без ущерба содержанию текста и выбор личного или безличного глагола будет зависеть от автора высказывания. По наблюдениям некоторых ученых и личное, и безличное предложения встречаются в равном количестве, и нет тенденции вытеснения одного типа другим. Однако некоторые языковеды отмечают явный перевес безличных глаголов в предложениях, то есть безличные конструкции.

В русском языке нет единой классификации безличных предложений. Существуют несколько классификаций предложений данного типа. Языковеды, классифицируя безличные предложения, исходят из грамматической формы как главного члена (сказуемого), так и других членов данного предложения и таким образом проводят синтаксический анализ структуры безличных конструкций.

В частности, Пешковский А.М. в своем труде «Русский синтаксис в научном освещении», классифицируя безличные предложения, выделяет следующие семантико-структурные группы безличных предложений, которые строятся по различным моделям. [5, С. 318].

Наиболее продуктивные группы:

1. Предложения, обозначающие физическое состояние человека, например: *Спину тянет. Ногу свело.* Они строятся при помощи глагола

3-го лица, а в прошедшем времени в форме среднего рода.

2. Предложения, обозначающие стихийные явления природы, например: *Ветром сдувает. Дождем смыло.* Строятся с участием глаголов 3-го лица, а в прошедшем времени – в форме среднего рода и существительного в творительном падеже.

3. Предложения, в которых сказуемое составное, состоящее из связки *было* (прош.вр.), *будет* (буд.вр.), в настоящем времени связка нулевая, выражается словами категории состояния, например: *Было холодно.*

Сделалось душно. Сюда же относятся предложения с существительным в дательном падеже или инфинитивом: *Ребенку страшно. Рано вставать.* Также могут использоваться слова *можно, должно, надобно, надо, нужно*, которые Пешковский называл «бесформенными словами», и слова категории состояния *жаль, охота, досуг, лень, грех, пора, нельзя, грехи* др., например: *Нам было жаль потерянного времени.*

4. Отрицательные предложения с личным глаголом в роли безличного и со страдательным безличным составным сказуемым плюс существительное в родительном падеже, например: *Ни облачка на небе не бродило. А бабьей глупости меры не положено.*

Безличные предложения – одна из наиболее употребительных типов предложений и постоянно подчеркивается тенденция роста и все более широкого распространения безличных конструкций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1978. – С.173
2. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. – М., 1958. – С.271. Виноградов 1986: С. 383-385]
3. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке/Вопросы синтаксиса современного русского языка/Под ред. Виноградова В.В. - М., 1950. – С.308.
4. Грамматика русского языка. – М., 1954. – Т.2. – Ч.1. – С.73 – 74. Грамматика русского языка. – 1954. – С.370.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938, С. 346. С.315 – 337. С.318
6. Филлин Ф.П. Русский язык: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – С.29.

Ключевые слова: односоставность, безличность, предложение, семантика, структура, классификация.

Keywords: mononuclear sentence, impersonality, sentence, semantics, structure, classification

Açar sözlər: tək tərkibli, şəxsizlik, cümlə, semantika, struktur, təsnifat.

РЕЗЮМЕ

Категории безличности – уникальное явление русского языка. В русском языке ученые сталкиваются с проблемой определения сущности безличных предложений и, как следствие, нет единой классификации данного типа предложений.

Актуальность темы определяется интересом лингвистов к данным проблемам.

Цель данной работы состоит в определении типов безличных предложений – самой многочисленной группы глагольных односоставных предложений.

В работе проводится синтаксический анализ структуры безличных конструкций, которые строятся по различным моделям, выделяются семантико-структурные группы.

К анализу привлечен довольно большой материал, включающий типы безличных предложений.

Summary

The category of impersonality is a unique phenomenon of the Russian language. Scientists are faced with the problem of determination of the essence of impersonal sentences in the Russian language and, as a result, there is no common classification of this type of sentences.

The relevance of the topic is determined by the linguists' interest in this problem. The purpose of this work is to determine the types of impersonal sentences which are considered to be the largest group of mononuclear verbal sentences.

The research provides a syntactic analysis of the structure of impersonal constructions that are formed according to the different models; the semantic-structural groups stand out. Quite a lot of material is involved in the analysis, including the different types of impersonal sentences.

XÜLASƏ

Şəxsizlik kateqoriyası rus dilinin unikal hadisəsidir. Dilçilər şəxsiz cümlələrin təyini ilə bağlı problemlərlə qarşılaşır və nəticədə, bu cür cümlələrin eyni təsnifatı yoxdur.

Mövzunun aktuallığı dilçilərin bu məsələyə olan marağı ilə bağlıdır.

İşin məqsədi tək tərkibli fəli cümlələrin ən çox saylı qrup sayılan şəxsiz cümlələrin təyini.

İşdə müxtəlif modellərlə qurulmuş şəxsiz konstruksiyanın sintaksik təhlili aparılır, semantik-struktur qruplar müəyyən edilir. Təhlilə şəxsiz cümlələrin növü ilə bağlı geniş material daxildir.

Рецензент: проф. С. Магеррамова

Tovus Əşrəf qızı Həmidova¹⁷
İNGİLİS DİLİNİN DÜNYA DİLLƏRİNDƏ YERİ

GİRİŞ: Ana dili bir millətin ən dəyərli ünsiyyət vasitəsidir. Xalqın milli psixologiyası, xarakteri, təfəkkür tərz, bədii yaradıcılıq, dini və mədəni durumu kimi mühüm xüsusiyyətləri, əlamətləri dildə və dil vasitəsilə meydana çıxır. Dil birbaşa insan təfəkkürünün səlis şəkildə ifadəsidir.

Bildiyimiz kimi, dünyada müxtəlif dillər mövcuddur və bu dillər vasitəsi ilə dünya xalqları bir-birləri ilə ünsiyyət qurur. Dünya dilləri yer üzündə üç minə qədər mövcuddur. Yüz əlli ildən çoxdur ki, dünya dillərinin ümumi şəkildə öyrənilir, dil tipləri müəyyənləşdirilir. Dünya dilləri iki cür təsnif olunur: tipoloji və ya morfoloji, geneoloji.

Morfoloji təsnif həm qohum, həm qohum olmayan dilləri əhatə edərsə, geneoloji təsnif yalnız qohum dillər üzrə aparılır. Qohumluğuna görə dillər dil ailəsi adlanır: Türk dillər ailəsi, Sami, Hami ailəsi və s (8).

Hər hansı dilin başqa dil ilə qohumluğu öyrənilirsə, tarixi inkişafı və material cəhətdən yaxınlığı əsas meyar hesab olunur. Dillərin tarixiliyi dərinliyə getdikcə bu qohumluq daha da aydınlaşır. Dillərin qohumluğu tarixi müqayisəli metod ilə öyrənilir. Təsviri metod isə eramızın əvvəllərində qədim Yunanıstanda ərəb, hind dilçiliyində və b. dillərdə tətbiq olunan metoddur.

Dünyada danışılan dillərin hamısı bir dil ailəsinə mənsubdur. Dilin yazılı tarixi çox qısa olduğu üçün, çox az dilin qəti kökü bilinməkdədir. Dil ailələrinin təyin olunması, dil tiplərinin müəyyən olunması uzun elmi işlər nəticəsində mümkün olmuşdur.

Dünya dilləri arasında Hind-Avropa dil ailəsi ən böyük [dil ailələrindən](#) biri hesab edilir. Bu dil ailəsi bütün qitələrdə istifadə edilməkdədir. Hind-Avropa dil ailəsi qrupunda danışanların sayı təxminən 2,5 milyard nəfərdən ibarətdir (7).

Hind-Avropa dilinin Avropa qolu Roman qrupu (fransız, ispan, italyan, portuqal, rumın, katalon, provansal, sefard), Slavyan qrupu (rus, ukrayna, belorus, serb, xorvat, bosniya, bolqar, makedon, sloven, slovak, çex), Baltik qrupu (ölü dil olan Pruss, litva dili, latış dili). Keltqrupu (breton, qall, irland, şotland, kənevek, Yunan qrupu, Alban qrupu və xüsusilə, German dili ailəsi ingilis, alman, holland, afrikaans, isveç, norveç, island, idiş dillərindən ibarətdir.

German dili də öz növbəsində üç yarımqrupa bölünür. Şərq və şimali ingilis dili üç tarixi inkişaf dövrü keçib: qədim, orta və yeni. Alman dili yuxarı və aşağı alman dilinə bölünür. Alman dilinin şimal qrupuna - isveçrə, norveç, island və sairə dillər aiddir. Roman dili-ispan, portekiz, Kelt, Yunan dili aiddir. Mesit və toxar dili ölü dilidir (7).

Bütün dünya dilləri kimi ingilis dilinin də öz quruluşu, lüğət tərkibi və sairə ilə fərqlənir. İngilis dilinin bəzi ümumi qanunauyğunluqları, dil vahidlərinin sistemli təşkili və s. xasdır. İngilis dili daşıyıcısı olan xalqın minilliklərlə hesablanan mədəniyyəti, həyatı onun dilində, dilin şifahi və yazılı formalarında, müxtəlif janrların abidələrində öz əksini tapır.

Ahəngdar fonemlər sistemi, geniş lüğət tərkibi, zəngin leksik və qrammatik vasitələrə malik olması, şəkilçi sistemində çox ciddi bir ardıcılığın formalaşması, söz yaratma prosesində az sözlə çox məna ifadə etmək imkanları, söz sırasında özünəməxsus qanunauyğunluqların mövcudluğu ingilis dilinin ən qədimdən ictimai həyatda böyük nüfuza malik olduğunu təsdiq edir. Çoxəsrlik təkamül yolu keçmiş ingilis dilinin tarixi çox qədimdir. Bu dil hazırki inkişaf mərhələsinə çatmaq üçün çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Zaman-zaman bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmiş və bunlar da ingilis dilinin söz ehtiyatına önəmli təsirini göstərmişdir.

İngilis dili [Hind-Avropa dillərindən](#) german dilləri ailəsinə aiddir. Morfoloji quruluşuna görə flektiv-analitik dildir. Doğma dil kimi 410 milyon insan bu dilin daşıyıcısıdır. İngilis dilində ikinci dil kimi bir milyard insan danışır. İngilis dili [BMT](#)-nin altı rəsmi və işçi dillərindən biridir.

[İngilislərin](#) təbii dili, [İngiltərənin](#), faktiki [Böyük Britaniyanın](#), [ABŞ](#)-in 31 ştatının, [İrlandiyanın](#), [Kanadanın](#) və [Maltanın](#) iki rəsmi dilindən biri, [Avstraliyanın](#), [Yeni Zelandiyanın](#) rəsmi dilidir (9). İngilis dili [Asiya](#) ölkələrindən [Hindistan](#), [Pakistan](#) kimi bir sıra ölkələrin rəsmi dili olmuşdur. Bir mənbə də qeyd edilir: “Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-birini başa düşmək üçün çox vaxt ingilis dilində danışırlar. Çünki ingilis dili böyük kütlə tərəfindən qəbul edilən global dil hesab olunur. Hindistan da, Pakistan da buna misal ola bilər. Hindistanda 24 müxtəlif dildə danışan bir milyondan çox əhali üçün ingilis dili ümumi dil hesab olunur” (7). [Afrikanın](#) bəzi dövrlərində də ingilis dili rəsmi dil kimi istifadə olunub. İngilis dilinin əlifbası [VII əsrdən latın qrafikası](#) əsasında hazırlanmışdır. ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, İrlandiya, Car, Yeni Zelandiya, Sinqapur ingilis dilində danışırlar.

İngilis dili bir neçə yüz il bundan əvvəl Britaniya adasının istilaları nəticəsində yaranmışdır. İngilis dilinin inkişaf tarixi üç dövrə bölünmüşdür:

1. Qədim ingilis dili (450–1066).
2. Orta dövr ingilis dili (1066–1500).
3. Yeni dövr ingilis dili (1500-ci ildən indiki dövrə qədər). (6, s. 27).

İngilis dilinin ilk inkişaf mərhələsi hesab edilən qədim ingilis dilini anlamaq çox çətinidir. Qədim ingilis dilinin yazı nümunələrini yalnız bəzi ekspertlər oxuya bilər. Qədim ingilis dilində fransız dilindən bir çox söz götürülüb. İngilis dilinin bu

¹⁷ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

МЕСТО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА МИРОВЫХ ЯЗЫКАХ РЕЗЮМЕ

В годы независимости английский язык достиг такой стадии развития, что можно легко выразить различные идеи, слова, концепции, специальные научно-технические термины, созданные в результате научно-технического развития. Это показывает, что английский язык развивается с точки зрения социального и культурного развития.

Научный английский язык это язык научных трудов, учебники, монографии. Главный признак логика, последовательность и терминология.

Статья посвящена месту и роли английского языка в мировых языках. Различная научная литература была использована в написании

THE PLACE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE WORLD LANGUAGES SUMMARY

In the Independent years, the English language has reached such a stage of development that the various ideas, words, concepts, special scientific and technical terms created as a result of scientific and technical development can easily be expressed. This shows that Azerbaijani language is progressing in terms of social and cultural development, its publicist, artistic and scientific styles are further developed and enriched.

The English literary language is the language of scientific works, textbooks, monographs.

The article is devoted to the place and role of English in world languages. The different scientific literature was used in the writing of the article.

RƏYÇİ: dos.E. Vəliyeva

KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ SƏS MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Düzgün kommunikasiya insanın cəmiyyət üçün mədəni, yetkin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının başlıca göstəricilərindən biridir. Düzgün kommunikasiya nitq mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Nitq mədəniyyəti insanın lüğət ehtiyatını, onun məqsədə, məzmunu uyğun danışmaq və yazmaq bacarığını, dinləyici və oxucusunun tələbinə uyğun üslub seçimini, rəhbərliyin əsas cəhətlərini əhatə edir. İctimai həyatın, tədris olunan fənlərin, həyata keçirilən müxtəlif tipli tədbirlərin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada nitqə, nitq mədəniyyətinə, gözəl natiqlik məharətinə diqqət yetirilməsin. Məktəblərdə bu problemin həlli üçün tədris prosesindən əlavə tədbirlər keçirilir. Məsələn. Məktəblərdə kommunikasiya zamanı nitq rejminin yaradılması, müəllim və şagirdlərin, hətta məktəbə gələn qonaqların, valideynlərin, digər kənar şəxslərin nitqinə müxtəlif tələblər verilir. Buraya dialekt və şivə xüsusiyyətləri ilə danışmağın qadağan edilməsi, orfoqrafiyanın orfoepiyaya tətbiq edilməməsi, ədəbi tələffüz qaydalarına riayət edilməsi və s. tələblər daxildir. Lakin nitq mədəniyyətinin inkişafını təkcə, məktəblə, təlimlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Nitq mədəniyyəti ailədə, məhəllədə, kollektivdəki nitq mühiti ilə əlaqədar inkişaf edir. Ona görə də ailədə valideynlərin, məktəbdə müəllimlərin, məktəbdənkənar müəssisələrdə, kollektivlərdə çalışanların əsas vəzifələrindən biri gənclərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına kömək etməkdir. Nitq mədəniyyəti şəxsin yüksək mədəni göstəricilərindəndir. Məhz bu səbəbdəndir ki, son dövrlərdə Azərbaycan təhsil sistemində nitq mədəniyyətinə diqqət artmış, istər orta, istərsə də ali məktəblərdə, dərslərdə, elmi-tədqiqat əsərlərində nəzəri və metodiki ədəbiyyatlarda bu məsələyə geniş yer verilmişdir.

Nitq mədəniyyəti dedikdə birinci növbədə bu anlayışın məzmununu aydınlaşdırmaq, sonra isə onun normalarını və bu normaların xüsusiyyətlərini izah etmək lazımdır. Bu haqda oxuyuruq: "Nitq dil anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bunlar bir hadisəni iki cəhətdir. Dil dedikdə, ünsiyyət vasitəsi olan sözün xüsusiyyətləri, yəni, onun səs tərkibi, morfoloji quruluşu, bir-biri ilə əlaqə formaları, sözlərdən cümlə düzəltmək qaydaları kimi cəhətlər nəzərdə tutulur. Bu vasitə və qaydalar özlüyündə donuqdurlar, yalnız ünsiyyət prosesində tətbiq olunduqda, onlardan istifadə etdikdə canlanırlar, yeni keyfiyyət qazanırlar. Beləliklə, dil vasitələrinin, qaydalarının ünsiyyət prosesində tətbiqinə nitq deyilir" (6, s.3). Bəs nitq mədəniyyəti nədir? Bu ifadədə mədəniyyət sözü geniş anlayışdır və onun sahələri çoxdur: davranış mədəniyyəti, mətbəx mədəniyyəti, təsərrüfat mədəniyyəti və s. "Mədəniyyət" hamı tərəfindən dəyərləndirilən, qəbul olunan cəhətləri əhatə edir. Nitq mədəniyyəti anlayışını dərinlən başa düşmək üçün nitq ilə dil məsələlərini aydınlaşdırmaq, dərk etmək lazımdır. F. Sosyur dili ictimai, nitqi fərdi hesab edir. Dil ünsiyyət vasitələrini əhatə edirsə, nitq ünsiyyətin özüdür (6, s. 4).

Nitq mədəniyyəti haqqında bir çox təriflər vardır. Ümumiyyətlə, dil və nitq probleminə dair elmi və metodiki ədəbiyyatda bir çox fikirlər mövcuddur ki, bunların hamısı haqqında danışmaq imkan xaricindədir. Bu fikirlərdən yekun nəticəyə gəlmək olar: "Ünsiyyət prosesində dil vasitələri və qaydaları hamı tərəfindən bəyənilərək qəbul edilib işlənirsə, dəyərləndirilirsə, bu nitq mədəniyyəti hesab edilə bilər" (1, səh.269). Bir çox dilçilərə görə, nitq mədəniyyəti ədəbi dil normalarına əməl etmək deməkdir. Ensiklopediyada isə yazılır: "Nitq mədəniyyəti - nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq şəkildə istifadə etmək bacarığıdır" (1, s. 269).

Beləliklə, insanın yüksək keyfiyyətlərindən biri onun yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Nitq mədəniyyəti insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında böyük rol oynayır. İnsanlar nitq mədəniyyətinə yiyələndikcə xarici aləmdəki əşyalar, hadisələr haqqında biliklərə yiyələnirlər. Nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi onun dilin bütün sahələri, cəhətləri – fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı, qrammatika, orfoepiya, orfoqrafiya, üslubiyyat ilə birlikdə inkişaf edir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin bütün komponentlərini kompleks şəkildə mənimsəmək lazımdır. Nitqdə bütün normalara – aydınlıq, məntiqilik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, obrazlılıq, ardıcılıq, emosionallıq və s. kimi normalara riayət edilməlidir. Bütün bu işlər təlim zamanı yerinə yetirilir. Belə ki, təlim şagirdlərin nitq mədəniyyətinin mənbələrini üzə çıxarır, nitq inkişafının imkanlarını artırır. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin həm öz nitqlərinə, həm də başqalarının nitqinə məsuliyyətlə, şüurlu şəkildə yanaşmaları üzərinə iş aparmalıdır. Məşhur metodist Y.Kərimov yazır: "Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranması silahıdır. Ona görə də müəllim nitqin inkişafı ilə birlikdə şagirdlərin təfəkkürünü də inkişaf etdirməlidir" (5, s. 398). Müəllif göstərir ki, şagirdi başlı-başına buraxmaq, ünsiyyət prosesində nitqin öz-özünə inkişaf edəcəyinə ümid bəsləmək səhv olardı. Uşaqlara düzgün danışmağı öyrətmək üçün müəllim onun nitqinin bütün sahələrinə, sözlərin necə tələffüz etməsinə, vurğunu düzgün ifadə etməsinə, sözləri, ifadələri yerli-yerində işlətməsinə, intonasiasına və s. diqqət yetirməli, şagirdin bu sahədəki nöqsanlarını düzəltməlidir.

İnsan öz düşüncələrini, fikirlərini ifadə etmək üçün müvafiq sözlər, ifadələr seçməyi bacarmalıdır, fikrini məntiqi cəhətdən düzgün qurmağa çalışmalıdır. Bu cəhətdən K.Uşinski deyirdi ki, uşaqların dil, nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün hər şeydən əvvəl, onlarda düzgün fikirləşmək qabiliyyəti formalaşdırmaq lazımdır: "Fikirdən ayrılıqda dili inkişaf etdirmək mümkün deyil, ona üstünlük verərək, fikirdən əvvəl inkişaf etdirmək isə, şübhəsiz, zərərli" (7, s. 42).

Kommunikasiya prosesində nitqin düzgün inkişaf etdirilməsi üçün müəllim bu sahədə didaktik tələbləri bilməli, bu tələblərə təlim prosesində əməl etməlidir.

Şagirdlərin nitqi inkişaf etdikcə onlar təlim materialını daha yaxşı qavrayır, yadda saxlayırlar. Şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi, inkişaf etməsi onların fonetika, leksikologiya, qrammatikanı necə mənimsəmələrindən də çox asılıdır. Ona görə də təlim prosesində sözün səs kompleksini, leksik mənasının və s. dərinlən mənimsədilməsi davamlı şəkildə həyata keçirilməlidir.

¹⁸ Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi nigar40@mail.ru, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Kommunikasiya zamanı şagirdlərdə nitqin səs mədəniyyətinin də inkişafına diqqət yetirilməlidir. Bu iş nitq mədəniyyətinin demək olar ki, tərkib hissələridir. Nitqin səs mədəniyyəti anlayışına səslənən nitqi xarakterizə edən xüsusi tələffüz keyfiyyətləri – orfoepiya, səs tələffüzü, diksiya, həmçinin səs tələffüzünün elementləri – intonasiya, səs sürəti, bundan başqa nitqin ünsiyyət mədəniyyətinin əlamətləri – nitqin tonu, eləcə də şagirdlərin nitqi eşitmə qabiliyyəti və eşitmə aparatının inkişaf etdirilməsi və s. məsələlər daxildir.

Nitqin səs mədəniyyəti üzərində işlər, əsasən, ibtidai siniflərdən başlayır. Y.Kərimov yazır ki, kiçik yaşlı uşaqların əksəriyyətinin nitqinin səs mədəniyyəti nöqsanlı olur. Belə ki, ayrı-ayrı səsləri düzgün tələffüz etməmək, tələsik və anlaşılmaz danışmaq, ləng danışmaq, kəkələmək, sözdə səsləri, hecaları buraxmaq kimi hallar nitqin səs mədəniyyəti üzərində ciddi işlər tələb edir. Belə nöqsanlar uşaqlarda komplekslərin olmasına gətirib çıxarır, hətta onların əqli inkişafının geri qalmasına səbəb olur. Buna görə də, nitqi nöqsanlı şagirdlərlə müəllimlər ciddi şəkildə işlər aparmalıdır. Bu hallarda müəllimlər müxtəlif yollar axtarmalı, şagirdlərin səs mədəniyyəti üzərində işlər aparmaqla onların nitqindəki qüsurları, nöqsanları aradan qaldırmalıdır. Təcrübə göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin də, ali məktəb tələbələrinin də səs mədəniyyəti üzərində işlərin aparılması zəruridir. Ona görə də Azərbaycan dili müəllimləri şagirdlərin fonematik tələffüz və eşitmə qabiliyyətinin inkişafı qayğısına qalmalı, onların dilimizin səslərinin, fonemlərinin düzgün tələffüzünə nail olmalıdır. Müəllim elə etməlidir ki, şagirdlər səslənməsinə görə yaxın olan dil vahidlərini – səsləri, sözləri fərqləndirməyi bacarsınlar. Nitqin səs mədəniyyəti üzərində düzgün iş aparılırsa, şagirdlər səslənməyə görə ayrı-ayrı sözlərin mənasını başa düşüb dərk edirlər. Nitq prosesində bəzən şagirdlər fonemləri səhv tələffüz edirlər, buna görə də sözlərin mənası dərk edilmir, qarışıq düşür. Məsələn: boz-poz, səhər-zəhər, baxır-paxır, səhər-şəhər. Şagirdlərin nitqində səslərin səhv tələffüzü zamanı didaktik işlərə yer vermək lazımdır. Məsələn, şagirdlərin qarışdırdıqları səslərə uyğun sözləri yazdırmaqla, sözlərin mənasını tapmağı, onları cümlədə işlətməyi tələb etmək bu sahədə işlərin məzmununa daxildir.

Nitqin düzgün, aydın ifadə edilməsi nitqi yaradan artikulyasiya orqanlarının - əsas danışq üzvlərinin – (dil, dişlər, burun, çənə, damaqlar, qırtlaq, səs telləri, ağ ciyərlər) və s. sağlamlığından, vəziyyətindən çox asılıdır. Tələffüz zamanı ağ ciyərlərdən gələn hava axını saydığımız orqanlardan keçərək bir sıra maneələrə rast gəlir və rəqslənmə sayəsində ağır boşluğunda nitq səsləri əmələ gəlir. Nitq cihazında mövcud olan bəzi çatışmazlıqlara, pozuntulara görə şagirdlər bəzən səsləri düzgün tələffüz edə bilmirlər. Bu vaxt müəllim nitqin səs mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün yol axtarmalı, səs tələffüzünə nail olunca məqsədyönlü işlər aparmalıdır. Şagirdin düzgün tələffüz edə bilmədiyi səsi müxtəlif nitq materiallarında möhkəmləndirmək mümkündür. Müəllim, belə səslərin sözün əvvəlində, ortasında, axırında işlənməsinə aid nümunələri lövhədə yazır və həmin sözləri şagirdlərə ifadəli şəkildə ucadan oxutdurur. Məsələn, şagird “r” səsini tələffüz edərkən çətinlik çəkirsə, müəllim *rayon, radio, tarix, taraz, damar, hamar, qar, tar* tipli sözləri şagirddən təkrar-təkrar oxumağı tələb edir. Bundan başqa həmin səsə iştirak etdiyi yanılmaclar, şeirlər, tapmacaların oxunması, əzbər söylənməsi də faydalı iş növlərindən hesab olunur. Nitqin səs mədəniyyəti üzərində iş zamanı məşğələlərdə materialların çətinlik dərəcəsi tədricən artırılır.

Təlim prosesində nitq orqanlarının üzərində müəyyən məşqlər də aparıla bilər. Məsələn, alt çənəni bir qədər müəyyən vəziyyətdə saxlamaq, dodaqların çəvikliyi inkişaf etdirmək olar. Təlim prosesində nitq səsləri üzərində aparılan işlər nəticə verməzsə, artıq bu işə loqopedlər cəlb edilməlidir.

Orta məktəblərin ibtidai siniflərində, yaxud yuxarı siniflərində, həmçinin ali məktəblərdə nitqin səs mədəniyyəti üzrə işlər əsasən fonetika təlimində yerinə yetirilir. Lakin bu cür işlər ali məktəblərin müvafiq fakültələrində - filologiya fakültəsində “İfadəli oxu” fənninin tədrisi prosesində də həyata keçirilə bilər.

Nitq prosesində tənəffüsün düzgünlüyü də əsas meyarlardan biridir. Y.Kərimov bu haqda yazır: “Adi hallarda nəfəsalma və nəfəsvermənin uzunluğu, təxminən, eyni ritmlə burun vasitəsilə yerinə yetirilir. Nitq prosesində nəfəsalma sürətlə, nəfəsvermə isə yavaş-yavaş, qənaətlə baş verir. Nitqdə fasilənin dəqiq gözlənilməsi, nitqin axıcı və ifadəli olması nəfəsalmanın nə qədər düzgün təşkil edilməsindən asılıdır” (5, s. 417). Müəllif burada maraqlı bir faktı nəzəri cəlb edir və göstərir ki, nəfəs ala-ala danışmağa alışan uşaqlar hava ehtiyatını tam yeniləşdirə bilmədiklərindən tələsik, səsləri təhrif edir, unudurlar. Belə uşaqlar adətən alçaqdan danışır. Onların qeyri-dəqiq, fasiləsiz nitqi bəzən məntiqsizliyə aparıb çıxarır. Müəllifin fikrincə, nitqin səs mədəniyyəti səs tələffüzü üzərində işləməyi tələb edir. Səs tələffüzü nədir? səs tələffüzü səs tonu ilə əlaqədardır. Səs tələffüzü səs tonunun bir qədər diqqətlə qalxması və düşməsinin – rəqslənmənin tezliyi ilə ifadə olunur. Beləliklə, səs tonu ilə əlaqədar olaraq nitqin səsləri gah uca, gah orta, gah da zəif tələffüz edilir.

İnsanların səsləri öz çalarları ilə fərqlənirlər ki, bu, səs tələffüzü adlanır. Tembr səs tələffüzü, tutqun, boğuc, rəvan və s. olması ilə fərqlənir. Səs tələffüzü, düzgün nitq mədəniyyətinə yiyələnmək səs mədəniyyəti üzərində işlərin təmin edilməsindən, həmçinin şəxsin özünün səs qorunmasından – səsi gərgin saxlamamaq, ucadan qışqırmamaq, soyuqdan qorumaq və s. də asılıdır.

Rus metodistlərindən M.A.Ribnikovanın bu haqda fikri maraqlıdır. “İnkişaf etməmiş, qeyri-dəqiq nitq səslərinin qarışdırılması aydın olmayan diksiya, sait və samitlərin kifayət qədər ayrılmasından fərqlənir. Nitq üzərində iş fonetik dəqiqliyin inkişafını öz qarşısında bir vəzifə kimi qoymalıdır” (8, s. 149).

Nitqin səs mədəniyyəti üzərində iş – səslərin rəqslənməsinin, artikulyasiyasının, səslərin müxtəlif cəhətlərinin öyrədilməsi vacibdir. Şagirdlərin bir qismi müxtəlif məxrəcələrdə tələffüz edilən samitlərin səslənməsində - tələffüz edilməsində çətinlik çəkirlər. Azərbaycan dilinin fonetika kifayət qədər tədqiq edilmiş və fonetika bəhsinə həsr olunmuş əsərlərdə səslərin təsnifi, tələffüz məxrəci, artikulyasiyası geniş təsvir edilmişdir. Nitq səslərinin bütün xarakterik xüsusiyyətlərinin ənənəvi və müasir təlim metodları ilə dərinlən mənimsədilməsi şagirdlərin nitqlərinin inkişafının, onların nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının

özülünü təşkil edir. Bu məqsədlə təlim prosesində fonetik çalışmalara geniş yer vermək lazımdır. Şagirdlərə nitq səslərinin artikuliyasının dərinlən mənimsədilməsi üçün şifahi çalışmalara üstünlük vermək lazımdır. Belə çalışmalarda zamanı şagirdlər səsə müxtəlif sözlərdə, sözün ilk və sonrakı hecalarında, sonunda işlədilməsi, onun səslənməsindəki fonematik incəlikləri praktik şəkildə dərk edirlər. Məsələn: **alim, katib, kamil, arif** tipli sözlərin yazılışında **a** səsinin uzun tələffüz edilməsini göstərən heç bir işarədən istifadə edilmir. Belə sözlərdə **a** səsinin kəmiyyətə görə dəyişikliyi – uzun tələffüz olunmasını müəllim əyani şəkildə şifahi çalışmalarda vasitəsilə mənimsətməlidirlər. Yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlərin mənimsədilməsi üçün şifahi çalışmalarda yanaşı yazılı çalışmalara da geniş yer verilməlidir ki, şagirdlər orfoepiya və orfoqrafiya arasındakı fərqi görmə yaddaşı vasitəsilə daha yaxşı yadda saxlaya bilsinlər. Şifahi çalışmalarda zamanı şagirdlərin diksiyası da inkişaf etdirilir ki, bu da nitqin səs mədəniyyəti üzrə işlərdən biri kimi onları yaxşı diksiyaya yiyələndirməkdir. Diksiya səsə aydınlığı deməkdir. Səsə aydınlığı, yəni düzgün diksiya ilk növbədə səslərin – sait və samitlərin düzgün tələffüzündən asılıdır. Səslərin düzgün tələffüz edilməsi isə nitq aparatının, nitqin anatomiyasının düzgün, dəqiq fəaliyyətindən, bu fəaliyyətin düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır. Şagirdlərin normal diksiyaya yiyələnmələri üçün müəllimin nümunəvi nitqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa müəllim bu işdə müasir texniki vasitələrdən istifadə edərək normal, gözəl diksiyaya malik olan aktyorların, diktorların lent yazılarını, disklərini səsləndirməklə məqsədlərinə nail ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII c., Bakı, səh.2
2. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və nəqliqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968
3. Abdullayev N., Məmmədov Z. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001
4. Axundov A. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1985
5. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikasi. Bakı, 2005
6. Muradov B., Bayramov H. Nitq mədəniyyətindən mühazirələr. Bakı, 2006
7. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Том, V, М, 1947, стр. 42
8. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения, Москва, 1963, стр. 149

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, diksiya, dil, ünsiyyət, nitq, səs, nitq prosesi

Ключевые слова: культура речи, дикция, язык, общение, речь, звук, процесс речи

Keywords: standard of speech, diction, language, communication, speech, sound, process of the speech

ФОРМИРОВАНИЕ ЗВУКОВОЙ КУЛЬТУРЫ В КОММУНИКАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ РЕЗЮМЕ

В статье говорится о содержании работ при формировании культуры звука в речи. Отмечается, что есть два вида речи – устная речь и письменная речь. Хотя они связаны друг с другом, но имеют свои особенности, различаются по содержанию и формам. В этом значении для развития речи используются различные формы и методы работ. Так как устная речь является средством общения, ее роль во всех сферах больше роли письменной речи. Однако в процессе обучения и в исследовательской деятельности устной речи уделяется мало внимания и имеется мало источников о правилах разговорной речи и чтении и их технологиях.

Говоря о культуре речи, следует в первую очередь определить содержание этого понятия, затем выявить нормы и особенности этих норм. По мере развития речи у учащихся они лучше усваивают и запоминают материал обучения. Выразительность речи учащихся и ее развитие тесно связано с усвояемостью ими фонетики, лексикологии и грамматики. Поэтому в процессе обучения должно продолжительное время глубоко усваиваться звуковой комплекс слова и его лексическое значение.

FORMATION OF SOUND CULTURE IN THE COMMUNICATION PROCESS SUMMARY

In article it has told about the content of works in forming culture of a sound in the speech. It is noted that there are two oral and written types of the speech. Though they are connected with each other and have the features, they differ according to contents and forms. In this meaning for development of the speech various forms and methods of works are used. As oral speech is the means of communication, its role in all spheres is more than role of a written language. However in the course of training and in research activity of oral speech not enough attention is paid and there are few sources about rules of informal conversation and reading and their technologies.

Speaking about the standard of speech it is necessary to define first of all the maintenance of this concept, then to reveal norms and features of these norms. In process of development of the speech in pupils they acquire better and remember training material. Expressiveness of the speech of pupils and its development it is closely connected with comprehensibility them phonetics, lexicology and grammar. Therefore in the course of training long time a sound complex of a word and its lexical meaning has to be acquired deeply.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

ÜNSİYYƏTİN DİOLOJİ VƏ MONOLOJİ FORMALARI

Ünsiyyət insanlar arasında məlumat mübadiləsi prosesi olub, məqsədi təqdim edilən və qəbul edilən informasiyanın anlaşılmasının təmin olunmasıdır. Ünsiyyətin əsas funksiyaları: İnformasiyaverici - həqiqi, yaxud yalan məlumatların verilməsi; Interaktiv (təşviqedic) - insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili; məsələn, müxtəlif təsir formalarından: inandırma, əmr, xahiş, tələndən istifadə etməklə hərəkətlərin razılaşdırılması, vəzifələrin bölüşdürülməsi, həmsöhbətin əhval-ruhiyyəsinə, inamına, davranışına təsir göstərmək; Perseptiv - ünsiyyət tərəfdaşlarının bir-birini qəbul etməsi və bu əsasda qarşılıqlı anlaşmanın yaradılması; Ekspressiv - emosional təəssüratların yaradılması, yaxud xarakterinin dəyişdirilməsi.

Səmərəli ünsiyyət üçün tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı anlaşma əldə olunması, ünsiyyət vəziyyəti və məqsədinin daha yaxşı anlaşılması gözlənilməlidir. Ünsiyyət sərəştəsi şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən dairəsində səmərəli əlaqələrin yaradılması üçün zəruri olan daxili ehtiyatlar sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Ünsiyyət texnikasına bələd olma və ünsiyyət qaydalarına yiyələnmə əsasında konkret şəraitdə ünsiyyət strategiyasının həyata keçirilməsi. Ünsiyyət texnikası - danışmaq və dinləmək kimi konkret ünsiyyət bacarıqlarının birləşdirilməsidir.

İnsanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın mürəkkəb sosial-psixoloji prosesi olan ünsiyyət aşağıdakı əsas kanallar vasitəsilə həyata keçirilir: nitq (verbal- latın sözü olan verbalis - şifahi, söz) və qeyri-nitq (qeyri-verbal). Nitq ünsiyyət vasitəsi kimi eyni zamanda informasiya (məlumat) mənbəyi, həm də həmsöhbətlə qarşılıqlı fəaliyyət üsulu kimi çıxış edir. İnsanın şüuru onun nitqinin aydınlığında aşkara çıxır. Sözü düzgün istifadəsi, onun ifadəliliyi və anlaşılqlığı, ifadənin düzgün qurulması və onun aydınlığı, səslərin, sözlərin düzgün tələffüzü, ifadəliliyi və intonasianın mənası mühüm rol oynayır. Müşahidələr göstərir ki, ünsiyyət zamanı ahəngdar, sakit, ölçülü-biçili danışq tərz daha cəlbədicidir. (2, səh. 56)

Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər ki, onlardan ən əsası dialoq və monoloqdur. Canlı nitq praktikasında onları təmiz şəkildə ayırmaq mümkün deyil. Bu formalar bizi tərəfdaşların müxtəlif kommunikativ vəzifələri ilə və onların həyata keçirilməsi şəraiti ilə şərtlənən fərdi səylərin birləşdirilməsinin müxtəlif üsulları baxımından maraqlandırır. Buna görə K.Menqin ardınca biz də dialoq anlayışı dedikdə «elə bir kommunikativ fəaliyyət növü başa düşəcəyik ki, onun gedində tərəfdaşların birgə məqsədi bir tərəfdaşın bu və ya digər mülahizəsi və digər tərəfdaşın həmin mülahizəni dərk etməsi nəzərdə tutulur. Dialoq üçün həmsöhbətlərin danışan və dinləyən rollarını dəyişməsi xarakterikdir». (4, səh.125) Ünsiyyətin məhsuldarlığı baxımından «dialoq» və «poliloq» terminlərindən istifadədə prinsipial fərq yoxdur, həmçinin «dialoq- monoloq» müxalifətinin yaradılması da aktual deyil, çünki dinləyən və danışanın mövcudluğu monoloqdan daha mühüm göstəricidir. «Linqvistik terminlərin lüğət- məlumat kitabı»nda poliloqun belə bir tərfi ilə rastlaşırıq: Poliloq (yunan sözü polys - «çoxsaylı» və loqos - burada söhbət) - bir neçə şəxs arasında söhbət. Məzmunu etibarilə qismən «dialoq» termini ilə uyğundur. Vəziyyətlə əlaqəlilik, özünü meydana çıxmış olmaq, xətti olmamaq poliloqun məzmununa quruluşunda maksimum dərəcədə əks olunur. Poliloqun replikalarının məna və forma əlaqəsi dar mənada dialoqa nisbətən daha çox dəyişmə amplituduna malikdir.

Müstəqil ədəbi-fəlsəfi janr kimi dialoq antik Yunanıstanda, ideoloji mübarizənin kəskinləşdiyi dövrdə, antik demokratiyanın inkişaf etməsi ilə meydana gəldi; çünki ictimai həyat hər bir yunannın həyatının əhəmiyyətli komponenti idi və onlar camaat qarşısında çıxış və mübahisə etmək bacarığına yiyələndiyi halda uğurlu şəxsiyyət hesab edilirdi. Müxtəlif mədəniyyət növləri özləri üçün xarakterik olan müxtəlif fikir mübadiləsi növləri yaradırdılar. Dinlərin öz aralarında mübarizəsinin açıq mübahisələrdə əks olunduğu hind ənənəsində xalq qarşısında diskussiyalara üstünlük verilirdi; həm də bu diskussiyalar son dərəcə dəbdəbəli, bəzən hətta teatrlaşdırılmış formada keçirilirdi; bu söz döyüşündə məğlubiyyətə uğrayan qalib gələnin qulu olar, öz mülkiyyətini qalıbə verməli, məhkəmənin qərarı ilə özünü öldürməli ola bilərdi, çünki bundan sonrakı fiziki mövcudluğunu mümkün hesab etməzdi. Nəticədə məşhur «mübahisənin hind qaydası» meydana gəldi: fikrini formalaşdırmazdan əvvəl opponentinin nəzər-nöqtəsini müəyyənləşdirmək, onu təkzib etmək və yalnız bundan sonra öz mülahizələrini izah etmək, onları tərəfdaşının mövqeyi baxımından əsaslandırmaq lazımdır.

Yunanıstanda dialoq cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin və onun potensial imkanlarının özünəməxsus meyarı idi. Antik dialoqun inkişafı daha çox yunanların əfsanə yaratmaq, mübahisə etmək, sual qoymaq və onun cavablarını axtarmaq, təfəkkürün əks və zidd formalarının vəhdətinin qəbul edilməsi meylləri ilə stimullaşdırdı. Antik dialoq qədim yunan mədəniyyətinin mühüm hissəsinə çevrildi, klassik idealın həqiqi obrazı oldu; bunların əsasında isə fikir plüralizminin, fərdi mövqələrin və nəzər nöqtələrinin bərabər hüquqlu olmasının, ümumbəşəri azadlıq prinsiplərinin, həmçinin şəxsiyyətin mütləq azadlıq və dəyərlərinin, o cümlədən bütünlükdə cəmiyyət azadlığının prinsipial şəkildə qəbul edilməsi dururdu. Yalnız sofistlər mübahisəni xüsusi tədqiqat predmetinə çevirdilər. Dialoq aparmadı bir sənət kimi qəbul edən sofistlər mübahisə edənə müəllim kimi öz xidmətlərini təklif edir və bundan ötrü pul alırdılar. Onlar dialoqu inandırma və müxtəlif nəzər-nöqtələrinin toqquşması zamanı çətin vəziyyətdən çıxma üsulu hesab edir, obyektiv həqiqəti axtarmağın qayğısına qalmadan, hər hansı qərara aid əks fikri daha tez tapmağın yollarını axtarırdılar.

Dialoqun məntiqi təbiətini sistemli şəkildə tədqiq edən ilk insan Aristotel oldu. Öz əsərlərində o, xarakterindən asılı olaraq əqli nəticələrin həqiqi, təxmini, yalan kimi əsas növlərini müəyyənləşdirir və təhlil edir. Həmsöhbətlərin qeyri-bərabər mövqələrinin onların strategiyasında ziddiyyətlər yaranmasına səbəb olduğunu müəyyən edən Aristotel dialoqların ayn-ayn növləri üzrə ümumi və xüsusi strategiyalarını hərtərəfli təsvir edir. Dialektik mübahisəni isə onların arasında ən ləyaqətli hesab

¹⁹ BDU, dosent Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

edir. Eristikalann əsası ənənəvi olaraq nitq təsiri nəzəriyyəsi hesab olunur. Müasir nitq praktikası isə digər prioritetlərə üstünlük verir: filosof N.A.Bezmenovanın fikrincə «neoritorikanın (yəni müasir ritorikanın) mərkəzi problemi istənilən fəaliyyətin əsasında duran qarşılıqlı nitq təsirləridir». (4, səh. 156) Nitqin qarşılıqlı təsirləri nəzəriyyəsinin əsasları M.M.Baxtin tərəfindən qoyulmuşdur.

Mübahisə əsaslandırılmış dialoqun, əsaslandırılmış mətnin müxtəlif növlərindən biridir. Həm də bu strukturun ünsürlərinin adlandırılması ilə əlaqədar tədqiqatçılar - Aristoteldən müasir əsaslandırma nəzəriyyəsinə işləyənlərə qədər - arasında mütləq fikir birliyi yoxdur. Lakin onların arasında dəlillərlə əsaslandırılmış mətnin ünsürlərinin müəyyənləşdirilməsində özünəməxsus bir varislik nəzərə çarpır ki, bu da aşağıda adı çəkilənləri daha əhəmiyyətli hesab etmək imkanı yaradır

Akademik lüğətlərdə monoloqu «öz-özü ilə təklikdə nitq, yaxud bir şəxsin dinləyicilərə ünvanlanmış sürəkli nitqi» şəklində izah edirlər. Şifahi monoloji nitq nitq ünsiyyətinin mürəkkəb formasıdır. Şifahi monoloji nitq qədim elm olan ritorikanın əsasında durur. Bu elm bəşəriyyətin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Monoloji nitq məqsədyönlü məlumatvermə, insanlara dil vasitəsilə şüurlu təsir göstərmə prosesidir. Natiq dinləyicilərə müəyyən mövzu üzrə müvafiq dil formalarına salınmış və müəyyən məqsəd daşıyan düşüncələri ilə müraciət edir ki, bu da ya dinləyicilərdə müəyyən hissə və duyğular oyatmağa, yaxud onları müəyyən hərəkətlərə təşviq etməyə yönəldir. Buna müvafiq olaraq, informasiya (məlumat) verən, inandıran və təhrik edən nitq növlərini müəyyənləşdirirlər.

Məlumatlandırıcı nitqin məqsədi - yenini dərk etmək və mənimsəməkdə kömək göstərmək, fənn (yaxud obyekt) haqqında anlayış verməkdir. Bu isə yalnız nitq aydın və maraqlı olduqda mümkündür. Nitqdə nəqlətmə, təsvir, mühakimə yürütmək, xüsusilə onun şərh kimi növlərindən biri üstünlük təşkil edə bilər.

Nəqlətmə - hərəkətdir; təsvir əşyanı hissələrə ayırır, xüsusi hallar haqqında danışır və onlara şəkildəki kimi əyani görkəm verir; izah - hansı əşyanın hərəkətdə olduğunu, yaxud onun quruluşunun necə olduğunu göstərir. (3, səh. 95) Nəqlətmə ilə yaradılan hərəkət hissi, konkretlik təsvir üçün xarakterikdir və izaha xas olan qanuni arılıqlıq nitqin öyrədici əhəmiyyətə malik olan daha mühüm xüsusiyyətləridir. Məlumatverici nitq ilk sözündən son sözünə kimi - əvvəlcədən düşünülmüş planın məhsuludur. Əks halda o, dolaşqı və maraqsız olacaqdır. Həm aydın, həm də cəlbədicisi olması üçün nitq dinləyicinin maraqları nəzərə alınmaqla, köhnə və yeni ünsürlərin məqsədyönlü şəkildə uzlaşdırılması əsasında qurulmalı, hər hissəsi ayn-aynıqda və bütünlükdə konkret olmalıdır. Əgər natiq mövzuya daxilolma duyğusu yaradırsa, münafiqlik-dramatik priyomlardan istifadə edərsə, auditoriyada gətirdikcə artan və düşüncələrin açılması ilə tamamlanan gözləmə hissləri yaradırsa, nitq cəlbədicisi olacaqdır. Giriş elə qurulmalıdır ki, diqqəti cəlb etsin, maraq oyatsın, natiqin məqsədini aydınlaşdırsın. Nitqin əsas hissəsi plana uyğun şəkildə, tematik tapşırığı, auditoriyanın tərkibini və ümumilikdə ünsiyyətin vəziyyətini nəzərə almaqla açılmalıdır. Nəticədə, nitqin məna üstünlüyü qabardılmalı, qarşıya qoyulan məqsəd aydınlaşdırılmalıdır; bu zaman dinləyicilərin marağı mümkün qədər yüksək səviyyədə fəallaşdırılır, nitqin məqsədinə yetişmək üçün auditoriyanın zəruri emosional vəziyyəti sabitləşdirilir. Bu funksional yönümlü çıxışlar müasir cəmiyyətin informasiya tələbatlarının sürətli intensivləşməsi şəraitində daha çox gərəqli olur. Elm və ona əsaslanan yüksək texnologiyalar bu gün, ictimai münasibətlərin ötürülməsində əsas amilə çevrilmişdir. Dünyanın aparıcı ölkələri informasiyalı, yəni biliklərə əsaslanan cəmiyyətlərə çevrilmişdi. Məlumatverici nitqin mühüm janrlarına xronikal və elmi məlumatlar, hesabat və tədqiqat məruzələri, akademik və elmi-kütləvi mühazirə, siyasi icmal və elmi xülasələr aid edilir. Monoloji nitqin mühazirə, məruzə, çıxış kimi formaları var.

Məruzə - şifahi monoloji nitqin mürəkkəb janrı olub, yazılı mətnə yaxın olan, müəyyən mövzuya (elmi, sosial-siyasi və b.) həsr olunmuş, dinləyicilər qarşısında verilən geniş məlumatdır. Məqsəd - toxunulan məsələlər üzrə dinləyicilərin fikrini formalaşdırmaq, sonrakı əməli fəaliyyətlərin xarakterini müəyyən etməkdir. Məruzənin şərhinin məntiqi mütənasib kompozisiyası, sübutluluğu ilə seçilir, burada danışanın şəxsiyyəti ikinci plana keçir. Bir qayda olaraq, məruzə kağızdan oxunur, improvizasiyalara və kənara çıxışlara yol verilmir, bunu həm də əvvəlcədən hazırlanmış plan və tezislər sübut edir. (4, səh. 178) Nitqin mövzusunun kənara çıxılması yalnız auditoriya ilə əks əlaqənin yaradılması üçün gərəqli olur və əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Məruzənin məzmunu mövzu və məruzəçinin qarşısına qoyduğu məqsədi ilə müəyyənləşdirilir. Hər şeydən əvvəl, vəziyyət təhlil edilir, məlumatlar verilir, vəzifələr qoyulur, tövsiyə verilir və qiymətləndirmə aparılır. Bir qayda olaraq, oxunduqdan sonra məruzə müzakirə edilir. Hesabat məruzəsi - bu zaman rəsmi şəxs səlahiyyətli yığıncaq qarşısında görülmüş iş haqqında hesabat verir, onu təhlil edir və nəticələrini qiymətləndirir. Belə məruzə rəsmi xarakter daşıyır, orada eyni zamanda qarşıda duran fəaliyyət haqqında danışılır və vəzifələr müəyyənləşdirilir. Onun məzmunu həm müzakirə edilir, həm də hansısa hissələri təshih edilir, ayn-ayn hissələri bəyənilir və bəzən fəaliyyət üçün proqram kimi qəbul edilir. Hesabat məruzəsi kollektiv yaradıcılığın nəticəsi ola bilər. Belə məruzədə, bir qayda olaraq, gözəl, bəlağətli nitqin başqa növlərində düzgün, yerində, bəzən isə zəruri olan ekspromt, yaxud improvizasiya olur. Məruzə bütün bölmə və müddələrinin düşünülmüş və ciddi dəlillərlə əsaslandırılmış olması, praktik istiqamətliliyi, nəticələrinin aydınlığı və tövsiyələrinin əsaslandırılmış olması ilə fərqlənir. Elmi məruzə elmi konfranslarda (simpozium, seminar, beynəlxalq konfranslar) edilir və o, quruluşuna görə mühazirə ilə oxşardır. Lakin mühazirədən fərqli olaraq, xüsusilə təbiət elmləri sahəsində məruzələr konkret sosial və digər tədqiqatlar, axtarışlar üzrə keçirilən eksperimentlərin ümumiləşdirilməsi olur.

Mühazirə - tədris materialının elmi cəhətdən əsaslandırılmış şifahi şərhli olub, sistemli, sübut edilmiş və geniş şəkildə dəlillərlə əsaslandırılmış, dəqiq müəyyən edilmiş məqsədə malikdir və biliklərin geniş yayılması formasıdır. Artıq məlum olan həqiqəti təsdiq etmək, yaxud yenisini kəşf etmək, problemi işıqlandırmaq, fərziyyə irəli sürmək və s. kimi informasiya məqsədindən başqa mühazirə, həm də dinləyicilərdə müzakirə edilən məsələyə maraq oyatmaq vəzifəsi daşıyır. İstənilən mühazirənin üç əsas məqsədi var: təhsil, maarifləndirmə, tərbiyə. Kütləvi auditoriya qarşısında çıxış olan elmi-kütləvi

mühazirədən fərqli olaraq, akademik mühazirə daha çox informasiya verir, o, elm və təcrübənin son nailiyyətlərini nəzərə almaqla müəyyən biliklər verir, dinləyicilərə canlı elmi düşüncə, elmi düşüncələrin məntiqi qurulması, mövzunun inkişaf etdirilməsi nümunəsi göstərir. Əgər akademik mühazirə ciddi elmi şərhdirsə, burada mövzunun şərh üstünlük təşkil edərsə, elmi-kütləvi mühazirə özünün informasiyalı-təbiiyəcici istiqaməti ilə seçilir, burada auditoriyaya təsir göstərilməsi üstünlük təşkil edir. Elmi-kütləvi mühazirə təkcə elmi yox, həm də sosial xarakterli nəticələrlə yekunlaşmalıdır. Bu nəticələr bütün cəmiyyətin və ayrılıqda insanın tələbləri ilə sıx bağlıdır, elmin özünün tələblərindən çox kənara çıxa bilər. Mühazirənin kompozisiya quruluşuna verilən əsas tələblər bunlardır: şərhin mütənasib məntiqi, mülahizələrin sistemliliyi, gerçəkliyin hadisələrini əsaslandırarkən isbatlılıq və dəlillərlə əsaslandırılmış olması. Mühazirənin mətni şifahi söz yaradıcılığının qanunlarına əsasən qurulur. Məruzədən fərqli olaraq, mühazirənin dil xüsusiyyətləri: kitab dilinin terminlərlə, mürəkkəb sözlər və ifadələrlə dolu olan fəlsəfi məzmunlu ciddi normalarından danışmaq dilinin ünsürlərinə qədər - çox müxtəlifdir.

Ünsiyyətin dioloji və ya monoli olmasından asılı olmayaraq kommunikativ əlaqə müəyyən şəraitdə, müəyyən iştirakçılarla və müəyyən edilmiş məqsədlə baş verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında. Bakı. 1968
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı. 1999
3. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. 1998
4. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyət və ritorika. Bakı. 2014

Açar sözlər: ünsiyyət, monoloq, dioloq, nətiq, nitq, forma

Ключевые слова: общение, монолог, диалог, говорящий, речь, форма

Key words: communication, monologue, dialogue, speaking, speech, form

ÜNSİYYƏTİN DİOLOJİ VƏ MONOLOJİ FORMALARI

Xülasə

Məqalədə ünsiyyətin insanlar arasında əsas rabitə vasitəsi olmasında bəhs edilir. Ünsiyyət zamanı məlumatın çatdırılması və ünsiyyət mübadiləsində dioloji və monoloji nitq formalarının istifadə olunması məqalədə öz əksini tapmışdır. Səmərəli ünsiyyət üçün tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı anlaşma əldə olunması, ünsiyyət vəziyyəti və məqsədinin daha yaxşı anlaşılması gözlənilməlidir. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər ki, onlardan ən əsası dialoq və monoloqdur. Canlı nitq praktikasında onları təmiz şəkildə ayırmaq mümkün deyil. Bu formalar bizi tərəfdaşların müxtəlif kommunikativ vəzifələri ilə və onların həyata keçirilməsi şəraiti ilə şərtlənən fərdi söylərin birləşdirilməsinin müxtəlif üsulları baxımından maraqlandırır. Dioloqun qurulma texnikası və ayrı-ayrı müəlliflər tərəfində fərqli yanaşmaları məqalədə geniş şərh olunub. Həmçinin monoloqun növləri və tərtibinə verilən tələblər də məqalədə göstərilib.

ДИЛОГИЧЕСКИЕ И МОНОЛОГИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ОБЩЕНИЯ

Резюме

В статье рассматривается, как общение является основным средством общения между людьми. В статье отражено использование диалогической и монологической форм общения при передаче информации и обмене общением. Для эффективного общения следует ожидать взаимопонимания между партнерами, а также лучшего понимания ситуации и цели общения. Межличностное общение может принимать разные формы, наиболее важными из которых являются диалог и монолог. В практике живой речи их невозможно различить в чистом виде. Эти формы интересуют нас с точки зрения различных способов объединения индивидуальных усилий в зависимости от разных коммуникативных задач партнеров и условий их реализации. В статье подробно описаны приемы изготовления оружия Диоло и различные подходы разных авторов. В статье также показаны виды и требования к составу монолога.

DIOLOGICAL AND MONOLOGICAL FORMS OF COMMUNICATION

Summary

The article considers how communication is the main means of communication between people. The article refers to the use of dialogic and monologic forms of communication during the transmission of information and exchange of communication. For effective communication, expect mutual understanding between partners, as well as the best understanding of the situation and the purpose of communication. Interpersonal communication can take different forms, the most important of which are dialogue and monologue. In practice, their live speech is impossible to distinguish in pure form. These forms are of interest to us from the point of view of different ways of combining individual strengths depending on the different communicative tasks of partners and the conditions of their implementation. The article describes in detail the methods of making weapons Diolo and different approaches of different authors. The article also shows the types and requirements for the composition of the monologue.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Məmmədova Nailə Kamil qızı, Mirzəyeva Aytəkin Rəfi qızı²⁰
KOMMUNİKASIYA ZAMANI DİKSIYA VƏ ETİKETLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ədəbi dilin əsasını onun yazılı və şifahi forması təşkil edir. Şifahi ədəbi dil anlayışı öz fəaliyyət dairəsinə, işlənmə yerinə görə yazılı formasından daha genişdir. Təbii ki, şifahi dil yazılı dilin ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, şifahi məruzələrin, mühazirələrin, çıxışların, ədəbi-bədii müzakirələrin və s. dilidir, gündəlik qeyri-rəsmi danışığın və ədəbi ünsiyyət vasitəsidir.

Kommunikasiyadan söhbət gedəndə adətən, onun şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir. Nitqin inkişafı üzrə aparılan təlim işlərində onun şifahi və yazılı formaları vəhdətdə götürülür. A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, "...ancaq şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir" (2, s. 15).

Şifahi və yazılı dilin hər birinin özünəməxsus ümumi və fərdi, fərqləndirici əlamətləri mövcuddur. Şifahi dil danışığın səslərini, fikrin bütün incəliklərini özündə əks etdirən, müxtəlif intonasionaları ifadə edə bilən, fikri daha tez və vaxtında ifadə etmək imkanı yaradan, adamlar arasında ünsiyyət yaratmağı təmin edən canlı dildir. Şifahi dildə danışan öz fikrini yığcam və üslubi cəhətdən tam, düzgün ifadə edə bilmir. Ona görə də bir sıra təkrarlara, üslubi xətalara yol verməli olur. Yazılı nitqdə danışan və yazan öz fikrini daha səlis, aydın, yığcam şəkildə ifadə etməyi bacarır. Bu prosesdə orfoqrafik qaydalara, yazılı dilin normalarına düzgün riayət edir.

Şifahi dil formalaşma və funksionallıq cəhətdən yazılı dildən çox qədimdir. Şifahi dildə fərdilik xüsusi yer tutur. Bu dildə fərdi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etdiyinə görə onda uzunmüddətli sabitlik ola bilməz, çünki şifahi dil dəyişkən olduğu üçün onun normaları da buna uyğun formada dəyişir. Yazının meydana gəlməsi ilə dil normalarında sabitliyin qorunması istiqamətində böyük dönüş yarandı. Normaların qorunmasına görə şifahi və yazılı dil arasında fərqlər əmələ gəlir. Yazının meydana gəlməsi dil normalarında sabitliyin mühafizəsində rolu böyük olsa da, şifahi dilin dəyişkənliyi həmin normaların dəyişməsinə daim öz təsirini göstərir. Bu təsir yazının mövcud olduğu bütün dövrlərdə, hətta indiki dövrdə də müşahidə olunur. Bu göstərir ki, yazılı dilin modelləri öz sabitliyinə görə şifahi dilin dəyişkənliyindən, çevikliyindən daim geri qalır.

Dil strukturlarının informasiya vasitəsi kimi formalaşmasında nitq prosesinin əhəmiyyəti böyükdür. O, dil strukturlarının bütün modellərini əhatə edir. Şifahi nitq formaları dilin bütün səviyyələrində (fonetik, leksik, qrammatik) əks olunur. Bunların hər birində norma və xüsusi qanunlar üzrə fəaliyyət göstərir. Belə ki, fonetik normalar, kökün quruluşu, leksik normalar mənə və anlayış, qrammatik normalar isə şəkilçi paradigması, birləşmə və cümlə daxilindəki sözlərin ardıcılığı ilə əlaqədar bir şəkildə formalaşır. Bütün normalar dil vahidlərinin uyğun qanunauyğunluqları əsasında meydana çıxır. Normaların yaranmasına təsiri edən bütün qanunauyğunluqlar dilin fonetik sistemində fəaliyyət göstərir. Fonetik sistemdə baş verən bütün inkişaf və dəyişmələr həmin qanunlara əsaslanır. Fonetik sistemə aid olan qanunlar bunlardır:

- 1) Asanlaşma qanununun - əsas prinsipi samit səslərin söz əvvəlində asan tələffüzünə şərait yaratmaqdır;
- 2) Yumşalma qanunu - söz sonunda işlənən samitlərin novlulaşmasından, karların cingilitiləşməsindən ibarətdir;
- 3) Uyuşma qanunu - saitlərin ahəngində, uyuşma, və yerdəyişmə hadisələrində öz təsirini göstərir (4, s. 63).

Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunə, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İti tempdə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı "udulur", səslər anlaşılmır. K.S.Stanislavski bu cür nitq haqqında demişdir: "Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağın yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Ayrı-ayrı hərf və hecaların buraxılması əzilmiş burun, çıxarılmış göz və ya diş, kəsilmiş qulaq və bu kimi şikəstliklər təsirini bağışlayır. Bəzi adamlar ehtiyatsızlıq üzündən sözləri yapışdırıb, mənasız və formasız kütləyə çevirəndə mən balın üstünə düşmüş milçəyi xatırlayıram və tutqun dumanda payız palçığı və çiskinini təsəvvürümə gətirirəm" (3, s. 62).

Kommunikasiya zamanı nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də **diksiya**dır. Diksiya latınca *dictio* sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətti yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir.

Diksiyanın pozulması digər tələblərə əməl olunduqda belə (sözlər mənaya uyğun işlənildikdə, cümlədə söz sırası gözlənildikdə, cümlələrdə fikrə uyğun bağlılıq olduqda və s. hallarda) nitqi anlamağı çətinləşdirir. Bu cür danışığda sözlər "ağızdan tökülür", çox zaman sözün axırı, əvvəli aydın deyilmir, səslər qarışdırılır, bitişik şəkildə tələffüz olunur. Məsələn; **sizəldi** (sizə gəldi), **götdü** (götürdü), **otdu** (oturdu), **gə tapaq** (gəl tapaq), **çəkşə gələnlər** (çəkilişə gələnlər), **buagörə** (buna görə), **sonsamitlə bitən** (sonu samitlə bitən), **ümmilli** (ümummilli), **sutiyada** (studiyada) və s. Bəzən düzgün tələffüz pis diksiya ilə təhrif olunur.

Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını bir qədər çətinləşdirir. Belə nitqi dinləyən gərginlik keçirir, tez yorulur, söhbətin məbədi ilə az maraqlanır, diqqətini başqa istiqamətə yönəldir.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, bu sahədə şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin üstlüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla aydın diksiyaya nail olmaq mümkündür. Auditoriya qarşısında

²⁰ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti və müəllimi

çıxış edən natiq (mühazirəçi) nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməli, danışq cihazından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Nitqin səs mədəniyyəti dedikdə bura artikulyasiya aparatının düzgün qurulması, səs və sözlərin düst tələffüz edilməsi, ünsiyyət şəraitinə görə səsin gücünün tənzimlənməsi, nitq sürətinin gözlənilməsi, intonasiyaya, ifadəliliyə əməl olunması, nitqi eşitmə qabiliyyətinin yaradılması və s. daxildir. Nitqin səs mədəniyyəti səs cihazı, onun funksiyasını normal şəkildə yerinə yetirməsi məsələsi ilə sıx bağlıdır. “Nəfəs, səs və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, pauza, vurğu, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir” (1, s. 28).

Diksiyanın pozulması səbəblərindən biri danışq və ya oxu zamanı nəfəsin düzgün tənzim olunmamasıdır. Məlumdur ki, ağciyər tələffüz zamanı tələbata uyğun olaraq xaricə hava buraxır və bu hava ehtiyatının sərf edilməsi sözdən, cümlədən asılı olaraq müxtəlif ölçülü olur: nəfəsləmədə hava ağciyəyə adi ölçüdə, tədricən daxil olduğu halda, tələffüz zamanı ağciyərdən xaricə müxtəlif ölçülərdə buraxılır. Bəzən danışanlar tələffüz zamanı nəfəslərini lazımi ölçüdə sərt etmədiklərindən cümlənin sonuna yaxın hava ehtiyatı tükənir, danışan sanki boğulur, səsin gücü aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, danışan cümlənin mənalı hissələrində, təbii şəkildə ehtiyac olduğu yerdə nəfəsini dərmir, cümləni birnəfəsə deyir və ya oxuyur. Məsələn: *Hər il yay gələndə bizim kənd bir başqa olur: dağların qar qalmış zirvəsi, meşələrin havası, bulaqların şırıltısı, yaylaqdakı quzuların mələşməsi adamı ayrı bir aləmə aparır. Şəhərdə yaşadığın bütün həyat o zaman insana yuxu kimi görünür: sanki öləndən sonra cənnətə düşmüş kimi.* Bu obrazlı ifadələrlə zəngin, peyzaj məzmunlu cümlələri düzgün oxuyub çatdırmaq birinci növbədə nitqin aydınlığı ilə əlaqəlidir.

Nitq etiketləri əsasən şifahi nitqin keyfiyyət göstəricisidir. Etiket davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Nitq etiketləri dedikdə, nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin nitq formulları sistemi başa düşülür.

Nitq etikətinə yiyələnməmiş olmanın səviyyəsi insanın *peşə yarahlığı səviyyəsini* müəyyən edir. Bu, ilk növbədə, dövlət qulluqçularına, siyasətçilərə, müəllimlərə, hüquqşünaslara, həkimlərə, menecerlərə, sahibkarlara, jurnalistlərə, xidmət sahəsində çalışanlara, yəni öz işinin xüsusiyyətinə görə daima insanlarla ünsiyyətdə olanlara aiddir.

Nitq etikətinə malik olmaq nüfuz qazanılmasına kömək edir, inam və hörmət yaradır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək insana özünü inamlı və sərbəst hiss etmək imkanı verir, insan öz səhvləri və düzgün olmayan hərəkətləri üçün narahatlıq keçirməkdən və başqalarının istehza hədəfi olmaq qorxusundan qurtarır.

Nitq etiketi həm də davranışın xarakterini, yəni salamlamanın növbəliliyini nəzərdə tutur.

Birinci salamlayır:

- Kişi – qadını;
- Yaşca kiçik olan – böyük olanı;
- Yaşca kiçik olan qadın – yaşca özündən çox böyük olan kişini;
- Vəzifəcə kiçik olan – vəzifəcə böyük olanı;
- Nümayəndə heyətinin üzvü – heyətin rəhbərini (öz heyəti, yaxud xarici olmasından asılı olmayaraq).

Nitq formullarının sonucu qrupu ayrılma formullarıdır. Onlar aşağıdakıları ifadə edir:

- ✓ Arzulamalar: *Yaxşı yol! Görüşənədək!*
- ✓ Yeni görüş ümidini: *axşama qədər* (sabaha, şənbəyə, yaxud bazara qədər). *Ümidvaram ki, ayrılığımız az sürəcək.*
- Tezliklə görüşmək ümidilə.*
- ✓ Bir də görüşmələrinə inanmadıqları halda, ayrılığın uzun sürəcəyi halda: *Əlvida! Çox güman ki, daha görüşməyəcəyik!*
- Haqqınızı halal edin!*

Müxtəlif nitq situasiyalarında, ünsiyyətin bütün formalarında (məsələn, müəciət, görüşmə, ayrılma, yolasalma, təbrik, alqış, telefon danışığı və s.) işlədilən belə söz, ifadə və cümlələrdən, formullardan bir neçəsini nümunə göstərək.

Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: *İcazə verin kömək edirəm; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edərdəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?*

İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: *İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın.*

Məmnun olmaq məqamında: *Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram.*

Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: *Bu məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm.*

Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: *Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım.*
İntizama dəvət, məzəmmət etmə: *Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz.*

Qarşılama məqamında: *Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz.*

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
2. Qurbanov A. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti problemləri mövzusunda elmi-metodiki konfransın materialları. Bakı, 1988
3. Stanislavski K. Mənim səhnə həyatım. Bakı, 1963
4. Плевако Ф.Н. Избранные речи. М.: Юрайт, 2009

Açar sözlər: nitq, kommunikasiya, diksiya, etiket, qanun, mədəniyyət
Ключевые слова: речь, общение, дикция, этикет, закон, культура
Key words: speech, communication, diction, etiquette, law, culture

KOMMUNİKASIYA ZAMANI DİKSIYA VƏ ETİKETLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Məqalədə kommunikasiya zamanı diksiya və etiketlərin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Kommunikasiya zamanı nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Diksiya latınca *dictio* sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir. Nitq etiketləri əsasən şifahi nitqin keyfiyyət göstəricisidir. Etiket davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır.. Nitq etiketinə malik olmaq nüfuz qazanılmasına kömək edir, inam və hörmət yaradır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək insana özünü inamlı və sərbəst hiss etmək imkanı verir, insan öz səhvləri və düzgün olmayan hərəkətləri üçün narahatlıq keçirməkdən və başqalarının istehza hədəfi olmaq qorxusundan qurtarır.

ВАЖНОСТЬ ДИКЦИИ И ЭТИКЕТОВ В ОБЩЕНИИ

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается важность дикции и ярлыков в общении. Одним из факторов, создающих четкость речи при общении, является дикция. Дикция образована от латинского слова *dictio*, что означает, что слова произносятся правильно и звучат в соответствии с их знаменателем. В той степени, в которой четкая и разборчивая линия облегчает понимание письменной речи, правильная дикция также обеспечивает понимание и понимание устной речи. Речевой этикет - это в основном показатель качества устной речи. Этикет означает соблюдение правил поведения и общения. Поскольку общение - это человеческая деятельность, процесс, в котором участвует человек, во время общения учитываются характеристики речевого этикета. Речевой этикет помогает завоевать престиж, укрепить доверие и уважение. Знание и соблюдение правил речевого этикета позволяет человеку чувствовать себя уверенно и свободно, избавляя его от переживаний по поводу своих ошибок и проступков и страха быть высмеянным окружающими.

THE IMPORTANCE OF DICTIONARY AND LABELS IN COMMUNICATION

SUMMARY

The article discusses the importance of diction and labels in communication. One of the factors that create clarity of speech during communication is diction. Diction is derived from the Latin word *dictio*, which means that words are pronounced correctly and sounds according to their denominator. To the extent that a clear and legible line makes written speech easier to understand, correct diction also ensures that oral speech is understood and comprehended. Speech etiquette is mainly an indicator of the quality of oral speech. Etiquette means following the rules of behavior and communication. Since communication is a human activity, a process in which a person participates, the characteristics of speech etiquette are taken into account during communication. Having a speech etiquette helps to gain prestige, build trust and respect. Knowing and following the rules of speech etiquette allows a person to feel confident and free, freeing him from worrying about his mistakes and wrongdoings and the fear of being ridiculed by others.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

NİTQIN KOMMUNİKATİVLİYİ VƏ ONUN FORMALARI

"Nıq – müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə edən şəxsin fəaliyyəti, danışığı; mürəkkəb məzmunun həm informasiya, həm çağırış – müraciət, həm də dinləyicini təhrik etmə və s. ifadəsi üçün dilin müxtəlif vasitələrinin işlədilməsidir" (1, s. 187). Dil və nıq eyni bir hadisənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhətidir. Nıqın aydınlığı və təsirli ola bilməsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün nıq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nıqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nıq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nıq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nıq aktıdır. Nıq dilin konkret ünsiyyət şəraitində realizə olunması, informasiyanın ötürülməsi və əldə edilməsidir. Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, nıq ünsiyyətin özüdür.

İsveçrə dilçisi məşhur F.de Sössürün "Ümumi dilçilik kursu" adlı əsərində dil və nıqın oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. O, dil və nıqı iki müxtəlif hadisə hesab etmiş, göstərmişdir ki, dil qrammatik sistem və lüğət tərkibindən, yəni dil vahidlərindən, nıq həmin vahidlərdən ünsiyyət məqsədilə istifadədir. Nıq fərdi danışıq və eşitmə faktorlarından ibarətdir (6, s. 65). Sonralar bu tezisə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmiş, fikirlər söylənilmişdir. Bu fikirlər nəticə etibarilə belə ümumiləşdirilmişdir ki, dil və nıq fərqli kateqoriyalar olsa da, bu iki anlayış bir-birinə bağlıdır, bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir. Dilin funksiyaları (məlumatvermə, ünsiyyət, təsərgöstərmə) nıqın da funksiyalarıdır. Dil nıqın hesabına, nıq da dilin hesabına zənginləşir. Dil nıqdə fəaliyyət göstərir. Nıqdən təcrid olunanda o mücərrəd bir mahiyyət daşıyır, ünsiyyət, anlama üçün yararsız olur. Nıq ünsiyyət prosesi olduğundan nıq və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqələr bu prosesdə baş verir.

Nə qədər yaxın və qarşılıqlı əlaqədə olsa da, dil və nıqın özünəməxsus cəhətləri vardır ki, bu onları bir-birindən fərqləndirir. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Dil həmcə nıqdən genişdir;
2. Dil ümumxalq, nıq fərdi səciyyə daşıyır;
3. Dil ünsiyyət vasitəsi, nıq ünsiyyət prosesidir;
4. Nıq fikrin ifadəçisidir, dil təfəkkürün formasıdır;
5. Dilin əsas mahiyyəti ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Nıqın əsas cəhəti məzmunluluq, aydınlıq, mənalılıq, təsirlilik və dəqiqlikdir;
6. Dil nıqın silahıdır, məhsuludur, nıq dilin hər dəfə ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilməsidir;
7. Dil dilçiliyin, nıq psixologiyanın tədqiqat obyektidir.

Nıq *yazılı* və *şifahi* formada təzahür edir. Hər bir fərd öz fikrini şifahi və yazılı formada ifadə edir. Nıq aktının baş verməsində şərait, məkan, danışanın mədəni səviyyəsi, savadı mühüm rol oynayır. Nıqın şifahi və yazılı növləri arasında əlaqə və bağlılıq var. Şifahi və yazılı nıqın formalaşmasında, kommunikativ funksiya daşımada fizoloji amillərlə yanaşı, görmə, eşitmə, duyma kimi hiss üzvləri də iştirak edir. Nıqın mədəni səviyyəsinin müəyyənəlməsində həmin üzvlərin mühüm rolu var. Şifahi və yazılı nıq arasında qarşılıqlı əlaqə ilə yanaşı, fərqlər də mövcuddur. Belə ki, şifahi nıqın törəmə prosesi öz-özünə əmələ gələn axından ibarətdir, danışan söhbət zamanı danışıq üzvlərinin fəaliyyətindən xəbərsizdir. Yazılı nıqdə isə danışan öz fəaliyyətinə tam nəzarət edir. Şifahi nıqdə dil, yazılı nıqdə əl və göz fəaldır. Göz əlin hərəkətini düzgün istiqamətləndirir. Şifahi nıq eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan səslə, tələffüz edilən nıqdır. Danışan adamlar nıq zamanı birbaşa bir-birinin üzünü və bədəninin hərəkətini görür, səsinə, ahənginə duyur, nıqın məzmununu anlayır. Bu nıqdə məqsəd danışanın dinləyicinin anlayacağı şəkildə öz fikrini ifadə etməsidir. Şifahi nıqın əsas vəzifəsi ədəbi dilin normalarına yiyələnməkdir.

"Şifahi nıqın düzgün təşkil edilməsinin ilkin şərti ədəbi dili bilmək, ondan istifadə etməyi bacarmaqdır. Burada dilin düzgünlüyünə və təmizliyinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Şifahi nıqdə ləhcə elementlərinə və əcnəbi sözlərin təhrif olunmuş formasına yol verilməməlidir" (5, s. 85). Varvarizm, vulqarizm və jaqron sözlər mümkün qədər şifahi nıqdə işlədilməməlidir. Şifahi nıq canlı, ifadəli və obrazlı olmalıdır. Nıqı zənginləşdirmək və onun aydınlığını gücləndirmək üçün sinonimlərin işlədilməsinin də əhəmiyyəti çox böyükdür. Şifahi nıq nə qədər canlı, təsirli və ekspressiv olsa, dinləyicilər bir o qədər ona maraqla, heyranlıqla qulaq asarlar.

Şifahi nıq intonasiya, mimika və jestlərlə təmin olunur. Bu nıqdə intonasiyanın rolu böyükdür. Nıqın avazı, nıqdə vurğu, fasilə, durğu nıqın tezliyi intonasiyanın tərkib hissələridir. Şifahi nıqın əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Şifahi nıq danışılır və eşidilir;
- Şifahi nıq leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə daha çox yer verilir;
- Şifahi nıqdə cümlələr, əsasən, qısa və aydın olur;
- Şifahi nıqdə danışıq dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunur;
- Şifahi nıqdə intonasiya, vurğu və s.vasitələrdən istifadə olunur;
- Mimika, jest və digər hərəkət vasitələri özünü göstərir;
- Şifahi nıqdə nıq axını sürətli olur. Adi halda insan 1 dəqiqədə 80-100 söz tələffüz edir, lakin bəziləri isə bir dəqiqədə 120-dən artıq söz söyləyə bilirlər.

²¹ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

"Şifahi nitqdən fərqli olaraq, yazılı nitqdə fonetik, leksik və qrammatik normaların düzgün əməl edilməsinə, düzgün işarələrinin düzgün işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Burada dil vasitələrinin seçilməsinə, cümlələrin bütövlüyünə, nitq parçalarındakı məntiqi ardıcılığa, məntiqi əlaqə və formalara fikir verilir." (2, s. 45).

Yazılı nitqin dərk edilməsində düzgün işarələri mühüm rol oynayır. "Düzgün işarələri yazılanı oxumaq üçün musiqi notları təsiri bağışlayır" (4, s. 45). Yazılı nitqin xüsusiyyətləri bunlardır:

- ❖ Yazılı nitq yazılır və oxunur;
- ❖ Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və başqa terminlər çox işlədilir;
- ❖ Yazılı nitq ədəbi dilin normaları əsasında inkişaf edir;
- ❖ Yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, düzgün və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən düzgün işarələrindən istifadə edilir;
- ❖ Yazılı nitqdə jest, mimika kimi vasitələr rol oynamır;
- ❖ Yazılı nitq hər hansı bir məlumatın, fikrin nəsilədən-nəsilə keçməsində əsas rol oynayır.

Nitqin bu iki növü ilə yanaşı, digər növləri vardır ki, bunlar da özünü, əsasən, şifahi nitq daxilində göstərir. Nitqin monoloji və dialoji forması şifahi ünsiyyətin əsas formalarıdır.

Monoloji nitq. Monoloq danışanın öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Monoloji nitq hər hansı müəyyən bir ideya, fikir, məsələ, məlumat, informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rəhbərli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Bu nitqdə fasilə sürət, ahəng, ton xüsusi rol oynayır. Buraya mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, məktub, məqalə və s. daxildir. Monoloji nitq müxtəlif məqsədli və məzmunludur: öyrətmə, inandırma, məlumat vermə, müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında daxili fikir, hiss və həyəcanları yerinə yetirmə, məzmunluluq və s. monoloqun daha mürəkkəb formalarıdır. Hər adam monoloji nitqə qabil deyil. Adamların çoxu rəhbərli danışa bilmir. Şifahi nitqin monoloji forması danışandan yüksək nitq mədəniyyəti tələb edir. Monoloji nitqin aşağıdakı növləri var:

1. Nəqlətmə monoloqu – baş vermiş hadisənin məzmununun danışılmasıdır: dinləyiciyə baş verənlərin təfərrüatları çatdırılır.

2. Təsviri monoloq – mövcud varlıqların xarici və daxili əlamətlərinin dinləyiciyə çatdırılmasıdır. Nəqlətmədən fərqli olaraq, təsviri nitq "portret" xarakteri daşıyır və danışandan ustalıq tələb edir. Marahətli bir nüansa baxaq: gözləri anadangəlmə görməyən bir adamda nəyinsə təsəvvürünü yaratmaq baş vermiş hadisəni nəql etməkdən daha çətindir.

Məlumatverici nitq – informasiya xarakteri daşıyır. Burada informasiya yükü ümumi məsələlərdən tutmuş əsas faktlara qədər olan məlumatları əhatə edir. Məlumatverici nitqdə təkcə olmuş hadisələr deyil, hazırda baş verən və gələcək işlər barəsində də xəbər vermək məzmunu daşıyır.

Monoloji nitqin digər növləri bunlardır:

4. Daxili nitq
5. Lirik
6. Dramatik
7. İnandırma
8. Təbliği monoloq

İctimai-siyasi həyatda monoloji nitqin, əsasən, dörd forması vardır:

- Mühazirə
- Məruzə
- Nitq
- Çıxış

Şifahi nitqin dialoji forması. Dialoq iki və daha çox şəxs arasında gedən qarşılıqlı söhbətdir. Dialoq replikalardan təşkil olunur. Dialoji nitq, əvvəla, birbaşa reaksiya tələb edir, ikincisi, dialoq danışan şəxslərin emosional-ekspressiv, rəhbərli nitq şəraitində baş verir, üçüncüsü, dialoq müəyyən şərait və ya obyektə bağlı olur. Bu nitq müəyyən konkret şəraitdə ünsiyyətin ikitərəfli canlı formasıdır. Dialoji nitqin 5 forması var.

1. Monoloji
2. Söhbət və danışmaq
3. Sual – cavab
4. Müsahibə
5. Müzakirə

Demək ki, şifahi nitqin monoloji və dialoji formaları nitqin bu formasını bütün təfərrüatı ilə əhatə edir. Şifahi nitqin bütün incəlikləri: onun quruluşu, mədəni səviyyəsi, normativ strukturu, kommunikativ keyfiyyəti monoloji və dialoji şəraitdə özünü büruzə verir. Teleradio aparıcılarının dilində, tamaşalarda, filmlərdə obrazların mənəvi keyfiyyəti, nitq mədəniyyəti onların tək – özü-özünə danışığı və ya başqa qəhrəmanlarla ünsiyyəti nəticəsində ortaya çıxır. Burada diqqəti çəkən bir sıra məqamlar olsa da, ancaq ikisi dinləyici aspektindən maraqlıdır: danışanın diksiyası və nitq etiketləri.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullazadə N., Xəlilov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006
2. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları, Bakı "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2001

Açar sözlər: nitq, dil, monoloq, dioloq, ünsiyyət, yazılı, şifahi

Ключевые слова: речь, язык, монолог, диалог, общение, письменное, устное

Key words: speech, language, monologue, dialogue, communication, written, oral

NİTQIN KOMMUNİKATİVLİYİ VƏ ONUN FORMALARI XÜLASƏ

Məqalədə nitqin kommunikativ funksiyası və onun formaları haqqında məlumatlar əks olunub. Dil və nitq eyni bir hadisənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhəti olmasıda məqalədə qeyd olunub. Nitqin aydınlığı və təsirli ola bilməsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün nitq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nitqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nitq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nitq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nitq aktıdır. Nitqin monoloji və dialoji forması şifahi ünsiyyətin əsas formalarıdır. Monoloq danışanın öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Monoloji nitq hər hansı müəyyən bir ideya, fikir, məsələn, məlumat, informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rəbitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Dialoq iki və daha çox şəxs arasında gedən qarşılıqlı söhbətdir. Dialoq replikalardan təşkil olunur. Dialoji nitq, əvvəla, birbaşa reaksiya tələb edir, ikincisi, dialoq danışan şəxslərin emosional-ekspressiv, rəbitəli nitq şəraitində baş verir, üçüncüsü, dialoq müəyyən şərait və ya obyektə bağlı olur.

КОММУНИКАТИВНОСТЬ РЕЧИ И ЕЕ ФОРМЫ РЕЗЮМЕ

В статье представлены сведения о коммуникативной функции речи и ее формах. В статье отмечается, что язык и речь - это два взаимосвязанных аспекта одного и того же события. Чтобы речь была ясной и эффективной, язык, в свою очередь, необходим для существования языка. Систему любого языка можно определить только по его проявлению в речи. Речь не только проявляет язык, но также развивает и формирует его. Речь - это действие, то есть язык, выполняющий свою функцию, акт речи. Монологические и диалогические формы речи являются основными формами устного общения. Монолог - это обращенная к себе речь. Речь монолога - это любая конкретная идея, мысль, например информация, информация, память и так далее. он должен представлять собой связную, связную, широкую или короткую речь человека. Диалог - это разговор двух или более людей. Диалог состоит из реплик. Диалогическая речь требует, во-первых, прямой реакции, во-вторых, диалог происходит в эмоционально-выразительной, связной речи говорящих, в-третьих, диалог связан с определенной ситуацией или объектом.

COMMUNICATION OF SPEECH AND ITS FORMS SUMMARY

The article contains information about the communicative function of speech and its forms. The article notes that language and speech are two interrelated aspects of the same event. For speech to be clear and effective, language, in turn, is necessary for the existence of language. The system of any language can be defined only by its manifestation in speech. Speech not only manifests language, but also develops and shapes it. Speech is an action, that is, a language that performs its function, an act of speech. Monologic and dialogic forms of speech are the main forms of oral communication. A monologue is a self-addressed speech. Monologue speech is any specific idea, thought, for example, information, information, memory, and so on. it should present itself as a person's coherent, coherent, broad, or short speech. Dialogue is a conversation between two or more people. The dialogue consists of cues. Dialogic speech requires, firstly, a direct reaction, secondly, the dialogue takes place in the emotionally-expressive, coherent speech of the speakers, and thirdly, the dialogue is related to a certain situation or object.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Türkan Etibar qızı Hüseynova²²
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN ƏMR ŞƏKLİ

Feil şəkilləri qrammatik-morfoloji üsulla modallığın ifadə vasitəsidir. Modallıq isə bu şəkillərin bəzilərində xüsusilə güclü şəkildə öz ifadəsini tapır. (məs: lazım, vacib şəkillərində), xəbər şəklində isə şəkil forması olmadığından modallıq xüsusi olaraq görünür, zəif görünür. Digər şəkillərdən fərqli olaraq əmr şəklinin xüsusi mövqeyi var. Belə ki, bu şəkildə modallığın morfoloji ifadə vasitəsi olmasa da modallıq özünü açıq şəkildə göstərir. Feilin əmr şəklinin məna çalarları olduqca çoxdur. Bu mənələrdən ən əsası əmr mənasıdır ki, əmr şəklinin mahiyyətini təşkil etdiyindən bu şəkil məhz bu adla – “əmr” şəkli adlandırılıb [1, s. 35].

Feilin əmr şəkli əsl mənada əmrdən tutmuş nəsihət mənasına qədər müxtəlif məzmunları (təkid, buyruq, təhrik, nəsihət, arzu, alqış) ifadə edir. Azərbaycan dilində bu şəklın keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salarkən görürük ki, bu şəkil tarixən çoxformalı olub, xüsusilə də I və II şəxslərdə keçmişdə bir- birindən formaca fərqlənən bir sıra qrammatik ifadə vasitəsinə malik olub. Buradan aydın olur ki, əmr şəkli müasir ədəbi dil norması kimi formalaşana qədər, sadəcə qrammatik məzmunu görə yox, keçdiyi təkmilləşmə və formalaşma xüsusiyyətinə görə də başqa şəkillərdən fərqlənir. Tarix boyu feilin başqa şəkilləri (məsələn arzu, vacib, lazım, şərt) çoxmənalılıqdan təkmənalılığa doğru inkişaf edib formalaşırsa, əmr şəkli məna xüsusiyyətlərini saxlayaraq çoxmənalılıqdan bir formallığa doğru inkişaf edib və beləliklə də dilimizdə təşəkkül tapıb [2, s. 6].

Bilirik ki, əmr şəklinin yaranmasında bir sıra şəxs sonluqları (-ın, -in, -un, -ün, -ım, -im, -um, -üm, -aq, -ək, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, -sın, -sin, -sun, -sün, -sınlar, -sinlər, -sunlar, -sünlər) iştirak edir. Məsələn:

Tək	Cəm
I ş. oxuyum, danışım	I ş. oxuyaq, danışaq
II ş. oxu, danış	II ş. oxuyun / oxuyunuz, danışın / danışınız
III ş. oxusun, danışsın	III ş. oxusunlar, desinlər

Mirzə Rəhimov əmr şəklinin I şəxs təkindən danışarkən qeyd etmişdir ki, tarixən bu haqda üç müxtəlif nöqteyi-nəzər, üç fikir formalaşmışdır. O, fikrinə belə aydınlıq gətirmişdir ki, bir qrup tədqiqatçılar düşünürlər ki, I şəxsin özü-özünə əmr etməsi mümkün olmadığı üçün əmr şəklinin I-ci şəxsi yoxdur. Digər qrup türkoloqların fikrincə isə əmr şəklinin birinci şəxsdə təki yoxdur, sadəcə cəmi var. Üçüncü qrup tədqiqatçıların fikrincə isə əmr şəkli II və III şəxslərdə olduğu kimi I şəxsdə də həm təkdə, həm də cəmdə mövcuddur. Tədqiqatçının özü isə üçüncü qrup türkoloqların tərəfindən çıxış edərək Azərbaycan dilində də birinci şəxsin təkində və cəmində əmr şəklinin mövcudluğunu təsdiq etmiş və fikrinə belə aydınlıq gətirmişdir ki, dildə ehtiyac olmasa həm təkdə, həm cəmdə əmrin özünəməxsus forması yaranmazdı [2, s. 8-9].

Bununla yanaşı, əmr şəkli yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sırf əmr mənasını deyil, başqa məna çalarlarını da ifadə edir. Deməli əmr şəklində ancaq əmr məzmununu görmək yalınşdır. Azərbaycan dilində əmr şəklini tədqiq edən dilçi Z.İ.Budaqova bu şəklın “təklif, təkid, məsləhət, xahiş, çağırış və nəsihət” mənələrini bildirdiyini qeyd edib [3, s. 175]. Daha sonra M. Cahangirov isə bu şəklın “təhrik, buyruq, təşviq, çağırış, təbliğ, müraciət, yalvarış, xahiş, qarğış, alqış, arzu, nəsihət, istək” və s. kimi məna çalarlarının olduğunu yazıb [4, s. 149-150]. Bu məna çalarları təbii ki, bütün şəxslərdə eyni dərəcədə əks olunmur.

Bəzi məqamlarda əmr şəkli arzu şəkli ilə məna baxımdan çox yaxın olur, bəzən hər ikisi eyni mənəni (niyyət, arzu, istək) ifadə edir. Ancaq bu o demək deyil ki, onlar tam eyniləşdirilməli, və ya onlar arasında bərabərlik işarəsi qoyulmalıdır. Bu iki şəkil arasında oxşar mənələrin ifadə olunması arzu şəkli ilə əmr şəkli arasında qrammatik məna baxımdan yaxınlığın olması ilə əlaqədardır. Ancaq hər iki şəklın hərəsinin öz işlənmə dairəsi, öz məna müstəqilliyi və bütün şəxslərdə öz ifadə formaları vardır. Məs: Dərdimin dərmanı sənə, çarə kimdən istəyim? “Dərdimin dərmanı sənə, çarə kimdən istəyim, Çarəsi sənədir anın, çarü naçar, istə gör!” [5] nümunəsində *istəyim* – *istəyəm*, *gör* – *görə* əvəzlənməsi qeyri-mümkündür. Eyni zamanda əmr şəkli cavab tələb etməyən sual formasında işləndikdə də bu şəkil arzu şəkli ilə əvəz oluna bilməz. Bu zaman mənəyə xələl gəlmiş olar.

Bilirik ki əmr şəkli əsasən birbaşa, heç bir vasitə olmadan hərəkəti icra edənə ifadə edən arasında müstəqim əlaqəni tələb edir. Hərəkətin icra olunması III şəxsə aid olduqda isə birbaşa əlaqə zəifləyir və məna əmrdən arzuya keçir. Lakin bununla yanaşı əmr şəkli bu halda öz əmr-buyruq mənasını qoruyub saxlayır. İki ayrı şəkilə aid formalar ümumilikdə III şəxsdə arzu mənasını bildirə də tam olaraq məna baxımdan eyni deyil. Belə ki, məzmun baxımdan çalar fərqi olur. Əmr şəklini tədqiq edərkən bir fikri də nəzərə almaq lazımdır ki, hərəkəti hökm edən şəxslə icra edən şəxs arasında əmr şəkli üçün xarakterik olan müstəqimlik yəni birbaşa əlaqə yaratmaq məqsədilə hərəkətin icrası üçün başqa üçüncü şəxs də qoşulur ki hərəkətin icrası onun vasitəsilə əmr edilir. Belə olan hallarda əmr şəklində *söylə, de, yetir, ərz et, çatdır* və s. feilləri də işlədilir. İkinci şəxsdə belə əmr formalı sözlərin işlənməsi üçüncü şəxsdə işlənən əmr şəklinin mənasında əmr məzmununun daha da qüvvətlənməsinə səbəb olur. Məhz bu məqamda əmr şəklində işlənməmiş sözləri məna baxımdan arzu şəkli ilə əvəz etmək mümkün deyil [2, s. 12-15]. Məsələn: Siz də deyin: toya gələn oynasın; Filankəsin qızı, filan oynasın [6]. Nümunələrdəki feili oynasın-oynaya kimi dəyişmək mümkün deyil.

Lakin deyə bilmərik ki, üçüncü şəxsin əmr forması yalnız bu üsulla yaranır. Üçüncü şəxsin iştirakı olmadan da bu şəxsdə əmr formasını yaratmaq mümkündür. Bu zaman hərəkəti ifadə edənə icra edən arasında birbaşa, müstəqim əlaqə yaranır və hərəkət birbaşa deyilən şəxsə yönəldilir.

²² Gəncə Dövlət Universiteti. huseynova.turkan@rambler.ru

Əmr şəklinin müxtəlif mənalarda işlənməsi müəyyən səbələrdən asılıdır. Əmr şəklində işlənmiş feillə əlaqəli olan sözün yaxud sözlərin, bu şəklə işləndiyi cümlənin, mətnin hətta ədəbi dil üslublarının belə əhəmiyyəti böyükdür. Əmr şəklində olan bir feili ayrılıqda götürüb mənə çalarını aydınlaşdırmaq istəsək, əlbəttə ki, böyük çətinliklə rastlaşırıq. Məsələn: Bilməyən nə bilsin bizi. [6] cümləsi ilə de, bilsin cümləsində bilsin feili semantik baxımdan fərqlənir. Birinci nümunədə sual mənasını bildirdiyi halda ikinci nümunədə sıfır əmr, təhrik, vadarlıq mənasını bildirir.

Əmr şəklinə məxsus ümumi semantik xüsusiyyət zaman anlayışıdır ki, bu şəkil ifadə olunma intonasiasından, hansı sözlərlə və necə əlaqədə olmasından asılı olmayaraq onu saxlayır. Bilirik ki, əmr şəkli zaman şəkilçilərini qəbul etmir, yəni zamanlar üzrə dəyişmir. Bundan belə nəticəyə gəlirik ki, bu şəkil qrammatik zaman kateqoriyasını qəbul etmir. Lakin semantik baxımdan yanaşsaq görürük ki, əmr şəkli gələcək zaman mənasını bildirir. Məsələn “oxu” feilini əmr etdikdə biz bilirik ki bu hərəkət hələ icra olunmayıb, icrası deyilən andan sonra nəzərdə tutulur [1, s. 38].

Doğrudur ki bu şəkildə olan feillər keçmiş zamana aid zərflilərlə işlənə bilmir. Yəni “dünən oxu”, “keçən il oxu”, “keçən həftə oxu”, “keçən ay oxu” ifadəsi doğru deyil. Lakin biz “gələn həftə oxu”, “sabah oxu”, “bu gün oxu” dediyimizdə ifadə tamamilə doğru olar. Deməli belə nəticəyə gəlirik ki, əmr şəkli keçmiş zamana aid zərflilərlə deyil, indiki və gələcək zamana aid zərflilərlə işlənir. Belə ki, “bu gün oxu” dedikdə, bu gün hələ bitməyib və günün müəyyən hissələrində (məs: səhər, günorta, axşam, gecə) hərəkəti icra etmək mümkündür. “indi oxu” dedikdə isə əmr edən hərəkətin deyilən andan dərhal sonra tezliklə icra olunmasını istəyir.

Əmr şəkli ilə bağlı digər maraqlı məqam sual formasında olmasıdır. Burada əmretmə mənası zəifləyir. Sual intonasiası ilə işlənən əmr cümləsində - Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin? [7] cümlənin xəbəri sual şəklində olduğu üçün əmretmə mənası azalır. Bilməyən nə bilsin bizi [6]. - sual əvəzliyi ilə işlənən sual cümləsində də əmr mənası demək olar ki yoxdur.

Əmr şəklinin sual məqamında işlənməsi məsələsini araşdırarkən müəyyən fikirlərlə rastlaşdıq. Belə ki, feil şəkilləri haqqında yazılmış dissertasiya işində əmr şəklinin birinci şəxsində sual formasının işlənməsi zamanı mənə baxımından yanaşaraq hərəkətin sorğusu aparılarkən ikinci şəxsin iştirak etdiyi yazılıb. Fikrə belə aydınlıq gətirilir ki, feilin əmr şəklinin birinci şəxsində istər digər şəxs və ya şəxslərlə dialoqda və ya daxili nitq zamanı əmr olunan da, əmr edən də bir şəxsdir. Lakin istər monoloq, istərsə də dialoq zamanı digər şəxslə əlaqəli bir ikilik özünü biruzə verir. Feilin əmr şəklinin birinci şəxsində sual formasına gəldikdə isə bu ikilik özünü aydın şəkildə göstərir: Bilimmi? Oxuyummu? Görümmü? Yazımmı? Danışımımı? Yazaqımı? Oxuyaqımı? Görəkmi? Bu nümunələrdə insan hərəkəti icra edib etməməsi haqda başqa biriylə sorğu sual edir. Bu isə ikinci bir şəxs olur. Hərəkətin icrasını sorğu edən şəxs sanki öz hərəkətinin icrası ilə bağlı icazə alır və bunu sual formasında edir. Belə olan halda əmr şəklindəki feilin sual forması əsas plana keçir [1, s. 41-42].

Bu fikrə olan münasibətimiz belədir ki, əmr şəklinin birinci şəxsinin sual formasında semantika baxımından heç də hər zaman ikinci şəxs nəzərdə tutulmur. Yəni istər daxili nitqdə, istərsə də dialoqda əmr şəklinin ikinci şəxsinin sual formasın həmişə ikinci şəxsin iştirakının nəzərdə tutulması fikri doğru deyil. Belə ki, məgər insan daxili nitq zamanı özü-özüne sual verib, öz fikrinin doğru və ya yanlış olduğunu götür-qoy etmək məqamı yoxdurmu? Məsələn görəsən, nə edim dedikdə insan insan icra edəcəyi fikri hələ dəqiqləşdirməyib. Bu haqda müəyyən narahatlığı, tərəddüdü var və bir daha düşünmək üçün özü-özüne sual edir ki, bir qədər də fikrində əmin olsun.

Əmr şəklinin sual formasının ikinci şəxsin təkində və cəmində mənə baxımdan ikinci şəxsin fikirdə tutulması özünü daha aydın biruzə verir. İkinci şəxs üçüncü şəxsin hərəkəti icra edib etməməsi haqqında birinci şəxslə sorğu edir. Üçüncü şəxs iştirak etmir, onun hərəkəti icra etməsi üçün ikinci şəxs sual edir, hərəkətə gətirir. Danışsınmı? Getsinmi? Gəlsinmi? Qalsınmı? Oxusunlarmı? və s.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əmr şəklində olan feillər hər zaman əmr, təhrik, vadarlıq mənasını bildirmir. Müəyyən məqamlarda bu mənə zəifləyir. Bəzi feillər vardır ki əmr şəklində müəyyən məqamlarda öz lüğəvi mənalarından müəyyən dərəcədə uzaqlaşaraq, mənə baxımından xüsusiləşir, formasını saxlayaraq, məzmun baxımdan öz əslindən uzaqlaşır və köməkçi vasitə kimi istifadə olunurlar. Belə hallarda istənilən feili işlətmək olmur. Əmr şəklində öz həqiqi mənasında işlədilən feilləri şəxslər üzrə asanlıqla dəyişmək mümkündür. Məs: gəlim, gedim, gələk, gedək, gəl, get, gəlin, gedin, gəlsin, getsin və s. Lakin mənə baxımından öz həqiqi mənasından uzaqlaşan feillər isə şəxsə görə belə asanlıqla dəyişə bilmir. Bu feillərə aşağıda nümunələri gətirmək olar. De görüm cümləsində görüm feili öz həqiqi mənasını itirərək cümləyə əlavə çalar verir. digər maraqlı məqam isə *qoy* feilidir. Məs: Qoy həmişə günəş olsun [8]. - Bu nümunədə *qoy* feili daha çox köməkçi rolunda çıxış edir, öz həqiqi mənasında deyil. Kitabı stolun üstünə qoy – cümləsində isə “qoy” feili “yerləşdir” mənasında çıxış edir. Qoy oxusunlar [9]. cümləsində isə “icazə ver”, “aman ver” mənasında işlənilib. Belə semantik cəhətdən xüsusiləşmiş feilləri bəzi alimlər ədat hesab etmişlər. Bu fikirlə bağlı müəyyən mənbələrə üz tutduq.

1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” və 1954-cü ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitablarında “ədat” haqqında bəhs olunmur, yəni feilin əmr şəkli haqqında yazılmış hissədə ədatlardan və ya feillərin ədatlaşmasından danışılır. Azərbaycan Elmlər akademiyasının 1960-cı ildə çap etdiyi qrammatika kitabında feilin şəkil kateqoriyası haqqında hissənin müəllifi Z.İ.Budaqova “Əmr şəklinin ədatlarla işlənməsi” adı altında *qoy*, *gəl*, *gəlin* feillərini başqa köməkçi vasitələr sırasında qeyd edir [1, s. 53-54].

Elə həmin mənbədə ədat mövzusunun bəhs edən tədqiqatçı A.Ə.Aslanov yazır: “Dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də feillərdən düzəlmişdir. Belə ədatlar fonetik tərkibcə feil köküdür və ya feillərin müxtəlif şəkilçi qəbul etməsi nəticəsində aldığı müəyyən formadır. Bu sözlər öz əvvəlki mənasından təcrid olunmuşdur. Məhz buna görə də, onları feil hesab etmək doğru

olmaz, bunlar cümlədə ədat kimi çıxış edir və feillərdən fərqli olaraq, proses bildirmir” [1, s. 54]. Müəllif fikrini belə davam etdirir: “Bunların ədat olması yalnız cümlə daxilində mümkün olur. Cümlədən xaricdə isə bunlar öz əsl mənalarında qalır” [1, s. 54].

Bu fikrə isə izah verilərək münasibət bildirilib ki, birinci hissədə fikir dolaşığı var, yəni feillərin ədat necə çevrilməsinin sübutu üçün heç bir əsas yoxdur. İkinci hissədə isə müəllifin fikri inkar edilir. Yəni, bir söz cümlə daxilində bir mövqedə bir nitq hissəsi, başqa mövqedə isə başqa nitq hissəsi olur. Yalnız bir nitq hissəsinə aid hər hansı söz başqa bir nitq hissəsinə aid mövqedə ola bilər. Lakin bu o demək deyil ki, həmin nitq hissəsinə məxsus söz başqa nitq hissəsinə çevrilib [1, s. 54].

Əmr şəkli “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında feilin xüsusi şəkilləri yarımqrupu altında verilmişdir. Belə ki, burada feilin şəkilləri iki yerə bölünmüşdür. Feilin ümumi şəkilləri və xüsusi şəkilləri. Ümumi şəkillərin sayı altı, xüsusi şəkillərin sayı isə iki hesab olunmuşdur. Bu şəkildə belə tərif verilmişdir: “Əmr şəkli ilə müəyyən bir iş, hal və ya hərəkətin icra edilməsi haqqında danışanın təkid, təklif, xahiş, məsləhət, nəsihət və çağırışı ifadə olunur. əmr şəklində ifadə olunan bu mənalar intonasiya, bəzən də feillərin mənası ilə müəyyənləşir.” Burada əmr şəklinin mənə çalarları məsələsi də araşdırılmışdır. Birinci şəxsin təkində əmr şəkli təkid mənasını bildirmir. Əmr şəklinin bu forması hər hansı bir işin icra edilməsi haqqında danışanın istək və arzusunu bildirir. Birinci şəxs cəmində isə çağırış, xahiş-təklif mənasını, ikinci şəxs tək və cəmində isə təkid-tələb mənasını, nəsihət-məsləhət- təskinlik mənasını, qəzəb mənasını, təklif-xahiş-yalvarış- arzu mənasını, rişxənd-kinayə mənasını, təşəkkür-alqış mənasını, tələb-çağırış mənasını ifadə edir. Üçüncü şəxs tək və cəmində isə təkid, alqış, qəzəb mənasını bildirir. Həmçinin əmr şəklinin ədatlarla işlənmə bölməsində əmr şəklinin ha, bax, di, görün, barı, qoy, gəl, da, təki, gərək, bir və s. kimi ədatlarla işləndiyinə dair nümunələr də göstərilib [3, s. 175-182].

Feilin mənə çalarından danışarkən şəxs kateqoriyasından da bəhs olunmalıdır. Aydındır ki, əmr şəklində feili şəxslər üzrə dəyişdikcə, onun mənası da müəyyən qədər dəyişir. Əmr şəklinin şəxslər üzrə dəyişməsi şəxs kateqoriyasının zəminində gerçəkləşir. Aydındır ki, əmr şəklinin ayrıca bir qrammatik əlaməti yoxdur. Feilin ilkin forması əmr anlayışı ilə eynilik təşkil edir. Həmin feillərin nitq zamanı bu mənası formalaşır və beləliklə də feil əmrin qrammatik mənasını daşımağa başlayır. Əgər nitqdə feil hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın şəkilçisini qəbul etmirsə, sıfır qrammatik əlamətlə çıxış edirsə, qrammatik cəhətdən qüvvətli əmr mənası olur. Məsələn: oxu, gəl, get, gül, sus, danış, qaç, fikirləş və s. Əgər feil başqa kateqoriyanın şəkilçisini deyil, sadəcə şəxs sonluqları qəbul edirsə, yenə də əmr şəklində olur, sadəcə əmrin ünvanlandığı şəxslər dəyişir ki, bu da əmr şəklinin mənasına təsir göstərir. Əmr şəkli qrammatik kateqoriyaların hamısından özünəməxsus şəkilçisinin olmaması ilə fərqlənir. Əmr şəkli feil şəkilləri arasında da öz xüsusi şəkilçisi olmaması ilə fərqlənir.

Prof. M.Rəhimov türk dillərində zaman və şəkil kateqoriyaları məsələsinə həsr edilmiş müşavirədəki məruzəsində qeyd etmişdir: türkologiya ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, əmr şəkli birinci şəxsə, xüsusilə də təkinə aid edilə bilməz, çünki danışan özünə əmr edə bilməz. Biz bu fikirlə razılaşa bilmərik, hər şeydən əvvəl, ona görə ki, təfsir məntiqə qrammatika arasında bərabər bir işarənin qurulmasından başqa bir şeyi ifadə etmir. Bu fikir Azərbaycan dilindəki materialda da rədd edilir. Bütün Azərbaycan dili mütəxəssisləri bilir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində birinci şəxsin təkində arzu və əmr şəkli arasında ciddi formal fərq vardır. M.Rəhimov 1965-ci ildə çap etdirdiyi monoqrafiyasında yenidən bu fikrə qayıdaraq bu məsələyə qısa xülasə verir və diqqəti türkoloqların fikrinə yönəldərək yazır ki əmr şəklinin bütün şəxslərdə olması fikri doğrudur Bundan başqa tədqiqatçı fikrə yeni münasibət də bildirir ki, ehtiyac olmasa idi dildə birinci şəxsin həm təkində, həm də cəmində əmr şəklinin özünəməxsus forması yaranmazdı. Bundan başqa əmr şəkli yalnız əmr mənası ilə məhdudlaşmır, həm də əmrdən tutmuş xahiş mənasına qədər bir neçə mənə çalarlarını da əhatə edir [1, s. 67].

Y.İ.Korkina yazır: “Bizə elə gəlir ki, əmr şəkli ilə bağlı indiki zaman haqqında danışmaq çətindir, yəni əmr şəklində olan hərəkətləri yalnız danışma anından sonra yerinə yetirmək barədə düşünmək olar, çünki təşviq modalığının özəlliyi hərəkətin yalnız nitq anından sonra həyata keçirilməsini təklif edir” [1, s. 64].

Əmr şəkli ilə bağlı digər maraqlı məqam isə bu şəklın digər şəkillərlə sinonimlik təşkil etməsidir. “Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik” kitabında əmr şəklinin digər şəkillərlə sinonimliyi belə qruplaşdırılmışdır: Birinci olaraq əmr şəklinin əlavə mənasının şərt şəklinin əsas mənası kimi işlənməsi halı araşdırılıb. Əmr şəkli bu sinonimliyi üçüncü şəxsdə, əksər hallarda isə ikinci şəxsin təkində ifadə edir. Birinci şəxsdə isə bu sinonimliyə rast gəlinmir. Bu forma ilə ifadə olunmuş qrammatik-semantik mənada həm əmr, həm də şərt çaları vardır. Əmr şəkli şərt mənasında əsasən, tabeli mürəkkəb cümləsində, həm də sıra baxımından birinci komponentin tərkibində olur. Ümumilikdə, əmr şəkli əsas mənada tabeli mürəkkəb cümlənin komponentində çox az hallarda işlənir. Əmr şəklinin şərt şəkli ilə sinonim kimi işlənməsinin əsas xüsusiyyəti odur ki, bu əvəzləmə hərəkətin icrasını müəyyən şərtə bağlayır və bu hərəkətə bir qətilik mənası verir. Bu şəklın şərt mənasında işlənməsi halı geniş yayılıb. Əmr şəklinin əlavə mənası həm də vacib şəklinin əsas mənası ilə sinonim olur. Əmr şəklinin bu əlavə mənası əsasən üçüncü şəxsin təkində işlənir və bu zaman əmr şəkli analitik forma (*gərək* + şəxs sonluğu) ilə ifadə olunur.

Gərək ədatı vacib mənasını bildirən birləşmədən atılsa, bu konstruksiyanın vaciblik mənası itər və ümumi məzmun anlaşılmaz olar. Deməli əmr şəklinin vacib mənasını bildirməsi üçün digər köməkçi vasitələrlə yanaşı *gərək* ədatının rolu da əhəmiyyətlidir. Bundan başqa əmr şəklinin əlavə mənası arzu şəklinin əsas mənası ilə sinonimlik təşkil edir. Bu mənə Azərbaycan dilində əmr şəklinin birinci və üçüncü şəxslərində özünü biruzə verir. Əmr şəklinin əlavə mənası üçüncü şəxsin təkində və cəmində ümumi zaman bildirərək zaman şəkilçilərinin (indiki, keçmiş, gələcək) əsas mənalarına sinonim olur. Əmr şəklinin əlavə mənası feilin gələcək zaman formasının əsas mənası ilə sinonim olur [10, s. 69-72].

1. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin semantikasi [Mətn] : filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 10.02.02 /N. K. Məmmədova ; M. Ə. Rəsulzadə ad. BDU.
2. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 267 səh.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası [Mətn]: Morfologiya /Red.: R.Ə.Rüstəmov, Z.İ.Budaqova; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu I hissə.- 1960.- 334 s.
4. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. Bakı – 1962, 259 s.
5. http://anl.az/el/n/inesimi_e1.pdf
6. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2369/Ashiq-sheirinin-poetik-bichimleri-ve-cheshidleri-Meherrem-Qasimli-Mahmud-Allahmanli>
7. [https://az.wikisource.org/wiki/G%C9%99lsin_g%C9%99lm%C9%99sin_\(%C6%8Fb%C3%BClqasim_N%C9%99bati\)](https://az.wikisource.org/wiki/G%C9%99lsin_g%C9%99lm%C9%99sin_(%C6%8Fb%C3%BClqasim_N%C9%99bati))
8. <https://medeniyyet.az/page/news/39306/Qoy-hemise-gunes-olsun.html>
9. <https://report.az/edebiyat/elxan-elatli-detektiv-devilen-bir-janrda-hec-vaxt-yazmamisam-musahi-be/>
10. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik [Mətn]: feil formaları əsasında: dərs vəsaiti/ İ.Məmmədov; Bakı-1985, 88 s.

Açar sözlər: qrammatik, əmr, şəkil, məna, feil

Key words: grammatical, imperative, mood, meaning, verb

Ключевые слова: грамматика, повелительное, наклонения, значение, глагол

The imperative mood in Azerbaijan language

Summary

The category of mood of the verb expresses grammatical-morphological modality. The semantic meaning of the imperative mood of the verb is wide. The imperative mood expresses the meaning of command, request, insistence, inspiration, advice, applause, desire and etc. Among them, the meaning of the command comes first, and this meaning is the essence of the imperative mood. That is why this mood category of the verb is called by the same name – “imperative” mood. The category of mood of the verb in the true sense has a variety of meanings (command, insistence, incitement, advice, desire, applause) from the meaning of command to the advice. When we look at the development of this mood in the Azerbaijan language, we see that this mood has historically had a lot of forms, especially in the first and second persons had a number of grammatical means of expression that differed in form in the past. It is clear from this that, before being formed as a norm of modern literary language, the imperative mood differed from other moods not only in grammatical content, but also in the nature of its improvement and formation. Throughout history, while the other forms of verbs (such as desire, importance, necessity, condition) have evolved from ambiguity to singularity, imperative mood maintaining the properties of meaning has evolved from ambiguity to formality, and thus formed in our language.

Повелительное наклонение в Азербайджанском языке

Резюме

Категория наклонения глагола выражает грамматико-морфологическую модальность. Семантическое значение повелительного наклонения глагола широкое. Повелительное наклонение выражает значение приказа, просьбы, настойчивого требования, призыва, совета, одобрения, пожелания и т. д. Среди этих значений приказ стоит на первом месте, и он является сущностью повелительного наклонения. Поэтому эта категория наклонения глагола имеет одноименное название - «повелительное» наклонение. Категория наклонения глагола в действительном смысле имеет множество значений (приказ, настойчивость, побуждение, совет, желание, одобрение) начиная от значения приказа вплоть до совета. Если рассмотреть развитие данного наклонения в азербайджанском языке, то можно заметить, что повелительное наклонение исторически имело множество форм, в частности, первое и второе лицо обладало несколькими грамматическими средствами выражения, которые в прошлом отличались по форме. Следовательно, до того, как стать нормой современного литературного языка, повелительное наклонение отличалось от других наклонений не только грамматическим содержанием, но и его усовершенствованием и формированием. На протяжении всей истории, в то время как другие формы глаголов (такие как желание, важность, необходимость, условие) перешли из двусмысленности в однозначность, повелительное наклонение сохранило свойства значения перехода из двусмысленности в формальность, и таким образом сформировалось в нашем языке.

Rəyçi: Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva, filologiya üzrə elmlər doktoru

“ZADƏGANLIQ” KONSEPTİNİN LEKSİK VƏ FRAZEOLÖJİ İNVENTARİ: “UPPER CLASS” NİTQ VƏRDIŞLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Məqalədə müasir ingilis dilindəki “Zadəganlıq” konseptinin reallaşma mexanizmlərinin maraqlı bir aspekti təhlil edilir. Məlum olur ki, müasir ingilis dilinin “Zadəganlıq” konsepti təkcə zadəganlıq institutu ilə bağlı olan anlayış və ifadələri, müvafiq terminoloji bazanı əhatə etmir. XX əsrin 50-ci illərindən etibarən aparılan sosiolingvistik təhlillər Britaniya cəmiyyətində upper class speech və non upper class speech anlayışlarının fərqləndirilməsini labüd etmişdir. Müasir ingilis dilinin gerçəkliyi ondan ibarətdir ki, bu və ya digər ifadənin, terminin istifadəsi həmin şəxsi yuxarı təbəqəyə və ya aşağı təbəqəyə aidliyini təsbit etməyə imkan verir. Bu səbəbdən də, adi görünən anlayışlar (məsələn, *supper* və *dinner* qarşılaşdırması kimi) “Zadəganlıq” sistemində daxil edilə bilər.

Açar sözlər: müasir ingilis dili, “Zadəganlıq” konsepti, “upper class” nitq vərdişləri.

Məlumdur ki, **U** və **non U** fərqləndirməsi həmin təşəbbüsün kütləviləşməsi və **upper class speech** və **non-upper class speech** antoqonizminə dair diskussiyaların lingvistik araşdırmalar çərçivəsinə əsaraq cəmiyyət müzakirələrinin “trendinə” daxil olmasında Nensi Mitford müstəsna rol oynamışdır. Belə ki, özü zadəgan titullu ailədə (Nensinin atası baron idi – A.R.) dünyaya gəlmiş N.Mitford zadəgan çevrələrində, yəni **upper class**-da yetərincə böyük nüfuzu ilə seçilən yazar və jurnalist idi. İstər öz həyat tərz, istər əsərlərinin süjet xətti ilə N.Mitford zadəgan yaşam biçiminin əlahiddəliyi və seçkinliyi mövqeyindən çıxış etdiyini ortaya qoymuşdur. Məlumdur ki, N.Mitford dövründə zadəganlıq etiketi biliciləri, zadəganlıq həyat tərz ekspertlərindən sayılırdı. Bunu N.Mitfordun aristokratik etiketlə bağlı məsləhətlər üçün, ona edilən müraciət məktublaşmalarında yer alan müvafiq terminoloji inventara nəzərən bir daha əyani şəkildə müşahidə etmək olar. Məsələn, həmin yazışmalardan birində oxuyuruq: *He wanted advice as to English etiquette. He wished to send a souvenir to an English lady of good position and unimpeachable honour who had shown him much hospitality*. [1]. **Upper class speech** anlayışının seçkinliyi ideyası özünün (digər daha irihəcmli) əsərdə “**Noblesse Oblige: An Enquiry Into the Identifiable Characteristics of the English Aristocracy**” kitabında davam etdirilərək fərqli aspektlər üzrə daha da inkişaf etdirilmişdir. Aralarında N.Mitford və A.Rossun da yer aldığı bir neçə müəllifin məqalələrinin məcmusu formatında ərsəyə gətirilmiş bu toplu ingilis dilçiliyində upper class speech anlayışının daimi statusunu bərqərar etmiş oldu. Bu anlayışın müasir ingilis sosiolingvistik mühitinin konstantasına çevrilməsində müstəsna rol oynamış N.Mitfordun məqalələr toplusunun həm də başredaktoru olması, onun bu sahədə xüsusi xidmətlərinin dolayı etirafı kimi də dəyərləndirilə bilər.

Dilçi alim A.Rosstopluda çap edilmiş “**U and non-U: An Essay in Sociological Linguistics**” məqaləsində qeyd etmişdir ki, Britaniya cəmiyyətində yuxarı, orta və aşağı təbəqə olduğu halda, lingvistik planda yalnız ki “sinfi” qarşılaşdırma: yuxarı və aşağı sinif ingiliscələrin (**upper class speech – non upper class speech**) antoqonizmi mövcuddur. Dilçi diaxronik aspektdə qarşılaşdırma apararaq ona diqqət çəkirk, məqalənin qələmə alındığı XX əsrin 50-ci illəri ilə müayisədə, hətta kraliça Viktoriya və kral VII Edvard dövrlərində belə kəskin ziddiyyət müşahidə edilmirdi. Professor A.Rosst əksə bu və ya digər leksik vahidlərin və frazeologizmlərin deyil (məsələn: ... *non-U serviette / U table-napkin; perhaps the best known of all the linguistic class indicators of English*.), aksent (tələffüz) özəlliklərində bu fərqi dərinləşdirdiyini vurğulamış və həmin fərqin aradan qalxması ehtimalı ilə bağlı bir o qədər də optimist görünməyən proqnozlar səsləndirmişdir. Həmin fikirlərə və bu fikirlərdə **U speaker** və **non-U speaker** ifadələrinin kontekstual antonimliyənə diqqət edək: *In England today—just as much as in the England of many years ago—the question “Can a non- U speaker become a U-speaker?”~” is one noticeably of paramount importance for many Englishmen (and for some of their wives). The answer is that an adult can never attain complete success. Moreover, it must be remembered that, in these matters, U-speakers have ears to hear, so that one single pronunciation, word, or phrase will suffice to brand an apparent U-speaker as originally non-U (for U-speakers themselves never make “mistakes”).* (kursiv bizindir. A.R.) [2].

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, kitabın adında yer alan **Noblesse Oblige** ifadəsinin özü də “Zadəganlıq” konseptinin **Mindset** semantik sahəsinə daxil ola biləcək məna vükünə malikdir. Nümunələrə diqqət edək: *The connection between noblesse oblige and royalty continues to this day*. [3]; *To be sure, if noblesse oblige, royalty must do so still more*[4]. İqtibaslardan da aydın şəkildə göründüyü kimi, bu frazeologizm bilavasitə kraliyyət, zadəganlıq konsept sferalarına aidlik nümayiş etdirir. Fransız dilindəki eyni anlamlı “**La noblesse oblige**” frazeologizminin kalkası kimi ingilis dili tərəfindən mənimsənilmiş bu ifadə “*Zadəganlıq öhdəlik qoyur, məcbur edir*” mənasını ifadə edir. Tam məntiqə müvafiqdir ki, bu ifadə ilk olaraq, 1837-ci ildə ingilis dilinin Britaniya variantında işlədilmiş və yalnız sonralar zamanla ABŞ variantında istifadə olunmağa başlamışdır [5]. Maraqlıdır ki, ABŞ variantında bu ifadənin bilavasitə zadəganlıq institutu ilə, zadəganlıq titulu daşıyıcılarının mənəvi öhdəlikləri ilə bağlılığı semantikasi bir qədər “yayğınlaşaraq”, “zadəganlıq ruhu”nun, nəcabətin məcbur etdiyi öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur. Nümunəyə diqqət edək: *Noblesse Oblige for The Sole Superpower. U.S.-led troops head for Somalia to combat anarchy and starvation*. [6]. **Upper class** ingiliscəsində danışmağın bilavasitə zadəganlıq göstəricilərindən biri olması ilə bağlı məqama qayıdaraq qeyd edək ki, bu təbəqə aid olmamağın göstəricisi olmamağın indikatoru kimi çıxış edən əsas 27 söz təsbit edilmişdir ki, onlardan istifadə bir növ, “lakmus kağızı” kimi vətəndaşın hansı sosial statusa aid olduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur. Həmin sözlərdən istifadə “**talk posh** standartlarını” sarsıtmış olur. İqtibasa diqqət edək: *If you use these 27 words it proves you're*

²³ Bakı Avrasiya Universiteti. aynura.rahimova@gmail.com

definitely not **posh**. In short, though, brand names like iPhone or Deliveroo are **Non-U** (**posh folks** lean towards the more boring 'phone' or 'takeaway')[7] . Maraqlıdır ki, bu vəziyyət onilliklər boyu davam etməkdədir və müasir araşdırmalara istinadən də əminliklə demək olar ki, **upper class** və **non upper class** danışq vərdişləri qarşılaşdırması günümüzədək aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu əsasda daha yeni termin – **New-U** istilahı formalaşmışdır. Həmin **new-U** termini upper class speech anlayışının yenilənmiş, yəni XXI əsrin ilk onilliklərinə aid formatına uyğun dəyişiklikləri əks etdirir. Həmin dəyişikliklərə, yəni müasir zadəganların lüğət tərkibi fərqliliklərinə diqqət edək: **New-U**: Eating bread; Having a job; Drinking at lunch; Pepto-Bismol; Champagne, Loving your parents, Buying newspapers, Eating sweets, Politeness; **Non – U**: Facebook, Elaborate gin and tonics, Talking about yourself, Tissues, Dips, Tinder, Soho, Farmhouse, Three-day weddings in Burma [8]. Bu fərqlər o qədər qabarıq səviyyədədir ki, tədqiqatçılar müasir ingilis linqvokulturoloji mühitində haqqında bəhs etdiyimiz **upper class speech** və **non upper class speech** qarşılaşdırmasından hətta bədii əsərlərdə yazıçı intensiyasına uyğun şəkildə istifadə edildiyini də vurğulayırlar. Belə ki, “Müasir ingilis bədii ədəbiyyatı güzgüsündə U / non-U words” başlıqlı məqaləsində T.A.İvuşkina Culian Fellouz, Cefri Arçer, Çarlz Cenninq, Devid Nikols kimi yazarların əsərlərinin dilinə istinadən sosial zümrə identikatorları olan həmin qrup sözlərin müqayisəli araşdırmasını aparır. Məsələn, Ç.Cenninqin əsərindən iqtibas əsasında (*At least, I thought I asked for a cup of coffee, but to be precise I must have asked for 'a coffee'. Not 'coffee', minus the indefinite article (which would have been OK), but 'a coffee'. Asking for a coffee is like saying 'pardon' instead of 'I beg your pardon, or 'serviette' instead of 'napkin'. It is hopelessly petit bourgeois and it marks you down as the kind of man who wears shoes made out of synthetic materials ...* (Ch. Jennings) dilçi, U / non-U words analizlərin oxucuya ötürülən implisit informasiya kimi istifadə edildiyinə diqqət çəkir [9 ; 49]. Göründüyü kimi, ingilis (xüsusilə, Britaniya) linqvokulturoloji mühiti kontekstində sıradan bir üslubi dəqiqləşdirmə özünün linqvistik problem sərhədlərini aşır. Sinonim cərgədə edilən ixtiyari seçim, artıq “ixtiyari” olmaqdan çıxaraq, fərdin zadəganlıq zümrəsinə və ya aşağı təbəqəyə aid olmasının “vizit vəraqı”na çevrilir. Bu baxımdan müəlliflərin öz personajların sosial təbəqə aidliyinə, intellektual və mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi həmin sözlərə müraciət etməsi yalnız Britaniya linqvokulturoloji mühitinə bələd olan şəxslər üçün kod-informasiya səciyyəsi daşıyır, bütün digər hallarda problemin tarixi-sosial konteksti “oxunmadan” anlaşılmaz qalır. Müasir ingilis dili üçün U / non-U words oppzisiyasının linqvokulturoloji və sosiolinqvistik “yüklənməsini” səciyyələndirmək üçün Britaniya kübar təbəqəsinin nümayəndəsi olan və romantik roman yazarı kimi şöhrət qazanmış xanım Cilli Kuperin “qanadlı ifadəyə” çevrilmiş bir fikrini xatırlatmaq kifayətdir. Müasir Britaniya qadın ədəbiyyatının parlaq simalarından sayan C.Kuperə görə, “pardon” sözündən istifadə etmək, ən ağır söyişü səsləndirməkdən daha bətdir. (*Jilly Cooper recalls overhearing her son telling a friend 'Mummy says that 'pardon' is a much worse word than '...'* [10]. Müasir tədqiqatlar habelə, **posh** anlayışı ilə yanaşı **smart** anlayışının da **upper class** indikatoruna çevrilməsi qənaətinə gəlirlər. Problemi linqvokulturoloji aspektdən dəyərləndirmiş dilçilər, eynilə **posh** sözü kimi, **smart** ləksəminin də “Zadəganlıq” konseptinin səciyyələndirmə spektrinə daxil olduğunu və öz mahiyyəti etibarlı ilə cəmiyyətin digər üzvləri ilə sosial məsafəni daha da uzaqlaşdırdığını qeyd edirlər. Bunun məntiqi nəticəsi kimi isə, qarşı tərəfdən (daha aşağı təbəqələrdə – A.R.) “qışqıncılıq və qəzəb kimi neqativ əks-reaksiyalar” oyanır [11; 101-104].

Onu da qeyd edək ki, bir çox halda zadəganlara şamil edilən smart səciyyələndirməsi digər cəmiyyət nümayəndələrinə nəzərə istifadə olunan common səciyyələndirməsi ilə qarşılaşdırılır. Nümunəyə diqqət edək:

If they are 'common' (sıradan vətəndaşların övladı haqqında – A.R.), these young people will call their parents Mum and Dad; 'smart' children (zadəganların övladları haqqında – A.R.) say Mummy and Daddy (some used to say Ma and Pa, but these are now seen as very old-fashioned) [10] .

Zadəganların leksik normalarının fərqlənməsi məqamını araşdırmış tədqiqatçılardan Keyt Foks onların nitq davranışlarının sıradan insanların danışq davranışından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməkdə davam etdiyini vurğulayır. K.Fokx yazır: “İngilis danışq kodları haqqında bəhs edib siniflər haqqında danışmamaq olmaz. Və heç kəs özünün aid olduğu sinfi, zümrəni “ifşa etmədən” (neytral şəkildə) danışa bilmir”. Tədqiqatçı dinner – lunch – tea istilahlarının yerində işlənməməsinin danışanın upper və ya non upper sinifə aidliyinə indikatoru kimi çıxış edə bildiyini də vurğulamışdır. Belə ki, aşağı sinif nümayəndələri əsl nahar vaxtında deyil, qəlyanaltıdan sonra edilən “atışdırmanı” dinner adlandırdığı halda, eləcə də axşam yeməyinə tea deyər bildiyi halda, zadəganlar dinner, lunch fərqləndirməsində sabitdirlər, o da məlumdur ki, dinner müəyyən mənada dəvətli qonaqlıq kimi, və ya iştirakçıların sayı ən azı 6-7 nəfər adam ola biləcək yemək ritualı kimi qəbul edilə biləcəyindən, zadəganlar adı (sıradan) nahar yeməyini daha “təvəzökar” supper termini ilə adlandırmağa üstünlük verirlər. Deməli, upper speech üçün intensiyaya və yerinə görə, ya dinner, ya da supper istilahlarından istifadə daha xarakterikdir [10]. Bununla da həmin gastronomik və ritual-etiket terminləri avtomatik olaraq, həm də “Zadəganlıq” konsepti vahidlərinə çevrilmiş olurlar.

Müasir Britaniya linqvokulturoloji mühiti üçün **supper – dinner** qarşılaşdırmasının sinfi fərq indikatoru kimi çıxış etməsi hələ də o qədər aktualdır ki, hətta 2012-2013-cü illərdə bu fərq ətrafında debatlar siyasi diskursa da “sıçramışdır”. Nümunəyə diqqət edək: *The phrase 'kitchen supper' triggered a national debate about class when uttered by one Cabinet minister in reference to David Cameron's... Many of us, after all, would rather eat in the servants' hall at Downton Abbey than with the elegant aristocrats above* [13]. Beləki, həmin dövrdə baş nazir C.Kameronun dövründə nazirlər kabinetində yerləşmiş və zadəgan nəsillə nümayəndəsi olan baron Frensis Mod başnazirin Dauninqstrit 10-dakı ziyafətlərini “mətbəx naharı”

²⁴Məqalə mətnində qeydə alınması qeyri-məqbul olan invektiv mahiyyətli ləksəm.

adalandırılmışdır. Belə səciyyələndirmə onun siyasi opponentlərinin Modu snob kimi dəyərləndirməsinə²⁵ yol açmışdır. *The Tory minister's musings on 'kitchen suppers' show that food can be a class issue ... Although I laugh in the face of "kitchen suppers", I must admit that I'm quite the snob when it comes to dinner.* [14]. Göründüyü kimi, baron olan, yəni *upper class speech* davranış modeli daşıyıcısı kimi F.Mod *dinner* səciyyələndirməsini böyük ziyafətlərə, dövlətli nahar yeməklərinə şamil etməyi daha məqsədə uyğun sayır və hətta baş nazir iqamətgahındakı nahar yeməyini sıradan bir “mətbəx naharı” kimi səciyyələndirirdi. *The deft swerve around the words "dinner party" (these, being aspirational middle class, are presumably non-U in Maude-ian circles) and "meal" (also non-U..)* [14].

Zadəganların nitq kodu ilə bağlı dəyərləndirmələrimizin davamı olaraq onu da qeyd edək ki, K.Fox daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafik araşdırmasının “**Y**(üksək) və **qeyri-Y**(üksək) təbəqənin terminologiya qaydaları” ilə bağlı bölümündə (“Terminology rules - u and non-u revisited) konkret olaraq, hansı leksik vahidlərin zadəganlar sinfinə aid olub-olmamağın göstəricisi kimi dəyərləndirilə biləcəyini də açıqlayır. Məsələn: (non-U) toilet – (U) ‘loo’ or ‘lavatory’. Tədqiqatçı zadəganların fərqli danışq tərzinə qarşı bir qədər kinayəli tərzdə yanaşdığını da diqqətdən kənarda qoymur (*Some even refer to lower-middle-class suburbs as 'Pardonias'.*) [10].

Maraqlıdır ki, bu qəbildən antoqonizm bilavasitə Britaniya linqvokulturoloji mühitində formalaşsa da və bu ölkənin monarxik quruluşuna müvafiq olaraq zadəganlıq institutunun mövcudluğu faktına istinad etsə də, zamanla onun ABŞ linqvokulturoloji mühiti üçün də müəyyən aktualıq kəsb etməsi mümkün olmuşdur. Belə ki, tədqiqatçılardan E. Waugh, E.Post və başqaları aməikan mühiti üçün standart və vulqar olan qarşılaşdırmaların (“ones to look out for”, “unintentional vulgarities.”, “In very bad taste”) mövcudluğuna diqqət çəkmişlər. Həmin qarşılaşdırmalar da, müəyyən qrup leksik vahid və frazeologizmləri əhatə edir.

No: I desire to purchase Yes: I would like to buy

No: I presume Yes: I suppose

No: Mansion Yes: Big house

No: Elegant home Yes: Beautiful house or place

No: Drapes Yes: Curtains [16]. Yəni göründüyü kimi, **upper class speech** anlayışı amerikan linqvokulturoloji mühiti üçün (Britaniya linqvokulturoloji mühiti qədər səciyyəvi olmasa da) tam yad, anlaşılmaz anlayış kimi də dəyərləndirilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT:

1. Mosley Ch. (ed.) The Letters of Nancy Mitford and Evelyn Waugh. Hodder, London, 1996, p. 297-394 <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/books/first/m/mosley-letters.html>
2. Ross A. U and non-U: An Essay in Sociological Linguistics // <https://docplayer.net/12661150-U-and-non-u-alan-s-c-cross.html>
3. <https://www.learningtogive.org/resources/noblesse-oblige>
4. Noblesse oblige http://eastaficaschoolserver.org/Wikipedia/wp/n/Noblesse_oblige.htm
5. Murray R. Noblesse Oblige <https://www.learningtogive.org/resources/noblesse-oblige>
6. TIME Magazine, December 14, 1992 | Vol. 140 No. 24 <http://content.time.com/time/magazine/0,9263,7601921214,00.html>
7. Victor T. If you use these 27 words it proves you're definitely not posh. <https://www.shortlist.com/news/posh-words-upper-class-etiquette-u-non-u>
8. Bell M. U and Non-U: How to be upper class in 2019 <https://www.tatler.com/article/nancy-mitford-u-and-non-u-language>
9. Ивушкина Т. А. U / non-U words в зеркале современной английской художественной литературы // Научный диалог., 2016., № 6 (54), С. 42—53. https://mgimo.ru/upload/iblock/159/01_%D0%98%D0%B2%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%B0.pdf
10. Fox K. Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour, 2005, <https://epdf.pub/watching-the-english-the-hidden-rules-of-english-behavior.html>
11. Ивушкина Т. А. Posh и smart как индексы отношения к высшим классам // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2016. № 9(63): в 3-х ч. 1. С. 101-104., <https://cyberleninka.ru/article/n/posh-i-smart-kak-indeksy-otnosheniya-k-vysshim-klassam>
12. Fox K. Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour, <https://epdf.pub/watching-the-english-the-hidden-rules-of-english-behavior.html>
13. Craig A. Jolly kitchen suppers aren't as casual as you'd think // Telegraph, 30 September, 2013 <https://www.telegraph.co.uk/foodanddrink/10344653/Jolly-kitchen-suppers-arent-as-casual-as-you-d-think.html>
14. Cook R. Where does Francis Maude keep his condiments? // The Guardian, 22 April, 2012, <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2012/apr/22/kitchen-suppers-francis-maude>
15. Gilligan M. Kitchen Supper Leads To The Death Of The Dining Room, 15/ 11/2013, <https://www.kitchendesigncentre.com/our-world/kitchen-supper-leads-death-dining-room/>
16. Right R. How U are You? <https://www.styleweekly.com/richmond/how-u-are-you/Content?oid=1385875>

Açar sözlər: müasir ingilis dili, “Zadəganlıq” konsepti, “upper class” nitq vərdişləri.

Ключевые слова: современный английский язык, понятие «аристократия», речевые навыки «upper class».

Keywords: modern English language, “Nobility” concept, “upper class” speech habits.

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilindəki “Zadəganlıq” konseptinin reallaşma mexanizmlərinin maraqlı bir aspekti təhlil edilir. Məlum olur ki, müasir ingilis dilinin “Zadəganlıq” konsepti təkcə zadəganlıq institutu ilə bağlı olan anlayış və ifadələri, müvafiq terminoloji bazanı əhatə etmir. XX əsrin 50-ci illərindən etibarən aparılan sosiolinqvistik təhlillər Britaniya cəmiyyətində *upper class speech* və *non upper class speech* anlayışlarının fərqləndirilməsini labüd etmişdir. Müasir ingilis dilinin gerçəkliyi ondan ibarətdir ki, bu və ya digər ifadənin, terminin istifadəsi həmin şəxsi yuxarı təbəqəyə və ya aşağı təbəqəyə aidliyini təsbit etməyə

²⁵ The Cabinet minister was accused of being out-of-touch with ordinary people by using a term favoured by the upper middle class elite.[15]

imkan verir. Bu səbəbdən də, adi görünən anlayışlar (məsələn, *supper* və *dinner* qarşılaşdırması kimi) “Zadəganlıq” sistemində daxil edilə bilər.

Резюме

В статье анализируется интересный аспект механизмов реализации понятия «аристократия» в современном английском языке. Оказывается, понятие «аристократия» в современном английском языке охватывает не только понятия и выражения, связанные с институтом дворянства, соответствующей терминологической базой. Социолингвистический анализ, проведенный с 1950-х годов XX века сделал неизбежным дифференцировать различать понятия «upper class speech» и «non upper class speech» в британском обществе. Реалия современного английского языка заключается в том, что употребление того или иного выражения позволяет нам определить, принадлежит ли человек к высшему или низшему классу. По этой причине, казалось бы, обычные понятия (например, сравнение «*supper* » и «*dinner*») могут быть включены в систему «аристократии».

Summary

The article analyses an interesting aspect of the mechanisms of implementation of the concept of "Nobility" in modern English language. It turns out that the concept of “Nobility” in modern English language encompasses not only the concepts and expressions associated with the institution of nobility, but also the corresponding terminological framework. The sociolinguistic analyses conducted since the 50s of the XX century have made it necessary to distinguish between upper class speech and non upper class speech concepts in British society. The reality of the modern English language is that the use of a particular phrase, a term, makes it possible to establish whether a person belongs to a higher or lower class. For this reason, ordinary seemingly concepts (such as *supper* and *dinner* confrontation) can be incorporated into the system of “Nobility”.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

К ВОПРОСУ О ФОНЕМАТИЧЕСКОМ ПРИНЦИПЕ РУССКОЙ ОРФОГРАФИИ

Орфография передаёт на письме значимые единицы речи – слова и морфемы. Поэтому для выяснения характера орфографии следует рассмотреть, как графически воспроизводятся морфемы. Уже давно обращено внимание на то, что характерной чертой русской орфографии является сохранение на письме единства одних и тех же морфем (корней, приставок, суффиксов, окончаний), несмотря на то что в произношении при разных условиях употребления они имеют меняющийся звуковой облик. Сохранение единства написания при наличии колебаний в произношении характеризует все морфемы: корни, приставки, суффиксы, окончания. Таким образом, на письме не получают отражения существующие в произношении многочисленные чередования гласных и согласных звуков, вследствие чего одна и та же морфема выступает как нечто неизменное. Так создаётся единый письменный облик морфем как носителей определённого значения, без воспроизведения их конкретного звукового состава, частичные изменения которого не отражаются на присущем морфеме значении и потому не важны. Это, по мнению представителей ЛФШ, и представляет существо морфологического принципа орфографии в противоположность фонетическому, который фиксирует звуковой состав речи.

Вследствие обозначения звуков в их наиболее дифференцированном положении морфологическое письмо не отражает ряд чередований, обусловленных действующими в современном литературном языке законами. Такие чередования, вызываемые тем, что определённый звук одной морфемы попадает при словообразовании и при словоизменении в разные фонетические условия, получили название позиционных чередований. К ним относятся: 1) чередования гласных в зависимости от места ударения. Сюда относится чередование ударного **о** с **а** в первом предударном слоге и редуцированным **ъ** во втором предударном и заударных слогах или ударного **е** с **и** в первом предударном слоге. Письмо фиксирует лишь ударный вариант; так, корень **–ход–** сохраняет **о** в словах **ход** (хот), **ходить** (хадить), **ходовой** (хъдавой); корень **лес–** сохраняет **е** в словах **лес**, **лесник** (лисник) и т. д. Все такие случаи регулируются общеизвестным правилом о правописании безударных гласных, только его надо понимать расширенно, распространяя не только на корни, но и на приставки (отнести – отдал), суффиксы (глинистый – росистый) и окончания (ливнем – конём, ливням – коням). Таким же образом сохраняется единство гласного, который не встречается под ударением; так, корень **хорош–** сохраняет первое **о** во всех производных: **хорош** (харош), **хорошо** (хърашо); корень **сапог–** сохраняет **а** в формах **сапог**(сапок), **сапоги** (съпаги). И эти написания, таким образом, причисляются к морфологическим. 2) Чередование звонких и глухих согласных в зависимости от положения перед гласными или перед согласными и в конце слова. Так, имеющиеся перед гласными звонкие согласные переходят в глухие перед глухими согласными и на конце слова; имеющиеся перед гласными глухие согласные переходят в звонкие перед звонкими. Письмо фиксирует произношение перед гласными, сонорными и **в**, где отсутствует ассимиляция согласных. Так, корень **воз–** сохраняет **з** в словах **возы**, **воз**, **повозка**; корень **кос–** сохраняет **с** в словах **коса**, **кос**, **косьба**. Такие случаи регулируются правилом о звонких и глухих согласных. Ввиду того что единство согласного сохраняется и при написании согласных внутри одной морфемы (Кавказ, Кавказский, Кавказцы и т. д.), а также на конце слова (домов, дубов или несёт, идёт и т. д.), такие написания относят к морфологическим. 3) Чередование зубных **с, з, т, д** и передненёбных **ш, ж, ч, щ**, находящихся в конце морфемы в зависимости от следующего за ними звука, оказываясь перед передненёбными, зубные **с, з** ассимилируются с ними. Эта ассимиляция не отражается на письме. Так, приставка **с–** сохраняется в этом виде в словах **срубил**, **сшил** (шшыл), **сжал** (жжал), **счистил** (шчистил); корень **воз–** сохраняет **з** в словах **возок**, **возчик** (вошчик); корень **лёт–** сохраняет **т** в словах **полёт**, **лётчик** (лётчик). Правописание таких согласных можно регулировать правилом, аналогичным правилу о звонких и глухих согласных, т. е. надо изменить слово так (или найти другое слово с той же морфемой), чтобы за выясняемым согласным следовал гласный, и пишется то, что слышится перед гласным (возчик – возить). 4) Чередование некоторых согласных (обычно **т, д**) с нулём звука в зависимости от положения в группах согласных. Так, корень **мест–** имеет **т** в словах **место** – **местный** (месный); корень **солн–** сохраняется **л** в словах **солнышко** – **солнце** (сонць). И эти случаи охватываются правилом, аналогичным правилу о звонких и глухих согласных, так как и здесь первая морфема должна быть взята в положении перед гласным (мест-о, солн-ышко). 5) Чередование твёрдых и мягких согласных в зависимости от положения перед следующим согласным, вызывающим ассимиляцию по мягкости. Эта мягкость, вызываемая ассимиляцией следующему мягкому согласному, не обозначается на письме мягким знаком. Так, корень **зл–** сохраняет **з** без мягкого знака в словах **злой** – **злить**, корень **восьм–** сохраняет **сь** в словах **восьми**, **восьмой**, корень **льв–** сохраняет **ль** в словах **львы**, **львица**, **львёнок**.

По мнению А. Н. Гвоздева, вследствие морфологичности русского правописания все перечисленные чередования, свойственные нашей устной речи, нередко не замечаются лицами, привыкшими к единству письменного обозначения морфем. Сохраняя единство написания в разобранных случаях, морфологический принцип охватывает подавляющее большинство написаний морфем. (1, стр. 291)

²⁶ БГУ. Кафедра русского языкознания

Нарушением морфологического принципа являются случаи, когда единство написания морфем не выдерживается, морфема в разных условиях своего употребления пишется по-разному. Сюда относятся:

- 1). Правописание приставок на **з**, в которых перед глухими согласными вместо **з** пишется **с**, и, таким образом, каждая из этих приставок имеет двойной графический облик. Отступление в их написании от морфологического принципа наглядно видно при сравнении с правописанием соответствующих предлогов, в которых переход **з** в **с** перед глухими согласными остаётся не обозначенным на письме.
- 2). Приставка **раз-**, кроме конечного согласного, отражает чередование ударного **о** и безударного **а** (для всех безударных положений), так что получается четыре варианта её написаний вместо единого морфологического **роз-**, тогда как приставка **под-** при одинаковых с нею чередованиях звуков сохраняет единство своего написания по морфологическому принципу.
- 3). Написание только двух **с** и **н** тогда, когда встречаются рядом одно **с** в приставке и два в корне; например, приставки **рас-**, **бес-** и слова **ссориться**, **ссудный** – **рассориться**, **бессудный** вместо требуемых морфологически трёх **с**; или когда корень оканчивается на два **н** и суффикс начинается с **н**, например, корень **тонн-**, **ванн-** и суффикс **-н-**: **пятитонный**, **ванная (комната)** вместо требуемых морфологически трёх **н**.
- 4). Написание одного согласного вместо двух одинаковых согласных в некоторых корнях на стыке корня и суффикса; **пятитонка**, но **тонна**; **оперетка**, но **оперетга**; **финский**, но **финн**; **кристальный**, но **кристалл** и **кристаллический**.
- 5). Написание в корнях, начинающихся с **и**, после приставок, оканчивающихся на твёрдый согласный, **ы** вместо **и**: **играть** – **сыграть**, **отыграть**, **история** – **предыстория**.
- 6). Некоторые отдельные корни имеют разные гласные под ударением и без ударения (непоследовательно), а также разные согласные на конце слова и перед согласным: а) **зори**, но **заря**; б) **рос**, **росла**, **росток**, **ростовщик**, **заросль**, но **расти**, **растёт**, **растение**, **растительность**, **отрасль**; в) **нос**, но **ноздри**; **сватать**, но **свадьба**; **лезу**, **лезть**, но **лестница**; **отверзать**, но **отверстие**.
- 7). Окончание прилагательных именительного падежа единственного числа мужского рода, когда под ударением пишется **-ой**, а без ударения **-ый**, **-ий**: **простой**, **другой**, но **добрый**, **строгий**.
- 8). Разные окончания существительных и прилагательных после шипящих и **ц** с **о** под ударением и **е** в безударном положении: **свечой**, **душой**, **овцой**, но **тучей**, **крышей**, **водицей**; **чужого**, **большого**, но **свежего**, **хорошего**.
- 9). Суффикс **-ок** существительных после шипящих с **о** под ударением и **е** в безударном положении: **лужок**, **пяточок**, но **орешек**, **чулочек**.

Использование морфологического принципа, понимаемого как сохранение единого написания морфем, ограничено определёнными рамками: в то время как правописание не отражает действующих в языке позиционных чередований, оно передаёт давно сложившиеся исторические чередования, для возникновения которых в современном русском языке нет каких-либо фонетических условий. Они являются пережитками

фонетических процессов, действовавших в прошлом, напр., **пеку** – **печёт**, **крашу** – **красит**, **берегу** – **бережёт**, **сужу** – **судит**, **мощу** – **мостит**, **рублю** – **рубит**. Другое ограничение единства написания морфем по морфологическому принципу вытекает из слогового характера русской графики. Морфемы, начинающиеся с гласного звука, пишутся с одной из двух парных гласных букв, одна из которых обозначает твёрдость, другая – мягкость предшествующего согласного: **стен-а** – **земл-я**, **стол-ом** – **кон-ём**, **сокол-у** – **учител-ю**, **стол-ы** – **корабл-и**.

Изложенное выше понимание морфологического принципа как основного принципа русской орфографии в основном выдвинуто и разработано основателем и первым руководителем ЛФШ Л. В. Щербой, а в последствии развито его последователями А. Н. Гвоздевым, С. П. Обнорским, М. В. Ушаковым и др.

В науке о языке существует и другое понимание ведущего принципа русской орфографии, выдвигаемое представителями МФШ В. Н. Сидоровым, А. А. Реформатским, М. В. Пановым и другими. По их мнению, основным принципом русской орфографии является фонематический (или фонемный) принцип. Суть его заключается в том, что одна и та же буква обозначает фонему в сигнификативно сильных и слабых позициях. Этот принцип осуществляется в тех случаях, когда слабая позиция фонемы может быть однозначно проверена сильной позицией в той же морфеме. Но прежде чем говорить о фонемном принципе орфографии следует остановиться на понятии фонемы.

Как уже было сказано выше, в русской фонологии ведущее положение занимают два научных направления – Московская фонологическая школа (МФШ) и Санкт-Петербургская (Ленинградская) фонологическая школа (ЛФШ). Обе школы рассматривают фонему в сигнификативно сильной позиции с одной и той же точки зрения – функциональной. Представители этих школ объединяют звуки сигнификативно сильных позиций в одну фонему не на основании их фонетического сходства, акустической или артикуляционной близости, а на основании способности этих звуков различать слова и морфемы. Так, в словосочетаниях **печь побелили** и **печь затопили** выступает одно и то же слово **печь** с одним и тем же фонемным составом. Хотя фонема <ч> реализуется в первом случае глухим звуком [ч], а во втором – звонким [дж], звуки эти объединяются в одну фонему, так как они выполняют одну и ту же смысловозначительную функцию, они не способны различать слова и морфемы. Состав фонем определяется представителями МФШ и ЛФШ по сильной позиции, позиции наибольшего различия.

Этот же функциональный критерий представители МФШ распространяют и на сигнификативно слабые позиции. Например, в словосочетаниях **снег пошёл** и **снег растаял** слово **снег** имеет один и тот же фонемный состав. Звук [к] в

первом случае и [г] во втором объединяются в одну фонему <г> на основании того, что они выполняют одну и ту же смысловозначительную функцию; они не различают данные словоупотребления: это одно и то же, [к] или [г] позиционно обусловлены. Отсюда следует вывод: фонема включает весь ряд позиционно обусловленных чередующихся звуков. При этом имеются в виду все позиции – сильные и слабые. Чтобы быть уверенным в том, что разница между звуками обусловлена только позицией, необходимо позиционно чередующиеся звуки рассматривать в одних и тех же морфемах. Множество позиционно чередующихся звуков могут пересекаться, в этом случае одни и те же звуки относятся к разным фонемам.

Представители ЛФШ считают, что фонемы представляют собой непересекающиеся множества звуков, каждая фонема имеет свой набор аллофонов, отличный от набора аллофонов любой другой фонемы. Поэтому для сигнификативно слабых позиций выдвигается иной критерий, чем для сильных, – фонетическое сходство звуков, проявляющееся в общности их дифференциальных признаков. По теории ЛФШ в слове **снег** в словосочетании **снег растаял** [г] является представителем фонемы /г/, а в словосочетании **снег пошёл** звук [к] – представитель /к/. Основанием для этого является близость звука **к** в **снег пошёл** к звуку **к** в сильной позиции, например, в слове **рука**. Точно так же в слове **вода** [в^да] предударный звук [^] является представителем фонемы **о**, так как в сильной позиции в этом корне выступает [о]: [водный]. В этих формах наблюдается чередование звуков [^ // о], но фонема, реализованная этими звуками, одна – <о>. По теории ЛФШ предударный звук в слове **вода** является представителем фонемы **а**, так как он больше похож на **а**, чем на **о**. В устной речи (без контекста) мы не различим слов **рот** – **род**, **пруд** – **пруд**, **съезд** – **сьезд**, **рок** – **рог**, **нагой** – **ногой**, **старожил** – **сторожил** и т. п., и, согласно Л. В. Щербе, эти пары слов имеют одинаковый фонемный состав. Таким образом, если исходить из взглядов сторонников ЛФШ на фонему, ведущий принцип русской орфографии нельзя назвать фонемным. Написания в приведённых выше парах слов можно считать фонемными лишь с точки зрения сторонников МФШ, так как, по московской школе, в словах **род**, **пруд**, **рог**, **ногой**, **сторожил** буквы **д**, **г**, **о** обозначают соответствующие фонемы, определяемые по сигнификативно сильной позиции – **рода**, **пруды**, **ногу**, **сторож**. «Фонематический принцип письма, – пишет проф. А. А. Реформатский, – состоит в том, что каждая фонема выражается той же самой буквой, независимо от позиции, в которую она попадает; например, **дуба** и **дуб** пишутся одинаково, хотя произносятся по-разному...». [3, с. 294]

Основное правило правописания безударных гласных: в безударных слогах пишутся те же гласные, что и под ударением в той же морфеме. Мы пишем **о** в слове **вода** (хотя произносим [вада] потому, что под ударением в этом корне слышится [о] и пишется **о**: воды, водный. Так мы определяем, какой фонеме соответствует звук слабой позиции, и пишем букву, обозначающую эту фонему. (3, с. 291)

Такое же общее правило действует для глухих и звонких согласных. На конце слова и перед шумными согласными пишется та же согласная, что и перед гласными и сонорными согласными в той же морфеме. Мы пишем **п** в словах **суп**, **супчик** и **б** в словах **зуб**, **зубки** (хотя везде произносим [п] потому, что перед гласными и перед сонорными согласными в корне **суп-** произносится [п] и пишется **п** (**супа**, **супница**), а в корне **зуб-** произносится [б] и пишется **б** (**зубы**, **зубной**). Принцип проверки здесь тот же, что и для гласных: звук слабой позиции проверяется сильной позицией. Одна и та же буква обозначает фонему в сигнификативно сильных и слабых позициях – это *фонематический*, основной принцип русской орфографии.

Этот принцип орфографии определяет и передачу на письме мягких согласных: буквой **ь** обозначается не мягкость звука, а мягкость фонемы, т.е. мягкость, не зависящая от позиции. Так, в слове **лезть** произносится [с'] перед [т'], но мягкость [с'] в «старшей» норме здесь несамостоятельна, позиционно обусловлена мягким [т']. В сильной по мягкости /твёрдости позиции – на конце слова – этой мягкости нет: ле[с] (лез). Здесь твёрдая фонема <з>, поэтому в слове **лезть** буква **ь** после **з** не пишется. В форме повелительного наклонения **лезьте** тоже произносится [с'т'], но здесь мягкая фонема [з'], так как мягкость звука, её реализующего, сохраняется на конце слова: **лезь**. В данном случае мягкость фонемы обозначается буквой **ь**.

Фонематический принцип орфографии определяет написание всех морфем слова: приставок, корней, суффиксов, окончаний. Так, в слове **подстаканник** приставка произносится [птыц], но мы пишем **под-**, так как проверка показывает фонемы <под>: п[о]дпись, по[д]резать. В суффиксе слов **берёзовый**, **осиновый** произносится [ъ], но мы пишем **о**, так как в том же суффиксе под ударением произносится **о**: **дубовый**. В формах слов **от пули** и **о пуле** конечный гласный произносится как **и**, но в первом случае он относится к <и> (ср. от земли), а во втором – к <е> (ср. о земле), и на письме соответственно эти фонемы обозначаются буквами **и** и **е**.

Фонематический принцип орфографии обеспечивает единообразное написание одной и той же морфемы в формах одного и того же слова и в разных словах. Так, корень **город-** пишется одинаково в составе разных слов и словоформ, хотя произносится по-разному: [горът], [горьд]а, [гърад]а, [гърат]ки, при[гърът], при [гъръд]ный, ино[гарод]ный, [гърац]кой. Написание **город-** во всех этих случаях отражает фонемный состав корня. Одинаковое написание одних и тех же морфем позволяет легко узнавать слова с этими морфемами, а это способствует быстрому пониманию и чтению.

Фонематический принцип орфографии определяет написание большинства букв-орфограмм, поэтому это основной принцип передачи буквами фонемного состава слов.

По мнению представителей МФШ, морфологический принцип орфографии осуществляется в тех случаях, когда одна и та же морфема имеет разный фонемный состав в разных словах или формах одного слова. С точки зрения МФШ такие случаи редки. Так, после шипящих под ударением в соответствии с фонемой <о> может писаться **ё** (е), а не **о** в связи со стремлением к единообразной передаче морфемы, которая в других словах пишется с **е**: **жёны – женский – жена; дешёвый – дешевле – дешеветь; шёпот – шепчет – шептать; чёрточка – чертит – черта; щёлка – щель**. Чередующиеся ударные **о/е** отражают чередование соответствующих фонем. Фонема <е> представлена здесь и звуком близким к **ы** в первом предударном слоге после твёрдых [ж], [ш]. Чередование это историческое. Стремление одинаково передавать здесь разные фонемы противоречит фонематическому принципу орфографии, по которому разные фонемы должны передаваться на письме по-разному. А. А. Реформатский считает, что «Образцом морфологических написаний может служить употребление мягкого знака в конце слов женского рода после шипящих (ночь, где **ь** бесполезен, ср. **луч** или **мышь**, где **ь** пишется после твёрдого (-ш-), что является явным противоречием)». (3, с. 294) К морфологическим написаниям относят и написание постфикса **-ся**, в котором может выступать не только фонема <с>, как это следует из написания: **умойся**, но и <ц> : **боит[ца]**, и <с> при произношении здесь твёрдого [с] в соответствии со «старшей» нормой. Это также исторические чередования и на письме не отражаются. Морфологическому принципу отвечают также написания **дезинформация, контригра, пединститут, сверхидеальный** с **и** после согласных, соответствующих твёрдым фонемам. Здесь сохраняется облик корня, вопреки правилу графики писать **ы** после таких согласных (ср. **безыдейный, предыстория**).

Итак, обобщая, можно сказать: в русском языке фонемное письмо, при котором «одни и те же буквы алфавита обозначают фонему во всех её видоизменениях, как бы она ни звучала в том или ином фонетическом положении. При этом видоизменения фонемы обозначаются на письме по её основному значению, которое обнаруживается в фонетических положениях, где качество звучания фонем не обусловлено. В результате получается то, что каждая морфема, коль скоро она содержит одни и те же фонемы, пишется всегда одинаково». (2, с. 10)

В некоторых случаях проверка сигнификативно слабой позиции невозможна, так как в данной морфеме фонема не встречается в сильной позиции: **собака, топор, сапог, сарай, вокзал, футбол, стол** и т. д. В этом случае выступает гиперфонема: с<о/а>бака, с<о/а>пог, фу<т/д>бол и т. п. Фонематический принцип здесь ограничивает выбор букв, но не даёт однозначного решения. С точки зрения этого принципа можно написать **собака** и «сабака», **футбол** и «фудбол». Написания в подобных случаях осуществляются на основе одновременно двух принципов: фонематического и традиционного. Т р а д и ц и о н н ы й принцип орфографии заключается в том, что употребляется написание, закреплённое традицией. Выбор буквы не мотивирован современными языковыми закономерностями, и такие написания надо запоминать. В большинстве случаев традиционный принцип не противоречит фонематическому, а дополняет его. Но в ряде случаев традиционный принцип противоречит фонематическому. В сильной позиции это написание **щ** в слове **помощник**, **ч** в словах **скучно, конечно** и др.: во всех приведённых случаях произносится звук [ш], реализующий фонему <ш>; это написание **г** в окончании **-ого/-его: красного, синего**, где произносится [в], реализующий фонему <в> и некоторые другие случаи.

В противоречии с фонематическим принципом находится также фонетический принцип, который заключается в том, что буква обозначает не фонему, а звук. По этому принципу пишутся конечные согласные в приставках **из-/ис-, без-/бес-, воз-/вос-, раз-/рас-, через-/черес-, низ-/нис-**; гласные **а** и **о** в приставке **раз-/рас- – роз-/рос-**; буква **ы** после **ц**; по фонетическому принципу позиционно чередующиеся звуки в некоторых словах передаются разными буквами: абстрагировать – абстракция, реагировать – реакция, транскрибировать – транскрипция.

Существуют и дифференцирующие написания, разграничивающие на письме словоформы, совпадающие по фонемному составу: **ожёг – ожог, поджёг – поджог, тушь – туш, плачь – плач, копчик – кобчик, компания – кампания, орёл – Орёл**. Дифференцирующие написания обычно возникают в результате применения разных принципов графики и орфографии к словам с одним и тем же фонемным составом: **о** в корне слова **ожог** соответствует фонематическому принципу графики, **ё** в корне слова **ожёг** – морфологическому принципу орфографии.

Литература;

1. Гвоздев А.Н. Основы русской орфографии. В кн. А.Н. Гвоздев. Избранные труды по орфографии и фонетике. М., 1970.
2. Ильинская М.С., Сидоров В.Н. Современное русское правописание. Учёные записки МГПИ, т. 22. М., 1953.
3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1996.

Ключевые слова: орфография, фонематический принцип, морфологический морфологический принцип, сигнификативно сильная позиция

Açar sözlər: orfoqrafiya, fonematik prinsip, morfoloji prinsip, signifikativ əsas pozisiya

Key words: spelling, phonematik principle, morphological principle, significantly strong position

Резюме

В статье рассматриваются фонематический и морфологический принципы орфографии. Фонематический принцип заключается в том, что буквами алфавита передаются не реально произносимые звуки, а фонемы по их основному виду независимо от позиции. Между фонематическим и морфологическим принципами имеется ряд теоретических расхождений. Современные представители Московской фонологической школы считают, что русская

орфография построена именно на этом принципе, т. к. основные правила орфографии в области гласных и согласных опираются именно на приведении соответствующих фонем в сигнификативно сильную позицию.

Xülasə

Məqalədə rus orfoqrafiyasının fonematik və morfoloji prinsiplərinə baxılır. Fonematik prinsip ona əsaslanır ki, əlifba hərfləri vasitəsi ilə real tələffüz olunan səslər yox, sözdəki mövqeidən asılı olmayaraq, öz əsas tərzində olan fonemlər göstərilir. Morfoloji və fonematik prinsiplər arasında bir sıra nəzəri fikir ayrılıqları vardır. Moskva Fonoloji Məktəbinin müasir nümayəndələri hesab edirlər ki, rus orfoqrafiyası məhz fonematik prinsip üzərində qurulmuşdur, sait və samitlərin əsas yazı qaydaları müvafiq fonemlərin siqnifikativ cəhətdən əsas olan pozisiyaya gətirilməsinə istinad olunur.

Rəyçi: Dos. L. ƏLƏKBƏROVA

İsmayıl Temiroğlu

DİLİN ADLANDIRMA (NOMİNASİYA) FUNKSIYASINDA MƏNTİQİ-LİNGVİSTİK AMİLLƏR

Hər bir dildə maddi və mənəvi mədəniyyət predmetlərini, müxtəlif şeyləri, artefaktları adlandırmaq, işarələmək üçün dilin müxtəlif səviyyələrinin faktlarından istifadə olunur. Bu vasitələrin öyrənilməsi üçün ayrıca lingvistik fənn kimi formalaşan və semasiologiyanın tərkibinə daxil olan onomastika XX əsrin əvəllərində Almaniyada Q.Şuxardt, P.Meringer, V.Meyer-Lyubke kimi tanınmış dilçilərin adı ilə bağlanır. Həmin illərdə “Sözlər və şeylər” (Wörter und Sachen) adlı jurnalda bu məsələnin müxtəlif yönələri ilə bağlı bir çox dəyərli, əhəmiyyətini indi də itirməyən silsilə yazılar çap olunmuşdu. Lakin dilçilik tarixində onomasiologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi həmin əsrin 50-ci illərində formalaşır. Bu dövr L.Veysgerber, V.Krauze, F.Dronzeyf, B.Kvodri, V. Fon Varttburq və b. araşdırmaları ilə səciyyələnir. Buraya Praqa dilçilik məktəbində adlandırma nəzəriyyəsi ilə aparılan araşdırmaları da ayrıca əlavə etmək lazım gəlir. Matezius yazırdı ki, ayrı-ayrı gerçəklik faktlarının adlandırma üsulları və vasitələrinin öyrənilməsində məqsəd təkcə prosesi deyil, həm də adların bu və ya digər situasiyalarda cümlə daxilində birləşməsi qanunauyğunluğunu aşkarlamaqla bağlıdır. Bu mülahizədə sözə təkcə dil sisteminin vahidi kimi, adlandırma vasitəsi kimi deyil, həm də nitq faktı kimi baxılması qabarıq nəzərə çarpdırılır. Buna görə də son 20-30 ildə semantik dəyişmələrin təsnifatı fonunda törəmə (müstəqim deyil) metaforik nominasiyadan geniş bəhs olunur, müstəqim və dolayısı ilə adlandırmadan onomosioloji problem kimi danışılır, adlandırma tiplərinin psixoloji müxanizmi müəyyənləşdirilir, işarəyaratmaya lingvosemiotik rəqursdan yanaşılır. Lingvosemiotik həqiqə kimi adlandırmaya, onun mahiyyətinə müxtəlif nəzəri aspektdən qiymət verilir: 1) dil xüsusi növ işarə sistemi olduğu üçün onun vahidləri ikili struktura, ikiqat işarələməyə malikdir, həm nominativ vahidlər sistemində (ilkin işarələmə), həm də predikativ vahidlərin tərkibində, nitqdə (ikinci, törəmə işarələmə); 2) insan dili mürəkkəb maddi ideal qurum kimi özündə obyektiv gerçəkliyə münasibətdə göstərmə və inikasetmə xassəsini birləşdirir; 3) obyektiv gerçəkliyin sözlərlə representasiyasının (təqdim etməsi) psixofizioloji əsası ikinci signal sistemi vasitəsilə reallaşır. Bu sahədə müxtəlif mübahisələr, cavabsız suallar olsa da, leksik vahidlərin onomosioloji aspektdən təhlilinin idrak aktı kimi obyektiv gerçəkliyə münasibəti nəzərə alınmadan mümkün deyildir. İdrak aktının əsas komponentləri nəzəri ədəbiyyatda belə sıralanır: “təfəkkür – dil – real gerçəklik”, “dil – əmək fəaliyyəti – cəmiyyət”. İlkin (müstəqim) leksik nominasiyanın qnoseoloji aspekti həmişə işarəetmə vasitələrinin gerçəkliyə üz tutmasından başlanır və gerçəklik faktları dil sisteminin faktlarına çevrilərək insanların düşüncə aləminin ixtiyarına verilir, müxtəlif semantik kateqoriyalar dildə danışanların ictimai təcrübələrini əks etdirir. Beləliklə, maddi gerçəklik ideallaşdırılaraq qazanılmış təcrübə biliklərin nəticələri dil vasitələrinin köməyi ilə maddiləşir, ifadə olunur. Fonetik söz real predmetlərin, şeylərin təmsilçisinə, əvəzləyicisinə çevrilir ki, işarələnmə, göstərmə prosesində bu cəhət dilçilərin və filosofların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ qədim yunan filosoflarının (Kratil, Hermogen) mübahisəsinin də obyektində məhz bu fakt dayanırdı. Adlandırma zamanı ad və onun adlandırdığı obyekt arasında münasibətin müxtəlif şərhə (zərurət, mütləqlik, yoxsa razılışma, daxili bağın olmaması) müasir dövrümüzdə də davam etməkdədir. Yunan filosoflarının işarəyaratma prosesində nəzəri baxımdan mühüm dəyər daşıyan fikirləri üç cəhətdən diqqətə çarpdırılır: 1) insanın dili və dərkətmənin (idrakın) qarşılıqlı münasibəti, 2) işarələnən (göstərilən) predmetlə ad arasındakı əlaqənin səciyyəsi, 3) etnosun (dil daşıyıcılarının) hər bir üzvündə adlandırılan şeylər barədə invariant təsəvvürün varlığı. Bu cəhətlərin fərqli yöndən interpretasiyası antik dövr filosoflarından gələn təmayülün ardıcılığını bir-birinə zidd olan iki qrup – nominalistlər və realistlər ətrafında toplayır.

İşarəyaratmanın şəraiti, komponentləri barədə danışmadan əvvəl, işarə anlayışının (faktının) nəzəri dilçilikdə mövcud müəyyənləşməsinə toxunmaq lazımdır. L.Yelmslyev işarə anlayışına belə tərif verir: işarə, hər şeydən əvvəl, onunla səciyyələnir ki, o nəyinsə işarəsidir (1, 302). Olduqca ümumi səciyyə daşıyan bu tərifdə söz-ışarənin onomosioloji təbiəti əsla xatırlanmır. Rus dilçiliyində işarə, sözyaratma ilə çoxlu sayda mülahizələr içərisində nisbətən ətraflı və dəqiq definisiya ixtisasca filosof olan L.O.Reznikovun mövqeyində əks olunur. Onun fikrincə, dil işarələri cəmiyyət tərəfindən yaradılan, sistem xarakteri daşıyan şərti qıçıqlandırıcıdır, sosial kollektivin hər bir üzvü tərəfindən məqsədli və şüurlu şəkildə işlədilir, təkcə signal vermə funksiyası daşımaqla kifayətlənmir, həm də gerçəkliyi ümumiləşmiş, konseptual əks etdirən siqnifikativ vasitə kimi işlədilir (2, 143).

İşarənin bu əhatəli fəlsəfi şərhinə lingvistik yozum verilsə, təxminən belə bir mənzərə yaranır: işarə fonemlərin, yaxud qrafemlərin sabit ardıcılığıdır, dil sisteminə müəyyən konseptual məzmunu malikdir, dil daşıyıcılarında eyni təsəvvürü (məfhumu) canlandırır, bu canlanan məfhum dil vahidinin mənasıdır və söz işarənin statusunu müəyyənləşdirir. Nəticədə söz işarə kommunikasiya məqsədilə dildə sistem (ilkin), nitq aktlarında isə törəmə (ikinci) mənasını aktuallaşdırır. İşarəyaratma aktını və şəraitini əyani göstərmək üçün söz işarənin dil statusunun əsas səciyyəsinə belə göstərmək olar:

№	Söz işarənin xassələri	Sözyaratma vasitələri və şəraitinin eksplikasiyası (anlaması)
	Söz-ışarə maddidir.	Fonem, yaxud qrafem ardıcılığı
	Mənaya malikdir (ikiterəflidir).	Fonemlərin düzümlü, məzmunu görə paylaşmasıdır (ilkin göstərilmə).
	Sistem xarakterlidir.	İşarənin formasının göstərməni yalnız müəyyən sistem (mikrosistem) daxilində ortaya çıxır.
	Mahiyyətinə və işarələnməsinə görə	Söz işarə bütünlükdə dil ümumiliyində yaradılır,

	sosialdır.	qəbul olunur və istifadə edilir.
	Şərti qıcıqlandırıcılıq (açıqlama) xassəsinə malikdir.	İşarənin forması ilə onun mənası arasındakı əlaqə dolayısı ilə şüurla mümkündür, yaddaşda möhkəmlənmiş, şərti refleks həddində avtomatlaşmışdır.
	İşarəetmə funksiyası yerinə yetirir.	Söz işarə gerçəkliyin birinci signalının signalıdır (göstərmə), yəni maddi gerçəkliyin predmetləri barədə təsəvvürlərimizdir.
	Signifikativ funksiya daşıyır.	Predmetlər sinfinin məfhumu məzmununu ifadə etməklə, həm də müvafiq siniflərə daxil olan predmetlər barəsində toplanmış bilikləri özündə toplayır.
	Kommunikativ məqsədlə identifikasiya (eyniləşdirmə) funksiyası yerinə yetirir.	Söz işarə predmetləri reprezentasiyaçı (nümayəndəsi, əvəzləyicisi) kimi onların eyniliyini qoruyur və törənmə mənalara (ikinci məna) əsas kimi çıxış edir, kommunikativ vahidlərin formalaşmasına bəslənir.

Araşdırıcılar, o cümlədən E.Benvenist işarə yaratmanı, ümumən sözün nəyinsə göstərən, işarə edən olmasının əhatəli tədqiq olunmamasını qeyd edərək iki cəhəti qabardır: söz işarə semiotik və semantik dəyərə malik olan vahid kimi. Semiotik deyərək E.Benvenist dil işarəsinə xas olan göstərmə, işarəetmə üsulunu və ona dil vahidi olaraq bütövlük, tamlıq statusu verən cəhəti nəzərdə tutur. Bir tərəfdən işarə öz-özünün tam eyniliyini, digər tərəfdən başqa işarələrlə müxtəlifliyini qoruyur, dilin işarəetməsi üçün zəruri olan əsasını təşkil edir. Semantik məzmun daşıyıcısı kimi işarə o zaman mövcud olur ki, dil kollektivinin üzvlər çoxluğu tərəfindən dərk olunsun və hər bir fərddə eyni assosiasiyaları, eyni təsəvvürü oyatsın. Bu üsulla göstərmə dilin başqa növ, özünəməxsus vahid yaratma mexanizmi kimi kommunikativ aktda formalaşan, üzə çıxan predikativ vahidləri nəzərdə tutur. Dilçilikdə işarə deyərək adətən predmetləri əvəzləyən, onların nümayəndəsi olan söz göz önünə gətirilir. Birinci cərgəyə daxil olan sözlə göstərən kimi ikinci sıraya daxil olan cümlə arasındakı fərqi Benvenist yekun olaraq belə müəyyənləşdirir: semiotik olan (işarə) tanınmalı, semantik olan (nitq) başa düşülməli, anlaşılmalıdır. Dilin əsl mahiyyəti ondadır ki, statik aspektlər (dil sistemində) müəyyən işarəetmə funksiyası yerinə yetirən söz dilə xas olan qaydalar əsasında aktual vahidlər, cümlələr törətmə qabiliyyətinə malikdir, bu cəhətdən dil başqa işarələr sisteminin interpretasiyasında da iştirak edir və metadil rolunda çıxış edir.

Onomasioloji təhlil, hər şeydən əvvəl, sözün reprezentativ və identifikasiyaçı funksiyasına yönəldilməlidir, bu istiqamətdə sözün dildə birbaşa nominativliyini möhkəmləndirən konseptual məzmunla fikir verilməlidir.

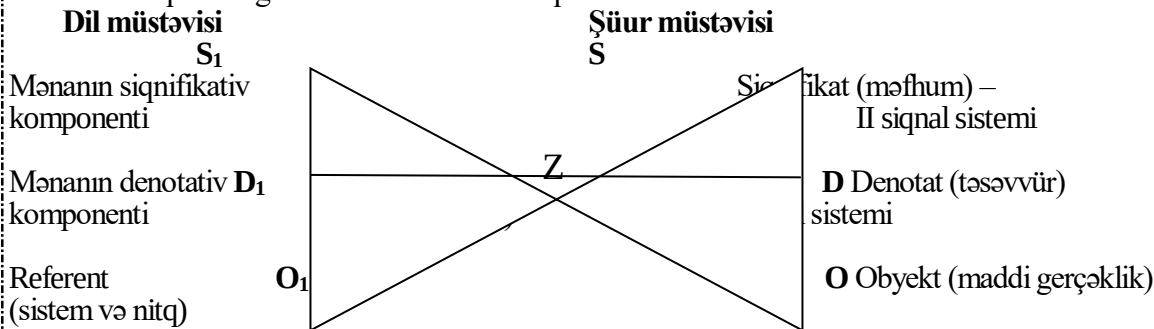
Düşünən varlıq kimi insan hər an, mütəmadi olaraq idraki (təcrübi, yaxud nəzəri) fəaliyyətdə olur, obyektiv aləm onun qarşısında üç aspektdə canlanır: 1) əşyaları, predmetləri onların çoxtərəfli münasibətləri ilə maddi gerçəklik; məkan daxilində – birbaşa müşahidə olunan və qavranılan obyekt; 2) maddi gerçəklik barədə təsəvvür onun hissi yolla (hisslərimizlə – görmə, toxunma və s.) qavranılması – gerçəkliyin birinci signalı; 3) ideal (inikas olunmuş) gerçəklik – söz-adlar vasitəsilə parçalanmış, üzvlərə ayrılmış və qeydə alınmış obrazlar, məfhumlar, ideyalar.

Aydındır ki, sözlər etiket kimi sadəcə ad funksiyasını yerinə yetirmir, dildə olan hər bir leksik vahid psixofizioloji mahiyyətli olur, dil formasına bürünmüş signal kimi görünməyən, əllə toxunula bilməyən obyektlərin signalı olma funksiyasını yerinə yetirir; onları sanki əvəz edir. Beləliklə, “sözlərlə çoxsaylı qıcıqlandırmalar bir tərəfdən bizi gerçəklikdən uzaqlaşdırır, digər tərəfdən məhz sözlər bizi insana çevirir, bizi insan edir” (3, 569).

Təsəvvür və duyğu gerçəkliyin birinci signal sistemi kimi insanlara xas olduğu kimi, heyvanlara da aiddir. Bunların arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, heyvanlarda onlar komplekslər şəklində, amorfudur, insanlarda isə onlar sözlər vasitəsilə parçalanmış, ayrılmış şəkildədir. Maddi aləmin və insanların təsəvvürlərinin dil vasitələri ilə parçalanması, ayrılması anlayışı dilçilikdə müxtəlif nəzəriyyələrdə öz əksini, şərhini tapmışdır.

V.Humbolt, L.Veysqerber, Y.Trir bu sahədə dilçilik tarixində dil məzmununun öyrənilməsi metodikasını hazırlamışlar. Bu metodika əsasında dünyanın müxtəlif ölkələrində maddi aləmin dil vasitələri ilə parçalanması, ayrılması qnoseoloji problem kimi deyil, sırf lingvistik aspektdən təhlil olunmuşdur. Doğrudan da, sözlərin müdaxiləsi ilə bizim obyektiv aləm barədə təsəvvür və qavrayışlarımızın ayrılması nəticədə dil-təfəkkür sistemində daha xırda ikitərəfli və birtərəfli vahidlərin yaranması ilə sonuclanır ki, bu da semasioloji araşdırmaların əsasında dayanır. İlk nominativ işarələrin (söz, söz birləşməsi) mahiyyəti nəticədə ondan ibarətdir ki, onların nitq aktında reallaşması eyni bir işarə sistemindən istifadə edən kollektivin hər bir üzvündə eyni təsəvvürü oyatmış olur (4, 13). V.Pizani yazırdı ki, sosial akt olan məlumatlar (bildirmələr) tələb edir ki, müəyyən işarələr vasitəsilə danışan, təsəvvürlərini ifadə etsin, öz düşüncəsində canlandırınsın (5, 47). Əgər sözlər yaddaşımızda bizim gerçəklik barədə təsəvvürlərimiz şəklində mövcuddursa, deməli, predmetlər də adlandırılma predmeti, göstərilən, işarələnən də maddi aləmin konkret predmetləri olmayacaq, artıq parçalanmış, ayrılmış, təkrarlanan və asanlıqla yenidən nitq aktına qatılan predmet barədə ümumiləşmiş xassələr təcrübənin elementləri şəklində siyasiyadan asılı olmadan reallaşacaqdır.

Söz-ışarələr bu təsəvvürləri adlandıraraq sanki onların “yardımçısı”, əvəzləyicisi olur. Qeyd etmək lazımdır ki, gerçəklik və dil (təfəkkür) arasında birbaşa eyniliyin olmaması və gerçəkliyin hər bir dilin imkanları semantik-struktur sisteminə müvafiq sistemləşdirilməsi, dil mənzərəsi araşdırıcıların “semantik üçbucağı” yeni interpretasiyada təqdim etməsi ilə nəticələnib. Bu sxemin maraqlı olacağını nəzərə alıb burada təqdim edirik:



Doğrudan da, sözü bu halda işarə hesab etmək olar ki, söz özünün əsas funksiyası hesab olunan nominativ – representativ vəzifəni yerinə yetirsin, yalnız obyektiv gerçəklik obyektləri barədə bizim təsəvvür və məfhumlarımıza ad vermiş olsun, onları adlandırsın. Təsadüfi deyildir ki, söz-ışarəni müəyyənləşdirərkən ilk anda diqqəti cəlb edən onun çöl (səsli) və iç (məna) tərəfləri arasındakı qırılmaz, üzvi əlaqə olur. Bu əlaqə təkcə söz-ışarənin varlığını, funksional imkanlarını müəyyənləşdirmir, bu əlaqə həm də ışarənin özünü yaradır, sözdə yeni-yeni dəyərlərin ifadəsi üçün linqvo-psixoloji imkanlar yaradır. A.İ.Smirnitski yazırdı ki, sözün maddi dil qabığı ona görə səsli formadadır ki, məna ilə yüklənmişdir, əks təqdirdə bu birlik dil hadisəsi olmazdı (6, 87). Sözlərdə qeyd etdiyimiz insan kollektivinin qəbul etdiyi forma və məna arasındakı əlaqə mütləq deyil, nisbi səciyyə daşıyır və pozula bilər. İkitərəfli digər dil vahidlərindən (söz birləşməsi, cümlə) fərqli olaraq tammənəli sözlərin səciyyə-xüsusiyyətlərindən biri də ışarə formasının (səsli, yaxud qrafik ardıcılıq) bir deyil, kompleks ışarələnmə ilə bağlana bilməsi, onu əvəzləməsidir. ışarənin tərəfləri (göstərən, göstərilən) arasındakı birmənəli uyğunluğun olmaması faktı dilçilikdə “assimetrik dualizm” prinsipi adlanır (7, 240). Dil ışarəsi kimi sözün bu xüsusiyyəti ona xüsusi semasioloji imkan yaradır, onun ikiqat referensiya – sistemdə və nitq aktında – daşıyıcı olmasına şərait yaratmış olur.

Söz-ışarənin mahiyyəti ilə bağlı ikinci əsas xüsusiyyət vaxtilə Sössürün də xüsusi önəm verdiyi ışarələrin ixtiyariliyidir. Bu məsələ də dilçilikdə çoxdandır ki, tartışılır və araşdırılır. İxtiyarilik semiotik prosesin zəruri şərtlərindəndir. Bu hadisənin iki növü göstərilir: mütləq ixtiyarilik, nisbi ixtiyarilik. Mütləq ixtiyarilik deyərkən, şeylər və əşyalar arasındakı əlaqədə göstərənə (ışarələyən) göstərilənə (ışarələnmə) sərbəstliyi, motivlənməməsi nəzərdə tutulur. Nisbi ixtiyarilik isə dildə mövcud olan kök morfemlərdən törədilən elementlər (düzəltmə sözlər) çoxluğunda söz ışarə və obyekt arasındakı müəyyən semantik payın, hissənin motivlənməsidir, əlaqənin olmasıdır. Mütləq ixtiyariliyin geniş mövqeyi olan dilləri “qrammatik”, nisbi ixtiyariliyin geniş yayıldığı dilləri isə “leksik” dillər adlandırırlar. Sosial funksiyaların təsiri ilə çox halda dildəki ixtiyariliyin sərhəddi daralır və sözlər danışqda motivli vahidə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, söz ışarənin ixtiyariliyi ümumən, bir qayda olaraq, ənənə ilə tənzimlənir, ənənədən asılı olur. Belə ki, dil daşıyıcılarının hər bir nəslə dili özündən əvvəlki nəsilədən hazır şəkildə qəbul edir, bu kortəbii qəbuletmədə heç bir seçim imkanı olmur və ənənəvi olaraq qəbul etdiyi dili müəyyən dəyişmələrlə özündən sonrakı nəslə təqdim edir, bu proses universal hadisə kimi daimi olaraq təkrarlanır. Bu prosesə uyğun olaraq söz – ışarə (bütövlükdə dil sistemi) dəyişmələrə müqavimət göstərir, dəyişmə, yeniləşmə yavaş-yavaş təkamül yolu ilə gedir, sistemin və gerçəkliyin məntiqi burada həlledici rol oynayır. Struktur və semantik motivlənmə bəzən silinir, ışarə isə tam ölçüdə funksional ixtiyariliyini qoruyub saxlayır. Bu ikilik dilçilikdə “sistem – uzus” qarşılaşmasında təhlil olunmuşdur. Söz-ışarənin ixtiyariliyi bir də orada meydana çıxır ki, ayrıca dil daşıyıcısı deyil, bütövlükdə dil kollektivi ışarələnmənin qayda-qanunlarına, onun funksional mexanizminə mədaxilətmə gücünə malik deyildir. Söz ışarəyə, bütövlükdə dil sisteminə şüurlu müdaxilə olsa-olsa, ədəbi dil sferasında mümkündür. Söz ışarənin semioloji təbiəti idraki kateqoriyaların dil korrelyatı olaraq eyniolma və fərqlənmə əlamətlərinə görə başqa ışarələrdən seçilir. Sadələdiyimiz bu cəhətlərinə görə nominativ söz-ışarələrin hər bir dildə bir neçə struktur-funksional özəlliyi vardır: 1) söz paradiqmatikada (daxiletmə, daxilolma prinsipi), 2) söz sintaqmatikada (əlaqələnmə, məfhumu mənanın uyğunluğu), 3) söz epudeqmatikada (semantik törəmə).

Dilin onomosioloji aspektinin struktur-semantik təhlili belə bir nəticə ilə yekunlaşır ki, dil xüsusi səciyyəli ışarələr sistemi kimi vahidlərin ikiqat strukturlaşması olaraq onların həm də ikiqat göstərilmədən (vahidlər sistemi daxilində – birinci göstərilmə və nitq aktları daxilində – ikinci göstərilmə) ibarətdir. İlkin (birinci) neytral leksik nominasiya bir sıra qnoseoloji və linqvistik problemləri əhatə edir: söz-adların sosial determinliyi, adların koqnitiv şərtlənməsi, ışarəyaratmada (adlandırma) sosial-psixoloji və dil situasiyası, əlamət və predmet adlandırmalarının əsas xüsusiyyətləri.

Yeri gəlmişkən, bir neçə kəlmə də ikinci dəfə, təkrar adlandırma haqqında. Təkrar leksik nominasiya dildə mövcud olan nominativ vahidlərdən istifadə olunmaqla formalaşan adlandırmadır. Belə nominasiya həm dil, həm də nitq xarakterli hadisə ola bilər. Birinci adlandırmadakı adla predmet arasındakı birbaşa əlaqədən (səs cərgələri və gerçəklik faktı) fərqli olaraq, ikinci, təkrar adlandırma dildə sözün mövcud məna bazasında, lakin yeni məna daşıyıcısı kimi formalaşır, sanki məfhumlardan biri digərinə keçir. Əslində hər bir nitq aktı eyni zamanda özülüyündə həm də bir adlandırma aktıdır. Dilin praktik, real şüur faktı kimi fəaliyyət göstərməsinin göstəricilərindən biri də insanın dünyada yenidən dərk etdiklərini sözlər və sintaktik modellər vasitəsilə ifadə edə bilmək imkanlarına malik olmasıdır.

Adların nitq faktları kimi yeni işarə funksiyalarının formalaşma mühiti gerçəklikdir, çünki gerçəklik özü adlandırmanın birbaşa təbii referentidir. Ünsiyyət zamanı insanlar sözlər və onların mənalı vasitəsilə deyil, fikirlərlə, düşündükləri ilə əlaqəni təmin edirlər, söz bu məqamda yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir (8, 168). Buna görə də nominasiya leksik vahidlərlə məhdudlaşmır, sintaktik vahidlər də (söz birləşməsi və cümlə) adlandırma prosesində iştirak edir. Haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, sözyaratma təkcə leksikonun zənginləşməsi deyil, burada onomosioloji aspekt təsvir edilərkən sözyaratma vasitələrindən, onun üsul və modellərindən əhatəli şəkildə bəhs olunmalıdır. Bütün dillərdə adlandırma aktında hadisələr, predmetlər, proseslər və onların əlamətləri, xassələri ilə yanaşı, bütöv situasiya da iştirak edir. Nəzərə alsaq ki, hər bir adlandırma, nominativ işarə müəyyən məfhumla söykənir, məfhum isə predmet barədə hökmlər əsasında formalaşır, deməli, düzəltmə sözün də motivləşmiş hissəsi sonda söz şəklində ortaya çıxır: “məktəbli”, “o məktəbdə oxuyur” cümləsinin semantik ekvivalenti, yaxud ondan (cümlədən) sözə transferdən başqa bir şey deyildir. Genetik törənmə modeli düzəltmə olmayan söz işarə, şərti, ixtiyaridir, törənmə sözlər isə sadə sözlərlə motivləşir, yaxud onun (sadə sözün) transpozisiyasıdır, düzəltmə söz semantik izi itməmiş işarədir. Dildə bütövlükdə adlandırma prosesi və onun müxtəlif üsulları arasında mürəkkəb əlaqə ilə yanaşı, hər bir üsulun özünəməxsus lingvistik-psixoloji mahiyyəti də müşahidə olunmaqdadır. Adlandırmada bir qayda olaraq, hər üç komponent iştirak edir: gerçəklik (denotasiya sferası), anlam* (siqnifikasiya sferası) və ad (səs cərgəsi). Bu münasibətlər fonunda adın anlamı birbaşa obyektlər sinfi ilə bağlanır, onu adlandırır. Buradakı obyekt-ad münasibəti tarixən dəyişə bilər: törənmə ad, motivləşməmiş ad çevrilə bilər ki, bu prosesin aydınlaşdırılması etimoloji izah tələb edir. Törənmə nominasiyada komponentlərin münasibəti bir qədər mürəkkəbləşir. Bu məqamda ad kimi çıxış edən dildəki mövcud forma funksional aktivlik qazanır, yəni adlandırma deyil, bir addan yeni adlandırılma prosesi baş verir və törənmiş ad motivləşmir. Başqa sözlə, desək, əvvəlcədən mövcud olan dil formasından yeni konseptual məzmun formalaşır. Mütəxəssislərin fikrincə, törənmə nominasiya prosesində qarşılıqlı münasibətdə olan dörd komponent özünü göstərir: gerçəklik – gerçəkliyin məfhumu – dil formasında inikası – dil formasının yenidən məna qazanıb gerçəkliklə bağlanması – dil formasının ikinci (törənmə) işarələnmə funksiyasında işlədilməsi (9, 122).

Son olaraq məfhumla müxtəlif münasibətlər üzərində də qısaca dayanmağı vacib hesab edirik. Məntiqdə və fəlsəfədə məfhumla ikili yanaşma müşahidə olunur. Məfhum bu və ya digər predmetlər, hadisələr sinfi barədə biliklərin sintezi kimi çıxış edir, digər tərəfdən bu sinfin mühüm əlamətlərinin definisiyası kimi təsəvvür olunur. “Definisiya o vaxt zəruri olur ki, məfhumu müəyyənləşdirmək tələb olunur, yəni məfhumun həddini, sərhəddini dəqiqləşdirməklə onu əlaqədə olduğu başqa məfhumlardan fərqləndirmək imkanı yaransın. Bu halda obyektə, əks olunmuş məfhumda yalnız mühüm əlamətlə ayrılır və bu əlamət məfhumdakı başqa biliklərdən ayrılmış şəkildə təqdim olunur” (12, 394).

Məfhumla eyni, ikili baxışa dilçilik ədəbiyyatında da rast gəlirik. S.D.Katsnelsonun konsepsiyasında əsas istiqamət leksik mənanın izahında, eləcə də dil əlaqələrində, dilin funksional mahiyyətində qabarıq nəzərə çarpır. Araşdırıcının fikrincə, məfhumlar iki hissəyə, iki tərəfə malikdir: formal tərəf, ehtivalı tərəf. Formal tərəf elə mühüm, səciyyəvi və ümumi mahiyyətdir ki, predmetin dərk olunması və ayrılması üçün zəruridir. Məfhumun ehtivalı adlandırılan (buna məzmun tərəfi də deyirlər) digər tərəfi isə predmetin bütün əlaqə və münasibətlərini özündə toplayır. Sözün mənasında maddiləşən (obyektivləşən) məfhumun formal hissəsidir. Məfhumun ikinci hissəsi isə (məzmun tərəfi) ehtiyac yoxdursa, nitq prosesinə qatılmaz, çünki ünsiyyət zamanı alınan və verilən məlumatda bizim malik olduğumuz bütün biliklərin reallaşmasına, qabarıq ifadə olunmasına ehtiyac duyulmur. Sözlə məfhumun əlaqəsinin dialektik (dəyişkən) səciyyəvi olduğunu xatırladan A.A.Potebnya özək (“formal” hissə) mənanın danışanın və dinləyənin bir-birini anlaması üçün kifayət etdiyini söyləyir, çünki subyektlər arasındakı əlaqə ümumiliyi xalqa mənsub olmalarıdır. Özək məna xəlkidir, hər bir fərdin anlayıb başa düşdüyü mənadır, uzaq (ehtivalı) mənanın elementləri isə kəmiyyətə və keyfiyyətə hər bir adamda fərqli olduğundan şəxsidir. Müxtəlif mövqeləri ümumiləşdirərək S.D.Katsnelson yazır: “Ümumən desək, bütün məfhumlar o mənada şəxsidir ki, təfəkkür real şəkildə yalnız inkişafda olan saysız-hesabsız fərdlərin təfəkküründə keçmişdə, indi və gələcəkdə mövcuddur və bütün məfhumlar cəmiyyət daxilində təzahür və inkişaf etdiyindən, insanların praktik fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan ictimai məzmun daşıyır” (12, 24). Elmi həqiqət bundan ibarətdir ki, ədəbi dilin müxtəlif üslublarında (elmi üslub, bədii üslub, danışq-məişət üslubu) obyektiv aləmin predmet və hadisələrinin eyni söz forması vasitəsilə təfəkkürdə əks olunmuş məntiqi-fəlsəfi ekvivalenti olan məfhumlar məzmunca bir-birindən fərqlənir, hər bir üslubda bir-birinə bənzəməyən əlamətlər önə çıxır.

Nominativ səciyyəvi sözlərin semantikasındakı obyektivlik onların leksik mənasının parametrlərinə görə məfhumla eyniləşir. İstər məfhum, istərsə də leksik məna insan əqlinin, intellektual potensialın obyektiv aləmdən götürüb ümumiləşdirdiyi fraqmentlərin daşıyıcısıdır, sadəcə olaraq biri potensial ideal (məfhum), digəri isə maddi və aktualdır (nitq faktı kimi leksik məna). Dil sisteminin çevikliyi və ümumiləşdirmə imkanının mükəmməlliyi dil-təfəkkür münasibətində birinciyə müəyyən müstəqillik, ifadə etmə sərbəstliyi verir. Leksik məna və sözün müxtəlif mövqələrdə işlənməsi müxtəlif ideyalarla səs strukturu (iç qatda) arasındakı əlaqədən asılıdır, şeylər adlandırılarkən bir tərəfdən onlar çoxluq içərisində fərqləndirilir, digər tərəfdən onların adlarının (işarələrinin) yaddaşda oturmağını şərtləndirir. Hər bir obyektin (denotatın) ayrıca adının insan yaddaşında söz ekvivalentinə malik olması texniki cəhətdən imkan xaricindədir. Dil bu ziddiyyəti müxtəlif vahidlərinin kombinasiya imkanı ilə nizama salır.

* Anlam (smisl) Freqenin konsepsiyasında dil vasitələri ilə daşlanmış informasiyadır (9, 179). Buna görə də məntiqçilər “anlam” və “konsept” anlayışını eyniləşdirirlər. Dilçilikdə “anlam” anlayışı xarici aləmin məfhum-dil formasında inikasıdır və buna görə də dilçilər “anlam” termini ilə yanaşı, “siqnifikat” termini də işlətməyi mümkün hesab edirlər (10, 122).

ƏDƏBİYYAT

1. Ельмслев, Л. Прологомены к теории языка. "Новое в лингвистике", I, М., 1960.
2. Резников, Л.О. Гносеологические вопросы семиотики. Л., 1964.
3. Павлов, И.П. Полное собрание трудов, т. III, М. 1949.
4. Мартынов, В.В. Семиологические основы информатики. Минск, 1974.
5. Пизани, В. Этимология. История – проблема – метод, М, 1956.
6. Смирницкий, А.И. К вопросу о слове (проблема "тождества слова"). М., 1954.
7. Карцевский, С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. – Звегинцев, В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1965.
8. Звегинцев, В.А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973.
9. Бирюков, Б.В. Теория смысла Г.Фреге. "Применение логики в науке и технике". М., 1960.
10. Войшвилло, Е.К. Понятие. М., 1967.
11. Кондаков, Н.И. Логический словарь. М., 1971.
12. Кацнельсон, С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М., - Л. 1965.

Açar sözlər: nominasiya, işarə, ilkin nominasiya, törəmə nominasiya, dil sistemi, nitq, məntiq, psixologiya, signifikativ, münasibət, əlaqə

Ключевые слова: номинация, знак, первичная номинация, производная номинация, языковая система, речь, логика, психология, сигнификатив, отношение, связь

Keywords: nomination, sign, primary nomination, derivative nomination, language system, speech, logic, psychology, signification, attitude, connection

DİLİN ADLANDIRMA (NOMİNASİYA) FUNKSIYASINDA ƏNTİQİ-LİNGVİSTİK AMİLLƏR

Xülasə

Dilin müxtəlif funksiyaları arasında adlandırmanın xüsusi yeri vardır. Problemin nəzəri istiqamətdə həlli üçün bir sıra elmlərin (məntiq, psixologiya, sosiologiya) qənaətlərindən faydalanmaq lazımdır. Adlandırma bilavasitə lingvistik hadisə olsa da, onun daxili mexanizmi, mahiyyəti məntiqi qanun və hadisələri nəzərə almaqla təhlil olunmalıdır. Gerçəklik, təfəkkür və dillə bağlı olan adlandırmada dilin leksik vahidləri (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) xüsusi önəm daşıyır və hər bir dildə özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Adlandırmada ikinci cəhət dilin işarə təbiəti ilə bağlı olmasıdır. Hər bir ad müəyyən obyektə adlandırmaqla yanaşı, onun işarəsi, əvəzləyicisi kimi çıxış edir. Dilin onomasioloji aspektinin struktur-semantik təhlili belə bir nəzəri nəticəni təsdiqləyir ki, dil xüsusi səciyyəli işarələr sistemi kimi ikiqat göstərilmədən (vahidlərin sistem daxilində – birinci göstərilmə, nitq parçaları daxilində – ikinci (törəmə) göstərilmə) ibarətdir. İlkin (birinci) neytral leksik nominasiya bir sıra qnoseoloji və lingvistik problemləri əhatə edir: söz-adların sosial determinliyi, adların koqnitiv şərtlənməsi, adlandırmada sosial-psixoloji və dil situasiyası...

ЛОГИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В НОМИНАТИВНОЙ ФУНКЦИИ ЯЗЫКА

Резюме

Номинация занимает особое место среди различных функций языка. Для решения данной проблемы в теоретическом направлении необходимо использовать потенциал ряда наук (логики, психологии, социологии). Номинация – непосредственно лингвистическое явление, однако анализ её внутреннего механизма, сущности следует проводить с учётом логических законов и явлений. В номинации, связанной с действительностью, мышлением и языком, особое значение имеют лексические единицы языка (простые, производные, сложные), проявляющиеся в каждом языке в своеобразной форме. Вторая сторона номинации – её связь с знаковой природой языка. Любое имя наряду с наименованием определенного объекта выступает как его знаковый заместитель.

Структурно-семантический анализ онимасиологического аспекта языка подтверждает теоретический вывод о том, что язык как система особых характерных знаков состоит из двойных показателей (внутри системы единиц – первый показатель, в системе частей речи – второй (производный) показатель). Первичная нейтральная лексическая номинация охватывает ряд гносеологических и лингвистических проблем: социальная детерминированность слов-имен, когнитивная обусловленность имен, социально-психологическая и языковая ситуация в номинации.

LOGICAL-LINGUISTIC FACTORS IN THE NOMINATIVE FUNCTION OF LANGUAGE

Summary

The nomination takes a special place among the various functions of the language. It is necessary to use the potential of a number of sciences (logic, psychology, sociology) to address this problem in a theoretical direction. The nomination is directly a linguistic phenomenon, but analysis of its internal mechanism, essence should be carried out taking into account the logical laws and phenomena. In the nomination related to reality, thinking and language, lexical units of language (simple, derivative, compound) are of particular importance, and they manifest themselves in a peculiar form in each language. The second side of the nomination is its connection with the symbolic nature of the language. Any name along with the nomination of a specific object acts as its sign substitute. The structural and semantic analysis of the onomasiological aspect of the language confirms the theoretical conclusion that language as a system of special characteristic signs consists of double indicators (within the system units – the first indicator, in the system of parts of speech – the second (derivative) indicator). Primary neutral lexical nomination covers a number of epistemological and linguistic problems: social determinism of word-names, cognitive conditionality of names, social-psychological and linguistic situation in the nomination.

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi, təxminən XIII əsrdən başlayır. Həmin dövrdən Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif formalarda abidələr, tarixi sənədlər, bədii dil nümunələri meydana çıxmışdır. XIII əsrin ədəbi dili ərəb, fars sözləri ilə divanlaşır. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan ədəbi dili xalq danışığı dilinin cıalanmış, normalaşdırılmış formasıdır.

Ədəbi dilin qədim (əski) dövrünün tarixini XIII-XVIII əsrlər hesab edilir. Ədəbi dilimiz bu dövrdə İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli kimi nəhəng sənətkarlarla əhatə olunmuşdur. Bu dövrdə dilimizə ərəb-fars sözlərinin gəlişi, Qurandan gələn söz və ifadələr daxil olmuşdur. Dilimiz bu dövrdə mövcud olmuş bir sıra Azərbaycan dövlətlərinin (Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər) Saray və ordu dili kimi bütün ön Asiyada ədəbi dil rolunu oynamışdır. Bu dövlətlər icarısında Səfəvilər dövləti və onun banisi, qüdrətli dövlət xadimi olan Şah İsmayıl Xətai xüsusilə secilirdi. Onun dövründə bir çox işlər görülmüş, Azərbaycanın torpaqları birləşdirilmiş, Azərbaycan dili dövlət dili statusu almış, ana dilində əsərlər yazılmışdır. (Xətəinin “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” əsərləri, M.Füzulinin qəzəlləri və s.) Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu dil başqa türk dillərindən seçilir və zəngin yazılı irsə malikdir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi iki böyük dövrə bölünür. 1. Yazıya qədərki dövr (XII əsrdən əvvəlki dövr) 2. Yazılı ədəbi dil dövrü (XIII əsr və sonrakı dövr)

Birinci dövr Azərbaycan danışığı dili ilə bağlıdırsa, ikinci dövrü başlıca olaraq yazılı ədəbi dilin tarixi təşkil edir. Yazılı ədəbi dilin inkişafında ümumxalq danışığı dili mühüm yerlərdən birini tutur. Hər bir dövrün, hər bir mərhələnin ümumi mənzərəsini qavramaq üçün iki cəhəti nəzərə almaq gərəkdir: üslublar sistemini və bu üslubların fəaliyyətini təmin edən dil materialını. Qrammatik quruluşun təmiz türkcəliyi, yabançı dillərin təsirinə məruz qalmamış olması öz yerində, lüğət baxımından da türkcənin aparıcılığı göründü. Xalq dili də, ədəbi dil də sınaq qarşısında durur. Faktlar göstərir ki, türkcəmiz prosesi ağayana şəkildə idarə edir. Alınmalar xalqın ünsiyyətinə də girdiyindən ədəbi dili milli inkişaf yolundan döndərə bilmir. Azərbaycan milli ədəbi dili «Dədə Qorqud kitabı»ndan gələn inkişafını yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdıraraq davam etdirir.

XIII əsrdən, türkcəmizə yazılı nümunələrin kütləvi gəldiyi zamanlardan, yeni mərhələnin başlanğıc dövründən əcnəbi mənbələrdə dilimiz haqqında məlumatlara rast gəlirik və ya başqa xalqların qələm sahibləri Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazırlar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin Qafqazda və ümumən, Yaxın Şərqdə kütləvi ünsiyyət imkanı, şöhrəti tarixi mənbələrlə XIII əsrdəncə təsdiq olunur. Materiallar göstərir ki, bu dövrdən Azərbaycan dili Şərqin etiraf olunan dillərindəndir. Hətta qonşu dillərə ərəb-fars sözləri Azərbaycan dili vasitəsilə keçir. XIII əsrdə işlənən Azərbaycan sözləri ilə bərabər ərəb və fars dili ilə gələn bu şeirlər, bir tərəfdən, Həsənoğlu şeirlərindəki qənaəti təsdiqləyir ki, XIII əsrdə Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu müəyyənlanmışdı. İkincisi, bu şeirlərin lüğət tərkibi göstərir ki, artıq XIII əsrdə Azərbaycan dilinin xalq danışığı təzahürü və yazılı ədəbi dil normativi diferensiasiya həddində mövcud olmuşdur. Bu şeirlərdə yazılı dil norması var, ancaq canlı danışığı aparıcıdır; Həsənoğlu şeirlərinin dilində xəlqilik var, ancaq ədəbilik, klassik şeir dili norması əsasdır. Şübhəsiz ki, «hər hansı bir dil XIII - XIV əsrlərdə başqa xalqın poeziya aləmində «dəbdə olmaq» üçün öz doğma poeziyasında uzun əsrlər boyu işlənməli, səlisləşməli, bədii təfəkkürü ifadə edə biləcək səviyyəyə yüksəlməli idi» (1, s. 10). Bu mərhələdə ədəbi dilin normasını müxtəlif yaruslar üzrə belə xülasə etmək olar. Bu mərhələdə dilin bütün yaruslarında paralelizm özünü göstərir. Morfoloji əlamətlərlə və lüğət tərkibi ilə bağlı paralellər mərhələnin keçid xarakterindən gəlir: bir tərəfdən, milli dildə sabitləşmə gedir, bir tərəfdən, keçmiş norma elementləri davam edir; bunlardan əlavə, ədəbi kanonlarla bağlı ayrı-ayrı coğrafiyalarda yazan şairlərin, söz ustalarının əsərlərinə müraciət, təqlid, nəzirə və s. nəticəsində müxtəlif türkcələrin dil xüsusiyyətləri işlənməli olur. Fonetika ilə bağlı paralellər isə çox hallarda tarixi orfoqrafiya ilə şərtlənir. Belə ki, orfoqrafiya əski yazı şəklini, keçmiş normasını saxlayır, çox vaxt zamanın fonetik-tələffüz gerçəkliyini əks etdirmir. Orfoqrafiya son dərəcə mühafizəkar olur;

XIII əsrin ədəbi dili ərəb, fars sözləri ilə divanlaşır. Gələcəkdə bu bazada şeir və nəsr mətnlərində klassik-kitab dili formalaşacaqdır. İlk əsrlər mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələnir, dil-üslub baxımından yarım-müstəqillik kəsb edir. Hətta onun nisbi yekunu görünür: Nəsimi bu yarımmərhələni ümumiləşdirir, nailiyyətləri qabarıqlaşdırır. Nəsimi zirvəsini yaradır və yeni perspektiv müəyyənləşdirir. Eyni zamanda dilin inkişafına ton verən tarixi-ictimai şəraitdə, ekstralingvistik mühitdə fərq görünür. Monqol istilasına başlanır. Bu zaman ölkə monqol işğalına məruz qalır. XIII əsrə (monqollara) qədər ancaq əski Midiya-Atropaten ərazisinə, indiki təbirlə ölkəmizin cənubuna Azərbaycan deyirdilər, şimalı, əski Albaniyanı Arran, Şirvan və s. kimi tanıyırdılar. Məhz monqollar Şimalı və Cənubu birləşdirib, hər ikisinə birlikdə Azərbaycan dedilər. Və yadıma salmaq ki, Azərbaycan türkcəsində bizə ilk yazılı nümunələrimiz məhz XIII əsrdən, monqollar dövründən gəlir çıxmışdır. Səbəbi odur ki, bilavasitə həmin dövrdən türkcə yazılı nümunələr mədrəsəyə, məscidə, saray kitabxanalarına girir və qorunub zamanımıza çatır. Əlbəttə, torpağı işğal edən sənənin başını sığallamağa gəlməyib, ancaq tarixi gerçəkliyi olduğu kimi yazmaq gərəkdir: ağı ağ, qaranı qara, bozu boz. Dahilər xalqın dərindən öz üzərinə götürmək, ona mənəvi yüngüllük vermək, onu zülmə təslim olmağa qoymamaq üçün yetişirlər. Buna görə də həmişə ağır zamanda, bıçaq iliyə dayananda dahi doğulur. Bu dahi dövrə görə yetişir: o, bir zaman şair, söz ustası, nəğməkar sifətində, başqa dövrdə sərkərdə, siyasi xadim, filosof kimi ərsəyə çıxar, elə vaxt da olar ki, bu keyfiyyətlər birləşər.

²⁷ BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

B.Çobanzadə yazır: «Türk dilinin saraya, ədəbiyyata, camiya, mədrəsəyə, təkyəyə və əlhasil islam aləminin ictimai müəssisələrinə girməməsinin başlıca səbəbi onun şəhərlərə girməməsidir... şəhər dili olmayan türkçə eyni zamanda ədəbi dil də ola bilməmişdir. Çünki ədəbi dil, hər şeydən əvvəl, hansı tipdə olursa-olsun, şəhər dilidir. Köy və köçbələrin toplanmış yurdlar yalnız anonim və yazısız xalq ədəbiyyatı meydana gətirə bilər» (2, s. 36). Əvvələn, zadəgan təbəqəsi arasında ancaq dövlət sənədləri ilə bağlı yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi azərbaycanca fəaliyyətsiz ola bilərdi. Şəhərlərdə azərbaycanlı zadəganların ana dilində şifahi ünsiyyətini heç kəs dayandıra bilməzdi. İkincisi, bu fikir olsa-olsa, monqol istilasına qədərki dövr üçün səhifədir. Monqol istilaları dövründən Azərbaycan dili saraya, orduya, mədrəsəyə daxil olur. İlk dövrlərdə monqollar — çingizilər müsəlmanlığa düşmən idilər. XIII əsrin sonlarına doğru çingizilər müsəlmanlığı qəbul etsələr də, hələ dəfn mərasimi buddist qaydası ilə icra olunurdu.

XIV əsrin ortalarına doğru, xüsusilə Özbəyin dövründə islam və onun mədəniyyəti yenidən hakim kəsilir, ancaq Azərbaycan dilində yazılar bu qısa sərbəstlik zamanında elə kütləvi rəğbət qazanmışdı ki, daha onun qarşısını almaq mümkün deyildi. Türkçə (azərbaycanca) məscidə, mədrəsəyə girmişdi. Bizə gəlib çatan ilk ana dilli yazıların XIII əsrə aid olması məhz həmin tarixi-siyasi şəraitlə bağlıdır. Bu dövrdən Azərbaycan dilində həm elmi, həm də xüsusən bədii ədəbiyyat nümunələrinə müntəzəm rast gəlirik. Azərbaycan dilində yazıların genişlənməsi, şübhəsiz, ərəb-fars dillərinin daralmış nüfuzunun yerini doldururdu. Artıq bu dövrdən üç dildə (ərəbcə, farsca, azərbaycanca) eyni dərəcədə yazmaq ustalığı sayılır. Bizə «Dədə Qorqud kitabı»ndan sonra ana dilində gəlib çatan ilk yazılı nümunə XIII əsr şairi Həsənoğlunundur. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, onun Azərbaycan dilində «Divan»ı olmuşdur, Həsənoğlu mükəmməl söz ustası kimi tanınmış, ona türk və fars dillərində çoxlu nəzirələr yazılmışdır.

Yadellilərin təqibinə baxmayaraq, XIII əsrdə Həsənoğlu, XIV əsrdə Nəsimi və başqa sənətkarlarımız Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazıb yaratmışlar. Həmin dövrlərdə (assimilyasiya dövründə) Azərbaycan dili nəinki öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış, eyni zamanda "...öz həyatilik və sabitliyini sübut etmiş, hətta öz növbəsində ərəb və xüsusilə də fars dilinə də təsir göstərmişdir" (3, s. 24).

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı 1985
2. M.Kaşğari. Divani-lügət-it türk tərcüməsi, III cild
3. M.Seyidov. Azərbaycan ədəbi əlaqələri. Bakı 1976

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, dil tarixi, inkişaf mərhələləri, XIII-XIV əsrlər, türk dilləri

Ключевые слова: Азербайджанский литературный язык, история языка, этапы развития, XIII-XIV века, тюркские языки.

Keywords: Azerbaijani literary language, language history, the development periods, XIII-XIV th centuries, Turkic languages

Азербайджанский литературный язык XIII-XIV веков Резюме

В статье говорится об одном из наиболее значительных этапов в истории развития азербайджанского литературного языка. Здесь отмечается, что история азербайджанского литературного языка делится на два больших периода: 1) дописьменный и 2) письменный. Исторически засвидетельствовано, что в средневековье этот язык играл важную роль посредника не только на Кавказе, но и на всем Ближнем Востоке. Во времена нашествия монголов азербайджанский язык прочно вошел в дворцовый, военный, религиозный обиход. Наряду с этим, указывается тесная связь истории развития азербайджанского литературного языка с развитием художественной тюркоязычной литературы, в особенности поэзии. Такие великие поэты и мыслители этого периода, как Изеддин Гасаноглу, Шах Исмаил Хатаи, Имадеддин Насими, Мухаммед Физули своим творчеством не только вывели азербайджанскую поэзию на позиции одной из передовых литератур Востока, но также способствовали становлению, обогащению и развитию азербайджанского литературного языка.

XIII-XIV century's Azerbaijani literary language Summary

The article deals with the one of the most considerable stages in history of development of the Azerbaijani literary language. Here it is noticed, that the history of the Azerbaijani literary language shares for two big periods: 1) preliterate and 2) the written. It is historically testified, that in the Middle Ages this language played the important intermediary role not only in Caucasus, but also in all Near East. In days of invasion of Mongols the Azerbaijani language has strongly entered into palace, military and religious use. At the same time, it is underlined the close connection of history of development of the Azerbaijani literary language with development of Turkic-language literatures, and poetry in particular. Such great poets and thinkers of this period as Izeddin Hasanoghlu, Shah Ismail Khatai, Imadaddin Nasimi, Mohammad Fizuli with the own creativity not only have deduced the Azerbaijani poetry on a position of one of the advanced literatures of the East, but also promoted formation, enrichment and development of the Azerbaijani literary language.

RƏYÇİ : prof. L.Əhmədova

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN İCBAR NÖVÜNÜN MÜQAYISƏLİ TƏDQIQI

Felin qrammatik məna növləri danışan şəxsin (işgöyrənin -subyektin) üzərində iş görülmə əşya ilə (obyektlə) qarşılıqlı münasibətini bildirir. Burada subyektin məlum olub-olmaması, işin subyektin öz üzərində görülməsi və ya qarşılıqlı - birgə şəkildə yerinə yetirilməsi əsas götürülür. Bu baxımdan Azərbaycan dilində felin aşağıdakı qrammatik məna növləri var: məlum növ, qayıdış növ, qarşılıqlı - birgəlik növ, icbar növ, məchul növ, şəxssiz növ. İcbar növ fellərdə iş və hərəkəti danışan (və ya haqqında danışılan) şəxs yox, başqası icra edir. Azərbaycan dilində bu növ feillərə -dır 4, bəzən də -t şəkilçisini artırmaqla düzəldir. Məsələn:

Məktubu yaz+dır+dım.

Çəkməni sil+dir+ər+sən.

Otağı döşə+t, bəzə+t.

Bu şəkilçilər təsirsiz feillərə qoşulduqda icbar növ yox, təsirsiz feildən təsirli feil düzəldir. Məsələn: Biz onu inan+dır+dı+q. (İşi görən bizik).

Mən uşağı gül+dür+dü+m. (İşi görən mənəm).

O, məni kiməsə oxşa+t+dı (İşi görən məlumdur+odur)

Belə feillərdə nicbar növ düzəltmək üçün onlara yenidən icbar növün şəkilçisini artırmaq lazımdır. Məsələn: Uşağı gül+dür+t.

Onu yerində otur+t+dur

Azərbaycan dilində icbar növ feilin yeganə növüdür ki, bir qayda olaraq, təsirli feillərdən düzəldir və təsirli olaraq qalır. Bu məqaləmizdə isə yapon dilində felin icbar növü və onun fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq. Bundan əlavə, yapon dilində felin bir neçə növü də mövcuddur: bacarıq növ 可能形(kanoukei), məchul növ 受身形(ukemikei) və icbar növ 使役形(şiekikei)

Yapon dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, cümlələrdə subyekt obyekt tərəfindən ifadə olunan başqa bir obyektə hərəkətə gətirir. Kimisə bir şey etməyə məcbur etmək lazım olduqda istifadə olunur. İndi isə bu formanın yapon dilində hansı qaydada düzəlmə qaydasına nəzər yetirək.

Bildiyimiz kimi, yapon dilində fellər 3 qrupa bölünür. I qrup, II qrup və III qrup fellər. Məhz bu bölünməyə əsasən icbar növün düzəlmə qaydası fərqlilik təşkil edir.

1) 1-ci qrup felləri üçün 1-ci kökə (Sonunda ʘsonluqlarının əvəzinə ʘsonluqlu hərfləri qoyuruq) +せる

飲む(nomu) - içmək 飲ませる(nomaseru) - biriçirtmək

待つ(matsu) - gözləmək 待たせる(mataseru) - sizigözləməyəməcburetmək

話す(hanasu) - danışmaq 話させる(hanasaseru) - danışdırmaq

買う(kau) - almaq 買わせる(kawaseru) - almağa məcburetmək

1-ci qrup feillərdə icbar növün əmələ gəlməsinə nümunələr:

む(mu) => ま(ma) 読むyomu - oxumaq => 読ませる(yomaseru)

す(su) => さ(sa) 話すhanasu - danışın => 話せる(hanaseru)

う(u) => わ(wa) 会うau - görüşmək => 会わせる(avaseru)

ぬ(nu) - な(na) 死ぬsinu - ölmək => 死なせる(sinaseru)

つ(tsu) - た(ta) 立つatsu - dayanmaq => 立たせる(tataseru)

ぶ(bu) - ば(ba) 学ぶmanabu - öyrənmək => 学ばせる(manabaseru)

く(ku) - か(ka) 書くkaku - yaz => 書かせる(kakaseru)

ぐ(gu) - が(ga) 急ぐisoqu - tələsin => 急がせる(isoqaseru)

る(ru) - ら(ra) 降るfuru - yağmaq => 降らせる(furaseru)

彼女が私に辞書を買わせました。

Kanocovavatashi-niyubiva-o kavasemaşıta.

Qız mənə üzük almağa məcbur etdi

2) 2-ci qrup felləri üçün sonunda olan るşarəsini atıb, onu させるlə əvəz edin.

見る(miru) - baxmaq 見させる(misaseru) - baxdırmaq

食べる(taberu) - yemək 食べさせる(tablesaseru) - yeməyəməcburetmək

調べる(shiraberu) - tapmaq 調べさせる(shirabesaseru) - öyrənməyə məcbur etmək

2) 3-cü qrup felləri isə kökdəndəyisir.

来る(kuru) "gəl" こさせる gəlməyə məcbur etmək (icazə vermək).

する(suru) "etmək" させる məcbur etmək (icazə vermək).

母が掃除をさせました。

Hahavaane-ni souci-o sasemaşıta.

²⁸ Bakı Dövlət Universiteti, E-mail: shebnemmirqedirova@gmail.com

Ana böyük bacıma evi təmizlətdi.

Fel qrupları	Felinlüğətfərməsi	Felin kökü	Felin icbar növü	Tərcümə
1-ci qrup	書く "yazmaq"	かか	かかせる	Yazmağa məcbur etmək (icazə vermək).
	聞く <i>kiku</i> "qulaq asmaq"	きか	きかせる	dinləməyə məcburetmək
	読む "oxumaq"	よま	よませる	Oxumağa vadar etmək
	飲む <i>nomu</i> "içmək"	のま	のませる	sərxoş olmaq
	買う <i>kau</i> "almaq"	かわ	かわせる	Almağa məcbur etmək
2-ci qrup	食べる <i>taberu</i> "yemək"	たべ	たべさせる	yeməyə vadar etmək
	受ける <i>ukeru</i> "qəbul etmək"	うけ	うけさせる	Almağa məcburetmək (icazə vermək).
3-cü qrup	来る <i>kuru</i> "gəlmək"	こ	こさせる	gəlməyə məcbur etmək (icazə vermək).
	する "etmək"	さ	させる	məcbur etmək (icazə vermək).

Felin icbar növündə istifadə olunan cümlələrdə hərəkətə təhrik edilən subyekt “を” (o) və yaxud “に” (ni) hissəciyi ilə işlədilir. Əgər cümlədəki fel təsirsiz feldirsə, həmin subyekt (əşya, insan) “を” (o) hissəciyinə birləşir. Yəni onunla birgə işləyir. Əgər xəbər təsirsiz fel kimi işlənirsə, bu zaman subyekt felə təsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq, bu, “に” (ni) hissəciyi ilə işlənir.

部長 *カキ* 藤さんを大阪へ出張させます。

Buçou və Katou sano-o Oosaka-e shuuccou sasemasu.

Bölmə rəisi cənab Katounu Osakaya ezamiyyətə yollayır.

Yerin və məkanı ifadə edən təsirsiz fellər istisna təşkil edir. Bu halda aşağıdakı nümunədə olduğu kimi hərəkətə təhrik edilən subyekt “に” (ni) hissəciyi ilə işlənir. Əgər “を” (o) hissəciyini tələb edən çevirmə yoxdursa, bu zaman hərəkətə təhrik edilən subyekt “を” (o) hissəciyi ilə yazılır. Məsələn:

私 *ま* 子供 *こ* 道 *みち* の右側 *みぎがは* を歩かせます。

Vataşi və kodomo-ni miçi-no migiqava-o arukasemasu. Mən uşağa yolun sağı ilə gəzməyi öyrədirəm.

Bu nümunədə təsirsiz felin icbar növü işlənməsi aydın görünür. İndi isə təsirli fellərin icbar növü necə işlənməsinə diqqət edək. İcbar növdə olan fellər müəyyən bir hərəkətə məcburiyyət yaxud icazə alınması tələb olunan hallarda istifadə edilir. Belə ki, bunlar – valideynlər və uşaqlar arasında, yaşca böyük və kiçik bacı-qardaşlar arasında, vəzifəli şəxslər və tabelikdə olan şəxslər arasında tabeçilik müəyyən edilən bütün hallarda istifadə edilir. Nümunələr vasitəsilə buna aydınlıq gətirək. Məsələn:

朝 *あさ* 忙しい *いそがしい* ですから、娘 *むすめ* 朝 *あさ* 飯 *い* の準備 *じゆんぷ* を手伝 *てつだ* います。

Asa va isoqası desu kara, musume-ni asagohan-no junbi-o tetsudavasemasu.

Səhər məşğul olduğuma görə, səhər yeməyi hazırlığını qızıma etdirirəm.

Digər bir nümunə: 先生 *せんせい* は生徒 *せいと* に自由 *じゆう* に意見 *いけん* を言 *い* いました。

Senseyva seito-ni ciyu ni iken-o ivasemašta.

Müəllim şagirdlərə sərbəst formada deməyinə imkan yaradır (dedirdir)

Göründüyü kimi, 1-ci nümunədə təhrik edilmə forması, 2ci nümunədə isə icazə verilmə (razılıq) forması göstərilib. Bununla yanaşı, növbəti nümunədə göstəriləndi kimi, təhrik edilmə müəyyən bir sosial qrupun daxilində ifadə edilir. Belə ki, icbar növ bu sosial qrupun daxilində tabeçiliyin olmasından asılı olmayaraq istifadə edilir.

駅 *えき* に着 *つ* いたら、お電話 *でんわ* をください。

Eki-ni tsuitara, o-denva-o kudasai.

Vağzala çatanda, zəhmət olmasa zəng edin.

係 *けい* の者 *もの* を迎 *むか* えてくださいますから。

Kakri-no mono-o mukae-ni ikasemasu kara. Mən qarşılamq üçün işçimi göndərəcəm.

Əgər tabelikdə olan şəxs tabeliyində olan şəxsi təhrik edirsə, bu nitq forması, yəni, “て *て* いただきます” (te itadakimasu) istifadə edilir. Əgər hər iki şəxs eyni statusdadırsa, o zaman “てもら *もら* います” (te moraimasu) formasından istifadə edilir.

私 *わたし* は増 *ぞう* 員 *ぎん* に説明 *せつめい* して *て* いただきました。

Vataşi va bucou-ni setsumei şite itadakimašta. Bölmə Rəisi mənə izah etdi.

私 *わたし* は友 *とも* 達 *だち* に説明 *せつめい* してもらいました。

Vataşi va tomodaçi-ni setsumei şite moraimašta.

Dostum məni başa saldı.

Buradakı 1-ci nümunədən göründüyü kimi, tabelikdə olan şəxs, tabeliyində olduğu şəxsin ona münasibətini ifadə edirsə, bu zaman felin icbar növündən istifadə edilir. Bununla yanaşı, tabelikdə olan şəxsi tabeliyində olan şəxsin ona münasibətini ifadə

edərkən, istisna hal kimi, aşağıdakı nümunədə göstəriləni qaydada felin hiss və emosiyaları ifadə edən icbar növləri istifadə edilə bilər. Məsələn: 安心する (anşin suru) sakitləşmək、心配する(şinpai suru) narahat olmaq、がっかりする(qakkari suru) təəccüblənmək、よろこぶ(yorokobu) sevinmək、かなしむ(kanaşimu) kədərlənmək、おこる(okoru) hirsəlmək.

Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

子供の時、体がわくわくと、母を心配させました。

Kodomo-no toki, karada-qa yovakute, haha-o şinpai sasemaşta.

Uşaq vaxtı, bədənim zəif olduğundan, anamı narahat etmişəm.

“ていしゃができませんか” forması həmsöhbətin hər hansı bir işi etməsi üçün nəzakətli xahiş ifadə edir. əgər danışan şəxs qarşı tərəfin razılığını almaq istəyirsə və hərəkəti əgər özü icra edəcəysə, bu zaman “ていしゃができませんか” formasından istifadə edilir.

コピー機の使い方を教えていしゃができませんか。

Kopi ki-no tsukaikata-o oşiete itadakemasenka.

Kopya maşınının necə istifadə etmək lazım olduğunu izah etməzsinizki?

友達結婚があるので、早退させていしゃができませんか。

Tomodaçi-no kekkoşiki-qa aru no de, soutai sasete itadakemasen ka.

Dostumun toyu olduğu üçün, mənə tez getməyi icazə verməzsinizki?

Göstərilən 1-ci nümunədə おしえる(oşieru) “izah etmək” ifadəsi həmsöhbətin hərəkətini, 2-ci nümunədə olan そたしする(soutai suru) “erkən buraxmaq” ifadəsi isə danışan şəxsin hərəkətini bildirir.

Ədəbiyyat:

1. Cəlilbəyli O.B. "Yapon dilində fəllərin leksik-grammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri". Bakı, Az Atam-2007, -146 səh.
2. A. Axundov "Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 280 səh.
3. Minnato Nihongo, Tokyo, 2006.
4. Kanji Look and Learn, Japan, 2009.
5. www.nihongo.aikidoka.ru
6. www.animemo.ru

Açar sözlər: fel, icbar növ, ifadə, şəkilçi

Ключевые слова: глагол, побудительный залог, выражение, аффикс

Key words: verb, causative verbs, expression, affix

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili və Uzaq Şərqi maraqlı dillərindən sayılan yapon dilinin geniş mövzularından olan felin icbar növündən (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) söhbət açılmışdır. Burada yapon dilində olan feilin növləri haqqında məlumat verilmiş, ancaq əsasən feilin icbar növü geniş formada işıqlandırılmışdır. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində felin növləri nisbətən azlıq təkil edir. Ancaq bu heç də yapon dili qrammatikasının kasadlığına dəlalət etmir. Sadəcə hər bir dildə olduğu kimi, yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür özünü büruzə verir. Məqalədə geniş və aydın formada felin icbar növündüzəlmə qaydaları, onların işlənmə yerləri göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan dili ilə aydın formada verilən müqayisəli izah məqalənin daha anlaşılqlı olmasına zəmin yaradır. Hər iki dilin oxşar cəhətləri olduğu kimi, fərqli cəhətləri də mövcuddur. Çətin dil olmasına baxmayaraq, Yaponiyanın özünəməxsus müsbət keyfiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi bu ölkənin dilini də yaxından öyrənilməsinə böyük həvəs yaradır.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается принудительный залог глагола Азербайджанского и Японского Языка. Здесь говорится о формах глагола на японском языке, в особенности о принудительном залоге глагола. В Японском языке глаголов меньше, чем в Азербайджанском языке. Но это не значит, что грамматика Японского языка скудная. Как и в любом другом языке, в Японском языке тоже есть свои специфические правила грамматики. В статье обсуждается принудительный залог глагола и места его использования. Сравнительное объяснение Японского языка с Азербайджанским, помогает понимать статью ещё лучше. У этих двух языков есть сходные и разные стороны. Несмотря на то, что Японский язык довольно сложный, положительные стороны Японии поражают интерес к изучению этого языка.

SUMMARY

In this article, causative verbs will be mentioned in both Azerbaijani and one of the interesting languages of Far East, Japanese. There will be an information about all forms of verb, however causative form of verb will be enlightened in particularly. In comparison to Azerbaijani, Japanese verbs are relatively rare. Nevertheless, It does not indicate a lack of grammar in Japanese. Just like any other language, Japanese has its own specific language rules. That is, a rule manifests itself differently in different languages. This article illustrates in a broad and clear way how to change a verb to a causative verb and how it should be used in a sentence. Also, the comparative explanation given in the Azerbaijani language makes the article more understandable. Both languages have similarities as well as differences. Despite the fact that Japanese is a pretty much difficult language, the predominance of Japan's unique positive qualities makes it very interesting to study the language of this country closely.

RƏYÇİ: prof. O.B. Cəlilbəyli

“HƏYAT” VƏ “ÖLÜM” KONSEPTLƏRİNİN DİL VƏ DİN BAXIMINDAN TƏHLİLİ

Bildiyimiz kimi, insan bütün canlıların ən şüurlusu və ən kamilidir. O, dünyanı dərk etməyə, həmçinin qurub-yaratmağa, hətta dünyanı dəyişməyə belə, qadirdir. Bu qüdrət, bu bacarıq insana İlahidən verilib və insan da yarandığı gündən daim öz yaradıcısı – Tanrı ilə əlaqəyə can atır. Bu əlaqə, bu rabitə cəhdi itirildikdə isə harmonik inkişafdan qalır, mənən eybəcərləşir və ən nəhayət, məhvə doğru yuvarlanır. *“İnsan, heç şübhəsiz ki, öz yaradıcısı Tanrısı – Allahla rabitədə gözəldir, kamildir. Bu rabitənin, bu körpünün adı dindir. İnsanların tapındıqları əsas dinlər bunu təlqin edir. Aralarındakı fərqlərə baxmayaraq, onlar bizi xeyirxahlığa, mərhəmətli olmağa çağırır. Odur ki, din bütün zamanlarda keçmişdə də, bu gün də ən böyük, ən qüdrətli əxlaq məktəbidir”* [7, s.192].

Həyat və ölüm konseptlərinin dinlə birbaşa bağlılığı isə danılmaz bir faktdır. Belə ki, bəşəriyyət yaradıldıqdan və özünüdərk yolunu tutandan bu günə bir çox elmlərin tədqiqat obyektinə həyat, ölüm, insan və onun yaradıcı olması olmuşdur. İnsan kimdir, o niyə yaradılıb? Öldükdən sonra həyat varmı? – kimi suallar intellektual səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir insanı zaman-zaman düşündürmüşdür.

Bütün dinlərdə dolayısı ilə də olsa, ölüm, ölümdən sonrakı həyat haqqında bir-birinə oxşar fikirlər mövcuddur. Belə ki, qədim misirlilər insanın öldükdən sonra Ozirisin rəhbərliyi ilə məhkəməyə çıxarılacağı və günahsız olduğu təqdirdə Aru ilə – cənnətlə mükafatlandırılacağına inanırdılar.

Zərdüşt fəlsəfəsinə görə, insan öldükdən sonra, onun ruhu dördüncü gün axirətə gedər, Ahuramazda tərəfindən sorğu-sual edilir. Sorğu bitdikdən sonra Sinvat körpüsündən keçməsi tələb edilir. Körpüdən keçənlər kəşməyə – cənnətə, keçə bilməyənlər isə yalan və şər evi adlandırılan cəhənnəmə düşürlər.

Hinduizmdə ölümdən sonrakı həyatda Riqvedalarda qeyd edilən cənnət və cəhənnəmlə səsləşən mükafat və cəza yerləri var. Qədim Yunan mifologiyasında ölənlərin ruhları Hermes tərəfindən Hades deyilən yerə yığılır. Hadesin qapısında üçbaşlı it olan Kerberos durar. İçəriyə girən əbədi olaraq orda qalar. Ruhlar sorğuya çəkilir və günahsızlar Elysium bağına aparılırlar. Cənnətlilər burada bütün nemətlərlə qarşılanar: onlar idman edər, şahmat oynar, ata minər, musiqi dinləyirlər. Günahkarlar isə Tartarosa aparılıb əzaba düşər olurlar.

Xristianlıqda cənnət Tanrı ilə bərabər olmaq deməkdir. Onlar Tanrı tərəfindən hər gün dəyişdirilərək yenilənəcəkləri və qiyamət günü gəldikdə Adəmin günah işləməzdən öncə olduğu yerə gedəcəkləri inancındadırlar.

Tövratda cəhənnəm, cənnət anlayışı birbaşa verilməsə də, dolayısı ilə ifadə edilir: *“... kimi sonsuz yaşamağa (cənnətə), kimi utanacağı və sonsuz mürdərliyə göndəriləcək”* [7, s.32].

İslamda isə cənnət ölümdən sonrakı həyat, müqəddəs sayılan məkana verilən addır. Müsəlmanlar qiyamət gününə qədər məzarda qalacaqlar. Sonra isə bu həyatda arzuladıqları, lakin əldə edə bilmədikləri hər nemətə sahib olub əbədi xoş güzəran keçirəcəklər. Cəhənnəm isə əbədi atəşdə yanmaq, qır qazanında qaynadılmaq, susuzluqdan yanmaqdır. Cəhənnəmlilərə də cənnətlilər kimi, ölümdən sonrakı həyat əbədidir, lakin onlar sadəcə, əzab çəkəcəklər.

Türk inanc sistemində cənnət "uçmaq", cəhənnəm "damu" sözləri ilə ifadə edilir.

Yaxşı insanlar ölümdən sonra uçmağa gedir. Onları orda mükafat olaraq gözəl təbiət və bol nemətlər gözləyir. İnancın təməlinə ruhun bədəni tərk edərkən "uçan quş" cildinə girməsini ifadə edən qədim türk inancları da durur. Damu - Cəhənnəm isə, öldükdən sonra günahlıların ruhunun göndəriləcəyi yerdir. Orda onları Tam xan qarşılayacaq və odla cəzalandıracaqdır [1, s.99].

Ümumiyyətlə, həyat və ölüm anlamı ifadə edən sözlərin dini mənbələrdə həddindən çox işlədilməsi, təbii ki, təcəccüb doğurmamalıdır. Çünki insanın dünyaya gəlməsi həyat anlamı ilə ifadə edilir və dünyadan köçməsi də ölüm anlamı ilə əks olunur. Məsələn, həyat və ölüm anlamını bildirən sözlər Müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də belə ifadə olunur.

“Dünya həyatı kafirlər üçün gözəlləşdirildi. Onlar iman gətirənləri məsxərəyə qoyurdular. Halbuki müttəqilər qiyamət gününü (Ölüm gününü) onlardan üstün olacaqlar. Allah istədiyi kəsə hesabsız ruzi verir” [4, s.2: 212].

“Hər bir kəs ölümünü dadacaqdır. Lakin Qiyamət gününü mükafatlarınız sizə tam veriləcəkdir. Kim Oddan uzaqlaşdırılıb, Cənnətə daxil edilsə, o, uğur qazanmış olar. Dünya həyatı isə aldadıcı ləzzətdən başqa bir şey deyildir” [4, s.3:185].

“Dünyada həyatımızdan başqa heç bir həyat yoxdur; ölüb dirilirlik (birimiz ölü, digərimiz anadan olur) və biz dirildiləcək (yenidən həyata qayıdacağıq) deyilik” [4, s.23:37].

Ölümünüzdən qorxmayın, sizin ali “Mən”, yəni qəlb və ruh, başqa sözlə, can zaman xaricində olub - əbədidir, Allaha qovuşur, Onun bir hissəsini təşkil edir. İnsan Allahdan yaranıb Onun bir hissəsi, hüceyrəsi olduğundan Allahın özü kimi ölməz və əbədidir. Allahdan gəlir, Allaha qayıdır. *“Öldürən də Odur, dirildən də O”*. Nəcm surəsi(53:44) [2, s.35].

“Ölüm ruhun inkişafının ali mexanizmidir. Ölüm, yəni fiziki təbəqənin dağılması və informasiya-energetik sahənin (qəlb və ruh) aktivləşməsi təbiətdə ən güclü məcburi inkişaf mexanizmidir. Bütün Allahdan yarananlar yeni məhəbbət və enerji payı almaq üçün dövrü olaraq Ona qayıtmalıdır. “Ölüm ruhun bəyramıdır”.

-Nostradamus (Michel de Nostredame- a French astrologer, physician and reputed seer)[2, s.35].

“Qurani-Kərim”dəki bir neçə ayədən nümunə göstəririk ki, hər bir ayədə həyat və ölüm anlamı ifadə edən sözlər var və hər ikisi yanaşı işlədilir. Çünki insanın yaranışı həyatla başlayır və ölümlə bu dünya ilə tamamlanıb axirətlə davam edir. Bu o anlama gəlir ki, insan hansı məqsədlə həyata gəldiyini və ölüm gələndə hansı şərtlərlə bu dünyadan gedəcəyini unutmamalıdır.

Qeyd etmək istərdik ki, bu ayələrdə işlədilən “həyat” və “ölüm” anlamını ifadə edən sözlər ancaq bu cümlələr daxilində və yaxud ancaq dini kontekstlərdə öz anlamlarını tam şəkildə ifadə edir. İndi isə “həyat vermək” ifadəsinin “var etmək”, “can vermək” mənalarını ingilis dilində “Qurani-Kərim”dən götürdüyümüz nümunələrdə işlədək.

“Göyləri və yeri yaradan (həyat verən, var edən), zülmətləri və nuru var edən (yaradan, həyat verən) Allaha həmd olsun! (Bu dəlillərdən) sonra kafir olanlar hələ də (bütləri) öz Rəbbinə tay tuturlar” [4, s.6:1].

“Göyləri və yeri icad edən (yaradan, həyat verən) Odur. O, bir işi yaratmaq (həyat vermək) istədikdə ona ancaq: “Ol!” – deyər, o da olar” [4, s.2:117].

“Sizi yaratmaq (həyat vermək) və diriltmək (yenidən həyat vermək) ancaq bir adamı yaratmaq (həyat vermək) və diriltmək (yenidən həyat vermək) kimidir. Həqiqətən, Allah Eşidəndir, Görəndir” [4, s.31:28].

“Qurani-Kərim”in ingilis dilində olan tərcümə versiyasında rast gəldiyimiz “həyat” və “ölüm” anlamı bildirən söz və söz birləşmələrinə diqqət yetirək:

Then We revived you *after your death* that perhaps you would be grateful [4, s. 2:56].

Originator of the heavens and the earth. When He creates (*gives a life*) a matter, He only says to it, "Be," and it is [4, s.2:117].

And it is He who created (*gives a life*) the night and the day and the sun and the moon; all [heavenly bodies] in an orbit are swimming [4, s.21:33].

Həyat və ölüm haqqındadır birmüqəddəs kitabda – “İncil”də belə buyrulur. Həyatda baş verən ən çətin şeylərdən biri ailə üzvünün və ya yaxın dostun ölümüdür. Hətta xristianlar üçün ölüm yer üzündə həyatın bir hissəsidir, çünki Müqəddəs Kitab günahın əvəzinin ölüm olduğunu bildirir.

Yadda saxlayın ki, günahın axırı ölumdür (təkcə fiziki deyil, həm də hamımızın Allaha qarşı etdiyimiz günahlar üzündən Allahdan layiq olduğumuz ruhani ayrılıq). İncildə Romalıların Məktub, 6-cı fəsil, 23-cü ayədə deyilir ki, *günahın axırı ölumdür. Bu, Allah tərəfindən yaradılışdan təməli qoyulmuş əbədi həqiqətdir və heç zaman dəyişdirilə bilməz. Allah öz sözü ilə sadıqdır və ədalətlə hökm edir, ədalətli olduğuna görə də günah cəzasız qala bilməz* [12, s.6:23].

Beləliklə, Allah İsanı insanların günahlarına görə veriləcək qurban kimi yer üzünə göndərdi. İsa günahsız olduğuna görə, Allah qarşısında layiqli və məqbul bir qurban idi

“Bu gün sənə qarşı şahadət etmək üçün göyü və yeri çağırıram, sənə həyat və ölüm, bərəkət və lənət verdim. Həyatı seç ki, səni və nəslini yaşasın” [13, s.30:19].

“Ölüm və həyat dilin qıvrımındadır, Onu sevnələr isə meyvələrini yeyəcəklər” [13, s.18:21].

“Mən Yaşayanam. Mən ölmüşdüm və indi baxın, mən əbədi yaşayıram! Ölüm və Hades (cəhənnəm) açarlarını əlimdə saxlayıram” [13, s.1:18].

Göründüyü kimi, “həyat” və “ölüm” anlamını ifadə edən məfhumların dini mənbələrdə işlədilməsi onların həm pragmatik, semantik, həm də lingvistik dəyərlərini artırır. Tarixi faktlar göstərir ki, uzun əsrlər boyu qədim, antik dövr, orta əsr mədəniyyətinin formalaşmasında dinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Görkəmli ingilis kulturoloqu Arnold Teynubinin nöqteyi-nəzərinə, *“din mədəniyyətin əsasını təşkil etdiyindən ideologiyanın dini əsaslarını möhkəmləndirmək vacibdir. Mədəniyyətlərin mühüm elementləri isə dil, elm, peşə, sənətkarlıq, incəsənət, ailə münasibətləri, din və dövlətdir”* [bax: 9, s.114]. Filosof mədəniyyəti hər hansı bir cəmiyyətin özəyi, başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

Mütəxəssislərin fikrinə əsasən, din mədəniyyətin elementi, tərkib hissəsi olaraq müxtəlif səpkilərdə dildə təzahür edir.

Dil və din arasında dərin və böyük bir əlaqənin, bağlılığın olduğunu görmək və hiss etmək elə də təəccüblü deyil. Biz bu əlaqəni həyatda mövcud olan inam və inanclarla, miflik fikirlərlə, müxtəlif mövhumat xarakterli ideyalarla qarşılaşdıqda görürük. Bu əlaqənin səbəblərini izah etmək mümkündür. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə, dil dinlə birgə yaranmış və onlar bərabər şəkildə müəyyən inkişaf dövrü keçmişdir. Bu fikir xüsusilə ingilisdilli xalqlara aiddir, belə ki, ingilis dilində danışanlar (Amerika, Kanada, Avstraliya və s.) həddindən artıq dinə inanan, qədim adət-ənənələri yaşadan və onlara riayət edən bir xalqdır.

İnam və inanclar, eləcə də həyat və ölümə bağlı dini inanclar bu gün hər iki xalqın adət və ənənələrində yaşayır və yaşamaqdadır. Belə ki, Böyük Britaniya xalqlarının folklorunda yas mərasimi ilə bağlı bir çox adət-ənənələr, inanclar var. Bu inanclardan çoxunda əşya, heyvan, bitki və ya insan davranışları müşahidə edilərək ölüm haqqında öncədən xəbər verilir. Mənbələrdə ölüm öncəsi, ölüm anı, ölüm xəbəri, ölüm xəbərinin yayılması, ölümdən sonrakı hal, yas mərasimi ilə bağlı müəyyən günlər, yas mərasimlərində yemək, başsağlığı, qəbir, qəbir daşları, qəbiristanlıq və s. bir sözlə, yas mərasimləri ilə bağlı bir çox inanclar, adət-ənənələr var. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək. Məsələn, xristianların yasla bağlı adət-ənənələrində insan öləndə tabuta qoyularaq kilsəyə aparılır, onun ruhunu şad etmək üçün keşiş tərəfindən moizə oxunur, ölənin şəxsin yaxın qohumları onun haqqında xoş sözlər deyirlər. Sonra yas mərasimi qəbiristanlıqda davam edir və sona çatır.

Orta əsrlərdə Böyük Britaniyanın bir çox əyalətlərində yas mərasimində, adətən, aşağıdakı sözlərdən istifadə olunurdu: *“Gözəl insanlar, gördüyünüz kimi, bu hadisə bizim üçün bir güzəstdir”* [7, s.22]. Bu sözlərlə insanlara ölüm xatırladılır, onları ibrət almağa çağırırdılar. Matəm günlərində çalınan kilsə zəngləri ölənin şəxsinə hörmət əlaməti kimi qiymətləndirilirdi. Bu adətin ortaya çıxmasının səbəbi qədim bir inançdır. Belə ki, bu inanca görə, kilsə zəngləri çalınanda ölənin şəxsinin ətrafındakı pis ruhlar qovulur, onun ruhu dincəlir. Elə buna görə də qədim zamanlarda kilsə zəngləri “soulbell” “qəlbzəngi” adlandırılırdı. Bu ifadə Şekspirin “TV Henri” əsərində də işlədilmişdir [6., s.344].

Ölümlə bağlı inancların birində qeyd olunur ki, *“əgər şəhərin zəngli saati kilsə zəngləri ilə eyni vaxtda çalınarsa, o həftə başqa bir adam da öləcək (Bekinqemşir qraflığı)”* [8, s.26].

“Böyük Britaniya xalqlarında yas mərasimi ilə bağlı zəruri rituallardan biri də ölənin şəxsinə münasibətlə bağlıdır. Uelsdə yaşayan insanlar belə hesab edirdilər ki, ölənin şəxsinə yataq dəstləri tez bir zamanda yuyulmasa, o, qəbirdə rahatlıq tapa bilməyəcək” [6, s.422]. Bu inanca Şimali İngiltərədə də və eyni zamanda, Azərbaycan ərazisində də rast gəlmək olar.

“İnsanlar bir şəxsin öldüyünə əmin olmaq üçün onun ağzına güzgü, quş lələyi tuturdular, bəzi yerlərdə saman çöpündən də istifadə olunurdu” [7, s.41]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda da bir şəxsin öldüyünü təsbit etmək üçün güzgünü onun üzünə yaxınlaşdırırlar.

Qədim ingilislərdə “dəfn daşı” deyilən daş var idi ki, həmin daş qəbiristanlığın tam ortasına yerləşdirilirdi. Meyit daşın ətrafında Günəşin hərəkətinə uyğun hərəkət etdirilirdi, belə düşünülürdü ki, bu hərəkət şeytanın vəfat edən insanın qəlbini rahat buraxacağına səbəb olacaq. Adətən, qədim dövrlərdə qəbirlər şərqdən qərbə doğru qazılırdı.

Müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmış bir inanc da var ki, qəbiristanlıq torpağı əkilib becərilməz, əgər kim əkilib-becərsə, onun böyük övladı vəfat edər.

Hebrid adalarında yaşayan insanlar inanırlar ki, meyitin daşındığı xərəklər dəfndən sonra mütləq yandırılmalıdır, əgər xərəklər yandırılarsa, cin və şeytanlar başqa insanlara ziyan vura bilməyəcəklər. Azərbaycan bölgələrindən biri olan İsmayılıda da ölümlərin daşınması üçün taxtadan nərdivan düzəldilir və meyiti onun üzərində öldüyü yerdən qəbiristanlığa qədər aparırlar. Bu həm də apararıq şəxslərin yükünü azaldır. Sonra o taxta nərdivan elə qəbrin üzərində qalır və torpağa qarışır. ” [5, s.14].

Yorkşir vilayətində güzgü sındırmaq yaxın bir adamın itkisinə, ölümünə işarə sayılırdı. İnancə görə, meyit olan otaqda güzgüyə baxmaq olmaz, kim baxsa, o tezliklə ölür. Qeyd edək ki, Azərbaycan yas mərasimlərində buna oxşar bir adət var, belə ki, meyit olan evdəki güzgülər, adətən, parça ilə örtülür.

“XVII əsrdə Şotlandiya və Şimali İngiltərədə yaşayan insanlar arasında “dəfn çörəyi” ilə bağlı inanclar geniş yayılmışdır. Belə ki, yas mərasimlərində “dəfn çörəyi” gələn qonaqlara, ehtiyacı olan kasıblara verilirdi. Çörək bişirilərkən xəmirə darçın, qoz, şəkər və quru üzüm əlavə olunardı. Yas mərasimlərində insanlara təqdim olunan çörək “Arval Bread” və ya “Arval Cake” adlanırdı” [8, s.115]. Adətən, dəfn mərasimlərindən sonra dəfndə iştirak edən insanlara yemək verilirdi. Bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, *“yas mərasimlərində kasıb təbəqədən olan şəxslərə pendir və çörək, keşş və zənginlərə qaxac edilmiş quzu, donuz əti, qızardılmış mal, yaxud da toyuq əti verilirdi. Bəzi bölgələrdə isə keşşlərə və digər hörmətli şəxslərə bişirilmiş öküz başı, yaxud da qaynadılmış ət verilirdi”* [7, s.57].

İngilis dilində kəbinlə, toy mərasimləri ilə bağlı yayılmış inanclar da öz əksini tapır. Uzun müddət, soyadının birinci hərfi öz soyadının ilk hərfi ilə eyni olan şəxsə ərə getmək uğurlu kəbin hesab olunurdu.

Yeni evlənənlərin arxasınca ayaqqabı atmaq, onları apararıq faytona və ya maşına çəkmə bağlamaq adəti öz kökünü Şotlandiyadan alır. Ayaqqabı ingilislərdə məhsuldarlıq rəmzidir.

İngilislərin aparıcı dini xristian dini olduğu üçün ölkədə qeyd olunan ənənəvi mərasimlər, bayramların əksəriyyəti bu dinin normaları əsasında icra olunur. Xristianlığın baş ayını kilsə ibadəti sayılır. Xristian olan şəxs dua etməlidir. Pravoslavlarda isə inanclara pərəstiş mühüm yer tutur. Xaç xristian dininin simvolu sayılır və onsuz heç bir ibadət icra eilmir. Xaç, xristianlara İsa Məsihin onun yolunda çarmıxa çəkilərək, əzabla ölməsini xatırladır. Xaç pərəstiş etmələrinə görə xristianlar həm də xaçpərəst adlanırlar. Xristianlıqda İsa Məsihə, Müqəddəs Məryəmə, həvarilərə, həmçinin digər müqəddəslərə pərəstiş güclüdür.

Pasxa Məsihin doğumu, Rəbbin (Məsihin) xaç suyuna çəkilməsi, Rəbbin göyə çəkilməsi, Müqəddəs Ruhun həvarilərə nazil olması bayramları və digər bayramlar təntənəli şəkildə qeyd edilir. Pasxa xristianlıqda “bayramlar bayramı” sayılır. Bu bayram xaçda çarmıxa çəkilmiş Allah oğlu İsa Məsihin dirilməsi münasibətilə keçirilir. Kilsənin qərarı ilə pasxa yazda gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gündən sonra birinci bazar günü qeyd edilir.

Bu cür dini bayramlar ingilis dilinin ləksik inkişafında mühüm rol oynayır və onlarla bağlı ifadələr dili kifayət qədər zənginləşdirir. Məsələn, Milad bayramı ilə bağlı:

like turkeys voting for an early Christmas - insanların onlar üçün çox pis nəticələri olacaq bir vəziyyəti seçməsi

like Christmas came early – gözlənilməyən xəbərdarlıqda

cancel someone’s Christmas – kimə isə öldürücü bir tərzdə hirs lənmək .

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Miladdan (Christmas) əlavə, Pasxa (Easter), Halloven (Halloween), Şükranlıq günü (Thanksgiving day) dini bayramlar olaraq xalqın mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin mühüm tərkib hissəsidir.

Dinlərin ən qədim forması bir sıra zəruri hərəkətləri, mərasimləri və ayinləri özündə təcəssüm etdirirdi. İnsanlar inanırdılar ki, ayinlərin köməyi ilə təbiət hadisələrinə və insanlara təsir etmək olar. Artıq cəmiyyətin inkişafının ilkin mərhələlərində dini etiqadlar insanların həyatında mühüm rol oynayır və öz əksini insanın dini təsəvvürlərində tapır.

black cat (qara pişik) - uğursuzluq gətirir

Bu inanclardan biri yenə orta əsrlərə aid qara pişiklə əlaqədar olan inanclardır ki, o da belə izah olunur ki, qara pişik cadu ilə əlaqələndir və bütün şər qüvvələri (ruhları) özündə birləşdirir. Buna görə də qara pişiyin insan qarşısından keçməsi pis, xoşagəlməz hadisələrin, hətta ölüm kimi hadisələrin baş verəcəyinin əlaməti kimi qiymətləndirilir (bildirilir) [10, s.74].

touch wood - göz dəyməməsi üçün, yaxud planın gerçəkləşməsi üçün taxtanı döymək

İngilis dilində daha bir inanc nümunəsi **“Touch wood”** (Göz dəyməsin) və ya **“God forbid you from the evil eyes”** (Allah səni bədnəzərdən saxlasın) ifadələrinin Orta əsrə məxsus olduğu bildirilir. Tarixçi Hərit Sisilveyt (Harriet Thistlewaite) bu

ifadələrin orta əsrdə insanların baş verəcək fəlakətlərdən qurtulması üçün ağaca toxunmaqla xeyir ruhları (qüvvələri - good spirit) çağırması olduqlarını bildirir [10, s.74]. Bu inancın hətta Azərbaycanda da geniş yayılmasını müşahidə etmək olar ki, nə isə təhlükəli bir hadisə baş verməsindən ehtiyat edərək taxtadan hazırlanmış stola vurub qulaq çəkilir, beləliklə, şər ruhlar (qüvvələr) uzaqlaşdırılır.

the Holy Scriptures - müqəddəs ayələr

baptizing a child - uşağı xaç suyuna salmaq

Don't talk under ladders! – Nərdivanların altında danışma! – Bu daha çox Kanadada işlənən inandır, uğursuzluq, pis əlamət olduğunu bildirir və s.

Və yaxud da Azərbaycan dilində

Dadına Xızır İlyas yetsin - bu ifadənin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır.

Xızır obrazı qədim mifoloji görüşlərlə bağlıdır və Azərbaycan xalqının dini görüşlərində, inanclarında bu gün də yaşamaqdadır. Müqəddəs Quranda Xızır peyğəmbər kimi təqdim olunur.

İslami görüşlərə görə, Xızır müsəlman rəvayətlərinin personajı. İlk insanlardan biri, əbədi həyat bəxş olunmuş insan, dörd ölümsüzdən biridir. Ölümstüzlük suyunu içdiyi üçün ölüb yenidən dirilər. Adalarda yaşayır, havada uçur, həmişə yer üzündə səfərdədir, dənizdə üzənlərin hamısıdır. Onu dua ilə köməyə çağırmaq olar, müxtəlif bədbəxtliklərin qarşısını alır. Rəngi yaşıldır, suyun bitkilərə verdiyi həyatı təəssüm etdirir. Türk mifoloji görüşlərində Xızır/Xızır göy-göyərtili, yaşıllıq məbudu, İlyas isə su məbudu olmuşdur. Xızırın funksiyaya çox geniş mənə tutumu var: yazın gəlişi ilə bağlı funksiyaları; xilaskarlıq, itənlərə yol göstərmə; buta vermə; aşıq, aşıq etmək; sonsuzlara övlad vermək; gəncliyin hamisi, ailə məhəbbət məbudu; adqoyma; ölümləri diriltmə. Göründüyü kimi, eposdakı Xızır obrazı azərbaycanlıların dini inanclarında çox geniş yayılmış və yaşamaqda olan canlı obrazdır (Dində Hz.Xızır ilə Hz.Musa arasında söhbət var) [3, s.88-89].

Beləliklə, demək olar ki, ingilis və Azərbaycan dilləri bir çox başqa dillər kimi dinlərlə, inam və inanclarla sıx əlaqədardır. Dil bir çox kommunikativ aspektlərdə istifadə edilir. Məsələn, müəyyən inancla və dinlə əlaqədar nə demək, necə demək, nə vaxt demək, neçə dəfə demək, kimə demək və nə deməmək müəyyən olunur.

Bütün bu inam və inancları, din təzahürələrini təhlil edərkən, biz ingilis və Azərbaycan adət-ənənələrinin nə qədər zəngin və rəngarəng olduğunu görürük. Belə ki, xalqın inam və inanclarında onun adət və ənənələri, mədəniyyəti əks olunur.

Ədəbiyyat :

1. Bəvramov, H.A. Orxon-Yenisey abidələrinin frazeologiyası // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU Elmi əsərlər, dil və ədəbiyyat seriyası, – 1966. – s. 98-110.
2. Güvəndikli, Ə. Allah – Kainat – İnsan, Elmi Din – Ali Fəlsəfə – Ali Psixologiya / Ə.Güvəndikli. – Bakı: – 2011. – 67 s.
3. İsmayilova, Y. "Dədə Qorqud kitabı" və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi / Y.İsmayilova. – Bakı: Elm, – 2011. – 368 s.
4. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaça tərcüməsi / Tərcümə ed. Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədaliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 437 s.
5. Никитина, С.Е. Устная народная культура и языковые сознание / С.Е.Никитина. – Москва: Наука, – 1993. – 187 с.
6. Энциклопедия суеверий / – Москва: Локид, Миф, – 1995. – 560 с.
7. Christopher, D. Death and burial in Medieval England / D.Christopher. – New York: – 1997. – 242 p.
8. Edward, M. Ritual in Early Modern Europe, second edition / M.Edward. – Cambridge: – 2005. – 320 p.
9. Marin-Arrese, J.I. To Die, To Sleep: A contrastive study of metaphors for death and dying in English and Spanish // In Language Sciences, – 1996. – pp. 37-52.
10. Oxenden, C. New English File. Upper-Intermediate. Workbook / C.Oxenden, C.Latham-Koenig, J.Hudson. – Oxford University Press. – 2012. – 80 p.
11. Oxford Dictionary of Idioms / Edited by J.Ayto. – Oxford: Oxford University Press – 2020. – 448 p.
12. <https://www.loveliveson.com/bible-verses-for-funerals/>
13. <https://bible.knowing-jesus.com/topics/Life-And-Death>

Açar sözlər: həyat, ölüm, din, mədəniyyət, etimologiya,

Key words: life, death, religion, culture, etymology,

Ключевые слова: жизнь, смерть, религия, культура, этимология,

Summary

Analysis of concepts “life and “death in relationship between language and religion

The main aim of this paper is to discuss the relationship between language and religion.

Language is the most powerful means of communication, vehicle of expression of cultural values and aspirations and instrument of conserving culture. Nothing defines a culture as distinctly as its language. According to different researches religion is the element and main part of the culture. Language has been one of the main means to portray a religion. The elements of language that best encapsulate a society's values and beliefs are used in the respective religions..

The present study also investigates cultural equivalence between English and Azerbaijani traditions and customs having “life” and “death” connotations and their Azerbaijani translations.

The paper deals with the various cultural symbols – religion, race, language, traditions and customs, etc. that differentiate an ethnic group from the other. Both languages highlight them in detail in this article.

A discussion of the role of language and religion in society and how language is used to portray religion are also covered in the paper.

Резюме

Анализ понятий «жизнь» и «смерть» при взаимосвязи языка и религии

Основная цель данной статьи – исследовать взаимосвязь между языком и религией. Язык – это самое мощное средство общения, средство выражения культурных ценностей и инструмент сохранения культуры. Согласно

различным исследованиям, религия является элементом и основной частью культуры. Язык был одним из основных средств изображения религии. Элементы языка, которые лучше всего отражают ценности и убеждения общества, используются в соответствующих религиях.

Настоящее исследование также исследует культурную эквивалентность английских и азербайджанских традиций и обычаев, имеющих коннотации «жизнь» и «смерть», и их переводы на азербайджанский язык. В статье рассматриваются различные культурные символы – религия, раса, язык, традиции и обычаи, которые отличают одну этническую группу от другой.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

İNGİLİS DİLİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKASINA TƏSİRİNDƏ QLOBALLAŞMANIN ROLU

Giriş. Qloballaşma həyatın bütün sahələri kimi elmin və təhsilin inkişaf etdirilməsində də mühüm rol oynayır. İngilis dilində seminar və konfranslar təşkil edilir, elmi tədqiqatlar aparılır. Qloballaşma sosial amil kimi zamanın və məkanın hərəkətinin məhsuludur. İqtisadi, siyasi, mədəni təsirlər dinamik vasitə olan dildə özünü göstərir. Qloballaşma prosesi mədəniyyətlərin dialoqudur. İqtisadi, siyasi, mədəni cəhətdən böyük dövlətlər dil-mədəni totalitarizmi yaymaq üçün müxtəlif xidmət və mətbə siyasətindən güclü şəkildə istifadə edilir.

İngilis dili həm də biliklərin daşıyıcısı kimi qlobal dayaqlara malik olan iqtisadi, siyasi, hərbi kimi biliklərin inkişaf etdirilməsinə güclü təsir göstərir. Qlobal təsirin önündə iqtisadi təsir gəlir. Qloballaşma prosesi və qlobal dilin yaranması bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir edir.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilinin qlobal dilə çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri onun asan qrammatik struktura malik olmasıdır. Qlobal dil digər tərəfdən dünya əhalisinin tam vahid halda fəaliyyət göstərməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün imkan yaradır. Dil vasitəsi ilə daxil olan biliklər milli-ərazi və regional xarakter daşıyır. İngilis dilinin ana dilimizə təsiri hər gün artmaqdadır.

Qloballaşma prosesinin mədəniyyətlərarası təsir vasitəsinin təhlilində problem yaranan dilə daxil olan və dil vasitəsilə dəyər yaranan amillərin anlaşılmasıdır. Dil şüurunda dil vasitəsi ilə daxil olan dəyərlərin dərk edilməsi onu qavrayan tərəfindən yenidən (təmiz, qarışıq, asılı) yaradılmasıdır və buna olan marağın stereotipləşməsidir və ya marağın sönməsi və stereotiplərin sındırılmasıdır. Milli dəyərlər, canlı və real olan mədəni elementlərin informasiya dayaqlarının zəif və ya güclü olması bu sahədə xüsusi rol oynayır. Dil daşıyıcısının dil duyumu və malik olduğu dil davasında qloballaşmanın təsiri həmçinin subyektin niyyəti ilə bağlıdır (2, s. 85). Qloballaşma demək olar ki, bütün yaş qruplarının irqindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir kəsin qarşılaşdığı anlayışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə buna müxtəlif prizmalardan baxılmışdır: bəzən siyasi, bəzən iqtisadi, bəzən isə mədəni. Qlobalistlər eyni zamanda qloballaşmada vahid dilin də olmasını nəzərdə tuturlar.

Qloballaşma bir model kimi XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu formalaşma Azərbaycanda da ingilis dilinə marağı hədsiz səviyyədə artırmışdır. Son illərdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası ingilis dilini mənimsəməyin zəruriliyini bir daha artırır. Hal-hazırda respublikamızda cəmiyyətin yeni bir ictimai- siyasi quruluşa keçdiyi vaxtda xarici ölkələrlə əməkdaşlığın sərhədləri əhəmiyyətli şəkildə genişlənmişdir. İctimai-siyasi və iqtisadi-mədəni əlaqələr xaricə çıxış üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Müasir dövrdə ana dilimizə ingilis dilinin təsirindən danışanda qloballaşmanın da mühüm rolunu vurğulamaq lazımdır. Məsələn, banklara verilən adlar “Bank of Baku”, “Bank of Azerbaijan”, valyuta dəyişmə məntəqələrinin üzərindəki “exchange”, ərzaq mağazaları üzərində yazılan “Ramstore”, “Mini” və ya “Super market”, “kotecç ekspres, adres, mil, ring, boks, pozitiv, neqativ, prezentasiya, problem” və s. kimi sözlər buna nümunə ola bilər (7).

Qloballaşma həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edən elə bir universal prosesdir ki, yüz, hətta min illər boyu bir-birindən bu və ya digər dərəcədə ayrılıb təcrid olunmuş, parçalanmış, diferensiaslanmış hadisələri - milli, yaxud regional xüsusiyyətləri, vərdisləri, kompleksləri modern texnologiyaların güclü təsiri altında görünməmiş bir sürətlə bir-birinə yaxınlaşdırır, qovuşdurur və nəticə etibarilə, çoxşaxəli əlaqələrlə səciyyələnən iqtisadi, ictimai- siyasi və mədəni- ideoloji bütövlük yaratmaqla əlahiddəliyi məhdudlaşdıraraq dünyada baş verən hadisələri, gedən prosesləri vahid məcraya salır.

XX əsrin ortalarından etibarən daha geniş vüsət alan qloballaşmanın əsas göstəricisi bütün dünyanı əhatə edən genişmiqyaslı inteqrasiya və ya beynəlmiləl ünsiyyət- kommunikasiya ehtiyacıdır. Bu gün dünyanın elə bir guşəsini təsəvvür etmək çətindir ki, orada baş verən hər hansı hadisənin məsuliyyəti yalnız lokal xarakter daşıyan və həmin məsuliyyəti bütövlükdə dünya (bəşəriyyət) öz üzərinə götürməkdən hər hansı səbəblə imtina etsin, yaxud görməməzliyə vursun. Əlbəttə, bu və ya digər hadisənin, sözün geniş mənasında, şərhində maddi və ya mədəni- ideoloji xarakterli məqsədlər, konyukturlar, maraqlar kifayət qədər dərindən iştirak edə bilər, ancaq bu, mahiyyəti dəyişdirmir; belə ki, qloballaşmanı səciyyələndirən inteqrasiya, beynəlxalq ünsiyyət heç də həmişə obyektiv nəticələrə gəlməyi nəzərdə tutmur və onun maraqlı, cəlbədicə xüsusiyyətlərindən biri də elə budur ki, müxtəliflikləri, fərqlilikləri bir araya gətirməklə yanaşı diskussiyalara, müxtəlif maraqların özünümüdafiəsinə və konyukturlara da geniş meydan açır. Qloballaşma, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ünsiyyətin durmadan miqyaslanmasını tələb edir ki, bu da “insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” olan dilin təbiətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri məhz texnoloji istiqamətlər üzrə getməsi məqsədəuyğundur. Çünki mədəniyyət və mədəniyyət məsələlərində mümkün qədər mühafizəkar olmaq lazımdır ki, gənclərin bədii-estetik tərbiyəsi, zövqü, mədəniyyəti korlanmasın və ən əsası doğma ana dilimiz öz bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilsin. Qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın öz təsir gücünü informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafında da görmək mümkündür. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının günü-gündən inkişafı ingilis dilini daha da zənginləşdirir və ümumişləkliyini artırır. Belə ki, internetə qoşulmuş hər 10 kompüterdən 9-u məhz ingilisdilli ölkələrin payına düşür, 80%-dən artıq internet səhifələri ingilis dilində təşkil olunur, beynəlxalq təşkilatlar əsas dil kimi mütləq ingilis dilindən istifadə edirlər (3, s. 23). Elm-texnikanın belə sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə dil heç də inkişafdan geri qalmır.

³⁰ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

Gördüyümüz kimi, bu gün dünyada mövcud olan yüzrlər dildən yalnız bir neçəsi beynəlxalq statusa və ya nüfuza malikdir ki, bunlar ingilis, fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dillərdir. Həmin dillərin içərisində isə ingilis dilinin xüsusi mövqeyi vardır. Qloballaşma bütün dünya dilləri kimi, birbaşa olaraq ingilis dilinə təsir etmiş və həm ingilis dilinin, eləcə də ana dilimizin leksik tərkibini genişləndirmiş və sürətli inkişafına səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, alınma sözlər təkcə dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi ictimai şüur və təfəkkürdə, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas olduğundan sosial-mədəni amillərin dilin zənginləşməsindəki rolunun müəyyənləşməsi dilin gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasında xüsusi önəm daşıyır. Yeni sözlər yaranır, ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir, ya da artıq mövcud olan sözlərə əlavə sinonimlər qazanılır. İngilis dilində komputer texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə edilən neologizmlər dilin lüğət fondunu zənginləşdirir. İngilis dili vasitəsilə informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində Azərbaycan dili də külli miqdarda sözlər qazanmışdır. Gündəlik mətbuata nəzər salmaqla bunu aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Azərbaycan elektron hazırlıq reytingində altmış doqquzuncu yerdədir.

Informasiya texnologiyaları dilə çoxlu dəyişikliklər gətirmişdir və gətirməkdə davam edir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində yeni mənalar əldə edilmişdir. Məsələn, komputer klaviaturası- Web, kompakt disk -Hard drive, mouse – siçan (gəmirici heyvan - komputerin hissəsi) mouse pad –Siçan yuvası, komputer siçanının altına salınan döşəkcə, download – yükləmək Know-how – yeni texnologiyalar, CD – Compact Disc, DVD – Digital Video Disc, Laser – Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation (6).

Bundan başqa qloballaşmanın təsiri ilə media sayəsində dilin publisistik üslubları inkişaf edir, zənginləşir. Məsələn: deportasiya, koordinator, prioritet, tolerantlıq, prezentasiya, smart-kart tipli sayğac, diler, prodüser, eksteryer, lizinq, lipoksasiya, solyari və başqa sözlər dilə kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri və birbaşa vasitəsilə daxil olmuşdur.

Nəticə. Qloballaşma dünya dilləri arasında ingilis dilinin sürətlə yayılmasına və bir çox dünya dillərinin leksikasına güclü təsir etmişdir. Eləcə də, ingilis dilində yeni yaranmış sözlərin Azərbaycan dilinin leksikasına daxil olmasında qloballaşmanın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinin şahidi olduq. Qloballaşmanın güclü inkişafı dilimizin leksik tərkibinin ingilis dilindən alınma sözlərlə davamlı şəkildə zənginləşdirilməsində rol oynamaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif 1987, s.17. üm. 308 s.
2. Hüseynova A. Qloballaşma dillərin qarşılıqlı təsirinin sosial amili kimi, “XXI əsr mədəni paradigması multi-mədəni aspektdə”, Respublika elmi- praktik konfransının materialları, Bakı – 2014, 234 səh.
3. Rüstəmov A. Sosial linqvistikanın aktual problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
4. Ворно Е.Ф., Кашеева М.А., Малишевская Е.В., Потапова И.А. Лексикология английского языка. Л.: Государственное учебно- педагогическое издательство, 1955, с. 171
5. Husein Maqsudoğlu “Regional varieties of the Eng.lang, Baku 2012, Science and Education, s. 144-145 (üm. s.230)
6. <http://dchp.ca/DCHP-1/entries/view/fameuse>.
7. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ngilis_dilinin_oyrenilmesi_nin_zeruriliyi_haqqinda.pdf

Açar sözlər: Qloballaşma, leksika, ingilis dili, dünya dilləri, ədəbi dil

Ключевые слова: Глобализация, лексика, Азербайджан, английский язык, мировые языки, литературный язык

Key words: Globalization, vocabulary, Azerbaijan, English language, the world languages, literary language

İNGİLİS DİLİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKASINA TƏSİRİNDƏ QLOBALLAŞMANIN ROLU XÜLASƏ

Qloballaşma dilin ictimai, mədəni inkişafına xüsusi təsir göstərir. Xüsusilə, ingilis dilinin dünyada yayılmasına vasitə olur. Qloballaşma ingilis dilinin Azərbaycan dilinin leksikasına təsirində mühüm rol oynayır.

Məqalə ingilis dilinin Azərbaycan dilinin leksikasına təsirində qloballaşmanın roluna həsr olunmuşdur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

РОЛЬ ГЛОБАЛИЗАЦИИ В ВЛИЯНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ЛЕКСИКУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Глобализация оказывает особое влияние на социальное и культурное развитие языка. В частности, глобализация определила распространение английского языка по всему миру. Глобализация играет важную роль во влиянии английского языка на лексику азербайджанского языка.

Статья посвящена роли глобализации во влиянии английского языка на лексику азербайджанского языка. Различная научная литература была использована в написании.

**THE ROLE OF GLOBALIZATION IN THE EFFECT OF ENGLISH ON THE VOCABULARY OF
AZERBAIJANI LANGUAGE**
SUMMARY

Globalization has a special impact on the social and cultural development of language. In particular, globalization has led to the spread of the English language around the world. Globalization plays an important role in the influence of English on the lexicon of the Azerbaijani language.

The article is devoted to the role of globalization in the influence of the English language on the vocabulary of the Azerbaijani language. The different scientific literature was used in the writing of the article.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

“XOŞBƏXTLİK” VƏ “BƏDBƏXTLİK” KONSEPTİ İLƏ BAĞLI ATALAR SÖZLƏRİNƏ LİŊQVOKULTUROLOJİ ASPEKTDEN BAXIŞ

Müasir dilçilikdə dilin təkcə vəzifəsi ünsiyyət vasitəsi olması deyil, həm də insanı əhatə edən dünyanı əks etdirməsi, mənsub olduğu xalqın mentalitetini, milli xarakterini, adət-ənənələrini ifadə etməsi fikri daim vurğulanır. Xalqın milli-mədəni özünəməxsusluğu dilin frazeoloji quruluşunda, xüsusən də qısa, dəqiq ifadə olunmuş, təlim, nəsihət, tərbiyə, mühakimə və əxlaqi qiymətləndirmələri ehtiva edən atalar sözlərində ən parlaq şəkildə əks olunur. Atalar sözləri bir etnosun bir növ düşüncə güzgüsü, “xalq müdrikliyi” olmaqla xalq həyatının milli-mədəni kimliyini dərk etməyin mühüm vasitəsidir. Atalar sözləri özünəməxsus sintaktik və analitik üsullarla dillərin intellektual-lingvistik rəngarəngliyini və zənginliyini göstərir [10;s 181]. Hər bir etnos öz dilində öz məişətinin xüsusiyyətlərindən, müxtəlif təbii-iqlim şəraitindən, sosial quruluşundan, tarixindən, mədəniyyətindən və adət-ənənələrindən asılı olaraq ətraf aləmi özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Obrazlar, reallıqlar, anlayışlar və ümumi olan hər şey onların məntiqi məzmununda, ötürdüləri münasibətlərin xarakterindədir” [8;s 134].

Dünyanın və dilin milli mənzərəsi bir-birindən asılı və bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Bu da lingvokulturoloji birlik çərçivəsində fəaliyyət göstərən lingvistik şəxsiyyətin üzərinə qoyulan müvafiq öhdəliklərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu cür öhdəliklər, ilk növbədə, nitqin məzmununu uyğun olaraq qurmaq ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Paremik vahidlərin mühüm xüsusiyyəti onların ətrafdakı reallığı təsvir etməkdə deyil, etnospesifik biliklərə və mədəni-tarixi ənənələrə əsaslanaraq onun şərhində, qiymətləndirilməsində, subyektiv amillərində olan funksional yönümdür [8;s 82]. Başqa sözlə desək, paremiyalar cisimlərə dünyanın milli mənzərəsi ilə bağlı bəzi xüsusiyyətləri aid etməyə və onları qiymətləndirməyə imkan verən alətlər kimi yaranır və fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, bəzi tədqiqatlara görə, lingvomədəni birlik nümayəndələrinin coğrafi həyat şəraiti də paremik yaradıcılığın amillərindən biri kimi çıxış edə bilər [7;s 44].

Milli-mədəni komponent atalar sözünün frazeoloji məna strukturunda yer alır. Atalar sözlərinin müqayisəli və semantik təhlilinin zəruriliyi haqqında E.V.Vanova hesab edir ki, “Atalar sözləri dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi ilə bağlı, xüsusən də dünyanın müxtəlif dillərdə konseptuallaşdırılmasının müqayisəli təhlili baxımından çox illüstrativ materialdır. Atalar sözləri sistemli dil əlamətidir: yəni mənaca korrelyasiya olunur, sinonim və antonim ola bilər, funksional yaxınlığa malikdir. Öz obrazlarında atalar sözləri xalq danışığı və xalq-poetik nitqinə, folkloruna yaxındır. Atalar sözünün mühüm xüsusiyyəti onun tərkib hissələrinin metaforik şəkildə yenidən düşünməsindən yaranan obrazlılıq və ifadəlilikdir. Atalar sözləri mənanın semantik motivlərinə əsasən həm daxili formaya, həm də frazeoloji mənaya malikdirlər. Atalar sözünün semantik quruluşunda təkcə denotasiya deyil, həm də konnotasiya (əlavə anlama, ifadə, qiymətləndirmə, duyğu) müəyyən etmək mümkündür. Atalar sözləri konkret bir xalqın dil yaradıcılığını göstərir. Frazeoloji vahidlərin mənasını təşkil edən obrazların tipikliyi, habelə onlara simvolların və ya dünya standartlarının daxil edilməsi dil və mədəniyyətin kollektiv təmsilinin bəhrəsidir. [8;s 29]. Atalar sözləri istifadə və yenidən düşünmə prosesində dərin ümumiləşdirmə əldə edən konkret və tanış obrazları əhatə edir. Etnomədəni metaforalarda insan haqqında, onun həyatı, təcrübələri, münasibətləri, xalqın etnik-mədəni varlığını, onun mentalitetini müəyyən edən hər şey haqqında fikirlər var.

Bir çox xalqların atalar sözləri milli mədəni məlumatları fərqli şəkildə əks etdirir. Bu fərqliliklər atalar sözlərinin struktur və semantikasının müqayisəsi, onların konseptual atalar sözü sahələrindəki oxşar və fərqli cəhətlərin təyini nəticəsində üzə çıxır. Məlumdur ki, milli-etnik atalar sözləri xalqların dünyagörüşünün tərkib hissəsi, stereotiplərin əksi, milli-mədəni özünəməxsusluğudur. “Atalar sözləri həyatın çətin vəziyyətlərinin həlli yolları ilə bağlı mədəniyyətin xalq müdrikliyini özündə cəmləşdirən yığcam, yadda qalan ifadələrdir” [10;s 30]. Milli şüur dünyanın parameoloji mənzərəsinə formalaşdırır. Atalar sözləri hər hansı bir xalq janrı kimi folklor sahəsinin bir hissəsi olaraq, ullaşdan qocalığa qədər ümumi fəlsəfi bələdçilər kimi insanlar üçün əsas çərçivənin saxlanması böyük rol oynamışlar” [11;s 8]. Atalar sözləri dünyanın etnik mənzərəsinə formalaşdırır, onun milli qavrayış və təfəkkürünü açır. Üstəlik, atalar sözlərində mədəniyyətin özəyi olan milli dəyərlər aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanların fərqli dəyərləri var. Mədəni dəyərləri atalar sözünün dili ilə müəyyən etmək mədəni fərqlilikləri anlamağa, nəticədə isə bir-birimizi anlamağa kömək edir. “Atalar sözləri əslində hər yerdədir və onların hər yerdə olması bir çox elm sahələrinin alimlərini onları klassik dövrlərdən müasir dövrə qədər öyrənməyə vadar etmişdir. Dillərin və mədəniyyətin müqayisəli tədqiqi müasir alimlər üçün aktual vəzifədir. Bir millətin dili onun mədəniyyətini, psixikasını, düşüncə tərzini əks etdirir. Bu baxımdan atalar sözlərinin struktur-semantik müqayisəsi ona görə mühüm rol oynayır ki, xalqın çoxəsrlik müdrikliyi atalar sözlərində güzgü kimi öz əksini tapır. Atalar sözlərinin əsas semantik qruplarını insanı keyfiyyətlər, hal-vəziyyət qarşısındakı əhval-ruhiyyə təşkil edir. Ən mühüm universal mədəni dəyərlərdən biri “xoşbəxtlik-bədbəxtlik” ikili anlayışı hesab olunur. “Xoşbəxtlik” anlayışı hər dildə əsasən yaxşılıq, uğur, sevinc, ümüd, bayram kimi sözlərlə ifadə olunur. Buda öz növbəsində “xoşbəxtlik-bədbəxtlik” kimi mücərrəd anlayışların konkret, sadə, başa düşülən, sadə insanlar üçün həyatı sözlərə çevrildiyini göstərir. “Xoşbəxtlik-bədbəxtlik” anlayışı ilə bağlı atalar sözlərinin müqayisəli struktur-semantik təhlili xalqların bu anlayışa çoxtərəfli münasibətini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Hər bir insanın xoşbəxt olmaq istəməsi təbiidir. Xoşbəxtlik və bədbəxtlik məsələləri Qədim Yunan fəlsəfəsində (Platon, Seneka və başqaları tərəfindən), Quranda, İncil də fəal müzakirə olunurdu. Xoşbəxtlik universal anlayış olduğundan hər xalqın özünə məxsus ona aid atalar sözləri var. Avropanın bəzi ölkələrinə xas atalar sözləri; Yalnız pul insanı xoşbəxt edə bilməz. (Portuqaliya), Qonşunuz xoşbəxtdirsə, işləmək sizin üçün daha asan olacaq. (Makedoniya), Başqalarına güvənən insan xoşbəxt, şübhə edən isə bədbəxt,dir.

³¹ Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı efshari@mail.ru

(Macarıstan), Xoşbəxtliyin özündən yox, ona çatmağın yolundan xoşbəxt olursan. (Finlandiya), Ağillı ər və səbirli arvad dinc bir evin və xoşbəxt bir həyatın açarıdır. (Hollandiya), Xoşbəxt bir cüt olmaq üçün ər kar, arvad kor olmalıdır. (Fransa), Xoşbəxt olmaq istəyən hər kəs evdə qalmalıdır. (Yunanıstan), Kar ər və kor arvad həmişə xoşbəxt bir cüt olacaqdır. (Danimarka), Gənclikdəki ağılsızlıqlarını düzəldən xoşbəxtkdir. (Çexiya), Başqalarına problemdən çəkinməyə kömək edən xoşbəxtkdir. (Bolqarıstan) Dəyişdirilə bilməyən unuda bilən xoşbəxtkdir. (Polşa) Ümidlə yaşayan insan xoşbəxtliklə ölür. (İsveç) Ana bədbəxtdirsə, heç kim xoşbəxt deyil. (Şotlandiya) Xoşbəxt həyat yoldaşı - xoşbəxt həyat (Avstriya) Müdrik olmaqdansa, xoşbəxt olmaq yaxşıdır. (İngiltərə) Azərbaycan dilində xosbəxtlik və bədbəxtlik, sevinc və kədər konseptində olan bəzi atalar sözləri: "Dərd gələndə batmanla gələr. Ağ gün adamı ağardır, qara gün adamı qaraldır. Dərdi verən dərmanın da verir. Kədər bölüşəndə azalar, sevinci bölüşəndə çoxalar. Pis günün ömrü az olar. Kədərle sevinc qardaşdır. Dərdi biləndən soruş" "Afrika qəbilələrində olan atalar sözlərinə aid nümunələr;" "Xoşbəxtlik dadlı yeməklər qədər yaxşıdır. Siçovullara ov edərkən bir fil tutan adam xoşbəxtkdir. Xoşbəxtlik, qapıları açan kimi qapıdakı bir çatlaqdan bir evə sıxışa bilər. Xoşbəxtlik bir ətir kimidir: başqalarına səpmək mümkün deyil, özün də qoxusuz qalırsan. Sükut xoşbəxtliyin tərcüməçisidir. Xoşbəxtlik üçün bir şey etmək, birini sevmək və bir şeyə ümid etmək lazımdır" Şərqdə istifadə olunan atalar sözlərindən bəziləri; "İnsan yalnız yemək üçün çörək və soğan olsa da xoşbəxt ola bilər. Çox yüksək hədəflər xoşbəxtliyinizi poza bilər. Əsl xoşbəxtlik başqalarını xoşbəxt etməkdir. Xoşbəxtkdir ki, öz günahları başqalarının səhlərini nəzərə almasına mane olur. Kirləri təmizləməyən xoşbəxtliyi yuyar. Vay halına xoşbəxtliyin tapılmayacağını iddia edənsə. Xoşbəxtlik büllura bənzəyir - ən çox işıq saçanda qəfildən çatlaya bilər"

Xoşbəxtlik haqqında italyan-sicilya xalqlarına məxsus atalar sözləri; "Allahı bütün qəlbi ilə sevən xoşbəxt yaşayır və xoşbəxt ölür. Mübahisələrdən uzaq duran insan xoşbəxtkdir. Borcdan xilas olan insan xoşbəxtkdir.

Korlar ölkəsində tək gözlü olmaq eyni xoşbəxtlikdir. Bütün xoşbəxtlik ağıldadır" Xoşbəxtlik və bədbəxtlik mövsuzunda Yəhudi atalar sözlərinə aid bəzi nümunələr" Həmişə dürüst davranan xoşbəxtkdir. Xoşbəxtlik bütün il boyu biçilə bilən bir sahədir. Xoşbəxtliyi tapmağın ən yaxşı yolu onu axtarmaq deyil. Ağillı oğul atasını sevindirir, axmaq oğul anasını kədərləndirir. Xoşbəxt nəsil, bir yetkinin bir uşağı, böyük bir hökmdarın kiçik bir insanı dinlədiyi yerdir. Bir kiloqram qızıldansa bir qram xoşbəxtlik daha yaxşıdır. Məqsəd harada başlayırsa, xoşbəxtlik də başlayır. Ailənin ən azı bir adamı müdrik olduqda, ikisi də xoşbəxt olacaqdır. Xoşbəxtlik bölüşmək üçün verilir. Xoşbəxt insan suda ördək kimidir"

Xoşbəxtlik haqqında çin atalar sözləri; Xəstə olmayan insan xoşbəxtkdir. Hər şeyin ölçüsünü bilən həqiqi xoşbəxtliyi biləcək. Xoşbəxt insanlar əsla keçmişi saymırlar. Xəstəlik olmasa insan xoşbəxtkdir, borsuz işə varlıdır. Xoşbəxtlik ən kiçik kölgəni belə işıqlandırma bilən bir günəş şüasına bənzəyir. Xoşbəxtliyin kökü var, kədər bətnindədir. Başqalarının bədbəxtliyi hesabına heç vaxt xoşbəxt ola bilməzsən. Yapon atalar sözlərinə aid nümunələr; "Sevincin yerləşdiyi evdə xoşbəxtlik də gələcək. Xoşbəxtlik ən çox istəyənlərdən uzaqlaşır. Bədbəxtlik xoşbəxtliyə körpü ola bilər. Xoşbəxtlik baharı - qəlbi təmizləyir. İnsan xoşbəxtlik üçün yaradılıb, uçuş üçün quş kimi. Xoşbəxtlik sərvətdən daha qiymətlidir".

Eyni mövzuda Ərəb atalar sözləri; Dərdlərini gizlədənlər bunun üçün çarə tapa bilməzlər. Kədər içində fitnə unudulur. Bəla geniş qapılardan daxil olur. Yalnız bir bədbəxtliyə dözsün, digəri artıq astanadadır. Xoşbəxtlik bir çimdik, kədər isə çuvaldır. Xoşbəxtliyini qiymətləndirməyənlər kədərə yaxınlaşırlar. "Xoşbəxtlik" anlayışı "bədbəxtlik" mənası ilə kontrast şəkildə daha çox ifadə olunur. geniş şəkildə təqdim olunan mühüm atalar sözləri, insan təfəkkürünün universallığını əks etdirir "Misfortunes never come singly": It never (seldom) rains but it pours; evil chance seldom comes alone; Misfortunes come on horse back, and go away on foot; One woe doth tread upon another's heels. Bu atalar sözləri rus atalar sözləri ilə uyğun gəlir: Пришла беда — отворяй ворота, Беда никогда не приходит одна. Беда беду накликает. Беда на беду идет. Беда бедой беду затыкает. Беда не живет одна. Беда на беду. Беда едет, беду везет, а третья погоняет. "Bədbəxt ova çıxdı, dağları duman aldı, Dərd batmanla gəlir, Dərd gələndə xalvar ilə gələr, çıxanda misqal ilə, Dərdini dərd bilənə söylə, Dərdini gizləyən davasını bulamaz". Bu atalar sözlərinin oxşar mənalı müxtəlif linqvo-mədəni etnik qrupların nümayəndələrinin şüurunda məntiqi və obrazlı-assosiativ əlaqələrin oxşarlığı ilə bağlıdır. [6, s. 18]. Bu atalar sözlərinin oxşar mənalı müxtəlif linqvo-mədəni etnik qrup nümayəndələrinin şüurunda məntiqi və obrazlı-assosiativ əlaqələrin oxşarlığı ilə bağlıdır. Bu atalar sözü qrupu, mənşəyinin daha erkən dövrünə aiddir, bunu köhnə "doth" forması (to etmək felinin indiki zamanının üçüncü şəxsin təkli) sübut edir. Bu qrupa daxil olan ingilis atalar sözlərinin əksəriyyəti milli xarakter daşıyır ki, bu da onların təxəyyül sistemində təzahür (xalq müdrikliyinin ifadəsi üçün təbiət hadisələrindən istifadə), təcəssüm kimi üsullara əsaslanan milli xarakter daşıyır. Bədbəxtlik mücərrəd anlayışına aid bəzi atalar sözü nümunələri: Misfortunes "come on horse back", "go away on foot"; "tread upon another's heels" "leave everything as it is, or it will be worse"; "Don't trouble trouble till trouble troubles you"; Let sleeping dogs lie; Let well alone; bu atalar sözlərinin rus dilində ekvivalentləri Не буди лихо, пока оно тихо, Не дразни собаку так не укусит, Не ищи беды; беда сама тебя сыщет,

Daha qədim mənşəli bu atalar sözləri qrupunun müqayisəli təhlilindən istifadə etməklə onların struktur və qrammatik formalaşmasında, leksik məzmununda və məcazi (obrazlı) mənasında oxşarlıqlarını görə bilərik. Bu ona görə baş verir ki, bu atalar sözlərində fellərin əmr formasında işləndiyi cümlələrin sintaktik quruluşuna təsir edən göstəriş var. Onların oxşarlığı alleqorik formada görünür: "bədbəxtlik" insanın gündəlik həyatı ilə əlaqələndirilir, məsələn, dişləyə bilən "it" zoonimi, qara rəng konsepsiyası ilə, mənfi obrazlar ilə. "Misfortune, need teaches a lesson, add experience, mind, forces to act": Adversity is a great schoolmaster; Needs a must when the devil drives; Need makes the old wife trot; Hunger breaks stone walls. беды мучат да уму учат, натерпишься горя научишься жить, натерпишься горя научишься жить, что мучит то и учит, Несчастье — великий учитель, Нужда научит горшки обжигать. Bu qrupa aid olan atalar sözlərini müqayisə etdikdə qeyd etmək olar ki,

ingilis atalar sözlərində “bədbəxtlik” mənasında bəla, ehtiyaclar, aclıq sözlərindən istifadə olunə bilər. Rus dilində bədbəxtlik, kədər, səfəlet, kasıblıq, sözlərindən, Azərbaycan dilində atalar sözlərində dərd, qaranlıq, çarəsizlik, ümüdsüzlük kimi mənəvi anlayışlardan istifadə olunur. Növbəti ingilis atalar sözləri qrupuna “qayğı və narahatlıq insana zərərli, ən canlı və şən insanı məhv edə bilər” mənasını daşıyan atalar sözləri daxildir: Care killed a cat. Qulluq pişiyi öldürür. Bu atalar sözündə insan özü ilə heyvan arasında bənzətmə aparır, o, alleqorik xarakter daşıyır. Кручина иссушит в лучину, Кручина с ног собьет, нужда во все заклюет (Troubles and sadness knocked off), бороздки прокладывают (Misfortunes like sorrows: lay furrows); Горе не молодит (Sorrows don't make you younger); Горе одного только рака красить (Mount makes red only a lobster; Морских топить море, а сухопутных (the seamen drown in the sea and the ground — in sorrow). [3; s 32]. Rus atalar sözlərində bu mənanın daha geniş və dramatik şəkildə təqdim olunduğunu görürük, çünki rus kəndlilərinin həyatı daha ağır idi. Rus atalar sözləri folklor üsullarından istifadə edilir. Qədim dövrlərdə ruslar xalq əlamətlərinə inanırdılar, bu, çox vaxt atalar sözlərinin sayında əks olunur, məsələn: Кукушка кукует горе вешует (kuku çağırır - bədbəxtlik proqnozlaşdırır və ya kimin həyatında kuku çağırırsa, bədbəxtlik olacaq). Ququ gələcəyi görə bilən quş hesab edilirdi. Xalqın psixologiyasından daha çox təsirlənən atalar sözlərində xoşbəxtlik-bədbəxtlik anlayışı çox vaxt ilkin ehtiyac olan “yemək” sözü ilə əlaqələndirilir, məsələn: Придет беда — не пойдет на ум и еда. Acı kədər in şirin yeməyi yoxdur, лучше хлеб с водою, чем пирог с бедою.

Atalar sözləri folklor xarakter daşıyır. Atalar sözlərində ifadəlilik kiçildici şəkildə hesabına yaranır, çünki inkişaf etmiş affiksiyalı dillər incə semantik fərqləri və ifadəliliyi ifadə etməyə imkan verir ki, bu da zəif fiksasiya resurslarına malik dillərə aid edilə bilməz. Bəzi rus atalar sözlərinin ifadəliliyi çoxlu kiçildici-ipokoristik şəkildə (“solnişko”, “okoshečko”, “pesenka” və s.) istifadə olunmaqla zəngin rus söz yaradıcılığı hesabına yaranır. Bu qrupun atalar sözləri də obrazlı və ifadəlidir. İnsanla təbiət arasında sıx əlaqə görə bilərik. Bu atalar sözlərinin mücərrəd mənasını “sübh”, “bulud”, “günəş”, “külək”, “dumanlı səhər”, “bulud” kimi təbiət hadisələrinin konkret təzahürü ilə görmək olar. Hava şəraiti ilə bağlı bu cür atalar sözləri yağışlı, dəyişkən bir iqlimdə yaşayan, günəşli havanın yaxşı və şən bir şeylə əlaqəli olduğu xalqların mentalitetini əks etdirir. Hər qaranlıq gəcənin bir işıqlı sabahı var-bu atalar sözlərinin əksər dillərdə ekvivalenti mövcuddur. Xalqlararası mədəniyyətlərdə olan fərqliliklər atalar sözlərinə də təzahür edib. Atalar sözlərində düşüncənin ifadə forması fərqlidir, lakin bütün xalqların atalar sözləri ibarətimiz, illərin sınağından keçmiş təcrübələr əsasında formalaşan məsləhət xarakterli kəlamlardır. Semantik sahələrindən, linqvokulturoloji xüsusiyyətlərindən, koqnitiv səciyyətlərindən aslı olmayaraq ümumi fonda eyni vəzifəyə xidmət edən dil vahidləridirlər. [11; s 40]. “Xoşbəxtlik-bədbəxtlik” anlayışı insanların həyatında ən mühüm hissələrdən biridir. Biz “xoşbəxtlik-bədbəxtlik” ideyası ilə bağlı olan ingilis və rus atalar sözlərinin yalnız bir hissəsini təhlil etdik və müqayisə etdik, bu atalar sözləri bizə ingilis və rus xalqlarının mentalitetinin müəyyən dərəcədə necə olduğunu anlamağa imkan verir. “Xoşbəxtlik-bədbəxtlik” ikili anlayışı ilə bağlı atalar sözlərinin müqayisəli struktur-semantik təhlili xalqların bu anlayışa çoxtərəfli münasibətini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Bir tərəfdən, elə atalar sözləri var ki, onlar həm ümumbəşəri insan təbiəti, həm də eyni mənşə mənbələri (Tovrat, İncil, Quran) olduğundan eyni mənanı ifadə etdikdə müxtəlif dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla qəbul oluna bilər. Digər tərəfdən, mədəni və milli xüsusiyyətlərin ifadə olunduğu atalar sözləri var ki, bunlar mədəniyyətə xas fərqli xarakter daşıyırlar. Atalar sözləri müəyyən didaktik xarakter daşıyır, xoşbəxtliyin əxlaqi kateqoriya kimi dərk edilməsinin xüsusi növü, leksik vasitələrin seçilməsində daha sərtlik və sintaktik strukturların monotonluğu ilə xarakterizə olunur. Bununla belə, bir çox atalar sözlərində onlara canlılıq, ifadəlilik əlavə edən və bununla da didaktik xarakteri yumşaldaraq qeyri-adi leksik vasitələrdən (zoonimlər, təbiət hadisələrinin adları, alleqoriya, obrazlı epitetlər, təcəssüm texnikası, qafiyə, ironiya, yumor hissi) istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərində müxtəlif vasitələrdən, semantik və üslubi üsullardan (epitetlər, bənzətmələr, metafora, təqlid, ironiya, metafora, (qafiyə, ritm, alliterasiya), sintaktik vasitələrdən geniş istifadəyə rast gəlirik. Azərbaycan, İngilis və Rus atalar sözlərinin milli özünəməxsusluğu xalqların iqlim, maddi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının xüsusi şəraiti sayəsində öz əksini tapır. Bu atalar sözlərinin müqayisəli struktur-semantik təhlili göstərdi ki, onların arasında milli xarakter xüsusiyyətlərinin qabarıq şəkildə əks olunduğu analoqlarla yanaşı, mənə baxımından ekvivalentləri də müəyyən etmək olar. Bununla belə, ingilis atalar sözləri didaktik, xarakterinə görə daha fərqlidir, daha spesifikdir, tez-tez korrelyativ, motivasiya təkliflərindən istifadə edir. Daha neytral lüğətdən istifadə edirlər. Emotivlik və obrazlılıq qeyri-adi leksik komponentlərin (zoonimlər, antonimlər, somatizmlər və s.) daxil edilməsi ilə yaranır. Azərbaycan və Rus atalar sözləri tərbiyəvi olmasına baxmayaraq, daha ifadəlidir. Bunlara xalq dilində danışılan, çox vaxt arxaik lüğətlər daxildir, kiçildici şəkildə ifadələrdən istifadə olunur, daha çox mənalı aktallaşdırmağa və yadda saxlamağa xidmət edən səs təkrarlarından və qafiyələrdən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, onlar folklorə yaxındırlar. İngilis atalar sözlərinin əksəriyyəti strukturuna və didaktik yönünə görə aforistikdir, daha neytral lüğətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ayto, J. Oxford Dictionary of English Idioms (Oxford Quick Reference) 3rd Edition Oxford University Press. 20102.
2. Cahangirov.F.F Dil və mədəniyyət. Bakı 2014, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı
3. Cluski, J. A comparative book of English, French, German, Italian, Spanish and Russian proverbs with a Latin appendix-London.1971
4. Qurbanov A. İngiliscə - Azərbaycanca atalar sözləri və zərb məsələlər. Bakı-2009
5. Иванова Е.В. Мир в пословицах. Москва- 2006.280с
6. Янцева Л. И. Русские пословицы и поговорки. Москва-2009
7. Linda and Roger Flavel. dictionary of proverbs and their origins. London- 2000.273pp
8. Kramsch, C. Language and Culture (Oxford Introductions to Language Study). Oxford: Oxford University Press, 1998, p. 3, 134
9. Mətanət Yaqub qızı. Atalar sözləri. Bakı-2013.
10. Obelkevich J. Proverbs and social history. Wise words . Garland publishing, 1994-181pp
11. Palmer G. Towards a theory of cultural linguistics. Texas-1996.360pp
12. STONE, Jon R. The Routledge Book of World's Proverbs. London — New York 2006

Açar sözlər: milli-mədəni kimlik;semantik təhlil;linqvokulturoloji analiz;

Ключевые слова: национальная и культурная идентичность; семантический анализ; лингвокультурологический анализ

Key words: national and cultural identity;semantic analysis; linguocultural analysis

Лингвокультурный аспект пословиц, связанных с понятиями «счастье» и «несчастье».

Резюме

В результате исследования на материале языков были выявлены общие и специфические свойства пословицы, связанные с бинарной концепцией «счастье—несчастье».был выявлен и систематизирован основной смысл пословиц. Анализ фразеологического значения, лексических компонентов, синтаксической структуры, выразительных и эмоциональных свойств, коннотаций, организации пословиц позволили определить роль лингвистических средств в выражении особенностей менталитета носителей языков.

Linguocultural review of proverbs related to the concept of "happiness" and "unhappiness"

Summary

As a result of research on the material of languages, general and specific properties of the proverb associated with the binary concept "happiness-unhappiness" were revealed. the main meaning of the proverbs was identified and systematized. Analysis of phraseological meaning, lexical components, syntactic structure, expressive and emotional properties, connotations, organization of proverbs made it possible to determine the role of linguistic means in expressing the peculiarities of the mentality of native speakers.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev³²
1935-1988-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN KİNOSUNUN SƏSLİ DÖVRÜNDƏ DİL,
ÜSLUB VƏ JANR MƏSƏLƏLƏRİ

Giriş. Azərbaycanda kino sənətinin tarixi 1888-ci il avqust ayının 2-dən başlayır. İlk filmlər fotoqraf və nasir A.M.Mişonun çəkdiyi “Bibiheybətdə neft fontanı yanğını”, “Balaxanıda neft fontanı”, “Şəhər bağında xalq gəzintisi”, “Qafqaz rəqsi” və bir bədii kinosujetdən ibarət idi. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq 1930-cu illərin əvvəllərində mövzusu müasir həyatdan alınmış, məişəti bədii şəkildə təsvir edən, eləcə də tarixi-inqilabi mövzulu filmlər çəkildi: “Lətif”, “İsmət” (1930, 1934, rejissor M.Mikayılov), “Almaz” və “Yeni horizon” (1936-1940, rejissor A.Quliyev, Q.Baranski), “Bakılılar” (1938, rejissor V.V.Turin), “Kəndlilər” (1940, rejissor S.Mərdanov) və sair.

1930-cu illərdə respublikanın mədəni və iqtisadi həyatından bəhs edən filmlərin çəkilişinə B.V.Pumyanski, S.Bədəlov, V.Veremeyev, Ə.Həsənov, Ə.Ələkbərov və başqaları cəlb edildilər. Bu sənətkarların filmlərində ilk beşilliklərdə respublikanın həyatı, kolxoz quruculuğu, mədəniyyət sahəsindəki uğurlar, neft sənayesinin yeni texnika ilə təchiz olunması və sair öz əksini tapmışdır. Sənədli filmin imkanları daxilində bitkin insan obrazı yaradılması sahəsindəki cəhdlər o dövrün bədii nailiyyətlərindəndir.

Ən çox maraq yaradan cəhətlərdən biri də həmin illərin filmlərində dil məsələlərinin düzgün həlli idi. Kinoaktyorun dil-orfoqrafiya, dil-orfoepiya qanunlarından düzgün, səlist istifadə etmələri dövrünün tamaşaçısını heyran edirdi. O illərdə, sanki insanlar arasında nitq mədəniyyəti formalaşmağa başlamışdı. Kinoaktyorların dilində, kinossenarilərin mətnlərində leksik-qrammatik tapıntılara xüsusi diqqət ayrılır, ədəbi dilin formalaşması, düzgün tələffüz normalarının qorunması ön plana çəkildi. Kinoaktyorların nitqi, danışiq qabiliyyəti dövrünün ziyalıları üçün bir örnək kimi qəbul edilirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində qəhrəman döyüşçülər Kamal Qasimov və Bəxtiyar Kərimova həsr olunmuş “Vətən oğlu” və “Bəxtiyar” (1941-1942, rejissor A.Quliyev) kinonovellaları, M.F.Axundovun həyat və fəaliyyətinə dair “Səbuhi” (1942, rejissor A.İ.Bek-Nazarov, R.Təhmasib), vahid sujet xətti ilə bağlı üç kinonovelladan ibarət “Bir ailə” (1943, kinorejissor Q.V.Aleksandrov, R.Təhmasib, M.Mikayılov), müharibə dövründə dənizçilərin göstərdikləri igidliklərə həsr olunmuş “Sualtı qayıq T-9” (1943, rejissor A.İvanov) bədii filmi çəkilməmişdir.

1945-ci ildə Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyası yenidən ekranlaşdırıldı. Rejissor R.Təhmasib və N.Ləşşenko milli koloriti və xalq yumorunu saxlamaqla parlaq realist kinokomediya yarada bilmişlər. Film keçmiş SSRİ-də, eləcə də dünyanın bir çox ölkəsində uğurla nümayiş etdirilmişdir. “Arşın mal alan” filminə görə adları çəkilən rejissorlar, bəstəkar Ü.Hacıbəyov, aktyorlardan R.Behbutov, L.Bədərbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Kələntərli və L.Abdullayev 1946-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görüldülər.

Adları çəkilən filmlərdə üslub bambaşqa idi. Ona görə də bu illərdə ədəbiyyatın və kinonun semiozu olan kinonovest nəsrin poetik ideya və tipologiyasını, kompozisiya həllini, dil imkanlarını, kinonun isə audiovizual hadisəlilik prinsipini və peşəkar kinomontaj üslubunu mənimsədi. Kinopovestin mətni mürəkkəb psixoloji mövzunun audiovizual ziddiyyətini dəyişkən zaman-məkan parametrlərində əks etdirirdi. Postmodernist nəsrə tədricən formalaşan fərdi üslub ssenariləşdirilmədə gizli qalsa da, janr təyinatının dəyişdirilməsi müəllifin peşəkar üslub və janr ustalığı barədə təsəvvür yaradırdı.

40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində “Bakı kinostudiyası”nın əsas istiqaməti bədii-sənədli və publisistik filmlərin çəkilməsinə yönəldilmiş, bu dövrdə yalnız “Fətəli xan” (1947, rejissor V.İ.Dziqan, 1959-cu ildə ekrana buraxılmışdır) və “Bakının işıqları” (1950, rejissor İ.V.Xeyfets, A.Q.Zarxi və R.Təhmasib) bədii filmləri çəkilməmişdir.

Azərbaycan kinosunun yeni inkişaf mərhələsi 50-ci illərin ortalarından başlanır. Bu dövrdə milli ssenarist, rejissor, operator, rəssam kadrları yetişir. Onların çoxu Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunda təhsil almışdılar. İ.Qasimov, Ə.Məmmədcanlı, İ.Tağızadə, L.Səfərov, H.Seyidbəyli, Ə.İbrahimov, N.İsmayılov, H.Seyidzadə, Ş.Mahmudbəyov, Ə.Atakışiyev, Y.Babayev, A.Nərimanbəyov, T.Axundov, R.Ocaqov, K.Nəcəfzadə, C.Əzimov, E.Rzaquliyev, N.Zeynalov və başqaları.

Həmin illərdə bədii filmlərin çəkilişinin sayca çoxalması onların mövzu, janr və üslub dairəsinin genişlənməsinə səbəb oldu. Ekranla fəhlə və kolxozçuların, müxtəlif peşə sahiblərinin əməyi və həyatı öz əksini tapdı (“Qızmar günəş altında”, 1957, rejissor L.Səfərov; “Qara daşlar”, 1958, rejissor A.Quliyev; “Kölgələr sürünür”, 1958, rejissorlar İ.Əfəndiyev, Ş.Şeyxov; “Onun böyük ürəyi”, 1959, rejissor Ə.İbrahimov; “Həqiqi dost”, 1959, rejissor T.Tağızadə; “Onu bağışlamaq olarmı?”, 1960, rejissor R.Təhmasib; “Bizim küçə”, 1961, rejissor Ə.Atakışiyev; “Böyük dayaq”, 1962, rejissor H.İsmayılov; “Telefonçu qız”, “Belə ada da vardır”, 1962, 1963, rejissor H.Seyidbəyli; “Ögey ana”, 1959, rejissor H.İsmayılov).

Faktlara müraciət etsək görərik ki, “Bakı kinostudiyası”nda ayrı-ayrı illərdə müxtəlif mövzularda filmlər yaradılmışdır. 1957-ci ildə çəkilmiş “Bir məhəlləli iki oğlan” (rejissor Ə.İbrahimov və İ.V.Qurin, operatorlar M.M.Pilixina və R.Ocaqov, bəstəkar Q.Qarayev) filmi Şərq ölkələrindən birində xalqın azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəsindən bəhs edir.

Beləliklə, bir-birindən maraqlı filmlərin siyahısını bir qədər də artırmaq olar. Lakin maraq doğuran cəhətlərin başında dayanan əsas problem belə filmlərin ssenarilərinin ərsəyə gəlməsidir. Ekran dramaturgiyası ədəbiyyatın xüsusi sahəsi olmaqla, gələcəkdə ekranlaşdırılmaq üçün yazılmış ssenari kimi ekran əsərinin ədəbi modelidir, onun sözlə təzahür formasıdır. Digər bədii söz sənəti nümunələri kimi ssenari də bədii obraz şərti-verbal sözlə ifadə olunur. Dilimizdəki ssenari sözünün rus teatr

³² AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent mustafayev.fizuli8@gmail.com

terminologiyasından gəldiyini tədqiqatçı İ.Y.Xeyfits belə izah edir: “O dövrdə “ssenari” sözü teatrdakı “syenarius” - yəni səhnə arxasındakı adam sözündən yarandı. Bu şəxs aktyorlara, səhnəyə nə vaxt, haradan və necə çıxmağı göstərir və səhnə effektlərinin – güllə səsinin, göy gurultusunun vaxtında səslənməsinə nəzarət edirdi” [1, 24]. Göründüyü kimi, “senarius” bu dövrdə teatrdakı kinolaşma ilə məşğul olurdu.

Adları çəkilən filmlərdə də dil və üslub problemlərinin həlli kifayət qədər öz həllini tapmışdı. Amma burada problemin mövzu daxilində bədii həlli metaforik obrazların tapılmasını tələb edirdi. Mövzu və problem əlaqələrini araşdıran Amerika ssenariçisi P.Şreder öz əsəri barədə yazır: “Taksist” ssenarisində tanhaliq problemi qoyulsa da, mövzu tənhalığın patologiyasıdır. Böyük şəhər tənhalığını ideal ifadə edən avtomaşın metafora kimi kütlə içərisində hərəkət edən dəmir qutudakı adamı obrazlaşdırır [2, 78].

Maraqlı ssenari dili ilə fərqlənən R.İbrahimbəyov eyni məsələni belə şərh edir: “Mövzu anlayışı ilə filmin əsasında dayanan həyat materialı anlayışı qarışıdır. Bütün sosial səviyyələrdə məsuliyyətdən qaçmaq dövrümüzün əsas problemidir. Mən özüm belə bir kiçik həyatda yaşadığım üçün burada kifayət qədər maraqlı bədii imkanlar gördüm. Bu kiçik həyat çərçivəsi model kimi vəziyyəti kəskinləşdirməyə imkan verir” [3, 213].

“Arşın mal alan” filmindən etibarən Azərbaycan kinosunda musiqili komediya janrına meyl güclənmişdi. “Görüş” (1955, rejissor T.Tağızadə), “Sevimli mahnı”, “Bəxtiyar” (1955, rejissor L.Səfərov, baş rolda R.Behbudov), “O olmasın, bu olsun” (1965, rejissor H.Seyidzadə), “Romeo mənim qonşumdur” (1963, rejissor Ş.Mahmudbəyov), “Əhməd haradadır?” (1964, rejissor A.İskəndərov), “Ulduz” (1964, rejissor A.Quliyev), “Qaynana” (1978, rejissor H.Seyidzadə) və sair filmlərdə bu ənənə davam etdirilmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində gənclərin böyük bir qrupunun kinematografiyaya gəlişi əlamətdar olmuşdur. Ssenari müəllifləri Rüstəm və Maqşud İbrahimbəyov qardaşları, Anar, A.Axundov, İ.Hüseynov, V.Səməoğlu, R.Fətəliyev, rejissorlardan A.Babayev, E.Quliyev, Q.Mirqasımov, İ.Əfəndiyev, T.İsmayılov, Q.Əzimzadə, Q.Babayev, operatorlardan Z.Məhərrəmov, R.İsmayılov, R.Qəmbərov, V.Kərimov, rəssamlar F.Bağırov, R.İsmayılov, aktyorlar H.Məmmədov, Ş.Ələkbərov, H.Turabov, R.Balayev, Ş.Məmmədova və başqalarını misal göstərmək olar. Onların orta və yaşlı nəsələ mənsub xadimlərlə əməkdaşlığı Azərbaycan kinosunun peşəkar səviyyəsinin yüksəlməsinə, milli özünəməxsusluq, ideya dərinliyi ilə fərqlənən filmlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, “Bir cənub şəhərində” (1969, rejissor E.Quliyev) filminin mərkəzində yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi, insanın köhnəlmiş adətlərin əsarətindən xilas olması prosesi durur. Bu dövrün filmlərində mənəvi-əxlaqi problemlər, müasir həyata müxtəlif baxışlar, insan xarakterinin təhlili, gənc nəslin formalaşması və s. mövzular başlıca yer tutur: “Uşaqlığın son gecəsi”, “Gün keçdi” (1969, 1971, rejissor A.Babayev), “Baş müsahibə”, “Var olun, qızlar” (1971, 1973, rejissor E.Quliyev), “Həyat bizi sınayır” (1971, rejissor Ş.Mahmudbəyov), “Xoşbəxtlik qayğıları” (1976, H.Seyidbəyli) və s. filmləri göstərmək olar.

70-80-ci illərdə Azərbaycan kinosunda mənəvi-əxlaqi problemlərə diqqət daha da artmışdır. Ssenarist R.İbrahimbəyovla rejissor R.Ocaqovun filmlərində mürəkkəb psixoloji vəziyyətlər, əsl insan ləyaqəti ilə əlaqədar müşahidələr, xudbinlik, sərtlik, mərhəmətsizlikə qarşı etiraz kimi mövzulara meyl güclüdür: “İstintaq” (1979) 14-cü Ümumittifaq kinofestivalının Baş Mükafatı, “Düşənbə” (1980) SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür, “Bağlı qapı” (1981), “Park” (1983), “Özgə həyat” (1987), “Ölsəm bağışla” (1988), “De ki, məni sevirsən” (1977, rejissor M.İbrahimbəyov), “Bizi bağışlayın” (1979, rejissor A.Babayev), “Gümüşü furqon” (1982), “Şeytan göz qabağında” (1987, rejissor Q.Mirqasımov, 21-ci Ümumittifaq kinofestivalının mükafatı, Bakı, 1988), “Anın sükutu”, “İşgüzar səfər” (1982, rejissor R.İsmayılov), “Babamın babasının babası”, “Bağ mövsümü” (1985, rejissor T.Tağızadə), “İliq dənizdə buz parçası” (1983, rejissor Y.S.Qusman), “Gümüş çöl əfsanəsi”, “Burulğan”, “Təxribat” (1984, 1986, 1989, rejissor E.Quliyev) filmlərində yeni mövzular açılmışdır. “Yaramaz” (1988, rejissor V.Mustafayev) filminə xarakter deformasiyası müasir bədii ifadə vasitələri satirik boyalarla təsvir edilmişdir. Həmin filmlər ölkəmizdə və xaricdə böyük maraq doğurmuşdur.

Bu filmlərdə hadisələrin dialoq və monoloq hesabına inkişaf etdiyi pyesdən, hər mətləbdən söhbət açıb izah verə bilən, nəsrədən fərqli olaraq ssenarilər obrazlı və ifadəli təsvirin meydana çıxmasına əsas verir.

Nəticə. Ssenarinin dil, üslub həlli bədii təsvir obyektinin müəyyən tarixi zaman və məkan çərçivəsində üzləşdiyi həyat hadisələrinin toplusudur. Bu hadisələr daxilindəki əsas dramaturji hadisə indiki zamanı əks etdirən struktur daxilində mövzu-xatirə kimi keçmiş zamana, mövzu-fantaziya kimi gələcək zamana aid ola bilər. Əsas ideyanı müəyyənləşdirən mövzu humanist əhəmiyyət daşımaqla ümumbəşəri səviyyəyə qalxa bilər. Hadisələrin özlündə dayanan, hərəkət istiqamətini müəyyənləşdirən müasir tarixi, müharibə, vətənpərvərlik, istehsalat, ailə-məişət, məhəbbət və sair kimi mövzular həyat hadisələrinin məkan və zaman parametrləri haqqında dəqiq təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Хейфитс И.И. О кино. Москва. 1966. с. 24.
2. Шредер П. Секреты мастерства киносценарий. Москва. 1965. с. 78.
3. Ибрагимбеков Р. Что такое язык кино. Москва. 1989. с. 213.

Açar sözlər: Azərbaycan kinosu, səssiz dövr, dil problemləri, üslub məsələləri, rejissor işi, kniooperator, montaj səviyyəsi, janr

Key words: film language, language characteristics, stylistic and genre peculiarities, director profession, montage, operator mastery

Ключевые слова: язык кино, особенности языка, характер стиля, жанра, режиссерская искусство, монтажная работа, операторское мастерство

1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövründə dil, üslub və janr məsələləri

Xülasə

Təqdim olunan məqalə 1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövründə və müstəqillik illərində dil, üslub və janr məsələlərinə həsr edilir. Adından bəlli olduğu kimi qeyd olunmuş illər ərzində Azərbaycanda kinonun tarixi, dünəni və bu günü haqqında geniş məlumat verir. Bu illəri əhatə edən filmlərin adları çəkilir, bəziləri haqqında qısa intonasiya verilir. "Azərbaycanfilm" kinostudiyasının çəkdiyi bədii, sənədli, satirik, və cizgi filmlərin xarakteri, nəzəri, elmi-praktiki tərəfləri araşdırılır. Rejissor, operator və montaj işinə qiymət verilir.

"Azərbaycanfilm"-in istehsal etdiyi məhsullar barədə qısa danışılır.

Məqalədə filmlərin ədəbi ssenariləri barədə ətraflı söhbət açılır. Müəllif ustalıq, rejissor, operator peşəkarlığı ön plana çəkilir.

Məqalədə diqqəti cəlb edən məsələ kinonun strukturu, dili, üslubu, janrı və mövzudur. Dil-üslub məsələləri daha böyük maraq doğurur. Ötən əsrin kinossenariləri bir daha sübut edir ki, onlar yüksək bədii, ədəbi peşəkarlığına və keyfiyyətinə görə bugünkü kino sənayesinə nümunədirlər.

Вопросы языка, стиля и жанра в звуковом периоде Азербайджанского кино 1935-1988 гг.

Резюме

Представленная статья посвящается вопросам языка, стиля и жанра в звуковом периоде Азербайджанского кино 1935-1988 гг. и периода независимости. Из названия становится ясно, что в статье дается подробная информация об истории, о вчерашнем и сегодняшнем дне Азербайджанского кино в указанные годы. Здесь упоминаются фильмы, охватывающие эти годы, дается краткая информация о некоторых из них. Исследуются характер, теоретические, научно-практические аспекты художественных, документальных, сатирических и мультипликационных фильмов, снятых в киностудии «Азербайджанфильм».

Дается оценка режиссерской, операторской и монтажной работе.

Здесь рассказывается вкратце о продукции, производимой «Азербайджанфильм».

В статье подробно рассказывается о литературных сценариях фильмов. На передний план выдвигается авторское мастерство, режиссерский, операторский профессионализм.

Привлекающим внимание вопросом в статье является структура, язык, стиль, жанр и тема кино. Вопросы языка-стиля представляют большой интерес. Киносценарии прошлого века еще раз свидетельствуют о том, что по своему высокому, художественному, литературному профессионализму и качеству они считаются настоящими образцами сегодняшней кинопромышленности.

Language, stylistic and genre issues of during sound period of Azerbaijan film in 1935-1988 years

Summary

This article is dedicated to language, stylistic and genre issues of during sound period of 1935-1988 Azerbaijan film. As it seems from the name in above-mentioned years broad information is given about history, yesterday and today of Azerbaijan film. Films of those periods are mentioned, brief information is given. Characteristics, theoretical and scientific-practical sides of artistic, documental, satiric and cartoon films shot by "Azerbaijanfilm" are researched. Work of director, operator and montage is evaluated.

They gave brief information about films produced by "Azerbaijantefim".

Comprehensive information is spoken about literary scenario of films in this article. The author's mastery, professionalism of director, operator is paid more attention.

In this article attention is drawn to structure, language, style, genre and subject of film. Language-stylistic issues are seemed more interesting. Film scenarios of previous century prove that, they are real example in today's film production upon literal, artistic and literal professionalism and quality.

Rəyçi: dos. S.Abbasov

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN EHTİMAL ŞƏKLİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Azərbaycan dili və yapon dilinin qrammatik cəhətdən oxşar cəhətləri və bəzi hallarda oxşar strukturu vardır. Azərbaycan dilində feilin növləri məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, şəxssiz növ və qarşılıqlı növ olmaqla, yapon dilində feilin bir neçə növü də mövcuddur: icbar növ, bacarıq növ 可能形(kanoukei), məchul növ 受身形(ukemikei) və icbar növ 使役形(siekikei).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yapon dilində feilin növləri Azərbaycan dilindən daha azdır, lakin yapon dilində feilin bəzi şəkilləri vardır ki, onlar Azərbaycan dilində ayrı bir şəkil olaraq qeyd olunmur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli, xəbər şəkli, lazım şəkli, vacib şəkli, arzu şəkli və şərt şəkilləridir.

Yapon dilində isə, feilin ehtimal şəkli Azərbaycan dilində ehtimal və güman, təxmin bildiren ifadələrin verdiyi “görəsən”, “yəgin ki”, “çox güman ki” sözləri ilə yanaşı feildə də dəyişiklik baş tutur.

Bu məqalədə yapon dilində feilin ehtimal növü və Azərbaycan dilində feilin növləri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq.

Yapon dilində feilin əsas 3 növü vardır və feillər qrup üzrə bölünür.

Bu qruplar aşağıdakı formada godan, içidan və üçüncü, kökündə dəyişən feil qruplarıdır:

I	買う かう Kau Almaq	吸う すう Suu Çəkmək	書く かく Kaku yazmaq	聞く きく Kiku Eşidmək	行く いく İku Getmək	飲む のむ Nomu İçmək
II	食べる たべる Taberu Yemək	起きる おきる Okiru oyanmaq	降りる おりる Oriru Düşmək	信じる しんじる Şinciru İnanmaq	着る きる Kiru Gəlmək	寝る ねる Neru Yatmaq
III	来る くる kuru Gəlmək	する する Suru Eləmək				

Azərbaycan dilində ehtimal bildirmək üçün əsasən feilə “bilmək” feili ilə konstruksiya işlənir.

Yapon dilində isə, feilin kökünə dəyişmə edərək, -reru affiksi əlavə edilərək yeni feil düzəldilir.

Bu feillər üç qrup üzrə, yuxarıdakı qrafikdə göstəriləndi kimi, həmin godan, içidan və kökündə dəyişən する-suru, くる-kuru feillər üzrə bölünür.

～れる feilin ehtimal formasıdır. Bu feil şəkilçisi 食べられる (yeyə bilər), 飲める (içə bilər) və 泳げる (üzə bilər) kimi fella təsvir edilən hərəkəti etmək qabiliyyətini və ya mümkünlüyünü ifadə edir. Gördüyünüz kimi, potensial forma "can" sözünə bənzəyir, lakin o, ingilis dilində olduğu kimi ayrıca bir söz deyil, yapon feilində qurulub.

～れる

Başlamaq üçün gəlin ～れる feilinə necə əlavə olunduğunu araşdıraq. Feilin konjuqasiya qrupundan asılı olaraq, ～れる əslində fərqli bir forma ala bilər. Əslində, bu formanın strukturu hazırda yapon dilində dəyişikliklərə məruz qalır, ona görə də bunu yoxlamağı unutmayın.

Birinci qrup feillər:

Qodan feilləri üçün kana(yapon əlifbası) qrafikindəki う sütunundan bitən saiti ona uyğun え sütun kana ilə əvəz edib və る əlavə edilir. Beləliklə, orijinal sonluq ～う olarsa, yeni sonluq ～える olacaq. Əgər む olarsa, yeni potensial dəyişiklik ～める olacaq və s.

Gəlin 買う (almaq) feilini onun potensial formasına birləşdirməyə çalışaq. 買う (kau) 買える (kaeru) olur. (alabilmək)

買う + え + る = 買える

Gəlin başqa bir misala nəzər salaq. Bəs 読む (oxumaq) Siz 読む (yomu) sözünü 読める (yomeru) ilə birləşdirmək istədiniz.

読む + え + る = 読める

İçidan feilləri

Ehtimal formanın içidan(ikinci qrup) feillərinə qoşulma qaydası.

İkinci qrup feillərində feilin kökündə heçbir dəyişiklik edilmir və feil kökünə られる(rareru) affiksi əlavə edilərək yeni feil düzəldilir.

Daha əənəvi, standart forma ～られる-dir. Sadəcə olaraq ～る sonunu ～られる ilə əvəz edirik.

Məsələn, 食べる (yemək üçün) ehtimal formasında 食べられる olur ki, bu da ətrafımızdakı əşyaların yeməli olub-olmadığını bildirir.

³³ Bakı Dövlət Universiteti., E-mail: ahmadovanaila@gmail.com

食べる + られる = 食べられる

Bununla belə, bu ~られる sonluğu əslində passiv forma, məchul növ ilə struktur baxımından tamamilə eynidir. Bu səbəbdən yapon dili dəyişdi və sonluğun ら hissəsini buraxmaq adı hala çevrildi. Bu gün bir çox cavanlar 食べられる (taberareru) əvəzinə 食べれる (tabereru) deyirlər. Bu fenomen ら抜き言葉 adlanır, hərfi mənada “sözləri çıxarmaq” deməkdir. ら抜き-nin istifadəsi mübahisəli olsa da, tendensiya daha çox yeni standarta çevrilir.

Qaydasız feillər (kökündən dəyişən feillər)

Kökündə dəyişən feillərə gəldikdə isə, 来る (gəlmək)-in ehtimal forması 来こられる-dir. られる sonundan təxmin etdiyiniz kimi, insanların tez-tez ら抜き言葉 formasını, 来これる istifadə etdiyini görəcəksiniz.

する (etmək) tamamilə fərqli görünüşlü felə çevrilir—できる.

Bildiyimiz kimi, yapon dilində fellər 3 qrupa bölünür. I qrup, II qrup və III qrup fellər. Bu bölünməyə əsasən feilin ehtimal növünün düzəlmə qaydası fərqlilik təşkil edir.

1) 1-ci qrup felləri üçün 1-ci kökə (Sonunda 1 sonluqlarının əvəzinə え (e) sonluqlu hərfələri qoyuruq) + る

読む・よむ(yomu) - 読める・よめる(yomeru) – oxuya bilmək (oxumaq mümkündür, ehtimal var)

飲む・のむ(nomu) - 飲める・のめる(nomeru) – içə bilmək (içmək mümkündür, ehtimal var)

行く・いく(iku) - 行ける・いける(ikeru) – gedə bilmək (getməyi mümkündür, ehtimal var)

座る・すわる(suvaru) - 吸われる・すわれる(suvareru) – otura bilər (oturmaq mümkündür, ehtimal var)

呼ぶ・よぶ(yobu) - 呼べる・よべる(yoberu) – çağırabilir (çağırmaq mümkündür, ehtimal var)

1-ci qrup fellərdə ehtimal növünün əmələ gəlməsinə nümunələr:

む(mu) => め(me) 読む yomu - oxumaq => 読(yomeru) – oxuyabilmək

く(ku) => け(ke) 行く ike - getmək => 行ける(ikeru) – gedəbilmək

る(ru) => れ(re) 座る suvaru – oturmaq => 座れる(suvareru) – oturabilmək

つ(tsu) => て(te) 待つ matsu – gözləmək => 待てる(materu) – gözləyəbilmək

ぶ(bu) => べ(be) 飛ばす tobu – uçmaq => 飛べる(toberu) – uçabilmək

す(su) => せ(se) 話す hanasu - danışmaq => 話せる(hanaseru) – danışabilmək

この椅子で座れると思います。

Kono isu de suvareru to omoimasu.

Fikirləşirəm ki bu oturacaqda oturmaq olar.

● このジュースを飲めると思います。

Kono cuusu o nomeru to omoimasu.

Fikirləşirəm ki bu meyvə suyunu içmək olar.

● 彼女はもう漢字が読めると思います。

Kanoco va kanci ga yomeru to omoimasu.

Zənnimcə qız ieroqlif oxuyabilir.

2) 2-ci qrup felləri üçün sonunda olan りşarəsini atıb, onu られるlə əvəz edilir.

食べる・たべる(taberu) yemək => 食べられる – yeyəbilmək

片づける・かたづける(katadzukeru) səliqəyə salmaq => 片づけられる – səliqəyə salabilmək

助ける・たすける(tasukeru) kömək etmək => 助けられる – kömək edəbilmək

変える・かえる(kaeru) dəyişmək => 変えられる – dəyişə bilmək, dəyişmək mümkündür

通る・とおる(tooru) keçmək => 通られる – keçəbilmək

Nümunə:

その店で買った服は変えられる。

Sono mise de katta fuku va kaerareru.

Bu mağazadan aldığımız paltarı dəyişmək mümkündür.

彼女はその部屋を片づけられる。

Kanoco va sono heya o katadzukerareru.

Qız bu otağı təmizləyə bilər.

その料理は温めて食べられる。

Sono ryouri va atatamete taberareru.

Bu yeməyi isidib yemək mümkündür.

2) 3-cü qrup fellər isə kökdən dəyişir.

来る(kuru) "gəlmək" こられる(korareru) gələbilmək (gəlmək ehtimalı olmaq).

する(suru) "etmək" できる(dekiru) mümkün olmaq (etmək ehtimalı olmaq).

彼は明日来られると言いました。

Kare va aşıta korareru to iimaşıta.

Oğlan sabah gələbiləcəyini dedi.

明日試合ができます。

Aşıta şiai ga dekimasu.

Sabah yarış ola bilər.

Fel qrupları	Felin lüğət forması	Felin kökü	Felin icbar növü	Tərcümə
1-ci qrup	呼ぶyobu "çağırmaq"	よべyobe	よべるyoberu	Çağırmaq ehtimalı olmaq (çağırabilmək)
	聞くkiku "qulaq asmaq"	きけkike	きけるkikeru	Dinləmək ehtimalı olmaq (dinləyəbilər)
	頼むtanomu "tələb etmək"	たのめtanome	頼めるTanomeru	Tələb etmək ehtimalı olmaq (tələb edəbilmək)
	飲むnomu "içmək"	のめnome	のめるnomeru	sərxoş olmaq
	まつmatsu "gözləmək"	まてmate	待てるmateru	Gözləmək ehtimalı olmaq (gözləyəbilər)
2-ci qrup	調べるŞiraberu "araşdırmaq"	しらşira	調べられるşiraberareru	Araşdırmaq ehtimalı olmaq (araşdırabilmək)
	おきるokiru "baş vermək"	おきoki	おきるokirareru	Baş vermək ehtimalı olmaq (başverəbilər)
3-cü qrup	来るkuru "gəlmək"	こko	こられるkorareru	Gəlmək ehtimalı olmaq (gələbilər)
	するsuru "etmək"	できdeki	できるdekiru	Etmək ehtimalı olmaq (edəbilmək)

Felin ehtimal növündə istifadə olunan cümlələrdə ことができます(koto ga dekimasu) ifadəsi də işlədilir. Ehtimal növü işlədilən cümlələrdə yapon dilində でしょう, (deşou), かもしれません(kamo şiremasen) modal sözləri də istifadə olunur ki, onlar da Azərbaycan dilində “görəsən”, “bəlkə”, “yəgin ki” mənasını verir.

Azərbaycan dilində güman, təxmin bildirən sözlər, xüsusən “yəgin ki” cümlənin əvvəlində istifadəsindən fərqli olaraq, yapon dilində かもしれません(kamo şiremasen) cümlənin sonunda istifadə olunur.

あした天気が変わるかもしれません。

Aşıta tenki ga kavareru kamo şiremasen.

Yəgin ki sabah hava dəyişə bilər.

彼女は韓国語話せるでしょう。

Kanoco va kankokuqo ga hanaseru deşou.

Görəsən qız Koreya dilində danışa bilər mi?

Bu nümunələrdə feilin ehtimal növü işlənməsi modal güman, təxmin bildirən ifadələr olan “görəsən”, “yəgin ki” ilə birgə istifadə olunub. Göründüyü kimi, Yapon dilində bu ifadələr cümlənin sonuna, Azərbaycan dilində isə cümlənin əvvəlinə əlavə olunur.

Yapon dilində feilin ehtimal növü feilin bacarıq növü ilə eyni qaydada düzəldilir. Bu səbəbdən bəzi nümunələrdə cümlədə feilin hansı növünün istifadə olunduğu, məhz cümlədəki digər ifadələrdən və modal sözlərdən anlamağa kömək edir.

毎日勉強しますから、英語話せます。

Mai niçi benkyo şimasu kara eigo ga hanasemasu.

Hər gün oxuduğuma görə ingilis dilində danışa bilərəm.

Digər bir nümunə:

彼女はどんな言語でもわかることができます。

Kanoco va donna gengo demo vakaru koto ga dekimasu.

Qız hansı dil olur olsun yaxşı başa düşür.

Burada biz “koto ga dekimasu” bacarmaq ifadəsini görürük, və Azərbaycan dilində də hər-hansı bir bacarıq barədə danışdıqda “bilmək” feili istifadə olunduğu kimi, yapon dilində də “dekimasu” eyni məna verdiyini görürük.

Ədəbiyyat:

1. Cəlilbəyli O.B."Yapon dilində fellərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri". Bakı, AzAtam-2007, -147səh.
2. A. Axundov "Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 280səh.
3. Minna no Nihongo, Tokyo, 2006.
4. Kanji Look and Learn, Japan, 2009.
5. www.tofugu.com
6. www.nihongo.pro

Açar sözlər: fel, ehtimal şəkli, ifadə, şəkilçi

Ключевые слова: глагол, вероятностная форма, выражение, аффикс

Key words: verb, potential, verbs, expression, affix

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili ilə müqayisə edilərək, Uzaq Şərqi fərqli dillərindən sayılan yapon dilinin feilin fərqli şəkillərini təmsil edən feilin ehtimal şəklindən danışılmışdır. Yapon dilində feilin ehtimal şəkli Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu məqalədə yapon dilində feilin növləri və şəkilləri haqqında məlumat və nümunələr göstərilmişdir. Feilin ehtimal şəkli haqqında geniş məlumat verilmişdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində feilin növləri bir gədər azlıq təşkil etdiyinə baxmayaraq, feilin şəkilləri bir o qədər fərqli və maraqlıdır. Yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür düzəldilir və bəzi hallarda tamamilə fərqli şəkildə düzəldilir. Məqalədə geniş və ətraflı formada feilin ehtimal şəklində düzəlmə qaydaları, onların işlənmə yerləri və digər feilin şəkilləri ilə oxşar cəhətləri göstərilmişdir. Beləliklə Azərbaycan dili ilə bir çox nümunədə və fərqli formada verilən müqayisəli izah məqaləni daha ətraflı və dəqiq olmasına töhfə verir. Yapon və Azərbaycan dillərinin oxşar və fərqli cəhətləri var. İeroglif və struktur baxımından çətin dil olmasına baxmayaraq, yapon dili bir çox cəhətdə Azərbaycan dili və tələffüzünə yaxınlığı, xüsusən də samit və sait uyğunluğu, ahəng qanunu ilə oxşar söz düzəlmə qaydası bu dilin daha da yaxından öyrənilməsinə zəmin və maraq yaradır.

РЕЗЮМЕ

В статье, в сравнительной форме с Азербайджанским языком рассматривается вероятностная форма глагола, представляющая различные формы глагола в японском языке, который считается одним из интересных языков дальневосточного языков. Вероятностная форма глагола в японском языке была проанализирована в сравнении с азербайджанским языком. Эта статья содержит информацию и примеры типов глаголов и изображений на японском языке. Дается обширная информация о возможной, вероятностной форме глагола. Несмотря на то, что типов глаголов в японском языке немного меньше, чем в азербайджанском, изображения глаголов разные и интересные. Японский язык также имеет свои особые языковые правила. То есть правило создается по-разному на разных языках и в некоторых случаях совершенно по-разному. В статье подробно описаны правила образования вероятностной формы глагола, места их развития и сходства с другими формами глагола. Таким образом, сравнительное объяснение с азербайджанским языком во многих примерах и в разных формах способствует тому, что статья становится более подробной и точной. Японский и азербайджанский языки имеют сходства и различия. Хотя это иероглифически и структурно сложный язык, японский во многих отношениях близок к азербайджанскому языку и произношению, особенно по соответствию согласных и гласных, аналогичные правила словообразования с законом гармонии создают основу и интерес для более подробного изучения этого языка.

SUMMARY

The article discusses the potential form of the verb, representing various forms of the verb in Japanese, which is considered one of the different languages of the Azerbaijani and Far Eastern languages. The p form of the verb in Japanese was analyzed in comparison with the Azerbaijani language. This article provides information and examples of Japanese verb and picture types. Extensive information is given on the possible form of the verb. Despite the fact that the types of verbs in Japanese are slightly less than in Azerbaijani, the images of verbs are so different and interesting. The Japanese language also has its own specific language rules. That is, the rule is created differently in different languages and in some cases in completely different ways. The article describes in detail the rules for the formation of the probable form of the verb, the places of their development and similarities with other forms of the verb. Thus, the comparative explanation with the Azerbaijani language in many examples and in different forms contributes to the fact that the article becomes more detailed and accurate. Japanese and Azerbaijani languages have similarities and differences. Although it is a hieroglyphically and structurally complex language, Japanese is in many respects close to Azerbaijani and pronunciation, especially in terms of consonants and vowels, similar word formation rules with the law of harmony create the basis and interest for a more detailed study of this language.

Mövzunun adı:

Yapon dilində feilin ehtimal şəklinin müqayisəli tədqiqi

Сравнительное изучение вероятностной формы глагола в японском языке

Comparative study of the potential form of the verb in Japanese

Reviewer,

Prof. O.B. Jalilbayli

prof. O.B. CƏLİL BƏYLİ

проф. О.Б. Джалилбейли

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA ARTIKLİN İSTİFADƏ ÜSULLARI

Giriş. Müasir ingilis dilində artıql adlanan köməkçi nitq hissəsi isimlərin əvvəlində şlədilir və qarşısındakı isimə yanaşaraq onu bir növ təyindir.

Artıql əsas nitq hissəsi olan ismin mühüm əlamətlərindən birini müəyyən edir və ismə məxsus müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının bir qrammatik kateqoriya kimi ifadə olunmasına xidmət göstərir. Article ingilis dilinin qrammatikasında öyrəndiyimiz ən təməl mövzulardandır. İlk başlanğıcda asan mövzu görünməsinə baxmayaraq ingilis dilini öyrənmiş şəxslər ingilis dilində cümlə qurarkən ən asan mövzularda texniki səhvlərə yola verə bilirlər. Yazı və şifahi anlamada bir çox qrammatik səhflərlə qarşılaşırıq. Bu tip səhvlərlə ən çox ingilis dilinin qrammatikasında article-in düzgün istifadə olunmadığı hallarda rastlaşırıq. Article asan görənməsinə baxmayaraq öyrənilməsi aktualığı tələb edən qrammatik mövzulardan biridir. İngilis dili qrammatikasında hər bir mövzuda istisna halının olduğunu bir çox qrammatik məsələlərdə görürük. Eləcə də artıqlın ingilis dilində işlədilməsində istisna halları mövcuddur.

İngilis dili qrammatikasında artıql iki növdür: Qeyri-müəyyənlik Artıqlı (Indefinite), Müəyyənlik Artıqlı (Definite). Müəyyənlik the artıqları ilə ifadə olunur. Qeyri-müəyyənlik də a artıqlı ilə ifadə olunur.

İlk öncə ingilis dilinin qrammatikasında müəyyənlik artıqlını nəzərdən keçirək. Müəyyən the artıqlı "that" (o) işarə əvəzliyinin qədim formasından əmələ gəlmişdir. Müəyyən artıqlı həm tək, həm də cəm, həm sayıla bilən, həm də sayıla bilməyən isimlərlə işlədilir. Tələffüz zamanı özündən sonra gələn söz samitlə başlanarsa, the müəyyən artıqlının sonuncu səsi [ə] neytral səsi, saitlə başlanarsa, [i] kimi oxunur.

Məsələn, [ə] the boy – the boys: Open the window. Close the door.[i] the actress, the apple: Ən ümumi şəkildə qeyri-müəyyən artıqlı a (an) o zaman işlədilir ki, söhbət müsahibə, dinləyiciyə, oxucuya məlum olmayan əşya və ya şəxsdən gedir. Əşya və şəxs barəsində əlavə məlumat verildikdə, haqqında danışılan şəxs və əşya eyni tipli şəxs və əşyalar sinfindən ayrıldıqda isə müəyyən artıqlı the işlədilir. Məsələn, This is a book. The book is black.

Qeyrimüəyyən a artıqlı "one" (bir) sayının qədim ingilis dilindəki formasından əmələ gəlmişdir.

Müasir ingilis dilində də həmin "bir" mənası mühafizə olunur və onagörə də qeyri- müəyyən artıqlı (əsasən) sayıla bilən tək isimlərin əvvəlində işlədilir.

Məsələn, a book, a folder, a pencil (3, s. 28).

Əgər ismin əvvəlində onu təyin edən sifət gələrsə, onda artıql sifətin əvvəlində işlədilir və yenə də ismə aid olur. A, samitlə tələffüz olunan isimlərdən əvvəl işlənir. A : bir, hər hansı bir mənasını ifadə edir. Məsələn, a nice girl.

Özündən sonra gələn isim və yaxud həmin ismi təyin edən sifət sait səslə başlarsa, qeyri-müəyyən artıqlın an forması işlədilir. "a/an" yalnız tək olan sayıla bilən və sifətlə təyin edilən mücərrəd isimlərlə işlədilir. Dilimizdə əsasən An: bir, hər hansı bir mənalarmı ifadə edir. An, saitlə tələffüz olunan isimlərdən əvvəl gəlir. Məsələn, an actor, an outsider, an interesting book, an orange, an apple (3, s. 34).

İngilis dilində qeyri-müəyyənlik artıqlı geniş mövzudur. Çünki, qeyri-müəyyənlik artıqlı çox hallarda istifadə olunur. Bir çox mənbələrdən əldə edərək gəldiyimiz nəticə ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artıqlı əsasən aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

1. Sənət, peşə və ixtisas haqqında məlumat verdikdə:
My brother is a teacher.
I am an English teacher.
 2. Şəxs və ya əşyanı təsvir etdikdə: The sun is a star.
 3. İlk dəfə bir isimdən bəhs etdikdə: I have a car
 4. Ölçü, məbləğ, çəki, məsafə, vaxtı təyin etdikdə: 20 manats a kilo, once a month, five days in a week. Hundred, million, thousand saylarının qarşısında işlədilə bilər: a million, a thousand.
 5. "To have" feli digər mənalarda işlənərək yaratdığı birləşmələrdə: to have a rest, to have a bath, to have talk...
İstisna: "to have+breakfast/lunch/dinner/supper" birləşmələri bu qaydaya təbə deyil: I am having dinner now.
 6. Əşyanın hansı qrupa aid olduğunu bildirdikdə. Məs: Tennis is a game (7).
- Nümunələrdən də göründüyü kimi, qeyri-müəyyənlik sayıla bilən, sayıla bilməyən, tək, cəm, xüsusi isimlərlə işlədilə bilər. Dilimizdə daha çox "o" işarə əvəzliyi kimi istifadə edilə bilər.

Nəşə haqqında ilk dəfə danışdıqda a/an işlədilir. İlk məlumatdan sonra, həmin isim haqqında olan digər cümlələrdə the işlədilir:

My father bought a magazine and a newspaper yesterday. The magazine was very interesting, but the newspaper was boring. My father bought a magazine and a newspaper yesterday. Jurnal və qəzet haqqında ilk dəfə məlumat verilir. It is very hot. Can you open a window-pəncərə məlum deyil It is very hot. Can you open the window nearest the door- pəncərə məlumdur(6, s.33).

Aşağıdakı hallarda the artıqlı işlədilir:

³⁴ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

1. Dünyada tək olması ilə fərqlənən isimlərin qarşısında işlədilir: the Sun, the capital, the universe, the cosmos, the world, the sky.

İstisna-1: Əgər belə isimlərin qarşısında təyinedici söz olarsa, o zaman a/an artıqlının işlədilməsi də mümkündür: A bright sun rises above the sea.

İstisna-2: the Sun/the Moon/the Earth istisna olmaqla digər planetlər artıqlızsız işlədilir.

2. Vəziyyətdən asılı olaraq məlum isimlərin qarşısında the artıqlı işlədilir. Məsələn, əgər biz hər hansı bir otağı sözlə təsvir etsək the floor-döşəmə, the ceiling –tavan və sairə kimi sözlərin qarşısında the artıqlı işlənəcəkdir, çünki hər bir otaqda yalnız bir tavan və ya döşəmə vardır: It was a new house. The roof was red, the door was brown.

3. Radio, same, difference, following, whole sözlərinin qarşısında həmişə the artıqlı işlədilir: I have read the whole book. I do not like to listen to the radio. Radio sözünün qarşısında the artıqlının işlədilməsinə baxmayaraq television sözünün qarşısında the artıqlı işlədilmir:

I watch television everyday. I watch the television everyday.

4. Müəyyən sosial qrupu və ya sinifi ifadə edən isimlərin qarşısında işlədilir: **the public, the proletariat, the peasantry, the common people.**

5. Sıra saylarının qarşısında the artıqlı işlədilir: **the first, the second...** Qeyd: “at + sıra sayı” kombinasiyasında the artıqlı işlədilmir:

At first I did not like her, but in the end we became good friends - İlkin olaraq mən onu xoşlamırdım, amma sonda biz dost olduq.

in + the + morning, afternoon, evening . **Where do you go in the evening?** -Sən axşamlar hara gedirsən?

6. Adi dərəcədə olan sifətlərin qarşısında the artıqlının işlədilməsi onların cəmlənməsini bildirir: rich -varlı — the rich — varlılar.

7. Üstünlük dərəcəsində olan sifətlərin qarşısında: **He is the strongest boy in our class**- O sinifdə ən güclü oğlandır.

8. Dillər language sözü ilə işlədildikdə onların qarşısında the artıqlı işlədilə bilər: **I learn English- I learn the English language.**

9. Ümumi qayda olaraq ad, soyad və ləqəblərin qarşısında artıqlı işlədilmir. Lakin aşağıdakı hallarda onların qarşısında the artıqlı işlədilə bilər. Əgər onlar Past Participle (Keçmiş zaman feli-sifəti) forması ilə təyin edilərsə: **The phoned Fuad is my friend.** (Zəng edən Fuad mənim dostumdur.) Əgər onların qarşısında peşə, sənət mənalarını ifadə edən söz işlədilsə: **the engineer Bayramova— Mühəndis Bayramov.**

10. Cəm halında olan ad və soyadların qarşısında the artıqlı işlədilir: **the Adams.**

11. Mehmanxana, restoran, teatr, kinoteatr, muzey, qəzet və təşkilat adlarının qarşısında the artıqlı işlədilir: **The British Museum**

12. Məşhur tarixi abidə, dövr və tikililərin qarşısında **the** artıqlı işlədilir: **The Tower of London.**

13. Coğrafi cəhətlərin qarşısında the artıqlı işlədilir: the north – şimal, the south - cənub, the west – qərb, the east – şərq, the north-east, the south-west.

14. Qütb adlarının qarşısında: **the North Pole – Şimal Qütbü; the South Pole – Cənub Qütbü; the Arctic – Arktika**

15. Coğrafi region adlarının qarşısında: **the Far East – Uzaq Şərq; the Near East – Yaxın Şərq**

16. Okean, dəniz, kanal, göl, çay adlarının qarşısında: **the Baltic Sea.**

17. Ada qruplarının qarşısında: **the British Isles, the Azores.**

18. Dağ silsilələrinin qarşısında: **the Alps, the Rockies, the Andes.**

19. Səhra adlarının qarşısında: **the Karakum, the Sahara.**

Bir çox hallarda da coğrafi adların qarşısında the artıqlı işlədilmir:

a) Körfəz adlarının qarşısında: **Hudson Bay, Mexico Gulf...**

İstisna: Lakin körfəz adlarının “of” sözü ilə düzəldilən birləşmələrində the artıqlı işlədilir: **the Gulf of Mexico** və s.

b) Yarımada adlarının qarşısında (yalnız yarımada adını çəkildikdə): **Kamchatka, Kola, Absheron.** Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Yarımada adları peninsula (yarımada) sözü ilə birlikdə işlədildikdə onların qarşısında the artıqlı işlədilir: **The Absheron Peninsula, The Kola Peninsula.**

c) Əgər göl adlarından sonra lake (göl) sözü gələrsə, onların qarşısında the artıqlı işlədilmir. Lake sözü gəlmədikdə isə işlədilir:

Lake Michigan, Lake Ontario-The Lake Michigan, The Lake Ontario.

ç) Şəlalə adları qarşısında: **Niagara Falls the Niagara Falls**

d) Ayrı-ayrılıqda ada adları qarşısında: **Great Britain, Cuba -the Great Britain, the Cuba.**

e) Ayrı-ayrılıqda dağ və zirvə adları qarşısında: **Elbrus -the Elbrus.**

ə) Qitə adları qarşısında: **Europe, Asia-the Europe, the Asia.**

f) Ölkə adları qarşısında: **France, China-the France, the China.**

İstisna-1: **the Ukraine/the Argentine/the Congo/the Sudan/the Yaman/the Netherlands** kimi dövlətlərin adları istisnalıq təşkil edir.

İstisna-2: Qitə, dövlət, ada adları republic, kingdom/ state/ continent/ island və s. sözlərlə işləndikdə onların qarşısında the artıqlı işlədilir: **The Azerbaijan Republic/ The United Kingdom etc.**

g) Vilayət, ştat, şəhər, qəsəbə, kənd adları qarşısında the artıqlı işlədilmir: **Quebec, Texas, California, Paris, Washington, Moscow, London, Oxford (4, s. 53).**

Bir sözlə, ingilis dilində artıqlı adlı qrammatik forma mövcuddur. Artıqlı əsasən ismin əlamətidir. Fikrimizdə tutduğumuz əşya müəyyəndirsə the artıqlı, qeyri-müəyyəndirsə a/an artıqlı işlədilir. Artıqlın iki növü - Qeyri-müəyyənlik artıqlı-a/an, Müəyyənlik artıqlı- the ingilis dilinin qrammatikasında böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, maarif 1989, s.140
2. Həsənov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif, 1987, s.17. üm. 308 s.
3. Həşimov M. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Maarif, 2019
4. Hüseynov A. Müəyyənlik və qeyri müəyyənlik kateqoriyası haqqında Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1982 N3 Səh 50 -55
5. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik 2 cildə I c, Bakı, Maarif 1989, s.568
6. Crystal D. Style: The varieties of English, 2nd edition, London, 1987 28.
7. <http://www.cahid.info/archives/1737>
8. <https://kayzen.az/blog/ingilis-dili/21874/artikl.html>

Açar sözlər: Artıqlı, ingilis dili, dünya dilləri, ədəbi dil, qrammatika

Ключевые слова: Артикл, английский язык, the world languages, литературный язык, граммер

Key words: Article, English language, мировые языки, literary language, grammar

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA ARTIKLIN İSTİFADƏ ÜSULLARI XÜLASƏ

Dünyada hər bir dilin qrammatik qaydaları vardır. İngilis dilinin də digər dünya dilləri kimi özünəməxsus qrammatik qayda-qanunları mövcuddur. Article ingilis dilinin qrammatikasında öyrəndiyimiz əsas mövzulardandır. Artıqlın asan mövzu kimi görünməsinə baxmayaraq ingilis dilində cümlə qurarkən ən asan mövzularda texniki səhvlərə yola verə bilərlər. Səhifə yol verməmək üçün artıqlın işlənilməsi metodunun öyrənilməsi vacibdir.

Məqalə ingilis dilinin qrammatikasında xüsusi rol oynayan artıqlın istifadə qaydalarına həsr olunmuşdur. Xüsusilə, artıqlın müəyyənlik və qeyri müəyyənlik adlanan iki növündən bəhs olunur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТАТЬИ В ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

У каждого языка в мире есть грамматические правила. Английский, как и другие мировые языки, имеет свои грамматические правила. Артикл - одна из основных тем, которые мы изучаем в грамматике английского языка.

Хотя артикли могут показаться легкой темой, они могут допускать технические ошибки в самых простых темах при составлении предложений на английском языке. Важно научиться методике развития артикуляции, чтобы не ошибаться.

Статья посвящена правилам использования артикли, которая играет особую роль в грамматике английского языка. В частности, есть два типа артиклей: определенные и неопределенные. Различная научная литература была использована в написании.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Ərəb dilinin Şərq və Qərb ləhcələri arasında hələ qədim dövrlərdən ciddi fərqlər vardı. X əsr ərəb coğrafiyaçısı əl-Müqəddəsi hesab edirdi ki, Məğrib ölkələrinin danışq dilini anlamaq o qədər də asan deyil və o, digər “iqlim”lərin danışq dilindən, yəni Ərəbistan, İraq, Misir və Suriya ləhcələrindən fərqlənir. Həmin dövrdə yaşamış Bağdadlı filoloq Əbu Əli əl-Gali İspaniya səfəri zamanı Şimali Afrikadan keçərkən qeyd etmişdir ki, “O Şərqdən daha çox uzaqlaşdıqca, müsəlmanlar ərəb dilində daha pis danışmışlar və o narahat olmuşdur ki, səfər etdiyi yerə çatanda “ona tərcüməçi lazım olacaq” (5,7). XV əsr tarixçisi İbn Xəldun da ərəb dilinin “korlandığını” və onun Ərəbistan yarımadasının ərəblərinin danışığından fərqləndiyini yazmışdır (5,7).

Əslində Liviya, Tunis, Əlcəzair, Mərakeş və Qərbi Afrika ləhcələri, yazısı latın əlifbasında olan maltalıların danışq dili, Siciliya, Panteleriya, Balear adalarının, Əndəlüsün artıq istifadə olunmayan ərəb şivələri ayrı-ayrı, özünə məxsus ləhcələr qrupudur, ümumi Məğrib diləkti deyildir.

Məğrib ləhcələri, tarixi inkişaf prosesində formalaşmış üç qoldan ibarətdir: a) şəhər ləhcələri, b) kənd ləhcələri, c) bədəvi ləhcələri. VII-VIII əsrlərdə ərəblər Məğrib ölkələrini işğal edərkən, bərbər qəbilələrini ölkə daxilində sıxışdırmış, özləri isə sahil zonalarını zəbt edərək şəhərlər yaratmışlar. Əlcəzairdə belə şəhərlər digər ölkələrə nisbətən daha sonra salınmışdır. Tədricən ərəblər əkinçi bərbər kəndlilərin ərazilərinə irəliləmiş və beləliklə kənd ləhcələri yaranmışdır. XI əsrdə Misirin Fatimi sultanı Məğrib ölkələrindəki üsyanları yatırtmaq üçün, Şimali Afrikaya Bəni-hilal, Bəni-suleym və Bəni-maqil kimi köçəri bədəvi qəbilələrini göndərir. Həmin qəbilələrin nümayəndələri, o vaxtadək ərəblərin zəbt etmədiyi ərazilərə, Əlcəzairin yüksək dağlıq yaylarına, Mərakeşin Atlantik okeanı düzənliklərinə, Saxaraya daxil olaraq, məskunlaşmış və bununla da bədəvi ləhcələri yaranmışdır. Bəni-suleym qəbiləsinin nümayəndələri əsasən Liviyada, Tunisin cənubunda, Bəni-hilal qəbiləsinin nümayəndələri Əlcəzair ərazisində, Bəni-maqil qəbiləsinin nümayəndələri isə Mərakeşdə məskunlaşmışlar. Mavritaniya, Mali, Seneqal kimi Qərbi Afrika ölkələrinin ərəb qəbilələri də Bəni-maqil qəbiləsinə həmçinin aiddir (5,9-10).

Əlcəzair ləhcəsi (əddəricə) ərəb dilinin əlcəzairilər və xaricdəki Əlcəzair diasporası arasında geniş yayılmış növlərindən biridir. Ümumiyyətlə Əlcəzair ləhcəsi bərbər (əməzig), fransız, və nisbətən də ispan və türk dillərindən alınma sözləri özündə ehtiva edir. Həmçinin Əlcəzair ərəbcəsi bölgədən bölgəyə fərqlənir. Əlcəzair ləhcəsi iki genetik qrupa aid bir neçə fərqli ləhcəni əhatə edir: Hilal və Prehilal ləhcələri.

Hilal ləhcələri üç qrupa (şivəyə) bölünür: Şərqi Hilal ləhcələri (Celfa, Msila, Setif şəhərləri ətrafında yüksək düzənliklərdə geniş yayılmışdır), Mərkəzi Hilal ləhcələri (Əlcəzairin mərkəzi və cənubu, Paytaxtda və Oran şəhərinin cənubunda yayılmışdır), Makil ləhcələri (Oran (Vahran - وهران) şəhərinin qərb hissəsində yayılmışdır). Bundan başqa müasir şəhər və milli şivələr də Hilal ləhcələrinə aiddir.

Prehilal ləhcələri də üç qrupa (şivəyə) bölünür: şəhər, kənd və yəhudi şivələri. Şəhər şivələri əvvəllər Əlcəzairin Azemmur, Maskara şəhərlərində istifadə olunur. Cikel ləhcəsində, Konstantin şəhərinin şimalında, Kollo və Cikel də daxil olmaqla böyük bir bölgədə danışılır. Traras-Msirdi ləhcəsi isə Raşkun, Tlemcen, Trara və Hunain şəhərlərində geniş yayılmışdır. İbrani-Əlcəzair ləhcəsi, İsrail Dövlətinin yaranmasından sonra əksəriyyəti ölkəni tərk edən Əlcəzair yəhudilərinin şivəsidir. Əlcəzairin bədəvi şivələri də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir (8).

Əlcəzairin bəzi vilayətlərində yerli əhali ərəb dilində deyil, ancaq bərbər (özlərini tamaziğt adlandırırlar) dilində (“şauyya”) danışirlar. Onlar əhalinin təxminən 20 faizini əhatə edirlər və Əlcəzairin Saxara vadilərində, Konstantin şəhəri yaxınlığındakı Oresa dağlıq massivində, Blida şəhəri yaxınlığında Atlasın yamaclarında, Uarsenis dağlıq massivində, Şərşel şəhərinin yüksəkliklərində məskunlaşıblar (5,13).

Fonetika: Əlcəzair ləhcəsinin özünəməxsus cəhətlərindən biri sözlərin çox surətli tələffüz olunmasıdır. Burada bəzən səslər ixtisara düşür, formasını dəyişir və sanki sındırılaraq bir-birinin içində tələffüz olunur. Sözlərin bir çoxunda [ə] səsinin [a] kimi tələffüzü geniş yayılmışdır. Məsələn: اسمها [ismuha] “onun adı”. Bir çox şəhərlərdə ج hərfi [j] kimi tələffüz olunur. Məsələn: جميل [jmiil] “gözlə”. Bunlardan əlavə ذ, ظ səsləri [d] kimi, ث səsi [t] kimi tələffüz olunur. Məsələn: استيقظت [astayqadt] “oyandım”, نكرتك [dakartak] “səni xatırladım”, مثال [mitəl] “məsələn” və s. Əlcəzair ləhcəsində felin indiki zaman birinci şəxs təkى ئ preformativi qəbul edir və birinci şəxs tək ilə cəmi ayırmaq üçün cəmin sonuna uzun [u] hərfi artırılır. Məsələn: نروح [nruuh] gedirəm - نروحو [nruuhuu] gedirik. Ədəbi dilə nisbətən bəzi söz və ifadələrdə də dəyişikliklərə rast gəlinir, onlarda [v] və [ʃ] samitlərinin istifadəsi geniş yayılmışdır: وشراك [vaʃra:k] “necəsən? (k.c.)”, وشراكي [vaʃra:ki] “necəsən? (q.c.)”, وش [vuʃ] “nə?”, وشنو [vuʃnu] “nədir?”, توحشتك [tuhaʃtak] “sənin üçün darıxmışam”, علاش [aləʃ] “niyə?”, مش [muʃ] “elə deyilmi?”, شحل [ʃ(i)həəl] “neçəyədir?” və s. Bundan əlavə fellər inkar ədatı ilə işləndikdə bəzi hallarda felin sonuna ش [ʃ] artırılır. Məsələn: مقلتش [məqultəliʃ] “mənə deməmişəm”.

Ədəbi dildə istifadə olunan və olunmayan bəzi söz və ifadələrdə fonetik dəyişmələr maraqlı doğurur: بزاف نجبك [bizzə:f nehibbak] “Səni çox sevirəm”, بصحتك [bisahtak] “nuş olsun!”, وينك [veynək] “haradasan?”, نفسي [nəfsi] “istəyirəm”, بزاف [bizzə:f] “çox” və s. الله يسلّمك [Allah yisallimak] “Allah salamatlıq versin (Təşəkkür etmək üçün daha çox istifadə olunur)”.

Leksika. Ümumməğrib dialektində çoxlu sayda eyni şəkildə tələffüz olunan sözlərin olmasına baxmayaraq, Məğrib ölkələrinin tarix boyu bölünməsi və bir-birindən uzaqlaşması ümumməğrib danışq dilinin yaranmasına mane olmuşdur. Məsələn, bəzi sözlərdəki fərqləri aşağıdakı cədvəldə görə bilərik:

Liviya ləhcəsi	Tunis ləhcəsi	Əlcəzair ləhcəsi	Mərakeş ləhcəsi	Tərcümə
ya:sər	barşa	bizzə:f	bezzə:f, bəl'a,	çox
ela:n	tavva	dilvok, dru:k,	da:ba	indi
bəss	ba:rka	yəzzi	ba:raka	bəsdır!
ikattar xi:rək		sahha	ba:rak Allau fi:k	Sağ ol
sa:va	'amal	lka/yelki:, xdəm	dar:/idi:r, ka	etmək
dezz	rse	ba't, seyyeb	si:fot	göndərmək

Əlcəzair ləhcəsində bir çox dillərdən alınma sözlər vardır. Türk dilindən alınmalar digər dillərdən gəlmə sözlərə nisbətən daha çoxdur. Əlcəzairdə Osmanlı hakimiyyəti 1529-cu ildə hakimiyyətə gəlmiş və 1830-cu ilin iyulunda Fransız işğalına qədər davam etmişdir. Osmanlı dövründə Əlcəzairin şəhər mərkəzlərində və qəsəbələrində mədəniyyət və dil müxtəlifliyi üstünlük təşkil edirdi. Türklər rəsmi dil olan Osmanlı türkcəsindən istifadə edirdilər. İbadət və məscid dili klassik ərəb dili olduğu halda, danışqda bərbər dilinin ləhcələri istifadə edilirdi. Şəhər və qəsəbələrdə ikidillilik və ya çoxdillilik mövcud idi və burada təxminən 15 dildə danışılırdı. Bərbər dili və ləhcələri Osmanlı mərkəzi hökumətinə müqavimət göstərən güclü tayfa birliyi və ortaqlıq kimliyi təmsil edirdi (1,23). Ərəb ədəbi dili və ya danışq dili kimi ərəbcə vacib olaraq qalmışdı; yerli qəsəbə əhalisi və Əndəlüs köçkünləri (Moorlar) bu dildə danışdılar. Bərbərlərin üstünlük təşkil etdiyi qəbilələr tərəfindən şəhərlər və qəsəbələr ətrafında başa düşülən yeganə dil də bu idi. Türklərin yerli xalqla söhbətləri zamanı şər və rəsmi yazışmaların dili olaraq istifadə etdiyi dil də ərəblərin danışq dili idi (1,23). Əlcəzairli olmayan və Avropadan kölə kimi gətirilən şəxslər də bu mozaikaya öz dillərini əlavə etdilər.

Bəzi tədqiqat işlərində türk dilindən ərəb ədəbi dilinə keçmiş 500 ilə 900 arasında söz olduğu göstərilir və ərəbcədən Əlcəzair danışq dilinə keçmiş 600-dən çox söz müəyyən edilmişdir. Həmin araşdırmalarda birbaşa türk dilindən və ya digər dillərdən, xüsusilə də fars dilindən türk dili vasitəsilə ərəb dilinə keçmiş hərbi və inzibati sözlər, peşə adlarını, yemək və içki adları, geyim və toxuculuqla əlaqəli sözlər, heyvanlarla əlaqəli sözlər, alət adları, qohumluq terminləri, metal adları, yer adları, xüsusi adlar, ləqəblər, müxtəlif sifətlər və fellər qeyd olunur. Bundan əlavə, türk dilinin ən işlək şəkildə olan -çı və -li düzəltmə şəkildəli sözlər (məsələn, [tutunci] "tütün satıcısı", [tobci] "topçu", [sabonci] "sabun satan" və s.), "baş" sözü ilə əmələ gələn peşə və inzibati mənə bildirən sözlər (məsələn baş carrah, umbaşi, bekbaşi, başkatib və s.) türkcədən ərəb dilinə keçən sözlər arasında çoxluq təşkil edir və türkcənin ərəb dilinə olan struktur təsirləri kimi qiymətləndirilməlidir (1,30).

Əlcəzair tədqiqatçısı Məhəmməd ben Çenebin 1922-ci ildə yazdığı "Əlcəzair danışq dilinə türk dilindən keçmə türk və türk dili vasitəsilə keçən fars sözləri" adlı kitabı özünün ön sözdə dediyi kimi, Bausierin 1887-ci ildə nəşr olunan ərəb-fransız praktiki lüğətinə (Dictionnaire pratique arabe-français) əsaslanır və o oraya Konstantin və Medya şəhərlərində qeydə aldığı sözləri əlavə etmişdir. Araşdırmasında Çeneb ərəb dilinin Əlcəzair ləhcəsinə keçən 634 türk sözünü təsbit etmişdir. Bu sözlərdən 72-si hərbi, 31-i dəniz, 39-u yemək-içməyə aid sözlər, 59-u alət və qab adları, 55-i geyim, 65-i incəsənətlə əlaqəli və 313-ü müxtəlif sahələrə aid sözlərdir. Çeneb öz tədqiqatına türk dilindəki xüsusi isimləri daxil etməyib. Müəllifə görə, 634 sözdən 95-i zamanında istinad etdiyi əşya və məkanların hazırda işlədilməməsi səbəbiylə istifadə olunmur (3,158). Əlcəzair ləhcəsinə həm türk sözləri, həm də türk dili vasitəsilə fars, italyan, ispan, yunan dillərindən sözlər keçmişdir. Məs.: [şəviş] "çavuş", [bənyār] "ucu iti xəncər"(türkcə "penal", italyanca "pugnale"), [şışāna, şışxāna] "karabin, tufəng növü" (türkcə [şəşhane, şışhane] "geniş ağızlı bir növ karabina", fars dilindən [şəşhāne] "altıbucaqlı"); [çra:k] "köməkçi, dost, mağaza işçisi" (türkcə: çırak), [bendira] "gəminin aşağı dirəyinə sancılan bayraq (türkcə: bandera, bandiyera; italyanca: bandiera; ispanca: bandera); [ba:z] "bez" və s. Əsasən Anadolu ləhcəsinə yaxın səslənən gündəlik həyatda istifadə olunan digər sözlər də vardır ki, həmin sözlər indi də paytaxtda və Osmanlı dövründə Əlcəzairin ən böyük bəyliyi olan Şərq bəyliyinə istifadə olunur: بالاك [bələ:k] "ola bilsin "türkcə belki")", تبسي [tebsi] "sini", طنجرة [tencere] "qazan" və s (3,160-200).

Bərbər dilindən alınmalara az rast gəlirik: ən çox Mərakeş (10-15%), Əlcəzair və Tunis (8-9%) ləhcələrində, az halda isə Liviya ləhcələrində vardır. Bəzi bərbər sözləri xüsusi formalara malik olur (Məsələn [a-] ilə başlayır və ya [t] ilə başlayıb [t] ilə bitir və s.: [aqva:l] "qoyun növü", [tinesna:st] kəpək) və artıqlıq qəbul etmir. Bir çox sözlər isə, hətta başqa dialektlərə keçmişdir. Məs.: [fəkru:n, fəkra:n] "tısbağa", [fərtaṭṭo] "kəpənək" və s (5,66-67).

Ərəblər Şimali Afrikada Bizans idarəçiliyi ilə üz-üzə gəlmiş və buna görə də Əlcəzair ləhcəsində kifayət qədər yunan dilindən alınma sözlər vardır. Yunan dilindən Məğrib ləhcələrinə pul, ölçü, çəki vahidləri, hərbi maşınlar, Bizansın mədəniyyət aləminin istehsalat vasitələrinin adları aiddir. Məs.: [kunta:r] “sentner”, [korta:s] “kağız torba” və s.

Əlcəzair ləhcəsində, xüsusilə də Vəhrani ləhcəsində ispan dilindən alınma sözlərə rast gəlinir. Tədqiqatçılar bu ləhcədə səkkiz yüz ispan sözünün olduğunu deyirlər. Məs.: فيشة [fi:ʃta] “şənlik (ispanca “fiesta”); سمانة [semana] “həftə (ispanca “semana”); البَرَكة barraka “kazarma, barak (ispanca “barraca”); بلوزة [bluza] “köynək (ispanca “blusa”); البندير “bande:r” “nağaraya bənzər musiqi aləti (ispanca “pandero”))” və s (5, 69-71).

Əlcəzairdə fransız müstəmləkə hakimiyyəti 1830-cu il istilası ilə başlamış və 1962-ci ildə bitən Əlcəzair İstiqlal Müharibəsinə qədər davam edərək, 132 il əhatə etmişdir. Əlcəzair rəhbərliyi, 132 illik Fransız hakimiyyəti dövründə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişsə də, əhalisinin böyük əksəriyyətinin yaşadığı Aralıq dənizi sahil bölgəsi, 1848-ci ildən müstəqilliyinə qədər Fransanın ayrılmaz bir hissəsi olaraq idarə edildi. Fransanın ən uzun müddətli dənizdən kənarda qalan ərazilərindən biri olan Əlcəzair, kolon olaraq bilinən yüz minlərlə Avropalı mühacirin axını üçün əlverişli bir yer halına gəlmişdi. Bununla birlikdə, yerli müsəlman xalqı tarix boyu ərazidə əhalinin əksəriyyəti olaraq qalmışdı. 1954-cü ildə, Əlcəzair-Fransa Müharibəsi insanlığa qarşı cinayətlərlə xarakterizə edildi və 1962-ci ilin martında Evian müqavilələri və 1962-ci ilin iyulunda öz müqəddəratını təyin etmə referendumu ilə Əlcəzairin müstəqillik qazanması ilə sona çatdı. Əlcəzair ləhcəsinə fransız dilindən daha çox söz keçmişdir. Məs.: [ferʃiʃta] “çəngəl” (fransızca “fourchette”); [fraz] “çiyələk” (fransızca “fraises”); [frijidar] “soyuducu” (fransızca “réfrigérateur”); [valiza] “çamadan” (fransızca “valise”); [farina] “un” (fransızca “farine”); [tunubil] “maşın” (fransızca “automobile”) və s (8).

Morfologiya. Ədəbi dildən fərqli olaraq, Əlcəzair ləhcəsində əvəzliyin təsniyəsindən istifadə olunmur, onun əvəzinə cəm forması işlədilir.

Şəxs əvəzlilikləri: [ana] “mən”, [n'ta] “sən (k.c.)”, [n'ti] “sən (q.c.)”, [huvva] “o (k.c.)”, [hiyya] “o (q.c.)”; [hna] “biz”, [n'tuma] “siz (k.c.)”, [n'tuma] “siz (q.c.)”, [huma] “onlar (k.c.)”, [huma] “onlar (q.c.)”.

İsmi cümlənin mübtədası rolunda işlənən şəxs əvəzlilikləri aşağıdakı kimi olur: [rani] “mən”, [rak] “sən (k.c.)”, [raki] “sən (q.c.)”, [rah/rahu] “o (k.c.)”, [rahi/raha] “o (q.c.)”; [rana] “biz”, [raku/rakum] “siz (k.c. / q.c.)”, [rahum] “onlar (k.c. / q.c.)” (7; 8).

Sahiblik mənasında طاء sözünün bitişən əvəzliliklərlə istifadəsi geniş yayılmışdır: [ta:'i:] “mənim”, [ta:'u:] “onun (k.c.)” və s. Məs.: [Dar ta'ı-na] “bizim evimiz”.

İşarə əvəzlilikləri: [had] “bu (k.c.)”, [hadi] “bu (q.c.)” (vurğu məqsədilə [hada/ hadaya] “bu (k.c.)” və [hadiyya] “bu (q.c.)” də istifadə oluna bilər); [dak] “o (k.c.)”, [dik] “o (q.c.)” (vurğu məqsədilə [hadak] “o (k.c.)” və [hadik] “o (q.c.)” də istifadə oluna bilər); [hadu] “bunlar (k.c.)”, [haduma] “bunlar (q.c.)”; [duk] “onlar (k.c.)”, [haduk] “onlar (q.c.)”.

Sual əvəzlilikləri nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişikliklərə uğramış, və ya başqa sözlərlə əvəz olunmuşdur: [vaʃ] “nə?”, [ʃkun/menhu] “kim?”, [vi:n] “harada”, [vaqtaʃ?, vektəʃ, vektah, vekket] “nə vaxt?”, [lah/la:ʃ] “niyə?”, [vaʃmen, aʃmen, ama] “hansı?”, [ta:'men] “kimin?”, [kifaʃ, kifah] “necə?”, [ʃha:l, qedda:ʃ, gueddaʃ, gueddah] “nə qədər?”.

Saylar əsasən, fonetik dəyişikliklərə uğramışdır: [tla:sa], [rebʹ], [xemsa], [setsa], [sebaʹ], [smenya], [tes'a], [hdaʃ], [tnaʃ], [tluttaʃ], [ʹarba'taʃ], [xumstaʃ], [suttaʃ], [sba'taʃ], [tmantaʃ], [tsataʃ], [ʹaʃri:n], [tla:ti:n] və s.

Əlcəzair ləhcəsində felin ikinci və üçüncü şəxslərinin cəmində cins fərqliliyi yoxdur və Prehilal ləhcəsində ikinci şəxsin təkində cins fərqliliyi yoxdur. Hilal ləhcələri ikinci şəxs təkin cinsiyyət fərqliliyini qoruyur. [kteb] “yazmaq” felinin keçmiş, indiki-gələcək, gələcək və indiki davaedici zamanlarda təsrifinə nəzər salaq: keçmiş zaman: [ktebt], [ktebna], [ktebt], [ktebna], [ketbt], [ktebtu], [ktebti], [ktebtu], [kteb], [ketbu], [ketbet], [ketbu], indiki-gələcək zaman: [nekteb], [nekketbu], [nekteb], [nekketbu], [tekteb], [tekketbu], [tekketbi], [tekketbu], [yekteb], [yekketbu], [tekteb], [yekketbu], gələcək zaman: [Rayəh nekteb], [Rayhin nekketbu], [Rayha nekteb], [Rayhin nekketbu], [Rayəh tekteb], [Rayhin tekketbu], [Rayha tekketbi], [Rayhin tekketbu], [Rayəh yekteb], [Rayhin yekketbu], [Rayha tekteb], [Rayhin yekketbu], gələcək zaman: [Rani nekteb], [Rana nekketbu], [Rani nekteb], [Rana nekketbu], [Rak tekteb], [Rakum tekketbu], [Raki tekketbi], [Rakum tekketbu], [Rah yekteb], [Rahum yekketbu], [Raha tekteb], [Rahum yekketbu]. Ümumiyyətlə, gələcək zamandan çox istifadə olunmur. Onun əvəzinə indiki-gələcək və indiki davaedici zamanlardan istifadə edilir. Digər dialektlərdə olduğu kimi, hərəkəti indiki zamana aid etmək üçün ismi-faildən də geniş istifadə olunur.

Misir ləhcəsində olduğu kimi, Əlcəzair ləhcəsində də inkarı bildirmək üçün [mə] inkar ədatı və [-ʃ] sonluğundan istifadə olunur (4, 22): keçmiş zaman: [ma ktebt-ʃ], [ma ktebna-ʃ], [ma ktebt-ʃ], [ma ktebna-ʃ], [ma ketbt-ʃ], [ma ktebtu-ʃ], [ma ktebti-ʃ], [ma ktebtu-ʃ], [ma kteb-ʃ], [ma ketbu-ʃ], [ma ketbet-ʃ], [ma ketbu-ʃ], indiki-gələcək zaman: [ma nekteb-ʃ], [ma nekketbu-ʃ], [ma nekteb-ʃ], [ma nekketbu-ʃ], [ma tekteb-ʃ], [ma tekketbu-ʃ], [ma tekketbi-ʃ], [ma tekketbu-ʃ], [ma yekteb-ʃ], [ma yekketbu-ʃ], [ma tekteb-

ş],[ma yekketbu-ş], gələcək zaman: [ma Rayeh-ş nekteb],[ma Rayhin-ş nekkebtbi],[ma Rayha-ş nekteb],[ma Rayhin-ş nekkebtbi],[ma Rayeh-ş tekteb],[ma Rayhin-ş tekkebtbi],[ma Rayha-ş tekkebtbi],[ma Rayhin-ş tekkebtbi], [ma Rayeh-ş yekteb],[ma Rayhin-ş yekketbu],[ma Rayha-ş tekteb],[ma Rayhin-ş yekketbu], indiki davamedici zaman: [ma Rani-ş nekteb],[ma Rana-ş nekkebtbi],[ma Rani-ş nekteb],[ma Rana-ş nekkebtbi],[ma Rak-ş tekteb],[ma Rakum-ş tekkebtbi],[ma Raki-ş tekkebtbi],[ma Rakum-ş tekkebtbi],[ma Rah-ş yekteb],[ma Rahum-ş yekketbu],[ma Raha-ş tekteb],[ma Rahum-ş yekketbu].

İnkarı bildirmək üçün bəzən [mə] inkar ədatı və [valu] inkar sözündən də istifadə edilir. Məs.: [ma qult valu] “Mən bir şey demədim” (2,213-219).

Bu ləhcədə [ə] artıqlıqdakı [ə] saiti [e] kimi tələffüz olunur, qəməriyyə samitlərindən əvvəl isə, [le] kimi tələffüz olunur. Məs.: [le-qmer] "av".

Yer zərflərində də dəyişikliklər baş vermişdir: [hnaya] “düz burada”, [hna] “burada” or [el-hih] “orada”. Məs.: [rani hna] “Mən buradayam”.

Həm ərəb ədəbi dilində işlənən, həm də işlənməyən bağlayıcılar və ön qoşmalara rast gəlmək mümkündür: [beşşah] “amma, lakin”; [xaṭar, xaṭraḱeş, ‘laxaṭer] “çünki”; [bla ma / blaç] “-sız4”, [mur, mura, ba‘d, vra] “sonra”, [bi:n (cəmdə: bina:t)] “arasında”, [baş, bah] “bələ ki”, [kaş ma] “əgər” və s.

Sintaksis. Fəli cümlələrdə xəbər ədəbi dildə olduğu kimi, cümlənin əvvəlində, həmçinin mübtədadan sonra gələ bilər. Mübtəda daxili cəmdə olan isim və ya toplu isimdən ibarətdirsə, xəbər tək qadın cinsində olur. جماعة [cə:t cma:‘a] “Camaat gəldi”. Mürəkkəb cümlələrdə əsas bağlayıcı kimi و bağlayıcısından istifadə olunur. أن Və أن bağlayıcıları ilə düzələn tamamlıq budaq cümlələrindəki həmin bağlayıcılar düşür və bağlayıcısız işlənir..

Ədəbiyyat siyahısı

1. Benrabah Mohamed. “Language conflict in Algeria: from colonialism to post-independence, multilingual matters”. Bristol, 2013. 250 p.
2. [Elizabeth M. Bergman](#). Spoken Algerian Arabic. US, Dunwoody Pr., 2005 (first edition 1851). 403 p.
3. Muhammad Ben Cheneb. “Cezayir konuşma dilinde muhafaza edilen türkçe ve (türkçe araçıyla gelen) farsça kelimeler” (çev. Ahmed Ateş), TDAY-B, 1966, s. 157-213.
4. [Yatir Nitzany](#). Conversational Arabic Quick and Easy: Algerian Dialect, Darja, Darija, Maghreb, Algeria, Colloquial Arabic, Algerian Arabic. Algeria, 2019. 44 pages
5. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Марриба. Москва, 1962, 132 с.
6. <https://doi.org/10.16989/TIDSAD.1559>
7. <https://tr.history-hub.com/cezayir39de-hanai-dilleri-konusuyor>
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Algerian_Arabic
9. https://en.wikipedia.org/wiki/French_Algeria
10. <https://www.echoroukonline.com/%D9%83%D9%84%D9%85%D8%A79>

Açar sözlər: ərəb dili, əlcəzair ləhcəsi, alınma sözlər,

Ключевые слова: Арабский язык, алжирский диалект, заимствованные слова

Key words: Arabic language, Algerian dialect, borrowed words

SUMMARY

There have been significant differences between the Eastern and Western dialects of Arabic since ancient times. In fact, the dialects of Libya, Tunisia, Algeria, Morocco and West Africa, the spoken language of the Maltese written in the Latin alphabet, the Arabic dialects of Sicily, Pantelleria, the Balearic Islands and Andalusia are separate dialects, not a common Maghreb dialect. Algerian Arabic varies from region to region. It includes several different dialects belonging to two genetic groups: Hilal and Prehilal dialects. One of the peculiarities of the Algerian dialect is the rapid pronunciation of words. Here, sounds are sometimes reduced, changed in shape, and pronounced as if they were broken. There are significant differences in phonetic, lexical, morphological and syntactic features unlike to literary language.

Резюме

С древних времен между восточными и западными диалектами арабского языка были существенные различия. В самом деле, диалекты Ливии, Туниса, Алжира, Марокко и Западной Африки, язык мальтийский, написанный латинским алфавитом, исчезнувшие арабские говоры Сицилии, острова Пантелерии, Балеарских островов и Андалусии – представляют однородную группу диалектов, не восходящих к какому-либо общемагрибскому праязыку. Алжирский арабский язык варьируется от региона к региону. Алжирский диалект включает несколько различных диалектов, принадлежащих к двум генетическим группам: хилальский и прехилальский. Одна из особенностей алжирского диалекта - быстрое произношение слов. Здесь звуки иногда сокращаются, меняют форму и произносятся так, как будто они прерваны. Фонетические, лексические, морфологические и синтаксические особенности существенно различаются от литературного языка.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Türk xalqlarının, xüsusilə də oğuz tayfalarının bədii təfəkkürünün məhsulu sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dünya mədəniyyətinə çox böyük töhfələr vermiş tarixi abidəmizdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dilimizin, ədəbiyyatımızın, dastan yaradıcılığımızın, bütünlükdə mədəniyyətimizin tarixini öyrənməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Təsədüfi deyil ki, iki əsrdən artıqdır bu dastan dünya ədəbi fikrinin istinad nöqtəsidir. Akademik İ.Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan ictimai-mədəni həyatının ensiklopediyası adlandırır.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində müstəsna rola malikdir. Professor Ə.Dəmirçizadə dastanın dili üzərində qiymətli tədqiqat aparmışdır. Müəllif əsərinin I fəslində abidənin tədqiqinə dair bir sıra mülahizələr söyləməklə yanaşı qalan üç fəslində dastanların fonetik, qrammatik və leksik quruluşunu ətraflı səciyyələndirmişdir [1].

N.Xudiyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilini araşdırarkən köməkçi nitq hissələri haqqında yazır: “Əsas nitq hissələrinin normativliyi abidənin dilində köməkçi nitq hissələrinin tarixi normativliyi ilə müşayiyyət olunur və möhkəmləndirilir. Köməkçi nitq hissələrinin - qoşma, bağlayıcı və ədatların, demək olar ki, mühüm formaları və ən mühüm sintaktik funksiyaları “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz realizasiyasını tapmışdır [4].

Biz bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən köməkçi nitq hissələrindən söhbət açacağıq.

B.Xəlilov yazır: “Əsas nitq hissələri köməkçi nitq hissələrindən qədimlik-tarixilik baxımından fərqlənir. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələri ilə müqayisədə nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Deməli, əsas nitq hissələri daha qədim tarixə malikdir. Belə ki, dilin ilk dövrlərində əsas nitq hissələri mövcud olmuşdur. Onların bir qismi köməkçiləşməyə və oradan da şəkildəşməyə doğru inkişaf etmişdir [3, s. 147-148].

F.Zeynalov isə bu barədə yazır: “Türk dillərinin qrammatik quruluşunun, lüğət tərkibinin zəngin olmadığı dövrlərdə qoşmaların vəzifəsini hal şəkildəşmələri, bağlayıcıların vəzifəsini intonasiya, sözün sırası, feili bağlama, feili sifət yerinə yetirmiş, ədatlar isə yox dərəcəsində olmuşdur [7, s. 40-41].

Ədəbi dil tarixinin görkəmli tədqiqatçılarının tarixən yazılı abidələrimizin dilində işlənən köməkçi nitq hissələri haqqında dedikləri fikirləri və müasir Azərbaycan dilindəki köməkçi nitq hissələrinin təsnifatını nəzərə alaraq dastanda işlənən köməkçi nitq hissələrini araşdıraq:

Ədat: Ədatlar dilimizdə ən çox işlənən köməkçi nitq hissələrindədir. M.Hüseynzadə yazır: “Ədat müstəqil nitq hissələrindən törəyib, köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkildəşməyə doğru inkişaf prosesi keçirməkdə olan bir nitq hissəsidir [2].

Ədatların aşağıdakı mənə növləri var: 1. Qüvvətləndirici 2. Dəqiqləşdirici 3. Məhdudlaşdırıcı 4. Sual 5. Əmr 6. Təsdiq və inkar 7. Arzu və qeyd-şərt ədatları.

Bu təsnifatı əsas götürərək dastanda işlənən ədatları nəzərdən keçirək:

Qüvvətləndirici ədatlar: Axi (axır), ki, lap, hətta, belə, bir, birca. Qara qıyma gözlərini uyxu almış, açgıl axı. Ol ikicə sünücüğün uzun olmuş, yığsuz axı [5, s.].

Və yaxud: Qaba ağacın qurmuşdı, yaşardı, axır! Şahbaz atun qarımışdı, yaşardı axır!

“Axır” ədatı müasir dilimizdə işlətdiyimiz “axı” ədatının qədim formasıdır. Dastanda həm axır, həm də axı formasına rast gəlirik. Bu ədat ifadəyə nəhayət, son, nəticə məzmununu qatır.

Sual ədatları: Azərbaycan dilində çox işlənən ədatlardan biri də sual ədatlarıdır ki, bunun vəzifəsi sual cümlələrində işlənməklə cümlənin ümumi məzmununa aid olan sualın daha da qüvvətlənməsinə kömək edir.

Dastanda ki, bəs, məgər, vəni, hamı, mır⁴ sual ədatlarına geniş şəkildə rast gəlirik. Ən çox təsadüf etdiyimiz sual ədatı “mır”, ədatıdır: Xan qızı, yerimdən durayınmır? Yağan ilə boğazından tutayınmır! [5, s.].

Və ya: Beyrək gedəli Bam – Bam dəpə başına çıqdınmır qız. Qarğı kimi qara gözdən acı yaşı dökdünmür qız [5, s.].

H.Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan dilində sual ədatları tarixən də çox yayılmış ədatlar olmuşdur. “Mır” ədatı türk dilləri üçün müştərək olan ədatdır. Azərbaycan dilində sual məzmunu intonasiya və sual əvəzlilikləri ilə də verildiyi üçün bir çox yazılarda “mır” ədatı işlənmişdir [6, s. 217].

“Məgər” ədatı: Məgər sənin qardaşın yox olubdur. Yürəyinə qaynar yağlar qoyulubdur? [5, s. 98].

“Məgər” ədatı dastanda “sən demə” mənasında da işlənmişdir: “Məgər” sultanım, oğlan ol arada yıqılmışdı [5, s. 61]. Məgər, sultanım Dirsə xanın xatunu bunu tuymuş [5, s. 63].

Bu söz Azərbaycan dilinə fars dillərindən keçmişdir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, tarixən də bu söz cümlə daxilində sərbəst surətdə sual ədatı vəzifəsində işlənmiş və mənaya müxtəlif xüsusiyyətlər əlavə etmişdir.

Başqa sözlə desək, sual məzmunu ilə birlikdə təkid, tərəddüd, şübhə və s. də bildirmişdir [6, s. 219].

Qeyd edək ki, “məgər” ədatı şərq qrupu dialekt və şivələrimizdə “bəgəm, bəyəm” şəklində işlənir.

“Bəs” ədatı: Ya pəs sən nə eyləməklə uqdəsən [5, s. 120].

Ya pəs nədəlim [5, s. 89].

Ya pəs necə qurtuldun Dəli Qacarın əlindən? [5, s. 91].

³⁶ Bakı Dövlət Universiteti, kiçik elmi işçi

Göründüyü kimi müasir dilimizdə işlədiyimiz “**bəs**” ədatı “**pəs**” variantında dastanda işlənmişdir. Mənşəyi etibarilə farsca **pəs** sözündən düzələn bu söz müasir Azərbaycan dilində sual ədatı kimi işlənir.

H.Mirzəzadə yazır: “Sual cümlələrinin əvvəlində gələrkən sual intonasiasının daha dəqiq şəkil almasına xidmət edir. Ədəbi dilimizin tarixi inkişafı göstərir ki, “**bəs**” ədatı bütün dövrlərin yazı dilində istifadə edilmişdir [6, s.].

Məhdudlaşdırıcı ədatlar: Dilimizdə elə ədatlar vardır ki, onlar özlərindən sonra gələn sözün və ya söz birləşmələrinin, bəzən də bütün cümlənin mənasını məhdudlaşdırır (**Yalnız, ancaq, bir, bircə, təkcə, elə**).

Ancaq və **yalnız** ədatı bir-birini əvəz edə bilər və bəzən də hər ikisi eyni cümlədə işlənir.

Üslubla bağlı olaraq “**ancaq**” ədatı cümlənin sonuna da keçə bilər.

Yalnız oğul xəbərini, a Dirsə xan, deyil mənə!

Yalnız oğul yollarında dönməyəyin! [5, s.].

“Ancaq, yalnız, bircə, təkcə” ədatlarının yaratmış olduğu məhdudluğu, seçilmə mənasını **bir** və **tək** ədatları vasitəsilə də ifadə etmək mümkündür.

Bir bəgü görünməz bağrım yanar. Neylədin, deyil mənə! [5, s.].

Əmr ədatları: **Əmr** ədatları aid olduqları cümlədə və nitqdə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövq etmə, diqqəti cəlb etmə və s. mənalının yaranmasına səbəb olur.

Əmr ədatlarının bir qismi həm müstəqil köməkçi nitq hissəsi və başqa ədat, həm də əmr ədatı kimi, bir qismi ancaq ədat kimi, bir qismi də şəkilçi kimi işlənir.

Əmr ədatları aşağıdakılardır: **Bax, gəl, gəlsən, gələsən, gələsənə, gəlin, gələsiniz, qov, qovun, gör, görün, görək, ba, da, də, di, -sənə, -sənə.**

Qo bəni qadın ana, çəngələ ursunlar, **qo** ətimdən çəksinlər [5, s. 76].

Gəl ədatı: İmdi **gəl** sənənlə gürəş turalım [5, s. 88].

Gəl imdi sənənlə avə çıxalım.

Qazan qara köpəklə xəbərləşdi **görəlim**, xanım nə xəbərləşdi [5, s. 64].

Oğlan bunda babasına soylamış **görəlim**, xanım nə soylamış [5, s. 64].

Di ədatı: İmdi Qazan bəg, **di** bizi ög [5, s. 188].

Beləliklə, **əmr** ədatları, əsasən, bir qrup feil köklərinin vasitəsilə düzəlir. Cümləyə təkid, arzu, dilək, xahiş, əmr məzmunu gətirir. Əmr məqsədilə işlənən və məzmununda ədatlıq xüsusiyyəti olan bu feillərin hər birinə demək olar ki, ayrı-ayrı dövrlərin dilində təsadüf edilir.

Belə feillərin əsas vəzifəsindən uzaqlaşması, yeni bir vəzifə kəsb etməsi prosesi tarixən qədimdir.

Təsdiq və inkar ədatları (hə, vox, bəli, xeyir, heç, əsla):

Xanım, bu yigit sənənin oğlundur.

Bəli, mənənin oğlundur, dedi [5, s. 86].

Bəli, baş kəsdi, qan dökdü [5, s. 86].

Əvət, mənəm.

Əvət, mən aluram [5, s. 129].

Basat aydır: **Yox**, ağ saqqallı əziz baba, varıram [5, s. 161].

Səqin, qadın ana! Mənənin üzərimə gəlməyəsən.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında işlənən təsdiq və inkar ədatları müasir dövrümüzdə də işlək olan ədatlardır.

Dilimizdə bir neçə ədat vardır ki, onlar yalnız feili cümlələrdə işlənir və cümləyə müxtəlif növlü arzu mənalı gətirir.

Arzu ədatı işlənən cümlələrin xəbəri feilin ya əmr, ya da arzu şəklilə ifadə olunur. **Təki ədatı:** Bu ədat, əsasən, xəbəri feilin əmr şəklilə ifadə olunan cümlələrdə işlənir və ümidli, həsrətli arzu mənası yaradır.

Ta kim, sası dinli kəfirin döşəginə varmayasan, atam Qazanın namusunu simayasan – dedi [5, s. 45].

Bir, bircə, nə ola, nola, bəri ədatları: Bu ədatlar həm xəbəri feilin əmr, həm də arzu şəklilə ifadə olunan cümlələrdə işlənərək qeyd-şərt arzu, güzəştli, kifayətli arzu mənalı yaradır.

Yenidən toğanı qıram deyərdin.

Bir göz adam ətinə doyam deyərdin.

Burada “**bir göz**” ədatı “**bircə dəfə**” mənasında işlənmişdir.

Beləliklə, dastandan gətirdiyimiz nümunələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında işlənən ədatlar bəzi fonetik dəyişikliyə uğrasalar da, müasir dilimizdə işlənən ədatlardan fərqlənmir.

Qoşma: Qoşmalar ismin adlıq, yiyəlik, yönük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşulur və bu sözlərlə birlikdə zaman, istiqamət, səbəb, məqsəd, bənzətmə, birləşmə bildirir.

Dastanda işlənən qoşmalarla müasir ədəbi dilimizdə işlənən qoşmaları müqayisə etdikdə görürük ki, bu qoşmaların bəziləri bir qədər fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, bəziləri olduğu kimi ədəbi dildə işləndiyi halda, bəziləri də arxaizmə çevrilmişdir.

Dastanı nəzərdən keçirdikdə “**bəri, toğru, kibi**” qoşmalarının işləndiyinin şahidi oluruq ki, bu qoşmalar hal-hazırda müasir dilimiz üçün də işləkdir.

Qoşmanın 5 mənə növü var:

1. **Birləşmə (ilə, la, lə, -ca, -cə).** adlıq və yiyəlik halilə işlənir.

Bir ağzı dualının **alqışılı** Allah-Təala bir əyal verdi [5, s. 55].

Qazan qara **köpəklə** xəbərləşdi, görəlím xanım, nə xəbərləşdi [5, s. 72].

2. **Zaman (əvvəl, qabaq, sonra, bəri)** çıxışlıq hal ilə işlənir.

Necə kim bu düşi gördün, şundan **bəri** ağlüm – uşum dəre bilməm [5, s. 70].

3. **Məsafə (kimi, qədər, dək, can, cən)** yönlük hal ilə işlənir.

Paralanıb Qazılıq atımdan **enməyincə**,

Yenümlə alca qanın **silməyincə**,

Qol – put olub yer yüzünə **düşməyincə**,

Yalnız oğul xəbərin **almayınca**,

Kafər yollarından dönməyəyim [5, s. 119]. (- ca – cə şəkilçisi - dək, qədər mənasını verir).

4. **İstiqamət (sarı, tərəf, doğru, qarşı)** yönlük hal ilə işlənir.

Oğlancuğı əmrən bəham babasına **qarşı** gəldi.

5. **Bənzətmə (kimi, qədər, - tək, - ca, - cə, tək)** adlıq, yiyəlik hallarla işlənir.

Dəvəcə böyümüşsən, **köşəkcə** aqlın yox!

Dəpəcə böyümüşsən, **darıca** beynin yox! [5, s. 111].

6. **Səbəb – məqsəd (görə, ötrü, üçün, üstündə, uğrunda, naminə)** yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hallarla işlənir.

Mənim **içün** gəldünse, oğlancığın öldürmisən [5, s. 64].

Amma Ərafatda erkək quzu qurban **üçün**,

Baba – oğul qazanır ad **üçün**,

Oğul da qılnc quşanı baba **qevrətiyçün** [5, s. 114].

Qırq yigit bir bəg oğlıyla bir qızdan **ötri** ölmək nolur – dedilər [5, s. 140].

H.Mirzəzadə yazır: “Qoşmanın mənşəyi, daşdığı vəzifə və ifadə etdiyi mənə, tarixi inkişaf nöqteyi-nəzərdən öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlərdəndir. Çünki bu nitq hissəsi öz söz ehtiyatının azlığı cəhətdən bütün nitq hissələrindən kiçik olsa da, öz əhəmiyyəti etibarilə demək olar ki, başqalarından heç də geri qalmır [6, s.].

Bağlayıcı: Bağlayıcı cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsidir.

Sintaktik vəzifəsinə görə **tabesizlik** və **tabelilik** olmaqla iki növə ayrılır.

Tabesizlik bağlayıcıları həm sadə cümlədə, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənir.

Tabelilik bağlayıcıları isə yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir.

Tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarının özləri də bir neçə növdə olur. Bağlayıcıların bu təsnifatını əsas götürərək dastandan seçilmiş nümunələrə baxaq:

Tabesizlik bağlayıcıları:

1) **Birləşdirmə bağlayıcıları (və, ilə, la, lə).**

Çala bilən yigidə **oqla** qılncdan bir çomaq yeg [5, s. 49].

Və ya:

Həsənle Hüseynin həsrəti su,

Bağ **və** bostanın ziynəti su

Ayişə **ilə** Fatimənin nigahı su [5, s. 71].

2) **Qarşılaşdırma bağlayıcıları (amma, ancaq, lakin, halbuki, isə, fəqət).**

Nümunələrə baxaq: **Amma** azğın dinli kafərdi, xub yerdə tuş oldı [5, s. 113].

Aslanla qara buğranın yüzün görməmişlərdi, **ancaq** buğa buyuzunda həlak olmuşlardı [5, s. 137].

Dastanda müasir dilimiz üçün işlək olmayan, “**amma**” bağlayıcısının sinonimi kimi işlənən **vəli** bağlayıcısına rast gəlirik. Məsələn: **Vəli** sən yaman yerdə dustaq oldun, oğul! [5]. (**amma** mənasında).

Bundan başqa dastanda **amma** bağlayıcısının fonetik dəyişikliyə uğrayaraq **əmma** kimi işlənməsinin də şahidi oluruq:

Əmma bizim bir bəgümüz oğlu vardır, bu üç nəsnəyi ona ərnağan aparsavuz gərək idi [5].

3) **Bölüşdürmə bağlayıcıları (ya, və da, və da ki, və ya, və yaxud, yaxud da, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə də).**

Nümunələrə diqqət yetirək: Qalqubanı yigitlərim, yerinizdən uru durun, bu qara eyib bana **ya** bəndəndir, **ya** xatundandır – dedi [5, s. 54].

Ya varmıyam? **Ya** gələm, **ya** gəlməyəm.

Ya qara buğranın köksi altında qalam **və ya** buğranın buyuzundan ilişəm [5, s. 138].

Dastanın dilində müasir dilimiz üçün işlək olmayan, lakin tarixən bölüşdürmə funksiyasını yerinə yetirən “**gərək - gərək**” bağlayıcısı ilə rastlaşırıq.

Məsələn: **Gərək** bəni öldürün, **gərək** diri gömün və ya

Gərək tursun, **gərək** getsün [5].

Göründüyü kimi bu nümunələrdə “**gərək - gərək**” bağlayıcısı **və, və da** mənasında işlənməmişdir.

4) **İştirak bağlayıcıları (həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, o sıradan, nəinki, hətta, habelə, həmçinin, da, də).**

Dastandan seçilmiş nümunələrə baxaq: **Həm** səninlə ox atalım **və həm** səninlə gürəşəlim [5, s. 88].

Dastanda “**da – də**” mənasında işlənən **dəxi** bağlayıcısına rast gəlirik:

Kafərlər **dəxi** bunları qarşıladılar [5, s. 108].

Əgər sənin atun mənim atumu keçərsə, onun atını **dəxi** keçər [5, s. 87].

Bəzi hallarda **“dəxi”** sözünün qüvvətləndirici ədat kimi də işlənməsinin şahidi olurduq:

Bir dəxi kimsə yazı yerdə yoldaş qoyub qaçmaya (**bir dəxi – bir daha** mənasında) [5, s. 116].

5) **İnkərlıq bağlayıcıları (nə, nə də, nə də ki):**

Nə oğlan yenər, **nə** buğa yenər [5, s. 56].

Təbəllik bağlayıcıları:

1) **Aydınlaşdırma bağlayıcıları (ki, belə ki).**

Dəli bəg dilədi **ki**, Dədəyi dəpərə çala [5, s. 90].

Bin buğa gətirün **kim**, maya görməmiş ola

Bin də **ki** aygır gətirün **kim**, heç qısağa aşmamış ola [5, s. 90].

Göründüyü kimi, **“ki”** bağlayıcısı **“kim”** şəklində də işlənmişdir.

2) **Səbəb bağlayıcıları (çünki, ona görə ki, onun üçün ki):**

Çün böylə oldu, həməni imdi iləru durmaq gərək, bəg oğlu [5, s. 88].

Qeyd edək ki, dastanda **“çünki, onunçün ki”** bağlayıcısı işləkdir. Məsələn: **Anıncün ki**, “Məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıx qəmənlə savaşa” – deyirdi.

3) **Şərt bağlayıcıları (əgər, hərgah, madam ki, voxsa, bir halda ki və s.).**

Nümunələrə baxaq: **Əgər** ərdir, **əgər** övrətdir, qorxusu ağac [5, s. 77].

Və ya

Əgər sənin oğlun olmasaydı, bizim malımız Gürcüstanda getmişdi [5, s. 86].

Yoxsa, a Qazan, ayağından sərmüzə atayınmı? [5, s. 119].

Nə qarqarsan bana, ağam Qazan,

Yoxsa köksündə yoxmıdır iman? [5, s. 73].

Qeyd edək ki, **“yoxsa”** bağlayıcısı dastanda ən çox işlənən bağlayıcılardandır.

Qanturalı aydır: “Baba, bu sözü sən mana diməmək gərək idin, **çünki** dedin, əlbəttə varsam gərək [5, s. 137].

Bu nümunədəki **çünki – madam ki, bir halda ki** bağlayıcısı mənasında işlənmişdir.

Beləliklə, nümunələrin sayını artırmaq olar. Dastandan gətirdiyimiz bütün nümunələr belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tarixi inkişaf prosesində bu köməkçi nitq hissələri bəzi fonetik dəyişikliyə məruz qalsalar da, müasir dilimizdə işlənən köməkçi nitq hissələrindən bir o qədər də fərqlənmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya III hissə, Bakı, 2007
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, 2000
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: ADPU, 1991
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Bakı: Kitab klubu MMC, 2018.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan universiteti, 1990
7. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, köməkçi nitq hissələri, Qoşma, Ədat, Bağlayıcı

Ключевые слова: эпос «Китаби-Дада Горгуд», вспомогательные части речи, вложение, суффикс, конъюнкция

Keywords: “Kitabi-Dada Gorgud” epos, auxiliary parts of speech, postposition, particle, conjunction

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında köməkçi nitq hissələri

Xülasə

Bu məqalə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən köməkçi nitq hissələri haqqındadır.

Məqalədə ilk növbədə dastan haqqında məlumat verilir və qeyd olunur ki, dastan ədəbi dilimizin formalaşmasında, zənginləşməsində misilsiz xidmətlərə malikdir.

Sonra, müasir Azərbaycan dilində işlənən köməkçi nitq hissələrinin (ədat, qoşma, bağlayıcı) mənacə növləri əsas götürülərək dastandan seçilmiş nümunələr tədqiq olunur.

Yekun olaraq qeyd olunur ki, dastanda işlənən köməkçi nitq hissələri bəzi fonetik dəyişikliyə uğrasalar da müasir Azərbaycan dilində işlənən köməkçi nitq hissələrindən fərqlənmir.

Вспомогательные части речи в эпосе “Китаби-Дада Горгуд”

Резюме

Эта статья посвящена вспомогательным частям речи, использованным в эпосе “Китаби-Дада Горгуд”.

Прежде всего, в этой статье дается информация об этой саге, и отмечается, что эта сага имеет несравненные услуги в формировании и обогащении нашего литературного языка.

Затем мы исследовали избранные примеры из этой саги на основе типов значений вспомогательных частей речи (послелог, частица, союз), используемых в современном азербайджанском языке.

Наконец, отмечается, что, хотя вспомогательные части речи, используемые в саге, претерпели некоторые фонетические изменения, они не отличаются от вспомогательных частей речи, используемых в современном азербайджанском языке.

Auxiliary parts of speech in the “Kitabi-Dada Gorgud” epos

Summary

This article is about the auxiliary parts of speech which had been used in the “Kitabi - Dada Gorgud” epos.

First of all, in this article, it have given an information about this saga and it is noted that this saga has incomparable services in the formation and enrichment of our literary language.

Then we have explored the selected examples from this saga based on the meaning types of the auxiliary parts of speech (postposition, particle, conjunction) used in the modern Azerbaijani language.

Finally, it is noted that, although the auxiliary parts of speech used in the saga have undergone some phonetic changes, they does not differ from the auxiliary parts of speech used in the modern Azerbaijani language.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

КЛАССИФИКАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ И АНТОНИМОВ

Советский лингвист и фразеолог А.В. Кунин выделил три типа фразеологических синонимов: идеографические, стилистические и стилистико-идеографические:

1. *Идеографические синонимы.* Идеографические синонимы отличаются

Возможны и смешанные синонимично - антонимичные группы .

1. В состав синонимического гнезда входят фразеологические синонимы, содержащие общие компоненты, но не содержащие синонимичных компонентов: например, to have a (good) head on one's shoulders - to have one's head screwed on right (или the right way).

2. В состав синонимического ряда входят фразеологические синонимы, содержащие как синонимичные, так и несинонимичные компоненты: (as) clear as day (или daylight) - (as) plain as a pikestaff (или as the nose on your face).

3. В состав синонимической группы входят фразеологические синонимы, не имеющие ни синонимичных, ни общих компонентов: down at heel - out at elbow.

Что касается фразеологических антонимов, то в английском языке существует 2 вида классификации фразеологических антонимов: оттенками значения. При совпадении архисем, то есть, родовых сем, они различаются дифференциальными семами при одинаковой или различной образности. Примером могут служить полуконтрастные фразеологические синонимы типа as the devil - like the devil.

2. *Стилистические синонимы.* Стилистические синонимы обозначают одно и то же понятие, но различаются стилистической принадлежностью. Так, к примеру, понятие «умирать» выражают многие фразеологические единицы, различающиеся в стилистическом отношении. На это указывают стилистические пометы: to go the way of all flesh (книжн.), to go to one's last home (эвф.), to go up the flume (амер. сленг) и др.

3. *Стилистико-идеографические синонимы.* В синонимах этого типа наблюдаются как чисто семантические, так и стилистические различия, например, фразеологические единицы (right) under smb.'s nose и within a stone's throw of smth. - поблизости от.

Приведенное выше деление фразеологических синонимов на три группы является в известной мере условным вследствие отсутствия стабильности в стилистических различиях, так как жаргонизмы обычно устаревают или переходят в разряд разговорных оборотов. Разговорные обороты в свою очередь часто становятся достоянием общелитературного пласта языка. По мнению А.В. Кунина фразеологические синонимы входят в состав синонимических гнезд, синонимических рядов и синонимических групп. Структурная и семантическая.

Согласно классификации И.В. Арнольд, в соответствии с лексико-грамматической характеристикой выделяют следующие типы фразеологических антонимов. Глагольные: to mis the bus - to explore every avenue.

2. Субстантивные: a bed of roses - a bed of thorns.

3. Адъективные: as weak as water - as strong as a horse.

4. Адвербиальные: under the weather - up to the mark.

А.В. Кунин выделяет несколько семантических типов фразеологических антонимов в современном английском языке..

1. Тип «начинать» - «переставать»: to put (set) smth. on foot - to ring down the curtain (= to ring the curtain down).

2. Тип «действие» - «уничтожение результата действия»: loosen one's (или the) purse strings - tighten one's (или the) purse strings.

3. Тип «хорошо» - «плохо», «правильно» - «неправильно», «честно» - «нечестно»: to come to the right shop - to come to the wrong shop; to earn an honest penny - to live by one's wits; fair play - foul.

4. Тип «больше» - «меньше»: количество: (as) plentiful as blackberries - (as) scarce as hen's teeth (амер., австрал.); расстояние: at close quarters, cheek by jowl, at one's elbow, (right) under one's nose - a far cry from. вес, сила, скорость: (as) heavy as lead - (as) light as a feather (или as a thistle down); (as) strong as a horse - (as) weak as a cat (kitten или water); at a snail's pace - at breakneck speed. абстрактные качества (простой - сложный, преувеличивать - преуменьшать и др.): child's play - Herculean task, to make a mountain out of a molehill - to make little of smth.

5. Разные антонимы: богатство - бедность: (as) rich as Croesus - (as) poor as a church mouse; душевные качества: a heart of gold - a heart of stone, stone heart, stony heart; красота - уродливость: (as) pretty as a picture - (as) ugly as sin; настроение человека: to keep a stiff upper lip, to keep one's chin (или pecker) up - to lose heart; опыт - отсутствие опыта: old bird - spring chicken; эмоциональные и интеллектуальные свойства: (as) gentle as a lamb - (as) hard as nails; (as) straight as a die - (as) crooked as a dog's hind leg (амер.); понятие запоздалости или своевременности действий: to take time by the forelock - to hang fire; to lay on the table - on the dot, behind the time.

Особенно распространена фразеологическая антонимия среди фразеологических единиц, обозначающих волю, чувства человека, состояние, желание: with a good grace - with a bad grace; good faith - bad faith; to take heart - to look blue;

³⁷ АУЯ, ст. 19

to carry one's head high - assume airs; to sing small - to eat dirt. Число групп можно было бы увеличить, но и выделенных достаточно, чтобы показать контрастность значений фразеологических единиц в различных семантических группах.

Согласно А.В. Кунину, фразеологические антонимы бывают одностилевыми и разностилевыми. Одностилевые фразеологические антонимы относятся к одному функциональному стилю и не различаются экспрессивно-эмотивными характеристиками, например, *with a heavy heart* - *with a light heart*. Разностилевые фразеологические антонимы относятся к различным функциональным стилям. Примером разностилевых антонимов могут служить общелитературная фразеологическая единица *to lose heart* и разговорно-фамильярная фразеологическая единица *to keep one's chin* (или *pecker*) up.

Фразеологические антонимы входят в состав антонимических гнезд, антонимических рядов и антонимических групп.

1. В состав антонимического гнезда входят фразеологические антонимы, содержащие как антонимичные, так и общие компоненты: *to be quick in the uptake* - *to be slow in the uptake*.

2. В состав антонимического ряда входят фразеологические антонимы, содержащие только антонимичные компоненты, но не имеющие общих - неслужебных слов: (as) *drunk as a lord* - (as) *sober as a judge*; *to smb.'s face* - *behind smb.'s back*.

3. В состав антонимической группы входят фразеологические антонимы, не имеющие ни антонимичных компонентов, ни общих неслужебных слов: *at a snail's pace* - *at breakneck speed*; *beat about* (или *around*) *the bush* - *to come to the point*.

4. Возможны и смешанные синонимично-антонимические группы: *to hold one's tongue*, *to keep one's mouth shut* - *to let the cat out of the bag* (или *let the cat out*), *spill the beans*; *to sit on one's hands*, *twiddle one's thumbs* - *to sweat one's guts out*, *to work one's fingers to the bone*.

В состав синонимично-антонимических групп часто входят разностилевые фразеологические антонимы. Так, общелитературная фразеологическая единица *to come into the world* - *go over to the (great) majority* (шутл.), *go the way of all flesh* (книжн.), *go to one's last (long) home* (эвф.) и др.

Итак, существует три типа фразеологических синонимов: идеографические, стилистические и стилистико-идеографические.

Что касается фразеологических антонимов, существуют различные классификации фразеологических антонимов. Так, например, А.В. Кунин различает одностилевые и разностилевые фразеологические антонимы. И.В. Арнольд, в соответствии с лексико-грамматической характеристикой выделяет глагольные, субстантивные, адъективные и адвербиальные типы фразеологических антонимов. (Right) *under smb.'s nose* - *within a stone's throw of smth.* Данные фразеологические синонимы имеют как чисто семантические, так и стилистические различия. Архисемой обеих ФЕ является обозначение расстояния, но первая означает непосредственную близость, а вторая - очень близкое расстояние. Кроме того, первая ФЕ относится только к людям, а вторая к местности, зданиям и т.п. Первая ФЕ является разговорным оборотом, а вторая - общелитературным. Кроме того, данные ФЕ являются эмотивно нейтральными и не выражают никакой оценки.

Beat smb to a frazzle - *to a pulp* - *kick the crap out of smb* - *put out smb's light*. Все они имеют одно общее значение «избить», но отличаются в стилистическом плане. Если единица *put out smb's light* относится к литературно-разговорной сфере общения, то все остальные синонимические ей фразеологизмы употребляются в фамильярной, разговорно-обиходной речи. Понятие «умирать» выражают многие фразеологические единицы, различающиеся в стилистическом отношении. На это указывают стилистические пометы: *to go the way of all flesh* (книжн.), *to go to one's last home* (эвф.), *to go up the flume* (амер. сленг). Таким образом создается серия фразеологических синонимов с одним опорным словом - глаголом *to go*.

Попридержаться язык - *to keep one's mouth shut* (разг. фам.) - *to keep one's trap shut* (груб, сленг).

Аналогичным образом болтать - *to shoot off one's mouth* (разг. фам.) - является синонимом грубого сленга *to shoot off one's trap*. Слово *trap*, являющееся синонимом слова *mouth*, придает фразеологизмам грубую окраску. *Have a head on one's shoulders* - *have one's head screwed on (the) right way*. Первая ФЕ чаще употребляется в сфере бизнеса, а вторая в разговорной речи.

Far away - *where the devil lives*. Фразеологизм *far away* является общеупотребительным, в свою очередь фразеологизм *where the devil lives* является только разговорным.

To put somebody in a passion - *to stand somebody up on his ear* (амер. сленг). Первая фразеологическая единица употребляется в литературной речи, вторая является американским сленгом и не может употребляться в художественной литературе.

To cry over and over, *to cry one's eyes*, *to cry all through*.

Каждый последующий синоним из этого примера называет более интенсивное действие по сравнению с предыдущим.

К таким ФЕ также относятся: *hammer and tongs* - *tooth and nail*.

Down at heel - *out at elbow*. Первая ФЕ может относиться к наружности и небедного человека, а вторая ФЕ относится только к бедному человеку.

To bid fair - to make a promise. Не смотря на то, что данные ФЕ означают «обещать», используются они по-разному: первая ФЕ используется в значении сулить (хорошее), казаться вероятным, вторая ФЕ имеет наиболее общее значение: обещать, давать обещание.

Draw a long bow - make a mountain out of a molehill. Архисемой обеих фразеологических единиц является «отношение к чему-либо». Но оттенком первой фразеологической единицы является «рассказывать небылицы», а второй - «проявлять беспокойство, тревогу».

Keep clear of - give a wide berth. Первый синоним означает - избегать, держаться на расстоянии, держаться подальше от кого-л. или чего-л., второй - избегать человека, обходить тему разговора, объезжать (какое-л. место).

Ashell - likehell. У данных синонимов одинаковая образность. Однако, оборот с союзом as является интенсификацией признака, а оборот с союзом like - интенсификацией действия, процесса.

To get smb.'s goat - to get smb.'s monkey up (разг.)

To go fifty-fifty - to go halves - to go share and share-alike. Данные фразеологизмы являются фразеологическими синонимами и образуются вокруг глаголов to get и to go.

To have a difference - to have a disagreement - to have a quarrel - to have words. Данные ФЕ образуют синонимичный ряд вокруг общего глагола to have.

Приведенные выше примеры вполне взаимозаменяемы в любых контекстах.

Приведем примеры фразеологических синонимов, компоненты которых являются синонимами в свободном употреблении:

(As) clear as day (day-light) - (as) plain as a pikestaff (as the nose on your face). Слова clear и plain являются синонимами.

Аналогично, as) right as rain - (as) fine as silk. В данном примере слова right и fine являются синонимами.

(As) crazy as a fox - (as) mad as a march hare (as a hatter). Так же, как и в вышеуказанных примерах, слова crazy и mad являются синонимами.

Play the fool - act (play) the (giddy) goat. Act-play-синонимы.

Однако не всегда фразеологические синонимы имеют схожие элементы в составе фразеологизма. В таком случае о значении ФЕ можно догадаться по контексту либо при помощи фразеологического словаря:

(As) nutty as a fruitcake (сленг) - like a bear with a sore head. The whole idea is as nutty as a fruitcake. If his newspaper doesn't arrive by breakfast time, he's like a bear with a sore head. Like wildfire - like one o'clock - (as) quick as lightning. Scandal spreads like wildfire around this office. The new dance has caught on like like one o'clock in all the popular clubs. Quick as greased lightning, the thief stole my wallet.

Put one's head together - to lay heads together - to take(hold) counsel.

They put their heads together to discuss their plan of action.

If we put our heads together, I know we can come up with a design that really works.

Part of her work is to take counsel families when problems arise.

Исходя из вышеприведенного анализа ФЕ, можно сделать вывод, что фразеологические синонимы отличаются стилистической окраской, степенью интенсивности и оттенками в значениях. Фразеологические синонимы могут строиться вокруг одного глагола. Фразеологические синонимы не всегда имеют схожие элементы в составе фразеологизма. В таком случае о значении ФЕ можно догадаться по контексту.

Фразеологические синонимы это не обязательно ФЕ с различным происхождением, это могут быть и слова из разных стилей. Это явление характерно для языка юридических документов и текстов юридического характера, материалов публицистического жанра, разговорная речь. Очень часто к этому стилистическому средству прибегают в ораторской речи. Например, научные термины в популярных текстах часто дополняются нейтральным, общеупотребительным фразеологическим синонимом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М.: 1996
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Издание второе, переработанное, М., 1996
3. Кунин А.В. О фразеологической вариантности и структурной синонимии в современном английском языке // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. - Вологда, 1965. с.32-33.4.
4. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Volume Phrase, Clause & Sentence Idioms. A.P. Cowell. R. Mackin & I.R. McCaig. Oxford University Press, 1984.

Xülasə

Təqdimolunmuş məqalədə frazeoloji sinonimlərvə antonimlərin təsnifatına nəzər salınır. Sovet dilşünas alimi və frazeoloq A.V.Kunin tərəfindən frazeoloji sinonimləri üç növə bölünməsi məsələsinə hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər salınır.

Summary

The presented article deals with the classification of phraseological synonyms and antonyms. Phraseological synonyms and antonyms divided into three types by Soviet linguist and phraseologist A.B.Kunin are dealt in this article.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Qafarova Səməngül Hüsü qızı³⁸

AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNİN İNKİŞAF YOLLARI

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin 70-80-ci illərdə müəyyən inkişaf yoluna qədəm qoydu, desək, səhv etmərik. Bu dövrdə yeni məktəb uğrunda aparılan mübarizə uşaq ədəbiyyatı uğrunda mübarizə ilə üst-üstə düşdü. Hər iki sahədə paralel şəkildə və qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edərək səmərəli nəticələr əldə edildi. Bu zaman çap olunmuş dərsliklər və toplular daha qənaətbəxş hesab olunurdu. XIX əsrin 80-ci illərindən mətbuat maarif, dərslik məsələləri ilə bağlı meydana çıxan ana dilinin təmizliyi, saflığı, kütləvi inkişafı uğrunda mübarizə məhz XX əsrin ilk onilliyində öz bəhrəsini verirdi.

Milli dil - ana dili problemi milli inkişafı milli özünütanıma kontekstində götürülür, Azərbaycan xalqının öz milli varlığına dərin köklərlə bağlı olan maarifpərvər və demokratik əhvali-ruhiyyəli ziyalıları ana dilinin hər vasitə ilə inkişafı və təşəkkülü uğrunda mübarizə aparırdılar. Ana dili uğrunda aparılan mübarizə xalqın milli mənlilik şüurunun yüksəldiyini göstərən cəhət idi. Ziyalıların hadisələrə milli mənafe baxımından yanaşması, milli dilin inkişafı üçün mənəvi psixoloji şərait yaradırdı. Milli dilin inkişafına şərait yaradan əsas amillərdən biri də, ana dili ibtidai məktəb uğrunda mübarizənin güclənməsi idi. Aparılan mübarizənin nəticəsində ibtidai məktəb şəbəkələri genişlənməyə başladı, burada dərslərin ana dilində keçirilməsinə nail oldu. Bu da ana dili məktəblərdə oxu materiallarına ciddi ehtiyac yaratdı. Qarşıya bir çox çətinliklər çıxdı, əsrlər boyu uşaqlar üçün oxu materialları kimi istifadə olunan bir çox didaktik məzmunlu əsərlər uşaqların mənəvi-psixoloji tələblərini, yaş və maraq dairələrini nəzərə almadığı üçün yararsız hesab olunmağa başladı.

Məktəblərdə ana dilinin əsas fənn kimi keçirilməsi və buna kifayət qədər saat ayrılması uşaqların təlim və tərbiyəsinə müsbət təsir göstərə biləcək bədii qiraət materialları yaratmaq zərurətini ortaya atırdı. 1875-ci ildən nəşrə başlayan ilk milli mətbuat orqanı “Əkinçi” Azərbaycan maarifçilərinin o zaman üçün əsas ideya tribunası oldu. “Əkinçi” iki cəhətdən təqdirəlayiq iş görürdü: birinci cəhət qəzetin bütün gücü realist ədəbiyyat uğrunda apardığı mübarizə ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə qəzet realist ədəbiyyatın tərkib hissəsi kimi həm də realist uşaq ədəbiyyatını yaratmaq işinə xüsusi diqqət edir. Qəzet uşaqların dərsdən sonra oxuması üçün mütaliə kitablarının da yoxluğunu nəzərə çatdırır və zərurəti döndə-döndə qeyd edirdi.

“Əkinçi” qəzetinin qiraət materiallarına qarşı olan etirazı “Ziya” qəzetində də öz əksini tapırdı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına göstərdiyi təsir baxımından “Kəşkül” qəzetinin xidmətləri ayrıca qeyd edilməlidir. “Əkinçi” və “Ziya” qəzetləri mövcud qiraət materiallarını yararsız hesab edirdi, amma “Kəşkül” bu sahədə əməli fəaliyyət göstərirdi. Şərq və Qərb ədəbiyyatının bəzi nümunələrini dilimizə çevirir, qəzetin səhifələrində çap etdirirdi. Digər tərəfdən isə bizim şairlərə nümunə kimi göstərir və onları millət balaları üçün bu tipli əsərlər yazmağa sövq edirdi. XX əsrin əvvəlləri üçün mübarizə və təkliflərin həddü genişləndi, mənası daha tutumlu məziyyət kəsb etdi. Lakin ədəbi-pedaqoji iqlim nə qədər dəyişsə, saflaşsa da təcrübənin azlığı istər-istəməz özünü göstərirdi. Tam mütərəqqi mövqedə dayanan ziyalıların özləri də bəzi dillərə məxsus xüsusiyyətləri dilimizə gətirirdilər, təsir altına düşürdülər. Məsələn: M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm”, R.Əfəndizadənin “Türk qiraəti”, A.Şaiqin “Türk qiraəti” kitabı belə nümunələrdəndir [Məmmədov E., 1977].

XIX əsr Azərbaycan xalqının həyatında mühüm ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və pedaqoji hadisələri ilə fərqlənir.

Yeni dünyəvi məktəblərin açılması, məktəb və maarif hərəkatının canlanması xalqın həyatında daha əhəmiyyətli məna kəsb etdi. Bir sıra xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül taleyi də yeni pedaqoji həyatla sıx surətdə bağlıdır. 1829-cu ilin avqustun 2-də Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi və bununla Azərbaycanda Avropa tipində məktəblər açmağın rəsmi tarixi başlandı. Həmin məktəblərin tədris planına bir fənn kimi Azərbaycan dili də daxil edilmişdi, əsrin son rübündə rəvac tapan “rus-müsəlman” və ana dili məktəbləri isə ictimai - mədəni və pedaqoji aləmdə misilsiz mütərəqqi nəticələr doğurdu. Hökumətin 1870-ci ildə təhsil haqqında qaydalarla bağlı qərarından sonra ilk dəfə 1875-ci ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində “rus-müsəlman” məktəbi fəaliyyətə başladı. Çox keçmədən Bakıda belə məktəblərin sayı 10-a çatdı, əsrin sonuna doğru Şuşada, Gəncədə, Şamaxıda, İrəvanda belə məktəblərin sayı getdikcə çoxalmağa başladı. Ana dili məktəblərinin yaranmasında Azərbaycan ziyalılarının böyük əməyi və zəhməti olmuşdur. S.Ə.Şirvaninin Şamaxıda, S.Vəlibəyovun, M.Nəvvabın Şuşada, M.T.Sidqinin Ordubadda (“Əxtər”), Naxçıvanda, Məşədi Molla İsmayıl Kazımovun İrəvanda açdıqları ana dili məktəbləri pedaqoji həyatda növbəti və həm də çox əhəmiyyətli nailiyyəti idi. Yeni quruluşda, yeni tiptə məktəblərin açılan qapıları Azərbaycanın öz pedaqoji keçmişi ilə vidalaşmasında mühüm rol oynadı. Orta əsrlərin uzunömürlü pedaqoji mühitində hökmran olan ərəb-fars dilləri Azərbaycan dilində təhsil və ana dilinin tədrisi xalqın ixtiyarından çıxmışdı. Buna görə də ana dilində nə bir dərslik, nə də yazılı ədəbiyyat, bilavasitə uşaqlar üçün bədii əsərlər yox səviyyəsində idi. Sanki qələm susmuş və bilavasitə uşaqlar üçün bədii sərvət yaranmaqdan ötrü fürsət düşməmişdi. Rus dilində açılmış qəza məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi isə uşaq ədəbiyyatı yaratmağın kəskin tələbəçisi və yaradıcısı yox, yalnız təkanverici və müjdəçisi ola bildi. Çünki milli ədəbiyyat yalnız milli dildə yazılmış kitablarda rəvac tapa bilirdi. Hökumət üçün Azərbaycan dilində - müstəmləkə xalqının dilində dərslik və kitabların yaradılması qətiyyətli maraqlı deyildi. Bunun üçün təxirəsalınmaz və qətiyyətli addımlar atmaq lazım idi. O mənada ki, tədris olunan predmet üçün proqram, tədris vəsaiti, dərslik və kitablar tələb olunurdu. Uşaq ədəbiyyatının yaranması üçün ana dilində yaradılacaq dərsliklərə böyük ümid bağlamaq olardı, əlbəttə, bu dərsliklərin özü də tez və asan başa gəlmədi. S.Ə.Şirvaninin 1878-ci ildə hazırladığı, lakin çap etdirə bilmədiyi “Rəbiül-ətfal”

³⁸ Bakı Slavyan Universitetinin dosenti, GulHusu01@gmail.com

kitabına qədər cəmi iki vəsaiti - Dementyevin “Əlifba”, “İlk oxu üçün təmsillər və povestlər” və M.Ş.Vazeh, İ.Qriqoryevin 1850-ci ildə tərtib etdikləri “Kitabi - türki” dərsliyi var idi. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını, həm də yeni tipli məktəbin ehtiyacı doğurmuş və onun yaranmasını zəruri etmiş, pedaqoji həyatın tərəqqisi ilə uşaq ədəbiyyatının yüksəlişi mütənəssib ahənglə paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Ana dilində uşaqlar üçün kitabların nəşri sahəsində çox ləng və zəif addımlar atılmışdır. Lakin yaxşı cəhət burası idi ki, xalqın mədəni-pedaqoji tarixində belə bir təşəbbüsün bünövrəsi qoyulmuşdur. Çarizm siyasəti hər vaxtla Azərbaycanın maarif və təhsil sistemində ciddi bir etinasızlıq göstərirdi. Rus dilində olan məktəblərdə ana dilinə həftədə cəmi iki saat vaxt verilmişdir. Dövlətin əsarət altına aldığı xalqın dilinin tədrisində laqeydliyi nəticəsində istər keçən əsrin 30-40-cı illərində, istərsə də daha sonralar bəzi məktəblərdə türk dilinin varlığı yoxluğuna bərabər idi [Hacıyev A., 1989]. Hökumət Azərbaycanda ədəbiyyat yaratmaq, mədəniyyət yaymaq arzusunda və xalqın övladları üçün heç bir mənəvi sərvət yaratmaq niyyətində deyildi. Onların istəyindən asılı olmayaraq irəliyə doğru böyük bir addım atılmışdı. Ana dili istər-istəməz mədəni-pedaqoji səhnəyə daxil olmuşdu. Bu, uşaq ədəbiyyatının yaranmasının ilkin şərtləri idi. Lakin həmin ədəbiyyatın təşəkkülü üçün bundan əlavə oxucu auditoriyası yaranmalı, nəhayət bu işin əzabına qatılşa bilən, onun öhdəsindən gələ bilən istedad da meydana çıxmalı idi. Ana dilində kitabların nəşri üçün məkanın mövcudluğu da bu işə təsirsiz qala bilməzdi. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan ədəbi-mədəni və pedaqoji həyatı uşaq ədəbiyyatına münasibətdə belə bir keçid dövrünü yaşayırdı.

70-ci illərdən etibarən ölkə özünün mədəni təsərrüfatında, maarif həyatında intensiv inkişaf dövrünə qədəm qoyur. Milli mətbuat və teatrın təşəkkül tarixi də həmin onilliyin payına düşür. Ana dili və rus-müsəlman məktəblərinin açılması, ana dili tədrisinin genişlənməsi və bununla bağlı dövrün zərurəti nəticəsində yeni tipli məktəbin partası arxasında əyləşən kiçik yaşlılar - sabahın vətəndaşı, xalqın gələcəyi olmağa hazırlaşanlar həyat və bilik öyrənmək, mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün məhz öz dillərində bədii sərvət tələb edirlər. Tələbi başa düşən, onun qeydinə qala bilən doğma dilini sevib bütün varlığı ilə onun inkişafına çalışan ziyalı və bədii istedad sahiblərinin də yetişməsi sayəsində tələbin ödənilməsi üçün daha gözləmək lazım gəlmirdi. 70-80-ci illərdə S.Ə.Şirvani və onun ardınca A.O.Cernyayevski, S.Vəlibəyov, H.Qaradaği, C.Ünsizadə, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, M.Ə.Növrəs, Ə.Nəzmi, A.Şaiq, S.Ə.Şirvani, S.S.Axundov, A.Səhhət, İ.Musabəyov, Y.V.Çəmənəminli, A.Divanbəyovlu, H.Cavid, Əli Fəhmi, T.Şahbazi, M.S.Ordubadı, Ə.Məmmədcanlı, M.C.Paşayev və b. uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında, inkişafında böyük əməli və nəzəri işlər görürlər.

XIX əsrin ikinci yarısı xalqın həyatında bir-birindən əhəmiyyətli, bir-birindən əlamətdar ədəbi-mədəni hadisələrlə zəngindir. Elə bil ki, müasir mədəni dünyaya çatmaq üçün bütün gücü birdən-birə səfərbərliyə almaq, geniş miqyaslı ədəbi-mədəni yürüşə başlamaq lazım gəlmişdi. “Şərq, xarakteri dram yaratmış” - fikrini Hegel söyləməklə inkişafa qiymət vermişdi. Realist nəsrin bünövrəsi qoyulmuş, milli teatr, milli mətbuat, milli məktəblər yaradılmış, dram, faciə, komediya, povest, roman, səyahətnamə janrlarının mükəmməl nümunələri meydana çıxmış, xalqın, vətənin və gənc nəslin taleyini düşünən, bunun üçün əməli tədbirlər görməyə çalışan fədakar ziyalı dəstəsi yetişmişdi.

Uşaq ədəbiyyatı da mədəni-tarixi inkişafın məhz belə bir coşğun çağında dirçəlməyə başladı, pərvəriş tapdı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tam, yetkin milli orijinal keyfiyyətə malik olmaq mənasında poeziyanın təşəkkül tarixi zamanca nəsrə qabaqladı. Bunun müəyyən səbəbləri var idi. Çünki, Azərbaycanda nəsr hələlik elə zəngin təcrübəyə, qədim keçmişə malik deyildi, halbuki, poeziyanın çoxəsrlik tarixi şərəfli ənənələri var idi. Elə uşaq ədəbiyyatını əməli şəkildə yaradanların özləri də fitrətən yazıçı yox, şair idilər. Bu, uşaq nəsrinin təşəkkül taleyində də öz rolunu ifa etməli oldu.

Uşaq ədəbiyyatının 80-ci illərdən başlayaraq 1905-ci ilə qədərki təxminən iyirmi beş illik dövrdə inkişafını ləngidən əsas səbəblərdən biri də uşaq əsərlərinin nəşri ilə əlaqədar qarşıya çıxan çətinliklər idi. Bir də nə uşaq mətbuatının olmaması, min bir əziyyətlə yazılmış dərsliklər və qiraət kitablarının özü belə məhdud miqdarda və həm də böyük çətinliklərdən sonra nəşr olunurdu. 1905- 1907-ci illər inqilabı ərəfəsində və ondan sonrakı dövrdə vəziyyət nisbətən dəyişdi. Çünki hər yerdə olduğu kimi Azərbaycanda da milli dil uğrunda mübarizə qığılcımları görünürdü. Hələ XIX əsrin 90-cı illərindən meydana çıxan, ana dilinin saflığı, təmizliyi və kütləvi inkişafı uğrunda aparılan mübarizə, məhz XX əsrin ilk onilliyində öz əməli bəhrəsini göstərdi. Azərbaycan xalqının öz milli varlığının dərin köklərlə bağlı olan maarifpərvər və demokratik əhvali-ruhiyyəli ziyalıları ana dilinin hər vasitə ilə inkişafı uğrunda mübarizəni davam etdirdilər. Ana dili uğrunda aparılan mübarizə xalqın milli mənlilik şüurunun yüksəldiyini göstərən cəhət idi. Ziyalıların hadisələrə milli mənafe baxımında yanaşmağı, milli dilin inkişafına münbit şərait yaradırdı. Milli dilin inkişafına şərait yaradan əsas amillərdən biri də ana dilli ibtidai məktəb uğrunda mübarizələrin nəticəsində ibtidai məktəb şəbəkələri genişlənməyə başlaması idi. Burada ana dilində dərslərin keçilməsinə nail olundu. Ədəbiyyat uşaq aləminin ayrılmaz bir hissəsidir. Gerçəkliyi bədii vasitə ilə təcəssüm etdirən həyat və həyat sınaqlarından üzünə çıxmaq üçün ən mühüm vasitə olan ədəbiyyatdır. İnsanın dünyagörüşünü formalaşdıran, estetik hissləri tərbiyə edən uşaq ədəbiyyatıdır. O zaman insanda dünya duyumu formalaşır, vətəndaşlıq mövqeyinin simasını yaranır. Ədəbiyyat da öz növbəsində bu məzmunlu, cazibədar, parlaq varlıq olan dünyanı uşaqların öz dili ilə anlatmağa borcludur. Əlbəttə, tədqiqatçılarımızın əsərlərini, qeydlərini nəzərdən keçirəndə müxtəlif fikirlərlə tanış oluruq. Hər kəs öz fikrinin dəqiq və düzgünlüyünü qeyd edir, müxtəlif mülahizələr, sitatlar irəli sürürlər. Amma belə qənaətə gəlmək olur ki, uşaqlar nə vaxt bu dünyada yaranıbsa, elə uşaq ədəbiyyatı da o vaxtdan yaranıbdir. Çünki uşaqları sevmək, əzizləmək, laylay çalmaq, ovutmaq məgər uşaq ədəbiyyatı deyil?! Elə buna görə də Y.Brandis dünya ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixini birbaşa Ezopun təmsillərindən başladıcını göstərirdi [Orucəliyev S. 2004].

Biz uşaq ədəbiyyatını iki mövqedən izah etsək daha doğru olar: 1) uşaqlara oxunan ədəbiyyat, 2) uşaqların oxuduğu ədəbiyyat. Bu baxımdan uşaqlara oxunan əsərlərin tarixi bir neçə əsr əvvələ gedib çıxırsa, sistemli, spesifik cəhətlərə malik,

zamanın nəbzini nəzəri, müasir inkişaf səviyyəsi cəhətdən tamamlayan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin son rübündə təşəkkül tapır. Dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının da təşəkkül tadeyi də yeni pedaqoji həyatla sıx surətdə bağlıdır. Dünyəvi məktəblərin yaranması ilə orta əsrlərin uzunömürlü tərbiyə və təhsil sisteminin, pedaqoji prosesin kristal ənənəsinin sınıması, yeni dövrün uyğunluqları baxımından maarif və məktəb qaydalarının həyata keçirilməsi Azərbaycan xalqının həyatında böyük tarixi-mədəni hadisə hesab oluna bilər. Xalqın pedaqoji həyatında baş verən əhəmiyyətli cəhət də bu idi. Pedaqoji həyatın tərəqqisi ilə uşaq ədəbiyyatının yüksəlişi mütənəib ahənglə, paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Ona görə ki, uşaq ədəbiyyatı həm də yeni tipli məktəbin ehtiyacından yaranmışdı və təşəkkülündə təkanverici qüvvə isə məktəblərdə ana dilinin tədrisi olmuşdu. Orta əsrlərin pedaqoji mühitində hökmran olan ərəb-fars dilləri və o dildə tədris olunan bədii və qiraət əsərləri sıradan çıxmışdır. Ona görə də Azərbaycan dilində tədris vəsaitləri yox dərəcəsində idi. Ziyalılar, qələm sahibləri uşaqlar üçün bədii sərvət yaratmaq fikrində olsalar da, tələsməmişlər, müəyyən fürsət gözləmişlər. Uşaq ədəbiyyatının yaranması üçün yaradılacaq dərslərlərə böyük ümid bağlamaq olardı. Rus dilində açılmış qəza məktəbləri və orada istifadə olunan dərslərlər, ana dilli məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, ana dilində uşaq ədəbiyyatı yaratmağın təkanvericisi və müjdəçisi ola bilərdi. Çünki milli ədəbiyyat, yalnız milli dildə yazılmış kitablarda rəvac tapmalı idi. Çarizm üçün bu dilin inkişafı və ya bu dildə ədəbiyyatın yaranması qətiyyətlə maraqlı deyildi. Bunun üçün maarifçi-ziyalıların qətiyyəti, mübarizliyi lazım idi. Ana dilində uşaqlar üçün kitabların nəşri sahəsində çox ləng və zəif addımlar atılırdı. Ən yaxşı cəhət elə bu zəif də olsa bu addımın atılması idi. Bunu isə yalnız vətəndaş ziyalı və sənətkarlar edə bilərdi. Bu uşaq ədəbiyyatının yaradılmasının ilkin şərtləri idi. Ən ali şərtlərdən biri də bui şin əziyyətinə qatlaşa bilənlərin meydana çıxması idi. Yəni doğma dili sevib onun qeydinə qalan, bir də bu tələbi başa düşən bədii istedad sahiblərinə böyük ehtiyac duyulurdu. Bu illərdə ölkə özünün mədəni və maarif həyatında daha məhsuldar və intensiv inkişaf dövrünə qədəm qoyurdu. Milli mətbuatın və teatrın təşəkkül tarixi də həmin illərin payına düşür. Xalqın həyatında bir-birindən əhəmiyyətli ədəbi-mədəni hadisələrin zənginliyi, sanki ədəbi-mədəni yürüşə başlamaq lazım gəldiyini bürüzə vermişdi. Realist nəsrin bünövrəsi qoyulmuşdu.

Azərbaycan və rus uşaq ədəbiyyatının aparıcı, mükəmməl sahələrindən bildiyimiz kimi, uşaq nəsridir. Nəsr ədəbiyyatımızın nisbətən cavan janrıdır. Poeziyanın tarixi qədim olduğu halda nəsr əsasən, XIX əsrdə yaranmışdır. XIX əsrin II yarısından etibarən, Azərbaycan realist nəsrini milli ədəbi prosesin çox qüvvətli hissəsini ifadə etmişdir. Yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan nəsrini, milli həyatın xarakterik ənənələrini yaratmaq əzmi uğrunda mübarizəni gücləndirmişdi. A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov uşaq nəsrini öncül janra çevirməyə çalışmışlar. Onlar milli gerçəkliyi hərtərəfli əks etməyə imkan verən realist təhkiyə janrını formalaşdırmağa başlamışlar. Uşaq nəsrini iki yolla öyrədilir: birinci sinif şəraitində, ikinci mütaliə yolu ilə. Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq nəsrinin təşəkkülü ədəbiyyatın maarifçilik vəzifələri ilə əsaslanır. Gələcəyin, gənc nəslin tərbiyəsində, yenilik ruhunda böyüməsində əsas qüvvədir.

Uşaq nəsrini, müasir ziyalı insanın yaranmasından irəli gələn vəzifələri tam həyata keçirməyə çalışır. Burada yüksək əxlaqi zövq, mətinlik, mübarizlik, qorxmazlıq ruhu aşılayan ictimai-tərbiyəvi kitablarda böyük rol oynayır. Uşaq nəsrini, klassik mənəvi ənənəni davam etdirməklə, xalq həyatını daha dolğun, hərtərəfli işıqlandıraraq, mənəvi-estetik, ideya məfkurəvi tərbiyə məktəbinə çevrilmişdir. Uşaq nəsrini həm də başqa elmlərlə təmasda inkişaf edir. Bu elmlərdən – pedaqogika, psixologiya, etika, estetika, incəsənət, təbabət, dəqiq elmlərdən və s. istifadə etməklə uşaq nəsrinə hardasa, fayda verir. Bu elmlərsiz uşaq nəsrini bəsit və məzmunusuzdur. Bu nəslin inkişaf edib bir mənəbə, kamala çatmasında hər birinin özünəməxsus faydası vardır. Bu onların bəşəriyyətin qabaqcıl ideyaları ilə tanış olmağa imkan verir. Uşaq qəlbinə yol tapmaq, onu həyatın tələb etdiyi kimi, sədaqətli, təmənnaəsiz və s. şəkildə böyüməsinə yardımçı olmaq tapıntısıdır. Məna gözəlliyindən, yüksək əxlaqi fikir və məzmunundan məhrum olan əsər, uşağın mənəvi tərbiyəsində necə təsir göstərə bilər?! Məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqların tərbiyəsində rol oynaya biləcək vətənin, xalqın tarixi keçmişinə, qanlı-qadali illərinə bələd olması, bu kimi işlərin həyat yolu haqqında məlumatın verilməsi, həm də bu kimi əsərlərin dil və məzmunu etibarını uşaqların təfəkkür səviyyəsinə, ruhuna uyğun gəlməsi də vacibdir.

Dərin idraki əhəmiyyətə və estetik gözəlliyə malik olması tələb edilən uşaq ədəbiyyatı, həm də qabaqcıl dünya ədəbiyyatının seçmə nümunələrindən istifadə edərək zənginləşmişdir. Uşaq ədəbiyyatının yayılması, təsir dairəsi, mədəni əlaqəsi misli görünməmiş dərəcədə onun zənginləşməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Bir xalqı digəri ilə yaxınlaşdırən, yalnız iqtisadi-siyasi amillərdən başqa mənəvi yaxınlıq da var. Dostlaşmaq və doğmalaşmaq kimi mənəvi amilləri yaradan ədəbiyyatdır. Bu mənada, həm də uşaq ədəbiyyatı xalqımızı tanıtmış və sevdirmişdir [Vəfalı A. 1972]. Bəşər mədəniyyətinin ən nadir nümunələri XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilimizə tərcümə edilərək, milli mədəniyyətimizin xəzinəsinə daxil edilmişdir. Bunlarda bütün dünyada məşhur olan bir çox xalqlar Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələrini, nəsihatəmiz, ibratəmiz kəlamlarını, Şərq mədəniyyəti, Şərq aləmi haqqında geniş və zəngin bilik əldə etməyə imkan yaratmışdı. Həmçinin Qərbi ölkələri ədəbiyyatının da nadir nümunələri uşaqların oxu imkanlarını genişləndirmişdi. XX əsrdən başlayaraq, mütərəqqi rus yazıçılarının zəngin mündəricəli, uşaq ruhuna yaxın olan əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub, dərslərlərə daxil edildi. Bunlar Krilovun təmsilləri, A.S.Puşkinin nağılları, Lev Tolstoyun hekayələri, yalnız uşaq ədəbiyyatını deyil, həm də yeni mündəricəli Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirirdi.

İnqilabdan əvvəl məktəb dərslərlərində, qiraət kitablarında və uşaq mətbuatında V.A.Jukovski, H.M.Karamzindən, S.A.Krilovdan, A.S.Puşkindən, L.N.Tolstoydan, A.P.Çexovdan, A.S.Kuprindən, F.S.Tutaevdən, S.S.Turgenevdən və başqa rus sənətkarlarından tərcümələrə rast gəlirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsrini. Bakı, 1989.
2. Məmmədov E. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1977.

3. Vəfəli A. Bədii ədəbiyyat – yeni nəslin tərbiyəsi. Azərbaycan jurnalı, №4, 1972.
4. Vurğun S. Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq – Böyük sənət uğrunda. Bakı, 1970.
5. Orucəliyev S. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisinin xüsusiyyətləri. Bakı, 2004.

Açar sözlər: *uşaq ədəbiyyatı, uşaq nəsr, milli uşaq nəsr, yeni məktəb/*

Key words: *children's literature, children's prose, national child prostitution, new school, new textbook.*

Ключевые слова: *детская литература, детская проза, национальная детская проза, новая школа, новый учебник.*

Development ways of Azerbaijan children's prose

Summary

The native language - the problem of mother tongue is taken in the context of the national development in the meaning of national self-determination, and the educated and democratic cunning intellectuals of the Azerbaijani people, deeply rooted in their native identity, were struggling for the development and improvement of their mother tongue. The struggle for mother tongue was an indication of the nation's native consciousness rising. The intellectuals' approach to the events from the point of view of national interest, created psychological conditions for the development of the national language. One of the main factors contributing to the development of the national language was the strengthening of the struggle for the mother tongue elementary school. As a result of the struggle, elementary school networks began to expand, where the lessons were taught in their mother tongue. This created a serious need for reading materials in mother tongue schools.

The opening of new secular schools, the revival of the school and the educational movement have become more important in the life of the people. As with some other nations, the fate of Azerbaijani children's literature is closely linked to new pedagogical life. On August 2, 1829, the first charter of the Transcaucasian schools was approved and the official history of opening European schools in Azerbaijan began. The Azerbaijani language was included as a subject in the curriculum of these schools, while Russian-Muslim and Native language schools had gained unprecedented progress in the socio-cultural and pedagogical world in the last quarter of the century. For the first time after the Government's decision on education in 1870, the Russian-Muslim school in Salahli village of Gazakh was opened in 1875. Soon the number of such schools in Baku reached 10, and by the end of the century, the number of such schools in the city of Shusha, Ganja, Shamakhi and Yerevan was gradually increasing. The Azerbaijani intellectuals were a great deal of work and effort in the establishment of mother tongue schools. The mother tongue schools opened in Shamakhi, S. Valibekov, M. Navvab in Shusha, M.T.Sidgy in Ordubad ("Akhtar") in Nakhchivan, Mashadi Molla Ismayil Kazimov in Yerevan and another important achievement in pedagogical life. In the new structure, the doors of the new type of schools played an important role in welcoming Azerbaijan with its pedagogical past. Arabic-Persian languages dominated by the long-term pedagogical environment of the Middle Ages, education in Azerbaijani and their mother tongue were out of the reach of the people.

Пути развития азербайджанской детской прозы

Резюме

Проблема национального – родного языка взята в контексте национального самосознания национального развития. Просвещенная и демократически настроенная интеллигенция азербайджанского народа, глубоко связанная с корнями своего национального существования, всеми средствами вела борьбу за развитие и образование родного языка. Борьба за родной язык была аспектом, свидетельствующим о подъеме национального самосознания народа. Подход интеллигенции к событиям с точки зрения национальных интересов создал морально-психологические условия для развития национального языка. Одним из основных факторов, способствовавших развитию национального языка, было усиление борьбы за создание начальной школы с родным языком. В результате проведенной борьбы начала расширяться сеть начальных школ, где удалось добиться проведения уроков на родном языке. Это также создало серьезную потребность в материалах для чтения в школах с родным языком. Открытие новых светских школ, возрождение школьного и просветительского движения имели все большее значение в жизни народа. Как и у ряда народов, судьба становления азербайджанской детской литературы тесно связана с новой педагогической жизнью. 2 августа 1829 года был утвержден первый устав закавказских школ, тем самым началась официальная история открытия в Азербайджане школ европейского типа. Азербайджанский язык был включен в учебный план этих школ, а “русско-мусульманские” и школы на родном языке, созданные в последней четверти века, принесли беспрецедентные результаты в общественно-культурной и педагогической сфере. Впервые после постановления правительства в 1870 году о правилах об образовании в 1875 году в селе Салахлы Казахского уезда начала действовать “русско-мусульманская” школа. Вскоре число таких школ в Баку достигло 10, к концу века их число стало увеличиваться в Шуше, Гяндже, Шамахе, Иреване. Еще одним и очень важным достижением в педагогической жизни стали школы с родным языком, открытые С.А. Ширвани в Шамахе, С. Велибековым, М. Наввабом в Шуше, М.Т. Сидги в Ордубаде («Ахтар»), Нахчыване, Мешади Молла Исмаилом Казимовым в Иреване. Двери новой структуры, нового типа школ сыграли важную роль в прощании Азербайджана с его педагогическим прошлым. Арабско-персидские языки, которые доминировали в длительной педагогической среде средневековья, лишили людей права на образование и родной язык на азербайджанском языке.

Rəyçi: prof. Asif Abbas oğlu Hacıyev

ABDULLA ŞAİQİN ROMANTİK YARADICILIĞINDA TURANÇILIQ

Turan adı və turançılıq ideyası Azərbaycan bədii düşüncəsinə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində daxil olmuşdur. Bu ideyanın poeziyanın mövzusunda çevrilməsində dünyada gedən siyasi proseslər və bu hadisələr nəticəsində türklərin dünyanın bir çox ölkələrindən köçləri ilə nəticələnməsi əsas rol oynayır. Osmanlı imperiyasının bir neçə yüz il dünyanın böyük bir hissəsini fəth etməsi ona qarşı təzyiqləri artırmış və imperialist qüvvələr birləşərək türkləri bu yerlərdən sıxışdırmağa başlamışdı. Imperialistlər bunun üçün ideoloji baza da hazırlayırdı; pantürkizm və panislamizm ittihamları məhz bunun üçün bir ideoloji hücumdan başqa bir şey deyildi. Əslində, bununla onlar özlərinin imperialist hücumlarına bir səbəb axtarır və müdafiə mövqeyi müəyyənləşdirirdilər. Ədəbiyyatşünas Bədixan Əhmədli bunu nəzərdə tutaraq yazır: “Panslavizmin bütün gücü ilə formalaşdığı bir zamanda slavyançılar özlərinə müdafiə taktikası da seçmişdi. Slavyan birliyini təbliğ edə-edə islam birliyinin böyük təhlükəsindən bəhs etmiş və panislamizm qorxusu, bu qorxudan yaranan ifadə çox tezliklə yayılmışdır” (1, s. 50-51).

Belə bir zamanda türkçülük və turançılıq Azərbaycan ictimai və ədəbi fikrinə də daxil olmaqda idi. Lakin bu meyillər ən çox Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında öz əksini tapır. Ə.Hüseynzadə, Ə.Cənnəti, Ə.Müzənnib, H.Cavid, Ə.Cavad, C.Cabbarlı və başqalarının yaradıcılığında turançılıq ideyasının tərənnümünə tez-tez rast gəlmək olurdu. Şairlər burada türklüyün keçmişini vəsf edir və onun ən ideal bir zamanını, Turan keçmişini öyür və bu fəthətin bir də gələcəyinə inam ifadə edirdilər. Lakin I Dünya müharibəsinə qədər bu kimi şeirlər bir qədər azlıq təşkil edirdi. Yəni türkçülük və turançılıq hələ tam olaraq ictimai və ədəbi fikrə oturmamışdı. Balkan müharibəsi dövründə bu proses bir qədər sürətləndi. Dünyada baş verən hadisələr bu prosesə müəyyən bir istiqamət verdi. Türklərin düşdüyü vəziyyət şairlərimizə onun keçmişini yada salmaq və bu keçmişə qaytarmaq üçün tərənnüm yolunu tutdu. Əslində, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına həm də Z.Göyaltın “Turan” şeiri öz təsirini göstərmişdi. İlk dəfə Türkiyənin “Gənc qələmlər” dərgisində çap olunan bu şeirdə böyük fikir adamı Turan coğrafiyasının hüdudlarını poetik şəkildə ifadə edirdi:

Nəbzlərində vuran duyğular ki tarixin,
Birər dərin səsidir, bən səhifələrdə deyil,
Quzidə, şanlı, nəcib irqimin uzaq və yaxın
Bütün zəfərlərini qəlbinin tənində,
Nəbzələrində oxur, anlar, eyləmə təbcil.
Səhifələrdə deyil, çünki Atilla, Çingiz,
Zəfərlə irqimi tətviç edən nəsirlər. (2, s.54)

Damarlarında böyük cahangirlərin qanının yaşadığı türklərin toparlanıb zülmə qarşı dirəniş göstərməsi üçün, hər şeydən əvvəl, özünü tanıması lazım gəlirdi. Z.Göyalt da məhz bunu edir və türklüyün heç də Osmanlıdan ibarət olmadığını göstərərək daha geniş bir xəritə cızır:

Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türkiyə, nən
Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan! (2, s. 54).

Azərbaycan romantiklərindən Turan və turançılıq mövzusunda ilk müraciət edənlərdən biri Abdulla Şaiq idi. Belə ki, onun I Dünya müharibəsindən sonrakı yaradıcılığında vətən, türk, türkçülük, turançılıq mövzusu yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Bu şeirlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında dövlətçilik, vətəncilik, vətənsəvarlik və vətəndaşlıq motivini gücləndirməkdə böyük bir poetik əhəmiyyətə yaratmış olur. Bu şeirlərin yazılma tarixi 1918-1919-cu illərdir. Bundan sonrakı dövərdə yalnız A.Şaiq yaradıcılığında deyil, Azərbaycan poeziyasında bu mövzu ədəbi prosesdən, necə deyirlər, müvəqqəti olaraq çəkilir. Bunun da səbəbi bolşeviklərin işğalından sonra kommunist ideologiyası tərəfindən idarə olunması və Azərbaycanın türk dünyasından ayrılması idi.

Abdulla Şaiqin bu illərdə yazdığı “İki mücahid”, “Vətənin yanıq səsi”, “Marş” (“Marş” (Türk ədəmi mərkəziyyət fırqəsi “Müsavət”ə ithaf), “Nəçün böylə gecikdin”, “Arazdan Turana”, “Yeni ay doğarkən”, “Ülkər” və s. şeirlərində vətən, onun keçmiş və bugünü təsvir olunur. Şair ilk dəfə yaradıcılığında türkün keçmişini xatırlayır, onun dünəni ilə fəxr edir və türklərin o günlərin uğurlarına yenidən çatacağına inamını ifadə edirdi. Bu şeirlərdən bəzilərinə türklərin bizə miras buraxmış igidliyi, keçmiş fəthəti tərənnüm olunur, bəzilərinə isə Turan və turançılıq açıq şəkildə ifadə olunurdu. “İki mücahid” şeirində türklərin keçmişdə öz yurdunu mənəvi qorumağından, babalarından onlara miras qalan mərdlikdən bəhs edirdi:

Sən, ey atəş vücudlu, oynaq atım!
Ey ildırım baxışlı qol-qanadım!
Biz türklərə saldırcı babamız
İki ağır miras buraxmış yalnız.
Biri dəmir silah, birisi atdır,
Biz türklərə bunlar iki qanattır.
Bunlar ilə yüksəklərə uçarız,
Üç dünyanın tilsimlərin açarız.
Qovunca biz yeriyinin üstünə,

Qeysərlərin, kəsirlərin təxtinə
Sahib olan fateh dövrü alarız (3, s. 62).

Poetik qəhrəmanın qəlbində türklərin keçmişi ilə bağlı xoş xatirələr var; poetic qəhrəman atına müraciət edərək onun da bu qovğalarda birlikdə mücahid kimi iştirak etdiyini yada salır. Qəhrəmanın atı “düşməni uzaqdan görünəcə” “yeri eşər”, “qulağını qırpar”, “ıldırımli bulud kimi kişnər”, üzəngisinə ayağını basınca “cılan kimi sıçrar”, “şahin kimi qol-qanad” açar, “dörd ayaqla havada” uçardı. Qəhrəman qılınıc ilə, atı isə dırnaqları, dişləri ilə düşməni məhv edərdi. Şair iki mücahid dedikdə məhz qəhrəman ilə atını nəzərdə tutur. Atı onunla bütün vuruşlarda qalib çıxır. Bütün varlığı ilə atını sevir, onu özünə yoldaş hesab edir. Lakin inanmazdı ki, bir gün canı qədər sevdiyi döyüş yoldaşı ilə yolları ayrılacaq. Qəhrəman buna çox mütəəssir olur, çünki onun yol yoldaşı, dava yoldaşı düşmənin bir qurşununa tuş gəlmişdir. Lakin o, düşmənin üstünə getməli, mücadiləsini davam etdirməlidir:

İnanmazdım ki, bir çəlik, bir qurşun
O atəşli vücudunu soldursun.
Son nəfəsdə qoy başını dizimə,
Oxşayayım, sürtəyim üz-gözümə.
Bən mərsiyə qoşub sənə ağlamam!
Deyəcəyim son sözumdür, vəssəlam!
Vəzifəni pək namusla bitirdin,
Bir bəxtiyar şəhid kibi can verdin...
Halal elə, arkadaşım, bağışla!
Getməliyəm, yoldaşımı alqışla!
Vəzifəmdir, bu yoldan yoxdur dönüm,
Şanlı zəfər... ya şərəfli bir ölüm!.. (3, s. 63)

Abdulla Şaiqin bu mövzuda yazdığı ikinci şeiri mars xarakterlidir və şeirin adı da “Marş” adlanır. Şeirin Marş üslubunda yazılması təsadüfi deyil, bu forma xalqı daim vətəni müdafiəyə səsləməkdə ən effektiv poetic formalardan biri olur. Şair bu şeiri “Müsəvat” partiyasına həsr etmişdir. Görünür ki, o bu partiyanın nizamnaməsindəki və siyasi fəaliyyətindəki vətən, millət yoluna yönəlik proqramı bəyənmiş və ona şeir həsr etmişdir. Bu şeir həm də türklüyün, turançılığın poetik dərkə baxımından xüsusi önəm daşıyır. Ədəbiyyatşünas Aybəniz Kəngərli (Əliyeva) şeirin məzmununun bütünlüklə turançılıq ideyasını ifadə etdiyini yazır: “Şairin “Marş” şeirində açıq şəkildə dilə gətirilən Turançılıq bütün Azərbaycan romantiklərinin bu ideyaya münasibətini dəqiq ifadə edir” (4, s. 302).

Ədəbiyyatşünasın bu şeirdə A.Şaiqin Turançılıq ideyasını tamamilə doğru qiymətləndirməsi ilə razılaşıaraq, onu demək istəyirik ki, şair burada yalnız açıq şəkildə ideyanı tərənnüm etməmiş, həm də türklərin bu ideyanı həyata keçirməsinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. O, türk oğlunun millət yolunda birləşməyini, Turan bayrağını dalğalandırmasını və Turan uğrunda çarpışmasını istəyir və onları bu yola səsləyirdi. Keçmişinin şanla, zəfərlə dolu olduğunu xatırladan şair Altun ordunu düşmənin üzərinə göndərir:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur.
Yürüyəlim irəli, haydı millət əsgəri,
Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri.
Yıldırımli gözünüz qan ağladır düşməni.
Qorxaq, alçaq, xainin bu meydanda işi nə?!
Dəniz kibi coşalım, dalğa kibi qoşalım,
Altun ordu, irəli! Dağlar-daşlar aşalım!(3, s. 64)

Şair Göytürklərin yenidən doğuşunu əks etdirən Erkenoqonu və Turan bayrağını xatırladır. “Şanlı Turan bayrağı”nı xatırlatması təsadüfi deyil. Şair mənsub olduğu türklüyü yalnız Azərbaycan arealında deyil, bütün Turan coğrafiyasında düşünür. Azərbaycanın qorunmasını, müdafiəsini Turanın müdafiəsi olaraq görür. “İrəlidə cənnət kimi cahan” uğrunda əsgərlərin səslənməsi Turanın geniş miqyasda varlığını əks etdirir.

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə “Ərkənoqon” ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!
Arş irəli, irəlidə cənnət kibi cahan var.
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar! (3, s. 65)

Ümumiyyətlə, A.Şaiqin poeziyasında “Altun ordu”, “Turan”, “Turan bayrağı”, “Qızıl ırmıq”, “Ərkənoqon”, “Qızıl alma” və s. kimi türklüyün keçmişi ilə əlaqəli olan adlar və simvollar tez-tez təkrarlanır. Bunların hamısı türkün keçmişi ilə bağlı simvollarıdır. Bütün bunların arxasında türklüyün keçmişi və gələcəyin Turan ideali durur. A.Şaiq bir romantik kimi türklərin keçmişi ilə gələcəyi arasında bir bağ qurur. Bu o zaman baş verir ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini qazanır. Lakin istər türk toplumunun ən böyük məkanlarından biri Türkiyə, istərsə də Azərbaycanda baş verən hadisələri vətənin təhlükəsizliyini ön plana çəkir. Şairin bu şeirlərində Turan ideali türklüyün vətəni olaraq öz əksini tapırdı. Qeyd edək ki, bu mövzu A.Şaiqin

yaradıcılığında yeni bir mərhələ təşkil edir. Şair bu dövrdə yazdığı şeirlərində Vətən anlayışının poetik xəritəsini çəkir. “Vətənin yanıq səsi” şeirində bu xəritəni aydın görmək olar. Bunu nəzərdə tutan romantikşünas alim Vəli Osmanlı yazırdı: “Vətən mövzusunun yeni mərhələsi, deyildiyi kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünə təsadüf edirdi. Həmin dövlət müstəqilliyi zamanı “Vətən” anlayışı bütövləşərək mövcud olan bütünlüklə Türk dünyasını, Turanı əhatə etməyə yönəlmişdir. Hələ arzu şəklində olsa da yeni mərhələnin əlamətlərindən biri məhz bu idi. Elə arzu şəklində olması, reallıqdan çox hələ xəyali mövcudluğu ilə də bu məsələ romantik səciyyəyə malik idi” (5, s. 57).

“Vətənin yanıq səsi” şeirinin romantik qəhrəmanının Vətənin yanıq səsi olması şairə Vətən obrazına kompleks şəkildə baxmağa imkan verir. Vətənin yanıq səsi keçmişə xatırlayır və türk yurdunu seyr edir. Bu seyrdə Vətənin yanıq səsi bir müdrik olaraq özünü göstərir. Uca bir dağın başına çıxaraq “Altaylara baxar”, onun çəmənindən, çölündən “qızgın ürəklə” daim bu türk ellərini sorardı. Ona görə səsinə Altaylara yüksəldib ki, buralar Türk yurdunun ən qədim məskənlərindən biridir. O, burada Türk yurdunun daim dalğalanan doqquz təgüllü bayrağını götürür, baxdıqca sevinir və təsəlli tapır:

Qısqanırdım sizi hər bir toprağa,
Zira sizdə vətən eşqi var idi.
Bakdıqca o doqquz təgüllü bayrağa
Könlüm sevgi, təsəlliylə dolardı.
O gün tufan kibi Elxan ordusu
Ki, «Güc» deyə qımıldandı yerindən.
O tufanı salamlamaq duyğusu,
Əksilmiyor, azalmıyordu bəndən.
Yürüyürdü sarsılmaz altun ordu,
Yürüyürdü ləkəsiz bayrağıyla.
Yürüyürdü günəşə, Şərqə doğru,
Altun oxu, qarğısı, mizrağıyla (3, s. 66).

Altun ordunun ləkəsiz bayrağı ilə dilində “Altun ordu” türküsü Şərqə doğru irəliləməsi Vətənin yanıq səsinə razı salır. Bu ordu Günəşə doğru gedir. Bu elə bir ordudur ki, Vətən daim onunla qürur duyur, onun qalibiyyətindən sevinir və qürurlanır. Bu ordu çırpınan bir ürəklə daim irəliləyir, zəfərə doğru yürüyür. Onun qarşısında heç nə tap gətirə bilmirdi; “sərt dağlar əyilir”, “dağ-dərə” düzən olurdu, “dəniz, nəhr, ırmaqlar” qıvrılırdı. Altun ordu bu qərarla irəlilədikcə Şərqə, Qərbə və Cənuba yol açılırdı, “zalım və məğrur başlar bükülürdü”. Altun ordunun bu gəlişindən Alp, Himalay, Karpat dağları şənələnir, çobanları “türkü söyləyir”, “ırmaqları coşur”, “dağları güllənir”, bülbülləri “sevgi” şərqləri söyləyir. Vətənin yanıq səsi bunu uzaqdan seyr edincə “saralıb solur”, bir Ana kimi özünü onlara tutub deyir ki, onlar üçün qucağı həmişə açıqdır. Ən sonunda Ananın bu diləkləri çiçəklənir, dedikləri doğru çıxır. “Üzü dönməz, qorxu bilməz ərlər” şimşək kimi parlayır. Ana-Vətən özünü igid ərlərə tutur. Onlar isə Ananı əmin edir:

O dualı qılıncları öpərək,
Etdilər də dayanıqlı bir yəmin.
Vətən, deyə, həpsi dizə çökərək,
Dedilər ki: Annəciyimiz, ol əmin!

Aramızda yoxdur alçaq və qorxaq,
Bundan sonra götürməsin nəslimiz.
İştə şahid başda gəzən şu bayraq,
Şan, zəfərdir tariximiz, əslimiz (3, s. 69).

Vətən-Ana Altun orduya xeyir-dua verməklə qalmır, ona keçmiş ulularını və uğurlarını yadına salır. İndi elə bir vaxtdır ki, Vətən dardadır və Altun ordunun zəfərindən asılıdır. Altun ordunun Anası yerlərdə sürüklənir, hər yanına xəncər saplanmışdır. Elə bir təhlükəli dərdə düşmüşdür ki, “bağrı qan” olmuş və buna görə də sızlayır. Vətən dardadır; O, Altun ordunu Oğuzların, Elxanları törəmələrini qurtarmağa çağırır və Altun ordu onun səsinə səs verir.

Anacığım, qanımız həp əski qan,
Elxan nəslə hər bir zaman xələfdir.
Ürəyimizdə həp o duyğu, o iman,
Taleymiz ün, zəfərdir, şərafətdir.

Şu vətənin dağlarında-daşında
Qurtarıcı qəhrəmanlar az deyil!
Hər obanın, hər ocağın başında
Bin qəhrəman fürsət bəklər, əmin ol!

Beş dünyanın vəhşiləri toplansa,
“Ölüm” deyə, “Vətən” deyə qoşarız.
Bu torpaqlar qanımızla boyansa,

Nəfəsimiz qalınca öc alarız (3, s. 70).

Burada Vətən-Ana Turan yurduudur və bütün Türk dünyasını əhatə edir, Altun ordu isə türklərin birgə ordusudur ki, hansı türk yurdu darda olsa, daim onun köməyinə çatar.

A.Şaiqin “Arazdan Turana” şeirində də Turanın bir Vətən olaraq təsvirinə rast gəlirik. Yəni A.Şaiq yaradıcılığında Turan bir xəyali Vətən deyil, türklərin yaşadığı real coğrafiya olaraq göstərilir. A.Şaiq burada Turan tarixindən və bu barədə türk mifologiyasından da istifadə etmişdir. Ədəbiyyatşünas Vəli Osmanlı əsərin mifoloji motivlə bağlılığı haqqında belə bir doğru qənaətə gəlir: “Milli mifologiyadan gələn bu rəmzi ideal romantizmə çox münasib və gərəklidir, bəlkə də tapıntıdır. Onu qəlbində qövr eləyən vətənin –Turanın simasında təqdim etmək ikinci bir yenilikdir. Romantizmdə idealnı müəyyən əşya, vasitə şəklində simvollaşdırılması təcrübəsi vardır. Məsələn, Almaniya romantizmində ideal “mavi çiçək” simasında axtarıldı” (5, s. 48).

A.Şaiq “Arazdan Turana” poemasında Bingöl ətəklərindən öz nəhrini götürən Araz çayının Turan-İranı dolaşaraq gəlib Kürə qovuşmasını təsvir edir. Araz çayının acıqlı Kürə qovuşması ilə onun hayqırması bir olur: “Hayqırdı: “Ox, qardaşım, dinlə məni bir zaman, /İztirablar içində çırpınır şimdi Turan” (3, s. 72). Şair burada da “xain əllərin” Vətənin “məsum qoynuna” girməsini, onu yaralamasını bildirir. Burad da Vətən Turandır. Şair Vətəni bir gözəl şəklində təsvir edir və Turanda onu qurtaracaq ər axtarır:

İnlər: Yoxmu Turanda qurtaracaq ər bəni?
Nərdə o türk nişanım, o qoç igit, qəhrəman?
Yolunu pək özlədim, yol ver ona, yarıdan!
Yel atına binsin də, gəlsin səni qurtarsın!
Yağı olan bu xain başları həp qoparsın,
Şu sehirli tilsimi qırsın namus eşqinə.

Quruntulu bir kədər çökmüş Turan yurduna (3, s. 73).

Araz çayının Turan yurdundan gətirdiyi xəbərdə onun darda olduğu, izzəti çəkdiyi aydın olur. Kür çayı bu xəbərdən həyəcana gəlir; qardaşının başı üstünü qara buludların alması onu da məyus edir. Yurdu başı üstünü qara buludlar aldığı zaman onun da üzü gülməz olur və yurdu bu bələdan qurtarmaq üçün çarə fikirləşir. Türkün sevdiyi “yəkta dünya gözəlin”nin qoynuna yabançı əlin girməsinə dözə bilərmi?

Turanda yüz milyonluq türklük buna qızmazmı?
Qızmazsa, bu xain əl yasamızı pozmazmı?
Gəl, qardaşım, boynuna keçirəyim qolumu,
Annəmiz «Quzğun dəniz» bəklər bənim yolumu.
Gedəlim, dərdimi annəmizə açalım,
Əski yurduna ildırımlar saçalım (3, s. 73).

Bu xəbəri eşidən Kür Arazla qovuşur və axın-axın axaraq Turan elindən aldığı bu qara xəbəri fırtınalı Quzğun dənizə çatdırırlar.

“Quzğun dəniz” bu qara xəbərləri dinlədi,
Yara almış dişi bir arslan kibi inlədi.
Basdı Kürü, Arazı dalgaların selinə,
Birdən-birə köpürdü, daşdı Turan elinə.
O dağ kibi yüksələn dalgaları yürüdü,
Yüz milyonluq Turanı başdan-başa бүürdü.
Hər kiçik dalgasında bir ildırım patladı,
Almas kipriklərində birər şimşək oynadı.
Hər bir öksüz bucaqda qopdu yeni bir tufan,
Coşqun sellər qaldırdı əngəlləri aradan.
Artıq sehirli divlər yediyini həp qusdu,
Sonra Turan da susdu, dəniz də, göy də susdu (3, s. 74).

Beləliklə, Turan eli xain əldən qurtarılır. Turanın xainlərin əlindən qurtarmasını Kürə Arazın birləşməsi və Quzğun dənizin coşaraq onlara səs verməsi təmin edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin bu şeirləri uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Sovet dövründə A.Şaiqin Turan ideyalı şeirlərinin hətta adı belə çəkilməmişdir. Yalnız son illərdə A.Şaiqin “Arazdan Turana” kitabında nəşr edildikdən sonra bu şeirlər təhlil edilərək həqiqi qiymətini almışdır. Ədəbiyyatşünas Timuçin Əfəndiyev də bu fikirdədir ki, A.Şaiqin bu şeirləri Turanın keçmişini və bugününü təsvir edir: “A.Şaiqin “Marş”, “Vətənin yanıq səsi”, “Yeni ay doğarkən”, “Arazdan Turana” və s. şeirlərində turançılıq ideyası tərənnüm olunur. “Arazdan Turana” poemasında isə Turanın keçmişi və bugünü əks olunur” (6, s. 449).

A.Şaiqin Turanla bağlı yazdığı şeirlərdən belə məlum olur ki, şairin Turanın keçmişi ilə bağlı məlumatları çox olmuşdur. Türklərin başının üstünü qara buludlar aldığı zaman şairin yeganə çıxış yolu kimi Turan ideyasını ortaya atması tarixi reallığın yeni dövrdə təntənəsi kimi səslənir. Şair üçün Turan xəyali bir məkan deyil, keçmişdə türklərin qurduğu böyük bir imperiyadır. Lakin onu da demək lazımdır ki, bu mövzu A.Şaiq yaradıcılığında keçici olur. Şair bu mövzuda yalnız barmaqla sayılacaq qədər

şeyrlər yazır ki, bu da Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində baş verir. Sonra şairin yaradıcılığında bu mövzu geri çəkilir. Bu proses təkcə A.Şaiq yaradıcılığında deyil, digər romantiklərin də yaradıcılığında baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədli B. Türkçülüynün üçlü formulu/B.Əhmədli. –Bakı: -Elm və təhsil. -2019. -288 s.
2. Gökalp Z. Külliyyatı, I cilt (Hazırlayanı Fevziyyə Tansel), Ankara, 1977,
3. Şaiq, A. Arazdan Turana/A.Şaiq. - Bakı: -Sabah. -2004. -268 s.
4. Kəngərli A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük/A.Kəngərli. –Bakı:-Elm.- -2002.- 332 s.
5. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. 2 cildə, II c., Bakı: -Elm, 2014, 452 s.
6. Əfəndiyev T. Milli özünüdərk ədəbi kontekstdə. Bakı: -Azərəşq, 2021, 472 s.

Xülasə:

Məqalədə Azərbaycanın romantik şairlərindən biri A.Şaiqin yaradıcılığında Turan adı və turançılıq ideyası araşdırılır. Göstərilir ki, bu ideyanın poeziyanın mövzusuna çevrilməsində dünyada gedən siyasi proseslər və bu hadisələr nəticəsində türklərin dünyanın bir çox ölkələrindən köçləri ilə nəticələnməsi əsas rol oynamışdır. Ə.Hüseynzadə, Ə.Cənnəti, Ə.Müzniib, H.Cavid, Ə.Cavad, C.Cabbarlı və başqalarının yaradıcılığında turançılıq ideyasının tərənnümünə tez-tez rast gəlmək olurdu. Şairlər burada türklüyün keçmişini vəsf edir və onun ən ideal bir zamanını, Turan keçmişini öyür və bu fəthətin bir də gələcəyinə inam ifadə edirdilər. Abdulla Şaiqin bu illərdə yazdığı “İki mücahid”, “Vətənin yanıq səsi”, “Marş” (“Marş” (Türk ədəmi mərkəziyyət fırqəsi “Müsavət”a ithaf), “Nəçün böylə gecikdin”, “Arazdan Turana”, “Yeni ay doğarkən”, “Ülkər” və s. şeyrlərində şair ilk dəfə yaradıcılığında türkün keçmişini xatırlayır, onun dünəni ilə fəxr edir və türklərin o günlərin uğurlarına yenidən çatacağına inamını ifadə edirdi. A.Şaiqin Turanla bağlı yazdığı şeyrlərdən belə məlum olur ki, şairin Turanın keçmişini ilə bağlı məlumatları çox olmuşdur. Türklərin başının üstünü qara buludlar aldığı zaman şairin yeganə çıxış yolu kimi Turan ideyasını ortaya atması tarixi reallığın yeni dövrdə təntənəsi kimi səslənir. Şair üçün Turan xəyali bir məkan deyil, keçmişdə türklərin qurduğu böyük bir imperiyadır. Lakin onu da demək lazımdır ki, bu mövzu A.Şaiq yaradıcılığında keçici olur. Sonra şairin yaradıcılığında bu mövzu geri çəkilir.

Açar sözlər: Şaiq, poeziya, romantik, türkçülük, Turan, turançılıq

Summary:

The article examines the name Turan and the idea of Turanism in the works of one of the romantic poets of Azerbaijan A.Shaig. It is shown that the political processes taking place in the world and the migration of Turks from many countries of the world as a result of these events play a key role in making this idea the subject of poetry. In the works of A. Huseynzadeh, A. Jannati, A. Muznib, H. Javid, A. Javad, J. Jabbarli and others, the idea of Turanism was often sung. The poets praised the past of Turkism here and praised its ideal time, Turan's past, and expressed confidence in the future of this futuhat. Abdulla Shaig's "Two Mujahid", "Burning Voice of the Motherland", "March" ("Marsh" (dedicated to the Turkish humanist center "Musavat"), "Why were you so late", "From Araz to Turan", "When the new moon was born" In his poems "Ulker" and others, the poet remembers the past of the Turks for the first time, is proud of his past and expressed confidence that the Turks will achieve the success of those days again. The poet's idea of Turan as the only way out when the Turks are overwhelmed by dark clouds sounds like a triumph of historical reality in the new era. For the poet, Turan is not an imaginary place, but a great empire built by the Turks in the past. This theme is temporary in the work of A.Shaig. Then this theme is withdrawn in the work of the poet.

Keywords: Shaig, poetry, romance, Turkism, Turan, Turanism,

Резюме:

В статье исследуется имя Туран и идея туранизма в творчестве одного из поэтов-романтиков Азербайджана А.Шайга. Показано, что происходящие в мире политические процессы и миграция турок из многих стран мира в результате этих событий играют ключевую роль в превращении этой идеи в предмет поэзии. В произведениях А. Гусейнзаде, А. Джаннати, А. Музниба, Х. Джавида, А. Джавада, Дж. Джаббарлы и других часто воспевалась идея туранизма. Поэты восхваляли здесь прошлое тюркизма, восхваляли его идеальное время, прошлое Турана, и выражали уверенность в будущем этого футухата. «Два моджахеда» Абдуллы Шайга, «Пламенный голос Родины», «Марш» («Посвящение Турецкой центральноазиатской партии» Мусават»), «Почему вы так опоздали», «От Араза до Турана», «Когда родилась новая луна» В своих стихах «Улькер» и др. Поэт впервые вспоминает прошлое турок, гордится своим прошлым и выражает уверенность, что турки вновь добьются успеха тех дней. Представление о Туране как о единственном выходе, когда турок захлестывают темные тучи, звучит как торжество исторической реальности в новую эпоху. Для поэта Туран – не воображаемое место, а великая империя, построенная турками в Прошлое – эта тема временна в творчестве А.Шайга, затем эта тема снимается в творчестве поэта.

Ключевые слова: Шайг, поэзия, романс, тюркизм, Туран, турнизм

QOTHOLD EFRAİM LESSİNQİN MAARİFÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

XVIII əsrdə Avropa millətlərinin formalaşması prosesi get-gedə başa çatmış, sivilizasiya elmi və texnikanın tərəqqisi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu inkişaf insan təfəkküründə, dünyagörüşündə bir sıra dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Bu dövrdə dünyanın elmi şəkildə dərk edilməsi, insan və cəmiyyət münasibətlərinin, eləcə də, əxlaq qaydalarının tənzimlənməsi də müşahidə olunmuşdur. Beləliklə, XVIII əsr Avropa üçün "Maarifçilik erası" kimi səciyyələnmişdir. İnsanların dinə, siyasi birinciliyə, despotizmə əsaslanan dünyagörüşünü insan təfəkküründən qaynaqlanan biliklərlə əvəzlənmə prosesi də məhz bu dövrə təsadüf edir.

Avropa maarifçiliyinin öncüllərindən sayılan alman filosofları bu cərəyan üçün bir çox işlərə imza atmışlar. Alman maarifçisi İmmanuel Kant bu cərəyandan bəhs edərkən qeyd edirdi:

"Maarifçilik insanın öz günahı ilə düşmüş olduğu bir yetkin olmama vəziyyətindən qurtulmasıdır. Bu yeniyetmə olmama vəziyyəti isə insanın öz aqlını bir başqasının bələdçiliyinə müraciət etmədən istifadə etmədən istifadə edə bilməməyidir. Məhz bu geriliyə insan öz günahı ucbatından düşmüşdür; bunun səbəbini aqlın özündə deyil, aqlını başqasının bələdçiliyi və yardımından işləmək qərarlılığını və cəsarətliliyini göstərməyən insanda axtarmalıdır. Və cəsarətini göstərə bilməyən insanlarda axtarılmalıdır. Sape aude! "Aqlını, özünün istifadə etmə cəsarətini göstər!" sözü maarifçiliyin şüarıdır" (4, 83). Alman maarifçiliyinin qurucularından və öncüllərindən olan Qothold Efraim Lessinq (1729-1781) Alman ədəbiyyatında önəmli imzalardandır. Qothold Efraim Lessinq 1729-cu ildə Almaniya da kasıb pastor ailəsində dünyaya göz açmışdır. Alman maarifçilərinin əsas xüsusiyyətləri Lessinqin əsərlərində təzahür edir. Maarifçilik üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərin əksəriyyəti Lessinq yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, Qothold Efraim Lessinq bütün maarifçilər kimi qələmini müxtəlif janrlarda sınayaraq hərtərəfli fəaliyyət göstərmişdir. O, yazdığı əsərlərlə ədəbiyyata, fəlsəfəyə, teologiyaya, tənqiddə və dram nəzəriyyəsinə töhfə vermişdir. Müxtəlif sahələrdə qələmini sınamaq üçün onun aldığı təhsil həyatı da şərait yaradırdı. Belə ki, ilk təhsilini Maysendə knyaz məktəbində alan Lessinq Leyspikdə iki il, Vittenberqdə bir il ilahiyat təhsili aldıqdan sonra tibb ixtisasına dəyişələnmişdir.

1748-ci ildə Berlinə gələn mütəfəkkir burada Jurnalistika sahəsində çalışmışdır. Jurnalistika sahəsində öz dəsti-xətti olan Lessinq "Ədəbi məktublar" adı ilə tanınmış "Ən yeni ədəbiyyat haqda yazılar" jurnalını Berlində çap etdirmişdir. İstər alman dramaturgiyasına, istərsə də teatr sənətinə aid əsər və yazılar yazan Lessinq "Minna fon Barnhelm" (yaxud "Əsgər səadəti") komediyasının, "Emiliya Qalotti" faciəsinin, "Filotos" qəhrəmanlıq faciəsinin, "Ahti-Qets" pamfletinin, "Müdrək Natan" mənşəm dramının, "Gənc alim", "Azad fikirlər", "Zuhudlar", "Samuel Qenç" pyeslərinin, "Laokoon", "İnsan nəslinin tərbiyyəsi" traktatlarının, "Hamburq dramaturgiyası" adlı monumental nəzəri əsərin müəllifidir. Bütün maarifçilər kimi Lessinq də zəkanın, aqlın önəmini vurğulayırdı. İstər fəlsəfi, istərsə də bədii əsərlərində aqlın vacibliyindən bəhs edən Lessinq qeyd edirdi ki, insanların öz aqlını tanıması onların bir çox məziyyətli xüsusiyyətlərindən xəbər verir. O, hirs ilə aqlın vəhdətinə eyham vuraraq qeyd edirdi: "Hirs ilə bərabər ağıl da uçub gedər" (6).

Maarifçilərin dinə olan münasibətləri də birmənalı deyildi. Alman maarifçiləri din əleyhinə çıxmaqdan da çəkinmirdilər. Onlar yaxşı halda reformist bir xristianlığı seçirdilər. Bunun da bir səbəbi Orta əsrlərdə din, kilsə qanunlarının aqlın yerinə qoyulması ilə bağlıdır. Maarifçilər də bu ehkamı sındırmaq üçün birbaşa dini inkar edir, aqlı birinci sıraya qoyurdular. Lessinq də məhz bu fəlsəfi fikirlərə söykənərək dinlə bağlı məsələləri inkar edirdi. 5 pərdəlik əsər "Müdrək Natan" ilk ideoloji düşüncəni əks etdirən pyes kimi tarixə düşməklə yanaşı, müəllifin də dini baxışlarını açıq şəkildə əks etdirmişdir. Əsərin ideyası dini çoxluğun təməlinə əxlaq davranışlarının dayandığını göstərməkdir. Əsərdə bəhs edilən "Üç üzük" nağılı ilə müəllif 3 böyük dinin mənsublarını mədəni münasibətlərə səsləyir. Lakin Lessinqin ilk əsərlərinə nəzər yetirsək, görürük ki, o, ilahiyatçı, din filosofu kimi çıxış edir. Lakin dünyagörüşü inkişaf etdikcə məsələlərə münasibəti də dəvirsirdi. Özünü Spinozanın davamcısı olaraq görən Lessinq "Tanrıdan kənardakı şeylərin həqiqətinə görə" ("Über die Wirklichkeit der Dinge außer Gott", 1763) əsərində dünyanın ondan xaricdə deyil, içində olduğunu qeyd edir, materialist fikirlərini çəkinmədən söyləyirdi. Lessinq etiraf edirdi ki, ortodoks tanrı qavramları artıq mənim üçün mövcud deyil (4). Lessinq 1740-50-ci illər arasında yazdığı "Samuel Qenç", "Gənc alim", "Azad fikirlər", "Zuhudlar" pyeslərində çox kəskin formada ictimai və dini məsələləri tənqid etmişdir.

Bütün maarifçilər kimi Lessinq də köhnə estetik təəvvürləri tənqid edir, yeni sənətin meydana çıxmasını dəstəkləyirdi. O, 1766-cı ildə yazdığı "Laokoon" və 1767-1769-cu illərdə yazdığı "Hamburq dramaturgiyası" əsərlərində yeni estetik fikrini dəstəkləyən konsepsiyalar irəli sürmüşdür. O, dünya xalqlarının mədəniyyətlərindən istifadə edərək yeni bir mədəniyyətin ortaya çıxma fikrini dəstəkləyir, yeni estetik fikir konsepsiyalarını irəli sürərkən bəşəriyyətin mədəniyyət kökü sayılan Yunan incəsənətinə əsaslanırdı. Bunun da bir səbəbi, yunanların azadlığı tərənnüm edən bədii nümunələrinin çoxluğu idi. Çünki Lessinqə görə, ağıl dini ehkamlardan, qadağalardan arınmalıdır ki, azad fikirlər şəkildə meydana çıxsın. Maarifçilər həqiqət və bilik məsələlərində empirik yanaşmanı əsas qəbul edirdilər. Lessinq də maarifçiliyin bu xüsusiyyətinə nəzərən metafizikanı dinin qalığı hesab edirdi.

Materialist fəlsəfə Qothold Efraim Lessinqin görüşlərində inkişaf etməyə başlamışdır. Bu fikirlərə görə, onu burjuva demokratiyasının ən böyük təmsilçisi hesab edirdilər. Sənəti təbiətin bir təqlidi olaraq görən Lessinq onu daha geniş aspektdə

⁴⁰ Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

araşdırmağa çalışmış, onun daha geniş bir ruha sahib olduğunu qeyd etmişdir. O qeyd edirdi ki, rəsm və heykəl məkanların, şeir isə zamanda gerçəkləşən həyatların ehtivası üçün ən uyğun vasitədir. Lessinqə görə, səhnəyə maddi və idealist varlıqlar deyil, real nəsnələr və həyatlar çıxarılmalıdır. Əşyaların təqlid edilməsinə görə, DiltheyLessinqəAristoteldən sonra sənətlərin ikinci qayda qoyucusu adını vermişdir (8, 228). Aristotelin “Poetika” əsəri ilə Lessinqin “Laokoon” əsərlərini müqayisə etsək, görərik ki, sənətlərin sərhədlərini müəyyənləşdirilməsində yaxınlıqlar vardır.

Aristotel “Poetika” əsərində yazırdı ki, “təqlid sənətlərin digər sahələrində olduğu kimi, vahid təqlid bir predmetə məxsus təqliddən ibarətdir, bunun kimi də, hərəkətin təqlidinə xidmət edən fabula özü də bitkin, yeganə hərəkətin təqlidindən ibarət olmalıdır, əhvalatların hissələri isə bir-biri ilə elə bağlanmalıdır ki, onlardan biri dəyişdiriləndə və ya çıxarılanda tama da xələl gəlsin, onun bütövlüyü sarsılsın, zira varlığı və yoxluğu sezilməyən bir şey tamın da üzvi hissəsi deyildir” (2, 34).

Lessinq də “Laokoon” əsərində də buna əməl edir. Bu əsər müasir estetikaya giriş kitabıdır. 1756-cı ildə Berlində yazdığı əsərin almanca tam adı “**Laokoonoderüberdie Grenzender Malereiund Poesie**” adlanır. Lessinqin yazma texnikasında bir xüsusiyyət özünü göstərir. O, oxuyucunun zehninə qəfil və nəzəri hücumlar etməz, çatmaq istədiyi məqsədə və nəzəriyyəyə nümunələr verərək yavaş-yavaş irəliləyir. “Laokoon” əsərində də bunu müşahidə edə bilərik. Lessinq nümunələri başqaları ilə müzakirə şəklində qurulmuşdur. Lessinq “Laokoon”da təməl problemini dialoqlar şəklində aşılamağa çalışmışdır. Həmin problemləri 3 cür qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Laokoonun fiqurunun şeirdə görünəncəlikliyinin heykəldə görülməməsinin səbəbi;
2. Rəşmləşdirilən şeir ilə şeirləşdirilən rəsm anlayışlarının önünə keçməyi;
3. Rəsm və şeirin istifadə üsulları və mövzular baxımından fərqlilikləri

Lessinq digər komediya, faciə və pyeslərində də həqiqətin gerçəklikdə əks olunduğunu, iç dünyanın xaricdə təzahürünü obrazların dilindən çatdırırdı.

“EmiliyaQalotti” əsərində Prinsin dilindən belə ifadələrə rast gəlirik:

“Bax, mən də onu deyirdim! Buna görə səni hədsiz yaltaq adlandıram. Ah! Mən o məğrur, o istehzalçı cizgilərə yaxşı bələdəm. Bu cizgilər Qrasiyanın sifətini də eybəcərləşdirməyə qadirdir. İnkər etmirəm ki, gözəl dodaqları istehzalçı bir təbəssümlə sıxılıb qatlanan zaman azca da gözəl görünür. Ancaq qeyd edirəm ki, bir azca! Lakin istehza bizim qrafiniyada başlıca cizgiyə çevrilməlidir. Gözlər bu şıltaq istehzaya hakim kəsilməlidir. Fəqət bizim mehriban qrafiniyamızda belə gözlər də yoxdur. Belə gözləri bu portetdə də görmürəm!” (1, 196).

Ümumiyyətlə, Lessinq sənətin bütün növləri ilə həqiqətin əks etdirilə biləcəyinə inanırdı. Hər bir şeydə həqiqət və gerçəklik axtaran Lessinq Şeksperin əsərlərindən təsirlənməklə yanaşı, onun dramaturgiyasını dəstəkləyir, bu əsərlərin klassiklərin rəsmi, ciddi təqlidlərindən daha çox qədim tragediyanın gerçək ruhuna daha yaxın olduğunu söyləyirdi. O, Şeksprin ədəbiyyat dühası olduğuna inanırdı. Bununla belə, Lessinq Şeksپردən fərqli olaraq, böyük, ağır faciəli personajlar yaratmır, dünya, cəmiyyət, insan, sənət haqqında fəlsəfi ümumiləşdirmələrə yol açmırdı. Lessinq ona imkan verən müasir reallığa yaxın olmağa çalışır, yeni bir janrın yaradılmasında iştirak etməyə çalışırdı. Yəni sənətkar keçmişə söykənsə də, yeniliklərə açıq idi.

Alman ədəbiyyatını yad təsirlərdən qurtarmaq bütün alman yazıçıları kimi Lessinqi də düşündürürdü. Bunun çıxış yolu kimi o, alman xalq ədəbiyyatına söykənməklə görürdü. Lessinq maarifçilikdə xalq ədəbiyyatına söykənən nəzəriyyələri qəbul edərək, yeri gəldikcə əsərlərində folklordan istifadə edirdi. Yazıçı 1767-ci ildə yazdığı “Əsgər səadəti” əsərində xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etmişdir. Lessinqin pyeslərində də xalq nümunələrinə rast gəlmək olur. Məsələn, “Emiliya Qalotti” əsərində müdrik ifadələrə, qanadlı sözlərə rast gəlmək mümkündür. Klaudiyanın dilindən səslənən “Qorxan göz hər şeyi görər”(1,214) alman xalq atalar sözlərindəndir. Xalq yaradıcılığından bəhrələnən Lessinq nağıllar da yazmışdır. 1816-cı ildə bu nağılları V.A.Zukovski tərcümə etmişdir. Sonradan da bu nağıllar bir neçə dəfə müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Lessinq nağıllar yazmaqla bərabər, bu janr haqqında dəyərli fikirlər də söyləmişdir. “Nağıllar haqqında fikirlər” adlı əsərində bu janra yeni baxış sərgiləmiş, zəngin nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür.

Göründüyü kimi, Qothold Efraim Lessinq Alman maarifçiliyinin yaradıcılarından olmaqla yanaşı, həm də bütün əsərlərində bu cərəyanın bütün xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir. O, həm nəzəri, həm də bədii əsərləri ilə maarifçilər üçün bir məktəb rolunu oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alman ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Sərgi-Qərb, 2009, 688 s.
2. Aristotel. Poetika. Bakı: Sərgi-Qərb, 2006, 120 s.
3. Arzu H. Q.E.Lessinq və onun “Müdrək Natan” mənzum dramı haqda. Bakı: Naksuana, 2004, səh. 3-7
4. Fricke Schreiber. Geschichte der deutschen Literatur. Ferdinand Schöningh. Paderborn, 1988, s. 83
5. Gotthold Ephraim Lessing – biografi, bilgi, kişisel yaşam. <https://status-ladvy.ru/tr/gotthold-efraim-lessing—biografiya-informaciya-lichnaya-zhizn-gotthold->
6. Gotthold Ephraim Lessing Sözləri. <https://www.ozlu-sozler.com/gotthold-ephrain-lessing-sozleri>
7. Güven B.E. Aydınlanma felsefesi ve alman aydınlanma edebiyatı. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 20, Temmuz 2020, s. 307-321
8. Huberman D.G. Das Nachleben der Bilder: Kunstgeschichte und Phantomzeitnach Aby Warburg, Fransızcadançev. Michael Bischoff, Suhrkamp, Verlag, Berlin, 2010
9. Lessing G.E. GottholdEmphraim, Nathan der Weise, Reclam, Stuttgart, 2012, 229 s.
10. Lessing G.E. İnsanSovununEğitimi. Sav Yavınları. İstanbul, 2011, 132 s.
11. Lessing G.E. ÜberdieWirklichkeitderDingeausserGott, 1882, 228 s.
12. Lessing Q.E. “Müdrək Natan” – mənzum dram. Bakı: Naksuana, 2004, 197 s.

Açar sözlər: Lessinq, maarifçilik, fəlsəfə, alman ədəbiyyatı, pyes

Ключевые слова: Лессинг, просвещение, философия, немецкая литература, пьеса

Keywords: Lessing, education, philosophy, German literature, play

QOTHOLD EFRAİM LESSİNOİN MAARİFÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Qothold Efraim Lessinq (1729-1781) alman yazıçısı, filosof, dramaturq, publisist və sənətşünas idi. O, Maarifçilik dövrünün ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi. Onun pyesləri və nəzəri yazıları alman ədəbiyyatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Maarifçiliyin banisi Qothold Efraim Lessinq ədəbiyyata, fəlsəfəyə, teologiyaya, tənqiddə və dram nəzəriyyəsinə töhfə vermişdir. O, bütün maarifçilər kimi qələmini müxtəlif janrlarda sınaq, hərtərəfli fəaliyyət göstərmişdir. Lessinq Burjua faciəsini (bürgerliches Trauerspiel) yaratmış, bununla belə ilk uğurlu Alman faciələrindən və ən yaxşı Alman komediyalarından birini yazmışdır. Lessinqin dramları hələ də müntəzəm olaraq (həm Almaniya, həm də beynəlxalq səviyyədə) oynanılan ən qədim alman teatr əsərləridir. Onun həm pyesləri, həm də dram nəzəriyyəsi Höte, Şiller, Hebbel, Hauptmann, İbsen, Strindberg, Şnitsler və Brext kimi yazıçılara təsir göstərmişdir. Mütəmadi olaraq, müxtəlif sahələrdə və mövzularda mətbuatda məqalələri dərc olunmuşdur. Bu yazılarla maarifçilik ideyalarını təbliğ edən mütəfəkkir ədəbiyyatı, məktəbi katolik kilsəsinin təsirindən qurtarmaq, dünyəvi məsələlər uğrunda mübarizə üçün poeziyanı yeni məzmunla doğru istiqamətləndirməyi tələb etmişdir. Lessinq öz tənqidi məqalələrində yalnız ədəbiyyat məsələlərindən deyil, eyni zamanda başqa maarifçilər kimi dövrün tələbindən doğan ictimai-siyasi fəlsəfi məsələlərə də toxunmuş, insanlar arasındakı ictimai fərqlərin etirazını bildirmişdir.

Məqalədə onun çıxır açan dramları, eyni zamanda inqilabi nəzəri, tənqidi və estetik yazıları, orijinal nağılları, fəlsəfə və ilahiyyatdakı fikirləri müzakirə olunur.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ГОТХОЛЬДА ЭФРАИМА ЛЕССИНГА

Резюме

Готтхольд Эфраим Лессинг (1729-1781) — немецкий писатель, философ, драматург, публицист и искусствовед. Он был одним из самых ярких представителей эпохи Просвещения. Его пьесы и теоретические труды оказали значительное влияние на развитие немецкой литературы. Зачинатель просветительства Готтхольд Эфраим Лессинг внес свой вклад в литературу, философию, теологию, критику и теорию драмы. Как и все педагоги, он пробовал свои силы в разных жанрах, деятельность его была разносторонней.

Лессинг создал буржуазную (мещанскую) драму (bürgerliches Trauerspiel), а также написал одну из первых успешных немецких трагедий и одну из лучших немецких комедий. Драмы Лессинга по-прежнему являются старейшими немецкими театральными постановками, которые регулярно ставятся (как в Германии, так и за рубежом). Его пьесы, и теория драмы повлияли на таких писателей, как Гете, Шиллер, Хеббель, Гауптман, Ибсен, Стриндберг, Шницлер и Брехт. Его статьи на разные темы в разных областях регулярно публиковались в печати. В них пропагандировавший идеи Просвещения писатель требовал, чтобы литература, школа были освобождены от влияния католической церкви, а поэзия была направлена на новое содержание, чтобы бороться за светские проблемы. В своих критических эссе Лессинг, как просветитель, касался не только литературных проблем, но также социально-политических и философских вопросов, вытекающих из требований времени, протестовал против социальных различий между людьми.

В статье рассматриваются новаторские драмы Лессинга, а также его революционные теоретические, критические и эстетические труды, оригинальные сказки, философские и богословские идеи.

ENLIGHTENMENT VIEWS OF GOTTHOLD EPHRAIM LESSING

Summary

Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) was a German writer, philosopher, dramatist, publicist, and art critic. He one of the most outstanding representatives of the Enlightenment era. His plays and theoretical writings substantially influenced the development of German literature. The Enlightenment author Gotthold Ephraim Lessing contributed to literature, philosophy, theology, criticism, and drama theory. Like all enlighteners, he tried his hand at various genres, and acted comprehensively.

Lessing invented the bürgerliches Trauerspiel (bourgeois tragedy) and wrote one of the first successful German tragedies as well as one of the finest German comedies. Lessing's dramas are the oldest German theater pieces still regularly performed (both in Germany and internationally), and both his plays. His drama theory have influenced such writers as Goethe, Schiller, Hebbel, Hauptmann, Ibsen, Strindberg, Schnitzler, and Brecht. Regularly, in the press there have been published his articles in various fields and topics. The writer, who propagated the enlightenment ideas with these writings, demanded that the literature and school be freed from the influence of the Catholic Church, and that poetry be directed to a new content in order to fight for secular issues. Like other enlighteners, Lessing, in his critical essays, touched not only on literary issues, but also on socio-political and philosophical issues arising from the demands of the time, and protested against the social differences between people.

This article discusses his pathbreaking dramas, his equally revolutionary theoretical, critical, and aesthetic writings, his original fables, his innovative work in philosophy and theology.

Нурлана Ашыр кызы Нагиева⁴¹
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ КЛАССИКА НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Проблема передачи азербайджанской классической литературы в русских переводах остается серьезной проблемой. Дело в том, что сегодня во всем мире существует некоторый усредненный литературно-художественный язык. Сегодня во всем мире одни и те же литературные мэтры, одни и те же кумиры, которым подражают, у которых учатся. Перенимают образы и штампы. Сегодня азербайджанские писатели, пишущие на азербайджанском языке, рассуждают об эстетических ценностях Борхеса и Маркеса, Ионеско и Беккета, Кафки и Камю. Сегодня Восток и Запад не разграничены диаметрально. Все это до определенной степени облегчает деятельность и задачи переводчиков. Они могут находить соответствия, переводя художественные тексты с западных языков на восточные, и наоборот.

Совсем иначе обстоит дело с нашими азербайджанскими классиками. В текстах, созданных азербайджанскими мастерами художественного слова в конце XIX - начале XX века, четко прослеживается литературная традиция, восходящая к Корану, арабским поэтам, персидской литературе и азербайджанским классикам. Именно это и усложняет перевод нашей классической прозы на русский язык. Как сохранить дух этой прозы? Вот основная задача, стоящая перед переводчиком независимо от степени владения им языками.

При этом именно устойчивые словесные комплексы (в дальнейшем УСК) составляют основную трудность для перевода. Будучи языковыми штампами, они не допускают варьирования при субституции, что предполагает использование всех ресурсов языка перевода.

Язык великого азербайджанского писателя Джалила Мамедкулизаде представляет собой удивительный пример отмеченной нами выше особенности. Всесторонне образованный человек, Дж. Мамедкулизаде знал иностранные языки и был в курсе всех стилистических и эстетических новшеств эпохи. Одновременно это был мастер, воспитанный в лучших традициях великой восточной, арабо-персидской литературы. Наконец, третий фактор, непосредственно сказывающийся в русских переводах Дж. Мамедкулизаде, это сам азербайджанский язык его времени, т.е. конца XIX - начала XX века. Можно даже выделить и четвертый фактор, усложняющий переводы этого писателя на русский язык. Это стиль или, что не одно и то же, стилизация. Нередко Дж. Мамедкулизаде нарочито стилизует язык своего повествования или язык своих героев под некоторое подобие ученого арабо-персидского письма. Что-то наподобие турецкой речи азербайджанского редактора газеты из комедии У. Гаджибекова «Не та, так эта».

УСК в произведениях Дж. Мамедкулизаде в указанном аспекте выполняют очень сложную лексико-семантическую и фразеологическую функцию. В оригинале, т.е. произведениях азербайджанского писателя они создают удивительную плавность и естественность языка, аккумулируя все богатство его выразительных средств. Язык его рассказов ничем не отличается от обычной разговорной речи азербайджанцев того времени. Поэтому, помимо всех иных литературных и языковых достоинств, он просто доставляет читателю огромное эстетическое наслаждение. Можно сказать, что это уже исчезнувший язык, но очень красивый и выразительный, в котором все средства плана выражения и плана содержания органически сочетаются. Но, разумеется, именно это и составляет особую сложность при переводе. Переводчикам очень сложно сохранять впечатление этой органической сочетаемости всех лексико-семантических и фразеологических средств, этой гармонии языка в переводе. В этом случае им необходимо обнаруживать не просто адекватность отдельных, изолированных языковых средств, а строить адекватность всей системы художественного текста. Следует также напомнить, что произведения Дж. Мамедкулизаде на русский язык переводились много. В данной статье мы будем анализировать перевод рассказа «Почт гутусу», выполненный Азизом Шарифом.

Следует еще раз напомнить, что УСК нельзя смешивать ни с фразеологизмом, ни с паремиялогическими единицами. Понятие УСК шире и понятия «фразеологизм» и понятия «пословица», оно включает в себя эти понятия, но помимо них, еще и все штампы, экспрессивно-эмоциональные узуальные лексические сочетаемости, а также авторские окказионализмы подобного типа.

«*Noyabr ayının 12-si idi*» (1). «Было двенадцатое ноября» (2).

Очевидно различие в строении этих предложений. Но при этом важно учитывать, что это различие не связано с различием в грамматическом строе русского и азербайджанского языков. Ведь и по-русски это предложение могло бы звучать следующим образом: «Был двенадцатый день месяца ноябрь». Различие грамматических строев русского и азербайджанского языков проявляется в том, что в азербайджанском предложении слово ноябрь идет в начале предложения, напротив, в русском предложении оно оказывается в конце предложения.

Определяемые при определениях придают предложению совершенно другую интонацию, если это сознательно сконструированный тип предложения, то мы имеем дело со стилизацией, если же это не стилизация, то в подобном строе обнаруживается особенность языка того времени. Во всяком случае, с точки зрения современного языка это архаика, которая может быть определена не только как синтаксическая, но и как синтаксико-стилистическая.

⁴¹ доц. кафедры теории и практики перевода Бакинский славянский университет. nurlananagiyeva09@gmail.com

Русский перевод модернизирован. Он полностью отвечает современным языковым требованиям. Возможно, это сделано для того, чтобы приблизить текст к художественным вкусам своих современных русских читателей. Однако переводчику следовало учесть, что в тексте большого писателя нет ни одной случайной детали. И здесь совершенно неслучайно Дж. Мамедкулизаде пишет: «Noyabrın 12-si idi», а не «Noyabrın 12-si idi». Переводчик сразу же, с первого предложения изменяет тон повествования. Он становится короче, лаконичнее и современнее. Далее он продолжает в том же духе. Стиль писателя в увязке первого предложения с последующими. Так выглядят второе и третье предложения: «*Hava çox soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görsənmirdi*»(1). Второе и третье предложения строятся в таком же спокойном, размеренном тоне беседы с кем-то, в тоне обычного рассказа кому-то о чем-то. Это достигается определенными лексическими средствами. Например, словом *amma*. Только теперь понятно, почему в первом предложении было написано «двенадцатый день месяца ноябрь». Это создает впечатление зримости каждого из этих двенадцати дней, т.е. прошло уже целых 12 дней от месяца ноябрь, но, несмотря на это снега не было. Кроме того, 12-ый день семантически согласуется и с выражением «не виделось никаких признаков снега». С точки зрения логической между снегом и его признаками разницы большой нет. Но с точки зрения языка и стиля повествования существует большая разница. Все эти лексико-семантические средства создают особую эмотивность текста, такая тональность повествования соответствует обычному рассказу, близкому и понятному всем простым читателям великого писателя.

Если Дж. Мамедкулизаде остается верен своему стилю, заложенному уже в первом предложении, то и переводчик также остается верен своему стилю. Так, например, звучат второе и третье предложения в его переводе: «Холода уже наступили, но снег еще не выпал»(2). Здесь мы видим тот же короткий, телеграфный стиль, что наблюдался в переводе первого предложения. Для того чтобы сравнить тональность и стиль оригинала с переводом, приведем буквальный перевод оригинала. «Погода была очень холодной. Однако никаких признаков снега пока еще не было». Совершенно очевидна простонародность и задушевность оригинала и правильная холодность перевода. Перевод как бы безучастен к состоянию говорящего. Второе и третье предложения почти нераспространенные. Это строгое сообщение, лишённое эмоциональности. Оригинал пропитан сочувствием. Поэтому с точки зрения прагматики, конечно же, оригинал достигает значительно большего коммуникативного эффекта, чем перевод. Сообщение в оригинале более эффективно, так как более экспрессивно.

Рассмотрим следующее предложение с точки зрения УСК. В оригинале читаем: «*Həkim axırıncı dəfə xanın naxoş övrətini yoluxub, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır; beləki, bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olar*» (1). С точки зрения современного азербайджанского языка в этом предложении четко выделяются архаизмы. Это такие слова, как *övrət*, *yoluxmaq*, *dəxi*. Разумеется, эти слова не находят отражения в переводе, что совершенно меняет структуру предложения.

Перевод выглядит совершенно «нормально» с точки зрения современного русского языка, но это как раз и плохо. Вместо того, чтобы как то архаизировать и стилизовать предложение, уподобляя его азербайджанскому оригиналу, переводчик нарочито модернизирует его и, более того, делает его книжным. Эта книжность оказывается совершенно излишней и противоречащей духу оригинала. Например, выражение осмотрев больную не просто отвечает нормам современного языка, а производит впечатление некоторого отчета по медицинской части. В то время как в оригинале и на этот раз повествование ведется в обычной манере разговорного языка, о чем свидетельствует и использованные лексико-семантические средства, и сам строй предложения. Не случайно здесь написано *xanın naxoş övrətini yoluxub*, где *yoluxub* ничего общего не имеет с русским словом осмотреть. Ясно, что если врач навещает больного, то для того чтобы осмотреть его. Другое дело, какие слова при этом используются. Глагол *navestitib* является более живым и эмоциональным и в большей степени соответствует азербайджанскому оригиналу. Это слово старые азербайджанцы использовали и, не будучи врачами, когда речь шла о необходимости или желании навестить кого-либо. В переводе и другие слова с точки зрения стиля подобраны неудачно: «Последний раз, осмотрев больную жену Велихана, врач заявил, что здоровье ее окрепло и через неделю можно ехать» (2). Неудачно здесь и слово *заявил*, которое также носит официальный характер, кроме того, оно меняет смысловую структуру текста. В оригинале *cavab verdi*, т.е. «ответил». Он не просто заявляет, что через неделю можно ехать, он отвечает на заданный вопрос. Суть в том, что ему задают вопрос о возможном сроке, потому что, как выясняется из следующих предложений, хан торопится в Иревань.

Неудачным также, на наш взгляд, является выражение “здоровье ее окрепло”. В оригинале написано «*əhvalı yaxşıdır*», следовало перевести: «состояние улучшилось». Это было и правильно стилистически и точно соответствовало бы оригиналу.

Следующее предложение в переводе также совершенно изменяет смысл предложения оригинала. Обратим внимание на семантическую структуру оригинала. Здесь написано: «*Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə, çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi. Və birdə ki, qorxurdu qar yaa və hava dəxi də soyuqa və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri-mümkün ola*»(1). Здесь совершенно ясно речь идет о том, что хан торопился в Эривань, так как у него были срочные дела. О больной речь идет постольку, поскольку он не может оставить ее одну и должен везти ее с собой.

В переводе: «Хан, у которого были срочные дела в Эривани, очень спешил. Кроме того, он боялся, как бы наступившие холода не задержали переезда больной» (2). В переводе акцент делается на переезде больной, а не на том, что надо ехать, а для больной, если выпадет снег и станет еще холоднее, будет сложно выехать.

Следующий абзац весьма характерен как с точки зрения использованных лексико-семантических средств и их комбинаторики, так и стилистических особенностей. В оригинале речь идет о письме к другу, которое автор называет не *məktub*, а *kağız*, что следовало, наверно, перевести как записка. Обратим внимание на УСК и стиль этого письма: «*Əzizim! Bir həftəyədək, ümidvaram, İrəvana gəlim, övrət-uşaq ilə. Artıq-artıq təvəqqe edirəm, buyurasan bizim otaqlara fərs salıb, əlbəttə-əlbəttə peçləri yandırınırlar ki, otaqların havası təmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün orada narahatçılıq üz verməsin. Bu kağızın cavabını mənə teleqraf vasitəsilə yetirəsən. Sən mənə dediyin işlərin hamısını yerbəyer eləmişəm. Xudahafiz! Sənin xeyirxahın Vəlixan*»(1).

В переводе совершенно снимается архаика, что само по себе является большим недостатком, но, помимо этого переводчик и не пытается как-то подбирать эквиваленты УСК. В переводе это письмо звучит следующим образом: «Милый мой! Я собираюсь через неделю выехать с семьей в Эривань. Везу больную жену, поэтому очень и очень прошу тебя – загляни в мою квартиру, прикажи проветрить комнаты, разостлать ковры и протопить печи. Ответ сообщи по телеграфу. Все твои поручения я выполнил. До скорого свидания! Твой друг Велихан».

Велихан не говорит «я собираюсь», он говорит «надеюсь». Это «надеюсь» не случайно, а отражает смысл ситуации, он надеется, что через неделю состояние больной жены позволит им выехать. УСК *övrət-uşaq* также имеет в тексте стилистическую функцию. Особенно это понятно с точки зрения представлений о семье в восточном мире. Так что *övrət-uşaq* отражает и фоновую информацию. Нейтральное русское слово семья в коннотативном отношении не соответствует азербайджанскому УСК.

Также не соответствуют и другие УСК. Например, нейтральное и лишнее эмотивности очень даже будучи повторенным «очень и очень» все равно не передает этикетной учтивости и эмоциональности УСК «*Artıq-artıqtəvəqqe edirəm*». Прощаясь, Велихан говорит: «*Xudahafiz!*», что переводится современным выражением «До скорого свидания». Очень интересна подпись: «*Sənin xeyirxahın Vəlixan*». Разумеется, «Твой друг Велихан» совершенно не подходит стилистически. Конечно, и буквальный перевод: «твой доброжелатель» по-русски звучит не совсем корректно в стилистическом плане. Но существует очень теплое и принятое в русской культуре выражение: «Любящий тебя». Кроме того, несмотря на эмотивность, подобное прощание носит и этикетный характер. В XIX и начале XX века письма близким людям часто так и заканчивались.

В следующем предложении переводчик вводит совершенно ненужное, стилистически неверное и, что самое главное, отсутствующее у Дж. Мамедкулизаде слово. Речь идет о Новрузали: «Новрузали частенько навещал хана, и не было случая, чтобы не привозил с собой каких-нибудь продуктов: муку, домашнюю лапшу, мед, масло»(2). Слово продукты здесь совершенно неуместно, оно стилистически неуместно, а семантически отражает психологию советского человека, который привык говорить о сельскохозяйственных продуктах, о наличии или отсутствии продуктов в магазине и т.д. Интересно и характерно, что в русской литературе XIX столетия, где описывается бесчисленное количество дворянских усадеб и ситуации, напоминающие рассматриваемую, встречаются очень часто, нигде не употребляется слово продукты. Характерно, что и в оригинале этого слова нет: «*Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gəlib-gedər və hər gələndə də olmaz ki, undan, əriştədən baldan, yağdan gətirməsin*»(1). В оригинале мы и на этот раз видим теплое, выдержанное в разговорном стиле, эмоционально насыщенное предложение. С точки зрения функциональной отсутствие общего обозначения меда, масла, муки, соответствующего слову продукты, совершенно оправдано. Ясно, что перечисленные предметы являются продуктами.

С точки зрения УСК азербайджанского языка, создающих совершенно особый настрой текста, характерно следующее предложение: «*Qarını açib bir yüklü ulağı sürdü həyatə “çoci-çoci” deyə-deyə və yükiin arasından üç-dörd toyuq-cücəni çıxırda-çıxırda yerə qoyub, yükü açib dolu çuvalları saldı yerə və xanın üzünə baxıb ikiqat əyilib salam verdi*» (1).

Совершенно очевидно, что выражения *deyə-deyə*, *üç-dörd*, *toyuq-cücə*, *çıxırda-çıxırdə* создают особый коннотативный настрой предложения. Он выражается в обыденности языка, писатель как бы рассказывает историю своему близкому человеку, рассказывает расслабленно, не подбирая специально слов и выражений.

В переводе нет, даже, попыток передать этот настрой азербайджанского предложения: «Затем покрикивая: «Чош, чош!» – ввел во двор нагруженного ослика и стал снимать с него мешки и пищащих цыплят» (2). Разумеется, для смысла текста не важно, сколько было цыплят, три-четыре или больше. Смысл оригинала передается, но отсутствие УСК создает очевидный нейтральный и лишенный эмотивности текст. Поскольку эмоционально-экспрессивный настрой оригинала не передается, перевод и не может достичь прагматической цели, достигаемой оригиналом.

Неверно и то, что Новрузали «низким поклоном приветствовал его». Новрузали низко кланяется хану, но приветствует его саламом. В оригинале: «*ikiqatəyilibsalamverdi. Xan salamı alıb dedi*» (1). Салам – это ритуал, включающий определенные формулы этикета. Это не просто приветствие. Здесь мы имеем дело с фоновой информацией, которая отсутствует в переводе, но отсутствие, которой на первый взгляд не наносит ощутимого вреда. На самом же деле в коннотативном отношении предложение теряет очень много. В переводе: «низким поклоном приветствовал его». Отсюда следует, что приветствием был сам поклон, что совершенно искажает смысл

конситуации. Перевод вдвойне ущербен потому, что смысл предложения ясен, как будто все на своем месте, но эта кажущаяся нормальность сводит на нет все значение культурного контекста.

Далее также в оригинале используются характерные для азербайджанской культуры слова и выражения: «*A kişi Novruzalı! Bu nə zəhmətdir, çəkmisən?*». Ясно, что обращение «*A kişi*» несет в себе национально-культурную специфику языка, такое обращение невозможно адекватно передать в переводе. Но переводчик просто опускает его, не делая даже попытки подобрать субститут.

УСК является и, казалось бы, обычное эмотивное выражение *bu nə sözdü*. Нельзя смешивать в коннотативном отношении это УСК с нейтральным русским выражением типа, о чем речь, что ты говоришь, что за слова, хотя и они ситуативно могут быть выразителями экспрессии. Азербайджанский УСК выражает очень большой диапазон значений от гнева до своеобразного кокетства. Причем очень важно то обстоятельство, что в речевой ситуации выражаемое им значение диффузно представляет все эти оттенки. Иногда довольно сложно понять, что конкретно означает это *bunəsözdü*. В оригинале, помимо *salam vermək* и *salam almaq*, носящих, как было сказано выше, ритуальный, этикетный характер, также этикетный характер носят и сказанные ханом «*Bu nə zəhmətdi, çəkmisən?*» и ответ Новрузали «*Bu nə sözdü?*». Оба эти выражения являются УСК и представляют собой формулу этикета. Например, в азербайджанском речевом этикете принято говорить *nə zəhmət çəkmisən* или просто *zəhmət çəkmisən* в ситуации, где адресат вовсе ничего особенного не сделал. Это формула этикета. Ответ Новрузали также является формулой этикета. Он мог бы использовать и другую формулу этикетной реакции, например, *borcumdu*. Как совершенно справедливо отмечается в книге К.Э.Гаджиевой «Речевой этикет русских и азербайджанцев»: «В формулах приветствия проявляется контактоустанавливающая функция речевого этикета, с приветствия начинается общение. В приветствиях ярко выражается эмотивная функция речевого этикета» (5, 7).

Вторая часть обращения Новрузали также носит характер этикета. Он объясняет смысл реакции в виде «*Bunəsözdü?*» словами «*Mən ölənə qədər sənə qulam*». Здесь присутствует еще одна деталь, на которую следует обратить внимание. Разумеется, только слова хана являются подлинными формулами этикета. В принципе же ему все равно, потруился для него Новрузали или нет. Об этом свидетельствует и то, что чуть позже, когда крестьянин просит у него позволения дать курам зерен, накормить осла, хан его грубо обрывает: «*Daha uzun danışma. Qaç kağızı sal: vaxt keçir*» (1). С его стороны формулы этикета употребляются действительно формально. Совсем другое дело речь Новрузали. Он также употребляет принятые в азербайджанском языке формулы речевого этикета, но в его речи актуализируется внутренняя форма этих формул. Он действительно считает, что хан не должен так говорить, и он свято верит в то, что до конца своих дней должен быть рабом хану.

В переводе и на этот раз стиль совершенно модернизируется, не говоря уже о том, что не делается попыток как-то передать содержание формул этикета. Переводчик пишет: «Послушай, Новрузали, ну зачем ты беспокоился? – сказал хан, отвечая на приветствие. – Что ты, хан! Какое же это беспокойство? Я твой слуга до самой смерти, – ответил тот, страхивая с себя пыль» (2).

Следует также отметить, что есть существенная разница в этом контексте между словами *слуга* и *раб* (гул). Речь идет не о том, что Новрузали готов служить хану до смерти, это им само собой подразумевается. Речь идет о том, что Новрузали на самом деле считает себя человеком, принадлежащим хану, его принадлежностью.

УСК *kətdi adam* является носителем сниженной коннотации вне контекста. Переводчик передает его словом мужик, которое не является сниженным, даже несмотря на то, что этому способствует дистрибуция в виде слов «откуда мне»: «Откуда мне, мужику, знать про пошт, хан?» (2). *Kətdiadam* в азербайджанском языке является символом грубости, невежества, хамства. Русское мужик даже в этом контексте означает только «простой», т.е. откуда мне простому человеку знать, где находится такое важное учреждение, как почта. В азербайджанском языке это больше означает «откуда мне дураку знать, где эта почта и вообще, что это такое».

Переводчик УСК *çox əsəb* передает совсем в ином тоне. Так, азербайджанское УСК означает активный поиск, он передает напряженность размышлений. В переводе выражается сомнение, надежда и смутное разочарование: «Ну, тогда, может, знаешь, где помещается управление начальника?». Обратим внимание на активность речи в оригинале, адресант пытается заставить его вспомнить, говорит, что не может быть, чтобы он этого не знал, хотя на самом деле у него этой уверенности нет: «*Çox əsəb, nəçərnək divanxanasını ki, tanıyırsan?*» (1). Налицо разница в экспрессии: уверенное: *onu bilmirsən, bunu ki, bilirsən!* и робкое «тогда, может, знаешь, где управление начальника?».

Характерно, что УСК *çoxəşəb* вбирает в себя семантику и тональность следующей фразы, ее наступательный характер.

В оригинале Новрузали в ответ на это также использует речь, насыщенную УСК, отражающими контекст культуры. Он говорит: «*Bəli, xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanıtmıram*» (1). УСК *başına dönüm* вообще игнорируется переводчиком, как будто его и нет в оригинале. Переводчик пишет: «Знаю, хан, как не знать» (2). Интересно, что наличие и отсутствие УСК с указанным значением совершенно изменяет стиль и значение предложения. В оригинале выражается любовь, ласка, желание успокоить, создать уверенность в способности выполнить поручение. В переводе объективно выражена лишь обида и, возможно, некоторый смешной гонор. Объективно предложение «Знаю, как не знать», пусть на имплицитном уровне, но выражает именно это значение. Другое дело, что мы знакомы с

конситуацией, которая дает нам возможность представить более или менее правильную картину. Нам это было бы значительно труднее сделать без знания конситуации, в целом без знания оригинала и фоновой информации.

Таким образом, как мы и видим, в переводе на русский язык полностью трансформируется динамика текста, смещается стилистическая акцентуализация. Конечно, нам могут возразить, что в переводе на любой иностранный язык азербайджанская стилистическая акцентуализация будет трансформироваться. Это действительно так. Но мастерство переводчика заключается именно в том, чтобы сохранить динамику текста и стилистическую направленность. Разумеется, невозможно передать на русском языке ни стилистику азербайджанского “bala, getsəndə...”, ни конситуацию, характерное движение головой и рукой с семантикой отсылания. Никто это и не требует. Понятно без слов, что в этом непередаваемом и заключается национально-культурная специфика оригинала. Задача переводчика заключается в верной передаче тональности, попытке не извратить представление о конситуации, а хотя бы создать приблизительное представление о ней.

ЛИТЕРАТУРА

1. С.Мəmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1987.
2. Дж. Мамедкулизаде. Рассказы. Фельетоны. Повести. Пьесы. Баку, 1989.
3. Новрузов Р.М. Художественный перевод и проблема взаимодействия, взаимообогащения литератур. Баку: Элм, 1990.
4. Мамедли А.М. Понятие устойчивости и фразеологизм как единица вторичной номинации. // Русский язык и литература в Азербайджане, 1998, №2, с.12-18.
5. Гаджиева К.Э. Речевой этикет русских и азербайджанцев (опыт словаря-справочника). Баку: Мутарджим, 1999, 68 с.

Ключевые слова: перевод, адекватность, теория, практика, эмпирика, рациональность

Açırsözlər: tərcümə, uyğunluq, nəzəriyyə, təcrübə, rəşional

Key words: translation, adequacy, theory, practice, rationality

AZƏRBAYCAN KLASSİKASI RUS TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ XÜLASƏ

Məqalə bədii tərcümə nümunələrinin təhlilinə həsr olunub. Məqalədə tərcüməşünaslıq diskursunun ən vacib məsələləri ön plana çəkilir və müzakirə olunur. Qeyd olunur ki, müasir tərcüməşünaslıqda tərcümənin orijinala tam uyğun olması heç şübhə altına qoyulmur. Məqalədə Azərbaycan yazıçısı C.Məmmədquluzadənin hekayələrinin rus dilinə tərcümə mətnləri ətrafı təhlil olunur.

AZERBAIJAN CLASSIC IN RUSSIAN LANGUAGE SUMMARY

The problem of transferring Azerbaijani classical literature in Russian translations remains a serious problem. The language of the great Azerbaijani writer Jalil Mammadguluzadeh is an amazing example of the feature we noted above. J.Mammadguluzade's works have been translated into Russian a lot. In this article, we will analyze the translation of the story by Aziz Sharif. In translation into Russian, the dynamics of the text is completely transformed, stylistic accentualization is shifted.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ƏLİ NƏZMİNİN FELYETON YARADICILIĞI

Əli Nəzminin realist qələm sahibi, tərəqqipərvər bir yazar kimi tanınmasında felyetonlarının da özünəməxsus rolu olmuşdur. Belə ki, bu əsərlər “Şərqi-rus” qəzetində, “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Məzəli” jurnallarında dərc olunmuş və dövrə görə müəyyən bir oxucu auditoriyası qazanmışdır.

Əli Nəzminin 1906-1920-ci illər arasında yazdığı felyetonlar içərisində “Moizə”, “Mərsiyəxanlar”, “Söhbət”, “Kəndlilərin məişətindən”, “Maşallah”, “Ay Molla Nəsrəddin əmi”, “Üzrüm var”, “Arvad məsələsi”, “Daha düzəldi”, “Vəsvəsə”, “Ata və oğul”, “Ölü tutmaq” onun bədii nəsrinin səciyyəvi nümunələrindəndir. Bu əsərlər əsasən qısa, yığcam, lakonikdir. Yazıçı çox zaman beş-altı sətirlik bir yazıda bitkin və maraqlı süjet qura bilir, vacib bir məsələdən danışaraq oxucunu güldürməyi və düşündürməyi bacarır. Çox qısa olan felyetonlarında o, yadda qalan tipik mənfi surətlər yaradır.

Müəllifin felyetonlarında müxtəlif təbəqə və zümrələri təmsil edən zəngin mənfi tiplər silsiləsinə diqqət cəkir. Bu tiplər yazıçının satirik şerlərindən bizə məlum olan surətlər qalereyasını tamamlayaraq daha da zənginləşdirir.

Əli Nəzminin felyetonları toxunduğu məsələ və tənqid etdiyi obyekt cəhətindən də müxtəlifdir. Onun mənsur əsərləri falçılıq və qusqazlığın tənqidindən tutmuş ictimai-inqilabi məsələlərin tərənnümünə qədər geniş mövzuya malikdir.

Əli Nəzmi seirə 1903-cü ildən başlasa da, “Molla Nəsrəddin”də ilk dəfə nəsrə, felyetonları ilə çıxış etmişdir. Jurnalın 11-ci nömrəsində Əli Nəzminin “Əlidəvənəkli” imzası ilə bir kiçik məktubu dərc olunmuşdur. Burada gəncəli qusqaz Hacı Hüseynin oğlu ilə rəftarından bəhs edilir. Hacınn oğlu ağacdən dolasa tutmaq istəyəndə yıxılır, qıçı sınır. Atası bu əhvalatdan xəbər tutub gəlir, oğlundan ilk soruşduğu bu olur: “– Oğul, necəsən? – Qus cibində ölməyib ki? Sağdır mı? [10, 342] Müəllif bu məktubunda jurnalın mövhumata və mövhumat kitablarına qarşı ardıcıl, siddətli mübarizəsindən də bəhs edir. İstər bu məktubda, istərsə də qusqaz oğlunun əhvalatında Əli Nəzmi qələmindəki məharət, incəlik və syumor hissi aydın cəkildə diqqət cəkir. Əli Nəzmi də Sabir kimi “Molla Nəsrəddin” in vəzifəsini, məqsədini çox gözəl basa düşmüşdü. Bu jurnal həm məqsədi, həm də dili, üslubu ilə xalqa yaxın olan, xalqın ruhunu ifadə edən yazılar tələb edirdi. Əli Nəzmi jurnaldakı fəaliyyəti ilə satiralarında olduğu kimi, felyetonlarında da məharət sahibi olduğunu isbat etdi.

Əli Nəzminin forma və mövzu baxımından zəngin olan yaradıcılığında sosial ədalətsizlik, öz hüquqlarını düzgün anlamayan və tələb etmək iqtidarında olmayan sadə kütlənin taleyi, məişət şəraiti, onların müdafiəsi böyük vətəndaş yazıçı münasibəti ilə əks olunmuşdur. Yaşadığı kənd mühitinin incəliklərinə dərinlən belə ustad sənətkar burada qanunların olmaması, insanların özbaşınalığı, güclü-zəif bərabərsizliyi hallarını qələmə almaqla daha güclü, qaydalı-qanunlu, anlayışlı, humanist bir cəmiyyət arzusunda olduğunu ifadə edir. Onun “Gəncə uyezdindən” adlı felyetonunda oxuyuruq:

“Avqust ayının 30-cu gecəsi, saat on birə iyirmi dəqiqə işləmişdi. Öz xanəmədə oturub gözəl və göycək olan “Şərqi-rus” cərideyi-fəridəsinin o günkü gündə gələn nüsxəsini qabağa qoyub artıq dərəcədə kəməli-məsərrət ilə göz önündən keçirməyə məşğul idim və hər bir kəlməsindən bir rahatlıq və bir kərə qulağıma dəhşətli və vəhşətli beş-altı tufəng sədası gəldi.” [10, 336]

Yaranmış vəziyyətin kiçik təqdimatında yazıçı həm gecənin bir vaxtında sakitliyin, rahatlığın pozulduğunu, həm də Şərqi-rus tərəqqipərvər bir mətbuat orqanı olan “Şərqi-rus”-a hörmət və məhəbbətini ifadə edərək belə davam edir: “Bir nəfərdən sual elədim ki, nə hadisə yüz verib? Cavab verdi ki, həmin saat Əli Məşədi Fətəli oğlunun üç rəc mədyan atlarını üç nəfər oğru adamlar gəlib və atları minib darvazadan çıxan halda məzkur Əli Məşədi Fətəli xəbərdar olub əli silahsız, atların dalınca yürüyüb oğrulardan geri almaqdan ötrü haray edib, çağırır, bağırır isə də fəqət oğrular atları tünd sürüb qaçmışlar. Ona görə xəlp cəm olub tufəng atırdılar ki, çox adam gəlsin ta ki, oğruların atlarını dalınca getsinlər bəlkə tez ələ gətirələr...”

Yazıçı yüksək təəssüf hissi ilə XX əsr həyat tərzində ibtidai-icma dövrünün qaydalarının hökm sürdüyünü, qanunların olmadığından və yaxud yetərsizliyindən, işləmədiyindən insanların əziyyət çəkdiqlərini, cərəsizliklərini, özlərini, mallarını qorumaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atdıqlarını göstərir. O, “qonşu olan qeyri millətlərin min cürə tərəqqisini eşidib”, bizdə belə bir vəziyyətin hələ də davam etməsini, nəticə çıxara bilməməyimizi vətəndaş-yazıçı yangısı ilə ifadə edir.

Məlumdur ki, Əli Nəzmi həm də müxtəlif sosial-mədəni, mənəvi-əxlaqi mövzulara həsr olunmuş çoxsaylı məqalə və felyetonların müəllifidir. O, uzun müddət “Şərqi-rus” qəzetində, həm də “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Məzəli” jurnallarında və digər mətbu orqanlarda biri digərindən maraqlı mövzularda məqalə və felyeton çap etdirmişdir. Ədib həmin fəaliyyətini sonrakı illərdə bütün yaradıcılığı boyu davam etmişdir. “Söhbət”, “Ata və oğul (Təbiyəmizdən)”, “Ay molla Nəsrəddin əmi”, “Ölü tutmaq”, “Təbiyə”, “Vəsvəsə”, “Üzrüm var”, “Mühüm söhbət”, “Üzünü açma”, “Mətbuat” və s. başlıqlarla oxuculara təqdim olunan yazıların – məqalə və felyetonların heç biri digərinə bənzəmir. Çünki onlarda toxunulan məsələlər də, qaldırılan problemlər də günün aktual mövzuları olmaqla yanaşı, yazı tərzinə görə də, yəni mövzuya və obrazı yaradılan məsələ və ya tipin xarakterinə də uyğundur. Bu da Əli Nəzmi qələminin yumorlu, duzlu, koloritli olması ilə bağlıdır. Məsələn, dialoq şəklində qurulmuş “Söhbət” və “Ata və oğul” (təbiyəmizdən), “Mühüm söhbət” felyetonunun hərəsində bir məsələdən söz açılır; birincidə Hacı rütbəli din xadiminin yeniliyə, gənc nəslin yeni üsulda təlim-təbiyə olunmasına düşmən münasibətindən, ikincidə atanın övladına özünün pis nümunəsi ilə təbiyəsini pozması və bu acınacaqlı nəticə ilə fərəhlənməsi, üçüncüdə isə Nizami Gəncəvinin qəbrinin üstündəki tikilinin – künbəzin Gəncə ziyalıların və şəhərin bəzi sərvət sahiblərinin və digər şəxslərin əlbir

⁴² Gəncə Dövlət Universiteti.aygunfaracova@gmail.com

fəaliyyətləri ilə abadlaşdırılması, ruhani şəxslərin isə belə bir hadisədən bixəbərliliyindən bəhs olunur. Həmin əsərlərdəki dialoqların biri digərinə bənzəmir, biri digərini təkrar etmir.

Əli Nəzmi felyeton yaradıcılığında Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarının və kiçik həcmli bədii nəsr əsərlərinin nümunəsində yalnız “Molla Nəsrəddin” jurnalının yazı üslubunu və ictimai-ədəbi mövqeyini əks etdirməyə çalışırdı. Müşahidələr göstərir ki, Əli Nəzminin jurnalda (“Molla Nəsrəddin”də) çap etdirdiyi məqalə, felyeton və miniatur əhvalatlar özünün yazı tərzinə, duzlu, məzəli yumoruna görə başqa müəlliflərin, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindən seçilir. Ədibin (Əli Nəzminin) bu yaradıcılıq keyfiyyətini Cəfər (Xəndan) Hacıyev də müşahidə edərək yazmışdır:

“İlk yazısından etibarən “Molla Nəsrəddin”in üslubuna uyğun mövzular seçməyi bacaran yazıçı (Əli Nəzmi nəzərdə tutulur – A.F.), mənalı gülüş və kəskin tənqiddən məharətli bir surətdə istifadə etmişdir. “Beləliklə, təxminən il yarım o, nəsr əsərləri (məşhur felyetonlar – A.F.) yazmaqla məşğul olur” [2, 334].

Həmin əsərlər konkret həyatı detalların maraqlı şərhı, ideya-bədii təqdimi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Əli Nəzmi təsvir etdiyi əhvalatı diqqətlə müşahidə süzgəcindən keçirərək onun məzmun və mahiyyətindəki sosial-mədəni ideyanı üzə çıxarmağı bacarır. Həmin məna və məzmun keyfiyyəti müəllifin yumoristik qələminin gücü ilə oxucuya təqdim edilərkən yüksək ideya-estetik təsirə malik olur. Bu təsir gücünü isə müəllifin ictimai ideali və müəllif mövqeyi müəyyən edir. Bu və digər keyfiyyətləri biz ədibin həm Molla Nəsrəddinə Gəncədən müraciətlə yazılmış felyetonlarında, həm də başqa başlanğıclarla olan əsərlərində müşahidə edirik. Məsələn, “Ay Molla Nəsrəddin əmi” başlıqlı “A kişi, sən allah bir insaf elə, vallah heç insaf eləmirsən,...” [10, 345] “Ölü tutmaq” başlıqlı, “Molla əmi! Biz müsəlmanlar nə qədər ki diriliyimizdən mərdüməzar oluruq, iki o qədər də öləndən sonra mərdüməzar oluruq.” [10, 347]. “Gəncədən” başlıqlı “Hörmətli Molla Nəsrəddin əmi!” sözləri ilə başlayan, “Mərsiyəxanlar” başlıqlı [10, 349], “Vay-vay, daha bundan sonra biz nə qayıracağıq”, “Vəsvəsə” [10, 352] başlıqlı felyetonların hər birində dövrün bir sıra mühüm sosial-mədəni və mədəni-əxlaqi problemlərinə diqqət yetirilmiş, xalqın ətəlt və cəhəlatında marağı olanların iç üzləri, əsl simaları açıqlanaraq tənqid edilmişdir. [5, 203-207]. Felyetonlardan bir daha aydın olur ki, Əli Nəzminin haqlı tənqid və ifşa hədəfinə çevrilən həmin tiplərin hər biri özünün şəxsi marağı nəminə xalqın tərəqqisinə və inkişafına mane olur, bu yolda, necə deyirlər, dəridən-qabıqdan çıxırlar.

Bütövlükdə götürdüyü müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində Əli Nəzminin həm poetik, həm də publisistik qələmi getdikcə püxtələşmişdir. Hətta onunla eyni ədəbi cəbhədə olan digər molla-nəsrəddinçilər – M.Ə.Sabir, [Bax: 3, 138-139], Ə.R.Şamçızadə, [6, 122-124], [13, 59-606; 12,877] və sair, Mirzə Məhəmməd Axundov [Bax: 1, 19-20] və başqaları Əli Nəzminin ayrı-ayrı satırlarına – “Məsləhət”, “Kimdir o, arifi görəcək...” – cavabları yazmışlar. Bu halın özü də molla-nəsrəddinçilər cəbhəsində Əli Nəzminin kifayət qədər nüfuzla malik olduğunu və ön cərgəyə çıxdığını göstərməkdədir. Təsəffü deyil ki, Cəlil Məmmədquluzadə sonralar 1927-ci ildə böyük razılıq hissi ilə yazmışdı: “Aylar, illər dolandı və məcmuəmizin ibtidasından ta bu vaxtadək Məşədi Sijimqulu Kefsiz bizə həmişə yar oldu. Xüsusən, Sabirin vəfatından (1911-ci il) sonra, ikinci Sabirimiz (Əli Nəzmi nəzərdə tutulur) birincisinin yerini boş qoymadı. Məşədi Sijimqulu Kefsizin zövq və səfəli, məzəli və duzlu şeirlərinin heç bir vaxt dalı kəsilmədi. O özü cismən qocaldısa da, onun kələminin ləfəti bir zərrə qədər əskilmədi.” [4, 74].

Cəlil Məmmədquluzadə bu sətirləri yazmazdan xeyli qabaq, daha doğrusu, 1922-ci ildə jurnalın (“Molla Nəsrəddin”in) nəşrini Bakı şəhərində bərpa edəndə müəllif qıtlığı çəkdiyi zaman yadına ilk düşən molla-nəsrəddinçilərdən biri Əli Nəzmi olmuşdu. Ona görə jurnalda Əli Nəzmiyə belə bir müraciətlə onu jurnalla əməkdaşlığa dəvət etmişdi:

Kefsiz Neçə il ayrı düşəndən sonra yada salıyıq yoldaşımızı və ikinci Sabirimiz Kefsizi (Məşədi Sijimqulu). Harada olduğunu bilmədiyimiz üçün ondan bir xəbər tuta bilmədik. Ümidvarıq ki, tez vaxtda öz ləfətləri ilə məcmuəmizi zintəndirəcəkdir.” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı., 1922 № 4.]

Əli Nəzmi bu müraciətdən dərhal sonra sevimli məsləkdaşının səsinə səs vermiş və “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə yaradıcılıq əlaqələrini bərpa etmişdir. Bu əməkdaşlıq jurnal bağlananadək davam etmişdir. Bütün bunlar Əli Nəzminin yorulmaz və özünün ideya yaradıcılıq məsləkində əsl molla-nəsrəddinçilərdən olduğunu bir daha təsdiqləməkdədir.

Cəlil Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Sabir kimi Əli Nəzmi də xalqın tərəqqidə, yüksəlişdə, qabaqcıl millətlər sırasında görmək istəyirdi. İctimai eybəcərliklərə, tökülən nahaq qanlara, mövhumat əsiri olanlara, maarif düşmənlərinə, cəhəlat və nadanlığa, qeyri-bərabər evlənməyə, çoxarvadlılığa, milli lovgalığa, əcnəbilər qarşısında mütiliyə, vətənə, millətə biganəliyə və başqa qəbahətlərə acı-acı gülürdü, göz yaşları içində gülürdü.

Dini ehkamlara görə müsəlmanların etdiyi bəd əməllərin günahı onların özündə deyil, şeytan əməlinədir. Əli Nəzminin 1909-cu ildə (35) “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Kefsiz” imzası ilə dərc etdirdiyi “Vəsvəsə” adlı felyeton bu baxımdan diqqət çəkir:”

“Hərdənbir Allah lənət eləmiş şeytan gəlir durur başımın üstündə başlayır mənə vəsvəsə eləməyə ki, sən gəl bu müsəlmanlara sataş! Deyirəm ay məlun əl çək məndən, müsəlmanlara mən niyə sataşım? Başlayır ki, sən götür yazgının ki, Gəncədə kəlisə karvansarasında olan “Pələ Yusif” (tün hamamında) iyirmiyə qədər balaca məsum uşaqların gözündə qabağında fiitəsini... bir dəlləyə iki şahı pul verib... həyasız... həyasız! Deyirəm ay məlun, açıl başımdan, mən nə eliyim ki, “Pələ Yusif” Amerika və Afrika vəhşilərindən də vəhşi və alçaqdır!.. Məlun genə əl çəkmir, başlayır ki, indi də yazgilən ki, Hacı usta Bağır ağa mənbərdə, o pak mənbərdə öylə murdar sözlər danışır ki, hətta Marağanın dümbək çalan lotuları da öylə sözləri danışmağa utanar... cümləsindən ağa minbərdə bu cür nifrən eliyir! Pərvədigara, sən cəmi oruc yeyənləri... naxoşluğuna düşər elə əlx. Peyğəmbərlər dua elərdi ki, Allah bəndələrini belə-belə naxoşluqlardan uzaq eyləsin! Amma vərasətülənbəyalar indi əksinə dua eylirlər... (amma öz aramızdır, deyəsən ağalar dərd əhlidirlər)... Burada başımı yuxarı qaldırıb deyirəm: ay sənə Allah lənət

eləsin, bu cür sözləri mənə yazdırtma, ayıbdır; məndən rəncidəxatir olarlar; deyir sən yaz, nə işin var, qorxma!... axırı görürəm bu məlun şeytanın sözü qurtarmayacaq! Acıq ilə qələmi tulluyub deyirəm: Allah sənə lənət eləsin, vallah daha ölsən də yazmayacağam.” [10, 352]

Müxtəlif xarakterli hadisələri şeytanın diktəsi ilə yazmayacağını bildiren yazıçı əslində maraqlı bir ifadə tərzilə ətrafında baş verənləri - əxlaqi-tərbiyəvi məsələləri, din maskası altında gizlənənlərin hərəkətlərini, idarəçiliyin qabiliyyətlə deyil, pulla, varla olduğunu, bir sözlə cəmiyyətin acınacaqlı halını təsvir edir.

Əli Nəzmi satirik şeirlərində bəhs etdiyi mövzulardan ustalıqla felyetonlarında da istifadə edir. O, nəsr yaradıcılığında da yüksək ideallar, mükəmməl gələcək uğrunda mübarizə aparır.

“Məzəli” jurnalının 1915-ci il 6-cı sayında (...O...) imzalı “Tərbiyə, yaxud “zəvalli Məmiş” adlı felyetonda təlim-tərbiyə məsələlərinə, valideyn-övlad münasibətlərinə diqqət yetirir:

“Keçənlərdə bizim kəndimizdə Kəblə Qulam adlı bir kişi var idi. Yekə qarın, kələ peysər bir adamdı. Bunun Məmiş adlı bir oğlu da var idi. Kəblə Qulam hər yana getsə idi, Məmiş də onun yanında olardı. Məmiş 11 yaşında idi...

Felyetonda Kəblə Qulaməli elmdən, maarıfdən uzaq olan valideynlərin ümumişmiş obrazıdır. O, öz övladını yanında gəzdirməklə onun yaşına uyğun olmayan fikirlərlə, münasibətlərlə qarşılaşdırır. O dövrdə onsuz da az olan məktəblərə getməyə valideynləri tərəfindən imkan verilməyən uşaqların günlərini boş-boş gəzib dolanmaqla keçirmələri, bəzən də pis işlərə qurşanmaları və əxlaqi dəyərləri itirmələrini yazıçı bu felyetonunda da zəvalli Məmişin təmsalında aydın şəkildə göstərmişdir. Məmiş nəinki Qəribə Həsənin oğlu Sarı ilə, hətta başqa uşaqlarla da qarşılaşdırın Kəblə Qulam oğlunu yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərləri ilə deyil qoçuluğu, gücü ilə qürurlanmaq istəyir. Çünki belə ali dəyərlərdən o özü də bixəbərdir. Bu o dövrün uşaqlarının acı həyat həqiqətləridir.

Müsəlmanların yaşadıkları bu cür həyatdan böyük təəssüf hissi keçirən yazıçı buna görə də deyir: “Budur müsəlman övladını bundan yaxşı tərbiyə edə bilməz!!!”

C.Məmmədquluzadə Əli Nəzmi felyetonlarını lakonizm, rəvanlıq və şairin təhkiyə üsuluna görə mənsur şeir adlandırır:

“Bu bir neçə sətirdə, doğrudur ki, vəzn və qafiyə yoxdur, bununla bərabər Məşədi Sijimqulunun qələmindən törəyən belə-belə duzlu rəvayətlərin və zərif məzhəkələrin vəzn və qafiyəyə heç ehtiyacı yoxdur”.

Əli Nəzmi kiçik nəsr əsərlərində özünəməxsus orijinal təşbehlər, gülüş doğuran mübaligə və təzadlar yaradır, maraqlı, aydın kompozisiyalar qurur. Demək istədiyi fikri müstəqim şəkildə deyil, oxucunu düşündürən bir tərzdə ifadə edir. O, felyetonlarında əsas hadisədən çox zaman tiplərin qarşılıqlı münasibətində, onların öz dili ilə verir. Təhkiyə, mükəllimə, sual-cavab, deyişmə və s. vasitələrdən bacarıqla istifadə edir, sözün məcazi mənasında məzmunlu satirik gülüş yaratmaqda əsas vasitəyə çevirir.

“Məşədi Sijimqulu”, “Kefsiz” imzaları ilə məşhur olan Əli Nəzminin görkəmli realist kimi tanınmasında felyetonlarının böyük rolu olmuşdur. Əli Nəzminin poeziyasında olduğu kimi, mənsur əsərlərində də mövzu rəngarəng, həyat materialı zəngin, müşahidə dərinidir. Qadın azadlığı, köhnə adət ənənələrin tənqidi, zamanəyə, çar üsul- idarəsinə mənfi münasibət, ruhanilik, dini təəssübkeşlik əleyhinə çıxışlar, ərəb əlifbasının çətinliyini nəzərə çatdırmaq səyi, yeni təlim qaydaları və mədəniyyətin təbliği, ağır kənd məişətinin realist planda əks etdirilməsi və başqa mövzular onun felyetonlarında əsas yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Bayramoğlu A. Mollanəsrəddinçi Mirzə Məhəmməd Axundov. AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası) Bakı: Elm, 2009 №: 3-4
2. Hacıyev C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1955, 434 s.
3. Hophopnamə. Bakı: Qanun, 2012, 423 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə, 6-cı cild. Bakı: Azəməşr, 1985, 311 s.
5. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı: Yazıçı, 1989, 309 s.
6. Məmmədov M. Sabir: mübahisələr, həqiqətlər, Bakı, 1990, 280 s.
7. “Molla Nəsrəddin” jurnalı., 1922 № 11
8. “Molla Nəsrəddin” jurnalı., 1922 № 4
9. “Molla Nəsrəddin” jurnalı., 1922 № 35
10. “Məzəli”, 1915, № 6
11. Nəzmi Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-qərb, 2006, 544 s.
12. Novruzov T. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 87, 216 s.
13. Şamçızadə Ə.R. Nalələr, fəğanlar. Bakı: Elm, 1992, s. 59-60, 116 s.

Açar sözlər: Felyeton, süjet, Əli Nəzmi, Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin”, satirik imza, lakonizm, “Məşədi Sijimqulu”, “Kefsiz”, bədii nəsr, satirik gülüş.

Keywords: Feuilleton, plot, Ali Nazmi, Jalil Mammadguluzade, "Molla Nasreddin", satirical signature, laconicism, "Mashadi Sijimgulu", "Kefsiz", fiction, satirical laughter.

Ключевые слова: Фельетон, сюжет, Али Назми, Джалил, Мамедгулузаде, «Молла Насреддин», сатирическая подпись, лаконичность, «Мешади сиджимгулу», «Кефсиз», художественная литература, сатирический смех.

Xülasə

Məqalədə Əli Nəzminin realist qələm sahibi, tərəqqipərvər bir yazar kimi tanınmasında, felyetonlarının özünəməxsus rolundan bəhs olunur. Onun felyetonlarının toxunduğu məsələ və tənqid etdiyi obyekt cəhətindən də müxtəlif olması vurğulanır.

Əli Nəzminin forma və mövzu baxımından zəngin olan yaradıcılığında sosial ədalətsizlik, öz hüquqlarını düzgün anlamayan və tələb etmək iqtidarında olmayan sadə kütlənin taleyi, məişət şəraiti, onların müdafiəsi böyük vətəndaş yazıçı

münasibəti ilə əks olunmuşdur. Yaşadığı kənd mühitinin incəliklərinə dərinlən bələd olan ustad sənətkar burada qanunların olmaması, insanların özbaşınalığı, güclü-zəif bərabərsizliyi hallarını qələmə almaqla daha güclü, qaydalı-qanunlu, anlayışlı, humanist bir cəmiyyət arzusunda olduğunu ifadə edir.

Əli Nəzminin poeziyasında olduğu kimi, mənsur əsərlərində də mövzu rəngarəng, həyat materialı zəngin, müşahidə dərinidir. O öz felyetonlarında ifadə etmək istədiyi bütün fikirləri vurğulamaqla zəngin sənət nümunələri yaratmışdır.

Əli Nəzminin felyetonları forma və məzmununa, ideya və bədii təsir qüvvəsinə, kəskin satira, mənalı gülüşlə zəngin olmasına görə nəzəri cəlb etməkdədir. Şairin realizminin mahiyyətini, ümumi yaradıcılıq təmayülünü daha aydın təsəvvür etmək üçün bu felyetonları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Summary

The article describes the unique role of feuilletons in Ali Nazmi's being popular as a realist and progressive writer. It is emphasized that his feuilletons are different in terms of the subject matter and the object he criticizes.

Ali Nazmi's work, rich in form and subject matter, reflects social injustice, the fate of ordinary people who do not understand and demand their rights, living conditions, their protection with the attitude of a great citizen writer. Being aware of the details of the rural environment in which he lives, the master writer expresses his desire for a stronger, more law-abiding, understanding, humane society by describing the lack of laws, the arbitrariness of the people, and the inequalities of the strong and the weak.

As in Ali Nazmi's poetry, in prose works the theme is colorful, the material of life is rich and the observation is deep. He created rich works of art by emphasizing all the ideas he wanted to express in his feuilletons.

Ali Nazmi's feuilletons attract theorists due to their form and content, the power of ideas and artistic influence, their rich satire and meaningful laughter. These columns are of special importance for a clearer understanding of the essence of the poet's realism, the general creative tendency.

Резюме

В статье обсуждается уникальная роль фельетонов в признании Али Назми писателем-реалистом и прогрессивным писателем. Работа и критика, затронутые его фельетонами, могли иметь место даже после его основания.

Творчество Али Назми, богатое по форме и тематике, отражает социальную несправедливость, судьбу простых людей, которые не понимают своих прав и не могут требовать их, своих условий жизни и их защиты с позицией великого писателя-гражданина. Глубоко осознавая тонкости сельской среды, в которой он живет, мастер-художник выражает свое стремление к более сильному, более законопослушному, понимающему, гуманному обществу, описывая отсутствие законов, произвол людей и неравенство сильные и слабые.

Как и в поэзии Али Назми, в произведениях Мансура тема красочна, жизненный материал богат, наблюдательность глубока. Он создал богатые произведения искусства, подчеркнув все идеи, которые он хотел выразить в своих фельетах.

Фельетоны Али Назми привлекают теоретиков своей формой и содержанием, силой идеи и художественным влиянием, острой сатирой и богатством содержательного смеха. Шairin realizminin mahiyyətini, ümumi yaradıcılıq təmayülünü daha aydın təsəvvür etmək üçün bu felyetonları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ABDULLA BƏY ASİ: HƏYATI VƏ BƏDİİ İRSİ

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində yetişən istedadlı, təbi rəvan şairlərdən biri də Abdulla bəy Asidir. Abdulla Əli bəy oğlu Fuladov 1841-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, təhsilini Şuşadakı mədrəsələrdən birində almış, ərəb, fars, rus və cığatay dillərini mükəmməl öyrənə bilmişdir. Təbii ki, onun həm təhsildə, həm də gələcək şair kimi yetişib uğur qazanmasında ana babası Qasım bəy Zakirin (1784-1857) xüsusi rolu olmuşdur.

Abdulla bəyin atası Əli bəy əvvəllər həllac olmuş, Mehduqulu xanın sarayına yaxın olub onun rəğbət və etimadını qazandıqdan sonra xanın istəyi ilə onun bacısı nəvəsi, Qasım bəy Zakirin qızı Nənəş xanımla ailə qurmuş, bu izdivacdən üç övlad-iki qardaş bir bacı dünyaya gəlmişdir. Abdulla bəy atasını erkən yaşlarında itirmiş, qardaşları və bir bacısı ilə babası Q.Zakirin himayəsində böyüyüb boya-başa çatmışdır.

Abdulla bəy Asinin həyatı haqqında mənbələrdə verilən məlumatlar, demək olar ki, üst-üstə düşür. “Şairin anadan olma tarixi Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında, Salman Mümtazın verdiyi qısa məlumatda 1256-cı il (1841) kimi, vəfatı isə, Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi də daxil olmaqla əksər qaynaqlarda 1291-ci ilin şəban ayı (13 sentyabr 1874) kimi qeyd olunmuş, Salman Mümtaz isə şairin ölüm tarixini 1290-cı il kimi (1873) göstərmişdir” (1, s. 9).

Abdulla bəy Asi təzadlarla dolu bir həyat yolu keçmiş, cəmi 34 il ömür sürməsinə baxmayaraq, müasirlərinin dərin rəğbətini qazana bilmişdir. Təkcə Qarabağda deyil, Azərbaycanın digər regionlarında yaşayıb-yaradan sənət adamları da ona dərin ehtiram bəsləmiş, qüdrətli qələm sahibi olduğunu dönə-dönə qeyd etmişlər.

Mir Möhsün Nəvvab onu “şux və incə zövqlü bir cavan” kimi təqdim edir, Müctəhidzadə isə onu Qarabağın əvvəlcinci şairi hesab edərək yazır: “Müxtəsər, kəlamı müəzzəmoleyh bu sərdə Şuşa şəhərinin əhli zövq və ərbabi-şövqündən əvvəlcinci hesab olunmuşdur” (3, s. 161).

F.Köçərli isə təzkirəçilərdən fərqli olaraq onun əsərləri haqqında da fikir söyləyərək şairin digər regionlarda da böyük şöhrət qazandığını qeyd edir: “Asinin təbi-şəriyyəsinin sədası hər yərə yayılıb, öz əsrində kəlam əhlinin sərəfrazı, şerü qəzəl deməkdə üdəbalar mümtazı olub, onun namü şöhrəti Şəki, Şirvan, Gəncə və Qazax mahalına yayılmışdır. Hər tərəfdən ona namələr yazılıb, şeirü mənzumə göndərüb rəyini aparardılar və təşviqatı ilə iftixar edərdilər və tənqidatı- fazilanələri sayəində öz əşarü kəlamlarına təbdil verib həkkü islah edərdilər (2, s. 105).

Firidun bəy Köçərli fikrinin sübutu üçün birinci növbədə Seyid Əzim Şirvaninin Asiyə olan münasibətini əsas götürərək yazır: “Mərhum Asinin şöhrəti və hörməti xüsusən Şirvan şüəravü ürfəsi məbəyində intişar bulmuşdu. Belə ki, Hacı Seyid Əzim kimi müqtədir bir şairi-dövrən və ədibi-süxəndan Asini məlikü-şüəra məqamında tutub özünü ona nisbət bir kəmtərin qulam hesab edir.

Necə ki, deyibdir:

Nə Asi, ol ki, dəri-izzətinə Seyyidi-zar,

Qulamı olmaq ilə sahibixtiyar olacaq... (2, s. 105)

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Asinin irsi həcm etibarı ilə bir o qədər də çox olmamışdır. Bu barədə M.M.Nəvvab yazır: “Təxmin etdiyimə görə şeirlərinin sayı 1400 fərd olar və hamısı şəhid seyid cən ablarına (İmam Hüseynə) olan növhələrdən, müxəmməs, müstəzad, tərəcibənd, təcni, qəzəl və şairədən ibarət idi” (1, s. 15). F.Köçərli qeyd edir ki, “Abdulla bəyin təxminən min beş yüzə qədər əfradı (*beyt nəzərdə tutulur - N.Q.*) vardır ki, ibarətdir müxəmməsət, müstəzad, tərəcibənd, qəzəliyyat, təcni, növhəcatdan. Heyif ki, əsərlərdən çoxusunu ələ gətirməkdə aciz qaldıq” (2, s. 121). AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bir əlyazmada isə “onun 3000 sətərə yaxın şeiri olmuşdur” qeydinə rast gəlinir (1, s.15).

A.Asinin əsərlərinin müəyyən qisminin toplandığı ilk mənbə M.M.Nəvvabın təzkirəsidir. Təzkirədə Məşədi Səməd bəyin A.Asinin ölümü ilə bağlı yazdığı məddeyi-tarixlə yanaşı, Azərbaycan, fars və cığatay dillərində yazdığı on qəzəli də verilmişdir (4, s. 100-107).

A.Asinin şeirlərinin bir qismi Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında toplanmışdır ki, qəzəl, tərəcibənd, bəhri-təvil və növhələrdən ibarət olan bu əsərlərin sayı 15-dir (2, s. 104-123).

AMEA Əl Arx. 38, № F14 (316) şiffli əlyazmasında toplanmış materiallardan məlum olur ki, Asi yaradıcılığı Salman Mümtazın da diqqətini cəlb etmiş, əsərlərini toplasa da, çapını, nədənsə gerçəkləşdirə bilməmişdir. Arxivdə qorunan əlyazma materiallarından aydın olur ki, o, Asinin əsərlərinin əksəriyyətini toplamış, özü haqqında isə son dərəcə qısa məlumat vermişdir. S. Mümtaz tərəfindən toplanan materiallarda Asinin azərbaycanca 34 qəzəli, (bunlardan üçü cığatay ləhcəsində, biri isə nəzirədir), 1 təcni, 1 tərəcibəndi, 1 tərəkibəndi, 1 natamam müəşşər və 1 müşairəsi, fars dilində 13 qəzəli özünə yer almışdır. Toplanan materiallarla yanaşı, Salıman Mümtaz Asinin şeirlərinin 9 səhifədən ibarət olan mündəricatını da vermişdir (1, s. 16).

M.Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” əsərində bəhs etdiyi 79 şairin içərisində ən çox yer verdiyi sənətkar da A.Asi olmuşdur. O, A.Asinin azərbaycanca on dörd qəzəlini, iki müxəmməsini, iki bəhri-təvilini, bir növhəsini, Şirvan şairi Bixudun Asiyə mənzum məktubunu və Asinin ona cavabını, Asinin şərəbdən tövbə etməsi münasibətilə Şirvan şairlərinin ona təşəkkür məktubunu, farsca beş qəzəlini vermişdir (1, s. 17).

⁴³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Yeni Dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin apancı elmi işçisi

A.Asinin şeirləri kitab halında 2009-cu ildə f.e.d. Rəqub Kərimovun ön sözü və tərtibi ilə “Nurlan” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur (5, s. 26). Bu nəşrə şairin Azərbaycan, fars və ərəbi dillərində yazdığı qəzəlləri, mütəxəssəs, tərcibənd, təcnis, bəhrə-təvil, fərd, mürəbbə, nəvə, bəzi həzləri və ona yazılan mənzum məktublardan nümunələr daxil edilmişdir.

Azərbaycan, fars və ərəbi dillərində yazdığı mənalı şeirləri ilə mütəxəssəsləri arasında şöhrət qazanan A.Asi lirik şairdir. Onun qəzəl, mütəxəssəs, təcnis və s. janrlarda yazdığı əsərlərdə insanın daxili həyəcanları, mənəvi dünyası, həsrət yansıması və vüsal arzusu böyük ustalığ və sənətkarlıqla təsvir olunur.

Onun lirik qəhrəmanı məhəbbət yolunda çəkdiyi əzabları cəfa yox, şəfa hesab edir ki, bu ideya-məzmun onun əksər qəzəllərində aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Şairin “Mənəm”, “Qara gözlər”, “Xudahafiz”, “Olmaz”, “Zülf” və s. qəzəlləri dediklərimizi təsdiqləyir. “Olmaz” rədifli qəzəlində şair yazır:

Məqami-qürbi-yarə vasil ola aşiqi-sadiq.
Riyazi-dustdən özgə ona aləmdə kam olmaz.
Necə vasil olum ol şahə kim, gər olmasa nəzmi.
Məhü mehrü büruci-nəcm seyrində nizam olmaz.
Təriqi-eşqə, Asi, laübalı qoy qədəm bir dəm-
Ki, əhli-eşqdə pərvayi-canü nəngü nam olmaz (2, s. 107).

Böyük M.Füzulinin istedadlı davamçısı olan A.Asi sözün həqiqi mənasında əsl məhəbbət şairi idi.

Şairi ilhamı gətirən gözəl onun həyatda, məişətdə gördüyü, valeh olduğu incə belli, zərif telli, nazlı-qəmzəli real gözəldir. Şair bu gözəli təsvir etməklə yanaşı, eyni zamanda, ona olan səmimi hisslərini də etiraf etməkdən çəkinmir. Bu etirafda gizli bir təmənna da var. O da şairin sevgilisindən dərindən çarə istəməsi, vəslinə şərait yaratmasından ibarətdir. Bu istək və arzu ilə o, sevgisini göylərə qaldırır, onu bütün yaradılmışların zirvəsinə ucaldaraq həyat və təbiət gözəlliklərinin tacına bərabər tutur. Ona görə də yarının qasları onun mehrabı, onun yaşadığı yer isə Kəbəsidir və bunu görən hər bir kəs dinin ən müqəddəs məbədi olan Kəbədə də üz çevirər.

Tiği- kəc ilə döndərəsən taği-əbruyuna
Mehrabə səcdə eyləyəni iştibah ilən (5, s. 71)

A.Asiyə görə, əsl aşiq üçün ən böyük nemət ecəzkar qüdrətə malik olan məhəbbətdir. Həqiqi aşiq ona layiq olmaq üçün bütün əzablara dözməli, sədaqət göstərməyi bacarmalıdır. Onun məhəbbəti ötrə hisslərdən, şəhvani meyllərdən uzaq olmalıdır.

Bu, Allahın ona bəxş etdiyi, onun həyatını, ömrünü mənalandıran, ona yüksək həyat zövqü aşılayan əvəzsiz bir nemətdir. Şair bu neməti şükranlıqla qəbul edib, özünü dünyanın ən varlı və xoşbəxt bəndəsi sayır. Hətta Şərqdə saysız-hesabsız var-dövlət sahibi olan Qarunla müqayisədə özünü ondan da zəngin hesab edir və deyir:

Kimdir tuba eyləsin ol qəddi-mövzun ilə bəhs.
Ya nədir xurşid edə rüxsari-gülhun ilə bəhs.
..Çöhrəyi-zərdində gülgün əskidir simü zərim.
Kəsəti-dövlətdə, Asi, eylə Qarun ilə bəhs (5, s. 71).

Müşahidələr göstərir ki, A.Asi üçün yazılması çətinlik törədən şeir forması mövcud olmamışdır. O, şifahi xalq ədəbiyyatından gələn janrlara yaxından bələd olduğu kimi, klassik şeir şekillərinə aşina olmuş, yaradıcılığında hər iki üslubdan məharətlə istifadə edə bilmişdir. Dediklərimizi şairin heca vəzninin müxtəlif ölçü bəhrə və janrlarda yazdığı şeirlər əyani şəkildə sübut edir. Belə bir istedadlı şairin heca vəznində az şeir yazması və onun ən geniş yayılmış forması olan qoşma janrında bir dənə də olsa şeir nümunəsinin olmaması özlüyündə sual doğurmaya bilməz. Hesab edirik ki, belə şeirlər olmuş və onlar hansı səbəbdənsə itibata düşmüş, günümüze qədər gəlib çatmamışdır. Əlimizdə fikri təsdiq edən tutarlı faktlardan ən mühümünü şairin günümüze qədər gəlib çatmış heca vəznində yazdığı üç təcnisdir. Bunlar aşağıdakılardır: “Sarı”, “Göz ala”, “Azala”. Təcnislərin hər biri beş bənddən ibarətdir.

A.Asinin üç təcnisindən başqa cinas qafiyəli “Telli” və “Dildar” rədifli iki qəzəli də vardır. Həmişə yenilik axtarırlarında olan A.Asi sırf milli şeirimizə məxsus olan xüsusiyyətləri böyük məharətlə əruz vəznində yazdığı qəzələ də tətbiq edərək son dərəcə uğurlu şeir nümunəsi yarada bilmişdir. “Telli” qəzəlinin bir neçə beytinə diqqət edək:

Ta düşdü gözüüm sən kimi yekta bütə, Telli,
Az qaldı ki, səbrim tükənib ta bitə, Telli.
Can çıxdı qəmindən, vəli candan qəmi-eşqin,
Çıxmaz tənə-zarım çıxma gər tabitə, Telli.
....Asi nə rəva vəslə-rüxundan ola məhrum,
Bil, yaxşı degil bu hərəkət, a bütə Telli (5, s. 101-102).

A.Asinin bizə gəlib çatan şeirləri işərisində əruz vəznində yazdığı üç mütəxəssəsi də vardır ki, bunlarda heca vəzninin də əlamətləri özünü göstərir. Mütəxəssəslərdən biri beş, biri yeddi, digəri isə doqquz bənddən ibarətdir. Mütəxəssəslərdən ikisi Mahmud adlı şəxsə ünvanlanmış, lakin şeirin birinin ümumi ruhundan onun qadına yazıldığı hiss olunur.

“A.Asinin əldə olan cümləndə iki tərcibəndi də var. Yüksək sənətkarlıqla yazılmış bu tərcibəndlərdən biri “Sona” adlı şəxsə ünvanlanmış, digəri isə klassik tərcibəndlər kimi daha geniş mövzuya həsr olunmuşdur” (1, s. 32). Tərcibəndlərin hər ikisi altı bənddən ibarətdir. Birinci tərcibənd ənənəvi olaraq saqiyyə müraciətlə başlayır, daha sonra isə baharın gəlişi münasibətilə ana təbiətin oyanması və hər tərəfin gülbərə dönməsi ilhamla təəssüm olunur. Şeirdə Q.Zakirin təsiri hiss olunur. Q.Zakir bəzi

tərcibəndlərini baharın vəsfi və saqiyyə müraciətlə başladığı kimi, Asi də onun yolu ilə gedərək tərcibəndini saqiyyə müraciətlə başlayır:

Saqiya, ey büti-məhpeykəri xurşidcəmal,
Ələ al badeyi-gülün qədəhin mala-mal.
Dur ayağa, tök ayağ içrə meyi-səhbanı
Ki, ayaqdan salsın könlümü, etsin ehmal (5, s. 94).

Ə.Nəvainin təsiri ilə cığatay dilini öyrənən və ona nəzirə yazan şairlərdən biri də A.Asi olmuşdur. F.Köçərli yazır: “Mərhum Abdulla bəy Asinin cığatay dilində elə dilpəzir qəzəlləri vardır ki, Nəvainin öz kəlamına bənzəyir: ancaq bu dilin ərbabı onlara tərcih verə bilər. Onun cığatay lisanında Şirvan şüərasına yazdığı tərcibənd... hər bir əhli zövq və mərifəti valeh edə bilər” (6, s. 122).

A.Asinin cığatay dilində yazdığı şeirlərin çox az qismi – üç qəzəl gəlib bizə çatmışdır. Lakin sənətkarlıq baxımından bu şeirləri, doğrudan da, yüksək səviyyədə yazılmış sənət əsəri hesab etmək olar. Qeyd edək ki, bu qəzəllərdə Nəvaidən daha çox Füzuli təsiri hiss olunur. Xüsusilə “Bar” rədifli qəzəldə bu əlamət daha aydın görünür.

Qəzəlin bir neçə beytinə diqqət edək:
Səndin ayrı kunlimin kup naləvü əfğanı bar.
Neylasun hicr əlindən daim dili-naşadı bar.
Ey xoş ol kim bu cahanda qüssədin azad olub,
Sin kimi qarşısında bir sərvəddi-azadı bar.
Arizin hicri bir halətğə salmış Asini.

Kim, vücudindən nişan yoğdur, bir ancaq adı bar (5, s. 88)

A.Asi son dərəcə həzircavab, bədahətən şeir demək qabiliyyətinə malik bir şair olmuşdur. “Onun yaradıcılığının bir qismini təşkil edən fərdlər qeyd etdiklərimizi bir daha təsdiqləyir. Günümüzə qədər şairin farsca 150-yə yaxın, azərbaycanca isə 5-6 fərdi gəlib çatmışdır” (1, s. 62). Məlumdur ki, Fərd yazmaq şairdən böyük istedad və məsuliyyət tələb edir. Çünki fərdlər bir qayda olaraq son dərəcə yığcam olması, özündə dərin məna yükü daşması və yadda qalıcılığı ilə digər şeir növlərindən seçilir. Asinin yaratmış olduğu fərdlərdə də bu xüsusiyyətlər özünü aydın şəkildə göstərir. Şair fərd yazarkən danışdığı dilində olan atalar sözləri, misallara müraciətlə yanaşı, öz düşüncə tərzini səviyyəsində atalar sözləri məqamına ucala biləcək hikmətamiz deyimlər də yaratmağa cəhd göstərmiş və demək olar ki, hardasa buna nail ola bilmişdi.

Asinin farsca yazdığı fərdlərdən fərqli olaraq, onun Azərbaycan dilində yazdığı fərdlərinin hər biri müəyyən hadisə ilə bağlı olaraq yarandığı üçün xalqın yaddaşına həkk olunmuş, əvvəlcə şifahi şəkildə dillərdə dolaşmış, sonralar isə yazılı ədəbiyyata gətirilmişdir.

Asinin əsərləri içərisində bir sıra dini şeirlər də (növə və mərsiyələr) günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu şeirlərdə əsasən Kərbəla hadisələri və onun birbaşa iştirakçısı olan imam Hüseynin faciəsi təsvir olunur. Bulara müəllifin Azərbaycan dilində yazdığı “Zeynəb”, “Kərbəla”, “Ya Əli”, “Hüseyn”, “Əkbərim” şeirlərini misal göstərmək olar. Bununla yanaşı, Asinin fars dilində yazdığı dini məzmunlu bir qəsidəsi isə Peyğəmbərin şiələr arasında xələfi hesab olunan Əli Əleyhüssəlamə həsr olunmuşdur.

Bu qəsidədə Əlinin böyük nüfuz və qüdrət sahibi olduğu, onun möcüzələri tam şüə təəssübkeşliyi ilə müəllif tərəfindən mübaligəli şəkildə təsvir olunur.

Asinin bu mövzuda yazdığı şeirlər bir daha təsdiq edir ki, o dinsiz, Allaha asi bir şəxs olmamış, əksinə, çoxlarının din yolunda edə bilmədiklərini o böyük uğurla həyata keçirmişdir. Onunaşiqanə lirik şeirləri ilə yanaşı, dini mövzuda yazdığı mərsiyə və növhələri də dillər əzbəri olmuş, ən mötəbər mərasimlərdə söylənilmişdir.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlirik ki, Abdulla bəy Asi istər klassik və istərsə də aşiq şeiri üslubunda gözəl əsərlər yaradan, şeirimizin hər iki qanadını paralel aparən dəyərli sənətkarlardan biri olmuşdur. Şübhə etmirik ki, onun zəngin ədəbi irsi olmuş, lakin bir çox digər şairlərimiz kimi onun da əsərlərinin əksər hissəsi itdiyi üçün müasir oxuculara gəlib çatmamışdır. Şairin yüksək sənətkarlıq qabiliyyətinə malik olması dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. R.Kərimov. Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2009
2. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı: Elm, 1981
3. M.Müctəhidzadə. Riyazül-əşiqin. Bakı: Elm, 1995
4. M.M.Nəvvab. Təzkirəyi- Nəvvab. Bakı: Elm, 2018
5. Abdulla bəy Asi. Şeirləri. Bakı: Nurlan, 2009
6. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı: Elm, 1978

Açar sözlər: Abdulla bəy Asi, Azərbaycan ədəbiyyatı, Qarabağ ədəbi mühiti, qəzəl, Firidun bəy Köçərli

Ключевые слова: Абдулла бек Аси, Азербайджанская литературная среда, газел, Фиридун бек Кочарли

Key words: Abdulla Bey Asi, Azerbaijani literature, literature of Azerbaijan, literature circle of Karabakh, gazel, Firudin Bey Kocherli

**Абдулла бек Аси: жизнь и творческое наследие
Резюме**

В статье анализируется творчество известного представителя карабахской литературной среды XIX века Абдулла бека Аси, также говорится о его жизни и окружающей среде, основываясь на источники.

Абдулла бек Аси учился в одной из религиозных школ в городе Шуша, в совершенстве владел арабским, фарсидским, русским и чагатайским языками. В его формировании как поэта и как образованного человека сыграл значительную роль Касум бек Закир, его дед по материнской линии. Абдулла бек Аси прожил очень короткую жизнь, он ушел из жизни в 34 года, в расцвете своего творчества. В статье подчеркивается, что А.Аси прожил жизнь, полную противоречий и парадоксов, завоевал глубокое уважение своих современников.

Основываясь на источники, автор подчеркивает тот факт, что объем творческого наследия А.Аси небольшой, и тем не менее, как отмечал Мир МохсунНавваб, А.Аси создал совершеннейшие образцы поэзии в классическом стиле. Отмечается также выход в свет 2009 году книги стихов А.Аси, составителем и рецензентом которой является доктор филологических наук Рагуб Керимов.

Как показывают исследования, лирический герой поэта считает страдание от любви не мучением, а благодатью, и это ясно отражается во многих газелях поэта. Автор указывает на этот факт, приводя конкретные примеры (газели «Я», «Черные глаза», «Прощай» и т.д.).

В статье также отмечается влияние на поэта творчества Алишира Навои, изучение чагатайского языка по этой причине, подчеркивается его широкий кругозор и его художественное мастерство. Лишь малая часть стихов поэта на чагатайском языке дошла до наших дней – всего три газели. Они являются достойными образцами поэзии. В газелях больше чувствуется влияние М.Физули, нежели Алишира Навои.

Абдулла бек Аси вписал свое имя в историю азербайджанской поэзии как поэт, воспевающий любовь, и считается достойным представителем школы Физули. Одной из актуальных задач азербайджанского литературоведения является всестороннее изучение литературного наследия А.Аси.

Abdullah beyAsi: life and literary heritage

Summary

In the article is analyzed the creativity of the famous representative of the Karabakh literary environment of the 19th century Abdullah bey Asi, also talks about his life and environment, based on sources.

Abdullah bey Asi studied at one of the religious schools in the city of Shusha, was fluent in Arabic, Persian, Russian and Chagatai languages. Kasumbey Zakir, his maternal grandfather, played a significant role in his formation as a poet and an educated person. In the article is emphasized in the article that A.Asi lived a life full of contradictions and breeds, and won the deep respect of his contemporaries.

Based on the sources, the author emphasizes the fact that the volume of A.Asi's creative heritage is small, and nevertheless, as Mir Mohsin Navvab noted, A. Asi created the most perfect examples of poetry in the classical style. The publication of the book of poems by A.Asi in 2009 is also noted, the compiler and reviewer of which is Dr. Ragub Kerimov.

As studies show, the poet's lyric hero considers the suffering of love not as torment, but as grace, and this is clearly reflected in many of the poet's gazelles. The author points to this fact, giving specific examples (gazelles "I", "Black eyes", "Farewell", etc.).

The article is also noted the influence on the poet of the work of Alisher Navoi, the study of the Chagatai language for this reason, emphasizes his broad outlook and his literary skill. Only a small part of the poet's poems in the Chagatai language have survived to this day - only three gazelles. They are worthy examples of poetry. The influence of M.Fizuli is more felt in these gazelles than of AlisherNavoi.

Abdullah bey Asi inscribed his name in the history of Azerbaijani poetry as a poet praising love, and is considered a worthy representative of the school. One of the actual tasks of Azerbaijani literary criticism is a comprehensive study of the literary heritage of A.Asi.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Şahbaz Musayev

İSA HÜSEYNOVUN “SAZ” POVESTİNDƏ ARZU VƏ QORXU PROBLEMİ

Ədəbiyyatda II Dünya müharibəsi mövzusu bir çox yazıçıların əsərlərində geniş əks olunmuşdur. İsa Hüseynovun povestlərinin də ana xəttini müharibə, onun yaratdığı dəhşətlər təşkil edir. Yazıçının 1971-ci ildə qələmə aldığı “Saz” povestinin əsas qəhrəmanı İsfəndiyar kişidir. Müəllif qeyd edir ki, 1941-ci ildən SSRİ və Almaniya arasında başlanan müharibədən sonra bütün dünyada olduğu kimi, “İsfəndiyar kişinin də həyatında da hər şey dəyişmişdi” (3, 8). Onun hər iki oğlu- Rəhmanla Bəhmən müharibəyə gedəndən sonra İsfəndiyar kişi üçün yaşamaq daha çətin olmuşdu. Çünki İsfəndiyar kişi artıq qocalmışdı, əvvəlki kimi işləməyə gücü, təqəti qalmamışdı. Müharibə başlandı isə o, artıq işləməyə məcbur idi. Çünki oğlanlarının əmanətlərinə baxmaq bir ata kimi onun üzərinə düşürdü. Əvvəllər İsfəndiyar kişi axşam olanda evə tələsərdi, nəvələri ilə vaxt keçirmək onun üçün ən böyük xoşbəxtlik idi. Amma bu xoşbəxtlik çox uzun sürmədi, müharibədən sonra İsfəndiyar kişi sanki evə gəlməmək üçün bəhanələr axtarır, başını qatmağa çalışırdı. İsfəndiyar kişi gəlinlərinin, nəvələrinin üzünə baxmağa cürət edə bilmirdi, çünki onların gözlərindəki kədərini görmək ona ağrı-acı verirdi. “Demək, yenə evə gedirdi. Rəhmansız, Bəhmənsiz evə. Gəlinlərinin, nəvələrinin üzünə baxa- baxa qəm dəryasına qorq olmağa gedirdi...” (3, 12).

İsfəndiyar kişiye oğlanlarından sadəcə iki şey qalmışdı: bellərinə “kəmər kimi doladıqları” dəmir və biri isə Bəhmənin sazı. Oğlanlarından qalan əşyalar ataya çox ağır gəlirdi, çünki bir vaxtlar onların kəmər deyə bellərinə taxdıqları dəmir indi sadəcə əşya parçası kimi görünürdü ona. Bəhmənin sazı isə bir başqa dərd idi ata üçün. İsfəndiyar kişi sazı oğluna verəndən Bəhmən hər gün sazı çalar və sazın səsi bütün elə yayılırdı. Amma indi ata axşamlar evə gələndə saz kökdən düşməsin deyə narin-narin sazı dinqiltmaq məcburiyyətində idi. Amma bir müddət sonra nə oldusa, İsfəndiyar kişi sazı çalmadı. Sazı evin divarından asaraq qeyd etdi ki, “- Tilsimləndi bu saz. Bəhmən gələndə qədər köynəkdən çıxmayacaq,- dedi” (3, 19).

Sazın niyə tilsimləndiyini deyirdi axı İsfəndiyar kişi? Çünki yuxusunda görmüşdü, oğlu ona deyirdi ki, “Günlərin birində idarədən evə dönəndə qulağına Təvər sazda “Divanı” gəlsə, bil ki, qayıtmışam baba” (3, 21). İkinci dəfə yenə mürgüləyib yenə də Bəhmənin səsinə eşitmişdi: “Saz kökdən düşsə, bil ki, mənim başımda qaranlıq var, baba” (3, 22). Gördüyü yuxulardan sonra İsfəndiyar kişi bilmirdi sazı çalsın ya yox. Qorxurdu saz kökdən düşmüş ola.

Povestdə “arzu” və “qorxu” motivinə nəzər salsaq görürük ki, müharibə vaxtı bütün el camaatının arzusu müharibəyə gedənlərin sağ- salamat qayıtması, qorxuları oğullarının ölüm xəbərini eşitmək, əzizlərini bir daha görə bilməmək idi.

Yazıçı ustalıqla bunlardan daha ağır bir qorxu hissəsinə də işarələr edir. İsfəndiyar kişinin oğul dərdi onsuz da onun üçün çox ağır idi, hər an oğullarından “qara kağız” gəlməsini gözləmək ata üçün böyük qorxu idi. Sovet sədri Qurban kişinin- Qılınc Qurbanın ona “İsfəndiyar kişi, xataya salmasın bizi o axsaq” deməsi isə İsfəndiyar kişinin ürəyinə bunlardan daha pis ola biləcək qorxunun cücərtisini səpirdi. Müəllif hiss etdirməyi bacarır ki, İsfəndiyar kişi üçün namus ləkəsi qorxusundan pis bu dünyada heç bir şey yoxdur. Amma İsfəndiyar kişi elə onda Qılınc Qurbanın cavabını vermişdi, “- Mənim gəlinlərim... hərəsi bir kişidi! Allaha and verirəm bir də belə söz gətirmə dilinə, a Qurban” (3, 27).

Yazıçı İsfəndiyar kişi ilə Qılınc Qurban obrazını qarşılaşdırır, hər ikisi bolşevik olsa da, İsfəndiyar kişi bütün əsər boyu öz insani keyfiyyətlərini qoruyur və haqsız yerə heç kimi günahlandırmır, amma Qılınc Qurban kiməsə, nəyəsə görə günahsız Axsaq Hacı bütün eldə namussuz kimi qələmə verməyə çalışır. Bəs Qılınc Qurbanın müharibə boyu həтта İsfəndiyar kişidən də şübhə duymasına səbəb nə idi? Yazıçı Qılınc Qurbana da müəyyən məqamlarda haqq qazandırmağa çalışmış və bunu əsaslandırmışdır. Çünki Qılınc Qurban NKVD⁴⁵-yə agentlik edən Molla Gülənin kənd camaatı arasında çaxnaşma salmaq istədiyi yaxşı bilirdi. Amma İnsanlar haqqında hədsiz dərəcə bədgüman olan Qılınc Qurban burada səhv edərək, Molla Gülənin Axsaq Hacı ilə heç bir ədavətinin ola bilməyəcəyini düşünmürdü. Axsaq Hacı bütün kənd camaatına xəstələnəndə kömək edir, heç kimin etmədiyi işi görür, kəndi ağcaqanadlardan qurtarmaq üçün bütün günü çalışırdı. İsfəndiyar kişi Hacınn bütün yaxşılıqlarını bili və heç cürə ona damğa vurulmasına icazə vermək istəmirdi. Qılınc Qurban isə təkidlə özünə haqq qazandırmaq istəyirdi. Qılınc Qurban qeyd edir ki, guya kənddə belə söhbət gəzir ki, Axsaq Hacı kiminsə yanında deyib ki, “Davadan qabaq axsaqlığıma görə gəlmədilər mənə o bacılar. Allah mənim Allahımdı, dava saldı ki, dünya axsaqnan dolsun. Bundan sonra bayramımdır, deyirmiş, dul gəlinlərin harda göycəyi var onu alacam!” (3, 34). Qılınc Qurban sözünü bitirmişdi ki, İsfəndiyar kişi heç düşünmədən bildirdi ki, boş sözlərdir. Hacınn mən yaxşı tanıyıram.

Yazıçı burada Qılınc Qurbanın övlad arzusunu da dilə gətirir. İsfəndiyar kişi özü də heç bilmədən Qılınc Qurbanın yarasına toxunur. Ona nə qədər and versə də Qılınc Qurbanın fikrindən dönədiyini görəndə, ona and verir ki, “- Sənə and verirəm balalarıym canına, ailəmin namus, qeyrət məsələsini çıxart başından! Balalarımnan işin olmasın, a Qurban, balalarına qurban olum! Qılınc bu dəfə üstünü ciyərlərinə çəkdi. - Balam olsaydı, indi mən də sən təkli əsgər atası olardım, İsfəndiyar kimi! .. – Boğuq gülüb, əyilib əlini qocanın çiyinə vurdu. - Qocalırsan”(3, 43). İsfəndiyar kişi səhv etdiyini anladı və Qılınc Qurbandan üzr istəyir. İsfəndiyar kişi də bilirdi ki, bu həyatda övladsızlıqdan acı nə ola bilərdi? Heç olmasa İsfəndiyar kişi bilirdi ki, övladları var, onların müharibədən qayıtması arzusu ilə yaşayırdı. Bəs Qılınc Qurban? Onun gözləyəsi kimi var idi? Yazıçı bu məqamda

⁴⁴ Azərbaycan Universiteti-doktorant. melake_elyasova@mail.ru

⁴⁵NKVD 1934-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərmişdir. "Narodnyy komissariat vnutrenniy del" sözlərinin baş hərflərindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycanda indiki XDİK (Xalq Daxili İşlər Komissarlığı) adlanır. Keçmiş SSRİ-də DTK-dən əvvəlki təhlükəsizlik idarələrindən biri. Bu orqanın əli ilə minlərlə günahsız azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir.

Qılınc Qurbanın övladsızlıq acısını İsfəndiyar kişinin övlad yolu gözləmək acısı ilə qarşılaşdırır. Bəs niyə Qılınc Qurban İsfəndiyar kişinin acısını anlamağa çalışmırdı? Axı ondan yaxşı kim bil- bilərdi övladsızlığı? Əksinə Qılınc Qurban İsfəndiyar kişinin acısının üstünə duz səpirdi, bir yandan onu namus ləkəsi qorxusu ilə yaralayır. Yazıçı İsfəndiyar kişinin dili ilə sanki Qılınc Qurbanın hərəkətinə cavab verirdi ki, “Qocaya elə gəldi ki, sovet sədri də davaya oğul göndərmiş olsaydı, nə onun- İsfəndiyar kişinin, nə də başqalarının haqqında düşünə bilərdi; başqasının haqqında düşünmək, öz gənini dərini çəkmək asandır” (3, 46)

Müəllif çox doğru olaraq İsfəndiyar kişinin daxili monoloqu ilə göstərə bilir ki, başqasının haqqında fikir yürütmək, başqasının həyatını müzakirə etmək və başqası haqqında qərar vermək çox asandır, amma bu hadisə fikir yürüdənlərin, müzakirə edənlərin, qərar verənlərin başına gəldikdə həlli çətin məsələyə çevrilir.

Oğullarının dərdi İsfəndiyar kişinin günü- gündən halını daha da pisləşdirirdi ki, bir gün o, Bəhmənin sazının səsinə eşitdiyini zənn edir. Ata sevinərək evə gəlir. Amma gördüyü mənzərə başqa olur: nə oğlu gəlmişdi, nə saz yerindən tərpənilmişdi. Saz divardan asılı halda qalmışdı. İsfəndiyar kişi huşunu itirib yerə yıxıldı, ayılında yanında Axsaq Hacıyı görür. Elə həmin an Millinin⁴⁶ “muştuluq” deyə qışqırtısını eşidir. Milli onlara Komsomol Bənövşənin qardaşı Mağarın onlara şad xəbəri olduğunu söyləyəndə sevincli ata özünü Mağara çatdırmaq üçün tələsir. Amma İsfəndiyar kişi bilmirdi ki, Mağarın ona dedikləri sadəcə bir uydurmadır. Mağarın atası oğlunu müharibəyə göndərməmək üçün bilərəkdən yarasına duz bağlayırmış ki, səhərlər Axsaq Hacı heçnə bilməsin. Bu məsələni də Axsaq Hacı İsfəndiyar kişinin kəndə əsgər gəldiyini gördüyü gün bilib, o zaman Mağar hərşeyi açıb Hacıya danışır. Amma İsfəndiyar kişi həmin gün oğlunun gəldiyini zənn etmişdi. Milli də yalan danışmağa məcburdur. Çünki o zaman artıq Milli qardaşlardan qara xəbər gəldiyini bilirdi, amma İsfəndiyar kişiye deməyə cürət edə bilmirdi. Məhz bu səbəbdən Mağara yalvarmışdı ki, yalandan desin ki, Rəhmanla Bəhmən sağdı. Bütün bu yalanları öyrənəndə İsfəndiyar kişinin ürəyi dözmür.

Bəs sazın səsi də mi yalan idi? Qılınc Qurban bu məsələyə aydınlıq gətirir ki, Bəhmənin sazını çalan Hacı Axsaq imiş. Hacı bildirir ki, İsfəndiyar kişi ona yuxusunu danışandan sonra, o saz çalmağı öyrənib və gəlinlərdən xahiş edib ki, sazı çalmağa icazə versinlər. Gəlin də qaynatasının tilsimi qırması üçün buna icazə verib və bildirib ki, “Divin canı şüşədə olan tək babamın canı Bəhmənin sazındadır. O tilsim söhbətidir babamızı sındıran. Gəl çal, öyrən, sağalt babamızı” (3, 57). Burda Qılınc Qurbanın haqlı olması da gözəndən qaçmır, çünki Hacı Axsaq da qeyd edir ki, bütün bu hərəkətləri edəndə o Molla Güləni nəzərə almayıb. Məhz bu səbəbdən Molla Gülən Hacıdan məcburi şəkildə İsfəndiyar kişiye şər atmasını istəyib, amma Hacı onun dediklərini etməyib. Həqiqətən də, İsfəndiyar kişi Hacıyı Qılınc Qurbana qarşı müdafiə etməkdə haqsız deyildi, amma Qılınc Qurban da əvvəlcədən İsfəndiyar kişini xəbərdar etmişdi ki, Molla Gülən Hacıнын onlara gəlib- getməsinə fürsət bil- bilər. Hacı bildirdi ki, Molla Gülən onun dediklərini etmədiyi üçün ona böhtan atacaq. Hacı Axsaq artıq danışa bilmirdi. Bu məqamda Qılınc Qurban bütün məsələni aqah etdi ki, Hacı Axsaq namus böhtanı ilə günahlandırılır. Vaxtilə Hacı Axsaq İsfəndiyar kişinin gəlinlərinə elçi düşüb, amma qızlar Bəhmən və Rəhmanla evlənilər. İndi isə guya Hacı Axsaq oğlanların müharibədə olmasından, İsfəndiyar kişinin evdə olmamasından istifadə edib gəlib sazı çalıb deyə onu namussuzluqla günahlandırmaq istəyirlər.

Yazıçı əsərdə əsas qəhrəmanı olan İsfəndiyar kişinin surətində insanlığı, vicdanlılığı, mərhəməti təcəssüm etdirməyə çalışmış və buna nail ola bilmişdir. Əsərin əvvəlində sonuna qədər Hacıyı müdafiə etməkdən çəkinməyən İsfəndiyar kişi sonda sədrə qarşı gələrək onu həbsdən də xilas edə bilir. Yazıçı İsfəndiyar kişinin timsalında oxucuya onu çatdırmaq istəyir ki, əsl insan başqa insanı kənardan kimlərin nə düşündüyünə, özlərindən nələr uydurduğuna məhəl qoymadan öz fikir və düşüncəsinə görə qiymətləndirib dəyərləndirməlidir. İsfəndiyar kişi Hacıyı yaxşı tanıdığı, onun kənd üçün etdiyi yaxşılıqları unutmadığı üçün ona arxa çıxır. Oğlunun ayağı yaralananda, özü yatağa düşəndə onun köməyinə ilk çatanın Hacı olduğunu həmişə xatırlayır. Məhz bütün bunlara görə, İsfəndiyar kişinin son nəfəsinə kimi əsl insanlıq nümunəsi olduğunu sübut etmiş olur.

“Əsərin sonunda illərlə susmuş sazın İsfəndiyar kişinin qubarlı sinəsində dilə gəlməsi rəmzi mahiyyət daşıyır. Bu onu göstərir ki, xalq ruhunu heç bir qüvvə sarsıda bilməz, o ölməzdir, məğlubedilməzdir” (1,35).

Əsərdə bir məqama da nəzər yetirmək istərdik ki, İsfəndiyar kişinin oxuduğu “Elm dastanı”nın sirri nə idi?

Gel, ey Şəspayi-bəhrim,

Qalmadı tabanım, təhrim.

Düşmən gəlib mənə kəndə salar,

Şah babamın gözü yolda qalar (3, 19).

Niyə Qılınc Qurban İsfəndiyar kişiye bunu oxumağı qadağan edirdi? Yazıçı bu məsələnin izahını Qılınc Qurbanın dilindən verir: “Mənim sözüm deyil bu, Stalin yoldaş deyib! Ona inan sən! “Bəndə- bəndəm”- “Bağa bağliyam” demə! Sultan Əmirinin kabinetində Leninin bax bu əlim qalınlığında kitabı var. Allah, peyğəmbər- zad əleyhinə! Başa düş, nə deməkdi bu! Mən də Ağ deyiləmmi?! Bizim istibitəlni batalyonun komissarıdı Sultan! Hər həftənin axırında Məhərin budkasında siyasi dərslər keçir bizə. Bilirsən ki, o da Bağ nəslindəndi, Təbrizdə böyük mülkü-zadı olub Sultanın qardaşı Mədədin. Bir vaxtlar onlar da “Bəndə-bəndəm”- “Bağa bağliyam”deyiblər. Get Aşağı kənd Qonaqlıda qapısını aç sədr Mədədin “Salam əvəzinə” “ƏsƏlim” de, gör necə bağırır: “Kəs səsin!” Qəzəbnək olma, kişi! Get! Bir də eşitməyim o “Şəspayi-bəhri”ni!” (3, 46).

Qılınc Qurbanın yuxarıdakı fikrinə izah vermək istərdik ki, o, İsfəndiyar kişiye bildirmək istəyir ki, heç kimin yanında “ƏsƏlim” yəni, “Yaradan Əlim” kəlməsini işlətmə. Qılınc Qurban yuxarı orqanlardan qorxurdusa, bəs Allah qorxusu niyə yox

⁴⁶Kəndin poçtalyonu

idi? Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə yazıçı İsfəndiyar kişini povestin əsas qəhrəmanı, kəndin vicdanlı, mərhəmətli, ürəyində Allah qorxusu olan insanların ümumiləşdirilmiş bir obrazı kimi vermişdir.

Belə nəticəyə gəlirik ki, əsərdə övladını, həyat yoldaşını, qardaşını itirmək qorxusu ilə yanaşı, SSRİ hakimiyyətinin qoyduğu qadağalara qarşı çıxmaq qorxusu da mühüm yer tutur. Məhz bu səbəbdən Qılınc Qurban İsfəndiyar kişini xəbərdar edir ki, Molla Gülən həmişə bolşeviklərin açığını axtarır. Yəni ürəkdən Sovet rejiminə inanan Qılınc Qurban inanır ki, Molla Gülən ona görə NKVD-yə xəbər aparıb gətirir ki, əslində özü bu rejimə nifrət edir. Eyni zamanda əsər özü bu fikri təlqin edir ki, Molla Gülən kimi adamlar SSRİ-yə ürəkdən xidmət etdiklərini göstərmək üçün özləri xəbərcilik edir, insanları qorxu içində saxlayırlar.

Ümumiyyətlə, əsərdə cəmiyyətdə hökm sürən bir çox qorxuların - övlad itirmək, müharibəyə getmək, aclıq çəkmə, Sovet hökumətinin qadağalarına qarşı çıxma və sairənin təzahürləri, yaranma səbəbləri müəllif tərəfindən inandırıcı boyalarla təqdim olunur. Eyni zamanda bütün sadalananlar içərisində ən güclüsünün namus ləkəsi alma qorxusu hissi olduğu vurğulanır. Povestdə həm də insanların bir-birindən qorxmasının, etibarsızlıq göstərməsinin əsl səbəbkarının Sovet rejimi və onun yaratdığı idarəetmə üsulunun olduğu aşlınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov M. Janr, zamanvədəbiqəhrəman: İsa Hüseynovun hekayələri. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 155 səh.
2. İmanov M. Müasir Azərbaycan əsərlərində psixologizm (60-70-ci illər). Bakı: "Elm", 1991, 116 səh.
3. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. Altı cild. I cild. Bakı: "Avrasiya press", 2009, 424 səh.
4. Yusifli Vəqif. İsa Hüseynovdan ...Muğannayadək: böyük tərcümeyihaldan bimeçəsətir: [İsa Muğanna - 90] / V. Yusifli // "Azərbaycan" jurnalı, 2018, № 6, s. 47-54.

XÜLASƏ

Açar sözlər: SSRİ, arzu, qorxu, övlad, müharibə, namus

İsa Hüseynov "Saz" povestində II Dünya müharibəsi zamanı "arxa cəbhə" dəbaş verən hadisələri, insanların mənəvi sarsıntılarını, arzu və qorxularını böyük məharətlə təsvir etməyi bacarmışdır. Biz məqalədə övlad həsrəti ilə yanıb-tutusan, insanlara dəvər verən, çətin günündə ona kömək olan insanın yaxşılığını unutmayan İsfəndiyar kişi ilə vəzifəsindən istifadə edərək insanlara şər atmağa çalışan Qılınc Qurban obrazını xeyir və şər kontekstindən araşdırmağa çalışılmışdır. Məqalədə göstərilir ki, hər iki obrazın eyni cəmiyyətdə yaşamalarına, müharibənin bütün çətinliklərini görmələrinə baxmayaraq, Qılınc Qurbanın fərqli olaraq İsfəndiyar kişi öz insani xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Sovet ölkəsində insanların tək müharibə narahatçılığı ilə yaşamayıb daha böyük qorxu hissləri keçirtmələrinin səbəbləri də araşdırılmış, insanların bir-birinə etibarsızlıq göstərmələrinin təzahürü də göstərilmişdir.

Məqalədə əsas problem kimi qoyulmuş cəmiyyətdəki bütün qorxu hisslərinin əsəb səbəbkarının – SSRİ dövləti və onun idarəetmə üsulu olduğu vurğulanmışdır.

SUMMARY

The problem of desire and fear in Isa Huseynov's narrative "Saz"

Keywords: the USSR, desire, fear, child, war, honor

In the narrative "Saz" Isa Huseynov was able to skillfully describe the events taken place in the "rear" during World War II, the spiritual shocks, desires and fears of the people. In this article, we wanted to illuminate the image of Gilinç Qurban, who trying to harm people using his position, in the context of good and evil, and İsfəndiyar kishi, a man who misses for his son, values people and remembers the goodness of the man who helped him in his hard times.

The article shows that despite the fact that both characters live in the same society and lived all the hardships of war, unlike Gilinç Qurban, İsfəndiyar kishi has preserved his human qualities. The reasons why people in the Soviet Union did not live only with the troubles of war but felt greater fear, as well as the manifestation of people's distrust to each other, were also investigated here as well.

In the article is emphasized that the main problem of all the fears in the society were caused by the USSR state and its method of governing.

РЕЗЮМЕ

Проблема желания и страха в повести Исы Гусейнова «Саз»

Ключевые слова: СССР, желание, страх, дети, война, честь.

В рассказе «Саз» Иса Гусейнов с большим мастерством умел описать события, моральные потрясения, желания и страхи, происходившие в «тылу» во время Великой Отечественной Войны. В этой статье, с точки зрения добра и зла, мы пытались расследовать Исфендияра, который ценит чувства людей, помогает им в трудных ситуациях, не забывает доброту по отношению к себе, живёт с тоской по сыну, и одновременно образ Гылындж Курбана, который злоупотребляя своей должностью, вредит людям. Несмотря на то, что оба персонажа живут в одном обществе и видят одинаковые трудности войны, Исфендияр сохранил все человеческие достоинства в отличие от Гылындж Курбана.

Были исследованы причины, из-за которых люди в Советском Союзе жили не только тревогами войны, но и испытывали большие страхи, проявляли недоверие друг к другу. В статье подчеркивается, что причиной страха в обществе являются СССР и способы его управления.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ KONSEPSİYASININ AKTUALLIĞI

Dünya ədəbiyyatının bes ən görkəmli şairi sırasına daxil edilən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri bütün dövrlərdə müasirdir, onun toxunduğu məsələlər həmişə öz aktuallığını saxlamışdır. Bu gün də nizamışünaslıqda yeni fikirlər söylənilir, şairin yaradıcılığı üzərində hələ də tədqiqatlar aparılır, araşdırılır. 2021-ci ilin Prezident İlham Əliyev tərəfindən Nizami Gəncəvinin şərəfinə “Nizami ili” elan edilməsi Nizami Gəncəvi düşüncəsinin təbliği üçün yeni imkanlar açdı. Dahi Nizamini yalnız şair kimi tanımaq ədalətsizlik olardı. O, eyni zamanda, gözəl alim olmuşdur, ölməz əsərlərində dünyanın o zamankı bütün elmləri haqqında fikirlərini bədii dildə açıqlamış və təbliğ etmişdir.

Təbiəşünas alim kimi də onun fikirləri zamanəmizdə çox dəyərlidir. Nizami Gəncəvinin əsərlərində 50-yə qədər heyvan növünün, Azərbaycanda və digər ölkələrdə yetişən çoxsaylı dərman bitkilərinin adı çəkilir. Onun yaradıcılığında fotosintez prosesi, dünyanın yaranışı ilə bağlı məlumatlar, anatomiya, fiziologiya, maddələr mübadiləsi və s. proseslərlə bağlı olduqca qiymətli fikirlər yer almışdır. “Xəmsə”də təbiətdə suyun böyük və kiçik dövranına, okeanların, dənizlərin, çayların, göllərin yaranmasına aid maraqlı məlumatlara da rast gəlirik.

Mütəfəkkir şairin qəzəl və qəsidələrindən tutmuş, ölməz “Xəmsə”sinə qədər bütün əsərlərində insanın ekoloji tərbiyəsi ən önəmli yerdə dayanır. Nizami bu məsələni diqqət mərkəzində saxlayaraq insanları təbiəti ümumbəşəri sərvət kimi qorumağa çağırır. Ətraf mühit məsələsi Nizami yaradıcılığında o qədər elmi şəkildə verilməmişdir ki, onun düşüncəsinə heyran olmaq və bilməyən. Bu gün bəşəriyyətin üzvləşdiyi ekoloji təhlükəsizlik problemini dahi şair sanki 880 il bundan öncə görmüş, insanları təbiəti xilas etməyə, onun qayğısına qalmağa səsləmiş. Eyni zamanda, onun həlli yollarını araşdırmışdır. Görkəmli şərqşünas alim professor Rüstəm Əliyev bu məsələyə belə münasibət bildirir: “Şairin təliminə görə təbiət vahid, bölünməz bir orqanizmdir. İnsanlar da təbiətin bir hissəsidir. Təbiətin hər üzvü müəyyən bir vəzifə ifa edir. Təbiətin bir üzvünün zədələnməsi onun bütün cisminə xələl gətirə bilər, bunun nəticəsində də insanlar çox böyük təhlükəyə düşə bilərlər.”

Təbiətdə heç bir artıq üzv yoxdur, heyvanlar da insanlar kimi cana malikdirlər, onlar yalnız şüur etibarilə bizdən aşağı pillədə dururlar. Odur ki, insanlar heyvanları öz nəfslərinin əmlərinə görə məhv etməməlidirlər” [1.114]

Bəli, Nizami insanın təbiətə mənfi münasibətini kəskin şəkildə tənqid edirdi. Bunu onun bütün əsərlərində görmək mümkündür. “Sirlər xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun” və “Yeddi gözəl” poemalarında isə bu məsələyə daha çox toxunulmuşdur. “Fəridunla ceyranın hekayəti”ndə (“Sirlər xəzinəsi”) şair hər bir canlıyı qiymətli bir “inci” adlandırır. Can verməyə qüdrətin yoxdursa, can almağa da ixtiyarın yoxdur, deyir.

Üstünlükdə varlığın birincidir dünyada,

Hər canlı da sənintək bir incidir dünyada.

Qan bahası istəyən çoxdur dəvə can alma,

Can verməyə qüdrətin yoxdur dəvə can alma. [bax:7]

Şairin “Yeddigözəl” poemasında bu mövzu ilə bağlı ibrətamiz hekayələrdən biri “Bəhrəmin ova çıxması və gurları dağlaması” adlanır. Hekayədə göstərilir ki, Bəhrəm şah gurları ovlayanda onları yaralamama üçün və kəmənd atar, ya da əllə tutardı. Əgər ceyran dördyaşına çatmayıbsa, onu açıb buraxardı. İslam dinində də heyvan və quşların körpə balalarını ovlamaq qadağan edilir. Şəriətə görə onların əti haramdır.

Yıxsaydı yüz guru ağərən-vana

Qıymazdı dörd yaşı qurtarmayana.

Onun bir beləcə adəti vardı:

Gənc gurun qanını haram sayardı. [6.63]

Bəhrəm şah gurları azadlığa buraxanda onlara damğa vurardı. Bununla da heç kim şahın damğası olan ceyranı ovlaya bilməzdi. Göründüyü kimi böyük şair Bəhrəm şahın təmsalında insanları təbiəti qorumağa, ona qarşı insani münasibət bəsləməyə, yaxşı niyyət, hörmət və mərhəmət sahibi olmağa çağırır, ən yüksək mənəvi dövlət adamını nümunə gətirməklə onlara təsir etməyə çalışır.

Prof. X. Əlimirzəyev “Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası” əsərində yazır ki, “Nizami fəlsəfi təliminə görə, insan tək cəmiyyətə, öz həmcinslərinə deyil, həm də təbiətə, canlılara ləminə münasibətdə humanist qanunlara, yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Çünki insan da təbiətin ayrılmaz bir hissəsidir.” [2.51]

Nizami insanların təbiətə-bitki və heyvanlara amansız münasibətinə qarşı çıxır, belə insanlardan uzaq olmağı tövsiyə edir, onları qınayır. “divxislət”, “vırtıcı” adlandırır, digər canlıların da insanlar kimi təbiətin bir parçası olduğunu vurğulayır.

Müasir dövrdə atmosferin, suyun, torpağın çirklənməsi əsas ekoloji problemlərdən biridir. İnsanlar dünyamızın ekoloji problemləri haqqında XX əsrdə düşünməyə başlamışlar, lakin XII əsrdə yaşamış Nizami bu fəlakətləri görmüş, onları qabaqlamağa çalışmışdır. Ekoloji problemlərin yaşadığı dövr üçün də aktual olduğunu “İsgəndərnəmə” əsərində belə təsvir etmişdir:

Deyərdin bu yerlər iki hissəydi;

Torpağı gülmüşdü, suyu cəhərdi.

Nə gülmüş üstündə dincəlmək olar,

⁴⁷ ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci. Bakı, Azərbaycan. matanatismayilova@gmail.com

Nə civə su kimi içməyə yarar.
 O yer tutulmuşdu belə bir dərddə,
 Çökmüşdü torpağa qara bir pərdə.
 Hardaki içməli bir çeşmə vardı,
 İçində su ilə civə qaynardı.
 Su civə üstündə tutmuşdu qərar,
 Ordan cürətlə su içirdi onlar.
 Çalxalanmasaydı əgər çeşmələr
 Civədən görməzdə heç kimsə zərər.
 Çeşmələr bulanıb qaynaşan zaman
 Heç kimsə əyilib içməzdə ondan.
 Bilməyib içsəydi bir adam əgər,
 Onu öldürərdi sudakı zəhər.
 Şah bunu biləndə, tez verdi fərman:
 Hamı ayıq olsun su içən zaman!
 Hər kim axar sudan istəsə içmək
 Onu ehtiyatla durultsun gərək. [4.175]

Göründüyü kimi, ətraf mühitin çirklənməsi, suyun və torpağın yararsız hala düşməsi şairi düşündürür və narahat edir, bundan çıxış yolu axtarır. Əsasəndə içməli suyun qıtlığı məsələsinə əsərlərində tez-tez rast gəlirik. O, suyun necədə əvəzsiz bir sərvət olduğunu, ona qənətcilliklə vanaşmanın vacib olduğunu xatırladır. Maraqlıdır ki, dahi şair su problemin necə aradan qaldırılmasını da düşünür, onun həlli yollarını göstərməyə çalışır. Bunu “Xosrov və Şirin” poemasının Məhin banunun Fərhada süd arxı çəkdirməsi ilə bağlı hissəsində də görürük. Burada şair südün (suyun) korlanmadan təmiz şəkildə saraya qədər gətirilməsinin yollarını göstərir.

Vətəninin təbii zənginliklərini böyük məhəbbətlə tərənnüm edən Nizami Gəncəvinin bütün poemalarında təbiət gözəlliklərinin təsviri diqqəti cəlb edir. Dahi şair doğma yurdumuzun təbii zənginliklərinə, gözəlliklərinə məftun olmuşdur və bundan ilham alaraq, əsrarəngiz təbiət lövhələri yaratmışdır. Professor B. Budaqovun yazdığı kimi, Nizami əsərlərində təbiətə məftunluq qırmızı xətt kimi keçir. Bununla yanaşı, dahi şair yaşıllığın məhv olmasından, təbiətə vurulan ziyandan da narahat olmuşdur:

Bir yerdə göyərti bitməsə əgər,
 Orda canlı məxluq necə ömrə edər? [4.147]

Göründüyü kimi fotosintez prosesinin mahiyyətini və əhəmiyyətini dahi şair-alim hələ on ikinci əsrdə söyləmişdir. Nizami canlıların yaşaması və inkişafı üçün sağlam mühitin, atmosferin olmasının zəruriyini bilirdi. Buna görə də təmiz hava və bol oksigenin varanması üçün yaşıllıqların qayğısına qalmaqı təbliğ və tələb edirdi.

Nizami bütün əsərlərində təbiətə xəyanəti insanın özünə xəyanəti kimi qiymətləndirir və belə adamların bir gün cəzasını alacağına inanır:

Böyük bir ağaca mişar çəkmə sən,
 Zöhhak bunun üçün düşdü təxtindən. [4. 30]

Ağacı yıxanlar tez yıxırlar,
 Ovçunun axırı dilənçi olar. [3.456]

Güllərə dağ çəkmək olmasın peşən,
 Yetirməz onları birdə bu gülşən. [4.128]

Min gura yağını qırdı o insan,
 Axır qurtarmadı gur tapdağından. [6.291] və s.

Ulu Öndər Heydər Əliyev də ətraf mühitin qorunmasını milli-mənəvi məsələlərdən hesab edirdi və bəzi insanların təbiətə qarşı laqeyid münasibətlərini sərt şəkildə tənqid edərək deyirdi ki, əgər kimsə sağlam ağacı kəirsə, o, nəinki xalqına, millətinə, ölkəsinə xəyanət edir, həm də özünə xəyanət edir.

“Nizami yaxşı başa düşürdü ki, təbiətlə, onun qoynunda yaşayan bütün canlı aləmlə insan arasında daimi vəhdət, qırılmaz əlaqə, əbədi ünsiyyət, bağlılıq vardır. Bəşəriyyət özünün gələcək həyatını qorumaq, tam səadətə qovuşmaq istəyirsə, o təbiəti bir anlıq mənfəət naminə kor-koranə məhv etməkdən çəkinməlidir. Onu qorumaq, mühafizə etməlidir. Bir sözlə, cəmiyyətlə təbiət arasında qarşıdurmaya son qoyulmalı, kamilləşən əməkdaşlıq yaradılmalıdır. Əks təqdirdə təbiətə yersiz müdaxilə, şüursuz münasibət insanlığı ağır fəlakətə, faciəyə, əbədi məhvə aparıb çıxarda bilər.” [2.52]

Böyük mütəfəkkirin ətraf aləmə sonsuz məhəbbəti oxucusu ilə təbiət arasındavəhdət yaratmaqla yanaşı onu sevməyə və qorumağa vadar edir.

Nizamişünas alim Bayram Apoyev dahi şairin ekoloji tərbiyə ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir:
 - təbiətin son əsəri, şərəfi, şanı olan insan öz varlığı ilə dünyada “birinci”, ən üstün olsa da, hər bir canlı da insan qədər

dəyərli “birincidir”;

- insan hər zaman öz ülvyyətinə qorunmalı, təbii gözəlliklərdən yalnız zövq almalı, canlıları məhv olmaqdan xilas etməli, onlardan səmərəli istifadəyə çalışmalıdır;
- təbiət bütöv bir orqanizmdir, burada hər bir üzvün, hər bir ünsürün, hər bir canlının öz yeri və əhəmiyyəti vardır;
- təbiətin korlanması son nəticədə insanın özünün məhvinə səbəb ola bilər; “ağacı yıxanlar tez yıxılarklar”;
- ölkənin təbii zənginlikləri və gözəlliklərinin qorunmasında dövlət başçısı və məmurlar hamıya nümunə olmalıdır vəs. [1.125]

Ekoloji tərbiyə hər zaman təbiətə münasibətdə fəal, süurlu mövqeyin formalaşmasını tələb edir. Təbiəti qorumaq hər bir insanın vətəni, xalqı, vicdanı və mənəviyyəti qarşısında öhdəsinə götürdüyü vəzifələrdəndir. Dahi şairin hikmət dolu misraları bu gün də gənc nəsildə ekoloji dünyagörüşün formalaşması istiqamətində canlı təbiətə humanist münasibətin yaranmasına səbəb olur, onları düşündürür:

Torpağa mərhəmət xeyirdir, inan,
Lütf etsən gül verər, zülm etsən tikan. [5.185]

Ədəbiyyat siyahısı

1. Apov B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, “Adiloğlu” 2008. 244 səh.
2. Əlimirzəyev X. Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası. Bakı, “Gənclik”, 2001, 354 s.
3. Gəncəvi N. Xosrov və Sirin. Bakı, “Lider”, 2004. 509 s.
4. Gəncəvi N. İqbalnamə. Bakı, “Lider”, 2004. 256 s.
5. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, “Lider”, 2004. 288 s.
6. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, “Lider”, 2004. 335 s.
7. <https://www.ensiklopediya.az/az/nizami-gencevi-sirler-xezinesiyedinci-sohbet>

Açar sözlər: Nizami, təbiət, ətraf mühit, ekoloji tərbiyə, aktuallıq

Keywords: Nizami, nature, environment, ecological education, relevance

Ключевые слова: Низами, природа, окружающая среда, экологическое образование, актуальность

Xülasə

Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərində təbiətin mühafizəsi, insanın ekoloji tərbiyəsi haqqında fikirləri faktlar əsasında təhlilə yönəldilir. Bu gün bəşəriyyətin üzvləşdiyi ekoloji təhlükəsizlik problemini dahi şair doqquz əsr bundan əvvəl görürdü və insanları təbiəti ümumbəşəri sərvət kimi qorumağa çağırırdı. Şairin seirlərində təbliğ olunan ətraf aləmin mühafizəsi məsələləri bu gün də aktualdır və gənc nəsildə ekoloji dünyagörüşün formalaşmasına yardım edir.

Məqalədə şairin ekoloji tərbiyə ilə bağlı fikirləri əsərlərindən nümunələr gətirilməklə təhlil edilmişdir.

Summary

The article focuses on the facts-based analysis of the views of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi on the protection of nature and ecological education of man. Nine centuries ago, the great poet saw the problem of environmental security facing mankind today and called on people to protect nature as a universal treasure. Environmental protection issues covered in his poetry verses are still relevant today and contribute to the formation of an ecological worldview in the younger generation.

The article analyzes the poet's views on environmental education with samples from his works.

Резюме

Статья направлена на фактический анализ взглядов великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви на охрану природы и экологическое воспитание человека. Девять веков назад великий поэт видел проблему экологической безопасности, стоящую сегодня перед человечеством и призывал людей беречь природу как общечеловеческое сокровище. Вопросы защиты окружающей среды, освещаемые в стихах поэта, актуальны и сегодняшний день и способствуют формированию экологического мировоззрения у подрастающего поколения.

В статье взгляды поэта на экологическое просвещение анализируются на примерах из его произведений.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

“AŞIQ ƏLƏSGƏRİN QARABAĞ SƏFƏRİ” DASTAN-RƏVAYƏTİNDƏ HADİSƏ VƏ ƏHVALAT ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Giriş. Aşiq Ələsgərlə bağlı dastan-rəvayətlərin zənginliyində mühüm bir hissəni Qarabağla bağlı söyləmələr təşkil edir. Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının zəngin mədəniyyət bəşiklərindən olan Qarabağ arxaik yaddaşın bütün invariantlarını, etnogenoloji sistemin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq baxımından ciddi faktura ilə müəyyənləşir. Azıx mağarasının, Quruçay mədəniyyətinin ortaya qoyduğu təsəvvür, tarixi mədəniyyət abidələri, tikililər, qəbirüstü yazılar, musiqisi, qalalar, folkloru və s. bir bütöv olaraq əski təsəvvürlərin dinamik mənzərəsini diqqət önünə gətirir. Aşiq mühiti səviyyəsində Qurbani, Sarı Aşiq, Lələ, Aşiq Səməd, Aşiq Valeh, Aşiq Qənbər, Aşiq Pəri, Aşiq Bəsti və s. bizə yaxın olan yüzilliklərin zənginliyini aydınlaşdırır. XIX əsr aşiq sənətinin ustadlarından olan Aşiq Ələsgərin bu mühitə marağı da məhz təsadüfi olmayıb öz qaynağını həmin möhtəşəmliyə həssaslıqdan alır. “Aşiq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşiq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan rəvayəti, eləcə də məşhur “Ayağa Qarqar” təcnişi və s. bunun klassik nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, Aşiq Ələsgərin yaradıcılıq zənginliyində bir-birindən mükəmməl gəraylı, qoşma, təcni, dodaqdəyməz, dildönməz, müxəmməs, divani və s. nümunələri bütünlükdə aşiq poeziyasının, xalq şeiri ənənəsinin tarixi axarına öz damgasını vurmuşdur. Ustad sənətkarların repertuarında, xalq yaddaşında dolaşan dastan-rəvayətlər də bunun nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Aşiq Ələsgərin şeir özəlliklərində onun fitri istedadı, yüksək yaradıcı qabiliyyəti müstəsna rol oynamışdır və xalqın qəlbinin başında bir Dədə Ələsgər ucalığı müəyyənləşdirmişdir. Ayrı-ayrı toplularda nəşr olunan şeirləri, eləcə də əlimizdə olan kitab külliyyatı bunun bariz göstəricisidir. Ayrı-ayrı şeirlərin arxasında dayanan əhvalat və hadisələr bu poetik nümunələrə əlavə çalar, şirinlik qatmışdır. Dastan-hekayətlər də məhz həmin poetik nümunələrin arxasında dayanan əhvalatlardan başlanğıcını götürməklə dillər əzbərinə çevrilmiş və yüzilliklərə gedib çıxacaq yaşarlıq qazanmışdır.

Aşiq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlərdə müxtəlif tipli əhvalat və hadisələr mükəmməl təsəvvür formalaşdıracaq səviyyədə mövzuya çevrilir. El sənətkarının Qarabağa səfərləri təmsalında yaranan dastan-rəvayətlər də bu sıradadır. Bu, özlüyündə təsadüfi hadisə olmayıb, həmin mühitə ustad sənətkarın həssas münasibətinin, marağının nəticəsi olaraq görünür. “Aşiq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşiq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan-rəvayəti xalqın bağrının başından qopub yaşarlıq qazanmışdır.

Aşiq Ələsgərlə bağlı dastan-rəvayətlərdə Qarabağ mövzusu və onun obrazlaşma səciyyəsi. Ustad sənətkarlarla bağlı yaranan dastan-rəvayətlər bütün parametrlərdə sənətə və sənətkara xalq sevgisinin nümunəsidir. Aşiq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlər də bunun klassik nümunəsidir. “Ələsgərnən Səhnəbəni”, “Aşiq Ələsgərin Türkiyə səfəri”, “Aşiq Ələsgərin qaraqoyunlu səfəri”, “Aşiq Ələsgərin Dəli Alının toyuna gəlməsi”, “Aşiq Ələsgər Yanşaqda”, “Aşiq Ələsgərlə Həcər xanım”, “Aşiq Ələsgərlə Aşiq Nəsimin qabaqlaşması”, “Aşiq Ələsgərlə Şəmkirli Aşiq Hüseynin görüşü”, “Aşiq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü”, “Aşiq Ələsgərlə Sair Nağı”, “Anaxanımın küsməyi”, “Aşiq Ələsgərin İrəvan səfəri”, “Aşiq Ələsgər Kəlbəcərin Qılışlı kəndində”, “Aşiq Ələsgərin Şınıq səfəri”, “Bəşirin Molla Rəhimi vurməsi”, “Qoca baxtım”, “Dəyirmançı aşiq”, “Aşiq Ələsgərlə Aşiq Hüseyn Bozalqanlının görüşü”, “Aşiq Ələsgərin Gəncə səfəri”, “Aşiq Şenliklə Aşiq Ələsgərin görüşü”, “Aşiq Ələsgər dastanı” və s. bütünlükdə ustadın həyat yolunu, mühitini, dünyagörüşünü, el-oba arasında olan sonsuz nüfuzunu, bağlantılarını, sənət ənənəsini, məclis ədəb-ərkanını aydınlaşdırmaq baxımından əvəzsiz qaynaqdır. Bütün müstəvilərdə bu dastan-rəvayətlərdə Aşiq Ələsgər ucalığı, Aşiq Ələsgər sevgisi parlaqlığı ilə özünü göstərir.

Aşiq Ələsgər sözün ucalığı, sənətin müdriklik meyarlarındanır. “Onun bütün təsvirlərində bədii icad əsas rol oynayır ki, bu da Ələsgər şeiri üçün xarakter məziyyətdir. Cəsarətlə demək olar ki, Ələsgərdə bədii icad olmayan şeir yoxdur. Bu, onda çoxlarında müəssər olmayan bir qabiliyyət, bir qüdrətdir” (9, 40). Məhz həmin istedadın, qabiliyyətin nəticəsi olaraq bu dastan-rəvayətlər yaranmış və xalqın bağrının başından bir məhəbbət abidəsi kimi qopmuşdur. Onların hər birisi ustadın həyatında baş verənlərin, qarşılaşdıqlarının bir nümunəyi olaraq meydana çıxmışdır. “Aşiq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan-rəvayəti də həmin əhvalat hadisələrin nəticəsi olaraq yaranmışdır. Dastan-rəvayətdə vurğulanır ki, “Qarabağın camaatı yayda Qonur, Söyüdlü, Göllər yaylağına çıxırdılar. Payız gələndə qədər bu dağların cah-cəlalı dillə deyiləsi olmurdu. Hansı dərəyə baxsan, elə bil, bir kənd vardı; alaçıq alaçıq söykənirdi. Gecələr səhərə qədər toy səsi, saz səsi, aşiq səsi dağları başına götürürdü. Çoxları xeyir işlərini yaylaqda keçirdirdi.

Bir il də Xanqərvəndin adlı-sanlı adamlarından Əhməd bəy, Hacı Baba, Mədinə oğlu Kürd, Baxşalı kişi, Murad kişi, Zamanxan oğlu Məşədi Qara, bir neçəsi də bunlardan başqa toy tədarükü ilə yaylağa çıxdılar.

Camaatın köçü gəlib yaylağa toxtayan kimi, toy ələyəsi adamlar bir yerə yığışdılar, toylara vaxt qoydular. Əvvəlcə Mədinə oğlu Kürd toyunu başlamağa başladı. Yaxındakı kəndlərə, qonşu yaylaqlara xəbər verildi, nəmər paylandı...

Buranın camaatı Aşiq Ələsgəri çox yaxşı tanıyırdı. İstər aranda, istərsə də yaylaqda toy ələyəndə çox zaman Aşiq Ələsgəri aparırdılar. Əgər Aşiq Ələsgəri tapa bilməsəydilər, özgə aşiq çağırırdılar. “Aşiq Ələsgərin dalınca atlı göndərmək lazım oldu. Kağız yazdılar, bir cavan oğlana verdilər ki, Göyçəyə yola düşsün” (4, 451). Göründüyü kimi, Qarabağ elatının aran-yaylaq köçləri, mərasim folkloru, toy-nişan ənənəsi, Qonur, Söyüdlü, Göllər adlı coğrafi məkanlarla bağlı bilgiler və s. ustad Aşiq Ələsgər haqqında qənaətləri aydınlaşdırmaq üçün ciddi təsəvvür formalaşdırır. Ümumiyyətlə, dastan-rəvayətlər bir forma olaraq ayrı-ayrı dönəmlərin, tarixi şəxsiyyətlərin, elat camaatının həyatının ən maraqlı və yadda qalacaq nümunəyi olaraq məclislərin

⁴⁸ Bakı Dövlət Universiteti “Dədə Qorqud” elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru nebiyeva_almara@mail.ru

bəzəyinə çevrilir. Nəsillərə bir ərməğan olaraq ötürülən bu əhvalatlar xalqın əxlaq, məənəviyyat təsəvvürlərini ifadə etmək baxımından da əvəzsizliklə görünür. Xalqımızın zəngin mədəniyyət və məənəviyyat etikətlərini özündə daha təfərrüatlı əks etdirmək gücündə görünən Qarabağla bağlı çoxlu rəngarəng folklor örnəkləri yaddaşlarda yaşamaqdadır. Onların yazıya gətirilməsi sahəsində Azərbaycan folklorşünaslığı lazımı qədər gərəkli işlər görmüşdür. “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan-rəvayəti də bir istiqamətdə Qarabağla əlaqəli zənginliyi əhatələmək məqsədi daşıyırsa, digər istiqamətdə ustad sənətkarın həyat biblioqrafiyasını dəqiqləşdirmək baxımından gərəkli qaynaqdır.

Qonur, Söyüdlü, Göllər yaylağı Qarabağ elatının dağ-aran köşlərini, məişət zənginliyini, orada keçirilən toy mərasimlərini, xalqın bu mərasimlərə hansı coşqu ilə hazırlaşmasını və s. öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Burada digər cəhət aşıqların bu mərasimlərdə iştirakı və el sənətkarlarının dastan söyləmələri, məclis ədəb-ərkanı ilə əlaqəli olanlardır. Aşıq Ələsgərin bu məclislərdə iştirakı, ağır toy məclislərinə dəvət alması Qarabağ camaatının ona, sənətinə olan marağını diqqət önünə gətirir. Aranda, yaylaqda keçirilən mərasimlərdə Aşıq Ələsgəri aparmaları və bu mümkün olmayanda başqa aşıqları gətirmələri dastan-rəvayətdə özünün təsdiqini tapır. Bütün bunlar həm də Qarabağ və Göyçə bölgələri arasında bağlantıları və ədəbi-mədəni axarın hansı istiqamətə gedişini aydınlaşdırır. Ümumiyyətlə, “aşıq o zaman daha çox sevilir ki, onun ifa elədiyi mahnılar məzmunca gözəl olsun, dinləyicilərin istək və arzularından xəbər versin, onlara xoş təsir bağışlasın. Odur ki, Göyçədə yetişmiş ustad aşıqlarımız bu məsələyə çox məsuliyyətlə yanaşmış, bir-birindən qiymətli sənət inciləri yaratmışlar. Onlar hətta öz dövrlərinə qədərki şeir şəkillərinə də bir sıra yeniliklər əlavə etmişlər. Şeirlərinin məzmun və bədii dəyəri ilə heç bir aşıqla müqayisəyə gəlməyən Aşıq Ələsgər dodaqdəyməz, dildönməz, müstəzad təcni, ərəb əlifbasının 28 hərfinin sıralandığı “Əlif-lam” yaratmaqla Azərbaycan aşıq şeiri tarixində belə formalı şeir şəkillərinin əsasını qoymuşdur” (5, 13). Rəngarəng formalarda (həm də məzmununda) yazdığı poetik örnəklər Dədə Ələsgərin təkəkkür intelleksiyaşının möhtəşəmlik mənzərəşini açıqlayır. “Ayağa Qarqar” təcniş məhz Qarabağın zənginliyi təmsalında mükəmməl bir təsəvvürlə sənət abidəşinə çevrilir.

Var olsun Qarabağ, əcəb səfədir,
Başa Xaçın axar, ayağa - Qarqar.
Göyçə qar əlindən zara gəlibdi,
Muğan həsrət çəkər: a yağa qar, qar. (1, 243).

Qarabağın zəngin flora-faunası, Xaçın, Qarqar təmsalında deyilənə, “əcəb səfədir” söyləməsi və son olaraq “var olsun” qənaəti, eləcə də bu coğrafi məkan səviyyəsində Göyçənin xüsusi olaraq vurğulanması və Muğan bərədə deyilənlər təkə ad sıralanmasında deyil, həm də poetik mətnin informasiya yükü təmsalında diqqətçəkici təsir bağışlayır. Aşıq Ələsgərin yaradıcılıq və informasiya zənginliyini xüsusi bir istedad məsələsi olaraq faktlaşdırır. Dünyəvi və ürfani elmlər səviyyəsində ustadın təkəkkür və düşüncə imkanları bir bütöv olaraq diqqət önünə gəlir. “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri” dastan-rəvayəti də bunun tipik örnəyi olaraq təhlillərə ehtiyac doğurur. “Aşıq Ələsgər başını qaldırdı ki, Məşədi Qaradır. Bilmədi ki, əlindəki kərkinə hara qoydu. Öpüşdülər, görüşdülər. Dost, qohumların hamısı Qaranın başına yığıldı. Heyvan kəsdilər, yaxşı yemək-icmək düzəldilər. Gəlmişdən-getmişdən danışdılar. O günü Qara macal tapıb Aşıq Ələsgərə deyə bilmədi ki, nə məqsədlə gəlib. Gecədən xeyli keçənə qədər söhbət elədilər, yatdılar.

Gecə bir yağış başladı, bir yağış başladı ki, gəl görəsən. Səhər açılarda gördülər ki, yağış hələ kəsməyib, yerlə göyün arası qovuşubdur. Qara gördü ki, gediləsi deyil, heç fikrini demədi. O gecə də qaldı, səhər tezdən çox gözəl bir hava oldu. Qara üzünü Aşıq Ələsgərə tutub dedi:

- Qardaş, xeyir işişmiz var, sazını götür gedək” (4, 452). Burada ustad Ələsgərin Göyçənin qaynar həyat tərzində olan yaşamaı, məşğuliyyəti, eləcə də əhalinin qonaqpərvərliyi Məşədi Qara ilə söhbətləri təmsalında özünə yer alır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qonağı gəlməyən ev” təsəvvüründə olanı yada salır. Aşıq Ələsgərlə bağlı əhvalat və söhbətlərdə də belə tipik örnəklər kifayət qədərdir: “Aşıq Ələsgərin Dəli Alının toyuna gəlməsi”, “Aşıq Ələsgər Yanşaqda”, “Aşıq Ələsgərlə Həcər xanım”, “Aşıq Ələsgərlə Şəmkirli Aşıq Hüseyin görüşü”, “Aşıq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü”, “Aşıq Ələsgərin İrəvan səfəri”, “Aşıq Ələsgər Kəlbəcərin Qılışlı kəndində “Aşıq Ələsgərlə Aşıq Hüseyin Bozalqanlının görüşü”, “Aşıq Ələsgərin Gəncə səfəri”, “Aşıq Şenliklə Aşıq Ələsgərin görüşü” və s. bunun nümunəşidir. Bütün olanlar çərçivəsində dastan-rəvayətlərin ortaya qoyduğu mənzərə xalqın tarixi düşüncəsində qəlibləşmiş təsəvvürləri, milli-məənəvi dəyərlərin törə səviyyəsində uca tutulmasını diqqət önünə gətirir.

“Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”nin mətn informasiyası. Aşıq Ələsgər yaradıcılığı və onun ehtiva etdiyi məzmun bütün aspektləri ilə aşıq yaradıcılığının özünəməxsusluq və zənginlik örnəyi olmasını faktlaşdırır. XIX əsrin ortalarından ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində yer alan bu örnəklər (1851) həm də ustadla bağlı dastan-rəvayətlərin yaranması üçün əsas olurdu. Çünki “xalqımızın yetişdirdiyi el sənətkarları içərisində Aşıq Ələsgərin xüsusi yeri vardır. Ələsgər Azərbaycan aşıq poeziyası tarixində müəyyən bir məktəb yaratmış sənətkardır” (3, 299). “Kavkaz”, “Dan ulduzu”, “Yeni kənd”, “Ədəbiyyat” qəzetlərində ustadla bağlı bilgilər bunun örnəyi olaraq ustadın sənətinə, istedadına getdikcə artan marağı göstərir. “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan rəvayəti də el sənətkarının səfərləri əsasında dillər əzbərinə çevrilmişdir. “Yaxşı hörmət ilə, təmiz ad ilə mən dolandım bu qafqazın elini” qənaətinin təsadüfi söylənmədiyini bir daha aydınlaşdırır. Ustadın son şəyirdi Zödlü Aşıq Ağayarın dediyi kimi, “bunların hər birisi bir-iki gecəlik hekayətlərdir”. Doğrudan da, Aşıq Ələsgərlə bağlı yaranmış bu dastan-rəvayətlər uzun illər boyu, eləcə də günümüzdə məclislərdə el sənətkarlarının repertuarında özünə geniş yer alması ilə sayılıb-seçilir. Xalqın sözə, sənətə, aşıq yaradıcılığına sayğı və sevgişinin nümunəsi olaraq ciddi təsəvvür yaradır. “Alağalı yaylağına Aşıq Ələsgərgil də atları minib, birbaşa toya tərəf gəldilər. Yaylağa çatanda gördülər ki,

qonşu kəndlərdən, yaxındakı yaylaqlardan buraya o qədər adam gəlibdir ki, sayı-hesabı yoxdur. Camaat Aşıq Ələsgəri görəndə çox şad oldu. Məşədi Qaradan o qədər razı qaldılar ki, az qaldılar götürüb başlarında gəzdirdirlər.

Böyük bir mağar tikmişdilər. Axşam oldu, camaat meydana topladı. Bir tərəfdə kişilər, bir tərəfdə arvadlar əyləşdilər. Aşıq Ələsgər sazı götürüb söhbətə başladı” (2, 241). Mətn informasiyası Alağalı yaylağı, əhalinin yaylaqdakı həyat tərz, mərasimləri, xalqın yüz illər boyunca formalaşdırıb qoruduğu ənənələr, aşığa, sənətə məhəbbət, ətraf yaylaqlardan camaatın toy şənliklərinə axışb gəlməsi və s. məsələlər bir mərasim aktı olaraq təbii təsir bağışlayır.

Dastan-rəvayət üçün diqqətçəkici tərəflərdən birisi ustadın məclisin ümumi ahənginə uyğun repertuara köklənməsidir. Ümumiyyətlə, ustad sənətkarlar bunu mühüm olan kimi həmişə uca tutmuş, ayrı-ayrı regionlara səfərləri zamanı həmin ərazidə yaşayanların ümumi söz və musiqi istəklərini nəzərə almışlar. Aşıq Ələsgərin də bu toy-mərasimdə “Qurbanı” dastanını söyləməyə üstünlük verməsi təsadüfi deyildir. Məlum olduğu kimi, Qurbanı XVI əsrdə Qarabağda yetişmiş ustadlardandır. “Aşıq Ələsgər o gecə Qurbanının nağılını başladı, xoruz banına kimi danışdı, eşidənlərə ləzzət verdi. Camaat aşığa yaxşı dövrən pulu yığdı. Pul yığılanda gördülər ki, bir qadın gətirib aşığın qabağına bir bağlama qoydu. Aşıq Ələsgər soruşdu:

- A baci, bu nədir?

- Aşıq Ələsgər, adını çəkməsən də, hamı bildi ki, axşamkı tərfi mənim qızıma dedin. Bağlamada elə artıq şey yoxdu; bir çuxalıq mahuddur. Sağlıq olsun, arana yönün düşəndə xələtini onda verərik.

O gecə qaldılar, səhər hamımızın üzərinə xeyirliklə açılsın, səhər açıldı. Yemək-ichməkdən sonra gəlini atlandırıdılar, Göllər yaylağına gəldilər.

Hava çox xoş idi. Gəlin mənzilə çatanda qurban kəsdilər. Aşıq Ələsgər bir neçə oyun havası çaldı, cavanlar oynadı. Camaat halqa vurub əyləşmişdi. Aşıq Ələsgər də dizinin altına bir mütəkkə qoyub, dizi üstə söhbət eləyirdi” (2, 242). Burada Aşıq Ələsgər təmsalında deyilənlər Qarabağ elat həyat tərzində aşığa, sənətkara münasibəti, daha doğrusu, məhəbbəti ortaya qoyur. Çünki Qarabağ tarixən və eləcə də Aşıq Ələsgərin yaşadığı dövrdə sənət beşiyi olması ilə seçilən və sevilən məkanlardandır. Göyçədən Dədə Ələsgərin məclisə gətirilməsi də həmin maraqlı irəliləyişdir. Burada özünə yer alan etnoqrafik məlumatlar, dövrən yığma, yaşlı qadının aşığın qabağına bağlama qoyması, el gözəllərindən birinə sənətkarın tərif söyləməsi, yemək-ichmək mərasimi, gəlinin atlandırılması (gəlinin oğlan evinə aparılması), bir çuxalıq mahud hədiyyəsi, qurban kəsilmə, oyun havasının çalınması və oyun mərasimi və s. hamısı bir bütöv olaraq Qarabağ təmsalında təqdimini tapır. Dastan-rəvayətin son epizodu isə digər bir maraqlı məqamı, el aşığına olan sevgini diqqət önünə gətirir. Orada vurğulanır ki, “camaat on beş gün Aşıq Ələsgəri buraxmadı. O bir-birinin dalınca altı toy elədi” (2, 246). Burada motivləşmənin ümumi mənzərəsi toy mərasimi təmsalında bütöv bir mənzərəni özündə əks etdirir. Əhalinin yaylaq köçləri, toy mərasimlərinin yaylaqda keçirilməsi və Aşıq Ələsgərin qarabağlıların yaylağında on beş gün qonaq olması, altı toy mərasimində el sənətkarı kimi məclis aparması və s. rəvayət səviyyəsində təfəssilatı diqqət önünə gətirir.

Nəticə. XIX əsr aşıq sənətinin ustadlarından olan Aşıq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlər ustadın həyatını, dünyagörüşünü, ayrı-ayrı zaman kəsiklərində baş verən hadisə və əhvalatları, məclis ədəb-ərkanını, sənətkar olaraq ona olan xalq məhəbbətini aydınlaşdırmaq üçün ən əsaslı qaynaqlardandır. “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri” dastan-rəvayəti də bu sırada mühüm önəm daşıyır. El sənətkarının sənət və mədəniyyət məbədlərimizdən olan müqəddəs Qarabağla bağlantılarını araşdırmaq baxımından diqqətçəkici faktura ilə müəyyənləşir. Qarabağ əhalisinin lokal həyat tərz, məşguliyyəti, mərasimləri, adət-ənənəsi, sözə-sənətə sonsuz sevgisi cəhətdən tipik mənzərə ortaya qoyur. Aşıq Ələsgərə olan sevginin əsasında da sazın-sözün uca qiymətləndirilməsi dayanır ki, bu dastan-rəvayətlərhəmin müqəddəs dəyərlər təmsalında xalqın bağrının başından qopmuşdur. Bütün bunlar lokal səviyyədə etnik mədəniyyət layının möhtəşəmliyini və tarixi axarını müəyyənləşdirməklə daha sistemli, həm də tipoloji yanaşmalarda açılmanı bir problem olaraq zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. II cildə, 1-ci c., Bakı, Elm, 1972, 326 s.
2. Aşıq Ələsgər. II cildə, 2-ci c., Bakı, Elm, 1972, 328 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
4. Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri (toplayıb tərtib edən H.İsmayilov). Bakı: Səda, 2001, 700 s.
5. Ələsgər İ. Sazlı-sözlü Göyçə. “Sazlı-Sözlü Göyçə”. Bakı, Azəməsr, 1999, s. 12-15
6. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
7. Ozan-aşıq ensiklopediyası (yaradıcı heyət: M.Qasımlı, M.Allahmanlı, İ.Köçərli, K.Dadaşzadə). II cildə, 1-ci c., Bakı: Gəndik, 2019, 500 s.
8. Ozan-aşıq ensiklopediyası (yaradıcı heyət: M.Qasımlı, M.Allahmanlı, İ.Köçərli, K.Dadaşzadə). II cildə, 2-ci c., Bakı: Gəndik, 2020, 432 s.
9. Təhməsin M.H.Gözlük nəğmələri. Aşıq Ələsgər. II cildə, 1-ci c., Bakı, Elm, 1972, s. 5-52

Açar sözlər: Aşıq Ələsgər, dastan-rəvayət, “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, Qarabağ mərasim folkloru, etnoqrafik mədəniyyət

Ключевые слова: Ашуг Алескер, эпос-легенда, «Визит Ашуга Алескера в Карабах», «Ашуг Алескер на нагорье карабахцев», карабахский обрядовый фольклор, этнографическая культура

Key words: Ashug Alaskar, epic legend, "Visit of Ashug Alaskar to Karabakh", "Ashug Alaskar to the highlands of Karabakh people", Karabakh ritual folklore, ethnographic culture.

“Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri” dastan-rəvayətində hadisə və əhvalat özünəməxsusluğu
Xülasə

Aşıq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlər sırasında “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” əhvalat-söyləmələri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada on doqquzuncu yüzilliyin görkəmli sənətkarının Qarabağla bağlantıları, ayrı-ayrı bölgələrə səfərləri, məclis ədəb-ərkanı, zəngin yaradıcı istedadı bir daha diqqət önünə gətirilir. Dastan-rəvayətdəki əhvalat-hadisələr bir tərəfdən Qarabağdakı elat həyat tərzinin özünəməxsusluğunu, məhəlli səviyyənin nələrlə səciyyələnməsini faktlaşdırırsa, digər tərəfdən Aşıq Ələsgərlə əlaqəli olanları aydınlaşdırmaq müstəvisində gərəkli faktura ilə əhəmiyyət qazanır. Daha geniş kontekstdə tarixi kökləri ilə ilkin təsəvvürlərə bağlanacaq iki mədəniyyət ocağı (Qarabağ və Göycə) təmsalında olanları diqqət önünə gətirir. Etnoqrafik yaddaş, mərasim folkloru, sənətə, sənətkara olan sonsuz hörmət bütün aspektləri ilə dastan-rəvayətin mahiyyətində özünə yer alır. Aşıq Ələsgərə, onun zəngin yaradıcılığına, istedadına, məclis ədəb-ərkanına olan sonsuz rəğbətin örnəyi kimi təsəvvür formalaşdırır. Digər istiqamətdə dastanlaşmanın ümumi gedişi, dastan ənənəsi haqqında bilgilərin aydınlaşması üçün əsas olur. Bütün bunlar ustad sənətkarın yaradıcılığında özünü göstərən etnomədəni dəyərlərin mahiyyət məsələsi olaraq əsas tutulduğunu və dastan-rəvayətin də həmin missiyanı yerinə yetirmə məramını bir daha ortaya qoyur.

СВОЕОБРАЗИЕ СОБЫТИЙНОСТИ И ПОВЕСТВОВАНИЯ В ЭПОСЕ-СКАЗАНИИ «ПУТЕШЕСТВИЕ АШУГА АЛЕСКЕРА В КАРАБАХ»

Резюме

Среди легенд, созданных вокруг Ашуга Алескера, большое значение имеют события-повествования «Визит Ашуга Алескера в Карабах» и «Ашуг Алескер на нагорье карабахцев». Прежде всего, излагаются связи этого видного творца художественного слова XIX века с Карабахом, его поездки в разные регионы, ведущая роль на литературных собраниях, подчеркивается его богатый творческий талант. Истории и события, излагаемые в эпосе-повествовании, с одной стороны, показывают своеобразие образа жизни кочевых людей (элатов) в Карабахе, то, что характеризует местный уровень, а, с другой стороны, приобретают необходимосодержание, чтобы прояснить то, что связано Ашугом Алескером. Сказитель привлекает внимание в более широком контексте к примеру функционирования двух культурных центров (Карабах и Гейча), которые практически изначально связаны друг с другом своими историческими корнями. Этнографическая память, обрядовый фольклор, безмерное уважение к искусству, художнику во всех его аспектах составляет суть эпоса. Формируется бесконечная симпатия к богатому творчеству, таланту и культуре взаимоотношений на литературных собраниях у Ашуга Алескера. При этом также закладывается основа для уточнения информации о традиции эпоса, о формировании эпического мышления. Все это еще раз показывает, что сущностью проблемы являются отраженные в творчестве мастера слова этнокультурные ценности, и цель эпоса-повествования – выполнение этой миссии.

THE PERSONALITY OF EVENTS AND NARRATION IN THE EPOS-TALE "THE JOURNEY OF ASHUG ALESKER IN KARABAKH"

Summary

Among the legends created around Ashug Alasgar, the narrative events "Visit of Ashug Alasgar to Karabakh" and "Ashug Alasgar to the highlands of Karabakh people" are of great importance. First of all, the connections of this prominent creator of the literary word of the 19th century with Karabakh, his trips to different regions, the leading role at literary meetings are outlined, his rich creative talent is emphasized. The stories and events set forth in the narrative epic, on the one hand, show the originality of the way of life of nomadic people (elats) in Karabakh, what characterizes the local level, and, on the other hand, acquire the necessary content to clarify what is connected with Ashug Alasgar. The storyteller draws attention in a broader context, for example, the functioning of two cultural centers (Karabakh and Goycha), which are practically initially linked to each other by their historical roots. Ethnographic memory, ritual folklore, immense respect for art, the artist in all its aspects is the essence of the epic. An endless sympathy for the rich creativity, talent and culture of relationships is formed at literary meetings with Ashug Alasgar. This also lays the foundation for clarifying information about the tradition of the epic, about the formation of epic thinking. All this once again shows that the essence of the problem is the ethnocultural values reflected in the work of the master of the word, and the purpose of the epic narration is to fulfill this mission.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

GÜNELİ GÜNÜN BAĞDAD YOLLARINDA ROMANINDA TÜRK FOLKLORU

Müasir dövrdə dünya ədəbiyyatının ən aktual sahələrindən biri də ikidillilik və iki millətlik kimi ədəbi məsələlərdir. İki millətli və iki dilli ədəbiyyat mühacirət ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu ədəbiyyat müstəmləkə ədəbiyyatı ilə də bağlıdır. Hal-hazırda müstəmləkə ədəbiyyatı arxa plana keçmiş, onun yerini post kolonial ədəbiyyat tutmuşdur. Post kolonial ədəbiyyat post modernizmin tərkib hissəsidir. Post kolonial ədəbiyyat yeni ədəbi istiqamətdir və cəmiyyət qarşısında yeni problemləri qoyur. Mühacirət isə insan azadlığı ilə bağlıdır. Kökü vətən paradigmasından götürülür. İnsan azaddır, harda istəsə yaşaya bilər. Burada millət və vətən vacib konsepsiya deyil, əsas insan faktorudur. İnsanlar siyasi, iqtisadi və sosial səbəblərdən mühacirət edir. Onlar daha yaxşı və sərbəst yaşamaq arzusu səbəbi ilə vətəni tərk edərək mühacir həyatını seçirlər. Hər bir halda bu mühacirətdir. İnsan köçdüüyü yerin dilini, mədəniyyətini mənimsəyir. Eyni zamanda da öz etnik kökünü qoruyub saxlayır. Müxtəlif təbəqələri təmsil edən insanlar mühacirət həyatı yaşaya bilər. Mühacirətdə yaşayan yazıçı xalqa daha yaxın olur. Öz milli köklərini unutmamaq şərti ilə yaşadığı ölkənin mühitinə alışır. Dünya ədəbiyyatında çoxlu sayda postkolonial ədəbiyyat nümunələri mövcuddur. Müxtəlif səpgili mühacirət ədəbiyyatı mövcuddur. Bunlardan biri də ABŞ-da türk mühacirət ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatın nümayəndələrindən biri də Günəli Gündür.

Günəli Gün İzmirdə doğulub böyümüş və ilk təhsilini orda almışdır.

Daha sonra yazıçı Virjiniya ştatında Hollins adlı özəl universitetdə tam təqaüdlə təhsil almışdır. Uilyam Qoldinq kimi dünya şöhrətli yazıçılar ona dərs demişdir. Yazıçı burada təsviri incəsənət, fəlsəfə, psixologiya və fransız, alman, rus dillərini öyrənmişdir. Lakin o, ingilis dilini daha mükəmməl şəkildə mənimsəmişdir. Belə ki, onun əsərləri ilk olaraq ingilis dilində nəşr edilmiş, daha sonra isə türk dili də daxil olmaqla 12 dilə tərcümə edilmişdir.

İxtisasını Ayova Universitetinin “Yazıçılar emalatxanası”nda davam etdirmişdir. Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru olan David Hershiser ilə tanış olmuş və ailə qurmuşdur. Yazıçı təhsilini bitirdikdən sonra 4 il Türkiyədə çalışmışdır. Sonra, Günəli Gün Birləşmiş Ştatlara qayıdanda, Ohayo ştatındakı Oberlin Universitetində dərs demişdir. Doktorluq dərəcəsi almaq üçün Baltimor Con Hopkins Universitetinə getmişdir. Lakin bu addım onu müəllimdən çox yazıçı olmağa sövq etmişdir.

Yazıçı dünya ədəbiyyatını ingilis dilində oxuduğu üçün bu dili özünün ədəbi dili adlandırır; onun intellektual həyatı bu dildə təzahür edir. Yazıçı müsahibələrindən birində dedi ki, “Təbii ki, türk dili mənim üçün daha dərin yerdədir, arzularım və ağrıları, düşünləməmiş reaksiyaları türk dilində özünü büruzə verir. Bunları Qərbi oxucusuna çatdırmaq isə çox çətindir. Bunu aradan qaldırmaq üçün mən hətta doğma ingilisdilli yazıçılardan daha təsirli, daha geniş, daha cəsarətli, daha nüfuzlu bir üslub yaratdım.”

Günəli Gündürün nəşr edilmiş ilk əsərlərindən biri “Book of Trances” romanıdır. Əsər Kaliforniya və Londonda da nəşr edilmiş və müəyyən oxucu kütləsi qazanmışdır.

Yazıcının dediyinə görə “Book of Trances” Frankfurt Kitab Sərgisində iştirak etmişdir. Orada bir holland redaktor kitabı oxumuş və çox bəyənmişdir. Günəli Gündür “Min bir Gecə Nağılının qadın qəhrəmanlarını yenidən canlandırma bilərsinizmi?” deyə soruşmuşdur. Bu sual yazıcının romanı yazmasına səbəb olmuşdur. Yazıçı qadın qəhrəman haqqında köhnə bir nağılı yenidən işləmişdir. Beləliklə, romandakı Hürü obrazı yaranmışdır.

Günəli Gün “Bağdad yollarında” romanının yüngül əsər olmadığını qeyd edir. Romanda qadın qəhrəman Hürü zamanda səyahət edərək macəralarla dolu bir həyat yaşayır. Yazıcının məqsədi oxucunu əyləndirmək və eyni zamanda ciddi mövzular vasitəsi ilə maarifləndirməkdir. Roman boyunduruqdan qurtuluş yoluna qədəm qoyan qadın qəhrəmanın həyatından bəhs edir.

Günəli Gün özündə mifoloji ünsürləri, real tarixi faktları və bədiiyi birləşdirən “Bağdad Yollarında” romanı vasitəsi ilə 16-cı əsrdə Osmanlı imperiyasını əks etdirən xəyali, köhnə üslubda dastan yaradır və bir qadının səyahətləri və əziyyətlərindən bəhs edir. Gənc Hürünün macəraları qardaşının İstanbuldan Bağdada səfəri zamanı onu tərk etməsi ilə başlayır. Sonda, o, musiqi istedadını daha qiymətli bir şeyə dəyişir, Hürü yolda çobanla qiyafətlərindəyişir; o, İrani, Türkiyəni və Suriyanı görüb və zamanda səyahət edir. Hürü, ailə qurur, və oğlan övladı dünyaya gətirir. O, ruhlar aləminin köməyi, öz ağılı və daş lira ifa etmək bacarığı ilə sağ qalır. Səyahət zamanı o, Şəhrizad və məşhur hökmdar arvadı Zibeydə də daxil olmaqla bir çox tanınmış simalarla qarşılaşır.

Romanda Harun-ər-Rəşid və Sultan Səlim kimi tarixi şəxsiyyətlərin yer alması onun ilk baxışda tarixi roman olması təəssüratını yaradır. Lakin əsərdə bu tarixi və eyni zamanda Hürü və onun ailəsi kimi bədii obrazlarla yanaşı türk folkloruna məxsus Kələğan və Min bir gecə nağılına mifiki obrazları da yer alır.

Romanda nəzərə çarpacaq məqamlardan biri də odur ki, yazıçı islama qədərki və islamdan sonrakı simvolları, yəni türk və həm də islami dəyərləri əks etdirən simvolları geniş istifadə edir.

“Əsərdə bələdçi həm dərvişdir, həm də bəzi yerlərdə İslamdan əvvəlki türk inancında olduğu kimi Göy Qurd adlı canavar qadındır.”

Türk folkloruna aid simvollar

Türk xalqlarının zəngin şifahi ədəbiyyatı vardır. Bu ədəbiyyatın ilk nümunələri qədim dövrlərdə yaranmış dildən-dilə keçərək zənginləşmişdir. Türk xalqlarının folkloru özündə türk xalqlarının tarixini, həyat tərzini, milli-mənəvi dəyərlərini, inanclarını əks etdirir.

Qədim türk bədii təfəkkürünün, dildə gerçəkləşən mədəniyyətinin nümunəsi olan miflər, dastanlar və s. türk xalqlarının vahid bir kökə bağlılığını göstərən ortaq dəyərlər sayılır.

Romanda türk folklorunun qəhrəmanlarından biri Kələğan özünə yer alır. Hürü səyahət zamanı başına gələbiləcək hadisələrin qarşısını almaq üçün öz bahalı geyimlərini çobanın geyimləri ilə dəyişir. Uzun, narıncı rəngə çalan saçlarını gizlədə bilmək üçün yaqut qaşla bəzədilmiş sığalarını pendir üçün istifadə edilən motala dəyişir.

Sultan Səlimlə ilk dəfə rastlaşan Hürünün görünüşü onu Kələğan adlandırmağa əsas verir.

⁴⁹ BDU Təbiət fakültələri üzrə ingilis dili kafedrası BDU Təbiət fakültələri üzrə ingilis dili kafedrası

At different times, people from all over the world flocked to the United States for various reasons. Modern American immigration literature is the result of a mass influx of people to the United States. This literature consists of works by immigrant writers representing different ethnic groups. Emigration literature created by Turkish writers in the United States is a rich source of research. This literature is characterized by two languages and two cultures. Writers representing this literature have works in both languages. It reflects a cultural environment that refers to the overall process and context. Literature with these characteristics is present in both literatures. The purpose of this article is to look at Turkish American literature, a relatively new branch of American immigrant literature, and to examine the facts that influenced the work of Güneli Gün, one of the female writers who contributed to this literature.

Keywords: immigration, immigration literature, Turkish American literature, Güneli Gün, On the roads to Baghdad

Rəyçi: f.e.d, professor. Cəlil Nağıyev

Əliyeva Gülnarə Muxtar qızı⁵⁰
XIX-XX ƏSRLƏR TÜRK AŞIQLARI
(Həyatı və yaradıcılığı)

Öz kökləri və tarixi qaynaqları ilə çox-çox qədimlərə bağlanan Türk aşiq sənəti ibtidai düşüncədən günümüzdə qədərki etnomədəni yaddaşı ifadə etmək baxımından müstəsna tarixi keyfiyyətlərlə səciyyələnir. Türk aşiq sənətinin bədii-estetik enerjisi, onun mövcudluq, irəliyə daşınma gücü bütünlükdə türk xalqının etnomədəni sisteminin ümumi məzmunundan gəlir. Əski zamanlardan bu günə qədər aşiq sənətinin gəldiyi yol öz tarixi missiyası ilə türk xalqının iç dünyasını, tarixi dönəmlərini, istək və arzularını ifadəyə köklənmiş və zamanın keşməkeşlərini təsvir və tərənnüm edərək xalqla birgə addımlamışdır. Onu da deyək ki, türk folklorşünasları, etnoqraf, musiqişünas və digər mütəxəssisləri müxtəlif müstəvilərdə Türk ozan-aşiq mədəniyyəti ilə bağlı gərəkli işlər görmüş, ciddi elmi-nəzəri mülahizələr yürütmüşlər. Türk aşiq sənət nümunələrinin toplanması, tədqiqi və təhlilindən danışan zaman Fuad Köprülü, Boratav Pertev Naili, Dizdaroğlu Hikmet, Elçin Şükrü, Karahan Abdülkadir, Saim Sakaoğlu kimi alimlərin adları xüsusi qeyd olunmalıdır. Bizim araşdırmada məqsəd adları çəkilən türk alimlərinin tədqiqatlarına istinadən XIX-XX əsrlərdə Türk dünyasında aşiq sənətinin inşaf mənzərəsini Azərbaycan oxucusuna təqdim etməkdir.

XIX əsrdə Türk aşiq ədəbiyyatı çox sürətlə və geniş şəkildə inşaf etməyə başlayır. Bu dövrdə yaşayıb yaratmış aşıqların həyat və yaradıcılığı haqqında çox zəngin məlumatlar var. Bu yüzilliyin özəlliyi şair və aşıqların əvvəlki yüzillilərdən daha çox olması idi. Bu əsrdə ozan ədəbiyyatı sahəsində; Ağahi, Bedri, Beyoğlu, Bezmi, Celali, Cevri, Ceyhuni, Dadaloğlu, Deliboran, Dertli, Davanı, Ərzurumlu Emrah, Gedai, Gündəşlioglu, Hengami, Hızri, İkrarı, Kamili, Kemteri, Vergii, Minhaci, Nuri, Pımbih, Ruhsəti, Seyrani, Seyid Osman, Sərdari, Sümmani, Şəm'i, Şenlik, Tahiri, Tıflı, Vəli, Zihni və başqaları yetişmişlər. Bu aşıqların həyatı haqqında daha çox məlumatımız var. Həm yazılı, həm də şifahi mənbələrdəki məlumatlar tədqiqatçılara düzgün qərarlar verməyə imkan verir. XIX əsr ozanlarının mühüm bir hissəsi heca ilə yanaşı, əruz vəznə ilə də şeirlər dastan, qoşma və səmialərlə yanaşı, ceyran, qəsidə, tərzi-i bükmə, tərzi-i bükmə, müxəmməs, müsəddəs, vəzn-i aher, divan və selis janrlarında çoxlu şeirlər meydana çıxmışdır. Bu əsrin ozanlarının yaradıcılığı türk alimləri tərəfindən namizədlik, doktorluq, dosentlik və professorluq dissertasiyalarında dəyərləndirilib. Ensar Aslan "Çıldır Aşiq Festivalı"; Hayrettin Rayman isə "Sümmani" mövzusunda doktorluq dissertasiyası hazırlayıb. Bu dövrün çox tanınan aşıqlarından biri Çıldır Aşiq Şenlikdir. Şərqi Anadolu bölgəsində və Azərbaycanda tanınan məşhur aşiq Çıldır Aşiq Şenlik Ərdahan vilayətinin Çıldır mahalının Suhara (Yakınsu/Şenlikköy) qəsəbəsində anadan olub. Onun doğum və ölüm tarixləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Fəhrettin Kırzioğlu 1853-1913-cü illəri verərkən; mövzu ilə bağlı doktorluq dissertasiyası hazırlayan Ensar Aslan doğum tarixini 1850-ci il kimi göstərir. Atası Molla Kadir, anası Zeliyədir. Əsl adı Həsəndir; Ancaq Türkiyə və Azərbaycanda o, Həsən adı ilə deyil, Aşiq Şenlik adı ilə şöhrət tapıb. Şenliğin həyatı üç mərhələdə qiymətləndirilməlidir: birincisi saz çalmağı bilməyən Şenlik, ikincisi saz çalmağı bacaran və xalq mahnılarını sazla oxuya bilən Şenlik, üçüncüsü isə şagirdlərinin ifa etdiyi təriqət üzvü Şenlikdir. Onun yaradıcılığı 180 aşiq şeiri ilə (divani, kosumə, dastan, gəraylı) yanaşı, üç gözəl hekayəsi (Lətif şah, Salman bəy, Sevdakar şah) ilə zəngindir. Bu şeirlərdə Terekeme/Qarapapaq ləhcəsinin izlərinə tez-tez rast gəlinir. O, aşığa lazım olan bütün keyfiyyətlərə malik idi, o, deyişməyi yaxşı bacarıb, tapmacaların cavabını tapmaqda ustadır, improvizasiyası çox güclüdür. Türkiyədə ozan şöbəsi, Azərbaycanda aşiq məktəbi, Güney Azərbaycanda aşiq məhəlləsi adlanan məktəbin əvvəlində özünə yer tapdı. O, onlarla şagird yetişdirmişdir. Çıldır Aşiq Şenliyin şeir və hekayələri təkcə Türkiyədə deyil, Azərbaycanda və İranda da tanınır. O, 1913-cü ildə parlamentdə deyişmədə qalib gələn ozanların verdiyi zəhərli şərbətdən vəfat etmişdir.

Vermeniz düşmana (93 koçaklaması) - Ehl-i İslam olan işitsin bilsin\\ Can sağ iken yurt vermeniz düşmana\\ İsdərsə Uruset ne ki var gelsin\\ Can sağ iken yurt vermeniz düşmana\\ Kuşanın gılcı geyinin donu\\ Gavga bulutları sardı her yanı\\ Doğdu koç yiyidin nam alma günü\\ Can sağ iken yurt vermeniz düşmana\\ Asger olan bölük bölük bölünür\\ Sandız mı ki Kars Galası alınır\\ Boz atlar üsdünde kılıç salınır\\ Can sağ iken yurt vermeniz düşmana\\ Kavga günü namerd sapa yer arar\\ Er olan göğsünü düşmana gerer\\ Cem-i ervağ biznen meydana girer\\ Can sağ iken yurt vermeniz düşmana\\ Hele Al Osmani görmemiş zorun\\ Din gayreti olan tedarik görün\\ At tepin baş kesin Kazag'ı gırın\\ Can sağ iken yurt vermeniz düşmana\\ Benasfer'di bilin Urus'un aslı\\ Orman yabanisi balıhçı nesli\\ Hınzır sürüsüne dalıf kurt misli\\ Can sağ iken yurt vermeniz düşmana\\ Şenlik ne durursuz atlara minin\\ Siyra gılıç düşman üsdüne dönün\\ Artacahdır şanı bu Al Osman'nın\\ Çağ sağ iken yurt vermeniz düşmana. Dadaloğlu - XIX əsrdə yaşayıb-yaradan türk aşıqlarından biridir. Əsl adı Vəlidir. Aparıcı türkmən ozanlarından biri Kul Mustafa təxəllüsündən istifadə edən Aşiq Musanın oğludur. Heç olmasa bir az təhsil aldığı üçün Avşar rəislərindən olan Küçük Əlioğlu və Kozanoğlunun yanında imam və katib işləyirdi. O, şeirlərində köçəriyyənin şəraitini, yaşadığı dövrdə Orta Anadoluda hökm sürən tayfa döyüşlərini, tayfaların Osmanlılarla döyüşlərini əks etdirir. Dili Anadolu türkmən boyalarının istifadə etdiyi xalq türkcəsidir. Əsl şöhrətini igidlik balladaları ilə qazandı. Onun yüzə yaxın şeiri şifahi mənbələrdən tərtib edilərək günümüzdə gəlib çatmışdır.

Dadaloğlu oğuzların 24 tayfasından biri olan Avşar soyuna mənsubdur. Onun dəqiq doğum tarixi məlum olmasa da, əksər tədqiqatçıların təxminlərinə görə 1785-ci ildə anadan olub. Lakin onun üçün ən uyğun doğum tarixi "XVIII əsrin son rübü"dür. Aşığın əsl adı Vəlidir. Onun əvvəllər bu ada tapınma ehtimalı yüksəkdir. Daha sonra Dadal, Dadalı, Aşiq Dadal, Dadanoğlu, Dadaloğlu kimi təxəllüslərdən istifadə edib. Onların arasında ən görkəmli Dadaloğlu idi. Onun təhsili ilə bağlı əlimizdə məlumat olmasa da, atasının aşiq olması onun savadlı olması ehtimalını gücləndirir. Lakin onun şeirlərinə nəzər saldıqda

⁵⁰ Bakı Slayyan Universiteti, g.aliyeva18@mail.ru

Dadaloğlunun savadsız olması fikri daha da güclənir. Saim Sakaoğlu onun təhsili ilə əlaqədar yazır: “Bir sözlə, o, bəxtiyar köçərinin ala biləcəyi təhsili, yəni böyüklərdən ala biləcəyi təhsil alıb”. (12, 19).

Dadaloğlu köçəri Avşarlar arasında böyümüş və onların sözcüsü olmuş bir ozandır. Bu gün əlimizdə olan 130 şeirin hamısı heca vəznindədir. Əksəriyyəti Avşarlardan edilən tərtiblərlə ortaya çıxıb. Yazılı mənbələrdə onların çox az hissəsi müəyyən edilmişdir. Dadaloğlu şeirlərinin mövzusu böyük ölçüdə Avşar tayfasının həyatıdır. Bu ümumi çərçivədə məhəbbət, vətən gözəllikləri, köçəri məişət və s. ön plandadır. Avşarların şeirlərində gözəllə at eyniləşdirilir. Onun şeirlərində atalar sözləri, deyimlər, aforizmlər xüsusi yer tutur. Dadaloğlunun şeirləri üzərində çoxlu araşdırmalar aparılıb. Bunların arasında İsmail Gökəmin hazırladığı əsərdir və mövzu ilə bağlı son mühüm araşdırma. Dadaloğlunun doğulduğu kimi, ölümü də müəmmalarla doludur. Şifahi mənbələr onun ölüm tarixini 1868-ci il kimi göstərirlər. Ancaq ölüm tarixi də təxminidir. Buna görə də deyə bilərik ki, onun ölüm tarixi “19-cu əsrin ikinci yarısının ortalarına yaxın olmalıdır”. (1, 40)

Sana derim hasan kalesi - Sana derim Hasan Kalesi sana\\ Alt yanında döğüş oldu, yön oldu\\ Yiğit olan yığit çıktı meydana\\ Koç yığitler arap ata bin oldu.\\ Akşamki gördüğüm şu kara düşler\\ Hesaba gelmedi kesilen başlar\\ Eyerlen atımı küçük kardaşlar\\ Hünkâr tarafından bize gel oldu.\\ Akşamınan ikindinin arası\\ Aldı beni şu düşmanın yarası\\ Ecel geldi ölməmişin sırası\\ Ağladı el-oba gözü kan oldu,\\ Dadaloğlu'm der ki belim büküldü\\ Gözümün cevheri yere döküldü\\ Üçyüz atlı ile cenge çıkıldı\\ Yüzü geldi iki yüzü dön oldu.

İlgit ilgit seher yeli esiyor - Ilgit, ilgit seher yeli esiyor\\ Gâvur dağlarının başı dumanlı.\\ Gönül binmiş aşk atına aşıyor\\ Bire beyler cünunluğun zamanı mı?\\ Aşağıdan iskân evi gelince\\ Sararıp da gül benzimiz solunca\\ Malım mülküm seyfi gözlüm kalınca\\ Kaypak Osmanlılar size aman mı?\\ Aşağıdan iskan evi geliyor\\ Bezirgânlar koç yigide gülüyor\\ Kitabın dediği günler oluyor\\ Yoksa devir döndü âhir zaman mı?\\ Aşağıda akça çığın ötünce\\ Katar başı mayaların sökünə\\ Şahlan ferman Türkmen ili göçünce\\ Daha da hey Osmanlı'ya aman mı?\\ Dadaloğlu'm sevdası var başımda\\ Gündüz hayalimde, gece düşümde\\ Alışkan tüfəkle dağlar başında\\ Azrail'den başkasına aman mı?

Koşma - Çıktım yücesine seyran eyledim\\ Cebel önü çayır çimen görünür.\\ Bir fırkat geldi ki coştum ağladım\\ Al yeşil bahçeli Kaman görünür.\\ Şaştım hey\\ Allah'ım ben de pek şaştım\\ Devrettim Akdağ'ı Bozok'a düştüm\\ Yozgat'ın üstünde bir ateş seçtim\\ Yanar oylum oylum duman görünür.\\ Biter Kırşehir'in gülleri biter\\ Çığırışır dalında bülbüller öter\\ Ufacık güzeller hep yeni yeter\\ Güzelin kaşında keman görünür.\\ Gönül arzulanı Nigde'yi, Boru\\ Gün günden artmakta yığidin zârı\\ Çifte bedestanlı koca Kayseri\\ Erciyaş karşısında yaman görünür.\\ Dadaloğlu'm da der zatından zatı\\ Çekin eyerleyin gökçe kır atı\\ Göçmek değil bizim ilin muradı\\ Ak yâre gitmemiz güman görünür.

Yine tuttu gavur dağ'ın boranı - Yine tuttu Gavur Dağ'ın boranı\\ Hançer vurup açarlardı yararı\\ Sana derim Mıstık Paşa ereni\\ İçindeki bunca beyler nic'oldu\\ Sabahaca kandilleri yanardı\\ Soytarılar fırıl fırıl dönerdi\\ Ha deyince beşyüz atlı binerdi\\ Sana inip konan beyler nic'oldu\\ Ağlayı ağlayı Dada'ım söyler\\ Vefasız dünyayı şu insan n'eyler\\ Bir yığidi bir kötüye kul eyler\\ Şimd'en sonra yaşaması güç oldu. Seyrani (1800 - 1866) - xalq aşığı 1800-cü ildə Kayseri vilayətinin Everek (Dəvəli) mahalının Omza (Camikebir) mahalında anadan olmuşdur. Əsl adı Mehmetdir. Seyrani həm hecada, həm də əruz vəznində şeirlər yazıb. Bu gün əlimizdə olan 650 şeirdən 500-ü heca vəznindədir. Onun heca vəznindəki şeirlərinin dili kifayət qədər aydındır. Seyraninin şeirlərində bəzi ədəbi sənətlərin gözəl nümunələrinə də rast gəlinir. Seyraninin şeirlərində cinas mühüm yer tutur. O, şeirlərində atalar sözü və deyimlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Bu xüsusiyyət onun dil ustalığını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Seyrani xalq şeirinin bir çox janrlarında şeirlər yazıb/oxuyub. Onun satırları fərdi deyil, sosial xarakter daşıyır. Seyraninin şeirlərində texniki və müasir elementlər də öz yerini tutmuş, teleqraf, paroxod kimi anlayışlar daxil olub ki, bununla da ozanın qərbdəki hadisələrdən xəbərdar olduğunu müəyyən edə bilərik (4, 195). Seyrani XIX əsr xalq ədəbiyyatımızın ən qiymətli nümayəndələrindən biri kimi digər xalq şairlərinə də təsir göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Son illərdə onun haqqında araşdırmalar artıb. Əsərlərindən bəzilərinə musiqi bəstələnmiş və ifa edilmişdir. 1866-cı ildə vəfat edən Seyraninin məzarı Dəvəli orta məktəbinin bağçasındadır.

Eski libas gibi - Eski libas gibi aşıkın gönlü\\ Söküldükten sonra dikilmez imiş\\ Güzel sever isen gerdanı benli\\ Her güzelin kahrı çekilmez imiş\\ Bülbül daldan dala yapıyor sekiş\\ O sebepten gülle ediyor çekiş\\ Aşkın iğnesiyle dikilen dikiş\\ Kıyamete kadar sökülmez imiş\\ Sevdığım değildin böylece ezel\\ Aşkının bağına düşürdün gaze\\ İbrişimden nazik saydığım güzel\\ Meğer pulat gibi bükülmez imiş\\ Seyrani'nin gözü gamla yas imiş\\ Benim derdim her dertlere baş imiş\\ Ben bağrımı toprak sandım, taş imiş\\ Meğer taşta tohum ekilmez imiş..

Asırda Acaip İşler Çoğaldı - Asırda acaip işler çoğaldı\\ Bilmem bu işleri kimler ediyor\\ Dünyayı hep rezil köpekler aldı\\ Gelen ümeraya karşı gidiyor\\ Biraz bahsedeyim ehl-i zamandan\\ Yahşiler aşağı düştü yamandan\\ Aralık itleri olmuş kumandan\\ Uyuz it kurtlara kumand-ediyor\\ Buğday unu beğenmiyor enikler\\ İplikten aşağı düştü ipekler\\ Hep sedire geçti itler köpekler\\ Hanedan ayakta hizmet ediyor\\ Koltuk kılı fark olmuyor sakaldan\\ Tüccarlar aşağı indi bakkaldan\\ Aslanlara çoban düşmüş çakaldan\\ Şimdi aslanları çakal güdüyor\\ İsimlerin tebdil etsem satılmaz\\ Cisimlerin tahvil etsem zat olmaz\\ Altın eğer vursan eşek at olmaz\\ Şimdi kişi bildiğine gidiyor\\ Şahinler yurdunu tuttu yarasa\\ Baklava yerine geçti pırasa\\ Şimdi rağbet deyyus ile terese\\ Zamane bunlara rağbet ediyor\\ Boy kürkünü beğenmiyor köçekler\\ Babasına akl öğretir çocuklar\\ Yumurtadan burnu çıkan cücükler\\ Horoz oldum diye cık cık ediyor\\ Küçükler büyüğe çorap giydirir\\ Tatlıyı insana acı yedirir\\ Seyranî zamane böyle dedirir\\ Şimdi kişi bildiğine gidiyor.

Ağlıyor Gönlümüz Ey Melek Sıfat - Ağlıyor gönlümüz ey melek sıfat\\ Bizi gayri güldür ferahyap eyle\\ Cerrahın abından sun ab-ı hayat\\ Lüt f u kereminden feyziyap eyle\\ Okur taliplerin aşk kitabından\\ Ver sakı ruhlara sen şarabından\\ Lüt f-ı miftahınla kendi babından\\ Âlemin matlubun feth-i bab eyle\\ Bir aşktır serptiğin layıklarına\\ Hararetler verme yanıklarına\\

Güler yüz gösterip âşıklarına\ Aziz başın için bir cevap eyle\ Seyranî seyreder sağ ve solları\ Bab-ı vuslat için bekler yolların\ Yeter ağlattığın güldür kulların\ Gani dualarım müstecap eyle. XX əsr ozan poeziyasının çox güclü olduğu dövrdür. Bu əsrdə Türiyədə yüzlərlə ozan yetişib. Onlardan bəziləri XIX əsrin sonu, bəziləri isə XX əsrin əvvəllərində anadan olmuşlar. XX əsrdə xalq aşiq sənətinin zirvəsinə çatan sənətkarlara Ali İzzet Özkan, Aşık Ferrahi, Bayburtlu Hicranı, Davut Sulari, Həbib Karaaslan, İlhami Dəmir, Posoflu Müdami, Talib Coşkun, Beyani, Ali Çatak, Gamgüder, Hasreti, Yazıq Səlimi, İslam Erdener, Murat Çobanoğlu, Abdülvahap Kocaman, Ayşe Çağlayan, Halil Karabulut və başqalarının adlarını göstərə biləri. Bu əsrin ən mühüm xüsusiyyəti odur ki, ozanların əksəriyyəti haqqında kitablar, məqalələr nəşr olunub, məruzələr, tezislər hazırlanıb. Beləliklə, onlar haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilərik. Bu mövzuda diqqətimizi çəkən başqa bir məqam isə 1931 və 1964-cü illərdə Sivasda, 1938-ci ildə Bayburtda, 1966-cı ildən isə Konyada keçirilən aşıqlar məclisləridir. Bir çox vilayət, qəza və şəhər idarəçilərinin aşıqların qayğısına qalması, ziyafətlər təşkil etməsi onların tanınmasını sürətləndirirdi. Ozanlar ənənəyə sadıq qalaraq şeirlərində bütün mövzulara toxunmuş, Qurtuluş Savaşı, Mustafa Kamal Atatürk və onun yoldaşları və qələbələrini də aşiq şeir mövzusunda çevirmişdilər. Ozanların hamısı öz şeirlərində milli birliyi, ölkənin bölünməzliyini vurğulayırdılar. Aşıqlıq ənənəsi XIX əsrdə Türkiyənin müəyyən bölgələrində (Şərqi Anadolu Bölgəsi, İç Anadolu Bölgəsi, Çukurova Bölgəsi) öz canlılığını qoruyub saxlamışdır. Ancaq demək olar ki, digər mədəni mühitlərdə də göründüyü kimi ənənədə də fəsad var. XX əsrdə yaşayan ozanların çoxu da xaricə gedir, getdikləri ölkələrdə proqramlar qurur, mesajlarını ünsiyyət vasitələri ilə çatdırırdılar. Bu əsrdə yaşamış bir çox ozanların şeirləri bir çox sənətkarlar tərəfindən disklərdə oxunmuşdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu əsrdə yüzlərlə ozan yetişmişdir. Aşiq Veyse Şatıroğlu - 25 oktyabr 1894-cü ildə Sivasın Şarkışla mahalının Sivrialan kəndində anadan olub. Uşaq vaxtı çiçək xəstəliyindən bir gözünü, sonra isə bədbəxt hadisə nəticəsində digər gözünü itirib. O, saz çalmağı öyrənib. Onun texnikası iddiasız və demək olar ki, qüsursuzdur. Yunus Əmrə, Pir Sultan Abdal, Karacaoğlu, Əmrə və Dadaloğlu kimi xalq şairlərindən təsirlənərək xalq mahnılarının təfsirini və sazını mükəmməl mənimsəmişdir. Anadolunu şəhər-şəhər gəzib, sazı ilə şeirlərini oxuyub. İndi Sərkislədə hər il ona ithaf olunan festival keçirilir. Şair və yazıçı Ahmet Kutsi Tecerin Türk dilindən məharətlə istifadə edən aşığa marağı və səyi ilə bütün Türkiyəyə tanındı.

Sen bir ceylan olsan - Sen bir ceylan olsan ben de bir avcı\ Avlasam çöllərdə saz ilə seni\ Bulunmaz dərmanı yoktur ilacı\ Vursam yaralasam söz ilə seni\ Kurulma sevdiğim güzəlim deyin\ Bağlanma karayı alları geyin\ Ben bir çoban olsam sen de bir koyun\ Sesleşem elimde tuz ilə seni\ Koyun olsan otlatırdım yaylada\ Tellerini yoldurmazdım hoyrada\ Balık olsan takla dönsen deryada\ Düşürsem toruma bez ilə seni\ Veysel der ismini koymam dilimden\ Ayrı düştüm vatanımdan ilimden\ Kuş olsan da kurtulmazdım elimden\ Eğer görsem idi göz ilə seni

Uzun ince bir yoldayım - Uzun ince bir yoldayım\ Gidiyorum gündüz gece\ Bilmiyorum ne haldeyim\ Gidiyorum gündüz gece\ Dünyaya geldiğim anda\ Yürüdüm aynı zamanda\ İki kapılı bir handa\ Gidiyorum gündüz gece\ Uykuda dahi yürüyorum\ Kalmaya sebep arıyorum\ Gidenleri hep görüyorum\ Gidiyorum gündüz gece\ Kırkdokuz yıl bu yollarda\ Ovada dağda çöllərdə\ Düşmüşüm gurbet ellerde\ Gidiyorum gündüz gece\ Şaşar Veysel işbu hale\ Gah ağlaya gahi güle\ Erişmek için menzile\ Gidiyorum gündüz gece

Benim sadık yârim kara topraktır - Dost dost diye nicesine sarıldım\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Beyhude dolandım boşa yoruldum\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Nice güzellere bağlandım kaldım\ Ne bir vefa gördüm ne fayda buldum\ Her türlü isteğim topraktan aldım\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Koyun verdi kuzu verdi süt verdi\ Yemek verdi ekmek verdi et verdi\ Kazma ile döğmeyince kıt verdi\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Ademden bu deme neslim getirdi\ Bana türlü türlü meyva yetirdi\ Her gün beni tepesinde götürdü\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Karnın yardım kazmayanın belinen\ Yüzün yırtım tırnağınan elinen\ Yine beni karşıladı gülünen\ Benim sadık yârim kara topraktır\ İşkence yaptıkça bana gülerdi\ Bunda yalan yoktur herkes de gördü\ Bir çekirdek verdim dört bostan verdi\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Havaya bakarsam hava alırım\ Toprağa bakarsam dua alırım\ Topraktan ayrılısam nerde kalırım\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Dileğin var ise Allah'tan\ Almak için uzak gitme topraktan\ Comertlik toprağa verilmiş Hak'tan\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Hakikat ararsan açık bir nokta\ Allah kula yakın kul Allaha\ Hak'kın hazinesi gizli toprakta\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Bütün kusurlarım toprak gizliyor\ Merhem çalıp yaralarım düzliyor\ Kolun açmış yollarımı gözlüyor\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Herkim olursa bu sırma mazhar\ Dünyaya bırakır ölmez bir eser\ Gün gelir Veysel'i bağrına basar\ Benim sadık yârim kara topraktır

Anlatamam derdimi dertsiz insana - Anlatamam derdimi dertsiz insana\ Dert çekmeyen dert kıymetini bilemez\ Derdim bana dərman imiş bilmedim\ Hiç bir zaman gül dikensiz olamaz\ Gülü yetiştirir dikenli çalı\ Arı her çiçekten yapıyor balı\ Kişi sabır ile bulur kemali\ Sabretmeyen maksudunu bulamaz\ Ah çeker aşıklar ağlar zarınan\ Yüce dağlar şöhrət bulmuş karınan\ Çağlar deli gönül ırmaklarının\ Ağlar ağlar göz yaşını silemez\ Veysel günler geçti yaş altmış oldu\ Döküldü yaprağım güllerim soldu\ Gemi yükün aldı gam ilen doldu\ Harekete kimse mani olamaz Aşiq Murat Çobanoğlu - Əsl soyadı Çoban olan Murat Çobanoğlu 1940-cı ildə Qarsın İstasyon məhəlləsində anadan olub. Anası Lalədir (Ladan). Atası Aşiq Şenliyin şagirdlərindən olan Aşiq Gülistandır; Arpaçayın Kırac kəndindəndir və 1920-ci ildə Qarsda məskunlaşıb. Həyat yoldaşı erkən vəfat etdiyinə görə oğlunu tək böyüdür. İbtidai sinifdə oxuyan Murat Çobanoğlu uşaqlıqda atasının saz ifasına qulaq assa da, ondan heç nə öyrənməyib. Lakin 1951-ci ildə onun həyatında hər şey dəyişir. Bunu özü belə nağıl edir: “Köç mövsümü yaylağa köçəndə susamışdım. Su içmək üçün yol kənarındakı bulağa getdim. Aşağın ala qarənliyində yuxuya getdim. Şəhər məni yaylada tapa bilməyən atam yollara çıxır, məni axtarmağa başlayır. Bulaq başındaydım. Ona yatdığımı və yuxuda mənim saz adlı xanıma aşiq olduğumu dedim. O isə mənə - sən aşiq olacaqsan - dedi. Saz aldı. Mənə saz çalmağı öyrətdi. O vaxtdan saz

çalmağa, şeirlər, xalq mahnıları oxumağa başladım”. Aşiq Murat 1965- ci ilə qədər Devrani, 1967- ci ilə qədər Yanani, ondan sonra da Çobanoğlu ləqəbi ilə tanınmışdı.

Yakar Mı Yakar - Mevlam emreylese gökte güneşə\\ Zerresi dünyayı yakar mı yakar\\ Kamber Arzu için suda boğuldu\\ Mecnun da Leyla'yı yakar mı yakar\\ Bir yanı ışıktır bir yan karanlık\\ Bazı su durudur bazı bulanık\\ Kuşlar havadadır sulara balık\\ Ah çekse deryayı yakar mı yakar\\ Çalışıyor görür müsün arıyı\\ O da sever çiçeklerden sarıyı\\ Bir ana kuş görmez ise yavruyu\\ Daldaki yuvayı yakar mı yakar\\ Dünya aynı yerde durur ha durur\\ Güneşin ateşi her yan kurutur\\ Esmez ise rüzgar yağmazsa yağmur\\ Ekinler tarlayı yakar mı yakar\\ Aşık olan kurtulur mu sızıdan\\ Ne anladın gönlüm sen bu yazıdan\\ Bir koyun var ki ayrılırsa kuzudan\\ Meleşir yaylayı yakar mı yakar\\ Çobanoğlu gündüz olur gecesi\\ Ne yandan geliyor bu acı sesi\\ Bir evladın olur ise acısı\\ Anayı babayı yakar mı yakar.

Yan Canım (Bir Bağa Ki) - Bir bağa ki rüzgar terse vurursa\\ Dökülür gazeli soldu diyeler\\ Bir güzelin bahtı kara yazılsa\\ Toplanıp da hayıf oldu diyeler\\ Eyvah ey\\ Yan canım ey diyeler\\ Olan olan bende vur\\ Olan bendi kaldır bende vur\\ Doksan dokuz yaram var\\ Al hançeri sen de vur\\ Eyvah ey sen de vur\\ Yandı kara bağrım yandı tunç oldu\\ Gezdin bu dünyayı sonu hiç oldu\\ Derler bu gülistan şimdi nic'oldu\\ Kalmadı dünyada soldu diyeler\\ Eyvah ey\\ Yan canım ey diyeler

Aşık Feymani (Osman Taşkaya) - 1942-ci il mayın 2-də Osmaniye vilayətinin Qədirli qəzasının Əfşarlar (Azaplı) kəndində anadan olub. Osman Taşkaya daha çox Şərqi Anadolu bölgəsi aşıqlarında görülən ustad-şagird münasibəti ənənəsində tərbiyə olunmayıb. Lakin onun aşıqlığa başlamasında və tərbiyəsində qayınatası Aşık Dəli Hazım (Hazım Dəmirçi), Aşık Hüdai və Aşık Kul Mustafanın təsiri hiss olunur. O, Karaca Oğlan ənənəsində böyüdüüyü üçün Karaca Oğlanı ustadı kimi qəbul etmişdir. İlk şeirlərini Kadirli Aşık Mehmet Cihangiroğluna göstərmiş, Cihangiroğlu ona çatışmazlıqlarını öyrətmişdir. Bu səbəbdən Aşık Mehmet Cihangiroğlunun onun formalaşmasında göstərdiyi zəhməti qiymətləndirməmək olmaz. Aşık Öyyubi, Aşık Hakkı Tanrikulu, Aşık Abdullah Sırcə, Aşık İmamı və Aşık Vüslatı Aşık Osman Taşkayanın yanında böyüdülər. Feymani - xalq poeziyasının məşhur növləri olan gözəlləmə, satira, nəsihət, məktub, dastan üslubunda yüzlərlə şeir yazan aşıqlardandır. Onun başqa aşıqlarla atışmaları uğurlu və ibrətamizdir. Şeirlərində bəhs etdiyi mövzular arasında təbiət və meşə təsviri xüsusi yer tutur. Osmaniye Bələdiyyəsi və Osmaniye Folklor Araşdırma Dərnəyi 1997-ci ildən bəri Aşık Feymani festivalları təşkil edir və bununla da o, bütün Türkiyəyə tanınır. Bu gün Çukurova ozan, bozlaş oxuma və Karaca Oğlan ənənəsinin öyrənilməsi üçün qapısı ilk döyüləcək ozan Feymanidir (14, 54).

Soran öğrenir- Her mücevher dəğərini bulmazdı,\\ Sarrafından avar danışmasaydı.\\ Kerpiç yığılmayan bina olmazdı,\\ Ustası mimara yanaşmasaydı.\\ Köprüsüz dərənə yolcu gəçməzdi,\\ Kuş kanatsız olsa gökte uçmazdı.\\ Kamili, cahili kimse seçməzdi,\\ Oturup üç beş laf konuşmasaydı.\\ Hak olmasa dağlar yüce olmazdı.\\ Yük olmasa canlı cüce olmazdı,\\ Gündüz gündüz olur gecə olmazdı,\\ Dağların ardına gün aşmasaydı.\\ Feymani her güzel yar edilmezdi,\\ Aşka düşmeyince zar edilmezdi.\\ Hayırlı, hayırsız kar edilmezdi,\\ Herkes mesləğine sınaşmasaydı.

Ahu Gözlüm- Ahu Gözlüm Tut Elimden,\\ Vazgəçmən Emelimdən.\\ Aşkın Beni Temelindən,\\ Yıkmadan Gel, Yakmadan Gel.\\ Derde Salmadan Başımı,\\ Noksan Etmeden İşimi.\\ Damla Damla Göz Yaşımı,\\ Dökmeden Gel, Akmadan Gel.\\ Feymani'yim, Kaçma Benden,\\ Usanmadı Gönlün Senden.\\ Ecel Tatlı Canı Tenden,\\ Çekmeden Gel Çıkmadan Gel.

Belli olmaz- Baki değıl şu dünyanın ziyneti,\\ Ölüm kıyamətin bir aləmeti\\ Yolcuya yıldızın, ayın aləmeti.\\ Karanlıkta bakmayınca bell'olmaz\\ Kimi yaşar birlik dirlik içinde,\\ Kimi nefse esir hürlik içinde.\\ İnsan hoş görünür varlık içinde,\\ Yiğit düşüp kalkmayınca bell'olmaz.\\ Zalimlərin bu dünyada nesi var?\\ Amma o dünyada endişesi var.\\ Kimin torbasında neyi nesi var,\\ Ağz'ashağı silkmeyince bell'olmaz.\\ Feymani kefinmiş servetin malın,\\ Hakka yakın eyler ahvalın, halın.\\ Sabrı var mı yok mu öğünən kulun,\\ Beliləri ilkmeyince bell'olmaz. Biz məqalədə türk aşiq ədəbiyyatının iki böyük mərhələsini nəzərdən keçirdik. XIX əsr, İstanbulda saray və məlikanələrə aşiq ədəbiyyatının daxil olduğu bir dövr idi. Ozanların yetişdirilməsində mühüm yer tutan Yeniçəri Ocağı ləğv olunduqdan sonra II. Mahmud aşıqları qoruyaraq saraya aparır. II. Mahmuddan Əbdüləzizin son illərinə qədər sənətkar tayfalarına bənzər nizami təşkilat var idi. “aşiq fasilləri”ni bəyənən II Mahmud, Əbdülməcid və Əbdüləzizin səltənətindən sonra ozan və ozan ədəbiyyatı əvvəlki əhəmiyyətini itirməyə başladı. Buna baxmayaraq XX əsrin əvvəllərindən türk aşiq sənəti sürətlə inisaf etməyə və yayılmağa başlayır. Saysız-hesabsız çıraqlar yetişir. Bələdiyyələrin eçirdiyi tədbirlər, festivallar bu aşıqları bütün Türk dünyasına tanıdırlar. Onların şeirləri öz səsləri ilə disklərə köçürülərək sənədləşdirilir. Aparılan elmi araşdırmalar isə onların yaradıcılığının sirli tərəflərinin açılmasına kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Artun Erman. “Dadaloğlu Üzerine Birkaç Söz”, Yıl 9, S. 40, İcel, 1995.
2. Aslanoglu Ibrahim. Kul Himmet Ustadam, İstanbul, 1976.
3. Boratav Pertev Naili. “Aşık Edebiyatı” Türk Dili Dergisi, Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, Sayı: 207, Aralık, Ankara, 1918.
4. Boratav Pertev Naili. “Folklor, Halk Edebiyatı ve Aşık Edebiyatı”, Folklor ve Edebiyat, İstanbul, Adam Yayınları, 1982.
5. Dizdaroğlu Hikmet. Halk Şiirinde Türler, Ankara, TDK Yayını, 1969.
6. Elçin Şükürü. Halk Edebiyatı Araştırmaları I-II, Ankara, 1984.
7. Karahan Abdülkadir. “Aşık Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, 1991.
8. Kaya Doğan. Aşık Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, 2000.
9. Köprülü Fuad, Türk Saz Şairleri, Ankara, Güven Basımevi, 1962.
10. Sakaoglu Saim. “Ozan, Aşık Saz Şairi ve Halk Şiiri Kuramları Üzerine”, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. I, Ankara, 1986.
11. Sakaoglu Saim. “Halk Edebiyatı Kavramı Üzerine” III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri, Eskişehir, 1987.
12. Sakaoglu Saim. “Türk Saz Şiiri”, Türk Dünyası El Kitabı, 3. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1998.
13. Turan Metin. Ozanlık Gelenekleri ve Türk Saz Şiiri Tarihi, Ankara, 1996.
14. Zelyut Rıza. Halk Şiirinde Gerçekçilik, Ankara, Ako Yay, 1982.

Açar sözlər: Türk, aşiq ədəbiyyatı, aşiq şənlik, Dadaloğlu, Seyrani, Veyse, Murat.

Ключевые слова: турецкий язык, ашугская литература, ашугский праздник, Дадалоглу, Сейрани, Вейсе, Мурат.
Key words: Turkish language, ashug literature, ashug holiday, Dadaloglu, Seyrani, Veise, Murat.

ТЮРКСКИЕ АШУГИ XIX-XX ВЕКОВ (ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО)

Резюме

Искусство ашугов - крупнейшая и богатейшая ветвь турецкой устной народной литературы. Турецкое ашугское искусство, отличавшееся оригинальностью и своеобразием, веками формировалось и развивалось на творческих традициях народа. Корни турецкого искусства ашугов уходят в средневековье - одиночные очаги. Вначале ашуги, которые были членами секты и занимались прославлением и распространением идей суфизма среди людей, постепенно отходили от религиозного и гностического содержания и начали формироваться как новый носитель культуры. Это не осталось незамеченным в их репертуаре. Поэтому искусство ашуга охватывает широкий спектр творческих направлений, от религиозных и гносеологических стихов до критических стихов, от темы любви до описания природы. XIX-XX века - богатейший период турецкой ашугской поэзии. В этот период ашугские стихи не только обогатились по содержанию, но и расширились по типу и структуре.

TURKIC ASHUGS OF XIX-XX CENTURIES (LIFE AND CREATIVITY)

Summary

Ashug art is the largest and richest branch of Turkish oral folk literature. Turkish ashug art, distinguished by originality and originality, has been formed and developed for centuries on the basis of the creative traditions of the people. The roots of the Turkish art of ashugs go back to the Middle Ages - single hearths. At first, ashugs, who were members of the sect and were engaged in the glorification and dissemination of the ideas of Sufism among people, gradually moved away from the religious and Gnostic content and began to form as a new carrier of culture. This has not gone unnoticed in their repertoire. Therefore, the art of ashug covers a wide range of creative directions, from religious and epistemological poems to critical poems, from the theme of love to describing nature. XIX-XX centuries - the richest period of Turkish ashug poetry. During this period, ashug poems not only enriched in content, but also expanded in type and structure.

Rəyçi: prof. Şaban Qulam oğlu Hüseynov

Minarə Quluyeva, Şəfəq Balayeva⁵¹
MOLLA PƏNAH VAQIFIN MÜASİRLƏRİ

M.P.Vaqifin müasirlərindən Baba Şirvaninin, Hamidinin, Məlalinin, Şikəstə Şirinin, Ağqız oğlu Pirinin, Şəki xanı Məhəmməd Hüseyinin, Xan Müştəqın, Rafeinin, Mirhüseyn Ləmbəraninin, Ağa Məsih Şirvaninin, Arif Təbrizinin, Arif Şirvaninin, Şəkili Nəbinin, Məhcurun, Şeyfixanın, M.V.Vidadinin adlarını çəkmək lazımdır. Akademik H.Araslı yazırdı: *“XVIII əsrdə Azərbaycan şeirində görünən realist meyillər bu əsrin II yarısında xeyli güclənib qüvvətlənir. Füzuli davamçılarından fərqli olaraq bu şairlər əsas qüvvəni xalqdan alırlar”* [24, s.226-227].

“Baba Şirvaninin “Can ilə cəsədin bəhsi” əsəri mövzu etibarı ilə Füzulinin “Rindü Zahid”inə bənzəyir. Lakin bu əsər heca vəznində yazılmışdır. Bu əsər iki obrazın mükəlliməsinə əsasən qurulmuşdur. Can insanın ruhunu ifadə edir, idealizmə əsaslanır, cəsəd isə insanın real arzu və istəklərini tərənnüm edir. Can bir növ cəsədi dünya işlərindən əl çəkməyə, tərki-dünyalığa çağırır. Cəsəd isə öz fiziki qüvvəsinə arxalanır. Canı həyat nemətlərindən zövq almağa, nikbinliyə səsləyir:

*Can dedi Cəsədə- iman yaxşıdır,
İstər isən ağər arif olasan,
Zəbur, Tövrət, İncil, Quran yaxşıdır.
Neçə sən kimi gəldi pəhlivan,
Rüstəmi gər şasib, Cami Nəriman,
Gəldi, bu sevdadan usan, yaxşıdır.
Cəsəd dedi Cana- düşmə xəyaldan,
Hələ keyfəylərdən dövlətdən, maldan,
Nökərdən, naibdən, oğuldan, quldan.
Sürüm bu dünyada dövrən, yaxşıdır.* [181, s. 21-24]

Həmin nikbin fəlsəfəyə Vaqif qoşmalarında da rast gəlirik:

*Ta cəsədin cüda olmayıb candan,
Bil özünü artıq sultandan, xandan.
Qərblilik, ayrılıq nədir ki, ondan
Bu qədər çəkibən azar ağlarsan.* [214, s. 218-220]

Həyata real münasibət, sevgilini xəyallar aləmindən uzaqlaşdırmaq təşəbbüsləri XVIII əsrdə təkcə Vaqifin adı ilə bağlı deyildir. Ağ Məsih Şirvani gözəli belə təsvir edir: *“Yüzü girdə, bərgi gültək, yanağı alü tər, burnu zənbaq qönçəsi, manənd kuşik atriş, ləbləri həmvar, ağzı eyni püstəyi xəndan kimi, dili şirin, sözü şəkər, sinəsi gen, qolu şümşad və s.”*

Ağa Məsih Şirvani XVIII əsr lirikasının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O ərüz və heca vəznində gözəl əsərlər yaratmışdır. Şirvani haqqında məlumatlara Fəridun bəy Köçərlidə və Slaman Mümtazda rast gəlirik. Fəridun bəy Köçərlinin fikrincə, Ağa Məsih Mustafa xanın dövründə Şirvanda yaşamışdır [80, s.35-37; 145, s. 52-56].

Adolf Berje yazır: *«Месих современник Багирфа. Он славится между мусульманами изыщностью стиха»* (“Məsih Vaqifin müasiridir. O, müsəlmanlar arasında öz şeirinin zərifliyi ilə şöhrət qazanmışdır”) [145, s. 35-37]

Məhcur Şirvani də M.P.Vaqifin müasirlərindəndir. Onun “Qisseyi Şirzad” adlı məsnəvisi, heca və ərüz vəznlərində yazılmış şeirləri vardır. Lakin şairin əsərləri bu günədək çap edilməmişdir. Hüseyin xan Müştəq Vaqifin dostu olmuşdur. Şəki xanı idi. ərüz vəznində şeirləri və Vaqiflə mənəvi maktublaşması dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Hüseyin xan Müştəqın sarayında Nəbi, Rəfi kimi şairlər yaşamışdır. M.P.Vaqifə kürk hədiyyə etmişdi. Hüseyin xan Müştəqın ölümünə M.V.Vidadi “Müsibətnamə” əsərini həsr etmişdi. Şəki xanı Hüseyin xan Müştəq 1780-ci ildə əmiri Hacı Əbdülcədir tərəfindən öldürülmüşdür. Müştəq Vaqifin “Tüfəng” şeirini oxuduqdan sonra onu belə yüksək qiymətləndirmişdi: *“Şeirinə əhsən ki, yetməz heç bir aşar ona,*

Hər kimin var isə həddi söyləsin göftar ona.” [178, s. 54-56]

O dövr ədəbiyyatında bəzən küskün ruhlu qoşmalara da rast gəlinir. Seytixan adlı şairin qoşmalarında dövrəndən, canandan şikayət hiss olunur:

*Könlüm arzusunda, gözüm yollarda,
Neyçün bu gülsərə canan gəlməyir?
Bağrım kabab etdi, ciyərim büryan,
Neyçün canan bizə mehman gəlməyir?* [178, s. 56-58]

M.P.Vaqifin müasirlərindən biri də Nişat Şirvanidir. Şairin həyatı haqqında məlumat azdır. Əsərlərindən aydınlaşır ki, zamanəsində baş vermiş ixtişaşlar nəticəsində doğma yurdu Şamaxını tərk edib, başqa yerlərdə yaşamağa məcbur olmuşdur. M.P.Vaqifin müasiri Şakir Şirvaninin də yaradıcılığı az tədqiq olunmuşdur. Akademik Həmid Araslı bu şair haqqında müəyyən məlumat toplamış, onun heca və ərüz vəznlərində yazdığı şeirləri və “Əhvali Şirvan” adlı tarixi mənzuməsi barədə ilk dəfə məlumat vermişdir [24, s. 142-144].

⁵¹ BDU. minaraguliyeva@gmail.com

XVIII əsrdə M.P. Vaqifin müasiri olmuş Şəkili Nəbinin də adını çəkmək yerinə düşərdi. Bu şair Şəki xanları hacı Cələbi xanın və Hüseyn xan Müştəqin dövründə yaşayıb-yaratmışdır. Onun qoşmaları, qəzəlləri və tarixi mənzumələri vardır:

*Şəbxun salmış, hindi tarac eyləmiş,
Qara zülfü qulac-qulac eyləmiş,
Min bir adam sürmüş, ixrac eyləmiş
Xəlvət otağına qurban olduğum.* [80, s. 238-239]

Şəkili Nəbinin qoşmalarında əruz vəzninə mənsub izafət birləşmələrinə, çətin ifadələrə rast gəlinir.

M.P. Vaqif ədəbi məktəbinə daxil olan şairlər arasında Hamidi və Mələlinin də adlarını çəkmək lazımdır. Vaqifin müasirlərindən olan Hamidi “Min bir gecə” nağıllarına məxsus “Seyfəl-Mülk” əfsanəsini nəzmə çəkmişdir. Hamidinin qəzəl və qoşmaları da məlumdur. Şairin qoşmalarında klassik Şərq ədəbiyyatının, Hafiz və Sədi Şirazi şeirlərinin təsiri duyulur: *Nə yaraşmış yaşı üstədən bu xara,*

*Gül sevgiyim, meylin salma bu xara,
Xalın salmış yağma Bəlxə, Buxara,
Əmrinə hazırdır o Yəmən, dilbər.* [80, s. 228-229]

O dövrdə yaşamış şairlərdən biri də Mələlidir. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında Mələlinin şeirləri yazılmış bir neçə cümg saxlanılır.

Şikəstə Şirin M.P. Vaqifin müasiridir. Bu şairin 1795-ci ildə Ağə Məhəmməd şah Qacar tərəfindən viranə qoyulmuş Tiflis faciəsinə həsr etdiyi qoşması insanı həyəcanlandırır. Şairin təsvir etdiyi real səhnələr dəhşətli və tükürpədidir. Qocaların, qadınların öldürülməsi, Tiflis şəhərinin gözəl binalarının dağıdılıb yandırılması, gözəl qızlarının İran hələmxanalarına əsir aparılması Şikəstə Şirvaninin şeirlərində gürcü xalqının böyük bir faciəsi kimi təsvir olunur. Şair böyük bir kədər hissi ilə yazırdı:

*Ey, Şikəstə Şirin, düşmən öyünü,
Derdi Tiflis görməmişdi bu günü,
Heç kimsədən gətməz dağı, diyiünü
İntiqamın alır vali Tiflisin* [178, s. 42-44].

M.P. Vaqifin müasirlərindən biri də Ağqız oğlu Piridir. Bəzi tədqiqatçılar bu şairi Vaqiflə qarışdırmışlar. Onlar bu şairlə Vaqifin eyni şəxs olduğunu qeyd etmişlər. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, M.P. Vaqifin də anasının adı Ağqız olmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, Ağqız oğlu Piri Vaqifin dostu və müasiri, eyni zamanda rəvan təbli bir şair olmuşdur. M.P. Vaqif və M.V. Vidadi öz qoşmalarında Ağqız oğlu Pirinin adını çəkmişlər. M.P. Vaqif Şuşa qalabəyisi Məhəmməd xan bəyə yazdığı qoşmada Ağqız oğlu Pirinin də adını çəkir:

*Ağqız oğlu Piri, sən mənə əkmə,
Özgənin yurdunda o damı tikmə,
Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə,
Sən elə o gözü çəpəni saxla* [107, s. 234-235].

M.V. Vidadi Vaqiflə müşairəsində Ağqız oğlu Pirini “Vaqifin sirdaşı” adlandırır:

*Ağqız oğlu Piri dünya sirdaşın,
Hələmxan ağadır sində yoldaşın
Sarı Çobanoğlu gözəl sirdaşın,
Nə çəkərsən, sən dərdü-sər ağlarsan* [85, s. 48-51].

M.P. Vaqifin müasirləri arasında onun yaxın dostu, sirdaşı M.V. Vidadinin xüsusi yeri vardır.

XVIII əsrin görkəmli şairlərindən olan M.V. Vidadi Qazax mahalının Sıxlı kəndində doğulmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, M.V. Vidadi az bir müddət Gürcüstan valisi II İraklinin sarayında yaşamışdır. Vidadi gözəl dini təhsil almış savadlı bir şəxsiyyət idi. Vidadi həm klassik şeir ənənələri, həm də aşiq ədəbiyyatı ilə yaxından tanış idi.

Vidadi şeirlərində nəzər-diqqəti cəlb edən əsas cəhət onun yaradıcılığında dərin bir kədərin üstün yer tutmasıdır. Vidadi realizmə meyli edən ən yeni şeir cərəyanının XVIII əsr şəraitində ilk nümayəndələrindən biridir. Qəzəl və qoşmalarından aydındır ki, o da Nişat, Ağə Məsih və b. kimi şikayətçi əhvali-ruhiyyədə olmuşdur. Vidadi xalqın dərini öz dərdi hesab edir, xalqın kədəri ilə yaşayırdı. O, cəmiyyətdə olan ictimai haqsızlıqlara göz yummağı bacarmır, tökülən qanlara, xalqın başına gətirilən müsibətlərə soyuqqanlı yanaşa bilmirdi. Bu baxımdan bədbinliyə qapılır, həyatda ürəkəçən heç nəyin olmadığını, gözələrinin el üçün ağladığını deyirdi: *Dağ, daş yanar, oymaq, el ağlar*

Öz başına yalnız məğər ağlaram? [54, s. 71-72]

M.V. Vidadinin yaradıcılığı xalq şeiri, qoşma janrı ilə sıx bağlı idi. Qoşmalarında eşqi, məhəbbəti, gözəlliyi özünəməxsus şəkildə tərənnüm edən şair aşıqlərin öz məhəbbəti yolunda bütün əziyyətlərə dözdüyünü qeyd edirdi:

*Seyri-gülşən etsən, ey gülizərim,
Bülbul oxur, bağlar sədəyə düşər
Xəttinə baş əyər sünbül, bənövşə,
Gül xanı-pəyinə fədayə düşər* [54, s. 31-34].

M.V. Vidadinin əsərləri içərisində “Müsibətnamə” adlı mənzuməsi xüsusi yer tutur. Bu mənzumə Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqin ölümünə həsr olunmuşdur. Şair bu mənzumədə xanlıqlar arasında baş verən qanlı müharibələri, acgöz, qəddar hakimləri ifşa edir. XVIII əsr anadilli Azərbaycan lirikasının inkişafında qoşma yazan şairlər mühüm rol oynamışlar. Bu dövrdə

yaranan ədəbiyyat, aşiq poeziyası və xalq ədəbiyyatı ilə bərabər klassik şeir nümunələrindən də bəhrələnmiş, poeziyanın iki qolunu, iki üslubunu birləşdirmişdir. Ədəbiyyatımızın bu keçid mərhələsində folklor janrlarına müraciət realizmə meyli qüvvətləndirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti / – Bakı: Maarif, – 1966. – 308 s.
2. Araslı, H. Aşıq yaradıcılığı / H.Araslı. – Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, – 1960. – 340 s.
3. Mümtaz, S. Molla Pənah Vəqif // Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: – 1925. – s. 3-47
4. Vəqif, M.P. Əsərləri / tərt.ed. H.Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 264 s.
5. Mümtaz, S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları / S.Mümtaz. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 445 s.
6. Dastani Əhməd Hərami / tərt.ed. Ə.Səfərlı. – Bakı: Gəndik, – 1978. – 94 s.
7. Füzuli, M. Seçilmiş əsərləri / tərt.ed. M.Sultanov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1992. – 384 s.
8. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / tərt.ed. Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 268 s.
9. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti / – Bakı: Maarif, – 1966. – 308 s.

Açar sözlər: qoşma, qəzəl, tədqiq etmək, təsvir etmək, əsərlər, real səhnələr, üslub, bağlı olmaq, qüvvətləndirmək,

Ключевые слова: газель, исследовать, описать, произведения, реальные сцены, стиль, классическая поэзия

Key words: gazelle, to research, to describe, works, real scenes, style, to be connected with, to strengthen, classical poetry

Molla Pənah Vəqifin müasirləri

Xülasə

XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatımızın realist yaradıcılıq metoduna keçid dövrü idi. Bu dövrdə qəzəl klassik poeziyanın aparıcı janrı sayılsa da, ona qarşı qoyulan janr qoşma idi. Qoşma fərdi yaradıcılıq üslubu üçün daha geniş meydan açır, daha xalqı və demokratik səciyyə daşıyır, ədəbi dili xalq dilinə yaxınlaşdırır, sosial mövzuları və problemləri daha səliqəli ifadə edə bilirdi. Qoşma ədəbiyyatda qəzəli sıxışdırır, şairlərin yaradıcılığında mühüm yer tutmağa başlayırdı.

Qoşma- ictimai yerlərdə-toy, bayram və s. yığıncaqlarda aşıqlar tərəfindən sazla, musiqi ilə oxunan, müəyyən ictimai hadisə və ya gözəli, məhəbbəti tərənnüm edən lirik əsərdir. Qoşma həm aşıqların, həm də şairlərin müraciət etdiyi şeir formalarındandır. Qoşma xalq şeirinin qədim dörtlük formasının müxtəlif növlərinin müəyyən sintezi nəticəsində əmələ gəlmişdir. XVI, XVII, XVIII əsrlər ədəbiyyatında xüsusilə möhkəmlənmişdir.

XVIII əsr anadilli Azərbaycan lirikasının inkişafında qoşma yazan şairlər mühüm rol oynamışlar. Bu dövrdə yaranan ədəbiyyat, aşiq poeziyası və xalq ədəbiyyatı ilə bərabər klassik şeir nümunələrindən də bəhrələnmiş, poeziyanın iki qolunu, iki üslubunu birləşdirmişdir. Ədəbiyyatımızın bu keçid mərhələsində folklor janrlarına müraciət realizmə meyli qüvvətləndirmişdir.

Bu baxımdan məqalədə Vəqifin müasirlərinin həyat və yaradıcılığına müraciət olunmuş, onların yazdığı qoşmalardan nümunələr gətirilmişdir.

Современники М.П.Вагифа

Резюме

XVII-XVIII века – период перехода к реалистическому творческому методу нашей литературы. Хотя газель в то время считалось ведущим жанром классической поэзии, жанр противопоставленный ей, был гошма. Гошма открывает более широкое пространство для индивидуального творчества, несет более демократичный характер, улучшает литературный язык до разговорного языка, дает возможность более свободно выражать социальные вопросы и проблемы. Гошма так же начинает занимать важное место в творчестве поэтов, вытесняя газели.

Гошма доступен в общественных местах – на праздниках, свадьбах и т.л. Это произведение, читаемое ашугами на собраниях сазами, музыкой, воспевающее определенное общественное событие. Гошма состоит из лирических стихотворных форм, к которым обращаются как ашуги, так и поэты. Гошма произошло в результате синтеза различных видов древней четверной формы народного стиха, и особое закрепление в литературе XVI, XVII, XVIII веков.

Поэты, написавшие двустишие, сыграли важную роль в развитии Азербайджанской лирической поэзии XVIII века. Литература этого периода объединила два стиля поэзии, в которых использовались ашугская поэзия и народная литература, а также классическая поэзия. На этом переходном этапе нашей литературы обращение к фольклорному жанру усилило тенденцию к реализму.

В связи с этим в статье приводятся примеры написанных ими стихов, особое внимание уделяется жизни и творчеству современников Вагифа.

M. P. Vagif's contemporaries

Summary

XVII-XVIII centuries were a period of transition of our literature to the method of realist creativity. During this period, ghazal was considered the leading genre of classical poetry, the genre set against it was goshma. Goshma opened up a wider space for the individual creative style, had a more specific and democratic character, brought literary language close to the people and could express social themes and problems more fluently, ghazal was stuck by goshma and goshma began to occupy an important place in the works of poets.

Goshma is a lyrical work sung by ashugs with saz, music in public places – wedding, holidays glorifying a certain social events or a beautiful woman and love. Goshma was formed as a result of the synthesis of different types of ancient four forms of folk poetry. It was specially strengthened in the literature of XVI, XVII and XVIII centuries.

Poets of gosma played an important role in the development of native Azerbaijani lyrics of XVIII century. The literature created during this period, along with ashug poetry and folk literature benefited from the example of classical poetry, combined two branches and two styles of poetry. In this transition period of our literature the appeal to folklore genre has strengthened the tendency towards realism.

In this regard the article was addressed the life and creativity of Vagif's contemporaries and presented examples from their goshmas.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Nərmin Cahangirova⁵²
LAO ŞININ HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

“4 may hərəkəti olmasaydı ömrümün sonuna kimi bir məktəbdə müdir kimi işləyər, ədəbiyyatdan uzaq qalardım. 4 may hərəkəti mənə yeni bir ruhla ədəbiyyatı qazandırdı” deyən Lao Şı inqilabın onun həyəindəki rolunu yüksək dəyərləndirirdi. Saysız-hesabsız hekayələri, şeirləri, roman və esseləri, 9000 heroqlıfədən istifadə edərək yazdığı əsərləri ilə Lao Şı XX əsr Çin ədəbiyyatının nəhəng yazarlarından biri sayıla bilər.

Lao Şı təxəllüslü, mancur əsilli yazıçı 1899-cu ilin 3 fevralında çoxuşaqlı ailənin ən kiçiyi olaraq doğulmuşdu. Fevralın əvvəli Çinin milli Bahar bayramı kimi qeyd edildiyi üçün uşağın adını da baharın başlanğıcı- lichun sözü ilə əlaqələndirib ona Qing Chun adı verməyi daha doğru hesab etdilər. Atası sadə bir mancur əsgəri idi və ailəsi də onunla birlikdə Pekinin şimal-qərb hissəsində yaşayırdı və Lao Şının uşaqlığı bu şəhərdə keçmişdir. Lao Şıya qədərki dövrdə ailənin maddi vəziyyəti daha yaxşı idi, bacılarının həyat yoldaşları dövlət məmuru və restoran sahibi idilər. Ailədə hər kəs savadsız olsa da, Lao xatirələrində evlərində qədimi kitabların olduğunu qeyd etmişdi.

2 yaş olmamış atası səkkiz əyalətin birləşmiş ordusunun Pekini zəbt etmə ərəfəsindəki gərgin döyüşlərdə ölür, yanmış bədəni başqa bir əsgərin qohumu tərəfindən tərk edilmiş bir ərazidə tapılaraq ailəyə xəbər verilir. Beləliklə, ailənin çətin günləri başlayır, onların yaşadığı ərazi yapon hərbiçiləri tərəfindən tutulur, dağıntılar və ölümlər başlayır. Lao Şı bu haqda yazırdı: “Pekinin birləşmiş ordu tərəfindən zəbt edilməsindən sonra neçə insanın ölməsi və nə qədər sərvətin talan edilməsini saymaq mümkün olmadı. Bu elə bir hesabdır ki, heç vaxt ödənilə bilməz”.

Yapon əsgərləri bir neşə dəfə evlərinə gəlib dəyərləli və ya dəyərsiz hər şeyi toplayır, olmanın işğincilər yaşadırdılar. Düşmənlərin qəddarlığı və qorxuncluğu haqda anasından hekayələr dinləyən Lao Şı böyüdükcə bu hadisələr dünya görüşündə dərin izlər buraxır, düşməne, əsarətçilərə nifrət, milli təhqiri yumaq istəyi ilə xarakterini formalaşdırır. Lao Şı yaradıcılığının ilk illərində dəfələrlə 1900-cu illərə qayıdır, yazdığı hər bir mətnə o dövrdə yaşananlardan bəhs edirdi.

Bu qorxunc hadisələrdən sonra ailənin maddi vəziyyəti lap pisləşir, 3 kiçik uşağı ilə yaşamağa alışan anası qısa müddət ərzində həyat yoldaşının ölümü ilə bağlı yardım alsa da bir müddət sonra pul kəsilir. Anası məktəbdə xadimə işləyir, paltar yumaqla məşğul olur, lakin qazancı yalnız həyatda qalmaq üçün zəruri əzaqları almağa çatır. Lakin çətinliklər içində keçən həyat onu möhkəmləndirir, fiziki və mənəvi cəhətdən olduqca dözümlü insana çevirir.

Lao Şı anasının onun həyatındakı roluna olduqca yüksək qiymət verir “Həyatımda ən azı 20 müəllim olub, onların bəzisi mənə təsir edib, bəzisi yox. Lakin mənim əsl müəllimim, mənim xarakterimi formalaşdıran anam olub. O, savadlı deyildi, lakin həyatı mənə öyrətdi”(4;31). Yazıçı anasının zəhmətkeşliyi, qonaqpərvərliyi, nəzakətliyi, zahiri ədəb-ərkan sevgisi, səmimiyyəti, qənaətcilliyi, fədakarlığı, məsuliyyəti və mərdliyindən yazır, təmizlik, nizam-intizam, və gül-çiçək sevgisini xüsusi qeyd edir.

Anası öz ovladlarını nə qədər sevsə və onlar üçün hər şeyə hazır olsa da kiçik Laonu məktəbə göndərmir. Bir tərəfdən çox zəif olduğu üçün məktəbdə incidiləcəyindən qorxması, digər tərəfdən maddi çətinliklər səbəbindən Laonu bir müddət məktəbdən uzaq saxlayır, təki bir gün keçmiş ailə dostları buddist keşiş Lu Şoumian onları ziyarətə gəlir, uşağın məktəbə göndərilmədiyini görərək onun xərclərini üzərinə götürür və xüsusi ibtidai məktəbə göndərir. Müxtəlif məktəblər dəyişən Lao Şı təhsil həyatı boyunca gələcəkdə də davam etdirəcəyi dostluqlar qurur, onun bədii dünyagörüşünü formalaşdıran insanlarla tanış olur. Hələ ilk məktəb illərindən ona klassik ədəbiyyat öyrədilir, konfutsiçi düşüncələr təlqin edilir. Məktəbi bitirdikdən sonra Pekin Pedaqoji Texnikumuna daxil olur, təhsil pulsuz olduğu üçün rahatlıqla burada oxuya bilir və bundan sonra ingilis dilini öyrənmək üçün getdiyi kursları saymasaq bir daha ali təhsil almır.

1918-ci ildə texnikumu bitirdikdən sonra Pekin Ədəbiyyat Bürosu tərəfindən orta məktəbə təyinatı verilir. Bu illərdə o bir çox işlərdə çalışır, Pekin uşaq kitabxanasında işləyir, orta məktəbdə çin dili öyrədir, musiqi dərsləri deyir. Pekin Təhsill Bürosunda hətta katib kimi fəaliyyət göstərir.

1919-cu il mayın 4-də başlayan anti-imperialist və antifeodal hərəkəti Lao Şının dünyagörüşünə böyük təsir göstərir. Baxmayaraq ki, Lao Şı məktəbin direktoru kimi tələbə nümayişlərində iştirak etmir və jurnallarda yandırılma ilə bağlı məqalələr dərc etdirmirdi, lakin cəmiyyətin və mədəniyyətin yeniləşməsi problemləri fonunda yeni ideyaları fəal şəkildə mənimsəyir, daim yeni nəşr olunan kitab və jurnallar alırdı.

1919-cu il inqilabından bəhs edən essəsində yazırdı: “Mənim düşüncələrim dəyişdi. “4 May Hərəkəti” anti-feodal hərəkəti idi və doğru hesab etdiyim şeylərin yanlış olduğunu gördüm... “4 May”ın gəlişi ilə Konfutsinin mövqeyi xeyli sarsıldı. Konfutsi inkar edilə bildiyi üçün inkar edilə bilməyən bir şey qalıbmı? Axı o, ilk mükəmməl və müdrik müəllim idi! Bir anda iki min illik ənənələri dəyişdi ... Mən üzə olduğum kimi olsam da, amma ruhum dəyişib, o qədər dəyişib ki, Konfutsidən şübhələnməyə cəsarət edirəm!” (4; 37)

Beləliklə, 4 may hərəkəti əksər ziyalılar kimi Lao Şını düşüncələrinə də təsirsiz qalmaqda və artıq onun daxilində ənənə və müasirlik meyilləri mübarizəyə başladı. Düzdür, Lao Şının qəlbində hansı tərəfin qalib gəldiyi yalnız uzun müddət sonra yazılan əsərlərdə özünü göstərməyə başladı, lakin Lao Şı haqqında onu deyə bilərik ki, uşaqlıqdan cəmiyyətlə toqquşmalar yaşayan yazıçı sanki 4 may hərəkəti ilə bu problemlərin kökünü, haradan qaynaqlandığını dərk etdi və özünün də qeyd etdiyi kimi kiminlə mübarizə aparmalı olduğunu anladı.

⁵² AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. nerminecahangirova83@gmail.com

1919-cu il inqilabı Çinin həm siyasi həm də ədəbi-mədəni həyatında böyük dəyişikliklərə yol açdı. “Bu dövr Çin tarixinə ən yeni mərhələ kimi daxil olmuşdur. “4 may” hərəkatı Çin inqilabının köhnə demokratik mərhələdən yeni demokratik mərhələyə keçidini göstərdi. O, Çində marksizm-leninizmin yayılmasına və bu təlimin ölkənin inqilabi praktikası ilə birləşməsinə səbəb oldu. Hərəkat Çin Kommunist partiyasının təşəkkül tapması üçün ideoloji və kadr bazası yaratdı. Bu hərəkatın əsas hərəkatverici qüvvəsi Pekin tələbələri, professorları və ümumilikdə bütün intelleksiya idi” (2; 62).

4 May inqilabı Lao Şinin bədii dövqünün formalaşmasında, ədəbiyyatçı kimi püxtələşməsində əsas rol oynadı. İnqilabi hərəkat ona nəinki yeni ədəbi dil - bayxua verdi, həm də onun üçün yeni mövzular və süjetlər yaratdı. Özünün dediyi kimi, bunsuz o, heç vaxt “istedadlı gənclər, naringi ördəkləri və kəpənəklər haqqında”kı ənənəvi mövzulardan kənara çıxmazdı. 4 May Hərəkatı Lao Şini yeni ideyalar axınına cəlb etdi - “antifeodalizm mənə insan ləyaqəti hissi verdi ki, insan ritualın qulu olmamalıdır; antiimperializm mənə çinlilərin ləyaqətini, çinlilərin əcnəbilərin köləsi olmamasını hiss etdirdi. Bu iki məqam bütün yaradıcılığımın əsas ideyası və prinsipinə çevrildi.... Onlar ona gətirib çıxardı ki, mənartıq yazmaya bilməzdim, feodal cəmiyyətinin və imperializmin mənə gətirdiyi bütün dərdləri çölə atmaya bilməzdim! Məhz bu mənim ilhamım, sənətə bağlılığımın səbəbi idi” (4; 37).

Beləliklə, Lao Şi yaradıcılığa başlayır, ilk hekayə və şeirlərini yazır. Yeni çıxan jurnallarda nəşr olunsada gənc yazıçı onları ciddi əsərlər olaraq görmədiyindən sonrakı kitablarına daxil etmir.

Şi Yu imzasın qoyduğu ilk hekayəsini də bu ərəfələrdə 1923-cü ildə üç aydan bir çıxan Nankai jurnalında çap etdirir. atasını öldürən əcnəbilərə nifrət edən bir oğlanın hekayəsindən bəhs edən “Xiao Liner” adlı hekayəsini nəşr etdirir. Milli utancın qisasını almaq üçün Xiao Liner və dostları vətənpərvərliklərini mənfi istiqamətə yönəldir - Qərb missionerləri ailəsindən olan uşağı döyürlər və ertəsi gün məktəbdən qovulurlar. Bədii-ideoloji baxımdan bu hekayə “Onun məğlubiyyəti” povesti ilə müqayisədə irəliyə doğru mühüm addım hesab edilə bilər. Hekayədə avtobiografik motivlər nəzərə çarpır - anaya olan sevgi, atanın ölümü, məktəbdə çalışqanlığı və mətndə işlənən adların mancır adları ilə bənzərliyi.

Lao Şenin bədii yaradıcılığının ilk illərində yazdığı “Aypara” hekayəsi ən maraqlı əsərlərdən biridir. Hekayədə o dövrdə çox az bəhs edilən bir mövzuya, qadının cəmiyyətdəki yerinə toxunulur. Əsər xüsusilə tək yaşamaq məcburiyyətində qalan, həyatın və ətraf mühitin zülmünə məruz qalan qadınların həyatından bəhs edir. Hekayəni bu həyatı yaşayan və çətinlikləri illiklərinə qədər hiss edən balaca bir qız danışır. Hekayədə aypara ağrı simvolu kimi verilmişdir. Qəhrəman bütün dərdlərini onunla bölüşür. Anası ilə yaşayan 7 yaşlı qızın danışdığı hekayə atasının ölümü ilə dağılan bir ailənin, yəni tək və müdafiəsiz qalan çinli ana və qızının faciəsindən bəhs edir.

“Anam bütün günü başqa evlərdə paltar yuyurdu. Anama kömək etmək istəsəm də, bacarmadım. İşimi bitirənə qədər yatmamış, sadəcə anamı gözləyirdim. Hilal doğulanda da giley-gülə yuyardı. O ətirli corablar inək dərisinə bənzəyirdi. Tacirlərdən də gəlirdi. Anam bu inək dərilərini yuyandan sonra yeyə bilmədi. Böyük göl şabalıd gümüşü kimi parıldayandan sonra, yarasalar ay işığında irəli-geri üzdükdən sonra onlar qaranlıq küncələrində idilər. Anama yazığım gəldikcə, hilalı daha çox sevdim, çünki ona baxanda ürəyim hüzzurla doldu”(1;181).

Lao Şi, qadının həyatdakı çətinliklərini emosiyasız, sadə və eyni zamanda təsirli şəkildə göstərir. Məğlub olmaq onun günahı deyildi. Cəmiyyətin qadının həyatını necə təyin etdiyini, onu qınadığı həyat tərzinə itələdiyini, bu həyata necə məcbur etdiyini göstərən gözəl bir hekayədir. Qadınlar üçün nə iş, nə də başqa yol var idi. Mətndə görünür ki, yalnız aypara onun müttəfiqi və təsəllisi idi, amma təəssüf ki, o susqun və sakit idi.

Lao Şi ilk əsərlərini jurnal redaktoru dostlarının xahişi ilə yazıb və ədəbi yola ciddi qədəm qoymaq niyyətində olmayıb, o səbəbdən o yenidən təhsil həyatına geri dönür və Pekin Təhsil Cəmiyyətində müəllim olaraq fəaliyyətinə davam edir.

1924-cü ilin iyulunda Bao Guanglin və R.K.Evansın tövsiyəsi ilə Lao She London Universitetinin Şərq İnstitutunda işləmək üçün beş illik müqavilə imzalayır. Görünür, Lao Şenin xaricə getməsinin əsas motivi onun ölkəsinə və xalqına fayda verə biləcək təcrübə və bilikləri Qərbdə mənimsəmək istəyi olub. Londonda qaldığı beş il müddətində Qərb ədəbiyyatı və tarixi ilə bağlı çoxlu əsərlər oxuyur, xüsusən, orta əsrlər ədəbiyyatından Dantenin “İlahi komediya”sını yüksək dəyərləndirir, hətta onun bütün nəşrlərindən nümunələr toplayır. Esselərində və ədəbi məqalələrində bu əsərdən dəfələrlə bəhs edir.

Bu müddət ərzində ingilis və fransız romanlarını da çox oxuyur, Çarlz Dikkensin yaradıcılığına böyük maraq göstərir, Q.Flober, G.Mopassan kimi müəllifləri maraqla mütaliə edir. Bu əsərlərlə ədəbiyyatın təkəcə əyləncə vasitəsi olmadığını, insanların dünyagörüşünün formalaşmasına təsir etdiyini anlayır, ən əsası isə yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirməsinə, forma və məzmun axtarışlarına da kömək edir.

Lao Şi yazıçı kimi tanınmazdan əvvəl Çin dili müəllimi kimi böyük uğurlara imza atmış, iki çinli dostu ilə birlikdə dünyanın ilk nümunələrindən biri sayılan Çincə öyrənmək dəstini Lingafon Dil Mərkəzi üçün hazırlayır. Dərs kitablarındakı Çincə heroqlıflərini də özü hazırlayır. Bu dəst 1950-ci illərə qədər Çin dili öyrənmək istəyən qərblilərin ən yaxşı vəsaiti sayılırdı.

5 illik London həyatından sonra 1929-cu ildə fəaliyyətini sonlandırır və universitetə müraciət edərək geri qayıtmaq istədiyini bildirir. Lao Şi yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan A.A.Rodinon onun geri qayıtmaq istəməsinə bir neçə səbəblə əlaqələndirir “Bu qərarın səbəbi, birincisi, vətənə xidmət etmək üçün artan vətənpərvərlik həvəsi, ikincisi, İngiltərəyə nə üçün gəldiyini artıq dərk etməsi, üçüncüsü, həsrət, qocalmış anaya olan övladlıq borcu və qohumlarının təkidlə geri qayıtmaqğını istəməsi, dördüncü, İngiltərədəki ağır maddi və psixoloji həyat şəraiti idi”(4;54). İngiltərəni tərk edərək bir neçə ay Avropa ölkəsinə səyahət edir, Almaniya, Fransa və İtaliyada olur. Daha sonra Sinqapura gəlir və müəllim kimi fəaliyyətinə davam edir. Boş vaxtlarında isə “Xiao Ponun ad günü” adlı nağıl yazmaqda məşğul olur. Əsərini bitirib Pekinə qayıdır və Jinanın Çilyu

Universitetinin Ədəbiyyat kollecinə professor təyin olunur və Şandongda Çin Tədqiqat İnstitutunun Ədəbiyyat bölməsinin idarəedicisi vəzifəsinə keçir.

Lao Şenin 1930-cu ildə gördüyü Çin və Pekin xaricdə olduğu təxminən altı il ərzində bir qədər dəyişmişdi. Xüsusən də, 1925-27-ci illər inqilabının məğlubiyyəti və irticanın üstünlüyü cəmiyyətin demokratik təbəqələri arasında kifayət qədər bədbinlik yaratmışdı.

1931-ci ildə dostları vasitəsilə tanış olduğu Hu Jieçinq ilə ailə həyatı qurur və həmin il Yaponların Şanxayı işğal etdikləri 18 sentabr hadisələri ilə əlaqədar allegorik romanı olan “Şəhərin pişikləri” əsərini yazır. Yazıçı əsərdə köhnə düşüncənin çürüklüyünə və Çin xalqının zəifliyinə toxunur. “Hər bir oxucu Pişiklər ölkəsinin 1930-cu illərdəki Çin olduğunu yaxşı dərk edir, çünki roman 1931-1932-ci illərdə yapon ordusunun uğurlarının birbaşa təəssüratı ilə yazılmışdır və bu, yazıçının düşüncələrindəki sərtlik və emosionallığı müəyyən etmişdir. Müəllifin heç vaxt Çinin pisliklərinə qarşı iftirləri bu qədər ölümcül və konkret olmamışdı”(4; 92).

Lao Şe müəllim kimi xidmət etdiyi hər zaman Çin xalqının tərəfində idi, onların problemlərini izah etməyə və ifadə etməyə çalışırdı. “Rikşaçı” və “İndi dumandır” romanları istər vətəni Çində, istərsə də digər ölkələrdə kifayət qədər şöhrət qazandı.

Onun 1945-ci ildə bir milyon çin heroqlifi ilə yazdığı "Bir dam altında dörd nəsil" romanını Pekinin işğalı əsasında yazıb. “Bu əsərin qısaldılmış variantı ABŞ-da “Sarı Fırtına” adı ilə nəşr olundu. Əsərin ilk iki hissəsini bitirdikdən sonra o, bir çox bölgələri, xüsusən də Vanxian, Çendu, Qingchengshan, Guanxian, Kunmingi gəzmiş və çıxışları ilə xalqı Yapon müqavimətinə qarşı maarifləndirməyə çalışmışdır. Hara gedirdisə, Ədəbi Cəmiyyətin işlərini yoxlayırdı. Yapon müharibəsinin qələbəsi ilə Lao o, "Külək yağışı hər tərəfdə" adlı uzun əssəsində səkkiz illik müqavimət zamanı yaşadıklarını nəql etmişdi” (1; 172)

Lao Şinin ən mühüm əsərlərindən biri olan “Rikşaçı” Pekinin yoxsul məhəllələrində baş verənlərdən və orada həyat mübarizəsi aparan insanlardan bəhs edir. Bu roman böyük bir şəhərə getməyə və arabacı olmağa qərar verən günahsız və vicdanlı bir adam olan yazıq Xiangzinin həyatından bəhs edir. 1920-ci illərdə rikşa ilə çörəkpulu qazanmaq, sağ qalmaq və arzularını gerçəyə çevirmək istəyən bir insanın dərdləri sadə dillə izah edilir. Xiangzinin ən böyük arzusu, rahat həyat sürmək məqsədilə yalnız özü üçün işləyə biləcəyi yeni araba almaq idi. O, bu rikşanı almaq üçün gecə-gündüz çalışır və pul yığır. Xiangzi məqsədyönlü, əxlaqlı bir gəncdir, eyni zamanda çalışqan, yaxşı və xeyirxah bir insandır.

“Rikşaçı” romanının qəhrəmanının dünyası ilk baxışdan göründüyündən daha mürəkkəbdir. Daxili ziddiyyətlərdən əzilən Xiangzi ısrarla çətinliklərdən çıxış yolu axtarır və tədricən yetkinləşir. Nəticədə sahibinə, ustalarına və özünə münasibəti dəyişir.

Müxtəlif ictimai işlərdə çalışan yazıçı yüksək vəzifələr icra etsə də yazmaqdan, ədəbiyyatdan heç zaman yorulmadı, yazdığı onlarla dram əsəri- Bahar coşqusu, Payız, teatr səhnələrində oynandı. Lakin Mədəni inqilab dövründə tənqidlərə, təhqirlərə məruz qaldı, hətta döyüldü, şəxsiyyəti alçadıldı. Bu təhqirlərə dözməyən yazıçı intihar edərək hər kəsə nə qədər uca olduğunu göstərməyə çalışdı.

Lao Şinin çoxsaylı hekayə, roman və pyeslərində çoxmilyonlu ölkədə köhnənin məhvi və yeni həyat tərzinin yaranmasının tarixi dövrü təqdim olunur.

Gördüyümüz kimi, Lao Şinin bir yazıçı şəxsiyyətinin formalaşması son dərəcə ziddiyyətli, gərgin bir dövrdə baş verib və bu, təbii ki, onun daxili dünyasında da öz izini qoyub. Lao Şi bu illər ərzində bir çox şəxsi sarsıntılar yaşamış, atasının ölümü, mancurların təhqir edilməsi, dövlət qulluğundan məhrum edilmələri, evlilik üstündə anası ilə münafiqlik, sevimli qızının rəhbərə çevrilməsi və bir çox müxtəlif xarakterli məsələlər onu dərindən yaralamışdı. Bu dövrdə Lao Şinin mühüm dünyagörüşə sahib olduğu, ziddiyyətlər içində qaldığı fikirlər- köhnə və yeni arasında dəyər bölgüsü, yüksək vətənpərvərlik hissi, müstəqillik istəyi, yüksək mənəvi bütövlüyü, xalq üçün qurban verməyə hazır olmaq, ruh və mənəvi problemlərə diqqəti artırmaq, dünyaya tənqidi və eyni zamanda mərhəmətli baxış, əslində, onu püxtələşdirdi.

Ədəbiyyat

1. Atife Hellen Sözlər Modem Çin edebiyatının öyküsü, 2019, -256 s.
2. Həbibzadə Elcan Salam, Çin. Bakı: Azərşər, 2007.-180s.
3. Лао Шэ Избранное
http://sd-inform.org/upload/books/Literatura/She/She_Izbrannoe.pdf
4. Родионов А. А. Лао Шэ и проблема национального характера в китайской литературе 20-го века. — СПб.: Роза мира, 2006. — 263 с

LAO SHE'S LIFE AND CREATIVITY SUMMARY

Lao She is one of the most well-known and published authors in China as well as in the world. The Manchurian writer faced various events throughout his life, and political, economic and family problems played an important role in shaping his character. The author, who changed his outlook on life with the May 4 movement, moved away from the language of classical Chinese literature, changed the language of writing and began to write in everyday speech - "baihua". The change in Lao She's worldview also enriched and improved the theme and plot of his works. Turning away from traditional images, Lao She aimed to create a stronger-willed, stronger-looking Chinese who did not want to be a slave.

Although he lived and worked in many European countries and the United States, he always preferred to return to China, the land of conflicting events. Lao She, who shaped literary taste with examples from Western classical literature and history, brought new form and content to Chinese literature. Unlike the traditional novels, "Cats of the City", "Camel Xiangzi" ("Rickshaw"), "Four Generations under One Roof", and "Divorce", which deal with the decay of old ideas, have been published in many countries. In his socio-psychological and sometimes satirical works, he spoke about the collapse of the old society, the hard life and weakness of the Chinese people, and stressed the importance of renewal. In his works, Lao Tzu tried to create a modern image of China and instill it in society. The article pays special attention to these details, the main line of the author's works is analyzed in detail.

Keywords: *modernity, Chinese literature, Lao She, change*

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ЛАО ШЭ

РЕЗЮМЕ

Одним из важнейших писателей китайской литературы этого периода был Лао Шэ, который обогатил китайскую литературу новшествами. Лао Шэ, - один из самых известных и публикуемых авторов как в Китае, так и в мире. На протяжении своей жизни маньчжурский писатель сталкивался с различными событиями, и политические, экономические и семейные проблемы сыграли важную роль в формировании его характера. Автор, изменивший свой взгляд на жизнь движением 4 мая, отошел от языка классической китайской литературы, изменил язык письма и начал писать в повседневной речи - «байхуа». Изменение мировоззрения Лао-цзы также обогатило и улучшило тематику и сюжет его произведений. Отказавшись от традиционных образов, Лао Шэ, стремился создать более волевого и сильного китайца, не желающего быть рабом.

Хотя он жил и работал во многих европейских странах и США, он всегда предпочитал возвращаться на свою родину, Китай, где были конфликты. Лао Шэ, который сформировал литературный вкус на примерах из западной классической литературы и истории, привнес новую форму и содержание в китайскую литературу. В отличие от традиционных романов «Кошки города», «Верблюд Сянцзы», «Четыре поколения под одной крышей» и «Развод», в которых говорится о разложении старых идей, были опубликованы во многих странах. В своих социально-психологических, а иногда и сатирических произведениях он говорил о крахе старого общества, тяжелой жизни и слабости китайского народа и подчеркивал важность обновления. Этим деталям в статье уделяется особое внимание, подробно анализируется основная линия авторских работ. В статье также приводится анализ произведений, принесших лао-ши мировую известность и переведенных на многие языки, и подробно разъясняется позиция автора в китайской литературе.

Ключевые слова: современность, китайская литература, лаосе, перемены.

RƏYÇİ 6 dos. L.Əhmədova

**"FƏRHAD VƏ ŞİRİN" DASTANININ MÜXTƏLİF VERSİYA VƏ VARIANTLARINDA
FƏRHAD, ŞİRİN VƏ XOSROV SURƏTLƏRİ**

Giriş. Aşıqların repertuarında geniş yer tapan, mövzunu yazılı ədəbiyyatdan götürən dastanlarımızdan da biri "Fərhad və Şirin"-dir. XII əsrdən sonralara aid edilən dastanın versiya və variantlarının əksəriyyəti Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeməsindən qaynaqlanmışdır. Bu səbəbdən də dastanın istər süjet xətti, istərsə də obrazlar sistemi üzərində araşdırma apararkən Nizaminin poemasını əsas götürmək məqsədəuyğun olar. Daha çox poema kimi araşdırmalara cəlb olunan bu mövzu "Fərhad və Şirin" dastanı kimi diqqətdən kənarda qalmaqdadır. Yazılı və şifahi ədəbiyyatın sərhədində yer alan bu dastanın versiya və variantlarını araşdırmaq bu baxımdan aktual və vacibdir.

I. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında Fərhad, Xosrov və Şirin

"Xosrov və Şirin" poemasında Xosrov padşah oğlu, Şirin hökmdar nəslindən olan gənc qız, Fərhad isə zəhmətkeş sənətkardır. Nizami yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edən mövzulardan olan əməyin tərənnümü Fərhadın simasında əks olunur. *"Nizaminin əməkçi insanlar içərisindən seçərək böyük məhəbbətlə təsvir etdiyi bu obraz sənətkar viqarı, insan hüsnəri, ləkəsiz mənəviyyat, saf, ulvi bir məhəbbət təcəssümü olub şair tərəfindən bədii yaradıcılığa gətirilən idealları aydınlaşdırır. Nizami mahir bir sənətkar, fədakar aşıq kimi təsvir etdiyi bu qəhrəmanını əsərin əsas obrazı olan Xosrova qarşı qoyur, əsərinin bir yerində bu iki aşıqı qarşılaşdırır"* (Gəncəvi, 2004: 13). Dahi şair bu qarşılaşmada ümdə məsələni göz önünə gətirərək iki əks dünyanı qarşı-qarşıya qoyur. Ustad Nizami sənəti şahlığa qarşı qoyaraq birincisinə üstünlük verir. Qeyd edək ki, ondan sonra bu mövzuda məsnəvi yazanlar şahı sadə zəhmət adamı ilə qarşı-qarşıya qoymağa cürət etməmişlər. Nizami Gəncəvi iki mənəviyyatı üz-üzə qoyaraq duyğusuz tacidarın fonunda eşqin uca mərtəbəsində dayanan Fərhadın ali mərtəbəsini üzə çıxarır. Necə deyərlər, ağ olmasa qaranın, yaxşı olmasa, pisin qədri bilinməz. Fərhad zəkası, mərdliyi, inadı və əzmi ilə Xosrova qalib gəlir. Xosrov bu məğlubiyyətin əvəzini hiylə ilə çıxır.

Poemada Şirinin sevgisi və meyli Xosrovdur, Fərhadı isə sənətkar kimi dəyərləndirir. Burada Fərhad Şirini səssindən, Xosrov isə şəkildən görüb sevir. Şirin də fərqli xarakterə malik olan Xosrova aşıq olur, bununla belə ərköyün padşahın hər dediyi ilə razılaşmır. Xosrovun ərköyünlüyü fonunda Şirinin qadın xarakteri kitab kimi açılır, onun isməti, səbri üzə çıxır.

Poemada Xosrov qarını vasitəsilə Fərhadın ölüm xəbərini çatdırır. Fərhad bu xəbərdən intihar edir. Şirin üçün isə bu ölüm önəm daşmır. Əsərin sonuna qədər Şirini düşündürən məsələ Xosrov və onun hərəkətləridir. Xosrovu sınaqlardan çıxaran Şirin ona ərə getməyə razı olur. Xosrovun Mərvəmdən olan oğlu Şirinə aşıq olduğu üçün atasını öldürür və Şirini onunla evlənməyə məcbur edir. Şirin isə sərt kəsir ki, Xosrov üçün layiqli dəfn mərasimi düzəltmə, evlənməyə razı olacaq. Dəfn zamanı Şirin intihar edir, nəticədə Xosrovla eyni qəbirdə basdırılır. Eyni qəbirdə dəfn edilmək aşıqların bədənlərinin və ruhlarının o biri dünyada birləşməsi anlamına gəlir. Biz məqamı "Leyli və Məcnun" poemasında da görürük.

II. "Fərhad və Şirin" dastanlarının versiya və variantlarında Fərhad, Şirin və Xosrov

"Mürəkkəb inkişaf yolu keçirən, xalq rəvayətlərindən, bəlkə də həyatda baş vermiş hadisələrin qədim və orta səlnameçiləri, şair və mütəfəkkirləri tərəfindən qələmə alınması, işlənilməsindən başlayıb gələn bu süjet XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda üç əsas versiya şəklində yaşamışdır" (Abbasi, 2010: 267). Hər bir versiyada Fərhad, Şirin, Xosrov obrazları spesifik cəhətlərə malikdir.

Bir versiyada Şirinin sevgilisi Xosrovdur, Fərhad isə sevgililəri ayırmağa çalışan xain obraz kimi təsvir edilir. Digər versiyada Şirin Xosrovu sevsə də, onun şiltaqlığı, sevgisinə sadıq olmamağı qarşısını kəsir. Fərhad bu versiyada əsl aşıq obrazındadır. Lakin Şirin onu sevgili kimi qəbul etmir. Saf məhəbbətlə sevən aşıq eşq ilə yanıb-qovrulur, bu yolda məhv olur. Üçüncü versiyada isə Fərhadı həm sevən, həm də sevilən görürük. Burada Xosrov qəsdən və ya bilməyərək sevgililərin qarşısında maneə olur. Son versiyanın iki variantı özünü göstərir: Fərhadın ölümündə Xosrovun heç bir iştirakı yoxdur. Bu versiyalarda daha çox Şirin onun ölümünə kədərlənsə də, özünə qəsd etmir. Digər versiyada Fərhad Xosrovun hiyləsi ilə ölür. Şirin xəbər tutanda özünü öldürür. Bu versiyalarda çox zaman aşıqların qəbri yanaşı olur.

2005-ci ildə çap olunan beş cildlik "Azərbaycan dastanları" adlı toplusunun V cildində "Fərhad və Şirin" dastanında Şirin Şəmistan adlı padşahın qızıdır. Bir gün padşah Bilal adlı bənnanı çağıraraq ona tapşırıq verir:

"Ey bənnə, səni ona görə çağırırmışam ki, mənə başı buluddan, ayağı dəryadan nəm çəkən yeddi mərtəbəli bir imarət tikəsən. Padşahların hökmünü yerinə yetirənlər xələt alırlar, yerinə yetirməyənlər qəzəbinə düşər olurlar" (Azərbaycan dastanları, 2005: 108).

Bənnə Bilal oğlu Fərhadla bu işə başlayır. İlk gün Fərhad ilə Şirin bir-birilərini görərək aşıq olurlar. Fərhadın anası Reyhan xanım, Şirinin anası Mehriban xanım gəncləri fikirlərindən döndərməyə çalışırlar. Nizami Gəncəvinin eyni məzmunlu poemasında dastandan fərqli olaraq, obrazların analarını görmürük. Bu hissə Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərində Leylinin və Məcnunun anaları ilə söhbətlərini xatırladır. Lakin Şirinin anası məsnəvidəki Leylinin anasından daha mülayim və başa düşəndir. Bunu isə dövrün, zamanın tələbləri ilə əlaqələndirə bilərik. Məsələn, Mehriban xanım əvvəlcə qızını danlayır, nəsihət edir. Bu nəsihətdə qızının halına yanan ananın əxlaqi görüşləri əks olunmuşdur. Leylinin anası isə daha sərt münasibəti ilə seçilir. Leylinin anası bu hərəkəti əxlaqsızlıq, qıza araşmayan hərəkət kimi qiymətləndirir. Mehriban xanım isə qızını başa düşməyə çalışır, lakin öz həyat yoldaşından ehtiyat edir, bu söhbətin ona çatmasını istəmir.

Dastanın bu versiyasında əks olunan Fərhad ilə Şirinin görüş səhnəsi də öz fərqliliyi ilə seçilir. Gənclərin gizlincə görüşləri fonunda Fərhadın comərtliyi, Şirinin nazı, qəmzəsi, bəzən aşıqının sözündən inciməsi təsvir edilmişdir. Fərhad həm də

⁵³ BDU-nun doktorantı . gurbanaynura@gmail.com

aşıqdır, sözünü Şirinə sazla çatdırır. Məhəbbət dastanları üçün spesifik olan bu cəhət onu məsnəvi qəhrəmanından fərqləndirir. Məsnəvidən fərqli olaraq, dastanda Şirinin Badam adlı əmisi qızı var. Badam Şirinin xainliyini çəkərək Şəmistan padşaha qızının Fərhadla eşq yaşadığını çatdırır. Şəmistan padşah qıza evdən çıxma qadağası qoyur. Şəmistan padşahın şəkərli bulağın qarşısını kəsən Büysütun dağı yaran usta axtardığını eşidən Fərhad bu fürsəti dəyərləndirərək işi öz öhdəsinə götürür və əvəzində Şirini istəyir. Fərhad dağı dələrək şirin sulu bulağı padşahın qapısına qədər gətirir. Lakin şah yenə onun qarşısına şərt qoyur ki, imarət tiksə, qızı ona verəcək. Fərhad cani-könüldən bu işə başlayır, həvəslə imarət tikməyə başlayır. Bu zaman Həməzə adlı padşahın oğlu Xosrov Şirini istədiyini atasına söyləyir və elçi gedirlər. Şəmistan padşah qızının Fərhadla qismət olmaması üçün bu elçiləri geri çevirmir. Fərhadın ata-anası oğullarının həsrəti ilə gəlib imarət tikilən yerə çıxırlar və and-aman edirlər ki, evə qayıtsın. Bu səhnə "Leyli və Məcnun" poeməsindəki Məcnunun valideynlərinin aşiqin səhradan evə gətirilməsi üçün etdikləri cəhdləri xatırladır. Şirinin Xosrova zorla əvə verilməsi səhnəsi də Leylinin İbn Salamla evlənməsini xatırladır. Şirin Xosrovu zəhərli xəncərlə təhdid edir. Xosrov qarının vasitəsilə Fərhadı intihara sürükləyir. Fərhadın ölümünü eşidən Şirin həmin yerə gedərək zəhərli xəncərlə özünü öldürür. "Xosrov və Şirin" əsərinin sonunda Xosrovun ölümünə dözməyən Şirinin intiharı ilə səsləşən bu səhnədə cüt qəbir epizodu var ki, bu da "Leyli və Məcnun" poeməsini xatırladır.

Dastanın ağızdan-ağza gəzən digər versiyasında isə Şirin Məhinbanunun bacısıdır. Məhinbanu Şirin üçün Fərhadla qəsr tikdirir. Fərhad işləyərkən Şirini görür və bir könüldən min könülə ona aşiq olur. Məhinbanunun da Fərhadla könül olduğu üçün bu eşqə qarşı çıxır. Fərhad təsadüfən Hörmüz adlı bir şahla qarşılaşır və ona dərini açır. Hörmüz şah Fərhadla Şirini istəmək üçün Məhinbanunun yanına elçiliyə gedir və rədd cavabı aldıqda savaşa başlayır. Məhinbanu məğlub olaraq qaçır. Döyüş zamanı Hörmüzün oğlu da Şirinə aşiq olduğu üçün şah Fərhadla görüşməsi çətin olan bir tapşırıq verir, lakin Fərhad bu işin öhdəsindən layiqincə gəlir. Hörmüz şah ələcsiz qalaraq bir qarı ilə Şirinin ölüm xəbərini ona çatdırır. Bu variantda da sondakı hadisələr oxşardır. Deyilənlərə görə, bu iki qəbirdə hər yaz qırmızı və ağ gül açır, lakin bu iki gülün ortasında bir tikan da bitir. Poemada Nizami Gəncəvi aşıqların öldükdən sonra bədən və ruhlarının birləşdiyini yazır:

"Qovuşdu tənə tən, yetdi cana can,

Aradan yox oldu işgəncə, hicran (Gəncəvi, 2004: 453).

Dastanın bir çox versiyalarında aşıqların qəbirləri, onları rəmzləşdirən güllər arasında qaratıkan bitir. Bu isə aşıqlar arasındakı daimi maneəni göstərir.

Amasiya variantında isə Fərhadın yanına qarını göndərən Məhinbanu olur. Fərhad Şirinin ölüm xəbərini eşidərək külüngü göyə atır və onun ağırlığının altında qalaraq ölür. Şirin də Fərhadın ölüm xəbərini eşidərək qayalığa gəlir və özünü hündürlükdən atır. Dastanın İran variantında da sonluq eynidir. Fərqli cəhəti odur ki, Şirin Məhinbanunun qardaşı qızıdır. O, Fərhadla Şirinin ölüm xəbərini dayəsi ilə göndərir. Hər iki versiyada da "Xosrov və Şirin" poeməsindəki Məhinbanu müdrikiyini, Şirinə olan nəvaziş və sevgisini görmürük.

Dastanın əksər versiyalarında Fərhad ilə Şirin bir-birlərini görüb sevir. Nizaminin poeməsində isə Fərhad ilə Şirin pərdə arxasından danışır. Bunu həm dövrlərin qayda-qanunları ilə əlaqələndirə bilərik, həm də yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, dastan həm də söyləyicilərin improvizələri ilə bağlamaq mümkündür.

Nəticə. Araşdırmamızın nəticəsi olaraq bu qənaətə gəldik ki, "Fərhad və Şirin" dastanının versiya və variantlarında məzmun, süjet xətti fərqli olduğu kimi, obrazlar da xarakterlərinə görə müxtəlifdir. Qənaətlərimizi ümumiləşdirərək qeyd etməliyik:

1. Dastanın versiya və variantlarında Nizami Gəncəvinin poeməsində olduğu kimi Fərhadı sənətkar kimi görürük.
2. Dastanın sonluğunda Fərhadın canına hiylə yolu ilə qəsd edilir.
3. Dastanın əksər versiyalarında Şirin Fərhadın ölümünə dözməyərək zəhərli xəncər ilə və ya dağdan atılaraq intihar edir.
4. Fərhad və Şirinin eşqinə mane olanlar sırasında bibi və ya bacı rolunda Məhinbanunu, Xosrovu, Hörmüz şahı, Şirinin atasın rolunda Şəmistan padşahı görə bilərik.
5. Fərhadla Şirinin ölüm xəbərini qarı və ya dayə çatdırır.
6. Dastanın bəzi versiyalarındakı epizodlarda "Leyli və Məcnun" poeması ilə səsləşməni duymaq olur.
7. Dastanın versiyalarında poema üçün səciyyəvi olmayan obrazlara (məsələn, Fərhadın, Şirinin valideynləri) rast gəlirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abbash İ. Folklorşünaslıq axtarışları. İki cild. II cild. Bakı: Nurlan, 2010, 344 s.
2. Azərbaycan dastanları. Beş cild. V cild. Bakı: Lider, 2005, 344 s.
3. Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə: Elm, 2021, 130 s.
4. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.
5. İbrahimov S. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı. Bakı: MBM, 2014, 304 s.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Fərhad, Şirin, Xosrov, dastan

Ключевые слова: Низами Гянджави, Фархад, Ширин, Хосров, дастан

Key words: Nizami Gancavi, Farhad, Shirin, Khosrov, epic

"FƏRHAD VƏ ŞİRİN" DASTANININ MÜXTƏLİF VERSİYA VƏ VARIANTLARINDA

FƏRHAD, ŞİRİN VƏ XOSROV SURƏTLƏRİ

Xülasə

"Xosrov və Şirin" poeması Nizami Gəncəvidən sonrakı ədəbi mühitə, eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatına bəhrəsini vermiş, onlarla şairlər bu əsərə nəzirələr yazmışlar. Bu mövzu eyni zamanda müxtəlif Şərq ölkələrinin folklorunda dastanlaşmışdır.

Məqalədə Şərq folkloru üçün səciyyəvi olan "Fərhad və Şirin" əsərinin müxtəlif versiya və variantlarına nəzər salınmışdır. Burada "Fərhad və Şirin" dastanının versiya və variantlarının məzmunları təhlil edilərək Fərhad, Şirin, Xosrov araşdırmaya cəlb edilmişdir. Hər bir versiya və variantların Fərhad, Şirin, Xosrov surətləri spesifik cəhətlərə malikdir. Birinci versiyada Şirinin sevgilisi Xosrovdur, Fərhad isə sevgililəri ayırmağa çalışan xain obraz kimi təsvir edilir. İkinci versiyada Şirin Xosrovu sevsə də, Xosrovun onunla nikahsız əlaqəyə girmə cəhdinə etiraz edir. Fərhad bu versiyada əsl aşiq obrazında olsa, Şirinin sevgisini qazana bilmir. Üçüncü versiyada isə Fərhadı həm sevən, həm də sevilən görürük. Burada Xosrov qəsdən və ya bilməyərək sevgililərin qarşısında maneə olur. Bəzi versiyalarda Şirin Fərhadın intihar xəbəri ilə canına qəsd edir. Bəzi versiyalarda isə Şirin bu xəbərə üzüntü keçirməklə kifayətlənir.

Dastanın əksər versiya və variantlarında Fərhad sənətkardır. O, bacarıqlı olmaqla yanaşı, həm də zəhmətkeş, mərd obraz, sözündən dönməyən aşıqdır. Şirin isə hökmdar nəslindən olan gənc qızıdır və Fərhada olan eşqinə sona qədər sadıq qalır. Xosrov dastanda aşıqların sevgilərinə maneə olan bir obraz kimi təsvir edilmişdir. Bundan başqa, aşıqların qarşısında böyük sədd olan digər obrazlar da - Məhinbanu, Hörmüz şah, Şəmistan şah və başqaları var. Dastanda poema üçün səciyyəvi olmayan surətlərə rast gəlirik: Fərhadın, Şirinin valideynləri, Şirinin əmisi qızı və s. Məqalədə bu obrazlar da təhlilə cəlb olunmuşdur.

ФАРХАДА, ШИРИНА И ХОСРОВА В РАЗНЫХ ВЕРСИЯХ И ВАРИАНТАХ ПОЭМЫ "ФАРХАД И ШИРИН"

Резюме

Поэма "Хосров и Ширин" дала плоды в литературную среду после Низами Гянджави и в то же время в устное народное творчество и десятки поэтов написали к этой поэме назирю. Эта поэма также была эпосом в фольклоре различных стран.

В статье рассмотрены различные версии и варианты произведения "Фархад и Ширин" характерные для восточного фольклора. Здесь анализируя версии и варианты эпоса "Фархад и Ширин" Фархад, Ширин, Хосров были вовлечены к исследованию. В каждой версии и вариантах Фархад, Ширин, Хосров обладают специфическими особенностями. В первой версии Хосров возлюбленный Ширин, а Фархад изображен в образе предателя пытающийся различить влюбленных. Во второй версии несмотря на любовь к Хосрову Ширин возражает против попытки Хосрова вступить с ней небрежные отношения. Хотя Фархад в этой версии представляется в образе настоящего влюбленного он не может завоевать любовь Ширин. А в третьей версии мы видим Фархада и любящим и любимым. Здесь Хосров намеренно или неосознанно становится преградой перед влюбленными. В некоторых версиях Ширин наложила на себя руки услышав известие о самоубийстве Фархада. А других вариантах Ширин ограничивается огорчением от этой новости. В большинстве версий и вариантов эпоса Фархад был ремесленником. Помимо способного и трудолюбивого он храбрый и не отступающий влюбленный. А Ширин молодая девушка из рода правителей и до конца остается верной своей любви к Фархаду. Хосров изображен в эпосе как образ препятствующий любви возлюбленный. Помимо этого есть и другие образы которые являются большим препятствием перед возлюбленным: такие как Мехинбану, Хормуз Шах, Шамистан Шах и другие. В эпосе встречаем персонажей нехарактерные для поэмы: родители Фархада и Ширин, двоюродная сестра Ширин. В статье эти образы также были привлечены к анализу.

FARHAD, SHIRIN AND KHOSROV IN DIFFERENT VERSIONS AND VARIANTS OF "FARHAD AND SHIRIN" EPIC

Summary

"Khosrov and Shirin" made a contribution in the atmosphere of literature after Nizami Gancavi, at the same time in folklore, tens of poets have written (nezireler) poems based on it. As well this topic has become epics in the folklore of various eastern countries.

Different versions and variants of "Farhad and Shirin" which is specific for Eastern folklore are taken into account in the article. Variety of versions and variants of the content of "Farhad and Shirin" epic were investigated and Farhad, Shirin, Khosrov are attracted into explorations. In each variants and versions Farhad, Khosrov and Shirin have specific features. In the first variant Shirin's partner (lover) is Khosrov and Farhad is a sinister person who tries to separate them. In the second version Shirin loves Khosrov but she protests the desire of Khosrov about having a relationship without marriage. Farhad is a real lover in this version but he can not gain Shirin's love. In the third version we see Farhad as a person who both loves and is loved. here Khosrov hinders them deliberately or purposeless. In some versions Shirin end her life with the suicide news of Farhad. In some others Shirin just feels sad for it.

In many versions of the epic Farhad is a craftsman. Besides being skillfull he is also a hardworking, onest man and a lover who keeps his promise. Shirin is a young girl from them emperor generation and she is loyal to her love until the end. Khosrov is illustrated as a person who hinders lovers. Moreover there are some other characters who are obstacles against lovers- Mehınbanu, Hormuz shah, Shamistan shah Farhad's and Shirin's parents, Shirins cousin and so on. These characters are also attracted to the investigation in this article.

Ramil Əkbər oğlu Bayramov⁵⁴

ALMANİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Zənginliyi və mükəmməlliyi ilə bəşəri dillər arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən türk dilləri dünyanın əksər ölkələrində araşdırma obyektinə olmuşdur. Belə ölkələrdən biri də Almaniya. Tarixdən də bəlli olduğu kimi, alman xalqı ilə türk xalqı arasındakı əlaqələr çox qədimdir. Belə ki, hələ tarixdə baş vermiş xaç yürüşləri və digər müharibələrin iştirakçısı olmuş alman əsgərlərinin qeydlərində türk xalqı barədə bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, elə 1835-1839-cu illər arasında Osmanlı ordusunda hərbi müəllim kimi xidmət göstərən Helmut Fon Moltke bu dövrdə Anadolunun bir çox yerini tanımaq və görmək imkanı qazanmışdır. Moltkenin Türkiyə ilə bağlı yazdığı məktublar çox önəmli mənbə hesab edilir.

Qeyd edək ki, türklərin keşməkeşli bir tarixi olub, Çin sərhədlərindən Avropaya qədər türklər imperiya yaradaraq, bu əraziləri vahid şəkildə idarə etmişdilər. Buna görə də tarixən digər xalqlar türklərlə, onların həyat tərz, məişəti, mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı ilə maraqlanmışlar. Beləcə, əldə olunan ilkin məlumatların bazasında sonradan türkoloji institutlar və ya araşdırma mərkəzləri formalaşmışdır. Dünyada aparılan türkoloji tədqiqatlar baxımından Almaniya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, almanlar elmi fəaliyyət və tədqiqat məqsədi ilə türklərlə - Türkiyə ilə XVI yüzillikdən maraqlanmağa başlamışdılar. Hələ 1562-ci ildə Vilhelm Holzmanın şagirdi olan alman tarixçisi və dilçisi İohan Lenklavius 1572-1576-cı illərdə Heydelberq Universitetində Mişel Qulkas və Konstantin Manassesin xronikalarını alman dilinə tərcümə, Zosimosun "Roma tarixi" əsərini isə çap etmişdir.

Almanların türklərə və türk dillərinə marağının yaranması iqtisadi, siyasi və hərbi səbəblərlə bağlı olmuşdur. Türklər və almanlar arasında əlaqələr XVIII əsrdən başlamış, xüsusilə, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətlə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələr XVIII əsrdəki dostluq və ticarət sövdələşmələri ilə ortaya çıxmışdır. Almaniya, xüsusən, paytaxt Berlində akademik türkoloji araşdırmalar 1838-ci ildən etibarən başlamışdır. Digər şəhərlərdə də sistemli olsa da, Altay dilləri ilə yanaşı əsasən türk, bəzən də digər türk dilləri tədqiq və tədris olunurdu. Bu mərhələdə Vilhelm Şott, Fridrix Vilhelm türk dillərini araşdırmışdır. Türk dili Araşdırmaları Mərkəzində aparılan bu ilk tədqiqatlar daha sonra həmin universitetin Şərq Elmləri İnstitutunda davam etdirilmişdir.

Bilindi ki, italyan əsilli Flippo Argentinin 1533-cü ildə yazdığı "Türkcə danışmaq qaydaları və isim, feil lüğəti" əsəri Avropada nəşr edilən ilk türk qrammatikasıdır. Türkologiyanın Almaniyaadakı ilk qrammatik əsəri isə 1612-ci ildə Hieronim Miqiza tərəfindən yazılan "Türk dilinin əsasları" adlı əsəridir. H.Miqiza bu əsəri yazarkən bir sıra dil, tarix qaynaqlarından o cümlədən, italyanca-türkcə lüğətindəki sözlərdən faydalanmışdır. H.Miqizanın birinci kitabında əski yazı və türkcə tələffüz əsas götürülmüşdür. Miqiza ikinci kitabında qrammatika ilə maraqlanır. Üçüncü kitabda isə 220 ədəd atalar sözləri vardır. H.Miqizanın dördüncü kitabı olan "Latınca-türkcə/türkcə-latınca lüğət"ində 2500 türkcə söz mövcuddur.

Almaniya akademik türkoloji tədqiqatların əsasını qoyan türkoloqlardan biri kimi Henrix Yulius fon Klaprotu da götürmək olar. Klaprot dil, tarix, etnoqrafiya və coğrafiya ilə maraqlanmış, xüsusilə, Peterburq Elmlər Akademiyası tərəfindən Rusiyaya dəvət olunandan sonra Sibir və Qafqazda araşdırma aparmaq imkanı əldə etmişdir. Türk, çin, gürcü, erməni, moğol dilləri üzərində də araşdırmalar aparmış, çuvaş dili ilə də maraqlanmış və çuvaş dilinin türk dili olduğunu da ortaya qoymuşdur. "Asia Polyglotta" adlı əsərində isə başqırd, qazax, qırğız, yakut dilləri ilə bağlı məlumatlar vermişdir.

Uyğur dilinin tədqiqi ilə bağlı Almaniya bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə Albert Fon Le Kokun adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. O, uyğur dili üzərində tədqiqat aparmış məşhur alman türkoloqudur və o, 1904-1905 və 1913-1914-cü illərdə təşkil olunmuş Turfan səfərlərinə başçılıq etmiş, qazıntılar və araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş materialları Berlində gətirmişdir. Bu səfərlərdən əldə edilmiş digər yazılar da Le Kok tərəfindən araşdırılmışdır. Bu yazıların və tədqiqatların nəticəsi uyğur dilinin inkişafına təsir etmişdir.

Almaniya türkologiyasının qurucularından biri də Vilhelm Şottdur. F.Zeynalov V.Şottun coğrafi əlamətlər əsasında türk dillərini iyirmi bir qrupa böldüyünü belə qeyd edir:

1) yakutlar; 2) çuvaşlar; 3) Cənubi Sibir türkləri; 4) Abakan türkləri; 5) Çulum türkləri; 6) Şimali Altay türkləri; 7) Xalis Altay türkləri; 8) Monqolustanın qərbindəki türklər; 9) İrtiş və Tobol türkləri; 10) Qara qırğızlar; 11) Qazax-qırğızlar; 12) Şərqi Türkistan Türkləri; 13) Qərbi Türkistan türkləri; 14) Volqaboyu türkləri; 15) Şimali Qafqaz türkləri; 16) Qərb türkləri; 17) Kırım türkləri; 18) Litva Karaimləri; 19) qaqauzlar; 20) Balkan türkləri; 21) Suriya və İraq türkləri (2, s. 63). Burada qeyd edək ki, türk dillərinin təsnifləşdirilməsi prinsipi etnik-geneoloji, tarixi və burada diqqətimizi çəkən coğrafi prinsip diqqətdə saxlanmalıdır. V.Şottun mövcud bölgüsündə isə əsasən etnik və coğrafi amil əsas götürülmüşdür.

"N.Poppe V.Şottun xidmətlərindən danışarkən qeyd edir ki, o, Altay dilləri ailəsi üçün son dərəcə səciyyəvi olan r~z və l~ş səs uyğunluqlarını tamamilə düzgün müəyyənləşdirmiş, bəzi Altay dillərinin, məsələn, çuvaş dilinin yerini tamamilə doğru təyin etmiş, bu dilin türk dili (yəni türksistemli dil) olduğunu göstərmişdi.

⁵⁴ *Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. rbayramov924@gmail.com*

V.Şott Ural-Altay dillərinin lüğət tərkibindəki və morfoloji quruluşundakı uyğun xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır. V.Şott fin-üqor dillərini qohumluq əlaqələrinə görə, fin və yaxud «çud» ailəsinə mənsub etmiş, “tatar” adı altında birləşmiş türk, monqol və tunqus dillərini onlara qarşı qoymuşdur” (1, s. 20).

Hindoloq və türkololoq olaraq tanınan Otto fon Bötling türkologiya sahəsində yakut dilinin ilk elmi qrammatikasını hazırlamışdır. Bu tədqiqatda yakut dilinin türk dilləri arasında xüsusi bir yer tutduğu təsdiq olunmuşdur. Bu əsər bu gün də öz dəyərini itirməmişdir.

Həyatının böyük bir hissəsini Rusiyada keçirmiş almaniyalı türkololoq Vilhelm Radlov (1837-1918) da türkologiya sahəsində sanballı əsər və fikirləri ilə tanınan alimlərdəndir. Fridrix Vilhelm Radlov 5 yanvar 1837-ci ildə Prussiya krallığının Brandenburq əyalətinin Berlin şəhərində anadan olmuşdu. Ailənin yeganə övladı idi. Gimnaziyanı qurtardıqdan sonra 1854-cü ildə Berlin Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuş, əvvəlcə teologiya ilə, sonra tarixi-müqayisəli dilçiliklə maraqlanmış, F.Boppun mühazirələrini dinləmişdi. İki semestr Qall universitetində A.F.Pottun mühazirələrini dinləmiş, şərqşünaslıqla maraqlanmış Ritterin tələbəsi olmuş, X.Şteyntal və V.Şottun dərslərini dinləmişdi. Bu vaxtdan onda Ural, Altay dillərinə maraq oyanmış, ora getmək üçün rus dilini öyrənməyə başlamışdı.

Radlov 1858-ci ilin may ayının 20-də Yen Universitetində “Dinin Asiya xalqlarına təsiri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Peterburqda o diplomat P.K.Meyendorfla görüşür, Meyendorf ona Barnaul Dağ məktəbində alman və latın dilləri üzrə müəllimlik etməyi tövsiyə edir. O, 11 may 1859-cu ildə Rusiyaya sədaqət andı içərək hələ Almaniyada ikən nişanlandığı Paulina Avqustina Fromm adlı qızı da özü ilə oraya aparır. Bu vaxtdan etibarən o adını dəyişir və Vasili Vasilyeviç Radlov adlanmağa başlayır.

1860-1861-ci illərdə Radlov Altayda türk dilini öyrənməyə başlayır, xeyli dil və folklor materialı toplayır. Bu illərdə o, Altay və orta Asiyada zəngin material yığıb Peterburqa qayıdır, ezamiyyətinin vaxtının uzadılması üçün icazə alır. Bundan sonra o altayların teleut və şorların, tuvinlərin, qazax və qırğızların, abakan tatarları və xakasların folklor və dil materiallarını toplayır. 1866-cı ildən onun on cildlik “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri” adlı məşhur əsərinin I cildi nəşr olunur. Daha sonra 1868-ci ildə onun II, 1870-ci ildə III cildi nəşr olunur. 1896-cı ilədək həmin çoxcildliyin daha 4 cildi nəşr olunur. Bu nəşrlər o dövr üçün böyük elmi-ədəbi yenilik sayılırdı.

1870-ci ildə o, qazaxların “Aqbalı” folklor nümunəsini toplayıb nəşr etdirir. Bunlarla kifayətlənməyən Radlov 1863-1869-cu illərdə altay, Barabın-Qırğız çöllərində, Orta Asiyanın müxtəlif ərazilərində 150-dən çox kurqanda arxeoloji qazıntı aparmış, Altay və Qərbi Sibir türklərinin folklor, etnoqrafiyası, müqayisəli dilçiliyi üzrə qiymətli materiallar toplayıb, universal türkololoq və arxeoloq kimi elmi nüfuz sahibi olmuşdu. 1871-ci ildə Peterburqa qayıdarkən Kazanda dayanan Radlov gözlənmədən Rusiyanın təhsil naziri D.A.Tolstoydan həmin dairənin təhsili üzrə inspektor vəzifəsinə təklif alır. Aradakı kiçik fasilədən istifadə edərək Berlində, valideynləri ilə görüşmək üçün gedir. 1872-ci ildən Kazan təhsil dairəsində xidməti işinə başlayan Radlov 1884-cü ilədək bu vəzifədə işləyir. Bu ildə Kazan universitetinin professoru N.İ.İlmski İmperator Akademiyasında onun üçün nəzərdə tutulmuş akademik yerinə Radlovun namizədliyini irəli sürür. 1884-cü il noyabrın 7-də İmperator Akademiyasının akademiki seçilir. Tezliklə o, Asiya muzeyinin direktoru vəzifəsinə təyin edilir. 1890-cı ilədək həmin vəzifədə işləyir.

1886-cı ildə Radlov Krıma gedir, 1887-ci ildə Litva və Volina gedib karaimlərin dilini tədqiq edir. Məhz Radlovun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında Monqolustana ekspedisiya təşkil olunur. Onun və Danimarka alimi Tomsonun iştirakı ilə Orxon yazılarının, tonyukuk abidəsinin şifrləri - yazıları oxunur, 1893-cü ildə bu barədə elmi ictimaiyyətə məlumat verilir. Bir ildən sonra o daha 40 Orxon abidəsinin tərcüməsini nəşr etdirir.

1898-ci ildə Radlov D.A.Klemen-Sevin rəhbərliyi altında uyğur ekspedisiyasını təşkil edərək qədim uyğur abidələrinin yazısını oxuyur, bu barədə xeyli elmi material nəşr etdirir.

1894-cü ildə akademik L.İ.Şrenk vəfat edir. İmperiya Akademiyasının prezidenti Böyük Knyaz Konstantin Kostantinoviçin rəhbərliyi ilə keçirilən iclasda V.Radlov Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin direktoru seçilir. O, ətrafına B.F.Adler, L.Y.Şternberq, S.M. Şirokoqorov kimi dünya şöhrətli mütəxəssisləri toplayır. Peterburqun 200 illik yubileyi ilə bağlı muzeyə I Böyük Pyotrun adı verilir. Radlovun xahişi ilə çar II Nikolay muzeyə gəlib onun zəngin eksponatları ilə tanış olur. Radlov Muzeyin nəşr orqanını təsis edir. Ölümünə qədər Radlov Muzeyin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, mənalı ömrünü bu işə həsr etmişdi. Böyük alim 1918-ci il may ayının 12-də vəfat etmişdir (3).

“Uyğur dili” adlı əsəri ilə tanınmış Fredrix Vilhelm Karl Müller türkologiya elminin uyğurologiya qolunun qurucusu hesab olunur. Mani əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnləri də nəşr etdirən Müller uyğur dilinin öyrənilməsində çox böyük rolu olan türkololoqlardandır.

Max Müller “Heç bir dilin izah edə bilmədiyi amma bir çox kəlimələr vasitəsilə anlatmağa çalışdığı mənə incəliklərini türk dilində tək bir sözlə izah oluna bilər” deyən bir alman türkololoqudur. [4, s. 34]. Müller türk dilini araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, türk dili bu dildə danışanları dinləmək bu dili öyrənmək niyyətində olmayanlar üçün belə həqiqi bir zövqdür. Müllərə görə, xarici dil olaraq türk dilini öyrənmək o qədər də çətin deyildir, çünki bu dilin qrammatikası sadə və başadüşüləndir.

Leypsiqdə fəaliyyət göstərən türkololoqlardan biri Riçard Hartmandır. O dövrdə yeni qurulmuş Cənub-Şərqi Avropa və İslam İnstitutunda fəaliyyət göstərən və əsl ixtisası islam mədəniyyəti tarixi olan Hartman türkcənin İslam mədəniyyəti tarixindəki önəmini anlayaraq Leypsiqdəki dərslərini daha çox türk dili üzərində qurmuşdur.

Vilhelm Banq əski türkcə ilə əlaqəli çox önəmli əsərlər yazmışdır. Vilhelm Banq uyğur türkcəsi ilə türk ləhcə və dialektlərini qarşılaşdırmış və müqayisə etmişdir. Onun J.Markvart ilə birlikdə yazdığı “Şərqi türk ləhcəsi araşdırmaları” adlı

əsəri və "Turfan-Texte"də dərc etdirdiyi mətnlər olduqca əhəmiyyətli. Onun türkologiyaya yönəlməsi ilə, xüsusilə, əski uyğur türkcəsi və türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə maraq artmışdır. Onun yaratdığı məktəb sayəsində əski uyğur türkcəsi araşdırmaları bugünkü səviyyəyə gəlmişdir.

Vilhelm Fidirix Karl Gise Qrefsvold Univerisitetində ilahiyyat və şərq filologiyası üzrə təhsil almışdır. 1899-cu ildən etibarən İstanbul Alman liseyində müəllimlik edən Gise daha sonra Berlin Şərq dilləri seminarında işləməyə başladı. Teodor Nöldekin təkidi ilə türk dilləri sahəsində araşdırmalar aparmağa başlayan Gise nəşr etdirdiyi əsərləri ilə türkologiyaya çox böyük xidmətlər göstərmişdir. O, daha çox erkən dövr Osmanlı tarixi və qaynaqları üzərində araşdırmalar aparmışdır.

Gerhard Dörfer türkologiyada çox önəmli əsərlər müəllifi olan bir türkoloqdur. Dörfer xalqlar və xalac dili üzərində də tədqiqatlar aparmış və bu dili müstəqil arxaik oğuz dili hesab edir. O, xalqlardan topladığı materialları da nəşr etdirmişdir. Dörfer altay dilləri, türk-monqol dil əlaqələri və türk dilindəki fonetik problemlər, eyni zamanda, əski türk şeirinin struktur özəllikləri ilə bağlı çox önəmli tədqiqatlar aparmışdır.

Türk dillərinin təsnifinə dair öz xüsusi yanaşması olan G.Dörfer türk dillərini yeddi qrupa ayırmışdır: 1) çuvaş dili; 2) yakut dili; 3) oğuz qrupu dilləri; 4) qıpcaq qrupu dilləri; 5) uyğur qrupu dilləri; 6) Cənubi Sibir türk dilləri qrupu; 7) Xalac qrupu [2, s. 68-69]. Bunlardan başqa, G.Dörferin Azərbaycan dilinin dialektlərinin də bölgüsünü aparmışdır. Əgər bizim öz tədqiqatçılarımız Azərbaycanın dialekt bölgüsünü yalnız hazırkı Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşdırsa da, məhz Dörfer belə bir bölgü apararaq, əvvəlki bütöv Azərbaycanın dialekt təsnifini vermişdir. Bu çox tədqiqatçıyaq bir işdir. Dörfer həmin bölgüdə təkcə indiki ilə məhdudlaşmır və Cənubi Azərbaycan, İraq, Gürcüstan, Rusiya (Dərbənd) və sair ərazilərdə yaşayan, əvvəlki bütöv Azərbaycanın tərkib hissələri olan arealları da nəzərə almışdır.

Horst Vilfrid Brands Almaniya türkologiyasının inkişafında xüsusi rolu olan türkoloqlardandır. Frankfurt türkologiyasının inkişafında rolu olan Brands, xüsusilə, Azərbaycan dili və türk dilləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.

Almaniyada Meynz Univerisitetində fəaliyyət göstərmiş və İsveç mənşəli türkoloq professor Lars Cohanson Almaniya türkologiyasının inkişafında mühüm rol oynayan alimlərdən biri sayılır. Apardığı elmi tədqiqatlarla yanaşı, nəşr etdirdiyi "Türkologiya" və "Türk dilləri" adlı jurnallar türkologiyasının önəmli yayınlarındandır. L.Cohanson daha çox linqvistik problemlər üzərində tədqiqatlar aparmışdır.

Türk dili və ədəbiyyatının ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqatlar aparmış Siqrid Klaynmayklın (S.Kleinmichel) araşdırmaları əski Anadolu, özbək, qazax və qırğız dillərinin quruluşlarının müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə təşkil edir.

Əski türk dilinin tədqiq edilməsində böyük rol oynayan və Frankfurt Univerisitetində fəaliyyət göstərən Marsel Erdalın çox önəmli tədqiqat işləri vardır. Onun araşdırmaları, xüsusilə, əski türkcədəki sözlərin strukturu mövzusunda aparılmış ən yaxşı tədqiqatlardandır. M.Erdal bu tədqiqatlarında türk runik əlifbasıyla yazılmış kitabələr, uyğur türkcəsi və qaraxanlı türkcəsində olan şəkilçiləri ətraflı bir şəkildə incələmişdir. Onun "Qədim türk dilinin qrammatikası" əsəri isə A.Qabaindən sonra hazırlanmış ən əhəmiyyətli əski türkcə qrammatikasıdır. M.Erdalın bu araşdırması A.Qabaindən sonra uyğur dili mətnlərindəki yeni məlumatları özündə əks etdirməsi ilə yanaşı, bu məlumatları yeni linqvistik metodlarla işləməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əski türkcə mətnlərinin tarixi sənədlərə qeyd olunması mövzusunda hazırladığı məqalə də bu yöndə əhəmiyyətli fikirlərin əks olunduğu bir araşdırmaadır.

Bunlarla yanaşı, Almaniya Karl Henrix Menqesin türk-slavyan dil əlaqələri və Sibir türk dilləri haqqında; Bamberq Univerisitetinin Türkologiya şöbəsinin professoru Semih Tezcanın türk dillərinin leksikologiyası, etimologiyası, əski türk dili, əski Anadolu türkcəsi haqqında; professor Hans Jürqen Kornrumpfun türk dillərinin leksikoqrafiyası (türkcə-almanca, almanca-türkcə lüğətlərin hazırlanması) haqqında; Münhen Univerisitetində fəaliyyət göstərən Özgür Savaşçının lüğətçiliklə yanaşı, türk dillərinin linqvistik strukturu və onun tədrisi ilə bağlı; Frankfurt Türkologiya İnstitutunda fəaliyyət göstərən Mark Kirçnerin qazax dili, Martin Lüter Univerisitetində çalışan Yakob Taubenin Altay dilləri, Cens Vilkensin uyğur dili, Hamburq Univerisitetində çalışan türk alimlərdən biri Qorqud Buğdayın Azərbaycan dili və Osmanlı türkcəsi ilə bağlı araşdırmaları bu sahədə maraq doğuran qiymətli əsərlər hesab olunur. Həmçinin Q.Buğdayın hazırladığı Osmanlı türkcəsi haqqındakı əsər, xüsusilə, bu türkcəni öyrənmək istəyənlər üçün vacib qaynaq sayıla bilər.

1920-ci ildən etibarən Berlində aparılan türkoloji araşdırmalara Villi Banq-Kauf (Villy Bang-Kauf) olduqca mühüm təsir göstərmişdir. Berlin Univerisitetində fəaliyyət göstərən Banq-Kauf türkoloji araşdırmalara beynəlxalq səciyyə qazandırmış və Almaniya Qunnar Karrinq (Gunnar Jarring), Səadət Çağatay, R.Rahmeti, Sadettin Buluç məşhur türkoloq-mütəxəssislər də yetişdirmişdir.

II Dünya müharibəsindən sonra da Berlində türkoloji araşdırmalar davam etmişdir. 1946-cı ildə keçmiş Berlin Univerisiteti Humbolt Univerisiteti adıyla yenidən açılmış və burada türk dili dərsləri yenidən tədris olunmağa başlandı. Bu unversitetdəki türkoloji tədqiqatlarda Riçard Hartman (Richard Hartmann) və Heynz Geskenin (Heinz Giesecke) rolu çox böyük olmuşdur. Anna Mariya Fon Qaben qədim türk dilləri üzrə apardığı elmi araşdırmalarını uzun müddət davam etdirmiş, qədim türk və özbək dillərinə həsr olunmuş çox qiymətli əsərlər yazmışdır [2, s. 87].

Uyğur türklərindən olan Ablet Semet isə müasir türk dilləri, əski türk dili və ədəbiyyatı, uyğurca, türkcə-çincə-monqolca dil əlaqələri, Çindəki türk xalqlarının dil, tarix və mədəniyyəti, həmçinin buradakı əski türkcə araşdırmaları haqqında geniş tədqiqatlar aparmışdır.

1954-cü ildə Azərbaycanda anadan olan Nemət Rəhməti Hamburqda islam elmləri, iranşünaslıq və türkologiya ixtisası üzrə təhsil almışdır. 1989-cu ildən bəri Hamburg Univerisitetinin aparıcı mədəniyyət və tarix seminarıyısında çalışan Rəhməti, 1993-cü ildən bəri Christian-Albret Kiel-in Şərqşünaslıq seminarıyısında da çalışır. Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti, ənənəvi

və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, İran Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan türk və fars münasibətləri ilə bağlı araşdırmalar aparır.

Bu gün Almaniyada türkologiya ilə bağlı tədqiqatlar aparan bir çox qurumlar və institutlar vardır. Alman türkoloqları türkologiyanın sadəcə bir sahəsi ilə maraqlanmamışlar. Dil sahəsində tədqiqat aparan alimlərin ədəbiyyat sahəsində də tədqiqatları vardır. Məsələn, H.J.Kisslinq həm tarix, həm də dil sahəsində araşdırmalar aparmışdır. G.Dörfer həm əski türkçə, həm türk dilləri ilə, həm də altayşünaslıqla maraqlanmış və bu sahələr üzrə çalışmışdır. Onu da qeyd edək ki, Almaniyada türkologiyaya xidmət edən türkoloqların hamısı mənşəcə alman deyildir. Göründüyü kimi, bu sahədə Semih Tezcan, Fikret Adanır, Nemat Rahmati kimi türk-müsəlman mənşəli türkoloqları da misal göstərə bilərik.

Bir sözlə, Almaniya türk dillərinin tədqiqi, araşdırılması, öyrənilməsi sahəsində xüsusi institut və elmi mərkəzlər yaradan ölkələrdən biridir. Bu ölkədə türkologiyaya maraq qədim zamanlardan olmuşdur və hal-hazırda da Almaniya və Türkiyə dövlətlərinin hərtərəfli möhkəm əlaqələri bu işin yüksək səviyyədə davam, inkişaf etdiyini göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov M. I Türkoloji qurultayda Altay dilləri məsələsi / I Bakı Türkoloji Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 19-21
2. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 346 s.
3. Gül. B. Almaniyada türkoloji çalışmaları. Türkbilg, (11), Ankara, 2006, s. 56-117 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/143064> 17.10.2021
4. Güzel A., Bann E. Yabancı dil olarak türkçe öğretimi. Ankara: Akçağ, 2013, 310 s.

Açar sözlər: türk dilləri, öyrənilmə tarixi, Almaniyada türkoloji araşdırmalar, türkoloji mərkəzlər, alman türkoloqları

Ключевые слова: турецкие языки, история изучения, тюркологические исследования в Германии, тюркологические центры, немецкие тюркологи.

Key words: Turkish languages, history of study, Turkic studies in Germany, Turkic centers, German Turkologists.

Almaniyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixinə ümumi baxış **Xülasə**

Məqalədə türk dillərinin, ümumən türkologiyanın Almaniyada araşdırılması tarixinə nəzər salınır. Almaniyada türk dillərinin öyrənilməsinə marağın yaranma təbəhlərinə toxunulur. Türk və alman xalqları arasında tarixən müxtəlif istiqamətli əlaqələrin yaranması onların bir-birlərinin dillərinə, mədəniyyətlərinə, ədəbiyyatlarına marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu maraq sonradan daha peşəkar bir fəaliyyətə təkan vermişdir. Məqalədə tarixən türkologiya sahəsində mühüm tədqiqatları ilə diqqət çəkən alman alim-türkoloqları və onların iş prinsipləri barədə ümumi məlumat verilir. Belə türkoloqlar və onların tədqiqatları dəyərləndirilərək, əhəmiyyətindən danışılır. Qeyd olunur ki, Almaniya dünyada mövcud olan türkoloji araşdırmaların aparılması və türkoloji mərkəzlərin fəaliyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir ölkədir.

Обзор истории изучения турецкого языка в Германии **Резюме**

В статье рассматривается история изучения тюркских языков и тюркологии в Германии в целом. Обсуждаются причины интереса к изучению турецкого языка в Германии. Установление исторически разнообразных отношений между тюркскими и немецкими народами привело к росту их интереса к языкам, культурам и литературам друг друга. Этот интерес позже привел к более профессиональной деятельности. В статье представлена общая информация о немецких тюркологах и принципах их работы, которые исторически привлекали внимание своими важными исследованиями в области тюркологии. Оцениваются такие тюркологи и их исследования, обсуждается их важность. Отмечается, что Германия является важной страной с точки зрения проведения тюркологических исследований и деятельности тюркологических центров в мире.

An overview of the history of learning Turkish in Germany **Summary**

The article examines the history of the study of the Turkic languages and Turkic studies in Germany as a whole. The reasons for the interest in learning the Turkish language in Germany are discussed. The establishment of historically diverse relations between the Turkic and German peoples led to an increase in their interest in each other's languages, cultures and literatures. This interest later led to more professional activities. The article provides general information about German Turkologists and the principles of their work, which have historically attracted attention with their important studies in the field of Turkology. Such Turkologists and their research are evaluated, their importance is discussed. It is noted that Germany is an important country in terms of conducting Turkic studies and the activities of Turkic centers in the world.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Садагат Мамедага кызы Искендерова⁵⁵
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В основе обучения иностранному языку лежат дидактические принципы –исходные положения, призванные определять стратегию и тактику обучения везде, поскольку они связаны с *целями, содержанием, методами, приемами, организацией* обучения и проявляются во взаимосвязи и взаимозависимости. Один из важных дидактических принципов является принцип воспитывающего обучения.

Развитие самостоятельности и самоорганизации учащихся предполагает такую организацию, при которой учащиеся чувствовали себя полноправными субъектами этого процесса, умели бы организовывать свою деятельность по изучению иностранного языка и овладению им. Но ведущим методическим принципом является принцип коммуникативной направленности, при которой обучение должно строиться таким образом, чтобы вовлекать учащихся в устную (аудирование, говорение) и письменную (чтение, письмо) коммуникацию, т.е. общение на изучаемом языке на протяжении всего курса. А принцип, который определяет отбор и организацию учебного материала: тематику, сферы общения, ситуации общения возможные в заданных условиях называется принцип коммуникативной направленности. Этот принцип ставит перед необходимостью соответствующей организации самого учебно - воспитательного процесса, деятельности учащихся в нем, использования различных организационных форм для включения каждого в общение при помощи разнообразных игр, в том числе и ролевых.

К важным методическим принципам следует отнести, принцип дифференцированного и интегрированного как специфический для этого предмета. Необходимо проводить разграничение в обучении устной и письменной речи, аудированию и говорению, чтению и письму, подготовленной или неподготовленной речи, поскольку в обучении этих видов речи решаются методические задачи и используются упражнения, выполнения которых должно вести к овладению требуемыми навыками и умениями. Принцип интеграции имеет место при работе над языковым материалом, когда обучение произношению, слову, грамматике ведется на речевой единице: слове, словосочетании, предложении, сверхфразовом единстве.

Учебный процесс предлагается строить интегрированно –параллельно развивать все виды речевой деятельности, исходя из их взаимосвязи.

В обучении иностранному языку большую роль играет принцип учета родного языка. В лингвистическом плане для прогнозирования трудностей при обучении произносительной, грамматической и лексической сторонам изучаемого языка; при обучении графике и орфографии; при семантизации. В психологическом плане для определения структуры речевых действий, какие действия и сколько их нужно произвести, чтобы выработать навыки, необходимые для формирования речевых умений; где возможен перенос, где только коррективная, а где формирование заново.

Принцип сознательности в обучении иностранным языкам признается в методике в качестве одного из ведущих, поскольку сознательность играет важную роль в овладении предметом; она дает возможность повышать интеллектуальный потенциал этого учебного предмета, суть которого заключается в обучении пониманию мыслей и их выражению для учащихся. Изучение иностранного языка на сознательной основе обеспечивает учащемуся осуществление *самоконтроля и самокоррекции*.

В обучении иностранному языку особая роль принадлежит *принципу активности*, поскольку овладение изучаемым языком возможно если каждый является активным участником учебного процесса. Если он вовлечен в речевую деятельность на протяжении всего курса выполняется с желанием и интересом. В изучении иностранного языка различают интеллектуальную, речевую и эмоциональную активность. Они в совокупности обеспечивают благоприятные условия для овладения языком. Интеллектуальная активность достигается постановкой правильных вопросов. Эмоциональная активность проявляется тогда, когда учащиеся получают удовольствие, когда им нравится изучаемый язык. Речевая активность возникает при устном общении и чтении и во многом определяется интеллектуальной и эмоциональной активностью, которая его «питает». Она необходима не только на начальном этапе, но на всех этапах, при произношении, при чтении вслух слов, при использовании звукозаписи.

Особое место в изучении иностранных языков занимает принцип наглядности. Наглядность в методике обучения языкам создает условия для чувственного восприятия, привносит вторую действительность в учебно-воспитательный процесс. Формирование умений связного высказывания и ведение беседы на изучаемом языке в искусственных условиях изучения языка немыслимо без широкого использования наглядности, позволяющей моделировать ситуации общения, стимулировать монологическую и диалогическую речь. Формирование техники чтения также осуществляется с помощью слуховой и зрительной наглядности. Учащимся предоставляется возможность слышать, как читает носитель языка и соотносить услышное с конкретными картинками, предметами. Особую роль приобретают при обязательном образовании *принцип доступности и посильности*. Их действие проявляется в том, чтобы обучение строилось на уровне возможностей учащихся, чтобы не были непреодолимые

⁵⁵ Преподаватель Центра иностранных языков АДПУ

трудности. Посильность предполагает построение учебно-воспитательного процесса по языку с учетом реальных возможностей учащихся. Это должно найти отражение в объеме предлагаемого материала, что в действительности они могут усвоить, и в определении качества усвоения.

Принцип прочности приобретает особое значение в обучении иностранному языку. Поскольку изучение языка сопряжено с постоянным ростом знания единиц языка и речи. Прочность обеспечивается содержательностью изучаемого материала, ощущением важности для общения в устной речи; чтении, и яркостью преподнесения его при ознакомлении с ним учащихся, когда создаются живые образы, устанавливаются ассоциации, когда в момент ознакомления затронуты чувства и мышление.

Принцип индивидуализации в обучении возможен при хорошем знании учащихся педагога. Воспитание активной всесторонне развитой личности, овладением коммуникативной функцией иностранного языка непременно предполагает учет индивидуальных особенностей учащегося, каковы его природные данные, что он знает и умеет, к чему у него проявляется особый интерес.

Наряду с принципами выделяются *методы обучения и методы воспитания*. *Методом* называют принципиальное направление в обучении иностранным языкам, характеризующееся определенными целями, содержанием и принципом обучения. Слово метод означает путь-систему обучения внутри какого-либо направления, отражающую концепцию автора или авторов, предложившего его, например, *метод Франсуа Гуэна, метод Пальмера* внутри прямого метода направления. Слово «метод» указывает на путь-способ упорядоченной взаимосвязанной деятельности учителя и учащихся внутри какой-либо системы, на технологическую операцию, обеспечивающую взаимодействие обучающей и обучаемой сторон и входящую в качестве компонента в технологию обучения, непосредственно связанную с проблемой, как учить, если исходит из того, что организация и осуществление педагогического процесса происходит;

- посредством методов обучения, реализуемых в методических приемах;*
- с учетом возраста учащихся;*
- при использовании разных организационных форм работы учащихся.*
- с учетом возраста учащихся, уровня их подготовки по иностранному языку и общего развития, степени обученности, учебного материала и времени, отводимого на его изучение.*

Методы в этом ряду занимают первое место, у обучающего и у обучаемого одни и те же цели, у обучающего подвести, а у обучаемого прийти к конечным результатам, достижение, которых возможно в конце курса обучения.

Организация учебного процесса по иностранному языку должна быть организацией деятельности. Учитель организует ознакомление учащихся с учебным материалом, организует тренировку, необходимую для формирования у них навыков и речевых умений, организует применение изучаемого материала в решении коммуникативных задач, понять иноязычную речь и узнать или узнать в ходе беседы на иностранном языке что-то, прочитать и получить какую-нибудь информацию.

В организующую функцию учителя входит организация учения каждого и группы не только на уроке, но и внеурочное время дома. Сюда также входит привитие школьникам навыков и умений самостоятельного труда по иностранному языку и осуществление самоконтроля в ходе работы, показ общности в умениях, приобретаемых ими по другим предметам.

Обучающая функция учителя состоит в том, что ему нужно что-то объяснить, разъяснить, сообщить, комментировать, корректировать и тем самым обогатить знания учащихся по языку и через изучаемый язык: увеличить словарный запас, знания по сочетанию слов, знания реалий и т.п., расширить их возможности практически пользоваться ими в устной и письменных формах общения, формируя при этом необходимые качества личности.

Контролирующую функцию учитель осуществляет при ознакомлении, тренировке и применении и проявляется она в том, что в ходе ознакомления учащегося с новым материалом учитель устанавливает, понял школьник или не понял его; в ходе тренировки правильно или неправильно выполняются действия с учебным материалом, то что неправильно, в ходе усваиваемого материала устанавливается выполнена или не выполнена коммуникативная функция.

Итак, существует тесное взаимодействие учителя и учащегося в учебном процессе, что должно определять методы работы одного и другого. Методы, используемые учителем, должны отражать его организующую, обучающую и контролирующую функции и обеспечивать учащемуся возможность ознакомления, тренировки и применения для достижения целей, стоящих перед ним в изучении иностранного языка.

К основным методам, основным технологическим операциям относят *ознакомление, тренировку и применение* и сопутствующий каждому – *контроль* включающий коррекцию и оценку. В психологическом плане эти технологические операции, являясь путями достижения поставленной цели указывают и на последовательность в учении от ознакомления через тренировку к применению, т.е. этапы работы по усвоению учебного материала, при этом на каждом из них должен быть *самоконтроль и самокоррекция*.

Использование различных источников информации и ознакомлении учащихся с новым материалом несколько усложняет работу, четко организовать работу ученика и проконтролировать ее. Это является причиной того, что в

практике обучения источником информации является учитель. Он бывает чрезмерно активен, нередко объясняет то, что и так понятно учащимся.

Современные средства обучения, находящиеся в распоряжении учителя и учащихся, создают необходимые условия для организации тренировки и ее осуществления. Интенсивная тренировка может обеспечиваться использованием лабораторного практикума, работа с которым позволяет каждому учащемуся многократно воспринимать учебный материал, подаваемый диктором – носителем изучаемого языка, и воспроизводит его, выполняя задания по образцу. Тренировку можно организовать и с помощью кинокольцовок, упражнений в чтении за диктором, при работе с видеозаписью. Важно чтобы каждый тренировался в слушании, произнесении, чтении и письме столько, сколько нужно для выработки навыка, делал это с интересом.

В распоряжении учителя находятся различные материальные средства, призванные помогать ему в организации и проведении учебно воспитательного процесса, успех в обучении иностранному языку во многом определяется умением учителя пользоваться ими. Часто к основным средствам обучения относят книгу и учебник учителя, а другие вспомогательным. Основным для учителя является Программа по иностранным языкам и книга для учителя, грамматический справочник, словари, лингафонный практикум, звукозаписи, кинофильмы, таблицы и т. п.

Помимо *основных*, назовем *вспомогательные* для учителя – методическая, дидактическая и педагогическая литература.

В структуру книги для учителя входит *вводная часть, почетвертное и поурочное планирование*.

В последние годы в педагогическом образовании происходят большие изменения, которые охватывают практически все стороны учебного процесса. Всё чаще поднимается вопрос о применении современных педагогических технологий в обучении иностранным языкам. Появляются новые методы и формы обучения, которые, в свою очередь, представляют не только различные технологии средства обмена и передачи информации, с помощью которых осуществляется учебный процесс, но и одну большую систему методов обучения, направленных на развитие коммуникативных знаний учащихся, улучшение навыков речи. Основная задача иностранного языка состоит в обучении практическому овладению иностранным языком, в формировании базисных знаний, то есть способности осуществлять иноязычное и интернациональное общение с носителями языка. Поиск новых педагогических технологий связан с нехваткой у учащихся мотивации к изучению иностранного языка. Очень часто положительная мотивация отсутствует, так как при изучении иностранного языка учащиеся сталкиваются с некоторыми трудностями и не усваивают материал в силу своих психологических особенностей. Опыт работы показывает, что использование различных, современных, свежих источников и средств провоцирует у слушателей интерес, повышает их мотивацию к учебе. *Педагогическая технология* – это совокупность приемов, область педагогического знания, отражающего характеристики глубинных процессов педагогической деятельности, особенности их взаимодействия, управление 39 которыми обеспечивает необходимую эффективность учебно-воспитательного процесса.

В настоящее время понятие «*СМАРТ*» является главным назначением развития образовательных систем. Основным источником знаний является электронный, образовательный интернет - контент, технологическими операциями являются обеспечение обратной связи учителей и учащихся, обмен знаниями между ними.

СМАРТ-образование способно обеспечить высокий уровень обучения, соответствующий задачам и возможностям сегодняшнего мира, позволит молодым людям приспособливаться в условиях быстроменяющейся, неустойчивой среды, обеспечит переход от книжного контента к активному с помощью единого общего хранилища учебных материалов при наличии аналитической системы поиска. Качество учебных материалов в хранилище должно постоянно контролироваться за счет внедрения различных материалов и работать в единой связке с системами управления учебным процессом. Рассматривая актуальные, инновационные технологии, следует подробнее остановиться на теме использования Интернет-ресурсов в обучении иностранного языка. Возможности использования онлайн-ресурсов громадны. С помощью веб-ресурсов можно осуществлять следующие задачи:

- включать материалы сети в содержание урока;
- осуществлять самостоятельный поиск информации учащимися в рамках работы над проектом;
- организовать и развивать умения и навыки чтения, используя материалы из сети любой степени сложности;
- улучшать навыки аудирования на основе звуковых текстов сети онлайн-ресурсов;
- пополнять словарный запас лексикой, сокращениями современного иностранного языка; изучать культуру того или иного языка.

В настоящий момент существует большое количество сайтов, посвященных самостоятельному изучению иностранных языков. На таких сайтах можно найти готовые уроки преподавателей иностранных языков, упражнения, аудиозаписи, непонятные для учащегося грамматические пояснения.

Список используемой литературы:

1. Аржусова. И. В. Современные педагогические технологии при обучении иностранному языку (структурно-логические таблицы и практика применения) / И.В. Аржусова. - М.: НОУ ВПО МПСИ. **2014.** – 128 с.
2. Архипова, И. Г. Церковнославянский язык для детей. Пособие для учителей / И.Г. Архипова. - М.: ИНТЕЛЛЕКТИК. **2015.** – **885** с.
3. Бим. И. Л. Профильное обучение иностранным языкам на старшей ступени общеобразовательной школы. Проблемы и перспективы / И.Л. Бим. - Л.: Просвещение, **2014.** – 168 с.

4. Вопросы методики обучения иностранным языкам за рубежом. - Л.: Просвещение, 2015. – 192 с.
5. Обучение иностранным языкам. - М.: Каро. 2015. - 320 с.
6. Пассов. Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е.И. Пассов. - М.: Русский язык. 2015. - 216с.
7. Щукин, А. Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам / А.Н. Щукин. - М.: Филоматис, 2014. – 188 с.

Ключевые слова: Аудирование, навыки, ресурсы, интеграция, самокоррекция, информация, технология, СМАРТ-образование

Açar sözlər: dinləmək, bacarıq, ehtiyatlar, integrasiya, özünükorrektə, informasiya, texnologiya

Key words: skills, resource, integration, selfcorrection, information, technology, smart education.

Технология обучения иностранному языку

Резюме

Изучение иностранного языка на сознательной основе обеспечивает учащемуся осуществление самоконтроля. В обучении иностранному языку особая роль принадлежит принципу активности. В настоящее время понятие "СМАРТ" является главным назначением развития образовательных систем. Основным источником знаний является электронный образовательный интернет. "СМАРТ" - образование способно обеспечивать высокий уровень обучения. С помощью веб-ресурсов можно осуществлять самостоятельный поиск информации учащимися организовать и развивать навыки чтения, улучшать навыки аудирования на основе звуковых текстов пополнять словарный запас, изучать культуру языка и т.д.

Xarici dilin öyrənilməsinin texnologiyası

Xülasə

Xarici dilin şüurlu şəkildə öyrənilməsi tələbənin özünə nəzarətini təmin edir. Dilin öyrənilməsində aktivlik prinsipi əsas rol oynayır. Hal-hazırda "Smart" anlayışı təhsil sisteminin inkişafına xidmət edir. Biliyin əsas mənbəyi-maarifləndirici elektron internetdir. Smart-təhsil yüksək səviyyəni təmin etməyə qadirdir. Veb resursların köməyi ilə tələbənin müstəqil olaraq informasiya toplaması, icu bacarığının təşkiki və inkişafı, dinləmə bacarığının da formalaşması (səsli tekstlərə qulaq asaraq) mümkündür. Lügət ehtiyatını zənginləşdirmək, dilin mədəniyyətini öyrənmək də vacib məsələlərdəndir.

Technology of learning a foreign language

Summary

Conscious learning of a foreign language provides the student with self-control. The principle of activity plays a key role in language learning. Currently, the concept of "smart" serves the development of the education system. The main source of knowledge is the enlightening electronic Internet. Smart-able to provide a high level of education. With the help of web resources, it is possible for students to independently gather information, organize and develop listening skills (by listening to audio texts). Enriching the vocabulary and studying the culture of the language are also important issues.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

DEVELOPING MATERIALS OF ESP FOR ECONOMICS MAJOR

What is ESP? The aim of the ESP is to determine the needs of a specific group of learners. ESP is often divided into English for Academic Purposes (EAP) and English for Occupational Purposes (EOP). Further sub-divisions of EOP are sometimes made into business English, professional English (e.g. English for doctors, lawyers) and vocational English (e.g. English for tourism, nursing, aviation, bricklaying). ESP Characteristic According to Dudley-Evans (2001) the absolute characteristics of ESP are: 1. ESP is designed to meet the specific needs of the learners. 2. ESP makes use of the underlying methodology and activities of the specialism it serves. 3. It is centred not only on the language (grammar, lexis, register), but also the skills, discourses and genres appropriate to those activities. ESP practitioners are also becoming increasingly involved in intercultural communication and the development of intercultural competence. For Dudley-Evans (2001) the defining characteristic of ESP is that teaching and materials are based on the results of a needs analysis. The key questions are: 1. What do students need to do with English? 2. Which of the skills do they need to master and how well? 3. Which genres do they need to master either for comprehension or production purposes? Traditionally ESP courses were typically designed for intermediate or advanced adult learners. Nowadays many students can start to learn academic or vocational English at an earlier age and at a lower level of proficiency. Why is ESP important? ESP has become increasingly important as: 1. There has been an increase in vocational training and learning throughout the world. 2. With the spread of globalisation has come the increasing use of English as the language of international communication. More and more people are using English in a growing number of occupational contexts. 3. Students are starting to learn and therefore master general English at a younger age, and so move on to ESP at an earlier age. An increasing number of learners are taught in English medium schools using approaches such as CLIL (Content and Language Integrated Learning).. Some teachers are afraid of making the transition from teaching general English to teaching ESP. There is also the danger that the novice ESP teacher will only use materials that they feel comfortable with and will not stretch their learners. ESP Teacher's Competence Bell (2002) argues that the depth of knowledge of a subject matter that a teacher requires depends on a number of variables which include: 1. How much do the learners know about their specialism? 2. Are the students pre-experience or post-experience learners? 3. How specific and detailed are the language, skills and genres that the learners need to learn? Although you perhaps don't need to be an expert in a specialist area, you do need to have some awareness and feel for a particular vocational area. Bell (2002) advocates the three Cs for helping teachers to improve their knowledge and skills in a particular area of ESP. 1. Curiosity The teacher should be interested in the subject area and want to learn more. 2. Collaboration Teachers should seek out subject specialists, show them their work and ask for their feedback. 3. Confidence Confidence will grow as teachers explore the new subject matter, engage with subject specialists and learn from their learners. ESP Teaching Material Harding (2007) stresses that the general skills that a general English teacher uses e.g. being communicative, using authentic materials and analysing English in a practical way are also applicable to ESP. He also suggests that teachers should: 1. Think about what is needed and don't just follow an off-the-shelf course or course book. 2. Understand the nature of their students' subject area. 3. Work out their language needs in relation to their specialism. 4. Use contexts, texts, situations from their subject area. 5. Use authentic materials. 6. Make the tasks as authentic as possible. 7. Motivate the students with variety, relevance and fun. 8. Take the classroom into the real world and bring the real world into the classroom. Like it or not, the days of the EFL generalist teacher may be numbered, so it might just be time to explore the possibility of working in ESP!

How is English for Specific Purposes (ESP) different from English as a Second Language (ESL), also known as general English? The most important difference lies in the learners and their purposes for learning English. ESP students are usually adults who already have some acquaintance with English and are learning the language in order to communicate a set of professional skills and to perform particular job-related functions. An ESP program is therefore built on an assessment of purposes and needs and the functions for which English is required. ESP concentrates more on language in context than on teaching grammar and language structures. It covers subjects varying from accounting or computer science to tourism and business management. The ESP focal point is that English is not taught as a subject separated from the students' real world (or wishes); instead, it is integrated into a subject matter area important to the learners. However, ESL and ESP diverge not only in the nature of the learner, but also in the aim of instruction. In fact, as a general rule, while in ESL all four language skills; listening, reading, speaking, and writing, are stressed equally, in ESP it is a needs analysis that determines which language skills are most needed by the students, and the syllabus is designed accordingly. An ESP program, might, for example, emphasize the development of reading skills in students who are preparing for graduate work in business administration; or it might promote the development of spoken skills in students who are studying English in order to become tourist guides. As a matter of fact, ESP combines subject matter and English language teaching. Such a combination is highly motivating because students are able to apply what they learn in their English classes to their main field of study, whether it be accounting, business management, economics, computer science or tourism. Being able to use the vocabulary and structures that they learn in a meaningful context reinforces what is taught and increases their motivation. The students' abilities in their subject-matter fields, in turn, improve their ability to acquire English. Subject-matter knowledge gives them the context they need to understand the English of the classroom. In the ESP class, students are shown how the subject-matter content is expressed in English. The teacher can make the most of the students' knowledge of the subject matter, thus helping them learn English faster. The term "specific" in ESP

refers to the specific purpose for learning English. Students approach the study of English through a field that is already known and relevant to them. This means that they are able to use what they learn in the ESP classroom right away in their work and studies. The ESP approach enhances the relevance of what the students are learning and enables them to use the English they know to learn even more English, since their interest in their field will motivate them to interact with speakers and texts. ESP assesses needs and integrates motivation, subject matter and content for the teaching of relevant skills. The responsibility of the teacher. As an ESP teacher, you must play many roles. You may be asked to organize courses, to set learning objectives, to establish a positive learning environment in the classroom, and to evaluate student's progress. Organizing Courses You have to set learning goals and then transform them into an instructional program with the timing of activities. One of your main tasks will be selecting, designing and organizing course materials, supporting the students in their efforts, and providing them with feedback on their progress. Setting Goals and Objectives You arrange the conditions for learning in the classroom and set long-term goals and short-term objectives for students achievement. Your knowledge of students' potential is central in designing a syllabus with realistic goals that takes into account the students' concern in the learning situation. Creating a Learning Environment Your skills for communication and mediation create the classroom atmosphere. Students acquire language when they have opportunities to use the language in interaction with other speakers. Being their teacher, you may be the only English speaking person available to students, and although your time with any of them is limited, you can structure effective communication skills in the classroom. In order to do so, in your interactions with students try to listen carefully to what they are saying and give your understanding or misunderstanding back at them through your replies.

Learners must be self-confident in order to communicate, and you have the responsibility to help build the learner's confidence. Evaluating Students The teacher is a resource that helps students identify their language learning problems and find solutions to them, find out the skills they need to focus on, and take responsibility for making choices which determine what and how to learn. You will serve as a source of information to the students about how they are progressing in their language learning. The responsibility of the student What is the role of the learner and what is the task she faces? The learners come to the ESP class with a specific interest for learning, subject matter knowledge, and well-built adult learning strategies. They are in charge of developing English language skills to reflect their nativelanguage knowledge and skills. Interest for Learning People learn languages when they have opportunities to understand and work with language in a context that they comprehend and find interesting. Students will acquire English as they work with materials which they find interesting and relevant and which they can use in their professional work or further studies. The more learners pay attention to the meaning of the language they hear or read, the more they are successful; the more they have to focus on the linguistic input or isolated language structures, the less they are motivated to attend their classes. The ESP student is particularly well disposed to focus on meaning in the subject-matter field. In ESP, English should be presented not as a subject to be learned in isolation from real use, nor as a mechanical skill or habit to be developed. English should be presented in authentic contexts to make the learners acquainted with the particular ways in which the language is used in functions that they will need to perform in their fields of specialty or jobs. Subject-Content Knowledge Learners in the ESP classes are generally aware of the purposes for which they will need to use English. Having already oriented their education toward a specific field, they see their English training as complementing this orientation. Knowledge of the subject area enables the students to identify a real context for the vocabulary and structures of the ESP classroom. In such way, the learners can take advantage of what they already know about the subject matter to learn English. Learning Strategies Adults must work harder than children in order to learn a new language, but the learning skills they bring to the task permit them to learn faster and more efficiently. The skills they have already developed in using their native languages will make learning English easier. Although you will be working with students whose English will probably be quite limited, the language learning abilities of the adult in the ESP classroom are potentially immense. Educated adults are continually learning new language behaviour in their native languages, since language learning continues naturally throughout our lives. They are constantly expanding vocabulary, becoming more fluent in their fields, and adjusting their linguistic behaviour to new situations or new roles. ESP students can exploit these innate competencies in learning English.

Economics is the social science that analyzes the production, distribution, and consumption of goods and services.

Economics aims to explain how economies work and how economic agents interact. Economic analysis is applied throughout society, in business, finance and government, but also in crime, education, the family, health, law, politics, religion, social institutions, war, and science. At the turn of the 21st century, the expanding domain of economics in the social sciences has been described as economic imperialism.

Common distinctions are drawn between various dimensions of economics. The primary textbook distinction is between microeconomics, which examines the behavior of basic elements in the economy, including individual markets and agents (such as consumers and firms, buyers and sellers), and macroeconomics, which addresses issues affecting an entire economy, including unemployment, inflation, economic growth, and monetary and fiscal policy. Other distinctions

include: between positive economics (describing "what is") and normative economics (advocating "what ought to be"); between economic theory and applied economics; between mainstream economics (more "orthodox" dealing with the "rationality-individualism-equilibrium nexus") and heterodox economics (more "radical" dealing with the "institutions-history-social structure nexus"); and between rational and behavioral economics.

Microeconomics. Economists study trade, production and consumption decisions, such as those that occur in a traditional marketplace.

Microeconomics, like macroeconomics, is a fundamental method for analyzing the economy as a system. It treats households and firms interacting through individual markets as irreducible elements of the economy, given scarcity and government regulation. A market might be for a product, say fresh corn, or the services of a factor of production, say bricklaying. The theory considers aggregates of quantity demanded by buyers and quantity supplied by sellers at each possible price per unit. It weaves these together to describe how the market may reach equilibrium as to price and quantity or respond to market changes over time. Such analysis includes the theory of supply and demand. It also examines market structures, such

as perfect competition and monopoly for implications as to behavior and economic efficiency. Analysis of change in a single market often proceeds from the simplifying assumption that relations in other markets remain unchanged.

In microeconomics, production is the conversion of inputs into outputs. It is an economic process that uses inputs to create a commodity for exchange or direct use. Production is a flow and thus a rate of output per period of time. Distinctions include such production alternatives as for consumption (food, haircuts, etc.) vs. investment goods (new tractors, buildings, roads, etc.), public goods (national defense, small-pox vaccinations, etc.) or private goods (new computers, bananas, etc.), and "guns" vs. "butter".

Opportunity cost refers to the economic cost of production: the value of the next best opportunity foregone. Choices must be made between desirable yet mutually exclusive actions. It has been described as expressing "the basic relationship between scarcity and choice." The opportunity cost of an activity is an element in ensuring that scarce resources are used efficiently, such that the cost is weighed against the value of that activity in deciding on more or less of it. Opportunity costs are not restricted to monetary or financial costs but could be measured by the

real cost of output forgone, leisure, or anything else that provides the alternative benefit. Inputs used in the production process include such primary factors of production as labour services, capital (durable produced goods used in production, such as an existing factory), and land (including natural resources). Other inputs may include intermediate goods used in production of final goods, such as the steel in a new car. Economic efficiency describes how well a system generates desired output with a given set of inputs and available technology. Efficiency is improved if more output is generated without changing inputs, or in other words, the amount of "waste" is reduced.

The production-possibility frontier (PPF) is an expository figure for representing scarcity, cost, "butter"). The PPF is a table or graph (as at the right) showing the different quantity combinations of the two goods producible with a given technology and total factor inputs, which limit feasible total output. Each point on the curve shows potential total output for the economy, which is the maximum feasible output of one good, given a feasible output quantity of the other good.

Scarcity is represented in the figure by people being willing but unable in the aggregate to consume beyond the PPF) and by the negative slope of the curve. If production of one good increases along the curve, production of the other good decreases, an inverse relationship. This is because increasing output of one good requires transferring inputs to it from production of the other good, decreasing the latter. The slope of the curve at a point on it gives the trade-off between the two goods. It measures what an additional unit of one good costs in units forgone of the other good, an example of a real opportunity cost.

Still, in a market economy, movement along the curve may indicate that the choice of the increased output is anticipated to be worth the cost to the agents. By construction, each point on the curve shows productive efficiency in maximizing output for given total inputs. A point inside the curve (as at A), is feasible but represents production inefficiency (wasteful use of inputs), in that output of one or both goods could increase by moving in a northeast direction to a point on the curve. Examples cited of such inefficiency include high unemployment during a business-cycle recession or economic organization of a country that discourages full use of resources.

Much applied economics in public policy is concerned with determining how the efficiency of an economy can be improved. Recognizing the reality of scarcity and then figuring out how to organize society for the most efficient use of resources has been described as the "essence of economics," where the subject "makes its unique contribution."

Specialization is considered key to economic efficiency based on theoretical and empirical considerations. Different individuals or nations may have different real opportunity costs of production, say from differences in stocks of human capital per worker or capital/labour ratios. According to theory, this may give a comparative advantage in production of goods that make more intensive use of the relatively more abundant, thus relatively cheaper, input. Even if one region has an absolute advantage as to the ratio of its outputs to inputs in every type of output, it

may still specialize in the output in which it has a comparative advantage and thereby gain from trading with a region that lacks any absolute advantage but has a comparative advantage in producing something else.

It has been observed that a high volume of trade occurs among regions even with access to a similar technology and mix of factor inputs, including high-income countries. This has led to investigation of economies of scale and agglomeration to explain specialization in similar but differentiated product lines, to the overall benefit of respective trading parties or regions.

There are many other subjects and points of topics for ESP in Economics.

Any instructor before starting his course is to absorb all main points of the subject.

Ödöbiyyat

1. English for Specific Purposes ETIC publications English for Academic Purposes R.R. Jordan, Alan Matthews, p.-7-23 (11, 14)
2. Developing a Flexible ESP programme Design. R.G.D. Chamberlain, M.K.S. Flanagan
3. www.researchgate.net
4. www.teachingenglish.org.uk

Xülasə

Oxucuya təqdim olunmuş məqalədə “Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili” fənnini tədris edən müəllimlərin problemləri əks olunmuşdur və onlara kömək məqsədi ilə bəzi məsləhətlər verilir. Məqalədə “Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili” fənninin məqsədləri, tapşırıqları, xüsusiyyətləri təsvir olunur. Nümunə kimi bu fənnin iqtisadiyyat ixtisası tələbələri üçün tədrisi göstərilə bilər. İqtisadiyyat ixtisasının mövzularının geniş təhlili verilir. Yuxarıda qeyd olunan fənnin müəllimləri bu mövzular üzərində işləyib tədrisin səviyyəsini artırmaqla bilər.

Резюме

Представленная читателю статья посвящена проблемам педагогов английского языка преподающих предмет «Английский для особых целей». В статье дается определение выше указанного предмета, цели, задачи и специфика при преподавании. Расширенный анализ тем для студентов экономистов, разработанный в данной статье позволяет педагогам английского языка понять, что необходимо знать для преподавания английского для особых целей.

RƏYŞİ: dos. E.Vəliyeva

ФОНОГРАММА - СПЕЦИФИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

Все возрастающая популярность использования звукозаписи в обучении иностранным языкам явилась следствием тех неоспоримых преимуществ, которыми наделяется учебно-воспитательный процесс, оснащенный фонограммами надлежащего типа. За все время существования методики преподавания иностранных языков с помощью средств звукозаписи оказалось возможным: фиксировать иноязычную речь во времени и пространстве для последующего использования а соответствующей учебной ситуации, демонстрировать сам объекту изучения иноязычную звучащую речь, препарировать «законсервированную речь» в соответствии с любым методическим замыслом, эффективно контролировать устно-речевой продукт учащегося, давая ему не только качественные, но и точные количественные оценки.

В наше время целесообразность использования фономатериалов в учебно-воспитательном процессе по иностранному языку уже никем не оспаривается, но это признание само по себе не может обеспечить эффективного обучения, в ходе которого интенсивно применяется звукозапись. Здесь необходимо еще хорошее знание методики использования фонограммы, без чего процесс обучения, всегда останется обедненным, а сама работа с фономатериалами, если даже она и проводится, будет страдать примитивностью форм и схематичностью содержания, что в конечном счете мало скажется на повышении эффективности преподавания иностранного языка.

Фонограммы следует использовать в строго определенных случаях, а именно тогда, когда без них обойтись совершенно невозможно.

Перечислим далее эти случаи в самом обобщенном виде. Итак, фономатериалы того или иного типа необходимо использовать:

1. Для дополнения учебной деятельности преподавателя на протяжении определенного фрагмента практического занятия, когда работа преподавателя без фономатериалов оказывается неполноценной (например, в ходе многократного повторения речевых образцов, демонстрации диалогической формы устной речи, исполнение песен и т. п.).

2. Для полной или частичной замены преподавателя как во время аудиторного занятия, так и в особенности при выполнении самостоятельной работы во внеаудиторное время. Особую значимость подобные формы использования фономатериалов приобретают при заочной системе обучения иностранному языку.

3. Для существенной интенсификации учебно-воспитательного процесса с целью повышения результативности речевой деятельности каждого учащегося в несколько раз.

4. Для реализации действенного контроля устной речевой деятельности студента. Для этого учащегося необходимо записать на пленку, а затем выполненную звукозапись проанализировать.

Если раскрыть возможности фонограммы в общем функциональном плане, то можно усмотреть две главные функции: обучающую и контролирующую, каждая из которых имеет свои подразделения.

Обучающая функция реализуется:

1. Когда возникает потребность в формировании определенных умений или навыков, чаще всего при обучении устной иноязычной речи: однако фонограммы могут быть успешно использованы и для обучения технике чтения, а также письму на иностранном языке.

2. В случаях выдачи информации об аспектах системы изучаемого языка, т.е. при введении и активизации фонетического, лексического и грамматического материала. Здесь, как видно, учащиеся овладевают знаниями по изучаемому иностранному языку. Сюда же следует отнести и такой частный, но очень характерный для неязыковых вузов случай, как использование фонограммы для семантизации предметной терминологической лексики, т. е. введение новых специальных терминов с опорой на визуальные учебные пособия.

3. Когда появляется необходимость предлагать учащимся справочный, главным образом страноведческий, материал в форме монологического устного высказывания. Это особенно важно проводить на третьем этапе с целью существенного усиления профессионализации обучения.

Контролирующая функция фонограммы реализуется, во-первых в случаях необходимости определения групповых и индивидуальных ошибок в устной речи; во-вторых, при проведении тестов того или иного типа, а также при выполнении лабораторных заданий, которые по своему характеру являются контрольными. Во всех этих ситуациях преподаватель старается получить данные о состоянии обученности студента по соответствующему аспекту его речевой или языковой деятельности. Эти данные позволяют составить карту типовых ошибок и наметить пути их устранения.

Однако знания основных направлений целесообразной работы и главных функций фонограммы еще недостаточно, чтобы практические занятия, проходившие в условиях интенсивного использования фонограммы, были максимально эффективными: преподавателю необходимо еще овладеть и другими познаниями, которые обуславливают квалифицированное применение фономатериалов в обучении иностранному языку. Остановимся далее на этих вопросах более обстоятельно.

⁵⁷ BDU.müəllim

Прежде всего, необходимо осветить сущность тех преимуществ которыми наделяется учебный процесс, если в ходе его осуществлений широко используются фономатериалы. Кроме того, нельзя не знать принципов применения фонограммы при обучении иностранному языку.

Учебно-воспитательный процесс, в котором интенсивно и притом методически грамотно применяются фонограммы различных типов характеризуется следующими дидактико-психологическими и методическими преимуществами:

1. Создается искусственная иноязычная среда благодаря той особой роли, которую играет основной компонент всякой языковой среды - звучащая речь, подкрепляемая во многих случаях ситуативным экстралингвистическим фоном.

2. Усиливается наглядное обучение иностранному языку, так как демонстрируемая фонограмма реализует специфическую для обучения языкам слуховую наглядность, важность которой в овладении чужим языком трудно переоценить.

3. Достигается существенное расширение диапазона аудирования иноязычной речи, что оказывается совершенно недоступным в традиционных условиях обучения, когда зона аудирования учащегося очень узка, так как она находится в искусственнозауженных рамках, определяемых крайне малым количеством источников иноязычной речи в аудитории - преподавателем и товарищами по аудиторным занятиям.

4. Увеличивается время, отводимое на изучение иностранного языка, потому что студент получает возможность слушать иностранную речь, выполнять фоноупражнения, прослушивать радиопередачи и осуществлять просмотр кино- и видеофильмов за пределами аудиторных обязательных занятий.

5. Предоставляются учащимся и преподавателям благоприятные возможности для реализации индивидуализированного или же по крайней мере, обучения с элементами индивидуализации. На основе учета индивидуальных типологических характеристик, главным образом, в зависимости от типа речевого внимания и речевой памяти студентам предлагаются специальные фоноупражнения, направленные на формирование тех речевых качеств, которые у студентов недостаточно развиты.

6. Создаются близкие к оптимальным условия для повышения плотности использования в обучении образцовой и притом аутентичной звучащей речи, вследствие того, что фономатериалы, как правило очень тщательно отбираются, особенно для тех методических ситуаций, когда надо проводить тренировочную работу с образцами речи с фразеологизмами.

7. Осуществляется интенсификация учебно-воспитательного процесса по иностранному языку как в условиях традиционного класса, т; и при наличии лаборатории обучения речи (лингфонного кабинета). В первом случае можно существенным образом увеличить количество источников речевой информации, т.е. в дополнение «живому» преподавателю дать несколько фрагментов «механической речи», а во втором - благодаря специальным техническим устройства можно добиться увеличения речевого продукта каждого студента: в отдельности в несколько раз.

8. Успешно используются специальные свойства зафиксированной учебной иноязычной речи, которые представляют особую ценность для обучения иностранному языку. К ним относятся в первую очередь такие, как неизменность звучания, образцовость речи, возможность фрагментации речевого потока, возможность осуществления замеров речи по разным параметрам (продолжительность звучания, характеристика темпа, наличие пауз, правильность высказывания и др.).

9. Создаются хорошие предпосылки для использования в обучении частичного программирования учебно-речевой тренировочной деятельности на основе детерминированной устной иноязычной речи.

10. Внедряются новые формы обучения на основе широкого и пользования фонограмм и видеофонограмм: лабораторные занятия, кинозанятия, самостоятельная работа студентов в фонотеках и др.

Далее перечислим основные принципы использования фонограммы, соблюдение которых в значительной мере обуславливает повышение эффективности обучения иностранным языкам.

1. Принцип опережающего слушания состоит прежде всего в том, что работу над имеющимися учебными материалами как в звуковом так и печатном вариантах надо начинать с их аудирования и выполнения соответствующих фоноупражнений именно в этом виде речевой деятельности. Важность опережающего слушания обуславливаете большой ролью внутренней речи в процессах формирования умений навыков внешней речи и, кроме того, опережающее слушание служи ориентировочным этапом- для последующих стадий управляемой речевой деятельности, что находится в полном соответствии с известной концепцией советских психологов о поэтапном характере интеллектуальной деятельности учащегося.

2. Принцип расчленения потока речи и паузирования реализуется чаще всего тогда, когда в качестве учебного материала необходим выделить коммуникативно-целостные речевые единицы. Такие единицы могут обладать коммуникативными характеристиками только в случаях их выделения из сплошного потока «живой речи». Благодаря осуществлению этого принципа аутентичный речевой материал оказывается возможным вводить на первом этапе обучения и да» в группах начинающих. Паузирование речевого материала создает все необходимые предпосылки для успешного выполнения фоноупражнений, направленных на форсирование запрограммированных умений. В зависимости от характера заданий, особенностей этапа обучения и, наконец, самих учащихся паузы могут быть

различной продолжительности. Кроме того, почти во всех случаях работы с фонограммой предусматривается специальная пауза для фоноинструкции.

3. Принцип многократного повторения демонстрируемого фоно материала необходимо соблюдать не только с целью лучшего понимания и запоминания аудируемого фономатериала. Многократно повторять фонограмму нужно и для того, чтобы преодолевать так называемую фононедостаточность «механической речи», которая из-за недостаточных возможностей техники, независимо от совершенства аппаратуры и качества звуконосителя, всегда звучит хуже естественной речи. Наконец, многократное повторение является необходимым условием для формирования новых речевых стереотипов.

4. Принцип имитации образца речи основывается на непреложном факте, в соответствии с которым овладеть чужим языком невозможно, не подражая образцам иноязычной речи. Хотя имитация имеет большое значение на начальной стадии обучения, тем не менее в условиях интенсивного применения звукозаписи ее роль остается ведущей на протяжении всего курса обучения иностранному языку в вузе.

5. Принцип сравнения, самоконтроля и самокоррекции базируется на общеизвестном феномене сравнения, без которого не существует процесса овладения знаниями, умениями и навыками. При работе с учебными фономатериалами необходимость в сравнении, самоконтроле и самокоррекции проявляется во всех компонентах учебно-воспитательного процесса, так как благодаря этому студент сличает собственный речевой продукт с образцом, контролирует себя и таким образом старается приблизить высказанное к оригиналу. В процессе сопоставления и самокоррекции учащийся глубже осознает структуру и содержание изучаемого материала, а это способствует формированию стойких навыков владения иностранным языком.

6. Принцип управления речевой деятельностью посредством фоноинструкции играет важную роль в управлении учебной речевой деятельностью студентов. Слово - как сигнал сигналов - может оказать большое влияние на учащегося, может вызвать у него те же реакции, которые возникают у человека под влиянием физических первосигнальных раздражителей. Кроме того, инструкция, звучащая с пленки, может создать определенную психическую установку, благодаря которой необходимые умения и навыки будут формироваться с большей легкостью и будут прочно укореняться в сознании учащегося, что и обеспечит создание совершенно необходимых для общения автоматизированных компонентов речевой деятельности.

Существует несколько разновидностей фоноинструкции, но наиболее полезная из них та, которая «ведет» учащегося от одного этапа упражнения к последующему, сигнализируя своевременно о возможных ошибках и давая «по ходу» необходимые пояснения и комментарии на более низком уровне громкости, т. е. сквозь звучание учебного материала.

Литература

1. Ляховский М.В. «Применение звукозаписи в обучении иностранным языкам» М., 1979
2. Обучение иностранному языку как специальности М., 1975
3. Фоноупражнения и вербальная зрительная опора. М., 1974

Summary

Using audio materials plays a big role in the process of teaching foreign languages.

It is necessary to know well the methodology of using them. This article deals with definite cases and principles of applying different kinds of audio materials.

XÜLASƏ

Xarici dilin öyrənilməsində səs yazısından istifadə böyük rol oynayır. Burada fonogramdan istifadə etmənin metodikasını yaxşı bilmək lazımdır. Bu məqalədə səs yazmanın müxtəlif istifadə və prinsiplərindən bəhs edilmiş və baxılmışdır.

Ачар сюзляр: dilin öyrənilməsi, xarici, xüsusi çətinlik, vərdiş, formalaşma, süni

Keywords: teaching language, foreign speech, artificial, special difficulties, skills, formation

RƏYÇİ: L.Axundzadə

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏDRİS MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ NİZAMİNİN HEKAYƏ VƏ NAĞILLARININ
ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

İkinci Qarabağ müharibəsində əldə etdiyimiz tarixi uğurlarımızda, torpaqlarımızın düşmən təndəğindən azad edilməsində həlledici sözü devən qəhrəman əsgərlərimizin körpəlikdən milli qürur və milli ləyaqət hissi ilə yetişdirilməsində, vətənpərvərlik ruhunda formalaşmasında ədəbi əsərlərin rolu ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür. Düşmən üzərində möhtəşəm qələbəmiz, xalqımızda olan yüksək əhval ruhiyyə, fəxr hissi, qırılmaz iradə və əzm onlarda olan vətənpərvərlik hissəsinin yüksək dərəcədə olmasının göstəricisidir. Bu isə təlim və tərbiyə ocaqlarında aparılan keyfiyyətli işin uğurlu nəticəsidir.

Günümüzdə təhsil işçiləri qarşısında duran ən mühüm vəzifə budur: Azərbaycanımızı sevən, onun keşiyində duran, Vətən üçün canından keçməyə hazır olan, eyni zamanda, intellektual səviyyəli, ağıllı vətəndaş tərbiyə etmək. Bunun təməli isə məktəbəqədər müəssisələrdə qoyulmalıdır. Məktəbəqədər dövr böyüyən nəslə bir çox qiymətli mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasında mühüm mərhələdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların və bütün gəncliyin vətənpərvərlik, yoldaşlıq, dostluq, qayğıkeşlik, insanpərvərlik ruhunda tərbiyəsi işi bütün zamanlarda ən mötəbər yeri tutmalı və günbəgün cilalanmalıdır.

Kiçik yaşlı uşaqlar xeyir, şər, dostluq, düzlük və doğruluq, qayğıkeşlik, təvəzökarlıq, qənaət, ədalət, ədalətsizlik, sülh, müharibə, sadəlik və s. haqqında təsəvvür və anlayışlara məktəbəqədər müəssisələrdə və ümumtəhsil məktəblərində yiyələnirlər.

Dünyaya yeni göz açan körpələrimizin tərbiyəsi və təlimi prosesində islam əxlaqına, türk dünyasının mənəviyyatına, müqəddəs Qurani-Kərimə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, zəngin klassik irsimizə, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərlərə arxalanmalıyıq.

Bu il 880 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdiyimiz dahi Nizami Gəncəvinin kiçik yaşlı uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında təlim-tərbiyə nəzəriyyəsini öyrənmək, tədqiq etmək, eyni zamanda, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün müasir iş prosesində bundan istifadə etmək olduqca faydalıdır.

“Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan N.Gəncəvi təhsil, təlim, tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri şəxsiyyətin formalaşması məsələsidir. Məlum olduğu kimi, zaman-zaman bu barədə olduqca müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, fərqli nəzəriyyələr yaranmışdır. Həmin müxtəlifliyi tədqiq və təhlil edən müasir dövrün alim-pedaqoqları və psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən dörd əsas amili (irsəyyat, mühit, tərbiyə, fəaliyyət) qeyd edirlər. Milli pedaqogikamız bu amilləri ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə tədqiq etməyə üstünlük verir.

“Xəmsə”nin qeyd olunan problem baxımından tədqiqi və təhlili göstərir ki, filosof-şair və tərbiyəçi-pedaqog olan dahi Nizami həmin amillərin hər birinin əhəmiyyətini sezməmiş, poemalarında müvafiq dəyərli fikirləri və ideyaları irəli sürmüşdür.” [1.8]

Körpə fidanlarımız uşaq bağçalarında Azərbaycan mədəniyyətinin ən parlaq ulduzu Nizami Gəncəvi haqqında ilk məlumatı almalı, onun bəzi nağıl-hekayələri ilə tanış olmalıdırlar. Bu zaman “Xəmsə”nin motivləri əsasında uşaqlar üçün sadə dildə yazılmış hekayələrdən istifadə daha səmərəli nəticə verə bilər. “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki uşaqların yaşlarına uyğun hekayələri, Mir Cəlalın nəsrə çevirdiyi “Yeddi gözəl” poeməsindən parçaları oxumaqla Nizaminin irəli sürdüyü fikirləri, mülahizələri öyrənmək, onların tərbiyəvi əhəmiyyətini tədqiq etməkməqsədmüvafiqdir.

Dahi şair gəncləri zəhmət çəkməyə, vətəni sevməyə, elm öyrənməyə, əməklə məşğul olmağa, dürüst və doğrucul olmağa çağırır. Nizami uşaqlarda humanist keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını yüksək əxlaqi borc, vəzifə hesab edir.

Təhsilin ilk pilləsi olan məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda oxuma hələ formalaşmadığından, dinləmə və danışma başlıca vərdiş olduğundan böyük yaş qruplarında şairin əsərlərindən müvafiq parçaları oxumaq zəruridir. Bu, eyni zamanda, uşaqlarda mütaliə motivini formalaşdırır. Şairin əsərlərindən hekayə və nağılları oxuyanda həm kitabdakı illüstrasiyalara baxmaq üçün imkan yaratmaq, həm də müxtəlif qəhrəmanların sözlərini fərqli səslərlə oxumaq lazımdır. Bu həm mütaliyəyə marağı artırır, oxu prosesini əyləncəli edir, həm də məzmunun yadda qalmasına şərait yaradır. Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkilı metodikası kitablarında da bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılır.

“Oxunmuş hissənin müzakirəsindən sonra nələr olacağını təxmin etməyə imkan yaradır. Sonda müzakirəni ümumiləşdirin. Lap əvvəldə mətnin adı ilə bağlı verilmiş təxminləri yada salın, müqayisə edin: hansı təxminlər özünü doğrultdu, hansılar uyğun gəlmədi. Uşaqlara sual verin: Bu hekayəni (nağılı, şeiri,...) siz yazsaydınız, necə adlandırardınız? Variantlara, arqumentlərə qulaq asın, uğurlu başlıqları qeyd edin. Mütaliədən və müzakirədən zövq aldığınızı uşaqlara hiss etdirin.

⁵⁸ ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci. Bakı, Azərbaycan kemalsultanova1967@gmail.com

Mütaliəni tamamlamaq üçün 2 vacib sual vardır: 1. Siz nə hiss etdiniz? 2. Siz nə barədə düşündünüz? Bu suallar ətrafında qurulan müzakirə uşaqlarda hiss və fikirləri bir-birindən ayırmaq bacarığı formalaşdıracaqdır. Uşaqların oxumağı bacarmadığı zamanlarda onların kitab oxumaq istəyinə qarşı çıxmayın və “oxunu təqlid” etməsinə icazə verin.” [2.109]

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun bədii parçaları oxumaqla yanaşı, dahi şairin əsərlərindən bəzi hekayələrin motivləri əsasında çəkilmiş cizgi filmlərini də nümayiş etdirmək də faydalıdır. Uşaqların həyatında cizgi filmlərinin rolu böyükdür. Cizgi filmləri uşaqların psixoloji durumuna böyük təsir etdiyindən düzgün seçildikdə onların inkişafındada müsbət rol oynayır.

Dahi Nizaminin bir neçə nağıl-hekayəsinin motivləri əsasında cizgi filmləri çəkilmişdir. Onlardan 1976-cı ildə rejissor Nazim Məmmədov və Bəhmən Əliyevin çəkdiyi, mövzusu şairin “Sirlər xəzinəsi” poemasından götürülmüş “Şah və xidmətçi” cizgi filminə sədaqətli nökr və zalımşah haqqında söhbət açılır. Ağıllı nökr hər gün şahın saxladığı vəhşiləşmiş itlərə gizləncə yemək verir. Günlərinbirində qəddar şah nökrin əhirsənib onu ac itlərin qarşısına atır. İtlər nökrin üstünə hücum etsələr də onu tanıyıb çəkirlər. Beləliklə, itlər oğlanın yaxşılığını yerə vurmur, onatoxunmurlar. Şah isə cavan nökrin ona sədaqətə qulluq etməsinə baxmayaraq, onu öldürtdürmək qərarına gəlir. Filmdə belə bir fikir irəlisürülür: şərlə mübarizədə xeyir həmişə qalib gəlir. Yaxşılıqla yamanlığın mübarizəsində yaxşılığın qələbə çalması, xeyirxahlığın həmişə yüksək, nankorluğun mənfi hal kimi qiymətləndirilməsi uşaqların tərbiyəsində örnək rolunu oynayar. [bax:8]

1980-ci ildə rejissor Nazim Məmmədovun çəkdiyi, mövzusu “Yeddi gözəl” poemasından götürülən “Xeyir və Sər” hekayəsinin motivləri əsasında çəkilmiş eyniadlı applikasiya filminin tərbiyəvi əhəmiyyəti çox böyükdür. Filmdə susuz səhrada yol gedən Xeyrin ürəyiaçlılığı, saflığı və bunun əksinə olaraq, Şərin göstərdiyi bədxah əməllərdən danışılır. Filmi izlədikcə onun ideya istiqaməti uşaqları özünə cəlb edir. Nağıl-hekayədən çıxan nəticə budur: insan xeyirxah olmalıdır, lakin insan başqalarına qarşı münasibətini müəyyən etməyi, xeyirxahlığı tətbiq edərkən səhvə yol verməməyi də bacarmalıdır. Həmişə, daha doğrusu, düşməni xeyirxahlıq göstərmək olmaz, əksinə düşməni, şərlə qüvvələri məhv etmək lazımdır. Burada təbliğ olunan iradəli, yüksək əxlaqlı, xeyirxah qəhrəman Xeyir uşaqlarda rəğbət hissi yaradır. Uşaqlar belə nəcib, qorxmaz qəhrəmanlara bənzəməyə çalışırlar. [bax: 9]

“Nağıllar uşaq qəlbinə xeyirxahlıq toxumunu səpən ən böyük vasitədir. Onlar nağıllarda da köməksizə əl tutan insanlara, gücsüzlərə kömək edən heyvanlara, quşlara qarşı dərin məhəbbət duyur. Vətənin gözəlliyini, torpağını, suyunu sevir. Xeyirxah hisslər, emosional mədəniyyət insanlığın əsasıdır. Əgər uşaqlıqda xeyirxahlıq hissi tərbiyə olunmayıbsa, onu sonradan heç vaxt tərbiyə etmək olmaz.” [2.34]

1970-ci ildə rejissor Ağanağı Axundovun çəkdiyi, mövzusu “Yeddi gözəl” poemasından götürülmüş “Fitnə” cizgi filmini də nümayiş etdirmək məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsində əhəmiyyətlidir. Cizgi filminə Bəhrəm şahın kənizi gözəl Fitnə çox ağıllı və bacarıqlıdır. O, bir insanın iradəsi və zəhməti hesabına ən çətin, hətta ağılsız işlərin də öhdəsindən gələ bildiyini sübut edərək, şah və onun əyanlarına öz üstünlüyünü göstərir. [bax:7]

Bakı Şəhər Mədəniyyət Baş İdarəsinin təşəbbüsü ilə “Mən oxudum, sən də oxu” layihəsi [<https://www.youtube.com/mənoxudumsəndəoxu> &sp=mAEB] çərçivəsində ölməz şairin əsərlərindən “Şah və xidmətçi”, “Kərpickəsən qoca və gənc”, “Simnar”, “Türküstan gözəlinin hekayəti” və s. hekayələrin bədii oxusu lentə alınmış və Youtube hostinqinə yerləşdirilmişdir. Qeyd edək ki, hekayələrin oxusu zamanı əsərə aid rəngli şəkillər və illüstrasiyalar da nümayiş etdirilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bu nağılları da dinləməsi Nizami Gəncəvi irsinə maraqla oyatmağın yollarından biridir. Bu zaman tərbiyəçi müəllim oxunmuş nağıl əsasında söhbət aparmalı, nağılın əsas qəhrəmanlarının müəyyən edilməsi, onların müsbət və mənfi keyfiyyətlərinin aydınlaşdırılması üçün uşaqlara istiqamət verməlidir.

Müxtəlif mövzulardakı bədii mətnləri oxuyarkən məzmununa uyğun olaraq, dahi şairin hikmətli sözlərini, müdrik kəlamlarını misal çəkmək də yerinə düşərdi. Məsələn, vətənpərvərliyə, vətənin müdafiəsinə, igidliyə, mərdliyə həsr olunmuş oxu materialının təhlili zamanı müəllim, məzmunu dahi şairin aşağıdakı sözləri ilə qiymətləndirə bilər və mətnin tərbiyəvi təsir gücünü artırar:

Çalış ki, kirpiyin olsun almaz tək,
Ayıq ol, ölkənin keşiyini çək! [4.119]

Belə məsəl çəkmiş aqıl bir insan:
“Qurd girməz sürüyə yatmasa çoban.” [4.119]

Yurduna düşmənin yolun açma sən! [5.199]

Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əmələndən dünya zərxara. [6.42]

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən götürülən belə misallar məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik, mərdlik, cəsarətli olmaq hissləri aşılayır. Bu da bütün zamanlarda şox vacibdir. Böyüyən nəsillə gələcəkdə Vətəni qorumağa hazır olmalı, düşmənlərimizin varlığını daim yadda saxlamalı, onlara qarşı amansız olmaq ruhunda tərbiyə etməlidir. Eyni zamanda, hər bir

uşaq keçmişini bilməli, öz qəhrəmanlarını-Babək, Cavanşir, Koroğlu, Şah İsmayıl Xətayi, Mehdi Hüseynzadə və b. kimi azadlığımız uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanlarımızı, hazırkı zamanda da Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov, İlqar Mirzəyev, Cəbrayıl Dövlətzadə və başqa bir çoxları kimi Vətəni, xalqı üçün canından keçən şəhidlərimizi tanımalı, onunla qürur duymalıdır. Bununla yanaşı gözəl ixtisas sahibləri olaraq xalqımızın firavanlıq, sülh içində yaşaması üçün müvəffəqiyyət qazanmaq, ümumi inkişafımıza töhfə vermək istəyi ilə böyüməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, Bakı, "Adiloğlu", 2008, 244 s.
2. Suxomlinski V. Ürəyimi uşaqlara verirəm, Bakı, "Maarif", 1979, 107 s.
3. Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası. 2017, TPİİ, 115 s.
4. <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/maktabahazirlig-gruplarinda-isin-taskili-metodikasi-istirakci-vasaiti.pdf>
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə, İqbalnamə, "Lider", 2004, 272 s.
6. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə, Şərəfnamə, "Lider", 2004, 432 s.
7. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı, "Lider", 2004, 336 s.
8. Fitnə film, [1970][<https://www.youtube.com/watch?v=jLU8m573l4A>]
9. Şah və xidmətçi [film, 1976][<https://www.youtube.com/watch?v=7eSWuriZ7Gg>]
10. Xeyirvəşər [film, 1989][<https://www.youtube.com/watch?v=KE8k4Ytu4Hc>]

Açar sözlər: Nizami, Məktəbəqədər tədris müəssisələri, nağıl-hekayələr, hikmətli sözlər, tərbiyə

Keywords: Nizami, Preschools, fairy tales, words of wisdom, education

Ключевые слова: Низами, дошкольные учреждения, сказки, слова мудрости, образование.

Xülasə

Məktəbəqədər dövr böyüyən nəsə bir çox qiymətli keyfiyyətlərin aşılmasında çox mühüm mərhələdir. Kiçikyaşlı uşaqlar ən vacib mənəvi keyfiyyətlərə məktəbəqədər müəssisələrdə və ümumtəhsil məktəblərində yiyələnirlər. Uşaqlarımızın tərbiyəsi və təlimi prosesində bir sıra ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı zəngin klassik bədii irsimizə də arxalanmalıyıq.

Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin motivləri əsasında yazılmış hekayələrin oxusu, çəkilmiş cizgi filmlərinin nümayiş etdirilməsi uşaqların inkişafı və tərbiyəsində olduqca faydalıdır. Müxtəlif mətnlərin oxusu zamanı dahi şairin hikmətli sözlərindən misallar çəkmək də yerinə düşərdi. Bu oxunmuş mətnin tərbiyəvi təsir gücünü artırır və uşaqlarda müsbət keyfiyyətlər aşılayır.

Резюме

Дошкольный период - очень важный этап в воспитании многих ценных качеств у подрастающего поколения. Самые важные нравственные качества дети младшего возраста приобретают в дошкольных и средних школах. В процессе обучения и воспитания наших детей мы должны опираться не только на ряд общечеловеческих ценностей, но и на наше богатое классическое художественное наследие.

Чтение рассказов по мотивам "Хамсы" нашего великого поэта Низами Гянджеви и показ мультфильмов достаточно полезны в развитии и воспитании детей. Читая различные тексты, было бы полезно приводить примеры из мудрых слов великого поэта. Это увеличивает обучающий эффект прочитанного текста и прививает детям положительные качества.

Summary

Preschool period is a very important stage in inculcating many valuable qualities in the growing generation. acquire The most important moral qualities of young children are acquired in preschools and secondary schools. In the process of educating and training our children, we must rely not only on a number of universal values, but also on our rich classical artistic heritage.

Reading stories based on the motives of our great poet NizamiGanjavi's "Khamasa" and showing cartoons are very useful in the development and education of children. Reading the various texts, it would be useful to give examples from the wise words of the great poet. This increases the learning effect of the text and instills positive qualities in children.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Ирада Азер кызы Амирасланова
ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ
В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

Многие прогрессивные дидакты, начиная с Я.А.Коменского (3) выступали и выступают против механического усвоения учебного материала. Сознательное обучение речи на иностранном языке следует признать такое, при котором обучающийся не только понимает содержание речи в предложении, но также осознает единицы, из которых оно состоит. Процесс сознательного обучения опирается на аналитико-синтетическую деятельность мышления обучающихся. В студенческом возрасте эта деятельность, достаточно развита, поэтому на эту способность мышления обучающихся следует опираться, как составителям учебников, так и преподавателю при организации учебного процесса.

Сознательный подход к учебному материалу со стороны студентов не противоречит использованию имитативно-индуктивного приема, особенно при презентации нового учебного материала. Когда материал элементарен (особенно, когда возможен перенос из родного языка) на начальном этапе обучения, чисто практический путь предпочтительнее дедуктивно-теоретическому. При презентации такого материала полезно использовать индуктивный метод. Например: при презентации звуков, которые имеются в родном, или в других языках, имеющих в речевом опыте студентов.

Однако чисто практический имитативно-индуктивный путь презентации материала без учета его характера (простоты и сложности), а также без учета бюджета времени (количество часов по учебному плану крайне ограничено) не всегда эффективен.

Следовательно, применение принципа сознательности должно носить весьма гибкий и дифференцированный характер, обусловленный целым рядом объективных факторов. Одним из важнейших условий осознанного усвоения языкового материала является понимание студентами сходных или отличительных черт в формах и явлениях родного и других знакомых ему языков и изучаемого им иностранного языка, в способах их образования и условиях употребления. Тут следует учитывать как межъязыковую, так и внутри языковую интерференцию. Примером межъязыковой интерференции может служить влияние порядка слов в азербайджанском предложении на порядок слов во французском. Внутриязыковая интерференция может проявиться в употреблении временных форм *imparfait* и *passé composé*. Эту двоякую форму интерференции следует учитывать составителям учебников, снабдив эту книгу обильными упражнениями, нацеленными на преодоление этих трудностей в усвоении языка.

С целью преодоления межъязыковой интерференции необходимо провести тщательный сопоставительный анализ явлений родного и изучаемого иностранного языка. Этот анализ проводится только в рамках отобранного программой языкового материала и должен предвосторять составление учебника. Результаты этого анализа должны быть учтены как при предъявлении языкового материала, так и при его активизации. Объяснение используется с одной стороны, для осознания студентами элементов учебного материала и способов оперирования ими, с другой стороны — для осмысления того, в каких целях и в каких ситуациях следует использовать тот или иной материал.

Проблема сознательности в обучении иностранным языкам имеет ряд аспектов, каждый из которых должен быть рассмотрен и обоснован. Овладеть фразами как единицами коммуникации студент должен не вслепую, а с полным пониманием как тех элементов из которых составляются фразы, так и способов их комбинирования.

Так например, нужна большая работа над словом как над элементом фразы. Работа над словом должна вестись как в контексте, так и вне его. Необходимость отработки слов вне контекста обосновывается тем, что фонетическая и графическая форма французского слова, как правило, представляет значительные трудности, а работа в контексте не обеспечивает образования четких и прочных слухомоторных образов слова. Между тем, без таких образов, прочно связанных со значениями невозможно ни сохранения слов в памяти, ни использование их в речевой деятельности (2, 4, 5).

Принцип сознательности в овладении речью проявляется и в обучении использованию грамматических правил, отбор которых необходимо подчинять целям развития речи; они должны быть оформлены как инструкции и охватывать большое количество лексического материала.

Грамматическое правило-инструкция, охватывающее ограниченное количество лексического материала, не будет достаточно закреплено в памяти, что отрицательно отразится на формировании соответствующего грамматического навыка. Использование грамматических правил не исключает использования образцов и действий по аналогии. Использование правила, образца или действия по аналогии обуславливается спецификой учебного материала. Автору учебника и преподавателю представляется возможность выбрать оптимальный вариант (5).

Принципы активности и наглядности. Только сознательно усвоенный материал может быть активно использован в речевой практике учащихся. Принцип активности органически связан как с дидактическим принципом сознательности, так и сугубо методическим принципом коммуникативности, ибо иностранный язык может быть усвоен только в процессе речевой деятельности: говорить можно научиться, только разговаривая, а читать можно научиться только читая. Поэтому принцип активности в обучении иностранному языку реализуется путем использования системы упражнений, составленной адекватно коммуникативным целям обучения. Эта система включает две подсистемы:

- 1) подготовительные упражнения;
- 2) речевые упражнения.

Активность студентов будучи самым тесным образом связана с реализацией принципа сознательности, обусловлена кроме того рядом факторов к которым следует отнести в первую очередь интерес, который связан с профессиональной заинтересованностью будущих специалистов; их влечет к чтению специальной литературы и к общению с коллегами иностранцами. Чтобы поддержать интерес к чтению специальной литературы преподавателю следует подбирать эту литературу адекватно языковой подготовке студентов, идти при этом от легкого к трудному, от простого к сложному; в противном случае интерес угаснет, а этого следует избегать и одна из ведущих целей обучения иностранному языку будущих специалистов окажется невыполненной. Что касается стремления студентов к общению с иностранными коллегами, то к этому их нужно готовить в процессе обучения путем выполнения различных ситуативных упражнений. Выбор преподавателем приемов и форм работы играет решающую роль в поддержании интереса к обучению и, следовательно, способствует активности студентов на занятиях по языку.

Принцип активности в обучении иностранному языку призван усиливать работу мышления, сознания и памяти.

Принцип наглядности (показ) в обучении иностранному языку реализуется при всех видах учебной деятельности: при презентации учебного материала, в процессе его закрепления и активизации, при обобщении и систематизации. Применение принципа наглядности при обучении иностранным языкам приобретает свою специфику: наряду с использованием экстралингвистической наглядности (предметов, картин, тестов, учебных фильмов, диафильмов, таблиц и т.п.) большое значение имеет языковая наглядность; имеется в виду прежде всего слуховая наглядность (прослушивание живой и механической речи на изучаемом языке). Механическая речь (использование обучающих машин) имеет то преимущество, что её можно повторять бесконечное количество раз; использование механической речи очень полезно для постановки произношения и интонации. Упражнения, записанные на аудиокассету, при прослушивании могут быть наговорены студентом (в интервалах) и записаны с тем, чтобы при повторном прослушивании обучающийся мог сравнить свое произношение с образцом и наглядно (на слух) заметить свои ошибки и постараться их исправить. Применение обучающих машин позволяет максимально индивидуализировать обучение, оно позволяет каждому студенту работать своим темпом (согласно принципу посильности). При обучении иностранным языкам, как нам представляется, использование обучающих машин, особенно аудио-средств, более целесообразно для выполнения тренировочных упражнений, в то время как творческие речевые упражнения – ситуации (особенно проблемные), беседы, рассказы требуют коллективной работы группы с преподавателем. Методика рационального применения обучающих машин ждет дальнейшей углубленной разработки.

Говоря о языковой наглядности, следует отметить еще одну её разновидность; это – так называемая наглядность контекста или внутренняя наглядность. Этот вид наглядности используется для раскрытия значения незнакомых слов и способствует развитию догадки (1).

Для показа живой речи лучше всего устраивать встречи с носителями языка, при которых студент постепенно учится воспринимать речь, озвученную иностранцем, привыкая не только к живому произношению, но и к темпу естественной речи. Что касается использования картин, слайдов, и т.п., то эти виды наглядности являются зрительной опорой для развития устной речи: монологической (описание картины или кадра фильма) и диалогической (участие в различных речевых ситуациях с сокурсниками).

Следует заметить, что наглядность в процессе обучения иностранному языку может помочь достижению оптимальных результатов при условии взаимодействия с принципом сознательности. Еще Я.А.Коменский наряду с чувственным восприятием конкретных предметов и явлений придавал большое значение деятельности разума, отмечая, что при его бездействии наглядность не дает ожидаемых результатов (3). Увиденное и услышанное должно подвергнуться осмыслению. Ход изучения таков: от конкретного к абстрактному, от представления к мышлению. К.Д.Ушинский также связывал наглядное обучение с мыслительной деятельностью: восприятие в обучении бывает продуктивным лишь в том случае, если оно происходит при активном мышлении, на основе возникаемых у студентов стремлении узнать и понять непосредственно наблюдаемое. Из этого следует исходить при составлении сопоставительных таблиц:

Azərbaycan dilində	Fransız dilində
Mən tələbəyəm.	Je suis étudiant

Только использование наглядности во взаимодействии с принципом сознательности может привести к активному использованию предъявленных языковых явлений в речевой практике студентов.

Таким образом, для достижения основной цели учебной программы – формирование коммуникативной компетенции – дидактические принципы должны выступать, как было указано выше, в связи и взаимодействии.

Наглядность, с нашей точки зрения, не должна противопоставляться переводу и не исключать использование родного языка, особенно в сопоставительных таблицах при предъявлении материала. Сопоставление с родным языком может служить целям наглядности, раскрывая особенности изучаемого иностранного языка (6).

Список использованной литературы:

1. Бенедиктов Б.А. Психологические особенности применения зрительной наглядности в процессе обучения иностранным языкам // Труды Горьковского пед. института иностранных языков. Вып. XIX, 1961, с.20-40
2. Калинина С.В. Обучение лексике французского языка: дис. ...канд.филол. наук. М.: АПН РСФСР, НИИ Методов обучения. 1960, 130 с.
3. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2 –х т. Т.2. М.: Педагогика, 1982, 576 с.
4. Кувшинов В.И. Обучение школьников общественно политической лексике в процессе рецептивной речевой практики // Иностранные языки в школе, 2002, №4. с. 32-36
5. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. / Под ред. А.А. Миролубова, И.В. Рахманова, В.С. Цетлин. М.: Просвещение, 1967, 502 с.
6. Цветкова З.М. Основные вопросы методики преподавания иностранного языка в средней школе. Кн.: В помощь учителю. М.: АПН РСФСР, 1949, 32с.

Açar sözlər: fransız dili, dillərarası interferensiya, tədris, praktiki üsul, didaktik prinsip

Key words: french language, interlingual interference, teaching, practical method, didactic principle

XÜLASƏ

Dillərarası interferensiyaya qalib gəlmək üçün yerli və xarici dilin fenomenlərinin müqayisəli təhlilinin aparılması zəruridir. Material ibtidai (xüsusilə doğma dildən köçürmək mümkün olduqda) təlimin ilkin mərhələsində elementar olduqda, xalis praktiki yol deduktiv-nəzəri yoldan daha üstün tutulur. Belə materialı təqdim edərkən induktiv üsuldan istifadə etmək faydalıdır. Məsələn: şagirdlərin nitq təcrübəsində yerli dildə və ya başqa dillərdə səslənən səsləri təqdim edərkən.

SUMARY

In order to overcome interlingual interference, it is necessary to conduct a thorough comparative analysis of the phenomena of the native and studied foreign language. When the material is elementary (especially when it is possible to transfer from the native language) at the initial stage of training, a purely practical path is preferable to a deductive-theoretical one. When presenting such material, it is useful to use the inductive method. For example: when presenting sounds that are presented in the native or in other languages that are present in the speech experience of students.

Rəyçi: Ljs. E.Vəliyeva

SÜJET ANLAYIŞI VƏ ONUN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Giriş. Qədim yunan filosofu Aristotel ədəbiyyatı təqlidi sənət, yəni həyatı və insanları yamsılama sənəti adlandırmışdır. Aristotelin bu fikrini əsas götürərək deyə bilərik ki, yazıçı daha çox təxəyyülə əsaslanır. O, qələmə aldığı dövrün, mühitin ruhunu təhrif etməmək şərti ilə həyatda gördüyü hadisələri, insanları öz təxəyyülünə uyğun şəkildə dəyişə bilər. Beləliklə, yazıçı bədii surət yaratmış olar və öz əsərini ərsəyə gətirməyə başlayar. Bəs hər həyatdan götürülmüş mövzu kor-koranə ədəbiyyata gətirilə bilərmi? Təbii ki, həyat hadisələri, yazıçının müşahidə etdiyi faktlar qruplaşdırılmalı və sistemə salınmalıdır. Bu baxımdan ədəbiyyatda süjet anlayışı mühüm məsələlərdəndir.

Əsas hissə. Bədii əsərin strukturu süjet və kompozisiyadan ibarətdir. Biz heç bir epik və ya dramatik növdə yazılmış bədii əsəri, onun strukturunu, kompozisiyasını süjetsiz təsvir edə bilmərik.

Süjet-hərəkət, hadisə, feil ilə bağlıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, qədim yunan filosofu Aristotel özünün “Poetika” əsərində süjeti “hadisələrin qruplaşdırılması”, “hərəkətdə bir təqlid” deyərək tərif etmişdir. Dramatik və ya epik növdə yazılmış əsərlərə nisbətən lirik növdə süjetin əhəmiyyəti azdır. Lirikada biz hərəkəti daha çox fikirlərin, hisslərin, həyəcanların dəyişməsi şəklində özünü göstərdiyini görürük. Yəni bir növ lirik əsərlərdə süjet “dumanlı” olur. Süjetə bir ədəbiyyat termini kimi müxtəlif təriflər verilmişdir. “Bir-biri ilə bağlı olub, ardıcıl surətdə inkişaf edən (başlanğıcdan nəticəyə qədər) və bilavasitə epik, lirik, yaxud dramatik əsərin məzmununu təşkil edən həyat hadisəsi süjet adlanır. Bu hadisələr içərisində göstərilən adamların qarşılıqlı əlaqə və rəftarı insan xarakterinin müxtəlif cəhətlərini, əsərdə inkişaf edənlərin fikir, hiss və davranışlarını, xarakterin inkişafı tarixini və yüksəlişini əks etdirir” [1, s. 67]. “Əsərdə inkişaf etdirilən əsas əhvalat bədii əsərin süjetini təşkil edir. Sənətkar çalışır ki, öz ideya, məqsəd və görüşlərini doğru və kamil ifadə edə bilən süjet qursun” [3, s. 65]. Yaradılan hər bir bədii əsər bu və ya digər bir şəkildə həyatda olmuş hadisənin ədəbiyyata gəlişidir. Bu baxımdan ədəbiyyatda süjet anlayışını bir tərifə sığdırmaq düzgün olmazdı.

Aristotelin “Poetika”sında süjet əvəzinə “fabula” terminindən istifadə olunmuşdur. Fabula latın dilində “əhvalat”, “nağıl” deməkdir. Aristotelin əsərində bu termin geniş, əsəri tam əhatə edən anlayışdır. Fabula ilə süjetin fərqi böyük deyildir. Süjetin müəyyən bir hadisələrin ardıcılığı və fabulanın da əhvalat, nağıletmə kimi izah edildiyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, süjeti hadisələrin və hərəkətlərin müəyyən ardıcılığı kimi, fabulanı isə müəllifin bu hadisələri necə nəql etməsi kimi tərif edə bilərik. A.N.Ostrovski bildirdi ki, süjet hazır məzmun, yəni bütün təfsilatı ilə ssenariumdur, fabula isə hər hansı bir hadisə haqqında qısa real hekayət, yazıçının hər cür əlavə rəng və boyalarından uzaq təhkiyədir.

Süjet, əsasən, ziddiyyətlərdən, qəhrəmanlar arasında gedən mübarizələrdən ibarətdir. Süjeti ziddiyyətsiz, münaqişəsiz təsvir edə bilmərik. Hər bir kamil süjetin başlanğıcı, kulminasiya nöqtəsi və sonu olmalıdır. Aristotel yazmışdır ki, hər bir kamil süjetin “başlanğıcı, ortası və sonu olmalıdır”, süjet “istədiyin yerdə başlanmamalı, istədiyin yerdə tamam olmamalıdır”. Süjetin üç əsas əlaməti vardır: intriqa, kolliziya, situasiya.

Intriqa-bütün əsər boyu davam edən münaqişədir. “Dəli Kür” romanında Cahandar ağa ilə Allahyar qarşı-qarşıya gəlir. Əsərdə qəhrəmanların, arzularının, istəklərinin, mənfəətlərinin bir-birinə zidd olması intriqadır. Əgər əsərdə bu cür ziddiyyətlər olmasa, əsər yarana bilməz.

Kolliziya-bədii əsərdə insan qrupları arasında gedən mübarizədir. Əsərlər heç də hər zaman şəxsi münasibətləri toqquşan obrazların süjeti əsasında qurulmur. Əsərlərdə zümrələr, təbəqələr, xalqlar, partiyalar arasında da mübarizə təsvir edilir. “Koroğlu” dastanında Koroğlu ilə bəylər, paşalar arasında gedən mübarizə, onlar arasındakı ziddiyyət kolliziyadır.

Situasiya-personajlar arasında gedən mübarizənin müəyyən bir vəziyyətidir. Fransızca “situa” vəziyyət deməkdir. Situasiya həm qəhrəmanların şüurundakı, həm də xaricdəki münaqişələri əhatə edir.

Orta məktəbdə şagirdlər bəzən süjetin mərhələləri-ünsürləri haqqında məlumatları yaxşı anlaya bilmirlər. Bu mövzunu şagirdlərə tədris edərkən onun insan həyatının mərhələləri ilə əlaqəsini göstərə bilərik. İnsan dünyaya bir “ağ lövhə” kimi gəlir və gözüni açdığı ilk andan etibarən ağlamağa başlayır. Çünki o hələ başına nələrin gələcəyindən xəbərsizdir və onun dünyaya gəlişi ilə həyatının ekspozisiya mərhələsinin əsası qoyulur. Kiçik uşaq böyüməyə başlayır, danışır, yeriyir, ətrafında olan hadisələri anlamağa çalışır və məktəbə getməyə başlayır. Bu onun həyatının “düyüm nöqtəsi”, zavyazka mərhələsini təşkil edir. Artıq onun bir məqsədi var: “Oxumaq və universitetə qəbul olmaq”. 17 yaşına gəlib çatmış bir yeniyetmə universitetə qəbul olur və o artıq gənclik dövrünün bir addımlığındadır. Özündə hər şeyi etmək gücünü görür. Qarşısına qoyduğu və həyatı üçün önəmli olan ən böyük sınaqdan uğurla çıxmışdır. Deməli, artıq bu onun həyatının zirvəsini, kulminasiya nöqtəsini təşkil edir. Universitet həyatı bitir və əsl həyatla üzləşmə baş verir. Gənclik həyatının ziddiyyətləri yavaş-yavaş aradan qalxmağa başlayır. Universiteti bitirib işləməyə başlayır və ailə qurur. Bu insan həyatının razvyazka mərhələsidir. İnsan həyatının qocalıq dövrünü isə süjetin final mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. (İnsan həyatının süjet xətti onun qarşısına qoyduğu məqsədlərlə bağlıdır.)

Həyatdan gətirdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi süjet xəttini təşkil edən hadisələr düz xətlə deyil, yüksələn və enən xətlə inkişaf edir. Bu baxımda süjet xətti 5 ünsürdən-mərhələdən ibarətdir. Bu ünsürlər ədəbiyyatşünaslıqda müxtəlif zamanlarda müxtəlif adlarda göstərilmişdir. M. Rəfil bu ünsürləri ekspozisiya; rəbt; hərəkət; böhran, yaxud kulminasiya; qət adlandırmışdır [4, s. 156]. Orta məktəb ədəbiyyat dərsləklərində bu ünsürlər ekspozisiya; zavyazka; kulminasiya; razvyazka; final

⁵⁹ ADPU-nun magistrantı. sona.meherranova123@gmail.com

adlandırılmışdır. Adlanma baxımından müxtəlif fərqlər özünü göstərsə də, ancaq mahiyyət etibarı ilə hər bir adlandırma eyni mahiyyətə malikdir.



Ekspozisiya - Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu anlayış bədii müqəddimə, bədii zəmin sözləri ilə ifadə olunur. Əsərdə danışılacaq hadisənin yaranması və inkişafı üçün lazımı hazırlıq məqsədi güdən hissəyə ekspozisiya mərhələsi deyilir. 8-ci sinif ədəbiyyat dərslində C. Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsi verilmişdir. Bu hekayənin ekspozisiya mərhələsini kəndə naçalnikin gəlməsi xəbərinin verilməsi, pristavın həyatına kəndlilərin və qonaqların toplanması, pristavın arvadının ad gününü qeyd etməsi ilə bağlı qonaqlığa hazırlıq mərhələsi təşkil edir.

Zavyazka - Süjetin bu mərhələsini ifadə etmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında rəbt, düyün sözləri də işlədilir. Zavyazka ekspozisiyadan sonra hadisələrin mürəkkəbləşməsini, düyünlənməsini göstərir. “Qurbanəli bəy” hekayəsində naçalnikin qonaqlığa gəlib çıxması, qonaqların pristavın xanımına sağlq söyləmələri kimi hadisələr zavyazka mərhələsini əhatə edir.

Kulminasiya. Bu söz latınca “qulmen” sözündəndir mənası təpə, zirvə, yüksəklik deməkdir. Qurbanəli bəyin naçalnikə yaltaqlanması, qonaqları öz evinə qonaq çağırması hekayənin kulminasiya mərhələsini təşkil edir.

Razvyazka. Bədii əsərdə ziddiyyətlərin açılmasına, münaqişənin zəifləməsinə razvyazka deyilir. Nökərin uzaqdan gələn atlı dəstəsini görməsi, arvadının qaçıb Qurbanəli bəyə xəbər verməsi, naçalnik və qonaqların Qurbanəli bəyin evinə gəlməsi hekayənin razvyazka mərhələsini təşkil edir.

Final. Hadisələrin, ziddiyyətlərin, intriqanın həll edilməsinə, sona çatmasına final deyilir. Qurbanəli bəyin qaçıb tövlədə gizlənməsi, hər kəsin onu axurun içərisində görməsi hekayənin finali, sonluğudur.

Nəticə. Ədəbiyyatşünaslıq elementlərinin orta məktəbdə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu elementlər içərisində ən çox nəzərə çarpan, diqqəti cəlb edən süjetdir. Yuxarıda göstərilən nümunələrə və təriflərə əsasən belə bir qənaətə gəlirik ki, süjet bədii əsərin özü deməkdir. Biz oxuduğumuz əsərdə həyat həqiqətlərini süjet vasitəsi ilə dərk edirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 199 s.
2. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 2009, 201 s.
3. Paşayev M.C., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 1972, 279 s.
4. Rəhilil M. Ədəbiyyatşünaslığa giriş. Bakı: 1958, 274 s.
5. Umumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: 2018, 208 s.

Açar sözlər: süjet, süjetin öyrədilməsi yolları, ünsürləri, əlamətləri

Ключевые слова: сюжет, пути изучения сюжета, элементы, признаки

Key words: plot, the ways of studying plot, elements, signs

Xülasə

Bədii əsərlərin qurulmasında süjet mühüm yer tutur. Bəzən şagirdlər süjet anlayışını dərk edə bilmir və onlara bu termin olduqca çətin görünür. Ədəbiyyat bir elmdən daha çox bizim həyatımızı, arzularımızı, xəyallarımızı özündə ehtiva edir. Bu baxımdan süjet anlayışını şagirdlərə izah edərkən onun həyatla əlaqəsini də göstərmək mühüm şərtlərdəndir.

Резюме

Сюжет занимает значимое место в формировании художественного произведения. Некоторые учащиеся не могут усвоить понятие сюжета и этот термин им кажется сложным. Литература больше науки включает в себя нашу жизнь, мечты и иллюзии. С этой точки зрения, объясняя ученикам понятие сюжета, одним из основных условий является показ его связи с жизнью.

Summary

Plot takes an important place in establishment of novel. Some students can't learn the definition of the plot and this term seems difficult to them. Literature more than science includes life, dreams and illusion. From this point of view, explaining students the definition of the plot, one of the necessary conditions is to show its connection with life.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCANDA İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Giriş: Azərbaycan dünyanın bir hissəsidir, buna görə də ölkəmiz planetdə baş verən hadisələrdən kənarda qala bilməz. Bu baxımdan ölkəmizdə ingilis dilinə marağın hədsiz artması tamamilə təbii və qanunauyğun bir haldır. Son illərdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası ingilis dilini mənimsəməyin zəruri və əhəmiyyətini artırır.

İngilis dili [Hind-Avropa dillərinin](#) german dilləri ailəsinə aiddir. Morfoloji quruluşuna görə flektiv-analitik dildir. Doğma dil kimi dörd yüz on milyon insan bu dilin daşıyıcısıdır. İngilis dilində ikinci dil kimi bir milyard insan danışır. İngilis dili [BMT](#)-nin altı rəsmi və işçi dillərindən biridir. [İngilislərin](#) təbii dili, [İngiltərənin](#), faktiki [Böyük Britaniyanın](#), [ABŞ](#)-ın 31 ştatının, [İrlandiyanın](#), [Kanadanın](#) və [Maltaanın](#) iki rəsmi dilindən biri, [Avstraliyanın](#), [Yeni Zelandiyanın](#) rəsmi dilidir (7). Bütün dünya dilləri kimi ingilis dilinin də öz quruluşu, lüğət tərkibi və sairə ilə fərqlənir. İngilis dilinin bəzi ümumi qanunauyğunluqları, dil vahidlərinin sistemli təşkili və s. xasdır. İngilis dili daşıyıcısı olan xalqın minilliklərlə hesablanan mədəniyyəti, həyatı onun dilində, dilin şifahi və yazılı formalarında, müxtəlif janrların abidələrində öz əksini tapır. İngilis dili [Asiya](#) ölkələrindən [Hindistan](#), [Pakistan](#) kimi bir sıra ölkələrin rəsmi dili olmuşdur. İngilis dilini bilmək yerli xalqlarla ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır, onu rahat bir şəkllə salır. Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinə maraq XX əsrin ortalarından etibarən güclənmişdir.

1965-ci ildə «Azərbaycanca- ingiliscə lüğət» nəşr olunmuşdur. 1966-cı ildə «İngilis dilinin praktik qrammatikası» kitabı işıq üzü görmüşdür. Bir vaxtlar Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 50 illiyi adını daşımış Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda ingilis dili fakültəsi vardır. Azərbaycan və ingilis dilləri müqayisəli şəkildə öyrənilir. Bununla yanaşı, ingilis dilindən birbaşa tərcümələr edilir. XX əsrin axırlarında Şərqiyyə Xasay qızı Cəbrayılbəyova, Ədilə Nəcəfqulu qızı Salayeva, Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev, Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə və Ziyəddin İbrahim oğlu Əfəndiyev tərəfindən iki cildə «İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti» tərtib edildi. Tibb elmləri doktoru, professor Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev və tibb elmləri namizədi, dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə kitabın ixtisas redaktorları olmuşlar. Kitabın birinci cildi 1979-cu ildə [3], ikinci cildi isə 1983-cü ildə [4] «Maarif» nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.

Qeyd edilən lüğətin birinci cildinin müqəddiməsində oxuyuruq: «Azərbaycan tibb elminin müasir inkişafı dünya tibb aləmində baş verən yeniliklərdən xəbərdar olmağı tələb edir. Dünyanın bir çox ölkələri ilə mədəni-elmi əlaqələrin genişləndiyi bir zamanda alimlərimizin xarici ölkələrdə inkişaf edən elmin yeni nailiyyətləri ilə tanış olmaları çox vacibdir. Bu baxımdan ingiliscə-azərbaycanca tibb lüğətinə kəskin ehtiyac meydana çıxır. Belə ki, dünya tibb ədəbiyyatının müəyyən qədər (İngiltərə, Amerika, Kanada, Hindistan, Yaponiya, Skandinaviya ölkələri və s.) ingilis dilində nəşr olunur. Həmin ədəbiyyatla bilavasitə tanış olmaq üçün tibb işçiləri bu lüğətdən səmərəli istifadə edə bilərlər» [2, səh. 3]. İngiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca- ingiliscə tibb lüğətini tərtib edən müəlliflər ingilis dilində nəşr olunmuş tibbi ədəbiyyatı və mətbuatı izləyərək onu daim təkmilləşdirməyə və söz tərkibini zənginləşdirməyə çalışmışlar. 1993-cü ildə «İngiliscə- azərbaycanca tibb lüğəti» dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə tərəfindən xevli təkmilləşdirilərək bir cildə çap edilmişdir [4].

Müasir ingilis dilində qədim hind dilinin sözləri ilə əlaqəli bir çox söz var. Müasir ingilis dili qarışıq adlanır - ümumi mənə daşıyan bir çox söz ortaq kök olmur. Bu, orta ingilis dövrünə xas olan üçbucaqlılığın bir nəticəsidir.

İngilis dili daim inkişaf etməkdədir, ləhcələrlə böyüyür və çoxalır, hər yeni konsepsiya insanlara öz ətrafında çox sayda yeni söz hazırlamağa imkan verir. Bəzi sözlər, əksinə, lazımsız kimi tarixə düşür. İngilis dili qlobal bir dilə çevrildikdə və dünyada istifadə edildikdə, özü əvvəlkindən daha zəngin oldu. Digər dillərdən və mədəniyyətlərdən yeni sözlər götürdü. Amerika dilinin bir çox sözləri yerli Amerika ləhcələrindən gəldi (5, s. 14).

Hal-hazırda ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Bütün dünyada demək olar ki, elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas əhəmiyyətli hissəsini tədris mərhələsi təşkil etməkdədir. Belə ki, orta məktəblərdə ingilis dili birinci sinifdən tədris olunmağa başlayır. Ali məktəblərdə ingilis dili birinci kursdan tədris olunur. Məktəbəqədər uşaq baxçalarında ingilis dili tədris olunur. Bundan başqa ingilis dili təmayüllü həm məktəbəqədər, həm də orta məktəblər fəaliyyət göstərir.

Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən Ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul mərhələsində ingilis dilindən imtahan götürülməkdədir. Hətta təhsilin fəlsəfə və elmlər doktorluğu hazırlığı üzrə doktorantura və dissertantura mərhələsinə qəbul prosesində də ingilis dili aparıcı rol oynayır. İngilis dilindən keçid minimum balı olmayan heç bir iddiaçı təhsilin doktorantura və dissertantura mərhələsində təhsil almaq hüququna malik olmur.

Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən alimlik dərəcəsinin verilməsi üçün ingilis dili minimum imtahanından tələb olunan keçid balını toplaya bilməyən iddiaçı alimlik dərəcəsinə əldə edə bilməz.

Azərbaycanın Şanlı tarixində də ingilis dilinin beynəlmiləl əhəmiyyətə malik olduğunun şahidi olduq: «İngilis dilini bilmək Qarabağ kimi ciddi problemi olan və bunu beynəlxalq normalar çərçivəsində sülh yolu ilə həll etməyə çalışan bir ölkənin

⁶⁰ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

vətəndaşları olaraq bizim üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Güclü dövlətlərlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün onların dilini, belə bir dilə hopmuş təfəkkürü, düşüncəni, meyarları, eyni zamanda zəif nöqtələri bilmək çox vacibdir. Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycan həqiqətlərini – Qarabağ problemini, Xocalı soyqırımını səsləndirmək, xarici ölkələrdə diasporların fəaliyyətini daha da gücləndirmək, siyasi dairələrə güclü təsir etməyi bacarmaq, diplomatik gedişatda rəqibi məğlub etmək, dövlət maraqlarını daha güclü və fərqli şəkildə diktə etmək ingilis dilini, eləcə də dünyanın digər məşhur dillərini mükəmməl surətdə, necə deyirlər, «nöqtəsinə-vergüllünə qədər» mənimsəmiş savadlı və vətəninə sevinən şəxsiyyətlər yetişdirməkdən asılıdır» [9]. Biz də bir azərbaycanlı vətəndaş kimi 44 günlük Qarabağ müharibəsində beynəlxalq informasiyaların dünyaya çatdırılmasında ingilis dilinin əsaslı əhəmiyyətinin şahidi olduq. Ölkə prezidentimiz İlham Əliyevin ingilis dilində səlis şəkildə dünya arenasına üçün verdiyi müsahibələri də ingilis dilinin ümumbəşəri dəyərə malik olduğunun ən yüksək göstəricisidir.

Gördüyümüz kimi, müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-birini başa düşmək üçün çox vaxt ingilis dilində danışıqlar. Çünki ingilis dili böyük kütlə tərəfindən qəbul edilən global dil hesab olunur. Hindistan və Pakistan ölkələri buna misal ola bilər. Hindistanda 24 müxtəlif dildə danışan bir milyondan çox əhali üçün ingilis dili ümumi dil hesab olunur» (1, s. 19). [Afrikanın](#) bəzi dövrlərində də ingilis dili rəsmi dil kimi istifadə olunub. İngilis dilinin əlifbası [VII əsrdən latın qrafikası](#) əsasında hazırlanmışdır. ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, İrlandiya, Car, Yeni Zelandiya, Sinqapur ingilis dilində danışıqlar.

Bir sözlə, ingilis dilinin Azərbaycanda öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İngilis dili dünyanın aparıcı dili kimi Azərbaycanda inkişaf etmiş hər sahədə xüsusi yeri vardır. İngilis dilinin Azərbaycanda xüsusi rolu olduğunu onun yer kürəsinin bizi qabaqcıl ölkələr sırasında tanınması baxımından öyrənilməsi əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

1. Qurbanov A.M, Ümumi dilçilik 2 cildə I c, Bakı: Maarif, 1989, s. 568, səh. 20
2. Dəmirçizadə Ə. M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı: Maarif, 1965, 38 s.
3. İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti [Mətn] / Tərtib edən: dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə; buraxılışa məsul; Hüseməddin Qaramanlı. Bakı, «Ergin» nəşriyyatı, 1993, 663 səh.
4. İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti [Mətn] / Tərtib edənlər: Şərqiyyə Xasay qızı Cəbrayılbəyova, Ədilə Nəcəfqulu qızı Salayeva, Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev, Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə, Ziyəddin İbrahim oğlu Əfəndiyev; ixtisas redaktorları: professor Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev və dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə. İki cildə, II cild, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1983, 180 səh.
5. Xudazarov Telman Mirzəyev. İngilis dili. Özünü öyrət. Sifirdən mükəmməl səviyyəyə qədər (sədləşdirilmiş dərs vəsaiti) [Mətn] / Redaktorlar: Arzu T. Xudazarlı (baş redaktor) və Y. M. Sadıqova; rəyçi: filologiya elmləri namizədi Y. A. Mustafayeva. Bakı, «Müəllim» nəşriyyatı, 2012, 395 səh.
6. Миролубов А.А. Культуроведение в системе современного языкового образования // ИЯШ, 2001, №3, стр. 14
7. Baugh A.C. History of the England NY.1958, s.463 26. Chen G.M., Starosta W.J. Foundation of Intercultural Communication – Needham Heights MA: Allyn and Bacon, 1998.
8. Malinovski B. The problem of meaning in primitive languages. London, 1923, p.306 40. Marckward A.H. American English. N.Y., 1958, pg.4
9. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ingilis_dilinin_oyrenilmesi_nin_zerurliyi_haqqinda.pdf 52.

Açar sözlər: Azərbaycan, dünya dilləri, ədəbi dil, ingilis dili,termin.

Ключевые слова: Азербайджан, the world languages, литературный язык, английский язык, термин.

Key words: Azerbaijan, мировые языки, literary language, English language, terminology.

AZƏRBAYCANDA İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Müasir dövrdə ingilis dili dünyada ictimai, mədəni inkişafı ilə bağlı olaraq tərəqqi edir. Azərbaycanda da ingilis dili ictimai, mədəni inkişafın dünya areanasına çıxmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalə ingilis dilinin Azərbaycan əhəmiyyətinə həsr olunmuşdur. Xüsusilə, Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas əhəmiyyətinin təhsilə yönləndirilməsindən bəhs olunur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В наше время английский язык развивается в связи с социальным и культурным развитием мира. В Азербайджане английский язык также имеет большое значение в становлении социального и культурного развития на мировой арене.

Статья посвящена важности английского языка в Азербайджане. В частности, основная важность изучения английского языка в Азербайджане сосредоточена на образовании. Различная научная литература была использована в написании.

THE IMPORTANCE OF LEARNING ENGLISH IN AZERBAIJAN

SUMMARY

In modern times, the English language is developing in connection with social and cultural development in the world. English language in Azerbaijan is also of great importance in the formation of socio-cultural development in the world arena.

The article is dedicated to the importance of English in Azerbaijan. In particular, the main importance of learning English in Azerbaijan is focused on education. The different scientific literature was used in the writing of the article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Nadirova Şirinbəyim Mürşüd qızı⁶¹
YENİYETMƏLƏRİN BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASINDA
ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN ROLU

“Ulu babaların müdriklik dəfinəsi”nin birər hikmət inciləri və fikir cövhərləri olan atalar sözləri, el məsəlləridir ki, obrazlı təfəkkürün qida mənbəyi kimi zəhinlərə təpər verir. Əcdadların ruhunu yaşadan bu sözlərdən düşüncələrə ətir saçılır, güc-qüvvət gəlir, aqlın-düşüncənin qapıları onların üzünə qapanan zaman isə yazılanlardan doğma ana dilinin nəfəsini almaq, ətrini duymaq olmur. Bu üzdəndir, milli düşüncə həmişə təpər qazanmaqdan ötrü birər əcdad yadigarı olan atalar sözlərinə üz tutur, öz qidasını bir də onlardan alır. Atalardan qalma bu öyüdlərin bəzən bircəciyinə ifadə olunan mətləblərlə bir elin, neçə-neçə nəsillərin zəkası işığında təşəkkül tapan əxlaqına, dininə və fəlsəfəsinə, milli bədii idrak və təxəyyülünün sonsuz genişliyinə, bir sözlə, milləti millət eləyən bütün mənəvi dəyərlərə bələd olmaq olar. Onun belə bir təsir gücündən bütün dövrlərin böyük söz ustaları, mütəfəkkirlər verli-verində və sənətkarlıqda faydalanmışlar.

Azərbaycan şifahi ənənəsində xalq ruhunun sərrast, axıcı, dərin və təsirli ifadəsi olan atalar sözləri milli təfəkkürdə cıllanmış tarixi təcrübəni, mühüm həyat həqiqətlərini bədii idrak və təxəyyülün süzgəcindən keçirərək əsrlər boyu yaşadır. Möhkəm milli xüsusiyyətlərə, dərin koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox vaxt eynilə tərcümə oluna bilməyən atalar sözləri öz canlılığını daim qoruyub saxlayan söz incilərindən ibarət hikmət xəzinəsidir.

Bu gün tarixçilər, pedaqoqlar, bütövlükdə maarif işçiləri qarşısında mühüm bir vəzifə qoyulmuşdur: Azərbaycanı sevərək, onun keşiyində duraraq, ona xidmət edərək, intellektual mənəviyyətli vətəndaş tərbiyə etmək. Buna görə ilk növbədə uzun illər söylə milli zəmindən uzaqlaşdırılmış, xalq pedaqogikasının məzmunundan ayrı salınmış tərbiyə sistemimizi formalaşdırıb, meydana çıxarmaq lazımdır. Həm də bu zaman tərbiyənin kökünü vahid Azərbaycan xalq tərbiyəsinin məzmununda, bu günədək bizə məlum olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində zəngin və dünya şöhrətli klassik irsimizdə axtarmalıyıq. Gənc nəslin, o cümlədən yeniyetmələrin tərbiyəsinin qarşısında duran başlıca məqsədlərə və hərtərəfli biliyə, mütərəqqi dünyagörüşə, milli və ümumbəşəri əxlaq, mənəviyyətə və mədəni dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyət formalaşdırmaq və cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olduğundan hazırda məktəblərdə yeniyetmələrin tərbiyəsinə müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq vacibdir.

Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini özündə yaşadan, xalqın taleyi, maddi-mənəvi güzəranı barədə dəyərli məlumatları qoruyub bugünüməzə qədər çatdıran folklor nümunələri xalq müdrikliyi ilə xalq bədii təfəkkürünün məhsuludur. Bu nümunələrin içərisində ən dəyərlisi və yeniyetmələrin hərtərəfli tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayan atalar sözü və məsəllərdir. Onlar min illərin süzgəcindən keçərək dövrümüze qədər gəlib çatmış, çox zəngin bir sərvətə çevrilmiş və kütləvi şəkildə almışlar. Ümumiləşmiş fikri, nəticəni, hökmü obrazlı şəkildə ifadə edən atalar sözü və məsəllər böyük mənəvi tutumuna, zəngin mənəvi çalarlarına və əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Xalq həyatının bütün dövrlərinə və bütün sahələrinə aid məlumatı özündə yaşadan atalar sözü və məsəllər çox yığcam olsalar da, onlarda böyük ideya və yüksək mənəvi dəyərlər ifadə olunur. Onlar həmdərin məzmunlu, həmdə təsirli dirlər.

Atalar sözü və məsəllərdən yeniyetmələrin əxlaq, əmək, aqli, estetik və s. tərbiyəsi işində geniş istifadə olunur. Belə ki, atalar sözü və məsəllər təsərrüfatın, həyatın, məişətin bütün sahələrini əhatə edir, insanlara mənsub olduqları ailəni, xalqı, dövləti sevməyi, mənəvi cəhətdən zəngin olmağı öyrədir.

Əxlaqi və mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri vətənpərvərlikdir. İndiki dövrdə yeniyetmələrin vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsi olduqca mühüm vəzifədir. Vətənpərvərlik təkcə Vətəni sevməklə bitmir. Vətən müqəddəsdir. O, seçilmir, fəqət ona sevgini fərqli şəkildə anlamaq və ifadə etmək mümkündür. Milli əxlaq bizim vətənpərvərliyimizi bərqərar edir. Əsl vətənpərvərlik Vətəni yadellilərdən qorumaq, bu yolda savaşımaq və mübarizə aparmaqdır. Atalar sözü və məsəllər uşaqlarda xalqa, torpağa, elinə-obasına məhəbbət hissləri aşılayır, vətənin qədrini bilməyi, düşməne baş əyməməyi öyrədir. Əcdadlarımızdan miras qalan bu vətənpərvər hisslər sayəsində bu gün Azərbaycan xalqı mərd oğullarının hünəri nəticəsində öz əzili torpaqlarına qovuşdu. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edildi.

Vətən viranə də olsa, cənnətdir, Vətənə gəldim, imana gəldim, Qürbət cənnət olsada, yenə vətən yaxşıdır, Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşıdır, Vətən həsrəti çəkdim, gözlerimə qan gəldi, Qürbətdə xan olunca, Vətənimdə dilən, göz.

Milli ləyaqət, kollektivçilik, humanizm və digər əxlaqi kateqoriyalar şəxsiyyətin mənəvi təfəkkürünün aksiomları kimi fəaliyyət göstərir. Müasir dövrdə əxlaqi sərvətlər insanların davranışının qəbul edilib-edilməməsi ilə deyil, onların nə dərəcədə davranışda özünə möhkəm yer tutması, nə qədər real, həqiqi olması və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə davamlılığı ilə ölçülür. Cəmiyyətin müasir mərhələsində elmi-texniki inqilab ictimai həyatın bütün sahələrinə - ailə həyatına, istehsal əlaqələrinə, milli münasibətlərinə, nəsillər arasındakı varisliyə, əxlaqa, insan mənəviyyətinə ciddi təsir edir.

Kollektivçilik tərbiyənin başlıca prinsiplərindən biri kimi fəaliyyət göstərir, həyatımızın bütün sahələrinə kömək edir. Mənəvi münasibətlər – yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım, məsuliyyət, borc, prinsipiallıq, etimad, səmimiyyət, hörmət və s. kollektivdə formalaşır. Atalar sözü və məsəllərdə yeniyetmələrimizə qarşılıqlı yardım, bir-birinə dəstək olmaq, çətin anlarda köməyini əsirgəməmək, yol göstərmək, dostluq, yoldaşlıq, birlik, həmrəylik kimi əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır.

El gücü-sel gücü, El keçən körpüdən sən də keç, El atan daşa güc düşməz, Elinən gələn qara gün toy-bayramdı, El atan daşı qalxızmaq olmaz, El tikəni aləm yıxa bilməz, El dediği mübarək olar.

⁶¹ BDU-nun doktorantı

Ata-babalarımız insanlara, köməyə ehtiyacı olanlara əl tutmağı, yardım etməyi, yetimlərin, kimsəsizlərin qayğısına qalmağı, onların haqqını qorumağı, müdafiə etməyi öyrətmişlər:

Yetimə öyüd verən çox olar, çörək verən az, Yetim malı oddan yaman yandırar, Əl tutanın əlindən tutarlar.

Atalar sözü və məsəllər mənsub olduğu xalqa, elinə-obasına vurğunluq tərbiyə edir, dilini, doğma elinin təbiətini, vətəninin hər qarışını, torpağını-daşını sevməyi tərbiyə edir, uşaqlarda qəhrəmanlıq, xalqa sədaqət kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu ibrətamiz sözlər öz milli mənsubiyyəti ilə, tarixi, mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə qürur duyumağı, düşməyə qarşı amansız olmağı, qəhrəmanlığı, mübarizliyi tərbiyə edir:

İgid odur, hər əzaba qatlana, Sədaqət qəhrəmanın zinətidir, Ağalığ verimlədir, igidlik- vuruqla, İgid yüz yaşar, fürsət bir düşər.

Hikmətli sözlərdə atalarımız böyük üzüna ağ olmamağı, onların sözündən çıxmadığını tövsiyyə etmiş, bunun günah olduğunu söyləmiş, hər zaman onların könlünü sevindirə biləcək, onları razı sala biləcək işlər görməyə çağırmışlar. Ata-babalarımız ataya, anaya, qardaşa, bacıya, övlada, qohuma-qonşuya hörmət etməyi, rəğbət bəsləməyi tövsiyyə etmişlər.

Böyük danışanı kiçik götürər, Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz, Böyük sözünə baxmayan, böyürə-böyürə qalar, Böyüyün üzünə ağ olanı torpaq götürmür, Böyüyün tanımayan qibləsin də tanımaz, Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq cöldə.

Məktəblərdə aşağı siniflərdə is-əmək, böyüklərə, sığışlara hörmət, səliqə-təmizlik, doğrucu olmaq və s. öyrədilsə, yuxarı siniflərdə və adi məktəblərdə bu iş daha da mürəkkəbləşir. Burada atalar sözlərinin mənsəvi, bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında verilən məlumat canlı misallarla əyaniləşdirilməli və gənclərin özləri fəal işə cəlb olunmalıdır. Yəni əmək, bəzi din formasına qarşı mübarizə, istismarcı sinfə qarşı etiraz, qadınlara müsbət və ya mənfi münasibət və başqa mövzularda çox maraqlı dərslər təşkil etmək olar.

Nəzər salsaq bəzi atalar sözü və məsəllərdə xalqın din nümayəndələrinə münasibəti necə də aydınlaşır. Xalqı çapıb talayan, şəriət pərdəsi altında iyrənc işlər görən firıldaqçı mollalar, sevidlər kəsgin tənqid atəsinə tutulur.

Mollanın qarnı beşdir, həmişə biri boşdur, Aşığınkı havnan, mollarınkı vaynan, Molla cörəvi, ilan ayağı görünməz, Mola xana qoşuldu, xalqın evi yıxıldı, Aşı molların, başı molların, altından da beşi molların, Mola halvanı gördü, Quranı unutdu.

Yeniyyətləri lap erkən yaşdan əməyə alışdırmaq, onlara asan qazanılan malın bərəkətinin olmadığını, bunun günah olduğunu izah etmək lazımdır. Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsinin əhəmiyyətsiz yer tutması acınacaqlı bir haldır. Valideynlər uşaqlarını əməkdən ayrı tutmaqla onlara yaxşılıq etdiklərini düşünürlər. Halbuki, valideynlər öz əməksevərliyi ilə uşaqlarına və ətrafdakı gənc nəslə örnək olmalıdırlar. Valideynlər övladlarını əməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməli, gələcək həyata hazırlamalı, həyatın çətinliklərinə, sınaqlarına alışdırılmalıdırlar. İlk gündən uşaqları düzgün tərbiyə etməklə onlarda təmiz etiqad, təmiz əxlaq, yüksək mədəniyyət, yalan söyləməkdən uzaq olmaq, yaxşı dostlar qazanmaq, səbirli, təmkinli, təvazökar, yumşaq təbiətli olmaq və bu kimi müsbət keyfiyyətləri yaratmaq lazımdır. O valideyn xoşbəxtkdir ki, övladını vətəninə, xalqına, dövlətinə xeyirli vətəndaş kimi böyüdü və tərbiyə edib.

İş insanın cövhəridir, İşləməyən dişləməz, Əməksiz yemək olmaz, Dünyanın ən bəxtiyar insanı kimsəyə möhtac olmayandır, Könlü balıq istəyən ayağını suya salar, Zəhmət çəkməyən əkinçinin qədrini bilməz və s. kimi atalar sözlərində bildirilir ki, valideynlər yalnız əmək sayəsində övladlarında yüksək nəcib insanı keyfiyyətlər formalaşdırma bilərlər. Valideynlər gələcəyin zəhmətkeş insanlarını yetişdirməklə, övladlarında şəxsi əməyə məhəbbət hissi oyadılar.

Atalar sözü və məsəllər uşaqlarda seçdiyi peşənin, sənətin əsil sahibi, kamil ustası olmaq hissi aşılayır, onları tüfeyli, müftəxor olmamağa çağırır.

İş bacaranın, aş yeyəndir, İş bilən müşküldə qalmaz, İşinə yaxşı baxarsan, iş də sənə yaxşı baxar, Sənət insanın xəzinəsidir, İşlək dəmir pas tutmaz. Atalar sözü və məsəllərdə ağıla, elmə, biliyə yüksək qiymət verilir, insanın elmlə ağıla dolması döndə-döndə qeyd olunur. Biliyə can atmağın həyatda və fəaliyyətdə səmərəsi aşağıdakı nümunələrdə əks olunur: Elm ağlın çırağıdır, Ağıllı kamal axtarar, cahil-mal, Ağıllının zənni, cahilin həqiqətindən yaxşıdır, Ağıllı işinə baxar, cahil dişinə, Bir ağıllı baş, min baş saxlar. Ata-babalarımız ağıllı olmağın əsas əlamətlərindən birinin də səbir olduğunu söyləmişlər. Atalar sözü və məsəllərdə səbirli və təmkinli olmaq, ətrafdakılara nəzakətlə, onların hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq kimi məsələlərə də tez-tez rast gəlinir.

Səbr ilə halva bişər ey qora səndən, Bəsləsən atlas olar tut yarpağından, Səbr cənnət açardır.

Böyüklər söyləmişlər ki, səbirli insan heç vaxt peşman olmaz. İnsan düşüncəli və ağıllı olmalı, bütün məqamlarda səbir göstərməyi bacarmalıdır. Səbir insanı öz arzusuna çatdırır. Ən çətin işlər səbrin gücü ilə yerinə yetir, bağlı qapılar bu yolla açılır. Səbirə yiyələnməyin çox böyük əhəmiyyəti atalar sözü və məsəllərdə qeyd olunur.

Tələsənin kündəsi küt gedər, Tələsən yolda qalar, Səbir təkamülün babasıdır, Səbirin axırı xeyir olar, Səbir acıdır, meyvəsi şirindir, Səbir edən muradına yetişər, Səbir eləyənin ağzı bal dadar.

Atalar sözlərinin çoxusu həyatı təcrübəyə əsaslanan əxlaqi-tərbiyəvi nümunələrdir. Bunlar əsrlər boyu pis, yaxud yaxşı işlər görülərkən çıxarılan nəticələndir. Atalar sözlərində nadanlıq, paxıllıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənir, elmə, sənətə, anaya məhəbbət, dostluq hummanizmə ağıllılıq kimi gözəl keyfiyyətlər işə təbliğ edilir.

Yeniyyətlərin əqli və əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı atalarımızın dövrümüzə qədər gəlib çatan müdrik fikirləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. İnsanpərvərlik, düzlük, doğruculuq, sadəlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər haqqında da çoxlu sayda atalar sözü və məsəllər vardır:

Doğruya zaval yoxdur, Yalançının evi yandı, heç kim inanmadı, Yalançının ipiynən quyuya düşən quyuda qalar, Yalanla dünyanı gəzmək olar, amma qayıtmaq olmaz.

Atalar sözü və məsəllərdə sadəlik, təvazökarlıq, səmimiyyət insanın bəzəyi kimi verilir, dostluqda sədaqətli və düz olmaq, yaxşılıq və xeyirxahlıq qiymətləndirilir, tənbellik, paxıllıq, riyakarlıq kimi xüsusiyyətlər pislənir:

Dünyada ən yaxşı şey yaxşılıqdır, Düz yolun yolçusu azmaz, Paxılın gözü doymaz, Yalan cücərər, amma bitməz. Atalar sözlərində dostluq, qardaşlıq, mehribanlıq kimi gözəl keyfiyyətlər təbliğ olunur.

Bir görən yoldaş, iki görən qardaş, Dost yaman gündə tanınar, Köhnə dost düşmən olmaz, Dost yolunda boran olar, qar olar, Dost min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur, Dostu çox olanın gücü çox olar, Yaxşı dost qardaşdan əzəldir, Dostluğa dağlar da, dənizlər də mane ola bilməz, Dost zülümkar olmaz, ziyankarlardan dost olmaz.

Əcdadlarımız zamana dəyər vermiş, onu hər şeydən üstün tutmağı, vaxtın qiymətini bilməyi tövsiyyə etmişlər. Çünki insan ya elmlə, ya da fiziki əməklə məşğul olmalı, öz vaxtını boş keçirməməli, həm öz həyatının, həm də ətrafındakıların həyatını bəzəmək, rəngarəng və dəyərli etmək üçün çalışmalıdır.

Vaxt qızıldır, Vaxtını itirən bəxtini itirər, Vaxt qənimətdir, Vaxt insana hər şeyi öyrədən, Vaxt atlı, biz piyada.

Atalar sözü və məsəllər bir-birinə çox yaxındır. Onları bir-birindən ayırmaq çətin olur. Fərq ondan ibarətdir ki, atalar sözü fikri tam ifadə edir, onlarda ümumiləşdirmə və fikir dərinliyi mühüm yer tutur. Məsəllər isə bu və ya digər konkret hadisəyə aid olub, natamam fikir ifadə edir, hadisəyə işarə edilir. Məsəllər tamamlanmamış, söz gəlişi deyilən qısa danışq və müqayisələrdir:

Çayaçat, sonra çıрман, Hər güldən güləb olmaz, Əvvəl yoldaş, sonray ol, Toydan sonra nağara.

Atalar sözü və məsəllərdə xalqı çapıb talayan bəylərin özbaşınalığı, zülmü, fitnə-fəsadı da öz əksini tapıb, onlara münasibət ifadə olunub. Azadlığa meyl, zülmə, istibdada etiraz xalqın yaratdığı atalar sözü və məsəllərdə də müəyyən iz buraxmışdır.

Bəyin əli cibindən çıxınca, kasıbın canı çıxar, Bəy ilə bostan əkənin tağı belində bitər, Nakəsle comərdin xərci birdir, Ağa dedi vur, sən yıx, sürü, Ağaya ağ olan boynuna kəfən salar, Ərəbin gözü öz qanını içməyə doymaz, Nadirə anası südün haram edib.

Atalar sözü və məsəllər yeniyetmələrdə hər bir hərəkətlərinin, addımlarının, sözlərinin gələcəkdə nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan düşünə bilmək bacarığı formalaşdırır, onların mənəvi cəhətdən zəngin bir şəxsiyyət kimi yetişməsində əvəzsiz rol oynayır. Eyni zamanda bilavasitə məktəb həyatı, gənc nəslin tərbiyəvi təlimi ilə əlaqədar olan atalar sözlərinin üzərində aparılan planı iş gənclərin daha ədəbli, daha nəzakətli, ataya-anaya və ümumiyyətlə böyüklərə qarşı daha mehriban olmalarına, pis adamlardan uzaq qaçmalarına, yalan danışmalarına, daha səylə oxumalarına səbəb olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev P., Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: "Elm və təhsil", 2013
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Çapaşoğlu, 2004
3. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 2010
4. Hüseynzadə Ə., Qasımlı H. Atalar sözü, Bakı, Yazıçı, 1985
5. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Atalar sözü, Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004
6. Vəliyev V., Azərbaycan folkloru, Bakı, Maarif, 1985
7. Əfəndiyev P., Xalq sözləri, Bakı, Maarif, 1985
8. Həsənov A., Ağayev Ə., Pedaqogika, Bakı, Nasir, 20

Açar sözlər: yeniyetmə, milli-mənəvi dəyərlər, tərbiyə, xalq, atalar sözləri və məsələlər

Key words: teenager, national-moral values, upbringing, people, proverbs and issues

Ключевые слова: подросток, национальные и моральные ценности, воспитание, народные, пословицы и проблемы

РЕЗЮМЕ

Пословицы, которые являются глубокими влиятельным выражением духа народа в азербайджанской устной традиции, живут веками, фильтруя исторический опыт и важные жизненные реалии через фильтр художественного познания и воображения. Пословицы, которые невозможно перевести на другие языки из-за их ярко выраженных национальных особенностей и глубокого колорита, являются сокровищницей мудрости, состоящей из жемчужин слов, которые всегда сохраняют свою жизненную силу.

Пословицы и притчи широко используются в нравственном, трудовом, умственном и эстетическом воспитании подростков. Таким образом, пословицы и притчи охватывают все сферы хозяйства, быта, учат людей любить свою семью, людей, государство и как быть духовно богатыми.

Пословицы и притчи формируют у подростков способность предвидеть последствия своих действий, шагов и слов в будущем и играют неоценимую роль в их развитии как духовно богатых людей.

Elmi rəhbər: professor Muxtarova Nübar Muxtar

Rəyçi: dosent Mollayeva Elza Paşa qızı

Yamən Əziz qızı Vəliyeva⁶²

QADIN MƏHKUMLARIN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ ONUN TƏDQİQINƏ ƏSAS YANAŞMA

⁶² BDU-nun dosenti

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin tədqiq olunması, onun dəyərlər sisteminin və şəxsiyyətini səciyyələndirən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi müasir penitensiar psixologiyada öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdəndir.

Qadınların cinayi davranışları bütün cəmiyyətə mənfi təsir göstərir, ona görə ki, bu cinayət onun əsas özəyi olan ailədə və mənəvi-psixoloji atmosferdə özünü biruzə verir. Hal-hazırda qadınların kriminal davranışının strukturunda törədilmiş ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayının artması, cinayətkarların yaşının azalması kimi neqativ tendensiyalarla müşahidə olunur. Məhz qadın cinayətkarlığının, onun mahiyyətinin, məhkum edilmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu növ cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün adekvat tədbirlər görmək imkanı yaradacaqdır.

Cinayətkarlıq - tarix boyu dəyişilən, cinayət-hüquqi mahiyyətli, müəyyən dövr ərzində müvafiq dövlətlərdə törədilən cinayətlərin məcmusundan ibarət olan, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə edilən neqativ sosial hadisədir [4].

Cinayətkarlıq eyni zamanda özünün qanunauyğunluqları, kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə seçilən, cəmiyyətə və insanlara neqativ təsiri ilə nəticələnən və onun üzərində spesifik dövlət və ictimai nəzarət tədbirləri tələb edən, cəmiyyətində mövcud olan mənfi hüquqi hadisə kimi başa düşülür.

Əslində cinayət həm cəmiyyət hadisəsi, həm də onun konkret üzvlərinə zərər yetirən neqativ bir haldır.

Qadın cinayətkarlığının öyrənilməsi bir müstəqil problem kimi yalnız son illərdə formalaşmağa başlamışdır. Görünür ki, bu kriminoloji məlumatın çoxalması və əsasən də tədqiqat dairəsinin dərinləşdirmək və genişləndirmək istəyi ilə bağlıdır.

XX əsrin əvvəllərində və inqilabdan sonrakı ilk illərdə qadın cinayətkarlığı xüsusi diqqət cəlb etmirdi, qadınlar az cinayət törədirdilər və onların ictimai sosial fəaliyyəti aşağı idi. Ancaq qadın cinayətkarlığı tam diqqətdən kənarda qalmırdı. Buna sübut ilk növbədə M.N.Gemetin işləridir. Gemet öz tədqiqatlarında təkcə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qadın cinayətkarlığı barədə olan statistik məlumatları deyil, eləcə də onun səbəblərini izah etməyə çalışırdı. M.N.Gemet törədilən cinayətlərin statistikasını cinsə görə təhlil edərək eyni zamanda qadınları kişilərlə müqayisədə daha cinayətkar hesab edən Lombrozonun antropoloji məktəbinin ünvanına bir sıra düzgün olan tənqidi qeydlər vermişdir. Qadının fiziki və üzvi inkişafının kişilərə nisbətən daha aşağı pillədə durmasını əsas götürən Lombrozo cinayətkarlığı daha çox qadınlardan gözlənməli olduğunu söyləyirdi [15].

Qadın cinayətkarlığı haqqında statistik məlumatların ətraflı təhlili aparılan işlər arasında, M.N.Zaymentonun "Nigah, ailə və cinayətkarlıq" adlı kitabında xüsusi olaraq qeyd olunur. Burada cinayət törətmiş kişilər və qadınlar haqqında müxtəlif sosial-demoqrafik məlumatlar tapmaq olar və hər ikisi barədə göstərilən məlumatlar həmişə müqayisə edilir. Amma ümumiyyətlə, bu qadın cinayətkarlığının öyrənilməsinin o zaman üstün olan səviyyəsi idi. Qadın cinayətkarlığının öyrənilməsi məsələsinə V.A.Serebryakov da önəmli diqqət yetirmişdir. Onun fikrinə görə "cinayətkarlığın cinsə görə fərqləndirilməsinin əsaslarını mürəkkəb bir kompleks şəkildə birləşən, qadınların evdə, istehsalatda və s. sahələrdə məşğulluğunda təzahür olunan müəyyən spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, kişi və qadın davranışını müəyyən edən sosial faktorlar arasında axtarmaq lazımdır". Qadın cinayətkarlığının psixoloji aspektdən təhlilində V.A.Vnukovun, B.S.Menkovski, A.K.Zverbuli və E.V.Seredanın tədqiqatları daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, Y.A.Vnukovun qeyd edirdi ki, "qadın cinayətkarlığı kişi cinayətkarlığından miqyasına görə, cinayətlərin xarakterinə və onların nəticələrinə, törədildiyi sahəyə, qadınların cinayətin törədilməsində rolu ilə, cinayətin qurbanının seçimi, ailə, məişət və bununla bağlı olan şəraitin onlar tərəfindən törədilən hüquq pozuntularına təsiri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər tarixən qadının ictimai əlaqələr sistemində tutduğu yer, onun sosial rolları və funksiyaları, bioloji və psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır" [8].

Qadın cinayətkarlığı dinamikası dalğalı xarakter daşıyır. Qadın cinayətkarlığı həddi-buluğa çatmamış şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlə sıx əlaqəlidir və ən dəhşətli odur ki, yeniyetmələrin hərəkətləri adətən tamamilə düşünülməmiş və onların fikrincə "obyektiv" həyat zərurəti təsirindən törədilmiş olur.

Hüquqi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, cinayət törədərkən sərxoş olan qadınların sayı kişilərdən dəfələrlə azdır. Hətta V.N.Kudryavtsev öz tədqiqatlarında qadınların kişilərdən daha impulsiv və daha emosional olduğunu qeyd edirdi. Ailə münacişələri ilə bağlı törədilən cinayətlər qadınlarda uzun və dərin davam edən travmaların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Qadınlar onlar üçün təhlükəli həyat şəraitinin olmasını özləri və yaxınları üçün təhdid kimi qiymətləndirə bilərlər [11].

Hüquqazidd hərəkətlər müdafiə xarakteri daşıyır, məqsədi isə burada özünü və ailəsini xoşagəlməz vəziyyətlərdən müdafiə etməkdir.

Məlumdur ki, qadın psixologiyasında özünə diqqəti cəlb etmək arzusu kimi keyfiyyət xarakteristikaları formalaşır. Qadın üçün onun digər şəxslər tərəfindən qiymətləndirilməsi və onun qarşı tərəfdə necə təəssürat yaratması həddindən artıq vacibdir. Əksər qadınlar üçün onların davranışlarında nümayişkaranəlik kimi keyfiyyət xüsusiyyətləri xarakterikdir. Nümayişkaranəlik cinayətkar qadınlara da məxsusdur, ancaq onlarda bu əsasən özünü təsdiqləmə funksiyasını yerinə yetirir [10].

Özünü təsdiqləmə ehtiyacı insan davranışının ən əsas stimullarından biridir. Cinayətkar qadınlarda bu ehtiyac onların beyinlərinə həkk olunaraq, onların bütün həyat tərzinə və davranışlarına təsir göstərir. Cinayətkar qadınlar üçün özünü təsdiqləmə - həyatda var olmaları, həyatdakı yerlərinin mövcudluğu kimi özünü ehtiva edir.

V.P.Revin və E.V.Kunz qeyd etmişlər ki, qadınların ehtiyacları və maraqları əsasən onların ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə yerinə yetirdikləri sosial rolları ilə bağlıdır. Mənfi xarici amillər onlara ailəli olub-olmamasından asılı olaraq müxtəlif formada təsir edir. Mənfi xarici amillər əsasən ailəsi olmayan qadın kateqoriyasına daha güclü təsir edir və bu da şəxsi həyatda narazılıqlarla nəticələnir. Bu narazılıqlar qıcıqlanma, aqressiya və s. kimi bir çox yersiz cavab reaksiyalarına səbəb olur [10].

G.G.Şilantsov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kişi cinayətkarlar ilə müqayisədə qadın cinayətkarlarının əksəriyyəti üçün assosial ustanovkalar daha az xarakterikdir. Buna səbəb olaraq onların sabit cinayətkar əqidələrinin və dərin qüsurların olmaması sosial-psixoloji uyğunlaşmaların zədələnməsinə baxmayaraq əsas götürülür.

Sərxoş vəziyyətdə cinayət törədən qadınların sayı kişilərdən dəfələrlə azdır. Cinayətkar qadınlar cinayəti törədən zaman, onun ağırlığından, hüquqi vəziyyətindən və gələcək nəticələrindən asılı olmayaraq cinayəti nə səbəbə görə törətdiklərini və onları gözləyəcək cəzanı da öz-özlüyündə müəyyənləşdirirlər.

Cinayət törətmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənərkən, qadın cinayətkarlığını tədqiq edən araşdırmaçılar zorakı cinayətlərin motivasiyasının tamahkar cinayətlərin motivasiyasından fərqli olduğunu müəyyən etmişlər.

Adətən tamahkar məqsədlə cinayət törədən qadınlarda ola biləcək ehtimalı proqnozlaşdırma, yəni bu və ya digər situasiyanın inkişafı ehtimalını öncədən düzgün müəyyənləşdirilməsi pozulur. Bundan əlavə, məhkum qadınların bu kateqoriyasına ümumi qəbul edilmiş normalara etinasızlıq, şışirdilmiş özünəqiymət, yüksəlmiş emosianallıq, özünəbədiqə can atma xasdır. Ancaq tamahkar məqsədlə cinayət törədən qadınlarda cinayət törətdikləri üçün vicdan əzabı çəkmək, özünü təqsirli bilmək, günah hissi və s.kimi xüsusiyyətlər də xarakterikdir.

L.A.Melikişvili tərəfindən aparılan tədqiqatda göstərilir ki, qadın cinayətkarların şəxsi xüsusiyyətləri müxtəlif davranış motivlərinin formalaşmasına təsir edir. Onlar əsasən cinayəti düşünülməmiş səviyyədə törədirlər. Əsas psixoloji xarakteristikaya və aparıcı motivə görə zorakı cinayətlər törətmiş qadınları o iki tipə ayırmışdır:

Birinci tip müdafiə olunan tipdir. Bunlarda başqalarına qətl və ya ağır bədən xəsarəti yetirməsinin ən əsas motivi olaraq digər insanlar tərəfindən törədilə biləcək hüquqazidd əməllərdən müdafiə olunmaq məqsədi ilə baş verən cinayi davranış kimi xarakterizə edilir. Bu qadın cinayətkarlar demək olar ki, tez-tez ərtafdakıların ona düşmən mövqeyindən yanaşdığını hiss edirlər. Məhz bu səbəb onların cinayi davranışının əsasını təşkil edir.

Cinayətin motivi olaraq özünün “mən olmasının”, sosial və bioloji statusunun qorunması çıxış edir.

İkinci tip asılı tipdir. Onun nümayəndələri özünüqiymətləndirmənin aşağı olması, inamsızlığı, kişilərdən sosial və psixoloji cəhətdən asılılığı ilə xarakterizə olunur.

L.A.Melikişvili eyni zamanda qeyd edirdi ki, məhkum qadınların arasında nevroitik pozuntları olanların sayı kifayət qədər çoxdur. Onların arasında manikal - depressiv halları daha çox yayılıb. Bu zaman onlar öz gələcəklərini çox tutqun bir aləmdə görürlər. Əlbəttə ki, burada həbsxanada olmağın da təsiri böyükdür [11].

A.İ.Ushatikovun və B.B.Kazakanın fikrinə görə, cinayət törətmiş qadınlar konkret situasiyalara çox emosional reaksiyaların mövcudluğu, fərdi baxışlarının və ustanovkaların olmaması, yüksək özünüqiymətləndirmə və eqoizmi ilə seçilir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, cinayətkar qadınların psixologiyasının xüsusiyyətləri onların şəxsiyyətinin yönündə, spesifik ehtiyaclarında, kişilərdən çox maddi rifahı və komfortu, rahatlığı sevmələrində təzahür olunur. T.N.Volkova hesab edir ki, “əksər hallarda qadın cinayətlərinin motivi olaraq uzunmüddətli ailə münacişələri zəminində törədilən cinayi davranışlar üstünlük təşkil edir. Bu qadınların motivi olaraq isə inciklik, tamah, qışqanlıq və s.kimi motivlər çıxış edir” [10].

Cinayət törətmiş qadınların kriminal motivasiyası özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar digər qadınlara nisbətən daha az impulsiv olurlar, günahkarlıq hissi isə tamamilə olmur. Bu qadınların intellekt səviyyəsinin yüksəkliyi və öz davranışlarında inadkar olmaları ilə seçilir. Eyni zamanda şəxsi əmlakın oğurluğunun, dövlət və ictimai əmlakın talanmasının qadınlar tərəfindən törədilməsinin ən yayılmış motivi yaxın ətrafda yaşayanlardan pis yaşamamaq, özünü və öz yaxınlarını hər bir şeylə təmin etmək, özü üçün yaşamaq arzusudur.

Ümumiyyətlə cinayətkarlığın strukturunda qadınların nisbəti kişilərlə müqayisədə azdır. Bunun isə əsas səbəbi onların cəmiyyətdəki sosial rolları ilə izah edilir. Statistik məlumatlara görə 30-50 yaş arası qadınlar hüquq pozuntlarına daha çox meyllidirlər. Bununla belə məhkum qadınların orta yaş həddi kişilərdən yüksəkdir. Qadınlar da kişilər kimi eyni cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Bununla belə, qadınlar kişilərdən fərqli olaraq, cinayətin törədilməsinə daha hərtərəfli və dəqiq hazırlaşirlar və hər bir şeyi ölçüb biçirlər. Kişilər əksər hallarda cinayəti alkoqol və narkotik vasitələrin təsirindən yaranan ehtiras, qışqanlıq, qəzəb və s. hallarda törədirlər.

Cinayətkarlıq- sosial hadisədir və buna görə də onun səbəbləri də öz xarakterinə görə sosialdır. Cinayətkarlığın səbəbləri real mövcud olan, təməl və üstqurum qaydasında qurulan, qanunauyğunluqlarla cinayətkarlığı sosial hadisə kimi yaradan və təkrarlayan, sosial münasibətlərin dərinliyində kök salan və eləcə də səbəblərin yaranması və fəaliyyətini asanlaşdıran şərtlər kimi çıxış edən halların məcmusudur. Cinayətkarlığın səbəbləri cəmiyyət həyatının konkret şərtləri ilə sıx bağlıdır. Qadının sosial münasibətlər sistemində yeri, onun rolu və funksiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir, ona görə də nə qədər kədərəndirici olsa da, qadın cinayətkarlığı ictimai inkişaf gedişatında daim yaranan qaçılmaz və təbii hadisədir. Qadın cinayətkarlığının mövcudluğuna, onun ictimai təhlükəsizliyinin artmasına, qəddarlığın və aqressivliyin təzahür olunmasına şərait yaradan bir sıra faktorlar mövcuddur.

Qadın cinayətkarlığının səbəbləri arasında aşağıdakı hadisələri və prosesləri qeyd etmək olar:

1. narkomaniya, alkoqolizin, fahişəlik, tüfeylilik və dilənçilik kimi antisosial hadisələrin artması
2. sosial institutların əsasən də ailənin zəifləməsi
3. ictimai istehsalatda qadınların fəal iştirakı
4. cəmiyyətdə gərginliyin artması, qarşıdurma və düşmənçilik hissinin yaranması

Demək olar ki, bütün qadın cinayətkarlığına səbəb olan sadəlik bu hadisələr, bir- biri ilə sıx bağlanır və yavaş-yavaş ölkədə baş verən qlobal mədəni, sosial, iqtisadi dəyişikliklərin təsiri altında güclənir. İctimai istehsalatda qadınların fəal iştirakı kimi qadın cinayətkarlığına səbəb olan hər bir hadisə və prosesi dəqiq araşdırmaq zəruridir [13].

Qadınlar əvvəlki illərlə müqayisədə ictimai istehsalatda daha çox çalışmağa başlamış, və bunu nəticəsi olaraq ictimai həyatda fəallaşmışlar. Ağır və az ixtisaslı işlərin demək olar ki, yarısı “zərif məxluqların” üzərinə düşür. Qadınlar gecə növbəsində işləyirlər, bəna, yol fəhləsi və s. kimi - kişi sənətlərinə yiyələnirlər. Qadın zəhməti kişi zəhməti ilə bərabər istifadə olunur, iş gününün müddəti və hasilat norması da bərabərdir.

Ancak qadınlar fiziki cəhətdən daha zəif olaraq yüksək sə və titrəmə, normadan az işıqlanma, qaz və toz, qeyri-qənaətbəxş temperatur rejimi kimi mənfi təsirlərə daha da həssasdırlar.

Nəticədə belə demək olar ki, qadınların ağır, aşağı dərəcəli peşələrlə məşğulluğunun ciddi kriminogen nəticələri ola bilər. Ona görə ki, belə halda işçi öz işinə dəyər vermir, asanlıqla onu atır və son nəticədə dolanışıq mənbəyi oğurluq, faizlik və s. olur.

İlkin olaraq onu qeyd etmək olar ki, avaraların, oğruların və fahişələrin sıraları kənd və qəsəbələrdən şəhərə yüngül həyat tərzini axtarmağa gələnlər ilə dolur. Hər kəs bilir ki, kənd yerlərində əl əməyinin böyük rolu var, orada tibb, ticarət, mədəni - məişət sahələrində xidmət, şəhərə nisbətən, aşağıdır, əyləncələr azdır, evlərdə şərait rahat deyil. Bir çox kəndlər mədəni və sənaye mərkəzlərindən uzaqda yerləşir. Nəticədə qadınların sosial dəyişməsi baş verir ki, bu hadisə də cəmiyyət üçün mənfi nəticələr yaradır.

İkinci qadın cinayətkarlığına təsir edən əhəmiyyətli hadisə, sosial institutların, birinci növbədə, ailənin zəifləməsidir. Qadın peşə fəaliyyətini ailə və analıq qayğıları ilə birləşdirmək məcburiyyətində qalır.

Nəticədə o, həmişə artıqlaması ilə çalışır, daim yorğunluq, əsəb gərginliyi, psixi pozğunluqlar və s. keçirir. Qadın ailəsini, işini dəyərləndirmir, asanlıqla onları atır və antisosial həyat tərzini sürməyə başlayır. Ailənin dağılması qadının qadın rollarını və vəzifələrini yerinə yetirməməsi kimi qiymətləndirilir. Özünün yaxud valideyinlərin ailəsi müəyyən dərəcədə davranışın və ümumi həyat tərzinin əvvəlki tənzimləyicisini itirir, onun nəzarət qabiliyyətini azaldır.

Qadın cinayətkarlığını yaradan üçüncü amil cəmiyyətdə insanların gərginliyinin, narahatçılığının artmasıdır. Məhz bu hadisələr insanlarda onları mümkün olan hücumdan, kənar hədədən müdafiyyə edilməsi üçün aqressiya hissi yaradır. Özlərini və öz yaxınlarını fiziki hədələrdən qorumaq istəyi zorakı cinayətlər törədilməsinə gətirib çıxarır.

Paxıllıq, özünə, öz vəziyyətinə inamsızlıq, maddi durumun aşağı olmasına görə həyacan isə, gəlir əldə etmək yönli cinayətlərin törədilməsinə aparır. Məsələn, uşağın sağlamlığı üçün narahatlıq keçirən ana istehsalatda oğurluq edə bilər, o cümlədən, ərzaq məhsullarının oğurlaya bilər. Qadınlar hər hansı bir hədəyə, onların sosial statusunun aşağı salınmasına, real və xəyali küskünlüyə daha həssas və qorxaqdırlar, odur ki, asanlıqla qorxu və həyacana düşə bilərlər.

İctimai əxlaq vəziyyəti qadınlar tərəfindən törədilən cinayət və kiçik hüquq pozuntularına məhvedici təsir edir. Yaxşı və pis, icazəli və icazəsiz, layiqli və layiqsiz, arzuolunmaz və təqdirəlayiq arasında fərqlər silinir. Nəticədə çoxlarında utancaqlıq hissi, törəmiş olduğunda təqsirinə görə həyacanlanmaq, öz hərəkətlərini mənəvi dəyərlər çərçivəsində düşünmək istəyi yox olur. Alkoqolizmin və narkomaniyanın təsiri insana sarsıdıcı zərbə vurur. Bu xüsusilə qadınlar üçün əsasən hamilə qadınlar üçün zərərli. Spirtli içki aludəçisi olan qadınlar artıq cinayətkardılar, ona görə ki, onlar çətin ki, cəmiyyət üçün tam dəyərli üzv ola biləcək qüsurlu uşaqlar dünyaya gətirirlər. Bu ana artıq öz uşaqlarının və üzvü olduğu cəmiyyətin qarşısında günahkar hesab olunur, onlar spirtli içkilərdən istifadə edərək öz uşaqlarına və dövlətə zərər vururlar.

Bu dairədən olan əksər qadınlar xuliqanlıq, oğurluq, quldurluq, dövlət və ictimai əmlakın talanması, zöhrəvi xəstəlikləri yayma və yaxud belə xəstəliyin müalicəsindən yayınma, pasport rejiminin pozulması kimi cinayətlər törədirlər.

Qadınların antisosial cinayətkar davranışı bütövlükdə cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə zərər vurur və əsas sosial təməllərini məhv edir. Mənəviyyətin aşınması, iqtisadi çətinlik, insanlar arasında gərginliyin artması, əsas sosial institutların, xüsusilə ailənin zəifləməsi ilə əlaqədardır. Ölkədə baş verən qlobal dəyişikliklər, dünyadakı iqtisadi böhran insanlarda münəfişəyə meyillik, aqressivlik, qəzəb kimi hisslərin artmasına səbəb olub. Təbiidir ki, bu amillər ümumən cinayətkarlığın, eləcə də qadın cinayətkarlığın artmasına səbəb olmaya bilməz. Qadın cinayətkarlığını tədqiq edən alimlər bu cinayətkarlığın əsasında psixoloji, sosial və bioloji xarakterli səbəblərin olduğunu qeyd edirlər.

A.Ketle qadınların cinayətkarlığının göstəricilərinin aşağı olmasını təkcə onların fiziki zəifliyi ilə deyil, həm də ictimai həyatdan uzaq olmaları, ailə vəzifələrinin çərçivəsində hərəkət etmələri ilə başa salırdı.

Ç.Lombrozo bu təzahürü başqa cür izah edirdi. O qadınların cinayətkarlığını kişilərininki ilə müqayisədə aşağı intensivliyini qadın orqanizminin və xarakterinin xüsusiyyətləri, qadın təbiəti, onların “bioloji cəhətdən geridə qalmaları” ilə bağlayırdı. Qadın cinayətkarlığının səbəbləri ictimai inkişafın ziddiyyətləri ilə bağlıdır [16].

Cəza çəkən qadınlar üçün ailə böyük dayaqdır. Lakin cəza çəkəndən sonra kişilərin çoxunun ailəsi qaldığı halda, qadın-cinayətkarların ailəsi dağılır. Yenidən ailənin qurulması isə az hallarda mümkün olur. Beləliklə, cəza çəkən qadınların psixi stereotipləri, sosial münasibətləri kişilərinkindən fərqli olaraq tez dağılır. Buna görə, qadınların və uşaqların sosial müdafiəsi üçün penitensiar sistemdə demokratik islahatlar aparılmalıdır.

Qadın cinayətkarların davranışında, emosional aləmində baş verən dəyişikliklər islah-əmək müəssisəsində nəzərə alınmır. Halbuki məhkumu islah etmək, onun kriminal davranışını determinə etmiş psixi keyfiyyətləri dəyişmək, onun sərvət dəyərlərində dəyişiklik yaratmaq, yenidən qurmaq, buna qədər pozulmuş sosial dəyərləri onun vicdanı sahasına daxil etmək deməkdir. Məhz bunun üçün ilk növbədə hər bir qadın cinayətkarın şəxsi xüsusiyyətlərinin psixodiagnostikasını, onların ümumi

və hüquqi sosializasiyasındakı konkret qüsurları, həm də psixi özünütənzimetmədəki qüsurları müəyyənləşdirmək tələb olunur. Digər tərəfdən uzun müddətli fərdi psixoloji-pedaqoji korreksiyanı, psixoterapiya tədbirlərinin keçirilməsini də nəzərdən qaçırmmaq olmaz.

Qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi təkcə hüquqazidd əməllərin səbəbini aydınlaşdırmaq üçün yox, həm də onların affektiv islahının, eləcə də korreksiya proqramının həyata keçməsi üçün olduqca vacibdir.

Beləliklə cinayət törətmiş qadınların resosializasiyası və yeni cinayətlərinin qarşısının alınması istiqamətində işin təşkili, bir-biri ilə əlaqəli olan mərhələlərdən təşkil edilmiş, qadınlarda aktiv həyat pozisiyasının formalaşmasına yönəlmis psixoloji və tibbi effektiv islah və sosial tədbirlər kompleksinin birləşməsindən ibarət olmalıdır. Bu yanaşma cinayətkarlığın qarşısının alınmasını daha səmərəli edərək, residiv cinayətlərin dərəcəsinin azalmasına imkan yaradacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2016, 688 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 2002, 642 s.
3. Bayramov Ə.S., Əliyev B.N. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
4. Аминов И.И. Юридическая психология. – М.: Юнити, 2007. – 415 с.
5. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. М. 1979
6. Бодалев А.А. Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. Краснодар. 1975
7. Бухановский А.О., Андреев А.С. Структурно-динамическая иерархия пола человека. Ростов/Дону. 1993
8. Васильев В.Л. Юридическая психология. М. 1991
9. Васильев В. Л. Психологические основы организации труда следователя. Волгоград. 1976
10. Волков Б.С. Мотивы преступлений (уголовно- правовое и социально психологическое исследование). Казань. 1982.
11. Гармаш. А., Королева С. Женщина в системе уголовного правосудия
12. Гульдман В.В. Мотивация преступного поведения психопатических личностей: Криминальная мотивация. - М., 1986
13. Деев, В.Г. М.П.М. Прокопов. - М.: Юридическая литература, 1977. - 223 с. Долгова, А.И. Криминология /
14. Криминальная мотивация. Под ред. В.Н.Кудрявцева. М.1986
15. Ломброзо Ч. Преступление. МЛ 1994
16. Hopkins, Burke Roger . An Introduction to Criminological Theory. Oxon, Taylor & Francis 2011

Açar sözlər: Cinayətkar, şəxsiyyət, məhkum, penitensiar, psixoloji, xarakter, hüquqazidd, cinayət-hüququ, tendensiya, kriminal, resosializasiya, pozisiya, psixodiagnostika, affekt, davranış, emosiya, residiv, psixoterapiya

Key words: Criminal, personality, convict, penitentiary, psychological, character, illegal, criminal law, tendency, criminal, resocialization, position, psychodiagnostics, affect, behavior, emotion, relapse, psychotherapy

Ключевые слова: преступник, личность, осужденный, пенитенциарный, психологический, характер, незаконный, уголовный закон, склонность, преступник, ресоциализация, позиция, психодиагностика, аффект, поведение, эмоция, рецидив, психотерапия.

Qadın məhkumların şəxsiyyəti və onun tədqiqinə əsas yanaşma

Xülasə

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin, xarakterik cəhətlərinin, tipologiyasının, qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin müht və s. amillərin təsiri nəticəsində formalaşması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Təqdim edilən məqalədə ümumilikdə qadın cinayətkarlığının inkişafı və son illərdə təsvir olunmuş cinayət əməlləri üzrə fərqli cinayətlərin baş verməsi cəmiyyəti narahat edən edən səbəblər məqalədə geniş şəkildə araşdırılmışdır. Qadınların cinayi davranışı sosial reallığın obyektiv və subyektiv amillərinin qarşılıqlı təsirləri ilə müəyyən edilir, onların arasında aparıcı rol ictimai nizam faktoru ilə müəyyən olunur.

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin tədqiqi zamanı əsas əlamətlər olaraq qapalılıq, tənqidə və şübhələnməyə meyillik, eyni zamanda ətrafdakı hadisələrə soyuq münasibət kimi xüsusiyyətlər bu məqalədə öyrənilməyə çalışılmışdır. Eyni zamanda məqalədə qadın cinayətkarlığının əsasında psixoloji, sosial və bioloji xarakterli səbəblərin olduğu qeyd edilir.

Məqalədə qadın cinayətkarlığı haqqında statistik məlumatların ətraflı təhlili aparılmış və burada cinayət törətmiş kişilər və qadınlar haqqında müxtəlif sosial-demoqrafik məlumatlar müqayisə edilmişdir. Digər tərəfdən uzun müddətli fərdi psixoloji-pedaqoji korreksiyanı, psixoterapiya tədbirlərinin keçirilməsinin də nəzərdən qaçırılmaması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Личность женщин-заключенных и основной подход к ее исследованию

Резюме

Психологические особенности, характеристики, типология, личность женщин-правонарушителей и др. В статье отражено формирование влияния факторов.

В статье подробно исследуются причины обеспокоенности общества развитием женской преступности в целом и возникновением различных преступлений в последние годы.

Преступное поведение женщин определяется взаимодействием объективных и субъективных факторов социальной реальности, ведущая роль среди которых определяется фактором социального порядка.

В ходе исследования личности осужденных женщин в данной статье были предприняты попытки изучить такие черты, как замкнутость, склонность к критике и подозрительности как основные признаки, а также холодное

отношение к окружающим событиям. В то же время в статье отмечается, что в основе женской преступности лежат причины психологического, социального и биологического характера.

В статье дается подробный анализ статистики женской преступности и сравниваются различные социально-демографические данные о мужчинах и женщинах, совершивших преступления. С другой стороны, в статье не следует упускать из виду длительную индивидуальную психолого-педагогическую коррекцию и психотерапию.

The personality of female prisoners and the main approach to its research

Summary

Psychological features, characteristics, typology, personality of female offenders, etc. The article reflects the formation of the influence of factors.

The article examines in detail the causes of public concern about the development of women's crime in general and the emergence of various crimes in recent years.

The criminal behavior of women is determined by the interaction of objective and subjective factors of social reality, the leading role among which is determined by the factor of social order.

In the course of the study of the personality of convicted women in this article, attempts were made to study such traits as isolation, a tendency to criticism and suspicion as the main signs, as well as a cold attitude to surrounding events. At the same time, the article notes that women's criminality is based on psychological, social and biological causes.

The article provides a detailed analysis of female crime statistics and compares various socio-demographic data on men and women who have committed crimes. On the other hand, the article should not lose sight of long-term individual psychological and pedagogical correction and psychotherapy.

Rəyçi: prof. L.Əhmədova

К ВОПРОСУ О ПРАКТИЧЕСКОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ В ПРОЦЕССЕ ИХ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В соответствии с требованиями закона «Об укреплении связи школы с жизнью» мы проводим исследование, направленное на то, чтобы выяснить возможные пути и способы использования учебной трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы в качестве основы развития их речи.

Принципиальные положения, из которых мы исходим в своем исследовании, могут быть сформулированы в таком виде:

1. Учащиеся вспомогательной школы – умственно отсталые дети и подростки – характеризуются глубоким своеобразием психики, причем центральным моментом этого своеобразия является недостаточность познавательных способностей. В соответствии с этим обучение умственно отсталых школьников оказывается успешным только в том случае, когда оно связывается с систематической работой над развитием и коррекцией процессов их умственной деятельности.
2. В работе над развитием мышления и коррекцией его недостатков ведущим фактором является планомерное развитие речи, поскольку мышление человека неразрывно связано с процессами речевой деятельности. Вследствие этого развитие речи рассматривается советской педагогикой как общедидактическая проблема.
3. Работа над развитием речи учащихся вспомогательной школы приводит к положительным результатам при условии, если она опирается на конкретные представления о реальной действительности и связывается с процессами практической деятельности. Особенно широкие возможности в данном случае представляет использование учебной трудовой деятельности.
4. Трудовая деятельность учеников окажется в данном случае плодотворной, если она будет организована целесообразно, с учетом речевого компонента.

В данной статье подвергаются рассмотрению опытные занятия с учащимися 4-го класса вспомогательной школы № 30 в швейной мастерской по теме «Пошив мешочка для хранения работ», причем из общей системы занятий выделяются два урока:

- а) первый урок, содержанием которого является постановка трудового задания и изготовление выкройки;
- б) один из последующих уроков проводится в таком плане.

Первый этап – сообщение учащимся новой темы занятий. (Изготовление мешочка для хранения работ.)

Преподавательница делает следующее сообщение:

- У девочек старших классов, работающих в швейной мастерской, есть вот такие мешочки (показывает образец). В этих мешочках они хранят свои работы. С сегодняшнего урока вы начнете работать над изготовлением такого же мешочка для себя.

Ученицы должны осознать и запомнить предлагаемое преподавателем трудовое задание. Для этого проводится разбор его по вопросам преподавательницы:

- Что вы будете шить?
- Для кого каждый из вас сошьет мешочек?
- Что вы будете хранить в своих мешочках?

Тщательно отработав ответы на эти вопросы, преподавательница предлагает учащимся повторить все, что они ответили на все три вопроса. В заключение тема записывается на классной доске: «Мешочек для хранения работ». Ученицы записывают ее в тетрадах.

Таким образом организуются мыслительные процессы детей, обеспечивающие переход от глобального восприятия сообщения преподавательницы к более дифференцированному усвоению его.

В отношении развития речи учащихся здесь разрешается задача организации связного высказывания на основе предварительной формулировки его по вопросам преподавательницы.

Второй этап – рассмотрение образца изделия, над изготовлением которого будут работать учащиеся.

Обращаясь к ученицам, преподавательница говорит:

- Чтобы начать работу над изготовлением мешочка для хранения работ, надо рассмотреть его образец. Вот вам готовый мешочек; рассмотрите его и скажите, из каких частей он состоит.

Оказывается, что учащиеся 4-го класса не в состоянии выполнить это задание в форме связного высказывания. Тогда вызывается одна из учениц, ей предлагается взять образец мешочка и встать перед классом.

- Поверни мешочек одной стороной к своим подругам. Девочки, смотрите – это одна сторона мешочка. Теперь поверни мешочек другой стороной. Это другая сторона мешочка. Значит, сколько сторон мешочка мы рассмотрели?

Ученицы отвечают:

- Мы рассмотрели две стороны мешочка.
- Теперь посмотрите, что пришито на одной из сторон мешочка? (Кармашек.)
- Подумайте и скажите, сколько частей мы нашли у мешочка? (Три части.)

⁶³ BDU. Müəllim

- Назовем эти части. (Называют.)

- Девочки, вам нужно знать, что в швейном деле говорят не «часть изделия», а «деталь изделия». (Слово «деталь» записывается на доске.) Прочтите правильно и отчетливо это слово. Посмотрите на это наглядное пособие, на нем изображены детали мешочка.

Отвечают:

- Девочки, в своих тетрадах под названием темы составьте запись вот по такому образцу. (Пишет на доске.)

Детали мешочка. 1 – я д- Покажите здесь первую деталь. (Вызванная ученица показывает.)

- Прочтите подпись под нею. (Одна сторона мешочка.)

- Покажите вторую деталь. (Вызванная ученица показывает.)

- Прочтите подпись под нею. (Другая сторона мешочка.)

- Покажите третью деталь.

- Прочтите подпись под нею. (Карман.) Теперь ответьте на вопрос: из скольких деталей состоит этот мешочек и назовите эти детали. (1 – я деталь 2 – я деталь 3 – я деталь . . .).

- На месте точек вы будете писать названия деталей по наглядному пособию, списывать подписи под изображением деталей.

Когда записи оформлены в тетрадах, преподавательница предлагает двум – трем ученицам прочитать, что у них получилось. Задача организации мыслительных процессов, связанных с усвоением образца, разрешается в данном случае путем анализа его.

В отношении развития речи здесь следует отметить способ последовательного подведения учащихся к оформлению связного высказывания и введения в речевую практику термина «деталь изделия». Этот термин получает свое закрепление путем организации последующих высказываний детей и составления соответствующей деловой записи.

Третий этап – определение последовательности работы над изготовлением изделия. Организуется коллективное обсуждение порядка выполнения работы.

Преподавательница обращается к ученицам:

- Девочки, раньше вы изготовляли салфетку. Припомните, с чего вы начинали работу, что вы изготовляли из газетной бумаги.

Таким образом учащиеся подводятся к высказываниям о том, что им надо составить выкройку изделия.

- Сначала составим чертеж деталей мешочка. Вот, посмотрите, я дам вам образец такого чертежа. (Вывешивается образец чертежа и проводится разбор его со «швейницами»).

1. Сколько фигур на этом чертеже?

2. Покажите первую фигуру и прочтите подпись под ней. (Сторона мешочка.)

3. Какую она имеет форму? (Форму прямоугольника.)

- Чтобы сделать по этому чертежу выкройку, надо знать размеры деталей. Рассмотрим их и назовем.

К чертежу вызывается одна из учениц, которая читает данные размеров, а остальные при соответствующем инструктаже учителя наносят опорные точки на свои газеты, соблюдая должные размеры, а затем соединяют их прямыми линиями.

Затем преподавательница обращается с вопросами:

- Сколько точек вы наметили на ваших газетах? Как вы соединили эти точки? Что у вас получилось?

После того как ученицы ответят на эти вопросы, им предлагается повторить все, что сказано по всем вопросам.

Далее проводится такая беседа:

- Девочки, какая фигура у вас получилась? (Прямоугольник.)

- Что обозначает этот прямоугольник? (Сторону мешочка.)

- Сколько таких сторон у мешочка. (Две.)

Путем наводящих вопросов учащиеся подводятся к тому, что чертежа одной стороны мешочка достаточно для изготовления выкроек двух сторон мешочка, так как они одинакового размера.

- Покажите на чертеже вторую фигуру. Прочитайте подпись под нею. (Карман.)

- Какую форму имеет эта фигура? (Квадрат.)

- К этой фигуре даны размеры – прочитайте их.

Затем одна из учениц рассказывает о том, как она будет делать чертеж кармана мешочка. Связное высказывание этой ученицы уточняется и дополняется высказываниями других детей.

- Теперь самостоятельно начертите эту вторую фигуру. Девочки приступают к работе, преподавательница следит за работой и делает необходимые указания.

Когда чертеж составлен, учительница обращается к ученицам:

- Вы составили чертеж деталей мешочка. Назовите эти детали на своем чертеже.

- А теперь скажите, что вы будете делать дальше? (Вырезать выкройку сторон мешочка и кармана.)

В заключение организуется взаимопроверка учащимися получившихся выкроек.

При работе над выкройкой сторон мешочка речевая деятельность «швейниц» организуется вопроса – ответным методом. Ответы на вопросы учителя целесообразно сочетаются с конкретными образами и практическими действиями.

Когда же девочки переходят к самостоятельному составлению чертежа стороны кармана (работа аналогична составлению чертежа стороны мешочка), преподаватель требует от них связного высказывания.

Затем эти высказывания обсуждаются коллективно. Здесь же используется прием организации речевого взаимодействия детей в условиях взаимной проверки выполненной работы.

В заключение нескольким ученицам предлагается последовательно рассказать, как они работали над изготовлением выкроек деталей мешочка.

В тех случаях, когда ребенок прерывал свой рассказ, преподавательница прибегала к побуждающим репликам:

- Что ты делала дальше?

Когда же обнаруживались неточные или неправильно построенные высказывания, то они подвергались уточнению с помощью таких приемов:

а) В одних случаях учитель давал свою формулировку с тем, чтобы учащиеся ее повторили.

б) В других случаях учитель советовал самим «швейницам» заменить неудачные слова словами, наиболее отвечающими смыслу данного предложения.

в) В тех случаях, когда обнаруживалось непонимание ученицами отдельных компонентов трудовых процессов, преподавательница давала дополнительные разъяснения.

Рассмотрим теперь урок, содержанием которого является практическая работа над пошивом мешочка для хранения работ.

Многие учителя обходятся здесь без постановки конкретного задания в расчете на то, что дети уже сами знают предмет своих занятий. Между тем в работе с умственно отсталыми школьниками постоянное подтверждение цели их деятельности имеет чрезвычайно большое значение.

Характерной особенностью урока данного типа является то, что отдельные ученики или группы их находятся на различных этапах работы над изделием. Поэтому исключается возможность постановки общего трудового задания, и преподавательнице приходится организовывать работу учащихся дифференцированно.

В начале урока в короткой беседе выясняется, в каком состоянии находится работа отдельных учениц, и в соответствии с этим определяются им конкретные задания (что кому предстоит делать на этом уроке). Приходится при этом учитывать и то обстоятельство, что на уроках этого типа часто отсутствует возможность проводить дополнительный инструктаж фронтально.

В наших опытных занятиях мы не раз встречались с подобной ситуацией и пытались найти такие формы организации урока, которые позволяют преодолеть возникающие здесь затруднения.

Для того чтобы провести необходимый инструктаж дифференцированно и максимально приблизить его к конкретным условиям, мы привлекли к этому делу самих «швейниц».

Девочки, которые идут впереди других, инструктируются учителем. К инструктированию же тех учениц, которые задержались на первоначальных операциях, привлекались учащиеся, выполнившие эти операции.

Преподавательница внимательно следит за ходом дела, оказывает помощь, если встречается необходимость, и добивается, чтобы инструктируемые ученицы не только слушали разъяснения, но и сами спрашивали, пытались обсуждать предлагаемые им советы.

В отдельных случаях дополнительный инструктаж учащихся может быть проведен на основании учета типичных для всех них затруднений и ошибок в работе над данным изделием.

Допустим, преподаватель, наблюдая процесс работы на предыдущих уроках, устанавливает те или иные типичные ошибки для большинства из группы. Он отбирает один – два образца бракованных изделий и рассматривает их в сравнении с правильно выполненным изделием или с образцом. Таким образом учащиеся выясняют, в чем они больше всего затрудняются, почему у них получается брак и как избежать этого брака.

В отношении развития мыслительных способностей существенным здесь является то, что ученики соотносят свою работу с поставленным перед ними общим трудовым заданием, выясняют дальнейший ход ее и определяют пути преодоления встречающихся трудностей. В частности, здесь находят место такие логические процессы, как анализ изготавливаемых изделий, сравнение их.

Организуемые преподавательницей мыслительные процессы детей находят свое речевое оформление и в виде ответов на вопросы и в виде связного высказывания. Особенно интересным является их речевое взаимодействие при инструктировании одних учеников другими.

Приведенные выше примеры построения занятий на уроках труда показывают, как возможно многообразно варьировать способы обеспечения сознательности и активности школьников в подходе к осуществлению ими практической деятельности, а также проследить возможности не только организованного использования речи детей, но и развития ее.

В заключение мы хотим сказать, что постановка проблемы использования и развития речи учащихся на уроках труда нередко вызывает сомнение: не послужит ли забота о речи в ущерб специфике задач трудового обучения? Опасения на этот счет не имеют основания.

Во – первых, характеризуемая нами система занятий несколько не нарушает специфической системы трудовых занятий. (Работа проводилась в соответствии с программными требованиями, методические нормы трудового обучения соблюдались.)

Во – вторых, наши наблюдения и ряд исследований (В. Карвялиса, Г. Н. Мерсияновой и др.) убедительно доказывают, что трудовое обучение во вспомогательной школе оказывается более продуктивным, когда оно направлено не только на выработку у учеников необходимых моторных навыков, но и на развитие у них способностей решать логические задачи, возникающие в процессе труда.

А ведь это последнее невозможно без организованного использования речи. Таким образом, организация учебных занятий на основе непосредственного сочетания процессов речевой и практической деятельности учащихся оказывается полезной как в отношении совершенствования системы трудового обучения, так и в отношении расширения области практического применения учащимися вырабатываемых у них навыков речи.

Литература:

1. Ананьев Б. Г. Труд как важнейшее условие развития чувствительности. «Вопросы психологии», 1956, № 1. с. 61 – 65.
2. Василевская В. Я. Педагогическое изучение глубоко отсталых детей. В кн.: «Обучение и воспитание умственно отсталых детей», М., Изд – во АПН РСФСР, М., 1960. с. 52 – 55.
3. Дьячкова А. И. Вопросы обучения и изучения аномальных детей. Изд – во АПН РСФСР, М., 1963. с. 15 – 17.
4. Дульнев Г. М. Книга для учителя вспомогательной школы. Изд – во АПН РСФСР, М., 1959. с. 37 – 38.
5. Ляпидевский С. С. Азбукина В. Д. Лекции по психопатологии детского возраста. М., «Просвещение», 1969. с. 80 – 81.
6. «Особенности умственного развития учащихся вспомогательных школ», под ред. Ж. И. Шиф. М., «Просвещение», 1965. с. 104 – 105.
7. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого ребенка. М., «Просвещение», 1969. с. 74 – 75.

РЕЗЮМЕ

К вопросу о практическом использовании речи учащихся вспомогательной школы в процессе их трудовой деятельности

В этой статье речь идет, о соответствии с требованиями закона «Об укреплении связи школы с жизнью», которое проводили исследование, направленное на то, чтобы выяснить возможные пути и способы использования учебной трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы в качестве основы развития их речи.

Ключевые слова: речь, учебный, трудовая деятельность, учащиеся, вспомогательная школа.

SUMMARY

On the question of the practical use of the speech of students of the auxiliary school in the process of their work

In this article, we are talking about compliance with the requirements of the law "On strengthening the connection between school and life", which conducted a study aimed at finding out possible ways and ways of using the educational work activity of students of a special school as the basis for the development of their speech.

Keywords: speech, educational, labor activity, pupil, auxiliary school.

XÜLASƏ

Yardımcı məktəb şagirdlərinin iş prosesində nitqindən praktiki istifadə məsələsinə dair

Bu məqalədə biz yardımçı məktəb şagirdlərinin təlim-tədris fəaliyyətindən istifadənin mümkün yollarını və vasitələrini tapmağa yönəlmiş araşdırma apararıq. "Məktəblərdə həyat arasında əlaqənin gücləndirilməsi haqqında" qanunun tələblərinə əməl olunmasından bəhs edilir, həmin uşaqlarda nitqinin inkişafı üçün əsas amil kimi əsas götürülür.

Açar sözlər: Nitq, tədris, əmək fəaliyyəti, şagirdlər, yardımçı məktəb.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

Асадова Натаван Азиз к⁶⁴
**СТРУКТУРА УРОКА РУССКОГО ЯЗЫКА
В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ**

Справедливо считается, что урок является основным звеном педагогического процесса, и естественно, что в построении и проведении урока отражается как специфика учебного предмета, так и сущность любой методической системы. Исходя из лингводидактического обоснования системы преподавания русского языка в национальной аудитории, из целей и задач обучения русскому языку как средству межнационального общения, в качестве специфических особенностей урока русского языка в нерусской аудитории должны быть названы: 1) обязательная коммуникативная направленность урока в целом и отдельных его этапов; 2) комплексное развитие различных по характеру операционных и мотивационных речевых умений и навыков; 3) единство тренировки и творчества в процессе проведения отдельных этапов урока, в частности в процессе выполнения упражнений; 4) органическое включение нового языкового материала в выполняемые на уроке упражнения, единство методов работы над старым и новым материалом в ходе каждого данного урока; 5) единство контролирующей и обучающей функций урока.

Классификация уроков русского языка в национальной аудитории и основные компоненты каждого из структурных типов урока. На основе анализа выше названных специфических особенностей уроки русского языка в национальной аудитории делятся на: 1) уроки привития и закрепления умений и навыков (речевых, конструктивных, орфографических и др) с введением нового материала; 2) уроки привития, закрепления и автоматизации тех же умений и навыков на основе известного языкового материала.

Каждый из указанных типов урока может и должен иметь различную структуру в зависимости от того, какие именно умения или навыки, в каком объёме и с какой степенью автоматизации должны быть отработаны на данном уроке. Однако в самых общих чертах можно сказать, что на уроке первого типа наибольшая активность студентов должна быть направлена на изучение, осознание нового материала и образование умений, а затем – на совершенствование имеющихся умений и навыков и на третьем месте может стоять контроль. На уроке второго типа основное – это самостоятельная работа студентов над закреплением навыков и умений и контроль за уже усвоенным. При этом в определении структуры урока современная методика должна опираться на данные таких наук, как психология, физиология высшей нервной деятельности человека, гигиена и т.п.

В частности при определении последовательности основных этапов урока необходимо учесть новейшие данные относительно динамики основных функций центральной нервной системы, обеспечивающих работоспособность на протяжении известного периода. Динамика эта состоит из нескольких фаз: 1) переход от покоя на новый рабочий уровень, 2) оптимальная работоспособность, 3) фаза усилий, 4) выраженное утомление. Длительность каждой фазы, конечно, различна в зависимости от возраста индивида, от характера деятельности, от состояния психики в данный момент деятельности, но принципиально эта схема постоянна. В начале обучения оптимальная работоспособность равна примерно 15-20 минутам. Дальше повышается до 30 минут. Как правило, отдых предоставляется только после наступления последней фазы.

Однако эффект педагогический, и психологический, и следовательно, методический будет несомненно выше, если предоставить обучающимся возможность некоторого отдыха раньше, в фазе усилий. Иначе говоря, урок должен завершаться материалом, восприятие которого не требует большого напряжения. Именно, поэтому изучение нового материала целесообразно планировать на первую половину урока, на период наибольшей активности внимания студентов (через 7-12 минут после начала урока)

В качестве основных компонентов структуры урока выделяются:

1. Организационный момент.
2. Работа над новым материалом (беседа, самостоятельная работа с учебником, слово учителя и т.п.)
3. Работа над формированием необходимых умений и навыков на основе уже изученного материала, куда входит: 1) выполнение заданий и упражнений различных видов (на оценку, индивидуально, фронтально и т.п.); 2) проверка домашнего задания и определение задания к следующему уроку.

Работа над новым материалом на уроке. Анализ психологии памяти, и в частности процессов непроизвольного запоминания, также подсказывает необходимость работы над новым материалом в первой половине урока.

В этом случае в течение остального времени урока новый языковой материал (путём выполнения ряда упражнений) вводится в активную речевую практику студентов.

Благодаря этому облегчается самостоятельная работа дома, что также соответствует выдвигаемому в педагогике требованию: новый материал должен быть полностью усвоен в процессе урока, чтобы дома оставалось лишь повторить и обновить в памяти то, что они выучили в аудитории. С другой стороны, новый языковой материал, предлагаемый на любом уроке русского языка, настолько органически связан с уже известными языковыми категориями, что всегда является, в сущности, как бы продолжением того, что студентам должно, быть известно. В связи с этим дальнейшей разработки требует теория широко применяемого в процессе обучения языком так

⁶⁴ старший педагог Кафедры практического русского языка естественных факультетов БГУ

называемого объяснения нового материала. Дело в том, что предметом дидактического объяснения (как и объяснения в научном аспекте) является раскрытие сущности объясняемых явлений. Однако у дидактического объяснения имеются специфические черты:

1. Глубина, порядок анализа сущности рассматриваемых явлений определяются задачами данной конкретной ступени обучения в соответствии с познавательными возможностями обучающихся.
2. Объяснение осуществляется таким образом, чтобы не только соблюсти логику изучаемой науки, но и учесть характер мышления и опыта учащихся, добиться слияния в сознании обучающихся их личного опыта с объективными данными науки.
3. Объяснение строится с учетом мотивов познавательной деятельности обучающихся.
4. Важнейшим итогом дидактического объяснения является действенное понимание его студентами. В этом состоит цель, основная задача объяснения. Объясняя то или иное явление, педагог в отличие от исследователя формирует не данную науку, а сознание, мышление каждого студента. В связи со всем тем, что было сказано выше относительно целей и задач уроков неродного языка, можно утверждать, что дидактическое объяснение как таковое на этих уроках отсутствует, ибо мы имеем дело не столько с объяснением языковых явлений, сколько с введением нового языкового материала в речевую практику студентов.

Объяснение же того, почему то или иное языковое явление употребляется в связи с той или иной ситуацией, носит вспомогательный характер, служит обоснованием введения языковой категории в речевую практику.

При этом студенты лучше усваивают и запоминают не тот материал, который они получили в готовом виде, а тот, который был предметом их самостоятельной и активной мыслительной деятельности. При выведении нового материала педагог должен не рассказывать его сам и не излагать правила построения изучаемой структуры, но путём подобранной системы вопросов добиваться того, чтобы все нужные выводы студенты сделали сами.

Современной теории познания и диалектической логике свойственно понимание учебного процесса как постигающей умственной деятельности. И именно проблемно-индуктивная подача материала способствует развитию этого вида деятельности у обучающихся всех возрастов.

Вопросы педагога должны не столько стимулировать работу памяти, сколько активизировать мыслительную деятельность студентов, создавать условия для применения полученных ранее знаний к данному частному случаю. Приведём пример организации мыслительной активности студентов в ходе введения нового материала.

Тема урока: Составное именное сказуемое.

Цель первого урока:

- 1) научить отличать составное именное сказуемое от простого и составного глагольного сказуемого;
- 2) научить составлять предложение с составным именным сказуемым со связкой и без нее.
- 3) Научить правильно ставить знаки препинания (тире) в предложениях с составным именным сказуемым.

Материал для анализа может быть примерно таким:

Пушкин с детства любил писать. Маленький Пушкин был живым и любознательным. В 1810 году Пушкин стал лицеистом. Литература была главным, любимым делом его жизни. А.С.Пушкин – великий поэт. Он любимый поэт всех народов нашей страны. Примерная схема анализа такова: определить сказуемые каждого предложения. Определить, какими частями речи они выражены. Определить падеж присвяточного слова в сказуемых второго, третьего, четвертого, пятого предложения. Найти глаголы – связки в этих сказуемых. Восстановить связку и определить падеж присвяточных слов в этих предложениях. Сравнить падежи присвяточных слов в этих предложениях. Найти подлежащее и сказуемое, определить, какими частями речи они выражены. Ответить на вопросы: От чего зависит падеж присвяточного слова? Что стоит на месте связки? (Решается проблема постановки тире)

На основании этого анализа студенты делают выводы о том, что, если в составе именного сказуемого есть связка, присвяточное слово в творительном падеже, если нет связки – в именительном; что вместо связки ставится тире, если и подлежащее, и сказуемое – существительные.

И поскольку урок языка является уроком развития умений и навыков, постольку этапы сообщения и закрепления материала зачастую объединяются и состоят главным образом из различных логических операций и упражнений, которые в первую очередь формируют именно умения.

Эффективность связи нового учебного материала с пройденным достигается не простым перечнем ранее изученных сведений, а анализом тех сведений, которые непосредственно граничат с подлежащим изучению материалом. Такой анализ должен вызвать у студентов исследовательский рефлекс, стремление узнать, что следует дальше, как нужно поступить в определенных условиях речевого общения.

В связи с этим необходимо подчеркнуть, что исключительно важную роль в решении проблемы развития познавательных способностей студентов играет так называемая проблемная постановка темы урока перед студентами.

Целесообразность проблемной постановки темы урока определяется тем, что исходным моментом для возбуждения мыслительной деятельности является постановка проблемного вопроса, необходимость устранить какое-либо познавательное затруднение.

Стремление преодолеть противоречие, вызванное проблемной ситуацией – это важнейший стимул в деятельности студентов, движущая сила педагогического процесса. Такое противоречие возникает в результате необходимости дополнения имеющихся у студентов знаний элементами новых. При этом известный материал должен не просто непосредственно предшествовать новому, но и сочетаться с ним таким образом, чтобы дети под руководством педагога сами обнаружили недостаточность ранее приобретенных знаний для своей практической деятельности (например, для образования грамматических структур, для грамотного письма и т.п.) и постарались восполнить этот пробел путём анализа соответствующего языкового материала.

Например, детям знакома модель: притяжательное местоимение + существительное (мой мяч). Им предстоит расширить рамки этой модели за счёт введения прилагательных (мой красный мяч). Перед студентами ставится задача: определить как согласуется прилагательное с существительным, какая аналогия имеется между согласованием прилагательного с существительным (новый материал), и согласованием с тем же существительным местоимения (старый материал), выяснить разницу в употреблении местоимений и прилагательных и т.п. Все это студенты сами проделывают на занятиях, анализируя соответствующий языковой материал в порядке предлагаемых педагогам вопросов и заданий.

Литература

1. Методика преподавания русского языка в Азербайджанской школе. Баку 2003 г
2. Бенедиктов Б.А. Психологические особенности применения зрительной наглядности в процессе обучения иностранным языкам // Труды Горьковского пед. института иностранных языков. Вып. XIX, 1961, с.20-40
3. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Т.2. М.: Педагогика, 1982, 576 с.
4. Кувшинов В.И. Обучение школьников общественно политической лексике в процессе рецептивной речевой практики // Иностранные языки в школе, 2002, №4. с. 32-36

Xülasə

Məlum olan material sadəcə yeni materialın önündə gəlməli idi, həmçinin onunla ehtisashmalıdır ki, tələbələr özləri çatışmamazlığını müəllimin rəhbərliyi altında əvvəlki biliklərini aşkar etsinlər (məsələn, qrammatik strukturların düzəlməsi üçün, savadlı yazı üçün və s.) müvafiq dil materialının təhlili əsasında həmin boşluğu doldurmağa çalışsınlar.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Mehriban Qasım qızı Ələsgərova⁶⁵
AKADEMİK YAZININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müəllimlərdən tələbələrə qədər bir çoxlarının “yox mən yazı bilmərəm, çox çətindir” dedikləri akademik yazının nə olduğunu başa düşmək və hansı mərhələlərdən ibarət olduğunu bilmək lazımdır. Akademik yazı kollec və universitetlərdə istifadə olunan rəsmi yazı növüdür. Bu isə həm tələbələrin dərslər üçün hazırladıqları, həm də professor və müəllim heyətinin, eyni zamanda tədqiqatçıların elmi materiallar yazmaq üçün istifadə etdikləri yazı növüdür. Akademik yazı orta məktəblərdə o qədər də çox istifadə olunmur, yalnız məktəblərdən asılı olaraq müəyyən siniflərdə akademik yazı tərzində tələb oluna bilər.

Akademik yazı ümumiyyətlə kifayət qədər formal, obyektiv (şəxsi olmayan) və texniki xarakter daşıyır. Sıxılmalar və ya qeyri-rəsmi lüğət kimi təsadüfi və ya danışq dilindən qaçınmaqla rəsmidir. İnsanlara və ya hissələrə birbaşa istinad etməkdən qaçaraq, bunun əvəzinə obyektləri, faktları və fikirləri vurğulamaqla şəxsiyyətsiz və obyektivdir. İntizam üçün xüsusi lüğətdən istifadə etməklə texnikidir [9].

Akademik yazının dörd əsas növü təsviri, analitik, inandırıcı və tənqididir. Bu yazı növlərinin hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri və məqsədləri var [3].

Əgər ilk dəfə akademik yazı yazacaqsınızsa o zaman aşağıdakı beş addımı yadda saxlamığınız işinizin keyfiyyətli və diqqətəlayiq olmasına yardım edə biləcək.

1. Mövzunu seçin
2. Araşdırma aparın
3. Kontur yaradın
4. Esseni yazın
5. İşinizi redaktə edin [8]

Akademik yazıda diqqətdə saxlamalı olduğunuz daha bir məsələ yazının dili ilə bağlıdır. Akademik yazı yazarkən dialektlərdən, ara sözlərdən çəkinmək elmi və ciddi formatda formal dildən istifadə etmək mütləqdir. Yazıda formal ton əvvəldən sona kimi saxlanılmalı, müəllifin mənasını aydın şəkildə çatdıran dəqiq dil seçilməlidir.

Akademik yazı adətən üçüncü şəxs POV-də (nöqteyi-nəzəri (POV- Point of view) yazılır, çünki onun diqqəti rəyi dəstəkləmək və ya məsləhət verməkdən daha çox faktlar üzərində maarifləndirməkdir.

Akademik yazıların əksəriyyəti tədqiqat nəticələrinin bildirilməsini nəzərdə tutduğundan, o, tədqiq olunan xüsusi tədqiqat suallarına diqqət yetirir.

Akademik yazı məntiqi olaraq xətti, faktiki şəkildə təşkil edilməlidir [3].

Akademik yazının inkişafı o qədər də asan və qısa müddətə başa gələ biləcək bir proses deyil. Bu dərin və hərtərəfli zehni və emosional əmək tələb edən bir proses olduğuna görə, sadə bir məqalə oxumaqla ya da treyninqdə iştirak etməklə yaxşı yazı ortaya gətirmək mümkün deyil. Uğurlu şəkildə akademik yazı yazmağı bacarmaq üçün dərin və hərtərəfli düşüncə, dözümlü və tərtibə də lazımdır. Əgər ciddi surətdə akademik yazınızı inkişaf etdirmək və bu sahədə uğur qazanmaq istəyirsinizsə aşağıdakı qeydləri daim nəzərinizdə saxlayıb əməl etməlisiniz.

- a) İlk öncə yazı vərdişlərinizi normal şəkildə inkişaf etdirin;
- b) tədqiq edəcəyiniz sahəni dərinlən araşdıraraq müasir və lazımlı ədəbiyyatlarla tanış olun;
- c) dil biliyinizi qrammatikanızı daha da təkmilləşdirin;
- d) tərtib etmək, yenidən nəzərdən keçirmək kimi yazı proseslərini inkişaf etdirin ;
- e) Yazmağa başlamazdan əvvəl nə yazacağınızı, nə demək istədiyinizi dəqiqləşdirin və sözünüzü necə deyəcəyinizə əmin olun;
- f) mövzunu müəyyənəşdirin: yəni haqqında daha geniş məlumatınız olan, maraq dairənizi əhatə edən bir mövzu seçmək sizə çox kömək edə bilər;
- g) mövzunuz haqqında topladığınız qeydlərdən fikrinizi sübut edərkən istifadə edə bilərsiniz;
- h) seçdiyiniz mövzunuz üçün çox diqqətli və cəlbədicə tezis vacib olduğunu unutmayın. Aydın şəkildə yazılmış bir tezis işiniz üçün ilk uğurunuz olacaq.

Nəyi yazacağınızı, hansı ardıcılıqla davam edəcəyinizi və hansı sübut və faktlardan istifadə edəcəyinizi artıq müəyyən etmişinizsə artıq yazmağa başlaya bilərsiniz.

Mən yazı bilməyəcəm çətindir deyənlərə aşağıdakı məsləhətlərimi verə bilərəm. İlk öncə hansı mövzuda yazacağınızı qərar verdikdən sonra həmin mövzu ilə bağlı araşdırma aparın və qeydlər edin. Bu daha çox həm də yazacağınız essenin növündən asılı olacaq. Yəni essenin növünə görə daha çox araşdırmaya ehtiyac ola bilər. Bu sizin son tətiliniz, ən çox sevdiyiniz fəsil, yaxud da başqa bir mövzu ola bilər. Yazacağınız mövzu ilə bağlı kifayət qədər məlumat topladıqdan sonra ilk öncə Test bəyanatınızı yazmalısınız. Bəzən özünüzdə aid olan daha çox şəxsi xarakter daşıyan, yəni sizin şəxsi fikirlərinizi verəcəyiniz mövzu yazdıqda araşdırmaya o qədər də ehtiyac olmur. Sadəcə fikirlərinizi doğru istiqamətə yönəldib cəmləşdirməyiniz kifayətdir. Lakin verəcəyiniz arqumentin daha güclü və elmi olmasını istəyirsinizsə, o zaman dəqiq və nüfuzlu mənbələrə müraciət etsəniz gözəl nəticə əldə etmiş olarsınız. Seçdiyiniz məlumatların hamısının internet vasitəsi ilə toplamağa çalışmayın, burada qəzet, jurnal, kitab da köməyinizə gələ bilər. İnternet saytlarından istifadə edərkən orada verilən bütün materialları tam

⁶⁵ BDU-nun İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi, mehribanalasgarova@bsu.edu.az

doğru kimi göturməyiniz məsləhət deyil .O materialları ilk öncə araşdırıb sonra istifadə etsəniz daha yaxşı olar. Essədə istifadə edəcəyiniz bütün məlumatlar haqqında biblioqrafik məlumatlar, əgər irinternet saytıdan götürmüşünüzsə linki, kitab və ya jurnalırsa çap olunduğu nəşriyyat, səhifə sayı, istinad etdiyiniz səhifə və s. kimi məlumatları əvvəlcədən yazıb hazır saxlamanız məsləhətdir. Essenin sonunda istifadə etdiyiniz istinadları siyahı şəklində verəcəyinizə görə buna ciddi şəkildə əməl edin.bütün bunlar hazır olduqdan sonra kontur yaratmaq lazımdır. Hazır vəziyyətdə olan materialınızı necə təşkil edəcəyinizi dəqiqləşdirin. Sizin esseniz ilk öncə giriş ilə başlamalı və bir necə paraqraftan, sonda isə verəcəyiniz nəticədən ibarət olmalıdır. Hər yeni paraqraf təzə bir fikrə aid olmalıdır. Lakin paraqrafları yazarkən xronoloji ardıcılığa və fikir ardıcılığına mütləq nəzarət etməlisiniz. Unutmayın axıcılıq və ardıcılıq sizin essenizin daha diqqətə layiq olmasına zəmin yaradacaq amillərdən biridir. Yazdığınız hər təzə paraqraf oxucuya yazdığınız hissənin əsas ideyasını bildirmək üçün giriş sözü ilə başlamalıdır. Burada siz faktlardan, statistik məlumatlardan istifadə edərək verdiyiniz fikrinizi tam əsaslandırma bilərsiniz. Bu zaman istifadə etdiyiniz məlumatların mənbəyini sitat kimi təqdim etməlisiniz ki yazınız plaqiat kimi qəbul edilməsin.Çünki akademik yazı üçün qarşıya qoyulan sərt tələblərdən ən vacibinin yazı zamanı plaqiata yol verilməməsidir.

Girişə başlayanda tezis bəyanatınızı seçin və həmin bəyanatı izah edə bilən bəzi ümumi cümlələrdən istifadə edin. Seçdiyiniz sözlərə diqqət edin akademik yazıda elmi və dərin mənalı sözlərdən dha çox istifadə əsas şərt deyil, əsas şərt seçdiyiniz sözün yerində və dolğun mənalı olmasıdır.

Paraqraflar yazıldıqdan sonra sonuncu “Nəticə” yazılmalıdır. “Nəticə” əslində bütün yazdıqlarınızın qısa forması ya da işiniz haqqında gəldiyiniz nəticədir. Bura da çox şey yazmağa ehtiyac yoxdur. Bir neçə cümlədə öz fikirlərinizi izah edə bilərsiniz. Nəticə yazmaq kifayət qədər çətin işdir, çünki söyləməyə maraqlı və ya faydalı bir söz tapmaq çox zaman müşkül olur. Nəticə cəlbədicə və maraqlı olmalıdır. Nəticə akademik yazıların, adətən, iki funksiya daşıyan daha qısaldılmış variantlarıdır. Birinci funksiya - yazıda əhatə olunan əsas məqamları yekunlaşdırmaq və bir yerə toplamaq. Buna həm də “geriyə baxma” deyirlər; ikinci funksiya isə əsas hissədə qoyulan məsələ ilə bağlı son şərhləri və mühakimələri verməkdir. Son şərhlərə elmi işi təkmilləşdirmək üçün təkliflər etmək və gələcək istiqamətlərə fokuslanmaq daxil edilə bilər. Elmi yazı işi və tədqiqat işlərində nəticə, adətən, daha mürəkkəb olur və buraya tapıntıların əhəmiyyəti və gələcək iş üçün tövsiyələr daxildir. Elmi işin və ümumi nəticələrin müzakirə bölməsində əhatə olunduğu tədqiqat məqalələrində nəticənin olması istəyə bağlıdır [3].

Sonuncu mərhələ yazdığınız yazının redaktəsi olduğuna görə bu hissə eyni zamanda bütün işinizin yekunu olaraq buraxdığınız – qrammatik, orfoqrafik və üslub səhvlərinizi, durğu işarələrini düzəltmək üçün şərait yaradacaq. Bu zaman siz bir yox, bir neçə dəyişiklik edə bilərsiniz. Bəyənmədiyiniz ya da artıq hesab etdiyiniz cümləni çıxarda və ya başqa formada daha rəsmi, daha geniş və daha aydın şəkildə yazı bilərsiniz. İstifadə etdiyiniz faktları və tarixləri, rəqəmləri təkrar-təkrar mütləq nəzərdən keçirin ki, sonra onların dəqiqliyi ilə bağlı suallar yaranmasın. Akademik yazı daha çox səbr və dəqiqlik tələb etdiyini nəzərə alıb bütün sadalananlara əməl etməsinizsə o zaman arxayı şəkildə son nöqtəni qoya bilərsiniz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://www.aznews.az/news/cemiyet/100594.html>
2. http://csrc.az/wp-content/uploads/2014/12/Beledci-Son_22.08.14.pdf
3. https://azkurs.org/pars_docs/refs/31/30174/30174.pdf
4. <https://az.socmedarch.org/what-is-academic-writing-1689052-5708>
5. <http://www.anl.az/down/megale/525/2016/yanvar/474879.htm>
6. <https://elnurkarimov.wordpress.com/2017/11/04/akademik-yazinin-10-qaydasi/>
7. <https://lafayettefirefighters.com/az/difference-between-academic-writing-and-non-academic-writing>
8. [https://www.kau.edu.sa/files/0013287/subjects/academic-writing-handbook-international-students-3rd-ed%20\(2\).pdf](https://www.kau.edu.sa/files/0013287/subjects/academic-writing-handbook-international-students-3rd-ed%20(2).pdf)
9. <https://www.sydnev.edu.au/students/writing.html>
10. <https://grammar.yourdictionary.com/word-definitions/definition-of-academic-writing.html>
11. <https://www.routledge.com/blog/article/what-is-academic-writing-and-other-burning-questions-about-it>

Açar sözlər: akademik yazı, təhsil,oxu, vərdis, esse

Key words:academic writing, education, reading, skill, essay

Ключевые слова:академическое письмо, образование, чтение, навыки, эссе

Akademik yazının əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Akademik yazı bəziləri üçün çətin olsa da, tələblərə və qaydalara əməl etməklə bu baryeri asanlıqla aşmaq olar.Akademik yazı ciddi və formal dildə yazılan və ancaq tələb olunan yerdə işlənən yazı növüdür.Akademik yazı sizdən obyektiv və qeyri-şəxsiyyətli olmağı tələb etsə də (şəxsi hissləri qeyd etmədən), çox vaxt yenə də öz fikrinizi bildirməli ola bilərsiniz. Akademik yazı yazarkən faktlara, tarix və rəqəmlərə daha diqqətlə yanaşmalı istifadə etdiyiniz hər bir materialı araşdırdıqdan sonra verin .

The main features of academic writing

Summary

Although academic writing is difficult for some people , this barrier can be easily overcome by the following rules and regulations. Academic writing is a type of writing that is written in a serious and formal language and only used where required. Though academic writing requires you to be objective and impersonal (without mentioning your personal feeling), you often still

have to express your opinion. While writing an academic article you should pay more attention to the facts history and figures after researching each material you use.

Основные черты академического письма

Резюме

Хотя академическое письмо является трудным для некоторых этот барьер можно легко преодолеть, соблюдая требования и правила. Академическое письмо — это тип письма, которое написано на серьезном и формальном языке и используется только там, где это необходимо. Хотя академическое письмо требует от вас быть объективным и безличным (не говоря уже о личных чувствах), вам все же, возможно, придется высказать свое мнение. При написании академической статьи будьте осторожнее с фактами, историей и цифрами.

Rəyçi: Prof.A.Q.Abbasov

FATİK ÜNSİYYƏT QEYRİ-İNFORMATİV ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ

Hər bir nitq ünsiyyəti prosesində kommunikanın nitqinin informativlik dərəcəsi eyni deyildir. Ünsiyyət prosesində informativ və qeyri-informativ nitq aktları olur. Qeyri-informativ nitq aktları fatik ünsiyyət ilə sıx əlaqəli olub, kommunikativ fəaliyyəti tədqiq edən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Rus dilçisi Q.V.Yelizarova informativ nitq fəaliyyətlərini “yüksək kontekstli”, qeyri-informativ nitq aktlarını isə “aşağı kontekstli” ünsiyyət adlandırmışdır [2, s. 36]. “Yüksək kontekstli” nitq aktlarının ünsiyyətə təsir edəcək aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: ünsiyyətin baş verdiyi yer, zaman, ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin bir-birləri ilə olan əlaqələri, münaqişə və fikir ayrılıqlarına az tolerantlıq, formal əlamətlər – emosionallıq, impulsivlik və s.

İkinci tip, yəni “aşağı kontekstli” ünsiyyət üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: bütün mənalər şifahi şəkildə izah edilməlidir; ünsiyyətdə iştirak etmək üçün xüsusi bilik tələb olunmur, çünki ünsiyyət üçün lazım olan hər şey birbaşa danışılarda aparılır; fikir ayrılığı və münaqişəyə tolerantlıq, emosiyaların implisit ifadəsi və s. [4, s. 25].

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci tip ünsiyyətə ingilisdilli cəmiyyətdə daha çox rast gəlinir, ünsiyyət prosesinin məzmunu deyil, forması önəmli hesab edilir.

“Fatik əlaqə” və ya “fatik ünsiyyət” (lat. *fatuor* “cəfəngiyyət danışmaq”) terminini (ingiliscə “*phatic communication*”), ilk dəfə Polşa əsilli amerikalı dilçi B.Malinovski təqdim etmiş və onun cəmiyyət üzvləri arasında əlaqə yaratmağa yönəldiyini, bunun üçün insanlar arasında sadə bir söz mübadiləsinin kifayət olduğunu söyləmişdir [9, s. 146]. Fatik ünsiyyət ilk növbədə insanların sosial təmasa ehtiyacını təmin edir. Beləliklə, fatik ünsiyyətdən əhəmiyyətli məlumat ötürmək üçün deyil, yalnız insanlar arasında sosial əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Məhz fatik ünsiyyətdə dilin əsas funksiyası – ünsiyyət vasitəsi olmaq, qarşılıqlı ünsiyyəti xoş bir mühitdə, dostluq şəraitində yaratmaqla reallaşır. Bu zaman heç bir məlumatın ötürülməsi məqsədi güdülür [9, s. 141].

Fatik ünsiyyət rus dilçisi R.Yakobson da tədqiq etmişdir. Dilin funksiyalarının təsnifatını tədqiq edərkən R.Yakobson qeyd edir ki, fatik funksiya həmsöhbətlər arasında əlaqə yaratmağa yönəlmişdir. O, həmçinin qeyd edir ki, fatik ünsiyyətin əsas məqsədi rabitə qurmaq, söhbəti davam etdirmək və ya dayandırmaq, rabitə kanalının işlək olub-olmadığını yoxlamaq, həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək və ya diqqətlə dinlədiyindən əmin olmaqdan ibarətdir [6, s. 197-198].

B.Malinovski ilə təxminən eyni zamanda E.Sepir də fatik ünsiyyət mövzusunda toxunmuşdur. E.Sepirin fikrinə görə, dilə sosiallaşma vasitəsi kimi baxmaq olar. E.Sepir öz əsərlərində “fatik ünsiyyət” terminini işlətməyə də, dili sosiallaşma amili kimi qiymətləndirir. Onun fikrinə, “dil olmadan qarşılıqlı sosial əlaqə mümkün deyil” [5, s. 232], buna görə dil müvəqqəti olaraq qurulmuş qrup üzvləri arasında sosial əlaqə qurarkən fatik funksiyasını yerinə yetirir, məsələn, dil olmadan qonaqlar arasında sosial əlaqə yaratmaq mümkün deyildir.

C.Liç “*Principles of Pragmatics*” əsərində qeyd etmişdir ki, fatik ünsiyyət ünsiyyətin ayrılmaz prinsipi – nəzakətlik prinsipinin bir hissəsidir. Digər “ünsiyyət maksimumları” ilə birlikdə C.Liç fatik maksimumları fərqləndirir (*Phatic Maxim*) [8, s. 141]. Onun fikrinə, fatik maksimumlar nəzakətlik maksimumlara əlavə olaraq razılıq, geniş ürəklik, rəğbət kimi mənə çalarlıq verir. C.Liç fatik maksimumunu mənfi bir düsturdə “*susmaqdan çəkinin*” və müsbət bir düsturdə “*söhbəti davam etdirin*” şəklində formalaşdırır. Müəllifə görə, fatik bir söyləmin diqqət mərkəzində olan məlumat deyil, danışanın ona münasibətidir [8, s.141-142].

C.Leyverin əsərlərində fatik ünsiyyətin araşdırılmasına rast gəlmək olar. C.Ley-ver funksiyası şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti asanlaşdırmaqdan ibarət olan fatik ünsiyyəti ritual kommunikativ davranışın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edirdi. C.Leyver bu tip ünsiyyətdə iki fazanı fərqləndirir: təmasın başlanması və tamamlanması. İlk fatik ifadələr iki funksiyasını yerinə yetirir:

1) barışıq, razılaşma (ingilis - *propilatory*);

2) açıqlama (ingilis - *exploratory*).

Uzlaşma, razılaşma funksiyası ilk növbədə səssizliyin qarşısını almaq üçün həyata keçirilir. Son ifadələr mümkün mənfi duyğuları yumşaldır və ortaqlar arasındakı münasibətləri gücləndirir:

“*It's been nice talking to you*”, “*Be seeing you soon*” [7, s. 215].

C.Leyverə görə, fatik ünsiyyətin əsas məqsədi həmsöhbətlər arasında əlaqə və təmas qurmaqdan ibarətdir. Beləliklə, tədqiqatçı fatik ünsiyyəti sonrakı ünsiyyət üçün bir kanal kimi görən R.Yakobson ilə həmfikiridir.

Bir qayda olaraq, fatik ünsiyyətin müxtəlif janrları fərqləndirilir. Belə ki, V.V.Dementyev, fatik ünsiyyət janrlarının tipologiyasını araşdırarkən, onun beş əsas əlaqə növünü fərqləndirmişdir:

1) səmimi qəlbədən söhbətlər, etiraflar, iltifatlar;

2) birbaşa ittihamlar, təhqir, münasibətlərin aydınlaşdırılması, mübahisələr;

3) flirtlə məşğul olmaq, zarafat etmək;

4) istehza, praktik zarafat;

5) boş danışmaq janrları [1, s. 55-57].

Bu baxımdan, yuxarıda sadalanan janrların hər birində ənənəvi fatik ünsiyyət mövzuları seçilir. Bunlara, bir qayda olaraq, xəbərlər, hava, əyləncə və nikbinliyə yönəlmiş sənət və digər mövzular da aiddir.

“*Good morning, Mr. Baker,*” *Ethan said and held his stroke to save the banker's neat serge pants from dust.*

“*Morning, Ethan. Fine morning.*”

"Fine," said Ethan. Spring's in, Mr. Baker."

"It is, it s." Mr. Baker paused. "I have been wanting to talk to you, Ethan. That money your wife got by her brother's will – over five thousand, isn't it?"

"Sixty-five hundred after taxes," Ethan said.

"Well, it's just lying in the bank. Ought to be invested. Like to talk to you about that. Your money should be working."

"Sixty-five hundred dollars can't do much work, sir. It can only stand by for emergencies." [10, s. 19].

Verilmiş parçanın tərcüməsini nəzərdən keçirək.

'Günaydın, cənab Beyker', Etan bankirin səliqəli, serj şalvarını tozdan təmizləyərək dedi.

'Hər vaxtınız xeyir, Etan. Gözəl səhərdir.'

'Gözəldir,' Etan dedi. Artıq yaz gəlib, cənab Beyker.

'Hə, elədir.' Cənab Beyker bir qədər fasilə etdi. 'Mən səninlə danışmaq istəyirəm, Etan. Sənin arvadına qardaşının vəsiyyətinə görə beş mindən çox pul qalıb, elə deyilmi?'

'Vergilərdən sonra altmış beş yüz', deyə Etan cavab verdi.

'Pullar sadəcə bankda yatır. Onlar investisiyaya yatırılmalıdır. Səninlə bu barədə danışmaq istəyirəm. Pulunuz işlək vəziyyətdə olmalıdır.'

'Altmış beş yüz dollar çox iş görə bilməz, cənab. Pullar yalnız vacib hallar üçün kənardə qalmalıdır.'

Bu nümunə C.Steynbekin "The Winter of our Discontent" əsərindən götürül-müşdür. Nümunədən göründüyü kimi, Etan və cənab Beyker arasında olan dialoq salamlaşma ilə başlayır. Bu, Etan ilə cənab Beyker arasında gedəcək sonrakı danışq üçün bir əlaqə rolunu oynayır.

Fatik ünsiyyətin ən bariz nümunəsini pedaqoji diskursda müşahidə etmək olar. Fatik ünsiyyət dərslin bütün mərhələlərində baş verir, bununla birlikdə dərslin ilk və son mərhələlərində dərslin ünsiyyət və etiket çərçivəsini formalaşdıraraq ən aydın şəkildə həyata keçirilir.

V.I.Karasik qeyd edir ki, dərslin birinci mərhələsinin məqsədi müəllimlə tələbələr arasında əlaqə yaratmaq, iş şəraiti yaratmaq və tələbələrin diqqətini dərslin özünə cəlb etməkdir.

Birinci mərhələnin bir hissəsi olaraq müəllimin müəyyən nitq hərəkətlərindən istifadə etməsi tələbələrin iş ümumi hazırlığını təmin etməlidir [3, s. 7]. Aydındır ki, bu mərhələdə müəllimin ilkin vəzifəsi onunla tələbələr arasında bir növ "körpü" qurmaqdır ki, bu da fatik ünsiyyət sayəsində həyata keçirilir.

Pedagoji diskursda ünsiyyətin başlanğıc mərhələsindəki fatik rabitə aşağıdakı formaları əhatə edə bilər:

- salamlama. Ən ritual formadır və çox vaxt şifahi olmayan bir təbriklə müşayiət olunur; Dərs zamanı tələbələr ayağa qalxırlar. "Good morning!", "Good afternoon! Sit down, please!", "Nice to see you, everyone!"

- dərs mövzusunun adı və məqsədləri, iş ardıcılığının elanı. "Today we'll speak about...", "First we'll..., then...and finally...");

- tələbələrin fəaliyyətlərinin idarə edilməsinə yönəlmiş direktivlər "Open your books on page....; "Read the text and answer the questions", "Open brackets and use the verbs in the appropriate tense forms");

Tələbələrlə ünsiyyət yaratmaq üçün aşağıdakı kommunikativ strategiyalar- dan istifadə edilir:

- salamlama + müraciət ("Good morning, dear students!");

- salamlama + tələbələri fəaliyyət göstərməyə çağırış ("Good morning. Today we are going to discuss the problem how to protect the air and water from pollution". "Good morning. Today we'll discuss the use of the gerund").

Dərslin əvvəlində müəllim tələbələrlə salamlaşmazsa (Let's begin our lesson". "Open your copy-books and write these sentences") və yaxud içəri daxil olan kimi yazı lövhəsində nəşə yazarsa, o zaman etiket xarakterli fatik ünsiyyətə riayət edilməmiş olur.

Etiket xarakterli fatik ünsiyyətə başlamadan, yəni tələbələrlə salamlaşmadan müəllimin tələbələrdən birini danlaması və ya ona sual verməsi. Məsələn,

Why didn't you come to the lesson yesterday? Have you prepared your lesson, Aysel? tələbələrlə müəllim arasında ünsiyyətin yaranmasına mənfi təsir göstərə bilər. C.Liç belə hesab edir ki, müəllimin tez-tez "Keep silence, please!" deməsi nəzakət-lilik maksimumu pozur [8, s. 142].

Bundan başqa, tələbələrlə fatik ünsiyyət yaradarkən inkar mənada olan cümlələr qurmaq məsləhətli hesab edilmir. Məsələn,

"Who hasn't prepared the homework?" əvəzinə Who has prepared the homework?, Who knows the answer to the question? işlətmək məqsəda uyğun hesab edilir. Tələbələrə tez-tez "Stop talking! Don't speak loudly! Keep silence!" demək əvəzinə "Speak in a low voice", Mind in your reading or writing" demək tövsiyə edilir.

Fatik ünsiyyətin final mərhələsində aşağıdakı formalarından istifadə edilir:

- standart ifadələrdən istifadə edərək sağollaşma ("Bye", "Good bye");

- sağollaşma - icazə ("You may have a break", "You may be free now", "You may now have a rest");

- sağollaşma - təyinat ("We'll continue our discussion tomorrow". "We'll meet on Tuesday");

- sağollaşma - təşəkkür ("Great done", "You did great today").

Beləliklə, insanlar arasında sosial əlaqələrin təşkilində çox vacib rol oynayan

fatik ünsiyyətin təhlili nəticəsində biz belə qənaətə gəldik ki, fatik ünsiyyət insanlar arasında sosial əlaqələr yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda onların fərdi və sosial sahələrdə idrak qabiliyyətlərinin zənginliyini əks etdirir və hər bir insanın fərdi və ictimai süurünün xüsusiyyətlərini maddi formada möhkəmləndirməyə imkan verir.

Məqalənin aktuallığı. Ünsiyyət tiplərindən biri olan fatik ünsiyyət və onun qeyri-informativ xarakterə malik olması məsələsi hər zaman öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bu məqalədə ilk dəfə olaraq, Azərbaycan reallığında fairk ünsiyyətin qeyri-informativ ünsiyyət vasitəsi kimi tədqiqi aparılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən tələbələr, dissertant və doktorantlar, müəllimlər nəzəri və praktik baxımdan faydalana bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Дементьев В. В. Жанры фатического общения // Дом бытия. Альманах по антропологической лингвистике. Саратов, 1995. Вып. 2. С. 55–57.
2. Елизарова Г. В. Культура и обучение иностранным языкам. СПб., 2005. С. 34–86.
3. Карасик В. И. Характеристики педагогического дискурса // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики: сб. науч. ст. / Волгоград, гос. соц.пед. ун-т. Волгоград: Перемена, 1999. С. 3–18.
4. Неудачина Л.В. Фатическая коммуникация как показатель своеобразия англоязычного сообщества, Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики, 2016, № 4, стр. 24-27
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: сб. тр.: пер. с англ. / под ред. и предисл. А. Е. Кибрика. М., 1993. 656 с.
6. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика: пер. с англ., фр., нем., чеш., пол. и болг. // Структурализм: «за» и «против»: сб. ст. / под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. М.: Прогресс, 1975. С. 193–231.
7. Laver J. Communicative functions of phatic communication // Organization of behavior in face-to-face interaction: textbook / ed. by A. Kendon, R. M. Harris, W. M.R. Key. The Hague: Mouton, 1975. P. 215–238.
8. Leech G. N. Principles of pragmatics: textbook. London: Longman Publishing Group, 1983.
9. Malinowski B. Phatic Communion // Communication in face-to-face interaction: textbook / ed. by edited by J. Laver, S. Hutcheson. Harmondsworth: Penguin Books, 1972. P. 146.
10. Steinbeck J. The Winter of our Discontent, Ленинград.: «Высшая Школа», 1985, 271 стр.

Açar sözlər: fatik ünsiyyət, sosial əlaqə və təmas, sosiallaşma faktoru, ünsiyyət maksimumu

Key words: phatic communication, social connection and contact, socialization factor, ritual communicative behavior

Ключевые слова: фатическая коммуникация, социальная связь и контакт, фактор социализации, ритуальное коммуникативное поведение

Фатическое общение как средство неинформативного общения

РЕЗЮМЕ

Наша главная цель в этой статье - исследовать фатическое общение, один из неинформативных средств общения.

Известно, что основная цель речевого общения - обмен информацией между коммуникаторами. Однако исследования показали, что коммуникативный уровень речи коммуникаторов не у всех одинаков. В то время как одни коммуникационные процессы передают информацию от одного коммуникатора к другому, другие нет. Лингвисты называют такие коммуникативные процессы неинформативным общением.

Есть много видов неинформационных средств общения. Один из них - фатическое общение. Фатическое общение в первую очередь удовлетворяет потребность людей в социальных контактах. Фатическое общение используется не для передачи какой-либо важной информации, а только для создания социальных связей между людьми. В фантастическом общении основная функция языка - быть средством общения, создавать взаимное общение в приятной обстановке, в дружеской атмосфере.

В этой статье мы ссылались на мнения различных лингвистов о его функции, фазах и типах значения при изучении фатического общения.

Phatic communication as a means of uninformative communication

SUMMARY

Our main purpose in this article is to explore phatic communication, a type of non-informative means of communication.

It is known that the main purpose of speech communication is the exchange of information between communicators. However, researches have shown that the communicative level of communicators' speech is not the same in all of them. While some communication processes transmit information from one communicator to another, others do not. Linguists have called such communication processes non-informative.

There are many types of non-informational means of communication. One of them is phatic communication. Phatic communication primarily satisfies people's need for social contact. Phatic communication is not used to transmit any important information, but only to create social connections between people. In phatic communication, the main function of language is to be a means of communication, to create mutual communication in a pleasant environment, in a friendly atmosphere.

In this article, we have referred to the opinions of various linguists about its function, phases, and types of meaning when studying phatic communication.

METHODS, TECHNIQUES, APPROACHES AND PRINCIPLES IN LANGUAGE TEACHING

Introduction: Teaching is a noble profession which consists of much responsibility and duty towards students. Teachers do not only teach and impart knowledge but encourage and stimulate students for their lives and take major steps in life. They keep working to boost the faith of students and direct them in the right direction. There were many teachers who devoted all their life in empowering their students and making them a successful, better human being in life. In the article, we will learn teaching methods, approaches, techniques and principles.

The work of teaching is social and mental. It is also physical, emotional, practical, political, behavioral, experiential, historical, cultural, spiritual, and personal. Teaching is complex, it is demanding their contingent orchestration in support of students' learning. When language teaching in particular is in focus, the complexity is even greater, shaped by teachers' views of the nature of language, of language teaching and learning in general, and by their knowledge of the particular sociocultural setting in which the teaching and learning take place [Adamson 2004: 604p]. Indeed, research has shown that there is a degree of shared pedagogical knowledge among language teachers that is different from that of teachers of other subjects [Gatbonton 2000: p585, Mullock 2006:p48]. Nonetheless, each teacher's own language learning history is unique. The way that teachers have been taught during their own "apprenticeship of observation" is bound to be formative. [Lortie 1975: p15] There is the level of complexity at the immediate local level too, due to the specific and unique needs of the students themselves in a particular class at a particular time, but these needs change very quickly. Finally, the reality of educational contexts being what they are, teachers must not only attempt to meet their students' learning needs, but they must also juggle other competing requires on their attention and time. Because of this complexity though this is a book about the methods and methodological innovations of recent years, we do not seek to convince readers that one method is superior to another, or that there is or ever will be a perfect method [Prabhu 1990: p16]. The work of teaching offers otherwise. As Brumfit remarks: A claim that we can predict closely what will happen in a situation as complex as the classroom can only be based on either the view that human beings are more mechanical in their learning responses than any recent discussion would allow, or the notion that we can measure and predict the quantities and qualities of all factors. Neither of these seems to be a sensible point of view to take. [Brumfit 1984: p18–19] After all, "If it could be assumed that learners were "simply" learners, that teachers were "simply" teachers, and that one classroom was essentially the same as another, there would probably be little need for other than a technological approach to language teaching with adjustments" being made for the age of the learners, specific goals, or class numbers, etc. [Tudor 2003 :p3], However, the truth is that Learners are not 'simply' learners any more than teachers are 'simply' teachers; teaching contexts, too, differ from one another in a significant number of ways. In other words, language teaching is far more complex than producing cars: we cannot therefore suppose that the technology of language teaching will lead in a neat, deterministic manner to a predictable set of learning outcomes. [Tudor2003: p4]. Tudor continues to notice that this is right within a given culture. It cannot be assumed that all teachers will use the same conceptions of language of teaching and learning. Rather than the elegant realization of one rationality, then, language teaching is likely to involve the meeting and interaction of different rationalities. Murray is therefore right in drawing attention to the 'tapestry of diversity' which makes our classrooms what they are. [Murray 1996: p434]

The Grammar-Translation Method is not new. It has had various names, but it has been used by language teachers for a long time. At one time it was called the Classical Method since it was first used in the teaching of the classical languages, Latin and Greek. Earlier in the 20th century, this method was utilized for the aim of assisting students to appreciate and read foreign language literature. It was supposed that through learning of the grammar of the target language students would become familiar with the grammar of their mother tongue and that this familiarity would help them speak and write in their native language better. It was thought that foreign language learning would help students develop intellectually; it was known that students would probably never use the target language, but the mental exercise of learning it would be useful anyway. This method is observed in the English class at a university in Colombia. They are in the middle of reading a passage in their textbook. The passage is called "The Boys' Ambition" from Mark Twain's *Life on the Mississippi*. Each student reads several lines from the passage. After the student has finished reading, he is asked to translate the few lines he has just read into Spanish. The teacher helps him with a new vocabulary. When the students finished reading, translating the text, the teacher asks them in Spanish if they have any questions. One girl raises her hand and asks, 'What is paddle wheel?' The teacher replies, "Es una rueda de paletas." Then she continues to explain in Spanish how it looked and worked on the steamboats which moved up and down the Mississippi River during Mark Twain's childhood. One of the students asks the word "gorgeous" and the teacher translates this word. If everything is clear to the students the teacher asks them to write the answers to the comprehension questions which appear at the end of the excerpt. [Diane Larsen-Freeman and Marti Anderson: p 33-34]

The questions are in English, and the students are instructed to write the answers to them in English too. They do the first one together as an example. A student reads loudly, 'When did Mark Twain live?' Another student answers, 'Mark Twain lived from 1835 to 1910.' 'Bueno,' tells the teacher, and the students begin working calmly by themselves. Then the students reply to

⁶⁶ English teacher at the Police Academy

two other types of questions. For the first type, they have to make inferences based on their understanding of the text. For instance, one question is: 'Do you think the boy was ambitious? Why or why not?' The other type of question demands the students to relate the passage to their personal experience. For instance, one of the questions based on this excerpt asks them, 'Have you ever thought about running away from home?' After one-half hour, the teacher, speaking in Spanish, says to the students to stop and check their task. One by one, they read questions and their answers. If the answer is correct, the teacher calls on another student to read the next ones. If the student is incorrect, the teacher selects one of the students to supply the correct response, or the teacher answers correctly. Announcing the next activity, the teacher asks the students to turn over the page in their text. There is a list of words there. The introduction to the exercise explains the students that these are words taken from the text they have just read. The students see the words 'ambition,' 'career,' 'wharf,' 'tranquil,' 'gorgeous,' 'loathe,' 'envy,' and 'humbly.' They are said that some of these are review words and that others are new to them. The students are required to give the Spanish word for each of them. The class does this task together. If no one knows the Spanish equivalent, the teacher answers these questions. In Part 2 of this task, the students are given English words like "love," "noisy," "ugly," and "proudly," and are directed to find the opposites of these words in the passage. When they have finished this work, the teacher reminds them that English words which look like Spanish words are called cognates. She explains that the English "-ty," often corresponds to the Spanish endings -dad and -tad. She calls the students' attention to the word 'possibility' in the task and tells them that this word is the same as the Spanish posibilidad. The teacher asks the students to find other samples in the excerpt. Hands go up; a boy answers, "Obscurity." "Bien," says the teacher. When all of these cognates from the text have been identified, the students are said to turn to the next task in the chapter and to reply to the question, 'What do these cognates mean?' There is a long list of English words ('curiosity,' 'opportunity,' 'liberty,' etc.), which the students translate into Spanish. [Kelly 1969: p 228]

There is an example of a grammar-translation exercise. The next section is about a grammar. The students follow in their books as the teacher reads a description of phrasal verbs. Nevertheless, there are several new two-word verbs in the text the students haven't studied yet. These are listed following the description, and the students are demanded to translate them into Spanish. Then they are given the rule for use of a direct object with two-word verbs: If the phrasal verb is separable, the direct object may come between the verb and its particle. The separation is important when the direct object is a pronoun. If the verb is inseparable, then there is no separation of the verb and particle by the object. For example: John put away his book. John put his book away. John put it away, but not John put away it. Because 'put away' is a separable two-word verb. The teacher went over the homework. But not the teacher went the homework over. Because 'go over' is an inseparable two-word verb.

The principles of the Direct Method have been applied by language teachers for a long time. It was revived as a method when the goal of instruction became learning how to use another language to speak. The Direct Method became popular when the Grammar-Translation Method was not successful for using the target language expressively. This Method has a very main rule: No translation is allowed. In fact, the Direct Method must be used directly in the target language through the use of demonstrations, visual aids with no recourse to the students' mother tongue. This method is observed in a scuola media (lower-level secondary school) class in Italy. The class consists of 30 students who attend English class for one hour, three times a week. The class we notice is at the end of its first year of English language instruction in a scuola media. The biggest map of the USA has been placed in the front of the classroom by the teacher. He says to the students to open their books to a certain page number. The class is entitled 'Looking at a Map.' As they are called on one by one, students read a sentence from the passage at the beginning of the lesson. The text starts: We are looking at a map of the United States of America. Canada is the country to the north of the United States, and Mexico is the country to the south of the United States. Between the United States and Canada are the Great Lakes. Between the United States and Mexico is the Rio Grande River. On the East Coast is the Atlantic Ocean, and on the West Coast is the Pacific Ocean. In the east is a mountain range called the Appalachian Mountains. In the west are the Rocky Mountains. After the students finish reading the passage, they are asked if they have any questions. A student asks what a mountain range is. The teacher turns to the whiteboard and draws a series of inverted cones to illustrate a mountain range. The student nods and says, 'I understand.' Another student asks what 'between' means. The teacher replies, 'You are sitting between Maria Pia and Giovanni. Paolo is sitting between Gabriella and Cettina. Now do you understand the meaning of "between"?' The student answers, 'Yes, I understand.' Teachers who use the Direct Method intend that students learn how to communicate in the target language. In order to do this successfully, students should learn to think in the target language. When the teacher introduces a new target language word or phrase, he demonstrates its meaning through the use of realia, pictures, or pantomime [Coleman, A.1929: p 206] He never translates it into the learners' mother tongue. Grammar skills are taught inductively, so the students are presented with samples and they identify the rule or generalization from the examples. An obvious grammar rule may never be given. Students practice vocabulary by using new words. Language is essentially spoken, not written. Consequently, students study daily, common speech in the target language. They study culture consisting of the history of the people who keep in touch with one another in the target language. Vocabulary is emphasized over grammar. Though work on four skills such as reading, writing, speaking, and listening occurs from the start, but oral speech is seen as basic. The reading and writing tasks are based on what the learners practice orally first.

The Audio-Lingual Method, like the Direct Method we have just examined, is also an oral-based approach. However, it is very different, in that rather than emphasizing vocabulary acquisition through exposure to its use in situations, the Audio-Lingual Method drills students in the use of grammatical sentence patterns. Also, unlike the Direct Method, it has a strong theoretical base in linguistics and psychology. [Charles Fries 1945: p 151] of the University of Michigan led the way in applying principles

from structural linguistics in developing the method, and for this reason, it has sometimes been referred to as the “Michigan Method.” Later in its development, principles from behavioral psychology were incorporated. [Skinner 1957: p229] It was thought that the way to acquire the sentence patterns of the target language was through conditioning— helping learners to respond correctly to stimuli through shaping and reinforcement, so that the learners could overcome the habits of their native language and form the new habits required to be target language speakers. There is an sample of Audio-Lingual Method. The first thing we observe is that the students are listening carefully as the teacher is presenting a new a conversation, dialogue, between two people. The students know they will be expected to memorize the conversation the teacher is introducing. All instructions are in English. Sometimes she uses actions to explain meaning, but not one word of the students’ mother tongue is uttered. Teacher is going to repeat the dialogue now. The teacher made a dialogue, then repeated it. After the students have repeated the dialogue several times. The teacher is controlling, directing the language behavior of her students and responsible for providing her students with a good model for imitation. Students are imitators of the teacher’s model or the tapes she supplies of model speakers. They follow the teacher’s answers and directions as accurately, carefully and as rapidly as possible.

The Communicative Approach is an integration of various approaches for example: – notional approach to syllabus designing, structural approach, direct and functional approach, situational approach and in some cases substitution table approach. It leads to a very high degree of competence in the language as it emphasizes all the four skills of the language learning. Meaningful and effective communication is always emphasized. It also emphasized vocabulary building. The learner gets ample opportunities to interact and knows the social meaning of the language and the learner develops competence of using language in all circumstances and situations with a hundred percent comprehension. Use of Communicative Approach in Teaching Communicative language teaching is mainly teaching English for life, occupation and expressing various human behaviors in various situations. Communicative approach does not mean talking meaningfully alone, but it is a comprehensive process with which teachers and students interact with each other and participate in the entire teaching-learning activity. Eclectic approach is a method of language education that combines various approaches and methodologies to teach language depending on the aims of the lesson and the abilities of the learners. Different teaching methods are borrowed and adapted to suit the requirement of the learners. It breaks the monotony of the class. Constructive approach is based on constructivist learning theory. Constructivist teaching is based on the belief that learning occurs as learners are actively involved in a process of meaning and knowledge construction as opposed to passively receiving information. Learners are the makers of meaning and knowledge. [H. Douglas Brown: p 82] These methods, approaches help learners know different languages and being bilingual or plurilingual. The importance of foreign languages in our live is undeniable. People who know, speak different languages have improved memory, problem-solving and critical-thinking skills.

Literature

1. Adamsan, B. 2004. “Fashions in language teaching methodology” in A. Davies and C. Elder (eds). The Handbook of Applied Linguistics: 604-622. Malden, MA: Blackwell.
2. Brumfit, C. 1984. Communicative Methodology in Language Teaching, Cambridge University Press. 161p.
3. Coleman, A.1929:“The teaching of modern foreign languages in the United States.” Vol.12. American and Canadian Committees on Modern Languages. 299p.
4. Diane Larsen-Freeman and Marti Anderson. Techniques & Principles in Language Teaching. Oxford University Press 2011. 318p.
5. Fries, C. 1945. Teaching and Learning English as a Foreign Language. Ann Arbor: University of Michigan Press. 160p
6. Gatlinton, E. 2000. “ Investigating experienced ESL teachers’ pedagogical knowledge.” Canadian Modern Language Review 56: 585-616
7. H. Douglas Brown. 1941. Principles of language learning and teaching, San Francisco State University. 347p.
8. Lortie, D. 1975. Schoolteacher: A Sociological Study. Chicago: University of Chicago Press. 308p
9. Mullock, B. 2006“The pedagogical knowledge base of four TESOL teachers.’ Modern Language Journal 90/1: 48–66.
10. Murray, D. 1996. ‘The tapestry of diversity in our classrooms’ in K. Bailey and D. Nunan (eds.). Voices from the Language Classroom, 434–448. Cambridge: Cambridge University Press. 466p
11. Kelly, L. 1969.25 Centuries of Language Teaching, Rowley, MA: Newbury House.474p
12. Prabhu, N. S. 1990. “There is no best method—Why?” TESOL Quarterly 24/2: 161–176.
13. Skinner, B. F. 1957. Verbal Behavior. New York: Appleton-Century-Crofts. 478p.
14. Tudor, I.2003.“Learning to live with complexity: Towards an ecological perspective on language teaching.” System 31: 1–12.

Açar sözlər: Tədris işi, Grammatik Tərcümə metodu, Birbaşa metod, Audio linqual metod, Kommunikativ yanaşma, Eklektik yanaşma, Konstruktiv yanaşma.

Ключевые слова: Работа по обучению, Метод Перевода Грамматики, Прямой метод, Аудиолингвальный метод, Коммуникативный подход, Эклектичный подход, Конструктивный подход.

Key word: The Work of Teaching, the Grammar Translation method, the Direct method, the Audio Lingual method, the Communicative approach, the Eclectic approach, the Constructive approach

Xülasə

Dil tədrisində metodlar, üsullar, yanaşmalar və prinsiplər

Dillərin effektiv şəkildə tədris olunması üçün müəlif metodlardan, üsullardan istifadə edilir. Məqalədə tədris işi, müəllimin rolu, birbaşa, qrammatik tərcümə, audio linqual metodlar və kommunikativ, eklektik, konstruktiv yanaşmalar haqqında geniş məlumat verilir. Məqalədə həmçinin metodların tədris prosesində təcübədən keçirilməsi barəsində məlumatlar qeyd olunur. Dilin tədris olunmasında istifadə edilən bu metod və yanaşmalar tələbələrə xarici dil biliklərini mənimsəməkdə kömək edir. Xarici dil öyrənən şəxs başqa ölkənin mədəniyyəti, tarixi və adətləri ilə tanış olmaqla öz dünya görünüşünü artırır və xarici dil biliyinə sahib olmağın üstünlüklərini anlayır.

Резюме

Методы, приемы, подходы и принципы обучения языкам

Для эффективного обучения языкам используются разные методы и техники. В статье представлена обширная информация об обучении, роли учителя, прямом, грамматическом переводе, аудиолингвистических методах и коммуникативных, эклектических, конструктивных подходах. В статье также представлена информация о практическом применении методики в учебном процессе. Эти методы и подходы, используемые в обучении языку, помогают учащимся овладеть иностранными языками. Человек, изучающий иностранный язык, расширяет свое мировоззрение, знакомясь с культурной историей и обычаями другой страны, и понимает преимущества знания иностранного языка.

Summary

Methods, techniques, approaches and principles in language teaching.

Different methods and techniques are used to teach languages effectively. The article provides extensive information on teaching, the role of the teacher, direct, grammatical translation, audio-lingual methods and communicative, eclectic, constructive approaches. The article also provides information on the practical application of the methods in the teaching process. These methods and approaches used in language teaching help students to master foreign language skills. A person learning a foreign language increases his worldview by getting acquainted with the cultural history and customs of another country and understands the advantages of having the knowledge of the foreign language.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

Ramil Əkbər oğlu Bayramov⁶⁷

ALMANİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Zənginliyi və mükəmməlliyi ilə bəşəri dillər arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən türk dilləri dünyanın əksər ölkələrində araşdırma obyektı olmuşdur. Belə ölkələrdən biri də Almaniya. Tarixdən də bəlli olduğu kimi, alman xalqı ilə türk xalqı arasındakı əlaqələr çox qədimdir. Belə ki, hələ tarixdə baş vermiş xaç yürüşləri və digər müharibələrin iştirakçısı olmuş alman əsgərlərinin qeydlərində türk xalqı barədə bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, elə 1835-1839-cu illər arasında Osmanlı ordusunda hərbi müəllim kimi xidmət göstərən Helmut Fon Moltke bu dövrdə Anadolunun bir çox yerini tanımaq və görmək imkanı qazanmışdır. Moltkenin Türkiyə ilə bağlı yazdığı məktublar çox önəmli mənbə hesab edilir.

Qeyd edək ki, türklərin keşməkeşli bir tarixi olub, Çin sərhədlərindən Avropaya qədər türklər imperiya yaradaraq, bu əraziləri vahid şəkildə idarə etmişdilər. Buna görə də tarixən digər xalqlar türklərlə, onların həyat tərz, məişəti, mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı ilə maraqlanmışlar. Beləcə, əldə olunan ilkin məlumatların bazasında sonradan türkoloji institutlar və ya araşdırma mərkəzləri formalaşmışdır. Dünyada aparılan türkoloji tədqiqatlar baxımından Almaniya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, almanlar elmi fəaliyyət və tədqiqat məqsədi ilə türklərlə - Türkiyə ilə XVI yüzillikdən maraqlanmağa başlamışdılar. Hələ 1562-ci ildə Vilhelm Holzmanın şagirdi olan alman tarixçisi və dilçisi İohan Lenklavius 1572-1576-cı illərdə Heydelberq Universitetində Mişel Qulkas və Konstantin Manassesin xronikalarını alman dilinə tərcümə, Zosimosun "Roma tarixi" əsərini isə çap etmişdir.

Almanların türklərə və türk dillərinə marağının yaranması iqtisadi, siyasi və hərbi səbəblərlə bağlı olmuşdur. Türklər və almanlar arasında əlaqələr XVIII əsrdən başlamış, xüsusilə, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətlə inkişaf etmişdir. Bu

⁶⁷ *Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. rbayramov924@gmail.com*

əlaqələr XVIII əsrdəki dostluq və ticarət sövdələşmələri ilə ortaya çıxmışdır. Almaniya, xüsusən, paytaxt Berlində akademik türkoloji araşdırmalar 1838-ci ildən etibarən başlamışdır. Digər şəhərlərdə də sistemli olsa da, Altay dilləri ilə yanaşı əsasən türk, bəzən də digər türk dilləri tədqiq və tədris olunurdu. Bu mərhələdə Vilhelm Şott, Fridrix Vilhelm türk dillərini araşdırmışdır. Türk dili Araşdırmaları Mərkəzində aparılan bu ilk tədqiqatlar daha sonra həmin universitetin Şərq Elmləri İnstitutunda davam etdirilmişdir.

Bilindi ki, italyan əsilli Flippo Argentinin 1533-cü ildə yazdığı “Türkcə danışmaq qaydaları və isim, feil lüğəti” əsəri Avropada nəşr edilən ilk türk qrammatikasıdır. Türkologiyanın Almaniyaadakı ilk qrammatik əsəri isə 1612-ci ildə Hieronim Miqiza tərəfindən yazılan “Türk dilinin əsasları” adlı əsəridir. H.Miqiza bu əsəri yazarkən bir sıra dil, tarix qaynaqlarından o cümlədən, italyanca-türkcə lüğətindəki sözlərdən faydalanmışdır. H.Miqizanın birinci kitabında əski yazı və türkcə tələffüz əsas götürülmüşdür. Miqiza ikinci kitabında qrammatika ilə maraqlanır. Üçüncü kitabda isə 220 ədəd atalar sözləri vardır. H.Miqizanın dördüncü kitabı olan “Latınca-türkcə/türkcə-latınca lüğət”ində 2500 türkcə söz mövcuddur.

Almaniya akademik türkoloji tədqiqatların əsasını qoyan türkoloqlardan biri kimi Henrix Yulius fon Klaprotu da götürmək olar. Klaprot dil, tarix, etnoqrafiya və coğrafiya ilə maraqlanmış, xüsusilə, Peterburq Elmlər Akademiyası tərəfindən Rusiyaya dəvət olunandan sonra Sibir və Qafqazda araşdırma aparmaq imkanı əldə etmişdir. Türk, çin, gürcü, erməni, moğol dilləri üzərində də araşdırmalar aparmış, çuvaş dili ilə də maraqlanmış və çuvaş dilinin türk dili olduğunu da ortaya qoymuşdur. “Asia Polyglotta” adlı əsərində isə başqırd, qazax, qırğız, yakut dilləri ilə bağlı məlumatlar vermişdir.

Uyğur dilinin tədqiqi ilə bağlı Almaniya bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə Albert Fon Le Kokun adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. O, uyğur dili üzərində tədqiqat aparmış məşhur alman türkoloqudur və o, 1904-1905 və 1913-1914-cü illərdə təşkil olunmuş Turfan səfərlərinə başçılıq etmiş, qazıntılar və araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş materialları Berlində gətirmişdir. Bu səfərlərdən əldə edilmiş digər yazılar da Le Kok tərəfindən araşdırılmışdır. Bu yazıların və tədqiqatların nəticəsi uyğur dilinin inkişafına təsir etmişdir.

Almaniya akademik türkologiyasının qurucularından biri də Vilhelm Şottdur. F.Zeynalov V.Şottun coğrafi əlamətlər əsasında türk dillərini iyirmi bir qrupa böldüyünü belə qeyd edir:

1) yakutlar; 2) çuvaşlar; 3) Cənubi Sibir türkləri; 4) Abakan türkləri; 5) Çulum türkləri; 6) Şimali Altay türkləri; 7) Xalis Altay türkləri; 8) Monqolustanın qərbindəki türklər; 9) İrtiş və Tobol türkləri; 10) Qara qırğızlar; 11) Qazax-qırğızlar; 12) Şərqi Türkistan Türkləri; 13) Qərbi Türkistan türkləri; 14) Volqaboyu türkləri; 15) Şimali Qafqaz türkləri; 16) Qərb türkləri; 17) Kırım türkləri; 18) Litva Karaimləri; 19) qaqauzlar; 20) Balkan türkləri; 21) Suriya və İraq türkləri (2, s. 63). Burada qeyd edək ki, türk dillərinin təsnifləşdirilməsi prinsipi etnik-geneoloji, tarixi və burada diqqətimizi çəkən coğrafi prinsip diqqətdə saxlanmalıdır. V.Şottun mövcud bölgüsündə isə əsasən etnik və coğrafi amil əsas götürülmüşdür.

“N.Poppe V.Şottun xidmətlərindən danışarkən qeyd edir ki, o, Altay dilləri ailəsi üçün son dərəcə səciyyəvi olan r-z və l-ş səs uyğunluqlarını tamamilə düzgün müəyyənləşdirmiş, bəzi Altay dillərinin, məsələn, çuvaş dilinin yerini tamamilə doğru təyin etmiş, bu dilin türk dili (yəni türksistemli dil) olduğunu göstərmişdi.

V.Şott Ural-Altay dillərinin lüğət tərkibindəki və morfoloji quruluşundakı uyğun xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır. V.Şott fin-ugor dillərini qohumluq əlaqələrinə görə, fin və yaxud «çud» ailəsinə mənsub etmiş, “tatar” adı altında birləşmiş türk, monqol və tunqus dillərini onlara qarşı qoymuşdur” (1, s. 20).

Hindoloq və türkoloq olaraq tanınan Otto fon Bötling türkologiya sahəsində yakut dilinin ilk elmi qrammatikasını hazırlamışdır. Bu tədqiqatda yakut dilinin türk dilləri arasında xüsusi bir yer tutduğu təsdiq olunmuşdur. Bu əsər bu gün də öz dəyərini itirməmişdir.

Həyatının böyük bir hissəsini Rusiyada keçirmiş almaniyalı türkoloq Vilhelm Radlov (1837-1918) da türkologiya sahəsində sanballı əsər və fikirləri ilə tanınan alimlərdəndir. Fridrix Vilhelm Radlov 5 yanvar 1837-ci ildə Prussiya krallığının Brandenburq əyalətinin Berlin şəhərində anadan olmuşdu. Ailənin yeganə övladı idi. Gimnaziyanı qurtardıqdan sonra 1854-cü ildə Berlin Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuş, əvvəlcə teologiya ilə, sonra tarixi-müqayisəli dilçiliklə maraqlanmış, F.Boppun mühazirələrini dinləmişdi. İki semestr Qall universitetində A.F.Pottun mühazirələrini dinləmiş, şərqşünaslıqla maraqlanmış Ritterin tələbəsi olmuş, X.Şteyntal və V.Şottun dərslərini dinləmişdi. Bu vaxtdan onda Ural, Altay dillərinə maraq oyanmış, ora getmək üçün rus dilini öyrənməyə başlamışdı.

Radlov 1858-ci ilin may ayının 20-də Yen Universitetində “Dinin Asiya xalqlarına təsiri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Peterburqda o diplomat P.K.Meyendorfla görüşür, Meyendorf ona Barnaul Dağ məktəbində alman və latın dilləri üzrə müəllimlik etməyi tövsiyə edir. O, 11 may 1859-cu ildə Rusiyaya sədaqət andı içərək hələ Almaniya ikən nişanlandığı Paulina Avqustina Fromm adlı qızı da özü ilə oraya aparır. Bu vaxtdan etibarən o adını dəyişir və Vasili Vasilyeviç Radlov adlanmağa başlayır.

1860-1861-ci illərdə Radlov Altayda türk dilini öyrənməyə başlayır, xeyli dil və folklor materialı toplayır. Bu illərdə o, Altay və orta Asiyada zəngin material yığır Peterburqa qayıdır, ezamiyyətinin vaxtının uzadılması üçün icazə alır. Bundan sonra o altayların teleut və şorların, tuvinlərin, qazax və qırğızların, abakan tatarları və xakasların folklor və dil materiallarını toplayır. 1866-cı ildən onun on cildlik “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri” adlı məşhur əsərinin I cildi nəşr olunur. Daha sonra 1868-ci ildə onun II, 1870-ci ildə III cildi nəşr olunur. 1896-cı ilədək həmin çoxcildliyin daha 4 cildi nəşr olunur. Bu nəşrlər o dövr üçün böyük elmi-ədəbi yenilik sayılırdı.

1870-ci ildə o, qazaxların “Aqbalı” folklor nümunəsini toplayıb nəşr etdirir. Bunlarla kifayətlənməyən Radlov 1863-1869-cu illərdə altay, Barabin-Qırğız çöllərində, Orta Asiyanın müxtəlif ərazilərində 150-dən çox kurqanda arxeoloji qazıntı

aparmış, Altay və Qərbi Sibir türklərinin folklor, etnoqrafiyası, müqayisəli dilçiliyi üzrə qiymətli materiallar toplayıb, universal türkoloq və arxeoloq kimi elmi nüfuz sahibi olmuşdu. 1871-ci ildə Peterburqa qayıdarkən Kazanda dayanan Radlov gözlənmədən Rusiyanın təhsil naziri D.A.Tolstoydan həmin dairənin təhsili üzrə inspektor vəzifəsinə təklif alır. Aradakı kiçik fasilədən istifadə edərək Berlində, valideynləri ilə görüşmək üçün gedir. 1872-ci ildən Kazan təhsil dairəsində xidməti işinə başlayan Radlov 1884-cü ilədək bu vəzifədə işləyir. Bu ildə Kazan universitetinin professoru N.İ.İlmski İmperator Akademiyasında onun üçün nəzərdə tutulmuş akademik yerinə Radlovun namizədliyini irəli sürür. 1884-cü il noyabrın 7-də İmperator Akademiyasının akademiki seçilir. Tezliklə o, Asiya muzeyinin direktoru vəzifəsinə təyin edilir. 1890-cı ilədək həmin vəzifədə işləyir.

1886-cı ildə Radlov Krıma gedir, 1887-ci ildə Litva və Volina gedib karaimlərin dilini tədqiq edir. Məhz Radlovun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında Monqolustana ekspedisiya təşkil olunur. Onun və Danimarka alimi Tomsonun iştirakı ilə Orxon yazılarının, tonyukuk abidəsinin şifrləri - yazıları oxunur, 1893-cü ildə bu barədə elmi ictimaiyyətə məlumat verilir. Bir ildən sonra o daha 40 Orxon abidəsinin tərcüməsini nəşr etdirir.

1898-ci ildə Radlov D.A.Klemen-Sevin rəhbərliyi altında uyğur ekspedisiyasını təşkil edərək qədim uyğur abidələrinin yazısını oxuyur, bu barədə xeyli elmi material nəşr etdirir.

1894-cü ildə akademik L.İ.Şrenk vəfat edir. İmperiya Akademiyasının prezidenti Böyük Knyaz Konstantin Kostantinoviçin rəhbərliyi ilə keçirilən iclasda V.Radlov Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin direktoru seçilir. O, ətrafına B.F.Adler, L.Y.Şternberq, S.M. Şirokoqorov kimi dünya şöhrətli mütəxəssisləri toplayır. Peterburqun 200 illik yubileyi ilə bağlı muzeyə I Böyük Pyotrun adı verilir. Radlovun xahişi ilə çar II Nikolay muzeyə gəlib onun zəngin eksponatları ilə tanış olur. Radlov Muzeyin nəşr orqanını təsis edir. Ölümünə qədər Radlov Muzeyin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, mənalı ömrünü bu işə həsr etmişdi. Böyük alim 1918-ci il may ayının 12-də vəfat etmişdir (3).

“Uyğur dili” adlı əsəri ilə tanınmış Fredrix Vilhelm Karl Müller türkologiya elminin uyğurologiya qolunun qurucusu hesab olunur. Mani əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnləri də nəşr etdirən Müller uyğur dilinin öyrənilməsində çox böyük rolu olan türkoloqlardandır.

Max Müller “Heç bir dilin izah edə bilmədiyi amma bir çox kəlimələr vasitəsilə anlatmağa çalışdığı mənə incəliklərini türk dilində tək bir sözlə izah oluna bilər” deyən bir alman türkoloqudur. [4, s. 34]. Müller türk dilini araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, türk dili bu dildə danışanları dinləmək bu dili öyrənmək niyyətində olmayanlar üçün belə həqiqi bir zövqdür. Müllərə görə, xarici dil olaraq türk dilini öyrənmək o qədər də çətin deyildir, çünki bu dilin qrammatikası sadə və başadüşüləndir.

Leypsiqdə fəaliyyət göstərən türkoloqlardan biri Riçard Hartmandır. O dövrdə yeni qurulmuş Cənub-Şərqi Avropa və İslam İnstitutunda fəaliyyət göstərən və əsl ixtisası islam mədəniyyəti tarixi olan Hartman türkcənin İslam mədəniyyəti tarixindəki önəmini anlayaraq Leypsiqdəki dərslərini daha çox türk dili üzərində qurmuşdur.

Vilhelm Banq əski türkcə ilə əlaqəli çox önəmli əsərlər yazmışdır. Vilhelm Banq uyğur türkcəsi ilə türk ləhcə və dialektlərini qarşılaşdırmış və müqayisə etmişdir. Onun J.Markvart ilə birlikdə yazdığı “Şərqi türk ləhcəsi araşdırmaları” adlı əsəri və “Turfan-Texte”də dərc etdirdiyi mətnlər olduqca əhəmiyyətli. Onun türkologiyaya yönəlməsi ilə, xüsusilə, əski uyğur türkcəsi və türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə maraq artmışdır. Onun yaratdığı məktəb sayəsində əski uyğur türkcəsi araşdırmaları bugünkü səviyyəyə gəlmişdir.

Vilhelm Fidrix Karl Gise Qrefsvold Univerisitetində ilahiyyat və şərq filologiyası üzrə təhsil almışdır. 1899-cu ildən etibarən İstanbul Alman liseyində müəllimlik edən Gise daha sonra Berlin Şərq dilləri seminarında işləməyə başladı. Teodor Nöldekin təkidi ilə türk dilləri sahəsində araşdırmalar aparmağa başlayan Gise nəşr etdirdiyi əsərləri ilə türkologiyaya çox böyük xidmətlər göstərmişdir. O, daha çox erkən dövr Osmanlı tarixi və qaynaqları üzərində araşdırmalar aparmışdır.

Gerhard Dörfer türkologiyada çox önəmli əsərlər müəllifi olan bir türkoloqudur. Dörfer xalalar və xalac dili üzərində də tədqiqatlar aparmış və bu dili müstəqil arxaik oğuz dili hesab edir. O, xalalardan topladığı materialları da nəşr etdirmişdir. Dörfer altay dilləri, türk-monqol dil əlaqələri və türk dilindəki fonetik problemlər, eyni zamanda, əski türk şeirinin struktur özəllikləri ilə bağlı çox önəmli tədqiqatlar aparmışdır.

Türk dillərinin təsnifinə dair öz xüsusi yanaşması olan G.Dörfer türk dillərini yeddi qrupa ayırmışdır: 1) çuvaş dili; 2) yakut dili; 3) oğuz qrupu dilləri; 4) qıpçaq qrupu dilləri; 5) uyğur qrupu dilləri; 6) Cənubi Sibir türk dilləri qrupu; 7) Xalac qrupu (2, s. 68-69). Bunlardan başqa, G.Dörferin Azərbaycan dilinin dialektlərinin də bölgüsünü aparmışdır. Əgər bizim öz tədqiqatçılarımız Azərbaycanın dialekt bölgüsünü yalnız hazırkı Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşdırsa da, məhz Dörfer belə bir bölgü apararaq, əvvəlki bütöv Azərbaycanın dialekt təsnifini vermişdir. Bu çox tədqiqatçıyaq bir işdir. Dörfer həmin bölgüdə təkə indiki ilə məhdudlaşmır və Cənubi Azərbaycan, İraq, Gürcüstan, Rusiya (Dərbənd) və sair ərazilərdə yaşayan, əvvəlki bütöv Azərbaycanın tərkib hissələri olan arealları da nəzərə almışdır.

Horst Vilfrid Brands Almaniyada türkologiyanın inkişafında xüsusi rolu olan türkoloqlardandır. Frankfurt türkologiyasının inkişafında rolu olan Brands, xüsusilə, Azərbaycan dili və türk dilləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.

Almaniyada Meynz Univerisitetində fəaliyyət göstərmiş və İsveç mənşəli türkoloq professor Lars Cohanson Almaniyada türkologiyanın inkişafında mühüm rol oynayan alimlərdən biri sayılır. Apardığı elmi tədqiqatlarla yanaşı, nəşr etdirdiyi “Türkologiya” və “Türk dilləri” adlı jurnallar türkologiyanın önəmli yayınlarındandır. L.Cohanson daha çox linqvistik problemlər üzərində tədqiqatlar aparmışdır.

Türk dili və ədəbiyyatının ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqatlar aparmış Siqrid Klaynmayklın (S.Kleinmichel) araşdırmaları əski Anadolu, özbək, qazax və qırğız dillərinin quruluşlarının müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsini təşkil edir.

Əski türk dilinin tədqiq edilməsində böyük rol oynayan və Frankfurt Universitetində fəaliyyət göstərən Marsel Erdalın çox önəmli tədqiqat işləri vardır. Onun araşdırmaları, xüsusilə, əski türkcədəki sözlərin strukturu mövzusunda aparılmış ən yaxşı tədqiqatlardandır. M.Erdal bu tədqiqatlarında türk runik əlifbasıyla yazılmış kitabələr, uyğur türkcəsi və qaraxanlı türkcəsində olan şəkilçiləri ətraflı bir şəkildə incələmişdir. Onun “Qədim türk dilinin qrammatikası” əsəri isə A.Qabaindən sonra hazırlanmış ən əhəmiyyətli əski türkcə qrammatikasıdır. M.Erdalın bu araşdırması A.Qabaindən sonra uyğur dili mətnlərindəki yeni məlumatları özündə əks etdirməsi ilə yanaşı, bu məlumatları yeni linqvistik metodlarla işləməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əski türkcə mətnlərinin tarixi sənədlərə qeyd olunması mövzusunda hazırladığı məqalə də bu yöndə əhəmiyyətli fikirlərin əks olunduğu bir araşdırmaadır.

Bunlarla yanaşı, Almaniyada Karl Henrix Menqesin türk-slavyan dil əlaqələri və Sibir türk dilləri haqqında; Bamberq Universitetinin Türkologiya şöbəsinin professoru Semih Tezcanın türk dillərinin leksikologiyası, etimologiyası, əski türk dili, əski Anadolu türkcəsi haqqında; professor Hans Jürgen Kornrumpfun türk dillərinin leksikoqrafiyası (türkcə-almanca, almanca-türkcə lüğətlərin hazırlanması) haqqında; Münhen Universitetində fəaliyyət göstərən Özgür Savaşçının lüğətçiliklə yanaşı, türk dillərinin linqvistik strukturu və onun tədrisi ilə bağlı; Frankfurt Türkologiya İnstitutunda fəaliyyət göstərən Mark Kirçnerin qazax dili, Martin Lüter Universitetində çalışan Yakob Taubenin Altay dilləri, Cens Vilkinsin uyğur dili, Hamburq Universitetində çalışan türk alimlərdən biri Qorqud Buğdayın Azərbaycan dili və Osmanlı türkcəsi ilə bağlı araşdırmaları bu sahədə maraq doğuran qiymətli əsərlər hesab olunur. Həmçinin Q.Buğdayın hazırladığı Osmanlı türkcəsi haqqındakı əsər, xüsusilə, bu türkcəni öyrənmək istəyənlər üçün vacib qaynaq sayıla bilər.

1920-ci ildən etibarən Berlində aparılan türkoloji araşdırmalara Villi Banq-Kauf (Villy Bang-Kauf) olduqca mühüm təsir göstərmişdir. Berlin Universitetində fəaliyyət göstərən Banq-Kauf türkoloji araşdırmalara beynəlxalq səciyyə qazandırmış və Almaniyada Qunnar Karring (Gunnar Jarring), Səadət Çağatay, R.Rahmeti, Sadettin Buluç məşhur türkoloq-mütəxəssislər də yetişdirmişdir.

II Dünya müharibəsindən sonra da Berlində türkoloji araşdırmalar davam etmişdir. 1946-cı ildə keçmiş Berlin Universiteti Humbolt Universiteti adıyla yenidən açılmış və burada türk dili dərsləri yenidən tədris olunmağa başlandı. Bu universitetdəki türkoloji tədqiqatlarda Riçard Hartman (Richard Hartmann) və Heynz Geskenin (Heinz Giesecke) rolu çox böyük olmuşdur. Anna Mariya Fon Qaben qədim türk dilləri üzrə apardığı elmi araşdırmalarını uzun müddət davam etdirmiş, qədim türk və özbək dillərinə həsr olunmuş çox qiymətli əsərlər yazmışdır [2, s. 87].

Uyğur türklərindən olan Ablet Semet isə müasir türk dilləri, əski türk dili və ədəbiyyatı, uyğurca, türkcə-çincə-monqolca dil əlaqələri, Çindəki türk xalqlarının dil, tarix və mədəniyyəti, həmçinin buradakı əski türkcə araşdırmaları haqqında geniş tədqiqatlar aparmışdır.

1954-cü ildə Azərbaycanda anadan olan Nemət Rəhməti Hamburqda islam elmləri, iranşünaslıq və türkologiya ixtisası üzrə təhsil almışdır. 1989-cu ildən bəri Hamburg Universitetinin aparıcı mədəniyyət və tarix seminariyasında çalışan Rəhməti, 1993-cü ildən bəri Christian-Albret Kiel-in Şərqsünaslıq seminariyasında da çalışır. Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti, ənənəvi və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, İran Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan türk və fars münasibətləri ilə bağlı araşdırmalar aparır.

Bu gün Almaniyada türkologiya ilə bağlı tədqiqatlar aparan bir çox qurumlar və institutlar vardır. Alman türkoloqları türkologiyanın sadəcə bir sahəsi ilə maraqlanmamışlar. Dil sahəsində tədqiqat aparan alimlərin ədəbiyyat sahəsində də tədqiqatları vardır. Məsələn, H.J.Kisslinq həm tarix, həm də dil sahəsində araşdırmalar aparmışdır. G.Dörfer həm əski türkcə, həm türk dilləri ilə, həm də altayşünaslıqla maraqlanmış və bu sahələr üzrə çalışmışdır. Onu da qeyd edək ki, Almaniyada türkologiyaya xidmət edən türkoloqların hamısı mənşəcə alman deyildir. Göründüyü kimi, bu sahədə Semih Tezcan, Fikret Adanır, Nemat Rahmatı kimi türk-müsəlman mənşəli türkoloqları da misal göstərə bilərik.

Bir sözlə, Almaniya türk dillərinin tədqiqi, araşdırılması, öyrənilməsi sahəsində xüsusi institut və elmi mərkəzlər yaradan ölkələrdən biridir. Bu ölkədə türkologiyaya maraq qədim zamanlardan olmuşdur və hal-hazırda da Almaniya və Türkiyə dövlətlərinin hərtərəfli möhkəm əlaqələri bu işin yüksək səviyyədə davam, inkişaf etdiyini göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

5. Məmmədov M. I Türkoloji qurultayda Altay dilləri məsələsi / I Bakı Türkoloji Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 19-21
6. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 346 s.
7. Gül. B. Almaniyada türkoloji çalışmaları. Türkbilgi, (11), Ankara, 2006, s. 56-117 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/143064> 17.10.2021
8. Güzel A., Bann E. Yabancı dil olarak türkçe öğretimi. Ankara: Akçağ, 2013, 310 s.

Açar sözlər: türk dilləri, öyrənilmə tarixi, Almaniyada türkoloji araşdırmalar, türkoloji mərkəzlər, alman türkoloqları

Ключевые слова: турецкие языки, история изучения, тюркологические исследования в Германии, тюркологические центры, немецкие тюркологи.

Key words: Turkish languages, history of study, Turkic studies in Germany, Turkic centers, German Turkologists.

Almaniyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixinə ümumi baxış

Xülasə

Məqalədə türk dillərinin, ümumən türkologiyanın Almaniyada araşdırılması tarixinə nəzər salınır. Almaniyada türk dillərinin öyrənilməsinə marağın yaranma təbəllərinə toxunulur. Türk və alman xalqları arasında tarixən müxtəlif istiqamətli

əlaqələrin yaranması onların bir-birlərinin dillərinə, mədəniyyətlərinə, ədəbiyyatlarına marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu maraq sonradan daha peşəkar bir fəaliyyətə təkan vermişdir. Məqalədə tarixən türkologiya sahəsində mühüm tədqiqatları ilə diqqət çəkən alman alim-türkoloqları və onların iş prinsipləri barədə ümumi məlumat verilir. Belə türkoloqlar və onların tədqiqatları dəyərləndirilərək, əhəmiyyətindən danışılır. Qeyd olunur ki, Almaniya dünyada mövcud olan türkoloji araşdırmaların aparılması və türkoloji mərkəzlərin fəaliyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir ölkədir.

Обзор истории изучения турецкого языка в Германии

Резюме

В статье рассматривается история изучения тюркских языков и тюркологии в Германии в целом. Обсуждаются причины интереса к изучению турецкого языка в Германии. Установление исторически разнообразных отношений между тюркскими и немецкими народами привело к росту их интереса к языкам, культурам и литературам друг друга. Этот интерес позже привел к более профессиональной деятельности. В статье представлена общая информация о немецких тюркологах и принципах их работы, которые исторически привлекали внимание своими важными исследованиями в области тюркологии. Оцениваются такие тюркологи и их исследования, обсуждается их важность. Отмечается, что Германия является важной страной с точки зрения проведения тюркологических исследований и деятельности тюркологических центров в мире.

An overview of the history of learning Turkish in Germany

Summary

The article examines the history of the study of the Turkic languages and Turkic studies in Germany as a whole. The reasons for the interest in learning the Turkish language in Germany are discussed. The establishment of historically diverse relations between the Turkic and German peoples led to an increase in their interest in each other's languages, cultures and literatures. This interest later led to more professional activities. The article provides general information about German Turkologists and the principles of their work, which have historically attracted attention with their important studies in the field of Turkology. Such Turkologists and their research are evaluated, their importance is discussed. It is noted that Germany is an important country in terms of conducting Turkic studies and the activities of Turkic centers in the world.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Садагат Мамедага кызы Искендерова⁶⁸
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В основе обучения иностранному языку лежат дидактические принципы –исходные положения, призванные определять стратегию и тактику обучения везде, поскольку они связаны с *целями, содержанием, методами, приемами, организацией* обучения и проявляются во взаимосвязи и взаимозависимости. Один из важных дидактических принципов является принцип воспитывающего обучения.

Развитие самостоятельности и самоорганизации учащихся предполагает такую организацию, при которой учащиеся чувствовали себя полноправными субъектами этого процесса, умели бы организовывать свою деятельность по изучению иностранного языка и овладению им. Но ведущим методическим принципом является принцип коммуникативной направленности, при которой обучение должно строиться таким образом, чтобы вовлекать учащихся в устную (аудирование, говорение) и письменную (чтение, письмо) коммуникацию, т.е. общение на изучаемом языке на протяжении всего курса. А принцип, который определяет отбор и организацию учебного материала: тематику, сферы общения, ситуации общения возможные в заданных условиях называется принцип коммуникативной направленности. Этот принцип ставит перед необходимостью соответствующей организации самого учебно - воспитательного процесса, деятельности учащихся в нем, использования различных организационных форм для включения каждого в общение при помощи разнообразных игр, в том числе и ролевых.

К важным методическим принципам следует отнести, принцип дифференцированного и интегрированного как специфический для этого предмета. Необходимо проводить разграничение в обучении устной и письменной речи, аудированию и говорению, чтению и письму, подготовленной или неподготовленной речи, поскольку в обучении этих видов речи решаются методические задачи и используются упражнения, выполнения которых должно вести к овладению требуемыми навыками и умениями. Принцип интеграции имеет место при работе над языковым материалом, когда обучение произношению, слову, грамматике ведется на речевой единице: слове, словосочетании, предложении, сверхфразовом единстве.

Учебный процесс предлагается строить интегрированно –параллельно развивать все виды речевой деятельности, исходя из их взаимосвязи.

В обучении иностранному языку большую роль играет принцип учета родного языка. В лингвистическом плане для прогнозирования трудностей при обучении произносительной, грамматической и лексической сторонам изучаемого языка; при обучении графике и орфографии; при семантизации. В психологическом плане для определения структуры речевых действий, какие действия и сколько их нужно произвести, чтобы выработать навыки, необходимые для формирования речевых умений; где возможен перенос, где только коррективная, а где формирование заново.

Принцип сознательности в обучении иностранным языкам признается в методике в качестве одного из ведущих, поскольку сознательность играет важную роль в овладении предметом; она дает возможность повышать интеллектуальный потенциал этого учебного предмета, суть которого заключается в обучении пониманию мыслей и их выражению для учащихся. Изучение иностранного языка на сознательной основе обеспечивает учащемуся осуществление *самоконтроля и самокоррекции*.

В обучении иностранному языку особая роль принадлежит *принципу активности*, поскольку овладение изучаемым языком возможно если каждый является активным участником учебного процесса. Если он вовлечен в речевую деятельность на протяжении всего курса выполняется с желанием и интересом. В изучении иностранного языка различают интеллектуальную, речевую и эмоциональную активность. Они в совокупности обеспечивают благоприятные условия для овладения языком. Интеллектуальная активность достигается постановкой правильных вопросов. Эмоциональная активность проявляется тогда, когда учащиеся получают удовольствие, когда им нравится изучаемый язык. Речевая активность возникает при устном общении и чтении и во многом определяется интеллектуальной и эмоциональной активностью, которая его «питает». Она необходима не только на начальном этапе, но на всех этапах, при произношении, при чтении вслух слов, при использовании звукозаписи.

Особое место в изучении иностранных языков занимает принцип наглядности. Наглядность в методике обучения языкам создает условия для чувственного восприятия, привносит вторую действительность в учебно-воспитательный процесс. Формирование умений связного высказывания и ведение беседы на изучаемом языке в искусственных условиях изучения языка немыслимо без широкого использования наглядности, позволяющей моделировать ситуации общения, стимулировать монологическую и диалогическую речь. Формирование техники чтения также осуществляется с помощью слуховой и зрительной наглядности. Учащимся предоставляется возможность слышать, как читает носитель языка и соотносить услышанное с конкретными картинками, предметами. Особую роль приобретают при обязательном образовании *принцип доступности и посильности*. Их действие проявляется в том, чтобы обучение строилось на уровне возможностей учащихся, чтобы не были непреодолимые

⁶⁸ Преподаватель Центра иностранных языков АДПУ

трудности. Посильность предполагает построение учебно-воспитательного процесса по языку с учетом реальных возможностей учащихся. Это должно найти отражение в объеме предлагаемого материала, что в действительности они могут усвоить, и в определении качества усвоения.

Принцип прочности приобретает особое значение в обучении иностранному языку. Поскольку изучение языка сопряжено с постоянным ростом знания единиц языка и речи. Прочность обеспечивается содержательностью изучаемого материала, ощущением важности для общения в устной речи; чтении, и яркостью преподнесения его при ознакомлении с ним учащихся, когда создаются живые образы, устанавливаются ассоциации, когда в момент ознакомления затронуты чувства и мышление.

Принцип индивидуализации в обучении возможен при хорошем знании учащихся педагога. Воспитание активной всесторонне развитой личности, овладением коммуникативной функцией иностранного языка непременно предполагает учет индивидуальных особенностей учащегося, каковы его природные данные, что он знает и умеет, к чему у него проявляется особый интерес.

Наряду с принципами выделяются *методы обучения и методы воспитания*. *Методом* называют принципиальное направление в обучении иностранным языкам, характеризующееся определенными целями, содержанием и принципом обучения. Слово метод означает путь-систему обучения внутри какого-либо направления, отражающую концепцию автора или авторов, предложившего его, например, *метод Франсуа Гуэна, метод Пальмера* внутри прямого метода направления. Слово «метод» указывает на путь-способ упорядоченной взаимосвязанной деятельности учителя и учащихся внутри какой-либо системы, на технологическую операцию, обеспечивающую взаимодействие обучающей и обучаемой сторон и входящую в качестве компонента в технологию обучения, непосредственно связанную с проблемой, как учить, если исходит из того, что организация и осуществление педагогического процесса происходит;

- посредством методов обучения, реализуемых в методических приемах;*
- с учетом возраста учащихся;*
- при использовании разных организационных форм работы учащихся.*
- с учетом возраста учащихся, уровня их подготовки по иностранному языку и общего развития, степени обученности, учебного материала и времени, отводимого на его изучение.*

Методы в этом ряду занимают первое место, у обучающего и у обучаемого одни и те же цели, у обучающего подвести, а у обучаемого прийти к конечным результатам, достижение, которых возможно в конце курса обучения.

Организация учебного процесса по иностранному языку должна быть организацией деятельности. Учитель организует ознакомление учащихся с учебным материалом, организует тренировку, необходимую для формирования у них навыков и речевых умений, организует применение изучаемого материала в решении коммуникативных задач, понять иноязычную речь и узнать или узнать в ходе беседы на иностранном языке что-то, прочитать и получить какую-нибудь информацию.

В организующую функцию учителя входит организация учения каждого и группы не только на уроке, но и внеурочное время дома. Сюда также входит привитие школьникам навыков и умений самостоятельного труда по иностранному языку и осуществление самоконтроля в ходе работы, показ общности в умениях, приобретаемых ими по другим предметам.

Обучающая функция учителя состоит в том, что ему нужно что-то объяснить, разъяснить, сообщить, комментировать, корректировать и тем самым обогатить знания учащихся по языку и через изучаемый язык: увеличить словарный запас, знания по сочетанию слов, знания реалий и т.п., расширить их возможности практически пользоваться ими в устной и письменных формах общения, формируя при этом необходимые качества личности.

Контролирующую функцию учитель осуществляет при ознакомлении, тренировке и применении и проявляется она в том, что в ходе ознакомления учащегося с новым материалом учитель устанавливает, понял школьник или не понял его; в ходе тренировки правильно или неправильно выполняются действия с учебным материалом, то что неправильно, в ходе усваиваемого материала устанавливается выполнена или не выполнена коммуникативная функция.

Итак, существует тесное взаимодействие учителя и учащегося в учебном процессе, что должно определять методы работы одного и другого. Методы, используемые учителем, должны отражать его организующую, обучающую и контролирующую функции и обеспечивать учащемуся возможность ознакомления, тренировки и применения для достижения целей, стоящих перед ним в изучении иностранного языка.

К основным методам, основным технологическим операциям относят *ознакомление, тренировку и применение* и сопутствующий каждому – *контроль* включающий коррекцию и оценку. В психологическом плане эти технологические операции, являясь путями достижения поставленной цели указывают и на последовательность в учении от ознакомления через тренировку к применению, т.е. этапы работы по усвоению учебного материала, при этом на каждом из них должен быть *самоконтроль и самокоррекция*.

Использование различных источников информации и ознакомлении учащихся с новым материалом несколько усложняет работу, четко организовать работу ученика и проконтролировать ее. Это является причиной того, что в

практике обучения источником информации является учитель. Он бывает чрезмерно активен, нередко объясняет то, что и так понятно учащимся.

Современные средства обучения, находящиеся в распоряжении учителя и учащихся, создают необходимые условия для организации тренировки и ее осуществления. Интенсивная тренировка может обеспечиваться использованием лабораторного практикума, работа с которым позволяет каждому учащемуся многократно воспринимать учебный материал, подаваемый диктором – носителем изучаемого языка, и воспроизводит его, выполняя задания по образцу. Тренировку можно организовать и с помощью кинокольцовок, упражнений в чтении за диктором, при работе с видеозаписью. Важно чтобы каждый тренировался в слушании, произнесении, чтении и письме столько, сколько нужно для выработки навыка, делал это с интересом.

В распоряжении учителя находятся различные материальные средства, призванные помогать ему в организации и проведении учебно-воспитательного процесса, успех в обучении иностранному языку во многом определяется умением учителя пользоваться ими. Часто к основным средствам обучения относят книгу и учебник учителя, а другие вспомогательным. Основным для учителя является Программа по иностранным языкам и книга для учителя, грамматический справочник, словари, лингафонный практикум, звукозаписи, кинофильмы, таблицы и т. п.

Помимо *основных*, назовем *вспомогательные* для учителя – методическая, дидактическая и педагогическая литература.

В структуру книги для учителя входит *вводная часть, почетвертное и поурочное планирование*.

В последние годы в педагогическом образовании происходят большие изменения, которые охватывают практически все стороны учебного процесса. Всё чаще поднимается вопрос о применении современных педагогических технологий в обучении иностранным языкам. Появляются новые методы и формы обучения, которые, в свою очередь, представляют не только различные технологии средства обмена и передачи информации, с помощью которых осуществляется учебный процесс, но и одну большую систему методов обучения, направленных на развитие коммуникативных знаний учащихся, улучшение навыков речи. Основная задача иностранного языка состоит в обучении практическому овладению иностранным языком, в формировании базисных знаний, то есть способности осуществлять иноязычное и интернациональное общение с носителями языка. Поиск новых педагогических технологий связан с нехваткой у учащихся мотивации к изучению иностранного языка. Очень часто положительная мотивация отсутствует, так как при изучении иностранного языка учащиеся сталкиваются с некоторыми трудностями и не усваивают материал в силу своих психологических особенностей. Опыт работы показывает, что использование различных, современных, свежих источников и средств провоцирует у слушателей интерес, повышает их мотивацию к учебе. *Педагогическая технология* – это совокупность приемов, область педагогического знания, отражающего характеристики глубинных процессов педагогической деятельности, особенности их взаимодействия, управление 39 которыми обеспечивает необходимую эффективность учебно-воспитательного процесса.

В настоящее время понятие «*СМАРТ*» является главным назначением развития образовательных систем. Основным источником знаний является электронный, образовательный интернет - контент, технологическими операциями являются обеспечение обратной связи учителей и учащихся, обмен знаниями между ними.

СМАРТ-образование способно обеспечить высокий уровень обучения, соответствующий задачам и возможностям сегодняшнего мира, позволит молодым людям приспособливаться в условиях быстроменяющейся, неустойчивой среды, обеспечит переход от книжного контента к активному с помощью единого общего хранилища учебных материалов при наличии аналитической системы поиска. Качество учебных материалов в хранилище должно постоянно контролироваться за счет внедрения различных материалов и работать в единой связке с системами управления учебным процессом. Рассматривая актуальные, инновационные технологии, следует подробнее остановиться на теме использования Интернет-ресурсов в обучении иностранного языка. Возможности использования онлайн-ресурсов громадны. С помощью веб-ресурсов можно осуществлять следующие задачи:

- включать материалы сети в содержание урока;
- осуществлять самостоятельный поиск информации учащимися в рамках работы над проектом;
- организовать и развивать умения и навыки чтения, используя материалы из сети любой степени сложности;
- улучшать навыки аудирования на основе звуковых текстов сети онлайн-ресурсов;
- пополнять словарный запас лексикой, сокращениями современного иностранного языка; изучать культуру того или иного языка.

В настоящий момент существует большое количество сайтов, посвященных самостоятельному изучению иностранных языков. На таких сайтах можно найти готовые уроки преподавателей иностранных языков, упражнения, аудиозаписи, непонятные для учащегося грамматические пояснения.

Список используемой литературы:

8. Аржусова. И. В. Современные педагогические технологии при обучении иностранному языку (структурно-логические таблицы и практика применения) / И.В. Аржусова. - М.: НОУ ВПО МПСИ. **2014.** – 128 с.
9. Архипова, И. Г. Церковнославянский язык для детей. Пособие для учителей / И.Г. Архипова. - М.: ИНТЕЛЛЕКТик. **2015.** – **885** с.
10. Бим. И. Л. Профильное обучение иностранным языкам на старшей ступени общеобразовательной школы. Проблемы и перспективы / И.Л. Бим. - Л.: Просвещение, **2014.** – 168 с.

11. Вопросы методики обучения иностранным языкам за рубежом. - Л.: Просвещение, 2015. – 192 с.
12. Обучение иностранным языкам. - М.: Каро. 2015. - 320 с.
13. Пассов. Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е.И. Пассов. - М.: Русский язык. 2015. - 216с.
14. Щукин, А. Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам / А.Н. Щукин. - М.: Филоматис, 2014. – 188 с.

Ключевые слова: Аудирование, навыки, ресурсы, интеграция, самокоррекция, информация, технология, СМАРТ-образование

Açar sözlər: dinləmək, bacarıq, ehtiyatlar, integrasiya, özünükorrektə, informasiya, texnologiya

Key words: skills, resource, integration, selfcorrection, information, technology, smart education.

Технология обучения иностранному языку

Резюме

Изучение иностранного языка на сознательной основе обеспечивает учащемуся осуществление самоконтроля. В обучении иностранному языку особая роль принадлежит принципу активности. В настоящее время понятие "СМАРТ" является главным назначением развития образовательных систем. Основным источником знаний является электронный образовательный интернет. "СМАРТ" - образование способно обеспечивать высокий уровень обучения. С помощью веб-ресурсов можно осуществлять самостоятельный поиск информации учащимися организовать и развивать навыки чтения, улучшать навыки аудирования на основе звуковых текстов пополнять словарный запас, изучать культуру языка и т.д.

Xarici dilin öyrənilməsinin texnologiyası

Xülasə

Xarici dilin şüurlu şəkildə öyrənilməsi tələbənin özünə nəzarətini təmin edir. Dilin öyrənilməsində aktivlik prinsipi əsas rol oynayır. Hal-hazırda “Smart” anlayışı təhsil sisteminin inkişafına xidmət edir. Biliyin əsas mənbəyi-maarifləndirici elektron internetdir. Smart-təhsil yüksək səviyyəni təmin etməyə qadirdir. Veb resursların köməyi ilə tələbənin müstəqil olaraq informasiya toplaması, icu bacarığının təşkiki və inkişafı, dinləmə bacarığının da formalaşması (səsli tekstlərə qulaq asaraq) mümkündür. Lügət ehtiyatını zənginləşdirmək, dilin mədəniyyətini öyrənmək də vacib məsələlərdəndir.

Technology of learning a foreign language

Summary

Conscious learning of a foreign language provides the student with self-control. The principle of activity plays a key role in language learning. Currently, the concept of “smart” serves the development of the education system. The main source of knowledge is the enlightening electronic Internet. Smart-able to provide a high level of education. With the help of web resources, it is possible for students to independently gather information, organize and develop listening skills (by listening to audio texts). Enriching the vocabulary and studying the culture of the language are also important issues.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

DEVELOPING MATERIALS OF ESP FOR ECONOMICS MAJOR

What is ESP? The aim of the ESP is to determine the needs of a specific group of learners. ESP is often divided into English for Academic Purposes (EAP) and English for Occupational Purposes (EOP). Further sub-divisions of EOP are sometimes made into business English, professional English (e.g. English for doctors, lawyers) and vocational English (e.g. English for tourism, nursing, aviation, bricklaying). ESP Characteristic According to Dudley-Evans (2001) the absolute characteristics of ESP are: 1. ESP is designed to meet the specific needs of the learners. 2. ESP makes use of the underlying methodology and activities of the specialism it serves. 3. It is centred not only on the language (grammar, lexis, register), but also the skills, discourses and genres appropriate to those activities. ESP practitioners are also becoming increasingly involved in intercultural communication and the development of intercultural competence. For Dudley-Evans (2001) the defining characteristic of ESP is that teaching and materials are based on the results of a needs analysis. The key questions are: 1. What do students need to do with English? 2. Which of the skills do they need to master and how well? 3. Which genres do they need to master either for comprehension or production purposes? Traditionally ESP courses were typically designed for intermediate or advanced adult learners. Nowadays many students can start to learn academic or vocational English at an earlier age and at a lower level of proficiency. Why is ESP important? ESP has become increasingly important as: 1. There has been an increase in vocational training and learning throughout the world. 2. With the spread of globalisation has come the increasing use of English as the language of international communication. More and more people are using English in a growing number of occupational contexts. 3. Students are starting to learn and therefore master general English at a younger age, and so move on to ESP at an earlier age. An increasing number of learners are taught in English medium schools using approaches such as CLIL (Content and Language Integrated Learning).. Some teachers are afraid of making the transition from teaching general English to teaching ESP. There is also the danger that the novice ESP teacher will only use materials that they feel comfortable with and will not stretch their learners. ESP Teacher's Competence Bell (2002) argues that the depth of knowledge of a subject matter that a teacher requires depends on a number of variables which include: 1. How much do the learners know about their specialism? 2. Are the students pre-experience or post-experience learners? 3. How specific and detailed are the language, skills and genres that the learners need to learn? Although you perhaps don't need to be an expert in a specialist area, you do need to have some awareness and feel for a particular vocational area. Bell (2002) advocates the three Cs for helping teachers to improve their knowledge and skills in a particular area of ESP. 1. Curiosity The teacher should be interested in the subject area and want to learn more. 2. Collaboration Teachers should seek out subject specialists, show them their work and ask for their feedback. 3. Confidence Confidence will grow as teachers explore the new subject matter, engage with subject specialists and learn from their learners. ESP Teaching Material Harding (2007) stresses that the general skills that a general English teacher uses e.g. being communicative, using authentic materials and analysing English in a practical way are also applicable to ESP. He also suggests that teachers should: 1. Think about what is needed and don't just follow an off-the-shelf course or course book. 2. Understand the nature of their students' subject area. 3. Work out their language needs in relation to their specialism. 4. Use contexts, texts, situations from their subject area. 5. Use authentic materials. 6. Make the tasks as authentic as possible. 7. Motivate the students with variety, relevance and fun. 8. Take the classroom into the real world and bring the real world into the classroom. Like it or not, the days of the EFL generalist teacher may be numbered, so it might just be time to explore the possibility of working in ESP!

How is English for Specific Purposes (ESP) different from English as a Second Language (ESL), also known as general English? The most important difference lies in the learners and their purposes for learning English. ESP students are usually adults who already have some acquaintance with English and are learning the language in order to communicate a set of professional skills and to perform particular job-related functions. An ESP program is therefore built on an assessment of purposes and needs and the functions for which English is required. ESP concentrates more on language in context than on teaching grammar and language structures. It covers subjects varying from accounting or computer science to tourism and business management. The ESP focal point is that English is not taught as a subject separated from the students' real world (or wishes); instead, it is integrated into a subject matter area important to the learners. However, ESL and ESP diverge not only in the nature of the learner, but also in the aim of instruction. In fact, as a general rule, while in ESL all four language skills; listening, reading, speaking, and writing, are stressed equally, in ESP it is a needs analysis that determines which language skills are most needed by the students, and the syllabus is designed accordingly. An ESP program, might, for example, emphasize the development of reading skills in students who are preparing for graduate work in business administration; or it might promote the development of spoken skills in students who are studying English in order to become tourist guides. As a matter of fact, ESP combines subject matter and English language teaching. Such a combination is highly motivating because students are able to apply what they learn in their English classes to their main field of study, whether it be accounting, business management, economics, computer science or tourism. Being able to use the vocabulary and structures that they learn in a meaningful context reinforces what is taught and increases their motivation. The students' abilities in their subject-matter fields, in turn, improve their ability to acquire English. Subject-matter knowledge gives them the context they need to understand the English of the classroom. In the ESP class, students are shown how the subject-matter content is expressed in English. The teacher can make the most of the students' knowledge of the subject matter, thus helping them learn English faster. The term "specific" in ESP

refers to the specific purpose for learning English. Students approach the study of English through a field that is already known and relevant to them. This means that they are able to use what they learn in the ESP classroom right away in their work and studies. The ESP approach enhances the relevance of what the students are learning and enables them to use the English they know to learn even more English, since their interest in their field will motivate them to interact with speakers and texts. ESP assesses needs and integrates motivation, subject matter and content for the teaching of relevant skills. The responsibility of the teacher. As an ESP teacher, you must play many roles. You may be asked to organize courses, to set learning objectives, to establish a positive learning environment in the classroom, and to evaluate student's progress. Organizing Courses You have to set learning goals and then transform them into an instructional program with the timing of activities. One of your main tasks will be selecting, designing and organizing course materials, supporting the students in their efforts, and providing them with feedback on their progress. Setting Goals and Objectives You arrange the conditions for learning in the classroom and set long-term goals and short-term objectives for students achievement. Your knowledge of students' potential is central in designing a syllabus with realistic goals that takes into account the students' concern in the learning situation. Creating a Learning Environment Your skills for communication and mediation create the classroom atmosphere. Students acquire language when they have opportunities to use the language in interaction with other speakers. Being their teacher, you may be the only English speaking person available to students, and although your time with any of them is limited, you can structure effective communication skills in the classroom. In order to do so, in your interactions with students try to listen carefully to what they are saying and give your understanding or misunderstanding back at them through your replies.

Learners must be self-confident in order to communicate, and you have the responsibility to help build the learner's confidence. Evaluating Students The teacher is a resource that helps students identify their language learning problems and find solutions to them, find out the skills they need to focus on, and take responsibility for making choices which determine what and how to learn. You will serve as a source of information to the students about how they are progressing in their language learning. The responsibility of the student What is the role of the learner and what is the task she faces? The learners come to the ESP class with a specific interest for learning, subject matter knowledge, and well-built adult learning strategies. They are in charge of developing English language skills to reflect their nativelanguage knowledge and skills. Interest for Learning People learn languages when they have opportunities to understand and work with language in a context that they comprehend and find interesting. Students will acquire English as they work with materials which they find interesting and relevant and which they can use in their professional work or further studies. The more learners pay attention to the meaning of the language they hear or read, the more they are successful; the more they have to focus on the linguistic input or isolated language structures, the less they are motivated to attend their classes. The ESP student is particularly well disposed to focus on meaning in the subject-matter field. In ESP, English should be presented not as a subject to be learned in isolation from real use, nor as a mechanical skill or habit to be developed. English should be presented in authentic contexts to make the learners acquainted with the particular ways in which the language is used in functions that they will need to perform in their fields of specialty or jobs. Subject-Content Knowledge Learners in the ESP classes are generally aware of the purposes for which they will need to use English. Having already oriented their education toward a specific field, they see their English training as complementing this orientation. Knowledge of the subject area enables the students to identify a real context for the vocabulary and structures of the ESP classroom. In such way, the learners can take advantage of what they already know about the subject matter to learn English. Learning Strategies Adults must work harder than children in order to learn a new language, but the learning skills they bring to the task permit them to learn faster and more efficiently. The skills they have already developed in using their native languages will make learning English easier. Although you will be working with students whose English will probably be quite limited, the language learning abilities of the adult in the ESP classroom are potentially immense. Educated adults are continually learning new language behaviour in their native languages, since language learning continues naturally throughout our lives. They are constantly expanding vocabulary, becoming more fluent in their fields, and adjusting their linguistic behaviour to new situations or new roles. ESP students can exploit these innate competencies in learning English.

Economics is the social science that analyzes the production, distribution, and consumption of goods and services.

Economics aims to explain how economies work and how economic agents interact. Economic analysis is applied throughout society, in business, finance and government, but also in crime, education, the family, health, law, politics, religion, social institutions, war, and science. At the turn of the 21st century, the expanding domain of economics in the social sciences has been described as economic imperialism.

Common distinctions are drawn between various dimensions of economics. The primary textbook distinction is between microeconomics, which examines the behavior of basic elements in the economy, including individual markets and agents (such as consumers and firms, buyers and sellers), and macroeconomics, which addresses issues affecting an entire economy, including unemployment, inflation, economic growth, and monetary and fiscal policy. Other distinctions

include: between positive economics (describing "what is") and normative economics (advocating "what ought to be"); between economic theory and applied economics; between mainstream economics (more "orthodox" dealing with the "rationality-individualism-equilibrium nexus") and heterodox economics (more "radical" dealing with the "institutions-history-social structure nexus"); and between rational and behavioral economics.

Microeconomics. Economists study trade, production and consumption decisions, such as those that occur in a traditional marketplace.

Microeconomics, like macroeconomics, is a fundamental method for analyzing the economy as a system. It treats households and firms interacting through individual markets as irreducible elements of the economy, given scarcity and government regulation. A market might be for a product, say fresh corn, or the services of a factor of production, say bricklaying. The theory considers aggregates of quantity demanded by buyers and quantity supplied by sellers at each possible price per unit. It weaves these together to describe how the market may reach equilibrium as to price and quantity or respond to market changes over time. Such analysis includes the theory of supply and demand. It also examines market structures, such

as perfect competition and monopoly for implications as to behavior and economic efficiency. Analysis of change in a single market often proceeds from the simplifying assumption that relations in other markets remain unchanged.

In microeconomics, production is the conversion of inputs into outputs. It is an economic process that uses inputs to create a commodity for exchange or direct use. Production is a flow and thus a rate of output per period of time. Distinctions include such production alternatives as for consumption (food, haircuts, etc.) vs. investment goods (new tractors, buildings, roads, etc.), public goods (national defense, small-pox vaccinations, etc.) or private goods (new computers, bananas, etc.), and "guns" vs. "butter".

Opportunity cost refers to the economic cost of production: the value of the next best opportunity foregone. Choices must be made between desirable yet mutually exclusive actions. It has been described as expressing "the basic relationship between scarcity and choice." The opportunity cost of an activity is an element in ensuring that scarce resources are used efficiently, such that the cost is weighed against the value of that activity in deciding on more or less of it. Opportunity costs are not restricted to monetary or financial costs but could be measured by the

real cost of output forgone, leisure, or anything else that provides the alternative benefit. Inputs used in the production process include such primary factors of production as labour services, capital (durable produced goods used in production, such as an existing factory), and land (including natural resources). Other inputs may include intermediate goods used in production of final goods, such as the steel in a new car. Economic efficiency describes how well a system generates desired output with a given set of inputs and available technology. Efficiency is improved if more output is generated without changing inputs, or in other words, the amount of "waste" is reduced.

The production-possibility frontier (PPF) is an expository figure for representing scarcity, cost, "butter"). The PPF is a table or graph (as at the right) showing the different quantity combinations of the two goods producible with a given technology and total factor inputs, which limit feasible total output. Each point on the curve shows potential total output for the economy, which is the maximum feasible output of one good, given a feasible output quantity of the other good.

Scarcity is represented in the figure by people being willing but unable in the aggregate to consume beyond the PPF) and by the negative slope of the curve. If production of one good increases along the curve, production of the other good decreases, an inverse relationship. This is because increasing output of one good requires transferring inputs to it from production of the other good, decreasing the latter. The slope of the curve at a point on it gives the trade-off between the two goods. It measures what an additional unit of one good costs in units forgone of the other good, an example of a real opportunity cost.

Still, in a market economy, movement along the curve may indicate that the choice of the increased output is anticipated to be worth the cost to the agents. By construction, each point on the curve shows productive efficiency in maximizing output for given total inputs. A point inside the curve (as at A), is feasible but represents production inefficiency (wasteful use of inputs), in that output of one or both goods could increase by moving in a northeast direction to a point on the curve. Examples cited of such inefficiency include high unemployment during a business-cycle recession or economic organization of a country that discourages full use of resources.

Much applied economics in public policy is concerned with determining how the efficiency of an economy can be improved. Recognizing the reality of scarcity and then figuring out how to organize society for the most efficient use of resources has been described as the "essence of economics," where the subject "makes its unique contribution."

Specialization is considered key to economic efficiency based on theoretical and empirical considerations. Different individuals or nations may have different real opportunity costs of production, say from differences in stocks of human capital per worker or capital/labour ratios. According to theory, this may give a comparative advantage in production of goods that make more intensive use of the relatively more abundant, thus relatively cheaper, input. Even if one region has an absolute advantage as to the ratio of its outputs to inputs in every type of output, it

may still specialize in the output in which it has a comparative advantage and thereby gain from trading with a region that lacks any absolute advantage but has a comparative advantage in producing something else.

It has been observed that a high volume of trade occurs among regions even with access to a similar technology and mix of factor inputs, including high-income countries. This has led to investigation of economies of scale and agglomeration to explain specialization in similar but differentiated product lines, to the overall benefit of respective trading parties or regions.

There are many other subjects and points of topics for ESP in Economics.

Any instructor before starting his course is to absorb all main points of the subject.

Ödöbiyyat

5. English for Specific Purposes ETIC publications English for Academic Purposes R.R. Jordan, Alan Matthews, p.-7-23(11, 14)
6. Developing a Flexible ESP programme Design. R.G.D. Chamberlain, M.K.S. Flanagan
7. www.researchgate.net
8. www.teachingenglish.org.uk

Xülasə

Oxucuya təqdim olunmuş məqalədə “Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili” fənnini tədris edən müəllimlərin problemləri əks olunmuşdur və onlara kömək məqsədi ilə bəzi məsləhətlər verilir. Məqalədə “Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili” fənninin məqsədləri, tapşırıqları, xüsusiyyətləri təsvir olunur. Nümunə kimi bu fənnin iqtisadiyyat ixtisası tələbələri üçün tədrisi göstərilə bilər. İqtisadiyyat ixtisasının mövzularının geniş təhlili verilir. Yuxarıda qeyd olunan fənnin müəllimləri bu mövzular üzərində işləyib tədrisin səviyyəsini artırmaqla bilər.

Резюме

Представленная читателю статья посвящена проблемам педагогов английского языка преподающих предмет «Английский для особых целей». В статье дается определение выше указанного предмета, цели, задачи и специфика при преподавании. Расширенный анализ тем для студентов экономистов, разработанный в данной статье позволяет педагогам английского языка понять, что необходимо знать для преподавания английского для особых целей.

RƏYŞİ: dos. E.Vəliyeva

ФОНОГРАММА - СПЕЦИФИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

Все возрастающая популярность использования звукозаписи в обучении иностранным языкам явилась следствием тех неоспоримых преимуществ, которыми наделяется учебно-воспитательный процесс, оснащенный фонограммами надлежащего типа. За все время существования методики преподавания иностранных языков с помощью средств звукозаписи оказалось возможным: фиксировать иноязычную речь во времени и пространстве для последующего использования а соответствующей учебной ситуации, демонстрировать сам объекту изучения иноязычную звучащую речь, препарировать «законсервированную речь» в соответствии с любым методическим замыслом, эффективно контролировать устно-речевой продукт учащегося, давая ему не только качественные, но и точные количественные оценки.

В наше время целесообразность использования фономатериалов в учебно-воспитательном процессе по иностранному языку уже никем не оспаривается, но это признание само по себе не может обеспечить эффективного обучения, в ходе которого интенсивно применяется звукозапись. Здесь необходимо еще хорошее знание методики использования фонограммы, без чего процесс обучения, всегда останется обедненным, а сама работа с фономатериалами, если даже она и проводится, будет страдать примитивностью форм и схематичностью содержания, что в конечном счете мало скажется на повышении эффективности преподавания иностранного языка.

Фонограммы следует использовать в строго определенных случаях, а именно тогда, когда без них обойтись совершенно невозможно.

Перечислим далее эти случаи в самом обобщенном виде. Итак, фономатериалы того или иного типа необходимо использовать:

1. Для дополнения учебной деятельности преподавателя на протяжении определенного фрагмента практического занятия, когда работа преподавателя без фономатериалов оказывается неполноценной (например, в ходе многократного повторения речевых образцов, демонстрации диалогической формы устной речи, исполнение песен и т. п.).

2. Для полной или частичной замены преподавателя как во время аудиторного занятия, так и в особенности при выполнении самостоятельной работы во внеаудиторное время. Особую значимость подобные формы использования фономатериалов приобретают при заочной системе обучения иностранному языку.

3. Для существенной интенсификации учебно-воспитательного процесса с целью повышения результативности речевой деятельности каждого учащегося в несколько раз.

4. Для реализации действенного контроля устной речевой деятельности студента. Для этого учащегося необходимо записать на пленку, а затем выполненную звукозапись проанализировать.

Если раскрыть возможности фонограммы в общем функциональном плане, то можно усмотреть две главные функции: обучающую и контролирующую, каждая из которых имеет свои подразделения.

Обучающая функция реализуется:

1. Когда возникает потребность в формировании определенных умений или навыков, чаще всего при обучении устной иноязычной речи: однако фонограммы могут быть успешно использованы и для обучения технике чтения, а также письму на иностранном языке.

2. В случаях выдачи информации об аспектах системы изучаемого языка, т.е. при введении и активизации фонетического, лексического и грамматического материала. Здесь, как видно, учащиеся овладевают знаниями по изучаемому иностранному языку. Сюда же следует отнести и такой частный, но очень характерный для неязыковых вузов случай, как использование фонограммы для семантизации предметной терминологической лексики, т. е. введение новых специальных терминов с опорой на визуальные учебные пособия.

3. Когда появляется необходимость предлагать учащимся справочный, главным образом страноведческий, материал в форме монологического устного высказывания. Это особенно важно проводить на третьем этапе с целью существенного усиления профессионализации обучения.

Контролирующая функция фонограммы реализуется, во-первых в случаях необходимости определения групповых и индивидуальных ошибок в устной речи; во-вторых, при проведении тестов того или иного типа, а также при выполнении лабораторных заданий, которые по своему характеру являются контрольными. Во всех этих ситуациях преподаватель старается получить данные о состоянии обученности студента по соответствующему аспекту его речевой или языковой деятельности. Эти данные позволяют составить карту типовых ошибок и наметить пути их устранения.

Однако знания основных направлений целесообразной работы и главных функций фонограммы еще недостаточно, чтобы практические занятия, проходившие в условиях интенсивного использования фонограммы, были максимально эффективными: преподавателю необходимо еще овладеть и другими познаниями, которые обуславливают квалифицированное применение фономатериалов в обучении иностранному языку. Остановимся далее на этих вопросах более обстоятельно.

⁷⁰ BDU.müəllim

Прежде всего, необходимо осветить сущность тех преимуществ которыми наделяется учебный процесс, если в ходе его осуществлений широко используются фономатериалы. Кроме того, нельзя не знать принципов применения фонограммы при обучении иностранному языку.

Учебно-воспитательный процесс, в котором интенсивно и притом методически грамотно применяются фонограммы различных типов характеризуется следующими дидактико-психологическими и методическими преимуществами:

1. Создается искусственная иноязычная среда благодаря той особой роли, которую играет основной компонент всякой языковой среды - звучащая речь, подкрепляемая во многих случаях ситуативным экстралингвистическим фоном.

2. Усиливается наглядное обучение иностранному языку, так как демонстрируемая фонограмма реализует специфическую для обучения языкам слуховую наглядность, важность которой в овладении чужим языком трудно переоценить.

3. Достигается существенное расширение диапазона аудирования иноязычной речи, что оказывается совершенно недоступным в традиционных условиях обучения, когда зона аудирования учащегося очень узка, так как она находится в искусственнозауженных рамках, определяемых крайне малым количеством источников иноязычной речи в аудитории - преподавателем и товарищами по аудиторным занятиям.

4. Увеличивается время, отводимое на изучение иностранного языка, потому что студент получает возможность слушать иностранную речь, выполнять фоноупражнения, прослушивать радиопередачи и осуществлять просмотр кино- и видеофильмов за пределами аудиторных обязательных занятий.

5. Предоставляются учащимся и преподавателям благоприятные возможности для реализации индивидуализированного или же по крайней мере, обучения с элементами индивидуализации. На основе учета индивидуальных типологических характеристик, главным образом, в зависимости от типа речевого внимания и речевой памяти студентам предлагаются специальные фоноупражнения, направленные на формирование тех речевых качеств, которые у студентов недостаточно развиты.

6. Создаются близкие к оптимальным условия для повышения плотности использования в обучении образцовой и притом аутентичной звучащей речи, вследствие того, что фономатериалы, как правило очень тщательно отбираются, особенно для тех методических ситуаций, когда надо проводить тренировочную работу с образцами речи с фразеологизмами.

7. Осуществляется интенсификация учебно-воспитательного процесса по иностранному языку как в условиях традиционного класса, т; и при наличии лаборатории обучения речи (лингфонного кабинета). В первом случае можно существенным образом увеличить количество источников речевой информации, т.е. в дополнение «живому» преподавателю дать несколько фрагментов «механической речи», а во втором - благодаря специальным техническим устройства можно добиться увеличения речевого продукта каждого студента: в отдельности в несколько раз.

8. Успешно используются специальные свойства зафиксированной учебной иноязычной речи, которые представляют особую ценность для обучения иностранному языку. К ним относятся в первую очередь такие, как неизменность звучания, образцовость речи, возможность фрагментации речевого потока, возможность осуществления замеров речи по разным параметрам (продолжительность звучания, характеристика темпа, наличие пауз, правильность высказывания и др.).

9. Создаются хорошие предпосылки для использования в обучении частичного программирования учебно-речевой тренировочной деятельности на основе детерминированной устной иноязычной речи.

10. Внедряются новые формы обучения на основе широкого и пользования фонограмм и видеофонограмм: лабораторные занятия, кинозанятия, самостоятельная работа студентов в фонотеках и др.

Далее перечислим основные принципы использования фонограммы, соблюдение которых в значительной мере обуславливает повышение эффективности обучения иностранным языкам.

1. Принцип опережающего слушания состоит прежде всего в том, что работу над имеющимися учебными материалами как в звуковом так и печатном вариантах надо начинать с их аудирования и выполнения соответствующих фоноупражнений именно в этом виде речевой деятельности. Важность опережающего слушания обуславливаете большой ролью внутренней речи в процессах формирования умений навыков внешней речи и, кроме того, опережающее слушание служи ориентировочным этапом- для последующих стадий управляемой речевой деятельности, что находится в полном соответствии с известной концепцией советских психологов о поэтапном характере интеллектуальной деятельности учащегося.

2. Принцип расчленения потока речи и паузирования реализуется чаще всего тогда, когда в качестве учебного материала необходим выделить коммуникативно-целостные речевые единицы. Такие единицы могут обладать коммуникативными характеристиками только в случаях их выделения из сплошного потока «живой речи». Благодаря осуществлению этого принципа аутентичный речевой материал оказывается возможным вводить на первом этапе обучения и да» в группах начинающих. Паузирование речевого материала создает все необходимые предпосылки для успешного выполнения фоноупражнений, направленных на форсирование запрограммированных умений. В зависимости от характера заданий, особенностей этапа обучения и, наконец, самих учащихся паузы могут быть

различной продолжительности. Кроме того, почти во всех случаях работы с фонограммой предусматривается специальная пауза для фоноинструкции.

3. Принцип многократного повторения демонстрируемого фоно материала необходимо соблюдать не только с целью лучшего понимания и запоминания аудируемого фономатериала. Многократно повторять фонограмму нужно и для того, чтобы преодолевать так называемую фононедостаточность «механической речи», которая из-за недостаточных возможностей техники, независимо от совершенства аппаратуры и качества звуконосителя, всегда звучит хуже естественной речи. Наконец, многократное повторение является необходимым условием для формирования новых речевых стереотипов.

4. Принцип имитации образца речи основывается на непреложном факте, в соответствии с которым овладеть чужим языком невозможно, не подражая образцам иноязычной речи. Хотя имитация имеет большое значение на начальной стадии обучения, тем не менее в условиях интенсивного применения звукозаписи ее роль остается ведущей на протяжении всего курса обучения иностранному языку в вузе.

5. Принцип сравнения, самоконтроля и самокоррекции базируется на общеизвестном феномене сравнения, без которого не существует процесса овладения знаниями, умениями и навыками. При работе с учебными фономатериалами необходимость в сравнении, самоконтроле и самокоррекции проявляется во всех компонентах учебно-воспитательного процесса, так как благодаря этому студент сличает собственный речевой продукт с образцом, контролирует себя и таким образом старается приблизить высказанное к оригиналу. В процессе сопоставления и самокоррекции учащийся глубже осознает структуру и содержание изучаемого материала, а это способствует формированию стойких навыков владения иностранным языком.

6. Принцип управления речевой деятельностью посредством фоноинструкции играет важную роль в управлении учебной речевой деятельностью студентов. Слово - как сигнал сигналов - может оказать большое влияние на учащегося, может вызвать у него те же реакции, которые возникают у человека под влиянием физических первосигнальных раздражителей. Кроме того, инструкция, звучащая с пленки, может создать определенную психическую установку, благодаря которой необходимые умения и навыки будут формироваться с большей легкостью и будут прочно укореняться в сознании учащегося, что и обеспечит создание совершенно необходимых для общения автоматизированных компонентов речевой деятельности.

Существует несколько разновидностей фоноинструкции, но наиболее полезная из них та, которая «ведет» учащегося от одного этапа упражнения к последующему, сигнализируя своевременно о возможных ошибках и давая «по ходу» необходимые пояснения и комментарии на более низком уровне громкости, т. е. сквозь звучание учебного материала.

Литература

1. Ляховский М.В. «Применение звукозаписи в обучении иностранным языкам» М., 1979
2. Обучение иностранному языку как специальности М., 1975
3. Фоноупражнения и вербальная зрительная опора. М., 1974

Summary

Using audio materials plays a big role in the process of teaching foreign languages.

It is necessary to know well the methodology of using them. This article deals with definite cases and principles of applying different kinds of audio materials.

XÜLASƏ

Xarici dilin öyrənilməsində səs yazısından istifadə böyük rol oynayır. Burada fonogramdan istifadə etmənin metodikasını yaxşı bilmək lazımdır. Bu məqalədə səs yazmanın müxtəlif istifadə və prinsiplərindən bəhs edilmiş və baxılmışdır.

Ачар сюзляр: dilin öyrənilməsi, xarici, xüsusi çətinlik, vərdiş, formalaşma, süni

Keywords: teaching language, foreign speech, artificial, special difficulties, skills, formation

RƏYÇİ: L.Axundzadə

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏDRİS MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ NİZAMİNİN HEKAYƏ VƏ NAĞILLARININ
ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

İkinci Qarabağ müharibəsində əldə etdiyimiz tarixi uğurlarımızda, torpaqlarımızın düşmən təpədən asad edilməsində həlledici sözü devən qəhrəman əsgərlərimizin körpəlikdən milli qürur və milli ləyaqət hissi ilə yetişdirilməsində, vətənpərvərlik ruhunda formalaşmasında ədəbi əsərlərin rolu ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür. Düşmən üzərində möhtəşəm qələbəmiz, xalqımızda olan yüksək əhval ruhiyyə, fəxr hissi, qırılmaz iradə və əzm onlarda olan vətənpərvərlik hissəsinin yüksək dərəcədə olmasının göstəricisidir. Bu isə təlim və tərbiyə ocaqlarında aparılan keyfiyyətli işin uğurlu nəticəsidir.

Günümüzdə təhsil işçiləri qarşısında duran ən mühüm vəzifə budur: Azərbaycanımızı sevən, onun keşiyində duran, Vətən üçün canından keçməyə hazır olan, eyni zamanda, intellektual səviyyəli, ağıllı vətəndaş tərbiyə etmək. Bunun təməli isə məktəbəqədər müəssisələrdə qoyulmalıdır. Məktəbəqədər dövr böyüyən nəslə bir çox qiymətli mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasında mühüm mərhələdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların və bütün gəncliyin vətənpərvərlik, yoldaşlıq, dostluq, qayğıkeşlik, insanpərvərlik ruhunda tərbiyəsi işi bütün zamanlarda ən mötəbər yeri tutmalı və günbəgün cilalanmalıdır.

Kiçik yaşlı uşaqlar xeyir, şər, dostluq, düzlük və doğruluq, qayğıkeşlik, təvəzökarlıq, qənaət, ədalət, ədalətsizlik, sülh, müharibə, sadəlik və s. haqqında təsəvvür və anlayışlara məktəbəqədər müəssisələrdə və ümumtəhsil məktəblərində yiyələnirlər.

Dünyaya yeni göz açan körpələrimizin tərbiyəsi və təlimi prosesində islam əxlaqına, türk dünyasının mənəviyyatına, müqəddəs Qurani-Kərimə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, zəngin klassik irsimizə, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərlərə arxalanmalıyıq.

Bu il 880 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdiyimiz dahi Nizami Gəncəvinin kiçik yaşlı uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında təlim-tərbiyə nəzəriyyəsini öyrənmək, tədqiq etmək, eyni zamanda, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün müasir iş prosesində bundan istifadə etmək olduqca faydalıdır.

“Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan N.Gəncəvi təhsil, təlim, tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri şəxsiyyətin formalaşması məsələsidir. Məlum olduğu kimi, zaman-zaman bu barədə olduqca müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, fərqli nəzəriyyələr yaranmışdır. Həmin müxtəlifliyi tədqiq və təhlil edən müasir dövrün alim-pedaqoqları və psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən dörd əsas amili (irsyyət, mühit, tərbiyə, fəaliyyət) qeyd edirlər. Milli pedaqogikamız bu amilləri ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə tədqiq etməyə üstünlük verir.

“Xəmsə”nin qeyd olunan problem baxımından tədqiqi və təhlili göstərir ki, filosof-şair və tərbiyəçi-pedaqog olan dahi Nizami həmin amillərin hər birinin əhəmiyyətini sezməmiş, poemalarında müvafiq dəyərli fikirləri və ideyaları irəli sürmüşdür.” [1.8]

Körpə fidanlarımız uşaq bağçalarında Azərbaycan mədəniyyətinin ən parlaq ulduzu Nizami Gəncəvi haqqında ilk məlumatı almalı, onun bəzi nağıl-hekayələri ilə tanış olmalıdırlar. Bu zaman “Xəmsə”nin motivləri əsasında uşaqlar üçün sadə dildə yazılmış hekayələrdən istifadə daha səmərəli nəticə verə bilər. “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki uşaqların yaşlarına uyğun hekayələri, Mir Cəlalın nəsrə çevirdiyi “Yeddi gözəl” poeməsindən parçaları oxumaqla Nizaminin irəli sürdüyü fikirləri, mülahizələri öyrənmək, onların tərbiyəvi əhəmiyyətini tədqiq etməkməqsədmüvafiqdir.

Dahi şair gəncləri zəhmət çəkməyə, vətəni sevməyə, elm öyrənməyə, əməklə məşğul olmağa, dürüst və doğrucul olmağa çağırır. Nizami uşaqlarda humanist keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını yüksək əxlaqi borc, vəzifə hesab edir.

Təhsilin ilk pilləsi olan məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda oxuma hələ formalaşmadığından, dinləmə və danışma başlıca vərdiş olduğundan böyük yaş qruplarında şairin əsərlərindən müvafiq parçaları oxumaq zəruridir. Bu, eyni zamanda, uşaqda mütaliə motivini formalaşdırır. Şairin əsərlərindən hekayə və nağılları oxuyanda həm kitabdakı illüstrasiyalara baxmaq üçün imkan yaratmaq, həm də müxtəlif qəhrəmanların sözlərini fərqli səslərlə oxumaq lazımdır. Bu həm mütaliyəyə marağı artırır, oxu prosesini əyləncəli edir, həm də məzmunun yadda qalmasına şərait yaradır. Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkilı metodikası kitablarında da bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılır.

“Oxunmuş hissənin müzakirəsindən sonra nələr olacağını təxmin etməyə imkan yaradır. Sonda müzakirəni ümumiləşdirin. Lap əvvəldə mətnin adı ilə bağlı verilmiş təxminləri yada salın, müqayisə edin: hansı təxminlər özünü doğrultdu, hansılar uyğun gəlmədi. Uşaqlara sual verin: Bu hekayəni (nağılı, şeiri,...) siz yazsaydınız, necə adlandırardınız? Variantlara, arqumentlərə qulaq asın, uğurlu başlıqları qeyd edin. Mütaliədən və müzakirədən zövq aldığınızı uşaqlara hiss etdirin.

⁷¹ ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci. Bakı, Azərbaycan kemalsultanova1967@gmail.com

Mütaliəni tamamlamaq üçün 2 vacib sual vardır: 1. Siz nə hiss etdiniz? 2. Siz nə barədə düşündünüz? Bu suallar ətrafında qurulan müzakirə uşaqlarda hiss və fikirləri bir-birindən ayırmaq bacarığı formalaşdıracaqdır. Uşaqların oxumağı bacarmadığı zamanlarda onların kitab oxumaq istəyinə qarşı çıxmayın və “oxunu təqlid” etməsinə icazə verin.” [2.109]

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun bədii parçaları oxumaqla yanaşı, dahi şairin əsərlərindən bəzi hekayələrin motivləri əsasında çəkilmiş cizgi filmlərini də nümayiş etdirmək də faydalıdır. Uşaqların həyatında cizgi filmlərinin rolu böyükdür. Cizgi filmləri uşaqların psixoloji durumuna böyük təsir etdiyindən düzgün seçildikdə onların inkişafındada müsbət rol oynayır.

Dahi Nizaminin bir neçə nağıl-hekayəsinin motivləri əsasında cizgi filmləri çəkilmişdir. Onlardan 1976-cı ildə rejissor Nazim Məmmədov və Bəhmən Əliyevin çəkdiyi, mövzusu şairin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən götürülmüş “Şah və xidmətçi” cizgi filminə sədaqətli nökr və zalımşah haqqında söhbət açılır. Ağıllı nökr hər gün şahın saxladığı vəhşiləşmiş itlərə gizləncə yemək verir. Günlərin birində qəddar şah nökrin əhirsənib onu ac itlərin qarşısına atır. İtlər nökrin üstünə hücum etsələr də onu tanıyıb çəkirlər. Beləliklə, itlər oğlanın yaxşılığını yerə vurmur, onatoxunmurlar. Şah isə cavan nökrin ona sədaqətə qulluq etməsinə baxmayaraq, onu öldürtdürmək qərarına gəlir. Filmdə belə bir fikir irəlisürülür: şərlə mübarizədə xeyir həmişə qalib gəlir. Yaxşıqla yamanlığın mübarizəsində yaxşıqlığın qələbə çalması, xeyirxahlığın həmişə yüksək, nankorluğun mənfi hal kimi qiymətləndirilməsi uşaqların tərbiyəsində örnək rolunu oynayır. [bax:8]

1980-ci ildə rejissor Nazim Məmmədovun çəkdiyi, mövzusu “Yeddi gözəl” poeməsindən götürülən “Xeyir və Sər” hekayəsinin motivləri əsasında çəkilmiş eyniadlı animasiya filminin tərbiyəvi əhəmiyyəti çox böyükdür. Filmdə susuz səhrada yol gedən Xeyirin ürəyiaçıqlığı, saflığı və bunun əksinə olaraq, Şərin göstərdiyi bədxah əməllərdən danışılır. Filmi izlədikcə onun ideya istiqaməti uşaqları özünə cəlb edir. Nağıl-hekayədən çıxan nəticə budur: insan xeyirxah olmalıdır, lakin insan başqalarına qarşı münasibətini müəyyən etməyi, xeyirxahlığı tətbiq edərkən səhvə yol verməməyi də bacarmalıdır. Həmişə, daha doğrusu, düşməni xeyirxahlıq göstərmək olmaz, əksinə düşməni, şəri qüvvələri məhv etmək lazımdır. Burada təbliğ olunan iradəli, yüksək əxlaqlı, xeyirxah qəhrəman Xeyir uşaqlarda rəğbət hissi yaradır. Uşaqlar belə nəcib, qorxmaz qəhrəmanlara bənzəməyə çalışırlar. [bax: 9]

“Nağıllar uşaq qəlbinə xeyirxahlıq toxumunu səpən ən böyük vasitədir. Onlar nağıllarda da köməksizə əl tutan insanlara, gücsüzlərə kömək edən heyvanlara, quşlara qarşı dərin məhəbbət duyur. Vətənin gözəlliyini, torpağını, suyunu sevir. Xeyirxah hisslər, emosional mədəniyyət insanlığın əsasıdır. Əgər uşaqlıqda xeyirxahlıq hissi tərbiyə olunmayıbsa, onu sonradan heç vaxt tərbiyə etmək olmaz.” [2.34]

1970-ci ildə rejissor Ağanağı Axundovun çəkdiyi, mövzusu “Yeddi gözəl” poeməsindən götürülmüş “Fitnə” cizgi filmini də nümayiş etdirmək məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsində əhəmiyyətlidir. Cizgi filminə Bəhrəm şahın kənizi gözəl Fitnə çox ağıllı və bacarıqlıdır. O, bir insanın iradəsi və zəhməti hesabına ən çətin, hətta ağılsız işlərin də öhdəsindən gələ bildiyini sübut edərək, şahı və onun əyanlarına öz üstünlüyünü göstərir. [bax:7]

Bakı Şəhər Mədəniyyət Baş İdarəsinin təşəbbüsü ilə “Mən oxudum, sən də oxu” layihəsi [<https://www.youtube.com/mənoxudumsəndəoxu> &sp=mAEB] çərçivəsində ölməz şairin əsərlərindən “Şah və xidmətçi”, “Kərpickəsən qoca və gənc”, “Simnar”, “Türküstan gözəlinin hekayəti” və s. hekayələrin bədii oxusu lentə alınmış və Youtube hostinqinə yerləşdirilmişdir. Qeyd edək ki, hekayələrin oxusu zamanı əsərə aid rəngli şəkillər və illüstrasiyalar da nümayiş etdirilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bu nağılları da dinləməsi Nizami Gəncəvi irsinə maraq oyatmağın yollarından biridir. Bu zaman tərbiyəçi müəllim oxunmuş nağıl əsasında söhbət aparmalı, nağılın əsas qəhrəmanlarının müəyyən edilməsi, onların müsbət və mənfi keyfiyyətlərinin aydınlaşdırılması üçün uşaqlara istiqamət verməlidir.

Müxtəlif mövzulardakı bədii mətnləri oxuyarkən məzmununa uyğun olaraq, dahi şairin hikmətli sözlərini, müdrik kəlamlarını misal çəkmək də yerinə düşərdi. Məsələn, vətənpərvərliyə, vətənin müdafiəsinə, igidliyə, mərdliyə həsr olunmuş oxu materialının təhlili zamanı müəllim, məzmunu dahi şairin aşağıdakı sözləri ilə qüvvətləndirə bilər və mətnin tərbiyəvi təsir gücünü artırar:

Çalış ki, kirpiyin olsun almaz tək,
Ayıq ol, ölkənin keşiyini çək! [4.119]

Belə məsəl çəkmiş aqıl bir insan:
“Qurd girməz sürüyə yatmasa çoban.” [4.119]

Yurduna düşmənin yolun açma sən! [5.199]

Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əmələndən dünya zərxara. [6.42]

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən götürülən belə misallar məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik, mərdlik, cəsarətli olmaq hissləri aşılayır. Bu da bütün zamanlarda şox vacibdir. Böyüyən nəsil gələcəkdə Vətənin qorumağa hazır olmalı, düşmənlərimizin varlığını daim yadda saxlamalı, onlara qarşı amansız olmaq ruhunda tərbiyə etməlidir. Eyni zamanda, hər bir

uşaq keçmişini bilməli, öz qəhrəmanlarını-Babək, Cavanşir, Koroğlu, Şah İsmayıl Xətayi, Mehdi Hüseynzadə və b. kimi azadlığımız uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanlarımızı, hazırkı zamanda da Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov, İlqar Mirzəyev, Cəbrayıl Dövlətzadə və başqa bir çoxları kimi Vətəni, xalqı üçün canından keçən şəhidlərimizi tanımalı, onunla qürur duymalıdır. Bununla yanaşı gözəl ixtisas sahibləri olaraq xalqımızın firavanlıq, sülh içində yaşaması üçün müvəffəqiyyət qazanmaq, ümumi inkişafımıza töhfə vermək istəyi ilə böyüməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

11. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, Bakı, "Adiloğlu", 2008, 244 s.
12. Suxomlinski V. Ürəyimi uşaqlara verirəm, Bakı, "Maarif", 1979, 107 s.
13. Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası. 2017, TPİİ, 115 s.
14. <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/maktabahazirlıq-gruplarında-isin-taskili-metodikasi-istirakci-vasaiti.pdf>
15. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə, İqbalnamə, "Lider", 2004, 272 s.
16. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə, Şərəfnamə, "Lider", 2004, 432 s.
17. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı, "Lider", 2004, 336 s.
18. Fitnə film, [1970][<https://www.youtube.com/watch?v=jLU8m573l4A>]
19. Şah və xidmətçi [film, 1976][<https://www.youtube.com/watch?v=7eSWuriZ7Gg>]
20. Xeyirvəşər [film, 1989][<https://www.youtube.com/watch?v=KE8k4Ytu4Hc>]

Açar sözlər: Nizami, Məktəbəqədər tədris müəssisələri, nağıl-hekayələr, hikmətli sözlər, tərbiyə

Keywords: Nizami, Preschools, fairy tales, words of wisdom, education

Ключевые слова: Низами, дошкольные учреждения, сказки, слова мудрости, образование.

Xülasə

Məktəbəqədər dövr böyüyən nəsə bir çox qiymətli keyfiyyətlərin aşılmasında çox mühüm mərhələdir. Kiçikyaşlı uşaqlar ən vacib mənəvi keyfiyyətlərə məktəbəqədər müəssisələrdə və ümumtəhsil məktəblərində yiyələnirlər. Uşaqlarımızın tərbiyəsi və təlimi prosesində bir sıra ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı zəngin klassik bədii irsimizə də arxalanmalıyıq.

Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin motivləri əsasında yazılmış hekayələrin oxusu, çəkilmiş cizgi filmlərinin nümayiş etdirilməsi uşaqların inkişafı və tərbiyəsində olduqca faydalıdır. Müxtəlif mətnlərin oxusu zamanı dahi şairin hikmətli sözlərindən misallar çəkmək də yerinə düşərdi. Bu oxunmuş mətnin tərbiyəvi təsir gücünü artırır və uşaqlarda müsbət keyfiyyətlər aşılayır.

Резюме

Дошкольный период - очень важный этап в воспитании многих ценных качеств у подрастающего поколения. Самые важные нравственные качества дети младшего возраста приобретают в дошкольных и средних школах. В процессе обучения и воспитания наших детей мы должны опираться не только на ряд общечеловеческих ценностей, но и на наше богатое классическое художественное наследие.

Чтение рассказов по мотивам "Хамсы" нашего великого поэта Низами Гянджеви и показ мультфильмов достаточно полезны в развитии и воспитании детей. Читая различные тексты, было бы полезно приводить примеры из мудрых слов великого поэта. Это увеличивает обучающий эффект прочитанного текста и прививает детям положительные качества.

Summary

Preschool period is a very important stage in inculcating many valuable qualities in the growing generation. acquire The most important moral qualities of young children are acquired in preschools and secondary schools. In the process of educating and training our children, we must rely not only on a number of universal values, but also on our rich classical artistic heritage.

Reading stories based on the motives of our great poet NizamiGanjavi's "Khamsa" and showing cartoons are very useful in the development and education of children. Reading the various texts, it would be useful to give examples from the wise words of the great poet. This increases the learning effect of the text and instills positive qualities in children.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Ирада Азер кызы Амирасланова
ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ
В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

Многие прогрессивные дидакты, начиная с Я.А.Коменского (3) выступали и выступают против механического усвоения учебного материала. Сознательное обучение речи на иностранном языке следует признать такое, при котором обучающийся не только понимает содержание речи в предложении, но также осознает единицы, из которых оно состоит. Процесс сознательного обучения опирается на аналитико-синтетическую деятельность мышления обучающихся. В студенческом возрасте эта деятельность, достаточно развита, поэтому на эту способность мышления обучающихся следует опираться, как составителям учебников, так и преподавателю при организации учебного процесса.

Сознательный подход к учебному материалу со стороны студентов не противоречит использованию имитативно-индуктивного приема, особенно при презентации нового учебного материала. Когда материал элементарен (особенно, когда возможен перенос из родного языка) на начальном этапе обучения, чисто практический путь предпочтительнее дедуктивно-теоретическому. При презентации такого материала полезно использовать индуктивный метод. Например: при презентации звуков, которые имеются в родном, или в других языках, имеющихся в речевом опыте студентов.

Однако чисто практический имитативно-индуктивный путь презентации материала без учета его характера (простоты и сложности), а также без учета бюджета времени (количество часов по учебному плану крайне ограничено) не всегда эффективен.

Следовательно, применение принципа сознательности должно носить весьма гибкий и дифференцированный характер, обусловленный целым рядом объективных факторов. Одним из важнейших условий осознанного усвоения языкового материала является понимание студентами сходных или отличительных черт в формах и явлениях родного и других знакомых ему языков и изучаемого им иностранного языка, в способах их образования и условиях употребления. Тут следует учитывать как межъязыковую, так и внутри языковую интерференцию. Примером межъязыковой интерференции может служить влияние порядка слов в азербайджанском предложении на порядок слов во французском. Внутриязыковая интерференция может проявиться в употреблении временных форм *imparfait* и *passé composé*. Эту двоякую форму интерференции следует учитывать составителям учебников, снабдив эту книгу обильными упражнениями, нацеленными на преодоление этих трудностей в усвоении языка.

С целью преодоления межъязыковой интерференции необходимо провести тщательный сопоставительный анализ явлений родного и изучаемого иностранного языка. Этот анализ проводится только в рамках отобранного программой языкового материала и должен предвосторять составление учебника. Результаты этого анализа должны быть учтены как при предъявлении языкового материала, так и при его активизации. Объяснение используется с одной стороны, для осознания студентами элементов учебного материала и способов оперирования ими, с другой стороны — для осмысления того, в каких целях и в каких ситуациях следует использовать тот или иной материал.

Проблема сознательности в обучении иностранным языкам имеет ряд аспектов, каждый из которых должен быть рассмотрен и обоснован. Овладеть фразами как единицами коммуникации студент должен не вслепую, а с полным пониманием как тех элементов из которых составляются фразы, так и способов их комбинирования.

Так например, нужна большая работа над словом как над элементом фразы. Работа над словом должна вестись как в контексте, так и вне его. Необходимость отработки слов вне контекста обосновывается тем, что фонетическая и графическая форма французского слова, как правило, представляет значительные трудности, а работа в контексте не обеспечивает образования четких и прочных слухомоторных образов слова. Между тем, без таких образов, прочно связанных со значениями невозможно ни сохранения слов в памяти, ни использование их в речевой деятельности (2, 4, 5).

Принцип сознательности в овладении речью проявляется и в обучении использованию грамматических правил, отбор которых необходимо подчинять целям развития речи; они должны быть оформлены как инструкции и охватывать большое количество лексического материала.

Грамматическое правило-инструкция, охватывающее ограниченное количество лексического материала, не будет достаточно закреплено в памяти, что отрицательно отразится на формировании соответствующего грамматического навыка. Использование грамматических правил не исключает использования образцов и действий по аналогии. Использование правила, образца или действия по аналогии обуславливается спецификой учебного материала. Автору учебника и преподавателю представляется возможность выбрать оптимальный вариант (5).

Принципы активности и наглядности. Только сознательно усвоенный материал может быть активно использован в речевой практике учащихся. Принцип активности органически связан как с дидактическим принципом сознательности, так и сугубо методическим принципом коммуникативности, ибо иностранный язык может быть усвоен только в процессе речевой деятельности: говорить можно научиться, только разговаривая, а читать можно научиться только читая. Поэтому принцип активности в обучении иностранному языку реализуется путем использования системы упражнений, составленной адекватно коммуникативным целям обучения. Эта система включает две подсистемы:

- 1) подготовительные упражнения;
- 2) речевые упражнения.

Активность студентов будучи самым тесным образом связана с реализацией принципа сознательности, обусловлена кроме того рядом факторов к которым следует отнести в первую очередь интерес, который связан с профессиональной заинтересованностью будущих специалистов; их влечет к чтению специальной литературы и к общению с коллегами иностранцами. Чтобы поддерживать интерес к чтению специальной литературы преподавателю следует подбирать эту литературу адекватно языковой подготовке студентов, идти при этом от легкого к трудному, от простого к сложному; в противном случае интерес угаснет, а этого следует избегать и одна из ведущих целей обучения иностранному языку будущих специалистов окажется невыполненной. Что касается стремления студентов к общению с иностранными коллегами, то к этому их нужно готовить в процессе обучения путем выполнения различных ситуативных упражнений. Выбор преподавателем приемов и форм работы играет решающую роль в поддержании интереса к обучению и, следовательно, способствует активности студентов на занятиях по языку.

Принцип активности в обучении иностранному языку призван усиливать работу мышления, сознания и памяти.

Принцип наглядности (показ) в обучении иностранному языку реализуется при всех видах учебной деятельности: при презентации учебного материала, в процессе его закрепления и активизации, при обобщении и систематизации. Применение принципа наглядности при обучении иностранным языкам приобретает свою специфику: наряду с использованием экстралингвистической наглядности (предметов, картин, тестов, учебных фильмов, диафильмов, таблиц и т.п.) большое значение имеет языковая наглядность; имеется в виду прежде всего слуховая наглядность (прослушивание живой и механической речи на изучаемом языке). Механическая речь (использование обучающих машин) имеет то преимущество, что её можно повторять бесконечное количество раз; использование механической речи очень полезно для постановки произношения и интонации. Упражнения, записанные на аудиокассету, при прослушивании могут быть наговорены студентом (в интервалах) и записаны с тем, чтобы при повторном прослушивании обучающийся мог сравнить свое произношение с образцом и наглядно (на слух) заметить свои ошибки и постараться их исправить. Применение обучающих машин позволяет максимально индивидуализировать обучение, оно позволяет каждому студенту работать своим темпом (согласно принципу посильности). При обучении иностранным языкам, как нам представляется, использование обучающих машин, особенно аудио-средств, более целесообразно для выполнения тренировочных упражнений, в то время как творческие речевые упражнения – ситуации (особенно проблемные), беседы, рассказы требуют коллективной работы группы с преподавателем. Методика рационального применения обучающих машин ждет дальнейшей углубленной разработки.

Говоря о языковой наглядности, следует отметить еще одну её разновидность; это – так называемая наглядность контекста или внутренняя наглядность. Этот вид наглядности используется для раскрытия значения незнакомых слов и способствует развитию догадки (1).

Для показа живой речи лучше всего устраивать встречи с носителями языка, при которых студент постепенно учится воспринимать речь, озвученную иностранцем, привыкая не только к живому произношению, но и к темпу естественной речи. Что касается использования картин, слайдов, и т.п., то эти виды наглядности являются зрительной опорой для развития устной речи: монологической (описание картины или кадра фильма) и диалогической (участие в различных речевых ситуациях с сокурсниками).

Следует заметить, что наглядность в процессе обучения иностранному языку может помочь достижению оптимальных результатов при условии взаимодействия с принципом сознательности. Еще Я.А.Коменский наряду с чувственным восприятием конкретных предметов и явлений придавал большое значение деятельности разума, отмечая, что при его бездействии наглядность не дает ожидаемых результатов (3). Увиденное и услышанное должно подвергнуться осмыслению. Ход изучения таков: от конкретного к абстрактному, от представления к мышлению. К.Д.Ушинский также связывал наглядное обучение с мыслительной деятельностью: восприятие в обучении бывает продуктивным лишь в том случае, если оно происходит при активном мышлении, на основе возникаемых у студентов стремлении узнать и понять непосредственно наблюдаемое. Из этого следует исходить при составлении сопоставительных таблиц:

Azərbaycan dilində	Fransız dilində
Mən tələbəyəm.	Je suis étudiant

Только использование наглядности во взаимодействии с принципом сознательности может привести к активному использованию предъявленных языковых явлений в речевой практике студентов.

Таким образом, для достижения основной цели учебной программы – формирование коммуникативной компетенции – дидактические принципы должны выступать, как было указано выше, в связи и взаимодействии.

Наглядность, с нашей точки зрения, не должна противопоставляться переводу и не исключать использование родного языка, особенно в сопоставительных таблицах при предъявлении материала. Сопоставление с родным языком может служить целям наглядности, раскрывая особенности изучаемого иностранного языка (6).

Список использованной литературы:

7. Бенедиктов Б.А. Психологические особенности применения зрительной наглядности в процессе обучения иностранным языкам // Труды Горьковского пед. института иностранных языков. Вып. XIX, 1961, с.20-40
8. Калинина С.В. Обучение лексике французского языка: дис. ...канд.филол. наук. М.: АПН РСФСР, НИИ Методов обучения. 1960, 130 с.
9. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2 –х т. Т.2. М.: Педагогика, 1982, 576 с.
10. Кувшинов В.И. Обучение школьников общественно политической лексике в процессе рецептивной речевой практики // Иностранные языки в школе, 2002, №4. с. 32-36
11. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. / Под ред. А.А. Миролубова, И.В. Рахманова, В.С. Цетлин. М.: Просвещение, 1967, 502 с.
12. Цветкова З.М. Основные вопросы методики преподавания иностранного языка в средней школе. Кн.: В помощь учителю. М.: АПН РСФСР, 1949, 32с.

Açar sözlər: fransız dili, dillərarası interferensiya, tədris, praktiki üsul, didaktik prinsip

Key words: french language, interlingual interference, teaching, practical method, didactic principle

XÜLASƏ

Dillərarası interferensiyaya qalib gəlmək üçün yerli və xarici dilin fenomenlərinin müqayisəli təhlilinin aparılması zəruridir. Material ibtidai (xüsusilə doğma dildən köçürmək mümkün olduqda) təlimin ilkin mərhələsində elementar olduqda, xalis praktiki yol deduktiv-nəzəri yoldan daha üstün tutulur. Belə materialı təqdim edərkən induktiv üsuldan istifadə etmək faydalıdır. Məsələn: şagirdlərin nitq təcrübəsində yerli dildə və ya başqa dillərdə səslənən səsləri təqdim edərkən.

SUMARY

In order to overcome interlingual interference, it is necessary to conduct a thorough comparative analysis of the phenomena of the native and studied foreign language. When the material is elementary (especially when it is possible to transfer from the native language) at the initial stage of training, a purely practical path is preferable to a deductive-theoretical one. When presenting such material, it is useful to use the inductive method. For example: when presenting sounds that are presented in the native or in other languages that are present in the speech experience of students.

Rəyçi: Ljs. E.Vəliyeva

SÜJET ANLAYIŞI VƏ ONUN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Giriş. Qədim yunan filosofu Aristotel ədəbiyyatı təqlidi sənət, yəni həyatı və insanları yamsılama sənəti adlandırmışdır. Aristotelin bu fikrini əsas götürərək deyə bilərik ki, yazıçı daha çox təxəyyülə əsaslanır. O, qələmə aldığı dövrün, mühitin ruhunu təhrif etməmək şərti ilə həyatda gördüyü hadisələri, insanları öz təxəyyülünə uyğun şəkildə dəyişə bilər. Beləliklə, yazıçı bədii surət yaratmış olar və öz əsərini ərsəyə gətirməyə başlayar. Bəs hər həyatdan götürülmüş mövzu kor-koranə ədəbiyyata gətirilə bilərmi? Təbii ki, həyat hadisələri, yazıçının müşahidə etdiyi faktlar qruplaşdırılmalı və sistemə salınmalıdır. Bu baxımdan ədəbiyyatda süjet anlayışı mühüm məsələlərdəndir.

Əsas hissə. Bədii əsərin strukturu süjet və kompozisiyadan ibarətdir. Biz heç bir epik və ya dramatik növdə yazılmış bədii əsəri, onun strukturunu, kompozisiyasını süjetsiz təsvir edə bilmərik.

Süjet-hərəkət, hadisə, feil ilə bağlıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, qədim yunan filosofu Aristotel özünün “Poetika” əsərində süjeti “hadisələrin qruplaşdırılması”, “hərəkətdə bir təqlid” deyərək tərif etmişdir. Dramatik və ya epik növdə yazılmış əsərlərə nisbətən lirik növdə süjetin əhəmiyyəti azdır. Lirikada biz hərəkəti daha çox fikirlərin, hisslərin, həyəcanların dəyişməsi şəklində özünü göstərdiyini görürük. Yəni bir növ lirik əsərlərdə süjet “dumanlı” olur. Süjetə bir ədəbiyyat termini kimi müxtəlif təriflər verilmişdir. “Bir-biri ilə bağlı olub, ardıcıl surətdə inkişaf edən (başlanğıcdan nəticəyə qədər) və bilavasitə epik, lirik, yaxud dramatik əsərin məzmununu təşkil edən həyat hadisəsi süjet adlanır. Bu hadisələr içərisində göstərilən adamların qarşılıqlı əlaqə və rəftarı insan xarakterinin müxtəlif cəhətlərini, əsərdə inkişaf edənlərin fikir, hiss və davranışlarını, xarakterin inkişafı tarixini və yüksəlişini əks etdirir” [1, s. 67]. “Əsərdə inkişaf etdirilən əsas əhvalat bədii əsərin süjetini təşkil edir. Sənətkar çalışır ki, öz ideya, məqsəd və görüşlərini doğru və kamil ifadə edə bilən süjet qursun” [3, s. 65]. Yaradılan hər bir bədii əsər bu və ya digər bir şəkildə həyatda olmuş hadisənin ədəbiyyata gəlişidir. Bu baxımdan ədəbiyyatda süjet anlayışını bir tərifə sığdırmaq düzgün olmazdı.

Aristotelin “Poetika”sında süjet əvəzinə “fabula” terminindən istifadə olunmuşdur. Fabula latın dilində “əhvalat”, “nağıl” deməkdir. Aristotelin əsərində bu termin geniş, əsəri tam əhatə edən anlayışdır. Fabula ilə süjetin fərqi böyük deyildir. Süjetin müəyyən bir hadisələrin ardıcılığı və fabulanın da əhvalat, nağıletmə kimi izah edildiyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, süjeti hadisələrin və hərəkətlərin müəyyən ardıcılığı kimi, fabulanı isə müəllifin bu hadisələri necə nəql etməsi kimi tərif edə bilərik. A.N.Ostrovski bildirdi ki, süjet hazır məzmun, yəni bütün təfsilatı ilə ssenariumdur, fabula isə hər hansı bir hadisə haqqında qısa real hekayət, yazıçının hər cür əlavə rəng və boyalarından uzaq təhkiyədir.

Süjet, əsasən, ziddiyyətlərdən, qəhrəmanlar arasında gedən mübarizələrdən ibarətdir. Süjeti ziddiyyətsiz, münaqişəsiz təsvir edə bilmərik. Hər bir kamil süjetin başlanğıcı, kulminasiya nöqtəsi və sonu olmalıdır. Aristotel yazmışdır ki, hər bir kamil süjetin “başlanğıcı, ortası və sonu olmalıdır”, süjet “istədiyin yerdə başlanmamalı, istədiyin yerdə tamam olmamalıdır”. Süjetin üç əsas əlaməti vardır: intriqa, kolliziya, situasiya.

Intriqa-bütün əsər boyu davam edən münaqişədir. “Dəli Kür” romanında Cahandar ağa ilə Allahyar qarşı-qarşıya gəlir. Əsərdə qəhrəmanların, arzularının, istəklərinin, mənfəətlərinin bir-birinə zidd olması intriqadır. Əgər əsərdə bu cür ziddiyyətlər olmasa, əsər yarana bilməz.

Kolliziya-bədii əsərdə insan qrupları arasında gedən mübarizədir. Əsərlər heç də hər zaman şəxsi münasibətləri toqquşan obrazların süjeti əsasında qurulmur. Əsərlərdə zümrələr, təbəqələr, xalqlar, partiyalar arasında da mübarizə təsvir edilir. “Koroğlu” dastanında Koroğlu ilə bəylər, paşalar arasında gedən mübarizə, onlar arasındakı ziddiyyət kolliziyadır.

Situasiya-personajlar arasında gedən mübarizənin müəyyən bir vəziyyətidir. Fransızca “situation” vəziyyət deməkdir. Situasiya həm qəhrəmanların şüurundakı, həm də xaricdəki münaqişələri əhatə edir.

Orta məktəbdə şagirdlər bəzən süjetin mərhələləri-ünsürləri haqqında məlumatları yaxşı anlaya bilmirlər. Bu mövzunu şagirdlərə tədris edərkən onun insan həyatının mərhələləri ilə əlaqəsini göstərə bilərik. İnsan dünyaya bir “ağ lövhə” kimi gəlir və gözüni açdığı ilk andan etibarən ağlamağa başlayır. Çünki o hələ başına nələrin gələcəyindən xəbərsizdir və onun dünyaya gəlişi ilə həyatının ekspozisiya mərhələsinin əsası qoyulur. Kiçik uşaq böyüməyə başlayır, danışır, yeriyir, ətrafında olan hadisələri anlamağa çalışır və məktəbə getməyə başlayır. Bu onun həyatının “düymə nöqtəsi”, zavyazka mərhələsini təşkil edir. Artıq onun bir məqsədi var: “Oxumaq və universitetə qəbul olmaq”. 17 yaşına gəlib çatmış bir yeniyetmə universitetə qəbul olur və o artıq gənclik dövrünün bir addımlığındadır. Özündə hər şeyi etmək gücünü görür. Qarşısına qoyduğu və həyatı üçün önəmli olan ən böyük sınaqdan uğurla çıxmışdır. Deməli, artıq bu onun həyatının zirvəsini, kulminasiya nöqtəsini təşkil edir. Universitet həyatı bitir və əsl həyatla üzləşmə baş verir. Gənclik həyatının ziddiyyətləri yavaş-yavaş aradan qalxmağa başlayır. Universiteti bitirib işləməyə başlayır və ailə qurur. Bu insan həyatının razvyazka mərhələsidir. İnsan həyatının qocalıq dövrünü isə süjetin final mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. (İnsan həyatının süjet xətti onun qarşısına qoyduğu məqsədlərlə bağlıdır.)

Həyatdan gətirdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi süjet xəttini təşkil edən hadisələr düz xətlə deyil, yüksələn və enən xətlə inkişaf edir. Bu baxımda süjet xətti 5 ünsürdən-mərhələdən ibarətdir. Bu ünsürlər ədəbiyyatşünaslıqda müxtəlif zamanlarda müxtəlif adlarda göstərilmişdir. M. Rəfil bu ünsürləri ekspozisiya; rəbt; hərəkət; böhran, yaxud kulminasiya; qət adlandırmışdır [4, s. 156]. Orta məktəb ədəbiyyat dərslərlərində bu ünsürlər ekspozisiya; zavyazka; kulminasiya; razvyazka; final

⁷² ADPU-nun magistrantı. sona.meherramova123@gmail.com

adlandırılmışdır. Adlanma baxımından müxtəlif fərqlər özünü göstərsə də, ancaq mahiyyət etibarı ilə hər bir adlandırma eyni mahiyyətə malikdir.



Ekspozisiya - Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu anlayış bədii müqəddimə, bədii zəmin sözləri ilə ifadə olunur. Əsərdə danışılacaq hadisənin yaranması və inkişafı üçün lazımı hazırlıq məqsədi güdən hissəyə ekspozisiya mərhələsi deyilir. 8-ci sinif ədəbiyyat dərslində C. Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsi verilmişdir. Bu hekayənin ekspozisiya mərhələsini kəndə naçalnikin gəlməsi xəbərinin verilməsi, pristavın həyatına kəndlilərin və qonaqların toplanması, pristavın arvadının ad gününü qeyd etməsi ilə bağlı qonaqlığa hazırlıq mərhələsi təşkil edir.

Zavyazka - Süjetin bu mərhələsini ifadə etmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında rəbt, düyün sözləri də işlədilir. Zavyazka ekspozisiyadan sonra hadisələrin mürəkkəbləşməsini, düyünlənməsini göstərir. “Qurbanəli bəy” hekayəsində naçalnikin qonaqlığa gəlib çıxması, qonaqların pristavın xanımına sağlq söyləmələri kimi hadisələr zavyazka mərhələsini əhatə edir.

Kulminasiya. Bu söz latınca “qulmen” sözündəndir mənası təpə, zirvə, yüksəklik deməkdir. Qurbanəli bəyin naçalnikə yaltaqlanması, qonaqları öz evinə qonaq çağırması hekayənin kulminasiya mərhələsini təşkil edir.

Razvyazka. Bədii əsərdə ziddiyyətlərin açılmasına, münaqişənin zəifləməsinə razvyazka deyilir. Nökərin uzaqdan gələn atlı dəstəsini görməsi, arvadının qaçıb Qurbanəli bəyə xəbər verməsi, naçalnik və qonaqların Qurbanəli bəyin evinə gəlməsi hekayənin razvyazka mərhələsini təşkil edir.

Final. Hadisələrin, ziddiyyətlərin, intriqanın həll edilməsinə, sona çatmasına final deyilir. Qurbanəli bəyin qaçıb tövlədə gizlənməsi, hər kəsin onu axurun içərisində görməsi hekayənin finali, sonluğudur.

Nəticə. Ədəbiyyatşünaslıq elementlərinin orta məktəbdə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu elementlər içərisində ən çox nəzərə çarpan, diqqəti cəlb edən süjetdir. Yuxarıda göstərilən nümunələrə və təriflərə əsasən belə bir qənaətə gəlirik ki, süjet bədii əsərin özü deməkdir. Biz oxuduğumuz əsərdə həyat həqiqətlərini süjet vasitəsi ilə dərk edirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

6. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 199 s.
7. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 2009, 201 s.
8. Paşayev M.C., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 1972, 279 s.
9. Rəhilil M. Ədəbiyyatşünaslığa giriş. Bakı: 1958, 274 s.
10. Umumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: 2018, 208 s.

Açar sözlər: süjet, süjetin öyrədilməsi yolları, ünsürləri, əlamətləri

Ключевые слова: сюжет, пути изучения сюжета, элементы, признаки

Key words: plot, the ways of studying plot, elements, signs

Xülasə

Bədii əsərlərin qurulmasında süjet mühüm yer tutur. Bəzən şagirdlər süjet anlayışını dərk edə bilmir və onlara bu termin olduqca çətin görünür. Ədəbiyyat bir elmdən daha çox bizim həyatımızı, arzularımızı, xəyallarımızı özündə ehtiva edir. Bu baxımdan süjet anlayışını şagirdlərə izah edərkən onun həyatla əlaqəsini də göstərmək mühüm şərtlərdəndir.

Резюме

Сюжет занимает значимое место в формировании художественного произведения. Некоторые учащиеся не могут усвоить понятие сюжета и этот термин им кажется сложным. Литература больше науки включает в себя нашу жизнь, мечты и иллюзии. С этой точки зрения, объясняя ученикам понятие сюжета, одним из основных условий является показ его связи с жизнью.

Summary

Plot takes an important place in establishment of novel. Some students can't learn the definition of the plot and this term seems difficult to them. Literature more than science includes life, dreams and illusion. From this point of view, explaining students the definition of the plot, one of the necessary conditions is to show its connection with life.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCANDA İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Giriş: Azərbaycan dünyanın bir hissəsidir, buna görə də ölkəmiz planetdə baş verən hadisələrdən kənarda qala bilməz. Bu baxımdan ölkəmizdə ingilis dilinə marağın hədsiz artması tamamilə təbii və qanunauyğun bir haldır. Son illərdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası ingilis dilini mənimsəməyin zəruri və əhəmiyyətini artırır.

İngilis dili [Hind-Avropa dillərinin](#) german dilləri ailəsinə aiddir. Morfoloji quruluşuna görə flektiv-analitik dildir. Doğma dil kimi dörd yüz on milyon insan bu dilin daşıyıcısıdır. İngilis dilində ikinci dil kimi bir milyard insan danışır. İngilis dili [BMT](#)-nin altı rəsmi və işçi dillərindən biridir. [İngilislərin](#) təbii dili, [İngiltərənin](#), faktiki [Böyük Britaniyanın](#), [ABŞ](#)-ın 31 ştatının, [İrlandiyanın](#), [Kanadanın](#) və [Maltaanın](#) iki rəsmi dilindən biri, [Avstraliyanın](#), [Yeni Zelandiyanın](#) rəsmi dilidir (7). Bütün dünya dilləri kimi ingilis dilinin də öz quruluşu, lüğət tərkibi və sairə ilə fərqlənir. İngilis dilinin bəzi ümumi qanunauyğunluqları, dil vahidlərinin sistemli təşkili və s. xasdır. İngilis dili daşıyıcısı olan xalqın minilliklərlə hesablanan mədəniyyəti, həyatı onun dilində, dilin şifahi və yazılı formalarında, müxtəlif janrların abidələrində öz əksini tapır. İngilis dili [Asiya](#) ölkələrindən [Hindistan](#), [Pakistan](#) kimi bir sıra ölkələrin rəsmi dili olmuşdur. İngilis dilini bilmək yerli xalqlarla ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır, onu rahat bir şəkllə salır. Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinə maraq XX əsrin ortalarından etibarən güclənmişdir.

1965-ci ildə «Azərbaycanca- ingiliscə lüğət» nəşr olunmuşdur. 1966-cı ildə «İngilis dilinin praktik qrammatikası» kitabı işıq üzü görmüşdür. Bir vaxtlar Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 50 illiyi adını daşımış Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda ingilis dili fakültəsi vardır. Azərbaycan və ingilis dilləri müqayisəli şəkildə öyrənilir. Bununla yanaşı, ingilis dilindən birbaşa tərcümələr edilir. XX əsrin axırlarında Şərqiyyə Xasay qızı Cəbrayılbəyova, Ədilə Nəcəfzadə qızı Salayeva, Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev, Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə və Ziyəddin İbrahim oğlu Əfəndiyev tərəfindən iki cildə «İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti» tərtib edildi. Tibb elmləri doktoru, professor Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev və tibb elmləri namizədi, dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə kitabın ixtisas redaktorları olmuşlar. Kitabın birinci cildi 1979-cu ildə [3], ikinci cildi isə 1983-cü ildə [4] «Maarif» nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.

Qeyd edilən lüğətin birinci cildinin müqəddiməsində oxuyuruq: «Azərbaycan tibb elminin müasir inkişafı dünya tibb aləmində baş verən yeniliklərdən xəbərdar olmağı tələb edir. Dünyanın bir çox ölkələri ilə mədəni-elmi əlaqələrin genişləndiyi bir zamanda alimlərimizin xarici ölkələrdə inkişaf edən elmin yeni nailiyyətləri ilə tanış olmaları çox vacibdir. Bu baxımdan ingiliscə-azərbaycanca tibb lüğətinə kəskin ehtiyac meydana çıxır. Belə ki, dünya tibb ədəbiyyatının müəyyən qədər (İngiltərə, Amerika, Kanada, Hindistan, Yaponiya, Skandinaviya ölkələri və s.) ingilis dilində nəşr olunur. Həmin ədəbiyyatla bilavasitə tanış olmaq üçün tibb işçiləri bu lüğətdən səmərəli istifadə edə bilərlər» [2, səh. 3]. İngiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca- ingiliscə tibb lüğətini tərtib edən müəlliflər ingilis dilində nəşr olunmuş tibbi ədəbiyyatı və mətbuatı izləyərək onu daim təkmilləşdirməyə və söz tərkibini zənginləşdirməyə çalışmışlar. 1993-cü ildə «İngiliscə- azərbaycanca tibb lüğəti» dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə tərəfindən xevli təkmilləşdirilərək bir cildə çap edilmişdir [4].

Müasir ingilis dilində qədim hind dilinin sözləri ilə əlaqəli bir çox söz var. Müasir ingilis dili qarışıq adlanır - ümumi mənə daşıyan bir çox söz ortaq kök olmur. Bu, orta ingilis dövrünə xas olan üçbucaqlılığın bir nəticəsidir.

İngilis dili daim inkişaf etməkdədir, ləhcələrlə böyüyür və çoxalır, hər yeni konsensiya insanlara öz ətrafında çox sayda yeni söz hazırlamağa imkan verir. Bəzi sözlər, əksinə, lazımsız kimi tarixə düşür. İngilis dili global bir dilə çevrildikdə və dünyada istifadə edildikdə, özü əvvəlkindən daha zəngin oldu. Digər dillərdən və mədəniyyətlərdən yeni sözlər götürdü. Amerika dilinin bir çox sözləri yerli Amerika ləhcələrindən gəldi (5, s. 14).

Hal-hazırda ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Bütün dünyada demək olar ki, elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas əhəmiyyətli hissəsini tədris mərhələsi təşkil etməkdədir. Belə ki, orta məktəblərdə ingilis dili birinci sinifdən tədris olunmağa başlayır. Ali məktəblərdə ingilis dili birinci kursdan tədris olunur. Məktəbəqədər uşaq baxçalarında ingilis dili tədris olunur. Bundan başqa ingilis dili təmayüllü həm məktəbəqədər, həm də orta məktəblər fəaliyyət göstərir.

Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən Ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul mərhələsində ingilis dilindən imtahan götürülməkdədir. Hətta təhsilin fəlsəfə və elmlər doktorluğu hazırlığı üzrə doktorantura və dissertantura mərhələsinə qəbul prosesində də ingilis dili aparıcı rol oynayır. İngilis dilindən keçid minimum balı olmayan heç bir iddiaçı təhsilin doktorantura və dissertantura mərhələsində təhsil almaq hüququna malik olmur.

Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən alimlik dərəcəsinin verilməsi üçün ingilis dili minimum imtahanından tələb olunan keçid balını toplaya bilməyən iddiaçı alimlik dərəcəsinə əldə edə bilməz.

Azərbaycanın Şanlı tarixində də ingilis dilinin beynəlmiləl əhəmiyyətə malik olduğunun şahidi olduq: «İngilis dilini bilmək Qarabağ kimi ciddi problemi olan və bunu beynəlxalq normalar çərçivəsində sülh yolu ilə həll etməyə çalışan bir ölkənin

⁷³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

vətəndaşları olaraq bizim üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Güclü dövlətlərlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün onların dilini, belə bir dilə hopmuş təfəkkürü, düşüncəni, meyarları, eyni zamanda zəif nöqtələri bilmək çox vacibdir. Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycan həqiqətlərini – Qarabağ problemini, Xocalı soyqırımını səsləndirmək, xarici ölkələrdə diasporların fəaliyyətini daha da gücləndirmək, siyasi dairələrə güclü təsir etməyi bacarmaq, diplomatik gedişatda rəqibi məğlub etmək, dövlət maraqlarını daha güclü və fərqli şəkildə diktə etmək ingilis dilini, eləcə də dünyanın digər məşhur dillərini mükəmməl surətdə, necə deyirlər, «nöqtəsinə-vergülünə qədər» mənimsəmiş savadlı və vətəninə sevinən şəxsiyyətlər yetişdirməkdən asılıdır» [9]. Biz də bir azərbaycanlı vətəndaş kimi 44 günlük Qarabağ müharibəsində beynəlxalq informasiyaların dünyaya çatdırılmasında ingilis dilinin əsaslı əhəmiyyətinin şahidi olduq. Ölkə prezidentimiz İlham Əliyevin ingilis dilində səlis şəkildə dünya arenasına üçün verdiyi müsahibələri də ingilis dilinin ümumbəşəri dəyərə malik olduğunun ən yüksək göstəricisidir.

Gördüyümüz kimi, müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-birini başa düşmək üçün çox vaxt ingilis dilində danışırlar. Çünki ingilis dili böyük kütlə tərəfindən qəbul edilən global dil hesab olunur. Hindistan və Pakistan ölkələri buna misal ola bilər. Hindistanda 24 müxtəlif dildə danışan bir milyondan çox əhali üçün ingilis dili ümumi dil hesab olunur» (1, s. 19). [Afrikanın](#) bəzi dövrlərində də ingilis dili rəsmi dil kimi istifadə olunub. İngilis dilinin əlifbası [VII əsrdən latın qrafikası](#) əsasında hazırlanmışdır. ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, İrlandiya, Car, Yeni Zelandiya, Sinqapur ingilis dilində danışırlar.

Bir sözlə, ingilis dilinin Azərbaycanda öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İngilis dili dünyanın aparıcı dili kimi Azərbaycanda inkişaf etmiş hər sahədə xüsusi yeri vardır. İngilis dilinin Azərbaycanda xüsusi rolu olduğunu onun yer kürəsinin bizi qabaqcıl ölkələr sırasında tanıması baxımından öyrənilməsi əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

10. Qurbanov A.M, Ümumi dilçilik 2 cildə I c, Bakı: Maarif, 1989, s. 568, səh. 20
11. Dəmirçizadə Ə. M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı: Maarif, 1965, 38 s.
12. İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti [Mətn] / Tərtib edən: dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə; buraxılışa məsul: Hüseməddin Qaramanlı. Bakı, «Ergin» nəşriyyatı, 1993, 663 səh.
13. İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti [Mətn] / Tərtib edənlər: Şərqiyyə Xasay qızı Cəbrayılzadə, Ədilə Nəcəfqulu qızı Salayeva, Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev, Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə, Ziyəddin İbrahim oğlu Əfəndiyev; ixtisas redaktorları: professor Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev və dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə. İki cildə, II cild, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1983, 180 səh.
14. Xudazarov Telman Mirzəyev. İngilis dili. Özünü öyrət. Sifirdən mükəmməl səviyyəyə qədər (sədləşdirilmiş dərs vəsaiti) [Mətn] / Redaktorlar: Arzu T. Xudazarlı (baş redaktor) və Y. M. Sadıqova; rəyçi: filologiya elmləri namizədi Y. A. Mustafayeva. Bakı, «Müəllim» nəşriyyatı, 2012, 395 səh.
15. Мирополов А.А. Культуроведение в системе современного языкового образования // ИЯШ, 2001, №3, стр. 14
16. Baugh A.C. History of the England NY.1958, s.463 26. Chen G.M., Starosta W.J. Foundation of Intercultural Communication – Needham Heights MA: Allyn and Bacon, 1998.
17. Malinovski B. The problem of meaning in primitive languages. London, 1923, p.306 40. Marckward A.H. American English. N.Y., 1958, pg.4
18. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ingilis_dilinin_oyrenilmesi_nin_zeruriliyi_haqqinda.pdf 52.

Açar sözlər: Azərbaycan, dünya dilləri, ədəbi dil, ingilis dili,termin.

Ключевые слова: Азербайджан, the world languages, литературный язык, английский язык, термин.

Key words: Azerbaijan, мировые языки, literary language, English language, terminology.

AZƏRBAYCANDA İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Müasir dövrdə ingilis dili dünyada ictimai, mədəni inkişafı ilə bağlı olaraq tərəqqi edir. Azərbaycanda da ingilis dili ictimai, mədəni inkişafın dünya areanasına çıxmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalə ingilis dilinin Azərbaycan əhəmiyyətinə həsr olunmuşdur. Xüsusilə, Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas əhəmiyyətinin təhsilə yönləndirilməsindən bəhs olunur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В наше время английский язык развивается в связи с социальным и культурным развитием мира. В Азербайджане английский язык также имеет большое значение в становлении социального и культурного развития на мировой арене.

Статья посвящена важности английского языка в Азербайджане. В частности, основная важность изучения английского языка в Азербайджане сосредоточена на образовании. Различная научная литература была использована в написании.

THE IMPORTANCE OF LEARNING ENGLISH IN AZERBAIJAN

SUMMARY

In modern times, the English language is developing in connection with social and cultural development in the world. English language in Azerbaijan is also of great importance in the formation of socio-cultural development in the world arena.

The article is dedicated to the importance of English in Azerbaijan. In particular, the main importance of learning English in Azerbaijan is focused on education. The different scientific literature was used in the writing of the article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Nadirova Şirinbəyim Mürşüd qızı⁷⁴
YENİYETMƏLƏRİN BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASINDA
ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN ROLU

“Ulu babaların müdriklik dəfinəsi”nin birər hikmət inciləri və fikir cövhərləri olan atalar sözləri, el məsəlləridir ki, obrazlı təfəkkürün qida mənbəyi kimi zəhinlərə təpər verir. Əcdadların ruhunu yaşadan bu sözlərdən düşüncələrə ətir saçılır, güc-qüvvət gəlir, aqlın-düşüncənin qapıları onların üzünə qapanan zaman isə yazılanlardan doğma ana dilinin nəfəsini almaq, ətrini duymaq olmur. Bu üzdəndir, milli düşüncə həmişə təpər qazanmaqdan ötrü birər əcdad yadigarı olan atalar sözlərinə üz tutur, öz qidasını bir də onlardan alır. Atalardan qalma bu öyüdlərin bəzən bircəciyinə ifadə olunan mətləblərlə bir elin, neçə-neçə nəsillərin zəkası işığında təşəkkül tapan əxlaqına, dininə və fəlsəfəsinə, milli bədii idrak və təxəyyülünün sonsuz genişliyinə, bir sözlə, milləti millət eləyən bütün mənəvi dəyərlərə bələd olmaq olar. Onun belə bir təsir gücündən bütün dövrlərin böyük söz ustaları, mütəfəkkirlər verli-verində və sənətkarlıqda faydalanmışlar.

Azərbaycan şifahi ənənəsində xalq ruhunun sərrast, axıcı, dərin və təsirli ifadəsi olan atalar sözləri milli təfəkkürdə cıllanmış tarixi təcrübəni, mühüm həyat həqiqətlərini bədii idrak və təxəyyülün süzgəcindən keçirərək əsrlər boyu yaşadır. Möhkəm milli xüsusiyyətlərə, dərin koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox vaxt eynilə tərcümə oluna bilməyən atalar sözləri öz canlılığını daim qoruyub saxlayan söz incilərindən ibarət hikmət xəzinəsidir.

Bu gün tarixçilər, pedaqoqlar, bütövlükdə maarif işçiləri qarşısında mühüm bir vəzifə qoyulmuşdur: Azərbaycanı sevərək, onun keşiyində duraraq, ona xidmət edərək, intellektual mənəviyyətli vətəndaş tərbiyə etmək. Buna görə ilk növbədə uzun illər söylə milli zəmindən uzaqlaşdırılmış, xalq pedaqogikasının məzmunundan ayrı salınmış tərbiyə sistemimizi formalaşdırıb, meydana çıxarmaq lazımdır. Həm də bu zaman tərbiyənin kökünü vahid Azərbaycan xalq tərbiyəsinin məzmununda, bu günədək bizə məlum olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində zəngin və dünya şöhrətli klassik irsimizdə axtarmalıyıq. Gənc nəslin, o cümlədən yeniyetmələrin tərbiyəsinin qarşısında duran başlıca məqsədlərə və hərtərəfli biliyə, mütərəqqi dünyagörüşə, milli və ümumbəşəri əxlaq, mənəviyyətə və mədəni dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyət formalaşdırmaq və cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olduğundan hazırda məktəblərdə yeniyetmələrin tərbiyəsini müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq vacibdir.

Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini özündə yaşadan, xalqın taleyi, maddi-mənəvi güzəranı barədə dəyərli məlumatları qoruyub bugünüməzə qədər çatdıran folklor nümunələri xalq müdrikliyi ilə xalq bədii təfəkkürünün məhsuludur. Bu nümunələrin içərisində ən dəyərlisi və yeniyetmələrin hərtərəfli tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayan atalar sözü və məsəllərdir. Onlar min illərin süzgəcindən keçərək dövrümüze qədər gəlib çatmış, çox zəngin bir sərvətə çevrilmiş və kütləvi şəkildə almışlar. Ümumiləşmiş fikri, nəticəni, hökmü obrazlı şəkildə ifadə edən atalar sözü və məsəllər böyük mənəvi tutumuna, zəngin mənəvi çalarlarına və əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Xalq həyatının bütün dövrlərinə və bütün sahələrinə aid məlumatı özündə yaşadan atalar sözü və məsəllər çox yığcam olsalar da, onlarda böyük ideya və yüksək mənəvi dəyərlər ifadə olunur. Onlar həmdərin məzmunlu, həmdə təsirli dirlər.

Atalar sözü və məsəllərdən yeniyetmələrin əxlaq, əmək, aqlı, estetik və s. tərbiyəsi işində geniş istifadə olunur. Belə ki, atalar sözü və məsəllər təsərrüfatın, həyatın, məişətin bütün sahələrini əhatə edir, insanlara mənsub olduqları ailəni, xalqı, dövləti sevməyi, mənəvi cəhətdən zəngin olmağı öyrədir.

Əxlaqi və mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri vətənpərvərlikdir. İndiki dövrdə yeniyetmələrin vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsi olduqca mühüm vəzifədir. Vətənpərvərlik təkcə Vətəni sevməklə bitmir. Vətən müqəddəsdir. O, seçilmir, fəqət ona sevgini fərqli şəkildə anlamaq və ifadə etmək mümkündür. Milli əxlaq bizim vətənpərvərliyimizi bərqərar edir. Əsl vətənpərvərlik Vətəni yadellilərdən qorumaq, bu yolda savaşımaq və mübarizə aparmaqdır. Atalar sözü və məsəllər uşaqlarda xalqa, torpağa, elinə-obasına məhəbbət hissləri aşılayır, vətənin qədrini bilməyi, düşməne baş əyməməyi öyrədir. Əcdadlarımızdan miras qalan bu vətənpərvər hisslər sayəsində bu gün Azərbaycan xalqı mərd oğullarının hünəri nəticəsində öz əzili torpaqlarına qovuşdu. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edildi.

Vətən viranə də olsa, cənnətdir, Vətənə gəldim, imana gəldim, Qürbət cənnət olsada, yenə vətən yaxşıdır, Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşıdır, Vətən həsrəti çəkdim, gözlerimə qan gəldi, Qürbətdə xan olunca, Vətənimdə dilən, göz.

Milli ləyaqət, kollektivçilik, humanizm və digər əxlaqi kateqoriyalar şəxsiyyətin mənəvi təfəkkürünün aksiomları kimi fəaliyyət göstərir. Müasir dövrdə əxlaqi sərvətlər insanların davranışının qəbul edilib-edilməməsi ilə deyil, onların nə dərəcədə davranışda özünə möhkəm yer tutması, nə qədər real, həqiqi olması və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə davamlılığı ilə ölçülür. Cəmiyyətin müasir mərhələsində elmi-texniki inqilab ictimai həyatın bütün sahələrinə - ailə həyatına, istehsal əlaqələrinə, milli münasibətlərinə, nəsillər arasındakı varisliyə, əxlaqa, insan mənəviyyətinə ciddi təsir edir.

Kollektivçilik tərbiyənin başlıca prinsiplərindən biri kimi fəaliyyət göstərir, həyatımızın bütün sahələrinə kömək edir. Mənəvi münasibətlər—yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım, məsuliyyət, borc, prinsipiallıq, etimad, səmimiyyət, hörmət və s. kollektivdə formalaşır. Atalar sözü və məsəllərdə yeniyetmələrimizə qarşılıqlı yardım, bir-birinə dəstək olmaq, çətin anlarda köməyini əsirgəməmək, yol göstərmək, dostluq, yoldaşlıq, birlik, həmrəylik kimi əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır.

El gücü-sel gücü, El keçən körpüdən sən də keç, El atan daşa güc düşməz, Elinən gələn qara gün toy-bayramdı, El atan daşı qalxızmaq olmaz, El tikəni aləm yıxa bilməz, El dediği mübarək olar.

⁷⁴ BDU-nun doktorantı

Ata-babalarımız insanlara, köməyə ehtiyacı olanlara əl tutmağı, yardım etməyi, yetimlərin, kimsəsizlərin qayğısına qalmağı, onların haqqını qorumağı, müdafiə etməyi öyrətmişlər:

Yetimə öyüd verən çox olar, çörək verən az, Yetim malı oddan yaman yandırar, Əl tutanın əlindən tutarlar.

Atalar sözü və məsəllər mənsub olduğu xalqa, elinə-obasına vurğunluq tərbiyə edir, dilini, doğma elinin təbiətini, vətəninin hər qarışını, torpağını-daşını sevməyi tərbiyə edir, uşaqlarda qəhrəmanlıq, xalqa sədaqət kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu ibrətamiz sözlər öz milli mənsubiyyəti ilə, tarixi, mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə qürur duyumağı, düşməyə qarşı amansız olmağı, qəhrəmanlığı, mübarizliyi tərbiyə edir:

İgid odur, hər əzaba qatlana, Sədaqət qəhrəmanın zinatidir, Ağalığ verimlədir, igidlik- vurumla, İgid yüz yaşar, fürsət bir düşər.

Hikmətli sözlərdə atalarımız böyük üzüne ağ olmamağı, onların sözündən çıxmamağı tövsiyyə etmiş, bunun günah olduğunu söyləmiş, hər zaman onların könlünü sevindirə biləcək, onları razı sala biləcək işlər görməyə çağırmışlar. Ata-babalarımız ataya, anaya, qardaşa, bacıya, övlada, qohuma-qonşuya hörmət etməyi, rəğbət bəsləməyi tövsiyyə etmişlər.

Böyük danışanı kiçik götürər, Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz, Böyük sözünə baxmayan, böyürə-böyürə qalar, Böyüyün üzünə ağ olanı torpaq götürmür, Böyüyün tanımayan qibləsin də tanımaz, Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq cöldə.

Məktəblərdə aşağı siniflərdə is-əmək, böyüklərə, sığışlara hörmət, səliqə-təmizlik, doğrucu olmaq və s. öyrədilsə, yuxarı siniflərdə və adi məktəblərdə bu is daha da mürəkkəbləşir. Burada atalar sözlərinin mənsəvi, bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında verilən məlumat canlı misallarla əvaniləşdirilməli və gənclərin özləri fəal işə cəlb olunmalıdır. Yəni əmək, bəzi din formasına qarşı mübarizə, istismarcı sinfə qarşı etiraz, qadınlara müsbət və ya mənfi münasibət və başqa mövzularda çox maraqlı dərslər təşkil etmək olar.

Nəzər salsaq bəzi atalar sözü və məsəllərdə xalqın din nümayəndələrinə münasibəti necə də aydınlaşır. Xalqı çapıb talayan, şəriət pərdəsi altında iyrənc işlər görən firılacaq mollalar, sevidlər kəsgin tənqid atəsinə tutulur.

Mollanın qarnı beşdir, həmişə biri boşdur, Aşığınkı havnan, mollarınkı vaynan, Molla cərəvi, ilan ayağı görünməz, Mola xana qoşuldu, xalqın evi yıxıldı, Aşı molların, başı molların, altından da beşi molların, Mola halvanı gördü, Qurani unutdu.

Yeniyyətləri lap erkən yaşdan əməyə alışdırmaq, onlara asan qazanılan malın bərəkətinin olmadığını, bunun günah olduğunu izah etmək lazımdır. Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsinin əhəmiyyətsiz yer tutması acınacaqlı bir haldır. Valideynlər uşaqlarını əməkdən ayrı tutmaqla onlara yaxşılıq etdiklərini düşünürlər. Halbuki, valideynlər öz əməksevərliyi ilə uşaqlarına və ətrafdakı gənc nəslə örnək olmalıdırlar. Valideynlər övladlarını əməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməli, gələcək həyata hazırlamalı, həyatın çətinliklərinə, sınaqlarına alışdırılmalıdırlar. İlk gündən uşaqları düzgün tərbiyə etməklə onlarda təmiz etiqad, təmiz əxlaq, yüksək mədəniyyət, yalan söyləməkdən uzaq olmaq, yaxşı dostlar qazanmaq, səbirli, təmkinli, təvazökar, yumşaq təbiətli olmaq və bu kimi müsbət keyfiyyətləri yaratmaq lazımdır. O valideyn xoşbəxttir ki, övladını vətəninə, xalqına, dövlətinə xeyirli vətəndaş kimi böyüdü və tərbiyə edib.

İş insanın cövhəridir, İşləməyən dişləməz, Əməksiz yemək olmaz, Dünyanın ən bəxtiyar insanı kimsəyə möhtac olmayandır, Könlü balıq istəyən ayağını suya salar, Zəhmət çəkməyən əkinçinin qədrini bilməz və s. kimi atalar sözlərində bildirilir ki, valideynlər yalnız əmək sayəsində övladlarında yüksək nəcib insanı keyfiyyətlər formalaşdırma bilərlər. Valideynlər gələcəyin zəhmətkeş insanlarını yetişdirməklə, övladlarında şəxsi əməyə məhəbbət hissi oyadılar.

Atalar sözü və məsəllər uşaqlarda seçdiyi peşənin, sənətin əsil sahibi, kamil ustası olmaq hissi aşılayır, onları tüfeyli, müftəxor olmamağa çağırır.

İş bacaranın, aş yeyəndir, İş bilən müşküldə qalmaz, İşinə yaxşı baxarsan, iş də sənə yaxşı baxar, Sənət insanın xəzinəsidir, İşlək dəmir pas tutmaz. Atalar sözü və məsəllərdə ağıla, elmə, biliyə yüksək qiymət verilir, insanın elmlə ağıla dolması döndə-döndə qeyd olunur. Biliyə can atmağın həyatda və fəaliyyətdə səmərəsi aşağıdakı nümunələrdə əks olunur: Elm ağlın çırağıdır, Ağıllı kamal axtarar, cahil-mal, Ağıllının zənni, cahilin həqiqətindən yaxşıdır, Ağıllı işinə baxar, cahil dişinə, Bir ağıllı baş, min baş saxlar. Ata-babalarımız ağıllı olmağın əsas əlamətlərindən birinin də səbir olduğunu söyləmişlər. Atalar sözü və məsəllərdə səbirli və təmkinli olmaq, ətrafdakılara nəzakətlə, onların hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq kimi məsələlərə də tez-tez rast gəlinir.

Səbr ilə halva bişər ey qora səndən, Bəsləsən atlas olar tut yarpağından, Səbr cənnət açardır.

Böyüklər söyləmişlər ki, səbirli insan heç vaxt peşman olmaz. İnsan düşüncəli və ağıllı olmalı, bütün məqamlarda səbir göstərməyi bacarmalıdır. Səbir insanı öz arzusuna çatdırır. Ən çətin işlər səbrin gücü ilə yerinə yetir, bağlı qapılar bu yolla açılır. Səbirə yiyələnməyin çox böyük əhəmiyyəti atalar sözü və məsəllərdə qeyd olunur.

Tələsənin kəndəsi küt gedər, Tələsən yolda qalar, Səbir təkamülün babasıdır, Səbirin axırı xeyir olar, Səbir acıdır, meyvəsi şirindir, Səbir edən muradına yetişər, Səbir eləyənin ağzı bal dadar.

Atalar sözlərinin çoxusu həyatı təcrübəyə əsaslanan əxlaqi-tərbiyəvi nümunələrdir. Bunlar əsrlər boyu pis, yaxud yaxşı işlər görülərkən çıxarılan nəticələndir. Atalar sözlərində nadanlıq, paxıllıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənir, elmə, sənətə, anaya məhəbbət, dostluq hummanizmə ağıllılıq kimi gözəl keyfiyyətlər isə təbliğ edilir.

Yeniyyətlərin əqli və əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı atalarımızın dövrümüzə qədər gəlib çatan müdrik fikirləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. İnsanpərvərlik, düzlük, doğruculuq, sadəlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər haqqında da çoxlu sayda atalar sözü və məsəllər vardır:

Doğruya zaval yoxdur, Yalançının evi yandı, heç kim inanmadı, Yalançının ipynən quyuya düşən quyuda qalar, Yalanla dünyanı gəzmək olar, amma qayıtmaq olmaz.

Atalar sözü və məsəllərdə sadəlik, təvazökarlıq, səmimiyyət insanın bəzəyi kimi verilir, dostluqda sədaqətli və düz olmaq, yaxşılıq və xeyirxahlıq qiymətləndirilir, tənbellik, paxıllıq, riyakarlıq kimi xüsusiyyətlər pislənir:

Dünyada ən yaxşı şey yaxşılıqdır, Düz yolun yolçusu azmaz, Paxılın gözü doymaz, Yalan cücərər, amma bitməz. Atalar sözlərində dostluq, qardaşlıq, mehribanlıq kimi gözəl keyfiyyətlər təbliğ olunur.

Bir görən yoldaş, iki görən qardaş, Dost yaman gündə tanınar, Köhnə dost düşmən olmaz, Dost yolunda boran olar, qar olar, Dost min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur, Dostu çox olanın gücü çox olar, Yaxşı dost qardaşdan əzəldir, Dostluğa dağlar da, dənizlər də mane ola bilməz, Dost zülümkar olmaz, ziyankarlardan dost olmaz.

Əcdadlarımız zamana dəyər vermiş, onu hər şeydən üstün tutmağı, vaxtın qiymətini bilməyi tövsiyyə etmişlər. Çünki insan ya elmlə, ya da fiziki əməklə məşğul olmalı, öz vaxtını boş keçirməməli, həm öz həyatının, həm də ətrafındakıların həyatını bəzəmək, rəngarəng və dəyərli etmək üçün çalışmalıdır.

Vaxt qızıldır, Vaxtını itirən bəxtini itirər, Vaxt qənimətdir, Vaxt insana hər şeyi öyrədən, Vaxt atlı, biz piyada.

Atalar sözü və məsəllər bir-birinə çox yaxındır. Onları bir-birindən ayırmaq çətin olur. Fərq ondan ibarətdir ki, atalar sözü fikri tam ifadə edir, onlarda ümumiləşdirmə və fikir dərinliyi mühüm yer tutur. Məsəllər isə bu və ya digər konkret hadisəyə aid olub, natamam fikir ifadə edir, hadisəyə işarə edilir. Məsəllər tamamlanmamış, söz gəlişi deyilən qısa danışiq və müqayisələrdir:

Çayaçat, sonra çıрман, Hər güldən güləb olmaz, Əvvəl yoldaş, sonray ol, Toydan sonra nağara.

Atalar sözü və məsəllərdə xalqı çapıb talayan bəylərin özbaşınalığı, zülmü, fitnə-fəsadı da öz əksini tapıb, onlara münasibət ifadə olunub. Azadlığa meyl, zülmə, istibdada etiraz xalqın yaratdığı atalar sözü və məsəllərdə də müəyyən iz buraxmışdır.

Bəyin əli cibindən çıxınca, kasıbın canı çıxar, Bəy ilə bostan əkənin tağı belində bitər, Nakəsle comərdin xərci birdir, Ağa dedi vur, sən yıx, sürü, Ağaya ağ olan boynuna kəfən salar, Ərəbin gözü öz qanını içməyə doymaz, Nadirə anası südün haram edib.

Atalar sözü və məsəllər yeniyetmələrdə hər bir hərəkətlərinin, addımlarının, sözlərinin gələcəkdə nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan düşünə bilmək bacarığı formalaşdırır, onların mənəvi cəhətdən zəngin bir şəxsiyyət kimi yetişməsində əvəzsiz rol oynayır. Eyni zamanda bilavasitə məktəb həyatı, gənc nəslin tərbiyəvi təlimi ilə əlaqədar olan atalar sözlərinin üzərində aparılan planı iş gənclərin daha ədəbli, daha nəzakətli, ataya-anaya və ümumiyyətlə böyüklərə qarşı daha mehriban olmalarına, pis adamlardan uzaq qaçmalarına, yalan danışmalarına, daha səylə oxumalarına səbəb olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev P., Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: "Elm və təhsil", 2013
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Çapaşoğlu, 2004
3. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 2010
4. Hüseynzadə Ə., Qasımlı H. Atalar sözü, Bakı, Yazıçı, 1985
5. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Atalar sözü, Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004
6. Vəliyev V., Azərbaycan folkloru, Bakı, Maarif, 1985
7. Əfəndiyev P., Xalq sözləri, Bakı, Maarif, 1985
8. Həsənov A., Ağayev Ə., Pedaqogika, Bakı, Nasir, 20

Açar sözlər: yeniyetmə, milli-mənəvi dəyərlər, tərbiyə, xalq, atalar sözləri və məsələlər

Key words: teenager, national-moral values, upbringing, people, proverbs and issues

Ключевые слова: подросток, национальные и моральные ценности, воспитание, народные, пословицы и проблемы

РЕЗЮМЕ

Пословицы, которые являются глубокими влиятельным выражением духа народа в азербайджанской устной традиции, живут веками, фильтруя исторический опыт и важные жизненные реалии через фильтр художественного познания и воображения. Пословицы, которые невозможно перевести на другие языки из-за их ярко выраженных национальных особенностей и глубокого колорита, являются сокровищницей мудрости, состоящей из жемчужин слов, которые всегда сохраняют свою жизненную силу.

Пословицы и притчи широко используются в нравственном, трудовом, умственном и эстетическом воспитании подростков. Таким образом, пословицы и притчи охватывают все сферы хозяйства, быта, учат людей любить свою семью, людей, государство и как быть духовно богатыми.

Пословицы и притчи формируют у подростков способность предвидеть последствия своих действий, шагов и слов в будущем и играют неоценимую роль в их развитии как духовно богатых людей.

Elmi rəhbər: professor Muxtarova Nübar Muxtar

Rəyçi: dosent Mollayeva Elza Paşa qızı

Yamən Əziz qızı Vəliyeva⁷⁵

QADIN MƏHKUMLARIN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ ONUN TƏDQİQINƏ ƏSAS YANAŞMA

⁷⁵ BDU-nun dosenti

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin tədqiq olunması, onun dəyərlər sisteminin və şəxsiyyətini səciyyələndirən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi müasir penitensiar psixologiyada öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdəndir.

Qadınların cinayi davranışları bütün cəmiyyətə mənfi təsir göstərir, ona görə ki, bu cinayət onun əsas özəyi olan ailədə və mənəvi-psixoloji atmosferdə özünü biruzə verir. Hal-hazırda qadınların kriminal davranışının strukturunda törədilmiş ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayının artması, cinayətkarların yaşının azalması kimi neqativ tendensiyalarla müşahidə olunur. Məhz qadın cinayətkarlığının, onun mahiyyətinin, məhkum edilmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu növ cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün adekvat tədbirlər görmək imkanı yaradacaqdır.

Cinayətkarlıq - tarix boyu dəyişilən, cinayət-hüquqi mahiyyətli, müəyyən dövr ərzində müvafiq dövlətlərdə törədilən cinayətlərin məcmusundan ibarət olan, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə edilən neqativ sosial hadisədir [4].

Cinayətkarlıq eyni zamanda özünün qanunauyğunluqları, kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə seçilən, cəmiyyətə və insanlara neqativ təsiri ilə nəticələnən və onun üzərində spesifik dövlət və ictimai nəzarət tədbirləri tələb edən, cəmiyyətində mövcud olan mənfi hüquqi hadisə kimi başa düşülür.

Əslində cinayət həm cəmiyyət hadisəsi, həm də onun konkret üzvlərinə zərər yetirən neqativ bir haldır.

Qadın cinayətkarlığının öyrənilməsi bir müstəqil problem kimi yalnız son illərdə formalaşmağa başlamışdır. Görünür ki, bu kriminoloji məlumatın çoxalması və əsasən də tədqiqat dairəsinin dərinləşdirmək və genişləndirmək istəyi ilə bağlıdır.

XX əsrin əvvəllərində və inqilabdan sonrakı ilk illərdə qadın cinayətkarlığı xüsusi diqqət cəlb etmirdi, qadınlar az cinayət törədirdilər və onların ictimai sosial fəaliyyəti aşağı idi. Ancaq qadın cinayətkarlığı tam diqqətdən kənarda qalmırdı. Buna sübut ilk növbədə M.N.Gemetin işləridir. Gemet öz tədqiqatlarında təkcə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qadın cinayətkarlığı barədə olan statistik məlumatları deyil, eləcə də onun səbəblərini izah etməyə çalışırdı. M.N.Gemet törədilən cinayətlərin statistikasını cinsə görə təhlil edərək eyni zamanda qadınları kişilərlə müqayisədə daha cinayətkar hesab edən Lombrozonun antropoloji məktəbinin ünvanına bir sıra düzgün olan tənqidi qeydlər vermişdir. Qadının fiziki və üzvi inkişafının kişilərə nisbətən daha aşağı pillədə durmasını əsas götürən Lombrozo cinayətkarlığı daha çox qadınlardan gözlənməli olduğunu söyləyirdi [15].

Qadın cinayətkarlığı haqqında statistik məlumatların ətraflı təhlili aparılan işlər arasında, M.N.Zaymentonun "Nigah, ailə və cinayətkarlıq" adlı kitabında xüsusi olaraq qeyd olunur. Burada cinayət törətmiş kişilər və qadınlar haqqında müxtəlif sosial-demoqrafik məlumatlar tapmaq olar və hər ikisi barədə göstərilən məlumatlar həmişə müqayisə edilir. Amma ümumiyyətlə, bu qadın cinayətkarlığının öyrənilməsinin o zaman üstün olan səviyyəsi idi. Qadın cinayətkarlığının öyrənilməsi məsələsinə V.A.Serebryakov da önəmli diqqət yetirmişdir. Onun fikrinə görə "cinayətkarlığın cinsə görə fərqləndirilməsinin əsaslarını mürəkkəb bir kompleks şəkildə birləşən, qadınların evdə, istehsalatda və s. sahələrdə məşğulluğunda təzahür olunan müəyyən spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, kişi və qadın davranışını müəyyən edən sosial faktorlar arasında axtarmaq lazımdır". Qadın cinayətkarlığının psixoloji aspektdən təhlilində V.A.Vnukovun, B.S.Menkovski, A.K.Zverbuli və E.V.Seredanın tədqiqatları daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, Y.A.Vnukovun qeyd edirdi ki, "qadın cinayətkarlığı kişi cinayətkarlığından miqyasına görə, cinayətlərin xarakterinə və onların nəticələrinə, törədildiyi sahəyə, qadınların cinayətin törədilməsində rolu ilə, cinayətin qurbanının seçimi, ailə, məişət və bununla bağlı olan şəraitin onlar tərəfindən törədilən hüquq pozuntularına təsiri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər tarixən qadının ictimai əlaqələr sistemində tutduğu yer, onun sosial rolları və funksiyaları, bioloji və psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır" [8].

Qadın cinayətkarlığı dinamikası dalğalı xarakter daşıyır. Qadın cinayətkarlığı həddi-buluğa çatmamış şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlə sıx əlaqəlidir və ən dəhşətli odur ki, yeniyetmələrin hərəkətləri adətən tamamilə düşünülməmiş və onların fikrincə "obyektiv" həyat zərurəti təsirindən törədilmiş olur.

Hüquqi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, cinayət törədərkən sərxoş olan qadınların sayı kişilərdən dəfələrlə azdır. Hətta V.N.Kudryavtsev öz tədqiqatlarında qadınların kişilərdən daha impulsiv və daha emosional olduğunu qeyd edirdi. Ailə münasibətləri ilə bağlı törədilən cinayətlər qadınlarda uzun və dərin davam edən travmaların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Qadınlar onlar üçün təhlükəli həyat şəraitinin olmasını özləri və yaxınları üçün təhdid kimi qiymətləndirə bilərlər [11].

Hüquqazidd hərəkətlər müdafiə xarakteri daşıyır, məqsədi isə burada özünü və ailəsini xoşagəlməz vəziyyətlərdən müdafiə etməkdir.

Məlumdur ki, qadın psixologiyasında özünə diqqəti cəlb etmək arzusu kimi keyfiyyət xarakteristikaları formalaşır. Qadın üçün onun digər şəxslər tərəfindən qiymətləndirilməsi və onun qarşı tərəfdə necə təəssürat yaratması həddindən artıq vacibdir. Əksər qadınlar üçün onların davranışlarında nümayişkaranəlik kimi keyfiyyət xüsusiyyətləri xarakterikdir. Nümayişkaranəlik cinayətkar qadınlara da məxsusdur, ancaq onlarda bu əsasən özünü təsdiqləmə funksiyasını yerinə yetirir [10].

Özünü təsdiqləmə ehtiyacı insan davranışının ən əsas stimullarından biridir. Cinayətkar qadınlarda bu ehtiyac onların beyinlərinə həkk olunaraq, onların bütün həyat tərzinə və davranışlarına təsir göstərir. Cinayətkar qadınlar üçün özünü təsdiqləmə - həyatda var olmaları, həyatdakı yerlərinin mövcudluğu kimi özünü ehtiva edir.

V.P.Revin və E.V.Kunz qeyd etmişlər ki, qadınların ehtiyacları və maraqları əsasən onların ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə yerinə yetirdikləri sosial rolları ilə bağlıdır. Mənfi xarici amillər onlara ailəli olub-olmamasından asılı olaraq müxtəlif formada təsir edir. Mənfi xarici amillər əsasən ailəsi olmayan qadın kateqoriyasına daha güclü təsir edir və bu da şəxsi həyatda narazılıqlarla nəticələnir. Bu narazılıqlar qıcıqlanma, aqressiya və s. kimi bir çox yersiz cavab reaksiyalarına səbəb olur [10].

G.G.Şilantsov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kişi cinayətkarlar ilə müqayisədə qadın cinayətkarlarının əksəriyyəti üçün assosial ustanovkalar daha az xarakterikdir. Buna səbəb olaraq onların sabit cinayətkar əqidələrinin və dərin qüsurların olmaması sosial-psixoloji uyğunlaşmaların zədələnməsinə baxmayaraq əsas götürülür.

Sərxoş vəziyyətdə cinayət törədən qadınların sayı kişilərdən dəfələrlə azdır. Cinayətkar qadınlar cinayəti törədən zaman, onun ağırlığından, hüquqi vəziyyətindən və gələcək nəticələrindən asılı olmayaraq cinayəti nə səbəbə görə törətdiklərini və onları gözləyəcək cəzanı da öz-özlüyündə müəyyənləşdirirlər.

Cinayət törətmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənərkən, qadın cinayətkarlığını tədqiq edən araşdırmaçılar zorakı cinayətlərin motivasiyasının tamahkar cinayətlərin motivasiyasından fərqli olduğunu müəyyən etmişlər.

Adətən tamahkar məqsədlə cinayət törədən qadınlarda ola biləcək ehtimalı proqnozlaşdırma, yəni bu və ya digər situasiyanın inkişafı ehtimalını öncədən düzgün müəyyənləşdirilməsi pozulur. Bundan əlavə, məhkum qadınların bu kateqoriyasına ümumi qəbul edilmiş normalara etinasızlıq, şişirdilmiş özünəqiymət, yüksəlmiş emosionallıq, özünəbədiqə can atma xasdır. Ancaq tamahkar məqsədlə cinayət törədən qadınlarda cinayət törətdikləri üçün vicdan əzabı çəkmək, özünü təqsirli bilmək, günah hissi və s.kimi xüsusiyyətlər də xarakterikdir.

L.A.Melikişvili tərəfindən aparılan tədqiqatda göstərilir ki, qadın cinayətkarların şəxsi xüsusiyyətləri müxtəlif davranış motivlərinin formalaşmasına təsir edir. Onlar əsasən cinayəti düşünülməmiş səviyyədə törədirlər. Əsas psixoloji xarakteristikaya və aparıcı motivə görə zorakı cinayətlər törətmiş qadınları o iki tipə ayırmışdır:

Birinci tip müdafiə olunan tipdir. Bunlarda başqalarına qətl və ya ağır bədən xəsarəti yetirməsinin ən əsas motivi olaraq digər insanlar tərəfindən törədilə biləcək hüquqazidd əməllərdən müdafiə olunmaq məqsədi ilə baş verən cinayəti davranış kimi xarakterizə edilir. Bu qadın cinayətkarlar demək olar ki, tez-tez ərtafdakıların ona düşmən mövqeyindən yanaşdığını hiss edirlər. Məhz bu səbəb onların cinayəti davranışının əsasını təşkil edir.

Cinayətin motivi olaraq özünün “mən olmasının”, sosial və bioloji statusunun qorunması çıxış edir.

İkinci tip asılı tipdir. Onun nümayəndələri özünüqiymətləndirmənin aşağı olması, inamsızlığı, kişilərdən sosial və psixoloji cəhətdən asılılığı ilə xarakterizə olunur.

L.A.Melikişvili eyni zamanda qeyd edirdi ki, məhkum qadınların arasında nevroitik pozuntları olanların sayı kifayət qədər çoxdur. Onların arasında manikal - depressiv halları daha çox yayılıb. Bu zaman onlar öz gələcəklərini çox tutqun bir aləmdə görürlər. Əlbəttə ki, burada həbsxanada olmağın da təsiri böyükdür [11].

A.İ.Ushatikovun və B.B.Kazakanın fikrinə görə, cinayət törətmiş qadınlar konkret situasiyalara çox emosional reaksiyaların mövcudluğu, fərdi baxışlarının və ustanovkaların olmaması, yüksək özünüqiymətləndirmə və egoizmi ilə seçilir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, cinayətkar qadınların psixologiyasının xüsusiyyətləri onların şəxsiyyətinin yönündə, spesifik ehtiyaclarında, kişilərdən çox maddi rifahı və komfortu, rahatlığı sevmələrində təzahür olunur. T.N.Volkova hesab edir ki, “əksər hallarda qadın cinayətlərinin motivi olaraq uzunmüddətli ailə münasibətləri zəminində törədilən cinayəti davranışlar üstünlük təşkil edir. Bu qadınların motivi olaraq isə inciklik, tamah, qısqanclıq və s.kimi motivlər çıxış edir” [10].

Cinayət törətmiş qadınların kriminal motivasiyası özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar digər qadınlara nisbətən daha az impulsiv olurlar, günahkarlıq hissi isə tamamilə olmur. Bu qadınların intellekt səviyyəsinin yüksəkliyi və öz davranışlarında inadkar olmaları ilə seçilir. Eyni zamanda şəxsi əmlakın oğurluğunun, dövlət və ictimai əmlakın talanmasının qadınlar tərəfindən törədilməsinin ən yayılmış motivi yaxın ətrafda yaşayanlardan pis yaşamamaq, özünü və öz yaxınlarını hər bir şeylə təmin etmək, özü üçün yaşamaq arzusudur.

Ümumiyyətlə cinayətkarlığın strukturunda qadınların nisbəti kişilərlə müqayisədə azdır. Bunun isə əsas səbəbi onların cəmiyyətdəki sosial rolları ilə izah edilir. Statistik məlumatlara görə 30-50 yaş arası qadınlar hüquq pozuntlarına daha çox meyllidirlər. Bununla belə məhkum qadınların orta yaş həddi kişilərdən yüksəkdir. Qadınlar da kişilər kimi eyni cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Bununla belə, qadınlar kişilərdən fərqli olaraq, cinayətin törədilməsinə daha hərtərəfli və dəqiq hazırlaşır və hər bir şeyi ölçüb biçirlər. Kişilər əksər hallarda cinayəti alkoqol və narkotik vasitələrin təsirindən yaranan ehtiras, qısqanclıq, qəzəb və s. hallarda törədirlər.

Cinayətkarlıq- sosial hadisədir və buna görə də onun səbəbləri də öz xarakterinə görə sosialdır. Cinayətkarlığın səbəbləri real mövcud olan, təməl və üstqurum qaydasında qurulan, qanunauyğunluqlarla cinayətkarlığı sosial hadisə kimi yaranan və təkrarlayan, sosial münasibətlərin dərinliyində kök salan və eləcə də səbəblərin yaranması və fəaliyyətini asanlaşdıran şərtlər kimi çıxış edən halların məcmusudur. Cinayətkarlığın səbəbləri cəmiyyət həyatının konkret şərtləri ilə sıx bağlıdır. Qadının sosial münasibətlər sistemində yeri, onun rolu və funksiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir, ona görə də nə qədər kədərləndirici olsa da, qadın cinayətkarlığı ictimai inkişaf gedişatında daim yaranan qaçılmaz və təbii hadisədir. Qadın cinayətkarlığının mövcudluğuna, onun ictimai təhlükəsizliyinin artmasına, qəddarlığın və aqressivliyin təzahür olunmasına şərait yaranan bir sıra faktorlar mövcuddur.

Qadın cinayətkarlığının səbəbləri arasında aşağıdakı hadisələri və prosesləri qeyd etmək olar:

1. narkomaniya, alkoqolizin, fahişəlik, tüfeylilik və dilənçilik kimi antisosial hadisələrin artması
2. sosial institutların əsasən də ailənin zəifləməsi
3. ictimai istehsalatda qadınların fəal iştirakı
4. cəmiyyətdə gərginliyin artması, qarşıdurma və düşmənçilik hissinin yaranması

Demək olar ki, bütün qadın cinayətkarlığına səbəb olan sadalan bu hadisələr, bir- biri ilə sıx bağlanır və yavaş-yavaş ölkədə baş verən qlobal mədəni, sosial, iqtisadi dəyişikliklərin təsiri altında güclənir. İctimai istehsalatda qadınların fəal iştirakı kimi qadın cinayətkarlığına səbəb olan hər bir hadisə və prosesi dəqiq araşdırmaq zəruridir [13].

Qadınlar əvvəlki illərlə müqayisədə ictimai istehsalatda daha çox çalışmağa başlamış, və bunu nəticəsi olaraq ictimai həyatda fəallaşmışlar. Ağır və az ixtisaslı işlərin demək olar ki, yarısı “zərif məxluqların” üzünə düşür. Qadınlar gecə növbəsində işləyirlər, bəna, yol fəhləsi və s. kimi - kişi sənətlərinə yiyələnirlər. Qadın zəhməti kişi zəhməti ilə bərabər istifadə olunur, iş gününün müddəti və hasilat norması da bərabərdir.

Ancaq qadınlar fiziki cəhətdən daha zəif olaraq yüksək səss və titrəmə, normadan az işıqlanma, qaz və toz, qeyri-qənaətbəxş temperatur rejimi kimi mənfi təsirlərə daha da həssasdırlar.

Nəticədə belə demək olar ki, qadınların ağır, aşağı dərəcəli peşələrlə məşğulluğunun ciddi kriminogen nəticələri ola bilər. Ona görə ki, belə halda işçi öz işinə dəyər vermir, asanlıqla onu atır və son nəticədə dolanışıq mənbəyi oğurluq, faizçilik və s. olur.

İlkin olaraq onu qeyd etmək olar ki, avaraların, oğruların və fahişələrin sıraları kənd və qəsəbələrdən şəhərə yüngül həyat tərzini axtarmağa gələnlər ilə dolur. Hər kəs bilir ki, kənd yerlərində əl əməyinin böyük rolu var, orada tibb, ticarət, mədəni - məişət sahələrində xidmət, şəhərə nisbətən, aşağıdır, əyləncələr azdır, evlərdə şərait rahat deyil. Bir çox kəndlər mədəni və sənaye mərkəzlərindən uzaqda yerləşir. Nəticədə qadınların sosial dəyişməsi baş verir ki, bu hadisə də cəmiyyət üçün mənfi nəticələr yaradır.

İkinci qadın cinayətkarlığına təsir edən əhəmiyyətli hadisə, sosial institutların, birinci növbədə, ailənin zəifləməsidir. Qadın peşə fəaliyyətini ailə və analıq qayğıları ilə birləşdirmək məcburiyyətində qalır.

Nəticədə o, həmişə artıqlaması ilə çalışır, daim yorğunluq, əsəb gərginliyi, psixi pozğunluqlar və s. keçirir. Qadın ailəsini, işini dəyərləndirmir, asanlıqla onları atır və antisosial həyat tərzini sürməyə başlayır. Ailənin dağılması qadının qadın rollarını və vəzifələrini yerinə yetirməməsi kimi qiymətləndirilir. Özünün yaxud valideyinlərin ailəsi müəyyən dərəcədə davranışın və ümumi həyat tərzinin əvvəlki tənzimləyicisini itirir, onun nəzarət qabiliyyətini azaldır.

Qadın cinayətkarlığını yaradan üçüncü amil cəmiyyətdə insanların gərginliyinin, narahatçılığının artmasıdır. Məhz bu hadisələr insanlarda onları mümkün olan hücumdan, kənar hədədən müdafiyyə edilməsi üçün aqressiya hissi yaradır. Özlərini və öz yaxınlarını fiziki hədələrdən qorumaq istəyi zorakı cinayətlər törədilməsinə gətirib çıxarır.

Paxıllıq, özünə, öz vəziyyətinə inamsızlıq, maddi durumun aşağı olmasına görə həyacan isə, gəlir əldə etmək yönli cinayətlərin törədilməsinə aparır. Məsələn, uşağın sağlamlığı üçün narahatlıq keçirən ana istehsalatda oğurluq edə bilər, o cümlədən, ərzaq məhsullarının oğurlaya bilər. Qadınlar hər hansı bir hədəyə, onların sosial statusunun aşağı salınmasına, real və xəyali küskünlüyə daha həssas və qorxaqdırlar, odur ki, asanlıqla qorxu və həyacana düşə bilərlər.

İctimai əxlaq vəziyyəti qadınlar tərəfindən törədilən cinayət və kiçik hüquq pozuntularına məhvedici təsir edir. Yaxşı və pis, icazəli və icazəsiz, layiqli və layiqsiz, arzuolunmaz və təqdirəlayiq arasında fərqlər silinir. Nəticədə çoxlarında utancaqlıq hissi, törəmiş olduğunda təqsirinə görə həyacanlanmaq, öz hərəkətlərini mənəvi dəyərlər çərçivəsində düşünmək istəyi yox olur. Alkoqolizmin və narkomaniyanın təsiri insana sarsıdıcı zərbə vurur. Bu xüsusilə qadınlar üçün əsasən hamilə qadınlar üçün zərərliyə. Spirtli içki aludəçisi olan qadınlar artıq cinayətkardılar, ona görə ki, onlar çətin ki, cəmiyyət üçün tam dəyərli üzv ola biləcək qüsurlu uşaqlar dünyaya gətirirlər. Bu ana artıq öz uşaqlarının və üzvü olduğu cəmiyyətin qarşısında günahkar hesab olunur, onlar spirtli içkilərdən istifadə edərək öz uşaqlarına və dövlətə zərər vururlar.

Bu dairədən olan əksər qadınlar xuliqanlıq, oğurluq, quldurluq, dövlət və ictimai əmlakın talanması, zöhrəvi xəstəlikləri yayma və yaxud belə xəstəliyin müalicəsindən yayınma, pasport rejiminin pozulması kimi cinayətlər törədirlər.

Qadınların antisosial cinayətkar davranışı bütövlükdə cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə zərər vurur və əsas sosial təməllərini məhv edir. Mənəviyyətin aşınması, iqtisadi çətinlik, insanlar arasında gərginliyin artması, əsas sosial institutların, xüsusilə ailənin zəifləməsi ilə əlaqədardır. Ölkədə baş verən qlobal dəyişikliklər, dünyadakı iqtisadi böhran insanlarda münəfişəyə meyillik, aqressivlik, qəzəb kimi hisslərin artmasına səbəb olub. Təbiidir ki, bu amillər ümumən cinayətkarlığın, eləcə də qadın cinayətkarlığın artmasına səbəb olmaya bilməz. Qadın cinayətkarlığını tədqiq edən alimlər bu cinayətkarlığın əsasında psixoloji, sosial və bioloji xarakterli səbəblərin olduğunu qeyd edirlər.

A.Ketle qadınların cinayətkarlığının göstəricilərinin aşağı olmasını təkcə onların fiziki zəifliyi ilə deyil, həm də ictimai həyatdan uzaq olmaları, ailə vəzifələrinin çərçivəsində hərəkət etmələri ilə başa salırdı.

Ç.Lombrozo bu təzahürü başqa cür izah edirdi. O qadınların cinayətkarlığını kişilərininki ilə müqayisədə aşağı intensivliyini qadın orqanizminin və xarakterinin xüsusiyyətləri, qadın təbiəti, onların “bioloji cəhətdən geridə qalmaları” ilə bağlayırdı. Qadın cinayətkarlığının səbəbləri ictimai inkişafın ziddiyyətləri ilə bağlıdır [16].

Cəza çəkən qadınlar üçün ailə böyük dayaqdır. Lakin cəza çəkəndən sonra kişilərin çoxunun ailəsi qaldığı halda, qadın-cinayətkarların ailəsi dağılır. Yenidən ailənin qurulması isə az hallarda mümkün olur. Beləliklə, cəza çəkən qadınların psixi stereotipləri, sosial münasibətləri kişilərinkindən fərqli olaraq tez dağılır. Buna görə, qadınların və uşaqların sosial müdafiəsi üçün penitensiar sistemdə demokratik islahatlar aparılmalıdır.

Qadın cinayətkarların davranışında, emosional aləmində baş verən dəyişikliklər islah-əmək müəssisəsində nəzərə alınmır. Halbuki məhkumu islah etmək, onun kriminal davranışını determinə etmiş psixi keyfiyyətləri dəyişmək, onun sərvət dəyərlərində dəyişiklik yaratmaq, yenidən qurmaq, buna qədər pozulmuş sosial dəyərləri onun vicdanı sahasına daxil etmək deməkdir. Məhz bunun üçün ilk növbədə hər bir qadın cinayətkarın şəxsi xüsusiyyətlərinin psixodiagnostikasını, onların ümumi

və hüquqi sosializasiyasındakı konkret qüsurları, həm də psixi özünütənzimetmədəki qüsurları müəyyənləşdirmək tələb olunur. Digər tərəfdən uzun müddətli fərdi psixoloji-pedaqoji korreksiyanı, psixoterapiya tədbirlərinin keçirilməsini də nəzərdən qaçırmmaq olmaz.

Qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi təkcə hüquqazidd əməllərin səbəbini aydınlaşdırmaq üçün yox, həm də onların affektiv islahının, eləcə də korreksiya proqramının həyata keçməsi üçün olduqca vacibdir.

Beləliklə cinayət törətmiş qadınların resosializasiyası və yeni cinayətlərinin qarşısının alınması istiqamətində işin təşkili, bir-biri ilə əlaqəli olan mərhələlərdən təşkil edilmiş, qadınlarda aktiv həyat pozisiyasının formalaşmasına yönəlmiş psixoloji və tibbi effektiv islah və sosial tədbirlər kompleksinin birləşməsindən ibarət olmalıdır. Bu yanaşma cinayətkarlığın qarşısının alınmasını daha səmərəli edərək, residiv cinayətlərin dərəcəsinin azalmasına imkan yaradacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

17. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2016, 688 s.
18. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 2002, 642 s.
19. Bayramov Ə.S., Əliyev B.N. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
20. Аминов И.И. Юридическая психология. – М.: Юнити, 2007. – 415 с.
21. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. М. 1979
22. Бодалев А.А. Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. Краснодар. 1975
23. Бухановский А.О., Андреев А.С. Структурно динамическая иерархия пола человека. Ростов/Дону. 1993
24. Васильев В.Л. Юридическая психология. М.1991
25. Васильев В. Л. Психологические основы организации труда следователя. Волгоград. 1976
26. Волков Б.С. Мотивы преступлений (уголовно- правовое и социально психологическое исследование). Казань. 1982.
27. Гармаш. А., Королева С. Женщина в системе уголовного правосудия
28. Гульдман В.В. Мотивация преступного поведения психопатических личностей: Криминальная мотивация. - М., 1986
29. Деев, В.Г. М.П.М. Прокопов. - М.: Юридическая литература, 1977. - 223 с. Долгова, А.И. Криминология /
30. Криминальная мотивация. Под ред. В.Н.Кудрявцева.М.1986
31. Ломброзо Ч. Преступление. МЛ1994
32. Hopkins, Burke Roger . An Introduction to Criminological Theory. Oxon, Taylor & Francis 2011

Açar sözlər: Cinayətkar, şəxsiyyət, məhkum, penitensiar, psixoloji, xarakter, hüquqazidd, cinayət-hüququ, tendensiya, kriminal, resosializasiya, pozisiya, psixodiagnostika, affekt, davranış, emosiya, residiv, psixoterapiya

Key words: Criminal, personality, convict, penitentiary, psychological, character, illegal, criminal law, tendency, criminal, resocialization, position, psychodiagnostics, affect, behavior, emotion, relapse, psychotherapy

Ключевые слова: преступник, личность, осужденный, пенитенциарный, психологический, характер, незаконный, уголовный закон, склонность, преступник, ресоциализация, позиция, психодиагностика, аффект, поведение, эмоция, рецидив, психотерапия.

Qadın məhkumların şəxsiyyəti və onun tədqiqinə əsas yanaşma

Xülasə

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin, xarakterik cəhətlərinin, tipologiyasının, qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin müht və s. amillərin təsiri nəticəsində formalaşması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Təqdim edilən məqalədə ümumilikdə qadın cinayətkarlığının inkişafı və son illərdə təsvir olunmuş cinayət əməlləri üzrə fərqli cinayətlərin baş verməsi cəmiyyəti narahat edən edən səbəblər məqalədə geniş şəkildə araşdırılmışdır. Qadınların cinayi davranışı sosial reallığın obyektiv və subyektiv amillərinin qarşılıqlı təsirləri ilə müəyyən edilir, onların arasında aparıcı rol ictimai nizam faktoru ilə müəyyən olunur.

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin tədqiqi zamanı əsas əlamətlər olaraq qapalılıq, tənqidə və şübhələnməyə meyillik, eyni zamanda ətrafdakı hadisələrə soyuq münasibət kimi xüsusiyyətlər bu məqalədə öyrənilməyə çalışılmışdır. Eyni zamanda məqalədə qadın cinayətkarlığının əsasında psixoloji, sosial və bioloji xarakterli səbəblərin olduğu qeyd edilir.

Məqalədə qadın cinayətkarlığı haqqında statistik məlumatların ətraflı təhlili aparılmış və burada cinayət törətmiş kişilər və qadınlar haqqında müxtəlif sosial-demoqrafik məlumatlar müqayisə edilmişdir. Digər tərəfdən uzun müddətli fərdi psixoloji-pedaqoji korreksiyanı, psixoterapiya tədbirlərinin keçirilməsinin də nəzərdən qaçırılmaması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Личность женщин-заключенных и основной подход к ее исследованию

Резюме

Психологические особенности, характеристики, типология, личность женщин-правонарушителей и др. В статье отражено формирование влияния факторов.

В статье подробно исследуются причины обеспокоенности общества развитием женской преступности в целом и возникновением различных преступлений в последние годы.

Преступное поведение женщин определяется взаимодействием объективных и субъективных факторов социальной реальности, ведущая роль среди которых определяется фактором социального порядка.

В ходе исследования личности осужденных женщин в данной статье были предприняты попытки изучить такие черты, как замкнутость, склонность к критике и подозрительности как основные признаки, а также холодное

отношение к окружающим событиям. В то же время в статье отмечается, что в основе женской преступности лежат причины психологического, социального и биологического характера.

В статье дается подробный анализ статистики женской преступности и сравниваются различные социально-демографические данные о мужчинах и женщинах, совершивших преступления. С другой стороны, в статье не следует упускать из виду длительную индивидуальную психолого-педагогическую коррекцию и психотерапию.

The personality of female prisoners and the main approach to its research

Summary

Psychological features, characteristics, typology, personality of female offenders, etc. The article reflects the formation of the influence of factors.

The article examines in detail the causes of public concern about the development of women's crime in general and the emergence of various crimes in recent years.

The criminal behavior of women is determined by the interaction of objective and subjective factors of social reality, the leading role among which is determined by the factor of social order.

In the course of the study of the personality of convicted women in this article, attempts were made to study such traits as isolation, a tendency to criticism and suspicion as the main signs, as well as a cold attitude to surrounding events. At the same time, the article notes that women's criminality is based on psychological, social and biological causes.

The article provides a detailed analysis of female crime statistics and compares various socio-demographic data on men and women who have committed crimes. On the other hand, the article should not lose sight of long-term individual psychological and pedagogical correction and psychotherapy.

Rəyçi: prof. L.Əhmədova

К ВОПРОСУ О ПРАКТИЧЕСКОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ В ПРОЦЕССЕ ИХ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В соответствии с требованиями закона «Об укреплении связи школы с жизнью» мы проводим исследование, направленное на то, чтобы выяснить возможные пути и способы использования учебной трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы в качестве основы развития их речи.

Принципиальные положения, из которых мы исходим в своем исследовании, могут быть сформулированы в таком виде:

5. Учащиеся вспомогательной школы – умственно отсталые дети и подростки – характеризуются глубоким своеобразием психики, причем центральным моментом этого своеобразия является недостаточность познавательных способностей. В соответствии с этим обучение умственно отсталых школьников оказывается успешным только в том случае, когда оно связывается с систематической работой над развитием и коррекцией процессов их умственной деятельности.
6. В работе над развитием мышления и коррекцией его недостатков ведущим фактором является планомерное развитие речи, поскольку мышление человека неразрывно связано с процессами речевой деятельности. Вследствие этого развитие речи рассматривается советской педагогикой как общедидактическая проблема.
7. Работа над развитием речи учащихся вспомогательной школы приводит к положительным результатам при условии, если она опирается на конкретные представления о реальной действительности и связывается с процессами практической деятельности. Особенно широкие возможности в данном случае представляет использование учебной трудовой деятельности.
8. Трудовая деятельность учеников окажется в данном случае плодотворной, если она будет организована целесообразно, с учетом речевого компонента.

В данной статье подвергаются рассмотрению опытные занятия с учащимися 4-го класса вспомогательной школы № 30 в швейной мастерской по теме «Пошив мешочка для хранения работ», причем из общей системы занятий выделяются два урока:

- а) первый урок, содержанием которого является постановка трудового задания и изготовление выкройки;
- б) один из последующих уроков проводится в таком плане.

Первый этап – сообщение учащимся новой темы занятий. (Изготовление мешочка для хранения работ.)

Преподавательница делает следующее сообщение:

- У девочек старших классов, работающих в швейной мастерской, есть вот такие мешочки (показывает образец). В этих мешочках они хранят свои работы. С сегодняшнего урока вы начнете работать над изготовлением такого же мешочка для себя.

Ученицы должны осознать и запомнить предлагаемое преподавателем трудовое задание. Для этого проводится разбор его по вопросам преподавательницы:

- Что вы будете шить?
- Для кого каждый из вас сошьет мешочек?
- Что вы будете хранить в своих мешочках?

Тщательно отработав ответы на эти вопросы, преподавательница предлагает учащимся повторить все, что они ответили на все три вопроса. В заключение тема записывается на классной доске: «Мешочек для хранения работ». Ученицы записывают ее в тетрадах.

Таким образом организуются мыслительные процессы детей, обеспечивающие переход от глобального восприятия сообщения преподавательницы к более дифференцированному усвоению его.

В отношении развития речи учащихся здесь разрешается задача организации связного высказывания на основе предварительной формулировки его по вопросам преподавательницы.

Второй этап – рассмотрение образца изделия, над изготовлением которого будут работать учащиеся.

Обращаясь к ученицам, преподавательница говорит:

- Чтобы начать работу над изготовлением мешочка для хранения работ, надо рассмотреть его образец. Вот вам готовый мешочек; рассмотрите его и скажите, из каких частей он состоит.

Оказывается, что учащиеся 4-го класса не в состоянии выполнить это задание в форме связного высказывания. Тогда вызывается одна из учениц, ей предлагается взять образец мешочка и встать перед классом.

- Поверни мешочек одной стороной к своим подругам. Девочки, смотрите – это одна сторона мешочка. Теперь поверни мешочек другой стороной. Это другая сторона мешочка. Значит, сколько сторон мешочка мы рассмотрели?

Ученицы отвечают:

- Мы рассмотрели две стороны мешочка.
- Теперь посмотрите, что пришито на одной из сторон мешочка? (Кармашек.)
- Подумайте и скажите, сколько частей мы нашли у мешочка? (Три части.)

⁷⁶ BDU. Müəllim

- Назовем эти части. (Называют.)

- Девочки, вам нужно знать, что в швейном деле говорят не «часть изделия», а «деталь изделия». (Слово «деталь» записывается на доске.) Прочтите правильно и отчетливо это слово. Посмотрите на это наглядное пособие, на нем изображены детали мешочка.

Отвечают:

- Девочки, в своих тетрадах под названием темы составьте запись вот по такому образцу. (Пишет на доске.)

Детали мешочка. 1 – я д-Покажите здесь первую деталь.(Вызванная ученица показывает).

- Прочтите подпись под нею. (Одна сторона мешочка.)

- Покажите вторую деталь. (Вызванная ученица показывает.)

- Прочтите подпись под нею. (Другая сторона мешочка.)

- Покажите третью деталь.

- Прочтите подпись под нею. (Карман.) Теперь ответьте на вопрос: из скольких деталей состоит этот мешочек и назовите эти детали. (1 – я деталь 2 – я деталь 3 – я деталь . . .).

- На месте точек вы будете писать названия деталей по наглядному пособию, списывать подписи под изображением деталей.

Когда записи оформлены в тетрадах, преподавательница предлагает двум – трем ученицам прочитать, что у них получилось. Задача организации мыслительных процессов, связанных с усвоением образца, разрешается в данном случае путем анализа его.

В отношении развития речи здесь следует отметить способ последовательного подведения учащихся к оформлению связного высказывания и введения в речевую практику термина «деталь изделия». Этот термин получает свое закрепление путем организации последующих высказываний детей и составления соответствующей деловой записи.

Третий этап – определение последовательности работы над изготовлением изделия. Организуется коллективное обсуждение порядка выполнения работы.

Преподавательница обращается к ученицам:

- Девочки, раньше вы изготовляли салфетку. Припомните, с чего вы начинали работу, что вы изготовляли из газетной бумаги.

Таким образом учащиеся подводятся к высказываниям о том, что им надо составить выкройку изделия.

- Сначала составим чертеж деталей мешочка. Вот, посмотрите, я дам вам образец такого чертежа. (Вывешивается образец чертежа и проводится разбор его со «швейницами»).

1. Сколько фигур на этом чертеже?

2. Покажите первую фигуру и прочтите подпись под ней. (Сторона мешочка.)

3. Какую она имеет форму? (Форму прямоугольника.)

- Чтобы сделать по этому чертежу выкройку, надо знать размеры деталей. Рассмотрим их и назовем.

К чертежу вызывается одна из учениц, которая читает данные размеров, а остальные при соответствующем инструктаже учителя наносят опорные точки на свои газеты, соблюдая должные размеры, а затем соединяют их прямыми линиями.

Затем преподавательница обращается с вопросами:

- Сколько точек вы наметили на ваших газетах? Как вы соединили эти точки? Что у вас получилось?

После того как ученицы ответят на эти вопросы, им предлагается повторить все, что сказано по всем вопросам.

Далее проводится такая беседа:

- Девочки, какая фигура у вас получилась? (Прямоугольник.)

- Что обозначает этот прямоугольник? (Сторону мешочка.)

- Сколько таких сторон у мешочка. (Две.)

Путем наводящих вопросов учащиеся подводятся к тому, что чертежа одной стороны мешочка достаточно для изготовления выкроек двух сторон мешочка, так как они одинакового размера.

- Покажите на чертеже вторую фигуру. Прочитайте подпись под нею. (Карман.)

- Какую форму имеет эта фигура? (Квадрат.)

- К этой фигуре даны размеры – прочитайте их.

Затем одна из учениц рассказывает о том, как она будет делать чертеж кармана мешочка. Связное высказывание этой ученицы уточняется и дополняется высказываниями других детей.

- Теперь самостоятельно начертите эту вторую фигуру. Девочки приступают к работе, преподавательница следит за работой и делает необходимые указания.

Когда чертеж составлен, учительница обращается к ученицам:

- Вы составили чертеж деталей мешочка. Назовите эти детали на своем чертеже.

- А теперь скажите, что вы будете делать дальше? (Вырезать выкройку сторон мешочка и кармана.)

В заключение организуется взаимопроверка учащимися получившихся выкроек.

При работе над выкройкой сторон мешочка речевая деятельность «швейниц» организуется вопроса – ответным методом. Ответы на вопросы учителя целесообразно сочетаются с конкретными образами и практическими действиями.

Когда же девочки переходят к самостоятельному составлению чертежа стороны кармана (работа аналогична составлению чертежа стороны мешочка), преподаватель требует от них связного высказывания.

Затем эти высказывания обсуждаются коллективно. Здесь же используется прием организации речевого взаимодействия детей в условиях взаимной проверки выполненной работы.

В заключение нескольким ученицам предлагается последовательно рассказать, как они работали над изготовлением выкроек деталей мешочка.

В тех случаях, когда ребенок прерывал свой рассказ, преподавательница прибегала к побуждающим репликам:

- Что ты делала дальше?

Когда же обнаруживались неточные или неправильно построенные высказывания, то они подвергались уточнению с помощью таких приемов:

а) В одних случаях учитель давал свою формулировку с тем, чтобы учащиеся ее повторили.

б) В других случаях учитель советовал самим «швейницам» заменить неудачные слова словами, наиболее отвечающими смыслу данного предложения.

в) В тех случаях, когда обнаруживалось непонимание ученицами отдельных компонентов трудовых процессов, преподавательница давала дополнительные разъяснения.

Рассмотрим теперь урок, содержанием которого является практическая работа над пошивом мешочка для хранения работ.

Многие учителя обходятся здесь без постановки конкретного задания в расчете на то, что дети уже сами знают предмет своих занятий. Между тем в работе с умственно отсталыми школьниками постоянное подтверждение цели их деятельности имеет чрезвычайно большое значение.

Характерной особенностью урока данного типа является то, что отдельные ученики или группы их находятся на различных этапах работы над изделием. Поэтому исключается возможность постановки общего трудового задания, и преподавательнице приходится организовывать работу учащихся дифференцированно.

В начале урока в короткой беседе выясняется, в каком состоянии находится работа отдельных учениц, и в соответствии с этим определяются им конкретные задания (что кому предстоит делать на этом уроке). Приходится при этом учитывать и то обстоятельство, что на уроках этого типа часто отсутствует возможность проводить дополнительный инструктаж фронтально.

В наших опытных занятиях мы не раз встречались с подобной ситуацией и пытались найти такие формы организации урока, которые позволяют преодолеть возникающие здесь затруднения.

Для того чтобы провести необходимый инструктаж дифференцированно и максимально приблизить его к конкретным условиям, мы привлекли к этому делу самих «швейниц».

Девочки, которые идут впереди других, инструктируются учителем. К инструктированию же тех учениц, которые задержались на первоначальных операциях, привлекались учащиеся, выполнившие эти операции.

Преподавательница внимательно следит за ходом дела, оказывает помощь, если встречается необходимость, и добивается, чтобы инструктируемые ученицы не только слушали разъяснения, но и сами спрашивали, пытались обсуждать предлагаемые им советы.

В отдельных случаях дополнительный инструктаж учащихся может быть проведен на основании учета типичных для всех них затруднений и ошибок в работе над данным изделием.

Допустим, преподаватель, наблюдая процесс работы на предыдущих уроках, устанавливает те или иные типичные ошибки для большинства из группы. Он отбирает один – два образца бракованных изделий и рассматривает их в сравнении с правильно выполненным изделием или с образцом. Таким образом учащиеся выясняют, в чем они больше всего затрудняются, почему у них получается брак и как избежать этого брака.

В отношении развития мыслительных способностей существенным здесь является то, что ученики соотносят свою работу с поставленным перед ними общим трудовым заданием, выясняют дальнейший ход ее и определяют пути преодоления встречающихся трудностей. В частности, здесь находят место такие логические процессы, как анализ изготавливаемых изделий, сравнение их.

Организуемые преподавательницей мыслительные процессы детей находят свое речевое оформление и в виде ответов на вопросы и в виде связного высказывания. Особенно интересным является их речевое взаимодействие при инструктировании одних учеников другими.

Приведенные выше примеры построения занятий на уроках труда показывают, как возможно многообразно варьировать способы обеспечения сознательности и активности школьников в подходе к осуществлению ими практической деятельности, а также проследить возможности не только организованного использования речи детей, но и развития ее.

В заключение мы хотим сказать, что постановка проблемы использования и развития речи учащихся на уроках труда нередко вызывает сомнение: не послужит ли забота о речи в ущерб специфике задач трудового обучения? Опасения на этот счет не имеют основания.

Во – первых, характеризуемая нами система занятий несколько не нарушает специфической системы трудовых занятий. (Работа проводилась в соответствии с программными требованиями, методические нормы трудового обучения соблюдались.)

Во – вторых, наши наблюдения и ряд исследований (В. Карвялиса, Г. Н. Мерсияновой и др.) убедительно доказывают, что трудовое обучение во вспомогательной школе оказывается более продуктивным, когда оно направлено не только на выработку у учеников необходимых моторных навыков, но и на развитие у них способностей решать логические задачи, возникающие в процессе труда.

А ведь это последнее невозможно без организованного использования речи. Таким образом, организация учебных занятий на основе непосредственного сочетания процессов речевой и практической деятельности учащихся оказывается полезной как в отношении совершенствования системы трудового обучения, так и в отношении расширения области практического применения учащимися вырабатываемых у них навыков речи.

Литература:

1. Ананьев Б. Г. Труд как важнейшее условие развития чувствительности. «Вопросы психологии», 1956, № 1. с. 61 – 65.
2. Василевская В. Я. Педагогическое изучение глубоко отсталых детей. В кн.: «Обучение и воспитание умственно отсталых детей», М., Изд – во АПН РСФСР, М., 1960. с. 52 – 55.
3. Дьячкова А. И. Вопросы обучения и изучения аномальных детей. Изд – во АПН РСФСР, М., 1963. с. 15 – 17.
4. Дульнев Г. М. Книга для учителя вспомогательной школы. Изд – во АПН РСФСР, М., 1959. с. 37 – 38.
5. Ляпидевский С. С. Азбукина В. Д. Лекции по психопатологии детского возраста. М., «Просвещение», 1969. с. 80 – 81.
6. «Особенности умственного развития учащихся вспомогательных школ», под ред. Ж. И. Шиф. М., «Просвещение», 1965. с. 104 – 105.
7. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого ребенка. М., «Просвещение», 1969. с. 74 – 75.

РЕЗЮМЕ

К вопросу о практическом использовании речи учащихся вспомогательной школы в процессе их трудовой деятельности

В этой статье речь идет, о соответствии с требованиями закона «Об укреплении связи школы с жизнью», которое проводили исследование, направленное на то, чтобы выяснить возможные пути и способы использования учебной трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы в качестве основы развития их речи.

Ключевые слова: речь, учебный, трудовая деятельность, учащиеся, вспомогательная школа.

SUMMARY

On the question of the practical use of the speech of students of the auxiliary school in the process of their work

In this article, we are talking about compliance with the requirements of the law "On strengthening the connection between school and life", which conducted a study aimed at finding out possible ways and ways of using the educational work activity of students of a special school as the basis for the development of their speech.

Keywords: speech, educational, labor activity, pupil, auxiliary school.

XÜLASƏ

Yardımcı məktəb şagirdlərinin iş prosesində nitqindən praktiki istifadə məsələsinə dair

Bu məqalədə biz yardımcı məktəb şagirdlərinin təlim-tədris fəaliyyətindən istifadənin mümkün yollarını və vasitələrini tapmağa yönəlmiş araşdırma apararıq. "Məktəblərdə həyat arasında əlaqənin gücləndirilməsi haqqında" qanunun tələblərinə əməl olunmasından bəhs edilir, həmin uşaqlarda nitqinin inkişafı üçün əsas amil kimi əsas götürülür.

Açar sözlər: Nitq, tədris, əmək fəaliyyəti, şagirdlər, yardımcı məktəb.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

Асадова Натаван Азиз к⁷⁷
**СТРУКТУРА УРОКА РУССКОГО ЯЗЫКА
В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ**

Справедливо считается, что урок является основным звеном педагогического процесса, и естественно, что в построении и проведении урока отражается как специфика учебного предмета, так и сущность любой методической системы. Исходя из лингводидактического обоснования системы преподавания русского языка в национальной аудитории, из целей и задач обучения русскому языку как средству межнационального общения, в качестве специфических особенностей урока русского языка в нерусской аудитории должны быть названы: 1) обязательная коммуникативная направленность урока в целом и отдельных его этапов; 2) комплексное развитие различных по характеру операционных и мотивационных речевых умений и навыков; 3) единство тренировки и творчества в процессе проведения отдельных этапов урока, в частности в процессе выполнения упражнений; 4) органическое включение нового языкового материала в выполняемые на уроке упражнения, единство методов работы над старым и новым материалом в ходе каждого данного урока; 5) единство контролирующей и обучающей функций урока.

Классификация уроков русского языка в национальной аудитории и основные компоненты каждого из структурных типов урока. На основе анализа выше названных специфических особенностей уроки русского языка в национальной аудитории делятся на: 1) уроки привития и закрепления умений и навыков (речевых, конструктивных, орфографических и др) с введением нового материала; 2) уроки привития, закрепления и автоматизации тех же умений и навыков на основе известного языкового материала.

Каждый из указанных типов урока может и должен иметь различную структуру в зависимости от того, какие именно умения или навыки, в каком объёме и с какой степенью автоматизации должны быть отработаны на данном уроке. Однако в самых общих чертах можно сказать, что на уроке первого типа наибольшая активность студентов должна быть направлена на изучение, осознание нового материала и образование умений, а затем – на совершенствование имеющихся умений и навыков и на третьем месте может стоять контроль. На уроке второго типа основное – это самостоятельная работа студентов над закреплением навыков и умений и контроль за уже усвоенным. При этом в определении структуры урока современная методика должна опираться на данные таких наук, как психология, физиология высшей нервной деятельности человека, гигиена и т.п.

В частности при определении последовательности основных этапов урока необходимо учесть новейшие данные относительно динамики основных функций центральной нервной системы, обеспечивающих работоспособность на протяжении известного периода. Динамика эта состоит из нескольких фаз: 1) переход от покоя на новый рабочий уровень, 2) оптимальная работоспособность, 3) фаза усилий, 4) выраженное утомление. Длительность каждой фазы, конечно, различна в зависимости от возраста индивида, от характера деятельности, от состояния психики в данный момент деятельности, но принципиально эта схема постоянна. В начале обучения оптимальная работоспособность равна примерно 15-20 минутам. Дальше повышается до 30 минут. Как правило, отдых предоставляется только после наступления последней фазы.

Однако эффект педагогический, и психологический, и следовательно, методический будет несомненно выше, если предоставить обучающимся возможность некоторого отдыха раньше, в фазе усилий. Иначе говоря, урок должен завершаться материалом, восприятие которого не требует большого напряжения. Именно, поэтому изучение нового материала целесообразно планировать на первую половину урока, на период наибольшей активности внимания студентов (через 7-12 минут после начала урока)

В качестве основных компонентов структуры урока выделяются:

4. Организационный момент.
5. Работа над новым материалом (беседа, самостоятельная работа с учебником, слово учителя и т.п.)
6. Работа над формированием необходимых умений и навыков на основе уже изученного материала, куда входит: 1) выполнение заданий и упражнений различных видов (на оценку, индивидуально, фронтально и т.п.); 2) проверка домашнего задания и определение задания к следующему уроку.

Работа над новым материалом на уроке. Анализ психологии памяти, и в частности процессов непроизвольного запоминания, также подсказывает необходимость работы над новым материалом в первой половине урока.

В этом случае в течение остального времени урока новый языковой материал (путём выполнения ряда упражнений) вводится в активную речевую практику студентов.

Благодаря этому облегчается самостоятельная работа дома, что также соответствует выдвигаемому в педагогике требованию: новый материал должен быть полностью усвоен в процессе урока, чтобы дома оставалось лишь повторить и обновить в памяти то, что они выучили в аудитории. С другой стороны, новый языковой материал, предлагаемый на любом уроке русского языка, настолько органически связан с уже известными языковыми категориями, что всегда является, в сущности, как бы продолжением того, что студентам должно, быть известно. В связи с этим дальнейшей разработки требует теория широко применяемого в процессе обучения языком так

⁷⁷ старший педагог Кафедры практического русского языка естественных факультетов БГУ

называемого объяснения нового материала. Дело в том, что предметом дидактического объяснения (как и объяснения в научном аспекте) является раскрытие сущности объясняемых явлений. Однако у дидактического объяснения имеются специфические черты:

5. Глубина, порядок анализа сущности рассматриваемых явлений определяются задачами данной конкретной ступени обучения в соответствии с познавательными возможностями обучающихся.
6. Объяснение осуществляется таким образом, чтобы не только соблюсти логику изучаемой науки, но и учесть характер мышления и опыта учащихся, добиться слияния в сознании обучающихся их личного опыта с объективными данными науки.
7. Объяснение строится с учетом мотивов познавательной деятельности обучающихся.
8. Важнейшим итогом дидактического объяснения является действенное понимание его студентами. В этом состоит цель, основная задача объяснения. Объясняя то или иное явление, педагог в отличие от исследователя формирует не данную науку, а сознание, мышление каждого студента. В связи со всем тем, что было сказано выше относительно целей и задач уроков неродного языка, можно утверждать, что дидактическое объяснение как таковое на этих уроках отсутствует, ибо мы имеем дело не столько с объяснением языковых явлений, сколько с введением нового языкового материала в речевую практику студентов.

Объяснение же того, почему то или иное языковое явление употребляется в связи с той или иной ситуацией, носит вспомогательный характер, служит обоснованием введения языковой категории в речевую практику.

При этом студенты лучше усваивают и запоминают не тот материал, который они получили в готовом виде, а тот, который был предметом их самостоятельной и активной мыслительной деятельности. При выведении нового материала педагог должен не рассказывать его сам и не излагать правила построения изучаемой структуры, но путём подобранной системы вопросов добиваться того, чтобы все нужные выводы студенты сделали сами.

Современной теории познания и диалектической логике свойственно понимание учебного процесса как постигающей умственной деятельности. И именно проблемно-индуктивная подача материала способствует развитию этого вида деятельности у обучающихся всех возрастов.

Вопросы педагога должны не столько стимулировать работу памяти, сколько активизировать мыслительную деятельность студентов, создавать условия для применения полученных ранее знаний к данному частному случаю. Приведём пример организации мыслительной активности студентов в ходе введения нового материала.

Тема урока: Составное именное сказуемое.

Цель первого урока:

- 4) научить отличать составное именное сказуемое от простого и составного глагольного сказуемого;
- 5) научить составлять предложение с составным именным сказуемым со связкой и без нее.
- 6) Научить правильно ставить знаки препинания (тире) в предложениях с составным именным сказуемым.

Материал для анализа может быть примерно таким:

Пушкин с детства любил писать. Маленький Пушкин был живым и любознательным. В 1810 году Пушкин стал лицеистом. Литература была главным, любимым делом его жизни. А.С.Пушкин – великий поэт. Он любимый поэт всех народов нашей страны. Примерная схема анализа такова: определить сказуемые каждого предложения. Определить, какими частями речи они выражены. Определить падеж присвяточного слова в сказуемых второго, третьего, четвертого, пятого предложения. Найти глаголы – связки в этих сказуемых. Восстановить связку и определить падеж присвяточных слов в этих предложениях. Сравнить падежи присвяточных слов в этих предложениях. Найти подлежащее и сказуемое, определить, какими частями речи они выражены. Ответить на вопросы: От чего зависит падеж присвяточного слова? Что стоит на месте связки? (Решается проблема постановки тире)

На основании этого анализа студенты делают выводы о том, что, если в составе именного сказуемого есть связка, присвяточное слово в творительном падеже, если нет связки – в именительном; что вместо связки ставится тире, если и подлежащее, и сказуемое – существительные.

И поскольку урок языка является уроком развития умений и навыков, постольку этапы сообщения и закрепления материала зачастую объединяются и состоят главным образом из различных логических операций и упражнений, которые в первую очередь формируют именно умения.

Эффективность связи нового учебного материала с пройденным достигается не простым перечнем ранее изученных сведений, а анализом тех сведений, которые непосредственно граничат с подлежащим изучению материалом. Такой анализ должен вызвать у студентов исследовательский рефлекс, стремление узнать, что следует дальше, как нужно поступить в определенных условиях речевого общения.

В связи с этим необходимо подчеркнуть, что исключительно важную роль в решении проблемы развития познавательных способностей студентов играет так называемая проблемная постановка темы урока перед студентами.

Целесообразность проблемной постановки темы урока определяется тем, что исходным моментом для возбуждения мыслительной деятельности является постановка проблемного вопроса, необходимость устранить какое-либо познавательное затруднение.

Стремление преодолеть противоречие, вызванное проблемной ситуацией – это важнейший стимул в деятельности студентов, движущая сила педагогического процесса. Такое противоречие возникает в результате необходимости дополнения имеющихся у студентов знаний элементами новых. При этом известный материал должен не просто непосредственно предшествовать новому, но и сочетаться с ним таким образом, чтобы дети под руководством педагога сами обнаружили недостаточность ранее приобретенных знаний для своей практической деятельности (например, для образования грамматических структур, для грамотного письма и т.п.) и постарались восполнить этот пробел путём анализа соответствующего языкового материала.

Например, детям знакома модель: притяжательное местоимение + существительное (мой мяч). Им предстоит расширить рамки этой модели за счёт введения прилагательных (мой красный мяч). Перед студентами ставится задача: определить как согласуется прилагательное с существительным, какая аналогия имеется между согласованием прилагательного с существительным (новый материал), и согласованием с тем же существительным местоимения (старый материал), выяснить разницу в употреблении местоимений и прилагательных и т.п. Все это студенты сами проделывают на занятиях, анализируя соответствующий языковой материал в порядке предлагаемых педагогам вопросов и заданий.

Литература

5. Методика преподавания русского языка в Азербайджанской школе. Баку 2003 г
6. Бенедиктов Б.А. Психологические особенности применения зрительной наглядности в процессе обучения иностранным языкам // Труды Горьковского пед. института иностранных языков. Вып. XIX, 1961, с.20-40
7. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Т.2. М.: Педагогика, 1982, 576 с.
8. Кувшинов В.И. Обучение школьников общественно политической лексике в процессе рецептивной речевой практики // Иностранные языки в школе, 2002, №4. с. 32-36

Xülasə

Məlum olan material sadəcə yeni materialın önündə gəlməlidir, həmçinin onunla ələ uzlaşmalıdır ki, tələbələr özləri çatışmamazlığını müəllimin rəhbərliyi altında əvvəlki biliklərini aşkar etsinlər (məsələn, qrammatik strukturların düzəlməsi üçün, savadlı yazı üçün və s.) müvafiq dil materialının təhlili əsasında həmin boşluğu doldurmağa çalışsınlar.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AKADEMİK YAZININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müəllimlərdən tələbələrə qədər bir çoxlarının “yox mən yazı bilmərəm, çox çətindir” dedikləri akademik yazının nə olduğunu başa düşmək və hansı mərhələlərdən ibarət olduğunu bilmək lazımdır. Akademik yazı kollec və universitetlərdə istifadə olunan rəsmi yazı növüdür. Bu isə həm tələbələrin dərslər üçün hazırladıqları, həm də professor və müəllim heyətinin, eyni zamanda tədqiqatçıların elmi materiallar yazmaq üçün istifadə etdikləri yazı növüdür. Akademik yazı orta məktəblərdə o qədər də çox istifadə olunmur, yalnız məktəblərdən asılı olaraq müəyyən siniflərdə akademik yazı tərzində tələb oluna bilər.

Akademik yazı ümumiyyətlə kifayət qədər formal, obyektiv (şəxsi olmayan) və texniki xarakter daşıyır. Sıxılmalar və ya qeyri-rəsmi lüğət kimi təsadüfi və ya danışq dilindən qaçınmaqla rəsmidir. İnsanlara və ya hissələrə birbaşa istinad etməkdən qaçaraq, bunun əvəzinə obyektləri, faktları və fikirləri vurğulamaqla şəxsiyyətsiz və obyektivdir. İntizam üçün xüsusi lüğətdən istifadə etməklə texnikidir [9].

Akademik yazının dörd əsas növü təsviri, analitik, inandırıcı və tənqiddir. Bu yazı növlərinin hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri və məqsədləri var [3].

Əgər ilk dəfə akademik yazı yazacaqsınızsa o zaman aşağıdakı beş addımı yadda saxlamığınız işinizin keyfiyyətli və diqqətəlayiq olmasına yardım edə biləcək.

1. Mövzunu seçin
2. Araşdırma aparın
3. Kontur yaradın
4. Esseni yazın
5. İşinizi redaktə edin [8]

Akademik yazıda diqqətdə saxlamalı olduğunuz daha bir məsələ yazının dili ilə bağlıdır. Akademik yazı yazarkən dialektlərdən, ara sözlərdən çəkinmək elmi və ciddi formatda formal dildən istifadə etmək mütləqdir. Yazıda formal ton əvvəldən sona kimi saxlanılmalı, müəllifin mənasını aydın şəkildə çatdıran dəqiq dil seçilməlidir.

Akademik yazı adətən üçüncü şəxs POV-də (nöqteyi-nəzəri (POV- Point of view) yazılır, çünki onun diqqəti rəyi dəstəkləmək və ya məsləhət verməkdən daha çox faktlar üzərində maarifləndirməkdir.

Akademik yazıların əksəriyyəti tədqiqat nəticələrinin bildirilməsini nəzərdə tutduğundan, o, tədqiq olunan xüsusi tədqiqat suallarına diqqət yetirir.

Akademik yazı məntiqi olaraq xətti, faktiki şəkildə təşkil edilməlidir [3].

Akademik yazının inkişafı o qədər də asan və qısa müddətə başa gələ biləcək bir proses deyil. Bu dərin və hərtərəfli zehni və emosional əmək tələb edən bir proses olduğuna görə, sadə bir məqalə oxumaqla ya da treyninqdə iştirak etməklə yaxşı yazı ortaya gətirmək mümkün deyil. Uğurlu şəkildə akademik yazı yazmağı bacarmaq üçün dərin və hərtərəfli düşüncə, dözümlü və təcürbə də lazımdır. Əgər ciddi surətdə akademik yazınızı inkişaf etdirmək və bu sahədə uğur qazanmaq istəyirsinizsə aşağıdakı qeydləri daim nəzərinizdə saxlayıb əməl etməlisiniz.

- a) İlk öncə yazı vərdişlərinizi normal şəkildə inkişaf etdirin;
- b) tədqiq edəcəyiniz sahəni dərinlən araşdıraraq müasir və lazımlı ədəbiyyatlarla tanış olun;
- c) dil biliyinizi qrammatikanızı daha da təkmilləşdirin;
- d) tərtib etmək, yenidən nəzərdən keçirmək kimi yazı proseslərini inkişaf etdirin ;
- e) Yazmağa başlamazdan əvvəl nə yazacağınızı, nə demək istədiyinizi dəqiqləşdirin və sözünüzü necə deyəcəyinizə əmin olun;
- f) mövzunu müəyyənləşdirin: yəni haqqında daha geniş məlumatınız olan, maraq dairənizi əhatə edən bir mövzu seçmək sizə çox kömək edə bilər;
- g) mövzunuz haqqında topladığınız qeydlərdən fikrinizi sübut edərkən istifadə edə bilərsiniz;
- h) seçdiyiniz mövzunuz üçün çox diqqətli və cəlbədicə tezis vacib olduğunu unutmayın. Aydın şəkildə yazılmış bir tezis işiniz üçün ilk uğurunuz olacaq.

Nəyi yazacağınızı, hansı ardıcılıqla davam edəcəyinizi və hansı sübut və faktlardan istifadə edəcəyinizi artıq müəyyən etmişinizsə artıq yazmağa başlaya bilərsiniz.

Mən yazı bilməyəcəm çətindir deyənlərə aşağıdakı məsləhətlərimi verə bilərəm. İlk öncə hansı mövzuda yazacağınızı qərar verdikdən sonra həmin mövzu ilə bağlı araşdırma aparın və qeydlər edin. Bu daha çox həm də yazacağınız essenin növündən asılı olacaq. Yəni essenin növünə görə daha çox araşdırmaya ehtiyac ola bilər. Bu sizin son tətiliniz, ən çox sevdiyiniz fəsil, yaxud da başqa bir mövzu ola bilər. Yazacağınız mövzu ilə bağlı kifayət qədər məlumat topladıqdan sonra ilk öncə Test bəyanatınızı yazmalısınız. Bəzən özünüzdə aid olan daha çox şəxsi xarakter daşıyan, yəni sizin şəxsi fikirlərinizi verəcəyiniz mövzu yazdıqda araşdırmaya o qədər də ehtiyac olmur. Sadəcə fikirlərinizi doğru istiqamətə yönəldib cəmləşdirməyiniz kifayətdir. Lakin verəcəyiniz arqumentin daha güclü və elmi olmasını istəyirsinizsə, o zaman dəqiq və nüfuzlu mənbələrə müraciət etsəniz gözəl nəticə əldə etmiş olarsınız. Seçdiyiniz məlumatların hamısının internet vasitəsi ilə toplamağa çalışmayın, burada qəzet, jurnal, kitab da köməyinizə gələ bilər. İnternet saytlarından istifadə edərkən orada verilən bütün materialları tam

⁷⁸ BDU-nun İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi, mehribanalasgarova@bsu.edu.az

doğru kimi göturməyiniz məsləhət deyil .O materialları ilk öncə araşdırıb sonra istifadə etsəniz daha yaxşı olar. Essədə istifadə edəcəyiniz bütün məlumatlar haqqında biblioqrafik məlumatlar, əgər irinternet saytıdan götürmüşünüzsə linki, kitab və ya jurnalırsa çap olunduğu nəşriyyat, səhifə sayı, istinad etdiyiniz səhifə və s. kimi məlumatları əvvəlcədən yazıb hazır saxlamanız məsləhətdir. Essenin sonunda istifadə etdiyiniz istinadları siyahı şəklində verəcəyinizə görə buna ciddi şəkildə əməl edin.bütün bunlar hazır olduqdan sonra kontur yaratmaq lazımdır. Hazır vəziyyətdə olan materialınızı necə təşkil edəcəyinizi dəqiqləşdirin. Sizin esseniz ilk öncə giriş ilə başlamalı və bir necə paraqraftan, sonda isə verəcəyiniz nəticədən ibarət olmalıdır. Hər yeni paraqraf təzə bir fikrə aid olmalıdır. Lakin paraqrafları yazarkən xronoloji ardıcılığa və fikir ardıcılığına mütləq nəzarət etməlisiniz. Unutmayın axıcılıq və ardıcılıq sizin essenizin daha diqqətə layiq olmasına zəmin yaradacaq amillərdən biridir. Yazdığınız hər təzə paraqraf oxucuya yazdığınız hissənin əsas ideyasını bildirmək üçün giriş sözü ilə başlamalıdır. Burada siz faktlardan, statistik məlumatlardan istifadə edərək verdiyiniz fikrinizi tam əsaslandırma bilərsiniz. Bu zaman istifadə etdiyiniz məlumatların mənbəyini sitat kimi təqdim etməlisiniz ki yazınız plaqiat kimi qəbul edilməsin.Çünki akademik yazı üçün qarşıya qoyulan sərt tələblərdən ən vacibinin yazı zamanı plaqiata yol verilməməsidir.

Girişə başlayanda tezis bəyanatınızı seçin və həmin bəyanatı izah edə bilən bəzi ümumi cümlələrdən istifadə edin. Seçdiyiniz sözlərə diqqət edin akademik yazıda elmi və dərin mənalı sözlərdən dha çox istifadə əsas şərt deyil, əsas şərt seçdiyiniz sözün yerində və dolğun mənalı olmasıdır.

Paraqraflar yazıldıqdan sonra sonuncu “Nəticə” yazılmalıdır. “Nəticə” əslində bütün yazdıqlarınızın qısa forması ya da işiniz haqqında gəldiyiniz nəticədir. Bura da çox şey yazmağa ehtiyac yoxdur. Bir neçə cümlədə öz fikirlərinizi izah edə bilərsiniz. Nəticə yazmaq kifayət qədər çətin işdir, çünki söyləməyə maraqlı və ya faydalı bir söz tapmaq çox zaman müşkül olur. Nəticə cəlbədicə və maraqlı olmalıdır. Nəticə akademik yazıların, adətən, iki funksiya daşıyan daha qısaldılmış variantlarıdır. Birinci funksiya - yazıda əhatə olunan əsas məqamları yekunlaşdırmaq və bir yerə toplamaq. Buna həm də “geriyə baxma” deyirlər; ikinci funksiya isə əsas hissədə qoyulan məsələ ilə bağlı son şərhləri və mühakimələri verməkdir. Son şərhlərə elmi işi təkmilləşdirmək üçün təkliflər etmək və gələcək istiqamətlərə fokuslanmaq daxil edilə bilər. Elmi yazı işi və tədqiqat işlərində nəticə, adətən, daha mürəkkəb olur və buraya tapıntıların əhəmiyyəti və gələcək iş üçün tövsiyələr daxildir. Elmi işin və ümumi nəticələrin müzakirə bölməsində əhatə olunduğu tədqiqat məqalələrində nəticənin olması istəyə bağlıdır [3].

Sonuncu mərhələ yazdığınız yazının redaktəsi olduğuna görə bu hissə eyni zamanda bütün işinizin yekunu olaraq buraxdığınız – qrammatik, orfoqrafik və üslub səhvlərinizi, durğu işarələrini düzəltmək üçün şərait yaradacaq. Bu zaman siz bir yox, bir neçə dəyişiklik edə bilərsiniz. Bəyənmədiyiniz ya da artıq hesab etdiyiniz cümləni çıxarda və ya başqa formada daha rəsmi, daha geniş və daha aydın şəkildə yazı bilərsiniz. İstifadə etdiyiniz faktları və tarixləri, rəqəmləri təkrar-təkrar mütləq nəzərdən keçirin ki, sonra onların dəqiqliyi ilə bağlı suallar yaranmasın. Akademik yazı daha çox səbr və dəqiqlik tələb etdiyini nəzərə alıb bütün sadalananlara əməl etməsənizsə o zaman arxayı şəkildə son nöqtəni qoya bilərsiniz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

12. <https://www.aznews.az/news/cemiyet/100594.html>
13. http://csrc.az/wp-content/uploads/2014/12/Beledci-Son_22.08.14.pdf
14. https://azkurs.org/pars_docs/refs/31/30174/30174.pdf
15. <https://az.socmedarch.org/what-is-academic-writing-1689052-5708>
16. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/yanvar/474879.htm>
17. <https://elnurkarimov.wordpress.com/2017/11/04/akademik-yazinin-10-qaydasi/>
18. <https://lafayettefirefighters.com/az/difference-between-academic-writing-and-non-academic-writing>
19. [https://www.kau.edu.sa/files/0013287/subjects/academic-writing-handbook-international-students-3rd-ed%20\(2\).pdf](https://www.kau.edu.sa/files/0013287/subjects/academic-writing-handbook-international-students-3rd-ed%20(2).pdf)
20. <https://www.sydnev.edu.au/students/writing.html>
21. <https://grammar.yourdictionary.com/word-definitions/definition-of-academic-writing.html>
22. <https://www.routledge.com/blog/article/what-is-academic-writing-and-other-burning-questions-about-it>

Açar sözlər: akademik yazı, təhsil,oxu, vərdis, esse

Key words:academic writing, education, reading, skill, essay

Ключевые слова:академическое письмо, образование, чтение, навыки, эссе

Akademik yazının əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Akademik yazı bəziləri üçün çətin olsa da, tələblərə və qaydalara əməl etməklə bu bəyəri asanlıqla aşmaq olar.Akademik yazı ciddi və formal dildə yazılan və ancaq tələb olunan yerdə işlənən yazı növüdür.Akademik yazı sizdən obyektiv və qeyri-şəxsiyyətli olmağı tələb etsə də (şəxsi hissləri qeyd etmədən), çox vaxt yenə də öz fikrinizi bildirməli ola bilərsiniz. Akademik yazı yazarkən faktlara, tarix və rəqəmlərə daha diqqətlə yanaşmalı istifadə etdiyiniz hər bir materialı araşdırdıqdan sonra verin .

The main features of academic writing

Summary

Although academic writing is difficult for some people , this barrier can be easily overcome by the following rules and regulations. Academic writing is a type of writing that is written in a serious and formal language and only used where required. Though academic writing requires you to be objective and impersonal (without mentioning your personal feeling), you often still

have to express your opinion. While writing an academic article you should pay more attention to the facts history and figures after researching each material you use.

Основные черты академического письма

Резюме

Хотя академическое письмо является трудным для некоторых этот барьер можно легко преодолеть, соблюдая требования и правила. Академическое письмо — это тип письма, которое написано на серьезном и формальном языке и используется только там, где это необходимо. Хотя академическое письмо требует от вас быть объективным и безличным (не говоря уже о личных чувствах), вам все же, возможно, придется высказать свое мнение. При написании академической статьи будьте осторожнее с фактами, историей и цифрами.

Rəyçi: Prof.A.Q.Abbasov

FATİK ÜNSİYYƏT QEYRİ-İNFORMATİV ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ

Hər bir nitq ünsiyyəti prosesində kommunikanın nitqinin informativlik dərəcəsi eyni deyildir. Ünsiyyət prosesində informativ və qeyri-informativ nitq aktları olur. Qeyri-informativ nitq aktları fatik ünsiyyət ilə sıx əlaqəli olub, kommunikativ fəaliyyəti tədqiq edən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Rus dilçisi Q.V.Yelizarova informativ nitq fəaliyyətlərini “yüksək kontekstli”, qeyri-informativ nitq aktlarını isə “aşağı kontekstli” ünsiyyət adlandırmışdır [2, s. 36]. “Yüksək kontekstli” nitq aktlarının ünsiyyətə təsir edəcək aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: ünsiyyətin baş verdiyi yer, zaman, ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin bir-birləri ilə olan əlaqələri, münaqişə və fikir ayrılıqlarına az tolerantlıq, formal əlamətlər – emosionallıq, impulsivlik və s.

İkinci tip, yəni “aşağı kontekstli” ünsiyyət üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: bütün mənalər şifahi şəkildə izah edilməlidir; ünsiyyətdə iştirak etmək üçün xüsusi bilik tələb olunmur, çünki ünsiyyət üçün lazım olan hər şey birbaşa danışılarda aparılır; fikir ayrılığı və münaqişəyə tolerantlıq, emosiyaların implisit ifadəsi və s. [4, s. 25].

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci tip ünsiyyətə ingilisdilli cəmiyyətdə daha çox rast gəlinir, ünsiyyət prosesinin məzmunu deyil, forması önəmli hesab edilir.

“Fatik əlaqə” və ya “fatik ünsiyyət” (lat. *fatuor* “cəfəngiyyət danışmaq”) terminini (ingiliscə “*phatic communication*”), ilk dəfə Polşa əsilli amerikalı dilçi B.Malinovski təqdim etmiş və onun cəmiyyət üzvləri arasında əlaqə yaratmağa yönəldiyini, bunun üçün insanlar arasında sadə bir söz mübadiləsinin kifayət olduğunu söyləmişdir [9, s. 146]. Fatik ünsiyyət ilk növbədə insanların sosial təmasa ehtiyacını təmin edir. Beləliklə, fatik ünsiyyətdən əhəmiyyətli məlumat ötürmək üçün deyil, yalnız insanlar arasında sosial əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Məhz fatik ünsiyyətdə dilin əsas funksiyası – ünsiyyət vasitəsi olmaq, qarşılıqlı ünsiyyəti xoş bir mühitdə, dostluq şəraitində yaratmaqla reallaşır. Bu zaman heç bir məlumatın ötürülməsi məqsədi güdülür [9, s. 141].

Fatik ünsiyyət rus dilçisi R.Yakobson da tədqiq etmişdir. Dilin funksiyalarının təsnifatını tədqiq edərkən R.Yakobson qeyd edir ki, fatik funksiya həmsöhbətlər arasında əlaqə yaratmağa yönəlmişdir. O, həmçinin qeyd edir ki, fatik ünsiyyətin əsas məqsədi rabitə qurmaq, söhbəti davam etdirmək və ya dayandırmaq, rabitə kanalının işlək olub-olmadığını yoxlamaq, həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək və ya diqqətlə dinlədiyindən əmin olmaqdan ibarətdir [6, s. 197-198].

B.Malinovski ilə təxminən eyni zamanda E.Sepir də fatik ünsiyyət mövzusunda toxunmuşdur. E.Sepirin fikrinə görə, dilə sosiallaşma vasitəsi kimi baxmaq olar. E.Sepir öz əsərlərində “fatik ünsiyyət” terminini işlətməyə də, dili sosiallaşma amili kimi qiymətləndirir. Onun fikrinə, “dil olmadan qarşılıqlı sosial əlaqə mümkün deyil” [5, s. 232], buna görə dil müvəqqəti olaraq qurulmuş qrup üzvləri arasında sosial əlaqə qurarkən fatik funksiyasını yerinə yetirir, məsələn, dil olmadan qonaqlar arasında sosial əlaqə yaratmaq mümkün deyildir.

C.Liç “*Principles of Pragmatics*” əsərində qeyd etmişdir ki, fatik ünsiyyət ünsiyyətin ayrılmaz prinsipi – nəzakətlik prinsipinin bir hissəsidir. Digər “ünsiyyət maksimumları” ilə birlikdə C.Liç fatik maksimumları fərqləndirir (*Phatic Maxim*) [8, s. 141]. Onun fikrinə, fatik maksimumlar nəzakətlik maksimumlara əlavə olaraq razılıq, geniş ürəklik, rəğbət kimi mənə çalarlıq verir. C.Liç fatik maksimumunu mənfi bir düsturdə “*susmaqdan çəkinin*” və müsbət bir düsturdə “*söhbəti davam etdirin*” şəklində formalaşdırır. Müəllifə görə, fatik bir söyləmin diqqət mərkəzində olan məlumat deyil, danışanın ona münasibətidir [8, s.141-142].

C.Leyverin əsərlərində fatik ünsiyyətin araşdırılmasına rast gəlmək olar. C.Ley-ver funksiyası şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti asanlaşdırmaqdan ibarət olan fatik ünsiyyəti ritual kommunikativ davranışın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edirdi. C.Leyver bu tip ünsiyyətdə iki fazanı fərqləndirir: təmasın başlanması və tamamlanması. İlk fatik ifadələr iki funksiyasını yerinə yetirir:

1) barışıq, razılaşma (ingilis - *propilatory*);

2) açıqlama (ingilis - *exploratory*).

Uzlaşma, razılaşma funksiyası ilk növbədə səssizliyin qarşısını almaq üçün həyata keçirilir. Son ifadələr mümkün mənfi duyğuları yumşaldır və ortaqlar arasındakı münasibətləri gücləndirir:

“*It's been nice talking to you*”, “*Be seeing you soon*” [7, s. 215].

C.Leyverə görə, fatik ünsiyyətin əsas məqsədi həmsöhbətlər arasında əlaqə və təmas qurmaqdan ibarətdir. Beləliklə, tədqiqatçı fatik ünsiyyəti sonrakı ünsiyyət üçün bir kanal kimi görən R.Yakobson ilə həmfikiridir.

Bir qayda olaraq, fatik ünsiyyətin müxtəlif janrları fərqləndirilir. Belə ki, V.V.Dementyev, fatik ünsiyyət janrlarının tipologiyasını araşdırarkən, onun beş əsas əlaqə növünü fərqləndirmişdir:

1) səmimi qəlbədən söhbətlər, etiraflar, iltifatlar;

2) birbaşa ittihamlar, təhqir, münasibətlərin aydınlaşdırılması, mübahisələr;

3) flirtlə məşğul olmaq, zarafat etmək;

4) istehza, praktik zarafat;

5) boş danışmaq janrları [1, s. 55-57].

Bu baxımdan, yuxarıda sadalanan janrların hər birində ənənəvi fatik ünsiyyət mövzuları seçilir. Bunlara, bir qayda olaraq, xəbərlər, hava, əyləncə və nikbinliyə yönəlmiş sənət və digər mövzular da aiddir.

“*Good morning, Mr. Baker,*” *Ethan said and held his stroke to save the banker's neat serge pants from dust.*

“*Morning, Ethan. Fine morning.*”

"Fine," said Ethan. Spring's in, Mr. Baker."

"It is, it s." Mr. Baker paused. "I have been wanting to talk to you, Ethan. That money your wife got by her brother's will – over five thousand, isn't it?"

"Sixty-five hundred after taxes," Ethan said.

"Well, it's just lying in the bank. Ought to be invested. Like to talk to you about that. Your money should be working."

"Sixty-five hundred dollars can't do much work, sir. It can only stand by for emergencies." [10, s. 19].

Verilmiş parçanın tərcüməsini nəzərdən keçirək.

'Günaydın, cənab Beyker', Etan bankirin səliqəli, serj şalvarını tozdan təmizləyərək dedi.

'Hər vaxtınız xeyir, Etan. Gözəl səhərdir.'

'Gözəldir,' Etan dedi. Artıq yaz gəlib, cənab Beyker.

'Hə, elədir.' Cənab Beyker bir qədər fasilə etdi. 'Mən səninlə danışmaq istəyirəm, Etan. Sənin arvadına qardaşının vəsiyyətinə görə beş mindən çox pul qalıb, elə deyilmi?'

'Vergilərdən sonra altmış beş yüz', deyə Etan cavab verdi.

'Pullar sadəcə bankda yatır. Onlar investisiyaya yatırılmalıdır. Səninlə bu barədə danışmaq istəyirəm. Pulunuz işlək vəziyyətdə olmalıdır.'

'Altmış beş yüz dollar çox iş görə bilməz, cənab. Pullar yalnız vacib hallar üçün kənardə qalmalıdır.'

Bu nümunə C.Steynbekin "The Winter of our Discontent" əsərindən götürül-müşdür. Nümunədən göründüyü kimi, Etan və cənab Beyker arasında olan dialoq salamlaşma ilə başlayır. Bu, Etan ilə cənab Beyker arasında gedəcək sonrakı danışiq üçün bir əlaqə rolunu oynayır.

Fatik ünsiyyətin ən bariz nümunəsini pedaqoji diskursda müşahidə etmək olar. Fatik ünsiyyət dərslərin bütün mərhələlərində baş verir, bununla birlikdə dərslərin ilk və son mərhələlərində dərslərin ünsiyyət və etiket çərçivəsini formalaşdıraraq ən aydın şəkildə həyata keçirilir.

V.I.Karasik qeyd edir ki, dərslərin birinci mərhələsinin məqsədi müəllimlə tələbələr arasında əlaqə yaratmaq, iş şəraiti yaratmaq və tələbələrin diqqətini dərslərin özünə cəlb etməkdir.

Birinci mərhələnin bir hissəsi olaraq müəllimin müəyyən nitq hərəkətlərindən istifadə etməsi tələbələrin işə ümumi hazırlığını təmin etməlidir [3, s. 7]. Aydındır ki, bu mərhələdə müəllimin ilkin vəzifəsi onunla tələbələr arasında bir növ "körpü" qurmaqdır ki, bu da fatik ünsiyyət sayəsində həyata keçirilir.

Pedagoji diskursda ünsiyyətin başlanğıc mərhələsindəki fatik rabitə aşağıdakı formaları əhatə edə bilər:

- salamlama. Ən ritual formadır və çox vaxt şifahi olmayan bir təbriklə müşayiət olunur; Dərs zamanı tələbələr ayağa qalxırlar. "Good morning!", "Good afternoon! Sit down, please!", "Nice to see you, everyone!"

- dərs mövzusunun adı və məqsədləri, iş ardıcılığının elanı. "Today we'll speak about...", "First we'll..., then...and finally...");

- tələbələrin fəaliyyətlərinin idarə edilməsinə yönəlmiş direktivlər "Open your books on page....; "Read the text and answer the questions", "Open brackets and use the verbs in the appropriate tense forms");

Tələbələrlə ünsiyyət yaratmaq üçün aşağıdakı kommunikativ strategiyalar- dan istifadə edilir:

- salamlama + müraciət ("Good morning, dear students!");

- salamlama + tələbələri fəaliyyət göstərməyə çağırış ("Good morning. Today we are going to discuss the problem how to protect the air and water from pollution". "Good morning. Today we'll discuss the use of the gerund").

Dərslərin əvvəlində müəllim tələbələrlə salamlaşmazsa (Let's begin our lesson". "Open your copy-books and write these sentences") və yaxud içəri daxil olan kimi yazı lövhəsində nəşə yazarsa, o zaman etiket xarakterli fatik ünsiyyətə riayət edilməmiş olur.

Etiket xarakterli fatik ünsiyyətə başlamadan, yəni tələbələrlə salamlaşmadan müəllimin tələbələrdən birini danlaması və ya ona sual verməsi. Məsələn,

Why didn't you come to the lesson yesterday? Have you prepared your lesson, Aysel? tələbələrlə müəllim arasında ünsiyyətin yaranmasına mənfi təsir göstərə bilər. C.Liç belə hesab edir ki, müəllimin tez-tez "Keep silence, please!" deməsi nəzakət-lilik maksimumu pozur [8, s. 142].

Bundan başqa, tələbələrlə fatik ünsiyyət yaradarkən inkar mənada olan cümlələr qurmaq məsləhətli hesab edilmir. Məsələn,

"Who hasn't prepared the homework?" əvəzinə Who has prepared the homework?, Who knows the answer to the question? işlətmək məqsəda uyğun hesab edilir. Tələbələrə tez-tez "Stop talking! Don't speak loudly! Keep silence!" demək əvəzinə "Speak in a low voice", Mind in your reading or writing" demək tövsiyə edilir.

Fatik ünsiyyətin final mərhələsində aşağıdakı formalarından istifadə edilir:

- standart ifadələrdən istifadə edərək sağollaşma ("Bye", "Good bye");

- sağollaşma - icazə ("You may have a break", "You may be free now", "You may now have a rest");

- sağollaşma - təyinat ("We'll continue our discussion tomorrow". "We'll meet on Tuesday");

- sağollaşma - təşəkkür ("Great done", "You did great today").

Beləliklə, insanlar arasında sosial əlaqələrin təşkilində çox vacib rol oynayan

fatik ünsiyyətin təhlili nəticəsində biz belə qənaətə gəldik ki, fatik ünsiyyət insanlar arasında sosial əlaqələr yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda onların fərdi və sosial sahələrdə idrak qabiliyyətlərinin zənginliyini əks etdirir və hər bir insanın fərdi və ictimai süurünün xüsusiyyətlərini maddi formada möhkəmləndirməyə imkan verir.

Məqalənin aktuallığı. Ünsiyyət tiplərindən biri olan fatik ünsiyyət və onun qeyri-informativ xarakterə malik olması məsələsi hər zaman öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bu məqalədə ilk dəfə olaraq, Azərbaycan reallığında fairk ünsiyyətin qeyri-informativ ünsiyyət vasitəsi kimi tədqiqi aparılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən tələbələr, dissertant və doktorantlar, müəllimlər nəzəri və praktik baxımdan faydalana bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Дементьев В. В. Жанры фатического общения // Дом бытия. Альманах по антропологической лингвистике. Саратов, 1995. Вып. 2. С. 55–57.
2. Елизарова Г. В. Культура и обучение иностранным языкам. СПб., 2005. С. 34–86.
3. Карасик В. И. Характеристики педагогического дискурса // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики: сб. науч. ст. / Волгоград, гос. соц.пед. ун-т. Волгоград: Перемена, 1999. С. 3–18.
4. Неудачина Л.В. Фатическая коммуникация как показатель своеобразия англоязычного сообщества, Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики, 2016, № 4, стр. 24-27
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: сб. тр.: пер. с англ. / под ред. и предисл. А. Е. Кибрика. М., 1993. 656 с.
6. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика: пер. с англ., фр., нем., чеш., пол. и болг. // Структурализм: «за» и «против»: сб. ст. / под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. М.: Прогресс, 1975. С. 193–231.
7. Laver J. Communicative functions of phatic communication // Organization of behavior in face-to-face interaction: textbook / ed. by A. Kendon, R. M. Harris, W. M.R. Key. The Hague: Mouton, 1975. P. 215–238.
8. Leech G. N. Principles of pragmatics: textbook. London: Longman Publishing Group, 1983.
9. Malinowski B. Phatic Communion // Communication in face-to-face interaction: textbook / ed. by edited by J. Laver, S. Hutcheson. Harmondsworth: Penguin Books, 1972. P. 146.
10. Steinbeck J. The Winter of our Discontent, Ленинград.: «Высшая Школа», 1985, 271 стр.

Açar sözlər: fatik ünsiyyət, sosial əlaqə və təmas, sosiallaşma faktoru, ünsiyyət maksimumu

Key words: phatic communication, social connection and contact, socialization factor, ritual communicative behavior

Ключевые слова: фатическая коммуникация, социальная связь и контакт, фактор социализации, ритуальное коммуникативное поведение

Фатическое общение как средство неинформативного общения

РЕЗЮМЕ

Наша главная цель в этой статье - исследовать фатическое общение, один из неинформативных средств общения.

Известно, что основная цель речевого общения - обмен информацией между коммуникаторами. Однако исследования показали, что коммуникативный уровень речи коммуникаторов не у всех одинаков. В то время как одни коммуникационные процессы передают информацию от одного коммуникатора к другому, другие нет. Лингвисты называют такие коммуникативные процессы неинформативным общением.

Есть много видов неинформационных средств общения. Один из них - фатическое общение. Фатическое общение в первую очередь удовлетворяет потребность людей в социальных контактах. Фатическое общение используется не для передачи какой-либо важной информации, а только для создания социальных связей между людьми. В фантастическом общении основная функция языка - быть средством общения, создавать взаимное общение в приятной обстановке, в дружеской атмосфере.

В этой статье мы ссылались на мнения различных лингвистов о его функции, фазах и типах значения при изучении фатического общения.

Phatic communication as a means of uninformative communication

SUMMARY

Our main purpose in this article is to explore phatic communication, a type of non-informative means of communication.

It is known that the main purpose of speech communication is the exchange of information between communicators. However, researches have shown that the communicative level of communicators' speech is not the same in all of them. While some communication processes transmit information from one communicator to another, others do not. Linguists have called such communication processes non-informative.

There are many types of non-informational means of communication. One of them is phatic communication. Phatic communication primarily satisfies people's need for social contact. Phatic communication is not used to transmit any important information, but only to create social connections between people. In phatic communication, the main function of language is to be a means of communication, to create mutual communication in a pleasant environment, in a friendly atmosphere.

In this article, we have referred to the opinions of various linguists about its function, phases, and types of meaning when studying phatic communication.

METHODS, TECHNIQUES, APPROACHES AND PRINCIPLES IN LANGUAGE TEACHING

Introduction: Teaching is a noble profession which consists of much responsibility and duty towards students. Teachers do not only teach and impart knowledge but encourage and stimulate students for their lives and take major steps in life. They keep working to boost the faith of students and direct them in the right direction. There were many teachers who devoted all their life in empowering their students and making them a successful, better human being in life. In the article, we will learn teaching methods, approaches, techniques and principles.

The work of teaching is social and mental. It is also physical, emotional, practical, political, behavioral, experiential, historical, cultural, spiritual, and personal. Teaching is complex, it is demanding their contingent orchestration in support of students' learning. When language teaching in particular is in focus, the complexity is even greater, shaped by teachers' views of the nature of language, of language teaching and learning in general, and by their knowledge of the particular sociocultural setting in which the teaching and learning take place [Adamson 2004: 604p]. Indeed, research has shown that there is a degree of shared pedagogical knowledge among language teachers that is different from that of teachers of other subjects [Gatbonton 2000: p585, Mullock 2006:p48]. Nonetheless, each teacher's own language learning history is unique. The way that teachers have been taught during their own "apprenticeship of observation" is bound to be formative. [Lortie 1975: p15] There is the level of complexity at the immediate local level too, due to the specific and unique needs of the students themselves in a particular class at a particular time, but these needs change very quickly. Finally, the reality of educational contexts being what they are, teachers must not only attempt to meet their students' learning needs, but they must also juggle other competing requires on their attention and time. Because of this complexity though this is a book about the methods and methodological innovations of recent years, we do not seek to convince readers that one method is superior to another, or that there is or ever will be a perfect method [Prabhu 1990: p16]. The work of teaching offers otherwise. As Brumfit remarks: A claim that we can predict closely what will happen in a situation as complex as the classroom can only be based on either the view that human beings are more mechanical in their learning responses than any recent discussion would allow, or the notion that we can measure and predict the quantities and qualities of all factors. Neither of these seems to be a sensible point of view to take. [Brumfit 1984: p18–19] After all, "If it could be assumed that learners were "simply" learners, that teachers were "simply" teachers, and that one classroom was essentially the same as another, there would probably be little need for other than a technological approach to language teaching with adjustments" being made for the age of the learners, specific goals, or class numbers, etc. [Tudor 2003: p3]. However, the truth is that Learners are not 'simply' learners any more than teachers are 'simply' teachers; teaching contexts, too, differ from one another in a significant number of ways. In other words, language teaching is far more complex than producing cars: we cannot therefore suppose that the technology of language teaching will lead in a neat, deterministic manner to a predictable set of learning outcomes. [Tudor2003: p4]. Tudor continues to notice that this is right within a given culture. It cannot be assumed that all teachers will use the same conceptions of language of teaching and learning. Rather than the elegant realization of one rationality, then, language teaching is likely to involve the meeting and interaction of different rationalities. Murray is therefore right in drawing attention to the 'tapestry of diversity' which makes our classrooms what they are. [Murray 1996: p434]

The Grammar-Translation Method is not new. It has had various names, but it has been used by language teachers for a long time. At one time it was called the Classical Method since it was first used in the teaching of the classical languages, Latin and Greek. Earlier in the 20th century, this method was utilized for the aim of assisting students to appreciate and read foreign language literature. It was supposed that through learning of the grammar of the target language students would become familiar with the grammar of their mother tongue and that this familiarity would help them speak and write in their native language better. It was thought that foreign language learning would help students develop intellectually; it was known that students would probably never use the target language, but the mental exercise of learning it would be useful anyway. This method is observed in the English class at a university in Colombia. They are in the middle of reading a passage in their textbook. The passage is called "The Boys' Ambition" from Mark Twain's *Life on the Mississippi*. Each student reads several lines from the passage. After the student has finished reading, he is asked to translate the few lines he has just read into Spanish. The teacher helps him with a new vocabulary. When the students finished reading, translating the text, the teacher asks them in Spanish if they have any questions. One girl raises her hand and asks, 'What is paddle wheel?' The teacher replies, "Es una rueda de paletas." Then she continues to explain in Spanish how it looked and worked on the steamboats which moved up and down the Mississippi River during Mark Twain's childhood. One of the students asks the word "gorgeous" and the teacher translates this word. If everything is clear to the students the teacher asks them to write the answers to the comprehension questions which appear at the end of the excerpt. [Diane Larsen-Freeman and Marti Anderson: p 33-34]

The questions are in English, and the students are instructed to write the answers to them in English too. They do the first one together as an example. A student reads loudly, 'When did Mark Twain live?' Another student answers, 'Mark Twain lived from 1835 to 1910.' 'Bueno,' tells the teacher, and the students begin working calmly by themselves. Then the students reply to

⁷⁹ English teacher at the Police Academy

two other types of questions. For the first type, they have to make inferences based on their understanding of the text. For instance, one question is: 'Do you think the boy was ambitious? Why or why not?' The other type of question demands the students to relate the passage to their personal experience. For instance, one of the questions based on this excerpt asks them, 'Have you ever thought about running away from home?' After one-half hour, the teacher, speaking in Spanish, says to the students to stop and check their task. One by one, they read questions and their answers. If the answer is correct, the teacher calls on another student to read the next ones. If the student is incorrect, the teacher selects one of the students to supply the correct response, or the teacher answers correctly. Announcing the next activity, the teacher asks the students to turn over the page in their text. There is a list of words there. The introduction to the exercise explains the students that these are words taken from the text they have just read. The students see the words 'ambition,' 'career,' 'wharf,' 'tranquil,' 'gorgeous,' 'loathe,' 'envy,' and 'humbly.' They are said that some of these are review words and that others are new to them. The students are required to give the Spanish word for each of them. The class does this task together. If no one knows the Spanish equivalent, the teacher answers these questions. In Part 2 of this task, the students are given English words like "love," "noisy," "ugly," and "proudly," and are directed to find the opposites of these words in the passage. When they have finished this work, the teacher reminds them that English words which look like Spanish words are called cognates. She explains that the English "-ty," often corresponds to the Spanish endings -dad and -tad. She calls the students' attention to the word 'possibility' in the task and tells them that this word is the same as the Spanish posibilidad. The teacher asks the students to find other samples in the excerpt. Hands go up; a boy answers, "Obscurity." "Bien," says the teacher. When all of these cognates from the text have been identified, the students are said to turn to the next task in the chapter and to reply to the question, 'What do these cognates mean?' There is a long list of English words ('curiosity,' 'opportunity,' 'liberty,' etc.), which the students translate into Spanish. [Kelly 1969: p 228]

There is an example of a grammar-translation exercise. The next section is about a grammar. The students follow in their books as the teacher reads a description of phrasal verbs. Nevertheless, there are several new two-word verbs in the text the students haven't studied yet. These are listed following the description, and the students are demanded to translate them into Spanish. Then they are given the rule for use of a direct object with two-word verbs: If the phrasal verb is separable, the direct object may come between the verb and its particle. The separation is important when the direct object is a pronoun. If the verb is inseparable, then there is no separation of the verb and particle by the object. For example: John put away his book. John put his book away. John put it away, but not John put away it. Because 'put away' is a separable two-word verb. The teacher went over the homework. But not the teacher went the homework over. Because 'go over' is an inseparable two-word verb.

The principles of the Direct Method have been applied by language teachers for a long time. It was revived as a method when the goal of instruction became learning how to use another language to speak. The Direct Method became popular when the Grammar-Translation Method was not successful for using the target language expressively. This Method has a very main rule: No translation is allowed. In fact, the Direct Method must be used directly in the target language through the use of demonstrations, visual aids with no recourse to the students' mother tongue. This method is observed in a scuola media (lower-level secondary school) class in Italy. The class consists of 30 students who attend English class for one hour, three times a week. The class we notice is at the end of its first year of English language instruction in a scuola media. The biggest map of the USA has been placed in the front of the classroom by the teacher. He says to the students to open their books to a certain page number. The class is entitled 'Looking at a Map.' As they are called on one by one, students read a sentence from the passage at the beginning of the lesson. The text starts: We are looking at a map of the United States of America. Canada is the country to the north of the United States, and Mexico is the country to the south of the United States. Between the United States and Canada are the Great Lakes. Between the United States and Mexico is the Rio Grande River. On the East Coast is the Atlantic Ocean, and on the West Coast is the Pacific Ocean. In the east is a mountain range called the Appalachian Mountains. In the west are the Rocky Mountains. After the students finish reading the passage, they are asked if they have any questions. A student asks what a mountain range is. The teacher turns to the whiteboard and draws a series of inverted cones to illustrate a mountain range. The student nods and says, 'I understand.' Another student asks what 'between' means. The teacher replies, 'You are sitting between Maria Pia and Giovanni. Paolo is sitting between Gabriella and Cettina. Now do you understand the meaning of "between"?' The student answers, 'Yes, I understand.' Teachers who use the Direct Method intend that students learn how to communicate in the target language. In order to do this successfully, students should learn to think in the target language. When the teacher introduces a new target language word or phrase, he demonstrates its meaning through the use of realia, pictures, or pantomime [Coleman, A.1929: p 206] He never translates it into the learners' mother tongue. Grammar skills are taught inductively, so the students are presented with samples and they identify the rule or generalization from the examples. An obvious grammar rule may never be given. Students practice vocabulary by using new words. Language is essentially spoken, not written. Consequently, students study daily, common speech in the target language. They study culture consisting of the history of the people who keep in touch with one another in the target language. Vocabulary is emphasized over grammar. Though work on four skills such as reading, writing, speaking, and listening occurs from the start, but oral speech is seen as basic. The reading and writing tasks are based on what the learners practice orally first.

The Audio-Lingual Method, like the Direct Method we have just examined, is also an oral-based approach. However, it is very different, in that rather than emphasizing vocabulary acquisition through exposure to its use in situations, the Audio-Lingual Method drills students in the use of grammatical sentence patterns. Also, unlike the Direct Method, it has a strong theoretical base in linguistics and psychology. [Charles Fries 1945: p 151] of the University of Michigan led the way in applying principles

from structural linguistics in developing the method, and for this reason, it has sometimes been referred to as the “Michigan Method.” Later in its development, principles from behavioral psychology were incorporated. [Skinner 1957: p229] It was thought that the way to acquire the sentence patterns of the target language was through conditioning— helping learners to respond correctly to stimuli through shaping and reinforcement, so that the learners could overcome the habits of their native language and form the new habits required to be target language speakers. There is an sample of Audio-Lingual Method. The first thing we observe is that the students are listening carefully as the teacher is presenting a new a conversation, dialogue, between two people. The students know they will be expected to memorize the conversation the teacher is introducing. All instructions are in English. Sometimes she uses actions to explain meaning, but not one word of the students’ mother tongue is uttered. Teacher is going to repeat the dialogue now. The teacher made a dialogue, then repeated it. After the students have repeated the dialogue several times. The teacher is controlling, directing the language behavior of her students and responsible for providing her students with a good model for imitation. Students are imitators of the teacher’s model or the tapes she supplies of model speakers. They follow the teacher’s answers and directions as accurately, carefully and as rapidly as possible.

The Communicative Approach is an integration of various approaches for example: – notional approach to syllabus designing, structural approach, direct and functional approach, situational approach and in some cases substitution table approach. It leads to a very high degree of competence in the language as it emphasizes all the four skills of the language learning. Meaningful and effective communication is always emphasized. It also emphasized vocabulary building. The learner gets ample opportunities to interact and knows the social meaning of the language and the learner develops competence of using language in all circumstances and situations with a hundred percent comprehension. Use of Communicative Approach in Teaching Communicative language teaching is mainly teaching English for life, occupation and expressing various human behaviors in various situations. Communicative approach does not mean talking meaningfully alone, but it is a comprehensive process with which teachers and students interact with each other and participate in the entire teaching-learning activity. Eclectic approach is a method of language education that combines various approaches and methodologies to teach language depending on the aims of the lesson and the abilities of the learners. Different teaching methods are borrowed and adapted to suit the requirement of the learners. It breaks the monotony of the class. Constructive approach is based on constructivist learning theory. Constructivist teaching is based on the belief that learning occurs as learners are actively involved in a process of meaning and knowledge construction as opposed to passively receiving information. Learners are the makers of meaning and knowledge. [H. Douglas Brown: p 82] These methods, approaches help learners know different languages and being bilingual or plurilingual. The importance of foreign languages in our live is undeniable. People who know, speak different languages have improved memory, problem-solving and critical-thinking skills.

Literature

15. Adamsan, B. 2004. “Fashions in language teaching methodology” in A. Davies and C. Elder (eds). The Handbook of Applied Linguistics: 604-622. Malden, MA: Blackwell.
16. Brumfit, C. 1984. Communicative Methodology in Language Teaching, Cambridge University Press. 161p.
17. Coleman, A.1929:“The teaching of modern foreign languages in the United States.” Vol.12. American and Canadian Committees on Modern Languages. 299p.
18. Diane Larsen-Freeman and Marti Anderson. Techniques & Principles in Language Teaching. Oxford University Press 2011. 318p.
19. Fries, C. 1945. Teaching and Learning English as a Foreign Language. Ann Arbor: University of Michigan Press. 160p
20. Gatlinton, E. 2000. “ Investigating experienced ESL teachers’ pedagogical knowledge.” Canadian Modern Language Review 56: 585-616
21. H. Douglas Brown. 1941. Principles of language learning and teaching, San Francisco State University. 347p.
22. Lortie, D. 1975. Schoolteacher: A Sociological Study. Chicago: University of Chicago Press. 308p
23. Mullock, B. 2006“The pedagogical knowledge base of four TESOL teachers.’ Modern Language Journal 90/1: 48–66.
24. Murray, D. 1996. ‘The tapestry of diversity in our classrooms’ in K. Bailey and D. Nunan (eds.). Voices from the Language Classroom, 434–448. Cambridge: Cambridge University Press. 466p
25. Kelly, L. 1969.25 Centuries of Language Teaching, Rowley, MA: Newbury House.474p
26. Prabhu, N. S. 1990. “There is no best method—Why?” TESOL Quarterly 24/2: 161–176.
27. Skinner, B. F. 1957. Verbal Behavior. New York: Appleton-Century-Crofts. 478p.
28. Tudor, I.2003.“Learning to live with complexity: Towards an ecological perspective on language teaching.” System 31: 1–12.

Açar sözlər: Tədris işi, Grammatik Tərcümə metodu, Birbaşa metod, Audio linqual metod, Kommunikativ yanaşma, Eklektik yanaşma, Konstruktiv yanaşma.

Ключевые слова: Работа по обучению, Метод Перевода Грамматики, Прямой метод, Аудиолингвальный метод, Коммуникативный подход, Эклектичный подход, Конструктивный подход.

Key word: The Work of Teaching, the Grammar Translation method, the Direct method, the Audio Lingual method, the Communicative approach, the Eclectic approach, the Constructive approach

Xülasə

Dil tədrisində metodlar, üsullar, yanaşmalar və prinsiplər

Dillərin effektiv şəkildə tədris olunması üçün müəlif metodlardan, üsullardan istifadə edilir. Məqalədə tədris işi, müəllimin rolu, birbaşa, qrammatik tərcümə, audio linqual metodlar və kommunikativ, eklektik, konstruktiv yanaşmalar haqqında geniş məlumat verilir. Məqalədə həmçinin metodların tədris prosesində təcübədən keçirilməsi barəsində məlumatlar qeyd olunur. Dilin tədris olunmasında istifadə edilən bu metod və yanaşmalar tələbələrə xarici dil biliklərini mənimsəməkdə kömək edir. Xarici dil öyrənən şəxs başqa ölkənin mədəniyyəti, tarixi və adətləri ilə tanış olmaqla öz dünya görünüşünü artırır və xarici dil biliyinə sahib olmağın üstünlüklərini anlayır.

Резюме

Методы, приемы, подходы и принципы обучения языкам

Для эффективного обучения языкам используются разные методы и техники. В статье представлена обширная информация об обучении, роли учителя, прямом, грамматическом переводе, аудиолингвистических методах и коммуникативных, эклектических, конструктивных подходах. В статье также представлена информация о практическом применении методики в учебном процессе. Эти методы и подходы, используемые в обучении языку, помогают учащимся овладеть иностранными языками. Человек, изучающий иностранный язык, расширяет свое мировоззрение, знакомясь с культурной историей и обычаями другой страны, и понимает преимущества знания иностранного языка.

Summary

Methods, techniques, approaches and principles in language teaching.

Different methods and techniques are used to teach languages effectively. The article provides extensive information on teaching, the role of the teacher, direct, grammatical translation, audio-lingual methods and communicative, eclectic, constructive approaches. The article also provides information on the practical application of the methods in the teaching process. These methods and approaches used in language teaching help students to master foreign language skills. A person learning a foreign language increases his worldview by getting acquainted with the cultural history and customs of another country and understands the advantages of having the knowledge of the foreign language.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

AZƏRBAYCAN USAO MƏTBUATININ TARİXİNDƏN

XIX əsrdə ölkədə baş verən əlamətdar hadisələrdən biri məktəb və maarif sahəsində canlanma və yeni üsullu məktəblərin açılması idi. Belə ki, Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra 1829-cu ildə Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi. Nizamnaməyə görə, bu məktəblərin Gəncə, Şuşa, Nuxa, Samaxı, Quba, Bakı, Naxçıvanda və Ordubad şəhərlərində və Qazax distansiyasında açılması təsdiq edildi [2, s. 9-10]. Tədris proqramına Azərbaycan dili də daxil edilən bu məktəblərin sayının əsrin sonuna doğru çoxalmağa başlaması ziyalıları ana dili fənninin tədris keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün hərəkətə gətirdi. Belə mühüm vəzifənin həllini çətinləşdirən cəhətlərdən biri çarizmin yerlərdə maarif və təhsildə ana dilində dərslik və kitabların yaradılmasına hər vaxtlıq mane olmağa çalışması idi.

Maarifçilik hərəkətini doğuran sosial-mədəni səbəblər məscid məktəblərini əvəz edən yeni üsullu məktəblər və onlara uyğun dərsliklər və tədris vəsaitlərinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Həmin hərəkətin qabaqcıl nümayəndələrindən olan Həsən bəy Zərdabının əsasını qoyduğu "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində mövcud məktəb və dərs kitablarının yarasızlığı göstərilirdi. Məsələn, "Əkinçi"də bu barədə oxuyuruq: "Biz məktəbxanada oxunan "Leyli-Məcnun", Hafiz və qeyrə uşaq kitabı deyil. Onları ki böyük oxuyanda şura gəlir, uşaq başına nə kül töksün onları oxuyub eşqbaz, cürəkes olmasın nə bir də bizi oxudanda məhz oxuyub yazmağı, öyrədirlər və dəxi səy edən vaxtdır ki, bir xəyri olan şey də öyrətsin..." (3, "Əkinçi", 1876, № 21, s. 265-266). XX əsrin əvvəllərində bu ideyalarla mübarizə aparan xalqın mədəni hərəkəti həm də siyasi məzmun kəsb etməyə başladı. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq maarifçilik hərəkəti özünü getdikcə yeni məzmun və keyfiyyətdə göstərməyə başladı; yəni əgər əvvəllər ancaq mollaxanaların əvəzinə məscid məktəbləri açılmasından, dərs kitablarının yarasızlığından söhbət gedirdisə, bu dövrdə artıq yeni məzmunlu dərsliklərin hazırlanması və s. günün vacib məsələlərindən biri kimi qarşıya qoyulurdu (9, s. 112). Təsədüfi deyil ki, 1905-1907-ci illər inqilabından qorxuva düşən çar hökumətinin verdiyi 17 oktyabr manifesti milli dillərdə qəzet və jurnalların nəşrinə də imkan yaratdı. Əgər XIX əsrin sonlarında, "Kəşkül" öz nəsrini dayandırdıqdan sonra Azərbaycan ziyalılarının milli mətbuat o cümlədən, uşaq mətbuat orqanları açmaq təşəbbüsələrinin qarşısı alınmışdısa, 17 oktyabr manifesti ilə hökumətin həmin maneə imkanları xeyli zəiflədi. "Sərqə Rus", "Həyat", "İrsad", "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat" və s. ilə yanaşı "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" adlı uşaq jurnalları da meydana çıxdı. Bu işdə XIX əsrin ortalarından başlanan mədəni maarifçilik, cəddidizm hərəkəti də öz rolunu oynamışdı. İnqilabdan sonra əhalinin maariflənməsi üçün mətbu orqanların zəruriliyini nəzərə alan ziyalılar məhdud imkanlarla da olsa, yeni qəzet və jurnalların nəşrinə çalışırdılar. Qarşıda duran məsələlərdən biri də yeni üsullu məktəb, yeni tələblər səviyyəsində uşaq əsərlərinin yaradılması idi. Əhalinin geniş kütlələrini maarifləndirib, onlarda biliyə maraq oyatmaq üçün həmin məqsədə xidmət edən nəşrlərə tələb getdikcə artırdı. 1906-cı ilin avqustunda Həsən bəy Zərdabi və Nəriman Nərimanovun, 1907-ci il isə Əli bəy Hüseynzadə və Mahmud bəy Mahmudbəyovun rəhbərliyi ilə Bakıda müəllimlərin birinci və ikinci qurultayı keçirildi. Hər iki qurultayın müzakirəsinə çıxarılan problemlərin həllinə nail olmaq üçün pedaqoji və metodiki istiqamətli mətbu orqanların nəşri də vacib idi. Müəllimlər qurultayından bir qədər əvvəl 1906-cı ilin 16 aprelində nəşrə başlayan "Dəbistan" jurnalı da belə bir zərurətdən yaranmışdı. Müəllimlər qurultaylarından sonra "Birinci il", "İkinci il", "Yeni məktəb", "Uşaq gözlüyü", "Gülzar", "Ana dili", "Ədəbiyyat məcmuəsi" və s. dərsliklər də hazırlanıb çap edildi. Milli uşaq mətbuatımızın əsasının qoyulduğu "Dəbistan"ın çıxdığı üç il ərzində (1906-1908) jurnalın 27 nömrəsi çap edilmişdir. Ayda iki dəfə çıxan jurnalın 1907-ci ildə cəmi 8 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Jurnalın 1908-ci ildə çıxan yeganə nömrəsi milli mətbuatımızın banisi, 1907-ci ildə vəfat etmiş "Dəbistan"ın müxbiri Həsən bəy Zərdabının xatirəsinə həsr edilmişdir. "Dəbistan"ın nəşir və redaktorları ibtidai sinif müəllimləri Əliisgəndər Cəfərzadə və Məhəmməd Həsən Əfəndizadə idi. Sonradan isə bu işləri Ə. Cəfərzadə təkbəsinə görmüşdür.

"Dəbistan"ın ilk proqram yazısında deyilirdi: "Hal-hazırda qeyri lisanlarda olan kitablara nisbətən öz ana dilimizdə ən əlverişli dərs kitabları və əldə qiraət ediləcək kitabçalar tapmırıq. Bu səbəbə bizim xahişimiz budur ki, təb və nəşrinə başladığımız uşaqlara məxsus "Dəbistan" jurnalı vasitəsi ilə bu yolda qüvvəyi-acizənəməzdən gələn qədər türk milləti - nəciyəmizin balalarına bir xidmət göstərək. Və ümidimiz budur ki, millətimizin balalarının lap uşaqlıqdan əql, zəhin, əxlaqi-hüsn və hissiyyatların oyandırılıb, günbəgün tərəqqi etmələrinə səbəb olaq, onlardan zəhmətkeş, millətpərəst və vətənpərvər cavanlar yetişək" (5, 1906, №1, s. 1). Jurnalın məqsəd və məramnaməsi başlıqdan da aydın şəkildə görünür. "Dəbistan"ın ətrafına bir çox ziyalıların, məktəb müəllimlərinin toplanması onun öz məramını istənilən səviyyədə həyata keçirməsini təmin edən amillərdən idi. Maraqlıdır ki, "Dəbistan"da çıxış edən müəllimlərin hər biri onun ideya-mövzu istiqamətini hökmən nəzərə alırdı. Məsələn, inqilabi satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin uşaq jurnallarında çap edilən şeirlərindən danışarkən onların sairin satirələrindən fərqi haqda Əziz Mirəhmədov yazırdı: "Əgər o əsərlərdə şair fikrin, hissin kəskin, qatı və əlvan lövhələrlə ifadəsinə çalışırsa, burada hər şeydən əvvəl, uşaqların təbii, həyatı zövq və marağını oxşayan səhnələri ilk planda canlandırmağa çalışır. Təbiidir ki, burada nəsihət, didaktika, tərbiyə sərtləri nəzərdə tutulur" (7, s. 113). Onun "Məktəb şərqi" şeirində oxuyuruq:

Məktəb, məktəb, nə Dilgüşasən,
Cənnət, cənnət desəm səzasən;
Sadəm, sadəm təfərrücdən,
Əhləq, əhləq, gözəl binasən!-

⁸⁰ Bakı Slavyan Universiteti

Göründüyü kimi, seirin dili aydın və məzmunu uşaqların yaş səviyyələrinə uyğundur. Məlum olduğu kimi, “Dəbistan” jurnalına əlavə kimi “Valdeynlərə məxsus vərəqə” də çap olunurdu. Bu haqda jurnalın “İfadevi-məram”ında oxuyuruq: “Bundan əlavə aylıq valdeynlərə məxsus vərəqəmiz ata, analarımıza uşaqlarımızın ev və məktəb tərbiyəsi, təlimi üçün lazım olan əhəmiyyətli məsələləri həll edib bu yolda onlardan ötrü rəhbər və dəlil olasıdır” (5, 1906, № 1, s.2).

“Dəbistan” azyaşlı oxucular və onların valdeynlərində milli ədəbiyyata marağı artırmaq məqsədi ilə elan etdiyi müsabiqələrlə bağlı səhifələrdə məktublar, redaksiyaya gələn cavablar, nağıllar, tapmacalar dərc edirdi. Suallara, tapmacalara düzgün cavab tapan uşaqlara isə hədiyyə olaraq üç ay ərzində jurnalın nömrələri pulsuz göndərilirdi. Jurnalın hər nömrəsinin sonunda ərəb və fars dillərində olan anlaşılmayan sözlərin mənalarının lüğəti verilirdi.

Jurnal çıxdığı ilk aylardan cətinliklərlə üzləşmiş, mədii baxımdan vəziyyət getdikcə zəifləmiş, abunəciləri və alıcıları azalmışdır. Redaktor Əlişkəndər Cəfərzadə qəzetə abunəcilərin getdikcə azaldığını görür və bütün cəhdlərə baxmayaraq 1908-ci ildə “Dəbistan”ın nəsrini davandırır. “Dəbistan”la eyni ildə əsas qoyulmuş ən qısaömürlü uşaq mətbuatından biri də “Rəhbər” jurnalıdır. Jurnalın 1906-cı ildə 4, 1907-ci ildə isə 5 nömrəsi çıxmışdır. Redaktoru Mahmud bəy Mahmudbəyov olan “Rəhbər”in ilk nömrəsində “İfadevi-məram” adlı baş məqalədə jurnalın məqsədi bu cür səciyyələndirilir: “Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır...Pəs hər bir millət ki, öz millivətini, dilini itirib vox olmaq istəmir, gərəkdir məktəblərinin müntəzəm olmasına, ədəbiyyatının sərvətlənməsinə, ədəbiyyatı vasitəsi ilə milliyyətini tanımağa və millətinin ictimai işlərinin vüsətlənməsinə çalışsın...” (6, 1906, №1, s.1).

Jurnal veniyetmələrin təlim və tərbiyəsinə, zehni inkişafına istiqamət vermək, onları xalqa və vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğularının aşılınması istiqamətində rəhbərlik edirdi. “Rəhbər”in “Dəbistan” və ondan sonra nəşr olunan “Məktəb” jurnalın haqda professor Ə.Məmmədov (Saracılı) özünün müşahidə və qənaətlərini elmi şəkildə belə ümumiləşdirmişdir: “*Dəbistan*”, “*Rəhbər*” və “*Məktəb*” *demokratik əhvali - ruhiyyəli məcmuələrdir və onları bir-birindən ayıran xüsusiyyətlər də vardır...Hər üç jurnal ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə xüsusi mövqeyə malik olmaqla, bədii və ictimai fikrimizi, idealar, forma və janrlarla zənginləşdirmişdir*” [8, s. 20]. Milli uşaq mətbuatının yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilən daha uzunömürlü uşaq mətbuatı “Məktəb” jurnalının əsas 1911-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə tərəfindən qoyulmuşdur. “Məktəb” iki həftədə bir dəfə işıq üzü görürdü. Jurnal uşaqların yaş dövrlərini nəzərə alır, həm kiçik həm də böyük yaşlı uşaqlar üçün əsərlər nəşr edirdi. “Məktəb” jurnalının istiqaməti haqqında baş məqalədə deyilirdi: “Bizim bu “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. “Məktəb”i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə olarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş olarıq” (4, 1911, № 1, s.1). “Məktəb” jurnalı da pedaqoji jurnalistika ənənələrinə sadiq qalaraq ilk nömrəsindən başlayaraq veniyetmələrin təhsil, təlim və tərbiyəsinə xidmət etmişdir (9, s.119).

Milli uşaq mətbuatı uşaqları maarifləndirmək, onları didaktik məzmunla, əxlaqi tutuma və tərbiyəvi əsərlərlə formalaşdırmaq lazım gədiyini başa düşür və bu istiqaməti özlərinə yol seçmişdilər. “Məktəb” jurnalının elə ilk nömrəsində Süleyman Sani Axundovun “Qorxulu nağıllar” silsiləsindən verilmiş hekayələr uşaqların böyük marağını və rəğbətini qazanmışdır. “Qaraca qız”, “Abbas və Zeynəb”, “Əhməd və Məleykə”, “Əsrəf” adlı hekayələrdə uşaqlara humanizm, dostluq, ailə-məktəb, tərbiyə məsələləri öz əksini tapır. “Məktəb” jurnalının uşaqları elmə, biliyə çağırısı gah valdeynlərin gah da uşaqların dilindən bu cür qoyulur. Cəfər Bünyadzadənin “Loğmanın oğluna nəsihəti” adlı hekayəsində ata övladına əqli və əxlaqi cəhətdən ibrətamiz nəsihətlər verir: “Əgər aləmdə xoşbəxt olmaq istəyirsən...oxuyub elm almağa çalış ki, bilən ilə bilməyən bir devildir. Tənbəl olma ki, bu, bədbəxtlik əlamətidir...Yaxşı sözləri, ləfəfətli danışığıları eşitməyə rəğbət et, gözəl kitab və məcmuələr oxumağa adət et...” (1, 1912, № 9, s.133). Süleyman Saninin “Ata və oğul” hekayəsində isə oğlunun təhsilə həvəsi ilə atanın bu məsələyə münasibəti qarşı-qarşıya qoyulmuşdur: “...Oğul: Pəs sən məni oxutmayıb da nə edəcəkdin? Ata: hec nə! Ancaq baxıb görürəm ki, oxuyanların dini, məzhəbi olmayır; Axund və molla üzünü əsla görmək istəmirlər. Sən də oxuyub, onların tayı olmaqdan isə, atan baban gedən yol ilə getməyin daha yaxşı məsləhətdir”.

Milli uşaq mətbuatı və yeni tipli məktəblərə, onların proqramlarına uyğun dərsliklərin hazırlanması zərurəti uşaq ədəbiyyatının davamlı inkişafına, həmçinin mövzu və problematika baxımından genişlənməsinə rəvac verdi. Uşaq mətbu nəşrlərin qarşısında duran əsas vəzifə isə ibtidai və orta məktəb şagirdlərin yaş və qavrayış səviyyələrinə onların maraqlarına layiqli vətəndaş kimi yetişdirilməsinə kömək edən əxlaqi didaktik məzmunlu ədəbi bədii materialların nəşrinə nail olmaq, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” kimi uşaq mətbuat orqanlarından seçilmiş poetik ədəbi elmi və publisistik materialları təhlilə cəlb etməkdir. Uşaq mətbu orqanlarında dərc olunan “Qorxulu nağıllar”, “Hekayələr silsiləsi”, “Qurban bayramı”, “Allah xofu”, “Uşaq və dovşan”, “Xoruz” və digər bədii nümunələrin əxlaqi-didaktik xarakter daşdığını diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Həmçinin həmin xüsusiyyətlərinə və uşaqların yaş, qavrayış, dünyagörüşlərinə uyğunluqlarının nəzərə alınması, onların ayrı-ayrı dərsliklərə salınmasını diqqətə çatdırmaq lazımdır.

Uşaq mətbuatı da özü də yeknəsəq olmadı; xalqın maarifləndirilməsinə, ədəbi-mədəni fikir xəzinəmizin zənginləşdirilməsinə özünə töhfələr verməyə başladı. Bütün bu və digər cəhətləri elmi fikir haqlı olaraq belə dəyərləndirir: “*Dəbistan*” və “*Məktəb*” *jurnalları daha çox ədəbi, “Rəhbər” isə bunlara nisbətən pedaqoji istiqamətə meyl etsə də, hər üç jurnalda ədəbi-bədii materialların nəşrinə kifayət qədər yer ayrılırdı. İbtidai məktəb dərslikləri ilə yanaşı, bu jurnalların məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsində tez bir zamanda uşaq ədəbiyyatımız istər ideya-məzmun, istərsə də bədii keyfiyyətləri ilə xeyli zənginləşdi*” [8, s. 40]. Nəsr illəri çox olmasa belə, Azərbaycan uşaq mətbuatının formalaşmasında “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” dərgilərinin çox böyük rolu olmuşdur. Bundan başqa maarifpərvər ziyalılarımızın tərtib etdikləri ilk dərsliklərdə, oxu

kitablarında dünya folklorundan, dünya yazıçılarının əsərlərindən nümunələrin verilməsi uşaq ədəbiyyatımızın da inkişaf istiqamətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bünyadzadə C. Loğmanın oğluna nəsihəti // Məktəb. – 1912, № 9, s. 133.
2. Əhmədov, H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi / H. Əhmədov. – Bakı, – 2005. – 515 s.
3. Əkinçi (1875–1877) (tam mətni) / Transliterasiya və tərt. ed. T. Həsənzadə. – Bakı: Avrasiya press, – 2005, – 496 s.
4. İdarədən // Məktəb. – 1911, № 1, – s. 2.
5. İfadeyi-məram // “Dəbistan” jurnalına əlavə, valideynə məxsus vərəqə. – 1906, № 1, – s. 2.
6. İfadeyi-məram // Rəhbər. – 1906, № 1, – s. 1–2.
7. Mirəhmədov, Ə. Sabir / Ə. Mirəhmədov. – Bakı, – 1958. – 444 s.
8. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı / M. Məmmədov, Y. Babayev, T. Cavadov –T. – Bakı: Maarif, – 1992. – 288 s.
9. Zeynalzadə, A. Azərbaycan mətbuatı və Çar Sənzurəsi. (1850–1905) / Bakı: Elm, – 2005. – 328 s.

Açar sözlər: Uşaq mətbuatı, nəşirlər, maarifçilik fəaliyyəti, mədəniyyət, məramnamə

Keywords: Child press, publishers, educational activities, culture, objective

Ключевые слова: детская пресса, издатели, образовательная деятельность, культура, цель

From the history of the children's press of Azerbaijan

Summary

Child press also has a special place in the common sight of the national press. New types of educational institutions, textbooks and teaching manuals were created as a result of the progressive tendencies in the socio-cultural life of the country in the early XX century. At the same time, there was a need to create a children's pedagogical press. "Debistan", "Rahbar", "Mektəb" and other magazines were created due to this socio-cultural need. The article investigates the factors that led to the launch of children's media. The information is given about the publishers, the purpose and idea direction of each magazine. At the same time, the characteristics of each of them are brought to attention. Here are the main articles dealing with the goals and objectives of each magazine. The article discusses the coverage of education and upbringing of the younger generation in the children's (pedagogical) press on the basis of children's magazines. Here are selected extracts from the works of well-known authors, and some articles are involved in the analysis too. Poetic literary, scientific and journalistic materials selected from "Dabistan", "Rahbar" and "Maktab" magazines are spoken about in the article. The magazines also give samples from world folklore and works of world writers. It is noted that the authors of the magazines took into account the content and idea direction of the magazines.

Из истории детской прессы Азербайджана

Резюме

Детский пресс занимает особое место на фоне национальной прессы. Новые типы учебных заведений, учебников и учебных пособий были созданы в результате прогрессивных тенденций в социокультурной жизни страны в начале XX века. В то же время возникла необходимость о создании детской педагогической прессы. «Дебистан», «Рахбар», «Мектаб» и другие журналы были созданы в связи с этой социокультурной потребностью. В статье были выявлены факторы, которые привели к проявлению детских средств массовой информации. Дается информация об издателях, целях и идейном направлении каждого журнала. При этом до сведения доводятся характеристики каждого из них. Также даны основные статьи, посвященные целям и задачам каждого журнала. В статье рассматривается освещение вопросов образования и воспитания подрастающего поколения в детской (педагогической) прессе на базе детских журналов. Здесь отобраны примеры из работ известных авторов, а некоторые статьи задействованы в анализе. В статье рассказывается о поэтических литературных, научных и публицистических материалах из журналов «Дабистан», «Рахбар» и «Мактаб». В журналах также представлены образцы мирового фольклора и произведения мировых писателей.

Rəyçi: dos. Şahbaz Şamı oğlu Musayev

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN AZƏRBAYCAN TORPAQLARI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Giriş. 1991-ci ildə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi nəticəsində məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı və bunun nəticəsində sovet dövrü tarixinin və şəxsiyyətlərinin obyektiv öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaranmış oldu. Siyasi və dövlət xadimlərinin baxışlarını, fəaliyyətlərini olduğu kimi öyrənmək və qiymətləndirmək məsələsi ortaya çıxdı. Məhz belə şəxsiyyətlərdən biri də Nəriman Nərimanov olmuşdur.

Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai- siyasi və dövlət xadimi olan N.Nərimanovun fəaliyyəti müxtəlif illərdə fərqli qiymətləndirilmiş, tariximizdə silinməz iz buraxan həyat və fəaliyyətinə dair xeyli əsərlər yazılmışdır. Onun milli dövlətçilik baxışları və bir sıra qərarları indi də özündə bir sıra mübahisələri doğurur.

N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyətini və o dövrdə baş vermiş itkilərin əsl səbəblərini araşdırmaq üçün dövrün tarixi reallığına nəzər salmaq lazımdır.

1917-1920-ci illərdə Qafqazda ictimai siyasi vəziyyət. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, XIX əsrin axırlarında erməni məsələsi özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bunun nəticəsi olaraq Daşnaqsütun partiyası Cənubi Qafqazda öz fəaliyyətini genişləndirməyə başlamışdı. Ermənilərin hədəfi Cənubi Qafqazı və Osmanlı İmperiyasının bir hissəsini ələ keçirməklə öz çirkin niyyətlərinə çatmaq idi. Bu səbəbdən də, ermənilər birinci dünya müharibəsi nəticəsində dünyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz niyyətlərini həyata keçirməyə çalışdılar. Ermənilər birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərlə gizli əlaqələrə girərək öz planlarını həyata keçirmək istəyirdilər. Digər tərəfdən də müharibədə iştirak edən bir çox dövlətlərin Bakıda neft maraqları vardı və bu səbəbdən də erməni məsələsindən öz maraqlarına uyğun istifadə etmək istəyirdilər. Ən əsas məsələlərdən biri, Rusiya və Osmanlı İmperiyasının torpaqları hesabına yeni bir dövlətin, Ermənistanın yaradılması idi. Birinci dünya müharibəsi dövründə Birinci Nikolay Fransa elçisi ilə görüşündə, Ermənilərə ən azı muxtariyyət verəcəyini söv vermişdi və bu sözə sadıq qalaraq o, 11 dekabr 1917-ci ildə “Türkiyə Ermənistanı” haqqında qanun imzaladı. Gürcüstanla bağlı da bu kimi qanunların çıxarılması təklif edildi. [11, s. 24])

Həmən dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması planı da mövcud idi. Amma vəziyyət digər dövlətlərdən daha fərqli idi. Azərbaycan dövlətinin yaradılmasını müzakirə edən adamları çoxu qeyri Azərbaycanlılar idi. O dövrdə, Azərbaycanla bağlı bir neçə plan vardı. Bir plan Azərbaycanın cənubu ilə şimalının birləşdirilməsi idi. Digər bir plan isə, Bakı, Yelizavetpol quberniyası, İrəvan, Dağıstan ilə, Terekdə birləşməli idi. Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin planına görə isə müstəqil Azərbaycan dövləti yarana bilər, lakin onlar Bakı və ümumiyyətlə Xəzər sahilini vermək istəmirdilər [1, s. 27].

1917-ci il oktyabr inqilabından bir ay sonra, 11 noyabrda Cənubi Qafqaz xalqlarının nümayəndələri Tiflisdə toplaşaraq, milli sərhədləri müəyyənləşdirmədən, azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər Transqafqaziya Komissarlığını yaratdılar. 23 fevral 1918-ci ildə Transqafqaz Seymi yarandı. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra, Çar Rusiyasının çıxardığı qərarların çoxunu tanımadılar. Lakin, devrilən Çar Nikolay tərəfindən qəbul edilən “Türkiyə Ermənistanı” qanununu 1917-ci ilin 27 yanvarında qəbul edilər. Şamil Qurbanova görə, S.Şaumyanın tarixi missiyası, Azərbaycanın olabiləcək, hər hansı muxtariyyət və ya müstəqilliyinin qarşısını almaq, Bolşeviklərin “Türkiyə Ermənistanı” planını həyata keçirmək idi. 1918-ci ilin mart ayının 3-də Brest Litovskda Bolşevik hökuməti ilə İttifaq Dövlətləri arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu Osmanlı İmperiyasının torpaq qazandığı son müqavilə idi. Brest Litovsk müqaviləsindən sonra Bolşeviklər, Qars, Batumi, Ardahan Türkiyəyə keçdikdən sonra, bu qanunu dəyişdirmək məcburiyyətində qaldılar. Eyni zamanda Osmanlı İmperiyası Müstəqil Qafqaz Hökumətini dəstəkləyirdi. Buna baxmayaraq Ermənilər və Gürcülər Osmanlı İmperiyası ilə əlaqə qurmaq istəmirdilər [11, s. 25]. Zaqafqaziya seymi Brest Litovsk müqaviləsinin Ərdahan Qars və Batuminin Osmanlı İmperiyasına verilməsi şərtini qəbul etmədi və Petroqrada – Xalq Komissarları Sovetinə teleqram göndərərək Brest sülhünü tanımadıqlarını bildirdilər.

1918-ci ilin 22 aprelində Seym Transqafqaziya Müstəqil Demokratik Fedarativ Respublikası elan etdikdən sonra da ermənilər genişlənmə siyasəti aparırdılar. Ermənilər muxtariyyət yaratmaq məqsədi ilə əvvəlcə İrəvan quberniyasını Azərbaycanlılardan təmizlədilər. Azərbaycanlıların bir hissəsi öldürüldü və on minlərlə adam qaçqın oldu. Üç gündən sonra isə Bakıda mart soyqırımı oldu. Beləliklə gənc Transqafqaz Respublikasında hadisələr bitmək bilmirdi.

Transqafqaz Respublikasında heç vaxt fikir birliyi olmadı. Gürcülər Avropa ilə, Azərbaycanlılar Türklər ilə, Ermənilər Ruslar ilə yaxınlaşmaq istəyirdi. 27 mayda gürcülər, 28 mayda isə azərbaycanlılar və ermənilər müstəqillik elan etdilər. Müstəqilliyin ilk günündən ölkələr dövlət sərhədləri ilə bağlı qərar verdilər. Fətəli Xan Xoyiski, Milli Şuranın toplantısında bunları demişdi: Ermənistan Fedarasiyasının yaranması üçün onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol Türklər tərəfindən alındığı üçün, mərkəz yalnız İrəvan oala bilərdi. Bunun üçün İrəvanın Ermənistana verilməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu məsələ səs çoxluğu ilə qəbul edildi [11, s. 28].

1918-ci ilin iyununda “Mərkəz” və “Qafqaz” adlı İstanbul konfransları keçirildi. “Mərkəz” adı ilə Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan “Qafqaz” adı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar İttifaqı nümayəndələri iştirak etdilər. Konfransın ən vacib məsələsi ərazi bütövlüyü idi. Hər bir ölkə daha çox torpaq əldə etmək istəyirdi. Lakin bu konfransın həlledici rolu az idi [11, s. 28-29].

1919-cu ilin yanvarın ayının 12-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycan müstəqil dövlət kimi və Dağlıq Qarabağ onun hissəsi kimi tanındı [1]. Məhz Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri

⁸¹ AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun “Beynəlxalq Münasibətlər və İnsan Hüquqları” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

“Böyük Ermənistan” iddialarına qarşı mübarizə idi. Ermənilər böyük dövlətlərə arxalanara, Aralıq dənizindən Qara dənizə, Qara dənizdən Xəxər dənizinə qədər ərazidə “Böyük Ermənistan” yaratmaq arzusuna düşmüşdülər. Ermənilər Parisdə nəinki Anadolunun altı vilayətinə, eyni zamanda, Kilkiyaya hətta Cənubi Azərbaycanın da bir hissəsinə iddia edirdilər. Konfrans gedişində, Fransa, Böyük Britaniya, xüsusilə Amerika hökuməti onların əsassız iddiaların müdafiə etdi. Ermənilər konfransa təqdim etdiyi tələblərdə ucsuz-bucaqsız torpaqlarla yanaşı, böyük həcimdə təzminat da vardı. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qətiyyəti nəticəsində Azərbaycan Cumhuriyyətinin Qarabağda suveren hüquqları bərpa edildikdən sonra Ə.Topçubaşovun Paris Sülh Konfransının başçısına təqdim etdiyi məlumatda göstərilirdi ki, Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndələri də bu əhalinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması haqqında qətnamə qəbul etmişlər.

Bir müddət sonra Azərbaycan hökumətinin Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi memorandumda Azərbaycan Cumhuriyyətinin sərhədləri belə göstərilmişdir: Bakı vilayəti, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkaran, Gəncə vilayətləri (Gəncə, Cavanşir, Şəki, Ərəş, Qarabağ, Zəngəzur, Qazax), Tiflis vilayəti (Borçalı Sığnağ qəsəbəsi və Tiflis qəzasının bir hissəsi), Zaqatala vilayəti [11, s. 29]. Bu memorandumla görə Azərbaycan Respublikasının ərazisi 94.1 min km olaraq göstərilmişdir. Lakin Paris Sülh Konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini tanısa da, onun ərazi iddialarını müzakirə etmədi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda Paris Sülh Konfransına təqdim edilən əraziləri artıq Azərbaycanın hakimiyyəti altında deyildi. Buraya Dərbənd və əhatəsin, Borçalı, Eçmiadzin, Aleksandropol quberniyasının bir hissəsinə aid etmək olar [9, s. 40].

Müstəqil Azərbaycan Respublikası 1920-ci ilin aprel ayının 27-də Ruslar tərəfindən işğal edilənə kimi, Azərbaycanda Osmanlı ordusu, sonra isə İngilis ordusu vardı. Hər iki dövlət Qarabağı Azərbaycan torpağı kimi tanıyırdı. Bu müddət içərisində ermənilər bir neçə dəfə Qarabağda üsyan çıxarmağa çalışsalar da, nəticə olmamışdı. Yalnız 1920-ci ilin aprel ayında Qarabağda Rusların təkidi və köməyi ilə böyük üsyan oldu. Azərbaycan ordusu üsyanı yatırtmağa getdiyi vaxt, Sovet qoşunları ölkəni işğal etdi [1].

O dövür Azərbaycanın ən böyük problemi Zəngəzur idi. Bu ərazi Ermənistan Respublikası elan edildikdən sonra, ermənilərin iddia etdiyi ən vacib ərazi idi. Həmin dövürdə Andronikin rəhbərliyi ilə ermənilər Zəngəzurdə dəfələrlə soyqırım həyata keçirmişdilər [6, s. 27]. Fətəli Xan Xoyski yazdığı məktubda belə deyirdi: 1918-ci ildə Andronik Zəngəzurdə böyük qırğınlar yaradaraq bir çox kəndi dağıtdı. 30 müsəlman kəndini dağıdıb yağmaladılar. Qaçıb canını qurtara bilməyən müsəlmanları cinsinə baxmadan vəhşicəsinə öldürdülər. Zəngəzurun valisi N.Naməzəliyev kömək üçün Bakıya müraciyyət etdi. Azərbaycan hökuməti Zəngəzura ABŞ qoşunlarından ibarət kamisiya göndərilməsini və erməni çətlərindən silahların alınmasını istədi [11, s. 31]. Lakin Azərbaycan Demokratik Respublikasının istəyi yerinə yetirilmədi, əksinə qətləyən şiddətləndi [12, s. 38].

Nəriman Nərimanovun Azərbaycan ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində fəaliyyəti. Həmin dövürdən başlayaraq Qarabağ problemi də yaranmağa başlamışdı. Məhz belə bir dövürdə Nəriman Nərimanov Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmişdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman, Ermənistanla Naxçıvanda, Qarabağda və Zəngəzurdə problem yaşamaqda idi. 1920-ci ilin aprel ayının 30-da Azərbaycan Sovet Hakimiyyəti nota göndərərək Ermənistandan Qarabağ və Zəngəzuru ermənistan əsgərlərindən təmizləmək, öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qətləyənə dayandırmağı tələb etdi. Əks halda Azərbaycan Ermənistanla rəsmi olaraq müharibəyə girəcəkdə. Eyni məsələ üzrə XI Qızıl Ordu da Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Bu uğurlu addım oldu və Nəriman Nərimanov məsələni həll etmək üçün Azərbaycana hökumətinə vaxt qazandırmış oldu. XI Qızıl Ordu mövcud olan problemi həll etmək üçün Naxçıvana gəldi [5, s. 29]. Nəriman Nərimanovun Maskıvaya göndərdiyi nümayəndə M.H.Hacıniski burada vəzifəyə göndərilən Türkiyə heyyyətinin başçısı Bekir Sami ilə görüşdü və torpaq problemini müzakirə etdi. Nəriman Nərimanovun nümayəndələri ilə Türkiyə heyəti problemin siyasi müdaxilə ilə aradan qalırılacağına razılaşıdılar. Bunun nəticəsi artıq bir neçə gündən sonra Bekir Saminin Lenin ilə görüşündə özünü göstərmişdi.

Naxçıvana aid Qars müqaviləsinin əsası burada qoyulmuşdu [11, s. 3]. Nəriman Nərimanov bu məsələ ilə bağlı söyləmələri davam etdirmiş, Türkiyə hökuməti ilə əlaqəyə girmişdir. Qısa bir müddət sonra 26 sentyabr 1921-ci ildə Qars konfransında Naxçıvanın Azərbaycan torpağı olması haqqında Türkiyə ilə Rusiya arasında müqavilə imzalandı və Naxçıvan məsələsi yenidən gündəmə gəldi [5, s. 28]. Türkiyə hökuməti İğdırı geri qaytardı və Naxçıvanın Azərbaycanda qalmasına inadkarlığı, Azərbaycanla Türkiyə arasında quru sərhədin yaranmasına səbəb oldu. O dövürdə yenidən qurulmuş Sovet Rusiyası Türkiyə hökuməti ilə yaxın münasibətlər qurmaq istəyirdi. Onlar həmçinin Türkiyəni dost münasibətdə olan, bufer ölkə kimi görmək istəyirdilər. Bununlada Qərb qüvvələrinin Sovet Rusiyasına Türkiyə ərazisindən hər hansı müdaxiləsinin qarşısını almaq istəyirdilər. Eyni zamanda Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi milli hərəkətdə ümumi düşməne qarşı mübarizədə Sovet Rusiyasının dəstəyi lazım idi. Məhz yuxarıda göstərilən səbəblərdən, Ermənistanın Naxçıvana olan iddiaları Türkiyənin qəti mövqeyi ilə rədd edildi.

Qarabağ probleminin Azərbaycan lehinə həll olunmasında da Nəriman Nərimanovun çox mühüm rolu olmuşdur. O, Qarabağ ilə bağlı KP MK Kafqaz şöbəsinin iclasında, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla verilmə qərarını bir gecədə dəyişdirmişdi. Bu məsələ ilə bağlı Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə məktubunda belə deyir: “Ciddi vəziyyət meydana gəlib. Mərkəz Azərbaycan ərazisinin çoxunu müzakirə edilmədən Ermənistanla verir. Ərazilərimizi ermənilərə daşnaklara vermək düzəldilə bilməz nəticələr verən bir səfərdir [11, s. 35].

Bu dövürdə Nəriman Nərimanov hakimiyyətdə olsada, tək idi. Azərbaycan hakimiyyətində çoxluq Ruslar, Ermənilər və Gürcülərdən ibarət idi. Demokratik Respublikanın nümayəndələri ya öldürülmüş yada ki xaricə qaçmışdılar. Demokratik Respublika yıxıldıqdan sonra, 1920-ci ildən başlayaraq 1923-cü ilə kimi Azərbaycanda partiya rəhbərliyində azərbaycanlı yox

idi, demək olarki hamısı gürcü, erməni, rus idi. Məhz Nəriman Nərimanov çətin bir dövüdə hakimiyyətə gəlmiş və Azərbaycanı parçalanmaqdan qurtarmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1920-ci ilin dekabr ayında AK MK Qafqaz Şöbəsi toplantısında böyük səs çoxluğu ilə Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə qərar verilmişdi. Bu qərara Nəriman Nərimanov nə qədər qarşı çıxsada həmin gün qərar dəyişdirilmədi [2, s. 13]. Nəriman Nərimanov iclasdan sonra Stalin və Orcanikidze ilə görüşmüş və belə demişdir: “Mən Qarabağın bir gün belə Ermənistan torpağı olmasına icazə vermərəm. Mən Qarabağı bu gün ya geri aldıracam yada bu məsələni başqa yolla hələdəcəm” [11, s. 85]. Bundan sonra Nəriman Nərimanov V.İ.Lenin ilə danışmış, lakin aralarında olan söhbət barədə məlumat yoxdu. Məhz bu danışqdan sonra Qarabağ məsələsi Azərbaycanın lehinə hələdilmişdir. Nəriman Nərimanovun ən böyük tədqiqatçılarından olan Şamil Qurbanovun təxmininə görə, qərarın dəyişdirilməsi bu səbəblərdən ola bilərdi: “Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə Azərbaycan neftinin Rusiyaya axımının qarşısını alacağını bildirməsini təxmin edə bilərik. Gözlənilməyən bu danışığa çaşan Lenin nə olduğunu soruşmuş və Nəriman Nərimanov bütün bu baş verənləri ona danışmışdı. Bu danışqdan sonra Lenin Stalinə zəngəedib, məsələni Azərbaycanın lehinə həll olunmasını əmr etmişdi [11, s. 84].

Bir gün sonra KP MK Qafqaz şöbəsi yenidən toplantı keçirdi. Burada Orcanikidze səhv etdiklərini etiraf etdi və yenidən səsvermə oldu və Azərbaycan lehinə səs verildi [11, s. 122].

Nəriman Nərimanovun hakimiyyətə gəldiyi vaxt Azərbaycanda torpaq problemi aşağıdakı kimi idi:

Azərbaycan İrəvanı və Aleksandropolu rəsmi olaraq Ermənistanla vermişdi. Borçalı və Dərbəndə Azərbaycanın əvvəllər iddiası olsada lakin hər hansı bir vaxt bu iddianı həyata keçirə bilmədiyi üçün problem gündəmdə deyildi. Naxçıvan (Şərur Dərəlyaz daxil olmaqla) Zəngəzur Qarabağ Azərbaycan torpağı olsada Ermənistanla problemlər vardı.

Nəticə. Belə nəticəyə gəlmək olarki, Nəriman Nərimanov Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəal və yorulmaz mübarizə aparmış və fəaliyyəti əksər hallarda uğurlu olmuşdur. Məhz N.Nərimanovun siyasəti nəticəsində 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, Bakı yenə də sovet Azərbaycanının paytaxtı olaraq tanındı. Qarabağ, Naxçıvan və Zaqatala Azərbaycanın ərazisi statusunda ilk dəfə olaraq beynəlxalq hüquq normaları ilə qəbul olundu. Bununla belə, 1918-1920-ci illərdə İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının və Zəngəzur mahalının ərazilərinin itirilməsi bağışlanmaz haldır. Lakin bu məsələləri təməmiylə N.Nərimanovla əlaqələndirmək haqsızlıq olardı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aslanlı A. Türk dünyasının kanayan yarası Karabağ. www.abadazerbaycan.org/dosye/garabag (29 nisan 2004)
2. Elçin. Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti. Bakı, Azərnaşr, 1997.s28
3. Əhmədov T. Erməni xəyanəti və ya Andronik Ozanyanın Canlı Əməlləri. (1918-1920) Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı. 2001.s277
4. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov – İdial gerçəklik. Bakı 1998.s170
5. Fətullayev E. Nəriman Nərimanov. Bakı. Qnun.1996.s47
6. İsmayilov E., Həsənov C., Qafarov T. Azərbaycan Tarixi. Bakı. 1998. s. 353
7. Köçərli F. Nəriman Nərimanov. Bakı. Azərbaycan SSR nəşriyyatı 1965. s. 340
8. Köçərli R. Qarabağ. Bakı. Elm. 2002. s. 465
9. Quliyev M. N.Nərimanov. Bakı. Siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət. 1956, s. 40.
10. Quliyev V. N.Nərimanov və Ə.Əgəoğlu taleyimiz. Bakı.Tural. 2002. s. 422
11. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri. Bakı 2003.s372
12. Məmmədova L. Azərbaycanda Erməni Siyasi Təşkilatların Fəaliyyəti. Bakı. Nurlan.1996.
13. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı. Elm. 1998.s329
14. Paşayev N. N.Nərimanov və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, Azərnaşr, 1986, s.176

Ключевые слова: Нариман Нариманов, Демократическая Республика, ССР, Нагорный Карабах, Империя

Keywords: Nariman Narimanov, Democratic Republic, Soviet Russia, Karabakh, Empire

Борьба Наримана Нариманова за азербайджанские земли Резюме

В данной статье делается обзор на историческую реальность того времени, на попытки Наримана Нариманова сохранить целостность азербайджанских земель. Становится совершенно ясно, что в конце XIX в. притязания армян на наши исконные земли принимают форму оккупационного режима, тем самым создав благоприятную почву для присвоения Нагорного Карабаха.

Приход к власти Наримана Нариманова ознаменуется установлением в Азербайджане Советской власти, что влечёт за собой спорные конфликты в Нахичевани, Карабахе и в Зангезуре.

Это объясняется тем, что на тот момент в Азербайджане все руководящие посты занимали представители других наций.

Nariman Narimanov's struggle for the lands of Azerbaijan Summary

The article looks at the historical reality of the period to study into Nariman Narimanov's activities for the territorial integrity of Azerbaijan and the real causes of the losses that occurred at that time. If we look at history, we can see that at the end of the 19th century, the Armenian issue has entered a new stage. From that time, the Karabakh problem began to arise.

It was during this period that Nariman Narimanov came to power in Azerbaijan. When the Soviet government was established in Azerbaijan, there were problems with Armenia over Nakhchivan, Karabakh and Zangazur. Although Nariman Narimanov was in power at that time, he was alone. The majority in the Azerbaijani government consisted of Russians, Armenians and Georgians.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Vüsal Məmmədzaadə “TWITTER” PLATFORMASINDA DATA ANALİZİ VƏ ONUN MULTİMƏDİA ELEMENTLƏRİ İLƏ TƏQDİMƏTİ ÜSULLARI

Yeni texnoloji imkanlar hesabına ortaya çıxan “böyük data”, “data analizi”, “data jurnalistikası” kimi anlayışlar jurnalistlərin ənənəvi iş prosesinə təsir göstərməklə bir çox dəyişikliyə səbəb olub. Texnoloji bazanın mövcudluğu məlumatın daha sürətlə toplanması, yoxlanılması və təsdiqlənməsi üçün imkan yaradıb. Bununla da data jurnalistlər tərəfindən daha tez emal olunur və toplanan məlumatlar daha sürətlə xəbər dəyəri qazanır. [3, 1]. Başqa sözlə, dünya getdikcə daha çox rəqəmsallaşır. Bu prosesin nəticəsi kimi, daha çox məlumat data bazalarında toplanır və jurnalistlərin həmin bazalardan istifadə etmək imkanları hər gün bir az da genişlənir. [10, 1].

Müasir media mühitində mövcud olan data bazaları haqqında danışarkən sosial media platformalarının ön planda olduğunu görürük. Bu platformalarda qeydiyyatı olan milyonlarla istifadəçi tərəfindən hər saniyə minlərlə informasiya paylaşılır. Nəticədə, nəhəng “informasiya buludu” əmələ gəlir. Data jurnalistlərinin vəzifəsi isə həmin informasiyaları toplamaq, emal etmək və ən düzgün şəkildə auditoriyaya çatdırmaqdır.

Informasiya mübadiləsinə yaratdığı geniş imkanlara görə sosial media platformaları içərisində data analizinə ən əlverişlisi “Twitter” mikrobloq xidmətidir. Platforma data analizi üçün müxtəlif variantlar təklif edir:

- Anlıq, saatlıq, gündəlik və ölkələr üzrə trendləri təqdim etməklə hansı mövzunun harada və nə vaxt aktual olduğunu göstərir;
- Heşəqlərlə yanaşı, paylaşılan məlumatlarda (“twit”lərdə) ən çox istifadə edilən sözləri müəyyənləşdirir;
- @ işarəli “twit”lərdə etikətlənən istifadəçinin ən çox hansı mövzularla bağlı “twit”lər qəbul etdiyini təqdim edir və s.

Platformada bütün bu istiqamətlər üzrə data analizi aparmaq mümkündür. Müasir media mühitində isə ən asan və data jurnalistləri tərəfindən ən çox müraciət edilən üsul heşəqlərin analizi cəlb edilməsidir.

“Facebook”, “Twitter”, “Linkedin” kimi platformaların ortaq xüsusiyyəti onların texniki imkanları və xarakteristikaları səbəbilə istifadəçi kütləsinin gücündən istifadə etməklə datanı bazalarda toplamaqdır. [8, 8] Heşəqlərin də “Twitter”də əsas funksiyası müxtəlif mövzularda olan datanı bir yerdə yığmaqdır. İstifadəçilərin bir mövzu ilə bağlı fikirlərini eyni heşəqlə paylaşması həmin mövzuda nəhəng data bazasının formalaşması ilə nəticələnir. Data jurnalistlərinin vəzifəsi isə həmin mövzu üzrə tədqiqatlarının ssenarisini düzgün müəyyənləşdirmək və doğru texnikadan istifadə etməkdir. Prosesin yekununda aparılan data analizinin təqdim etdiyi məlumatlar mövzu ilə bağlı dolğun təəssüratın yaranmasına səbəb olur.

Praktiki olaraq “Twitter” mikrobloq platformasında heşəq üzrə data analizi aparaq və hansı nəticələr əldə etdiyimizi görək. #Baku heşəqini analizə cəlb edək və son 100 “twit”lə Baki ilə bağlı hansı mövzuların aktual olduğuna baxaq.

Platforma	“Twitter”
Analiz metodu	Heşəqanalizi
Seçilmiş heşəq	#Baku
“Twit” sayı	100
Vaxt metodu	Ən son paylaşılanlar
Data analizinin aparıldığı tarix	19 fevral 2020

Cədvəl. “Twitter”də heşəqlə data analizi

Tədqiqat işinin empirik hissəsində data analizinə cəlb olunan #Baku heşəqi ilə bağlı istifadəçilər tərəfindən fərqli mövzularda “twit”lərin yazıldığı müşahidə edildi. “Twit”lər, təkcə sadə “Twitter” istifadəçiləri tərəfindən (38) yox, həm də media qurumları (31), digər şirkətlər (9), dövlət rəsmiləri (4) və dövlət orqanlarının hesabları (18) tərəfindən yazılıb. Paylaşmalar ingilis (44), Azərbaycan (40), rus (7) və türk (5) dillərində edilib. Data analizinə cəlb olunan 100 “twit”i mövzular üzrə qruplaşdırsaq, xəbərlər (38), turist təəssüratları (9), şirkət elanları (15), iş elanları (3), rəsmi dövlət qurumlarının açıqlamaları (10), digər sosial media platformalarına keçidlər (3), istifadəçilər tərəfindən gündəlik yazılan “twit”lər (22) kimi qruplara bölə bilərik.

Xəbərlərin mövzusunu ayrıca nəzərdən keçirəndə görürük ki, onlar 2020-ci ilin fevral ayında Azərbaycanda keçirilən növbədənkənar parlament seçkiləri (10), mədəniyyət (5), ölkənin təbliğatına yönələn məqalələr (5), iqtisadiyyat (5), müxtəlif mövzularda kriminal xəbərlər (4), xarici saytlarda Azərbaycanla bağlı dərc olunan yazılar (3), hava haqqında proqnoz (3), idman xəbərləri (2), koronavirus epidemiyası (1) ilə bağlı xəbərdən ibarətdir.

“Twitter” mikrobloq platformasının data analizinə imkan verən və bu gün kütləvi istifadə olunan başqa bir aləti @ işarəsi ilə “etikətləmə” (“mention”) funksiyasıdır. Bu işarə, adətən, “twit”də haqqında bəhs olunan şəxsləri, şirkətləri, təşkilatları və s. göstərir.



MFA Azerbaijan @AzerbaijanMFA · Aug 28

Foreign Minister @Bayramov_Jeyhun received Ambassador of the State of #Kuwait to the Republic of #Azerbaijan Saud Abdulaziz Al Roomi. @MOFAKuwait @AzEmbKuwait



mfa.gov.az/en/news/6829/v...



11

56



Şəkil. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi "Twitter" hesabından götürülən paylaşma.

Təqdim olunan "twit"-də Azərbaycan xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovun Küveytin Azərbaycandakı səfirini qəbul etdiyi bildirilib. Paylaşmada diqqət çəkən məqam məlumat mübadiləsi üçün heşəqlər və etikətlərdən istifadə olunmasıdır.

#Kuwait və #Azerbaijan heşəqlərindən istifadə etməklə "twit" müvafiq heşəqlər üzrə edilən paylaşmalarla eyni bazada toplanıb. Digər tərəfdən, @Bayramov_Jeyhun @MOFAKuwait @AzEmbKuwait etikətləri ilə "twit" tədbir iştirakçılarının səhifələrinə yönləndirilib.

Təqdim edilən nümunə "twit", bir neçə istiqamət seçilməklə:

- Azərbaycan xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovun rəsmi "Twitter" hesabının etikətləndiyi "twit"-lər əsas götürülməklə;
- #Kuwait, yaxud #Azerbaijan heşəqi ilə olan "twit"-lərə baxılmaqla və s. data analizinə cəlb oluna bilər.

Data analizində multimedia elementlərindən istifadə üsulları. Data analizinin yekun mərhələsi əldə olunan nəticələrin təqdimatıdır. Artıq bildirişik ki, bu prosesdə, daha çox, datanın vizuallaşdırılması üsulundan istifadə olunur. Multimedia elementlərinin ön planda olduğu vizuallaşdırma prosesində infoqrafikalar və interaktiv qrafikalardan daha geniş istifadə olunur. Bu üsul əldə edilmiş və özündə bir çox rəqəmi cəmləşdirən data analizi nəticələrini auditoriyaya daha asan qavranılan şəkildə çatdırmağa kömək olur. Qrafik vasitələr, həm də nəticələrlə daha tez vaxtda tanış olmağa imkan yaradır. Infoqrafika və interaktiv qrafika kimi vizual elementlərin data analizinin nəticələrinin təqdimatında geniş tətbiqi multimedia jurnalistikası ilə data jurnalistikası arasında sıx əməkdaşlığa əsaslanan əlaqə yaradıb.

Datanın vizuallaşdırılması ənənələri ölkədən-ölkəyə fərqli olsa da, prosesdə istifadə edilən alətlər, əsasən, eynidir. [1, 394] Datanın toplanması, emalı və təqdimatı prosesində çalışan jurnalistlərə tələblər də bənzərdir. Ümumilikdə, onlardan əldə edilən nəticələri effektiv şəkildə çatdırmaq üçün lazımi bilik və bacarıqlara sahib olmaq tələb edilir. Bu bilik və bacarıqları Marko Ciardina və Pablo Medina belə ayırd edir:

- Data ilə işləmək;
- Data analizinin alqoritminin müəyyən olunması (iş prosesinin proqramlaşdırılması);
- Yazmaq;
- Vizuallaşdırmaq[6]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Appelgren, E., Gunnar, N. (2014). Data Journalism in Sweden, Digital Journalism, 2:3, 394-405.
2. Carlson M., (2015). The Robotic Reporter - Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority, Digital Journalism, Volume 3, 2015 - Issue 3, 416-431. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/21670811.2014.976412>. Son daxilolmaları: 23.03.2020.
3. Dağ, P. (2015). Gazeteciliğin Geleceği: Veri Gazeteciliği. https://www.academia.edu/16286677/GAZETECİLİĞİN_GELECEĞİ_VERİ_GAZETECİLİĞİ_Pınar_Dağ_Ekitap. Son daxilolmaları: 28.02.2020.
4. Davenport, T. (2014). Big data @ work, çev. M. Çavdar, İstanbul: TürkHavaYolları Yayınları.
5. Deniz, Ç., (2019). Sosyal Medya Çağında Gazetecilik ve İnovasyon: Twitter'da Gazetecilik Pratikleri Üzerine Bir Analiz, İlef Dergisi, 2019, 6 (1), səh. 98
6. Giardina, M., Pablo M., (2013). Information graphics design challenges and work flow Management. Online Journal of Communication and Media Technologies, 3(1), 108-124.
7. Gray, J., Bounegru, L., Chambers, L. (2012). The Data Journalism Handbook, Sebastopol, CA: O'Reilly Media.
8. Gürsəkal, N. (2014). Büyük Veri, 2. Baskı, Bursa: Dora.

9. Honeycutt, C., Susan C. H. (2009). "Beyond microblogging: Conversation and Collaboration via Twitter." Proceedings of the Forty-Second Hawai'i International Conference on System Sciences. (HICSS-42), Ocak 20, 1530-1605. Los Alamitos, CA: IEEE Press. <https://ieeexplore.ieee.org/document/4755499>. Son daxil olma tarixi: 04.03.2020.
10. Knight, M. (2015). Data Journalism in the UK: A Preliminary Analysis of Form and Content, Journal of Media Practice, <http://dx.doi.org/10.1080/14682753.2015.1015801>, 1-18. Son daxil olma tarixi: 01.03.2020.
11. Parasie, S., veDagiral, E. (2012). Data-driven journalism and the public good: "Computer-assisted- reporters" and "programmer-journalists" in Chicago, New Media & Society, 15 (6), 853-871.
12. Parks, R. M. (2014). Big data in communication research: its contents and discontents, Journal of Communication, 64(2014), 355-360.
13. Rogers, S. (2014). Data Journalism is the New Punk, British Journalism Review, 2014/6, 252, 31-34.
14. Smit, G., Yael de H., Laura B. (2014). Visualizing News: Make it Work, Digital Journalism, 2 (3), 344- 354.
15. Zappavigna, M. (2015). "Searchable Talk: The Linguistic Functions of Hashtags" Social Semiotics 25 (3): 274-291. <https://doi.org/10.1080/10350330.2014.996948>. Son daxil olma tarixi: 04.03.2020.
16. Zotto, C., Schenker, Y. veLugmayr, A. (2015). "Data journalism in News Media Firms – The role of Information Technology to Master Challenges and Embrace Opportunities of Datadriven Journalism Projects", Twenty-Third European Conference on Information Systems (ECIS), Münster/Germany, 1-10.

Açar sözlər: Data jurnalistikası, multimedia jurnalistikası, data analizi, datavizuallaşdırma, avtomatlaşdırılmış jurnalistika, robot jurnalistikası, analitika, "Twitter"

Key words: Data journalism, multimedia journalism, dataanalyze, datavisualizing, automatedjournalism, robot journalism, analytics, "Twitter"

Ключевые слова: Дата журналистика, мультимедийная журналистика, дата анализ, визуализация даты, автоматизированная журналистика, роботизированная журналистика, аналитика, «Twitter»

DATA ANALYZE ON THE PLATFORM OF "TWITTER", AND ITS PRESENTATION STYLES WITH MULTIMEDIA ELEMENTS

Vusal Mammadzada

RESUME

In the presented article, examples of the relationship between data journalism and multimedia journalism, data analysis and its practical application are given, and the procedures for visualizing the results are explained. In the search, the meaning of data analysis has been shown, data analysis has been made by using the hashtag on the "Twitter" social media platform and the result has been visualized with graphics.

ДАТА АНАЛИЗ НА ПЛАТФОРМЕ «TWITTER», И СПОСОБЫ ЕГО ПРЕЗЕНТАЦИИ С ПОМОЩЬЮ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ РЕЗЮМЕ

В статье представлены единство дата журналистики и мультимедийной журналистики, примеры дата анализа и применения его на практике, объяснены пути визуализации результатов. В исследовательской работе разъяснен суть дата анализа, проведен дата анализ на социальной платформе «Twitter» с помощью хэштегов и полученные данные визуализированы в виде графиков.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

TELEVİZİYA KANALLARINDAKI İCTİMAİ-SİYASİ VERLİŞLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Dil xalqa məxsusdur. Xalq yaşadığıca dil də yaşayır, inkişaf edir. Dili qoruyub-saxlamaq, ona həssas yanaşmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili bütün sahələrdə inkişaf etdi. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə referendum keçirildi və Azərbaycan dili Dövlət dili elan olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncam və Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 01 noyabr 2018-ci ildə fərman imzalamışdır.

Dil, o cümlədən ədəbi dil cəmiyyət üzvləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsidir. Ədəbi dil, ilk baxışda aydın lingvistik anlayış olsa da dilçilikdə həll edilməmiş məsələlər sırasına daxildir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o bir termin kimi heç də ümumi beynəlmiləl səciyyə daşımır. M.M.Quxman göstərir ki, “ədəbi dil termini” dilin işlənmiş (düzəldilmiş, hazır şəkllə salınmış – A.A) formasının adı kimi xüsusən Rusiyada «Литературный язык», Fransada “langue litteraire” İtaliyada “lingua litteraire” və s. kifayət qədər yayılmış olsa da, heç də yeganə termin deyildir. İngilis –Amerikan ənənəsində, xüsusən müasir ədəbi dillərə tətbiqdə, daha çox orfoepik normalara münasibətdə “dil standartı”, yaxud “standart dil” termini geniş yayılmışdır; son illər bu termin slavyanşünaslıqda da intişar etmişdir (1, s. 106).

“Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir. “Ədəbi yaxud ədəbi-yazılı dil” müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif formalarda və növlərdə mövcuddur. Bu, həmişə bu və ya digər dərəcədə işlənmiş, qanuniləşdirilmiş, düşünülmüş, işlənmə qaydalarına çox və ya az dərəcədə tabe olan bir dildir (1, s. 109). Məlumdur ki, hər bir xalq və ya millətin bütün üzvləri ümumxalq dilindən eyni şəkildə, eyni qaydada istifadə edə bilmirlər. Məsələn, ziyalılar, xüsusən alim və yazıçılar dildən daha məhərdlə istifadə etməyə meyl göstərilir. Onlar ümumxalq dilinin söz və ifadələrini, qayda-qayınlarını daha da cilalayır və daha mükəmməl şəkllə salırlar. Lakin savadsız və azsavadlılar isə dildən bir növ — xam şəkildə istifadə edirlər. Bu deyilənlərə görə ki, müasir Azərbaycan ümumxalq dili, tərkibcə 2 qola ayrılır: 1) ədəbi danışq, yaxud ədəbi dil, 2) qeyri-ədəbi danışq, yaxud danışq dili. Bu şərti bölgədə — ədəbi dil və — danışq dili məfhumlarını, eyni zamanda, dilin — tərkib tərəfləri də adlandırmaq olar. Ümumxalq dilinin iki qola ayrıldığını M.Qorki çox gözəl şərh etmişdir: —Dilin ədəbi və xalq dili deyə ikiyə bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyirlər, bir — xam dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dil. Ümumxalq dilinin iki qola ayrılmasını şərti mənada başa düşmək lazımdır, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər xalqın bir neçə deyil, ancaq bir dili olur. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dili dedikdə bir dili, Azərbaycan danışq dili dedikdə isə başqa dili düşünmək olmaz. Bunların hər ikisinin əsası eynidir. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir. Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir. Ədəbi dil mədəni və tarixi hadisədir. Bu dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır (2, s. 19).

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil haqqında yazır: “Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də olacağını ağllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir”. Məsələn, akad. V.Vinoqradov şifahi poeziyanın dilini ədəbi dil saymamışdır (1, s. 107).

Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem kimi formalaşmasında daxili kommunikasiya həlledici rol oynayır. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bunlar dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir bu normalar əsasında bütün səviyyədə dil vahidlərində daxili bir yerarxiya meydana çıxır. Sözlərdə formonoloji ardıcılıq sözdüzəldici və sozdəyişdirici şkilçilərin sözlərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sırası və s. dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır (3, s. 93).

Dilimizin şifahi qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydanı təsəvvürəgəlməz dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatındakı dönüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyyət imkanlarını artırmışdır.

Müasir dil normalarını elmi şəkildə təsvir etmək üçün “dil norması” anlayışını ətraflı müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu problem isə ədəbi norma, norma meyarı, normanın dəyişməsi prosesi, birinin digərini əvəz etməsi, norma variantlarının meydana çıxması, norma ənənəsi və sair bu kimi məsələlərin şərhinə bağlıdır. Dildə normalar sistem şəklindədir. Bu ümumi sistem və onu təşkil edən yarımsistemlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub, zənginləşməyə inkişaf etmə təbiətinə malikdir. Ədəbi dil norması daimi yaşayan, heç dəyişə bilməyən hadisə deyildir. Ədəbi dil normaları qanunauyğun dəyişikliyə uğrayır. Belə dəyişikliklər dilin daxili və xarici amilləri əsasında inkişafın təsirində meydana gəlir.

Norma dəyişikliyi müxtəlif dövrlərdə yazılmış elmi, bədii, publisistik, epistolyar və digər mətnlər əsasında müəyyən edilir. Məsələn, 60 il bundan əvvəl yazılmış mətn dilimizin hazırkı səviyyəsi ilə tutuşdurulduqda oradakı mövcud fərqlər aydın surətdə aşkar olur.

Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyyət, ictimai mübadilə, kütləvi informasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də bu gün orfoepiya normalarının müəyyən edilməsini tələb edir.

Ayandır ki, ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatmış, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaca şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan” “Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir.

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiyaya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır (4, s. 18).

Tədqiqat işimiz “Azərbaycan televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə ədəbi dilin pozulması” mövzusunda. Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında aparıcıların nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğu açıq-aşkar diqqəti cəlb edir. Bundan əlavə ictimai-siyasi veriliş aparıcısı qeyri-verbal kommunikasiyadan həddindən artıq çox istifadə edir, yersiz hərəkətlərə yol verir. Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinə ifrat myelin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbədən qidalanır; birincisi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi tələffüzdə nəzarətsizlik və sərbəstlikə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər mənə variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsinə yalnız özünün doğrduğu, boya-başa çatdığı ərazidə işləyən və başa düşülən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Beləliklə, məsələn, zıqqı (vasvası), sozlamaq (xəstələnmək). əppək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpı və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir. Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşmasının basitca meyarı olan seçmə və əvəzetmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq, başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur (4, s. 246).

Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə, müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin artması ilə yaranan sözlərin, milli şüurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirir, xalqa çatdırır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq burdakı leksik problemləri dərinlən araşdıranlar haqlıdılar (5, s. 189-202).

Televiziya nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistikaya, konkret janr və üslublara aiddir. Bu şifahlilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə cəlpir. Ona görə də şifahlilik, mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşıqlı, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə - Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əməl olunmasını vacib şərt kimi ortaya qoyur. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü televiziya qədər geniş yayan, şifahi dilimizə kiçik ekran qədər gözəl boyalar, çalarlar vermək imkanı olan ikinci bir nitq tribunası tapmaq çətinidir. Məhz buna görə də məzmun, forma və janrıdan asılı olmayaraq, ekrana çıxan hər bir televiziya verilişində ədəbi tələffüz məsələsi hər an diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İstər siyasətçi və ya jurnalist, istər alim, həkim və başqa sənət sahibi, istərsə də peşəkar diktör, müğənni və ya aktyor olsun, fərqi yoxdur, onların hamısı danışqlarını müasir ədəbi tələffüzün tələbləri əsasında qurmalı və nitq mədəniyyəti qaydalarına əməl etməlidirlər. Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında bir sıra orfoepik normaların pozulması hallarına rast gəlmişik. Rast gəldiyimiz norma pozuntuları ən çox tələffüz zamanı söz üzərində vurğuların düzgün yerində işlədilməməsi, sonu eynicinsli qoşa cingiltili samitlə bitən tək hecalı sözlərin qoşa cingiltili samitin eliziya hadisəsinə uğradılıb yalnız birinin kar samit kimi tələffüz edilməsi, sözdə uzanma tələb etməyən saitlərin uzanması, söz ortasında kar samitdən sonra sait səs gələrkən orfoqrafik qaydada olduğu kimi kar samit kimi

tələffüz edilməsi faktlarına rast gəlmişik.

ARB kanalı. **İgirmi** beş, otuz dərəcə **isti**. **İyrm**i sözünü aparıcı dialektdəki (**igirmi**) kimi tələffüz eləyir. Belə tələffüz qaydası fonetik dialektizmə xasdır. **İsti** sözü (**isdi**) kimi tələffüz edilməlidir, ancaq aparıcı orfoepiya qaydalarına uyğun deyil, orfoqrafiya qaydalarına uyğun **“isti”** kimi tələffüz etmişdir. Orfoepiya qaydalarına əsasən belə sözlərdən sonra saitlə başlayan şəkilçi və ya söz işləndikdə, t hərfi [d] kimi tələffüz olunur: behiştin [behişdin], behişt arzusu [behişd arzusu], xoşbəxtin [xoşbəxdin], xoşbəxt adam [xoşbəxd adam], neftin [nefdin], neft axını [nefd axını], turistin [turisdin], turist avtobusu [turisd aftobusu] və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması orfoqrafik və orfoepik normalar əsasında formalaşır. **“Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın** təsdiq edilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 2 yanvar tarixli 835 nömrəli Fərmanının 2.4-cü bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərara alır:

1. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Bu Qərarla dəyişiklik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli 772 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi qaydası haqqında Əsasnamə”nin 2.6-1-ci bəndinə uyğun edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri

Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya Normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 16 aprel tarixli 174 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Atv kanalı. 21.10.20.

“Qərargah” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaxlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq **“tip (təbb) sahəsində ikinci sahə açmıyaq”** kimi tələffüz etmişdir. **Açmıyaq** sözü [**açmıyaq**] kimi tələffüz olunmalı idi. Orfoepiya qaydalarına əsasən a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə y bitişdirici samiti ilə başlayan qrammatik şəkilçilər (-ya2, -yır4, -yar2, -yan2, -yacaq2, -yası2, -yaraq2, -yarkən2, -yıb4, -yınca4 və s.) qoşulduqda, bu saitlər özündən əvvəlki hecaya uyğun qapalı saitlə ([ı], [i], [u], [ü]) tələffüz olunur: almayacaq [almıyacax], anaya [anıya], bağlayır [bağlıyır], başlayar[başıdıyar], dəvəyə [dəviyə], gözləyəsidi [gözdüyəsidi], kölgəyə[kölgüyə], oxşayan [oxşuyan], oynayınca [oynuyunca], söyləyən[söylüyən] və s. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi qəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] sirri [sirri] [sirlər], fənn[fənn] [fənni] [fənlər], tıbb [tıbb] tibbin [tibbin] tıbdə [tıbdə] [sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər[sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Real.tv-nin aparıcısı İlqar Mikayıloğlunun nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn: **“Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkirm.** Bu cümlədə **“beynim çöndü”** və **a:ltında (altını da) indi çəkirm**” **Altını da indi çəkirm** frazeoloji birləşməsində **a** səsinə uzadaraq, **“da”** bağlayıcısını ayrı deyil, **altını** sözünə birləşdirərək **a:ltında** kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Buna görə də leksika sahəsində müxtəlif növ norma meydana çıxmışdır ki, bunların da dilçilik mövqeyindən müəyyənləşdirilməsi son dərəcə mürəkkəb və çətinliklərlə həyata keçirilir. Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Leksik norma probleminə dair çoxlu məsələ vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

1) Sözü seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar. Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır.

Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə yerində işlədilməsinə əfsuslar olsun ki, televiziya kanallarında təsadüf olunur. Tədqiqat zamanı belə norma pozuntularına rast gəlmişik. Məsələn, **Real tv. 01.10.20.** İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: **“Biz söküürük, əməlli başlı erməniləri söküürük”**, şəklində cümlə işlətmişdir. Bildiyimiz kimi **“sökmək”** sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda sökmək ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: **“Erməniləri söküürük” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır.** Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Real.tv. 21.11.20. “Qarabağın imarətinə qayıdış” verilişində aparıcı İlqar Mikayıloğlu leksik normanı pozaraq: **“Tarixə baş salanda”, “Tarixin dərinliklərinə çıxıb gedəndə”** kimi ifadələr işlətmişdir. Dilimizdə **“baş”** sözü ilə bağlı müxtəlif mənalarda işlədilən frazeoloji ifadələr var. Məsələn, **baş götürüb getmək, başdan eləmək, baş çıxarmaq, başa düşmək, başdan çıxarmaq, başa vurmaq, başa salmaq** və s. **“Tarixə baş salmaq”** frazeoloji birləşmə kimi uğursuz seçimdir, onun əvəzinə **“nəzər yetirmək”** frazeoloji birləşməsi deyilsə idi **“tarixə nəzər yetirsək”** daha dəqiq olardı. **“Tarixin dərinliklərinə çıxıb**

gedəndə” söz birləşməsi əvəzinə isə *“tarixə dəridəndən nəzər salanda ”* kimi işlənsə idi daha məqsədəuyğun olardı.

Leksik normanın pozulması hadisəsi ədəbi dilimizdə qarşılığı olan, lakin digər dillərdən dilimizə keçən sözlərin ya olduğu kimi, ya da öz dilimizin fonetikasına uyğunlaşdırıb işlədilməsidir.

Başqa dilin sözlərindən istifadə. Dilə gələn hər bir alınma söz “ədəbi vətəndaşlıq” hüququ qazana bilmir. Belə sözlərin həddindən çox qəbul olunması dili ağırlaşdırır.

İlqar Mikayıloğlunun nitqində ən çox leksik normaların pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn, *adi nol (sıfır) altı Juqili idi*. Bu cümlədə *nol* sözünü işlədərək varvarizmlərdən istifadə etmişdir. Digər bir nümunə: *Bu adi br küçə razborkası (mübahisəsi) idi*. Bu cümlədə işlənən *razborka* sözü jarqon kimi ən çox gənclərin nitqində və cinayətkar aləmdə işlənir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində alınmalardan istifadə müxtəlif vəziyyətdə özünü göstərmişdir. Məsələn, 20-30-cu illərdə ərəb, fars, rus və Avropa sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi güclü olmuşdur. Bu meyil həmin dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlirdisə bu gün alınma sözlərdən yerli-yersiz istifadə etmək ədəbi dil norması baxımından qüsurlu hesab olunur.

2) Yerli sözlərin işlədilməsinə dair normalar. Dildə yeni sözlərin yaranması canlı dillərin təbiətinə və tələblərinə müvafiq olur. Bu obyektiv proses zamanı dildə onlarca yeni-yeni sözlər – neologizmlər meydana çıxır. Təbii ki, televiziya və radioda, ümumən, KİV-də gedən dil prosesləri, bütövlükdə ədəbi dildəki tendensiyaaların tərkib hissəsidir və ekran-efirdəki dil hadisələrinə də məhz bu prizmadan yanaşılmalıdır. Sadəcə, hazırda ölkəmizdə formalaşmış yeni teleradio sistemi və bu çoxşəbəkəli sistemə daxil olan telekanallar geniş auditoriyanı əhatə etdiyi üçün dil proseslərini daha qabarıq əks etdirir. Tamaşaçı auditoriyasının ekran-efir sənətinə daha ciddi tələblərlə yanaşması və verilişlərdə gedən istər məzmun, istərsə də dil-davranış yanlışlıqları faktlarına həssas münasibət göstərməsinin əsas səbəbini də bununla izah etmək olar. Biz televiziya ekranında çıxış edənləri təkcə biliyinə, görünüşünə, davranış mədəniyyətinə görə deyil, həm də danışığının məzmununa və nitq mədəniyyətinin səviyyəsinə görə qiymətləndiririk. Bəzən nöqsanlara, o cümlədən qabarıq dil xətalara verilən kəskin reaksiyalar o deməkdir ki, müasir intellektual tamaşaçı ana dilinə Azərbaycan xalqının ruhunu yaşadan, min illərdir ki, onun milli və mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayan müqəddəs xəzinə kimi baxır. Xalqın tarixi kökləri, mədəni irsi, elmi təfəkkürü, ictimai inkişaf yolu məhz bu xəzinədə öz əksini tapır. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziyaların dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması məhz bu müddəalara əsaslanmalıdır.

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Yəni ekrandan səslənən nitq kütləvi auditoriyaya yönəldiyi üçün sadə, aydın, səlis və dilin qaydalarına uyğun olmalıdır (7, 14.10.21).

Ekrandan səslənən şifahi nitqin bir çox özəllikləri vardır və bununla bağlı yaranan tələblər televiziya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu dilin normativ və kütləvi olması terminlərdən istifadəni məhdudlaşdırır, jarqonları kənara qoyur, cümlələrin xüsusi quruluşunu, görüntü ilə uzlaşmanı, sözlərin düzgün tələffüzünü, aparıcıların zəngin söz ehtiyatına yiyələnməsini tələb edir. Televiziya nitq həm də bir növ psixoloji təsir vasitəsidir. Ona görə də bu nitqə, onun elementlərinə xüsusi tələblə yanaşmaq lazım gəlir. Həmin tələblər gözlənilməyəndə ekran nitqində ciddi nöqsanlar ortaya çıxır.

Televiziya nitq mədəniyyətinin, düzgün danışığın təbliğatçısı olmalıdır. Bu mənada tamaşaçı düzgün danışığı, normativ tələffüzü aparıcıdan, diktordan, səlis nitqi, aydın diksiyası olan jurnalistlərdən öyrənir. Lakin bu gün kamera qarşısında çıxış edənlərin danışığında özünü göstərən bir sıra nöqsanlar, o cümlədən ayrı-ayrı səslərin, sözlərin, qrammatik normaların yanlış tələffüzü, xüsusi adların təhrif edilməsi, söz və cümlə vurğularının yerində deyilməməsi kiçik ekranın böyük missiyasına ciddi xələl gətirir. Bu, dil üçün ciddi təhlükə sayılmalıdır.

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzünə, doğma dilimizin tələffüzünü asanlaşdıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmir (8, s. 126).

Tələffüzün dialekt variantına üstünlük verilir: əvvəl əvəzinə əvvəla, belə əvəzinə belənçik, elə əvəzinə eylə, bülleten əvəzinə büllüten və s.

İtv.-də 27.09.20. “**Sabaha saxlamayaq**” verilişində aparıcı Orxan Fikrətoğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq dialektlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, ədəbi dildə olan “**yənə**” sözünü Şimal-şərq qrupu dialekt və şivələrinə xas olan “**gənə**” kimi işlətməmişdir. **İyirmi** sözünü [**igirmi**] kimi tələffüz edir.

Real tv. 01.10.20. İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: “**Biz söküürük, əməlli başlı erməniləri söküürük**”, şəklində cümlə işlətməmişdir. Bildiyimiz kimi “**sökmək**” sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda **sökmək** ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: “**Erməniləri söküürük**” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır. Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Nitqin dəqiqliyinin pozulması: **Forma mənəi bərbad güinə qoydu**. Bu cümlədə **bərbad** sözü yerində dəqiq işlənməyib. **Bərbad** olmaq sözü hər hansı məkanla bağlı ola bilər. Başqa bir misal: **Kriminal veriliş elədiymdən** və s. Bu cümlədə “**veriliş elədiymdən**” ifadəsi nitqin dəqiqliyini pozur. Jurnalist “

veriliş elədiyindən” ifadəsinin əvəzinə *“veriliş hazırladığım üçün”* ifadəsini işlətsə, fikir daha dəqiq olar və ədəbi dilin leksik norması pozulmaz. *Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkirəm.* Bu cümlədə *“beynim çöndü”* və *a:ltında (altını da) indi çəkirəm* frazeoloji birləşmələrinin jurnalist tərəfindən efridə işlədilməsi ədəbi dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. *Altını da indi çəkirəm* frazeoloji birləşməsində *a* səsinə uzadaraq, *“da”* bağlayıcısını ayrı deyil, *altını* sözünə birləşdirərək *a:ltında* kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Atv kanalı. 21.10.20. “Qərargah” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaqlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq **“tıp (tıbb) sahəsində ikinci sahə açmıyaq”** kimi tələffüz etmişdir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi şəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] sirri [sirri] [sirlər], fənn [fənn] [fənni] [fənlər], tıbb [tıbb] tibbin [tibbin] tıbdə [tıbdə] [sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər [sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Atv. 28.10.20. **“Qərargah”** verilişində aparıcı qrammatik normanı pozaraq: **“Son aylar ərzində son dərəcə....”** cümləsində iki dəfə **son** sözündən istifadə etmişdir. Cümləni **“axır aylarda son dərəcə....”** kimi işlətsə idi daha düzgün olardı

Real.tv-də Ləman Ələsrəfqızının nitqində də ədəbi dilin normalarının pozduğunu müşahidə etmişik. Məsələn: **Necə baş vərmiş idi bu hadisə?** Bu cümlədə inversiya yaranaraq sintaktik norma, **vərmiş idi** (olmalı idi **“vermişdi”**) morfoloji və fonetik norma pozulmuşdur. Qrammatik normanın pozulduğu daha bir misal: **Yadda qalan hansı bir hadisəni xatırlayırsanmı sənə təsirləndirdi?** Bu sual cümləsi morfoloji və sintaktik cəhətdən səhvdir. Cümlədə işlədilən tabelilik əlaqəsində olan sənə (**səni** olmalı idi) təsirləndirdi idarə əlaqəsindədir. Biz burda idarə əlaqəsinin pozulduğunu görürük. Sənə sözü ismin yönük halındadır təsirsiz feillə əlaqə yaratmalı olduğu halda, bu cümlədə yönük halda olan söz **təsirləndirdi** təsirli feili ilə birgə işlənmiş və idarə əlaqəsi pozulmuşdur. Aparıcı sualı belə qoysaydı daha düzgün olardı. **Səni təsirləndirən hansı hadisə yadında qalıb?**

Demək olar ki, televiziya kanallarının sonunda aparıcılar mətni bitirdikdən və yaxud reportaj sona çatdıqdan sonra axırıncı xəbəri **“və”** bağlayıcısı ilə başlayırlar. Buna misal olaraq: **Və sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq.** Burada **“və”** tabesizlik bağlayıcısı cümləni və yaxud sözü bir-birinə bağlamadığı üçün informasiyanın əvvəldə deyilməsinə ehtiyac qalmır. Axırıncı məlumatı **“və”** bağlayıcısı olmadan, **sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq** kimi deyilsə daha düzgün olar.

Televiziya mətnlərində və bağlayıcısının işlənmə yeri sabit deyildir. Və bağlayıcısı, əsasən, yazılı nitqdə işlənir. Yazılı nitqdə onun yeri sabitdir. Və bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və həmcins üzvlü cümlələri bir-birinə bağlayır. Televiziya mətnlərində və bağlayıcısı cümlənin yaranmasında fəal iştirak edən bir vasitədir: “Son xəbər” – Günel – 30.09.2013 – 18:02 – Və bildirib ki; “Hər səhər” – 26.09.13 – 08:46 – Və biz də təbrik edirik. Bu fikri amma bağlayıcısına da aid etmək olar: “Son xəbər” – 26.09.2013 – 21:00 – Amma öncə anonslara baxaq. (9. M. İmanov. **Dilimiz, nitqimiz və qayğılarımız**)

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dil normaları nitq fəaliyyətində obyektiv mövcud olan dil qaydalarının məcmusudur. Dil normalarına düzgün riayət olunması mədəni-zəruri amildir. Bununla bərabər norma tələbləri danışan və dinləyən, yazanlar və oxuyanlar arasında ən münasib şərait yaradır (10, s.169).

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. A.Axundov, Ümumi dilçilik
2. Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov, Mustafə İsgəndərzadə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərs vəsaiti) Bakı – 2015
3. H.Həsənov, Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı-1999
4. N.Xudiyev, Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001
5. Məmmədov M.B, Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri. // Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, № 5. s. 189-202
6. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir
7. Qulu Məhərrəmli, “Azərbaycan” qəzeti 14 oktyabr 2021-ci il
8. N.Xudiyev, Ədəbi dilimiz efridə və ekranda. Bakı, 2000. səh. 161
9. M.İmanov, Dilimiz, nitqimiz və qayğılarımız
10. A.Qurbanov, Ümumi dilçilik II cild, Bakı: Elm, 2011

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dil, norma, televiziya verilişi, düzgün istifadə

Ключевые слова: азербайджанский язык, литературный язык, норма, телевизионное вещание, правильное использование

Key words: Azerbaijani language, literary language, norm, television broadcasting, correct use

Xülasə

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Apardığımız tədqiqat işində televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə aparıcılar tərəfindən ədəbi dil normalarının pozulması nitq təmizliyinə, nitqin dəqqiliyinə, nitqin aydınlığına və nitqin düzgünlüyünə xələl gətirdiyinə müşahidə etmişik. Müşahidələr onu göstərir ki, aparıcıların nitqində fonetik və morfoloji dialektizmlər, leksik normaların pozulması halları daha tez-tez baş verir.

Резюме

Телевидение, как ведущая отрасль СМИ, является зеркалом процессов, происходящих во всех областях общественной жизни и на этом зеркале прозрачно и отчётливо видны процессы языка. Основными признаками этой прозрачности являются соответствие материалов речи логике и нормам литературного языка, чёткость и ясность слов и предложений. В проведённой исследовательской работе выяснено что, нарушение норм литературного языка со стороны ведущих общественно политических передач на телевизионных каналах приводит к искажению ясности, правильности, чистоте и чёткости речи. Наблюдения показывают что, в речи ведущих телепередач чаще всего происходят случаи фонетических и морфологических диалектизмов и нарушение лексических норм.

Summary

Television, as the leading field of the media, is a mirror of the processes taking place in all spheres of public life, and in this mirror the language processes are also clear and transparent. The main reasons for this transparency are the conformity of speech materials to the norms and logic of literary language, clarity and fluency of words and sentences. In our research, the violation of the norms of literary language by the presenters in the socio-political programs on television channels affects the purity of speech, accuracy of speech, clarity of speech and impairs the accuracy of speech. Observations show that phonetic and morphological dialectisms and violations of lexical norms are more frequent in the speeches of presenters.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Qabil İsmayıl oğlu Əhmədov⁸³
MÜƏLLİMLİKDƏN YAZIÇILIĞA DOĞRU

Bakı Dövlət Universitetində 1975-ci ildən ingilis dilindən dərs deməyim mənim çoxşaxəli çalışmalarımin kiçik bir qismidir. Tanıyanlar mənə deyirlər ki, ictimai fəaliyyətinin bir ömrə necə sığışdığını dərk etmək çox çətindir.

Həyatının 50 ildən daha böyük müddətini Azərbaycan Pedaqoji Dillər Universitetində (1967-1975) və Bakı Dövlət Universitetində (1975-hazırkı vaxta kimi) ingilis dilindən dərs deməyə sərf etdiyimdən, daim başa düşürdüm ki, elmi dərəcələr əldə etməsəm özümə qarşı hörmətsizlik etmiş olardım. Odur ki, ingilis ədəbiyyatının parlaq xadimlərinə həsr etdiyim namizədlik və doktorluq dissertasiyalarmı son dərəcə bürokratik tələblər şəraitində əsla lazımı uğurla müdafiə etmiş, həmin axtarışları monoqrafik kitablar şəklində 1994-cü ildə **“Russkaya kritika o romanax Djona Pristli rannix i voyennix let”** (1) və “2016-cı ildə **“Artur Konan Doyleun detektiv yaradıcılığının kompleks tədqiqi”** (2) başlıqları altında kitab kimi çap etdirmişəm. Həmin elmi işlərin hər birinə bir yorulmaz alim kimi ən azı on il vaxt sərf etmişəm (3). Birincisini mən rus dilində, digərini isə Azərbaycanca yerinə yetirmişəm. Rus dilini elə ingilis lisanı kimi xeyli səlis bildiyimdən, ilk tədqiqatım zamanı ayrı adamların mütərcim xidmətləri mənə əsla lazım olmamışdır.

Çoxlu ədəbi tərcümə kitablarımı 1973-cü ildən bəri dərc etdirərkən bu cildlərin və əks istiqamətdə gördüyüm belə işlərin sayı ümumilikdə 19 vahiddir. Onlardan hər birini nəşriyyatlara çatdırmazdan əvvəl dəfələrlə redaktə etmək, sonra isə redaksiyalara dönə-dənə ayaq döymək lazım gəlmişdi. Nəşriyyatların yersiz düzəlişləri ilə bir mütərcim kimi razılaşdıqda öz cümlələrimi qorumaq üçün nəzakətlə illərlə etdiyim ağır mübarizələr yolundan keçmişəm.

Əslində, vaxtilə hər bir nəşriyyatımız növbəti ildə dərc edəcəyi kitablar barədə xülasələri plan braşürası şəklində Dövlət Nəşriyyat Komitəsinə təqdim edəndə hər kitab çapı müəssisəsi həmin planını, təsdiq edilməsi üçün, orada adları verilən kitabların xarici müəlliflərin əsərləri sayıldığını, yaxud onların tanınmış milli ədiblərimizin yubileyləri münabətilə növbəti sədevr romanları olduğunu bildirməli idi.

Mən heç vaxt **“Azərnəşr”**, **“Gənclik”**, **“Yazıçı”** və **“Maarif”** kimi əsas dövlət nəşriyyatlarından heç bir sifariş almamış, yalnız özümün bəyəndiyi əsərləri dilimizə çevirmişəm. Nəşrkomu isə Azərkitab və Kəndkitab kimi kitab mağazaları şəbəkələri rəhbərliklərinin rəylərini də nəzərə almalı idi. Mənim rəğbətim isə daim elmi-fantastik janra olduğundan, bildirdim ki, oxucuların da həvəsi bu ədəbi istiqamətə son dərəcə böyük olmuşdur. Odur ki, özümün tərcümələrim əsasən Ayzek Əzimovun, Artur Klarkin, Rey Bredberinin, Stanislav Lemmin, Aleksandr Belyayevin, İvan

Yefremovun və digər dahi yazıqların olduqca cəlbedici qələm təcrübələrini əhatə etmişdir. Onlar böyük tirajlarla çap edildikcə satış işi daim müvəffəqiyyətlə gedərdi.

Bu povestlərdə irəli sürülən ideyalardan uzun zaman ayrılı bilmədiyimdən, yad dünyalıların keçmiş vaxtlarda Yerə xeyrixah və ya bəd niyyətli gəlişləri, eləcə də bəşəriyyətin gələcək əsrlərdəki texnoloji imkişaf səviyyələri başlıca mövzular idilər. Sovet quruluşu dağılandan sonra yeni nəslin rus dilindən uzaqlaşması vəziyyətində, eləcə də kiril əlifbasında çıxmış kitablarımin artıq bukinist cildlərinə çevrilməsi şəraitində keçmişdə qalıb unuduldular.

Bədii yaradıcılığa tərcüməçi kimi debüt etməyim, mənim qələmimə xeyli dərəcədə kamillik gətirdiyindən, 1987-ci ildən çapına başladığım original yazıları

oxucuların diqqətini cəlb etməyə başladı. Həmin dövrdə Respublikada üç fantast ədib fəaliyyətdə idilər. Onların adları mənim kitablarımda mərhum akademik Rəhim Hüseynovun **“Ön söz”**ündə (7) çəkilir. Onlardan biri, yəni Namiq Abdullayev eynilə mənim özüm kimi xarici dil mütəxəssisi olduğundan, bu adam Qərb fantastlarının bir çox əsərlərini elə ingilis dilində oxumuşdu. Odur ki, yazdığım **“Yad dünyadan qonaq”** (4) adlı yüz səhifəlik kitabıma vaxtilə həvəslə **“Müqəddimə”** yazmışdı. Orada bir hekayə və bir povest vardı. Sonra artıq tanınmış ədib olacağımı hələ bilmədən erkən günlərdə – orta məktəb illərimdə **“Azərbaycan pioneri”** qəzetinin redaksiyasında, yəni digər fantast Emin Mahmudovun iş yerində Namiq müəllimlə qarşılaşmışdım. E. Mahmudovun 1990-cı ildə **“Yazıçı”** nəşriyyatı tərəfindən rəyə göndərilmiş ikinci kitabıma mənfi rəy verməsi ilə bu adam mənə olan öz qərəzli münasibətini aşkar edir. Elə olan halda, bu adamın ilk dəfə 1961-ci ildə oxuculara çatdırmış olduğu fantastik

dilogiyasının ikinci kitabı — **“Veneranın göyləri od içindədir”**i fürsətdən istifadə edərək orada ikinci dəfə ayrıca çap etdirir. Odur ki, mən öz ikinci kitabımın adını dəyişdirib, **“Venera göyləri mavuləşir”** (5) qoydum. E. Mahmudovun həmin əsərindəki dörd Yer astronavtı, o kitabda atmosferi zəhərli kükürd turşusu qalığı ilə zəngin və təzyiqi Yerdəkindən doxsan dəfə çox olduğu həmin ərəfədə artıq dəqiq bilindiği halda, bu şəraitdə guya adı geyimdə Venerada gəzirdilər.

Nəşriyyat rəy üçün bu dəfə həmin əsərimi Allahverdi Eminova da üz tutur. Bu adam isə E. Mahmudovun əsərləri barədə namizədlik işi yazdığından, Eminin məsləhəti ilə o da mənfi rəyə qol qoyur. Onlar rəy haqqı kimi o vaxt **“Jazıçı”**nı sovet pulu ilə 400 manat ziyana saldıqdan sonra, oranın o vaxtkı direktoru Əjdər müəllim özü həmin əlyazmasını oxuyub bəyənir və daxili redaktor rəyi ilə kitabı 1992-ci ildə on min tirajla karton qabıqlı cildə çap etdirir.

Arvadı yəhudi qızı olduğundan, E. Mahmudov tezliklə ingilis dili bilmədən ABŞ-a hicrət edir. Maarif nəşriyyatında məktəblilərə dərsliklər nəşr etməli A. Eminov isə həmin dövrdə çıxmış striptiz məzmunlu kitabına görə mətbuatda biabr edilməmişdi.

Keçən əsrin 90-cı illərindəki ağır günlərdə BDU-da elmlər namizədi olan mənim kimi ştat müəllimlərinin aylıq məvacibi cəmi 50 dollara bərabər həcmdə olduğundan, mən Rabitə nazirliyində ikinci bir işə girdim. Beləliklə, günün ikinci yarsında mən Rabitə nazirinin xarici əlaqələr üzrə müşaviri kimi fəaliyyətə başladım. Bu barədə təfərrüatlar mənə aid başqa bir məqalədə işıqlandırılır (8). O günlərdə, səhərlər BDU-da, günortadan sonra Rabitə nazirliyində çalışdığımndan, nəinki maddi durumunu bir qədər qaydaya saldım, həm də bir neşə xarici ölkəyə səfər edə bildim.

⁸³ BDU, filol. e. d.-ru

O məqalədə həmçinin respublikanın rəhbərlərinə dilmanc xüdmətləri göstərməyim qeyd edilməsini xatırlatmaq, zənnimcə, təvazökarlıq hüdudunu aşmaq sayılmaz. Mən öz gecə yuxularına haram qataraq, bədii yaradıcılıqla məşğul olur, həftə sonlarında isə mərkəzi kitabxanamızda illərlə tədqiqat aparırdım. Mənim elmi fəaliyyətim barədə "Yeni Azərbaycan" qəzetində "İngilis ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı"(3) başlıqlı məqalə verilmişdi.

Mənim 70 illik yubileyim münasibətilə (8) "Respublika" qəzetində çıxmış "Görkəmli pedaqoq və alim" başlıqlı yazını özümə qarşı böyük diqqət hesab edirəm. Mənim belə rəngarəng və geniş əhatəli fəaliyyətim təəssüf ki, kölgədə qalmış və mənə yalnız BDU-nun 90 illiyi münasibətilə mənə "Fəxri Fərman" verilmişdir.

"Azərbaycan Yazıqlar İttifaqının və Respublika Jurnalistlər Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, ABŞ-ın Şimali İllinoys universitetinin professoru kimi elmi-fantastika tək ölkəmizdə az inkişaf etmiş ədəbi janrda yaratdığım əsərlərə quş uçuşu hündürlüyündən bir nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Burada mənim **"2143-cü il"** (7) kitabıma yazdığı **"Ön söz"**də mərhum fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Rəhim Hüseynov mənim özümün dörd fantastik kitabıma səlis bir analiz verir. Orada belə deyilir:

"Азәрбайжанын мярщум фантаст йазычылары Емин Мащмудова, Намиг Абдуллаевля вь Ибраццим Щцсейновля йанашы, **"2143-cü il"** adlı нювбяті топлум илял таныш олан охучуларга да бу ьанрда мцщцм хидмятляри олмасы барədə BDU-nun Астрофизика кафедрасынын сабиқ мүдирі ки́ми мән – professor Rəhim Hüseynov həmin nəşrə yazdığım **"Ön söz"**lə onun bu janrdakı yaradıcılıq yoluna bir balaca işıq salmağa cəhd gösmişəm. Qocaman alim tək orada qeyd etmişəm ki, няинки юз ориьинал ясярлярийля, щямчинин ады чьакилян ядыби истигамятдя дцнйа сьавиуйяли харижи ядиблярин йарадыжылыqlагы иля республика ижтимаиййятини сон 33 илдя таныш етmişдир. Беля тяржцмя топлуларындан бири олан **"Дцнйалар цнсиййятя эирир"** (12) adlı cildlə 1987-жи илдян башlayарақ Амеика вә Ингилтərə yazıqlарının maraqlı povest вә hekayələri ilə bizi tanış edir вә sonralar daha 17 belə kitabı әrsiyə gətirir.

Габил мцяллим няинки бу чятин ядыби ьанрда ориьинал бядии йарадыжылы иля вь бядии тяржцмя иши иля мяшьул олмуш, о щямчинин бир алим ки́ми дцнйанын бир чох китабханаларында иллярля тядгигат апарарақ ölkəmizdə вь qərbdə ән үксәк elmi дярляляр алмышдыр.

Мцяллифин юз елми-фантастик повестляриндьян бир гисми – **"Йад дцнйадан гонаг"** (4), **"Венера эюйляри мавиляшир"** (5) адлы китабларда верилиб. Щямин ясярляр түүллif дилинин чох ряван вь ширин, тохупилан мювзуларын ися анлашыглы вь ардыжыл олмалары иля дигтяти дярцал жялб едир. Инсанлар öлдүкдән sonra onların бейинляринин хцсуси бир анбарда ясярляря жанлы, лакин дондурулмуш вязиййятдя сахланылмасы («Юлцмц юлдцрмяк лазымдырмы?»), узаг улдузлара учан эямилярдя астронавтларын щяйат тярзи («Итбурну ятри вь тетраедр»), onların йад дцнйаларда горхунж вируслара йолухманын аьыр нятижляри («Жей-Ай-И вь Ифрит»), инсанларын фикирлярини охуйа билмя габилййяти («Алтынжы дуйьу»), Йеря бизим эцнляримиздя дялиб, инсанлардан бири иля цнсиййятя эирмиш гейри-ади варлыьа цз вермиш сярэцзяштляр («Йад дцнйадан гонаг»), башгаларына юз ирадялярини диктя етмякля онлары мцяййан ишляр эюрмяйя тящрик етмя ки́ми фювгяладя габилййят («Тящрик бахышы») барядя мювзулара ял атмагла мцяллиф заман бахымындан бизи защ ерамыздан 350 ил яввялки Перикл щакимиййяти дюврцнцн Йунаныстанына апарыр, защ бизим эцнлярдя сахлайыр, эащ да ки, индики дюврдян дюрд яср сонракы зяманя иля таныш едир. Щямин ясярлярдяки бядии гящраманлардан Ящмядля, Рза мцяллимя, Талебяхтля, Дярдайылла, Маккенройла, Ярясту вь Дарйа иля охужу бу дяфя **"Дантенин щягиги йубилейи"** адлы романда (6) охучулар гаршылашырларса да, ящвалат бурада да сона чатмыр вь qəreləri низаран галырлар. Ядибин бу цч ориьинал китабы охужуну о дярлядя алудя едир ки, орадакы сцъетляр барядя тяяссцрат узун заман инсаны тярк етмир вь ону заман-заман дцщцндцрцр.

Дюьруданмы, инсанын щцурлу щяйаты еля ян чоху йарым яср олмалыдыр? Бир нечя ясрлик һаяат һүдудларында юмцр сцрмяк ццн щеч бир васитя йохдурму? Яяр инди бу мцмкн дейилдирсә, эяляжякдя дя бу беля олмалыдырмы? Bizim yuxarıda adını çəkidiyimiz **"2143-жц ил"** китабына әlavə etdiyimiz "ön söz"də yazmışıq ki, oradakı бядии йазылардан бириндя сцъет узун юмцр сачиби олмаг ццн дюрд мцмкн йолун тясвири цяриндя гурулур. Бунлардан бири гожалыьа башланьыж верян ензимин бядяндя тапылмасы вь онун орта йашдан sonra организм мцяййан щормон бурахмасынын гаршысынын алынмасыдыр. Дизяр цсул адамларын буз камерада сахланылмасыдыр. Ццнжц васитя рушун artıq ölmüş кющня бейня аид йаддашынын тязя бядяндя ишлядилмасы, дюрдцнжцсц ися даща уникал бир имкандыр ки, бу – атом-атом сюкцян организми еля бу вязиййятдя магнитофона бязяр бир системин йаддашында иллярля сахланылмасы иля баьлыдыр. Беляликля, щямин мцхтялиф йолларла бизим эцнлярдян бир яср йарым сонрайа эялмиш дюрд адамын гаршылыглы драматик мцнасибятляри ясярдя парлаг бир гялямяля тясвир олунур.

2010-су илдә çarpдан çıxmış bu дюрдцнжц топлуда тягдим олунмуш ясярлярдяки unikal жящтлярдян бири дя бурадакы беш фантастик ясярдя дюрдцнцн адынын латын максималары иля верилмясидир. Әvvəldəки цч щекаудя щадисялярин жярйан етдикляри тарихляр еля илк сятирлярся бйан олунур. Бунлардан бири бизим эцнляримизя аиддир. Икинжиси бир яср йарым бундан сонракы nisbətən узаг эяляжякдя, ццнжцсц ися дярин кечмишдя баш вермиш ящвалатлардыр. Драм ясяри олан даща биринин ады ися «Лювщи мяфщузду», уәни **"İlahi kompüter"** дур.

Мцяллифин гялями сцрятля щяржят етдийиндя, о бялкя дя образларын харижи эюрцнцшляриня, онларын характерляринин ачылмасына вь тябият тясвирляриня юз бядии фырчасы иля рянэляри ишлятмякдя кифайят гядяр сяхавят эюстярмямишдир. Лакин онун ясас мягсяди – гаршыьа гойдуьу елми-технолоьи проблемлярлә охужусуну дярцал алудя етмясидир ки, буна да ядиб kifayət qədər йцксяк сьавиййядя наил олур.

Вахтиля Сократ юз мяшщур ифадяси иля кечмишин эери гайтарылмасынын вь эяляжйин ирялижядя эюрцлмасынин гейри-мцмкнлцйцнц билдирдийи щалда, Габил Ящмядов бунларын щяр икисинин мцмкнлцйцндя исарлыдыр. «Сящв

етмяк бяшяр ювладына хасдыр» («Errare щйуманум ест») адлы юндяки щекайядя бизим мцасиримиз олан америкалы гыз Лцси Щямилтон эяляжякдяки горхулу бир щадисяни бир нечя эцн яввял дягиг сурятдя хябяр вермякля бу ишин мцмкнлцйцнц сцбут едир. «Ццнжц йол йохдур» («Тертиум нон датур») щекайясиндя ики яср биздян сонракы дюврцн сакини Сейнерат да юз рушунун эяляжякдя кимин бядяниндя valid олажабыны габагжадан мцяййянляшдирмяйя чалышыр. «Илащи компутор» («Лювщи-мяфщуз») драмынын ясас персонажларындан бири олан Парфирийа да кечмишя етдийи гейри-ади сйашяти заманы гаршылашдыбы real tarixi алим Кардано иля вя дянизчи Уаттла цнсийятдя оларкян онлары сонракы ясрлярдя баш веряси ишлярдя пейямбяраня бир дягигликля щали едир. Демокритин йашадыбы гядим Йунаныстандан бяшс едян «Эюзя эюрцнмяйяц щяр шей фцсункардыр» («Омне игнотум про магнифико») адлы ясрдя ися антик дювр алими Демокрит вя онун мцяллими Левкипп эяляжяйин технолоьи тярягтиси барядя ики гейри-Йер варлыбы иля тямас васитясиля тясяввцр ялдя едигләр.

Щямин йцксяк сивилизасийанын нцмайяндяляри мякан цзря ани йердяйишмя щйята кечирир, ятрафларындакы щяр бир шейи видео-эюз васитясиля лентя алыб, харижи йаддашда сахлайыр, Yer адамларынын йухусунда мцхтялиф сцетли мянзярляр жанландыра билир, ади инсанларла ял эцзэцсц юлчцлц мобил видео-телефонла (vatsapla) асанлыгла ялагя йарадырлар.

Чох вахт буэцн ишлятдийимиз йцксяк технолозийанын щазыр аваданлыглары бизи гятийян тятяжцбляндирмир. Лакин елм вя тяряггинин аддым-аддым иряилияйиб, бу сывиййя чатмасында йцзлярля дащи инсан юз юмрцнц йандырыб фяда етмишдир. Бу йола бир даща нязяр салдыгда биз дяриндяц щйяжанланыр, бу эцнцмцзля фяхр едир, сабащын инсанарына гибтя иля бахырыг. Эяляжяк дюврлярин еколоьи жящятдяц тямиз няглийятлары, нягд пулу магнит системлярин тамамиля явяз етмяляри, дцнйа дювлятляринин ващид бир конгломератда кюнцлцц бирляшмяляри, биолоьи кящфляр вя рушун мювжудлуьуна дярин инам мцяллифин щеч кяся бянзямиян йарадыжылыгына рювняг ве-рир.

Kitabda təsvir olunan uaxын кечмишимздян, йяни 1990-жы илдяц 2143-жц илдяки сонракы дювря мцхтялиф цсулларла эялиб чыхмыш дюрд гярибя адамын бир яср йарымлыг сярэцзяштляри иля дюрддя бир яср ярзиндя охужулары интизарда сахламыш дюрд китабдакы епопея əslində heç də йекуллаштыр. Бу дюрдцнжц китаб да еля щямин бу сон повестин адыны дащыйыр. Беляликля, ядибин заман ящатяси 2500 ил, мякан эенишлийи ися дцнйа дювлятляри вя кайнатын эениш янэинликляридир. Ядибин бу dördüncü toplusundakı мякан вя заман конкретлийи цряк ачыр. Онун йаратдыбы образлар елə бизлəг кими ади вя эцндялик щйятда сящвляр едяц, дцнйанын эюзялликляриндяц эювлянмяйи хошлайан тятбии адамлардыр. Лакин онларын арасында Бящруз, Сейнерат, Сярдар, Бозорэмешр, Мустафа бйя вə Gülnar кими еля надир истедадлылары да вардыр ки, гцдрятли бяшяри проблемляри тапыб, ортайа гоьандан сонра артыг ишин йарысыны эюрмщш олур, сонра ися тез-эж онларын щялли йолларыны үзə щаханлар. Артыг yetmiş йаш щяддини ютцб кечся дя яввялки жаванлыг щювгц иля елми-фантастик ясрляр йарадан, мцхялиф диллярдя йазан вя данышан бу надир мцяллифя даща буйцк йарадыжылыг уьурлары арзу едирик."

Post Skriptum: Bu günlərdə epopeyamin beşinci kitabın olan - **"Zaman səyyahı"** (12) adlı 120 səhifəlik və nəfis tərtibatda çıxmış bu yeni əsərimi Ulu nəşriyyatı kiçik tirajla nəşr etmişdir. Mənim əvvəlki dörd kitabında olan bədii obrazlar bu yeni cilddə də fəaliyyət göstərirlər. Kitabın sonunda mən "Bir neçə müəllif kəlməsi" başlıqlı bir yazı da əlavə etmişəm.

Əsas məzmununda bildirilir ki, Zaman adlı bədii surət atasını evə heç bir pul ehtiyatı qoymadan bir nüçə ildən bəri yoxa çıxması səbəbindən ürəyində daim gileylənilir. Anası Gülsabahnın son bir ildə dərdədən qorxulu xərcəng xəstəliyinə düşüb, dünyasını dəyişməsindən sonra bu gənc şərlənib altı illiyə azadlığını itirir. Zaman evini və kiçik çörək bişirmə müəssisəsini satıb, bu pulları anası Gülsabahın müalicəsinə sərf edirsə də, bu qadını ölümün pəncəsindən qurtara bilmir. Bu qadın mənim ilk məxsusi kitabımda – "Yad dünyadan qonaq"da olan eyni personajdır. Onun əri Numanı da oxucularım dərhal tanıyırlar. O da elə həmin əsərdə Gülsabahla ilk dəfə rastlaşır, Sərdar Təbrizi isə ikinci kitabımda gözə çarpırdı. O, ölümə qallı gəlmiş dahi bir alim kimi bu əsərdə də möcüzələr göstərir. Əsas ideya isə Numanın keçmişə və gələcəyə ani olaraq getməsidir. Bunu o, portallar vasitəsilə edir. Bu mövzuya İngiltərəli Herbert Uels və Polşalı Stanislav Lem də toxunsalar da, mən həmin imkanı tamamilə yeni bir rakursda işləmişəm.

Respublika qəzetlərindən birinin əməkqəşi məndən vaxtilə intervyu götürəndə özümü daha çox müəllim, tərcüməçi, yazıçı, yaxud jurnalist saydığımı soruşanda mən qəzet işini üstün tutduğumu demişdim. Axı dərs otağında beş-on tələbə önündə deyilən maraqlı mətləb əslində kitablarda verildə onu on minlərlə adam oxuyur. Amma belə cildlərin çapı bir neçə ilə hasil olanda bəzən onlar köhnələ bilirlər. Üzümə daim açıq olan "Rabitə dünyası" (9) adlı həftəlik qəzetdə çıxan məqalə isə yazılan kimi xalqa çatması ilə əlamətdardır. Onun dördüncü səhifəsinin alt yarısında bir vaxt ingilis, ərəb və yapon dilləriniərinə müstəqil öyrənmək istəyənlərə guşə açsam da, yalnız yapon dili üzrə materialları bir neçə ilə verə bildim (10) və 1996-cı ildə Amerikaya yola düşdüm. Sonra isə **"İngiliscə dərhal danış"** (10) və **"Ərəbcə müəllimsiz"** (11) adlı hər biri üç yüz səhifəlik danışıq kitabları Bizim öz hərflərimizlə olan transkripsiya əlavə etməklə çapdan çıxardım.

İstinad olunmuş ədəbiyyat:

1. Qabil Əhmədov. "Russkaya kritika o romanax Djona Pristli rannix i voyennix let". İzd. BQU. 1984.
2. Qabil Əhmədov. "Artur Konan Doylun detektiv yaradıcılığının kompleks tədqiqi". Mürəccim çap evi. 2016.
3. "Yeni Azərbaycan" qəzeti. "İngilis ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı". 29.02.2020.
4. Qabil Əhmədov. "Yad dünyadan qonaq". Yazıçı. 1987.
5. Qabil Əhmədov. "Venera göyləri maviləşir". Yazıçı. 1992.
6. Qabil Əhmədov. "Danenin həqiqi yubileyi". Sabah. 2009.
7. Qabil Əhmədov. "2143-cü il". Sabah. 2010.
8. "Respublika" qəzeti. 8 iyun 2017.

- 9."Rabitə dünyası" qəzetinin 1992-96-cı illər arasındakı sayları nəzərdə tutulur.
10. Qabil Əhmədov. "İngiliscə dərhal danış" Sabah. 1999.
11. Qabil Əhmədov "Ərəbcə mtəlli". Ulu. 2018.
- 12."Dünyalar ünsiyyətə girir". (ABÇ və ingilis fantastlarının əsərləri toplusu). Gənclik. 1987.
- 13..Qabil Əhmədov. "Zaman səyyahı". Ulu nəşriyyatı. 2020.
14. Qabil Əhmədov. "Tızı başlayanlar üçün yapon dili. Slavyan Univ.. Nəşriy. 1994."

ABSTRACT

to the article ""From Teachind to Fiction-writing

This article written on behalf of the author is shortly devoted to the life activity of the doctor of philological sciences Gabil Akhmedov which consists of literary translations of 19 books published in various years, also his own literary books and so on. He refers to some newspaper articles of the governmental level. It is also mentioned here that he defended kandidate and dokroral dissertations which based on the English literature.

QAZAXISTANDA YENİ MEDIA İNKİŞAFI

İnformasiya prosesləri qlobal xarakter daşıyır və meydana gəldikləri dövlətin milli xüsusiyyətlərinə malikdir. Qazaxıstanda suverenliyin əldə edilməsi ilə yeni bir kütləvi əlaqə sistemi quruldu. Telekommunikasiya və yayım sektorunun inhisarlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Yeni media qurumlarının, özəl, səhmdar medianın, televiziya və radio şirkətlərinin meydana çıxması daim informasiya mənbələrinə və yayım mübadiləsinə ehtiyac hiss edən media bazarına daha sürətli və asan daxil olma imkanı yaradı.

Qazaxıstanda İnternet istifadəçilərinin sürətlə artırılması müşahidə olunur. Beləliklə, 2000-dən 2009-cu ilədək Qazaxıstanda internet istifadəçilərinin sayı 70 mindən 2,3 milyon nəfərə (30 dəfə artaraq) yüksəldi. 2010-cu ilə qədər internet istifadəçilərinin sayı 3,5 milyon idi. 2020-ci ilin əvvəlində ölkədə 12 milyon İnternet istifadəçisi var idi.

Hal-hazırda dünyada yeni sosial şəbəkələr sürətlə inkişaf edir və Qazaxıstan da istisna deyil. Facebook dünyanın ən geniş yayılmış sosial şəbəkələrindən biridir və Google axtarış sistemində tez-tez rast gəlinən bir sorğudur. İntenyus-Qazaxıstanın icraçı direktoru M. Elşibayevanın da qeyd etdiyi kimi, "Rusiya internet istifadəçiləri Odnoklassniki və Vkontakte kimi sosial şəbəkələrə üstünlük verirlərsə, Qazaxıstanlılar daha çox Facebook və Moi Mir'ini sevirlər. Üstəlik, Facebook-da qazax dili ən çox istifadə olunan dörd dildən biridir. (1).

Ölkədə ilk kabel televiziya şəbəkələri 1980-ci illərin sonlarında yaradılmağa başladı. Hazırda respublikada əsasən bölgə mərkəzlərində və ölkənin böyük şəhərlərində 146 kabel televiziya şəbəkəsi operatoru kabel televiziya xidmətləri göstərir. Ölkədə bu tip yayım abunəçilərinə 100-dən çox kanalın təqdim olunduğu kabel televiziya sistemi sürətlə inkişaf edir. 2003-cü ilin mart ayında Qazaxıstanda Kabel TV Operatorları Birliyi quruldu. Qazaxıstandakı ən böyük kabel televiziya kanalları:

- Alma-TV SC Alem Communications Holding özündə birləşdirir: Digital TV (Almatı), G-Media (Pavlodar), Sekatel (Aktau, Astana, Almatı) və şəhərlərdə daha 5 şirkət - Taraz, Aktau, Janaozen, Uralsk, Aktyubinsk şəbəkələri fəaliyyət göstərirlər.
- Icon TV, Kazakhtelecom və iDTV.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Qazaxıstanda ödənişli televiziya bazarı hər il 15-20% artır.

Qazaxıstan kütləvi informasiya vasitələrində yeni informasiya texnologiyalarını fəal şəkildə tətbiq edir. Ölkənin geniş ərazisi həm də peyk televiziya sisteminin - sərhədsiz televiziyanın inkişafına kömək edir. Bu istiqamətdə böyük bir kömək, kosmik raketlərin atılması üçün bir mərkəz olan "Baikonur" Qazaxıstan kosmodromudur. "Zharyk" ("İşıq") peyk televiziya sistemi sayəsində şimal və cənub paytaxtlarından Qazaxıstanın bütün bölgələrinə televiziya proqramlarının ötürülməsi, habelə Rusiya, Özbəkistan, Çinin bir hissəsinin periferik yayımını əhatə etmək mümkün oldu.

2011-ci ilin iyul ayında respublikanı rəqəmsal televiziya və radio yayımının yanında peyk rabitəsi ilə təmin edəcək ikinci qazax peyki "Kazsat-2" buraxıldı. Bu peyk yerli yayım və telekommunikasiya üçün nəzərdə tutulmuşdur. 2013-cü ildə Kazsat-3-ün buraxılması ilə respublika xarici telekommunikasiya operatorlarından asılı olmayacaq. Qazaxıstan 2011-2013-cü illərdə üçüncü peykin yaradılması üçün 24 milyard tenge ayrılmışdır. (2).

Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin 10 Noyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş "elektron hökumət" dövlət proqramı həyata keçirildi. Məqsəd ölkə daxilində korporativ bir məlumat sistemi qurmaqdır. İki mərhələdə baş verir: birincisi informasiya, ikincisi interaktiv. Dövlət orqanlarının bütün İnternet resurslarını vahid bir pəncərə kimi birləşdirən "elektron hökumət" veb portalı istifadəyə verildi.

Qazaxıstanda 6 milli veb saytın inkişafına başlandı. Birincisi, məktəblilər və tələbələr üçün elektron dərsliklərin yerləşdiriləcəyi milli təhsil saytıdır. İkincisi, geniş istifadəçilər üçün ilk milli tibbi veb portalıdır. Qazaxıstanın elektron kitabxanası da bu layihəyə qoşuldu. Qazaxıstanın tarixi, mədəniyyəti, etnosu, xalqları haqqında məlumatları özündə cəmləşdirəcək böyük bir portal - Qazaxıstanın Milli İrsi, həmçinin daha iki portal - hüquqi şəxslər portalı və ölkənin iş potensialını üzə çıxaran bir iş portalı fəaliyyət göstərirlər.

Qazaxıstan üçün ən vacib prioritet ölkənin 2015-ci ilədək rəqəmsal yayımına keçididir, bu da qlobal tendensiyalarla əlaqədardır - Cenevrə-2006 sazişi çərçivəsində Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi, rəqəmsal sistemin tətbiqi üçün bir keçid dövrü (2007-2015). yayım. Qazaxıstanda 2008-2015-ci illər üçün Qazaxıstan Respublikasında Rəqəmsal Televiziya və Radio Yayımının İnkişafına dair Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Onun icrası üçün respublika büdcəsindən, eyni zamanda büdcədən kənar mənbələrdən: ümumi daxili və xarici investisiyalardan, ümumi həcmi 36.165 milyon tengey (3) olan vəsait ayrılmışdır.

3 iyul 2012-ci il tarixində Qazaxıstan, Astana, Almatı, Qaraqanda şəhərlərində rəqəmsal bir yerüstü televiziya şəbəkəsini istifadəyə verdi. Ümumilikdə, şəbəkəyə 827 radio və televiziya stansiyası daxil olmuşdur. Astana, Almatı və regional mərkəzlərdə 30 SDTV kanalına bərabər iki multipleks yayımlanır, digər yaşayış məntəqələrində - 15 televiziya kanalından bir multipleks. Rəqəmsal yerüstü televiziya yayım şəbəkəsinin inşasının 2015-ci ilə başa çatdı. Milli Televiziya və Radio Yayım operatoru "Kaztelradio" mövcud analoq yayım şəbəkəsinin paralel işləməsinə təmin edilmişdir.

Yerli televiziya istehsalının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün Orta Asiyada ən böyük xəbər agentliyinin meydana çıxmasını təmin edən qlobal bir çox seqmentli yayım şəbəkəsi yaradılması planlaşdırılır. Qazaxıstan Respublikasının Rabitə və

⁸⁴ Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin müəllimi, Rus mərkəzin rəhbəri. arzu.mamedova.77@mail.ru

İnformasiya Nazirliyi (indiki Qazaxıstan Respublikasının Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyi) 2011-ci ilin dekabrında Astanada yeni bir Teleradiocompleksi açdı. Hal-hazırda rəqəmsal yayımla yanaşı, sahənin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəşb edən digər məsələləri tənzimləyən "Televiziya və Radio Yayımı haqqında" qanun layihəsi təsdiqlənmişdir.

1990-cı ildə ölkədə yalnız iki respublika telekanalı, 4 radio proqramı, 400-ə yaxın jurnal və qəzet nəşr olundu. Hal-hazırda 7000-dən çox media orqanı qeydiyyatdan keçmişdir ki, bunun da 3018-i daimi fəaliyyət göstərir. Yazılı medianın (qəzet və jurnalların) payı ümumi kütləvi informasiya vasitələrinin 91% -ni, 8,5% -ni elektron KİV-lər: 63 televiziya kanalı və 42 radio şirkəti, 146 kabel televiziya operatoru və 6 peyk yayımı, % 0,5-i isə xəbər agentliklərini təşkil edir.

Ölkənin informasiya bazarında qeyri-dövlət mediasının payı 85% -dir. Yazılı media arasında ən böyük faiz bunlardır:

- ictimai və siyasi nəşrlər - 36%;
- məlumatlı -32%;
- elmi və analitik -27%.

Qəzetlərin ümumi sayının, demək olar ki, yarısı qazax və rus dillərində, yalnız qazax dilində və ya yalnız rus dilində çıxan qəzetlər var, qəzetlərin bir hissəsi uıyır, koreya, ingilis, alman və digər dillərdə çıxır. Xarici xəbər agentlikləri Qazaxıstanda akkreditə olunmuşdur: İTAR-TASS, RIA Novosti, Reuters, Franz-Press və digərləri.

Maliyyələşdirmə 4 dəfədən çox artırılmışdır. Qazaxıstanda qəzet və jurnallar 15 dildə, radio yayımları səkkiz, televiziya yayımları 11 dildə yayımlanır, dövlət 19 etnik medianın fəaliyyətini dəstəkləmək üçün maliyyə vəsaiti ayırır (4).

Elektron medianın ümummilli əhatə dairəsi 11 televiziya kanalı və 5 radiostansiya tərəfindən təmin edilir. Respublika səviyyəsində yayım: "Xəbər" televiziya kanalları - 98,19%, "Qazaxıstan" -98,06%, "El-Arna" -83,58%, "Birinci Kanal Avrasiya" -78,82%, Qazaxıstan radio-93, 2%. "Caspionet" peyk kanalı Orta Asiya, Yaxın Şərq, Avropa və Şimali Afrikada fəaliyyət göstərir. 2011-ci ildə "Caspionet" ABŞ-da yayımlanmağa başladı və proqramları Amerika ölkələrinin istifadəsinə verildi (5). Kənd ərazilərinin əksəriyyəti dövlət kanallarının yayımı ilə əhatə olunur: "Xəbər", "Qazaxıstan", "El-Arna".

Cümhuriyyətin geniş bir ərazisində yayımlanan qeyri-dövlət respublika televiziya və radio şirkətləri: "KTK", NTK, 31 Kanal, STV, Russkoe-Radio-Asia, Europe plus Qazaxıstan, NS radio.

Daxili Qazaxıstan informasiya bazarında 2.309 qəzet və jurnallar, 83 televiziya və radio proqramı daxil olmaqla təxminən 2400 xarici KİV yayılmışdır. Xarici medianın 80-dən çox nümayəndəsi Qazaxıstanda akkreditə olunmuşdur. Xarici media adlarının ümumi sayının təxminən 90% -i respublika ərazisində rus dilində, 5% -i ingilis dilində, 5% -i dünya xalqlarının digər dillərində yayılmışdır.

Xarici medianın respublika ərazisindəki ən böyük paylama şəbəkələri bunlardır: Kazpost SC, Müştərək Müəssisə AİF-Qazaxıstan LLP, Eurasia-press SC, Alma-TV SC, Sekatel LLP, Kaztsentr-TV, "Katelko +". Bu strukturlar tərəfindən paylanan kütləvi informasiya vasitələrinin ümumi həcmi 70% -ni təşkil edir.

Qazaxıstan, MDB məkanında Orta Asiya dövlətləri arasında rəqəmsal televiziya, multimedia peyk televiziya signalından ötürülmə sistemi və birbaşa televiziya yayımının yaradılması istifadə edərək mütərəqqi texnologiya ilə yayımlanmağa başlayan ilk şəxs idi.

Bu gün ölkədə aparıcı rolu ayrı-ayrı dövlətlər, bölgələr daxilində, müxtəlif istiqamətlərdə həyatımıza daxil olan kompüterləşdirilmiş informasiya rabitə xətləri oynayır. İnformasiya texnologiyaları inqilabı qlobal peyk, kabel televiziya, mobil telefonun tətbiqi və inkişafını gücləndirdi, Respublikada sürətlə yayılan İnternet nəşrlərinin, informasiya multimedia mənbələrinin sayı artır, fiber optik rabitə və pullu video inkişaf edir. Qazaxıstan cəmiyyətindəki sosial-iqtisadi dəyişikliklər yeni informasiya texnologiyalarının inkişaf istiqamətini, respublikada medianın inkişafını müəyyənləşdirdi.

Beynəlxalq verilişlərlə rəqabət edə biləcək milli yayım proqramlarının hazırlanması tendensiyası daha çox nəzərə çarpır, öz rabitə peykinin istifadəyə verilməsi ölkə daxilində birbaşa televiziya yayımı təmin edir, ixtisaslaşdırılmış kabel televiziya xidmətləri yaradılır, rəqəmsal, interaktiv yayım və İnternet aktiv şəkildə inkişaf edir.

Siyasi baxımdan tənzimləmə, qlobal yayımın genişləndirilməsi üçün ölkənin açıqlığı, televiziya sistemlərinin kommersiyalaşdırılması istiqamətində güclü bir tendensiya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə kömək edir. informasiya bazarında yeni iştirakçıların rəqabət qabiliyyətini artırır.

Məlumat xidmətləri bazarının yaradılması, müxtəlif operatorların şəbəkələrinin, Qazaxıstanda rabitə firmalarının, yeni televiziya və radio kanallarının yaranması - bunlar ölkədə müasir medianın inkişaf perspektivləridir. Cəmiyyətin yeni informasiya texnologiyalarının, son medianın fəal inkişafı ilə ünsiyyət və iqtisadi qloballaşma şəraitində öz kimliyini qoruyub saxlaması şərti ilə bir sıra ölkələrin və bölgələrin modernləşdirilməsi prosesi uğurlu nəticələrə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəlilova A. Mütəxəssislər kütləvi rabitə sahəsindəki inqilabdan bəhs edirlər // Panorama, 2010, 1 oktyabr - s. 3
2. "Xəbər" Teleradio Şirkəti, 2011, 12 sentyabr
3. Qazaxıstan Respublikasında 2008-2015-ci illər üçün rəqəmsal televiziya və radio yayımının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı
4. Onerbaeva K. Yaradanların milləti // Express-Qazaxıstan, 2011, 2 iyul - s. 5
5. "Xəbər" Teleradio Şirkəti, 2011, 20 sentyabr.

Açar sözlər: yeni media, kütləvi informasiya vasitələri

Ключевые слова: новые медиа, средства массовой коммуникации

Key words: new media, mass communication

Xülasə

Hal-hazırda Qazaxıstanda yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli tətbiqi, xarici medianın rəqabətinin artması, ölkədə yeni yayımçıların, telekom operatorlarının meydana çıxması və tədricən rəqəmsal yayım standartlarına keçməsi ilə əlaqədar olaraq KİV-lərin inkişafında keyfiyyətə bir dəyişiklik var.

Summary

Currently, there is a qualitative change in the development of the media in Kazakhstan due to the rapid introduction of new information and communication technologies (ICT), increasing competition from foreign media, the emergence of new broadcasters, telecom operators and the gradual transition to digital broadcasting standards.

Резюме

В настоящее время в Казахстане в связи с быстрым внедрением новых информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), усилением конкуренции со стороны зарубежных СМИ, с появлением новых вещательных компаний, операторов связи и постепенным переходом на цифровые технологии стандарты вещания - происходят качественные изменения в развитии СМИ.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Fərqanə Gülmah qızı Məlikova⁸⁵

AZƏRBAYCAN USAQ MƏTBUATININ TARİXİNDƏN

XIX əsrdə ölkədə baş verən əlamətdar hadisələrdən biri məktəb və maarif sahəsində canlanma və yeni üsullu məktəblərin açılması idi. Belə ki. Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra 1829-cu ildə Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi. Nizamnaməyə görə, bu məktəblərin Gəncə, Şuşa, Nuxa, Samaxı, Ouba, Bakı, Naxçıvanda və Ordubad şəhərlərində və Oraz distansiyasında açılması təsdiq edildi [2, s. 9-10]. Tədris proqramına Azərbaycan dili də daxil edilən bu məktəblərin sayının əsrin sonuna doğru coxalmağa başlaması ziyalıları ana dili fənninin tədris keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün hərəkətə gətirdi. Belə mühüm vəzifənin həllini cətinləşdirən cəhətlərdən biri çarizmin yerlərdə maarif və təhsildə ana dilində dərslik və kitabların varadılmasına hər vaxtla mane olmağa çalışması idi.

Maarifçilik hərəkətini doğuran sosial-mədəni səbəblər məscid məktəblərini əvəz edən yeni üsullu məktəblər və onlara uyğun dərsliklər və tədris vəsaitlərinin varanmasına gətirib çıxartdı. Həmin hərəkətin qabaqcıl nümayəndələrindən olan Həsən bəy Zərdabinin əsasını qovduğu "Əkinci" qəzetinin səhifələrində mövcud məktəb və dərs kitablarının vararsızlığı göstərilirdi. Məsələn. "Əkinci"də bu barədə oxuvuruq: "Biz məktəbxanada oxunan "Levli-Məcnun", Hafiz və qəvrə usaq kitabı deyil. Onları ki böyük oxuvanda sura gəlir, usaq başına nə kül töksün onları oxuyub eşqbaz, cürəkə olmasın nə bir də bizi oxudanda məhz oxuyub yazmağı, öyrədirlər və dəxi səv edən voxdur ki, bir xevri olan səv də övrətsin..." (3, "Əkinci", 1876. № 21, s. 265-266). XX əsrin əvvəllərində bu ideyalarla mübarizə aparan xalqın mədəni hərəkəti həm də siyasi məzmun kəsb etməyə başladı. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq maarifçilik hərəkəti özünü getdikcə yeni məzmun və keyfiyyətdə göstərməyə başladı; yəni əgər əvvəllər ancaq mollaxanaların əvəzinə məscid məktəbləri açılmasından, dərs kitablarının yararsızlığından söhbət gedirdisə, bu dövrdə artıq yeni məzmunlu dərsliklərin hazırlanması və s. günün vacib məsələlərindən biri kimi qarşıya qovulurdu (9, s.112). Təsədüfi deyil ki, 1905-1907-ci illər inqilabından qorxuva düşən çar hökumətinin verdivi 17 oktyabr manifesti milli dillərdə qəzet və jurnalların nəşrinə də imkan varatdı. Əgər XIX əsrin sonlarında, "Kəskül" öz nəsrini davandırdıqdan sonra Azərbaycan ziyalılarının milli mətbuat o cümlədən, usaq mətbuat orqanları açmaq təşəbbüslərinin qarşısı alınırırsa, 17 oktyabr manifesti ilə hökumətin həmin maneə imkanları xeyli zəiflədi. "Sərqə Rus", "Həyat", "İrsad", "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat" və s. ilə yanaşı "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" adlı usaq jurnalları da meydana çıxdı. Bu işdə XIX əsrin ortalarından başlanan mədəni maarifçilik, cəddidizm hərəkəti də öz rolunu oynamışdı. İnqilabdan sonra əhəlinin maariflənməsi üçün mətbu orqanların zəruriliyini nəzərə alan ziyalılar məhdud imkanlarla da olsa, yeni qəzet və jurnalların nəşrinə çalışırdılar. Qarşıda duran məsələlərdən biri də yeni üsullu məktəb, yeni tələblər səviyyəsində usaq əsərlərinin yaradılması idi. Əhəlinin geniş kütlələrini maarifləndirib, onlarda biliyə maraq oyatmaq üçün həmin məqsədə xidmət edən nəşrlərə tələb getdikcə artırdı. 1906-cı ilin avqustunda Həsən bəy Zərdabi və Nəriman Nərimanovun, 1907-ci il isə Əli bəy Hüseynzadə və Mahmud bəy Mahmudbəyovun rəhbərliyi ilə Bakıda müəllimlərin birinci və ikinci qurultayı keçirildi. Hər iki qurultayın müzakirəsinə çıxarılan problemlərin həllinə nail olmaq üçün pedaqoji və metodiki istiqamətli mətbu orqanların nəşri də vacib idi. Müəllimlər qurultayından bir qədər əvvəl 1906-cı ilin 16 aprelində nəşrə başlayan "Dəbistan" jurnalı da belə bir zərurətdən yaranmışdı. Müəllimlər qurultaylarından sonra "Birinci il", "İkinci il", "Yeni məktəb", "Uşaq gözlüyü", "Gülzar", "Ana dili", "Ədəbiyyat məcmuəsi" və s. dərsliklər də hazırlanıb çap edildi. Milli usaq mətbuatımızın əsasının qovulduğu "Dəbistan"nın çıxdığı üç il ərzində (1906-1908) jurnalın 27 nömrəsi çap edilmişdir. Ayda iki dəfə çıxan jurnalın 1907-ci ildə cəmi 8 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Jurnalın 1908-ci ildə çıxan yeganə nömrəsi milli mətbuatımızın banisi, 1907-ci ildə vəfat etmiş "Dəbistan"ın

⁸⁵ Bakı Slavyan Universiteti

müxbiri Həsən bəy Zərdabinin xatirəsinə həsr edilmişdir. "Dəbistan"ın nəşir və redaktorları ibtidai sinif müəllimləri Əliisgəndər Cəfərzadə və Məhəmməd Həsən Əfəndizadə idi. Sonradan isə bu işləri Ə. Cəfərzadə təkbəsinə görmüşdür.

"Dəbistan"nın ilk proqram yazısında deyilirdi: "Hal-hazırda qeyri lisanlarda olan kitablara nisbətən öz ana dilimizdə ən əlçəm dərs kitabları və əldə qiraət ediləcək kitabçalar tapmırıq. Bu səbəbə bizim xahişimiz budur ki, təb və nəsrinə başladığımız uşaqlara məxsus "Dəbistan" jurnalı vasitəsi ilə bu yolda qüvvəyi-acizanəmizdən gələn qədər türk milləti - nəciyəmizin balalarına bir xidmət göstərək. Və ümidimiz budur ki, millətimizin balalarının lap uşaqlıqdan əql, zəhin, əxlaqi-hüsn və hissiyyatların oyandırılıb, günbəgün tərəqqi etmələrinə səbəb olaq, onlardan zəhmətkes, millətpərəst və vətənpərvər cavanlar yetirək" (5, 1906, №1, s. 1.). Jurnalın məqsəd və məramnaməsi başlıqdan da aydın şəkildə görünür. "Dəbistan"ın ətrafına bir çox ziyalıların, məktəb müəllimlərinin toplanması onun öz məramını istənilən səviyyədə həyata keçirməsini təmin edən amillərdən idi. Maraqlıdır ki, "Dəbistan"da çıxış edən müəlliflərin hər biri onun ideya-mövzu istiqamətini hökmən nəzərə alırdı. Məsələn, inqilabi satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin uşaq jurnallarında çap edilən şeirlərindən danışarkən onların sairin satirələrindən fərqi haqda Əziz Mirəhmədov yazırdı: "Əgər o əsərlərdə şair fikrin, hissini kəskin, qatı və əlvən lövhələrlə ifadəsinə çalışırsa, burada hər şeydən əvvəl, uşaqların təbiəti, həyatı zövq və marağını oxşayan səhnələri ilk planda canlandırmağa çalışır. Təbiidir ki, burada nəsihət, didaktika, tərbiyə sərtləri nəzərdə tutulur" (7, s.113). Onun "Məktəb şərqisi" şeirində oxuyuruq:

Məktəb, məktəb, nə Dilgüşən,
Cənnət, cənnət desəm səzasən;
Sadəm, sadəm təfərrütcündən,
Əhləq, əhləq, gözəl binasən!-

Göründüyü kimi, şeirin dili aydın və məzmunu uşaqların yaş səviyyələrinə uyğundur. Məlum olduğu kimi, "Dəbistan" jurnalına əlavə kimi "Valdeynlərə məxsus vərəqə" də çap olunurdu. Bu haqda jurnalın "İfadeyi-məram"ında oxuyuruq: "Bundan əlavə aylıq valdeynlərə məxsus vərəqəmiz ata, analarımıza uşaqlarımızın ev və məktəb tərbiyəsi, təlimi üçün lazım olan əhəmiyyətli məsələləri həll edib bu yolda onlardan ötrü rəhbər və dəlil olasıdır" (5, 1906, № 1, s.2).

"Dəbistan" azyaşlı oxucular və onların valdeynlərində milli ədəbiyyata marağı artırmaq məqsədi ilə elan etdiyi müsabiqələrlə bağlı səhifələrdə məktublar, redaksiyaya gələn cavablar, nəğillər, tapmacalar dərc edirdi. Suallara, tapmacalara düzgün cavab tapan uşaqlara isə hədiyyə olaraq üç ay ərzində jurnalın nömrələri pulsuz göndərilirdi. Jurnalın hər nömrəsinin sonunda ərəb və fars dillərində olan anlaşılmayan sözlərin mənalarının lüğəti verilir.

Jurnal çıxdığı ilk aylardan cətinliklərlə üzləşmiş, maddi baxımdan vəziyyət gətdikcə zəifləmiş, abunəçiləri və alıcıları azalmışdır. Redaktor Əliisgəndər Cəfərzadə qəzetə abunəçilərin gətdikcə azaldığını görür və bütün cəhdlərə baxmayaraq 1908-ci ildə "Dəbistan"ın nəsrini davandırır. "Dəbistan"la eyni ildə əsas qoyulmuş ən qısaömürlü uşaq mətbuatından biri də "Rəhbər" jurnalıdır. Jurnalın 1906-cı ildə 4, 1907-ci ildə isə 5 nömrəsi çıxmışdır. Redaktoru Mahmud bəy Mahmudbəyov olan "Rəhbər"nin ilk nömrəsində "İfadeyi-məram" adlı baş məqalədə jurnalın məqsədi bu cür səciyyələndirilir: "Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır...Pəs hər bir millət ki, öz millivətini, dilini itirib yox olmaq istəmir, gərəkdir məktəblərinin müntəzəm olmasına, ədəbiyyatının sərvətlənməsinə, ədəbiyyatı vasitəsi ilə millivətini tanımağa və millətinin ictimai işlərinin vüsətlənməsinə çalışsın..." (6, 1906, №1, s.1).

Jurnal veniyetmələrin təlim və tərbiyəsinə, zəhni inkişafına istiqamət vermək, onları xalqa və vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğularının aşılınması istiqamətində rəhbərlik edirdi. "Rəhbər"nin "Dəbistan" və ondan sonra nəşr olunan "Məktəb" jurnalının haqda professor Ə. Məmmədov (Saracılı) özünün müşahidə və qənaətlərini elmi şəkildə belə ümumiləşdirmişdir: "*Dəbistan*", "*Rəhbər*" və "*Məktəb*" *demokratik əhvali - ruhiyyəli məcmuələrdir və onları bir-birindən ayıran xüsusiyyətlər də vardır...Hər üç jurnal ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə xüsusi mövqeyə malik olmaqla, bədii və ictimai fikrimizi, ideyalar, forma və janrlarla zənginləşdirmişdir*" [8, s. 20]. Milli uşaq mətbuatının yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilən daha uzunömürlü uşaq mətbuatı "Məktəb" jurnalının əsası 1911-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə tərəfindən qoyulmuşdur. "Məktəb" iki həftədə bir dəfə işıq üzü görürdü. Jurnal uşaqların yaş dövrlərini nəzərə alır, həm kiçik həm də böyük yaşlı uşaqlar üçün əsərlər nəşr edirdi. "Məktəb" jurnalının istiqaməti haqqında baş məqalədə deyilirdi: "Bizim bu "Məktəb"i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. "Məktəb"i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə olarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş olarıq" (4, 1911, № 1, s.1). "Məktəb" jurnalı da pedaqoji jurnalistika ənənələrinə sadiq qalaraq ilk nömrəsindən başlayaraq veniyetmələrin təhsil, təlim və tərbiyəsinə xidmət etmişdir (9, s.119).

Milli uşaq mətbuatı uşaqları maarifləndirmək, onları didaktik məzmunla, əxlaqi tutuma və tərbiyəvi əsərlərlə formalaşdırmaq lazım gədiyini başa düşür və bu istiqaməti özlərinə yol seçmişdilər. "Məktəb" jurnalının elə ilk nömrəsində Süleyman Sani Axundovun "Oorxulu nəğillər" silsiləsindən verilmiş hekayələr uşaqların böyük marağını və rəğbətini qazanmışdır. "Qaraca qız", "Abbas və Zeynəb", "Əhməd və Məleykə", "Əsrəf" adlı hekayələrdə uşaqlara humanizm, dostluq, ailə-məktəb, tərbiyə məsələləri öz əksini tapır. "Məktəb" jurnalının uşaqları elmə, biliyə çağırısı gah valdeynlərin gah da uşaqların dilindən bu cür qoyulur. Cəfər Bünyadzadənin "Loğmanın oğluna nəsihəti" adlı hekayəsində ata övladına əqli və əxlaqi cəhətdən ibrətamiz nəsihətlər verir: "Əgər aləmdə xoşbəxt olmaq istəyirsən...oxuyub elm almağa çalış ki, bilən ilə bilməyən bir deyildir. Tənbəl olma ki, bu, bədbəxtlik əlamətidir...Yaxşı sözləri, ləfəfətli danışmaları eşitməyə rəğbət et, gözəl kitab və məcmuələr oxumağa adət et..." (1, 1912, № 9, s.133). Süleyman Saninin "Ata və oğul" hekayəsində isə oğlunun təhsilə həvəsi ilə atanın bu məsələyə münasibəti qarşı-qarşıya qoyulmuşdur: "...Oğul: Pəs sən mənə oxutmayıb da nə edəcəkdin? Ata:

hec nə! Ancaq baxıb görürəm ki, oxuyanların dini, məzhəbi olmayır; Axund və molla üzünü əsla görmək istəmirlər. Sən də oxuyub, onların tayı olmaqdan isə, atan baban gedən yol ilə getməyin daha yaxşı məsləhətdir”.

Milli uşaq mətbuatı və yeni tipli məktəblərə, onların proqramlarına uyğun dərsliklərin hazırlanması zərurəti uşaq ədəbiyyatının davamlı inkişafına, həmçinin mövzu və problematika baxımından genişlənməsinə rəvac verdi. Uşaq mətbu nəşrlərin qarşısında duran əsas vəzifə isə ibtidai və orta məktəb şagirdlərin yaş və qavrayış səviyyələrinə onların maraqlarına layiqli vətəndaş kimi yetişdirilməsinə kömək edən əxlaqi didaktik məzmunlu ədəbi bədii materialların nəşrinə nail olmaq, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” kimi uşaq mətbuat orqanlarından seçilmiş poetik ədəbi elmi və publisistik materialları təhlilə cəlb etməkdir. Uşaq mətbu orqanlarında dərc olunan “Qorxulu nağıllar”, “Hekayələr silsiləsi”, “Qurban bayramı”, “Allah xofu”, “Uşaq və dovşan”, “Xoruz” və digər bədii nümunələrin əxlaqi-didaktik xarakter daşdığını diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Həmçinin həmin xüsusiyyətlərinə və uşaqların yaş, qavrayış, dünyagörüşlərinə uyğunluqlarının nəzərə almaq, onların ayrı-ayrı dərsliklərə salınmasını diqqətə çatdırmaq lazımdır.

Uşaq mətbuatı da özü də yeknəsəq olmadı; xalqın maarifləndirilməsinə, ədəbi-mədəni fikir xəzinəmizin zənginləşdirilməsinə özünə töhfələr verməyə başladı. Bütün bu və digər cəhətləri elmi fikir haqlı olaraq belə dəyərləndirir: *“Dəbistan” və “Məktəb” jurnalları daha çox ədəbi, “Rəhbər” isə bunlara nisbətən pedaqoji istiqamətə meyl etsə də, hər üç jurnalda ədəbi-bədii materialların nəşrinə kifayət qədər yer ayrılırdı. İbtidai məktəb dərslikləri ilə yanaşı, bu jurnalların məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsində tez bir zamanda uşaq ədəbiyyatımız istər ideya-məzmun, istərsə də bədii keyfiyyətləri ilə xeyli zənginləşdi*” [8, s. 40]. Nəsr illəri çox olmasa belə, Azərbaycan uşaq mətbuatının formalaşmasında “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” dərgilərinin çox böyük rolu olmuşdur. Bundan başqa maarifpərvər ziyalılarımızın tərtib etdikləri ilk dərsliklərdə, oxu kitablarında dünya folklorundan, dünya yazıçılarının əsərlərindən nümunələrin verilməsi uşaq ədəbiyyatımızın da inkişaf istiqamətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

10. Bünyadzadə C. Loğmanın oğluna nəsihəti // Məktəb. – 1912, № 9, s. 133.
11. Əhmədov, H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi / H. Əhmədov. – Bakı, – 2005. – 515 s.
12. Əkinçi (1875–1877) (tam mətni) / Transliterasiya və tərt. ed. T. Həsənzadə. – Bakı: Avrasiya press, – 2005. – 496 s.
13. İdarədən // Məktəb. – 1911, №1, – s.2.
14. İfadeyi-məram // “Dəbistan” jurnalına əlavə, valideynə məxsus vərəqə. – 1906, №1, – s.2.
15. İfadeyi-məram // Rəhbər. – 1906, №1, – s.1–2.
16. Mirəhmədov, Ə. Sabir / Ə. Mirəhmədov. – Bakı, – 1958. – 444 s.
17. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı / M. Məmmədov, Y. Babayev, T. Cavadov –T. – Bakı: Maarif, – 1992. – 288 s.
18. Zeynalzadə, A. Azərbaycan mətbuatı və Çar Sənzurası (1850–1905) / Bakı: Elm, – 2005. – 328 s.

Açar sözlər: Uşaq mətbuatı, nəşrlər, maarifçilik fəaliyyəti, mədəniyyət, məramnamə

Keywords: Child press, publishers, educational activities, culture, objective

Ключевые слова: детская пресса, издатели, образовательная деятельность, культура, цель

From the history of the children's press of Azerbaijan

Summary

Child press also has a special place in the common sight of the national press. New types of educational institutions, textbooks and teaching manuals were created as a result of the progressive tendencies in the socio-cultural life of the country in the early XX century. At the same time, there was a need to create a children's pedagogical press. "Debistan", "Rahbar", "Mektab" and other magazines were created due to this socio-cultural need. The article investigates the factors that led to the launch of children's media. The information is given about the publishers, the purpose and idea direction of each magazine. At the same time, the characteristics of each of them are brought to attention. Here are the main articles dealing with the goals and objectives of each magazine. The article discusses the coverage of education and upbringing of the younger generation in the children's (pedagogical) press on the basis of children's magazines. Here are selected extracts from the works of well-known authors, and some articles are involved in the analysis too. Poetic literary, scientific and journalistic materials selected from "Dabistan", "Rahbar" and "Maktab" magazines are spoken about in the article. The magazines also give samples from world folklore and works of world writers. It is noted that the authors of the magazines took into account the content and idea direction of the magazines.

Из истории детской прессы Азербайджана

Резюме

Детский пресс занимает особое место на фоне национальной прессы. Новые типы учебных заведений, учебников и учебных пособий были созданы в результате прогрессивных тенденций в социокультурной жизни страны в начале XX века. В то же время возникла необходимость о создании детской педагогической прессы. «Дебистан», «Рахбар», «Мектаб» и другие журналы были созданы в связи с этой социокультурной потребностью. В статье были выявлены факторы, которые привели к проявлению детских средств массовой информации. Дается информация об издателях, целях и идейном направлении каждого журнала. При этом до сведения доводятся характеристики каждого из них. Также даны основные статьи, посвященные целям и задачам каждого журнала. В статье рассматривается

освещение вопросов образования и воспитания подрастающего поколения в детской (педагогической) прессе на базе детских журналов. Здесь отобраны примеры из работ известных авторов, а некоторые статьи задействованы в анализе. В статье рассказывается о поэтических литературных, научных и публицистических материалах из журналов «Дабистан», «Рахбар» и «Мактаб». В журналах также представлены образцы мирового фольклора и произведения мировых писателей.

Rəyçi: dos. Şahbaz Şamı oğlu Musayev

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN AZƏRBAYCAN TORPAQLARI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Giriş. 1991-ci ildə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi nəticəsində məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı və bunun nəticəsində sovet dövrü tarixinin və şəxsiyyətlərinin obyektiv öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaranmış oldu. Siyasi və dövlət xadimlərinin baxışlarını, fəaliyyətlərini olduğu kimi öyrənmək və qiymətləndirmək məsələsi ortaya çıxdı. Məhz belə şəxsiyyətlərdən biri də Nəriman Nərimanov olmuşdur.

Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai- siyasi və dövlət xadimi olan N.Nərimanovun fəaliyyəti müxtəlif illərdə fərqli qiymətləndirilmiş, tariximizdə silinməz iz buraxan həyat və fəaliyyətinə dair xeyli əsərlər yazılmışdır. Onun milli dövlətçilik baxışları və bir sıra qərarları indi də özündə bir sıra mübahisələri doğurur.

N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyətini və o dövrdə baş vermiş itkilərin əsl səbəblərini araşdırmaq üçün dövrün tarixi reallığına nəzər salmaq lazımdır.

1917-1920-ci illərdə Qafqazda ictimai siyasi vəziyyət. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, XIX əsrin axırlarında erməni məsələsi özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bunun nəticəsi olaraq Daşnaqsütun partiyası Cənubi Qafqazda öz fəaliyyətini genişləndirməyə başlamışdı. Ermənilərin hədəfi Cənubi Qafqazı və Osmanlı İmperiyasının bir hissəsini ələ keçirməklə öz çirkin niyyətlərinə çatmaq idi. Bu səbəbdən də, ermənilər birinci dünya müharibəsi nəticəsində dünyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz niyyətlərini həyata keçirməyə çalışdılar. Ermənilər birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərlə gizli əlaqələrə girərək öz planlarını həyata keçirmək istəyirdilər. Digər tərəfdən də müharibədə iştirak edən bir çox dövlətlərin Bakıda neft maraqları vardı və bu səbəbdən də erməni məsələsindən öz maraqlarına uyğun istifadə etmək istəyirdilər. Ən əsas məsələlərdən biri, Rusiya və Osmanlı İmperiyasının torpaqları hesabına yeni bir dövlətin, Ermənistanın yaradılması idi. Birinci dünya müharibəsi dövründə Birinci Nikolay Fransa elçisi ilə görüşündə, Ermənilərə ən azı muxtariyyət verəcəyini söv vermişdi və bu sözə sadıq qalaraq o, 11 dekabr 1917-ci ildə “Türkiyə Ermənistanı” haqqında qanun imzaladı. Gürcüstanla bağlı da bu kimi qanunların çıxarılması təklif edildi. [11, s. 24])

Həmən dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması planı da mövcud idi. Amma vəziyyət digər dövlətlərdən daha fərqli idi. Azərbaycan dövlətinin yaradılmasını müzakirə edən adamları çoxu qeyri Azərbaycanlılar idi. O dövrdə, Azərbaycanla bağlı bir neçə plan vardı. Bir plan Azərbaycanın cənubu ilə şimalının birləşdirilməsi idi. Digər bir plan isə, Bakı, Yelizavetpol quberniyası, İrəvan, Dağıstan ilə, Terekdə birləşməli idi. Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin planına görə isə müstəqil Azərbaycan dövləti yarana bilər, lakin onlar Bakı və ümumiyyətlə Xəzər sahilini vermək istəmirdilər [1, s. 27].

1917-ci il oktyabr inqilabından bir ay sonra, 11 noyabrda Cənubi Qafqaz xalqlarının nümayəndələri Tiflisdə toplaşaraq, milli sərhədləri müəyyənləşdirmədən, azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər Transqafqaziya Komissarlığını yaratdılar. 23 fevral 1918-ci ildə Transqafqaz Seymi yarandı. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra, Çar Rusiyasının çıxardığı qərarların çoxunu tanımadılar. Lakin, devrilən Çar Nikolay tərəfindən qəbul edilən “Türkiyə Ermənistanı” qanununu 1917-ci ilin 27 yanvarında qəbul edilər. Şamil Qurbanova görə, S.Şaumyanın tarixi missiyası, Azərbaycanın olabiləcək, hər hansı muxtariyyət və ya müstəqilliyinin qarşısını almaq, Bolşeviklərin “Türkiyə Ermənistanı” planını həyata keçirmək idi. 1918-ci ilin mart ayının 3-də Brest Litovskda Bolşevik hökuməti ilə İttifaq Dövlətləri arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu Osmanlı İmperiyasının torpaq qazandığı son müqavilə idi. Brest Litovsk müqaviləsindən sonra Bolşeviklər, Qars, Batumi, Ardahan Türkiyəyə keçdikdən sonra, bu qanunu dəyişdirmək məcburiyyətində qaldılar. Eyni zamanda Osmanlı İmperiyası Müstəqil Qafqaz Hökumətini dəstəkləyirdi. Buna baxmayaraq Ermənilər və Gürcülər Osmanlı İmperiyası ilə əlaqə qurmaq istəmirdilər [11, s. 25]. Zaqafqaziya seymi Brest Litovsk müqaviləsinin Ərdahan Qars və Batuminin Osmanlı İmperiyasına verilməsi şərtini qəbul etmədi və Petroqrada – Xalq Komissarları Sovetinə teleqram göndərərək Brest sülhünü tanımadıqlarını bildirdilər.

1918-ci ilin 22 aprelində Seym Transqafqaziya Müstəqil Demokratik Fedarativ Respublikası elan etdikdən sonra da ermənilər genişləndirən siyasəti aparırdılar. Ermənilər muxtariyyət yaratmaq məqsədi ilə əvvəlcə İrəvan quberniyasını Azərbaycanlılardan təmizlədilər. Azərbaycanlıların bir hissəsi öldürüldü və on minlərlə adam qaçqın oldu. Üç gündən sonra isə Bakıda mart soyqırımı oldu. Beləliklə gənc Transqafqaz Respublikasında hadisələr bitmək bilmirdi.

Transqafqaz Respublikasında heç vaxt fikir birliyi olmadı. Gürcülər Avropa ilə, Azərbaycanlılar Türklər ilə, Ermənilər Ruslar ilə yaxınlaşmaq istəyirdi. 27 mayda gürcülər, 28 mayda isə azərbaycanlılar və ermənilər müstəqillik elan etdilər. Müstəqilliyin ilk günündən ölkələr dövlət sərhədləri ilə bağlı qərar verdilər. Fətəli Xan Xoyiski, Milli Şuranın toplantısında bunları demişdi: Ermənistan Fedarasiyasının yaranması üçün onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol Türklər tərəfindən alındığı üçün, mərkəz yalnız İrəvan oala bilər. Bunun üçün İrəvanın Ermənistana verilməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu məsələ səs çoxluğu ilə qəbul edildi [11, s. 28].

1918-ci ilin iyununda “Mərkəz” və “Qafqaz” adlı İstanbul konfransları keçirildi. “Mərkəz” adı ilə Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan “Qafqaz” adı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar İttifaqı nümayəndələri iştirak etdilər. Konfransın ən vacib məsələsi ərazi bütövlüyü idi. Hər bir ölkə daha çox torpaq əldə etmək istəyirdi. Lakin bu konfransın həlledici rolu az idi [11, s. 28-29].

1919-cu ilin yanvarın ayının 12-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycan müstəqil dövlət kimi və Dağlıq Qarabağ onun hissəsi kimi tanındı [1]. Məhz Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri

⁸⁶ AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun “Beynəlxalq Münasibətlər və İnsan Hüquqları” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

“Böyük Ermənistan” iddialarına qarşı mübarizə idi. Ermənilər böyük dövlətlərə arxalanara, Aralıq dənizindən Qara dənizə, Qara dənizdən Xəxər dənizinə qədər ərazidə “Böyük Ermənistan” yaratmaq arzusuna düşmüşdülər. Ermənilər Parisdə nəinki Anadolunun altı vilayətinə, eyni zamanda, Kilkiyaya hətta Cənubi Azərbaycanın da bir hissəsində iddia edirdilər. Konfrans gedişində, Fransa, Böyük Britaniya, xüsusilə Amerika hökuməti onların əsassız iddiaların müdafiə etdi. Ermənilər konfransa təqdim etdiyi tələblərdə ucsuz-bucaqsız torpaqlarla yanaşı, böyük həcimdə təzminat da vardı. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qətiyyəti nəticəsində Azərbaycan Cumhuriyyətinin Qarabağda suveren hüquqları bərpa edildikdən sonra Ə.Topçubaşovun Paris Sülh Konfransının başçısına təqdim etdiyi məlumatda göstərilirdi ki, Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndələri də bu əhalinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması haqqında qətnamə qəbul etmişlər.

Bir müddət sonra Azərbaycan hökumətinin Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi memorandumda Azərbaycan Cumhuriyyətinin sərhədləri belə göstərilmişdir: Bakı vilayəti, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkaran, Gəncə vilayətləri (Gəncə, Cavanşir, Şəki, Ərəş, Qarabağ, Zəngəzur, Qazax), Tiflis vilayəti (Borçalı Sığnağ qəsəbəsi və Tiflis qəzasının bir hissəsi), Zaqatala vilayəti [11, s. 29]. Bu memorandumla görə Azərbaycan Respublikasının ərazisi 94.1 min km olaraq göstərilmişdir. Lakin Paris Sülh Konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini tanısa da, onun ərazi iddialarını müzakirə etmədi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda Paris Sülh Konfransına təqdim edilən əraziləri artıq Azərbaycanın hakimiyyəti altında deyildi. Buraya Dərbənd və əhatəsin, Borçalı, Eçmiadzin, Aleksandropol quberniyasının bir hissəsinə aid etmək olar [9, s. 40].

Müstəqil Azərbaycan Respublikası 1920-ci ilin aprel ayının 27-də Ruslar tərəfindən işğal edilənə kimi, Azərbaycanda Osmanlı ordusu, sonra isə İngilis ordusu vardı. Hər iki dövlət Qarabağı Azərbaycan torpağı kimi tanıyırdı. Bu müddət içərisində ermənilər bir neçə dəfə Qarabağda üsyan çıxarmağa çalışsalar da, nəticə olmamışdı. Yalnız 1920-ci ilin aprel ayında Qarabağda Rusların təkidi və köməyi ilə böyük üsyan oldu. Azərbaycan ordusu üsyanı yatırtmağa getdiyi vaxt, Sovet qoşunları ölkəni işğal etdi [1].

O dövür Azərbaycanın ən böyük problemi Zəngəzur idi. Bu ərazi Ermənistan Respublikası elan edildikdən sonra, ermənilərin iddia etdiyi ən vacib ərazi idi. Həmin dövürdə Andronikin rəhbərliyi ilə ermənilər Zəngəzurdə dəfələrlə soyqırım həyata keçirmişdilər [6, s. 27]. Fətəli Xan Xoyski yazdığı məktubda belə deyirdi: 1918-ci ildə Andronik Zəngəzurdə böyük qırğınlar yaradaraq bir çox kəndi dağıtdı. 30 müsəlman kəndini dağıdıb yağmaladılar. Qaçıb canını qurtara bilməyən müsəlmanları cinsinə baxmadan vəhşicəsinə öldürdülər. Zəngəzurun valisi N.Naməzəliyev kömək üçün Bakıya müraciyyət etdi. Azərbaycan hökuməti Zəngəzura ABŞ qoşunlarından ibarət kamisiya göndərilməsini və erməni çətlərindən silahların alınmasını istədi [11, s. 31]. Lakin Azərbaycan Demokratik Respublikasının istəyi yerinə yetirilmədi, əksinə qətləyən şiddətləndi [12, s. 38].

Nəriman Nərimanovun Azərbaycan ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində fəaliyyəti. Həmin dövürdən başlayaraq Qarabağ problemi də yaranmağa başlamışdı. Məhz belə bir dövürdə Nəriman Nərimanov Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmişdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman, Ermənistanla Naxçıvanda, Qarabağda və Zəngəzurdə problem yaşamaqda idi. 1920-ci ilin aprel ayının 30-da Azərbaycan Sovet Hakimiyyəti nota göndərərək Ermənistandan Qarabağ və Zəngəzuru ermənistan əsgərlərindən təmizləmək, öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qətləyənə dayandırmağı tələb etdi. Əks halda Azərbaycan Ermənistanla rəsmi olaraq müharibəyə girəcəkdə. Eyni məsələ üzrə XI Qızıl Ordu da Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Bu uğurlu addım oldu və Nəriman Nərimanov məsələni həll etmək üçün Azərbaycana hökumətinə vaxt qazandırmış oldu. XI Qızıl Ordu mövcud olan problemi həll etmək üçün Naxçıvana gəldi [5, s. 29]. Nəriman Nərimanovun Maskıvaya göndərdiyi nümayəndə M.H.Hacıniski burada vəzifəyə göndərilən Türkiyə heyyyətinin başçısı Bekir Sami ilə görüşdü və torpaq problemini müzakirə etdi. Nəriman Nərimanovun nümayəndələri ilə Türkiyə heyəti problemin siyasi müdaxilə ilə aradan qalırılacağına razılaşıdılar. Bunun nəticəsi artıq bir neçə gündən sonra Bekir Saminin Lenin ilə görüşündə özünü göstərmişdi.

Naxçıvana aid Qars müqaviləsinin əsası burada qoyulmuşdu [11, s. 3]. Nəriman Nərimanov bu məsələ ilə bağlı söylərini davam etdirmiş, Türkiyə hökuməti ilə əlaqəyə girmişdir. Qısa bir müddət sonra 26 sentyabr 1921-ci ildə Qars konfransında Naxçıvanın Azərbaycan torpağı olması haqqında Türkiyə ilə Rusiya arasında müqavilə imzalandı və Naxçıvan məsələsi yenidən gündəmə gəldi [5, s. 28]. Türkiyə hökuməti İğdırı geri qaytardı və Naxçıvanın Azərbaycanda qalmasına inadkarlığı, Azərbaycanla Türkiyə arasında quru sərhədin yaranmasına səbəb oldu. O dövürdə yenidən qurulmuş Sovet Rusiyası Türkiyə hökuməti ilə yaxın münasibətlər qurmaq istəyirdi. Onlar həmçinin Türkiyəni dost münasibətdə olan, bufer ölkə kimi görmək istəyirdilər. Bununlada Qərb qüvvələrinin Sovet Rusiyasına Türkiyə ərazisindən hər hansı müdaxiləsinin qarşısını almaq istəyirdilər. Eyni zamanda Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi milli hərəkətdə ümumi düşməne qarşı mübarizədə Sovet Rusiyasının dəstəyi lazım idi. Məhz yuxarıda göstərilən səbəblərdən, Ermənistanın Naxçıvana olan iddiaları Türkiyənin qəti mövqeyi ilə rədd edildi.

Qarabağ probleminin Azərbaycan lehinə həll olunmasında da Nəriman Nərimanovun çox mühüm rolu olmuşdur. O, Qarabağ ilə bağlı KP MK Kafqaz şöbəsinin iclasında, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla verilmə qərarını bir gecədə dəyişdirmişdi. Bu məsələ ilə bağlı Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə məktubunda belə deyir: “Ciddi vəziyyət meydana gəlib. Mərkəz Azərbaycan ərazisinin çoxunu müzakirə edilmədən Ermənistanla verir. Ərazilərimizi Ermənilərə daşnaklara vermək düzəldilə bilməz nəticələr verən bir səfərdir [11, s. 35].

Bu dövürdə Nəriman Nərimanov hakimiyyətdə olsada, tək idi. Azərbaycan hakimiyyətində çoxluq Ruslar, Ermənilər və Gürcülərdən ibarət idi. Demokratik Respublikanın nümayəndələri ya öldürülmüş yada ki xaricə qaçmışdılar. Demokratik Respublika yıxıldıqdan sonra, 1920-ci ildən başlayaraq 1923-cü ilə kimi Azərbaycanda partiya rəhbərliyində azərbaycanlı yox

idi, demək olarki hamısı gürcü, erməni, rus idi. Məhz Nəriman Nərimanov çətin bir dövüdə hakimiyyətə gəlmiş və Azərbaycanı parçalanmaqdan qurtarmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1920-ci ilin dekabr ayında AK MK Qafqaz Şöbəsi toplantısında böyük səs çoxluğu ilə Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə qərar verilmişdi. Bu qərara Nəriman Nərimanov nə qədər qarşı çıxsada həmin gün qərar dəyişdirilmədi [2, s. 13]. Nəriman Nərimanov iclasdan sonra Stalin və Orcanikidze ilə görüşmüş və belə demişdir: “Mən Qarabağın bir gün belə Ermənistan torpağı olmasına icazə vermərəm. Mən Qarabağı bu gün ya geri aldıracam yada bu məsələni başqa yolla həllədəcəm” [11, s. 85]. Bundan sonra Nəriman Nərimanov V.İ.Lenin ilə danışmış, lakin aralarında olan söhbət barədə məlumat yoxdu. Məhz bu danışqdan sonra Qarabağ məsələsi Azərbaycanın lehinə hələdilmişdir. Nəriman Nərimanovun ən böyük tədqiqatçılarından olan Şamil Qurbanovun təxmininə görə, qərarın dəyişdirilməsi bu səbəblərdən ola bilərdi: “Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə Azərbaycan neftinin Rusiyaya axımının qarşısını alacağını bildirməsini təxmin edə bilərik. Gözlənilməyən bu danışığa çaşan Lenin nə olduğunu soruşmuş və Nəriman Nərimanov bütün bu baş verənləri ona danışmışdı. Bu danışqdan sonra Lenin Stalinə zəngəedib, məsələni Azərbaycanın lehinə həll olunmasını əmr etmişdi [11, s. 84].

Bir gün sonra KP MK Qafqaz şöbəsi yenidən toplantı keçirdi. Burada Orcanikidze səhv etdiklərini etiraf etdi və yenidən səsvermə oldu və Azərbaycan lehinə səs verildi [11, s. 122].

Nəriman Nərimanovun hakimiyyətə gəldiyi vaxt Azərbaycanda torpaq problemi aşağıdakı kimi idi:

Azərbaycan İrəvanı və Aleksandropolu rəsmi olaraq Ermənistanla vermişdi. Borçalı və Dərbəndə Azərbaycanın əvvəllər iddiası olsada lakin hər hansı bir vaxt bu iddianı həyata keçirə bilmədiyi üçün problem gündəmdə deyildi. Naxçıvan (Şərur Dərəlyaz daxil olmaqla) Zəngəzur Qarabağ Azərbaycan torpağı olsada Ermənistanla problemlər vardı.

Nəticə. Belə nəticəyə gəlmək olarki, Nəriman Nərimanov Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəal və yorulmaz mübarizə aparmış və fəaliyyəti əksər hallarda uğurlu olmuşdur. Məhz N.Nərimanovun siyasəti nəticəsində 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, Bakı yenə də sovet Azərbaycanının paytaxtı olaraq tanındı. Qarabağ, Naxçıvan və Zaqatala Azərbaycanın ərazisi statusunda ilk dəfə olaraq beynəlxalq hüquq normaları ilə qəbul olundu. Bununla belə, 1918-1920-ci illərdə İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının və Zəngəzur mahalının ərazilərinin itirilməsi bağışlanmaz haldır. Lakin bu məsələləri təməmiylə N.Nərimanovla əlaqələndirmək haqsızlıq olardı.

Ədəbiyyat siyahısı

15. Aslanlı A. Türk dünyasının kanayan yarası Karabağ. www.abadazerbaycan.org/dosye/garabag (29 nisan 2004)
16. Elçin. Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti. Bakı, Azərnaşr, 1997.s28
17. Əhmədov T. Erməni xəyanəti və ya Andronik Ozanyanın Canlı Əməlləri. (1918-1920) Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı. 2001.s277
18. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov – İdial gerçəklik. Bakı 1998.s170
19. Fətullayev E. Nəriman Nərimanov. Bakı. Qnun.1996.s47
20. İsmayilov E., Həsənov C., Qafarov T. Azərbaycan Tarixi. Bakı. 1998. s. 353
21. Köçərli F. Nəriman Nərimanov. Bakı. Azərbaycan SSR nəşriyyatı 1965. s. 340
22. Köçərli R. Qarabağ. Bakı. Elm. 2002. s. 465
23. Quliyev M. N.Nərimanov. Bakı. Siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət. 1956, s. 40.
24. Quliyev V. N.Nərimanov və Ə.Əgəoğlu taleyimiz. Bakı.Tural. 2002. s. 422
25. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri. Bakı 2003.s372
26. Məmmədova L. Azərbaycanda Erməni Siyasi Təşkilatların Fəaliyyəti. Bakı. Nurlan.1996.
27. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı. Elm. 1998.s329
28. Paşayev N. N.Nərimanov və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, Azərnaşr, 1986, s.176

Ключевые слова: Нариман Нариманов, Демократическая Республика, ССР, Нагорный Карабах, Империя

Keywords: Nariman Narimanov, Democratic Republic, Soviet Russia, Karabakh, Empire

Борьба Наримана Нариманова за азербайджанские земли Резюме

В данной статье делается обзор на историческую реальность того времени, на попытки Наримана Нариманова сохранить целостность азербайджанских земель. Становится совершенно ясно, что в конце XIX в. притязания армян на наши исконные земли принимают форму оккупационного режима, тем самым создав благоприятную почву для присвоения Нагорного Карабаха.

Приход к власти Наримана Нариманова ознаменуется установлением в Азербайджане Советской власти, что влечёт за собой спорные конфликты в Нахичевани, Карабахе и в Зангезуре.

Это объясняется тем, что на тот момент в Азербайджане все руководящие посты занимали представители других наций.

Nariman Narimanov's struggle for the lands of Azerbaijan Summary

The article looks at the historical reality of the period to study into Nariman Narimanov's activities for the territorial integrity of Azerbaijan and the real causes of the losses that occurred at that time. If we look at history, we can see that at the end of the 19th century, the Armenian issue has entered a new stage. From that time, the Karabakh problem began to arise.

It was during this period that Nariman Narimanov came to power in Azerbaijan. When the Soviet government was established in Azerbaijan, there were problems with Armenia over Nakhchivan, Karabakh and Zangazur. Although Nariman Narimanov was in power at that time, he was alone. The majority in the Azerbaijani government consisted of Russians, Armenians and Georgians.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Vüsal Məmmədzaadə

“TWITTER” PLATFORMASINDA DATA ANALİZİ VƏ ONUN MULTİMƏDİA ELEMENTLƏRİ İLƏ TƏQDİMƏTİ ÜSULLARI

Yeni texnoloji imkanlar hesabına ortaya çıxan “böyük data”, “data analizi”, “data jurnalistikası” kimi anlayışlar jurnalistlərin ənənəvi iş prosesinə təsir göstərməklə bir çox dəyişikliyə səbəb olub. Texnoloji bazanın mövcudluğu məlumatın daha sürətlə toplanması, yoxlanılması və təsdiqlənməsi üçün imkan yaradıb. Bununla da data jurnalistlər tərəfindən daha tez emal olunur və toplanan məlumatlar daha sürətlə xəbər dəyəri qazanır. [3, 1]. Başqa sözlə, dünya getdikcə daha çox rəqəmsallaşır. Bu prosesin nəticəsi kimi, daha çox məlumat data bazalarında toplanır və jurnalistlərin həmin bazalardan istifadə etmək imkanları hər gün bir az da genişlənir. [10, 1].

Müasir media mühitində mövcud olan data bazaları haqqında danışarkən sosial media platformalarının ön planda olduğunu görürük. Bu platformalarda qeydiyyatı olan milyonlarla istifadəçi tərəfindən hər saniyə minlərlə informasiya paylaşılır. Nəticədə, nəhəng “informasiya buludu” əmələ gəlir. Data jurnalistlərinin vəzifəsi isə həmin informasiyaları toplamaq, emal etmək və ən düzgün şəkildə auditoriyaya çatdırmaqdır.

Informasiya mübadiləsinə yaratdığı geniş imkanlara görə sosial media platformaları içərisində data analizinə ən əlverişlisi “Twitter” mikrobloq xidmətidir. Platforma data analizi üçün müxtəlif variantlar təklif edir:

- Anlıq, saatlıq, gündəlik və ölkələr üzrə trendləri təqdim etməklə hansı mövzunun harada və nə vaxt aktual olduğunu göstərir;
- Heşəqlərlə yanaşı, paylaşılan məlumatlarda (“twit”lərdə) ən çox istifadə edilən sözləri müəyyənləşdirir;
- @ işarəli “twit”lərdə etikətlənən istifadəçinin ən çox hansı mövzularla bağlı “twit”lər qəbul etdiyini təqdim edir və s.

Platformada bütün bu istiqamətlər üzrə data analizi aparmaq mümkündür. Müasir media mühitində isə ən asan və data jurnalistləri tərəfindən ən çox müraciət edilən üsul heşəqlərin analizi cəlb edilməsidir.

“Facebook”, “Twitter”, “Linkedin” kimi platformaların ortaq xüsusiyyəti onların texniki imkanları və xarakteristikaları səbəbilə istifadəçi kütləsinin gücündən istifadə etməklə datanı bazalarda toplamaqdır. [8, 8] Heşəqlərin də “Twitter”də əsas funksiyası müxtəlif mövzularda olan datanı bir yerdə yığmaqdır. İstifadəçilərin bir mövzu ilə bağlı fikirlərini eyni heşəqlə paylaşması həmin mövzuda nəhəng data bazasının formalaşması ilə nəticələnir. Data jurnalistlərinin vəzifəsi isə həmin mövzu üzrə tədqiqatlarının ssenarisini düzgün müəyyənləşdirmək və doğru texnikadan istifadə etməkdir. Prosesin yekununda aparılan data analizinin təqdim etdiyi məlumatlar mövzu ilə bağlı dolğun təəssüratın yaranmasına səbəb olur.

Praktiki olaraq “Twitter” mikrobloq platformasında heşəq üzrə data analizi aparaq və hansı nəticələr əldə etdiyimizi görək. #Baku heşəqini analizə cəlb edək və son 100 “twit”lə Baki ilə bağlı hansı mövzuların aktual olduğuna baxaq.

Platforma	“Twitter”
Analiz metodu	Heşəqanalizi
Seçilmiş heşəq	#Baku
“Twit” sayı	100
Vaxt metodu	Ən son paylaşılanlar
Data analizinin aparıldığı tarix	19 fevral 2020

Cədvəl. “Twitter”də heşəqlə data analizi

Tədqiqat işinin empirik hissəsində data analizinə cəlb olunan #Baku heşəqi ilə bağlı istifadəçilər tərəfindən fərqli mövzularda “twit”lərin yazıldığı müşahidə edildi. “Twit”lər, təkcə sadə “Twitter” istifadəçiləri tərəfindən (38) yox, həm də media qurumları (31), digər şirkətlər (9), dövlət rəsmiləri (4) və dövlət orqanlarının hesabları (18) tərəfindən yazılıb. Paylaşmalar ingilis (44), Azərbaycan (40), rus (7) və türk (5) dillərində edilib. Data analizinə cəlb olunan 100 “twit”i mövzular üzrə qruplaşdırsaq, xəbərlər (38), turist təəssüratları (9), şirkət elanları (15), iş elanları (3), rəsmi dövlət qurumlarının açıqlamaları (10), digər sosial media platformalarına keçidlər (3), istifadəçilər tərəfindən gündəlik yazılan “twit”lər (22) kimi qruplara bölə bilərik.

Xəbərlərin mövzusunu ayrıca nəzərdən keçirəndə görürük ki, onlar 2020-ci ilin fevral ayında Azərbaycanda keçirilən növbədənkənar parlament seçkiləri (10), mədəniyyət (5), ölkənin təbliğatına yönələn məqalələr (5), iqtisadiyyat (5), müxtəlif mövzularda kriminal xəbərlər (4), xarici saytlarda Azərbaycanla bağlı dərc olunan yazılar (3), hava haqqında proqnoz (3), idman xəbərləri (2), koronavirus epidemiyası (1) ilə bağlı xəbərdən ibarətdir.

“Twitter” mikrobloq platformasının data analizinə imkan verən və bu gün kütləvi istifadə olunan başqa bir aləti @ işarəsi ilə “etikətləmə” (“mention”) funksiyasıdır. Bu işarə, adətən, “twit”də haqqında bəhs olunan şəxsləri, şirkətləri, təşkilatları və s. göstərir.



MFA Azerbaijan @AzerbaijanMFA · Aug 28

Foreign Minister @Bayramov_Jeyhun received Ambassador of the State of #Kuwait to the Republic of #Azerbaijan Saud Abdulaziz Al Roomi. @MOFAKuwait @AzEmbKuwait



mfa.gov.az/en/news/6829/v...



11

56



Şəkil. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi "Twitter" hesabından götürülən paylaşma.

Təqdim olunan "twit"-də Azərbaycan xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovun Küveytin Azərbaycandakı səfirini qəbul etdiyi bildirilib. Paylaşmada diqqət çəkən məqam məlumat mübadiləsi üçün heşəqlər və etiketlərdən istifadə olunmasıdır.

#Kuwait və #Azerbaijan heşəqlərindən istifadə etməklə "twit" müvafiq heşəqlər üzrə edilən paylaşmalarla eyni bazada toplanıb. Digər tərəfdən, @Bayramov_Jeyhun @MOFAKuwait @AzEmbKuwait etiketləri ilə "twit" tədbir iştirakçılarının səhifələrinə yönləndirilib.

Təqdim edilən nümunə "twit", bir neçə istiqamət seçilməklə:

- Azərbaycan xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovun rəsmi "Twitter" hesabının etiketləndiyi "twit"-lər əsas götürülməklə;
- #Kuwait, yaxud #Azerbaijan heşəqi ilə olan "twit"-lərə baxılmaqla və s. data analizinə cəlb oluna bilər.

Data analizində multimedia elementlərindən istifadə üsulları. Data analizinin yekun mərhələsi əldə olunan nəticələrin təqdimatıdır. Artıq bildirişik ki, bu prosesdə, daha çox, datanın vizuallaşdırılması üsulundan istifadə olunur. Multimedia elementlərinin ön planda olduğu vizuallaşdırma prosesində infoqrafikalar və interaktiv qrafikalardan daha geniş istifadə olunur. Bu üsul əldə edilmiş və özündə bir çox rəqəmi cəmləşdirən data analizi nəticələrini auditoriyaya daha asan qavranılan şəkildə çatdırmağa kömək olur. Qrafik vasitələr, həm də nəticələrlə daha tez vaxtda tanış olmağa imkan yaradır. Infoqrafika və interaktiv qrafika kimi vizual elementlərin data analizinin nəticələrinin təqdimatında geniş tətbiqi multimedia jurnalistikası ilə data jurnalistikası arasında sıx əməkdaşlığa əsaslanan əlaqə yaradıb.

Datanın vizuallaşdırılması ənənələri ölkədən-ölkəyə fərqli olsa da, prosesdə istifadə edilən alətlər, əsasən, eynidir. [1, 394] Datanın toplanması, emalı və təqdimatı prosesində çalışan jurnalistlərə tələblər də bənzərdir. Ümumilikdə, onlardan əldə edilən nəticələri effektiv şəkildə çatdırmaq üçün lazımi bilik və bacarıqlara sahib olmaq tələb edilir. Bu bilik və bacarıqları Marko Ciardina və Pablo Medina belə ayırd edir:

- Data ilə işləmək;
- Data analizinin algoritminin müəyyən olunması (iş prosesinin proqramlaşdırılması);
- Yazmaq;
- Vizuallaşdırmaq[6]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Appelgren, E., Gunnar, N. (2014). Data Journalism in Sweden, Digital Journalism, 2:3, 394-405.
2. Carlson M., (2015). The Robotic Reporter - Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority, Digital Journalism, Volume 3, 2015 - Issue 3, 416-431. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/21670811.2014.976412>. Son daxilolmaları: 23.03.2020.
3. Dağ, P. (2015). Gazeteciliğin Geleceği: Veri Gazeteciliği. https://www.academia.edu/16286677/GAZETECİLİĞİN_GELECEĞİ_VERİ_GAZETECİLİĞİ_Pınar_Dağ_Ekitap. Son daxilolmaları: 28.02.2020.
4. Davenport, T. (2014). Big data @ work, çev. M. Çavdar, İstanbul: TürkHavaYolları Yayınları.
5. Deniz, Ç., (2019). Sosyal Medya Çağında Gazetecilik ve İnovasyon: Twitter'da Gazetecilik Pratikleri Üzerine Bir Analiz, İlef Dergisi, 2019, 6 (1), səh. 98
6. Giardina, M., Pablo M., (2013). Information graphics design challenges and work flow Management. Online Journal of Communication and Media Technologies, 3(1), 108-124.
7. Gray, J., Bounegru, L., Chambers, L. (2012). The Data Journalism Handbook, Sebastopol, CA: O'Reilly Media.
8. Gürsəkal, N. (2014). Büyük Veri, 2. Baskı, Bursa: Dora.

9. Honeycutt, C., Susan C. H. (2009). "Beyond microblogging: Conversation and Collaboration via Twitter." Proceedings of the Forty-Second Hawai'i International Conference on System Sciences. (HICSS-42), Ocak 20, 1530-1605. Los Alamitos, CA: IEEE Press. <https://ieeexplore.ieee.org/document/4755499>. Son daxil olma tarixi: 04.03.2020.
10. Knight, M. (2015). Data Journalism in the UK: A Preliminary Analysis of Form and Content, Journal of Media Practice, <http://dx.doi.org/10.1080/14682753.2015.1015801>, 1-18. Son daxil olma tarixi: 01.03.2020.
11. Parasie, S., veDagiral, E. (2012). Data-driven journalism and the public good: "Computer-assisted- reporters" and "programmer-journalists" in Chicago, New Media & Society, 15 (6), 853-871.
12. Parks, R. M. (2014). Big data in communication research: its contents and discontents, Journal of Communication, 64(2014), 355-360.
13. Rogers, S. (2014). Data Journalism is the New Punk, British Journalism Review, 2014/6, 25:2, 31-34.
14. Smit, G., Yael de H., Laura B. (2014). Visualizing News: Make it Work, Digital Journalism, 2 (3), 344- 354.
15. Zappavigna, M. (2015). "Searchable Talk: The Linguistic Functions of Hashtags" Social Semiotics 25 (3): 274-291. <https://doi.org/10.1080/10350330.2014.996948>. Son daxil olma tarixi: 04.03.2020.
16. Zotto, C., Schenker, Y. veLugmayr, A. (2015). "Data journalism in News Media Firms – The role of Information Technology to Master Challenges and Embrace Opportunities of Datadriven Journalism Projects", Twenty-Third European Conference on Information Systems (ECIS), Münster/Germany, 1-10.

Açar sözlər: Data jurnalistikası, multimedia jurnalistikası, data analizi, datavizuallaşdırma, avtomatlaşdırılmış jurnalistika, robot jurnalistikası, analitika, "Twitter"

Key words: Data journalism, multimedia journalism, dataanalyze, datavisualizing, automatedjournalism, robot journalism, analytics, "Twitter"

Ключевые слова: Дата журналистика, мультимедийная журналистика, дата анализ, визуализация даты, автоматизированная журналистика, роботизированная журналистика, аналитика, «Twitter»

DATA ANALYZE ON THE PLATFORM OF "TWITTER", AND ITS PRESENTATION STYLES WITH MULTIMEDIA ELEMENTS

Vusal Mammadzada

RESUME

In the presented article, examples of the relationship between data journalism and multimedia journalism, data analysis and its practical application are given, and the procedures for visualizing the results are explained. In the search, the meaning of data analysis has been shown, data analysis has been made by using the hashtag on the "Twitter" social media platform and the result has been visualized with graphics.

ДАТА АНАЛИЗ НА ПЛАТФОРМЕ «TWITTER», И СПОСОБЫ ЕГО ПРЕЗЕНТАЦИИ С ПОМОЩЬЮ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ РЕЗЮМЕ

В статье представлены единство дата журналистики и мультимедийной журналистики, примеры дата анализа и применения его на практике, объяснены пути визуализации результатов. В исследовательской работе разъяснен суть дата анализа, проведен дата анализ на социальной платформе «Twitter» с помощью хэштегов и полученные данные визуализированы в виде графиков.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

TELEVİZİYA KANALLARINDAKI İCTİMAİ-SİYASİ VERLİŞLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Dil xalqa məxsusdur. Xalq yaşadığıca dil də yaşayır, inkişaf edir. Dili qoruyub-saxlamaq, ona həssas yanaşmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili bütün sahələrdə inkişaf etdi. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə referendum keçirildi və Azərbaycan dili Dövlət dili elan olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncam və Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 01 noyabr 2018-ci ildə fərman imzalamışdır. Dil, o cümlədən ədəbi dil cəmiyyət üzvləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsidir.

Ədəbi dil, ilk baxışda aydın lingvistik anlayış olsa da dilçilikdə həll edilməmiş məsələlər sırasına daxildir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o bir termin kimi heç də ümumi beynəlmiləl səciyyə daşımır. M.M.Quxman göstərir ki, “ədəbi dil termini” dilin işlənmiş (düzəldilmiş, hazır şəkllə salınmış – A.A) formasının adı kimi xüsusən Rusiyada «Литературный язык», Fransada “langue litteraire” İtaliyada “lingua litteraire” və s. kifayət qədər yayılmış olsa da, heç də yeganə termin deyildir. İngilis –Amerikan ənənəsində, xüsusən müasir ədəbi dillərə tətbiqdə, daha çox orfoepik normalara münasibətdə “dil standartı”, yaxud “standart dil” termini geniş yayılmışdır; son illər bu termin slavyanşünaslıqda da inkişaf etmişdir (1, s. 106).

“Ədəbi dil seçmə və əvəzləmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir. “Ədəbi yaxud ədəbi-yazılı dil” müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif formalarda və növlərdə mövcuddur. Bu, həmişə bu və ya digər dərəcədə işlənmiş, qanuniləşdirilmiş, düşünülmüş, işlənmə qaydalarına çox və ya az dərəcədə tabe olan bir dildir (1, s. 109). Məlumdur ki, hər bir xalq və ya millətin bütün üzvləri ümumxalq dilindən eyni şəkildə, eyni qaydada istifadə edə bilmirlər. Məsələn, ziyalılar, xüsusən alim və yazıçılar dildən daha məhərdlə istifadə etməyə meyl göstərilir. Onlar ümumxalq dilinin söz və ifadələrini, qayda-qayınlarını daha da cilalayır və daha mükəmməl şəkllə salırlar. Lakin savadsız və azsavadlılar isə dildən bir növ — xam şəkildə istifadə edirlər. Bu deyilənlərə görə ki, müasir Azərbaycan ümumxalq dili, tərkibcə 2 qola ayrılır: 1) ədəbi danışq, yaxud ədəbi dil, 2) qeyri-ədəbi danışq, yaxud danışq dili. Bu şərti bölgədə — ədəbi dil və — danışq dili məfhumlarını, eyni zamanda, dilin — tərkib tərəfləri də adlandırmaq olar. Ümumxalq dilinin iki qola ayrıldığını M.Qorki çox gözəl şərh etmişdir: —Dilin ədəbi və xalq dili deyə ikiyə bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyirlər, bir — xam dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dil. Ümumxalq dilinin iki qola ayrılmasını şərti mənada başa düşmək lazımdır, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər xalqın bir neçə deyil, ancaq bir dili olur. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dili dedikdə bir dili, Azərbaycan danışq dili dedikdə isə başqa dili düşünmək olmaz. Bunların hər ikisinin əsası eynidir. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir. Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir. Ədəbi dil mədəni və tarixi hadisədir. Bu dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır (2, s. 19).

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil haqqında yazır: “Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də olacağını ağllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir”. Məsələn, akad. V.Vinoqradov şifahi poeziyanın dilini ədəbi dil saymamışdır (1, s. 107).

Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem kimi formalaşmasında daxili kommunikasiya həlledici rol oynayır. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bunlar dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir bu normalar əsasında bütün səviyyədə dil vahidlərində daxili bir yerarxiya meydana çıxır. Sözlərdə formonoloji ardıcılıq sözdüzəldici və sozdəyişdirici şəkllilərin sözlərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sırası və s. dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır (3, s. 93).

Dilimizin şifahi qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydanı təsəvvürəgəlməz dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatındakı dönüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyyət imkanlarını artırmışdır.

Müasir dil normalarını elmi şəkildə təsvir etmək üçün “dil norması” anlayışını ətraflı müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu problem isə ədəbi norma, norma meyarı, normanın dəyişməsi prosesi, birinin digərini əvəz etməsi, norma variantlarının meydana çıxması, norma ənənəsi və sair bu kimi məsələlərin şərhinə bağlıdır. Dildə normalar sistem şəklindədir. Bu ümumi sistem və onu təşkil edən yarımsistemlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub, zənginləşməyə inkişaf etmə təbiətinə malikdir. Ədəbi dil norması daimi yaşayan, heç dəyişə bilməyən hadisə deyildir. Ədəbi dil normaları qanunauyğun dəyişikliyə uğrayır. Belə dəyişikliklər dilin daxili və xarici amilləri əsasında inkişafın təsirində meydana gəlir.

Norma dəyişikliyi müxtəlif dövrlərdə yazılmış elmi, bədii, publisistik, epistolyar və digər mətnlər əsasında müəyyən edilir. Məsələn, 60 il bundan əvvəl yazılmış mətn dilimizin hazırkı səviyyəsi ilə tutuşdurulduqda oradakı mövcud fərqlər aydın surətdə aşkar olur.

Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyyət, ictimai mübadilə, kütləvi informasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də bu gün orfoepiya normalarının müəyyən edilməsini tələb edir.

Ayandır ki, ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yaranar bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatmış, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaya şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan” “Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir.

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiyaya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır (4, s. 18).

Tədqiqat işimiz “Azərbaycan televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə ədəbi dilin pozulması” mövzusunda. Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında aparıcıların nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğu açıq-aşkar diqqəti cəlb edir. Bundan əlavə ictimai-siyasi veriliş aparıcısı qeyri-verbal kommunikasiyadan həddindən artıq çox istifadə edir, yersiz hərəkətlərə yol verir. Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinə ifrat myelin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbədən qidalanır; birincisi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi tələffüzdə nəzarətsizlik və sərbəstlikə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər mənə variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsinə yalnız özünün doğrduğu, boya-başa çatdığı ərazidə işləyən və başa düşülən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Beləliklə, məsələn, zıqqı (vasvası), sozlamaq (xəstələnmək), əppək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpı və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir. Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşmasının basitca meyarı olan seçmə və əvəzetmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq, başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur (4, s. 246).

Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə, müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin artması ilə yaranan sözlərin, milli şüurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirir, xalqa çatdırır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq burdakı leksik problemləri dərinlən araşdıranlar haqlıdılar (5, s. 189-202).

Televiziya nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistikaya, konkret janr və üslublara aiddir. Bu şifahlilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də şifahlilik, mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşıqlı, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə - Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əməl olunmasını vacib şərt kimi ortaya qoyur. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü televiziya qədər geniş yayan, şifahi dilimizə kiçik ekran qədər gözəl boyalar, çalarlar vermək imkanı olan ikinci bir nitq tribunası tapmaq çətinidir. Məhz buna görə də məzmun, forma və janrıdan asılı olmayaraq, ekrana çıxan hər bir televiziya verilişində ədəbi tələffüz məsələsi hər an diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İstər siyasətçi və ya jurnalist, istər alim, həkim və başqa sənət sahibi, istərsə də peşəkar diktör, müğənni və ya aktyor olsun, fərqi yoxdur, onların hamısı danışqlarını müasir ədəbi tələffüzün tələbləri əsasında qurmalı və nitq mədəniyyəti qaydalarına əməl etməlidirlər. Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında bir sıra orfoepik normaların pozulması hallarına rast gəlmişik. Rast gəldiyimiz norma pozuntuları ən çox tələffüz zamanı söz üzərində vurğuların düzgün yerində işlədilməməsi, sonu eynicinsli qoşa cingiltili samitlə bitən tək hecalı sözlərin qoşa cingiltili samitin eliziya hadisəsinə uğradılıb yalnız birinin kar samit kimi tələffüz edilməsi, sözdə uzanma tələb etməyən saitlərin uzanması, söz ortasında kar samitdən sonra sait səs gələrkən orfoqrafik qaydada olduğu kimi kar samit kimi

tələffüz edilməsi faktlarına rast gəlmişik.

ARB kanalı. **İgirmi** beş, otuz dərəcə **isti**. **İyrm**i sözünü aparıcı dialektdəki (**igirmi**) kimi tələffüz eləyir. Belə tələffüz qaydası fonetik dialektizmə xasdır. **İsti** sözü (**isdi**) kimi tələffüz edilməlidir, ancaq aparıcı orfoepiya qaydalarına uyğun deyil, orfoqrafiya qaydalarına uyğun **“isti”** kimi tələffüz etmişdir. Orfoepiya qaydalarına əsasən belə sözlərdən sonra saitlə başlayan şəkilçi və ya söz işləndikdə, t hərfi [d] kimi tələffüz olunur: behiştin [behişdin], behişt arzusu [behişd arzusu], xoşbəxtin [xoşbəxdin], xoşbəxt adam [xoşbəxd adam], neftin [nefdin], neft axını [nefd axını], turistin [turisdin], turist avtobusu [turisd aftobusu] və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması orfoqrafik və orfoepik normalar əsasında formalaşır. **“Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın** təsdiq edilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 2 yanvar tarixli 835 nömrəli Fərmanının 2.4-cü bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərara alır:

1. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Bu Qərarla dəyişiklik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli 772 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi qaydası haqqında Əsasnamə”nin 2.6-1-ci bəndinə uyğun edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri

Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya Normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 16 aprel tarixli 174 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Atv kanalı. 21.10.20.

“Qarargah” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaxlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq **“tip (təbb) sahəsində ikinci sahə açmıyaq”** kimi tələffüz etmişdir. **Açmıyaq** sözü [**açmıyax**] kimi tələffüz olunmalı idi. Orfoepiya qaydalarına əsasən a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə y bitişdirici samiti ilə başlayan qrammatik şəkilçilər (-ya2, -yır4, -yar2, -yan2, -yacaq2, -yası2, -yaraq2, -yarkən2, -yıb4, -yınca4 və s.) qoşulduqda, bu saitlər özündən əvvəlki hecaya uyğun qapalı saitlə ([ı], [i], [u], [ü]) tələffüz olunur: almayacaq [almıyacax], anaya [anıya], bağlayır [bağlıyır], başlayar[başıdıyar], dəvəyə [dəviyə], gözləyəsidi [gözdüyəsidi], kölgəyə[kölgüyə], oxşayan [oxşuyan], oynayınca [oynuyunca], söyləyən[söylüyən] və s. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi qəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] sirri [sirri] [sirlər], fənn[fənn] [fənni] [fənlər], tıbb [tıbb] tibbin [tibbin] tıbdə [tıbdə] sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər[sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Real.tv-nin aparıcısı İlqar Mikayıloğlunun nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn: **“Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkirm.** Bu cümlədə **“beynim çöndü”** və **a:ltında (altını da) indi çəkirm**” **Altını da indi çəkirm** frazeoloji birləşməsində **a** səsinə uzadaraq, **“da”** bağlayıcısını ayrı deyil, **altını** sözünə birləşdirərək **a:ltında** kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Buna görə də leksika sahəsində müxtəlif növ norma meydana çıxmışdır ki, bunların da dilçilik mövqeyindən müəyyənləşdirilməsi son dərəcə mürəkkəb və qəlizdir.

Leksik sistemin normalaşdırılması böyük çətinliklərlə həyata keçirilir. Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Leksik norma probleminə dair çoxlu məsələ vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

1) Sözü seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar. Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır.

Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə yerində işlədilməsinə əfsuslar olsun ki, televiziya kanallarında təsadüf olunur. Tədqiqat zamanı belə norma pozuntularına rast gəlmişik. Məsələn, **Real tv. 01.10.20.** İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: **“Biz söküürük, əməlli başlı erməniləri söküürük”**, şəklində cümlə işlətmişdir. Bildiyimiz kimi **“sökmək”** sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda sökmək ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: **“Erməniləri söküürük” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır.** Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Real.tv. 21.11.20. **“Qarabağın imarətinə qayıdış”** verilişində aparıcı İlqar Mikayıloğlu leksik normanı pozaraq: **“Tarixə baş salanda”, “Tarixin dərinliklərinə çıxıb gedəndə”** kimi ifadələr işlətmişdir. Dilimizdə **“baş”** sözü ilə bağlı müxtəlif mənalarda işlədilən frazeoloji ifadələr var. Məsələn, **baş götürüb getmək, başdan eləmək, baş çıxarmaq, başa düşmək, başdan çıxarmaq, başa vurmaq, başa salmaq** və s. **“Tarixə baş salmaq”** frazeoloji birləşmə kimi uğursuz seçimdir, onun əvəzinə **“nəzər yetirmək”** frazeoloji birləşməsi deyilsə idi **“tarixə nəzər yetirsək”** daha dəqiq olardı. **“Tarixin dərinliklərinə çıxıb**

gedəndə” söz birləşməsi əvəzinə isə *“tarixə dəridəndən nəzər salanda ”* kimi işlənsə idi daha məqsədəuyğun olardı.

Leksik normanın pozulması hadisəsi ədəbi dilimizdə qarşılığı olan, lakin digər dillərdən dilimizə keçən sözlərin ya olduğu kimi, ya da öz dilimizin fonetikasına uyğunlaşdırıb işlədilməsidir.

Başqa dilin sözlərindən istifadə. Dilə gələn hər bir alınma söz “ədəbi vətəndaşlıq” hüququ qazana bilmir. Belə sözlərin həddindən çox qəbul olunması dili ağırlandır.

İlqar Mikayıloğlunun nitqində ən çox leksik normaların pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn, *adi nol (sıfır) altı Juqili idi*. Bu cümlədə *nol* sözünü işlədərək varvarizmlərdən istifadə etmişdir. Digər bir nümunə: *Bu adi br küçə razborkası (mübahisəsi) idi*. Bu cümlədə işlənən *razborka* sözü jarqon kimi ən çox gənclərin nitqində və cinayətkar aləmdə işlənir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində alınmalardan istifadə müxtəlif vəziyyətdə özünü göstərmişdir. Məsələn, 20-30-cu illərdə ərəb, fars, rus və Avropa sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi güclü olmuşdur. Bu meyil həmin dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlirdisə bu gün alınma sözlərdən yerli-yersiz istifadə etmək ədəbi dil norması baxımından qüsurlu hesab olunur.

2) Yerli sözlərin işlədilməsinə dair normalar. Dildə yeni sözlərin yaranması canlı dillərin təbiətinə və tələblərinə müvafiq olur. Bu obyektiv proses zamanı dildə onlarca yeni-yeni sözlər – neologizmlər meydana çıxır. Təbii ki, televiziya və radioda, ümumən, KİV-də gedən dil prosesləri, bütövlükdə ədəbi dildəki tendensiyaaların tərkib hissəsidir və ekran-efirdəki dil hadisələrinə də məhz bu prizmadan yanaşılmalıdır. Sadəcə, hazırda ölkəmizdə formalaşmış yeni teleradio sistemi və bu çoxşəbəkəli sistemə daxil olan telekanallar geniş auditoriyanı əhatə etdiyi üçün dil proseslərini daha qabarıq əks etdirir. Tamaşaçı auditoriyasının ekran-efir sənətinə daha ciddi tələblərlə yanaşması və verilişlərdə gedən istər məzmun, istərsə də dil-davranış yanlışlıqları faktlarına həssas münasibət göstərməsinin əsas səbəbini də bununla izah etmək olar. Biz televiziya ekranında çıxış edənləri təkcə biliyinə, görünüşünə, davranış mədəniyyətinə görə deyil, həm də danışığının məzmununa və nitq mədəniyyətinin səviyyəsinə görə qiymətləndiririk. Bəzən nöqsanlara, o cümlədən qabarıq dil xətalara verilən kəskin reaksiyalar o deməkdir ki, müasir intellektual tamaşaçı ana dilinə Azərbaycan xalqının ruhunu yaşadan, min illərdir ki, onun milli və mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayan müqəddəs xəzinə kimi baxır. Xalqın tarixi kökləri, mədəni irsi, elmi təfəkkürü, ictimai inkişaf yolu məhz bu xəzinədə öz əksini tapır. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziyaların dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması məhz bu müddəalara əsaslanmalıdır.

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Yəni ekrandan səslənən nitq kütləvi auditoriyaya yönəldiyi üçün sadə, aydın, səlis və dilin qaydalarına uyğun olmalıdır (7, 14.10.21).

Ekrandan səslənən şifahi nitqin bir çox özəllikləri vardır və bununla bağlı yaranan tələblər televiziya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu dilin normativ və kütləvi olması terminlərdən istifadəni məhdudlaşdırır, jarqonları kənara qoyur, cümlələrin xüsusi quruluşunu, görüntü ilə uzlaşmanı, sözlərin düzgün tələffüzünü, aparıcıların zəngin söz ehtiyatına yiyələnməsini tələb edir. Televiziya nitq həm də bir növ psixoloji təsir vasitəsidir. Ona görə də bu nitqə, onun elementlərinə xüsusi tələblə yanaşmaq lazım gəlir. Həmin tələblər gözlənilməyində ekran nitqində ciddi nöqsanlar ortaya çıxır.

Televiziya nitq mədəniyyətinin, düzgün danışığın təbliğatçısı olmalıdır. Bu mənada tamaşaçı düzgün danışığı, normativ tələffüzü aparıcıdan, diktordan, səlis nitqi, aydın diksiyası olan jurnalistlərdən öyrənir. Lakin bu gün kamera qarşısında çıxış edənlərin danışığında özünü göstərən bir sıra nöqsanlar, o cümlədən ayrı-ayrı səslərin, sözlərin, qrammatik normaların yanlış tələffüzü, xüsusi adların təhrif edilməsi, söz və cümlə vurğularının yerində deyilməməsi kiçik ekranın böyük missiyasına ciddi xələl gətirir. Bu, dil üçün ciddi təhlükə sayılmalıdır.

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzünə, doğma dilimizin tələffüzünü asanlaşdıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmir (8, s. 126).

Tələffüzün dialekt variantına üstünlük verilir: əvvəl əvəzinə əvvəla, belə əvəzinə belənçik, elə əvəzinə eylə, bülleten əvəzinə büllüten və s.

İtv.-də 27.09.20. “**Sabaha saxlamayaq**” verilişində aparıcı Orxan Fikrətoğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq dialektlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, ədəbi dildə olan “**yənə**” sözünü Şimal-şərq qrupu dialekt və şivələrinə xas olan “**gənə**” kimi işlətməmişdir. **İyirmi** sözünü [**igirmi**] kimi tələffüz edir.

Real tv. 01.10.20. İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: “**Biz söküürük, əməlli başlı erməniləri söküürük**”, şəklində cümlə işlətməmişdir. Bildiyimiz kimi “**sökmək**” sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda **sökmək** ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: “**Erməniləri söküürük**” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır. Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Nitqin dəqiqliyinin pozulması: **Forma mənəi bərbad güinə qoydu**. Bu cümlədə **bərbad** sözü yerində dəqiq işlənməyib. **Bərbad** olmaq sözü hər hansı məkanla bağlı ola bilər. Başqa bir misal: **Kriminal veriliş elədiymdən** və s. Bu cümlədə “**veriliş elədiymdən**” ifadəsi nitqin dəqiqliyini pozur. Jurnalist “

veriliş elədiyindən” ifadəsinin əvəzinə *“veriliş hazırladığım üçün”* ifadəsini işlətsə, fikir daha dəqiq olar və ədəbi dilin leksik norması pozulmaz. *Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkirəm.* Bu cümlədə *“beynim çöndü”* və *a:ltında (altını da) indi çəkirəm* frazeoloji birləşmələrinin jurnalist tərəfindən efridə işlədilməsi ədəbi dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. *Altını da indi çəkirəm* frazeoloji birləşməsində *a* səsinə uzadaraq, *“da”* bağlayıcısını ayrı deyil, *altını* sözünə birləşdirərək *a:ltında* kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Atv kanalı. 21.10.20. “Qərargah” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaqlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq **“tıp (tıbb) sahəsində ikinci sahə açmıyaq”** kimi tələffüz etmişdir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi şəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] sirri [sirri] [sirlər], fənn[fənn] [fənni] [fənlər],tıbb [tıbb] tibbin [tibbin] tıbdə [tıbdə] [sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər[sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Atv. 28.10.20. **“Qərargah”** verilişində aparıcı qrammatik normanı pozaraq: **“Son aylar ərzində son dərəcə.....”** cümləsində iki dəfə **son** sözündən istifadə etmişdir. Cümləni **“axır aylarda son dərəcə.....”** kimi işlətsə idi daha düzgün olardı

Real.tv-də Ləman Ələsrəfqızının nitqində də ədəbi dilin normalarının pozduğunu müşahidə etmişik. Məsələn: **Necə baş vərmiş idi bu hadisə?** Bu cümlədə inversiya yaranaraq sintaktik norma, **vərmiş idi** (olmalı idi **“vermişdi”**) morfoloji və fonetik norma pozulmuşdur. Qrammatik normanın pozulduğu daha bir misal: **Yadda qalan hansı bir hadisəni xatırlayırsanmı sənə təsirləndirdi?** Bu sual cümləsi morfoloji və sintaktik cəhətdən səhvdir. Cümlədə işlədilən tabelilik əlaqəsində olan sənə (**səni** olmalı idi) təsirləndirdi idarə əlaqəsindədir. Biz burda idarə əlaqəsinin pozulduğunu görürük. Sənə sözü ismin yönük halındadır təsirsiz feillə əlaqə yaratmalı olduğu halda, bu cümlədə yönük halda olan söz **təsirləndirdi** təsirli feili ilə birgə işlənmiş və idarə əlaqəsi pozulmuşdur. Aparıcı sualı belə qoysaydı daha düzgün olardı. **Səni təsirləndirən hansı hadisə yadında qalıb?**

Demək olar ki, televiziya kanallarının sonunda aparıcılar mətni bitirdikdən və yaxud reportaj sona çatdıqdan sonra axırıncı xəbəri **“və”** bağlayıcısı ilə başlayırlar. Buna misal olaraq: **Və sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq.** Burada **“və”** tabesizlik bağlayıcısı cümləni və yaxud sözü bir-birinə bağlamadığı üçün informasiyanın əvvəldə deyilməsinə ehtiyac qalmır. Axırıncı məlumatı **“və”** bağlayıcısı olmadan, **sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq** kimi deyilsə daha düzgün olar.

Televiziya mətnlərində və bağlayıcısının işlənmə yeri sabit deyildir. Və bağlayıcısı, əsasən, yazılı nitqdə işlənir. Yazılı nitqdə onun yeri sabitdir. Və bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və həmcins üzvlü cümlələri bir-birinə bağlayır. Televiziya mətnlərində və bağlayıcısı cümlənin yaranmasında fəal iştirak edən bir vasitədir: "Son xəbər" – Günel – 30.09.2013 – 18:02 – Və bildirib ki; "Hər səhər" – 26.09.13 – 08:46 – Və biz də təbrik edirik. Bu fikri amma bağlayıcısına da aid etmək olar: "Son xəbər" – 26.09.2013 – 21:00 – Amma öncə anonslara baxaq. (9. M. İmanov. **Dilimiz, nitqimiz və qayğılarımız**)

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dil normaları nitq fəaliyyətində obyektiv mövcud olan dil qaydalarının məcmusudur. Dil normalarına düzgün riayət olunması mədəni-zəruri amildir. Bununla bərabər norma tələbləri danışan və dinləyənler, yazanlar və oxuyanlar arasında ən münasib şərait yaradır (10, s.169).

İstifadə olunan ədəbiyyat

11. A.Axundov, Ümumi dilçilik
12. Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov, Mustafə İsgəndərzadə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərs vəsaiti) Bakı – 2015
13. H.Həsənov, Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı-1999
14. N.Xudiyev, Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001
15. Məmmədov M.B, Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri. // Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, № 5. s. 189-202
16. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir
17. Qulu Məhərrəmli, “Azərbaycan” qəzeti 14 oktyabr 2021-ci il
18. N.Xudiyev, Ədəbi dilimiz efridə və ekranda. Bakı, 2000. səh. 161
19. M.İmanov, Dilimiz, nitqimiz və qayğılarımız
20. A.Qurbanov, Ümumi dilçilik II cild, Bakı: Elm, 2011

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dil, norma, televiziya verilişi, düzgün istifadə

Ключевые слова: азербайджанский язык, литературный язык, норма, телевизионное вещание, правильное использование

Key words: Azerbaijani language, literary language, norm, television broadcasting, correct use

Xülasə

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Apardığımız tədqiqat işində televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə aparıcılar tərəfindən ədəbi dil normalarının pozulması nitq təmizliyinə, nitqin dəqqiliyinə, nitqin aydınlığına və nitqin düzgünlüyünə xələl gətirdiyinə müşahidə etmişik. Müşahidələr onu göstərir ki, aparıcıların nitqində fonetik və morfoloji dialektizmlər, leksik normaların pozulması halları daha tez-tez baş verir.

Резюме

Телевидение, как ведущая отрасль СМИ, является зеркалом процессов, происходящих во всех областях общественной жизни и на этом зеркале прозрачно и отчётливо видны процессы языка. Основными признаками этой прозрачности являются соответствие материалов речи логике и нормам литературного языка, чёткость и ясность слов и предложений. В проведённой исследовательской работе выяснено что, нарушение норм литературного языка со стороны ведущих общественно политических передач на телевизионных каналах приводит к искажению ясности, правильности, чистоте и чёткости речи. Наблюдения показывают что, в речи ведущих телепередач чаще всего происходят случаи фонетических и морфологических диалектизмов и нарушение лексических норм.

Summary

Television, as the leading field of the media, is a mirror of the processes taking place in all spheres of public life, and in this mirror the language processes are also clear and transparent. The main reasons for this transparency are the conformity of speech materials to the norms and logic of literary language, clarity and fluency of words and sentences. In our research, the violation of the norms of literary language by the presenters in the socio-political programs on television channels affects the purity of speech, accuracy of speech, clarity of speech and impairs the accuracy of speech. Observations show that phonetic and morphological dialectisms and violations of lexical norms are more frequent in the speeches of presenters.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Qabil İsmayıl oğlu Əhmədov⁸⁸
MÜƏLLİMLİKDƏN YAZIÇILIĞA DOĞRU

Bakı Dövlət Universitetində 1975-ci ildən ingilis dilindən dərs deməyim mənim çoxşaxəli çalışmalarıma kiçik bir qismidir. Tanıyanlar mənə deyirlər ki, ictimai fəaliyyətinin bir ömrə necə sığışdığını dərk etmək çox çətindir.

Həyatının 50 ildən daha böyük müddətini Azərbaycan Pedaqoji Dillər Universitetində (1967-1975) və Bakı Dövlət Universitetində (1975-hazırkı vaxta kimi) ingilis dilindən dərs deməyə sərf etdiyimdən, daim başa düşürdüm ki, elmi dərəcələr əldə etməsəm özümə qarşı hörmətsizlik etmiş olardım. Odur ki, ingilis ədəbiyyatının parlaq xadimlərinə həsr etdiyim namizədlik və doktorluq dissertasiyaları son dərəcə bürokratik tələblər şəraitində əsla lazımı uğurla müdafiə etmiş, həmin axtarışları monoqrafik kitablar şəklində 1994-cü ildə **“Russkaya kritika o romanax Djona Pristli rannix i voyennix let”** (1) və “2016-cı ildə **“Artur Konan Doyleun detektiv yaradıcılığının kompleks tədqiqi”** (2) başlıqları altında kitab kimi çap etdirmişəm. Həmin elmi işlərin hər birinə bir yorulmaz alim kimi ən azı on il vaxt sərf etmişəm (3). Birincisini mən rus dilində, digərini isə Azərbaycanca yerinə yetirmişəm. Rus dilini elə ingilis lisanı kimi xeyli səlis bildiyimdən, ilk tədqiqatım zamanı ayrı adamların mütərcim xidmətləri mənə əsla lazım olmamışdır.

Çoxlu ədəbi tərcümə kitablarını 1973-cü ildən bəri dərc etdirərkən bu cildlərin və əks istiqamətdə gördüyüm belə işlərin sayı ümumilikdə 19 vahiddir. Onlardan hər birini nəşriyyatlara çatdırmazdan əvvəl dəfələrlə redaktə etmək, sonra isə redaksiyalara dönə-dənə ayaq döymək lazım gəlmişdi. Nəşriyyatların yersiz düzəlişləri ilə bir mütərcim kimi razılaşdıqda öz cümlələrimi qorumaq üçün nəzakətlə illərlə etdiyim ağır mübarizələr yolundan keçmişəm.

Əslində, vaxtilə hər bir nəşriyyatımız növbəti ildə dərc edəcəyi kitablar barədə xülasələri plan braşürası şəklində Dövlət Nəşriyyat Komitəsinə təqdim edəndə hər kitab çapı müəssisəsi həmin planını, təsdiq edilməsi üçün, orada adları verilən kitabların xarici müəlliflərin əsərləri sayıldığını, yaxud onların tanınmış milli ədiblərimizin yubileyləri münabətilə növbəti sədevr romanları olduğunu bildirməli idi.

Mən heç vaxt **“Azərnəşr”**, **“Gənclik”**, **“Yazıçı”** və **“Maarif”** kimi əsas dövlət nəşriyyatlarından heç bir sifariş almamış, yalnız özümün bəyəndiyi əsərləri dilimizə çevirmişəm. Nəşrkomu isə Azərkitab və Kəndkitab kimi kitab mağazaları şəbəkələri rəhbərliklərinin rəylərini də nəzərə almalı idi. Mənim rəğbətim isə daim elmi-fantastik janra olduğundan, bildirdim ki, oxucuların da həvəsi bu ədəbi istiqamətə son dərəcə böyük olmuşdur. Odur ki, özümün tərcümələrim əsasən Ayzek Əzimovun, Artur Klarkin, Rey Bredberinin, Stanislav Lemmin, Aleksandr Belyayevin, İvan

Yefremovun və digər dahi yazıqların olduqca cəlbedici qələm təcrübələrini əhatə etmişdir. Onlar böyük tirajlarla çap edildikcə satış işi daim müvəffəqiyyətlə gedərdi.

Bu povestlərdə irəli sürülən ideyalardan uzun zaman ayrılı bilmədiyimdən, yad dünyalıların keçmiş vaxtlarda Yerə xeyrixah və ya bəd niyyətli gəlişləri, eləcə də bəşəriyyətin gələcək əsrlərdəki texnoloji inkişaf səviyyələri başlıca mövzular idilər. Sovet quruluşu dağılandan sonra yeni nəslin rus dilindən uzaqlaşması vəziyyətində, eləcə də kiril əlifbasında çıxmış kitablarıma artıq bukinist cildlərinə çevrilməsi şəraitində keçmişdə qalıb unuduldu.

Bədii yaradıcılığa tərcüməçi kimi debüt etməyim, mənim qələmimə xeyli dərəcədə kamillik gətirdiyindən, 1987-ci ildən çapına başladığım original yazıları

oxucuların diqqətini cəlb etməyə başladı. Həmin dövrdə Respublikada üç fantast ədib fəaliyyətdə idilər. Onların adları mənim kitablarımda mərhum akademik Rəhim Hüseynovun **“Ön söz”**ündə (7) çəkilir. Onlardan biri, yəni Namiq Abdullayev eynilə mənim özüm kimi xarici dil mütəxəssisi olduğundan, bu adam Qərb fantastlarının bir çox əsərlərini elə ingilis dilində oxumuşdu. Odur ki, yazdığım **“Yad dünyadan qonaq”** (4) adlı yüz səhifəlik kitabıma vaxtilə həvəslə **“Müqəddimə”** yazmışdı. Orada bir hekayə və bir povest vardı. Sonra artıq tanınmış ədib olacağımı hələ bilmədən erkən günlərdə – orta məktəb illərimdə **“Azərbaycan pioneri”** qəzetinin redaksiyasında, yəni digər fantast Emin Mahmudovun iş yerində Namiq müəllimlə qarşılaşmışdım. E. Mahmudovun 1990-cı ildə **“Yazıçı”** nəşriyyatı tərəfindən rəyə göndərilmiş ikinci kitabıma mənfi rəy verməsi ilə bu adam mənə olan öz qərəzli münasibətini aşkar edir. Elə olan halda, bu adamın ilk dəfə 1961-ci ildə oxuculara çatdırmış olduğu fantastik

dilogiyasının ikinci kitabı — **“Veneranın göyləri od içindədir”**i fürsətdən istifadə edərək orada ikinci dəfə ayrıca çap etdirir. Odur ki, mən öz ikinci kitabımın adını dəyişdirib, **“Venera göyləri mavuləşir”** (5) qoydum. E. Mahmudovun həmin əsərindəki dörd Yer astronavtı, o kitabda atmosferi zəhərli kükürd turşusu qalığı ilə zəngin və təzyiqi Yerdəkindən doxsan dəfə çox olduğu həmin ərəfədə artıq dəqiq bilindiylə halda, bu şəraitdə guya adı geyimdə Venerada gəzirdilər.

Nəşriyyat rəy üçün bu dəfə həmin əsərimi Allahverdi Eminova da üz tutur. Bu adam isə E. Mahmudovun əsərləri barədə namizədlik işi yazdığından, Eminin məsləhəti ilə o da mənfi rəyə qol qoyur. Onlar rəy haqqı kimi o vaxt **“Jazıçı”**-ni sovet pulu ilə 400 manat ziyana saldıqdan sonra, oranın o vaxtkı direktoru Əjdər müəllim özü həmin əlyazmasını oxuyub bəyənir və daxili redaktor rəyi ilə kitabı 1992-ci ildə on min tirajla karton qabıqlı cildə çap etdirir.

Arvadı yəhudi qızı olduğundan, E. Mahmudov tezliklə ingilis dili bilmədən ABŞ-a hicrət edir. Maarif nəşriyyatında məktəblilərə dərsliklər nəşr etməli A. Eminov isə həmin dövrdə çıxmış striptiz məzmunlu kitabına görə mətbuatda biabır edilmişdi.

Keçən əsrin 90-cı illərindəki ağır günlərdə BDU-da elmlər namizədi olan mənim kimi ştat müəllimlərinin aylıq məvacibi cəmi 50 dollara bərabər həcmdə olduğundan, mən Rəbiyə nazirliyində ikinci bir işə girdim. Beləliklə, günün ikinci yarısında mən Rəbiyə nazirinin xarici əlaqələr üzrə müşaviri kimi fəaliyyətə başladım. Bu barədə təfərrüatlar mənə aid başqa bir məqalədə işıqlandırılır (8). O günlərdə, səhərlər BDU-da, günortadan sonra Rəbiyə nazirliyində çalışdığım, nəinki maddi durumunu bir qədər qaydaya saldım, həm də bir neşə xarici ölkəyə səfər edə bildim.

⁸⁸ BDU, filol. e. d.-ru

O məqalədə həmçinin respublikanın rəhbərlərinə dilmanc xüdmətləri göstərməyim qeyd edilməsini xatırlatmaq, zənnimcə, təvazökarlıq hüdudunu aşmaq sayılmaz. Mən öz gecə yuxularına haram qataraq, bədii yaradıcılıqla məşğul olur, həftə sonlarında isə mərkəzi kitabxanamızda illərlə tədqiqat aparırdım. Mənim elmi fəaliyyətim barədə "Yeni Azərbaycan" qəzetində "İngilis ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı"(3) başlıqlı məqalə verilmişdi.

Mənim 70 illik yubileyim münasibətilə (8) "Respublika" qəzetində çıxmış "Görkəmli pedaqoq və alim" başlıqlı yazını özümə qarşı böyük diqqət hesab edirəm. Mənim belə rəngarəng və geniş əhatəli fəaliyyətim təəssüf ki, kölgədə qalmış və mənə yalnız BDU-nun 90 illiyi münasibətilə mənə "Fəxri Fərman" verilmişdir.

"Azərbaycan Yazıqlar İttifaqının və Respublika Jurnalistlər Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, ABŞ-ın Şimali İllinoys universitetinin professoru kimi elmi-fantastika tək ölkəmizdə az inkişaf etmiş ədəbi janrda yaratdığım əsərlərə quş uçuşu hündürlüyündən bir nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Burada mənim **"2143-cü il"** (7) kitabıma yazdığı **"Ön söz"**də mərhum fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Rəhim Hüseynov mənim özümün dörd fantastik kitabıma səlis bir analiz verir. Orada belə deyilir:

"Азәрбайжаньын мярщум фантаст йазычылары Емин Мащмудова, Намиг Абдуллаевля вь Ибраццим Щцсейновля йанашы, **"2143-cü il"** адлы нювбятя топлум илял таныш олан охучуларга да бу ьанрда мщцм хидматляри олмасы барədə BDU-nun Астрофизика кафедрасынын сабиқ мүдирі ки́ми мән – professor Rəhim Hüseynov həmin nəşrə yazdığım **"Ön söz"**lə onun bu janrdakı yaradıcılıq yoluna bir balaca işıq salmağa cəhd gösmişəm. Qocaman alim tək orada qeyd etmişəm ki, няинки юз ориьинал ясярлярийля, щямчинин ады чьакилян ядыби истигамятдя дцнйа сьавиуйяли харижи ядиблярин йарадыжылыqlагы иля республика ижтимаиййятини сон 33 илдя таныш етmişdir. Беля тяржцмьа топлуларындан бири олан **"Дцнйалар цнсиййятя эирир"** (12) адлы цилдә 1987-жи илдян башlayараq Амеика вә Ингилтәрә yazıqlарının maraqlı povest вә hekayələri ilə bizi tanış edir вә sonralar daha 17 belə kitabı әrsiyә gәtirir.

Габил мцяллим няинки бу чятин ядыби ьанрда ориьинал бядии йарадыжылы иля вь бядии тяржцмьа иши иля мяшьул олмуш, о щямчинин бир алим ки́ми дцнйанын бир чох китабханаларында иллярля тядгигат апарараq ölkəmizdə вь qərbdə ән үксәк елми дяржяляр алмышдыр.

Мцяллифин юз елми-фантастик повестляриндьян бир гисми – **"Йад дцнйадан гонаг"** (4), **"Венера эюйляри мавиляшир"** (5) адлы китабларда верилиб. Щямин ясярляр түүллиф дилинин чох ряван вь ширин, тохупилан мювзуларын ися анлашыглы вь ардыжыл олмалары иля дигтяти дярцал жялб едир. Инсанлар öldүkdән sonra onların бейинляринин хцсуси бир анбарда ясярляря жанлы, лакин дондурулмуш вязиййятдя сахланылмасы (**"Юлцмц юлдцрмьақ лазымдырмы?"**), узаг улдузлара учан эямилярдя астронавтларын щяйат тярзи (**"Итбурну ятри вь тетраедр"**), onların йад дцнйаларда горхунж вируслара йолухманын аьыр нятижяляри (**"Жей-Ай-И вь Ифрит"**), инсанларын фикирлярини охуйа билмьа габилййяти (**"Алтынжы дуйьу"**), йеря бизим эцнляримиздя дялиб, инсанлардан бири иля цнсиййятя эирмиш гейри-ади варлыьа цз вермиш сярэцзаштляр (**"Йад дцнйадан гонаг"**), башгаларына юз ирадялярини диктя етмьақя онлары мцяййян ишляр эюрмьақя тящрик етмьа ки́ми фювгяладя габилййят (**"Тящрик бахышы"**) барядя мювзулара ял атмагла мцяллиф заман бахымындан бизи защ ерамыздан 350 ил яввялки Перикл щакимиййяти дюврцнцн йунаныстанына апарыр, защ бизим эцнлярдя сахлайыр, защ да ки, индики дюврдян дюрд яср сонракы зяманя иля таныш едир. Щямин ясярлярдяки бядии гящраманлардан Ящмядля, Рза мцяллимля, Талебяхтля, Дярдайылла, Маккенройла, Ярясту вь Дарйа иля охужу бу дяфя **"Дантенин щягиги йубилейи"** адлы романда (6) охучулар гаршылашырларса да, ящвалат бурада да сона чатмьыр вь qarelәti низаран галырлар. Ядибин бу цч ориьинал китабы охужуну о дяржядя алудя едир ки, орадакы сцъетляр барядя тяяссцрат узун заман инсаны тярк етмир вь ону заман-заман дцщцндцрцр.

Дюьруданмы, инсанын щцурлу щяйаты еля ян чоху йарым яср олмалыдыр? Бир нечя ясрлик һаяат һүдудларында юмцр сцрмьақ ццн щеч бир васитя йохдурму? Яяр инди бу мцмкцн дейилдирсә, эяляжяқдя дя бу беля олмалыдырмы? Bizim yuxarıda adını çəkidiyimiz **"2143-жц ил"** китабына әlavә etdiyimiz "ön söz"dә yazmışıq ki, oradakı бядии йазылардан бириндя сцъет узун юмцр сачиби олмаг ццн дюрд мцмкцн йолун тясвири цяриндя гурулур. Бунлардан бири гожалыьа башланьыж верян ензимин бядяндя тапылмасы вь онун орта йашдан sonra организмьа мцяййян щормон бурахмасынын гаршысынын алынмасыдыр. Дизяр цсул адамларын буз камерада сахланылмасыдыр. Ццнжцц васитя рушун artıq ölmüş кющня беуиня аид йаддашынын тязя бядяндя ишлядилмьа, дюрдцнжцц ися даща уникал бир имкандыр ки, бу – атом-атом сюкцлян организми еля бу вязиййятдя магнитофона бянзяр бир системин йаддашында иллярля сахланылмасы иля баьлыдыр. Беляликля, щямин мцхтялиф йолларла бизим эцнлярдян бир яср йарым сонрайа эялмиш дюрд адамын гаршылыглы драматик мцнасибятляри ясярдя парлаг бир гяямля тясвир олунур.

2010-су илдә çarpдан çıxmış бу дюрдцнжцц топлуда тягдим олунмуш ясярлярдяки unikal жящтлярдян бири дя бурадакы беш фантастик ясярдя дюрдцнцн адынын латын максималары иля верилмьасидир. Әvvәлдәки цч щекаудя щадисялярин жярйян етдикляри тарихляр еля илк сятирлярсә бйан олунур. Бунлардан бири бизим эцнляримизя аиддир. Икинжиси бир яср йарым бундан сонракы nisbәtән узаг эяляжяқдя, ццнжцц ися дярин кечмишдя баш вермиш ящвалатлардыр. Драм ясяри олан даща биринин ады ися **"Лювщи мяфшудур"**, уәни **"İlahi kompnyutor"** дур.

Мцяллифин гяями сцрятля щяржят етдийиндьян, о бялкя дя образларын харижи эюрцнцшляриня, онларын характерляринин ачылмасына вь тябият тясвирляриня юз бядии фырчасы иля рянэляри ишлятмьақдя кифайят гядяр сяхавят эюстярмьашидыр. Лакин онун ясас мягсәди – гаршыьа гойдуьу елми-технолоьи проблемлярлә охужусуну дярцал алудя етмьасидир ки, буна да ядиб kifayәt qәdәг йцксяк сьавиййядя наил олур.

Вахтиля Сократ юз мяшщур ифадяси иля кечмишин эери гайтарылмасынын вь эяляжяйин ирялижядян эюрцлмьасинин гейри-мцмкнлцйцнц билдирдийи щалда, Габил Ящмядов бунларын щяр икисинин мцмкнлцйцндя иссарлыдыр. **"Сящв**

етмяк бяшяр ювладына хасдыр» («Errare щйуманум ест») адлы юндяки щекайядя бизим мцасиримиз олан америкалы гыз Лцси Щямилтон эяляжякдяки горхулу bir щадисяни бир нечя эцн яввял дягиг сурятдя хябяр вермякля бу ишин мцмкнлцйцнц сцбут едир. «Ццнжц йол йохдур» («Тертиум нон датур») щекайясиндя ики яср биздян сонракы дюрвцн сакини Сейнерат да юз рущунун эяляжякдя кимин бядяниндя valid олажабыны габагжадан мцяййянлящдирмяйя чалышыр. «Илащи компутор» («Лювщи-мяфщуз») драмынын ясас персонажларындан бири олан Парфирийа да кечмищя етдийи гейри-ади сйящяти заманы гарщылащдыбы real tarixi алим Кардано иля вя дянизчи Уаттла цнсийятдя оларкян онлары сонракы ясрлярдя баш веряси ищлярдя пейямбяряня бир дягигликля щали едир. Демокритин йащадыбы гядим Йунаныстандан бящс едян «Эюзя эюрцнмяйян щяр шей фцсункардыр» («Omne ignotum pro magnifico») адлы ясрдя ися антик дюрв алыми Демокрит вя онун мцяллими Левкипп эяляжяйин технолоьи тяряггиси барядя ики гейри-Йер варлыбы иля тямас васитясиля тсяяввцр ялдя едирләр.

Щямин йцксяк цивилизасийанын нцмайяндяляри мякан цзря ани йердяйищмя щйята кечирир, ятрафларындакы щяр бир шейи видео-эюз васитясиля лентя алыб, харижи йаддащда сахлайыр, Yer адамларынын йухусунда мцхтялиф сщетли мянзярляр жанландыра билир, ади инсанларла ял эцзэцсц юлчцлц мобил видео-телефонла (vatsapla) асанлыгла ялагя йарадырлар.

Чох вахт буэцн ищлятдийимиз йцксяк технолозийанын щазыр аваданлыглары бизи гятийян тсяжжцбляндирмир. Лакин елм вя тяряггинин аддым-аддым иряилияйиб, бу сывиййя чатмасында йцзлярля дащци инсан юз юмрцнц йандырыб фяда етмищдир. Бу йола бир даща нязяр салдыгда биз дяриндян щйяжанланыр, бу эцнцмцзля фяхр едир, сабащын инсанарына гибтя иля бахырыг. Эяляжяк дюрвярин еколоьи жящятдян тямиз няглийатлары, нягд пулу магнит системлярин тамамиля явяз етмяляри, дцнйя дюрвятляринин ващид бир конгломератда кюнцлцц бирлящмяляри, биолоьи кящфляр вя рущун мювжудлуьуна дярин инам мцяллифин щеч кяся бянзямиян йарадыжылыьына рювняг ве-рир.

Kitabda təsvir olunan uaxın keçmişimizdən, yəni 1990–jы ildən 2143–жц ildяки сонракы дюрвя мцхтялиф цсулларла эялиб чыхмыш дюрд гярибя адамын bir яср йарымлыг сярэцзящтляри иля дюрддя бир яср ярзиндя охужулары интизарда сахламыш дюрд китабдакы епопея əslində heç də йекуллащтыр. Бу дюрдцнжц китаб да еля щямин бу сон повестин адыны дащыйыр. Беляликля, ядибин заман ящатяси 2500 ил, мякан эенищлийи ися дцнйя дюрвятляри вя кайнатын эенищ янэинликляридир. Ядибин бу dördüncü toplusundakı мякан вя заман конкретлийи цряк ачыр. Онун йаратдыбы образлар елə бизлəг кими ади вя эцндялик щйятда сйящляр едян, дцнйянын эюзялликляриндян эювлянмяйи хощлайан тябии адамлардыр. Лакин онларын арасында Бящруз, Сейнерат, Сярдар, Бозорэмешр, Мустафа бйя və Gülnar кими еля надир истедадлылары да вардыр ки, гцдрятли бящяри проблемляри тапыб, ортайа гоьандан сонра артыг ишин йарысыны эюрмщш олур, сонра ися тез-эж онларын щялли йолларыны үзə щаханлар. Артыг yetmiş йащ щяддини ютцб кечся дя яввялки жаванлыг щювгц иля елми-фантастик ясрляр йарадан, мцхялиф диллярдя йазан вя данышан бу надир мцяллифя даща буйцк йарадыжылыг уьурлары арзу едирик.”

Post Skriptum: Bu günlərdə epopeyamın beşinci kitabın olan - “Zaman səyyahı” (12) adlı 120 səhifəlik və nəfis tərtibatda çıxmış bu yeni əsərimi Ulu nəşriyyatı kiçik tirajla nəşr etmişdir. Mənim əvvəlki dörd kitabında olan bədi obrazlar bu yeni cildə də fəaliyyət göstərirlər. Kitabın sonunda mən “Bir neçə müəllif kəlməsi” başlıqlı bir yazı da əlavə etmişəm.

Əsas məzmununda bildirilir ki, Zaman adlı bədi surət atasını evə heç bir pul ehtiyatı qoymadan bir nüçə ildən bəri yoxa çıxması səbəbindən ürəyində daim gileylənilir. Anası Gülsabahnın son bir ildə dərdədən qorxulu xərcəng xəstəliyinə düşüb, dünyasını dəyişməsindən sonra bu gənc şərlənib altı illiyə azadlığını itirir. Zaman evini və kiçik çörək bişirmə müəssisəsini satıb, bu pulları anası Gülsabahın müalicəsinə sərf edir və də, bu qadını ölümün pəncəsindən qurtara bilmir. Bu qadın mənim ilk məxsusi kitabımda – “Yad dünyadan qonaq”da olan eyni personajdır. Onun əri Numanı da oxucularım dərhal tanıyırlar. O da elə həmin əsərdə Gülsabahla ilk dəfə rastlaşır, Sərdar Təbrizi isə ikinci kitabımda gözə çarpırdı. O, ölümə qallı gəlmiş dahi bir alim kimi bu əsərdə də möcüzələr göstərir. Əsas ideya isə Numanın keçmişə və gələcəyə ani olaraq getməsidir. Bunu o, portallar vasitəsilə edir. Bu mövzuya İngiltərəli Herbert Uels və Polşalı Stanislav Lem də toxunsalar da, mən həmin imkanı tamamilə yeni bir rəkursda işləmişəm.

Respublika qəzetlərindən birinin əməkqəşi məndən vaxtilə intervyu götürəndə özümü daha çox müəllim, tərcüməçi, yazıçı, yaxud jurnalist saydığımı soruşanda mən qəzet işini üstün tutduğumu demişdim. Axı dərş otağında beş-on tələbə önündə deyilən maraqlı mətləb əslində kitablarda veriləndə onu on minlərlə adam oxuyur. Amma belə cildlərin çapı bir neçə ilə hasil olanda bəzən onlar köhnələ bilirlər. Üzümə daim açıq olan “Rabitə dünyası” (9) adlı həftəlik qəzetdə çıxan məqalə isə yazılan kimi xalqa çatması ilə əlamətdardır. Onun dördüncü səhifəsinin alt yarısında bir vaxt ingilis, ərəb və yapon dilləriniərinə müstəqil öyrənmək istəyənlərə guşə açsam da, yalnız yapon dili üzrə materialları bir neçə ilə verə bildim (10) və 1996-cı ildə Amerikaya yola düşdüm. Sonra isə “İngiliscə dərhal danış” (10) və “Ərəbcə müəllimsiz” (11) adlı hər biri üç yüz səhifəlik danşiq kitabları Bizim öz hərflərimizlə olan transkripsiya əlavə etməklə çapdan çıxardım.

İstinad olunmuş ədəbiyyat:

1. Qabil Əhmədov. “Russkaya kritika o romanax Djona Pristli rannix i voyennix let”. İzd. BQU. 1984.
2. Qabil Əhmədov. “Artur Konan Doylun detektiv yaradıcılığının kompleks tədqiqi”. Mürəccim çap evi. 2016.
3. “Yeni Azərbaycan” qəzeti. “İngilis ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı”. 29.02.2020.
4. Qabil Əhmədov. “Yad dünyadan qonaq”. Yazıçı. 1987.
5. Qabil Əhmədov. “Vənəra göyləri maviləşir”. Yazıçı. 1992.
6. Qabil Əhmədov. “Danenin həqiqi yubileyi”. Sabah. 2009.
7. Qabil Əhmədov. “2143-cü il”. Sabah. 2010.
8. “Respublika” qəzeti. 8 iyun 2017.

- 9."Rabitə dünyası" qəzetinin 1992-96-cı illər arasındakı sayları nəzərdə tutulur.
10. Qabil Əhmədov. "İngiliscə dərhal danış" Sabah. 1999.
11. Qabil Əhmədov "Ərəbcə mtəalli". Ulu. 2018.
- 12."Dünyalar ünsiyyətə girir". (ABÇ və ingilis fantastlarının əsərləri toplusu). Gənclik. 1987.
- 13..Qabil Əhmədov. "Zaman səyyahı". Ulu nəşriyyatı. 2020.
14. Qabil Əhmədov. "Tızı başlayanlar üçün yapon dili. Slavyan Univ.. Nəşriy. 1994."

ABSTRACT

to the article ""From Teachind to Fiction-writing

This article written on behalf of the author is shortly devoted to the life activity of the doctor of philological sciences Gabil Akhmedov which consists of literary translations of 19 books published in various years, also his own literary books and so on. He refers to some newspaper articles of the governmental level. It is also mentioned here that he defended kandidate and dokroral dissertations which based on the English literature.

QAZAXISTANDA YENİ MEDIA İNKİŞAFI

İnformasiya prosesləri qlobal xarakter daşıyır və meydana gəldikləri dövlətin milli xüsusiyyətlərinə malikdir. Qazaxıstanda suverenliyin əldə edilməsi ilə yeni bir kütləvi əlaqə sistemi quruldu. Telekommunikasiya və yayım sektorunun inhisarlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Yeni media qurumlarının, özəl, səhmdar medianın, televiziya və radio şirkətlərinin meydana çıxması daim informasiya mənbələrinə və yayım mübadiləsinə ehtiyac hiss edən media bazarına daha sürətli və asan daxil olma imkanı yaratdı.

Qazaxıstanda İnternet istifadəçilərinin sürətlə artırılması müşahidə olunur. Beləliklə, 2000-dən 2009-cu ilədək Qazaxıstanda internet istifadəçilərinin sayı 70 mindən 2,3 milyon nəfərə (30 dəfə artaraq) yüksəldi. 2010-cu ilə qədər internet istifadəçilərinin sayı 3,5 milyon idi. 2020-ci ilin əvvəlində ölkədə 12 milyon İnternet istifadəçisi var idi.

Hal-hazırda dünyada yeni sosial şəbəkələr sürətlə inkişaf edir və Qazaxıstan da istisna deyil. Facebook dünyanın ən geniş yayılmış sosial şəbəkələrindən biridir və Google axtarış sistemində tez-tez rast gəlinən bir sorğudur. İntenyus-Qazaxıstanın icraçı direktoru M. Elşibayevanın da qeyd etdiyi kimi, "Rusiya internet istifadəçiləri Odnoklassniki və V Kontakte kimi sosial şəbəkələrə üstünlük verirlərsə, Qazaxıstanlılar daha çox Facebook və Moi Mir'ini sevirlər. Üstəlik, Facebook-da qazax dili ən çox istifadə olunan dörd dildən biridir. (1).

Ölkədə ilk kabel televiziya şəbəkələri 1980-ci illərin sonlarında yaradılmağa başladı. Hazırda respublikada əsasən bölgə mərkəzlərində və ölkənin böyük şəhərlərində 146 kabel televiziya şəbəkəsi operatoru kabel televiziya xidmətləri göstərir. Ölkədə bu tip yayım abunəçilərinə 100-dən çox kanalın təqdim olunduğu kabel televiziya sistemi sürətlə inkişaf edir. 2003-cü ilin mart ayında Qazaxıstanda Kabel TV Operatorları Birliyi quruldu. Qazaxıstandakı ən böyük kabel televiziya kanalları:

- Alma-TV SC Alem Communications Holding özündə birləşdirir: Digital TV (Almatı), G-Media (Pavlodar), Sekatel (Aktau, Astana, Almatı) və şəhərlərdə daha 5 şirkət - Taraz, Aktau, Janaozen, Uralsk, Aktyubinsk şəbəkələri fəaliyyət göstərirlər.
- Icon TV, Kazakhtelecom və iDTV.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Qazaxıstanda ödənişli televiziya bazarı hər il 15-20% artır.

Qazaxıstan kütləvi informasiya vasitələrində yeni informasiya texnologiyalarını fəal şəkildə tətbiq edir. Ölkənin geniş ərazisi həm də peyk televiziya sisteminin - sərhədsiz televiziyanın inkişafına kömək edir. Bu istiqamətdə böyük bir kömək, kosmik raketlərin atılması üçün bir mərkəz olan "Baikonur" Qazaxıstan kosmodromudur. "Zharyk" ("İşıq") peyk televiziya sistemi sayəsində şimal və cənub paytaxtlarından Qazaxıstanın bütün bölgələrinə televiziya proqramlarının ötürülməsi, habelə Rusiya, Özbəkistan, Çinin bir hissəsinin periferik yayımını əhatə etmək mümkün oldu.

2011-ci ilin iyul ayında respublikanı rəqəmsal televiziya və radio yayımının yanında peyk rabitəsi ilə təmin edəcək ikinci qazax peyki "Kazsat-2" buraxıldı. Bu peyk yerli yayım və telekommunikasiya üçün nəzərdə tutulmuşdur. 2013-cü ildə Kazsat-3-ün buraxılması ilə respublika xarici telekommunikasiya operatorlarından asılı olmayacaq. Qazaxıstan 2011-2013-cü illərdə üçüncü peykin yaradılması üçün 24 milyard tenge ayrılmışdır. (2).

Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin 10 Noyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş "elektron hökumət" dövlət proqramı həyata keçirildi. Məqsəd ölkə daxilində korporativ bir məlumat sistemi qurmaqdır. İki mərhələdə baş verir: birincisi informasiya, ikincisi interaktiv. Dövlət orqanlarının bütün İnternet resurslarını vahid bir pəncərə kimi birləşdirən "elektron hökumət" veb portalı istifadəyə verildi.

Qazaxıstanda 6 milli veb saytın inkişafına başlandı. Birincisi, məktəblilər və tələbələr üçün elektron dərsliklərin yerləşdiriləcəyi milli təhsil saytıdır. İkincisi, geniş istifadəçilər üçün ilk milli tibbi veb portalıdır. Qazaxıstanın elektron kitabxanası da bu layihəyə qoşuldu. Qazaxıstanın tarixi, mədəniyyəti, etnosu, xalqları haqqında məlumatları özündə cəmləşdirəcək böyük bir portal - Qazaxıstanın Milli İrsi, həmçinin daha iki portal - hüquqi şəxslər portalı və ölkənin iş potensialını üzə çıxaran bir iş portalı fəaliyyət göstərirlər.

Qazaxıstan üçün ən vacib prioritet ölkənin 2015-ci ilədək rəqəmsal yayımına keçididir, bu da qlobal tendensiyalarla əlaqədardır - Cenevrə-2006 sazişi çərçivəsində Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi, rəqəmsal sistemin tətbiqi üçün bir keçid dövrü (2007-2015). yayım. Qazaxıstanda 2008-2015-ci illər üçün Qazaxıstan Respublikasında Rəqəmsal Televiziya və Radio Yayımının İnkişafına dair Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Onun icrası üçün respublika büdcəsindən, eyni zamanda büdcədən kənar mənbələrdən: ümumi daxili və xarici investisiyalardan, ümumi həcmi 36.165 milyon tengey (3) olan vəsait ayrılmışdır.

3 iyul 2012-ci il tarixində Qazaxıstan, Astana, Almatı, Qaraqanda şəhərlərində rəqəmsal bir yerüstü televiziya şəbəkəsini istifadəyə verdi. Ümumilikdə, şəbəkəyə 827 radio və televiziya stansiyası daxil olmuşdur. Astana, Almatı və regional mərkəzlərdə 30 SDTV kanalına bərabər iki multipleks yayımlanır, digər yaşayış məntəqələrində - 15 televiziya kanalından bir multipleks. Rəqəmsal yerüstü televiziya yayım şəbəkəsinin inşasının 2015-ci ilə başa çatdı. Milli Televiziya və Radio Yayım operatoru "Kaztelradio" mövcud analoq yayım şəbəkəsinin paralel işləməsinə təmin edilmişdir.

Yerli televiziya istehsalının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün Orta Asiyada ən böyük xəbər agentliyinin meydana çıxmasını təmin edən qlobal bir çox seqmentli yayım şəbəkəsi yaradılması planlaşdırılır. Qazaxıstan Respublikasının Rabitə və

⁸⁹ Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin müəllimi, Rus mərkəzin rəhbəri. arzu.mamedova.77@mail.ru

İnformasiya Nazirliyi (indiki Qazaxıstan Respublikasının Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyi) 2011-ci ilin dekabrında Astanada yeni bir Teleradiocompleksi açdı. Hal-hazırda rəqəmsal yayımla yanaşı, sahənin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəşb edən digər məsələləri tənzimləyən "Televiziya və Radio Yayımı haqqında" qanun layihəsi təsdiqlənmişdir.

1990-cı ildə ölkədə yalnız iki respublika telekanalı, 4 radio proqramı, 400-ə yaxın jurnal və qəzet nəşr olundu. Hal-hazırda 7000-dən çox media orqanı qeydiyyatdan keçmişdir ki, bunun da 3018-i daimi fəaliyyət göstərir. Yazılı medianın (qəzet və jurnalların) payı ümumi kütləvi informasiya vasitələrinin 91% -ni, 8,5% -ni elektron KİV-lər: 63 televiziya kanalı və 42 radio şirkəti, 146 kabel televiziya operatoru və 6 peyk yayımı, % 0,5-i isə xəbər agentliklərini təşkil edir.

Ölkənin informasiya bazarında qeyri-dövlət mediasının payı 85% -dir. Yazılı media arasında ən böyük faiz bunlardır:

- ictimai və siyasi nəşrlər - 36%;
- məlumatlı -32%;
- elmi və analitik -27%.

Qəzetlərin ümumi sayının, demək olar ki, yarısı qazax və rus dillərində, yalnız qazax dilində və ya yalnız rus dilində çıxan qəzetlər var, qəzetlərin bir hissəsi uığur, koreya, ingilis, alman və digər dillərdə çıxır. Xarici xəbər agentlikləri Qazaxıstanda akkreditə olunmuşdur: İTAR-TASS, RIA Novosti, Reuters, Franz-Press və digərləri.

Maliyyələşdirmə 4 dəfədən çox artırılmışdır. Qazaxıstanda qəzet və jurnallar 15 dildə, radio yayımları səkkiz, televiziya yayımları 11 dildə yayımlanır, dövlət 19 etnik medianın fəaliyyətini dəstəkləmək üçün maliyyə vəsaiti ayırır (4).

Elektron medianın ümummilli əhatə dairəsi 11 televiziya kanalı və 5 radiostansiya tərəfindən təmin edilir. Respublika səviyyəsində yayım: "Xəbər" televiziya kanalları - 98,19%, "Qazaxıstan" -98,06%, "El-Arna" -83,58%, "Birinci Kanal Avrasiya" -78,82%, Qazaxıstan radio-93, 2%. "Caspionet" peyk kanalı Orta Asiya, Yaxın Şərq, Avropa və Şimali Afrikada fəaliyyət göstərir. 2011-ci ildə "Caspionet" ABŞ-da yayımlanmağa başladı və proqramları Amerika ölkələrinin istifadəsinə verildi (5). Kənd ərazilərinin əksəriyyəti dövlət kanallarının yayımı ilə əhatə olunur: "Xəbər", "Qazaxıstan", "El-Arna".

Cümhuriyyətin geniş bir ərazisində yayımlanan qeyri-dövlət respublika televiziya və radio şirkətləri: "KTK", NTK, 31 Kanal, STV, Russkoe-Radio-Asia, Europe plus Qazaxıstan, NS radio.

Daxili Qazaxıstan informasiya bazarında 2.309 qəzet və jurnallar, 83 televiziya və radio proqramı daxil olmaqla təxminən 2400 xarici KİV yayılmışdır. Xarici medianın 80-dən çox nümayəndəsi Qazaxıstanda akkreditə olunmuşdur. Xarici media adlarının ümumi sayının təxminən 90% -i respublika ərazisində rus dilində, 5% -i ingilis dilində, 5% -i dünya xalqlarının digər dillərində yayılmışdır.

Xarici medianın respublika ərazisindəki ən böyük paylama şəbəkələri bunlardır: Kazpost SC, Müştərək Müəssisə AİF-Qazaxıstan LLP, Eurasia-press SC, Alma-TV SC, Sekatel LLP, Kaztsentr-TV, "Katelko +". Bu strukturlar tərəfindən paylanan kütləvi informasiya vasitələrinin ümumi həcmi 70% -ni təşkil edir.

Qazaxıstan, MDB məkanında Orta Asiya dövlətləri arasında rəqəmsal televiziya, multimedia peyk televiziya signalından ötürülmə sistemi və birbaşa televiziya yayımının yaradılması istifadə edərək mütərəqqi texnologiya ilə yayımlanmağa başlayan ilk şəxs idi.

Bu gün ölkədə aparıcı rolu ayrı-ayrı dövlətlər, bölgələr daxilində, müxtəlif istiqamətlərdə həyatımıza daxil olan kompüterləşdirilmiş informasiya rabitə xətləri oynayır. İnformasiya texnologiyaları inqilabı qlobal peyk, kabel televiziya, mobil telefonun tətbiqi və inkişafını gücləndirdi, Respublikada sürətlə yayılan İnternet nəşrlərinin, informasiya multimedia mənbələrinin sayı artır, fiber optik rabitə və pullu video inkişaf edir. Qazaxıstan cəmiyyətindəki sosial-iqtisadi dəyişikliklər yeni informasiya texnologiyalarının inkişaf istiqamətini, respublikada medianın inkişafını müəyyənləşdirdi.

Beynəlxalq verilişlərlə rəqabət edə biləcək milli yayım proqramlarının hazırlanması tendensiyası daha çox nəzərə çarpır, öz rabitə peykinin istifadəyə verilməsi ölkə daxilində birbaşa televiziya yayımı təmin edir, ixtisaslaşdırılmış kabel televiziya xidmətləri yaradılır, rəqəmsal, interaktiv yayım və İnternet aktiv şəkildə inkişaf edir.

Siyasi baxımdan tənzimləmə, qlobal yayımın genişləndirilməsi üçün ölkənin açıqlığı, televiziya sistemlərinin kommersiyalaşdırılması istiqamətində güclü bir tendensiya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə kömək edir. informasiya bazarında yeni iştirakçıların rəqabət qabiliyyətini artırır.

Məlumat xidmətləri bazarının yaradılması, müxtəlif operatorların şəbəkələrinin, Qazaxıstanda rabitə firmalarının, yeni televiziya və radio kanallarının yaranması - bunlar ölkədə müasir medianın inkişaf perspektivləridir. Cəmiyyətin yeni informasiya texnologiyalarının, son medianın fəal inkişafı ilə ünsiyyət və iqtisadi qloballaşma şəraitində öz kimliyini qoruyub saxlaması şərti ilə bir sıra ölkələrin və bölgələrin modernləşdirilməsi prosesi uğurlu nəticələrə bilər.

Ədəbiyyat

6. Cəlilova A. Mütəxəssislər kütləvi rabitə sahəsindəki inqilabdan bəhs edirlər // Panorama, 2010, 1 oktyabr - s. 3
7. "Xəbər" Teleradio Şirkəti, 2011, 12 sentyabr
8. Qazaxıstan Respublikasında 2008-2015-ci illər üçün rəqəmsal televiziya və radio yayımının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı
9. Onerbaeva K. Yaradanların milləti // Express-Qazaxıstan, 2011, 2 iyul - s. 5
10. "Xəbər" Teleradio Şirkəti, 2011, 20 sentyabr.

Açar sözlər: yeni media, kütləvi informasiya vasitələri

Ключевые слова: новые медиа, средства массовой коммуникации

Key words: new media, mass communication

Hal-hazırda Qazaxıstanda yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli tətbiqi, xarici medianın rəqabətinin artması, ölkədə yeni yayımçıların, telekom operatorlarının meydana çıxması və tədricən rəqəmsal yayım standartlarına keçməsi ilə əlaqədar olaraq KİV-lərin inkişafında keyfiyyətə bir dəyişiklik var.

Summary

Currently, there is a qualitative change in the development of the media in Kazakhstan due to the rapid introduction of new information and communication technologies (ICT), increasing competition from foreign media, the emergence of new broadcasters, telecom operators and the gradual transition to digital broadcasting standards.

Резюме

В настоящее время в Казахстане в связи с быстрым внедрением новых информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), усилением конкуренции со стороны зарубежных СМИ, с появлением новых вещательных компаний, операторов связи и постепенным переходом на цифровые технологии стандарты вещания - происходят качественные изменения в развитии СМИ.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Fərqanə Gülmahı qızı Məlikova⁹⁰

AZƏRBAYCAN USAQ MƏTBUATININ TARİXİNDƏN

XIX əsrdə ölkədə baş verən əlamətdar hadisələrdən biri məktəb və maarif sahəsində canlanma və yeni üsullu məktəblərin açılması idi. Belə ki. Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra 1829-cu ildə Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi. Nizamnaməyə görə, bu məktəblərin Gəncə, Şuşa, Nuxa, Samaxı, Ouba, Bakı, Naxçıvanda və Ordubad şəhərlərində və Oraz distansiyasında açılması təsdiq edildi [2, s. 9-10]. Tədris proqramına Azərbaycan dili də daxil edilən bu məktəblərin savının əsrin sonuna doğru coxalmağa başlaması ziyalıları ana dili fənninin tədris keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün hərəkətə gətirdi. Belə mühüm vəzifənin həllini cətinləşdirən cəhətlərdən biri çarizmin yerlərdə maarif və təhsildə ana dilində dərslik və kitabların varadılmasına hər vaxtlə mane olmağa çalışması idi.

Maarifçilik hərəkətini doğuran sosial-mədəni səbəblər məscid məktəblərini əvəz edən yeni üsullu məktəblər və onlara uyğun dərsliklər və tədris vəsaitlərinin varanmasına gətirib çıxartdı. Həmin hərəkətin qabaqcıl nümayəndələrindən olan Həsən bəy Zərdabinin əsasını qovduğu "Əkinci" qəzetinin səhifələrində mövcud məktəb və dərs kitablarının vararsızlığı göstərilirdi. Məsələn. "Əkinci"də bu barədə oxuvuruq: "Biz məktəbxanada oxunan "Levli-Məcnun", Hafiz və qevrə usaq kitabı devıl. Onları ki bövük oxuvanda sura gəlir. usaq basına nə kül töksün onları oxuvub esqbaz. cürəkəs olmasın nə bir də bizi oxudanda məhz oxuvub yazmağı. övrədirler və dəxi səv edən voxdur ki. bir xevri olan səv də övrətsin..." (3, "Əkinci", 1876. № 21, s. 265-266). XX əsrin əvvəllərində bu ideyalarla mübarizə aparan xalqın mədəni hərəkəti həm də siyasi məzmun kəsb etməyə başladı. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq maarifçilik hərəkəti özünü getdikcə yeni məzmun və keyfiyyətdə göstərməyə başladı; yəni əgər əvvəllər ancaq mollaxanaların əvəzinə məscid məktəbləri açılmasından, dərs kitablarının yararsızlığından söhbət gedirdisə, bu dövrdə artıq yeni məzmunlu dərsliklərin hazırlanması və s. günün vacib məsələlərindən biri kimi qarşıya qovulurdu (9, s.112). Təsədüfi devıl ki, 1905-1907-ci illər inqılabından qorxuva düşən car hökumətinin verdivi 17 oktyabr manifesti milli dillərdə qəzet və jurnalların nəsrinə də imkan varatdı. Əgər XIX əsrin sonlarında, "Kəskül" öz nəsrini davandırdıqdan sonra Azərbaycan ziyalılarının milli mətbuat o cümlədən, usaq mətbuat orqanları acmaq təsəbbüslərinin qarşısı alınırıdsa, 17 oktyabr manifesti ilə hökumətin həmin maneə imkanları xeyli zəiflədi. "Sərqı Rus", "Həvat", "İrsad", "Molla Nəsrəddin", "Füvuzat" və s. ilə vanası "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" adlı usaq jurnalları da meydana çıxdı. Bu işdə XIX əsrin ortalarından başlanan mədəni maarifçilik, cəddidizm hərəkəti də öz rolunu oynamışdı. İnqılabdan sonra əhalinin maariflənməsi üçün mətbu orqanların zəruriliyini nəzərə alan ziyalılar məhdud imkanlarla da olsa, yeni qəzet və jurnalların nəsrinə çalışırdılar. Qarşıda duran məsələlərdən biri də yeni üsullu məktəb, yeni tələblər səviyyəsində usaq əsərlərinin yaradılması idi. Əhalinin geniş kütlələrini maarifləndirib, onlarda biliyə maraq oyatmaq üçün həmin məqsədə xidmət edən nəşrlərə tələb getdikcə artırdı. 1906-cı ilin avqustunda Həsən bəy Zərdabi və Nəriman Nərimanovun, 1907-ci il isə Əli bəy Hüseynzadə və Mahmud bəy Mahmudbəyovun rəhbərliyi ilə Bakıda müəllimlərin birinci və ikinci qurultayı keçirildi. Hər iki qurultayın müzakirəsinə çıxarılan problemlərin həllinə nail olmaq üçün pedaqoji və metodiki istiqamətli mətbu orqanların nəşri də vacib idi. Müəllimlər qurultayından bir qədər əvvəl 1906-cı ilin 16 aprelində nəşrə başlayan "Dəbistan" jurnalı da belə bir zərurətdən yaranmışdı. Müəllimlər qurultaylarından sonra "Birinci il", "İkinci il", "Yeni məktəb", "Uşaq gözlüyü", "Gülzar", "Ana dili", "Ədəbiyyat məcmuəsi" və s. dərsliklər də hazırlanıb çap edildi. Milli usaq mətbuatımızın əsasının qovulduğu "Dəbistan"-nın çıxdığı üç il ərzində (1906-1908) jurnalın 27 nömrəsi çap edilmişdir. Ayda iki dəfə çıxan jurnalın 1907-ci ildə cəmi 8 nömrəsi isiq üzü görmüşdür. Jurnalın 1908-ci ildə çıxan yeganə nömrəsi milli mətbuatımızın banisi, 1907-ci ildə vəfat etmiş "Dəbistan"-ın

⁹⁰ Bakı Slavyan Universiteti

müxbiri Həsən bəy Zərdabinin xatirəsinə həsr edilmişdir. "Dəbistan"ın nəşir və redaktorları ibtidai sinif müəllimləri Əliisgəndər Cəfərzadə və Məhəmmədhasən Əfəndizadə idi. Sonradan isə bu işləri Ə.Cəfərzadə təkbəsinə görmüşdür.

"Dəbistan"nın ilk proqram yazısında deyilirdi: "Hal-hazırda qeyri lisanlarda olan kitablara nisbətən öz ana dilimizdə ən əlçəm dərs kitabları və əldə qiraət ediləcək kitabçalar tapmırıq. Bu səbəbə bizim xahişimiz budur ki, təb və nəsrinə başladığımız uşaqlara məxsus "Dəbistan" jurnalı vasitəsi ilə bu yolda qüvvəyi-acizanəmizdən gələn qədər türk milləti - nəciyəmizin balalarına bir xidmət göstərək. Və ümidimiz budur ki, millətimizin balalarının lap uşaqlıqdan əql, zəhin, əxlaqi-hüsn və hissiyyatların oyandırılıb, günbəgün tərəqqi etmələrinə səbəb olaq, onlardan zəhmətkes, millətpərəst və vətənpərvər cavanlar yetirək" (5, 1906, №1, s. 1). Jurnalın məqsəd və məramnaməsi başlıqdan da aydın şəkildə görünür. "Dəbistan"ın ətrafına bir çox ziyalıların, məktəb müəllimlərinin toplanması onun öz məramını istənilən səviyyədə həyata keçirməsini təmin edən amillərdən idi. Maraqlıdır ki, "Dəbistan"da çıxış edən müəlliflərin hər biri onun ideya-mövzu istiqamətini hökmən nəzərə alırdı. Məsələn, inqilabi satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin uşaq jurnallarında çap edilən şeirlərindən danışarkən onların sairin satiralarından fərqi haqda Əziz Mirəhmədov yazırdı: "Əgər o əsərlərdə şair fikrin, hissin kəskin, qatı və əlvan lövhələrlə ifadəsinə çalışırsa, burada hər sevdən əvvəl, uşaqların təbii, həyatı zövq və marağını oxşayan səhnələri ilk planda canlandırmağa çalışır. Təbiidir ki, burada nəsihət, didaktika, tərbiyə sərtləri nəzərdə tutulur" (7, s.113). Onun "Məktəb şərqisi" şeirində oxuyuruq:

Məktəb, məktəb, nə Dilgüşasən,
Cənnət, cənnət desəm səzasən;
Sadəm, sadəm təfərrütcündən,
Əhləq, əhləq, gözəl binasən!-

Göründüyü kimi, şeirin dili aydın və məzmunu uşaqların yaş səviyyələrinə uyğundur. Məlum olduğu kimi, "Dəbistan" jurnalına əlavə kimi "Valdeynlərə məxsus vərəqə" də çap olunurdu. Bu haqda jurnalın "İfadeyi-məram"ında oxuyuruq: "Bundan əlavə aylıq valdeynlərə məxsus vərəqəmiz ata, analarımıza uşaqlarımızın ev və məktəb tərbiyəsi, təlimi üçün lazım olan əhəmiyyətli məsələləri həll edib bu yolda onlardan ötrü rəhbər və dəlil olasıdır" (5, 1906, № 1, s.2).

"Dəbistan" azyaşlı oxucular və onların valdeynlərində milli ədəbiyyata marağı artırmaq məqsədi ilə elan etdiyi müsabiqələrlə bağlı səhifələrdə məktublar, redaksiyaya gələn cavablar, nağıllar, tapmacalar dərc edirdi. Suallara, tapmacalara düzgün cavab tapan uşaqlara isə hədiyyə olaraq üç ay ərzində jurnalın nömrələri pulsuz göndərilirdi. Jurnalın hər nömrəsinin sonunda ərəb və fars dillərində olan anlaşılmayan sözlərin mənalarının lüğəti verilirdi.

Jurnal çıxdığı ilk aylardan cətinliklərlə üzləşmiş, mədii baxımdan vəziyyət gətdikcə zəifləmiş, abunəçiləri və alıcıları azalmışdır. Redaktor Əliisgəndər Cəfərzadə qəzetə abunəçilərin gətdikcə azaldığını görür və bütün cəhdlərə baxmayaraq 1908-ci ildə "Dəbistan"ın nəsrini davandırır. "Dəbistan"la eyni ildə əsas qoyulmuş ən qısaömürlü uşaq mətbuatından biri də "Rəhbər" jurnalıdır. Jurnalın 1906-cı ildə 4, 1907-ci ildə isə 5 nömrəsi çıxmışdır. Redaktoru Mahmud bəy Mahmudbəyov olan "Rəhbər"ın ilk nömrəsində "İfadeyi-məram" adlı baş məqalədə jurnalın məqsədi bu cür səciyyələndirilir: "Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır...Pəs hər bir millət ki, öz millivətini, dilini itirib yox olmaq istəmir, gərəkdir məktəblərinin müntəzəm olmasına, ədəbiyyatının sərvətlənməsinə, ədəbiyyatı vasitəsi ilə millivətini tanımağa və millətinin ictimai işlərinin vüsətlənməsinə çalışsın..." (6, 1906, №1, s.1).

Jurnal veniyetmələrin təlim və tərbiyəsinə, zəhni inkişafına istiqamət vermək, onları xalqa və vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğularının aşılınması istiqamətində rəhbərlik edirdi. "Rəhbər"ın "Dəbistan" və ondan sonra nəşr olunan "Məktəb" jurnalın haqda professor Ə.Məmmədov (Saracılı) özünün müşahidə və qənaətlərini elmi şəkildə belə ümumiləşdirmişdir: "*Dəbistan*", "*Rəhbər*" və "*Məktəb*" *demokratik əhvali - ruhiyyəli məcmuələrdir və onları bir-birindən ayıran xüsusiyyətlər də vardır...Hər üç jurnal ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə xüsusi mövqeyə malik olmaqla, bədii və ictimai fikrimizi, ideyalar, forma və janrlarla zənginləşdirmişdir*" [8, s. 20]. Milli uşaq mətbuatının yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilən daha uzunömürlü uşaq mətbuatı "Məktəb" jurnalının əsas 1911-ci ildə Oafur Rəşad Mirzəzadə tərəfindən qoyulmuşdur. "Məktəb" iki həftədə bir dəfə işıq üzü görürdü. Jurnal uşaqların yaş dövrlərini nəzərə alır, həm kiçik həm də böyük yaşlı uşaqlar üçün əsərlər nəşr edirdi. "Məktəb" jurnalının istiqaməti haqqında baş məqalədə deyilirdi: "Bizim bu "Məktəb"i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. "Məktəb"i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə olarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş olarıq" (4, 1911, № 1, s.1). "Məktəb" jurnalı da pedaqoji jurnalistika ənənələrinə sadiq qalaraq ilk nömrəsindən başlayaraq veniyetmələrin təhsil, təlim və tərbiyəsinə xidmət etmişdir (9, s.119).

Milli uşaq mətbuatı uşaqları maarifləndirmək, onları didaktik məzmunla, əxlaqi tutuma və tərbiyəvi əsərlərlə formalaşdırmaq lazım gədiyini başa düşür və bu istiqaməti özlərinə yol seçmişdilər. "Məktəb" jurnalının elə ilk nömrəsində Süleyman Sani Axundovun "Oorxulu nağıllar" silsiləsindən verilmiş hekayələr uşaqların böyük marağını və rəğbətini qazanmışdır. "Qaraca qız", "Abbas və Zeynəb", "Əhməd və Məleykə", "Əsrəf" adlı hekayələrdə uşaqlara humanizm, dostluq, ailə-məktəb, tərbiyə məsələləri öz əksini tapır. "Məktəb" jurnalının uşaqları elmə, biliyə çağırısı gah valdeynlərin gah da uşaqların dilindən bu cür qoyulur. Cəfər Bünyadzadənin "Loğmanın oğluna nəsihəti" adlı hekayəsində ata övladına əqli və əxlaqi cəhətdən ibrətamiz nəsihətlər verir: "Əgər aləmdə xoşbəxt olmaq istəyirsən...oxuyub elm almağa çalış ki, bilən ilə bilməyən bir deyildir. Tənbəl olma ki, bu, bədbəxtlik əlamətidir...Yaxşı sözləri, ləfəfətli danışığıları eşitməyə rəğbət et, gözəl kitab və məcmuələr oxumağa adət et..." (1, 1912, № 9, s.133). Süleyman Saninin "Ata və oğul" hekayəsində isə oğlunun təhsilə həvəsi ilə atanın bu məsələyə münasibəti qarşı-qarşıya qoyulmuşdur: "...Oğul: Pəs sən məni oxutmayıb da nə edəcəkdin? Ata:

hec nə! Ancaq baxıb görürəm ki, oxuyanların dini, məzhəbi olmayır; Axund və molla üzünü əsla görmək istəmirlər. Sən də oxuyub, onların tayı olmaqdan isə, atan baban gedən yol ilə getməyin daha yaxşı məsləhətdir”.

Milli uşaq mətbuatı və yeni tipli məktəblərə, onların proqramlarına uyğun dərsliklərin hazırlanması zərurəti uşaq ədəbiyyatının davamlı inkişafına, həmçinin mövzu və problematika baxımından genişlənməsinə rəvac verdi. Uşaq mətbu nəşrlərin qarşısında duran əsas vəzifə isə ibtidai və orta məktəb şagirdlərin yaş və qavrayış səviyyələrinə onların maraqlarına layiqli vətəndaş kimi yetişdirilməsinə kömək edən əxlaqi didaktik məzmunlu ədəbi bədii materialların nəşrinə nail olmaq, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” kimi uşaq mətbuat orqanlarından seçilmiş poetik ədəbi elmi və publisistik materialları təhlilə cəlb etməkdir. Uşaq mətbu orqanlarında dərc olunan “Qorxulu nağıllar”, “Hekayələr silsiləsi”, “Qurban bayramı”, “Allah xofu”, “Uşaq və dovşan”, “Xoruz” və digər bədii nümunələrin əxlaqi-didaktik xarakter daşdığını diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Həmçinin həmin xüsusiyyətlərinə və uşaqların yaş, qavrayış, dünyagörüşlərinə uyğunluqlarının nəzərə alınması, onların ayrı-ayrı dərsliklərə salınmasını diqqətə çatdırmaq lazımdır.

Uşaq mətbuatı da özü də yeknəsəq olmadı; xalqın maarifləndirilməsinə, ədəbi-mədəni fikir xəzinəmizin zənginləşdirilməsinə özünə töhfələr verməyə başladı. Bütün bu və digər cəhətləri elmi fikir haqlı olaraq belə dəyərləndirir: *“Dəbistan” və “Məktəb” jurnalları daha çox ədəbi, “Rəhbər” isə bunlara nisbətən pedaqoji istiqamətə meyl etsə də, hər üç jurnalda ədəbi-bədii materialların nəşrinə kifayət qədər yer ayrılırdı. İbtidai məktəb dərslikləri ilə yanaşı, bu jurnalların məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsində tez bir zamanda uşaq ədəbiyyatımız istər ideya-məzmun, istərsə də bədii keyfiyyətləri ilə xeyli zənginləşdi*” [8, s. 40]. Nəsr illəri çox olmasa belə, Azərbaycan uşaq mətbuatının formalaşmasında “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” dərgilərinin çox böyük rolu olmuşdur. Bundan başqa maarifpərvər ziyalılarımızın tərtib etdikləri ilk dərsliklərdə, oxu kitablarında dünya folklorundan, dünya yazıçılarının əsərlərindən nümunələrin verilməsi uşaq ədəbiyyatımızın da inkişaf istiqamətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

19. Bünyadzadə C. Loğmanın oğluna nəsihəti // Məktəb. – 1912, № 9, s. 133.
20. Əhmədov, H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi / H. Əhmədov. – Bakı, – 2005. – 515 s.
21. Əkinçi (1875–1877) (tam mətni) / Transliterasiya və tərt. ed. T. Həsənzadə. – Bakı: Avrasiya press, – 2005. – 496 s.
22. İdarədən // Məktəb. – 1911, №1, – s.2.
23. İfadeyi-məram // “Dəbistan” jurnalına əlavə, valideynə məxsus vərəqə. – 1906, №1, – s.2.
24. İfadeyi-məram // Rəhbər. – 1906, №1, – s.1–2.
25. Mirəhmədov, Ə. Sabir / Ə. Mirəhmədov. – Bakı, – 1958. – 444 s.
26. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı / M. Məmmədov, Y. Babayev, T. Cavadov –T. – Bakı: Maarif, – 1992. – 288 s.
27. Zeynalzadə, A. Azərbaycan mətbuatı və Çar Sənzurası (1850–1905) / Bakı: Elm, – 2005. – 328 s.

Açar sözlər: Uşaq mətbuatı, nəşrlər, maarifçilik fəaliyyəti, mədəniyyət, məramnamə

Keywords: Child press, publishers, educational activities, culture, objective

Ключевые слова: детская пресса, издатели, образовательная деятельность, культура, цель

From the history of the children's press of Azerbaijan

Summary

Child press also has a special place in the common sight of the national press. New types of educational institutions, textbooks and teaching manuals were created as a result of the progressive tendencies in the socio-cultural life of the country in the early XX century. At the same time, there was a need to create a children's pedagogical press. "Debistan", "Rahbar", "Mektab" and other magazines were created due to this socio-cultural need. The article investigates the factors that led to the launch of children's media. The information is given about the publishers, the purpose and idea direction of each magazine. At the same time, the characteristics of each of them are brought to attention. Here are the main articles dealing with the goals and objectives of each magazine. The article discusses the coverage of education and upbringing of the younger generation in the children's (pedagogical) press on the basis of children's magazines. Here are selected extracts from the works of well-known authors, and some articles are involved in the analysis too. Poetic literary, scientific and journalistic materials selected from "Dabistan", "Rahbar" and "Maktab" magazines are spoken about in the article. The magazines also give samples from world folklore and works of world writers. It is noted that the authors of the magazines took into account the content and idea direction of the magazines.

Из истории детской прессы Азербайджана

Резюме

Детский пресс занимает особое место на фоне национальной прессы. Новые типы учебных заведений, учебников и учебных пособий были созданы в результате прогрессивных тенденций в социокультурной жизни страны в начале XX века. В то же время возникла необходимость о создании детской педагогической прессы. «Дэбистан», «Рахбар», «Мектаб» и другие журналы были созданы в связи с этой социокультурной потребностью. В статье были выявлены факторы, которые привели к проявлению детских средств массовой информации. Дается информация об издателях, целях и идейном направлении каждого журнала. При этом до сведения доводятся характеристики каждого из них. Также даны основные статьи, посвященные целям и задачам каждого журнала. В статье рассматривается

освещение вопросов образования и воспитания подрастающего поколения в детской (педагогической) прессе на базе детских журналов. Здесь отобраны примеры из работ известных авторов, а некоторые статьи задействованы в анализе. В статье рассказывается о поэтических литературных, научных и публицистических материалах из журналов «Дабистан», «Рахбар» и «Мактаб». В журналах также представлены образцы мирового фольклора и произведения мировых писателей.

Rəyçi: dos. Şahbaz Şamı oğlu Musayev

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN AZƏRBAYCAN TORPAQLARI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Giriş. 1991-ci ildə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi nəticəsində məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı və bunun nəticəsində sovet dövrü tarixinin və şəxsiyyətlərinin obyektiv öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaranmış oldu. Siyasi və dövlət xadimlərinin baxışlarını, fəaliyyətlərini olduğu kimi öyrənmək və qiymətləndirmək məsələsi ortaya çıxdı. Məhz belə şəxsiyyətlərdən biri də Nəriman Nərimanov olmuşdur.

Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai- siyasi və dövlət xadimi olan N.Nərimanovun fəaliyyəti müxtəlif illərdə fərqli qiymətləndirilmiş, tariximizdə silinməz iz buraxan həyat və fəaliyyətinə dair xeyli əsərlər yazılmışdır. Onun milli dövlətçilik baxışları və bir sıra qərarları indi də özündə bir sıra mübahisələri doğurur.

N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyətini və o dövrdə baş vermiş itkilərin əsl səbəblərini araşdırmaq üçün dövrün tarixi reallığına nəzər salmaq lazımdır.

1917-1920-ci illərdə Qafqazda ictimai siyasi vəziyyət. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, XIX əsrin axırlarında erməni məsələsi özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bunun nəticəsi olaraq Daşnaqsütun partiyası Cənubi Qafqazda öz fəaliyyətini genişləndirməyə başlamışdı. Ermənilərin hədəfi Cənubi Qafqazı və Osmanlı İmperiyasının bir hissəsini ələ keçirməklə öz çirkin niyyətlərinə çatmaq idi. Bu səbəbdən də, ermənilər birinci dünya müharibəsi nəticəsində dünyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz niyyətlərini həyata keçirməyə çalışdılar. Ermənilər birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərlə gizli əlaqələrə girərək öz planlarını həyata keçirmək istəyirdilər. Digər tərəfdən də müharibədə iştirak edən bir çox dövlətlərin Bakıda neft maraqları vardı və bu səbəbdən də erməni məsələsindən öz maraqlarına uyğun istifadə etmək istəyirdilər. Ən əsas məsələlərdən biri, Rusiya və Osmanlı İmperiyasının torpaqları hesabına yeni bir dövlətin, Ermənistanın yaradılması idi. Birinci dünya müharibəsi dövründə Birinci Nikolay Fransa elçisi ilə görüşündə, Ermənilərə ən azı muxtariyyət verəcəyini söv vermişdi və bu sözə sadıq qalaraq o, 11 dekabr 1917-ci ildə “Türkiyə Ermənistanı” haqqında qanun imzaladı. Gürcüstanla bağlı da bu kimi qanunların çıxarılması təklif edildi. [11, s. 24])

Həmən dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması planı da mövcud idi. Amma vəziyyət digər dövlətlərdən daha fərqli idi. Azərbaycan dövlətinin yaradılmasını müzakirə edən adamları çoxu qeyri Azərbaycanlılar idi. O dövrdə, Azərbaycanla bağlı bir neçə plan vardı. Bir plan Azərbaycanın cənubu ilə şimalının birləşdirilməsi idi. Digər bir plan isə, Bakı, Yelizavetpol quberniyası, İrəvan, Dağıstan ilə, Terekdə birləşməli idi. Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin planına görə isə müstəqil Azərbaycan dövləti yarana bilər, lakin onlar Bakı və ümumiyyətlə Xəzər sahilini vermək istəmirdilər [1, s. 27].

1917-ci il oktyabr inqilabından bir ay sonra, 11 noyabrda Cənubi Qafqaz xalqlarının nümayəndələri Tiflisdə toplaşaraq, milli sərhədləri müəyyənləşdirmədən, azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər Transqafqaziya Komissarlığını yaratdılar. 23 fevral 1918-ci ildə Transqafqaz Seymi yarandı. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra, Çar Rusiyasının çıxardığı qərarların çoxunu tanımadılar. Lakin, devrilən Çar Nikolay tərəfindən qəbul edilən “Türkiyə Ermənistanı” qanununu 1917-ci ilin 27 yanvarında qəbul edilər. Şamil Qurbanova görə, S.Şaumyanın tarixi missiyası, Azərbaycanın olabiləcək, hər hansı muxtariyyət və ya müstəqilliyinin qarşısını almaq, Bolşeviklərin “Türkiyə Ermənistanı” planını həyata keçirmək idi. 1918-ci ilin mart ayının 3-də Brest Litovskda Bolşevik hökuməti ilə İttifaq Dövlətləri arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu Osmanlı İmperiyasının torpaq qazandığı son müqavilə idi. Brest Litovsk müqaviləsindən sonra Bolşeviklər, Qars, Batumi, Ardahan Türkiyəyə keçdikdən sonra, bu qanunu dəyişdirmək məcburiyyətində qaldılar. Eyni zamanda Osmanlı İmperiyası Müstəqil Qafqaz Hökumətini dəstəkləyirdi. Buna baxmayaraq Ermənilər və Gürcülər Osmanlı İmperiyası ilə əlaqə qurmaq istəmirdilər [11, s. 25]. Zaqafqaziya seymi Brest Litovsk müqaviləsinin Ərdahan Qars və Batuminin Osmanlı İmperiyasına verilməsi şərtini qəbul etmədi və Petroqrada – Xalq Komissarları Sovetinə teleqram göndərərək Brest sülhünü tanımadıqlarını bildirdilər.

1918-ci ilin 22 aprelində Seym Transqafqaziya Müstəqil Demokratik Fedarativ Respublikası elan etdikdən sonra da ermənilər genişləndirən siyasəti aparırdılar. Ermənilər muxtariyyət yaratmaq məqsədi ilə əvvəlcə İrəvan quberniyasını Azərbaycanlılardan təmizlədilər. Azərbaycanlıların bir hissəsi öldürüldü və on minlərlə adam qaçqın oldu. Üç gündən sonra isə Bakıda mart soyqırımı oldu. Beləliklə gənc Transqafqaz Respublikasında hadisələr bitmək bilmirdi.

Transqafqaz Respublikasında heç vaxt fikir birliyi olmadı. Gürcülər Avropa ilə, Azərbaycanlılar Türklər ilə, Ermənilər Ruslar ilə yaxınlaşmaq istəyirdi. 27 mayda gürcülər, 28 mayda isə azərbaycanlılar və ermənilər müstəqillik elan etdilər. Müstəqilliyin ilk günündən ölkələr dövlət sərhədləri ilə bağlı qərar verdilər. Fətəli Xan Xoyiski, Milli Şuranın toplantısında bunları demişdi: Ermənistan Fedarasiyasının yaranması üçün onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol Türklər tərəfindən alındığı üçün, mərkəz yalnız İrəvan oala bilərdi. Bunun üçün İrəvanın Ermənistana verilməsinə şərait yaradılmalıydı. Bu məsələ səs çoxluğu ilə qəbul edildi [11, s. 28].

1918-ci ilin iyununda “Mərkəz” və “Qafqaz” adlı İstanbul konfransları keçirildi. “Mərkəz” adı ilə Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan “Qafqaz” adı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar İttifaqı nümayəndələri iştirak etdilər. Konfransın ən vacib məsələsi ərazi bütövlüyü idi. Hər bir ölkə daha çox torpaq əldə etmək istəyirdi. Lakin bu konfransın həlledici rolu az idi [11, s. 28-29].

1919-cu ilin yanvarın ayının 12-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycan müstəqil dövlət kimi və Dağlıq Qarabağ onun hissəsi kimi tanındı [1]. Məhz Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri

⁹¹ AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun “Beynəlxalq Münasibətlər və İnsan Hüquqları” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

“Böyük Ermənistan” iddialarına qarşı mübarizə idi. Ermənilər böyük dövlətlərə arxalanara, Aralıq dənizindən Qara dənizə, Qara dənizdən Xəxər dənizinə qədər ərazidə “Böyük Ermənistan” yaratmaq arzusuna düşmüşdülər. Ermənilər Parisdə nəinki Anadolunun altı vilayətinə, eyni zamanda, Kilkiyaya hətta Cənubi Azərbaycanın da bir hissəsində iddia edirdilər. Konfrans gedişində, Fransa, Böyük Britaniya, xüsusilə Amerika hökuməti onların əsassız iddiaların müdafiə etdi. Ermənilər konfransa təqdim etdiyi tələblərdə ucsuz-bucaqsız torpaqlarla yanaşı, böyük həcimdə təzminat da vardı. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qətiyyəti nəticəsində Azərbaycan Cumhuriyyətinin Qarabağda suveren hüquqları bərpa edildikdən sonra Ə.Topçubaşovun Paris Sülh Konfransının başçısına təqdim etdiyi məlumatda göstərilirdi ki, Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndələri də bu əhalinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması haqqında qətnamə qəbul etmişlər.

Bir müddət sonra Azərbaycan hökumətinin Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi memorandumda Azərbaycan Cumhuriyyətinin sərhədləri belə göstərilmişdir: Bakı vilayəti, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkaran, Gəncə vilayətləri (Gəncə, Cavanşir, Şəki, Ərəş, Qarabağ, Zəngəzur, Qazax), Tiflis vilayəti (Borçalı Sığnağ qəsəbəsi və Tiflis qəzasının bir hissəsi), Zaqatala vilayəti [11, s. 29]. Bu memorandumda görə Azərbaycan Respublikasının ərazisi 94.1 min km olaraq göstərilmişdir. Lakin Paris Sülh Konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini tanısa da, onun ərazi iddialarını müzakirə etmədi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda Paris Sülh Konfransına təqdim edilən əraziləri artıq Azərbaycanın hakimiyyəti altında deyildi. Buraya Dərbənd və əhatəsin, Borçalı, Eçmiadzin, Aleksandropol quberniyasının bir hissəsinə aid etmək olar [9, s. 40].

Müstəqil Azərbaycan Respublikası 1920-ci ilin aprel ayının 27-də Ruslar tərəfindən işğal edilənə kimi, Azərbaycanda Osmanlı ordusu, sonra isə İngilis ordusu vardı. Hər iki dövlət Qarabağı Azərbaycan torpağı kimi tanıyırdı. Bu müddət içərisində ermənilər bir neçə dəfə Qarabağda üsyan çıxarmağa çalışsalar da, nəticə olmamışdı. Yalnız 1920-ci ilin aprel ayında Qarabağda Rusların təkidi və köməyi ilə böyük üsyan oldu. Azərbaycan ordusu üsyanı yatırtmağa getdiyi vaxt, Sovet qoşunları ölkəni işğal etdi [1].

O dövür Azərbaycanın ən böyük problemi Zəngəzur idi. Bu ərazi Ermənistan Respublikası elan edildikdən sonra, ermənilərin iddia etdiyi ən vacib ərazi idi. Həmin dövüdə Andronikin rəhbərliyi ilə ermənilər Zəngəzurdə dəfələrlə soyqırım həyata keçirmişdilər [6, s. 27]. Fətəli Xan Xoyiski yazdığı məktubda belə deyirdi: 1918-ci ildə Andronik Zəngəzurdə böyük qırğınlar yaradaraq bir çox kəndi dağıtdı. 30 müsəlman kəndini dağıdıb yağmaladılar. Qaçıb canını qurtara bilməyən müsəlmanları cinsinə baxmadan vəhşicəsinə öldürdülər. Zəngəzurun valisi N.Naməzəliyev kömək üçün Bakıya müraciyyət etdi. Azərbaycan hökuməti Zəngəzura ABŞ qoşunlarından ibarət kamisiya göndərilməsini və erməni çətlərindən silahların alınmasını istədi [11, s. 31]. Lakin Azərbaycan Demokratik Respublikasının istəyi yerinə yetirilmədi, əksinə qətləyən şiddətləndi [12, s. 38].

Nəriman Nərimanovun Azərbaycan ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində fəaliyyəti. Həmin dövüdə başlayaraq Qarabağ problemi də yaranmağa başlamışdı. Məhz belə bir dövüdə Nəriman Nərimanov Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmişdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman, Ermənistanla Naxçıvanda, Qarabağda və Zəngəzurdə problem yaşamaqda idi. 1920-ci ilin aprel ayının 30-da Azərbaycan Sovet Hakimiyyəti nota göndərərək Ermənistandan Qarabağ və Zəngəzuru ermənistan əsgərlərindən təmizləmək, öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qətləyənə dayandırmağı tələb etdi. Əks halda Azərbaycan Ermənistanla rəsmi olaraq müharibəyə girəcəkdə. Eyni məsələ üzrə XI Qızıl Ordu da Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Bu uğurlu addım oldu və Nəriman Nərimanov məsələni həll etmək üçün Azərbaycana hökumətinə vaxt qazandırmış oldu. XI Qızıl Ordu mövcud olan problemi həll etmək üçün Naxçıvana gəldi [5, s. 29]. Nəriman Nərimanovun Maskıvaya göndərdiyi nümayəndə M.H.Hacıniski burada vəzifəyə göndərilən Türkiyə heyyyətinin başçısı Bekir Sami ilə görüşdü və torpaq problemini müzakirə etdi. Nəriman Nərimanovun nümayəndələri ilə Türkiyə heyəti problemin siyasi müdaxilə ilə aradan qalırılacağına razılaşıdılar. Bunun nəticəsi artıq bir neçə gündən sonra Bekir Saminin Lenin ilə görüşündə özünü göstərmişdi.

Naxçıvana aid Qars müqaviləsinin əsası burada qoyulmuşdu [11, s. 3]. Nəriman Nərimanov bu məsələ ilə bağlı söylərini davam etdirmiş, Türkiyə hökuməti ilə əlaqəyə girmişdir. Qısa bir müddət sonra 26 sentyabr 1921-ci ildə Qars konfransında Naxçıvanın Azərbaycan torpağı olması haqqında Türkiyə ilə Rusiya arasında müqavilə imzalandı və Naxçıvan məsələsi yenidən gündəmə gəldi [5, s. 28]. Türkiyə hökuməti İğdırı geri qaytardı və Naxçıvanın Azərbaycanda qalmasına inadkarlığı, Azərbaycanla Türkiyə arasında quru sərhədin yaranmasına səbəb oldu. O dövüdə yenidən qurulmuş Sovet Rusiyası Türkiyə hökuməti ilə yaxın münasibətlər qurmaq istəyirdi. Onlar həmçinin Türkiyəni dost münasibətdə olan, bufer ölkə kimi görmək istəyirdilər. Bununlada Qərb qüvvələrinin Sovet Rusiyasına Türkiyə ərazisindən hər hansı müdaxiləsinin qarşısını almaq istəyirdilər. Eyni zamanda Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi milli hərəkətdə ümumi düşməne qarşı mübarizədə Sovet Rusiyasının dəstəyi lazım idi. Məhz yuxarıda göstərilən səbəblərdən, Ermənistanın Naxçıvana olan iddiaları Türkiyənin qəti mövqeyi ilə rədd edildi.

Qarabağ probleminin Azərbaycan lehinə həll olunmasında da Nəriman Nərimanovun çox mühüm rolu olmuşdur. O, Qarabağ ilə bağlı KP MK Kafqaz şöbəsinin iclasında, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla verilmə qərarını bir gecədə dəyişdirmişdi. Bu məsələ ilə bağlı Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə məktubunda belə deyir: “Ciddi vəziyyət meydana gəlib. Mərkəz Azərbaycan ərazisinin çoxunu müzakirə edilmədən Ermənistanla verir. Ərazilərimizi ermənilərə daşnaklara vermək düzəldilə bilməz nəticələr verən bir səfdir [11, s. 35].

Bu dövüdə Nəriman Nərimanov hakimiyyətdə olsada, tək idi. Azərbaycan hakimiyyətində çoxluq Ruslar, Ermənilər və Gürcülərdən ibarət idi. Demokratik Respublikanın nümayəndələri ya öldürülmüş yada ki xaricə qaçmışdılar. Demokratik Respublika yıxıldıqdan sonra, 1920-ci ildən başlayaraq 1923-cü ilə kimi Azərbaycanda partiya rəhbərliyində azərbaycanlı yox

idi, demək olarki hamısı gürcü, erməni, rus idi. Məhz Nəriman Nərimanov çətin bir dövüdə hakimiyyətə gəlmiş və Azərbaycanı parçalanmaqdan qurtarmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1920-ci ilin dekabr ayında AK MK Qafqaz Şöbəsi toplantısında böyük səs çoxluğu ilə Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə qərar verilmişdi. Bu qərara Nəriman Nərimanov nə qədər qarşı çıxsada da həmin gün qərar dəyişdirilmədi [2, s. 13]. Nəriman Nərimanov iclasdan sonra Stalin və Orcanikidze ilə görüşmüş və belə demişdir: “Mən Qarabağın bir gün belə Ermənistan torpağı olmasına icazə vermərəm. Mən Qarabağı bu gün ya geri aldıracam yada bu məsələni başqa yolla hələdəcəm” [11, s. 85]. Bundan sonra Nəriman Nərimanov V.İ.Lenin ilə danışmış, lakin aralarında olan söhbət barədə məlumat yoxdu. Məhz bu danışqdan sonra Qarabağ məsələsi Azərbaycanın lehinə hələdilmişdir. Nəriman Nərimanovun ən böyük tədqiqatçılarından olan Şamil Qurbanovun təxmininə görə, qərarın dəyişdirilməsi bu səbəblərdən ola bilərdi: “Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə Azərbaycan neftinin Rusiyaya axımının qarşısını alacağını bildirməsini təxmin edə bilərik. Gözlənilməyən bu danışığa çaşan Lenin nə olduğunu soruşmuş və Nəriman Nərimanov bütün bu baş verənləri ona danışmışdı. Bu danışqdan sonra Lenin Stalinə zəngəedib, məsələni Azərbaycanın lehinə həll olunmasını əmr etmişdi [11, s. 84].

Bir gün sonra KP MK Qafqaz şöbəsi yenidən toplantı keçirdi. Burada Orcanikidze səhv etdiklərini etiraf etdi və yenidən səsvermə oldu və Azərbaycan lehinə səs verildi [11, s. 122].

Nəriman Nərimanovun hakimiyyətə gəldiyi vaxt Azərbaycanda torpaq problemi aşağıdakı kimi idi:

Azərbaycan İrəvanı və Aleksandropolu rəsmi olaraq Ermənistanla vermişdi. Borçalı və Dərbəndə Azərbaycanın əvvəllər iddiası olsada lakin hər hansı bir vaxt bu iddianı həyata keçirə bilmədiyi üçün problem gündəmdə deyildi. Naxçıvan (Şərur Dərəlyaz daxil olmaqla) Zəngəzur Qarabağ Azərbaycan torpağı olsada Ermənistanla problemlər vardı.

Nəticə. Belə nəticəyə gəlmək olarki, Nəriman Nərimanov Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəal və yorulmaz mübarizə aparmış və fəaliyyəti əksər hallarda uğurlu olmuşdur. Məhz N.Nərimanovun siyasəti nəticəsində 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, Bakı yenə də sovet Azərbaycanının paytaxtı olaraq tanındı. Qarabağ, Naxçıvan və Zaqatala Azərbaycanın ərazisi statusunda ilk dəfə olaraq beynəlxalq hüquq normaları ilə qəbul olundu. Bununla belə, 1918-1920-ci illərdə İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının və Zəngəzur mahalının ərazilərinin itirilməsi bağışlanmaz haldır. Lakin bu məsələləri təməmiylə N.Nərimanovla əlaqələndirmək haqsızlıq olardı.

Ədəbiyyat siyahısı

29. Aslanlı A. Türk dünyasının kanayan yarası Karabağ. www.abadazerbaycan.org/dosye/garabag (29 nisan 2004)
30. Elçin. Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti. Bakı, Azərnaşr, 1997.s28
31. Əhmədov T. Erməni xəyanəti və ya Andronik Ozanyanın Canlı Əməlləri. (1918-1920) Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı. 2001.s277
32. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov – İdial gerçəklik. Bakı 1998.s170
33. Fətullayev E. Nəriman Nərimanov. Bakı. Qnun.1996.s47
34. İsmayilov E., Həsənov C., Qafarov T. Azərbaycan Tarixi. Bakı. 1998. s. 353
35. Köçərli F. Nəriman Nərimanov. Bakı. Azərbaycan SSR nəşriyyatı 1965. s. 340
36. Köçərli R. Qarabağ. Bakı. Elm. 2002. s. 465
37. Quliyev M. N.Nərimanov. Bakı. Siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət. 1956, s. 40.
38. Quliyev V. N.Nərimanov və Ə.Əgəoğlu taleyimiz. Bakı.Tural. 2002. s. 422
39. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri. Bakı 2003.s372
40. Məmmədova L. Azərbaycanda Erməni Siyasi Təşkilatların Fəaliyyəti. Bakı. Nurlan.1996.
41. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı. Elm. 1998.s329
42. Paşayev N. N.Nərimanov və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, Azərnaşr, 1986, s.176

Ключевые слова: Нариман Нариманов, Демократическая Республика, ССР, Нагорный Карабах, Империя

Keywords: Nariman Narimanov, Democratic Republic, Soviet Russia, Karabakh, Empire

Борьба Наримана Нариманова за азербайджанские земли Резюме

В данной статье делается обзор на историческую реальность того времени, на попытки Наримана Нариманова сохранить целостность азербайджанских земель. Становится совершенно ясно, что в конце XIX в. притязания армян на наши исконные земли принимают форму оккупационного режима, тем самым создав благоприятную почву для присвоения Нагорного Карабаха.

Приход к власти Наримана Нариманова ознаменуется установлением в Азербайджане Советской власти, что влечёт за собой спорные конфликты в Нахичевани, Карабахе и в Зангезуре.

Это объясняется тем, что на тот момент в Азербайджане все руководящие посты занимали представители других наций.

Nariman Narimanov's struggle for the lands of Azerbaijan Summary

The article looks at the historical reality of the period to study into Nariman Narimanov's activities for the territorial integrity of Azerbaijan and the real causes of the losses that occurred at that time. If we look at history, we can see that at the end of the 19th century, the Armenian issue has entered a new stage. From that time, the Karabakh problem began to arise.

It was during this period that Nariman Narimanov came to power in Azerbaijan. When the Soviet government was established in Azerbaijan, there were problems with Armenia over Nakhchivan, Karabakh and Zangazur. Although Nariman Narimanov was in power at that time, he was alone. The majority in the Azerbaijani government consisted of Russians, Armenians and Georgians.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Vüsal Məmmədzaadə “TWITTER” PLATFORMASINDA DATA ANALİZİ VƏ ONUN MULTİMƏDİA ELEMENTLƏRİ İLƏ TƏQDİMƏTİ ÜSULLARI

Yeni texnoloji imkanlar hesabına ortaya çıxan “böyük data”, “data analizi”, “data jurnalistikası” kimi anlayışlar jurnalistlərin ənənəvi iş prosesinə təsir göstərməklə bir çox dəyişikliyə səbəb olub. Texnoloji bazanın mövcudluğu məlumatın daha sürətlə toplanması, yoxlanılması və təsdiqlənməsi üçün imkan yaradıb. Bununla da data jurnalistlər tərəfindən daha tez emal olunur və toplanan məlumatlar daha sürətlə xəbər dəyəri qazanır. [3, 1]. Başqa sözlə, dünya getdikcə daha çox rəqəmsallaşır. Bu prosesin nəticəsi kimi, daha çox məlumat data bazalarında toplanır və jurnalistlərin həmin bazalardan istifadə etmək imkanları hər gün bir az da genişlənir. [10, 1].

Müasir media mühitində mövcud olan data bazaları haqqında danışarkən sosial media platformalarının ön planda olduğunu görürük. Bu platformalarda qeydiyyatı olan milyonlarla istifadəçi tərəfindən hər saniyə minlərlə informasiya paylaşılır. Nəticədə, nəhəng “informasiya buludu” əmələ gəlir. Data jurnalistlərinin vəzifəsi isə həmin informasiyaları toplamaq, emal etmək və ən düzgün şəkildə auditoriyaya çatdırmaqdır.

Informasiya mübadiləsinə yaratdığı geniş imkanlara görə sosial media platformaları içərisində data analizinə ən əlverişlisi “Twitter” mikrobloq xidmətidir. Platforma data analizi üçün müxtəlif variantlar təklif edir:

- Anlıq, saatlıq, gündəlik və ölkələr üzrə trendləri təqdim etməklə hansı mövzunun harada və nə vaxt aktual olduğunu göstərir;
- Heşəqlərlə yanaşı, paylaşılan məlumatlarda (“twit”lərdə) ən çox istifadə edilən sözləri müəyyənləşdirir;
- @ işarəli “twit”lərdə etikətlənən istifadəçinin ən çox hansı mövzularla bağlı “twit”lər qəbul etdiyini təqdim edir və s.

Platformada bütün bu istiqamətlər üzrə data analizi aparmaq mümkündür. Müasir media mühitində isə ən asan və data jurnalistləri tərəfindən ən çox müraciət edilən üsul heşəqlərin analizi cəlb edilməsidir.

“Facebook”, “Twitter”, “Linkedin” kimi platformaların ortaq xüsusiyyəti onların texniki imkanları və xarakteristikaları səbəbilə istifadəçi kütləsinin gücündən istifadə etməklə datanı bazalarda toplamaqdır. [8, 8] Heşəqlərin də “Twitter”də əsas funksiyası müxtəlif mövzularda olan datanı bir yerdə yığmaqdır. İstifadəçilərin bir mövzu ilə bağlı fikirlərini eyni heşəqlə paylaşması həmin mövzuda nəhəng data bazasının formalaşması ilə nəticələnir. Data jurnalistlərinin vəzifəsi isə həmin mövzu üzrə tədqiqatlarının ssenarisini düzgün müəyyənləşdirmək və doğru texnikadan istifadə etməkdir. Prosesin yekununda aparılan data analizinin təqdim etdiyi məlumatlar mövzu ilə bağlı dolğun təəssüratın yaranmasına səbəb olur.

Praktiki olaraq “Twitter” mikrobloq platformasında heşəq üzrə data analizi aparaq və hansı nəticələr əldə etdiyimizi görək. #Baku heşəqini analizə cəlb edək və son 100 “twit”lə Bakı ilə bağlı hansı mövzuların aktual olduğuna baxaq.

Platforma	“Twitter”
Analiz metodu	Heşəqanalizi
Seçilmiş heşəq	#Baku
“Twit” sayı	100
Vaxt metodu	Ən son paylaşılanlar
Data analizinin aparıldığı tarix	19 fevral 2020

Cədvəl. “Twitter”də heşəqlə data analizi

Tədqiqat işinin empirik hissəsində data analizinə cəlb olunan #Baku heşəqi ilə bağlı istifadəçilər tərəfindən fərqli mövzularda “twit”lərin yazıldığı müşahidə edildi. “Twit”lər, təkcə sadə “Twitter” istifadəçiləri tərəfindən (38) yox, həm də media qurumları (31), digər şirkətlər (9), dövlət rəsmiləri (4) və dövlət orqanlarının hesabları (18) tərəfindən yazılıb. Paylaşmalar ingilis (44), Azərbaycan (40), rus (7) və türk (5) dillərində edilib. Data analizinə cəlb olunan 100 “twit”i mövzular üzrə qruplaşdırsaq, xəbərlər (38), turist təəssüratları (9), şirkət elanları (15), iş elanları (3), rəsmi dövlət qurumlarının açıqlamaları (10), digər sosial media platformalarına keçidlər (3), istifadəçilər tərəfindən gündəlik yazılan “twit”lər (22) kimi qruplara bölə bilərik.

Xəbərlərin mövzusunu ayrıca nəzərdən keçirəndə görürük ki, onlar 2020-ci ilin fevral ayında Azərbaycanda keçirilən növbədənkənar parlament seçkiləri (10), mədəniyyət (5), ölkənin təbliğatına yönələn məqalələr (5), iqtisadiyyat (5), müxtəlif mövzularda kriminal xəbərlər (4), xarici saytlarda Azərbaycanla bağlı dərc olunan yazılar (3), hava haqqında proqnoz (3), idman xəbərləri (2), koronavirus epidemiyası (1) ilə bağlı xəbərdən ibarətdir.

“Twitter” mikrobloq platformasının data analizinə imkan verən və bu gün kütləvi istifadə olunan başqa bir aləti @ işarəsi ilə “etikətləmə” (“mention”) funksiyasıdır. Bu işarə, adətən, “twit”də haqqında bəhs olunan şəxsləri, şirkətləri, təşkilatları və s. göstərir.



MFA Azerbaijan @AzerbaijanMFA · Aug 28

Foreign Minister @Bayramov_Jeyhun received Ambassador of the State of #Kuwait to the Republic of #Azerbaijan Saud Abdulaziz Al Roomi. @MOFAKuwait @AzEmbKuwait



mfa.gov.az/en/news/6829/v...



11

56



Şəkil. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi "Twitter" hesabından götürülən paylaşma.

Təqdim olunan "twit"-də Azərbaycan xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovun Küveytin Azərbaycandakı səfirini qəbul etdiyi bildirilib. Paylaşmada diqqət çəkən məqam məlumat mübadiləsi üçün heşəqlər və etiketlərdən istifadə olunmasıdır.

#Kuwait və #Azerbaijan heşəqlərindən istifadə etməklə "twit" müvafiq heşəqlər üzrə edilən paylaşmalarla eyni bazada toplanıb. Digər tərəfdən, @Bayramov_Jeyhun @MOFAKuwait @AzEmbKuwait etiketləri ilə "twit" tədbir iştirakçılarının səhifələrinə yönləndirilib.

Təqdim edilən nümunə "twit", bir neçə istiqamət seçilməklə:

- Azərbaycan xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovun rəsmi "Twitter" hesabının etiketləndiyi "twit"-lər əsas götürülməklə;
- #Kuwait, yaxud #Azerbaijan heşəqi ilə olan "twit"-lərə baxılmaqla və s. data analizinə cəlb oluna bilər.

Data analizində multimedia elementlərindən istifadə üsulları. Data analizinin yekun mərhələsi əldə olunan nəticələrin təqdimatıdır. Artıq bildirişik ki, bu prosesdə, daha çox, datanın vizuallaşdırılması üsulundan istifadə olunur. Multimedia elementlərinin ön planda olduğu vizuallaşdırma prosesində infoqrafikalar və interaktiv qrafikalardan daha geniş istifadə olunur. Bu üsul əldə edilmiş və özündə bir çox rəqəmi cəmləşdirən data analizi nəticələrini auditoriyaya daha asan qavranılan şəkildə çatdırmağa kömək olur. Qrafik vasitələr, həm də nəticələrlə daha tez vaxtda tanış olmağa imkan yaradır. Infoqrafika və interaktiv qrafika kimi vizual elementlərin data analizinin nəticələrinin təqdimatında geniş tətbiqi multimedia jurnalistikası ilə data jurnalistikası arasında sıx əməkdaşlığa əsaslanan əlaqə yaradıb.

Datanın vizuallaşdırılması ənənələri ölkədən-ölkəyə fərqli olsa da, prosesdə istifadə edilən alətlər, əsasən, eynidir. [1, 394] Datanın toplanması, emalı və təqdimatı prosesində çalışan jurnalistlərə tələblər də bənzərdir. Ümumilikdə, onlardan əldə edilən nəticələri effektiv şəkildə çatdırmaq üçün lazımi bilik və bacarıqlara sahib olmaq tələb edilir. Bu bilik və bacarıqları Marko Ciardina və Pablo Medina belə ayırd edir:

- Data ilə işləmək;
- Data analizinin algoritminin müəyyən olunması (iş prosesinin proqramlaşdırılması);
- Yazmaq;
- Vizuallaşdırmaq[6]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Appelgren, E., Gunnar, N. (2014). Data Journalism in Sweden, Digital Journalism, 2:3, 394-405.
2. Carlson M., (2015). The Robotic Reporter - Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority, Digital Journalism, Volume 3, 2015 - Issue 3, 416-431. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/21670811.2014.976412>. Son daxilolmaları: 23.03.2020.
3. Dağ, P. (2015). Gazeteciliğin Geleceği: Veri Gazeteciliği. https://www.academia.edu/16286677/GAZETECİLİĞİN_GELECEĞİ_VERİ_GAZETECİLİĞİ_Pınar_Dağ_Ekitap. Son daxilolmaları: 28.02.2020.
4. Davenport, T. (2014). Big data @ work, çev. M. Çavdar, İstanbul: TürkHavaYolları Yayınları.
5. Deniz, Ç., (2019). Sosyal Medya Çağında Gazetecilik ve İnovasyon: Twitter'da Gazetecilik Pratikleri Üzerine Bir Analiz, İlef Dergisi, 2019, 6 (1), səh. 98
6. Giardina, M., Pablo M., (2013). Information graphics design challenges and work flow Management. Online Journal of Communication and Media Technologies, 3(1), 108-124.
7. Gray, J., Bounegru, L., Chambers, L. (2012). The Data Journalism Handbook, Sebastopol, CA: O'Reilly Media.
8. Gürsəkal, N. (2014). Büyük Veri, 2. Baskı, Bursa: Dora.

9. Honeycutt, C., Susan C. H. (2009). "Beyond microblogging: Conversation and Collaboration via Twitter." Proceedings of the Forty-Second Hawai'i International Conference on System Sciences. (HICSS-42), Ocak 20, 1530-1605. Los Alamitos, CA: IEEE Press. <https://ieeexplore.ieee.org/document/4755499>. Son daxil olma tarixi: 04.03.2020.
10. Knight, M. (2015). Data Journalism in the UK: A Preliminary Analysis of Form and Content, Journal of Media Practice, <http://dx.doi.org/10.1080/14682753.2015.1015801>, 1-18. Son daxil olma tarixi: 01.03.2020.
11. Parasie, S., veDagiral, E. (2012). Data-driven journalism and the public good: "Computer-assisted- reporters" and "programmer-journalists" in Chicago, New Media & Society, 15 (6), 853-871.
12. Parks, R. M. (2014). Big data in communication research: its contents and discontents, Journal of Communication, 64(2014), 355-360.
13. Rogers, S. (2014). Data Journalism is the New Punk, British Journalism Review, 2014/6, 25-2, 31-34.
14. Smit, G., Yael de H., Laura B. (2014). Visualizing News: Make it Work, Digital Journalism, 2 (3), 344- 354.
15. Zappavigna, M. (2015). "Searchable Talk: The Linguistic Functions of Hashtags" Social Semiotics 25 (3): 274-291. <https://doi.org/10.1080/10350330.2014.996948>. Son daxil olma tarixi: 04.03.2020.
16. Zotto, C., Schenker, Y. veLugmayr, A. (2015). "Data journalism in News Media Firms – The role of Information Technology to Master Challenges and Embrace Opportunities of Data-driven Journalism Projects", Twenty-Third European Conference on Information Systems (ECIS), Münster/Germany, 1-10.

Açar sözlər: Data jurnalistikası, multimedia jurnalistikası, data analizi, datavizuallaşdırma, avtomatlaşdırılmış jurnalistika, robot jurnalistikası, analitika, "Twitter"

Key words: Data journalism, multimedia journalism, dataanalyze, datavisualizing, automatedjournalism, robot journalism, analytics, "Twitter"

Ключевые слова: Дата журналистика, мультимедийная журналистика, дата анализ, визуализация даты, автоматизированная журналистика, роботизированная журналистика, аналитика, «Twitter»

DATA ANALYZE ON THE PLATFORM OF "TWITTER", AND ITS PRESENTATION STYLES WITH MULTIMEDIA ELEMENTS

Vusal Mammadzada

RESUME

In the presented article, examples of the relationship between data journalism and multimedia journalism, data analysis and its practical application are given, and the procedures for visualizing the results are explained. In the search, the meaning of data analysis has been shown, data analysis has been made by using the hashtag on the "Twitter" social media platform and the result has been visualized with graphics.

ДАТА АНАЛИЗ НА ПЛАТФОРМЕ «TWITTER», И СПОСОБЫ ЕГО ПРЕЗЕНТАЦИИ С ПОМОЩЬЮ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

РЕЗЮМЕ

В статье представлены единство дата журналистики и мультимедийной журналистики, примеры дата анализа и применения его на практике, объяснены пути визуализации результатов. В исследовательской работе разъяснен суть дата анализа, проведен дата анализ на социальной платформе «Twitter» с помощью хэштегов и полученные данные визуализированы в виде графиков.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

TELEVİZİYA KANALLARINDAKI İCTİMAİ-SİYASİ VERLİŞLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Dil xalqa məxsusdur. Xalq yaşadığıca dil də yaşayır, inkişaf edir. Dili qoruyub-saxlamaq, ona həssas yanaşmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili bütün sahələrdə inkişaf etdi. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə referendum keçirildi və Azərbaycan dili Dövlət dili elan olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncam və Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 01 noyabr 2018-ci ildə fərman imzalamışdır.

Dil, o cümlədən ədəbi dil cəmiyyət üzvləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsidir. Ədəbi dil, ilk baxışda aydın lingvistik anlayış olsa da dilçilikdə həll edilməmiş məsələlər sırasına daxildir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o bir termin kimi heç də ümumi beynəlmiləl səciyyə daşımır. M.M.Quxman göstərir ki, “ədəbi dil termini” dilin işlənmiş (düzəldilmiş, hazır şəkllə salınmış – A.A) formasının adı kimi xüsusən Rusiyada «Литературный язык», Fransada “langue litteraire” İtaliyada “lingua litteraire” və s. kifayət qədər yayılmış olsa da, heç də yeganə termin deyildir. İngilis –Amerikan ənənəsində, xüsusən müasir ədəbi dillərə tətbiqdə, daha çox orfoepik normalara münasibətdə “dil standartı”, yaxud “standart dil” termini geniş yayılmışdır; son illər bu termin slavyanşünaslıqda da intişar etmişdir (1, s. 106).

“Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir. “Ədəbi yaxud ədəbi-yazılı dil” müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif formalarda və növlərdə mövcuddur. Bu, həmişə bu və ya digər dərəcədə işlənmiş, qanuniləşdirilmiş, düşünülmüş, işlənmə qaydalarına çox və ya az dərəcədə tabe olan bir dildir (1, s. 109). Məlumdur ki, hər bir xalq və ya millətin bütün üzvləri ümumxalq dilindən eyni şəkildə, eyni qaydada istifadə edə bilmirlər. Məsələn, ziyalılar, xüsusən alim və yazıçılar dildən daha məhərdlə istifadə etməyə meyl göstərilir. Onlar ümumxalq dilinin söz və ifadələrini, qayda-qayınunlarını daha da cilalayır və daha mükəmməl şəkllə salırlar. Lakin savadsız və azsavadlılar isə dildən bir növ — xam şəkildə istifadə edirlər. Bu deyilənlərə görə ki, müasir Azərbaycan ümumxalq dili, tərkibcə 2 qola ayrılır: 1) ədəbi danışq, yaxud ədəbi dil, 2) qeyri-ədəbi danışq, yaxud danışq dili. Bu şərti bölgədə — ədəbi dil və — danışq dili məfhumlarını, eyni zamanda, dilin — tərkib tərəfləri də adlandırmaq olar. Ümumxalq dilinin iki qola ayrıldığını M.Qorki çox gözəl şərh etmişdir: —Dilin ədəbi və xalq dili deyə ikiyə bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyirlər, bir — xam dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənilmiş dil. Ümumxalq dilinin iki qola ayrılmasını şərti mənada başa düşmək lazımdır, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər xalqın bir neçə deyil, ancaq bir dili olur. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dili dedikdə bir dili, Azərbaycan danışq dili dedikdə isə başqa dili düşünmək olmaz. Bunların hər ikisinin əsası eynidir. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir. Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir. Ədəbi dil mədəni və tarixi hadisədir. Bu dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır (2, s. 19).

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil haqqında yazır: “Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də olacağını ağllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir”. Məsələn, akad. V.Vinoqradov şifahi poeziyanın dilini ədəbi dil saymamışdır (1, s. 107).

Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem kimi formalaşmasında daxili kommunikasiya həlledici rol oynayır. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bunlar dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir bu normalar əsasında bütün səviyyədə dil vahidlərində daxili bir yerarxiya meydana çıxır. Sözlərdə formonoloji ardıcılıq sözdüzəldici və sozdəyişdirici şkilçilərin sözlərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sırası və s. dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır (3, s. 93).

Dilimizin şifahi qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydanı təsəvvürəgəlməz dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatındakı dönüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyyət imkanlarını artırmışdır.

Müasir dil normalarını elmi şəkildə təsvir etmək üçün “dil norması” anlayışını ətraflı müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu problem isə ədəbi norma, norma meyarı, normanın dəyişməsi prosesi, birinin digərini əvəz etməsi, norma variantlarının meydana çıxması, norma ənənəsi və sair bu kimi məsələlərin şərhinə bağlıdır. Dildə normalar sistem şəklindədir. Bu ümumi sistem və onu təşkil edən yarımsistemlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub, zənginləşməyə inkişaf etmə təbiətinə malikdir. Ədəbi dil norması daimi yaşayan, heç dəyişə bilməyən hadisə deyildir. Ədəbi dil normaları qanunauyğun dəyişikliyə uğrayır. Belə dəyişikliklər dilin daxili və xarici amilləri əsasında inkişafın təsirində meydana gəlir.

Norma dəyişikliyi müxtəlif dövrlərdə yazılmış elmi, bədii, publisistik, epistolyar və digər mətnlər əsasında müəyyən edilir. Məsələn, 60 il bundan əvvəl yazılmış mətn dilimizin hazırkı səviyyəsi ilə tutuşdurulduqda oradakı mövcud fərqlər aydın surətdə aşkar olur.

Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyyət, ictimai mübadilə, kütləvi informasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də bu gün orfoepiya normalarının müəyyən edilməsini tələb edir.

Ayandır ki, ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatmış, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaca şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan” “Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir.

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiyaya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır (4, s. 18).

Tədqiqat işimiz “Azərbaycan televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə ədəbi dilin pozulması” mövzusunda. Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında aparıcıların nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğu açıq-aşkar diqqəti cəlb edir. Bundan əlavə ictimai-siyasi veriliş aparıcısı qeyri-verbal kommunikasiyadan həddindən artıq çox istifadə edir, yersiz hərəkətlərə yol verir. Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinə ifrat myelin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbədən qidalanır; birincisi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi tələffüzdə nəzarətsizlik və sərbəstlikə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər mənə variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsinə yalnız özünün doğrduğu, boya-başa çatdığı ərazidə işləyən və başa düşülən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Beləliklə, məsələn, zıqqı (vasvası), sozlamaq (xəstələnmək). əppək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpı və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir. Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşmasının basılıca meyarı olan seçmə və əvəzetmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq, başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur (4, s. 246).

Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə, müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin artması ilə yaranan sözlərin, milli şüurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirir, xalqa çatdırır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq burdakı leksik problemləri dərinlən araşdıranlar haqlıdılar (5, s. 189-202).

Televiziya nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistikaya, konkret janr və üslublara aiddir. Bu şifahlilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də şifahlilik, mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşılıq, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə - Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əməl olunmasını vacib şərt kimi ortaya qoyur. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü televiziya qədər geniş yayan, şifahi dilimizə kiçik ekran qədər gözəl boyalar, çalarlar vermək imkanı olan ikinci bir nitq tribunası tapmaq çətinidir. Məhz buna görə də məzmun, forma və janrıdan asılı olmayaraq, ekrana çıxan hər bir televiziya verilişində ədəbi tələffüz məsələsi hər an diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İstər siyasətçi və ya jurnalist, istər alim, həkim və başqa sənət sahibi, istərsə də peşəkar diktör, müğənni və ya aktyor olsun, fərqi yoxdur, onların hamısı danışqlarını müasir ədəbi tələffüzün tələbləri əsasında qurmalı və nitq mədəniyyəti qaydalarına əməl etməlidirlər. Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında bir sıra orfoepik normaların pozulması hallarına rast gəlmişik. Rast gəldiyimiz norma pozuntuları ən çox tələffüz zamanı söz üzərində vurğuların düzgün yerində işlədilməməsi, sonu eynicinsli qoşa cingiltili samitlə bitən tək hecalı sözlərin qoşa cingiltili samitin eliziya hadisəsinə uğradılıb yalnız birinin kar samit kimi tələffüz edilməsi, sözdə uzanma tələb etməyən saitlərin uzanması, söz ortasında kar samitdən sonra sait səs gələrkən orfoqrafik qaydada olduğu kimi kar samit kimi

tələffüz edilməsi faktlarına rast gəlmişik.

ARB kanalı. **İgirmi** beş, otuz dərəcə **isti**. **İyrm**i sözünü aparıcı dialektlərdəki (**igirmi**) kimi tələffüz eləyir. Belə tələffüz qaydası fonetik dialektizmə xasdır. **İsti** sözü (**isdi**) kimi tələffüz edilməlidir, ancaq aparıcı orfoepiya qaydalarına uyğun deyil, orfoqrafiya qaydalarına uyğun **“isti”** kimi tələffüz etmişdir. Orfoepiya qaydalarına əsasən belə sözlərdən sonra saitlə başlayan şəkilçi və ya söz işləndikdə, t hərfi [d] kimi tələffüz olunur: behiştin [behişdin], behişt arzusu [behişd arzusu], xoşbəxtin [xoşbəxdin], xoşbəxt adam [xoşbəxd adam], neftin [nefdin], neft axını [nefd axını], turistin [turisdin], turist avtobusu [turisd aftobusu] və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması orfoqrafik və orfoepik normalar əsasında formalaşır. **“Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın** təsdiq edilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 2 yanvar tarixli 835 nömrəli Fərmanının 2.4-cü bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərara alır:

1. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Bu Qərarla dəyişiklik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli 772 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi qaydası haqqında Əsasnamə”nin 2.6-1-ci bəndinə uyğun edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri

Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya Normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 16 aprel tarixli 174 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Atv kanalı. 21.10.20.

“Qərargah” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaxlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq **“tip (təbb) sahəsində ikinci sahə açmıyaq”** kimi tələffüz etmişdir. **Açmıyaq** sözü [**açmıyax**] kimi tələffüz olunmalı idi. Orfoepiya qaydalarına əsasən a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə y bitişdirici samiti ilə başlayan qrammatik şəkilçilər (-ya2, -yır4, -yar2, -yan2, -yacaq2, -yası2, -yaraq2, -yarkən2, -yıb4, -yınca4 və s.) qoşulduqda, bu saitlər özündən əvvəlki hecaya uyğun qapalı saitlə ([ı], [i], [u], [ü]) tələffüz olunur: almayacaq [almıyacax], anaya [anıya], bağlayır [bağlıyır], başlayar[başıdıyar], dəvəyə [dəviyə], gözləyəsidi [gözdüyəsidi], kölgəyə[kölgüyə], oxşayan [oxşuyan], oynayınca [oynuyunca], söyləyən[söylüyən] və s. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi qəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] sirri [sirri] [sirlər], fənn[fənn] [fənni] [fənlər], tıbb [tıbb] tibbin [tibbin] tıbdə [tıbdə] sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər[sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Real.tv-nin aparıcısı İlqar Mikayıloğlunun nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn: **“Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkirm.** Bu cümlədə **“beynim çöndü”** və **a:ltında (altını da) indi çəkirm**” **Altını da indi çəkirm** frazeoloji birləşməsində **a** səsinə uzadaraq, **“da”** bağlayıcısını ayrı deyil, **altını** sözünə birləşdirərək **a:ltında** kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Buna görə də leksika sahəsində müxtəlif növ norma meydana çıxmışdır ki, bunların da dilçilik mövqeyindən müəyyənləşdirilməsi son dərəcə mürəkkəb və çətinliklərlə həyata keçirilir.

Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Leksik norma probleminə dair çoxlu məsələ vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

1) Sözü seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar. Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır.

Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə yerində işlədilməsinə əfsuslar olsun ki, televiziya kanallarında təsadüf olunur. Tədqiqat zamanı belə norma pozuntularına rast gəlmişik. Məsələn, **Real tv. 01.10.20.** İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: **“Biz söküürük, əməlli başlı erməniləri söküürük”**, şəklində cümlə işlətmişdir. Bildiyimiz kimi **“sökmək”** sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda sökmək ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: **“Erməniləri söküürük” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır.** Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Real.tv. 21.11.20. “Qarabağın imarətinə qayıdış” verilişində aparıcı İlqar Mikayıloğlu leksik normanı pozaraq: **“Tarixə baş salanda”, “Tarixin dərinliklərinə çıxıb gedəndə”** kimi ifadələr işlətmişdir. Dilimizdə **“baş”** sözü ilə bağlı müxtəlif mənalarda işlədilən frazeoloji ifadələr var. Məsələn, **baş götürüb getmək, başdan eləmək, baş çıxarmaq, başa düşmək, başdan çıxarmaq, başa vurmaq, başa salmaq** və s. **“Tarixə baş salmaq”** frazeoloji birləşmə kimi uğursuz seçimdir, onun əvəzinə **“nəzər yetirmək”** frazeoloji birləşməsi deyilsə idi **“tarixə nəzər yetirsək”** daha dəqiq olardı. **“Tarixin dərinliklərinə çıxıb**

gedəndə” söz birləşməsi əvəzinə isə *“tarixə dəridəndən nəzər salanda ”* kimi işlənsə idi daha məqsədəuyğun olardı.

Leksik normanın pozulması hadisəsi ədəbi dilimizdə qarşılığı olan, lakin digər dillərdən dilimizə keçən sözlərin ya olduğu kimi, ya da öz dilimizin fonetikasına uyğunlaşdırıb işlədilməsidir.

Başqa dilin sözlərindən istifadə. Dilə gələn hər bir alınma söz “ədəbi vətəndaşlıq” hüququ qazana bilmir. Belə sözlərin həddindən çox qəbul olunması dili ağırlandır.

İlqar Mikayıloğlunun nitqində ən çox leksik normaların pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn, *adi nol (sıfır) altı Juqili idi*. Bu cümlədə *nol* sözünü işlədərək varvarizmlərdən istifadə etmişdir. Digər bir nümunə: *Bu adi br küçə razborkası (mübahisəsi) idi*. Bu cümlədə işlənən *razborka* sözü jarqon kimi ən çox gənclərin nitqində və cinayətkar aləmdə işlənir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində alınmalardan istifadə müxtəlif vəziyyətdə özünü göstərmişdir. Məsələn, 20-30-cu illərdə ərəb, fars, rus və Avropa sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi güclü olmuşdur. Bu meyil həmin dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlirdisə bu gün alınma sözlərdən yerli-yersiz istifadə etmək ədəbi dil norması baxımından qüsurlu hesab olunur.

2) Yerli sözlərin işlədilməsinə dair normalar. Dildə yeni sözlərin yaranması canlı dillərin təbiətinə və tələblərinə müvafiq olur. Bu obyektiv proses zamanı dildə onlarca yeni-yeni sözlər – neologizmlər meydana çıxır. Təbii ki, televiziya və radioda, ümumən, KİV-də gedən dil prosesləri, bütövlükdə ədəbi dildəki tendensiyaların tərkib hissəsidir və ekran-efirdəki dil hadisələrinə də məhz bu prizmadan yanaşılmalıdır. Sadəcə, hazırda ölkəmizdə formalaşmış yeni teleradio sistemi və bu çoxşəbəkəli sistemə daxil olan telekanallar geniş auditoriyanı əhatə etdiyi üçün dil proseslərini daha qabarıq əks etdirir. Tamaşaçı auditoriyasının ekran-efir sənətinə daha ciddi tələblərlə yanaşması və verilişlərdə gedən istər məzmun, istərsə də dil-davranış yanlışlıqları faktlarına həssas münasibət göstərməsinin əsas səbəbini də bununla izah etmək olar. Biz televiziya ekranında çıxış edənləri təkcə biliyinə, görünüşünə, davranış mədəniyyətinə görə deyil, həm də danışığının məzmununa və nitq mədəniyyətinin səviyyəsinə görə qiymətləndiririk. Bəzən nöqsanlara, o cümlədən qabarıq dil xətalara verilən kəskin reaksiyalar o deməkdir ki, müasir intellektual tamaşaçı ana dilinə Azərbaycan xalqının ruhunu yaşadan, min illərdir ki, onun milli və mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayan müqəddəs xəzinə kimi baxır. Xalqın tarixi kökləri, mədəni irsi, elmi təfəkkürü, ictimai inkişaf yolu məhz bu xəzinədə öz əksini tapır. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziyaların dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması məhz bu müddəalara əsaslanmalıdır.

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Yəni ekrandan səslənən nitq kütləvi auditoriyaya yönəldiyi üçün sadə, aydın, səlis və dilin qaydalarına uyğun olmalıdır (7, 14.10.21).

Ekrandan səslənən şifahi nitqin bir çox özəllikləri vardır və bununla bağlı yaranan tələblər televiziya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu dilin normativ və kütləvi olması terminlərdən istifadəni məhdudlaşdırır, jarqonları kənara qoyur, cümlələrin xüsusi quruluşunu, görüntü ilə uzlaşmanı, sözlərin düzgün tələffüzünü, aparıcıların zəngin söz ehtiyatına yiyələnməsini tələb edir. Televiziya nitq həm də bir növ psixoloji təsir vasitəsidir. Ona görə də bu nitqə, onun elementlərinə xüsusi tələblə yanaşmaq lazım gəlir. Həmin tələblər gözlənilməyəndə ekran nitqində ciddi nöqsanlar ortaya çıxır.

Televiziya nitq mədəniyyətinin, düzgün danışığın təbliğatçısı olmalıdır. Bu mənada tamaşaçı düzgün danışığı, normativ tələffüzü aparıcıdan, diktordan, səlis nitqi, aydın diksiyası olan jurnalistlərdən öyrənir. Lakin bu gün kamera qarşısında çıxış edənlərin danışığında özünü göstərən bir sıra nöqsanlar, o cümlədən ayrı-ayrı səslərin, sözlərin, qrammatik normaların yanlış tələffüzü, xüsusi adların təhrif edilməsi, söz və cümlə vurğularının yerində deyilməməsi kiçik ekranın böyük missiyasına ciddi xələl gətirir. Bu, dil üçün ciddi təhlükə sayılmalıdır.

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzünə, doğma dilimizin tələffüzünü asanlaşdıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmir (8, s. 126).

Tələffüzün dialekt variantına üstünlük verilir: əvvəl əvəzinə əvvəla, belə əvəzinə belənçik, elə əvəzinə eylə, bülleten əvəzinə büllüten və s.

İtv.-də 27.09.20. “**Sabaha saxlamayaq**” verilişində aparıcı Orxan Fikrətoğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq dialektlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, ədəbi dildə olan “**yənə**” sözünü Şimal-şərq qrupu dialekt və şivələrinə xas olan “**gənə**” kimi işlətməmişdir. **İyirmi** sözünü [**igirmi**] kimi tələffüz edir.

Real tv. 01.10.20. İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: “**Biz söküürük, əməlli başlı erməniləri söküürük**”, şəklində cümlə işlətməmişdir. Bildiyimiz kimi “**sökmək**” sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda **sökmək** ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: “**Erməniləri söküürük**” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır. Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Nitqin dəqiqliyinin pozulması: **Forma mənəi bərbad güinə qoydu**. Bu cümlədə **bərbad** sözü yerində dəqiq işlənməyib. **Bərbad** olmaq sözü hər hansı məkanla bağlı ola bilər. Başqa bir misal: **Kriminal veriliş elədiymdən** və s. Bu cümlədə “**veriliş elədiymdən**” ifadəsi nitqin dəqiqliyini pozur. Jurnalist “

veriliş elədiyindən” ifadəsinin əvəzinə *“veriliş hazırladığım üçün”* ifadəsini işlətsə, fikir daha dəqiq olar və ədəbi dilin leksik norması pozulmaz. *Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkirəm.* Bu cümlədə *“beynim çöndü”* və *a:ltında (altını da) indi çəkirəm* frazeoloji birləşmələrinin jurnalist tərəfindən efrdə işlədilməsi ədəbi dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. *Altını da indi çəkirəm* frazeoloji birləşməsində *a* səsinə uzadaraq, *“da”* bağlayıcısını ayrı deyil, *altını* sözüne birləşdirərək *a:ltında* kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Atv kanalı. 21.10.20. “Qərargah” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaqlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq **“tıp (tıbb) sahəsində ikinci sahə açmıyaq”** kimi tələffüz etmişdir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlayan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi şəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] sirri [sirri] [sirlər], fənn[fənn] [fənni] [fənlər], tıbb [tıbb] tibbin [tibbin] tıbdə [tıbdə] [sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər[sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Atv. 28.10.20. **“Qərargah”** verilişində aparıcı qrammatik normanı pozaraq: **“Son aylar ərzində son dərəcə....”** cümləsində iki dəfə **son** sözündən istifadə etmişdir. Cümləni **“axır aylarda son dərəcə....”** kimi işlətsə idi daha düzgün olardı

Real.tv-də Ləman Ələsrəfqızının nitqində də ədəbi dilin normalarının pozduğunu müşahidə etmişik. Məsələn: **Necə baş vərmiş idi bu hadisə?** Bu cümlədə inversiya yaranaraq sintaktik norma, **vərmiş idi** (olmalı idi **“vermişdi”**) morfoloji və fonetik norma pozulmuşdur. Qrammatik normanın pozulduğu daha bir misal: **Yadda qalan hansı bir hadisəni xatırlayırsanmı sənə təsirləndirdi?** Bu sual cümləsi morfoloji və sintaktik cəhətdən səhvdir. Cümlədə işlədilən tabelilik əlaqəsində olan sənə (**səni** olmalı idi) təsirləndirdi idarə əlaqəsindədir. Biz burda idarə əlaqəsinin pozulduğunu görürük. Sənə sözü ismin yönük halındadır təsirsiz feillə əlaqə yaratmalı olduğu halda, bu cümlədə yönük halda olan söz **təsirləndirdi** təsirli feili ilə birgə işlənmiş və idarə əlaqəsi pozulmuşdur. Aparıcı sualı belə qoysaydı daha düzgün olardı. **Səni təsirləndirən hansı hadisə yadında qalıb?**

Demək olar ki, televiziya kanallarının sonunda aparıcılar mətni bitirdikdən və yaxud reportaj sona çatdıqdan sonra axırıncı xəbəri **“və”** bağlayıcısı ilə başlayırlar. Buna misal olaraq: **Və sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq.** Burada **“və”** tabesizlik bağlayıcısı cümləni və yaxud sözü bir-birinə bağlamadığı üçün informasiyanın əvvəldə deyilməsinə ehtiyac qalmır. Axırıncı məlumatı **“və”** bağlayıcısı olmadan, **sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq** kimi deyilsə daha düzgün olar.

Televiziya mətnlərində və bağlayıcısının işlənmə yeri sabit deyildir. Və bağlayıcısı, əsasən, yazılı nitqdə işlənir. Yazılı nitqdə onun yeri sabitdir. Və bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və həmcins üzvlü cümlələri bir-birinə bağlayır. Televiziya mətnlərində və bağlayıcısı cümlənin yaranmasında fəal iştirak edən bir vasitədir: "Son xəbər" – Günel – 30.09.2013 – 18:02 – Və bildirib ki; "Hər səhər" – 26.09.13 – 08:46 – Və biz də təbrik edirik. Bu fikri amma bağlayıcısına da aid etmək olar: "Son xəbər" – 26.09.2013 – 21:00 – Amma öncə anonslara baxaq. (9. M. İmanov. **Dilimiz, nitqimiz və qayğılarımız**)

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dil normaları nitq fəaliyyətində obyektiv mövcud olan dil qaydalarının məcmusudur. Dil normalarına düzgün riayət olunması mədəni-zəruri amildir. Bununla bərabər norma tələbləri danışan və dinləyən, yazanlar və oxuyanlar arasında ən münasib şərait yaradır (10, s.169).

İstifadə olunan ədəbiyyat

21. A.Axundov, Ümumi dilçilik
22. Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov, Mustafə İsgəndərzadə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərs vəsaiti) Bakı – 2015
23. H.Həsənov, Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı-1999
24. N.Xudiyev, Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001
25. Məmmədov M.B, Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri. // Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, № 5. s. 189-202
26. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir
27. Qulu Məhərrəmli, “Azərbaycan” qəzeti 14 oktyabr 2021-ci il
28. N.Xudiyev, Ədəbi dilimiz efrdə və ekranda. Bakı, 2000. səh. 161
29. M.İmanov, Dilimiz, nitqimiz və qayğılarımız
30. A.Qurbanov, Ümumi dilçilik II cild, Bakı: Elm, 2011

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dil, norma, televiziya verilişi, düzgün istifadə

Ключевые слова: азербайджанский язык, литературный язык, норма, телевизионное вещание, правильное использование

Key words: Azerbaijani language, literary language, norm, television broadcasting, correct use

Xülasə

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Aparığımız tədqiqat işində televizya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə aparıcılar tərəfindən ədəbi dil normalarının pozulması nitq təmizliyinə, nitqin dəqqiliyinə, nitqin aydınlığına və nitqin düzgünlüyünə xələl gətirdiyinə müşahidə etmişik. Müşahidələr onu göstərir ki, aparıcıların nitqində fonetik və morfoloji dialektizmlər, leksik normaların pozulması halları daha tez-tez baş verir.

Резюме

Телевидение, как ведущая отрасль СМИ, является зеркалом процессов, происходящих во всех областях общественной жизни и на этом зеркале прозрачно и отчётливо видны процессы языка. Основными признаками этой прозрачности являются соответствие материалов речи логике и нормам литературного языка, чёткость и ясность слов и предложений. В проведённой исследовательской работе выяснено что, нарушение норм литературного языка со стороны ведущих общественно политических передач на телевизионных каналах приводит к искажению ясности, правильности, чистоте и чёткости речи. Наблюдения показывают что, в речи ведущих телепередач чаще всего происходят случаи фонетических и морфологических диалектизмов и нарушение лексических норм.

Summary

Television, as the leading field of the media, is a mirror of the processes taking place in all spheres of public life, and in this mirror the language processes are also clear and transparent. The main reasons for this transparency are the conformity of speech materials to the norms and logic of literary language, clarity and fluency of words and sentences. In our research, the violation of the norms of literary language by the presenters in the socio-political programs on television channels affects the purity of speech, accuracy of speech, clarity of speech and impairs the accuracy of speech. Observations show that phonetic and morphological dialectisms and violations of lexical norms are more frequent in the speeches of presenters.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Qabil İsmayıl oğlu Əhmədov⁹³
MÜƏLLİMLİKDƏN YAZIÇILIĞA DOĞRU

Bakı Dövlət Universitetində 1975-ci ildən ingilis dilindən dərs deməyim mənim çoxşaxəli çalışmalarıma kiçik bir qismidir. Tanıyanlar mənə deyirlər ki, ictimai fəaliyyətinin bir ömrə necə sığışdığını dərk etmək çox çətindir.

Həyatının 50 ildən daha böyük müddətini Azərbaycan Pedaqoji Dillər Universitetində (1967-1975) və Bakı Dövlət Universitetində (1975-hazırkı vaxta kimi) ingilis dilindən dərs deməyə sərf etdiyimdən, daim başa düşürdüm ki, elmi dərəcələr əldə etməsəm özümə qarşı hörmətsizlik etmiş olardım. Odur ki, ingilis ədəbiyyatının parlaq xadimlərinə həsr etdiyim namizədlik və doktorluq dissertasiyaları son dərəcə bürokratik tələblər şəraitində əsla lazımı uğurla müdafiə etmiş, həmin axtarışları monoqrafik kitablar şəklində 1994-cü ildə **“Russkaya kritika o romanax Djona Pristli rannix i voyennix let”** (1) və “2016-cı ildə **“Artur Konan Doyleun detektiv yaradıcılığının kompleks tədqiqi”** (2) başlıqları altında kitab kimi çap etdirmişəm. Həmin elmi işlərin hər birinə bir yorulmaz alim kimi ən azı on il vaxt sərf etmişəm (3). Birincisini mən rus dilində, digərini isə Azərbaycanca yerinə yetirmişəm. Rus dilini elə ingilis lisanı kimi xeyli səlis bildiyimdən, ilk tədqiqatım zamanı ayrı adamların mütərcim xidmətləri mənə əsla lazım olmamışdır.

Çoxlu ədəbi tərcümə kitablarını 1973-cü ildən bəri dərc etdirərkən bu cildlərin və əks istiqamətdə gördüyüm belə işlərin sayı ümumilikdə 19 vahiddir. Onlardan hər birini nəşriyyatlara çatdırmazdan əvvəl dəfələrlə redaktə etmək, sonra isə redaksiyalara dönə-dənə ayaq döymək lazım gəlmişdi. Nəşriyyatların yersiz düzəlişləri ilə bir mütərcim kimi razılaşdıqda öz cümlələrimi qorumaq üçün nəzakətlə illərlə etdiyim ağır mübarizələr yolundan keçmişəm.

Əslində, vaxtilə hər bir nəşriyyatımız növbəti ildə dərc edəcəyi kitablar barədə xülasələri plan braşürası şəklində Dövlət Nəşriyyat Komitəsinə təqdim edəndə hər kitab çapı müəssisəsi həmin planını, təsdiq edilməsi üçün, orada adları verilən kitabların xarici müəlliflərin əsərləri sayıldığını, yaxud onların tanınmış milli ədiblərimizin yubileyləri münabətilə növbəti sədevr romanları olduğunu bildirməli idi.

Mən heç vaxt **“Azərnəşr”**, **“Gənclik”**, **“Yazıçı”** və **“Maarif”** kimi əsas dövlət nəşriyyatlarından heç bir sifariş almamış, yalnız özümün bəyəndiyi əsərləri dilimizə çevirmişəm. Nəşrkomu isə Azərkitab və Kəndkitab kimi kitab mağazaları şəbəkələri rəhbərlərinin rəylərini də nəzərə almalı idi. Mənim rəğbətim isə daim elmi-fantastik janra olduğundan, bildirdim ki, oxucuların da həvəsi bu ədəbi istiqamətə son dərəcə böyük olmuşdur. Odur ki, özümün tərcümələrim əsasən Ayzek Əzimovun, Artur Klarkin, Rey Bredberinin, Stanislav Lemmin, Aleksandr Belyayevin, İvan

Yefremovun və digər dahi yazıqların olduqca cəlbedici qələm təcrübələrini əhatə etmişdir. Onlar böyük tirajlarla çap edildikcə satış işi daim müvəffəqiyyətlə gedərdi.

Bu povestlərdə irəli sürülən ideyalardan uzun zaman ayrılı bilmədiyimdən, yad dünyalıların keçmiş vaxtlarda Yerə xeyrixah və ya bəd niyyətli gəlişləri, eləcə də bəşəriyyətin gələcək əsrlərdəki texnoloji inkişaf səviyyələri başlıca mövzular idilər. Sovet quruluşu dağılandan sonra yeni nəslin rus dilindən uzaqlaşması vəziyyətində, eləcə də kiril əlifbasında çıxmış kitablarıma artıq bukinist cildlərinə çevrilməsi şəraitində keçmişdə qalıb unuduldu.

Bədii yaradıcılığa tərcüməçi kimi debüt etməyim, mənim qələmimə xeyli dərəcədə kamillik gətirdiyindən, 1987-ci ildən çapına başladığım original yazıları

oxucuların diqqətini cəlb etməyə başladı. Həmin dövrdə Respublikada üç fantast ədib fəaliyyətdə idilər. Onların adları mənim kitablarımda mərhum akademik Rəhim Hüseynovun **“Ön söz”**ündə (7) çəkilir. Onlardan biri, yəni Namiq Abdullayev eynilə mənim özüm kimi xarici dil mütəxəssisi olduğundan, bu adam Qərb fantastlarının bir çox əsərlərini elə ingilis dilində oxumuşdu. Odur ki, yazdığım **“Yad dünyadan qonaq”** (4) adlı yüz səhifəlik kitabıma vaxtilə həvəslə **“Müqəddimə”** yazmışdı. Orada bir hekayə və bir povest vardı. Sonra artıq tanınmış ədib olacağımı hələ bilmədən erkən günlərdə – orta məktəb illərimdə **“Azərbaycan pioneri”** qəzetinin redaksiyasında, yəni digər fantast Emin Mahmudovun iş yerində Namiq müəllimlə qarşılaşmışdım. E. Mahmudovun 1990-cı ildə **“Yazıçı”** nəşriyyatı tərəfindən rəyə göndərilmiş ikinci kitabıma mənfi rəy verməsi ilə bu adam mənə olan öz qərəzli münasibətini aşkar edir. Elə olan halda, bu adamın ilk dəfə 1961-ci ildə oxuculara çatdırmış olduğu fantastik

dilogiyasının ikinci kitabı — **“Veneranın göyləri od içindədir”**i fürsətdən istifadə edərək orada ikinci dəfə ayrıca çap etdirir. Odur ki, mən öz ikinci kitabımın adını dəyişdirib, **“Venera göyləri mavuləşir”** (5) qoydum. E. Mahmudovun həmin əsərindəki dörd Yer astronavtı, o kitabda atmosferi zəhərli kükürd turşusu qalığı ilə zəngin və təzyiqi Yerdəkindən doxsan dəfə çox olduğu həmin ərəfədə artıq dəqiq bilindiylə halda, bu şəraitdə guya adı geyimdə Venerada gəzirdilər.

Nəşriyyat rəy üçün bu dəfə həmin əsərimi Allahverdi Eminova da üz tutur. Bu adam isə E. Mahmudovun əsərləri barədə namizədlik işi yazdığından, Eminin məsləhəti ilə o da mənfi rəyə qol qoyur. Onlar rəy haqqı kimi o vaxt **“Jazıçı”**-ni sovet pulu ilə 400 manat ziyana saldıqdan sonra, oranın o vaxtkı direktoru Əjdər müəllim özü həmin əlyazmasını oxuyub bəyənir və daxili redaktor rəyi ilə kitabı 1992-ci ildə on min tirajla karton qabıqlı cildə çap etdirir.

Arvadı yəhudi qızı olduğundan, E. Mahmudov tezliklə ingilis dili bilmədən ABŞ-a hicrət edir. Maarif nəşriyyatında məktəblilərə dərsliklər nəşr etməli A. Eminov isə həmin dövrdə çıxmış striptiz məzmunlu kitabına görə mətbuatda biabır edilmişdi.

Keçən əsrin 90-cı illərindəki ağır günlərdə BDU-da elmlər namizədi olan mənim kimi ştat müəllimlərinin aylıq məvacibi cəmi 50 dollara bərabər həcmdə olduğundan, mən Rabitə nazirliyində ikinci bir işə girdim. Beləliklə, günün ikinci yarısında mən Rabitə nazirinin xarici əlaqələr üzrə müşaviri kimi fəaliyyətə başladım. Bu barədə təfərrüatlar mənə aid başqa bir məqalədə işıqlandırılır (8). O günlərdə, səhərlər BDU-da, günortadan sonra Rabitə nazirliyində çalışdığım, nəinki maddi durumunu bir qədər qaydaya saldım, həm də bir neşə xarici ölkəyə səfər edə bildim.

⁹³ BDU, filol. e. d.-ru

O məqalədə həmçinin respublikanın rəhbərlərinə dilmanc xüdmətləri göstərməyim qeyd edilməsini xatırlatmaq, zənnimcə, təvazökarlıq hüdudunu aşmaq sayılmaz. Mən öz gecə yuxularına haram qataraq, bədii yaradıcılıqla məşğul olur, həftə sonlarında isə mərkəzi kitabxanamızda illərlə tədqiqat aparırdım. Mənim elmi fəaliyyətim barədə "Yeni Azərbaycan" qəzetində "İngilis ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı"(3) başlıqlı məqalə verilmişdi.

Mənim 70 illik yubileyim münasibətilə (8) "Respublika" qəzetində çıxmış "Görkəmli pedaqoq və alim" başlıqlı yazını özümə qarşı böyük diqqət hesab edirəm. Mənim belə rəngarəng və geniş əhatəli fəaliyyətim təəssüf ki, kölgədə qalmış və mənə yalnız BDU-nun 90 illiyi münasibətilə mənə "Fəxri Fərman" verilmişdir.

"Azərbaycan Yazıqlar İttifaqının və Respublika Jurnalistlər Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, ABŞ-ın Şimali İllinoys universitetinin professoru kimi elmi-fantastika tək ölkəmizdə az inkişaf etmiş ədəbi janrda yaratdığım əsərlərə quş uçuşu hündürlüyündən bir nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Burada mənim **"2143-cü il"** (7) kitabıma yazdığı **"Ön söz"**də mərhum fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Rəhim Hüseynov mənim özümün dörd fantastik kitabıma səlis bir analiz verir. Orada belə deyilir:

"Азәрбайжанын мярщум фантаст йазычылары Емин Мащмудова, Намиг Абдуллаевля вь Ибраццим Щцсейновля йанашы, "2143-cü il" adlı ньюбяті топліум илял таныш олан охучуларга да бу ьанрда мцщцм хидмятляри олмасы барədə BDU-nun Astronfizika kafedrasının sabiq müdiri kimi mən – professor Rəhim Hüseynov həmin nəşrə yazdığım "Ön söz"lə onun bu janrdakı yaradıcılıq yoluna bir balaca işıq salmağa cəhd gösmişəm. Qocaman alim tək orada qeyd etmişəm ki, няинки юз ориьинал ясярлярийля, щямчинин ады чьакилян ядяби истигамятдя дцнйа сьавиуйяли харижи ядиблярин йарадыжылыqlагы иля республика ижтимаиййятини сон 33 илдя таныш етmişдир. Беля тяржцмя топлуларындан бири олан **«Дцнйалар цнсиййята эирир»** (12) adlı cildlə 1987-жи илдян башlayараq Амеика вә Ингилтərə yazıqlарının maraqlı povest və hekayələri ilə bizi tanış edir və sonralar daha 17 belə kitabı ərsiyə gətirir.

Габил мцяллим няинки бу чятин ядяби ьанрда ориьинал бядии йарадыжылы иля вь бядии тяржцмя иши иля мяшьул олмуш, о щямчинин бир алим кими дцнйанын бир чох китабханаларында иллярля тядгигат апарараг өлкəмиздə вь қəрбдə əн үксəк елми дяржяляр алмышдыр.

Мцяллифин юз елми-фантастик повестляриндьян бир гисми – **«Йад дцнйадан гонаг»** (4), **«Венера эюйляри мавиляшир»** (5) адлы китабларда верилиб. Щямин ясярляр түүллif дилинин чох ряван вь ширин, тохупилан мювзуларын ися анлашыглы вь ардыжыл олмалары иля дигтяти дярцал жялб едир. Инсанлар өлдүкдөн сонга онларн бейинляринин хцсуси бир анбарда ясярляря жанлы, лакин дондурулмуш вязиййятдя сахланылмасы («Юлцмц юлдцрмяк лазымдырмы?»), узаг улдузлара учан эямилярдя астронавтларын щяйат тярзи («Итбурну ятри вь тетраедр»), онларн йад дцнйаларда горхунж вируслара йолухманын аьыр нятижяляри («Жей-Ай-И вь Ифрит»), инсанларын фикирлярини охуйа билмя габилййяти («Алтынжы дуйьу»), Йеря бизим эцнляримиздя дялиб, инсанлардан бири иля цнсиййята эирмиш гейри-ади варлыьа цз вермиш сярэцзяштляр («Йад дцнйадан гонаг»), башгаларына юз ирадялярини диктя етмякля онлары мцяййан ишляр эюрмяйя тящрик етмя кими фювгяладя габилййят («Тящрик бахышы») барядя мювзулара ял атмагла мцяллиф заман бахымындан бизи защ ерамыздан 350 ил яввялки Перикл щакимиййяти дюврцнцн Йунаныстанына апарыр, защ бизим эцнлярдя сахлайыр, эащ да ки, индики дюврдян дюрд яср сонракы зяманя иля таныш едир. Щямин ясярлярдяки бядии гящраманлардан Ящмядля, Рза мцяллимя, Талебяхтля, Дярдайылла, Маккенройла, Ярясту вь Дарйа иля охужу бу дяфя **«Дантенин щягиги йубилейи»** адлы романда (6) охучулар гаршылашырларса да, ящвалат бурада да сона чатмыр вь қарелəгi низаран галырлар. Ядибин бу цч ориьинал китабы охужуну о дяржядя алудя едир ки, орадакы сцъетляр барядя тяяссцрат узун заман инсаны тярк етмир вь ону заман-заман дцщцндцрцр.

Дюьруданмы, инсанын щцурлу щяйаты еля ян чоху йарым яср олмалыдыр? Бир нечя ясрлик һəyat һүдудларнда юмцр сцрмяк ццн щеч бир васитя йохдурму? Яяр инди бу мцмкцн дейилдирсə, эяляжякдя дя бу беля олмалыдырмы? Bizim yuxarıda adını çəkidiyimiz **«2143-жц ил»** китабына əlavə etdiyimiz "ön söz"də yazmışıq ki, oradakı бядии йазылардан бириндя сцъет узун юмцр сачиби олмаг ццн дюрд мцмкцн йолун тясвири цяриндя гурулур. Бунлардан бири гожалыьа башланьыж верян ензимин бядяндя тапылмасы вь онун орта йашдан сонра организм мцяййан щормон бурахмасынын гаршысынын алынмасыдыр. Дизяр цсул адамларын буз камерада сахланылмасыдыр. Ццнжцц васитя рушун artıq өlmüş кющня бейня аид йаддашынын тязя бядяндя ишлядилмяси, дюрдцнжццц ися даща уникал бир имкандыр ки, бу – атом-атом сюкцлян организми еля бу вязиййятдя магнитофона бянзяр бир системин йаддашында иллярля сахланылмасы иля баьлыдыр. Беляликля, щямин мцхтялиф йолларла бизим эцнлярдян бир яср йарым сонрайа эялмиш дюрд адамын гаршылыглы драматик мцнасибятляри ясярдя парлаг бир гялямля тясвир олунур.

2010-су илдə çардан çıxmış бу дюрдцнжцц топлуда тягдим олунмуш ясярлярдяки unikal жящятлярдян бири дя бурадакы беш фантастик ясярдян дюрдцнцн адынын латын максималары иля верилмясидир. Əvvəldəki цч щекаудя щадисялярин жярйан етдикляри тарихляр еля илк сятирлярсə бяйан олунур. Бунлардан бири бизим эцнляримизя аиддир. Икинжиси бир яср йарым бундан сонракы нисбəтəн узаг эяляжякдя, ццнжццц ися дярин кечмишдя баш вермиш ящвалатлардыр. Драм ясяри олан даща биринин ады ися **«Лювщи мяфщуздуь»**, уəni **«İlahi kompüter»** дур.

Мцяллифин гялями сцрятля щяржят етдийиндян, о бялкя дя образларын харижи эюрцнцщляриня, онларын характерляринин ачылмасына вь тябият тясвирляриня юз бядии фырчасы иля рянэляри ишлятмякдя кифайят гядяр сяхавят эюстярмямишдир. Лакин онун ясас мягсяди – гаршыьа гойдуьу елми-технолоьи проблемлярлə охужусуну дярцал алудя етмясидир ки, буна да ядиб кифаьəт қəдəг йцксяк сьавиййядя наил олур.

Вахтиля Сократ юз мящщур ифадяси иля кечмишин эери гайтарылмасынын вь эяляжйин ирялижядян эюрцлмясинин гейри-мцмкнлцйцнц билдирдийи щалда, Габил Ящмядов бунларын щяр икисинин мцмкнлцйцндя исрарлыдыр. «Сящв

етмяк бяшяр ювладына хасдыр» («Errare щйуманум ест») адлы юндяки щекайядя бизим мцасиримиз олан америкалы гыз Лцси Щямилтон эяляжякдяки горхулу bir щадисяни бир нечя эцн яввял дягиг сурятдя хябяр вермякля бу ишин мцмкнлцццнц сцбут едир. «Цццнжц йол йохдур» («Тертиум нон датур») щекайясиндя ики яср биздян сонракы дюврцн сакини Сейнерат да юз рушунун эяляжякдя кимин бядяниндя valid олажабыны габагжадан мцяййянляшдирмяйя чалышыр. «Илащи компутор» («Лювщи-мяфщуз») драмынын ясас персонажларындан бири олан Парфирийа да кечмишя етдийи гейри-ади сяйящяти заманы гаршылашдыбы real tarixi алим Кардано иля вя дянизчи Уаттла цнсийятдя оларкян онлары сонракы ясрлярдя баш веряси ишлярдя пейямбяраня бир дягигликля щали едир. Демокритин йашадыбы гядим Йунаныстандан бящс едян «Эюзя эюрцнмяйян щяр шей фцсункардыр» («Омне игнотум про магнифико») адлы ясрдя ися антик дювр алими Демокрит вя онун мцяллими Левкипп эяляжяйин технолоьи тяряггиси барядя ики гейри-Йер варлыбы иля тямас васитясиля тясяввцр ялдя едигләр.

Щямин йцксяк сивилизасийанын нцмайяндяляри мякан цзря ани йердяйишмя щяйата кечирир, ятрафларындакы щяр бир шейи видео-эюз васитясиля лентя алыб, харижи йаддащда сахлайыр, Yer адамларынын йухусунда мцхтялиф сщетли мянзярляр жанландыра билир, ади инсанларла ял эцзэцсц юлчцлц мобил видео-телефонла (vatsapla) асанлыгла ялагя йарадырлар.

Чох вахт буэцн ишлятдийимиз йцксяк технолозийанын щазыр аваданлыглары бизи гятиййян тятяжцбляндирмир. Лакин елм вя тяряггинин аддым-аддым иряилиляйиб, бу сывиййя чатмасында йцзлярля дащци инсан юз юмрцнц йандырыб фяда етмищдир. Бу йола бир даща нязяр салдыгда биз дяриндян щяйяжанланыр, бу эцнцмцзля фяхр едир, сабащын инсанарына гибтя иля бахырыг. Эяляжяк дюврлярин еколоьи жящятдян тямиз няглийятлары, нягд пулу магнит системлярин тамамиля явяз етмяляри, дцнйя дювлятляринин ващид бир конгломератда кюнцлцц бирляшмяляри, биолоьи кящфляр вя рушун мювжудлуьуна дярин инам мцяллифин щеч кяся бянзямиян йарадыжылыьына рювняг ве-рир.

Kitabda təsvir olunan uaxын кечмишимздян, йяни 1990-жы илдян 2143-жц илдяки сонракы дювря мцхтялиф цсулларла эялиб чыхмыш дюрд гярибя адамын bir яср йарымлыг сярэцзяштляри иля дюрддя бир яср ярзиндя охужулары интизарда сахламыш дюрд китабдакы епопея əslində heç də йекунлаштыр. Бу дюрдцнжц китаб да еля щямин бу сон повестин адыны дащыйыр. Беляликля, ядибин заман ящатяси 2500 ил, мякан эенишлийи ися дцнйя дювлятляри вя кайнатын эениш янэинликлариدير. Ядибин бу dördüncü toplusundakı мякан вя заман конкретлийи цряк ачыр. Онун йаратдыбы образлар елə бизлəг кими ади вя эцндялик щяйатда сящвляр едян, дцнйянын эюзялликляриндян эювглянмяйи хошлайан тятбии адамлардыр. Лакин онларын арасында Бящруз, Сейнерат, Сярдар, Бозорэмешр, Мустафа бйя вə Gülnar кими еля надир истедадлылары да вардыр ки, гцдрятли бящяри проблемляри тапыб, ортайа гоьандан сонра артыг ишин йарысыны эюрмщш олур, сонра ися тез-эж онларын щялли йолларыны үзə щаханлар. Артыг yetmiş йаш щяддини ютцб кечся дя яввялки жаванлыг щювгц иля елми-фантастик ясрляр йарадан, мцхялиф диллярдя йазан вя данышан бу надир мцяллифя даща буйцк йарадыжылыг уьурлары арзу едирік.”

Post Skriptum: Bu günlərdə epopeyamın beşinci kitabın olan - “Zaman səyyahı” (12) adlı 120 səhifəlik və nəfis tərtibatda çıxmış bu yeni əsərimi Ulu nəşriyyatı kiçik tirajla nəşr etmişdir. Mənim əvvəlki dörd kitabında olan bədii obrazlar bu yeni cilddə də fəaliyyət göstərirlər. Kitabın sonunda mən “Bir neçə müəllif kəlməsi” başlıqlı bir yazı da əlavə etmişəm.

Əsas məzmununda bildirilir ki, Zaman adlı bədii surət atasını evə heç bir pul ehtiyatı qoymadan bir nüçə ildən bəri yoxa çıxması səbəbindən ürəyində daim gileylənir. Anası Gülsabahnın son bir ildə dərdədən qorxulu xərcəng xəstəliyinə düşüb, dünyasını dəyişməsindən sonra bu gənc şərlənib altı illiyə azadlığını itirir. Zaman evini və kiçik çörək bişirmə müəssisəsini satıb, bu pulları anası Gülsabahın müalicəsinə sərf edir və də, bu qadını ölümün pəncəsindən qurtara bilmir. Bu qadın mənim ilk məxsusi kitabımda – “Yad dünyadan qonaq”da olan eyni personajdır. Onun əri Numanı da oxucularım dərhal tanıyırlar. O da elə həmin əsərdə Gülsabahla ilk dəfə rastlaşır, Sərdar Təbrizi isə ikinci kitabımda gözə çarpırdı. O, ölümə qallı gəlmiş dahi bir alim kimi bu əsərdə də möcüzələr göstərir. Əsas ideya isə Numanın keçmişə və gələcəyə ani olaraq getməsidir. Bunu o, portallar vasitəsilə edir. Bu mövzuya İngiltərəli Herbert Uels və Polşalı Stanislav Lem də toxunsalar da, mən həmin imkanı tamamilə yeni bir rakursda işləmişəm.

Respublika qəzetlərindən birinin əməkqəşi məndən vaxtilə intervyu götürəndə özümü daha çox müəllim, tərcüməçi, yazıçı, yaxud jurnalist saydığımı soruşanda mən qəzet işini üstün tutduğumu demişdim. Axı dərş otağında beş-on tələbə önündə deyilən maraqlı mətləb əslində kitablarda veriləndə onu on minlərlə adam oxuyur. Amma belə cildlərin çapı bir neçə ilə hasil olanda bəzən onlar köhnələ bilirlər. Üzümə daim açıq olan “Rabitə dünyası” (9) adlı həftəlik qəzetdə çıxan məqalə isə yazılan kimi xalqa çatması ilə əlamətdardır. Onun dördüncü səhifəsinin alt yarısında bir vaxt ingilis, ərəb və yapon dilləriniərinə müstəqil öyrənmək istəyənlərə guşə açsam da, yalnız yapon dili üzrə materialları bir neçə ilə verə bildim (10) və 1996-cı ildə Amerikaya yola düşdüm. Sonra isə “İngiliscə dərhal danış” (10) və “Ərəbcə müəllimsiz” (11) adlı hər biri üç yüz səhifəlik danışıq kitabları Bizim öz hərflərimizlə olan transkripsiya əlavə etməklə çapdan çıxardım.

İstinad olunmuş ədəbiyyat:

1. Qabil Əhmədov. “Russkaya kritika o romanax Djona Pristli rannix i voyennix let”. İzd. BQU. 1984.
2. Qabil Əhmədov. “Artur Konan Doylun detektiv yaradıcılığının kompleks tədqiqi”. Mürəccim çap evi. 2016.
3. “Yeni Azərbaycan” qəzeti. “İngilis ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı”. 29.02.2020.
4. Qabil Əhmədov. “Yad dünyadan qonaq”. Yazıçı. 1987.
5. Qabil Əhmədov. “Vənəra göyləri maviləşir”. Yazıçı. 1992.
6. Qabil Əhmədov. “Danenin həqiqi yubileyi”. Sabah. 2009.
7. Qabil Əhmədov. “2143-cü il”. Sabah. 2010.
8. “Respublika” qəzeti. 8 iyun 2017.

- 9."Rabitə dünyası" qəzetinin 1992-96-cı illər arasındakı sayları nəzərdə tutulur.
10. Qabil Əhmədov. "İngiliscə dərhal danış" Sabah. 1999.
11. Qabil Əhmədov "Ərəbcə mütəlli". Ulu. 2018.
- 12."Dünyalar ünsiyyətə girir". (ABÇ və ingilis fantastlarının əsərləri toplusu). Gənclik. 1987.
- 13..Qabil Əhmədov. "Zaman səyyahı". Ulu nəşriyyatı. 2020.
14. Qabil Əhmədov. "Tızı başlayanlar üçün yapon dili. Slavyan Univ.. Nəşriy. 1994."

ABSTRACT

to the article ""From Teaching to Fiction-writing

This article written on behalf of the author is shortly devoted to the life activity of the doctor of philological sciences Gabil Akhmedov which consists of literary translations of 19 books published in various years, also his own literary books and so on. He refers to some newspaper articles of the governmental level. It is also mentioned here that he defended candidate and dokroral dissertations which based on the English literature.

QAZAXISTANDA YENİ MEDIA İNKİŞAFI

İnformasiya prosesləri global xarakter daşıyır və meydana gəldikləri dövlətin milli xüsusiyyətlərinə malikdir. Qazaxıstanda suverenliyin əldə edilməsi ilə yeni bir kütləvi əlaqə sistemi quruldu. Telekommunikasiya və yayım sektorunun inhisarlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Yeni media qurumlarının, özəl, səhmdar medianın, televiziya və radio şirkətlərinin meydana çıxması daim informasiya mənbələrinə və yayım mübadiləsinə ehtiyac hiss edən media bazarına daha sürətli və asan daxil olma imkanı yaratdı.

Qazaxıstanda İnternet istifadəçilərinin sürətlə artırılması müşahidə olunur. Beləliklə, 2000-dən 2009-cu ilədək Qazaxıstanda internet istifadəçilərinin sayı 70 mindən 2,3 milyon nəfərə (30 dəfə artaraq) yüksəldi. 2010-cu ilə qədər internet istifadəçilərinin sayı 3,5 milyon idi. 2020-ci ilin əvvəlində ölkədə 12 milyon İnternet istifadəçisi var idi.

Hal-hazırda dünyada yeni sosial şəbəkələr sürətlə inkişaf edir və Qazaxıstan da istisna deyil. Facebook dünyanın ən geniş yayılmış sosial şəbəkələrindən biridir və Google axtarış sistemində tez-tez rast gəlinən bir sorğudur. İntenyus-Qazaxıstanın icraçı direktoru M. Elşibayevanın da qeyd etdiyi kimi, "Rusiya internet istifadəçiləri Odnoklassniki və V Kontakte kimi sosial şəbəkələrə üstünlük verirlərsə, Qazaxıstanlılar daha çox Facebook və Moi Mir'ini sevirlər. Üstəlik, Facebook-da qazax dili ən çox istifadə olunan dörd dildən biridir. (1).

Ölkədə ilk kabel televiziya şəbəkələri 1980-ci illərin sonlarında yaradılmağa başladı. Hazırda respublikada əsasən bölgə mərkəzlərində və ölkənin böyük şəhərlərində 146 kabel televiziya şəbəkəsi operatoru kabel televiziya xidmətləri göstərir. Ölkədə bu tip yayım abunəçilərinə 100-dən çox kanalın təqdim olunduğu kabel televiziya sistemi sürətlə inkişaf edir. 2003-cü ilin mart ayında Qazaxıstanda Kabel TV Operatorları Birliyi quruldu. Qazaxıstandakı ən böyük kabel televiziya kanalları:

- Alma-TV SC Alem Communications Holding özündə birləşdirir: Digital TV (Almatı), G-Media (Pavlodar), Sekatel (Aktau, Astana, Almatı) və şəhərlərdə daha 5 şirkət - Taraz, Aktau, Janaozen, Uralsk, Aktyubinsk şəbəkələri fəaliyyət göstərirlər.
- Icon TV, Kazakhtelecom və iDTV.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Qazaxıstanda ödənişli televiziya bazarı hər il 15-20% artır.

Qazaxıstan kütləvi informasiya vasitələrində yeni informasiya texnologiyalarını fəal şəkildə tətbiq edir. Ölkənin geniş ərazisi həm də peyk televiziya sisteminin - sərhədsiz televiziyanın inkişafına kömək edir. Bu istiqamətdə böyük bir kömək, kosmik raketlərin atılması üçün bir mərkəz olan "Baikonur" Qazaxıstan kosmodromudur. "Zharyk" ("İşıq") peyk televiziya sistemi sayəsində şimal və cənub paytaxtlarından Qazaxıstanın bütün bölgələrinə televiziya proqramlarının ötürülməsi, habelə Rusiya, Özbəkistan, Çinin bir hissəsinin periferik yayımını əhatə etmək mümkün oldu.

2011-ci ilin iyul ayında respublikanı rəqəmsal televiziya və radio yayımının yanında peyk rabitəsi ilə təmin edəcək ikinci qazax peyki "Kazsat-2" buraxıldı. Bu peyk yerli yayım və telekommunikasiya üçün nəzərdə tutulmuşdur. 2013-cü ildə Kazsat-3-ün buraxılması ilə respublika xarici telekommunikasiya operatorlarından asılı olmayacaq. Qazaxıstan 2011-2013-cü illərdə üçüncü peykin yaradılması üçün 24 milyard tenge ayrılmışdır. (2).

Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin 10 Noyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş "elektron hökumət" dövlət proqramı həyata keçirildi. Məqsəd ölkə daxilində korporativ bir məlumat sistemi qurmaqdır. İki mərhələdə baş verir: birincisi informasiya, ikincisi interaktiv. Dövlət orqanlarının bütün İnternet resurslarını vahid bir pəncərə kimi birləşdirən "elektron hökumət" veb portalı istifadəyə verildi.

Qazaxıstanda 6 milli veb saytın inkişafına başlandı. Birincisi, məktəblilər və tələbələr üçün elektron dərsliklərin yerləşdiriləcəyi milli təhsil saytıdır. İkincisi, geniş istifadəçilər üçün ilk milli tibbi veb portalıdır. Qazaxıstanın elektron kitabxanası da bu layihəyə qoşuldu. Qazaxıstanın tarixi, mədəniyyəti, etnosu, xalqları haqqında məlumatları özündə cəmləşdirəcək böyük bir portal - Qazaxıstanın Milli İrsi, həmçinin daha iki portal - hüquqi şəxslər portalı və ölkənin iş potensialını üzə çıxaran bir iş portalı fəaliyyət göstərirlər.

Qazaxıstan üçün ən vacib prioritet ölkənin 2015-ci ilədək rəqəmsal yayımına keçididir, bu da global tendensiyalarla əlaqədardır - Cenevrə-2006 sazişi çərçivəsində Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi, rəqəmsal sistemin tətbiqi üçün bir keçid dövrü (2007-2015). yayım. Qazaxıstanda 2008-2015-ci illər üçün Qazaxıstan Respublikasında Rəqəmsal Televiziya və Radio Yayımının İnkişafına dair Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Onun icrası üçün respublika büdcəsindən, eyni zamanda büdcədən kənar mənbələrdən: ümumi daxili və xarici investisiyalardan, ümumi həcmi 36.165 milyon tengey (3) olan vəsait ayrılmışdır.

3 iyul 2012-ci il tarixində Qazaxıstan, Astana, Almatı, Qaraqanda şəhərlərində rəqəmsal bir yerüstü televiziya şəbəkəsini istifadəyə verdi. Ümumilikdə, şəbəkəyə 827 radio və televiziya stansiyası daxil olmuşdur. Astana, Almatı və regional mərkəzlərdə 30 SDTV kanalına bərabər iki multipleks yayımlanır, digər yaşayış məntəqələrində - 15 televiziya kanalından bir multipleks. Rəqəmsal yerüstü televiziya yayım şəbəkəsinin inşasının 2015-ci ilə başa çatdı. Milli Televiziya və Radio Yayım operatoru "Kaztelradio" mövcud analoq yayım şəbəkəsinin paralel işləməsinə təmin edilmişdir.

Yerli televiziya istehsalının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün Orta Asiyada ən böyük xəbər agentliyinin meydana çıxmasını təmin edən global bir çox seqmentli yayım şəbəkəsi yaradılması planlaşdırılır. Qazaxıstan Respublikasının Rabitə və

⁹⁴ Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin müəllimi, Rus mərkəzin rəhbəri. arzu.mamedova.77@mail.ru

İnformasiya Nazirliyi (indiki Qazaxıstan Respublikasının Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyi) 2011-ci ilin dekabrında Astanada yeni bir Teleradiocompleksi açdı. Hal-hazırda rəqəmsal yayımla yanaşı, sahənin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəşb edən digər məsələləri tənzimləyən "Televiziya və Radio Yayımı haqqında" qanun layihəsi təsdiqlənmişdir.

1990-cı ildə ölkədə yalnız iki respublika telekanalı, 4 radio proqramı, 400-ə yaxın jurnal və qəzet nəşr olundu. Hal-hazırda 7000-dən çox media orqanı qeydiyyatdan keçmişdir ki, bunun da 3018-i daimi fəaliyyət göstərir. Yazılı medianın (qəzet və jurnalların) payı ümumi kütləvi informasiya vasitələrinin 91% -ni, 8,5% -ni elektron KİV-lər: 63 televiziya kanalı və 42 radio şirkəti, 146 kabel televiziya operatoru və 6 peyk yayımı, % 0,5-i isə xəbər agentliklərini təşkil edir.

Ölkənin informasiya bazarında qeyri-dövlət mediasının payı 85% -dir. Yazılı media arasında ən böyük faiz bunlardır:

- ictimai və siyasi nəşrlər - 36%;
- məlumatlı -32%;
- elmi və analitik -27%.

Qəzetlərin ümumi sayının, demək olar ki, yarısı qazax və rus dillərində, yalnız qazax dilində və ya yalnız rus dilində çıxan qəzetlər var, qəzetlərin bir hissəsi uyuşur, koreya, ingilis, alman və digər dillərdə çıxır. Xarici xəbər agentlikləri Qazaxıstanda akkreditə olunmuşdur: İTAR-TASS, RIA Novosti, Reuters, Franz-Press və digərləri.

Maliyyələşdirmə 4 dəfədən çox artırılmışdır. Qazaxıstanda qəzet və jurnallar 15 dildə, radio yayımları səkkiz, televiziya yayımları 11 dildə yayımlanır, dövlət 19 etnik medianın fəaliyyətini dəstəkləmək üçün maliyyə vəsaiti ayırır (4).

Elektron medianın ümummilli əhatə dairəsi 11 televiziya kanalı və 5 radiostansiya tərəfindən təmin edilir. Respublika səviyyəsində yayım: "Xəbər" televiziya kanalları - 98,19%, "Qazaxıstan" -98,06%, "El-Arna" -83,58%, "Birinci Kanal Avrasiya" -78,82%, Qazaxıstan radio-93, 2%. "Caspionet" peyk kanalı Orta Asiya, Yaxın Şərq, Avropa və Şimali Afrikada fəaliyyət göstərir. 2011-ci ildə "Caspionet" ABŞ-da yayımlanmağa başladı və proqramları Amerika ölkələrinin istifadəsinə verildi (5). Kənd ərazilərinin əksəriyyəti dövlət kanallarının yayımı ilə əhatə olunur: "Xəbər", "Qazaxıstan", "El-Arna".

Cümhuriyyətin geniş bir ərazisində yayımlanan qeyri-dövlət respublika televiziya və radio şirkətləri: "KTK", NTK, 31 Kanal, STV, Russkoe-Radio-Asia, Europe plus Qazaxıstan, NS radio.

Daxili Qazaxıstan informasiya bazarında 2.309 qəzet və jurnallar, 83 televiziya və radio proqramı daxil olmaqla təxminən 2400 xarici KİV yayılmışdır. Xarici medianın 80-dən çox nümayəndəsi Qazaxıstanda akkreditə olunmuşdur. Xarici media adlarının ümumi sayının təxminən 90% -i respublika ərazisində rus dilində, 5% -i ingilis dilində, 5% -i dünya xalqlarının digər dillərində yayılmışdır.

Xarici medianın respublika ərazisindəki ən böyük paylama şəbəkələri bunlardır: Kazpost SC, Müştərək Müəssisə AİF-Qazaxıstan LLP, Eurasia-press SC, Alma-TV SC, Sekatel LLP, Kaztsentr-TV, "Katelko +". Bu strukturlar tərəfindən paylanan kütləvi informasiya vasitələrinin ümumi həcmi 70% -ni təşkil edir.

Qazaxıstan, MDB məkanında Orta Asiya dövlətləri arasında rəqəmsal televiziya, multimedia peyk televiziya signalından ötürülmə sistemi və birbaşa televiziya yayımının yaradılması istifadə edərək mütərəqqi texnologiya ilə yayımlanmağa başlayan ilk şəxs idi.

Bu gün ölkədə aparıcı rolu ayrı-ayrı dövlətlər, bölgələr daxilində, müxtəlif istiqamətlərdə həyatımıza daxil olan kompüterləşdirilmiş informasiya rabitə xətləri oynayır. İnformasiya texnologiyaları inqilabı qlobal peyk, kabel televiziya, mobil telefonun tətbiqi və inkişafını gücləndirdi, Respublikada sürətlə yayılan İnternet nəşrlərinin, informasiya multimedia mənbələrinin sayı artır, fiber optik rabitə və pullu video inkişaf edir. Qazaxıstan cəmiyyətindəki sosial-iqtisadi dəyişikliklər yeni informasiya texnologiyalarının inkişaf istiqamətini, respublikada medianın inkişafını müəyyənləşdirdi.

Beynəlxalq verilişlərlə rəqabət edə biləcək milli yayım proqramlarının hazırlanması tendensiyası daha çox nəzərə çarpır, öz rabitə peykinin istifadəyə verilməsi ölkə daxilində birbaşa televiziya yayımı təmin edir, ixtisaslaşdırılmış kabel televiziya xidmətləri yaradılır, rəqəmsal, interaktiv yayım və İnternet aktiv şəkildə inkişaf edir.

Siyasi baxımdan tənzimləmə, qlobal yayımın genişləndirilməsi üçün ölkənin açıqlığı, televiziya sistemlərinin kommersiyalaşdırılması istiqamətində güclü bir tendensiya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə kömək edir. informasiya bazarında yeni iştirakçıların rəqabət qabiliyyətini artırır.

Məlumat xidmətləri bazarının yaradılması, müxtəlif operatorların şəbəkələrinin, Qazaxıstanda rabitə firmalarının, yeni televiziya və radio kanallarının yaranması - bunlar ölkədə müasir medianın inkişaf perspektivləridir. Cəmiyyətin yeni informasiya texnologiyalarının, son medianın fəal inkişafı ilə ünsiyyət və iqtisadi qloballaşma şəraitində öz kimliyini qoruyub saxlaması şərti ilə bir sıra ölkələrin və bölgələrin modernləşdirilməsi prosesi uğurlu nəticələrə bilər.

Ədəbiyyat

11. Cəlilova A. Mütəxəssislər kütləvi rabitə sahəsindəki inqilabdan bəhs edirlər // Panorama, 2010, 1 oktyabr - s. 3
12. "Xəbər" Teleradio Şirkəti, 2011, 12 sentyabr
13. Qazaxıstan Respublikasında 2008-2015-ci illər üçün rəqəmsal televiziya və radio yayımının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı
14. Onerbaeva K. Yaradanların milləti // Express-Qazaxıstan, 2011, 2 iyul - s. 5
15. "Xəbər" Teleradio Şirkəti, 2011, 20 sentyabr.

Açar sözlər: yeni media, kütləvi informasiya vasitələri

Ключевые слова: новые медиа, средства массовой коммуникации

Key words: new media, mass communication

Hal-hazırda Qazaxıstanda yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli tətbiqi, xarici medianın rəqabətinin artması, ölkədə yeni yayımçıların, telekom operatorlarının meydana çıxması və tədricən rəqəmsal yayım standartlarına keçməsi ilə əlaqədar olaraq KİV-lərin inkişafında keyfiyyətə bir dəyişiklik var.

Summary

Currently, there is a qualitative change in the development of the media in Kazakhstan due to the rapid introduction of new information and communication technologies (ICT), increasing competition from foreign media, the emergence of new broadcasters, telecom operators and the gradual transition to digital broadcasting standards.

Резюме

В настоящее время в Казахстане в связи с быстрым внедрением новых информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), усилением конкуренции со стороны зарубежных СМИ, с появлением новых вещательных компаний, операторов связи и постепенным переходом на цифровые технологии стандарты вещания - происходят качественные изменения в развитии СМИ.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Sahibə Hidayət qızı Əliyeva⁹⁵

QLOBAL İNFORMASIYA ÇAĞIRIŞLARI KONTEKSTİNDƏ KİTABXANALAR

Global proseslər öz miqyasına və həyatı zəruri əhəmiyyətinə görə nəinki ayrı-ayrı elm sahələrinin, eləcə də sosial və humanitar elmlərin, sosial fəlsəfə və kulturologiyanın tədqiqat sahəsi olmuşdur. Bunlardan müxtəlif kulturoloji konsepsiyalar, bəşəriyyətin gələcəyi haqqında olan fəlsəfi və kulturoloji nəzəriyyələr də daxildir. Bu nəzəriyyələrin hazırlanması, təkmilləşdirilməsi bu genişmiqyaslı prosesin daha dərinə izahına gətirib çıxarır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə milli strategiyanın hazırlanması ilə bağlı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı xüsusən diqqətəlayiqdir. Bu ondan irəli gəlir ki, elm və təhsil siyasəti dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Qlobal problemlərin həlli üçün Azərbaycan Dövlətinin sosial-siyasi proseslərə qoşulmaqla yanaşı, öz milli düşüncə və təfəkkürünün olması, milli varlığının qorunub saxlanması da qayğısına qalır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının siyasi prioritet məsələlərindən biri də informasiya blokunu yarmaq və öz məqsədyönlü siyasətini aparmaqdır. Bunun üçün, birinci növbədə, informasiya texnologiyası sahəsində müvəffəqiyyətlərin əldə olunmasıdır. Bu sahədə milli qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməlidir. Məhz Dövlət qarşısında informasiya mühitinin yanması, onun təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələsi prioritet olaraq qalmaqda idi. Bu nöqtəyi nəzərdən “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi Qanun, “Milli təhlükəsizlik konsepsiyası” kimi dövlət əhəmiyyətli qanun və qərarların qəbul edilməsi informasiya sahəsində dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunması, eləcə də informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Belə ki, “İnformasiyanın təhlükəsizliyi haqqında” Qanun respublikamızda informasiyanın təhlükəsizliyinin pozulmasına gətirib çıxaran şərait və hərəkətlərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınması başa düşülür. Onun məqsədi informasiyanın qorunmasının, informasiyanın gizli qalmasının, tamlığının və əlyətərliyinin təmin edilməsidir.

Bütün bu deyilənlərdən informasiyanın qorunmasının məqsədləri aydınlaşır. Onlar aşağıdakılardır:

- dövlət, ictimaiyyətin, vətəndaşın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi,
- dövlət sirrini təşkil edən və informasiyanın məxfiliyinin qorunub saxlanması,
- informasiyanın məhvinin, itməsinin, təhrif olunmasının vaxtında aşkar edilməsi.

Elmi və praktiki ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi, XX əsrin ortalarından Elektron Hesablama maşınlarının (EHM) tətbiqi informasiyalaşma mühitinin əsasını qoydu və sürətləndirdi. Azərbaycan bu prosesə 90-cı illərin sonunda qoşuldu. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 1998-ci ilin aprel 8-də imzaladığı “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanun, “İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər), İKT üzrə 2005-2008-ci illər, 2010-2012-ci illər üzrə Dövlət Proqramları, 2013-cü ildə İKT ili elan olunması, eləcə də Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün milli strategiyanın həyata keçirilməsi başlandı. İnformasiya cəmiyyətinin ən bariz nümunəsi Elektron Hökumətin yaradılmasıdır. Eləcə də 2020-ci ildə “Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası İnformasiyalaşma haqqında Dövlətin atdığı ən mühüm qərar və göstəricilərdir.

Bu gün informasiyalaşdırılmış cəmiyyət deyəndə, bu cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, özündə informasiyanın etibarlığını qoruyub saxlayan informasiyanın təminatçısı sayılan Dövlət əhəmiyyətli kitabxanaların da rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan kitabxanalarının informasiya cəmiyyəti quruculuğu şəraitində beynəlxalq standartlara, hüquqi qanunvericilik aktlara, demokratik prinsiplərə əsaslanan milli informasiya siyasəti əsasında modernləşdirilməsi zamanın tələbidir. Məhz müstəqillik qazandıqdan sonra kitabxanaların qarşısında duran ən başlıca məsələ Modern kitabxana yaratmaq istəyi idi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda aparılan Dövlət siyasəti informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yeni bir prioritet sahə kimi inkişafa əlverişli şərait yaradıb. Belə dövəmdə Azərbaycan Dövləti Cenevrə Sammitində razılaşdırılmış prinsiplərə sadıq qalaraq informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində dövlət səviyyəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirir və Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli strategiya qəbul edib. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həmin sammitdəki çıxışı etdiyi kimi, “Bizim ölkədə həm elmi potensial mövcuddur, həm də texnoloji nailiyyətlər imkan verir ki, Azərbaycan bu yöndən regionda aparıcı ölkə olsun (1). Azərbaycan Respublikasının adları çəkilən qanunların əhəmiyyəti informasiya texnologiyaları, onların təminat vasitələrinin

yaradılması və onlardan istifadə olunması informasiyanın mühafizəsi ilə əlaqədar olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir və informasiya proseslərində iştirak edən subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir. Dünyanın ən mötəbər təşkilatlarından sayılan BMT, UNESCO və İFLA kimi təşkilatlarının sənədlərində və yeridədikləri siyasətdə kitabxanalar vətəndaşların informasiyaya azad müəssərlik hüquqlarının reallaşdırdığı bir məkan kimi daxildir.

Kitabxana siyasəti özündə təhsil, mədəniyyət, informasiyanı əks etdirdiyi üçün cəmiyyətin sənəd-informasiya tələbatının ödənilməsi funksiyasını həyata keçirən bir zəruri rol oynayır. İnformasiya dünyasına açılan kitabxanalar özlüyündə informasiyanın bütövlüyünü, operativliyini, etibarlılığını qoruyub saxlayır.

Hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində informasiya cəmiyyətinin formalaşması konsepsiyası meydana çıxsada, yalnız 2003-cü ilin dekabrında BMT və YUNESKO-nun Cenevrədə keçirilən İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Saamiti Üçüncü minilliyin əsas vəzifəsini – informasiya cəmiyyəti qurulmasıdır.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırma prosesi sənaye cəmiyyətinin informasiya cəmiyyətinə keçməsinə təmin edir. Adından da məlum olduğu kimi cəmiyyətin informasiyalaşması prosesi cəmiyyətin hər bir üzvinə öz tələbatına uyğun informasiya almaq imkanı verir. İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaların rolu daha da artmış, informasiya daşıyıcılarını toplayıb saxlayan, qoruyan bir müəssisədən informasiya istehsal edən elektron informasiya vasitələri yaradan bir müəssisəyə çevrilmişdi.

Məhz müasir dövrdə kitabxanalar elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi qiymətləndirilir. Buna görə də kitabxanalar sosial institut statusuna malikdir. Bu fikri təsdiqləyən Kitabxanaşünaslıq elminin banisi professor Abuzər Xələfovun "İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasında kitabxanaların vəzifələri" adlı məqaləsində yazdığı kimi: "Sosial institut kimi kitabxanaların funksiyaları kitabxanaçılıq nəzəriyyə və təcrübəsinin çox mühüm problemlərindən biridir. Bu problemin hərtərəfli tədqiqi kitabxananın sosial rolu, kitabxana və cəmiyyət, kitabxana və informasiya, kitabxana və oxucu, kitabxana və kütləvi mütaliə problemini dərinlən öyrənməyə imkan verməklə yanaşı, müasir cəmiyyətdə kitabxananın yerini və ictimai rolunu müəyyənləşdirməyə də şərait yaradır(3).

İnformasiyalaşmış cəmiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

-İnformasiya cəmiyyəti-yeni tipli cəmiyyətdir. Bu cəmiyyət özündən əvvəlki cəmiyyətdən informasiya texnologiyalarına görə fərqlənirlər. Bu cəmiyyət yeni qlobal sosial inqilabın nəticəsi olub, informasiya partlayışından doğan, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının birləşməsi nəticəsində formalaşan yeni tipli cəmiyyətdir. İnformasiya cəmiyyəti həm də biliklər cəmiyyətidir. Biliklər cəmiyyəti intellektual cəmiyyətdir.

Hamıya məlumdur ki, informasiya cəmiyyəti qlobal cəmiyyət olduğu üçün burada informasiya mübadiləsinin sərhəd tanımayaraq cəmiyyətə bəşəri sərvətləri mənimsəyərək, mədəniyyətləri bir-birilə gəvüşməsinə sürətləndirir, onların qarşılıqlı təsir dairəsini genişləndirir, hər bir cəmiyyətə başqa cəmiyyətdən faydalanmaqla yeniləşmək və təkmilləşmək imkanı verir.

Məlumdur ki, sivilizasiyanın inkişafının müasir mərhələsi olan informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılmasının və inkişafının əsasında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) dayanır. Ona görə də informasiya cəmiyyətinin xüsusiyyəti və inkişaf tendensiylərini İKT müəyyən edir. Bu gün İKT hərtərəfli və dinamik inkişaf proseslərindəndir.

Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində informasiya cəmiyyəti probleminin araşdırılması ilə bağlı nüfuzlu elmi-tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Belə ki, informasiya cəmiyyətini xarakterizə edən çoxlu sayda konsepsiya mövcuddur. Bu konsepsiyaların ən mükəmməli BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə ixtisaslaşmış qurumu olan UNESCO informasiya cəmiyyətinin inkişaf problemləri üzrə öz tövsiyələri ilə çıxış edir. Bu qurum informasiya cəmiyyəti deyil, biliklər cəmiyyəti konsepsiyası ilə çıxış edir. UNESCO hesab edir ki, ədalətli informasiya cəmiyyəti qurmaq üçün aşağıdakı problemləri həll etmək lazımdır:

- 1) İKT və gender problemi
- 2) Mədəniyyət və dil müxtəlifliyi
- 3) Mətbuat və ifadə azadlığı
- 4) İKT və məhdud imkanlı şəxslərin problemləri
- 5) İnformasiya etikası. Bilik və informasiyanın hamısının əlyətərliliyi.

Bu problemlər içərisində sosial aspektlərdəki problemləri qeyd etmək olar. Buraya: insanın və cəmiyyətin yeni dəyərlər sisteminin formalaşması, yeni cəmiyyətin strukturu, xüsusiyyətləri, inkişaf qanunauyğunluqları və fəlsəfi dərk, həyat səviyyəsinin dəyişməsinin mühüm stimullaşdırıcısı kimi çıxış edən proseslər, virtual reallığın xüsusiyyətləri, sosial şəbəkələr və media, eləcə də kitabxanalar. Məhz müasir tipli kitabxanalar informasiya cəmiyyətinin atributudur.

Bu gün informasiya məkanına qoşulan kitabxanalar, xüsusən də respublikada elmi-metodiki mərkəz rolunu oynayan M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası respublikada informasiyalaşdırmanın səviyyəsinə tam cavab verir. AMEA-nın MEK-da yeni texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal informasiya resurslarının yaranması, innovativ ideyaların reallaşması xüsusi

rol oynayır. Kitabxanada Azərbaycanşünaslıq elminin, milli-ictimai təfəkkürün etibarlı və ciddi elmi informasiya bazası hesab edilən Azərbaycanşünaslıq şöbəsi fəaliyyət göstərir. Modernləşdirmə işi yalnız kitabxananın xidmət şöbəsinin komplektləşməsindən ibarət olmayıb, informasiya-bibliografiya aparatının təkmilləşməsi və yenidən qurulması, beynəlxalq standartların global informasiya mühiti və cəmiyyətin, elmin informasiyalaşdırılması müasir tələblərini əhatə edir.

Məlumdur ki, qloballaşma prosesinin sürətlə getdiyi müasir dünyada müxtəlif cəmiyyətlərin sülh şəraitində yaşamasını şərtləndirən başlıca amillərdən biri multikulturalizmdir. Dünyanın əksər bölgələrində baş verən neqativ hadisələrin fonunda tarixən çox mədəniyyətliyin məskəni olmuş və günümüzdə də bu ənənəsinə sadıq qalan Azərbaycanın, o cümlədən multikulturalizmi dövlət siyasətinə çevirən digər ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsinə, təbliğ edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Dünyanı narahat edən global xarakterli məsələlərə dair geniş dialoqlar, fikir mübadilələri və müzakirələr aparmaq məqsədilə keçirilən Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumundakı çıxışında Prezident İlham Əliyev demişdir: "Multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir. Nisbətən yeni anlayış olmasına baxmayaraq, multikulturalizm əsrlər boyu xalqımıza xas olan bir anlayışdır. Əsrlər boyu müxtəlif dirləri, millətlərin nümayəndələri Azərbaycanda bir ailə kimi yaşamışlar" (2).

Məhz qloballaşma proseslərinin getdiyi bir vaxtda milli identikliyin qorunması məsələsi böyük önəm daşıyır. Qloballaşma şəraitində min illər boyu formalaşan adətlərin yaşaması, gələcək nəsillərə ötürülməsi və bu geniş vüsət alan prosesdə hər bir millətin mövcudluğunun qorunub saxlanılması qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Elə buna görə də ölkəmizdə keçirilən mədəniyyətlərarası dialoqda ənənəvi mədəniyyətlərin məhv olma təhlükəsi bu masa arxasında oturan nümayəndələrin əsas mövzudur. Belə zərurətdən irəli gələrək, yeni qloballaşma proseslərinin getdiyi, yəni mədəniyyətlərin sivilizasiyaların toqquşması baş verdiyi bir dövrdə milli dəyərlərin qorunması, İslamofobiyanın qorxunc fəsadlarının aradan qaldırılması Bakıda keçirilən Tədbirlər planının əsas mövzudur. Bu nöqteyi- nəzərdən Prezident İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan etmişdir.

Bu gün ölkə başçısı tərəfindən dövlət siyasəti kimi elan olunan multikulturalizmin təbliği və onunla bağlı maarifləndirmə işlərinin aparılması çox vacib və aktual bir işdir. Belə ki, bu siyasəti təbliğinə yönəlmiş və təcrübədə öz təsdiqini tapmış, Respublikada fəaliyyət göstərən aparıcı kitabxanaların çox böyük rolu vardır. Odur ki, multikulturalizmlə bağlı maarifləndirmə işlərinin aparılması, vətəndaşların arasında bu anlayış barədə fikirlərin formalaşması üçün kitabxanaların üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür.

Məlumdur ki, kitabxanalar həmişə milliyətcə dininə, dilinə fərq qoymadan çoxsaylı oxucu ordusuna xidmət göstərir, müxtəlif xalqların etiqadını, mədəniyyətini, düşüncə tərzini, məişət və əxlaqını dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələr vasitəsilə təbliğ edirlər. Təbii ki, kitabxanaların malik olduğu bu potensial, yəni müxtəlif mədəniyyətlərə və dirlərə dair bilik və məlumatları ehtiva dən kitabların, toplu və məqalələrin bir yerdə cəm olması, eyni zamanda müxtəlif dünyagürüşü və etnik, milli, dini mənşəyə malik olan insanların bir araya gəlməsi onların rolunu daha da artırmış olur. Çünki həm müxtəlif mədəniyyətlərə dair kitab və məlumatların, həm də onlarla maraqlanan oxucuların bir araya gəlməsi özlüyündə təbii bir multikultural mühitin potensialından bu və ya digər istiqamətdə yararlanmaq artıq kitabxanaların üzərinə düşür. Məhz belə bir şəraitdə müxtəlif kitab sərgiləri və təqdimatları, eləcə də müxtəlif mövzularla (məs. "Multikulturalizm və dil", "Multikulturalizm və adət-ənənələr") bağlı müzakirələrin təşkil olunması bu siyasətin təbliğinin ən səmərəli metodudur.

Azərbaycanda kitabxana işinin tarixini yazan, müasir kitabxanaşünaslığın nəzəriyyəsi və metodikasının konseptual modelini yaradan görkəmli kitabxanaşünas alim Abuzər Alı oğlu Xələfovun kitabxanaların informasiyalaşdırılması haqqında çoxsaylı məqalələri bu sahədə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məhz kitabxanalar sosial cəmiyyətdə elmi, mədəni funksiyaları yerinə yetirən bir sosial institut olaraq multikulturalizmin təbliğində əhəmiyyətli rol oynayır.

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasında "Multikulturalizm ili" elan edilməsinə dair tədbirlər Planının 21-ci bəndində "Azərbaycan Milli Kitabxanasında multikulturalizm üzrə kitab fondunun yaradılması və "Multikulturalizm və kitab" mövzusunda konfransın keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu bəndin icrasından irəli gələn ən mühüm vəzifələrdən biri də kitabxanada multikulturalizmin təbliği və təşviqinin təmin edilməsi üçün bir sıra işlərin görülməsidir. Tədbirlər Planında da qeyd olunduğu kimi, ilk növbədə, kitabxanada multikulturalizm üzrə kitab fondunun yaradılması, multikulturalizmlə bağlı müxtəlif nəşrlərdən ibarət (tezis, məqalə, monoqrafiya. Kitab-albom və s.) resursların bir yerdə cəmləşdirilməsidir. Həmçinin ölkənin müxtəlif kitabxanalarında "Multikulturalizm və kitab" mövzusunda toplantıların, konfrans və seminarların, eləcə də kitab sərgilərinin təşkili multikulturalizmin təbliği və təşviqi işində mühüm addım ola bilər.

XXI əsr elmin, texnikanın inkişafı əsri olmaqla bərabər, həm də informasiya əsridir. Müasir informasiya texnologiyaları hesabına virtual olaraq multikulturalizmin təbliği və təşviqi bu sahədə görülən işlərin mobil və operativ şəkildə həyata keçirilməsi, etibarlı saxlanması, istifadəsində elektron kitabxanaların potensialı çox böyükdür. Məhz bu günki real görünən

informasiya-texnologiyasından istifadə multikulturalizmə dair bütün növ materialların(kitab, albom, məqalə, tezis və s.) elektron bazasını formalaşdırmaq qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdir. Belə ki, virtual olaraq audio-vidio və multimedia resurslarını da elektron kitabxana mühitinə yerləşdirmək və bunlardan da maarifləndirmə, təbliğat vasitəsi kimi istifadə mümkündür. Elektron kitabxanaların verdiyi ən mühüm imkanlardan biri də fotomaterialların yerləşməsi, virtual sərgilərin təşkil olunmasıdır. Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqların adət-ənənələrini əks etdirən fotostendlər, fotomateriallar hazırlanıb təqdim edilir. Belə ki, multikulturalizm siyasətinin təbliğində müasir texnoloji inkişafın verdiyi imkanlardan istifadə etmək və elektron kitabxanaların potensialından yararlanmaq bu sahədə görülməli işlərin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin ardıcılığında çox mühüm rol oynayır. "Multikulturalizm ili" ilə əlaqədar milli kitabxananın həyata keçirdiyi "Azərbaycanda multikulturalizm" adlı bibliografik göstərici xüsusi rol oynayır. Belə ki, il ərzində ölkədə müvafiq mövzuya dair çap olunmuş ədəbiyyatı və il boyu həyata keçirilən tədbirlər haqqında dövrü mətbuat səhifələrində və məcmuələrdə dərc olunan bütün məqalələri əhatə etməklə özümdə 5560 mənbələri əks etdirir. Eləcə də kitabxanada multikulturalizm elektron məlumat bazası yaradılmışdır.

Dünyanın formalaşmaqda olan informasiya, o cümlədən kibernetika İTERNET məkanı təfəkkür sivilizasiyası adlanır. YUNESKO-nun məlumatına görə dünyadakı informasiya-kommunikasiya axını 65%-i ABŞ-ın payına düşür. Beləliklə, Birləşmiş Ştatlar dünya informasiya məkanının mərkəzində durur və dünya birliyi Amerikanın informasiya məkanından əsaslı dərəcədə asılıdır.

Azərbaycan kitabxanalarının informasiya cəmiyyəti quruculuğu şəraitində beynəlxalq standartlara, hüquqi qanunvericilik aktlarına, demokratik prinsiplərə əsaslanan milli informasiyalaşdırma siyasəti əsasında modernləşdirilməsi zamanın tələbidir. Məhz müstəqillik qazandıqdan sonra kitabxanaların qarşısında duran ən başlıca məsələ Modern kitabxana yaratmaq istəyidir. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda aparılan dövlət siyasəti informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını yeni bir prioritet sahə kimi inkişafına əlverişli şərait yaradıb. Belə dövərdə Azərbaycan Dövləti Cenevrə Sammitində razılaşdırılmış prinsiplərə sadıq qalaraq informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində dövlət səviyyəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirir və "Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli strategiya" qəbul edib. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin Həmin saamitdəki çıxışında qeyd etdiyi kimi: "Bizim ölkədə həm elmi potensial mövcuddur, həm də texnoloji nailiyyətlər imkan verir ki, Azərbaycan bu yöndən regionda aparıcı ölkə olsun." (2).

Bu gün informasiya məkanına qoşulan kitabxanalar, xüsusən də elmi-metodik mərkəz rolunu oynayan M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında informasiyalaşdırmanın səviyyəsi həmişə məlumdur. AMEA-nın MEK-da da yeni texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal informasiya resurslarının yaranması, innovativ ideyaların reallaşması xüsusi rol oynayır. Kitabxanada Azərbaycanşünaslıq elminin, milli-ictimai təfəkkürünün etibarlı və ciddi elmi-informasiya bazası hesab edilən Azərbaycanşünaslıq şöbəsi fəaliyyət göstərir. Modernləşdirmə işi yalnız kitabxananın xidmət şöbəsinin komplektləşdirməsindən ibarət olmayıb, informasiya-bibliografiya aparatının təkmilləşməsi və yenidən qurulması, beynəlxalq standartların global informasiya mühiti və cəmiyyətin elmin informasiyalaşdırılması müasir tələblərini əhatə edir.

Qloballaşma dövründə informasiyanın etibarlılığını qoruyan kitabxanaların sosial-mədəni funksiyalarından danışarkən, qloballaşma prosesinin gətirdiyi bir zamanda cəmiyyət həyatında informasiyanın yeri və rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, müasir dünyada informasiya ən bahalı məhsullar sayılır. İnformasiya işini və siyasətini düzgün quranlar, heç təsadüfi deyildir ki, öz yerini İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT-dən) gələn gəlirləri olduğu nəzərə alaraq, indidən mərhələlər üzrə məqsədyönlü işlər görür. Belə ki, dövlətin məqsədyönlü informasiya siyasətinin onun müəyyən etdiyi ideologiyaların həyata keçirilməsinə xidmət etməsi həmişə məlumdur.

Bu gün insanlar global transsərhəd informasiya telekommunikasiya şəbəkəsinin formalaşması dövrünü-informasiya cəmiyyətinin yaranması mərhələsini yaşayır. Məhz informasiya cəmiyyəti adlandırılan məkanda əsas amil kimi informasiya və bilik durur. Belə ki, informasiya və bilik resurslarına tələbat durmadan artdığı üçün, bu resursların bazarının effektiv aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bu zərurətdən irəli gələrək dövlət səviyyədə bir sıra qanunlar, qərarlar, strategiyalar və planlar qəbul edilmişdir.

Məhz müasir dünyada informasiya və bilik yalnız ənənəvi istehsal faktorlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərmir, həm də müstəqil istehsal amilinə çevrilir. Bütün bunları nəzərə alaraq, informasiya və bilik resurslarının formalaşması və idarə olunması sistemində müasir elektron kitabxanalar mühüm əhəmiyyətə malik olduğundan onların fəaliyyətinə xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır.

Müasir dövrdə respublikamızda kitabxana xidmətinin, sənəd-informasiya təminatının təşkili səviyyəsi milli prioritetə malik məsələ kimi qiymətləndirilir. Belə ki, kitabxanalara həm də vətəndaşların informasiya hüququnun reallaşdırıldığı bir məkan kimi də xüsusi önəm verilir. Kitabxana siyasəti dövlətin həm də informasiya siyasətinin üst-üstə düşdüyü sahədir. Cəmiyyətin

sənəd-informasiya tələbatının ödənilməsi funksiyasının həyata keçirən kitabxanalar vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında zəruri vasitə rolunu oynayır.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri-onun biliklər cəmiyyəti olmasıdır. Bəşəriyyətin inkişafında və tərəqqisində, insanların könülləşməsində mühüm və həlledici rol oynayan ictimai nemət olan bilik, bütün cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olmuş, inkişafa doğru dərinləşməkdədir. Məhz buna görədir ki, cəmiyyətin son bazası olan informasiya kimi biliklər cəmiyyəti kimi formalaşmasıdır. YUNESKO-nun sənədlərində göstərilir ki, biliklər cəmiyyətinin inkişaf mənbəyi məxsusi rəngarənglik və spesifik xüsusiyyətlərdir. Hər bir cəmiyyət biliklər sahəsində özünəməxsus üstünlüyə malikdir.

Bu gün müasir global məkanda islamofobiya, ksenofobiya məhfumlarının cərəyan etdiyi dünyada mədəni qaydalara, cəmiyyətin etnik, milli və bəşəri tərəflərinin formalaşmasında mədəni xüsusiyyət və amillərin eyniyyətini əks etdirən multikulturalizm siyasəti Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir. Özündə böyük maarifçilik ənənəsini əks etdirən multikulturalizm siyasəti Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, "Multikulturalizm başqa xalqın nümayəndəsinə hörmət, başqa dinə hörmətdir. Öz dilinə hörmət başqa dinə hörmətdən başlanır. Multikulturalizm ayrı-seçkiliyə yol vermir, əksinə bütün xalqları birləşdirir. Eyni zamanda hər bir ölkənin öz qaydaları, öz ənənələri vardır. Hər bir insan-hər ölkənin vətəndaşı, həm ölkəyə gələn qonaq, əlbəttə ki, o qaydalara, o ənənələrə hörmətlə yanaşmalıdır". (2).

Dünya müasir mədəniyyəti kimi, Azərbaycan mədəniyyəti də vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü prosesində multikultural xarakter kəsb edir. Milli mədəniyyətlə paralel multikulturalizm də buraya daxil olaraq, keçmişə, mədəni şərtləndirir, mənəvi irsə, tarixə yeni kontekstdən nəzər salınmasını şərtləndirir. Məhz bu ənənəvi yaxşılığı birləşdirən kitabxanalar özündə mədəni-sosial funksiyanı daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər).
2. Prezident İlham Əliyevin V Beynəlxalq Forumunda çıxışı./ www. prezident.az).
3. Xələfov A.A. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasında kitabxanaların vəzifələri. Kitabxanaşünaslıq -informasiya jurnalı. B., BDU. 2016-cı il. səh 3-10.
4. Kazimi P.F. Qlobal informasiya cəmiyyəti şəraitində etno mədəni mühitin formalaşması və kitabxanaların vəzifələri // Kitabxanaşünaslıq və informasiya jurnalı. (Elmi-nəzəri və praktiki jurnal). B., BDU. 2019. səh. 10-16.

Ключевые слова: глобальная информация, социальный институт, социализация, информационно-коммуникационные технологии.

Keywords: global information, social institution, socialization, information and communication technologies.

Açar sözlər: Qlobal informasiya, sosial institut, sosiallaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları.

Библиотеки в контексте глобальных информационных вызовов

Резюме

В статье описаны библиотеки, их место и деятельность в мировом информационном пространстве. Используя опыт мировых библиотек, отражается процесс создания электронных библиотек, процесс создания электронных библиотек в потоках документов и информации. Указываются социокультурные функции библиотек как социального института, место и роль библиотек в социализированной информационной среде. Отражено продвижение мультикультурных ценностей в библиотеках в информированной среде.

Libraries in the context of global information challenges

Summary

The article describes libraries, their place and activities in the global information space. Using the experience of world libraries, the process of electronic libraries, the process of electronic libraries in the flow of documents and information is reflected. The socio-cultural functions of libraries as a social institution, the place and role of libraries in the socialized information environment are indicated. The promotion of multicultural values in libraries in an informed environment is reflected.

Xülasə:

Məqalədə global informasiya məkanında kitabxanalar, onların yeri və fəaliyyəti açıqlanır. Dünya kitabxanalarının təcrübəsindən istifadə edərək, sənəd-informasiya axınında kitabxanaların elektronlaşması prosesi əks olunmuşdur. Sosial institut olaraq, kitabxanaların sosial –mədəni funksiyaları, sosiallaşdırılmış informasiya mühitində kitabxanaların yeri və rolu göstərilir. İnformasiyalaşdırılmış mühitində multikultural dəyərlərin kitabxanalarda təbliği əks olunur.

RƏYÇİ: dsos.S.Abbasova

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ, РУССКИЕ И ФРАНЦУЗСКИЕ НАРОДНЫЕ ОБЫЧАИ И ОБРЯДЫ,
СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ И ПОХОРОНАМИ, В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ
И СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТАХ**

Лингвокультурология — это отрасль **языкознания**, которая изучает отношения между языком и культурными **концептами**. Культурная лингвистика ускоряет теоретический и аналитический прогресс как **когнитивистики** (включая изучение сложных систем и процессов распределения познавательной способности), так и **антропологии**. Культурная лингвистика исследует, как различные языки при помощи своих особенностей отражают культурные концепты, включая культурные модели, культурные категории и культурные метафоры [3; с. 238].

Лингвокультурология — изучение **языка** в неразрывной связи с **культурой**. Сопоставительная лексикология исследует словарный состав с целью выявления **генетического родства языков**, структурно-семантических сходств и различий между ними (независимо от родства) либо с целью выведения общих лексикологических (чаще семантических) закономерностей. Сопоставление может касаться любых аспектов лексики [2; с. 2]. Сопоставительный метод — исследование и описание языка через его системное сравнение с другим языком с целью прояснения его специфичности [5; с. 4]. Метод направлен в первую очередь на выявление различий между двумя сравниваемыми языками и поэтому называется также **контрастивным** [6; с. 2].

Какое же значение имеет данный метод для паремиологии?

Паремиология (paroimia — притча, пословица и logos — слово, учение) — подраздел **фразеологии**, раздел **филологии**, посвящённый изучению и классификации **паремий**, куда входят **пословицы**, пословичные выражения, **антипословицы**, **поговорки**, **девизы**, **слоганы**, **афоризмы**, **загадки**, приметы и другие **изречения**, основным назначением которых является краткое образное вербальное выражение традиционных ценностей и взглядов, основанных на жизненном опыте группы, народа и т. п. [4; с. 236]. Паремии всех народов мира передают одни и те же типовые ситуации, имеют сходное логическое содержание, различаясь лишь образами (детальными, реалиями), с помощью которых передается логическое содержание.

Паремиология — отражение лингвокультурологии, жизни и культуры народа в языке.

Русские народные обычаи, связанные со смертью и похоронами.

Проводы человека в мир иной чтились на Руси не меньше, чем его появление на свет. В данной статье представлены одни из самых необычных похоронных обрядов, о которых ученые узнали из этнографических экспедиций. Некоторые из этих ритуалов соблюдаются и по сей день [7; с. 1].

Марганцовка, яйца и «магическое» мыло. Данный обряд встречается в селе Средней Сухоны, Вологодской области. Старики заранее готовили себе смертную одежду, высказывали пожелания, где и как их похоронить, каким образом поминать. Для лучшей сохранности тела умершего под стол или лавку ставили таз с холодной водой, в которой растворяли марганец. Около ушей покойного клали сырые яйца, которые во время захоронения бросали в могильную яму.

Существовало поверье, что мыло после обмывания покойного приобретает магические свойства. Его хранили и использовали в дальнейшем болезней у людей и животных. При заболевании рук — мыли им руки и приговаривали: «Человек ушёл, у него ничего не болит, и у меня ничего не болит».

Ночевка над покойником, «откупливание» нового места жительства. В деревне Черёмуха Брянской области было принято ночью сидеть или ночевать над покойником — «ходить на хавтуры». В сидениях обычно участвовали пожилые женщины, многие из которых знали церковные молитвы. Сюда приходили без приглашения. В шесть утра усопшему открывали лицо и умывали святой водой, женщины выходили на улицу и голосили.

На кладбище в могилу, которую обязательно выкапывали чужие люди, перед опусканием гроба бросали монетки — «откупливали» место. Здесь же устраивали поминальную трапезу, постелив на могилу небольшое полотенце — постельку — и скатерть, которые затем уносили домой. До наступления 40-го дня после смерти скатерть нельзя было стирать, а постельку после 40 дней отдавали в церковь.

Длина ног, сожженная солома и причитания. В селе Осиновица, в Смоленской области, сравнивали длину ног покойника: если у него длиннее левая нога — следующей в деревне умрет женщина, а если правая — мужчина.

Под голову умершему подкладывали подушечку, которую набивали сухой листвой из березовых веников. Клали покойника на лавку на солому, застеленную белым льняным полотном. После похорон эту солому уносили в поле и сжигали, наблюдая, куда пойдет дым: «Если на дом, то хорошо, а если в поля, то, говорят, что всё потянет за собой, в доме будет плохо, пустота». После того как умершего обмоют и положат на лавку, начинали причитать — голосить. Нельзя было голосить в темное время суток и особенно ночью. Не должны были голосить беременные женщины, «а то ребёнок будет беспокойный».

«Приказывания» и белые платки. Одна из локальных этнографических групп русского населения, которая привлекала внимание исследователей еще в XIX веке, — горюны. Они проживали в западной части Курского Посемья. К наиболее

⁹⁶ Докторант, кафедра общего языкознания, Бакинский государственный университет

специфическим особенностям погребальной традиции горюнов относятся обычай захоронения умерших в садах, в пределах места проживания.

Кроме того, в оплакивании покойника участвуют всех женщины села. Громкие похоронные причитания оповещали всех жителей о смерти односельчанина. Обмытого и одетого покойника клали на лавку, мужчин — к передней стене дома, а женщин — к правой боковой, выходящей на двор. Причитать — или, как здесь говорили, приказывать — начинали с порога, когда приходили в дом, чтобы попрощаться с покойником. В теплое время года жительницы по старинному обычаю приходили на похороны в белых платках.

«Чтеи» и духовные стихи. Основным музыкально-фольклорным жанром современных похоронно-поминальных обрядов в деревне Епихино Шатурского района являются духовные стихи. Они поются поочередно с чтением Псалтири до похорон, на «девятинки» (девятый день), «сороковой день», «полгода» и на «годину» (год) со дня кончины.

Хранители духовных стихов — женщины старшего возраста (от 60 лет). В быту их называют «чтеями», «читалками» или «духовными» (*«когда соберутся духовные, они не обсуждают, что там в мире творится, а всё про Бога поют»*), а сами стихи — «божественными песнями», иногда — «стишками».

Влияние природных стихий также не осталось вне поля зрения народных примет о смерти. Общеизвестно символическое значение падения с неба звезды, означающее закат жизни человека.

Азербайджанские народные обычаи, связанные со смертью и похоронами.

День смерти: Умиравший на смертном одре человек - независимо от того, мужчина или женщина, старик или молодой, должен быть повернут лицом в направлении - к «Гибле» (мусульманской святыне).

Умиравшего нельзя одного оставлять в комнате. Рядом с умирающим человеком должна остаться женщина. Находясь рядом нельзя слишком громко плакать, или громко разговаривать.

После того, как человек скончался, ему закрывают глаза, рот, выпрямляют ноги и руку для придания человеку естественного вида. Лицо усопшего покрывают белым покрывалом.

Если смерть наступила ночью, то рядом с ним ставят зажженную свечу. По традиции сразу после смерти труп должен быть обмыт и «очищен».

Во дворе разжигают костер и мужчины садятся вокруг него. Их должно быть нечетное число. Когда все сидят вокруг костра, если проходит с улицы или заходит в круг посторонний человек, то все читают молитву - фатиха.

Усопшего, облачают в саван (кафан) в голом состоянии. Саван состоит из 3 частей и изготавливается из белой бязи или ситца: 1) отрезок ткани для обертывания нижней части тела, 2) рубашка, 3) отрезок ткани, которым оборачивают покойного с головы до ног. Саван обязательно прошивается деревянной иглой. Саван приготавливает для женщины ее муж, а для мужчины жена, один из родственников, или же дети.

Тело погребают исключительно в день смерти. Нельзя выносить его из дома сразу. Трижды гроб поднимают и опускают на место. Уже унося гроб, нельзя оборачиваться назад и смотреть по сторонам. Нельзя и возвращаться с полпути назад. Надо смотреть только лишь вперед и идти тихо. Придя на кладбище гроб, не сразу опускается в могилу. В нескольких метрах от могилы заранее приготавливают специальное место, куда ставится гроб и над изголовьем покойного совершается соответствующий намаз или читается молитва. Если покойный мужчина, то читающий молитву становится непосредственно у изголовья покойного, а если женщина, то в некотором отдалении от нее. Считается неверным, если перед захоронением покойника не прочитана соответствующая молитва, не совершен намаз.

Если умерший человек умер не своей смертью, а покончил с собой, намаз необходим. До совершения намаза Молла положив свою правую руку, на правое плечо покойного, а левую руку на левое плечо, встряхивает его и трижды произносит в ухо покойнику следующие слова: «Слушай, знай и будь, осведомлен» (произнося имя покойного). Затем читает молитву. Могила женщины бывает несколько глубже мужской.

По традиции мусульман не хоронят в гробу, однако в некоторых случаях это бывает дозволено (если труп расчленен или же разлагается). Однако во всех случаях мусульманина должны хоронить в саване, без одежды и посторонних предметов, лицом к восходу солнца (Гибле).

Прежде чем положить тело в могилу, гроб трижды поднимают и опускают. Затем покойника опускают в могилу. Если покойник мужчина, то опуская гроб в третий раз на землю, его устанавливают головой к восходу солнца (Гибле). В могилу покойника опускают широкой стороной. Гроб покойницы ставят лицом к восходу солнца (Гибле) и сразу же опускают в могилу. Чтоб поместить тело, в могилу опускается человек, у которого не должна быть покрыта голова и он должен быть без обуви. Выходить из могилы этот человек должен со стороны ног покойного. Выйдя, он первым должен бросить в могилу пригоршню землю и произнести: «Мы все принадлежим Богу и к Нему возвращаемся». Бросать землю надо нечетное количество раз. Высота земли над могилой должна быть на 10-12 см выше уровня могилы. После этого могилу поливают водой и бросив на нее 7 пригоршней земли начинают читать молитвы.

Далее, близкие родственники покойного принимают соболезнования. Соболезнования высказываются следующими выражениями: «Упокой душу умершему. Упаси Боже, от каких - либо бед и несчастий, дай Бог здоровья близким, родным». Все возвращаются домой. В эту ночь ночью читают Коран.

Обряд «3-го дня»: Обряд поминания «Третьего дня» является выразителем традиций, связанных с именем Зардушта. Этот день, как отмечено в «Авесте», является днем освобождения души покойного от состояния «безопасности». Этот третий день выражал переход души под опеку солнца.

Обряд «7-го дня»: У Азербайджанцев отношение к цифре «7», обладающей особой мифической семантической особенностью, связано с формированием мышления наших предков. Обретение мифического смысла семантики цифры «7» связано с исторически древним Шумерским, Аккадским мифическим мышлением.

В древних аккадских и эламских писаниях рассказывается о наличии семи отрицательных душ.

На территории Азербайджана проработка мифического образа «7» тянется к III - II тысячелетию до нашей эры.

Обряд «40-го дня»: Уход человека из мира сего, отмечается завершением на 40-й день траурных обрядов, связанных с цифрой «40». В течение 40 дней родные и близкие покойного в траурные дни, как бы постепенно смиряются и в какой-то мере отдаляются от постигшей их потери, от горя. В течение этого времени дух покойного - когда астральное тело отделено от материального, прежде всего, подготавливает себя к этому расставанию. Независимо различные мировоззренческие отношения, связанные с «40-м днем», в мусульманском мире этот траурный день проводится значительно шире, чем предыдущие дни. В этот день на траурные поминки приглашаются все, кто присутствовал в день похорон. А прибывшие на поминки, как бы отдают последнюю дань усопшему. На северо-востоке Азербайджана в числе траурных обрядов особое место занимает и «*пятьдесят второй день*» со дня смерти. [8; с. 1]

Французские народные обычаи, связанные со смертью и похоронами.

Франция – страна католическая, и в большинстве случаев отпевание умершего происходит в церкви той же веры. Перед песнопениями произносят слова памяти об умершем, потом предоставляется слово священнику. Во время прощания играет тихая музыка. По просьбе священника самые близкие умершему люди ставят на гроб свечу. Музыка выбирается та, которую любил покойный, и играет она около часа – столько длится обряд.

Также возможно проведение церемонии отпевания в одном из православных храмов Франции.

Особенности церемонии кремации во Франции:

Гроб во время прощания стоит закрытым, после прощания и слов священника тело увозится в помещение для кремации. По французским законам прах не хранится в доме – его оставляют в колумбарии в урне или развеивают над какой-либо местностью, согласно желанию покойного.

Во Франции не существует поминок в русском понимании этого слова. После обряда захоронения или кремации близкие умершему люди собираются в доме его семьи или какого-либо родственника и обедают, общаясь, как это принято во Франции.

Французы любят цветы и на похороны присылают или привозят сложно составленные специальные похоронные венки. Родственники бросают на гроб не землю, а розы [9; с. 1].

Данная статья отражает отношение разных народов к смерти и похоронам. В работе представлены приметы о смерти, похоронные и поминальные обряды, религиозный подход к похоронам. Среди приведенных примеров есть сходства и различия. Это обусловлено религией, территорией распространения, культурой и идеологией народов.

Отношение к смерти-отражение культуры в жизни и в языке того или иного народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архивная копия от 15.01.2008 на [Wayback Machine](#) // [Тверской государственный университет. Критика и семиотика](#). Вып. 7, 2004. с. 238-243
2. [Бойс Мэри](#). Зороастрийцы. Вера и обычаи (пер. с англ. яз.), 4 изд. СПб.: [Азбука-классика](#) // Москва, 2003.
3. Гак В. Г.. Сопоставительная лексикология // Москва, 1977
4. Лучинина Е. Н. «[Лингвокультурология в системе гуманитарного знания](#)»
5. Пермяков Г. Л. «Основы структурной паремиологии.» // Москва: Наука, 1988. 236с.
6. Реформатский А. А. О сопоставительном методе, «Русский язык в национальной школе» // Москва, № 5, 1962. 52 с.
7. Ярица В. Н. «Контрастная грамматика» // Москва, 1981.
8. Похоронные обряды на Руси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (<https://www.culture.ru/materials/142700/pokhoronnye-obryady-na-rusi>)
9. Похоронные обряды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (https://www.azerbaijans.com/content_104)
10. Проводы в последний путь во Франции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (<https://sovetnik.eu/provody-v-poslednij-put-vo-francii.html>)

Ключевые слова: смерть, похороны, обычай, культура, народ, вера, язык

Açar sözlər: ölüm, dəfn, adət, mədəniyyət, xalq, inanc, dil

Keywords: death, funeral, custom, culture, people, faith, language

Аннотация.

В данной статье, на материале паремиологических единиц, рассмотрен концепт «Смерть» и отношение народов к понятию «смерть» и похоронам. Дана характеристика понятий «**лингвокультурология**», «**составительная лексикология**» и «**паремиология**». Анализ концепта «смерть» осуществлён на примерах из азербайджанского, русского и французского языков. Приведены примеры народных обычаев, связанных со смертью, похоронами, кладбищем.

Linqvokulturoloji və müqayisəli aspektlərdə ölüm və dəfn ilə bağlı Azərbaycan, rus və fransız xalqlarının milli adətləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan, rus və fransız dillərinin materialları əsasında “ölüm” konsepti tədqiq edilir. Tədqiqat paremioloji vahidlər üzərində aparılır. Göstərilən nümunələrdə Azərbaycan, rus və fransız xalqlarında ölüm və dəfn ilə bağlı milli adətlər əks olunub. Paremioloji vahidlərdə “ölüm” konseptinin geniş yayıldığı müşahidə olunur və verilən nümunələrdə xalqların fərqli xüsusiyyətləri əks olunub.

National customs of the Azerbaijani, Russian and French peoples related to death and burial in linguocultural and comparative aspects

Summary

The article explores the concept of "death" based on materials from the Azerbaijani, Russian and French languages. The research is conducted on paremiological units. These examples reflect the national customs associated with death and burial in the Azerbaijani, Russian and French peoples. The concept of "death" is widespread in paremiological units, and these examples reflect the different characteristics of peoples.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Sevinc Məhərrəmov⁹⁷
MİLLİ ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏDƏ ŞƏHİDLİK MÖVZUSU
(*Müstəqillik dövrü Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı əsasında*)

Milli ədəbi düşüncədə ən çox müraciət olunan mövzulardan biri də şəhidlik mövzudur. İstər tarix boyu, istərsə də son dövrlərdə yaşanan hadisələr bu mövzunu Azərbaycan poeziyası, xüsusilə, Müstəqillik Dövrü Azərbaycan poeziyası üçün səciyyəvi bir mövzuya çevirmişdir. Çünki şəhidlik anlayışı özündə vətənpərvərlik, fədakarlıq, humanizm, qəhrəmanlıq, cəsurluq və s. bu kimi yüksək xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Şəhidlik həm də vicdan, qeyrət, namus, ən başlıcası isə iman simvolu olmaqla insan mənəviyyatının məqam və kateqoriyasını müəyyənləşdirən bir keyfiyyətdir. Çünki iman olan qəlbə bütün ali keyfiyyətlər yer tuta bilər.

“Şəhid” sözü ərəb-islam mənşəli olsa da, şəhidlik islama qədər də milli tariximizin şərəfli hadisəsi olub [4]. Bədii söz sənətinin ən mükəmməl ədəbi nümunəsi olan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında da biz bu ali məramın bədii inikasına rast gəlirik. Məsələn, “Qazan xanın evinin yağmalandığı” boyda kafirlərlə savaşa beş yüz oğuz igidinin şəhid olması hadisəsi söylədiklərimizə nümunə ola bilər.

Şəhidlik mövzusu çağdaş poeziyamıza əsasən qanlı 20 Yanvar hadisələrindən sonra daxil oldu [4]. Bu qanlı faciə və ondan sonra baş verən Qarabağ hadisələri söz ustalarımızı öz yaradıcılıqlarında bu mövzuya xüsusi yer verməyə təşviq etdi. Bu mövzuda ilk şeir yazanlar sırasına Xəlil Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Fikrət Qoca, Zəlimxan Yaqub, Qabil, Məmməd Aslan və digər sənətkarlarımızı daxil etmək mümkündür.

20 Yanvar faciəsi və bu faciədə şəhid olmuş qəhrəman oğul və qızlarımız haqqında yazılmış əsərlər haqqında danışanda ilk ağılıma xalq şairi Qabilin “Mərsiyyə”si gəlir. Şair 20 Yanvar faciəsində yaşadığımız, şəhidi olduğumuz faciəni Kərbəla müsibətinə bənzədir [5]. Şeirinin adı bizə hər şeyi deyir, şair sanki burda bir xalqın faciəsinə mərsiyyə deyir.

Gecəni atəş ilə qırmızı dan eylədilər,
Xalqımı-millətimizi gülləbaran eylədilər.

Bu faciədə neçə-neçə uşaqların, gəlinlərin, qızların, oğulların vətənin müstəqilliyi uğrunda öldüyünü bildirir. Sonradan sanki, şair öz səhvini düzəldir, vətən uğrunda canından keçənlərin ölmədiyini, şanlı şəhidlik zirvəsinə ucaldığını, bu zirvəyə ucalanların isə xalqın qəlbində əbədi yaşayacağını bildirir.

Öldü gənc, öldü uşaq, öldü gəlin qızlarımız,
Ölmədi! Şanlı şəhid oldu neçə yüzlərimiz.

Şeirinin sonunu isə Qabil nikbin sonluqla bitirir, vətən övladlarına müraciət edir, tökülən şəhid qanlarının tarix boyu yerdə qalmadığını, bir gün bu tökülən qanların qisasının alınacağına inanır.

Ey Vətən oğlu, Vətən övladı, sil göz yaşını!
Qan haçan yerdə qalıb, tazələ öz yaddaşını!

Bu fikrini isə “Ümid sənədir ancaq” şeirində davam etdirir. Şəhid qəbirlərini gördükcə ürəklərin yandığını, gözlərin yaşla dolduğunu, bu yanğının isə yalnız intiqam almaqla söncəyini, bu intqamı isə ancaq Azərbaycan əsgərinin alacağına ümid bəslədiyini söyləyir.

Ümid sənədir ancaq,
Azərbaycan əsgəri!

Qabilin “Şəhid anası”, “Şəhid sayılmayır”, şeirləri bu mövzuya fərqli, daha real yanaşılması ilə seçilir. “Şəhid anası” şeirində şair övlad dərdi ilə yanan şəhid analarının müxtəbir sualları qarşısında tutulub qalmasından, şəhid anası qarşısında bütün el-oba baş əyməli olduğu halda şəhid anasının minnətdarlıq nitqi söyləməsindən qeyzlənir.

Sənə baş əyincə bu el, bu diyar,
Sən kimə təşəkkür edirsən, kimə?

“Şəhid sayılmayır” şeirində isə şair gün vurmada, don vurmada, hazırlıq zamanı dünyadan köçən əsgərlərin şəhid sayılmadığını, evlərinə tabutla dönən əsgərlərə şəhid deyilməməsi, öldü deyilməsini böyük kədər hissi ilə qeyd edir.

Şəhid oldu-demir,
Öldü!-deyirik,
Tabutu hörmətlə
Gəldi deyirik.

Qanlı Yanvarın ertəsi günü həтта ölümədən belə çəkinmədən adam arasında rus generalının üzünə tükürmüş Bəxtiyar Vahabzadə elə həmin gün yazdığı “Şəhidlər” şeirində şəhidliyin həm ictimai-fəlsəfi, həm də mənəvi-insani mənasını ifadə edə bilmişdir. [6]

O qanlı gecədə tankların qabağına əliyalın çıxan qəhrəman oğul və qızlarımız bir yumruğa dönmüş, cəsarətlə irəliyə çıxmış, zalımların zülmünə bu xalqın baş əyməyəcəyini göstərmişlər.

Zalım öyünməsin zülmələriylə,
Min bir böhtanıyla, min bir şəriylə.

⁹⁷ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı. sevinc.meherremova1998@gmail.com

Həqiqət uğrunda ölümləriylə,
Ölümü kamına çəkdi Şəhidlər..

“Şəhid anası” şeirində şəhid anasının “Şəhid anası”yam deyərək imkansızlıq ucbatından məmurun qarşısında əylməsinə, ondan yardım istəməsinə, ancaq bu nələnin kilidlənmiş daş ürəklərə təsir etməməsinə şair dərin kədər hissilə təsvir edir.

-Şəhid anasıyam, mənə rəhm elə!
O, hələ bilmir ki, açar bildiyi
Düşmür kilidlənmiş daş ürəklərə.

“Şəhid məzarları” şeirində şair müstəqilliyə gedən yolun çətinliklərlə dolu olduğunu, bu yolda minlərlə şəhid verdiyimizi, bu şəhid məzarlarının düşmənin qənim kimi vətənin köksündə vüqarla dayandığını vurğulayır.

Şəhid məzarları...
Düşmənin qənimini,
Vətənin köksündə vüqarla durub.

Lazım olanda vətənin bir qarış torpağı üçün canından keçməyə hazır olan şəhidlərin gənc nəslə nümunə olduğunu, onların yolunu davam etdirməyin vacibliyini vurğulayır. 44 gün davam edən və zəfərlə başa çatan müharibədə də biz qəhrəman oğullarımızın şəhidlərin qanını yerdə qoymadığının, vətən torpağı üçün gözlərini qırpmadan canından keçdiklərinin şahidi olduq.

Şəhidlər boylanır əsrlər üstədən,
Dolanır zamanə,
Dönür qərinə.
Necə yaşamağın, necə ölməyin,
Təhrini öyrədir nəvələrinə.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında şəhidlik mövzusu xüsusi yer tutur. “Şəhid qanı” şeirində şair 20 Yanvar faciəsinin dəhşətlərindən bəhs edir, o gecə Azərbaycanın qan içində çalxalandığını, yerdən-göydən şəhid qanının axdığını, şəhid qanının dünyanı yandırır yaxdığını göstərir.

Qan içində çalxanan Azərbaycan göürdüm
Yerdən, göydən, dənizdən axırdı şəhid qanı!

Şair şəhid qanının ağır olduğunu “Hər kəs öz əkdini, axırda biçər gedər” deməklə bir gün şəhid qanının qisasının alınacağını, şəhidlərin öz qanları ilə xalqı haqqa doğru apararı bir cığır açdığını vurğulayır.

Zaman-zaman bu xalqı haqqa doğru apararı
Yoldu, izdi, naxışdı, cığırdı şəhid qanı!

Mirvarid Dilbazının yaradıcılığında ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri də şəhidlik mövzudur. “Şəhidlər qəbristanında” şeirində o, şəhidlər qəbristanını qəhrəmanlıq abidəsi adlandırır.

Qəhrəmanlıq abidəmiz
Ey şəhidlər qəbristanı!

O, şəhid analarının dərindən şərikin olur, onlarla bir yerdə göz yaşı tökür, amma sonra anlayır ki, qəm deryasına batmaqla, “Dərddən güclü millət” dərddə, qəmə səsləməklə torpaq altında yatan şəhidlərin qisasını almaq mümkün olmayacaq. ağladığca daha çox əziləcəyik, o anaları ağlamamağa qurban gedən oğulların intiqamını almaq üçün yeni nəsillər, yeni qəhrəman oğullar böyütməyə səsləyir.

Dur! Ağlama! Nəsil böyüt
Əvəz olsun vətəninə
Qurban gedən oğullara!

Mirvarid Dilbazi şəhidləri “azadlıq qurbanları, vətən qəhrəmanları adlandırır.

Rəhmət sizə, ey igidlər!
Ey şəhidlər!
Ey azadlıq qurbanları!

Mirvarid Dilbazi Qarabağın gənc müdafiəçisi şəhid Qorxmaza həsr etdiyi “Qorxmaz” şeirində vətənin dar günündə igid oğullara ehtiyac duyduğunu, Qorxmazın da belə igidlərdən olduğunu, yurda düşmənin ayağı dəyməsin deyə adına yaraşar şəkildə vətən torpağını öz köksüylə qoruduğu böyük qürur hissiylə təsvir edilir.

Köksüylə qorudu o, Qarabağı,
Dəyməsin bu yurda düşmənin ayağı!

Fikrət Qocanın “Şəhid ruhunun anasına pıçıldadıqları” şeirində şair şəhidin ölməzliyini şəhidin öz dilindən, onun anasına dedikləri vasitəsilə təsvir edir. Şəhid anasını yaxşı, yaman gözlərin qabağında qamətini əyməməyə, vüqarlı dayanmağa səsləyir. Ananın “böyük dərddə” adlandırdığı oğul itkisini, şəhid özü üçün ən böyük səadət sayır, bu dünyaya bir də gəlsə yenə “Ana Vətən” uğrunda şəhid olmağı özü üçün ən böyük şərəf hesab edir.

Ana, vətən, “Ana Vətən”
Bir də bu dünyaya gəlsəm,
Sizin üçün bir də şəhid olaram mən.

Nəriman Həsənzadənin “Şəhidlər xiyabanı” adlı şeiri müqəddəs yerdə-Şəhidlər xiyabanında hər kəsi bir anlıq dayanmağa, düşünməyə və “Şəhidlər xiyabanı” adlı bir dünyanın sakinlərinin taleyini dinləməyə səsləyirdi. [7]

Dayanın, Şəhidlər xiyabanıdır,
Yas toya qarışmış, toy yasa burda.
Qızıl qumaşlarda qara xonçalar,
Nişan gətiriblər bir qıza burda.

Rəşid Dönməz yaradıcılığında şəhidlik mövzusu qırmızı bir xətt kimi keçir. O, müxtəlif illərdə yazdığı şeirləri toplayaraq “Şəhid andı” adı altında kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitaba daxil olan “Mübariz” şeiri Şəhid Mübariz İbrahimova ithaf olunmuşdur.

Şeirdə düşmənin ağa kimi ana yurdumuzda gəzməsinə dözə bilməyən, vətənin dərddən öz dərddən bilən, illərlə düşmənin fəthi hissiylə yaşayan, gecələr bu düşüncələrin əsirinə çevrilən, fürsət düşən kimi düşməndən intiqam alan, bu yolda şəhid olan Mübariz İbrahimov təsvir olunur. Bu igidin nə qədər bu millət var unudulmayacağı, qəlblərdə yaşayacağı göstərilir.

Sən ey ana yurdun cəsur övladı,
Yazdın tarixlərə Mübariz adı!
Nə qədər bu Vətən, bu millət vardır,
Adın ürəklərdə yaşayacaqdır!

Vətənin müstəqilliyi uğrunda canından keçmiş hər bir şəhidimiz bizim üçün unudulmazdır. Bu millət var olduqca onlar bizim qəlbimizdə yaşayacaqlar və ədəbiyyatımızda daim yad olunacaqlar.

Bu mövzuya nəzəri cəhətdən yanaşaraq bir sıra məsələləri xüsusilə qeyd etmək istədik. Bildiyimiz kimi müasir ədəbi prosesin başlıca vəzifəsi baş verən hadisələrə çevik şəkildə reaksiya vermək, zamanın, dövrün tələblərinə cavab verən gözəl əsərlər yaratmaq və çağdaş bədii təcrübələr əsasında nəzəriyyəni yeni qaydalarla zənginləşdirməkdən ibarətdir. Bu dediklərimizi nəzərə alaraq belə bir sualla qarşılaşırıq son dövrlər baş verən hadisələr zamanı ədəbiyyatımız öz funksiyasını yerinə yetirə bildimi? Araşdırmalar zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, ədəbiyyatımız heç də öz funksiyasını yerinə yetirə bilməyib. İstər Tovuz döyüşləri, istərsə də zəfərlə başa çatan II Qarabağ müharibəsi zamanı Şəhid olan qəhrəmanlarımıza həsr olunmuş çox az sayda poeziya nümunələri ilə qarşılaşırıq. Bu mövzuya həsr olunmuş, forma və məzmun cəhətdən dolğun hesab etdiyimiz bəzi nümunələri nəzərdən keçirək.

Leyla Əliyeva iyulun 12-də Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində başlayan erməni təcüratı ilə bağlı şəhid olan hərbiçilərimizə və onların övladlarına şeir həsr etmişdir. Leyla Əliyeva bu şeirdə “Güllələr önündə sipər olublar, Ana torpağımın mərd əsgərləri” deyərək Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlığını təənnüm etmiş, qələbəyə inamını təsvir etmişdir.

Şair-publisist Elxan Yurdoğlu “Haqqımızı halal edin, şəhidlər” şerini II Qarabağ müharibəsi zamanı şəhid olan igidlərimizə həsr etmişdir. “Bayraq kölgəsində olan şəhid məzarı”ndan daha müqəddəs bir yer tanımadığını vurğulamışdır.

Poeziyanın yaddaşında şəhidlik mövzusu daim yaşayır və bu gün Azərbaycan şairləri milli-tarixi yaddaşımıza yeni səhifələr bəxş etməlidirlər ki, vətənin azadlığı uğrunda canından keçən şəhidlərimiz daim yad olunsun, onların qəhrəmanlıqları gələcək nəsillərə ötürülsün.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qabil, Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s.
2. Mirvarid D. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider, 2004, 280 s.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild (şeirlər). Bakı: Öndər, 2004, 328 s.

İnternet resursları:

4. <http://www.xalqcehbhesi.az/news/literature/32894.html>
5. <https://m.modem.az/az/news/112921/qabilin-muamlesteqillik-doumlvruuml-poeziyasi>
6. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/13435>
7. <https://medeniyyet.az/page/news/621/-20-Yanvar-heyatin-guzgusunde.html?lang=en>

Açar sözlər: şəhid, şəhidlik, müstəqillik, Qarabağ, 20 Yanvar, vətən

Key words: martyr, martyrdom, independence, Karabakh, 20th January, homeland

Ключевые слова: замученный, мученичество, Карабах, 20 января, родная страна

Milli ədəbi düşüncədə şəhidlik mövzusu

(Müstəqillik dövrü Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı əsasında)

Xülasə

Biz bu məqalədə çalışdıq ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı əsasında ədəbiyyatımızda müraciət olunan “Şəhidlik” mövzusunun yenidən tədqiq edək və bu mövzu haqqında öz fikirlərimizi qeyd edək. İlk növbədə “Şəhid” sözünün mənşəyini araşdırdıq, daha sonra isə “Şəhid və şəhidlik” mövzusunun ədəbiyyatımıza ilk daxil olduğu dövrləri nəzərdən keçirdik. Bu mövzunun ədəbiyyatımızda tutduğu yeri müəyyən etməyə çalışdıq. Belə nəticəyə gəldik ki, tarix boyu başı bəllələr çəkmiş, şəhidlər vermiş bir xalq olaraq bu mövzu ədəbiyyatımızda söz ustalarımızın ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri olmuşdur. 1990-cı ildən başlayaraq ədəbiyyatımızda şəhidlik mövzusunun demək olar ki, hər bir sənətkarın yaradıcılığında rast gəlinir. Biz də məqaləmizdə müxtəlif söz sənətkarlarının bu mövzu ilə bağlı fikirlərini təhlil etməyə çalışdıq.

The subject of martyrdom in national literary thought

(The period of independence is based on the works of Azerbaijani poets)

Summary

In this article, we have tried to re-examine the theme of "Martyrdom" in the literature of Azerbaijani poets of the independence period, and it is necessary to express our views on this topic. For the first time we studied the origin of the word "martyr", then we studied the periods when the topic "Martyr and martyrdom" first entered our literature. We have not tried to determine the place of this topic in our literature. We have come to the conclusion that, as a nation that has suffered and suffered martyrs throughout history, this topic has been one of the most frequently addressed in our literature. The subject of martyrdom has been found in the literature of almost every artist since 1990. In our article, we also tried to analyze the research of various word artists on this topic.

Тема мученичества в отечественной литературной мысли (Период независимости по произведениям азербайджанских поэтов)

Резюме

В этой статье мы попытались заново рассмотреть тему «Мученичество», которая затрагивается в нашей литературе на основе произведений азербайджанских поэтов периода независимости, и высказать свои взгляды на эту тему. Прежде всего, мы рассмотрели происхождение слова «мученик», а затем мы рассмотрели периоды, когда тема «мученик и мученичество» впервые вошла в нашу литературу. Мы постарались определить место этой темы в нашей литературе. Мы пришли к выводу, что как нация, страдавшая и страдавшая мучениками на протяжении всей истории, эта тема была одной из наиболее часто затрагиваемых в нашей литературе. С 1990 года тема мученичества в нашей литературе присутствует в творчестве практически каждого художника. В нашей статье мы также попытались проанализировать взгляды различных художников слова на эту тему.

Elmi rəhbər: dos. Aytac Zeynalova

STYLISTIC PROBLEMS OF TRANSLATION

Translation is the expression in the target language of what has been expressed in another, source language, preserving semantic and stylistic equivalences. A good translation is one that carries all the ideas of the original as well as its structural and cultural features. The problems of conveying of stylistic peculiarities of lexical and grammatical phenomena have always been studied together with various lexical and grammatical problems of translation. Transformation stylistic devices in translation requires a creative approach and skill from the translator in order to value the device used in the text from the point of view of its stylistic color in the text, and also his mastery to compare the functions of these devices in the source and target languages.

The meaning of sense of any language unit is indivisibly connected with the emotional color. While translating a word, word combination or a grammatical phenomenon, it is necessary to settle the problem what feeling and emotions are connected with the meaning or sense of these language units. Even the lack of emotional color is stylistically of great importance, because it is an indication of the fact that the given word or grammatical phenomenon is emotionally neutral and this neutral emotional color must be preserved in translation.

As it is known, the adequate translation conveys not only the sense, but also the expressive-stylistic peculiarities of the original. Therefore, the problem of conveying of stylistic peculiarities of lexical and grammatical phenomena has always been studied together with various lexical and grammatical problems of translation.

Nevertheless, in this practical work the translators face problems which may be called stylistically in essence. We speak of those cases when various expressive means are intentionally used to make the text more striking and emotional, to make it impress the reader more from the emotional point of view. This goal may be achieved by using lexical expressive means, as well as stylistic devices, by means of special combination of phrases and sentences, i.e. by using syntactical stylistic devices and expressive means. Each of these devices aimed at making the text stylistically colored obliges the translator to turn to a number of special methods for solving them. Moreover, the translator very often encounters difficulties connected with the problem that the source language text belongs to a definite speech style. Stylistic idiosyncrasy of certain genres in different languages does not coincide. The translator should know the main cases of such disco incidences and be familiar with general principles of translation of texts belonging to various genres.

Thus, stylistic problems of translation include three main group of issues: lexica-stylistic, grammatical-stylistic problems and problems connected with the stylistic peculiarities of various genres.

Differentiation of lexical and grammatical means used to achieve a certain stylistic effect does not mean that have been separated by an insurmountable barrier. Identical emotion background may be created by various stylistic devices. The task of the translator, first and foremost is to convey this background by an adequate one, but not to copy or imitate the stylistic devices of the original, which is sometimes very impossible.

While conveying stylistic peculiarities of the original the translator very often is obliged to substitute lexical expressive means by grammatical ones and vice-versa. The heroine of the novel "Vanity Fair" by W.M. Thackeray describes the ignorance of Sir Pitt. *Crawley like this: "Serve him right", said Sir Pitt "him and his family has been cheating me on that farm these hundred and fifty years". Sir Pitt might have said, he and his family to be sure; but rich baronets do not need to be careful about grammar as poor governess must be.*

All the irony expressed in this extract is based on the wrong use of the form of third person of the pronoun by Sir Pitt. Attempts to convey this wrong use in Russian or Azerbaijani grammar, i.e. by distorting the pronouns *он, о* or by any other grammatical forms is perhaps impossible. The best way to convey the non-literary speech of Sir Pitt is by means of lexical units. In one of Russian of this extract we read:

«Он со своей семейкой облапошивал меня на этой ферме целых полтора года. Сэр Питт не мог бы, конечно, выражаться поделикатнее; но богатым баронетам не приходится особенно стесняться на счет стиля, не то, что нам, бедным гувернанткам».

However, the translator should always strive to convey adequately all colors of the source language text by using all methods and means which have been worked out by the theory and practice of translation.

Before beginning to study the ways how to convey the separate stylistic devices in translation it is necessary to focus attention on idiosyncrasies of the original language of all kinds, pun and zeugma which are based on compensation as a principle, which may serve a good example of a special type of contextual substitution. The translator must well know the essence of this method and use it skillfully depending on the nature of expressive means conveyable in translation.

Very often expressive means and stylistic devices of the source language text do not yield in translation by means of the same figures of speech. In reality such stylistic idiosyncrasies maybe considered untranslatable. We may refer to them most of all, diversions from the norms the interaction of meanings of homonyms, devices based on the formal aspect of English words, etc. In number of cases, the translator appeals to contextual substitution of the expressive means, but seldom has this method also occurred to be useless.

⁹⁸ Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimləri
mehriban.mehdiyev@gmail.com ulka.huseyn1011@mail.ru

It does not mean that the translator cannot convey such stylistic devices with the recourse of the target language. To overcome these difficulties the translator may always turn to the method of compensation. The essence of this method is that when the translations suffer “losses” in conveying expressiveness the translator tries to compensate “these losses” by creating here or somewhere an identical means of the same stylistic value. Thus, a certain extract of the target language text begins to correspond to the source language text from stylistic point of view wholly. It is necessary to bear in mind that the translator should better provide the stylistic equality in translation than to preserve the stylistic device in the exact place. If the source language text abounds with stylistic device like pun, zeugma and others, then the target language text must possess stylistic device of the same nature. If in some places the translator is unable to convey these stylistic devices with identical stylistic devices, he must compensate these “losses” by creating identical stylistic devices somewhere nearby in the target language if possible.

Of course, the translator should turn to the method of compensation only in those cases when he is sure that not any other device is helpful to convey the stylistic idiosyncrasies of the source language text in the target language text. However, it is necessary for the translator to know the essence of this method and be able to make use of it.

For example, the hero of Ch. Dickens’ novel “David Copperfield” speaks of the first days of his stay at his eccentric aunt’s like this: *On the other day, still bundled up in my curious habiliments, I sat counting the time.*

The word *habiliment* is a lofty synonym of the word *dress*. This word is much stronger than the Russian word *одевание* moreover; the latter may have the same scornful tint which does not correspond the expressive color of the original. Translators A.Krivtsova and E.Lann decided to compensate the loss of this loftiness by using in the translation a verb much loftier than the noun used in the original, i.e. *облачатся*: *Я сидел, облаченный в свой странный костюм.*

Phonetic form of possible Russian or Azerbaijani contextual correspondence of the English word exactly is very simple, and, therefore and if not be distorted in speech, but in this case it is not so important for us to translate the word exactly which even not of great significance in the text, but used only to show that Peggotty mispronounces difficult words. Consequently we can do without the precise translation of exactly and compensate this “loss” by using quite a different word which would be easy for an illiterate man to mispronounce from the point of view of the source language text. In Russian translation of A. Krivtsova and E.Lann it has been conveyed like this:

«Может быть я должна была это сделать, но китагорически, на языке Пегготи это всегда означало «категорически», - не могла собраться с духом».

Some peculiarities of the colloquial English language are impossible to convey without the application of compensation, for example, addition and omission of vowels or consonants which are very characteristic in speeches of illiterate Englishmen, absence of agreement between the subject and predicate or any other violation of the grammar rule.

Sometimes compensation is very easily conveyed. For example, in B. Show’s *Pygmalion* Eliza says: I nothing to you – not so much as them slippers. Higgins checks her: “Those slippers”. It is very difficult to make these two words (them-those) place each other in the Russian language. But this “loss” can be easily compensated by the irregular form of the possessive case *туфли*. Thus, in Russian translation Eliza says: *Я для вас ничто, хуже вот этих туфель,* and Higgins checks her: “*туфель*”, and in this way the problem is solved.

As it is seen from the afore-said, the method of compensation is one of the types of contextual substitutions. The main difference of such contextual substitution from other types of substitution. Is that contextual substitution is often used quite in a different place of the translation. In this case substitution is used not only to convey a concrete expressive element or stylistic device, but to preserve the stylistic color inherent to the original. If this goal is achieved in translation, separate “losses” while conveying various expressive means and devices will be insignificant for the adequateness of translation as a whole.

The English simile “as old as the hills” is usually translated into Russian as *старо как мир*. But Ch. Dickens uses this simile in his novel “David Copperfield” in a prolonged metaphor: *Little panes of glass and quainter little windows though as old as the hills, were as pure as any snow that ever fell upon the hills.*

If to translate it like: *все эти причудливые оконца были стары, как мир*, what to do with the second part of the stylistic device? Then we are obliged to accept the literal translation of the simile. Can we say in Russian *старые (or древние) как холмы*? As there is no such an idiom in Russian, “ancientness” of hills is something self-evident. Such a statement in Russian is too general and unconvincing. Then, maybe, to restrict it and say that some concrete local hills are meant? In A.Krivtsova and E.Lann’s translation we read *хотя и были стол же древними, как Кентерберийские холмы, но казались чистыми, как снег, когда-либо эти холмы покрывавший.*

REFERENCES

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. М., 2002. 384 с.
2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1985
3. Знаменская Т.А. Стилистика английского языка. Издательство Эдиторал. УРСС, 2005
4. Калмыкова Е.И. «Образность как лингвостилистическая категория в современной научной прозе». М., - Наука, 1979
5. Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. М., 2008. 464 с.
6. Рейман Е.А., Константинова Н.А. «Обороты речи английской научной статьи». Л. Наука, 1978 г.
7. Crystal David. English as a global language. Cambridge University Press. 1997
8. Larson, Mildred, E., Meaning-Based Translation: A Guide to cross Equivalence, England University Press Inc, 1984.
9. Larson, Mildred, E., Meaning-Based Translation: A Guide to cross Equivalence, England University Press Inc, 1984
10. Lesley Jeffrie, Daniel McIntyre. Stylistics. Cambridge University Press. 2010
11. Newmark, P., A Textbook of Translation, New York, Prentice Hall, 1988
12. Marina Lambrou, Peter Stockwell. Contemporary Stylistics. London. 2007

13. Nicolas Coupland. Style: Language Variation and Identity. Cambridge University Press. 2007
14. Nida, Eugene, A. and Taber Charles R., A Framework for the Analysis and Evaluation of the Work of Translation, Richard W. Brislain (ed.): Translation: Application and Research, Paris, University of America Press, 1976

Keywords: translation, lexical, grammatical, transformation, stylistic devices

Ключевые слова: перевод, лексика, грамматика, трансформация, стилистические приемы

Açar sözlər: tərcümə, leksik, qrammatik, transformasiya, stilistik yanaşmalar

Stylistic problems of translation

Summary

This article deals with the stylistic problems of translation. Since translation is a process of constant search for the transfer of a message from the source language into the target language, it is often beset by many problems and difficulties that may be a result of the differences in both languages or differences in the cultures represented by them. Among the linguistic problems touched upon in this paper are some of the semantic and stylistic problems that face any translator of any text. There is also an attempt to shed light on some cultural problems that may be more likely to be encountered and more dangerous. One of the most interesting aspects of translation theory is the problem of transmitting stylistic devices in a perceiving language. The translation of stylistic devices that carry the figurative charge of a work often causes difficulties for translators due to the national characteristics of the stylistic systems of different languages. All linguists emphasize the need to preserve the image of the original in translation, rightly believing that, first of all, the translator should strive to reproduce the function of the method, and not the method itself.

Стилистические проблемы перевода

Резюме

В данной статье рассмотрены стилистические проблемы перевода. Стилистика изучает принципы выбора и использования лексических, грамматических и других языковых средств для передачи мыслей и эмоций в процессе общения. Одним из наиболее интересных аспектов теории перевода является проблема передачи стилистических приемов на воспринимающем языке. Перевод стилистических приемов, несущих образный заряд произведения, часто вызывает затруднения у переводчиков из-за национальных особенностей стилистических систем разных языков. Все лингвисты подчеркивают необходимость сохранения образа оригинала в переводе, справедливо считая, что прежде всего переводчик должен стремиться воспроизвести функцию приема, а не сам прием. Для перевода образного средства необходимо определить его информационное содержание, его семантическую структуру.

Tərcümənin stilistik problemləri

Xülasə

Məqalədə tərcümənin üslub problemlərindən bəhs edilir. Stilistika ünsiyyət prosesində fikir və emosiyaların çatdırılması üçün leksik, qrammatik və digər linqvistik vasitələrin seçilməsi və istifadə edilməsi prinsiplərini öyrənir. Tərcümə nəzəriyyəsinin ən maraqlı tərəflərindən biri tərcümə olunan dilə stilistik vasitələrin ötürülməsi problemidir. Əsərdə istifadə olunan obrazlı üslub vasitələrinin tərcüməsi müxtəlif dillərin üslub sistemlərinin milli xüsusiyyətlərinə görə çox vaxt tərcüməçilər üçün çətinliklər yaradır. Bütün dilçilər tərcümədə orijinalın obrazının qorunub saxlanması üçün zəruriliyini vurğulayaraq, haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, ilk növbədə tərcüməçi metodun özünü deyil, metodun funksiyasını gözdən keçirməli, məzmununu, semantik strukturunu müəyyən etməlidirlər.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

Nərgiz Pərviz qızı İbrahimova⁹⁹
SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN KOMPONENTLƏRİNİN ƏLAQƏLƏNMƏSİNDƏ
BAGLAYICILARIN ROLU

Dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində bir sıra vasitələrin mühüm rol oynaması haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlirik. Bildiyimiz kimi, məndəki sözlər və cümlələr arasında qrammatik və məntiqi əlaqələr mövcuddur. Sözlər arasında belə əlaqələr olmasa, söz birləşmələri və cümlələr formalaşa bilməz. Cümlələr arasında əlaqə və münasibət olmasa, bu zaman qrammatik, məntiqi cəhətdən formalaşmış mətn də meydana gələ bilməz. Dilçilikdə sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edən vasitələri müxtəlif qruplara bölürlər. Bəzi dilçilər sintaktik bütövün təşkilində onun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, semantik qarşılıqlı və kommunikativ-praqmatik faktorları ön plana çəkərək, sintaktik bütövlərin təşkilində istifadə olunan dil-nitq ünsürlərini prosadik, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrə bölürlər. Elmi ədəbiyyatda sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edən vasitələri aşağıdakı kimi bölürlər:

- 1) Leksik vasitələr-cümlədəki sözlər arasındakı əlaqə, leksik təkrarlar, sinonim sözlərdən istifadə, əvəzliliklə əvəzetmələr.
- 2) Qrammatik vasitələr-bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər, ədatlar, modal sözlər, qrammatik və qrammatik-leksik şəkilçilər.
- 3) Sintaktik vasitələr-söz sırası, cümlə düzümü, sintaktik təkrarlar, sinonimlik-paralelizm.

Sintaktik bütövlərin tərkibindəki cümlələr mövzu və üslubi cəhətdən bağlı olur. Bunlarla yanaşı, müxtəlif formal vasitələrdən istifadə edərək cümlələr birləşərək, sintaktik bütövləri əmələ gətirir. Nəzərə alsaq ki, ünsiyyət vasitəsi olan dilin lüğət tərkibindəki sözlər həm məna, həm də formaca bir-birinə bağlanmalıdır, onda bəzən yaxın əlaqəli sözlərin, bəzən həmcins üzvlərin, mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirən vasitələrin dildəki rolunu təsvir etmiş olarıq. “Dildə belə məntiqi əlaqə yaradan, yəni sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələrdən biri də bağlayıcılardır” [8, 76]. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində morfoloji vasitələr cümlə üzvlərini, mürəkkəb cümlənin komponentlərini, qarışıq tip mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməklə yanaşı, sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirməkdə də mühüm rol oynayır. Bütün tabeli və tabesiz bağlayıcılar sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirməkdə iştirak edir. Komponentlər arasında semantik əlaqələrin formalaşmasında birləşdirmə (və), qarşılaşdırma (amma, ancaq, lakin, yoxsa), bölüşdürmə (ya, ya da, və ya, gah, gah da), iştirak (həm, həm də, da, də), inkarlıq (nə, nə də), tabelilik bağlayıcıları aydınlaşdırma (ki, belə ki), səbəb (çünki, ona görə ki), şərt (əgər, hərgah, indi ki, madam) bağlayıcıları iştirak edir.

1) Birləşdirmə bağlayıcıları. Birləşdirmə bildirən “və” bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaqla yanaşı, həm də sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rol oynayır. Müasir Azərbaycan dili mətnlərində birləşdiricilik keyfiyyətinə malik olan bu bağlayıcısı mətn daxilində ayrı-ayrı üzvlərin əlaqəsinə, sözlərin bağlanmasına xidmət edir. Məsələn: Qızlar qapıları pusa-pusa xeyli gazdılar və Pakizənin xalası ilə gəldilər. Səs-küylə içəri doluşdular. Pakizənin xalası üstü taxtapuşlu qara donu səliqə ilə süpürmüşdü. Taxtın üstünə gəbə salınmışdı. Ortaya iri bir sini qoyulmuşdu. Sininin çevrəsi boyu şam düzmüşdülər. Zəfəranlı plovun ətri evə dolmuşdu. Burada “və” bağlayıcı iki cümləni bir-birinə bağlayır. “Və” bağlayıcısı tək sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində deyil, həmçinin cümlənin əvvəlində işlənərək cümlələri bir-birinə bağlamaqla yanaşı, yeri gələndə cümlələri qarşılaşdırır, eyni zamanda sürəklilik, davamlılıq ifadə edir. Canlı danışq dilini daha çox təmsil edən bədii üslubda, bəzən isə elmi üslubda “və” bağlayıcısı cümlənin əvvəlində işlənir: Turistlər növbə tutmağa çalışdılar. Vəlibəygil onlara qoşuldu. Və aradan on dəqiqə keçməmiş yeni bir turist dəstəsi gəldi. Bu dəstənin rəhbəri də o biri dəstənin rəhbərinin dediklərini təkrar etdi. Ancaq sonda “sifətin gözəlliyini itirməyə qoymur” əvəzinə “artırır” işlətdi.

2) Qarşılaşdırma bağlayıcıları. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edən bağlayıcılardan biri də qarşılaşdırma bağlayıcılarıdır. Bu bağlayıcılar vasitəsilə bağlanan cümlələrdə bağlayıcıdan əvvəl ifadə olunmuş fikirlə bağlayıcıdan sonra gələn fikir bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. “Ancaq” bağlayıcısının mikromətnə işlənmə yeri sabitdir. Ən çox iki cümlə arasında qarşılıq-ziddiyyət məqamında işlənərək mühüm sintaktik-semantik funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn: Bir neçə dəqiqədən sonra Allahyarın atının ayaq tappılıqları evdən uzaqlaşdı. Molla Sadıq pəncərə qarşısında dayanıb, xeyli kəndi dinlədi. İtlərin hürüb-hürmədiyi, adamların duyuq düşüb hay-haray salıb-salmaqclarını bilmək istədi. Ancaq gecə böcəklərinin cırıltısı və Kürün uğultusundan başqa heç nə eşitmədi. Qapını möhkəmcə bağlayıb otaqda gəzindi. Onun təsbehinin iri, sarı kəhrəba muncuqları gecəyarısına qədər saqqıldadı. Bu sintaktik bütövde Molla Sadığın Allahyarın gətməsindən kiminsə xəbər tutub-tutmadığını öyrənmək istəməsi, amma böcəklərin səsndən başqa heç nə eşitməməsi qarşılaşdırılır.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları mürəkkəb cümlə komponentlərinin, sintaktik bütövlərin əlaqə və bağlanmasında mühüm rol oynayır, qarşılıqlı ziddiyyət, güzəşt, gözlənilməz situasiyalar, şərt, sükut, tərəddüd, psixoloji vəziyyət və zaman anlayışlarını üzə çıxarır.

3) İştirak bağlayıcıları. Sintaktik bütövlərin qurulmasında iştirak bildirən “həm”, “həm də”, “hətta”, “özü də” və s. bağlayıcıların da xüsusi rolu var. Bu bağlayıcıların əsas funksiyası birləşdirdikləri tərəfləri sadəcə sadalamaqla bitmir, eyni zamanda iştirak məzmunu da bildirir [6, 271].

İştirak bildirən bağlayıcılar mətnin bağlılığına bir neçə cəhətdən xidmət edir. “Həm”, “həm də” bağlayıcıları təkrarlanaraq mətnin sadə cümlələrdəki həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin struktur komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirir. Mətnin texniki təşkili zamanı bəzən bu bağlayıcının birinci tərəfinin işlədilməsinə ehtiyac duyulmur. Bu zaman bağlayıcının

⁹⁹ BDU-nun magistrantı

ikinci tərəfi cümlələri bir-birinə bağlayır: Həmayıl üç ayın gəlini idi. Hələ əri evinə, çıraqlıların qayda-qanununa isinişməmişdi. İndi də araya dava düşmüşdü. Səngərin bir tərəfində qardaşları, əmisi uşaqları marığa yatmışdılar, o biri tərəfində isə əri və qayınları. Bilmirdi neyləsin. Bir gün də keçdi. Səngərdən səs-səmir gəlmədi. Həmayılın ürəyinə damdı ki, atışanların gülləsi qurtarıb. Həm də neçə gündü acdılar, onlara yemək-ichmək apararı yoxdur. Əslində heç kəs irəli çıxarı bilmirdi. Çıraqlılardan biri tərəninin döşündə görünən kimi Alqazaxlılar gülləyə basırdı, Alqazaxlılar görünəndə Çıraqlılar. Bu sintaktik bütövə “həm də” bağlayıcısının birinci tərəfi işlədilməmişdir. “Da”, “də” iştirak bağlayıcısı da sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində əsas göstəricilərdəndir. Bu bağlayıcının köməyi ilə sintaktik bütövlərdə zəncirvari fikirlər ardıcıl şəkildə davam edir. Bu bağlayıcılar həmcins üzvlərlə arasında daha çox istifadə olunur. Aşağıdakı cümlədə “da” və “də” bağlayıcıları həmcins üzvlər arasında işlənərək sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edib:

Kişi birdən-birə sirkələnib titrəfi. Beyninə qan sıxdı. Gözü heç nə görmədi. Dünya başına hərləndi. Kür də, meşə də, sahildəki evlər də, cığırılar da fırlanıb gözünün önündən keçdi. Tətiyi çəkdi. Dalbadal güllə şaqıldadı. Atlar kişnədi. Kazakın ikisi də, yəhər də ləngərlədi. İştirak bildirən “özü də” bağlayıcısı sintaktik bütövlərdə qoşulma əlaqəsi yaradır və deyilmiş fikri dəqiqləşdirici məlumatla tamamlayır. Əfqan Abdullayev yazır ki, “özü də” mürəkkəb bağlayıcısı Azərbaycan dili mətnlərində daha çox parsel-cümlələrdə müşahidə olunur. Parsel konstruksiyaların ikinci hissəsini-ayrılan hissəsini təşkil edir. Bu zaman formalaşan mətnlər postpozisiyada reallaşır [2, 140].

Bu bağlayıcının iştirak etdiyi cümlələrdə, əsasən, xəbər ellipsisə uğrayır, cümlə quruluşca yarımqıç olur. Məsələn: Bu gün hər şey həll olunmalı idi. Özü də təkbətək, qabaq-qabağa. Cahandar ağa onu çox axtarmışdı. Neçə dəfə adam yollayıb, Allahyarın yerini öyrənmək istəmişdi. O isə yoxa çıxmışdı.

4) Bölüşdürmə bağlayıcıları. Sintaktik bütövlərin daxilində daha çox işlənən və komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcılar “gah”, “gah da”, “ya”, “ya da” bölgü bildirən bağlayıcılardır. Bölüşdürmə bağlayıcıları sintaktik bütövlərin daxilində müxtəlif məqamlarda işləyə bilər. Bu bağlayıcılar mətnə tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, fikir və hadisələrin bölünməsinə xidmət edir, həmcins üzvləri bir-biri ilə bağlayır, tabesiz mürəkkəb cümlə tərkibində komponentləri əlaqələndirir:

İynələr suda üzüməyə başladı. Qızların nəfəsi suya toxunduqca iynələrin gah biri qaçır, o biri qovur, gah da, əksinə, qaçan dayanır, qovan qaçır. Qızlar öz ürəklərində belə hesab edirdilər ki, əgər iynələr birləşsə, demək, oğlanla qız görüşəcək və evlənəcəklər. “Ya”, “ya da” bağlayıcıları mətn daxilində həmcins üzvlərin bağlanması, paralel komponentləri əlaqələndirməkdə, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlamaqda mühüm rol oynayır. Bunlarla yanaşı “ya” bölüşdürmə bağlayıcısı mətni yekunlaşdıraraq, nəticə məzmununu da bildirir:

Mən bu gündən buradan uzaqlaşacağam. Daha burada qalmaq mənim üçün mümkün deyil. Baş götürüb diyar badiyar gəzib, bu vəhşilərin əməllərinə xalqın diqqətini döndərəcəyəm. Ya məramıma çataram, ya da bir yerdə ölüb qalaram.

5) İnkar bağlayıcıları. Semantik cəhətdən inkarlıq bildirən “nə”, “nə də” bağlayıcıları təyini söz birləşmələri arasındakı sözləri, sadə cümlənin tərkibindəki həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Aşağıdakı cümlədə “nə” inkarlıq bağlayıcısı həmcins üzvlər arasında işlənməmişdir:

Cahandar ağa bacısının cənazəsini özü götürdü, qəbrə ilk torpağı özü tökdü, kişilərdən biri qəbrin üstündə Quran oxumağa başlayanda kənara çəkildi. Nə cənazə qaldırılanda, nə qəbristanlıqda, nə evdə, nə də əhsan yerində bir kəlmə danışmadı. Başsağlığı verənlərə belə heç nə demədi. Burada “nə” bağlayıcısı sadə cümlənin tərkibindəki həmcins üzvləri bir-birinə bağlamışdır. Tabesizlik bağlayıcıları kimi tabelilik bağlayıcıları da sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirməkdə mühüm rol oynayır. Mətnə işlənən baş və budaq cümlənin bir-birinə bağlanması tabelilik bağlayıcılarının köməyinə ehtiyac duyulur. Bu bağlayıcılar vasitəsi ilə bağlanan tərəflər heç vaxt bərabər hüquqlu olmur. Mətnin baş cümləsi ilə budaq cümləsi arasında “ki”, “belə ki”, “çünki”, “ona görə ki” və s. bağlayıcılar iştirak edir. Bunlar bir cümləni başqa bir cümləyə bağlamaqla tabelilik münasibəti yaradır. Biri tabe, digəri isə tabe edən cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir. Tabelilik bağlayıcılarından daha fəal işlənən “ki” və “belə ki” bağlayıcılarıdır. Bu bağlayıcılar budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması mühüm rol oynayır. “Ki” bağlayıcısının işləndiyi məqamlar çoxdur. Sintaktik bütövlərin tərkibində şərt və dərəcə budaq cümlələrində işlənməmiş ki bağlayıcılarına rast gəlirik. “Ki” bağlayıcısı sintaktik bütövlərin daha çox son cümləsində işlənərək fikri aydınlaşdırır:

Arvad onun başını sinəsinə sıxdı. Qönçə xanım hiçqırdı, uşaq kimi içini çəkdi. Qayınanasının iri əli onun başını xeyli sığalladı, saçını tumarladı. Qönçə hiss etdi ki, qayınanası da titrəyir. Qəhər boğduğundan dinə bilmədi.

“Ki” bağlayıcısı sintaktik bütövlərin daxilində tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik bütövlərin daxilində tamamlıq budaq cümlələri daha çox işlənilir. Bu tamamlıq budaq cümləsinin genişləndirmə, izahedicilik keyfiyyətinin qabarıq olması ilə əlaqədardır. Ona görə də tamamlıq budaq cümləsi sintaktik bütövlərin tərkibində ən çəvik, yəni müxtəlif vəziyyətlərdə işləyə bilən budaq cümlə növüdür:

Əşrəf heç nə soruşmasa da, anasının ürəyindən keçənləri duyurdu. Oğlunun atasının hərəkətlərindən razı qalmadığını Zərnigar xanım da hiss edirdi. Ancaq istəmirdi ki, ata ilə kiçik oğlunun da arası açılsın, üz-göz olsunlar. Şamxal da, Güləsər də dinmirdi. Salatın heç nəyə qarışmırdı. “Çünki” bağlayıcısı mətnlərdə fəal işlənən bağlayıcılardan biri olub, tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağladığı kimi, mətnin komponentlərini də əlaqələndirir. Eyni zamanda çünki bağlayıcısı sintaktik bütövlərin tərkibində təkrar mövqeyində də işlənilir, özünə xas olan səbəb məzmununu daha da qüvvətləndirir:

Mürsəl gülümsədi, çünki bu yerdə gülümsəməmək mümkün deyildi. Çünki neçə-neçə illər idi ki, onlar hər dəfə üz-üzə oturanda professor bu söhbəti mütləq başlayırdı. Çünki professor Əbdülməli Cümşüdoğunun kəndin məscidi ilə davası çoxdanın davası idi. Bağlayıcıların bura qədər qeyd etdiyimiz funksiyalarından əlavə, onların sintaktik bütövlər arasında əsas əlaqə vasitəsi

olduğunu da qeyd etməliyik. “Belə ki”, “və”, “amma”, “ancaq”, “lakin”, “fəqət”, “həm də” bağlayıcıları məndaxili əlaqələrlə yanaşı, mətnlərin başlaması üçün də zəmin rolunu oynayır. Bu bağlayıcılar başqa bir funksiyanı da yerinə yetirmiş olurlar. Bu zaman bağlayıcılar məndaxili komponentləri deyil, mürəkkəb sintaktik bütövlərin özlərini də bir-birinə bağlayaraq böyük mətnlərin yaranmasına səbəb olurlar. Eyni zamanda bu bağlayıcılar bütövlükdə müəllif fikrinin açılmasına kömək edirlər. Bağlayıcıların cümlənin əvvəlində işlənmə məqamını Ə.Cavadov belə izah edir: “İkinci dərəcəli üzvlərin ifadə edə bilmədiyi mənə münasibətləri bağlayıcılarla ifadə edilir. Buna görə də mərkəzi cümlə ilə iahedici cümlələr arasındakı qarşılıq, bölüşdürmə, səbəb kimi münasibətlər bağlayıcılarla yaranır. Bu zaman bağlayıcı bütün üzvlərdən əvvəl işlənir” [4, 108].

Nəticə. Mətnin əsas vahidlərindən biri olan sintaktik bütövlərdə diqqətimizi çəkən əsas məsələlərdən biri də onun komponentlərinin əlaqələnməsi məsələsidir. Sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr iştirak edir. Sintaktik bütövlərin tərkibindəki cümlələrin əlaqələnməsində morfoloji vasitə olan bağlayıcıların rolu böyükdür. Belə ki, tabeli və tabesiz bağlayıcılar sintaktik bütövlərin tərkibində işlənərək komponentlərin əlaqələnməsində mühüm rol oynayır. Bağlayıcılar daha çox həmcins üzvlər, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, qarışıq tip mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlənərək sintaktik bütövlərə müxtəlif çalarlıq qatır. Bağlayıcıların sintaktik bütövlərin tərkibində işlənməsi bir-birinə tam şəkildə bağlanan cümlələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, tam formalaşmış sintaktik bütövlər meydana gəlir. Sintaktik bütövlərin əvvəlində, cümlələr arasında və sonuncu cümlədə işlənən bağlayıcılar sintaktik bütövə sürəklilik, izahedicilik, hadisələrin bölünməsi, inkarlıq, ziddiyyət kimi çalarlıqlar verir və sintaktik bütövü özündən əvvəlki və sonrakı sintaktik bütövlə bağlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998, 190 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 356 s.
3. Cavadov Ə. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974
4. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977, 111 s.
5. Ələkbərova N. Sintaktik bütövün təşkilində bağlayıcıların rolu. Bakı, 2014
6. Həsənova E. Müxtəlif sintaktik konstruksiyaların formalaşmasında bağlayıcıların rolu. Bakı, 1987
7. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2002, 229 s.
8. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002, 184 s.
9. Rəsulzadə X. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu. Bakı, 2012

Açar sözlər: mətn, sintaktik bütöv, əlaqə, bağlayıcı, morfoloji vasitələr

Key words: Text, syntactic whole, connection, connective, morphological means

Ключевые слова: текст, синтаксическая целостность, соединение, связующее, морфологические средства

Sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcıların rolu

X ü l a s ə

Məqalədə sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rol oynayan morfoloji vasitələrdən bəhs edilmişdir. Sintaktik bütövlərin tərkibində işlənən əsas morfoloji vasitələrdən birinin bağlayıcılar olması qeyd edilmişdir. Bağlayıcıların hər iki növü-tabelilik və tabesizlik bağlayıcılarının işlənmə məqamları, onların sintaktik bütövün formalaşmasında oynadığı rol qeyd edilmişdir. Bağlayıcılar sintaktik bütövlərin tərkibində işlənərək müxtəlif çalarlıqlar-ziddiyyət, iştirak, inkarlıq, bölüşdürmə, birləşdirmə, səbəb, aydınlaşdırma, şərt bildirdiyi kimi, həm də sintaktik bütövlərin ilk cümləsinin əvvəlində işlənərək özündən əvvəlki sintaktik bütövlə əlaqə yaradıb, böyük makromətnlərin yaranmasına səbəb olur. Bunlarla yanaşı, bağlayıcıların sintaktik bütövlərin daxilində işlənməsi sintaktik bütövlərin tərkibində işlənmiş cümlələrin bir-birinə qırılmaz əlaqə ilə bağlanmasına gətirib çıxarmışdır.

The role of connectors in the connection of components of syntactic units

Summary

The article discusses morphological means that play an important role in linking the components of syntactic units. It is noted that one of the main morphological tools used in syntactic units is connectors. It is used in the context of various shades-contradiction, participation, negation, division, unification, cause, clarification, condition, as well as at the beginning of the first sentence of syntactic units. The development of syntactic units has led to the unbreakable connection of the developed sentences.

Роль союзов в при соединении компонентов синтаксических целых

Резюме

В статье рассматриваются морфологические средства, играющие важную роль в при соединении компонентов синтаксических целых. Отмечено, что одним из основных морфологических средств, используемых в синтаксических целых, являются союзы. Отмечены оба типа союзов-подчинение и неповиновение развитие сщюзов, их роль в формировании синтаксической целостности. Союзы разрабатываются исоставе синтаксических целых различных оттенков –противоречия, соучастия, отрицания, деления, объединения, причины, уточнения, условия, а также в начале первого предложения синтаксических целых, создавая связь с предыдущим синтаксисом, образовывать большие макротексты. Развитие синтаксических целыхпривело к неразрывной связи развернутых предложений.

Rəyçi: dos. F.Əlizadə

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANIN LİNGVOSTATİSTİK TƏHLİLİ

«Dədə Qorqud» dastanı ingilis dilinə görkəmli türk alimi, professor Faruk Sümer, Ankaranın ingilis ədəbiyyatı professoru Əhməd Uysal və Texas Universitetinin ingilis dili müəllimi Varren Valker tərəfindən tərcümə edilib. Dastanın əsas iştirakçıları Oğuz qəbilələridir. Oğuz və türkmən qəbilələri hələ VI-VII əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycana gəlir, yerli əhali ilə qaynayıb qarışır, həmişəlik burada qalırdılar. «Dədə Qorqud» dastanlarında iştirak edən oğuzlar artıq bu dövrlərdə azərbaycanlıların etnik tərkibinə daxil olmuş və Azərbaycan xalqının müəyyən hissəsinə çevrilmiş oğuzlardır.

Oğuz qəhrəmanları, Dədə Qorqud haqqında türkdilli xalqlar içərisində çoxlu rəvayətlər yayılmışdır. Bunlar geniş mənada «Oğuznamə» adlanır. «Kitabi Dədə Qorqud»un hər bir boyunun sonunda Qorqud gəlib oğuznamə qoşur. «Oğuznamə» türkdilli xalqların qədim müştərək yaradıcılığıdır. Dastanı diqqətlə oxuyanda aydın olur ki, burada əhali ən çox köçəri həyat keçirir, maldarlıqla məşğul olmuş.

Ona görə də köçəri patriarxal həyat sürən insanların həyatı, mübarizəsi, məişəti, adət və ənənəsi və dünyagörüşü dastanda əsas yer tutmaqdadır.

Bununla yanaşı, burada vətənpərvərlik, qonaqpərvərlik, ana və övlad məhəbbəti, qadınlara hörmət, mübarizlik, düşmənlərə nifrət, qəhrəmanlıq və s. kimi gözəl bəşəri hisslər də ifadə edilmişdir.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanları nəzm və nəsr hissələrindən ibarətdir. Dastanda deyilir: «Dədəm Qorqud gəldi, boy boyladı, söy söylədi, bu Oğuznaməyi düzdü, qoşdu, belə dedi».

Burada «boy» dastanın nəsr hissəsinə deyilir, həm də dastan mənasında işlənir, «söy» isə dastanın nəzm hissəsidir.

Şübhəsiz, dastanın nəsr hissəsi nağıl edilmiş, nəzm hissəsinə isə ozanlar qopuz çalib müəyyən hava ilə oxumuşlar. Ona görə də dastanda nəsr və nəzm üzvi surətdə bir-biri ilə bağlıdır, biri digərini tamamlayır.

«Kitabi Dədə Qorqud»dakı 12 boyun hər birində bir qəhrəmanın igidliyi nağıl edilir. Dastanda təsvir edilən qəbilə - tayfanın başında xanlar durur. O, göstərişlər verir, məclislər qurdurur: oğuz qəhrəmanlarına başçılıq edir və s. Ancaq dastanın əsas qəhrəmanı Qazan xan və başqa igidlərdir. Onlar xarici basqınlara qarşı vuruşur, Vətən, el uğrunda mübarizə aparırlar.

«Dədə Qorqud» dastanının boyları xalq həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edir. Burada yalnız Vətən yolunda mübarizə, müharibə deyil, xalqın məişəti, sevgisi, arzusu, adət-ənənələri və s. ilə əlaqədar mühüm məsələlər də öz bədii əksini tapmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi «Dədə Qorqud» dastanları yazıların hamısını əhatə etmir. Lakin bununla belə, biz «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında yazılmış tədqiqatları da bu zəngin abidənin elmi-tənqidi şərhinin başlanğıcı hesab edirik.

Dədə Qorqud bütün dastanlar boyu iştirak edir. Onun şəxsiyyəti haqqında mübahisələr vardır. Bəzilərinin fikrincə, Dədə Qorqud bu dastanların yaradıcısıdır. Əlbəttə, bu ehtimalı düzgün hesab etmək olmaz. Ona görə ki, Dədə Qorqudun tarixi sima olması haqqında əlimizdə mötəbər bir məlumat yoxdur. Əsas ağlabatan budur ki, dədə Qorqud əfsanəvi bir surətdir.

O zaman xalq arasında müdrik qocalar, məsləhətçilər olmuşdur ki, onlar da dədə, bilici, adlanmışlar. Onlar həm də sənətkar olmuş, məclisləri dolaşaraq qopuz çalmış və xalq qəhrəmanlarının rəşadətini tərənnüm etmişlər. Dədə Qorqud da belə ağıllı, müdrik qocaların, qopuz çalib məclis idarə edən ozanların ümumiləşmiş surətidir. Başqa cür desək, bu dastanı ozanlar yaratmışlar.

Dədə Qorqud özü isə dastanda Azərbaycan ozanlar kollektivinin surətidi. Təsadüfi deyildir ki, Dədə Qorqud çox zaman Xızr, övliya kimi qələmə verilir. Guya o, müqəddəsdir. Dastanın bir çox boylarında buna rast gəlirik.

Dədə Qorqud haqqında türkdilli xalqlar arasında çoxlu əfsanələr dolaşır. Bu əfsanələrdə o, övliya, peyğəmbər, ağsaqqal, sərkərdə, həkim, loğman, ozan və s. kimi təsvir edilir. Hətta qopuzu ixtira edən odur. Azərbaycanda, Orta Asiyada onun qəbirləri olduğu göstərilir. Bütün bunlara görə də biz Dədə Qorquddan epik bir surət kimi söhbət açıq. Dədə Qorqud döyüşə gedən qəhrəmanlara əvvəlcə xeyir-dua verir, yola salır, qələbədən sonra təşkil olunmuş şənlik məclisində həm ad qoyur, həm də çalib oxuyur, oğuznamə düzür.

Dastanın ən maraqlı surətlərindən olan Qaraca Çoban əməkçi xalqın nümunəsidir. Onda xalq gücü, qüvvəti vardır. Çoban bir də həm də öz ağılı, bacarığı, tədbiri, səxavəti ilə məşhurdur. «Atalar demişdir ki, yoruldun sarbana acdın çobana» kimi xalq məsəli dastanlarda tez-tez təkrar edilir. Çoban eyni zamanda bərəkət, səxavət, bolluq, xeyirxahlıq rəmzidir. Dastan və nağıllarda həmişə o, ac və yorğun qəhrəmanları doydurur, onlara kömək edir, məsləhət verir, yol göstərir. Belə güclü, səxavətli çobanların tipik bir surəti də «Kitabi Dədə Qorqud»da verilən Qaraca Çobandır. Ozan Qaraca Çobanı çox maraqlı və şirin ifadələrlə təsvir edir. Qaraca Çoban nəhəng bir insandır. Onun sapandının içi üçyaşar dana dərisindəndir, qolları üç keçinin tükündən toxunmuşdur. Hər atanda on iki batman daş atır. Atdığı daş yerə düşmür, düşəndə toz kimi sovrulur, ocaq kimi oyulur, daş düşən yerdə üç il ot bitmir.

¹⁰⁰ BDU-nun Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimləri huseynov2004@bk.ru,
aygun.mehdiyeva.80@inbox.ru

Belə qüvvəli qəhrəmanlar, şübhəsiz, xalqın mənafeyini qoruyur, düşmənlər üzərində qələbə çalıb xalqı təhlükədən qurtarır. Məhz ona görə də xalq öz qəhrəmanlarının məğlubedilməzliyini heyratımız bir dillə təsvir edir.

Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatımızda qadın surətinin təsvirinə geniş yer verilir. Xalq «Aslanın erkəyi dişisi olmaz», «Arvad evin gülüdür» atalar sözlərində, bir sıra həzrcəvab nağıllarında göstərir ki, qadınlar da ağıllı, düşüncəsi hətta fiziki qüvvəsi etibarilə kişilərlə bir sırada durur. «Kitabi Dədə Qorqud» boylarında da maraqlı qadın surətləri vardır. Buradakı qadınlar ağıllı, tədbirli, xarici görünüşcə gözəl, insanpərvər və qəhrəman kimi təsvir edirlər.

Qadınlar, hər şeydən əvvəl, gözəl və qayğıkeş anadırlar. «Dirsə xan oğlu Buğacın boyu», «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boylarında anaların balalarına olan məhəbbətinin ibrətamiz nümunəsi əks olunmuşdur.

Qadınlar həm də gözəl dost, sadıq və vəfalı ömür yoldaşdırlar. «Bamsı Beyrək», «Dəli Domrul» boyları buna aydın misaldır. «Dəli Domrul»da valideynin qiymadığı canı qəhrəmana həyat yoldaşı bağışlayır. Bu dastanlarda qadınlar həm də məğlubedilməz, şücaətli qəhrəman kimi təsvir edilmişlər. «Uruzun əsir olduğu boy»da Burla Xatun yağlılara qarşı vuruşur. Maraqlıdır ki, dastanda qəhrəmanlar özlərinə məhz belə igid qızlar axtarırlar.

«Kitabi Dədə Qorqud»da o zaman ailədə, cəmiyyətdə qadınlara münasibətə dair maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Dastandakı müqəddimədə qadınlar dörd yerə bölünür. Burada evdar, qonaqpərvər, işgüzar, səxavətli, xoşrəftar qadınlar təriflənir, əksinə, gəzəyən, pinti, israfçı, dedi-qodu ilə məşğul olan qadınlar pislənir.

Dədə Qorqud boyları sonrakı dastanlarımıza qüvvətli təsir göstərmişdir. Sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarımız da forma etibarı ilə «Kitabi Dədə Qorqud» kimi qurulmuşdur.

Bütün xalq dastanlarımız «Kitabi Dədə Qorqud kimi nəsr və nəzm hissələrindən ibarətdir. Bunlardan başqa, «Kitabi Dədə Qorqud»da ayrı-ayrı epizod və əhvalatlar da vardır.

«Dədə Qorqud» boyları xalq qəhrəmanlarının da formalaşmasına kömək etmişdir. Burada da həm forma, həm də məzmun cəhətdən oxşarlıq çoxdur.

Bildiyimiz kimi, Dədə Qorqud dastanında Ozan müqəddəsdir, bilici, övliya sayılır, hətta əlində qopuz (saz) olan düşmən belə öldürülür.

«Dədə Qorqud» dastanlarının hər birinin sonunda Dədə Qorqud gəlib qopuz çalır, ya ad qoyur, yaxud da bir xeyirxah məsləhətçi kimi xeyir - dua verir: «... Yerli qara dağların yıxılmasın! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin! Çaparkən ağ boz atın bədrəməsin. Çalışında qara polad üz qılıncın kütəlməsin...» və s.

Belə sonluqlar sonralar yaranan xalq romanlarımızda da vardır. Qəhrəmanlar uzaq səfərdən qayıdır, öz sevgilisini də gətirir, böyük şadlıq olur. Bu zaman aşiq gərib onların toyunu edir və duvaqqapma söyləyir.

Bütün bunlar göstərir ki, «Dədə Qorqud» boyları həqiqətən bizim həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarımızın yaranıb formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümlərdə onların özlərinin özünəməxsus metodları, tərcümə üsulları vardır. Hər bir tərcüməçi özünün üstün tutduğu formada dastanı tərcümə etmiş, sətraltı və sətrüstü mənaların tərcüməsini izahlı formada öz oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Dastanda bir çox sözlər işlədilmişdir ki, onların sətraltı mənaları həmin sözün yaranma səbəbini və hansı dövrlərə aid olduğunu aşkar edir. Eynilə tərcümə olunmuş mətnləri oxuyan oxucular dastanla bərabər burada aydın formada göstərilmiş tarixi hadisələrlə, müxtəlif dövrlərlə tanış ola bilər.

«Kitabi Dədə Qorqud» eposunda sətraltı və sətrüstü mənaların tərcümə metodları bir çoxlarını maraqlandıran mövzulardan biridir. Ümumiyyətlə, sətraltı və ya sətrüstü mənaların tərcümə üsulları tərcümə prosesində ən vacib üsullardan biridir.

Və eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, sətraltı və sətrüstü mənaların izahı olmadan «Kitabi Dədə Qorqud» eposunun oxucu tərəfindən başa düşülməsi çox mürəkkəb bir proses olardı və ya bu eposun başa düşülməsi ümumiyyətlə qeyri-mümkün olardı.

«Kitabi Dədə Qorqud» eposu çox qədim xalq dastanlarından biridir. Buna görə eposun dili olduqca mürəkkəbdir. Eposda elə sözlər, cümlələr və ifadələr işlənmişdir ki, müasir dövrdə bu sözlərə, ifadələrə ümumiyyətlə, rast gəlmək mümkün deyil. Məhz bu səbəbdən də həmin cümlələrin, sözlərin və ifadələrin sətraltı mənası izah olunmalıdır.

Eposun dili olduqca mürəkkəbdir. Burada elə cümlələr işlənmişdir ki, onları original tekstə oxuduqda heç bir şey başa düşülmür. Əgər bu cümlələr tərcüməçilər tərəfindən olduğu kimi tərcümə edilsə və oxucuya heç bir izahat verilməsə, bu eposdan ümumiyyətlə, heç bir şey başa düşmək olmaz.

Eposun orijinal tekstində işlədilmiş belə bir cümləyə nəzər yetirək: «Təpəyənin köpünü süsəyən yatırır». Bu cümləni olduğu kimi saxlasaq oxucu bu cümlədən heç bir şey başa düşməyəcək. Bu məsəl də həmçinin qədim Oğuz məsəlidir, ola bilsin ki, bu məsəl qədim Oğuz elində çox tez-tez işlədilmiş və mənası hamı tərəfindən başa düşülmüşdür.

Lakin zaman keçdikcə bu məsəl leksikologiyadan uzaqlaşmış və digər bir məsəllə əvəz olunmuşdur.

Bu məsələnin mənası belədir ki, dinsizin öhdəsindən imansız gələr. Bildiyimiz kimi, bu məsəl hal-hazırda aramızda işlənməkdədir. Hazırda bu məsəli işlətsək, məsəlin mənası hamı tərəfindən başa düşülər.

Eyni zamanda eposu tərcümə edən tərcüməçilər də bu cümlənin tərcüməsini hər biri başa düşdüyü kimi öz oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Tərcüməçilərin tərcümələrinə nəzər salsaq, onların fərqli olduğunu şahidi olarıq.

Görkəmli türk alimi professor Faruk Sümer bu cümlənin tərcüməsini belə vermişdir: «The belly of a kicking animal is torn by a butting animal». L.Lewis isə cümləni belə tərcümə etmişdir: «We shall set a thief to catch a thief». Və tərcümə ilə

yanışı L.Lewis cümlənin sətiraltı mənasını öz oxucularına belə vermişdir: «Bu ifadə sevdiyi bir şəxslə yenidən qovuşan hər hansı şəxsə gözyaşdınlığı vermək üçün istifadə olunur».

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan xalqının ilk yazılı abidəsi sayılan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının indiyə qədər mövcud olmuş ənənəvi tədqiqatlardan fərqli olaraq, yeni baxımdan sətiraltı, sətirüstü mənalara araşdırılması, tərcümə olunmuş mətnə bu sətiraltı və sətirüstü mənalara hansı yolla verilmə üsullarının mahiyyətinin açılmasıdır.

Eyni zamanda tədqiqat işinin məqsədi sətiraltı və sətirüstü mənalara vacibliyini, zəruriliyini aşkar etməkdən ibarətdir.

Bu yolla «Kitabi Dədə Qorqud» un möhtəşəmliyini əyanlaşdırmaq, türkdilli xalqların bədii təfəkkürünün və dilinin təkamülündə onun böyük rol oynadığını, həqiqətən bir çox cəhətdən zəngin və universal, nadir sənət abidəsi olduğu barədə daha geniş təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Sətiraltı və sətirüstü mənalara olmadan eposun boylarının nə dərəcədə anlaşılmaz olduğunu aşkara çıxarmaq tədqiqat işinin aparıcı məqsədlərindən biridir ki, bu məqsəd də tədqiqat işində qabarıq şəkildə izah olunmuşdur.

Göstərilən məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı konkret məsələlərin həlli vacibdir:

- dastanın tərcümələrində istifadə olunmuş sətiraltı və sətirüstü mənalardan istifadə etmə proseslərinin izlənilməsi, sətiraltı və sətirüstü mənalara statistik səciyyəsinin verilməsi, hən hansı bir tərcüməçilərin tərcümələrinin müqayisə edilməsi;

- Dədə Qorqud dövründən indiyə kimi dilimizin inkişaf tarixinin müəyyənəşdirilməsi;

«Dədə Qorqud» boyları xalqımızın ən qədim qəhrəmanlıq dastanlarından biridir. Bu dastanların formalaşma dövrü X-XI əsrlərə aiddir. Əsas etibarilə bu əsərlərdəki hadisə və əhvalatlar dastanların əsas məzmununu təşkil edir. Lakin bu, dastanlarda xalqımızın çox qədim zamanlardan başlayaraq, yaratdığı əfsanə, əsatir və qəhrəmanlıq xatirələrinin də izləri, əlamətləri yaşamaqdadır. Vətənpərvərlik qəhrəmanlıq motivləri «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının əsas qayesidir. Dastanlarda həm yaşlı (Qazan xan, Dərsə xan, Qazılıq Qoca, Bəkil, Baybecan, Qaragünə və b.) həm də gənc (Beyrək, Basat, Buğac, Uruz, Qanturalı, Qarabudaq, Əmrah və b.) nəslə mənsub qəhrəmanlardan söhbət açılır. Eposdakı 12 boydan 9-u gənclərlə bağlıdır. El adətinə görə cavanlara qəhrəmanlıq göstərməyincə ad verilmir. Onlar igidlik göstərdikdə isə məclis qurulur, ağsaqqallar yığılır, Dədə Qorqud gəlir, gəncin qəhrəmanlıqlarını sayır və ona ad qoyur.

Buradakı qadınlar da igidlikdə, mərdlikdə kişilərdən geri qalmır, döyüş meydanında onlarla çiyin-çiyinə hünər göstərirlər. Ana adı dastanda Vətənin rəmzi kimi hər şeydən uca tutulur.

Dədə Qorqud adı ilə yaddaşımıza həkk olunmuş qədim oğuz dastanları həqiqətən də bir çox türk xalqlarının yaratdığı milli mədəniyyətin ən zəngin, ən ulu qaynaqlarından biridir.

«Kitabi Dədə Qorqud»un «Şəcərəyi - tərəkəmə» əsəri ilə öyrənilməsi dastanların tarixlə bağlı bir sıra cəhətlərini aydınlaşdırır.

Mərkəzi Asiya dastanının geniş bir hissəsinin tarixi sərvətlərindən biri olan Dədə Qorqud «etnik bərabərlik, tarix, adət - ənənənin əsas mənbəyi və onun sahibkar və yaradıcılarının isə dəyər sistemi» olan bir dastandır.

«Bu dastan azadlıq uğrunda döyüşləri xatirəyə çevirib». Son iki əsrdə Dədə Qorqud dastanı bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur, bu proses o vaxta kimi davam etmişdir ki, Drezdenin Royal kitabxanasından əldə olunan əlyazmalar əsasında alman tərcüməsinin bir hissəsini nəşr edən H.F. Von Ditsin diqqətini cəlb etmişdir.

«Kitabi Dədə Qorqud»un digər yeganə əlyazması Vatikan kitabxanasında Ettore Rossi tərəfindən 1950- ci ildə aşkar olunmuşdur. Dədə Qorqud vərəqə üzərinə köçürülənə kimi bu dastanda təsvir olunan hadisələr doqquz və onuncu əsrlərin sonunda şifahi rəvayətlərlə dildən-dilə dolamışdır. «Kitabi Dədə Qorqud»un «Bamsı Beyrək» fəslində hətta erkən vaxtlara təsadüf edən son dərəcə məşhur Mərkəzi Asiya Alpamil dastanını demək olar ki, şifahi olaraq, qoruyub saxlayır.

«Kitabi Dədə Qorqud» elm aləminə 1815-ci ildə bəlli olmuşdur. Alman hüquqşünası H.F. Dits Drezden kitabxanasında «Dədə Qorqud» dastanlarını aşkar etmiş, «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu» alman dilinə çevirərək, «Odissey»in nağılı səciyyəli təkgözlü Siklonun kor edilməsi sujetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir.

«Kitabi Dədə Qorqud»un bizə məlum olan ilk nüsxəsi Drezdendə Kral kitabxanasında aşkar edilən 154 səhifəlik bir əsərdir. Hər səhifədə 13 sətir vardır. Berlində hər səhifəsində 34 sətir olan 37 səhifəlik başqa bir əlyazma da tapılmışdır. Berlin nüsxəsi kimi tanınan bu abidə əslində Drezden nüsxəsindən köçürmədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə
2. «The book of Dede Korkut» Geoffrey L.Lewis 1974, London
3. «The book of Dede Korkut» Fəruq Sumer 1973
4. «Kitabi-Dədə Qorqud» Bakı, Yazıçı, 1988
5. «Kitabi-Dədə Qorqud» Bakı, 1962
6. «Kitabi-Dədə Qorqud» Həmid Araslı, Məmməd Hüseyn Təhməsin, 1950, Bakı
7. «Dədəm Qorqudun kitabı» 1973, Orxan Şaiq Gökyay
8. «Bədii Tərcümə və Mətn Dilçiliyi Məsələləri» 2003, Elza Allahverdiyeva
9. «Kitabi-Dədə Qorqud» (rus dilində Vasili Bartoldun tərcüməsində, 1951, Bakı nəş.)

Açar sözlər: lingvostatistik, epos, bibliografiya, semantik, tərcümə

Key words: linguistical, epos, bibliography, semantic, translation

Ключевые слова: лингвистический, эпос, библиография, семантические, перевод

Linguistical analysis of the epos "Kitabi-Dada Gorgud"

Summary

This article is dealing with the translation of "Dede Qorqud" epos. In the translations of epos the methods of translation of subtitled and superlinear meanings are great theoretical and practical importance as one of the new directions. The results obtained in the theoretical research in the field of the history of the Azerbaijani language in the process of translation of subtitle and superlinear meanings of the epos can provide invaluable evidence to substantiate a certain opinion. Linguostatistical, historical-comparative and descriptive methods were used to achieve the scientific goal of this article. In the article for the first time in Turkology, including Azerbaijani linguistics, the linguostatistical analysis of the epos "The Book of the Dede Qorqud" was carried out in a systematic way at the phonetic, lexical and morphological levels.

Лингвистический анализ эпоса "Китаби-Дада Горгуд"

Резюме

Эта статья переводе эпоса «Книга Деде Коркут» с субтитрами в переводах эпоса «Книга Деде Коркут» имеют большое теоретическое и практическое значение как одно из новых направлений. Результаты, полученные в теоретических исследованиях в области истории Азербайджанского языка в процессе перевода линейное и подзаголовка значений саги, могут предоставить неоценимые доказательства для обоснования определенного мнения. Для достижения научной цели статьи использовались лингвостатистический, историко-сравнительный и описательный методы. Впервые в Тюркологии, включая Азербайджанское языкознание, лингвостатистический анализ эпоса «Книга Деде Коркут» был проведен на фонетическом, лексическом, морфологическом уровнях как системе.

RƏYÇİ: prof. Abbasov Abbas

Rəhmanova Suqra Teymur qızı¹⁰¹
TÜRK DÜNYASI VƏ TÜRK DİLİ

*Müasir türk dünyası yeni yüksəliş mərhələsini yaşayır.
Bu gün suverenlik əldə etmiş gənc türk cümhuriyyətlərinin
bir sırada inamlı addımları türk dünyasının xosbəxt
sabahından xəbər verir. **Heydər Əliyev***

Ümumtürk ədəbi dili əslində çox qədim zamanlardan təşəkkül tapmağa başlamışdır. Təxminən qırx bir dil və ya şivədən ibarət olan türk dilləri qrupu çox qədim tarixə malik türk xalqlarının dili olub təxminən beş minillik böyük bir tarixi dövrü əhatə edir. Bu dillər qrupu özünün inkişafı tarixində bizim eranın v əsrinə qədər davam edən “Altay” və “Hun” dövrləri; bizim eranın V-X əsrin əvvəllərini əhatə edən Qədim Türk dövrü; X – XV əsrləri əhatə edən Orta Türk dövrü; XVI – XXI əsrləri əhatə edən Yeni və Ən Yeni Türk dövrü mərhələlərindən keçərək “Qərbi Hun” və “Şərqi Hun” istiqamətlərinə ayrılmışdır. “Qərbi Hun” istiqaməti də öz növbəsində Bulqar (Bulqar, Xəzər, Cıvas dilləri), Oğuz (Azərbaycan, Türk, (Türkiyə türkcəsi), Türkmən, Qaqauz, Xorasan-türk dili, Əfsar, Salar dilləri), Qıpçaq (Başqırd, Qazax, Qaraçay, Balkar, Qaraqalpaq, Oumuq, Karaim, Noqay, Tatar dilləri) və Karluq (Özbək, yeni Uyğur dilləri) dillər qrupuna, “Şərqi Hun” istiqaməti isə Uyğur (Qədim Uyğur, Tuva, Yakut, Xakas, Sor dilləri) və Qırğız-qıpçaq (Qırğız, Altay dilləri) qrupuna bölünür. Bundan başqa bir sıra alimlər bütün dünya üzrə mövcud olan türk xalqlarının dilini qütblərə uyğun olaraq Simal türkcəsi (Yakut, Dolqan, Xakas, Sor, Altay, Uyğur, Sarı Uyğur dilləri), Cənub türkcəsi (Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan, Türkmən, Qaqauz, Krım-Tatar, Xorasan, Əfsar, Qasqay, Qalay, Salar dilləri), Şərq türkcəsi (Özbək, Uyğur dilləri) və Qərb türkcəsinə (Tatar, Cıvas, Başqırd, Karay, Qaraqalpaq, Qazax, Qırğız, Kumık, Noqay, Mesket, Tuva, Culıman-Tatar, Balqar, Qaraçay dilləri) bölünür (7, s. 316-318).

Cox geniş ərazi və əralda yayılan türk xalqlarının ortaq ədəbi dili hesab edilən ümumtürk ədəbi dili haqqında ilk elmi – tədqiqat əsəri Mahmud Kaşğarının “Divani-Lüğət-it-Türk” əsəri hesab edilsə də bu sahədə əsaslı elmi araşdırmalar əsasən XX əsrin 50-ci illərindən etibarən daha da genişlənmişdir. Bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ümumtürk ədəbi dili ən qədim dövrlərdən etibarən xalqların böyük köcünün əsas səbəbkarı və iştirakçısına çevrilən böyük türk xalqının ortaq ədəbi dili və əsas ünsiyyət vasitəsi olmuş və bizim era adlandırılar son iki min il tarixində özünün əsas və intensiv inkişaf prosesini yaşamışdır. Elmi ədəbiyyatda bu proses əsasən üç böyük mərhələyə bölünür: 1) Təşəkkül dövrü (IX-XI əsrlər); 2) Təkamül dövrü (XIII-XVI əsrlər); 3) Tənəzzül dövrü (XVII-XVIII əsrlər).

Ümumtürk ədəbi dili özünün yüksək normativliyi və funksional üslub imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu dildə yazılmış ilk mükəmməl yazılı və ədəbi-bədii nümunələrə XI-XII əsrlərdən etibarən təsadüf edilir ki, bu da bizim eranın I minilliyinin sonları və II minilliyinin əvvəllərində Avrasiya qitəsinin böyük bir hissəsini tutan Böyük Türküstanın elində gedən və getdikcə intensivləşən bir sıra mühüm ictimai-siyasi və mədəni-kulturoloji hadisələrlə əlaqədar idi. Belə ki, hələ V-X əsrlərdən etibarən təzahür etməyə başlayan və Mərkəzi Asiyada geniş yayılan ayrı-ayrı türk tayfalarına və dövlətlərinə məxsus olan dialekt sözləri ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülü üçün əsas mənbə rolunu oynamışdır. Bu dövrlərə aid yazılı abidələrinin dili üzərindəki aparılan elmi müsahidələr və tədqiqatlar göstərir ki qədim türk dili kifayət qədər yüksək normativ qanunlara və sabit quruluşa malik olub hansısa tayfanın dili yaxud müxtəlif türk tayfalarının mexaniki ləhcə yığını deyil, mükəmməl mərkəzləşmiş bir dildir (6, s. 27).

Çünki ortaq tarixi köklərə və zəngin mədəniyyətə sahib olan müxtəlif türk tayfalarının bütöv bir xalq kimi təşəkkül tapması yolunda atılan ən mühüm addımlardan biri də onların vahid dil və yazı qaydalarına malik olması idi ki, ta qədim zamanlardan türklər bu məsələnin vacibliyini anlayaraq özlərinin qədim əlifba və yazılarını da yaratmağa nail olmuşlar. Buna misal olaraq qədim Orxon-Yenisey abidələri, runik yazı, göytürk əlifbası, 52 isarədən ibarət qədim alban yazısı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Oğuznamələr”, “Yaradılıs”, “Alp ər Tonqa”, “Su”, “Oğuz Xaqan”, “Göytürk”, “Ergənəkön” və s. dastan, əsatir və əfsanələri göstərmək olar ki, bütün bunlar da ümumtürk dünyagörüşünün, ədəbi-bədii fikrinin, mədəniyyətinin, bir sözlə, türkcülüynün təzahür formalarıdır. Hətta vadəli işğalçıların hücumları, qırğınlar, işğallar, əlifba və yazı dilinin dəyişdirilməsi belə türkcülük ideyalarının qarşısını ala bilməmiş və böyük türk xalqı öz varlığını ayrı-ayrı türkdilli xalqların ortaq mədəniyyətlərinin və dünyagörüşlərinin birliyi şəklində bu gün də qoruyub saxlaya bilməmişdir (1, s. 53).

Göründüyü kimi başlanğıcda vahid dil kimi formalaşan ümumtürk dili canlı orqanizm kimi yaranmış, inkişaf etmiş və süquta uğramışdır. İlk əvvəl ümumtürk dilinin şivələri və ya ləhcələri şəklində olan ayrı-ayrı türk xalqlarına məxsus dillər zaman keçdikcə milliləşmiş və hərəsi bir türk xalqının dilinə çevrilərək müstəqil dil statusu qazanmışdır. Məsələn, Azərbaycan dili, türk dili, özbək dili, qazax dili, tatar dili və s. Akademik Nizami Cəfərovun “Türkün dünyasından Türk dünyasına” elmi monoqrafiyasında bu fikri bir daha təsdiq edir: “Türklərin tarixinin ikinci fundamental faktı, vaxud göstəricisi doğulub formalaşdıqları təbiilik səviyyəsində də diferensiasiyası, bölünməsi və nəticə etibarilə, ortaq ata-baba vaddasını qoruyub saxlamış türk xalqlarının təşəkkülüdür. Məlum olduğu kimi, türklər təxminən min beş yüz ildən sonra, yəni ilk orta əsrlərdən tədricən oğuz, qıpçaq və karluqlara ayrılırlar ki, həmin proses eyni zamanda geniş coğrafiyalarda yayılmaqla (və məskunlaşmaqla) müşayiət olunur. II minilliyin əvvəllərindən etibarən müasir türk xalqlarının təşəkkülü başlayır. Və bu minilliyin ortalarında artıq tarix səhnəsinə çıxmış türk xalqları ümumi “türk” adı ilə yanaşı öz adları ilə də tanınırlar... Bununla belə müasir türk xalqlarının

¹⁰¹ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. “Türkoloji araşdırmalar” Elmi Tədqiqat Laboratoriyasının elmi işçisi

həm “daxil”dən, həm də “xaric”dən adlandırılmasında coğrafi və ya regional prinsip XX əsrin əvvəllərinə qədər aparıcı olur. Məsələn: Anadolu türkləri, Qafqaz türkləri və ya tatarları, Volqaboyu türkləri və ya tatarları, Krım türkləri və ya tatarları, Türküstan və ya Orta Asiya türkləri” (2, s. 18). Bütün bunlar da ümumtürk dilinin süqutu prosesini sürətləndirmiş və tədricən ayrı-ayrı türk xalqları bir-birini daha çətin bir şəkildə başa düşməyə başlamışlar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, mövcud olduğu minillər ərzində ümumtürk dilində saysız-hesabsız elmi, bədii, ədəbi əsərlər qələmə alınmış və ümumilikdə ümumtürk mədəniyyəti xəzinəsini əmələ gətirmişdir.

Türk ləhcələri, boyları və hal-hazırkı türk dilləri qədim türk ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik bazasına əsaslanmaqla yanaşı, həm də bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Lakin müasir türk dilləri arasında bir sıra fərqli və özünəməxsus xüsusiyyətlərin olmasına baxmayaraq bu dillər qədim türk ədəbi dilinin əsas xüsusiyyətlərini bu gün də qoruyub saxlamaqda davam edirlər (4, s. 81-85.). Yenidən müasir türk xalqlarının hamısının anlama biləcəyi yeni, vahid, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması ideyası üzərində işləməyə başlamışlar. Bu ideya əsasən XIX - XX əsrlərdən etibarən, yəni, qədim ümumtürk ədəbi dilinin tam süquta uğradığı və türkdilli xalqlarının ayrılaraq tam müstəqil bir xalq, məsələn, azərbaycanlı, özbək, türk, tatar, qazax, qırğız və s. kimi formalaşmasından dərhal sonra meydana gəlmişdir. Bu işdə türkoloq və türkologiyanın da rolu az olmamışdır.

Türkologiya elmi yarandığı ilk anlardan etibarən əsasən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir (3, s. 48). Qərb türkologiyasında baş verən altay nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi, tarixi-müqayisəli metodun tətbiqi, akademik qrammatikanın yaradılması, qədim türk yazılarının oxunması kimi mühüm tarixi hadisələr və yeniliklərin əsasında bir tərəfdən türklərə məxsus olan ərazilərdən və təbii sərvətlərdən yararlanmaq durursa, digər tərəfdən də bu cəsur və mərd xalqın istək və zövqünü, xarakter və xüsusiyyətlərini öyrənmək və onlarla yaxından tanış olub həyatın müxtəlif sahələrində mədəni, ictimai, iqtisadi, siyasi, elmi integrasiyaya girərək minillər ərzində qazanılmış təcrübə və biliklərindən faydalanmaq istəyi durur. Qərb dünyasının türklərə olan maraq və istəyi türklərin əsasən aşağıdakı bu üç yüksək insani keyfiyyətlərindən qaynaqlanır: 1) ta qədim zamanlardan türklər və türkdilli xalqlar özlərinin mükəmməl və sabit qrammatik quruluşu malik dillərini, bu dilə uyğun olaraq milli əlifbalarını və yazı mədəniyyətlərini yaratmağa nail olmuşlar; 2) taleyin onlardan üz döndərdiyi anlarda, yəni işğallara məruz qalaraq ayrı-ayrı imperiyaların tərkibinə qatıldıqda belə, heç bir kompleksə qapılmayaraq həmin imperiyaların dilində, əcnəbi dillərdə də öz milli türk süurunu və dünyagörüşünü özündə ehtiva edən yüksək keyfiyyətli əsərlər ərsəyə gətirmişlər; 3) taleyin onların üzünə güldüyü vaxtlarda yəni, özlərinin şəxsi qəhrəmanlıq keyfiyyətləri və cəsurulluqları sayəsində hərəkətə keçib böyük imperiyalar və dövlətlər yaratdıqları zamanlarda türklər və ya türkdilli xalqlar özlərinə tabe etdikləri xalqların dinini, dilinə, yerli mədəniyyətlərinə və milli qururlarına hörmətlə yanaşmış, yerli elm və ədəbiyyat insanlarına qayğıkeşlik göstərmişlər.

İkinci istiqamət isə daha çox türkdilli xalqların özlərində mövcud olan yerli türkoloq alimlərinin elmi araşdırmalarını, tədqiqat və disseftasiya işlərini, elmi-nəzəri məqalə və monoqrafiyalarını, dərslik və dərs vəsaitlərini əhatə edir.

Cünki yeni, müasir dövrə artıq kifayət qədər fərqli etnoqrafik və milli xüsusiyyətlərlə daxil olan və artıq XVI-XVII əsrlərdən etibarən Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, özbəklər, uyuqlar, qazaxlar, başqırdlar, qırğızlar, türkmənlər, tatarlar və s. müstəqil xalqlar kimi formalaşan türkdilli xalqlar əvvəllər ruslar vasitəsilə, daha sonralar isə birbaşa olaraq Avropa və Qərb dünyası ilə sıx mədəni, iqtisadi, siyasi, ədəbi, elmi, texnoloji və s. əlaqələr yaratmağa başlamışlar ki, bu da onların ümumi dünyagörüşlərinə, elmi-mədəni səviyyələrinə və gündəlik həyat tərzinə təsirli təsirsiz ötüşmür. Bu proses əsasən aşağıdakı üç istiqamətdə gedir: 1) milli özünüdərk hərəkəti nəticəsində ümmət psixologiyası millət psixologiyası ilə əvəzlənir; 2) türk birliyi ideyası formalaşır; 3) beynəlxalq proseslərdə iştirakın zəruriliyi dərk olunur (5, s. 24).

Ümumiyyətlə böyük türk xalqı bütün dünyada tolerant, integrasiyaya meyilli, humanist, dünyaya açıq bir millət, bir xalq kimi tanınmışdır. Hətta dünya dinləri tarixinə nəzər salsaq askar surətdə görürük ki, dünyada mövcud olan bütün dinlərin daha geniş yayılmasında və bu günə qədər qorunub saxlanılmasında türklərin rolu misilsizdir. Belə ki, Böyük Hun dövləti, Alban, Bulqar çarlığı, xristianlığın, Xəzər xaqanlığı iudaizmin, Orta Asiyada mövcud olan bəzi qədim türk dövlətləri, o cümlədən, Cingizxan İmperiyası, Ouzil Orda dövləti buddizmin, şamanizmin, və tanrıçılığın, Qaraxanilər, Qəznəvilər, Səlcuqilər, Atabəylər, Dehli sultanlığı, Teymurilər, Osmanlılar, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar Qacarlar isə islamın yayılaraq geniş intisar tapmasında mühüm rol oynamışlar ki, bu da türk xalqlarının aşağıdakı üç əsas xarakterik xüsusiyyətindən irəli gəlir: 1) türklər Tanrıçılıq dini ilə yanaşı, daha qədim dini inanclarını da qoruyub saxlamağa nail olmuşlar; 2) qarşılaşdıqları əksər yeni dinləri qəbul etmişlər; 3) bütün dinlərə sayğı ilə yanaşmışlar. Bu baxımdan böyük türk dünyasının və türkdilli xalqların ən mühüm qollarından birini təşkil edən Türkiyə türklərinin də tarixdə öz yeri, öz mövqeyi vardır. Vaxtilə Orta əsrlər dünya tarixində mühüm rol oynamış Osmanlı türklərinin varisləri və müasir dövrdə sadəcə türklər adlandırılan Türkiyə türklərinin mənsub olduğu dil də əvvəllər Osmanlı türkcəsi, indi isə Türkiyə türkcəsi adlanır. Müasir Türkiyə Respublikasının dili 1924-cü ildə türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən rəsmi dil olaraq elan edilmiş və o vaxtadək mövcud olan Osmanlı türkcəsi Türkiyə türkcəsi adlandırılmışdır. Bu dil sələfinin əsas fonetik, leksik və qrammatik bazası, bünövrəsi əsasında qurulsada bir sıra yeni, özünəməxsus keyfiyyətlər də əldə etmiş, əsasən Avropa mənşəli sözlərlə zənginləşmişdir.

Türkiyə türkcəsi türkdilli dillər sisteminin oğuz qrupuna aid olub eyni qrupa daxil olan Azərbaycan türkcəsi ilə də bir sıra oxşar fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri bölüşür. Cünki hələ 1851-ci ildə o dövrün mühüm təhsil ocaqlarından hesab edilən Rüştiyə məktəbinin müəllimləri Fuad və Cəvdət anadolu türk dilinin qrammatikasını hazırlayarkən məlum olmuşdu ki, bu dil həddindən artıq ərəb və fars sözləri ilə yüklənmişdir. Bundan başqa bu dilə XVII əsrin sonlarından etibarən xeyli sayda fransız, alman və ingilis sözləri də daxil olmuşdur. Müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq türkiyə türkcəsinə bir sıra yeni, əcnəbi termin və ifadələr daxil olsa da türk xalqı tədricən bu yeniliklə

ayaqlaşmağa, hətta özünün yeni milli terminlərini də yaratmağa nail olmuşdur ki, bu da onların milli kimliklərini saxlamaq və daha çox milli qürur hissələrindən irəli gəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası", 1995, 208 s.
2. Cəfərov N.Q. Türkün dünyasından Türk dünyasına (türkoloji etüdlər). Bakı, "AzAtam", "Elm və təhsil", 2016, 108 s.
3. Cəfərov N.Q. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 248 s.
4. Cəfərova S.M. Oğuz abidələrində fəli bağlamalar. Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, 1984, s. 81-85.
5. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013, 246 s.
6. Məhərrəmli B.B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı: Xəzər Universiteti, 2017, 272 s.
7. Səfərlil Aynur. Ortaq türk dili yaratmaq ideyası tədqiqatçı alimlərin düşüncəsi müstəvisində. Uluslararası türk lehçə araşdırmaları dergisi (TÜRKİAD), 3, CİLT, 2, sayı, Türkiyə, 2019, s. 314-324.

Acar sözlər: ədəbi dil, türkologiya tarixi, altayşünaslıq nəzəriyyəsi, qədim türk

Ключевые слова: литературный язык, история тюркологии, теория альтернизма, древний тюрк

Key words: literary language, history of turkology, theory of altruism, ancient Turk

Türk dünyası və türk dili

Xülasə

Məqalədə türk dünyası və türk dilindən bəhs edilir. Türk dili müasir türk dünyasının əsas tərkib hissəsidir. Dünyada bir sıra türkdilli xalqlar vardır. Bu xalqlar əvvəllər vahid bir adla – türk xalqı adı ilə tanınmışdır. Sonralar milliləşmə prosesi güclənmiş və bu xalqlar özlərinin Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və s. kimi dövlətlərini yaratmışlar. İndi bu dövlətlərin də hərəsinin öz dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti yaranmışdır.

Турецкий мир и турецкий язык

Резюме

В этой статье мы обсудили тюркский мир и турецкий язык. Турецкий язык - основная составляющая современного тюркского мира. В мире есть ряд тюркоязычных народов. Эти народы ранее были известны под одним именем - тюркский народ. Позже процесс национализации усилился, и эти народы создали свои собственные республики, такие как Турция, Азербайджан, Туркменистан, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан и другие. У каждого из этих государств сейчас свой язык, литература и культура.

Turkish world and Turkish language

Summary

We have discussed the Turkic world and the Turkish language in this article. The Turkish language is the main component of the modern Turkic world. There are a number of Turkic-speaking nations in the world. These nations were previously known by a single name - the Turkish people. Later, the process of nationalization increased and these peoples created their own Republics such as Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and others. Each of these states has its own language, literature and culture, now.

RƏYÇİ: dos. S. ABBASOVA

Ruqiyyə Əbdul qızı Ağayeva¹⁰²
DİALOJİ MƏTNLƏRDƏ DANIŞIQ DİLİ ELEMENTLƏRİ

Dialoji mətnləri araşdırarkən təbii olaraq danışiq dilindəki elementləri də nəzərdən keçirmək mütləqdir. Bildiyimiz kimi, şifahi ünsiyyət dialoji nitq şəklində təzahür edir. Dilçilikdə “dialoq nitqi” və “danışıq dili” terminləri arasındakı münasibətlər haqqında vahid bir fikir hələ də mövcud deyil. Əksərən isə tədqiqatçılar bu terminləri eyni mənada işlədirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, danışiq dili şifahi şəkildə təzahür etməsinə baxmayaraq onlara bərabərlik işarəsi qoymaq düzgün deyildir. Çünki rəsmi ədəbi dilin də şifahi forması mövcuddur.

Azərbaycan filologiyasında “danışıq dili” müstəqil bir mövzu kimi işlənməsə də, bu haqda müəyyən qədər fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Danışıq dili haqqında mülahizələrdən biri A.Qurbanova məxsusdur. O yazır: “Ədəbi dilə aid olmayan ünsiyyət formalarının cəmi danışiq dili adlanır. Danışıq dili xalqımızın, əsasən, ədəbi dili bilməyən və yaxud az bilən təbəqəsinə xidmət edir” (2, s. 42).

Danışıq dili tədqiqata cəlb olunduğu zaman, biz burada cümlənin kommunikativ növləri, yarımçıq cümlələr, vokativ sözlər, elliptik cümlələri də dərinlən araşdırmış oluruq. Danışıq dilini araşdırarkən funksional üslub, nitqin növləri, nitqin formaları və s. kimi terminlərin dəqiqləşdirilməsi də zəruridir.

Canlı danışiq dilinin atributlarından olan intonasiya semantik baxımdan öyrənilməmişdir. İntonasiya sayəsində danışiq dilində yığcamlıq əldə olunduğu məlumdur. Burada da mətnaltı mənə mühüm rol oynayır.

Dildə olan ixtisarlari, semantik sıxılmanı yaradan qrammatik vasitələrdən biri də intonasiyadır. Məhz mənə ilə bağlı olduğundan danışiqda intonasiya sıxılma yaradan amillərə çevrilir. Bilirik ki, danışiqda bir sözü intonasiya vasitəsilə müxtəlif kommunikativ münasibətlər yaratmaq olar.

Nitq prosesi zamanı sözlər bir-birindən ayrı deyil, əlaqəli şəkildə işlənir ki, bu da onların bir-birinin mənasına təsir etməsi ilə nəticələnir. Bu halda semantik sıxılma baş verir ki, bunun nəticəsində bir üzv digərlərinin də mənasını öz üzərinə götürmüş olur. Azərbaycan dilində bir sıra hallarda obyekt-fel birləşməsinin tərkibindən obyekt atılır və ifadənin bütün mənası feldə cəmlənir. Aşağıdakı misal bu cəhətdən xarakterikdir:

Qənfet kimi oğlandır. Yemir, içmir, çəkmir. (M.Əlizadə)

Danışıq dilindən söhbət açarkən burada işlənən cümlə növlərindən də bəhs etmək vacibdir. Xüsusən də nida cümlələrinin rolunu qeyd etməliyik. Tədqiqatçılar nida cümlələrini belə qruplaşdırmışdır; əmr-nida cümlələri, nəqli-nida cümlələri, sual-nida cümlələri və əsl nida cümlələri. Bütün digər cümlə növləri kimi nida cümlələri bir tərəfdən təkterkibli və cütləterkibli, digər tərəfdən sadə və mürəkkəb olmaqla təsnif edilə bilər.

Əsl nida cümlələri emosionallığın ifadə vasitələrindən biri olub, dialoq nitqində çox geniş miqyasda işlədilir. Lakin bu cümlələrə həsr olunan elmi-tədqiqat əsərləri çox azdır. Əsl nida cümlələri dialoq nitqində, xüsusən də yazıçılarımızın əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Məsələn; Amma yox! Heç kəsin xəbəri yoxdur... yoxdur dərman eləyən, yoxdur, yox!.. Gəl ey cümlə dərdlərimin dərmanı! (Ə.Haqqverdiyev).

Danışıq dili haqqında bəhs edərkən replikalari da qeyd etmək olduqca vacibdir. Replika dialoqun ibtidai, ilkin ünsürüdür. Replikalar ancaq qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirildikləri zaman sintaktik vahid yaradır. Qarşılıqlı surətdə asılı olan replikalar semantik cəhətdən bir bütöv vahid təşkil edən birləşmə əmələ gətirir.

Replikaların birləşməsindən ibarət bütöv vahidlərdə cümləyə xas əlamətlər təzahür edir. Lakin dialoq vahidinin ikinci hissəsində heç də həmişə cümləyə xas olan cəhətlər çıxış edə bilmir, çox zaman yalnız ikinci replikanın birincidən asılılığı nəzərə çarpır. Bu kimi hallarda dialoq dildə cümləyə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Danışıqda fəal rol oynayan əlaqə vasitələrindən xitablar və vokativ sözlər xüsusilə nəzəri cəlb edir.

Digər əlaqə vasitələrindən ara sözləri qeyd etmək mümkündür. “Görəsən”, “Bax”, “Görüm” və s. tipli ara sözləri replikalar arasında rabitə əmələ gətirməklə bərabər, cümlə üzvünə məxsus leksik-qrammatik funksiyaya da malik olur. Bu vahidlər özündə iki əsas xüsusiyyəti cəmləşdirmişdir.

1. İnsanlar arasında ünsiyyət yaradır.

2. Hərəkətin subyekti nəzərə çarpdırır.

Həmin sözlər vasitəsilə müsahibi söhbətə cəlb etmək, onun təşəbbüsünü, arzusunu, meylini müəyyənləşdirmək, bir həyəcan, təlaş yaratmaq, hər hansı bir məsələni nəzərə çarpdırmaq və s. olar.

Bu vahidlərin kommunikativ funksiyası onların qrammatik rolu ilə əlaqədardır. Belə ki, bunlar formaca felin əmr və xəbər şəklində təzahür etsə də, ünsiyyət prosesində yalnız əlaqə yaratmaq məqsədi izlədikləri üçün təcridən öz ilkin leksik mənalari itirir. Ümumiyyətlə, müraciət kəsb etdikdə sözlər formal cəhətcə müəyyənləşir və əsasən xitabın daşdığı funksiyani icra edir. Hər ikisində müraciət məzmunu olduğundan cümlədə həm xitablar, həm də ara sözlər eyni funksiyani icra edir. Bu cəhətdən bunlari funksional sinonim kimi də qəbul etmək olar.

Ara sözlər xitab kimi nəinki həmsöhbətin firini özünə cəlb etmək üçün, həm də danışanın ifadə olunan fikrə öz subyektiv münasibətinin birləşməsi üçün işlədilir. Ona görə də xitabdan fərqli olaraq, ara sözlər şəxsi münasibəti ifadə etmək məqsədi də güdür. Əgər xitab vasitəsilə həmsöhbətin fikrini özünə cəlb etməklə ünsiyyət yaranırsa və münasibəti müəyyənləşdirmək olursa, ara söz dinləyicinin düşüncəsinə, hisslərinə təsir edir. Bu ifadələr vasitəsilə danışanın yürüdüln fikrə münasibəti də aydınlaşır.

¹⁰² BDU-nun doktoranti

Hətta bunlardan sonra gələn cümlələr deyilməyə də, yalnız bu ifadələrlə kommunikasiya mümkün olur. Belə ki, onlar nitqdə müstəqil fraza kimi işləyə bilər. Belə frazalar strukturca çox zəngindir. Modal fekkər isim, sifət, say, əvəzlilik, ədat və nidalarla birləşib kommunikativ vahid əmələ gətirir ki, bunlar həm kommunikasiyanın təşkilində mühüm rol oynayır, həm də müxtəlif əlavə modal mənalar ifadə edir: -Bir, bax ey! -Bir işə bax ey!

Felin II şəxs xəbər şəklində bir əlaqə vasitəsi olaraq ünsiyyət yaratmaqda mühüm rol oynayır. Həmin formadakı sözdə hərəkətin subyekti, danışanın müraciəti cəmləşir və bunlar birlikdə, həm də eyni vaxtda danışan tərəfindən müəssisə çatdırılır. Deməli, bu tipli fellər ikili xarakter daşıyır. Belə ki, həm hərəkətin subyektini, həm də söhbətin kimə məxsus olduğunu bildirir. Bunlar strukturca cümlənin ümumi konstruksiyasından kənarda qalır, onun tərkibinə daxil ola bilmir, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlandıqda isə bir ünsiyyət vahidi kimi əlaqə yaratmaq xarakterinə malik olur: -Deyirsən, biz lap keyik, heç nə başa düşmürük. (Anar)

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, felin II şəxs xəbər şəkli ikili xarakter daşıyır, həm xüsusi, həm də ümumi şəxsə aid olur. Beləliklə, bir neçə mənə variantı meydana çıxır.

Bəzən I şəxslə də həmin funksiya icra edilir. Doğrudur, bu hal azlıq təşkil edirsə də, əsasən danışan həmsöhbəti ilə əlaqə yaratmaq istədikdə həmin vasitədən istifadə edir. Lakin buradakı əlaqə II şəxslə ifadə edilən fellərdə olduğundan zəifdir.

Həmsöhbətlər arasında əlaqə yaradan vasitələrdən biri də sual cümlələridir. Bu cümlələr təbii olaraq, nəqli cümlələrdən fərqlənir. Nəqli cümlələrdə dinləyicinin iştirakı vacib olmadığı halda, sual, nida, və əmr cümlələri dialoqla əlaqələnir.

Emosional cümlələr vasitəsilə danışan öz məqsədini nisbətən aydın və qısa şəkildə ifadə edə bilər. Bu cümlələrlə danışan öz həyəcanını, hissini, fərdi münasibətini bildirir. Emosionallıq həm leksik, həm intonasiya, həm də sintaktik vasitələrlə yaranır.

Sual cümlələrində elə bir xüsusiyyət vardır ki, o sonrakı replikanın meydana gəlməsinə maraq oyadır, onun təkanverici bir amili kimi çıxış edir. Sual öz növbəsində müraciətin elə bir formasıdır ki, onun vasitəsilə hər hansı bir məlumat əldə edilir.

Danışana (sual verənə) məlum olmayan hər hansı bir məsələ sualla aydınlaşır.

-Sara xanım, bilirsiniz, yoldaşlar hansı idarədən gəliblər? (Ə.Qasımov).

Burada mübtəda və xəbər cümlənin əsasını təşkil edirsə də, onlar bilavasitə sual əvəzliyi ilə bağlı olub, ondan asılıdır. Bu misalda "hansı idarədən" birləşməsinə kommunikativ cəhətdən II dərəcəli bir fakt kimi baxmaq olmaz, çünki cümlənin əsas məzmunu nəinki həmin birləşmə ilə bağlıdır, hətta sualdan ibarət olan həmin birləşmə sual cümləsinin əsasını təşkil edir. Sual əvəzliyindən başqa məntiqi vurğu və intonasiya da sual repikasın əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Sual əmələ gətirən bir sıra üzvlər vardır ki, onların öz leksik və qrammatik məzmunundan sual yaranır.

Replikalar arasında bir əlaqə vasitəsi olaraq əmr cümlələrinin rol da diqqəti cəlb edir. Əmr replikalarının məzmunu sual-təhrik, təhrik-məlumatverici və ya çağırış replikaları daxildir.

Təhrik replikaları təhrik cümlələrində işlədilir və əmr, xahiş, tələb, məsləhət, arzu, alqış və s. mənaları ifadə edir. Təhrik mənası yaratmaq üçün müvafiq intonasiya, felin əmr şəkli və cümlənin uyğun sintaktik quruluşu lazımdır. Bəzən cümlənin feli xəbəri sözlə ifadə edilməyə də, məzmun ümumi şəraitdən aydınlaşır.

Sual təhrik replikaları sual şəklində özünü göstərir. Bu replikalar cavab almaq yox, dinləyicinin diqqətini hər hansı bir fikrə cəlb etmək məqsədi güdür. Məsələn; "Ey, ay oğul, mənim özümü təklif zinhara gətirməyibmi?" (Ə.Qasımov).

Dialoqda çox yayılan əlaqə vasitələrindən biri də təkrarlardır. Hər iki replika üçün müştərək dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi çox mürəkkəbdir.

Danışq dili haqqında danışarkən onun tərkib hissələrini də vurğulamaq vacibdir. Azərbaycan danışq dili iki tərkib hissəsindən ibarətdir: 1) adi danışq, 2) poetik nitq.

Adi danışq dili isə öz məzmununa görə vahid xarakterə malik deyildir. Bunun tərkibi anlaşıqlı və istifadə cəhətdən iki hissəyə ayrılır: a) sadə danışq, b) dialektlər.

Sadə danışığı hamı başa düşür. Lakin dialektə aid ünsürlər hamı tərəfindən eyni şəkildə, yaxud da tamamilə anlaşılmır.

Son olaraq Azərbaycan ədəbi dili ilə danışq dili əlaqəsinə toxunmaq mütləqdir. Ədəbi dil ilə danışq dili arasında möhkəm əlaqə vardır. Danışq dili ədəbi dil üçün əsas mənbədir. Bu, ədəbi dilin hərtərəfli inkişaf etməsinə xidmət edir. Eyni zamanda ədəbi dil öz növbəsində danışq dilinə təsir edib onu inkişaf etdirir. Beləliklə, hər iki növ arasında qarşılıqlı inkişaf prosesi davam edir. Qısa olaraq qeyd etsək, danışq dili ədəbi dilin, əsasən lüğət tərkibinin genişlənməsində xüsusi rol oynayır. Ədəbi dil isə danışq dilindən fərqli olaraq, leksik cəhətdən zənginləşməsindən daha çox, danışq dilinə hər cəhətdən, yəni fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən təsir edir və onu inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. F.M.Ağayeva – Azərbaycan danışq dili, Bakı 1987, səh. 190
2. A.Qurbanov – Azərbaycan ədəbi və danışq dili, Bakı 1965, səh. 42
3. Z.Budaqova – Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1963, səh. 215
4. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqatlar. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1963
5. C.Axundov- Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlələri, Bakı 1968, səh. 137-140

Açar sözlər: Dialoq, replika, cümlə, fraza, struktur

Key words: Dialog, replica, sentence, phrase, structure

Ключевые слова: Диалог, реплика, приговор, фраза, состав

Элементы разговорной речи в диалогических текстах

Резюме

В статье рассматриваются лексические и грамматические события, происходящие в процессе разговора на нашем современном языке. Обсуждались типы предложений, используемых в диалогах. Был исследован синтаксис реплик, используемых в диалоге. В ходе беседы обсуждалась важность вопросительных фраз.

Elements of spoken language in dialogic texts

Summary

In the article, we examined the lexical and grammatical events that occur during the conversation in our modern language. The types of sentences used in dialogs were discussed. The syntax of the replicas used in the dialogue was examined. During the conversation, the importance of interrogative phrases was discussed.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

KİŞİLƏR AZ YAŞADI

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf mərhələlərində povest janrı həmişə hissi-idrakı təsir gücü, bədii siqleti, kütləvi xarakteri ilə fərqlənmiş zaman və şərait, həyat və bədii həqiqət faktına sədaqəti ilə nümunə olmuşdu. Povest janrının belə çevik, davamlı inkişaf yolu, “60-cılar” adı ilə tanınan, əsasən də 90-cı illərə qədər eyni təmkinlə davam edən, təxminən otuz illik Azərbaycan bədii nəsr mərhələsində özünü bir daha, bütün aydınlığı ilə təsdiq etdi, bədii sənət və sənətkarlıq üstünlüyünü qoruyub saxladı, yerini heç bir janra güzəştə getmədi. Yeni, psixoloji nəsr adı ilə ədəbiyyat tarixinə düşən, bu gün də həmin adla yaşayan və sevilən bu ədəbi-bədii mərhələni o zamankı bütün ittifaq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında, əslində, dövr-zaman yaratdı, ona şərəf və vətəndaşlıq haqqı, bədii ləyaqəti verən, onu qüdrətli söz-sənət nümunəsi kimi zینətləndirən, əbədi yaşadan M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, Ə.Məmmədcanlı, və s. kimi nisbətən yaşlı, klassik nəsil nümayəndələri ilə yanaşı, əsasən, İ.Hüseynov (Muğanna), Anar, Elçin, S.Əhmədov, İ.Məlikzadə, F.Kərimzadə, S.Azəri və digər o zaman üçün gənc, indi ustad kamil istedadlı yaradıcı insanlar oldu. Belə gənc yeni nəsr mərhələsində xüsusi haqqı olan ədəbi-bədii qüvvələrdən biri Aqşin Babayev idi.

Aqşin Babayev, qələm işlətdiyi bütün yaradıcılıq sahələrində özünə məxsus, təkrarsız və bənzərsiz sənət və sənətkarlıq yolu olan, bədii və ictimai fəaliyyətilə şəxsiyyəti arasındakı möhkəm əlaqə və bağlılığı qoruyub saxlayan təvazökar-ziyalı yazıçılardan idi. Artıq zəngin, kamil bir ədəbi-bədii irsin sahibi olan Aqşin Babayev bu səviyyəyə zəhməti, müntəzəm - sistemli və ardıcıl fəaliyyəti sayəsində nail olmuşdu. Daima yazdı, aramla, səssiz, hay-küysüz, sakit yazdı, özünü təbliğ etmək üçün yox, ədəbiyyatın sabahı üçün, gələcək nəsil üçün yazdı, özü də yaxşı yazdı, gözəl sənət nümunələri ortaya qoydu. Belə zəngin, mürəkkəb inkişaf yolunda, kamil təcrübə qazandı. Ona istinad edərək əsrini, zamanını, şərait və insanların qələmə aldı, sənətkar amalı, mövqeyini qorudu, oxucuları ilə dil tapa bildi. Belə insanlıq, mərifət yoluna, kiçik hekayələrdən başlayaraq, üzü yuxan sənət zirvəsinə doğru ucaldı. Bu ucalığı A.Babayevin povestlərində daha aydın görmək mümkündür.

Aqşin Babayevin bədii nəsrinə tanışlıq belə bir fikir deməyə haqq verir ki, onun özünə məxsus sənət uğurlarına malik olan digər yaradıcılıq sahələri öz işığını, bədii ləyaqətini bəlkə də hekayə povest və romanlarından alıb. Əlbəttə bu şəxsi fikir birmənalı şəkildə qəbul olunmaya da bilər. Fakt odur ki, Aqşin Babayevin ədəbi-bədii irsində unudulmaz, yadda qalan xarakterlərin əksəriyyəti bədii nəsrindədir. Fəridə (“Ata canı”), Sadıq, Ədalət (“Vida”), Məsumə (“Qara kağız”), Əhəd (“Qartal sevgisi”) hekayələrində, “Saat” kimi kiçik miniatur - əsərində, Adilə Bədəlova (“Mən də bir əsgərəm”), Mehdi Lətifzadə (“Halal çörək”), Bəhmən (“Ayrılıq”) və s. povestlərində məskunlaşan insanlardır. Bu baxımdan ədibin “Kişilər az yaşadı”, “Söz gülləsi” povestləri xüsusi təqdirə layiq bədii ümumiləşdirmələr, tipik-real həyat səhnələri, maraqlı xarakterlərlə zəngin olan sənət nümunələridir. Aqşin Babayevin “Cəviz ağacı”, “Başımıza gələnlər” və digər sənədli povestlərini də bura əlavə etmək olar. Aqşin Babayevin nəsrə tam, bütöv halda diqqətəlayiq həyat tərz, tipik təəssüratların əhatəsində inkişaf edir. Bu təbii proses, Aqşin Babayev povestlərinin əsas məziyyətlərindən biri olmaqla başqa, həm də psixoloji nəsr mərhələsinin yeni keyfiyyətli bədii təfəkkürünün estetik təsiri-təzahür forması kimi əslində o dövrün demək olar ki, əksər uğurlu əsərlərinə xas olan bir cəhət idi. Özü də yeni psixoloji nəsr yaradıcılığının gələcək taleyi barədə xoş təəssürat oyadan, yeni nəsr yaradıcılığının, Aqşin Babayev də daxil olmaqla o dövrün gənc ədəbi qüvvələrinin fəaliyyəti haqda razılıq hissi doğuran uğurlu bir cəhət idi. Mina arvadın (“Kişilər yaşadı”), əri Adışirini müharibədə itirən bu dul əsgər ailəsinin, ömür yolu sovet dövrünün tipik həyat tərzindən ən real bir nümunədir. Qızı Rəna, oğlu Qədirlə, sınıq-salxaq bir komada yaşayan Minaya əsgər ailəsi olduğu üçün üç otaqlı mənzil verirlər. Həmin gündən bu evdən kiçik-ötəri sevinc anları ilə yanaşı kədər, qəm, qüssə əksik olmur. Uğursuz məhəbbət, xəstəlik, həyəcan bir-birini əvəz edir. Aqşin Babayev belə gərgin mürəkkəb şəraitdə insanın itməməsi, həyatın əbədi davam etməsi labüdlüyünü şərtləndirən amilləri xüsusi sənətkarlıqla povestin bədii həyat materialında tipik səhnələrlə ümumiləşdirə bilir. “Kişilər az yaşasa da həyat davam edir” məfkurəsini bədii cəhətdən qoruya, həm də yaradıcı şəkildə davam etdirə bilər. Bu da o deməkdir ki, Aqşin Babayevin bütün nəsrində bədii həqiqətin inandırıcılığı ilə tətbiqi - təsir gücü arasında güclü bir əlaqə və bağlılıq mövcuddur.

Aqşin Babayevin digər əsərlərində olduğu kimi bu povestində də bütün həyat materialı sənətin ən ləzzətli, müstəqim amili olan bədii dili, əlvan, şirin üslub vasitəsilə obrazlaşır. Estetik tərəvət, səciyyə və ehtiraslar sözün qüdrəti ilə həyat materialına hakim kəsilir. Odur ki, “Kişilər az yaşadı” povestində hadisə, əhvalat və vəziyyətlərə laqeyd baxmaq olmur. Hər səhnə məxsusi həyat materialı, düşündürücü xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Bəzən adama elə gəlir ki, Aqşin Babayevin bədii-təsvir çaları, nəql etmə - təhkiyə ahəngini üstələyir. Əslində bu bədii nəsr yaradıcılığında istifadə olunan önəmli gedişdir. Bunun özünün də böyük üstünlükləri, uğurları vardır. Övvələn, belə yaradıcılıq prosesi əsərin ayanlıq, təbii mahiyyətini artırmaqla, onda lirik, bir az da romantik hissi-estetik vüsəti gücləndirir, xoş təəssürat yaradır. Müəllif insanlar arasındakı ünsiyyət, qayğı, diqqət, xeyirxahlıq, saf niyyət və arzu kimi sırf mənəvi-əxlaqi kamillik problemi ilə bağlı olan humanist keyfiyyətləri Nuru-Rəna, Rəna-Nazim, Nazim-Rəna arasındakı təbii-lirik romantik - məhəbbət ünsiyyətinin yüksək bədiiliklə, tipik şəraitə uyğun, tipik həqiqətlər əhatəsində mənəvi-əxlaqi kamillik örtüyündə vermək üçün düzgün olaraq belə yaradıcılıq yolu seçir. Cəmiyyət həyatına, iş - əmək, yaxın keçmişə döən müharibə illərini də həmin uğurlu yaradıcılıq üslub ilə bədiiləşdirir. “Bir gün anam mənə çörək verib dükana göndərdi. Talonu itirdim. Evə dönməyə üzüm yox idi. Bir xəndək kimi yer tapıb içinə girdim, orada yatdım. Elə soyuq idi ki, ... Dişim-dişimə dəyirdi. Səhər evə döndüm. Başqa çarə yox idi. Soyuqdan tir-tir əsirdim,

¹⁰³ BDU.Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

qızdırmalıydım. Qara ciyərım xeyli vaxt əziyyət verdi mənə. Sonra keçdi. İndi də hərdən-hərdən ağrıyır... Atam müharibəyə yola düşəndə anama bir bayatı deyib-deyə Nuru söhbəti dəyişmək istədi.

Bu dağın qarı mənəm,
Gün dəysə ərimərim,
Qəbrimi dayaz qazın,
Cavanam, çürümərim

Rəna Nurunun qonur gözlərindəki yaş damlalarını gördü və:- Mənim atam da müharibəyə yola düşəndə Müşfiqin bir şerini deyib anama:

Məndən məcnun könlüm maraqla sordu,
Bu saçı Leyladan necə əl çəkimi?..” (241-242)

Nuru tez köçdü dünyadan, müdrik, qüdrətli kişi kimi az yaşadı. Amma özündən sonra mərd həyat yoldaşı, iki övladdan başqa zəngin mənəvi-əxlaqi aləm, insanlıq, bütövlükdə cəmiyyət üçün son dərəcə vacib olan nəcib hisslər, əməllər qoydu, getdi. Aqşın Babayev bu obrazın da səciyyənaməsində öz sənətkarlıq imkanlarını əsirgəməmişdir, Nuru həyatı bərsində ciddi düşünən, ictimai ədalət, mənəvi həqiqət axtarışlarında sabitqədəm olan, daima əxlaqi-idraki yetkinliyini qorumağa çalışan, çirkin əqidə və ehtirasların doğurduğu dəhşətlərə mərdliklə sinə gərən, döyülən, əzilən, lakin əyilməyən, sınmayan, böyük əhd-peyman, məhəbbət sahibi olan, öz mənəvi dünyası xeyirxahlığı ilə müşkül məsələləri islah etməyə çalışan bir gəncdir. Nurunun Rənaya olan saf, dəruni hissləri onda tam yeni bir aləm, güclü həyat, yaşamaq eşqi yaratmışdır. Odur ki, Nuru yaşadığı dünyanı Rənanın gözü ilə, onun məhəbbətində görür, onu ömrünün ayrılmaz hissəsi hesab edir. Bu obrazda müəllif ustalıqla xalqın obrazlı təfəkkürü ilə müasirliyin sintezini yarada bilir. Povestdə əksər obrazların, həyat səhnələrinin təsvirində-bədiiləşdirilməsində səliqəli bir emosional yığcamlıqla yanaşı neqativ hallara güclü, daxili inkarçılıq, bədii kəskinlik vardır. Bütövlükdə povestdən alınan ümumi təsir budur ki, insanın xoşbəxtliyi, ən ağır, mürəkkəb və ziddiyyətli mühit və şəraitin təsiri altında olsa da, nəcins insanların bədxahlığı ilə üzləsə də, sağlam-ülvi məhəbbət ona böyük ləkə düşməyə imkan vermir. İnsan yaşayır, həyat davam edir. Yazıçı bu müqəddəs faktı təsdiq edən son dərəcə tipik, bədii həyat səhnələri və obrazlar yaratmışdır. Həqiqi məhəbbəti aydın başa düşməyən, yalnız adət-ənənə ehkamları ilə yaşayan Qədir, xəbis təbiətli Zərnişan, ailə münasibətlərindən uzaq olan Gülya, şəbərsiz həyat tərzi yaşayan Sədaqət, rüşvətxor, əliyəri Həsənəli, kimi insanlar nöqsanlı şəraitin xəbis adamları kimi ümumiləşdirilir. Bununla yanaşı yazıçı həyatın işıqlı, yaşamağa haqqı olan, Mina və Nuru kimi obrazların müasir şəxsiyyətlər kimi təqdimində bədii boyalarını əsirgəməmişdir. Ümumiyyətlə Aqşın Babayevin povestləri obrazlı dili, adi, sadə, lakin yüksək təsir gücünə malik üslubu ilə, aktual mövzular aləmini, tipik həyat materialını, cəmiyyətin qabarıq ictimai, hüquqi, fəlsəfi, zaman münasibətlərini psixoloji mühitin ilk tipik bir sahəsi kimi yüksək bədiiliklə ümumiləşdirə bilir. Bu povestlərin ilk məziyyəti onların güclü bədii həqiqətlər kimi ortaya çıxmalarındadır. “Kişilər az yaşadı” nümunəvi bədii əsər olmasaydı, bəlkə də onu real, tarixi bir həqiqət adlandırmaq olardı. Ədəbi tənqid bunu deməli idi ki, Aqşın Babayev “nəsrinin xəmiri”, ümumiyyətlə təvəzökarlıqla yoxrulub. Haqqında danışdığımız povest də daxil olmaqla onun nəsrində, yüksək bir mədəniyyət, sənətkar məsuliyyətindən irəli gələn təbii bir ağayanaqlıq var. Bu nərsdə bəzən sakit sular kimi aramla axan, köüllər yandırır canlar yaxan, həyatın həyəcan-səksəkə, təəcüb hissi, abır-həya ilə yanaşı son dərəcə dərin milli ruh, milli zövq, yüksək türkçülük, güclü müsəlmançılıq, insanı həyat materialına cəlb etmək, düşündürmək, nəticə çıxarmaq, uzun müddət bədii həyat materialının təsiri altında saxlamaq qüdrəti var: “Oğlum, balam, sənın babaların, atan az yaşadı. Sən çox yaşa, amma onlar kimi yaşa. Həyatda olmasalar da elə həmişə yaşayırlar. Çünki yaxşı adam olublar, düz adam olublar, mərd adam olublar, kişi adam olublar, babaların Adışirin, Ələsgər, atan Nuru... Onlar kimi ol həmişə. Sənə yaxşı yol!” (1, 304). Aqşın Babayevin “Söz gülləsi”, “Xalqın oğlu”, “Dalan”, “Çovğunlu yollar”, “Sabahı görənlər” və digər povestlərində, “Zəlzələ”, “Dünyanın axırı” romanlarında fikirlə hissın bir qovşaqla fəaliyyəti dərk olunmamış, görünən və görünməyən mətləbləri, psixoloji halların “insan və zaman” kontekstində özü də soyuqqanlı şəkildə, sadəcə olaraq, olmuş, gecikmiş hadisələr, keçmiş əhvalatlar kimi yox, gərgin psixoloji vəziyyətlər, dramatik səhnələr şəklində çatdırmaq qüdrəti var. Yazıçı arzu- istəklə yanaşı insan itkisindən doğan həyəcanı, kədəri fərdi və ictimai dərd kimi yüksək bədiiliklə səhnələşdirərkən humanist prinsiplərə arxalanır. Belə yaradıcılıq prosesində Aqşın Babayevin sənətkar mövqeyinin fəlsəfi dərinliyində dövrə-mühitə cəsarətli nüfuz etmə, mövcud şəraitin qabarıq bir cəhətini ümumiləşdirmək vüsəti ləyaqətlə öz işini görür. Belə ki, müsbət ideal, həyatın ziddiyyətli, nöqsanlı cəhətlərini sadəcə olaraq görmək, göstərmək, aradan qaldırmaqla yox, daha çox mənəvi boşluğun, nöqsan və ziddiyyətlərin mənasını, mahiyyətini, yaranma, törəmə səbəblərini, məqsədini açmaq, bədii şəkildə aydınlaşdırmaqla məşğul olur. Aqşın Babayev də daxil olmaqla, 60-cılar nəsrinin taleyini, yaxşı mənada sənət və sənətkarlığa belə yaradıcı münasibət, nikbin baxış, oxucu marağına məsuliyyət və cavabdehlik, nəsrin gələcəyinə inam təyin edir. Bu baxımdan o zamanın ədəbi tənqidində bu dövrün nəsrini “mədəni”, “təvəzökar”, “müxalif”, “etibarlı” və s. kimi adlandırmaq təşəbbüsü olduqca təbii səsləndi. Məsələ hər bir uğurun, yaxud nöqsan və cinayətin cəmiyyətin müasir görünüşü, hazır, tipik modeli kimi göstərməkdən getmir, mühitin nizamdan, əndazədən çıxmış vəziyyətinə aid çoxlu sual və cavabların fəlsəfi mahiyyətini açıqlamaqdan, sosial qanunların nəzarətsiz buraxılması səbəbini aramaqdan gədir.

Aqşın Babayev povestlərindən alınan təsir bədii yaradıcılığın nə qədər çətin, mürəkkəb, məsuliyyətli, eyni zamanda şəərəfli olduğunu göstərməklə belə bir hiss də doğurur ki, ötən ərsdə nə yaxşı ki, yeni-psixoloji nəsr mərhələsi yarandı və o, İ.Hüseynov, Anar, Elçin, İsi Məlikzadə, S.Əhmədov, F.Kərimzadə, S.Azəri, A.Babayev və digər güclü gənc nəslı sənət-ədəbiyyat aləminə gətirdi, ədəbiyyatı-sənəti yaşatdı.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A. Söz gülləsi. Bakı: Yazıcı, 1982, 309 s.

Ключевые слова: повесть, чистота морали и воспитанности, литература, жизненный материал

Key words: the story, the purity of morality and upbringing, the literature, the life material

Мужчины жили мало

Резюме

Статья посвящена творчеству Акшина Бабаева – выдающегося интеллигента, талантливого писателя-журналиста, оставившего богатое литературно-художественное наследие в Азербайджанской литературе, имеющего большие заслуги в традиционном развитии жанра повести, сыгравшего огромную роль, как в литературе, так и в журналистике. В статье анализируется одно произведение – повесть писателя «Мужчины жили мало». Повесть исследуется с художественной и профессиональной точек зрения. Особенно тщательно анализируются жизненный материал, мир образов, идейно-содержательный аспект повести. В жизненном материале повести основное место занимает человек, чистота морали и воспитанности, способность человека, выходя из всех жизненных сложностей, сохранить человечность. Такие образы, как Рена, Чингиз, Мина с высоким авторским мастерством преподносятся читателю. Ясный, можно сказать, прозрачный стиль образов, способность создания диалогов-монологов, вдумчивый характер каждой сцены повести привлекает внимание.

Men lived a little

Summary

The article is devoted to the work of Akshin Babayev, an outstanding intellectual, a talented writer-journalist who left a rich literary and artistic heritage in Azerbaijani literature, who has great merits in the traditional development of the genre of the story, which played a huge role in both literature and journalism. The article analyzes one work - the story of the writer "Men lived a little". The story is investigated from an artistic and professional point of view. The vital material, the world of images, the ideological and substantial aspects of the story are analyzed especially carefully. In the life material of the story, the main place is occupied by a human, the purity of morality and upbringing, the ability of a human, getting out of all life's difficulties, to preserve humanity. Images such as Rena, Chingiz, Mina are presented to the reader with high authorial skill. A clear, one might say, transparent style of images, the ability to create dialogues-monologues, the thoughtful nature of each scene in the story attract attention.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

НАИМЕНОВАНИЯ «ЖЕНСКИХ ОДЕЯНИЙ» XIX ВЕКА, ЗАИМСТВОВАННЫЕ ИЗ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА (На материале русского языка)

Как известно, в каждом народе под модой обычно понимают совокупность ценностей, принципов, традиций, принятых в определенное время, что находит отражение в одежде, аксессуарах, причёске.

«XIX век стал свидетелем ряда крупных изменений в костюме, которые увеличивали разрыв с прошлым. Например, все больше стали отличаться друг от друга мужская и женская одежда. Иначе говоря, мужской костюм становился сдержанным, простым и очень «мужественным», а женский – ультраженственным. В противоположность XVIII веку, когда богатство ассоциировалось с праздностью, мужчина девятнадцатого столетия всем своим внешним видом показывает, что он – человек работающий» [2, с. 150].

Объектом изучения данной статьи являются наименования женских одеяний, заимствованных из французского языка XIX века. Рассмотрим конкретные примеры:

I. ВЕРХНЯЯ ОДЕЖДА: *Пальто* – это верхняя одежда с длинными полами, отложным воротником и лацканами. В русский язык слово «пальто» попало во второй четверти XIX в., широко употреблялось уже в 40-е гг. Заимствовано из французского «*paletot*». В современном понимании значение слова сформировалось к концу века: ... все очень поношенное, на плече, на палке, повешено самое легкое люстриновое пальто и узел в цветном платке. (Островский А. Н., Лес); На мальчишке было надето что-то вроде пальто городского покроя, на ногах большие валенки. ... (Короленко В. Г., Последний луч).

Манто – это широкое дамское пальто, обычно меховое. В русский язык проникло в XIX в. из французского языка «*manteaux*». Во второй половине XIX в. "манто" называли как одежду из ткани без рукавов. Следует отметить, например, манто "Сара" в честь С. Бернар французской трагической актрисы или другого покроя – манто "Скобелев", с довольно узкими рукавами и отделкой мехом по бортам в стиле русского народного костюма. В настоящее время – это общее название женской верхней одежды: Молодая девушка надела шляпку, накинула на себя летнее манто и на цыпочках пробралась через залу и террасу в сад (Гейнце Н. Э., Герой конца века); Ваньковские вскоре уехали; их провожал Иван Кузьмич и Курдюмов; последний пожал дружески руку Лидии Николаевны и застегнул ей манто (Писемский А. Ф., Виновата ли она?); Вперед будем знакомы! Захмелел, брат! (Жмет Жадову руку.) Василий, манто! (Надевает шинель). ... (Островский А. Н., Доходное место).

Пелерина – короткая, обычно не доходящая до пояса накидка различных фасонов, заимствовано из французского языка, где буквальное значение *pèlerine* – «платье пилигрима». В русском языке также воротник в виде такой накидки: Она поднялась, чтоб опомниться, откинула плед и сняла пелерину теплого платья (Толстой Л. Н., Анна Каренина); а на тех дрожжах нарочито небольшого человечка, в картузе ворсистой шляпной материи с длинным козырем и в коричневой шинели с премножеством один над другим набранных капишончиков и пелерин (Лесков Н. С., Соборяне); Она попросила Аннушку подать ей снятую пелерину и платок, надела их и направилась к двери (Толстой Л. Н., Анна Каренина); На сестру надевали богатый куний салоп с большой собольей пелериной, спускавшейся на плечи. (Салтыков-Щедрин, Пошехонская старина).

II. ГОЛОВНОЙ УБОР: *Вуаль* – кусок тонкой прозрачной ткани или сетки, прикрепляемый к женской шляпе и обычно закрывающий лицо. Заимствование из французского, в котором *voile* («покрывало») восходит к латинскому *velum* (покрывало): *Mariette* была в большой шляпе с пером и в черном платье, в черной накидке и в новых черных перчатках; лицо ее было закрыто вуалью (Толстой Л. Н., Воскресение); ерез минуту она возвратилась в дорогом салопе и в шляпе с черной блондовой вуалью (Писемский А. Ф., Тысяча душ); Как шла к ней амазонка и эта шляпка с зеленой вуалью! как обрисовывалась ее талия! (Гончаров И. А., Обыкновенная история).

III. КОРСЕТНОЕ ИЗДЕЛИЕ: *Корсаж* – часть женского платья от шеи до пояса. Лексема заимствована в первой половине XIX в. из французского, где *corsage* было образовано от *corps* – «тело»: На графине должно было быть масака бархатное платье, на них двух белые дымковые платья на розовых, шёлковых чехлах с розанами в корсаже (Л. Н. Толстой, «Война и мир»); Она вздрогнула, оглянулась назад, в комнату, — и быстрым движением, достав из-за корсажа уже увядшую розу, бросила её Санину (Тургенев, «Вешние воды»); Она надела палевую легкую шелковую юбку и рубинового цвета бархатный, с небольшим вырезом корсаж. (Гейнце Н. Э., Под гнётом страсти).

В русском языке также стало использоваться в значении «жёсткий пояс юбки или брюк; жёсткая лента для такого пояса»: Хорошо защитить от холода могут стеганные ватные брюки с широким тёплым поясом (корсажем) на помочах («Особенности зимней любительской ловли», «Рыбак Приморья»)

Неглиже – один из видов женской ночной рубашки, обычно выглядящий как длинное платье. Происходит от французского *négligé* «неопрятный; небрежный», а сперва из глагола *négliger* «относиться небрежно». В русском языке, согласно толковому словарю Ожегова, словом «неглиже» стала обозначаться не только утренняя, но несколько небрежная домашняя непритязательная одежда обоих полов, а также пребывание в такой одежде: Входит Настасья Ивановна, облаченная в глубокий неглиже (Салтыков-Щедрин); Анжелика Сигизмундовна Вацлавская только что

встала, выпила утренний шоколад и вышла в роскошном домашнем неглиже на террасу своей дачи (Гейнце Н. Э., Под гнётом страсти).

IV. ПЛАТОЧНО-ШАРФОВОЕ ИЗДЕЛИЕ: Канзу - большой платок из лёгкой ткани или кружев в женском костюме второй половины XVIII — первой половины XIX века. Также встречается написание канезу (фр. *canezou* — короткая кофточка).

Боа — женский шарф из меха или перьев из французского «*boa*». Носят боа как украшение на плечах или вокруг шеи, преимущественно в помещении. Вошло в моду в начале 19 в. и считалось дамским украшением: Он счастлив, если ей накинёт // Боа пушистый на плечо, // Или коснётся горячо // Её руки, или раздвинет // Пред нею пёстрый полк ливрей, // Или платок подымет ей (Пушкин, «Евгений Онегин»); У самого подъезда он встретился с высокой, тощей брюнеткой, окутанной в длинное боа (Чехов, «75 000»); Углаков возвратился и объявил, что лошадь у крыльца. Сусанна Николаевна принялась облекаться в свою модную шляпку, в свои дорогие боа и салоп (Писемский А. Ф., Масоны).

V. ПЕРЧАТОЧНОЕ ИЗДЕЛИЕ: Митенки, митénки — женские перчатки без пальцев, заимствовано из французского «*mitaine*». Первоначально митенки использовались для защиты от холода при выполнении работ, требующих подвижности пальцев. Но начиная с XVIII века митенки стали использоваться как модный женский аксессуар, дамы носили митенки и в помещениях, соответственно митенки выполняли больше эстетическую, а не практическую функцию. Такая мода продержалась и в XIX веке: Она отправилась вперед по тропинке, слегка раскачивая свой тонкий стан при каждом шаге и откидывая хорошенькою ручкой, одетой в черную митенку, мягкие длинные локоны от лица (Тургенев И. С., Накануне); И вспомнив про сцену с мужем, она нахмурилась, и ее руки в митенках задрожали от злобы на него (Толстой Л. Н., Фальшивый купон).

VI. ОТДЕЛКА ДАМСКИХ ИЗДЕЛИЙ: Буф - пышные складки на женских рукавах и юбках, заимствовано из французского *bouffé* от *bouffer* «надувать»: Одежда на нем была немецкая, но одни неестественной величины буфы на плечах служили явным доказательством тому, что кроил ее не только русский — российский портной (Тургенев И. С., Записки охотник); Белая батистовая рубашка выбивалась из-под этих пройм красивыми буфами и облегла полную белую шею небольшой розеткой (Мамин-Сибиряк Д. Н., Приваловские миллионы).

Рюш - собранная в сборку полоска легкой ткани, пришитая к чему-либо как украшение, происходит от французского «*guche*». Рюш вошел в обиход в России со второй половины 18 в. Особенно любили такую отделку в 19 в., размещая рюш гирляндами по юбке, обшивая им края выреза платьев, рукавов и головных уборов: [На Сипягиной] было легкое барежевое платье, очень простенькое и очень миленькое: обшитые рюшами рукава доходили только до локтей (Тургенев, Новь); Белый пеньюар Антонида Ивановны у самой шеи расстегнулся на одну пуговицу, и среди рюша и прошивок вырезывался легкими ямочками конец шеи, где она срасталась с грудью; только на античных статуях бывает такая лепка бюста (Мамин-Сибиряк Д. Н., Приваловские миллионы).

Бейка - часть одежды в виде полоски ткани, пришиваемой по верху шва или вшиваемой в наружный шов в качестве отделки или украшения, происходит от французского «*biais*».

Декольте́ (фр. *Décolleté*, «с отсечённой шеей, без шеи») — глубокий вырез в женской одежде, частично открывающий плечи и грудь. В XIX веке декольте уменьшилось, особенно у дневных платьев. Возник двойной стандарт: дневное платье обязано было быть скромным, вечернее могло считаться пристойным, несмотря на декольте: Алиса Осиповна явилась однажды на урок в нарядном розовом платье, с маленьким декольте (Чехов, Дорогие уроки); За этим лакеем следовала пожилая дама в платье декольте, с худой и длинной шеей, с седыми, но весьма тщательно подвитыми пуклями и с множеством бриллиантовых вещей на груди и на руках (Писемский А. Ф., Масоны); За этим лакеем следовала пожилая дама в платье декольте, с худой и длинной шеей, с седыми, но весьма тщательно подвитыми пуклями и с множеством бриллиантовых вещей на груди и на руках (Писемский А. Ф., Масоны).

Турнюр (от фр. *tourner* — «осанка, манера держаться») — модное в 1870—1880-х годах приспособление в виде подушечки, которая подкладывалась дамами сзади под платье ниже талии для придания пышности фигуре. Также турнюр мог быть в виде сборчатой накладки, располагавшейся чуть ниже талии на заднем полотнище верхней части юбки, что формировало характерный силуэт с очень выпуклой нижней частью тела.

VII. ЖЕНСКАЯ ОДЕЖДА: Шмиз (от фр. *chemise*) — женская рубашка. В русскоязычной литературе наиболее распространено написание «шмиз». Шемиз, или камиза, - средневековая нижняя рубаха, которую носили и мужчины, и женщины. В XIX в. название «шмиз» перешло исключительно к женской нижней одежде.

Так же важно уточнить, что от исходного термина «шмиз» произошло название «шмизетка» - это женская нижняя одежда без рукавов для верхней части тела, сделанная из муслина, батиста, кружевного полотна или подобных материалов, иногда украшенная вышивкой или оборками.

Жакéт - это название предмета одежды заимствовано из французского, где *jaquette* — уменьшительное от *jaque* — «куртка», восходящего к арабскому *schakk* с тем же значением: С бледным, испуганным лицом, в жакете с высокими рукавами, с желтыми воланами на груди и с необыкновенным направлением полос на юбке она показалась себе страшной и гадкой (Чехов А. П., Попрыгуны); Волнистые волосы снежной белизны были откинута назад, а

великолепная седая борода, закрывавшая всю грудь, эффектно выделялась на черном бархатном жакете (Мамин-Сибиряк Д. Н., Золото).

Казакин- женская одежда, сшитая в талию и напоминающая такой кафтан, заимствовано прямо из франц. *casquin*. Словом, «казакин» могли называть каракое и народную женскую одежду, сшитую в талию и напоминавшую полукафтан: На тетушке короткий плисовый казакин, каких теперь бабы не носят: узкий в плечах и широкий в талии (Крутилин, Липяги);

Как отмечено выше, нами рассмотрены 18 лексем, распределенных по 7-ми основным функциональным признакам. Большинство лексем, проникая в словарный состав русского языка изменяли свои значения, а некоторые к началу 20 века полностью вошли в пассивный запас лексики.

Таким образом, «в русской языковой картине мира концепт «одежда» является достаточно этноспецифичным, поскольку отражает особые модели мировосприятия, поведенческие стереотипы» [4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды // Перевод на русский язык И.М. Ильинской и А.А. Лосевой в 1986 г. - Прага: Артис, 1987 - с.608
2. Рибейро Э. Мода и мораль / Пер. с англ. Г. Граевой. - М.: НЛЮ, 2012. -263 с.
3. Семёнов А. В. Этимологический онлайн-словарь русского языка [интернет-ресурс]: <https://lexicography.online/etymology/semyonov/>
4. Сокур Е. А., Архипова И. В. Особенности лингвокультурного концепта "одежда" в русском языке // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2019. №4 (247). URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-lingvokulturnogo-kontsepta-odezhda-v-russkom-yazyke>

Ключевые слова: женская одежда, заимствования, французский язык, русский язык, 19 век.

Key words: women's clothing, loanwords, French, Russian, 19th century.

Açar sözlər: qadın geyimləri, alınma sözlər, fransız dili, rus dili, 19-cu əsr.

Резюме

В статье дается краткая характеристика названий предметов женской одежды заимствованной русским языком из французского. Автором выявлены семь основных групп наименований женских одеяний по функциональным признакам. В работе представлено толкование каждого понятия в лингвистическом аспекте.

Summary

The article gives a brief description of the names of women's clothing items borrowed by the Russian language from French. The author identified seven main groups of names of women's attire by functional characteristics. The paper presents the interpretation of each concept in the linguistic aspect.

Научный руководитель: доктор философии по филологии А. Г. Мурадзаде

AZƏRBAYCAN DİLİ ÜSLUBİYYATI VƏ TƏDQIQI TARİXİ

Müasir dövrümüzdə üslub anlayışı geniş mənada işlənir. Məqalədə bu anlayış dilçilik kontekstində aydınlaşdırılır. Üslubiyyat üslublar sistemindən bəhs edir. Ədəbiyyatşünaslığın, rəssamlığın, heykəltəraşlığın, memarlığın və musiqinin bir çox üslubları vardır. O cümlədən dilçilik və nitqin də özünəməxsus üslubları vardır. Bu anlayış ərəbcə üsul, tərz, ifadə tərz, səliqə deməkdir. Üslub sözü müxtəlif mənalarda işləyə bilər və onun geniş tətbiq sahələri vardır. Dilçilikdə üslublar iki cəhətdən tədqiq edilir:

1. Fərdi üslub. Bu cəhətdən buraya fərdi üslublar daxil edilir.
2. Ümumi və ya ictimai üslub. Bu qrupa isə funksional üslublar daxil edilir.

İstər fərdi üslublarda, istərsə də funksional üslublarda dilin üslubi imkanları özünü göstərir. Fərdi üsluba poeziyada S.Vurğunun üslubunu, dramaturgiyada isə M.F.Axundovun üslubunu misal göstərmək olar. Bəzən fərdi üslublar funksional üslublara daxil ola bilərlər. Məsələn, N. Gəncəvinin, M.F.Axundovun və s. üslubu bədii üslubdur. Hər üslub fərddir, çünki üslub ayrı-ayrı sənətkarlara, siyasi, elmi, tarixi cərəyanlara, bədii janrlara, müəyyən bilik sahələrinə aiddir. Dilin ümumi üslubu ilə yazıcının üslubu fərqli-fərqli mənalar daşıyır. Dilin üslubu dedikdə, ümumi funksional üslublar nəzərdə tutulur, yazıcının üslubu isə fərdi üslubdur.

Üslub anlayışının tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən bəhs edərkən üslub məsələsinə də aydınlıq gətirirdi. Qədim yunan və romalılarda üslub sözün gözəl danışq, natiqlik sənəti kimi anlaşıldı. Aristotel deyirdi: “Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, insan öz məqsədinə nail ola bilməz. Nitq həddən çox alçaq, həddən çox yüksək olmamalıdır, nitqin mövzusunə müvafiq gəlməlidir” [2, 54]. O dövrün məşhur natiqi M.T.Sitseronun fikrincə, “əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyədə işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqe tutan bir üslubla danışmağı bacarsın” [2, 54]. M.K.Moren ilə N.N.Teterevnikova üslubiyyatı bu cür adlandırırlar: “Üslubiyyat- ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən müstəqil filoloji elmdir” [2, 57].

Üslubiyyat məsələləri sovet dilçiliyində və ədəbiyyatşünaslığında da diqqəti cəlb etmişdir. O dövrdə üslubiyyatdan danışarkən ən çox ədəbiyyat nəzəriyyəsi qabardılırdı. Lakin 40-cı illərdə V.Vinoqradov sübut etdi ki, üslubiyyat müstəqil dil sahəsidir. Vinoqradov əsərlərində üslubiyyata dair zəngin məlumatları qeyd etmiş və üslubiyyatı dilçiliyin müstəqil dil sahəsi kimi qələmə vermişdir. Ş.Ballinin fikrincə “Biz təsdiq edirik ki, üslubiyyatın mövzusu fikrin sözlə ifadəsidir, fikrin özü deyil”. Təbii ki, bu həqiqəti əks etdirmir. Formanı məzmunsuz, məzmunu da formasız təsəvvür edə bilmərik [1, 10].

Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat ilk olaraq 30-cu illərdə tədqiq olunmağa başlandı. Bu sahədə A.Tağıyev və X.Xocayevin “Müxtəsər üslubiyyat” dərsliyi çap olunmuşdur. Üslubiyyata aid ilk kitab olduğundan burada bir çox məsələlər səthi verilmişdir. Burada sözlərin bədiliyindən və durğu işarələrindən bəhs olunmuş və digər məsələlər haqqında dəqiq məlumat verilməmişdir. Ə.Dəmirçizadənin 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” kitabı nəşr olundu. Bu kitab müəllim və tələbələrin uzun illər istifadə etdiyi dərslik idi. Buna görə də bəzi alimlər üslubiyyatın Azərbaycanda bir elm kimi formalaşmasını XX əsrin 60- cı illərinə aid edirlər. Ə.Dəmirçizadə öz əsərində üslubiyyatı ətraflı şəkildə tədqiq etmiş, araşdırmışdır və bu əsər üslubiyyat mövzusunə həsr olunmuş ilk mükəmməl əsər idi. Dəmirçizadənin əsərindən sonra üslubiyyata həm ədəbiyyatşünaslıq baxımından, həm də dilçilik baxımından baxışlar, yanaşmalar dəyişir. 1967-ci ildə K.Əliyev “Bədii ədəbiyyatın frazeologiyasının üslubi xüsusiyyətləri”, 1980-1990-cı illərdə “Üslub haqqında söhbət”, “Üslubiyyat və üslublar sistemi” kimi tədqiqat işləri aparmış və üslubların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1985-ci ildə Ə.Bağırov “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı”, T.Əfəndiyeva “Leksik üslubiyyat” kimi tədqiqat işlərini aparmışdır. Bunlardan birincisi morfolojiyayı, digəri isə leksik üslubiyyatı əhatə etmişdir. Burada üslubi imkanlar, üslubi xüsusiyyətlər dərinlən tədqiq edilməmişdir. 2000-ci ildən başlayaraq üslubiyyat obyektinə fərqli yanaşılır. Bu illərdə alimlər artıq üslubiyyatı nitqlə bağlayır və bu yöndən araşdırma aparırdılar. Məsələn, A.Rzai “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat”, A.Babayev “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”, V.Qurbanov “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat”, Ə.Bağırov “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı”, M.Cahangirov “ Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları”, K.Əliyev “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları”, H.Həsənov “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları”, Q.Mustafayeva “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” Z.T.Məmmədov “Nitq mədəniyyətinin əsasları” kimi çoxlu monoqrafiyalar mövcud olmuşdur. Bütün bu tədqiqatlar nitqin üslubi xüsusiyyətlərinə görə tədqiq olunmuşdur. Tofiq Hacıyevin bədii üslublara dair araşdırması əhəmiyyətli tədqiqatlardan biridir. A.Babayevin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabına nəzər yetirsək görərik ki, burada üslubiyyat problemlərinə toxunulmur. Tədqiqatçı sanki bu kitabı yazarkən praktiki üslubiyyatdan faydalanıb. 50-60-cı illərdə funksional üslublarla bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Yalnız onlardan ən çox bədii və publisistik üsluba yer verilib, çoxlu monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılıb. Əgər biz üslubları dərinlən öyrənmək, araşdırmaq istəyiriksə, onların bütün növlərini qarşılıqlı şəkildə öyrənməliyik. Bir müstəqil fənn kimi üslubiyyatın tədrisi dayandırıldıqdan sonra araşdırmaların sayında azalma müşahidə olundu.

II cild “Dilçilik tarixi” monoqrafiyasının yaradıcısı Ə.Rəcəbli üslubiyyatın tarixini geniş şəkildə tədqiq etmiş və K.Əliyevin bu sahədə gördüyü əhəmiyyətli işlərindən söz açmışdır. Kitabda “Ədəbi dilin üslublar sistemi” 6-cı fəsilə yer almışdır. Ə.Rəcəbli K.Əliyevin üslublara dair yanaşmasına əsaslanaraq, onun verdiyi tərfi qiymətləndirir. K.Əliyev: “Üslub ədəbi dilin tarixən funksionallaşması nəticəsində yaranmış, ekspressivliyi və başqa əlamətləri ilə fərqlənən mürəkkəb tərz

¹⁰⁵ BDU-nun magistrantı BDU-nun magistrantı

sistemidir” [4, 46]. Azərbaycan E.A-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda elmi, rəsmi, epistolyar üslubun tədqiqatına dair Z.İ.Budaqovun redaktorluq etdiyi “Azərbaycan ədəbi dilin üslubiyyəti” əsərində bir çox məsələlər əhəmiyyətli şəkildə öz əksini tapmışdır. Burada Ə.M.Cavadov rəsmi üsluba dair mətn məsələlərini, elmi üslubu, onun xüsusiyyətlərini, digər üslublarla qarşılıqlı əlaqəsini, üslubların bir-birlərinə münasibətini tədqiq etmişdir. Ş.F.Qədirli onun qrammatik xüsusiyyətlərinə nəzər salmış və onu araşdırmışdır. İ.S.Salehova epistolyar üslubu, İ.Ş.Ağayeva isə bədii üslabla elmi üslubun fərqlərini araşdırmışdır. Burada yalnız rəsmi, elmi və epistolyar üslub tədqiqata cəlb edilmiş, bunlar da geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, üslubları məqsədyünlü şəkildə tədqiq etmək üçün hər birinin xüsusiyyətləri hərtərəfli öyrənilməlidir.

XX əsrdən üslub sözü “metod”, “dilın gözəlliyi” kimi mənalandırılırdı. Ona görə də artıq üslub anlayışı geniş mənada araşdırılmağa başlandı. Sonrakı dövrlərdə onun xidmət kimi qiymətləndirilməsi üslubiyyətin müstəqil olaraq bir elm kimi öyrənilməsinə gecikdirdi. Bu dövrdə tədqiqata dair cəhdlər edilsə də özündə bitkinlik, bütövlük əks etdirmirdi. Buna 1990-cı ildə “Morfoloji üslubiyyət” və T.Əfəndiyevanın “Leksik üslubiyyət” araşdırmalarını misal göstərmək olar. Qeyd etdik ki, 20-30-cu illərdə artıq üslubiyyət nitqlə bağlı olaraq tədqiq olunurdu. V.Qurbanovun “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət” (2011) əsərində digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq dilin üslubları nitqin üslubları ilə eyni tutulmur. Ancaq tədqiqatçı düşüncələrinə tam əmin deyildir. Bunu onun verdiyi tərifdən görə bilərik. Tərifində qeyd edir ki, nitqin üslubu ilə dilin üslubunu sinonim olaraq işlətmək mümkündür. O, bu cəhətdən nitqin üslublarını iki yerə ayırır: praktik və funksional üslublar. Bununla da dilin üslubları ilə nitqin üslublarını eyniləşdirir. Kitabda əsasən nitq mədəniyyətinə dair məsələlər qeyd olunur və üslubiyyətin nəzəri məsələləri müşahidə edilmir. Süleyman Hüseynov və Elvira Qaracayeva “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabında üslubun nitqlə bağlı olduğunu bildirmiş və nitq üslublarını iki yerə ayırmışdır: yazı üslubu, danışq üslubu. Tədqiqatlarda göründüyü kimi qüsurlar vardır. “Dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin bir anlayış kimi tutulması, eyniləşdirilməsi, funksional üslubların sayının dəqiqləşdirilməməsi həmin problemlərdəndir. Bəzi tədqiqatçılar fikirləşirlər ki, üslubiyyət sahəsində hələ də bəzi məsələlər yarımçıq qalmışdır. Xüsusəndə “dil”, “nitq” anlayışlarının eyniləşdirilməsi, üslubiyyətin xidmət sahəsi kimi dəyərləndirilməsi böyük qüsurlara gətirib çıxarmışdır. Lakin, “bədii dil”, “bədii nitq”, “bədii dil” terminlərinin eyni işlənməsi düzgün hesab edilməməlidir. “Dil” ünsiyyət vasitəsidir, “nitq” ünsiyyət prosesidir, “üslub” isə nitqi gözəlləşdirir, nitqə xidmət edir və fikrin düzgün şəkildə çatdırılması üçün dil vasitəsidir.

Azərbaycanın görkəmli alimlərindən biri olan Ə.M.Dəmirçizadənin üslubiyyətə verdiyi tərif diqqətəlayiqdir: “Üslubiyyət dilin ifadəlilik vasitələrinin və əlamətlərindən məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən elmdir” [3, 24]. Dəmirçizadənin tərfi üslubiyyət haqqında deyilən təriflərin ən qiymətlisidir [2, 5]. Təfəkkürün tərzinə görə Ə.Dəmirçizadə bölgünü aşağıdakı kimi aparmışdır:

1. Bədii təfəkkürün sistemi - bədii üslub.
2. Elmi təfəkkür sistemi - elmi üslub.
3. İctimai təfəkkür sistemi - ictimai-siyasi üslub [3, 31].

A.Məhərrəmov üslubların növlərini belə bölmüşdür: Bədii üslub, rəsmi sənədlər üslubu, mətbuat üslubu, elmi üslub, yazışma üslub, professional-texniki üslub. Tofiq Hacıyev öz dərslində üslubun elmi, elmi-şəriət, rəsmi-epistolyar, bədii-publisist, klassik-kitab, folklor danışq növlərindən bəhs edir. T.Əfəndiyeva üslubun beş növünü göstərir: danışq-məişət üslubu, elmi üslub, rəsmi-ışğuzar üslub, publisistik üslub, bədii-belletristik üslub. Əlistan Əkbərov “Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kitabında üslubların beş növündən danışır: bədii, elmi, publisistik, danışq məişət üslubu, rəsmi üslub, epistolyar və memuar üslublar. Adil Babayev qeyd edir ki, dilçilikdə üslubiyyəti iki yerə ayırırlar: dil vahidlərinin üslubiyyəti və funksional üslubiyyət. Dil vahidlərinin üslubiyyəti özü müəyyən qruplara bölünür: fonetik üslubiyyət, leksik üslubiyyət, morfoloji üslubiyyət, sintaktik üslubiyyət. K.Əliyev üslubları altı yerə bölmüşdür: elmi üslub, bədii üslub, mətbuat üslubu, rəsmi-əməli üslub, natiqlik üslubu, məişət nitqi üslubu. Burada, o, dil vasitələrinin üslubi rənginə diqqət etmişdir. Q.Mustafayeva qeyd edir ki, Afaq Qurbanovun 2004-cü ildə nəşr olunmuş kitabındakı üslubları əsas götürürük, bura ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolyar üslub daxildir. T.Əfəndiyeva V.V.Vinoqradovun funksional üslublarla bağlı bölgüsünü daha müvəffəqiyyətli hesab edir. Bura danışq-məişət üslubu, elmi üslub, rəsmi-ışğuzar üslub, publisistik üslub, bədii-belletristik üslub daxildir. H.Həsənov funksional üslubların yeddi növünü qeyd etmişdir: ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, elmi-bədii üslub, rəsmi-ışğuzar üslub, ictimai-publisist üslub, epistolyar üslub. Prof. M.Çobanov dərslər kitabında üslubların beş növünü göstərmişdir: bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi üslub, epistolyar üslub. Sonda qeyd edə bilərik ki, müasir dövrümüzdə dilçilər üslubların beş növünə dəyər verir, tədqiq edir və onları funksional üslub kimi qiymətləndirirlər: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-ışğuzar üslubu.

Nəticə. Tədqiqatlardan aydın olur ki, üslubun sayı, bölgüləri, janrları haqqında fikir birliyi yoxdur. Bunu ümumi dilçilikdə də müşahidə edirik. Bu cür fikir birliyinin yaranmamasına səbəb bu sahəyə aid ayrı-ayrı müəlliflərin baxışlarının müxtəlifliyidir. Nəticədə üslubların bölgüsü əsassız olaraq çoxalır. Lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilində əsas tədqiqata cəlb edilmiş aşağıdakı funksional üslubları qeyd edə bilərik: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-ışğuzar üslub. Bu üslubların hər birinin tarixi inkişaf prosesində müəyyən olmuş özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tədqiqatlarda “Dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin bir anlayış kimi tutulması, eyniləşdirilməsi də əsas problemlərdəndir. Lakin “bədii dil”, “bədii nitq”, “bədii üslub” terminlərinin eyni işlənməsi düzgün hesab edilməməlidir. Bu terminlərin hər birinin özünəməxsus funksiyası vardır. Üslub nitqi gözəlləşdirir, nitqə xidmət edir və fikrin düzgün şəkildə çatdırılması üçün dil vasitəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (qərklər). Bakı, 1970, 355 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2018, 522 s.
3. Əbdülləziz D. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, 270 s.
4. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2016, 358 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1980, 351 s.
6. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubların əsasları. Bakı, 2001, 239 s.
7. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2010, 384 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, ədəbi dil, üslubiyyat, funksional üslub

Key words: Azerbaijani linguistics, literary language, style, functional style

Ключевые слова: Азербайджанское языкознание, литературный язык, стиль, функциональный стиль

Azərbaycan dili üslubiyyatı və tədqiqi tarixi

X ü l a s ə

Məqalədə dilçiliyin əsas problemlərindən biri olan üslubiyyat mövzusu tədqiqata cəlb edilmişdir. Üslubiyyat son dövrlərdə dilçilik tədqiqatı üçün aktual məsələlərdən biridir. Üslubiyyat, funksional üslublar, onların növləri, üslubların saylarının müəyyən edilməsi haqqında çoxsaylı fikirlər mövcuddur. Bu cür fikir müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb bu sahəyə aid ayrı-ayrı müəlliflərin baxışlarının müxtəlifliyidir. Məqalədə “dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin eyniləşdirilməsinin lüzumsuz olduğu ortaya çıxmışdır. Dilin ünsiyyət vasitəsi, nitqin ünsiyyət prosesi, üslubun isə dilin üslubi imkanlarının təzahürü rolunda çıxış etməsi aydınlaşdırılmışdır.

Stylistics and history of research of the Azerbaijani language

Summary

The article deals with stylistics, one of the main problems of linguistics. Stylistics has recently become one of the most important issues for linguistic research. There are many ideas about style, functional styles, their types, the definition of the number of styles. The reason for such differences of opinion is the diversity of views of different authors in this area. The article found that it was unnecessary to equate the terms "language", "speech", and "style". It has been clarified that language is a means of communication, speech is a process of communication, and style is a manifestation of the stylistic possibilities of language.

Стилистика и история исследования азербайджанского языка

Резюме

В статье рассматривается стилистика - одна из основных проблем языкознания. Стилистика в последнее время стала одним из важнейших вопросов лингвистических исследований. Существует множество представлений о стиле, функциональных стилях, их типах, определении количества стилей. Причина таких расхождений во мнениях - разнообразие взглядов разных авторов в этой области. В статье было обнаружено, что нет необходимости отождествлять термины «язык», «речь» и «стиль». Уточняется, что язык - это средство общения, речь - процесс общения, а стиль - проявление стилистических возможностей языка.

Rəyçi: Rəhilə Quliyeva

КОМПЛИМЕНТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В настоящее время растет потребность в общении между разными языковыми и культурными сообществами. Исходя из этого, мы считаем важным изучение комплиментов и способов их восприятия, приема в сопоставительном аспекте в азербайджанской, русской и английской межкультурной коммуникации.

Многочисленные работы, исследующие комплимент в сопоставительном аспекте, построены, в основном, на материале русского, французского, вьетнамского языков, а также британского и американского вариантов английского языка (см., например, труды Д.В. Белан, Ю.В. Жуматовой, В.Я. Мищенко, И.Ю. Мосоловой, Р.В. Серебряковой и др.). Лишь в немногих работах сопоставляются комплименты в типологически разных языках: в американском варианте английского языка и китайском языке (Р. Чен), в британском варианте английского языка и японском языке (М. Дайкухара). Наконец, комплименты в русском языке исследовались на основе французского языка, британского и американского вариантов английского языка (Ю.В. Жуматовой, И.Ю. Мосоловой Р.В.Серебряковой). Однако комплимент и способы реакции на него в русском языке еще не исследовались в сопоставлении с азербайджанским языком.

В связи с многофункциональностью и разносторонностью комплимента существует целый ряд его классификаций. Самой распространенной является классификация по параметрической направленности комплимента, согласно которой выделяются комплименты внешнему виду, умственным способностям, внутренним качествам, физическим характеристикам, комплименты, касающиеся возраста, комплименты, относящиеся к месту жительства.

Известно, что комплименты играют важную роль в межличностном общении и обществе в целом. Хороший комплимент должен быть:

Искренним.

Даже простые слова вроде *Sen çox gözəlsən bugün*-Ты такая красивая сегодня-*You are so beautiful today*- будут звучать прекрасно, если сказаны от всего сердца .

- Персональным

Стандартные фразы всегда уместны, но если вы делаете комплимент, подчеркивая личную особенность конкретного человека, — он становится вдвое приятнее.

- Достойным

То, какие комплименты делает человек в адрес другого, во многом говорит и о нем самом, о его внутреннем мире и чувстве прекрасного.

Разные типы комплиментов: Внешний вид. Легче всего сделать комплимент человеку о его внешнем виде. Следует помнить, что выражать свое восхищение обликом других людей нужно в зависимости от ситуации и обстановки.

Следует учитывать, кому именно вы делаете комплимент: мужчине или женщине, а также не забывать о статусе и возрасте человека. Для неофициальной обстановки подойдут такие стандартные фразы, как: *Bugün gözəl görünürsən!* (азерб.) - Ты сегодня отлично выглядишь! (русс.) — *You look great today!* (англи.) *Siz həmişə gözəl görünürsünüz* (азерб.)- Вы всегда выглядите прекрасно (русс.) - *You always look so beautiful* (англи.)

В комплиментах и для описания внешности человека в целом в современном английском по отношению к женщине используется слово «*gözəl*» (азерб.), «*beautiful*»(англи), а для мужчин- «*yaraşqlı*» (азерб.) «*handsome*»(англи). Если хотят сделать комплимент конкретной детали в образе человека, то используют конструкцию: на азербайджанском «*Nə gözəl*» «*What a beautiful...!*»)

Далее может следовать все что угодно: *paltar*(азерб), платье(русс), *dress*(англи); *köynək*(азерб), рубашка(русс), *shirt*(англи), так далее. Чтобы разнообразить комплимент, можно добавить популярное слово *lovely*, которое переводится как «прекрасный/красивый»: *Nə gözəl şarfdır!* (азерб.)- Какой прекрасный шарф! (русс.)-

What a lovely scarf (англи.). Также, можно начать комплимент с универсальной фразы: «*I like/love youг...*» и далее подставить нужное слово. Например: *Saç düzümün xoşuma gəlir.* (азерб.) — Мне нравится ваша новая стрижка(русс.)- *I like your new haircut* (англи.)

Комплимент не обязательно может быть «закрытым». Очень часто в продолжение приятных слов следует уточняющий вопрос:

Yeni paltaranızı bəyəndim! Onu haradan almısz? (азерб.) — Мне нравится твое новое платье! Где ты его взяла? (русс.)-*I like your new dress! Where did you get it?* (англи.) Что касается более официальной обстановки, различных приемов, деловых встреч и фуршетов, то и комплименты должны соответствовать ситуации. Согласно этикету, прежде чем сделать комплимент, нужно спросить разрешение у человека.

Многих удивляют азербайджанские комплименты и ласковые слова вроде *ciyəm* (печень моя) или *gözüm*(глаз мой), *sənim*(душа моя), которые не встречаются в русском языке. Те, кто впервые слышат такие слова недоумевают, что такого милого в том, чтобы назвать человека печенью. Но ответ на самом деле кроется в особенностях азербайджанского менталитета.

Человека можно назвать печенью, сердцем, глазом, если он действительно дорог. Как прожить без печени, сердца или глаза? В первых двух случаях никак, в последнем - крайне неудобно. Так же и с таким человеком. Слыша такие слова, он чувствует себя незаменимым. Ведь одно дело какие-то пупсики, котики и зайчики, а совсем другое - важная часть самого человека.

Özümdən müğayət ol(азерб.)-Береги себя (русс.) - *Take care* (англи.)

Mən sənin üçün çox dərinəm (азерб.)-Я по тебе очень скучаю (русс.) -I miss you very much (англ.)

Şirin yuxular (азерб.) - Сладких снов (русс.)- Sweet dreams (англ.)

Səni ürəkdən öpürəm (азерб.) - Целую тебя сладко (русс.) -I kiss you sweetly (англ.)

Səni düşünürəm (азерб.) - Я думаю о тебе (русс.)

Mən sənə görə narahatam (азерб.) - Я за тебя переживаю (русс.) -I'm worried about you (англ.)

Mən sənsiz yaşaya bilmirəm (азерб.) - Я не могу жить без тебя (русс.) -I can't live without you (англ.)

Именно этим можно объяснить, что такие необычные ласковые слова закрепились в азербайджанском языке. Кроме того, их можно услышать и в турецком языке. Вполне может быть, что сакральное значение тела и его проецирование на дорогого, любимого человека свойственно тюркским народам. Поэтому, если вы вдруг услышите *siyətim, ürəyim, gözüm* или что-то в этом роде от любимого человека или друга (друзьям так тоже можно сказать), не стоит удивляться. Лучше примите наши необычные комплименты и почувствуйте себя особенными..Вспомните, как вы радуетесь, когда ваш преподаватель хвалит вас за правильное английское произношение или идеально выполненное задание! Выражать комплименты можно и нужно не только по поводу внешнего вида; профессиональные и личные достижения также прекрасный повод для похвалы.

Если же вы хотите, чтобы ваш более опытный коллега поделился с вами ценными умениями и навыками, комплимент его или ее профессионализму — отличный способ начать разговор и завоевать симпатию. Используйте эти фразы, и любой будет рад поделиться с вами ценным советом и даже личным секретом успеха.

Похвала и комплимент являются яркими чертами коммуникативной культуры народа. Большой интерес представляет выявление национальной специфики этих речевых актов в разных языках. Анализ речевого акта комплимента в русском языке показал, что различные типы комплиментов употребляются в русской коммуникативной культуре с разной частотностью. В процентном соотношении это выглядит следующим образом:

Таким образом, в русском общении с наибольшей частотностью употребляются комплименты внешнему виду человека в целом, они составляют 22% всех зафиксированных комплиментов (в азербайджанском – 24%). Второе место по частотности употребления занимают комплименты, оценивающие профессионализм или определенные способности человека (19%) (в азербайджанском – 15%).

На третьем месте стоят общеоценочные комплименты (16%) (в азербайджанском – 25%). С одинаковой частотностью (9%) употребляются комплименты умственным способностям и комплименты отдельным элементам внешности. С наименьшей частотностью встречаются комплименты, характеризующие украшения (2%) и комплименты имени (2%). Непопулярны также комплименты жилищи, домашней обстановке (3%).

Проведенное нами исследование показало, что в английской коммуникативной культуре, так же, как и в русском общении частотность употребления различных типов комплимента неодинакова.

В английском общении преобладают комплименты внутренним, моральным качествам человека; они составляют 18% всех зафиксированных комплиментов. Несколько уступают им комплименты внешнему виду человека в целом (15%) и комплименты, оценивающие профессионализм или определенные способности (14%). Редко встречаются комплименты, характеризующие украшения (2%), комплименты жилищи, домашней обстановке (3%) и комплименты имени (1%).

Таким образом, в каждом языке есть причудливые фразы, которые практически невозможно правильно перевести иностранцу. Эти слова редко обсуждают на уроках в языковых школах, но, не понимая их, можно попасть впросак. Как различить приятный комплимент от предупреждающего замечания? Ответ на этот вопрос могут дать дальнейшие исследования в рассматриваемой сфере отношений.

Список литературы

1. Назарова, Т.Б. Филология и семиотика. Современный английский язык. / Т.Б. Назарова. - М.: Высшая школа, 2003. - 191 с.
2. Оксентюк, О.Р. Английский язык для совершенствующихся. Актуальные проблемы сегодняшнего дня. Topical Issues of Today / О.Р. Оксентюк. - М.: МГИМО, 2006. - 106 с.
3. Панова, И.И. Английский язык для начинающих / И.И. Панова, Е.Б. Карневская, Л.А. Тиханович. - М.: Эксмо, 2013. - 528 с.
4. Парахина, А.В. Английский язык / А.В. Парахина, В.А. Шляхова. - М.: Альянс, 2016. - 268 с.
5. Пархамович, Т.В. Английский язык. Upgrade Your English Vocabulary / Т.В. Пархамович. - Мн.: Попурри, 2012. - 208 с.
6. Первухина, С.В. Английский язык в таблицах и схемах / С.В. Первухина. - РнД: Феникс, 2013. - 188 с.
7. Полякова, М.С. Английский язык. Развитие речи / М.С. Полякова. - М.: Вузовская книга, 2008. - 224 с.
8. Гайбарян, О.Е. Русский язык: учебно-практический справочник / О.Е. Гайбарян. - РнД: Феникс, 2014. - 236 с.
9. Галкина-Федорук, Е.М. Современный русский язык: Синтаксис / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. - М.: КД Либроком, 2015. - 200 с.
10. Галкина-Федорук, Е.М. Современный русский язык: Лексикология, фонетика, морфология / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. - М.: Ленанд, 2019. - 408 с.
11. Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис / А.Н. Гвоздев. - М.: КД Либроком, 2009. - 352 с.
12. Гвоздева, Е.В. Русский язык и культура речи. Для студентов нефилилогических специальностей. / Е.В. Гвоздева, Е.Ф. Косицына, В.Н. Орлова, И.В. Чирин. - М.: МГИУ, 2008. - 120 с.
13. Азербайджанский язык: Учебник для вузов / И.З.Гасымов, С.Ф.Алиева, изд. «Наксуана», Баку: 2006. - 388 с.
14. Русско-Азербайджанский словарь (2 тома) / А.Оруджев, «Баку», 2002. —
15. Сравнительная Типология Русского и Азербайджанского языков: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. / А.Р.Махмудов, А. Д. Гулиев, Р. И. Кербалаева, «Маариф», Баку: 1978. - 315 с.
16. Азербайджанский язык: Учебник для вузов / Ш. Садыг, Э.Наджафов, А. Асадов, изд. «Чашыоглу», Баку-2010
17. Русско-Азербайджанский словарь (2 тома) / А.Оруджев, «Баку», 2002. —

18. Сравнительная Типология Русского и Азербайджанского языков: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. / А.Р.Махмудов, А.Д.Гулиев, Р.И.Кербалаева, «Маариф», Баку: 1978. - 315 с
19. Азербайджанский язык: Учебник для студентов / Ю.Сеидов, изд. «Маариф», Баку: 1982. - 102 с.
20. <http://cheloveknauka.com/kompliment-i-sposoby-ego-priema-v-sovremennoy-russkoy-i-vietnamskoy-kommunikativnoy-kulture>

Ключевые слова: комплимент, ласковые слова, фразы, языковые конструкции.

Açar sözlər: kompliment, xoş sözlər, ifadələr, dil konstruksiyaları.

Keywords: compliment, affectionate words, phrases, language constructions.

Komplimentlər Azərbaycan, rus və ingilis dillərində

Xülasə

Bu məqalə üç fərqli dildə - Azərbaycan, Rus və İngilis dillərində komplimentlərə həsr edilmişdir. Yuxarıda göstərilən dillərdə komplimentlərin mədəni və linqvistik xüsusiyyətlərinə və ekstralingvistik amillərinə nəzərdən keçirilir. Komplimentləri kommunikativ mədəniyyətin mühüm və əhəmiyyətli hissələrindən biri kimi tədqiq etməklə müəyyən bir xalqın dünyagörüşünün, həyat tərzinin, mentalitetinin, mədəni ənənələrinin xüsusiyyətlərini, həmçinin dilçiliyin simasını milli xüsusiyyətini izləmək olar.

Komplimentləri və onların təsnifatını öyrənərkən müqayisə edilən linqvistik mədəniyyətlərdə müxtəlif dəyər sistemləri nəzərə alınır.

Compliments in Azerbaijani, russian and english languages

Summary

This article is devoted to compliments in three different languages - Azerbaijani, Russian and English. The cultural and linguistic features of compliments and extralinguistic factors are mentioned in these languages. Exploring compliments as one of the most important and significant parts of communicative culture you can observe the outlook, lifestyle, mentality and the features of cultural customs and traditions of particular people, as well as the national features linguistics.

While researching the compliments and their classification, different value systems are taken into account in the compared linguocultures

Rəyçi: dos E.Vəliyeva

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ OMONİMLİK VƏ OMONİMİK HADİSƏLƏR

Atalar sözlərində kökləri uzaq keçmişə dayanan bir mənə, xalq müdrikliyi vardır. Bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri dildə təzahür edən bütün qrammatik hadisələri özündə əks etdirir. Bu baxımdan atalar sözlərinin dilinin araşdırılması dilçiliyimiz üçün olduqca aktual və əhəmiyyətli.

Atalar sözlərini xarakterizə edən əlamətlərdən biri onlarda mövzu müxtəlifliyidir. Onların ifadə etdiyi fikir həm məcazi, daha doğrusu dolayısı ilə, həm də həqiqi, yəni birbaşa verilə bilər: “Ağacı qurd içindən yeyər” nümunəsində məcazi mənə ifadə olunursa, “Yaxşı dost qardaşdan irəlidir” nümunəsində isə həqiqi mənə açıq-aydın görünür. Atalar sözlərinin leksik-semantik sisteminə nəzər salanda onun zəngin lüğət tərkibinə malik olduğunun şahidi oluruq. Leksik-semantik söz qruplarına aid olan omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər atalar sözlərində də geniş işlənmə imkanına malikdir.

Omonimlər haqda dilçilər arasında müxtəlif mübahisə doğuran fikirlər mövcuddur. Buna ən çox omonimlərin tərifində rast gəlirik. “Eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözlərə omonimlər deyilir. Omonimlər bir-birilə əlaqəsi olmayan və ya mənə əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edir” (3, 20).

“Omonimlər leksik mənalı müxtəlif olan, eyni fonetik tərkibli, tələffüz və yazılışca fərqlənməyən sözlərdir” (7, 91). H.Həsənov “Omonim və cinas” məqaləsində cinas qafiyə ilə omonimlərin sərhədini, uyğun olan və uyğun olmayan cəhətlərini göstərməyə çalışmışdır.

Omonimlərə verilən təriflərdən başqa, onların növləri və omonimik hadisələr haqqında bir sıra mülahizələr irəli sürülmüşdür. H.Həsənov omonimləri leksik, leksik-qrammatik, qrammatik və qarışıq omonimlər kimi təsnif edir (7, 104-106). O, omonimik hadisələrə isə omoqrafları, omofonları və omoformları qeyd edir (7, 107-112).

S.Cəfərov omonimlərin növləri içərisində leksik omonimlər, omofonlar, omoqraflar, omoformlar və leksik -qrammatik omonimləri qeyd edir (3, 21-26).

Bu yazıda biz çalışacağıq ki, omonimlərin müvafiq növlərinin atalar sözlərində işlənilmə vəziyyətinə nəzər salaıq. Leksik omonimlər fonetik tərkibcə eyni, leksik mənasına görə fərqlənən omonimlərdir. Bunlar həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur.

Leksik omonimlər atalar sözlərinin dilində

1) “At” sözü leksik omonimdir. a) at-isim, minik heyvanı: Abdal at mindi, özünü bəy sandı. Atı atın yanına bağlasan həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olur. Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula. Atıdan düşüb eşşəyə minməzlər. Atla qatır savaşı, arada eşşək öldü. b) at (maq) -feil, tullamaq, atmaq. Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə də, xalıq bilər. Ata sözünü tutmayanı biyabana atarlar. Barsız ağaca daş atmazlar.

2) “Üz” sözü leksik omonimdir. a) üz- isim, sifət, bəniz. Acıq gələr üz saralar, acıq gedər üz qaralar. Üz ki var ürəyin aynasıdır. Üz görənin iman görməyib. b) üz(mək)-feil, suda əl-qol ataraq hərəkət etmək. Qırx illik balığa üzmək öyrədir. Sərin sularında üzür balıqlar, Qağayılar kimi süzür balıqlar (S.Rüstəm).

3) “Min” sözü həm say, həm də feil kimi leksik omonim hesab olunur. a)min-say. Açılmamış süfrənin bir eybi var, açılmışın min. Mal gedər bir yana, iman gedər min yana. Min yeyənin olsun, bir deyənin olmasın. Min bilsən də, bir biləndən xəbər al. Min ulduz var, birçə ay. b) min(mək)-feil, at belinə qalxmaq. Mindin atın sağrısına qatlaş, yanının ağrısına. Minmə qoduq, vermə cərimə. Özgə atına minən tez düşər.

4) “Qurd” sözü leksik omonimdir. a) isim, uzunsov, ayaqsız, sürünərkən yeriyən heyvan. Ağacı qurd içindən yeyər. Ağacın qurdu olmasaydı min yaşayardı. Ağacın yumşağını qurd yeyər. b) qurd-isim, canavar. Qurd quduranda elini qapar. Qurd tükün dəyişər, xasiyyətini dəyişməz. Qurddan qorxan qoyun saxlamaz. Qoyunu qurda tapşırılmazlar. Ac adamı qurd yeməz.

5) “Qazan”. a) isim, içində yemək bişirmək üçün metal qab. Adam ağzından söz, qazan altından köz. Qaynayan qazan qapaq tutmaz. Qazan daşanda çömçənin biri bir tümənə gedər. Qazan qarası gedər, üz qarası getməz. b) qazan(maq)- feil, işləməklə əldə etmək. Pulu pul qazanar, yaxşı igid palçıq basar.

6) “Mal”. a) isim, satış üçün çıxarılan əşya. Malım budu, yarısı budu, alsan da budu, almasan da. b) isim, iribuynuzlu ev heyvanı. Malı qırov öldürər, qışın adı bəhanədir. c) isim, var dövlət. Malın əziz tutan canın zəlil tutar. Malını yaxşı saxla, qonşunu oğru tutma. Malı gedənin imanı da gedər. Ağanın malı çıxar, muzdurun canı.

7) “Gün”. a) isim, günəş mənasında. Gün çıxar, aləm görər. Gün doğuşundan bəllidir. b) isim, səhərdən axşama qədər olan vaxt və ya həyat, yaşayış mənasında. Ağ gün adamı ağardır, qara gün qaraldır. Gün keçər, ömür gedər, dəli sevinər ki, bayram gəlir. Ağır günün daşı ağır olar.

8) “Din”. a) isim, üstqurum formalardan biri. Dini dinara satan molla dindən də olar, dinardan da. Oğul odur din içində din bəsləyə. İnsaf dinin yarısıdır. b) din(mək)- feil, danışmaq, söyləmək. Dinəndə pis olur, dinməyəndə dərd kəsir. Adamı dindir, sonra qiymətini ver.

9) “Daş”. a) isim, bərk cisim. Adamın dəlisi daşa güc eylər, öküzün dəlisi başa. Daş düşdüüyü yerdə bəlli olar. Daşın böyüyü dostdan gəlir. Daş daşa söykənər divar olar. b) daş(maq)-feil, daşıb tökülmək. Su başdan daşanda ya bir qarış, ya yüz qarış.

10) “Qan”. a) isim, orqanizmin damarlarında dövr edən qırmızı maye. Axacaq qan damarda durmaz. Qaşınmayan yerdən qan çıxarmazlar. Qanı qan ilə yumazlar. Qanı su ilə yuyarlar. Axdı qan, çıxdı can. b) qan(maq)- feil, başa düşmək. Dəvə nə qanır, nərdivan nədir. Qammazı qandırmaq qan udmaqdan çətindir. İt nə qanar, qayğanaq nədir. Qanacaq adam həm qanar, həm qandırar. Anlayan özü qanar, anlamayanı yüz qandır.

11) “İt”. a) isim, heyvan adı. Axmaq it aya hürər. Arpaya qatsan at yeməz, kəpəyə qatsan it. At izi it izinə qarışmaz. Atlar ölüb itlərin bayramıdır. Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula. b) it (mək)- feil, yoxa çıxmaq. Bugün balta itirən, sabah xalta itirər. Çörək itirən çörək tapmaz. Gəlin var gələr gətirər, gəlin var gedər itirər. Dəli ilə tapmaqdaysa, ağıllı ilə itirmək yaxşıdır.

12) “Bit”. a) bit(mək)-feil, yetişmək, əmələ gəlmək. Ot kökü üstə bitər. Göydən yağmasa yerdə bitməz. Qalmaqallı yerdə ot bitməz. Səhrada gül bitməz, cahilə söz yetməz. b) bit (mək)-feil, tamam olmaq. Öküzün cütdü işin bitdi, öküzün taydı işin zaydı. Söz var iş bitirər, söz var baş itirər. c) bit – isim, insan və heyvan qanını sormaqla qidalanan kiçik, qanadsız cücü. Bitə acıq eləyib köynəyi yandırmazlar. Quru gön bit artırar. Malını itlər yeyər, canını bitlər.

13) “Yar”. a) Yar- isim, sevgili mənasında. Yar getdi, yeri qaldı. Yarı gör özün danış, ev yıxar ara sözü. Yarından ayrılan 7 il ağlar, yurdundan ayrılan ölüncə. Bəxti yar olanın yar sarar yarasını. b) yar (maq)- feil, bölmək. Artıq tamah baş yarar. Başını yarıb ətəyinə, qoz tökür.

Atalar sözlərinin tərkibində leksik omonimlərdən başqa omonimik hadisələrə də rast gəlmək mümkündür. Omonimik hadisələrə omoform, omoqraf, omofonlar, paronimlər aiddir. Bu məsələ ilə bağlı dilçilərin fikirləri üst-üstə düşür.

“Omoqraflar- yalnız yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan leksik vahidlərin qarşılaşdırılması ilə yaranır, bunların omonimliyi təsadüfidir və hər leksik vahid başqa-başqa nitq hissələrinə aid olur” (3, 24).

A) Omoqraflar atalar sözlərinin dilində

1) “Qoyun” sözü yazılışı eyni, səslənməsinə görə fərqli olduğu üçün bu söz iki nitq hissəsinə aid olur: Qoyun- isim kimi heyvan adı bildirir və vurğu son hecaya düşür: Ağ qoyun, qara qoyun keçid başında bəlli olar. Qoyun quzusunun ayağını tapdamaz. Qoyunu qurda tapşırmazlar. Digər tərəfdən isə feilin əmr şəklində ikinci şəxsin təkində işləndikdə vurğu ilk hecaya düşür.

2) “Çəkmə” sözü isim kimi ayaqqabı mənasında işlənir və vurğu son hecaya düşür. – Çarışını mən bəyənmirəm, çəkməçi mənə bəyənmir. Vay o gündən ki, çörəkçi çəkmə tikə, çəkməçi çörək yapar. Feil kimi isə çək feilinin inkarını ifadə edir və vurğu ilk hecaya düşür. – Al malın yaxşısını, çəkmə heç qayğısını. Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı. Ver qırxı, çəkmə qorxu. Çəkmə nəmərdin minnətin, get qürbətdə dolan gəz.

3) “Bildir” sözü zaman zərfi kimi işləndikdə vurğu ilk hecaya düşür. – Bildir yediyim bir əncir, indi gödənim incidir. Bildir ölüb boz eşşək, bu il gəlin ağlayaq. Feil kimi əmr şəklində ikinci şəxsə olan feili ifadə edir. Bu zaman vurğu ikinci hecaya düşür. – Qarnın doymadığı yerdə aclığını bildirmə. Nəslində olan dırnağında bildirər. Sən ağacı götür, suçlu özünü bildirər.

“Omoformlar- sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşmasına deyilir” (3, 25).

B) Omoformlar atalar sözlərinin dilində

1) “Arxa”. a) zərf. Üzü üstə gələnə arxası üstə çevirməzlər. Tısağanı ya öldürün, ya da arxası üstə çevirin. b) arx+a yönlük halda olan isim. Bir arxa ki su gəlib, güman var yenə gələ. Arxa su gələnə qədər qurbağanın canı çıxar. Əlli arxın suyunu gündə bir arxa calayır. c) arxa- dayaq mənasında. Dost dostu arxa olar. El üzünə namaz qılanın arxası Allahdır. Kölgədən arxa olmaz. Üzünü xalqa çevirənin arxası möhkəmdir.

2) “Damar”. a) isim. Boş damardan qan çıxmaz. Axacaq qan damarda durmaz. Qız əti hamar, oğlan əti damar. b) dam+ar -dam(maq) feilinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənmiş forması. Ustadına kəc baxanın gözələrinə qan damar. Dildən bal da damar, zəhər də.

3) “Bağa”. a) bağa- tısağa. Bağa qınından çıxdı, daha qınıni bəyənmedi. Bağanı ya öldür, ya dalısı üstə qoy. b) bağ+a yönlük halda olan isim. Bağa bax, barını gör. Bağa bağban lazımdır, qoyuna çoban. Bağa bağ deməyiblər, bax deyiblər. Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar.

4) “Üzüm”. a) isim, giləmeyvə. Bağa bax üzüm olsun, yeməyə üzün olsun. Armudun sapı var üzümün çöptü. Üzümi əldə gör, sapını yerdə. b) üz+üm mənsubiyyət şəkilçili isim. Ağzım nə yeyib ki, üzüm nə utana. İçdim üzüm (giləmeyvə) suyunu, tökdüm üzüm(mənsubiyyət şəkilçili isim) suyunu.

5) “Odun”. a) isim, ağac. Dəvə adın satar, eşşək odun. Eşşəyi ya oduna istərlər, ya suya. Gül ağacından odun olmaz. Oduna gedənin baltası iri olar. b) od+un yiyəlik hal şəkilçili isim. Su ilə odun nə oyunu var. Barıt ilə odun dostluğu olmaz.

“Omofonlar- yalnız səslənməsinə görə omonim adlanır. Əslində bunlar da omonim deyildir (3, 24).

Omofonlar atalar sözlərinin dilində

- Qızı **özbaşına** qoysan ya halvaçıya gedər, ya nağaraçıya.
- Keçəl dərman bilsə, **öz başına** sürər.
- Ölüni **özbaşına** qoysan, şıllaq atar, kəfəni yırtar.
- Özgənin müsibətinə gülmə, **öz başına** gələr.

Verilmiş nümunələrdə özbaşına və öz başına ifadələri yalnız səslənməsinə görə eynilik təşkil etdiyinə omofon hesab olunur. Və yaxud :

- Dadanıbsan dolmaya, **o da** ola olmaya.
- Allah verməz qara quluna, **o da** qalar vuruna-vuruna.

- Qonşu qonşuya baxar, canını **oda** yaxar.
- Ac adam özünü **oda** yaxar.

Paronimlər atalar sözlərinin dilində

Komponentəri eyni nitq hissələrinə aid olan, fonetik tərkib, tələffüz və yazılışca bir-birinə yaxın, eyni vurğulu, müxtəlif mənalı sözlərə paronim deyilir: kəsir-kəsir, əsl-əsil, mətn-mətin, qəlb-qəlp və s. (7, 58-59).

a) Əsil olan əsilliyn itirməz. b) Əsil al çirkin olsun, bədəsil gözəl alma. c) Əsl bilən bilmədiyin biləndir. (əsl-əsil)

a) Qəlb ki var şüşədir, sındırma, yamamaq olmaz. b) Qəlp mal yiyəsinə qaydar. (qəlb-qəlp)

Enantiosemiyalar atalar sözlərinin dilində

Bir sözün eyni səs kompleksi ilə bir-birinə əks olan mənalı ifadə etməsi hadisəsi dilçilikdə enantiosemiya adlanır. Enantiosemiya sözün antonimlik məna ifadə etmə imkanındır: keçinmək sözü yaşamaq və ölmək mənasında, can vermək- ölüm ayağında olmaq və diriltmək, yaman- pis və yaxşı mənasında və s. (7, 59).

1) Doqquz döşəkli baba axırda quru yerdə can verər.

2) Can verəndə boz sərçəyə ver, qaranquş gəldi-gedərdi.

Nəticə. Atalar sözləri folklorun çox qədim janrlarından biridir. Bu nümunələrdə xalq hikməti, xalq zəkası ümumiləşdirilir. Atalar sözləri zəngin dil materialına malikdir. Məhz buna görə də bu nümunələrin dili müxtəlif cəhətlərdən bugünkü tədqiq olunmaqdadır. Atalar sözlərinin leksik tərkibinə nəzər saldıqda burada bütün leksik-semantik söz qruplarının işləndiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan dilində leksik-semantik söz qruplarına omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər aiddir. Omonimlərlə bağlı dilçilər arasında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bunlara verilən tərif və onların məna növləri bu məsələ ilə bağlı problemlərdən biridir. Yəni onların məna növləri haqqında dilçilər arasında fikir ayrılıqları vardır. Atalar sözlərinin dilində həm də omonimik hadisələrə də rast gəlmək olur. Omonimik hadisələrə omoqraf, omofon, omoform, paronimlər aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, 1991
2. Atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981
5. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərbi məsələlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980
6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 1987
7. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
8. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü. Bakı, 1985

Açar sözlər: atalar sözləri, omonimlər, omonimik hadisələr, omoform, omoqraf, omofon, paronim, enantiosemiya

Keywords: proverbs, homonyms, homonymous events, omoform, homograph, homophone, enantiosemya

Ключевые слова: пословицы, омонимии, омонимические события, омоформа, омограф, омофон,

Atalar sözlərində omonimlik və omonimik hadisələr

Xülasə

Məqalədə atalar sözlərində omonimlər və omonimik hadisələrdən bəhs edilmişdir. İlk öncə atalar sözləri haqqında məlumat verilmişdir. Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biridir. Bu ədəbiyyat nümunələri zəngin dil materialına malikdir. Atalar sözlərinin tərkibində bütün leksik-semantik söz qrupları öz əksini tapmışdır: sinonimlər, antonimlər, omonimlər. Qeyd etdiyimiz kimi, leksik-semantik söz qruplarından biri də omonimlərdir. Məqalədə omonimlər barədə dilçilərin mülahizələri öz əksini tapmışdır. Həmçinin omonimlərə verilən tələblər də qeyd olunmuşdur. Məqalədə omonimlərlə yanaşı omonimik hadisələrə də yer verilmişdir. Omonimik hadisələrin təsadüfi omonim hesab olunması və onların əsl omonimlərdən fərqi izah edilmişdir. Bunlar hər biri atalar sözlərinin tərkibində işlənərək onlarda müəyyən üslubi çalar yaradır.

Homonyms and homonymous events in proverbs

Summary

The article discusses homonyms and homonymous events in proverbs. First of all, proverbs are given. Proverbs are one of the examples of oral folk literature. These examples of literature have a rich linguistic material. Proverbs contain all lexical-semantic word groups: synonyms, antonyms, homonyms. As we have mentioned, one of the lexical-semantic word groups is homonyms. The article reflects the views of linguists on homonyms. The requirements for homonyms are also noted. In addition to homonyms, the article also covers homonymous events. It is explained that homonymous events are considered random homonyms and that they differ from real homonyms. Each of them is used in proverbs and creates a certain stylistic tone in them.

Омонимы и лирические события в пословицах.

Резюме

В статье, описываются омонимы и омонимические события в пословицах. В первую очередь дается информация о пословицах. Пословицы - это один из видов устного народного творчества. Эти образцы устной литературы, богаты языковыми материалами. В пословицах представлена вся лексико-семантическая словарная группа: синонимы, антонимы и омонимы. Как уже было отмечено, одним из видов лексико-семантической группы являются омонимы. В статье, были отображены рассуждения лингвистов об омонимах. Так же были отмечены требования к омонимам. В статье, помимо омонимов, также были предоставлены омонимические события. Было дано объяснение отличия омонимических событий от настоящих омонимов и принятие их за случайных омонимов. Оба эти вида используются в пословицах, придают им определенные смысловые значения.

Rəyçi: prof. T.Hacıyev

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ YARANMIŞ NEOLOGİZMLƏR

Bildiyimiz kimi, neologizmlər cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər fonunda meydana gəlir. Bu ictimai dəyişikliklər müxtəlif amillərlə bağlı olaraq baş verir. Buraya elmi, texniki, kənd təsərrüfatı, sənaye, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı, siyasi, mədəni və s. sahələrdə baş verən yeniliklər aiddir [1, 264].

Müəyyən dövrlərdə müəyyən hadisələrlə bağlı çox qısa zaman çərçivəsində xeyli sayda neologizmlər meydana çıxır ki, bu da “neologizm partlayışı” adlanır. Son illər üzrə baş vermiş hadisələrlə bağlı olaraq “neologizm partlayışı” müasir dilimizdə də özünü göstərdi. İşlənmə dairəsinə görə neologizmləri xüsusi və ümumi neologizmlər olmaqla iki qrupa ayırmaq mümkündür. Xüsusi neologizmlər xüsusi məhdud dairədə işlənən sözlərdir. Ümumi neologizmlər isə ümümxalq dilində yaranan neologizmlərdir ki, bu sözlər əsasən hamı tərəfindən işlədilir [1, 268].

Müasir dövrdə, daha daqiq desək son illərdə yaranan neologizmləri şərti olaraq iki qrupda birləşdirmək mümkündür:

- A) İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı neologizmlər. Pandemiya dövrü neologizmlər
- B) Pandemiya dövrü neologizmlər

Mövzuya uyğun olaraq ikinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı yaranan neologizmlərdən bəhs edəcəyik. Bu dövrdə yaranan neologizmlərə söz birləşmələrində daxildir. Bu birləşmələri şərti neologizm kimi nəzərə almaq olar. Son illərdə ölkəmizdə ən böyük yeniliklərdən biri müzəffər ordumuzun parlaq qələbəsi ilə başa çatan və öz əhəmiyyəti ilə dünyaya səs salan ikinci Qarabağ müharibəsi oldu. Bu döyüşlərdə ordumuzun göstərdiyi dözümlü, rəşadət, dönməzlik Azərbaycan ordusunun nə qədər nizam-intizamı, hazırlıqlı olduğunu dünyaya bəyan etdi. Bu möhtəşəm tarixi qələbə idi. Azərbaycan ordusu düşməni sarsıdıcı zərbələri müxtəlif taktikalarla vururdu. Bu illərin düşünülmüş siyasətinin nəticəsi idi. Zəfər qacılmaz idi.

II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan xalqı Prezident İlham Əliyevin apardığı siyasətlə bağlı həmrəylik nümayiş etdirdi. Bir daha aydın oldu ki, milli birləşmənin təmin olunması, müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələr arasında etimad mühitinin yaradılması istiqamətində Azərbaycan Prezidentinin atdığı addımlar ictimai fikirdə onun haqqında uzaqgörən və müdrik lider obrazını daha da möhkəmləndirir [2, 09 may 2021-ci il].

“DƏMİR YUMRUQ” ifadəsi Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən onun xalqa müraciətləri zamanı dəfələrlə işlədilmiş, xalq tərəfindən xoş qarşılanmış və dillər əzbəri olmuş ifadədir. Bu əməliyyat nəticəsində ərazisinin 20 faizini itirmiş Azərbaycan Respublikası öz ərazilərini işğaldan azad etdi və bu torpaqlardan yenidən Azərbaycan hakimiyyəti bərqərar oldu. Bu ifadə pafoslu, təsirli və mühüm anlamlı ifadə idi.

Prezident İlham Əliyev Şəhidlər xiyabanında Azərbaycan xalqına müraciəti:

"Bu, dəmir yumruqdur. Bu dəmir yumruqla düşmənin başını əzirik və əzəcəyik! Eyni zamanda, bu yumruq birliyimizin rəmzidir. Bax, bu gün Azərbaycan xalqı bu yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olacaq! Bu birlik əbədi olacaq! Bu birlik bizə gələcəkdə də bütün vəzifələri icra etmək üçün imkan yaradacaq. Mən bütün bu illər ərzində - 17 il ərzində Azərbaycan xalqının dəstəyini hiss etmişəm, görmüşəm, inamını, mənə olan xoş münasibəti görmüşəm. Bu, mənə güc verir. Bu, mənim siyasətim üçün əvəzolunmaz dəstəkdir. Həmişə Azərbaycan xalqını əmin edirdim ki, mən Vətənə, doğma xalqıma ləyaqətlə, sədaqətlə xidmət edəcəyəm. Şadam ki, sözümün üstündə durmuşam. Həmişə olduğu kimi, sözümə sadıq olmuşam"

Azərbaycan Prezidenti, müzəffər ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında çıxış edib.

Dövlətimizin başçısı deyib: *"Bizim dəmir yumruğumuz həm birliyimizi, həm də gücümüzü təcəssüm etdirir. Bu dəmir yumruq düşmənin belini qırdı, düşmənin başını əzdi və bu gün biz qəhrəman xalq kimi bu bayramı qeyd edirik. Azərbaycanın müzəffər Ordusu öz tarixi missiyasını yerinə yetirdi, Ermənistanı məğlub etdi. Ermənistan ordusu demək olar ki, yoxdur, məhv edilib. Bundan sonra əgər erməni faşizmi bir daha baş qaldırsa, nəticə də eyni olacaq. Yenə Azərbaycanın dəmir yumruğu onların belini qıracaq"*.

Prezident İlham Əliyevin də Hərbi Qənimətlər Parkındakı çıxışı zamanı bu məsələ ilə bağlı fikirləri açıq və qəti idi: “Dəmir yumruq” yerindədir, lazım olarsa, başlarını əzərik və buna əbədi son qoyular” [3, 2 May 2021].

Bu ifadə o qədər şanlı və məşhur olmuşdur ki, “Dəmir Yumruq” abidəsi inşa edilmişdir. Abidə Xocəvənd rayonunun Hadrut qəsəbəsində yerləşir. Bununla da “Dəmir Yumruq” ifadəsi əbədləşdirilmişdir.

QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR. İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı olan neologizmlərdən biri də Prezident İlham Əliyev tərəfindən ilk dəfə “VALYAR” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun iclasının plenar sessiyasında səsləndirilmiş- **QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR** ifadəsidir. Ali Baş Komandan öz çıxışında Ermənistan baş nazirinin “Qarabağ Ermənistanın hissəsidir və nöqtə” bəyanatının yalan bir bəyanat olduğunu vurğulamış və qeyd etmişdir: **“QARABAĞ TARIXİ, ƏZƏLİ AZƏRBAYCAN TORPAĞIDIR. BELƏLİKLƏ, QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR VƏ NİDA İŞARƏSİ”**

Buradakı nida işarəsi həyacanlı və önəmli anlara işad idi. Beləliklə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən səsləndirilən bu ifadə ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı divizə çevrildi.

“QARABAĞ MÜCRÜSÜ”. Qeyd etdiyimiz kimi İkinci Qarabağ müharibəsində bəziləri məlum olmaqla çoxsaylı hərbi əməliyyatlar keçirilmişdir. Bu əməliyyatlar nəinki düşməni, hətta bütün dünyanı heyrətə gətirmişdir. Bu cür əməliyyatlardan

biridə "QARABAĞ MÜCRÜSÜ" adı verilən hərbi hava əməliyyatıdır. "Qarabağ Mücrüsü" taktikası Azərbaycan Ordusunun kompleks işləməsi nəticəsində uğurla başa çatdırılmışdır [4, 02 Novabr 2021].

"Bayraktar TB-2". Bu əməliyyatlarla yanası müxtəlif silah-sursat və texnikalarla bağlı anlayışlar dilimizə gəldi. Bunlardan biri də Türkiyəyə istehsalı olan "Bayraktar TB-2" dronudur. Azərbaycan ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı "Bayraktar TB-2" PUA-larından istifadə etmiş və düşməyə sarsıdıcı zərbələr vurmuşdur. "Bayraktar TB-2" PUA-ları özünü doğrultmuşdur və bu da Türkiyənin ön Asiyada söz sahibi olduğunu bir daha sübut etmişdir. "Bayraktar TB-2" PUA-larının düşməyə vurduğu sarsıdıcı zərbələr haqqında Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz çıxışında bəhs etmişdir [5, 10 Oktyabr 2020].

IAI Harop. Azərbaycan ordusunun döyüşlərdə istifadə etdiyi yeni silahlardan biri də İsrail Aerokosmik Sənayesi tərəfindən istehsalı olmuş IAI Harop kamikadze dronudur. Harop pilotsuz uçuş aparatıdır. Azərbaycan müharibədə ilk dəfə Harop istifadə edən ölkə kimi tarixə düşmüşdür. Harop İkinci Qarabağ müharibəsində də istifadə olunmuş və düşməyə sarsıdıcı zərbələrin endirilməsində müstəsna rol oynamışdır.

"Zərbə dronları". Döyüşlərdə xarici ölkələrdən aldığımız PUA-lardan əlavə Azərbaycanın milli dronu olan "Zərbə" PUA-larından da istifadə olunub. "Zərbə" PUA-larındakı xüsusi izləmə mini optik kamerası istisna olmaqla (kamera Çindən idxal olunur) tamamilə yerli istehsalıdır. "Zərbə" PUA gecə və gündüz, istənilən hava şəraitində sərbəst şəkildə düşməni izləmək və ona zərbə endirmək imkanına malikdir [7, 21 Oktyabr 2020].

"İti Qovan". İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə yaranan anlayışlardan ən çox maraqla qarşılanan anlayış "İti Qovan" ifadəsidir. Bu ifadə ilk dəfə Prezident İlham Əliyev tərəfindən xalqa müraciət zamanı işlədilmiş və çox qısa zamanda hər kəsin dillər əzbəri olmuşdur.

Prezident İlham Əliyev xalqa müraciəti zamanı deyib:

"İndi biz göstərdik kim-kimdir. İti qovan kimi qovuruq onları! Azərbaycan əsgəri onları iti qovan kimi qovur! İşğal edilmiş torpaqlarda Azərbaycan bayrağı qaldırılır! Onların səngərlərində Azərbaycan əsgəri dayanır! Onların postları bizim əlimizdədir! Onların tanklarını biz sürürük! Onların digər silahlı texnikaları bizim əlimizdədir, yük maşınları bizim əlimizdədir! Biz xilaskar missiyamızı icra edirik və edəcəyik!"

Bu ifadə o qədər bəyənilmişdir ki, ordumuzun arsenalında 22 oktyabr 2020-ci ildən etibarən MSN-nin müəssisələrində yeni növ, böyük dağıdıcı gücə malik olan zərbə tipli "İti Qovan" PUA-larının serialı istehsalına start verilmişdir [8, 4 Oktyabr 2020].

"Lora". LORA İAS tərəfindən istehsal olunan kvasiballistik raketdir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin arsenalına 2018-ci ildə daxil edilmişdir. LORA İkinci Qarabağ müharibəsinin son günlərində həlledici rol oynamışdır. Erməni ordusunun Şuşadakı qüvvələri gücləndirmək üçün istifadə etdiyi Akar şayı üzərindəki körpünün partlatılmasında LORA-dan istifadə edilmişdir.

Beləliklə Azərbaycan ordusu bu raket kompleksindən istifadə etməklə dünyada bir ilk imza atmış və LORA-nın müharibədə ilk istifadəçisi kimi tarixə düşməyi bacarmışdır [9].

"Böyük qayıdış". Böyük qayıdış azad olunmuş torpaqlara geri dönüşümüzü özündə ehtifa edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi və rəhbərliyi ilə hazırda düşmən tapdağından azad olunan ərazilərdə "Böyük qayıdış" üçün bütün zəruri olan tədbirlər ən müasir standartlara uyğun həyata keçirilir, yaşayış evləri, sosial, yol-nəqliyyat, iqtisadi infrastruktur çox böyük sürətlə bərpa edilir, sərhədlərin etibarlı qorunması üçün bütün lazımi işlər görülür [9, 15.06.21].

"Zəfər Günü" – Azərbaycan Respublikasının ikinci Qarabağ müharibəsində qazandığı şərəfli qələbənin qeyd olunduğu gün tarixə Zəfər Günü adı ilə daxil oldu. Zəfər Günü Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il dekabrın 3-də imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü'nün təsis edilməsi haqqında" sərəncama əsasən 8 Noyabr tarixində qeyd edilir.

"Zəfər yolu" – İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan sonra Prezident İlham Əliyev tərəfindən Şuşaya çəkilən yola verilən ad.

"Şərqi Zəngəzur" – İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaradılmış [Kəlbəcər](#), [Laçın](#), [Qubadlı](#), [Zəngilan](#) və [Cəbrayıl](#) rayonlarını özündə birləşdirən iqtisadi rayon. **"Anım Günü"** – Prezident tərəfindən 2020-ci il dekabrın 2-də imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında Anım Günü'nün təsis edilməsi haqqında" sərəncama əsasən 27 Sentyabr tarixində ikinci Qarabağ müharibəsi şəhidlərinin xatirəsinin anım günü keçirilir.

Yuxarıda göstərilmiş yeni anlayışlar onu deməyə əsas verir ki, neologizmlər təkəcə elmin, texnikanın inkişafı ilə deyil həmçinin ictimai cəmiyyətdə baş verən yeniliklər, dəyişikliklərə bağlı olaraq yaranır. Verilmiş yeni anlayışlardan bəziləri əvvəllər də dilimizdə işlənmişdir. Lakin son dövrlərdə müəyyən situasiya ilə bağlı olaraq yeni məna kəsb etdiklərindən dolayı neologizim kimi işlənirlər.

Nəticə. Hər dövr üçün müşahidə olunan neologizim partlayışı son dövr üçün pandemiya və müharibə şəraitinə təsadüf edir. Neologizmlər xalqın mədəniyyət, siyasət və digər sferalarda inkişafından xəbər verir. Müasir Azərbaycan dili də yeni yaranan söz və ifadələrlə zəngindir. Müasir dövrdə yeni yaranan söz və ifadələrdən bir qismi İkinci Qarabağ müharibəsinə aiddir. Bu anlayışlar müxtəlif silahlardan, əməliyyatların və ya düşməndən inanılmaz qəhrəmanlıqla alınan torpaqlarda həyatın bərpasına yönəlmiş planın adını özündə təcəssüm etdirir. Bu anlayışlara "Böyük Qayıdış", Qarabağ Azərbaycandır", "İti Qovan", "Bayraktar" və s. ifadələri daxildir. Yeni yaranan hər bir söz və ya ifadə özlüyündə böyük bir məna kəsb edir. Məqalədə bu sözlərin yaranma şəraiti, vaxtı və ifadələrin anlamı geniş şərh olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Həsət Həsənov – Müasir Azərbaycan dilinin leksikası
2. "Azərbaycan" qəzeti
3. "Xalq qəzeti"
4. AzVision.az
5. BBC 10 Oktyabr 2020
6. France24
7. Femida.az
8. Modern.az
9. "Moskva-Bakı" jurnalı
10. 525-ci qəzet

Açar sözlər: Neologizmlər, yeni sözlər, yeni anlayışlar, ifadələr
Key words: Neologisms, new words, new concepts, expressions
Ключевые слова: неологизмы, новые слова, новые понятия, выражения

Müharibə dövrü neologizmlər

Xülasə

Bildiyimiz kimi son illər ərzində yaranmış və ya dilimizə gəlmiş neologizmlər pandemiya və müharibə ilə bağlı olan sözlərdir. Bu cür sözlər və ya ifadələr dilimizdə çox yeni olduğundan elmi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Mən öz məqaləmdə İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı olaraq dilimizdə işlənən yeni söz və ifadələri tədqiqata cəlb etmiş və onların haqqında məlumat vermişəm. İkinci Qarabağ müharibəsində əməliyyatların adları ictimaiyyətə qismən açıqlanmışdır. Bu açıqlamalar da müharibədən sonrakı dövrləri əhatə edir. Məqalədə yer tutan "Qarabağ mücrüsü" ifadəsi də belə əməliyyatlarda biridir.

Qeyd etmək istərdim ki, bu məqalədə müharibə ilə bağlı formalaşan söz və ya ifadələrin sadəcə bir qismi öz əksini tapmışdır. Bura "Dəmir Yumruq", "Qarabağ mücrüsü" və s. kimi ifadələr, həmçinin Lora, Bayrakar kimi silah-sursat adları daxildir. Son olaraq qeyd etmək istərdim ki, məqaləyə daxil olan ifadələr əsasən Prezident İlham Əliyevin nitqi zamanı yaranan və dilimizdə işləklilik qazanan ifadələrdir. Bunlarla yanaşı məqalədə müharibə dövrü istifadə olunmuş silahlar da öz ifadəsini tapmışdır.

Neologisms of the war period

Summary

As we know, the neologisms that have emerged or come to our language in recent years are words related to pandemics and war. Such words or expressions are not new to our language and are not involved in scientific research. The names of the operations in the Second Karabakh War were partially disclosed to the public. These statements also cover the post-war period. The phrase "Karabakh box" in the article is one of such operations.

I would like to note that this article contains only a part of the words or phrases formed in connection with the war. I would like to note that the expressions included in the article are mainly the expressions that appeared during the speech of President Ilham Aliyev and became active in our language. In addition, the article also reflects the weapons used during the war.

Неологизмы периода войны

Резюме

Как мы знаем, неологизмы, которые появились или пришли в наш язык в последние годы, - это слова, связанные с пандемиями и войной. Такие слова или выражения не являются новыми для нашего языка и не используются в научных исследованиях. Названия операций в Вторая карабахская война была частично предана гласности. Эти заявления касаются и послевоенного периода. Фраза «Карабахский ящик» в статье - одна из таких операций.

Хочу отметить, что эта статья содержит лишь часть слов или фраз, образованных в связи с войной. Хочу отметить, что приведенные в статье выражения - это в основном выражения, которые появились во время выступления Президента Ильхама Алиева и стал активным на нашем языке. Кроме того, в статье также отражено оружие, применявшееся во время войны.

Rəyçi: dos. İ.Məmmədov

Исмаилова СонаТариел к.¹⁰⁸
**ПЕРЕВОДЫ И ПОДРАЖАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ВОСТОЧНОЙ ПОЭЗИИ
ПОЭТАМИ-СИМВОЛИСТАМИ**

Там розы Шираза, там сал Шах-наме.
Газели Гафиза...
И грезы о прошлом блистают в уме.
Как пестрая риза.
Привет тебе, дальний и дивный Иран,
Ты, праотец мира.
В. Брюсов

Как и творчество французских предшественников, поэзия русских символистов была пронизана глубоким пессимизмом. Критики будут укорять их за бегство от действительности, безразличие к социальным проблемам и будут правы. Символисты знали, что читателя всегда будет волновать поэзия, прикасающаяся к тайнам мира, хрупким движениям души. Их манила мистика, экзотика, которую они находили в восточной литературе. Экзотика восточной поэзии не оставила равнодушным и одного из корифеев русского символизма Константина Дмитриевича Бальмонта (1867-1942).

В июне 1903 года поэт пишет Валерию Брюсову: «Осенью будущего года еду в кругосветное путешествие. Константинополь, Египет, вероятно, Персия...» [6, 9]. Он всю жизнь хотел попасть в Персию, но увы, осуществить затеянное так и не удалось. Даровитый лингвистическими способностями, символист знал двадцать языков. Что и помогло Константину Бальмонту оставить след в истории русской литературы не только как великому писателю, но и прекрасному переводчику. Бальмонт-переводчик не просто знал, но и восхищался шедеврами персидской поэзии. В 1910 году в журнале «Русская мысль» были опубликованы переводы, сделанные Бальмонтом, одиннадцати четверостиший Гийяс-ад-Дина Абу-ль-Фатха Омара ибн-Эбрахима Хайяма Нишапури, известного как Омар Хайям (1048 – 1131), являющегося известным в западном мире представителем классической персидской поэзии, писавший стихотворения в жанре восточной поэзии – рубай. Рубай включает в себя четыре полустихия и рифмуется по схеме аааа или ааба. Всемирная известность поэту-философу пришла благодаря английскому поэту викторианской эпохи Эдварду Фицджеральду (1809 – 1883), опубликовавшему в 1859 году «Рубайат Омара Хайяма», а в русской литературе первая публикация переводов Хайяма датируется 1891 годом. Поэт В.Л. Величко опубликовал в «Вестнике Европы» шестнадцать стихотворений под заглавием «Из Омара Хайяма. С персидского». Он является первым поэтом, который познакомил русских читателей с поэзией персидского поэта. Величко не ставил перед собой задачу повторения оригинала: рубай были им переданы разными по величине стихотворениями, более всего восьмистишиями. Только пять переводов сделаны в форме оригинала – четверостишия. Заслуга Величко несомненно была велика, но Бальмонт один из первых русским поэтом, переводящих рубай персидского языка – языка подлинника. Он не воспроизводил размер и рифмовку памятника персидской поэзии, применял перекрестную рифму, опоясывающую, иногда монорим и не использовал реди́фа – повтора в концах рифмующих строк. Константин Бальмонт всегда хотел передать «дух» подлинника, он не стремился к точному переводу, что можно видеть и в этих работах поэта.

Переводя четверостишия классика восточной поэзии, Бальмонт не отступал от первоначального смысла автора. Дословный перевод одного из рубай:

Забудь о дне, который [уже] прошёл,
Не скорби о ненаступившем завтрашнем дне,
Не опирайся на грядущее и прошедшее,
Будь весел теперь, не растрачивай попусту жизнь [9, 100].

Если сравнить перевод Бальмонта с более поздним переводом этого же рубай, сделанным Г. Плисецким в 1972 году, можно увидеть насколько в смысловом плане эти переводы отличаются:

Грядущий день и прошлый день
Меня не беспокоят,
Но в этот день, в текущий день

Мне струны песню строят [11, 1].

Бальмонт использовал перекрестную рифму (abab) для этого четверостишия. Плисецкий же перевел четверостишия, используя реди́ф:

Не оплакивай, смертный, вчерашних потерь,
День сегодняшний завтрашней меркой не мерь.
Ни былой, ни грядущей минуте не верь,
Верь минуте текущей – будь счастлив теперь! [10, 143]

¹⁰⁸ БГУ, магистр

Образ вина, постоянно присутствующий в восточной поэзии, также присутствовал и в стихах Хайяма, — это адресация к узоу разума, недостаточности его для познания всей полноты жизни и Бога:

Нельзя растить в сердце росток печали,
Надо безотрывно читать книгу наслаждений.
Нужно пить вино и потакать желаниям сердца,
Ведь неизвестно, сколько времени дано нам побыть на свете[9,102].
Бальмонт же, являясь поэтом-символистом, опускает образ в своем переводе:
Древо печали ты в сердце своем не сажай,
Книгу веселья, напротив, почаще читай,
Зову хотенья внимай и на зов отвечай,
Миг быстротечный встречай и лозою венчай [11,2].

Однако в следующем четверостишии он не пренебрегает вечным образом восточной поэзии:

Когда я чару взял рукой и выпил светлого вина,
Когда за чарою другой вновь чара выпита до дна,
Огонь горит в моей груди, и как в лучах светла волна,
Я вижу тысячу волшебств, мне вся вселенная видна [11,1].

Поэт, воспевавший природные стихии — Океан, Солнце, Огонь и Воду, и здесь не сделал исключения и перевел рубаи, посвященный одной из стихий:

Плакала капля воды: "Как он далек, Океан!"
Слушая каплю воды, смехом вскипел Океан.
"Разве не все мы с тобой? — капле пропел Океан,
Малой раздельны чертой", — капле гудел Океан... [11,2].

Омар Хайям по праву считается одним из величайших поэтов Востока. Спустя почти тысячу лет его **рубаи** все так же излучают глубочайшую мудрость:

Цель всего творения — мы,
В глазах разума источник зрения — мы.
Этот круг мироздания — словно перстень,
Без всякого сомнения лучший камень его инкрустаций — мы[9, 110].
Бальмонт верно перенял у автора смысл рубаи, но воплотил его в иной форме:

Мы цель создания, смысл его отменный,
Взор Божества и сущность зрящих глаз.
Окружность мира — перстень драгоценный,
А мы в том перстне — вправленный алмаз [11,1].

В 1917 году поэт пишет: «Природа посылает лунное серебро в горло соловья... В лунную же ночь он поёт с такой стройностью, что Джалаладдин Руми, и Хаканий, и Гафиз от него переняли дар построить жемчужные ожерелья из слов и власть рассыпать розовые лепестки напевности пред ликами сладчайшими черноокой Персии» [7, 16]. Из этой характеристики поэзии «черноокой Персии» можно сделать вывод, что Константин Бальмонт не только знал персидский язык, но и страстно восхищался персидской поэзией.

Поэт увлекался разными мифологическими и религиозными системами. Одно из них — суфизм, оказавшее влияние на восточную поэзию. Философским идеалом суфизма является единство человека и Божественного. Эта философия была близка к творчеству К. Бальмонта. В 1909 году К. Бальмонт включил в сборник «Хоровод времен. Всегласность» стихотворение «Джэлаальэддин Руми» (1907). Это произведение относится к кризисному периоду творчества поэта. Из названия понятно, что стихотворение посвящено поэту-суфию Джалаладину Руми (1207-1273). Руми и К. Бальмонт были схожи в мировоззрениях, оба были приверженцами пантеизма. Поэт упоминает Руми только в названии, в самом тексте заменяя его имя на местоимения:

Тот, кто знает силу пляски,
В том, как в вихре, светит Бог,
Ибо смерть он знает в ласке.
Алла — гу! [1, 270]

К. Бальмонт сравнивает Руми с вихрем, и в нем «светит Бог». Он изобразил Руми в состоянии священного экстаза. Не проста стихотворение начинается строчкой «Тот, кто знает силу пляски...». Это восходит к священному суфийскому ордену, основанном Руми, под названием «братство танцующих дервишей». «Алла — гу!» — фраза, повторяемая танцующими дервишами. Это призыв к молитве «Аллаху Акбар» («Аллах велик»). При написании этого произведения поэт использует структуру хадиса. К. Бальмонт использует такие элементы хадиса: притчеобразное начало, и ранее упомянутое, использование местоимений вместо имени героя. К. Бальмонт написал это стихотворение, чтобы выразить свое понимание философа Руми.

«В той части леса, где поёт...» (1910), посвященному С.А. Кусевицкому (1874-1951), Бальмонт вспоминает об Хагани (1120-1199) и Хафизе, сравнивает их поэзию с пением соловья:

Как греза в Персии цвела,
Как бог и сердце - верх и низ,
Как пел Гаканий и Гафиз.
Так пели нежным, как поет,
Певучий источая мед,
Среди смарагдовых ветвей,
Подняв свой клювик, соловей[1, 457].

Восточные поэты не оставили равнодушным и другого известного поэта-символиста Валерия Яковлевича Брюсова (1883-1924). В своем историко-поэтическом сборнике «Сны человечества» автор старался воплотить в своих подражаниях лучшие жанры мировой поэзии. В цикле «Персия» он опубликовал «Персидские четверостишия» (1911-1913). Два первых четверостишия «Не мудрецов ли прахом земля везде полна?..» и «Есть в жизни миги счастья, есть женщины, вино...» в рукописях поэта озаглавлены: «Подражание четверостишиям Омара Хайяма». Вдохновленный идеями Хайяма Брюсов пишет:

Есть в жизни миги счастья, есть женщины, вино,
Но всем на ложе смерти очнуться суждено [2,332].

А вдохновившись газелями Хафиза написал «Газели» (1913-1915):

Пылают летом розы, как жгучий костер.
Пылает летней ночью жесточе твой взор.
Пьянит весенним утром расцветший миндаль.
Пьянит сильнее, вонзаясь в темь ночи, твой взор[2,333].

Стоит отметить, что при написании газеллы Брюсов сохранил главную характеристику — в повторении последних слов первого стиха в конце второго стиха и в конце каждого двустишия; все остальное — украшения, которые для данной формы не обязательны. Еще в ранний период творчества В. Брюсов опубликовал в журнале «Весы» стихотворение под заглавием «Газела» (1907). В соответствии с канонами газели поэт использовал монорим: тобой — свой — тьмой — бой — той — твой. Это говорит о том, что еще до появления замысла «Снов человечества», автор был знаком с формой персидской лирики.

В раздел «Арабы» этого же сборника поэт добавил стихотворение, выполненное в форме касыды. Это стихотворение «Катамия» представляет собой, как указано автором в рукописи, «подражание стихотворения Набиги». Мусульманский мистицизм со своей любовной, эротической лирикой послужил основой для написания этого произведения. Тут поэт показывает эротизм в классической для суфизма двойственности образов-символов, который был представлен в лице любимой:

Когда бы завтра, при отъезде, ты распахнула свой шатер,
Хоть на мгновенье мог бы видеть я без фаты твой черный взор.
И на груди твоей камень, как ярко-пламенный костер,
И на твоей газельей шее жемчужно-яхонтный убор[2, 338].

В планах у Валерия Брюсова было написать цикл «Страна роз. Персия» в разделе «Средневековье» сборника «Сны человечества». Поэт намеревался написать стихотворения в «духе Гафиза, Омар Хайяма, Фирдоуси и Низами», что говорит о прекрасной осведомленности Брюсова в персидской поэзии. Однако воплотил лишь малую часть задуманного. Свет увидели лишь четверостишия в «духе Хайяма» и газели в «духе Гафиза».

Восточная тематика, затронувшая творчество старших поэтов-символистов, так же повлияла и на младшее поколение символистов. К этому поколению относится Вячеслав Иванович Иванов (1866-1949), являющийся хозяином той самой Башни в Петербурге, ставшей центром литературной жизни Серебряного века. Большой интерес представляет собой диссертационная работа Вяч. Иванова «Дионис и прадионисейство», которую он защитил 22 июля 1921 года в Баку. Она посвящена древнегреческой мифологии, но автор и тут не забывает о традициях Востока. Поэт проводит параллели с религиозными праздниками, соотносит обряд древних греков (их плача по умершим) с известной мистерией мусульман «Шах Хусейн: «В сентябре шииты правят плачевный и экстатический праздник, именуемый в обиходе, - по неустанно повторяемому его участниками френетическому восклицанию, - «Шах-сэй, вах-сэй"... Этиологически приурочен этот праздник к воспоминанию о гибели исторического Гуссейна, но очевидно восходит своими корнями к древнейшим плачам, - как и вообще в религиозном быте Персии сохранились остатки первоначальных культов» [3, 192]. Поэт со всей точностью и в подробностях описывает обряд, связанный с днем поминовения шиитского имама Гусейна, ставшего мучеником в 680 году в Кербале. Проводя параллели меж древнегреческими плачами и мусульманской мистерией автор делает заключение, что ««таковы современные пережитки древнего плача в его доньне сохранившейся непосредственности, - со всем тем, что породил он: миметическим действием, обрядом собиранья разрозненных членов, культом пророчествующей головы — явлениями родными Дионисовой религии. Обычай карийцев в Египте наносить себе головные раны ножами при всенародных плачах по Осирису отмечен Геродотом» [3, 194]. Этот факт говорит об отличной осведомленности автора о традициях, бытовавших на мусульманском Востоке.

В целом, интерес Вяч. Иванова к поэзии Востока начался с 1911 года, когда поэт огласил свои опыты в жанре газели, которые сам называл «газэлы». В том же году свет увидел поэтический сборник поэта «CorArdens», включающий в себя стихотворения, пронизанные восточной тематикой. Туда включены стихотворения «Палатка Гафиза», «Ипа», «Клан пращуров твоих взрастил Тибет», «Возрождение Газэла». В «Палатке Гафиза» поэт с восторгом пишет о Гафизе, называя себя его наследником:

Снова свет в таверне верных после долгих лет, Гафиз!
Вина пряны, зурны сладки, рдяны складки пышных риз,
И умильные украдкой взоры встретятся соседей:
Мы — наследники Гафизом нам завещанных наследии [4, 310].

Как можно заметить, газелями Хаджа Шамс ад-Дина Мухаммада Хафиза Ширази (1321—1390) был увлечен не только Валерий Брюсов, но и сам Вяч. Иванов. Он организовал кружок «гафизитов». Имя и творчество Хафиза надолго связало поэта с поэтическим миром Персии и с суфийской традицией. В «Палатке Гафиза» символист высказывается о поэте-суфии: «Шмель Ширази, князь экстаза, мистагог и друг — Гафиз». [4, 311] Мистический экстаз, красной нитью проходивший через творчество Гафиза, и привлекал внимание Вяч. Иванова. Поэт хотел читать Гафиза в подлиннике и, будучи в Баку, решил выучить персидский язык, однако его попытка не увенчалась успехом.

Также поэт включил в «Книгу пятую. "Rosarium"» вышеупомянутого сборника стихотворения, написанные под влиянием газелей Гафиза. Написав «Газэлы о розе» (семь стихов), «Новые газэлы о розе» (восемь стихов) и цикл «Антология розы», состоящий из 21 элегического двустишия, поэт подтвердил свое пристрастие к формам и размерам персидской лирики. Традиционный образ восточной поэзии — образ прекрасной розы присутствует во всех газелях поэта. Приведем несколько примеров из газелей Вячеслава Иванова:

1. Принесли твой свет от Суристана
Дэвы до ключей Эвфрата, Роза;

И до двери Тигра от Персиды

Пери — негу аромата, Роза. [4, 441]

2. Что — любовь? Поведай, лира! — Роза.
От Зенита до Надира — Роза.

Молодая мужа ревновала —

К деве-лилии, Кашмира роза.

И завяла... Так вверяет в бурю

Лепестки крылам эфира роза.

Легкой пташкой в рай впорхнула, к дэвам.

«В дом вернись,» — ей вестник мира, — «Роза!» [4, 443]

У дверей, под кипарисом юным,

Зацвела, зардела сиром — роза.

3. Страж последнего порога — Роза.
Дверь невестина чертога — Роза.

Разомкнутся с тяжким стоном цепи;

Но твое мерило строго, Роза.

Меж столпов, меж адамантных, рдеет

И струит дыханье Бога — Роза. [4,445]

Еще одно из таких «подражаний персидскому» является «Баллада», также опубликованная в сборнике:

Всех нежной Персии даров
Ты сладостней, цветов царица!
Ты — неги, песен и пиров
Наперсница. Ты — чаровница [4, 350].

Поэт не только лично от себя, но и от многих собратьев по Серебряному веку поклялся в верности персидскому поэту. В творческом плане Вячеслава Иванова был роман под названием «Северный Гафиз». В кружок «гафизитов» входили Н.А. Бердяев, С.М. Городецкий, К.А. Сомов, М.А. Кузмин. Это он делает в своем стихотворении «Встреча гостей», называя Хафиза «кто дал нам сладостный завет»:

Садов Ширази шмель и мистагог — поэт,
Гафиз из наших уст вещает им: «Привет».
Вы ж, соприченные гафизовой таверной
К друзьям, пребудете ль в любви нелицемерной
Верны тому, что дал нам сладостный завет? [4, 430]

Вяч. Иванов опубликовал в 1910-ые годы еще несколько стихотворений на восточную тему: «Воспоминания о Яффе» (альманах «Гюлистан»), «Мемнон» (журнал «Русская идея») и три стихотворения — «Певец у суффиктов», «Фламинго», «Яффа», опубликованных уже после смерти поэта.

В отличие от Константина Бальмонта и Валерия Брюсова младосимволист Вячеслав Иванов в Персии побывал. Эта поездка была коротка, но во время нее он хотел пережить тот экстаз, о котором слагали стихи персидские поэты, поэтому он не отказался от предложения покурить опиум. Помимо Вяч. Ивановым еще одним символистом, побывавшем в Персии был Сергей Митрофанович Городецкий (1884-1967). Впечатления от пребывания в стране поэт изложил в 1916 году в стихотворение «В Персии»:

Затихла, в зное задыхаясь,
Страна, нежнейшая из стран.
Пыля и мерно колыхаясь,
Идет верблюдов караван [5, 435].

Через два года С. Городецкий снова обращается к этой теме и из-под его пера выходит стихотворение «Персия», в котором поэт показал свое видение восточной страны:

И Персия с глазами лани,
Подняв испуганно чадру,
Впилась в багряный флаг, в Гиляне
На синем веющий ветру [5, 445].

С. Городецкий был впечатлен восточными образами: «лазурь» Гиляна, «цапля розою пылает», «жемчуг с миндалей», «синюющие четки волн», «желтой парчи». В дальнейшем эти же образы заимствовал у своего учителя Сергей Есенин. Стоит отметить, что именно С. Городецкий разбудил в Сергее Есенине интерес и привил любовь к Персии, выразившуюся в цикле «Персидские мотивы».

Символисты, как первые представители русской литературы XX века, пробудили огромный интерес многих представителей Серебряного века к Востоку, его литературе. Несомненно, каждый из выше перечисленных поэтов, затрагивая тему Востока, делал это по-своему. В своих произведениях они показывали свое видение экзотического, мистического края. Это поэты, которым открылась тайна восточной литературы.

Список использованной литературы

1. Бальмонт В. К. Бальмонт К. Д. Избранное. Стихотворения. Переводы. Статьи М., "Художественная литература", 1980. — 742 с.
2. Брюсов В. Я. Собрание сочинений в семи томах. — М.: Художественная литература, 1973. — Т. 2. Стихотворения 1909—1917. — 393 с.
3. Иванов В.И. Дионис и прадионисейство. Баку: 2-ая государственная типография, 1923, 303 с.
4. Иванов Вяч. И. Собрание сочинений. Т.2. Брюссель, 197. — 515 с.
5. Машинский С.И. Л. Сергей Городецкий, авторский сборник: Советский писатель. Ленинградское отделение, 1974 г. — 647 с.
6. Азатовский К. М., Дьяконова Е. М. А35 Бальмонт и Япония. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. — 190 с.
7. Бальмонт К. Д. Светозвук в природе и световая симфония Скрябина — М.: Российское музыкальное издательство, 1917. — 31 с.
8. Брюсов В. Я. Собрание сочинений в семи томах. — М.: Художественная литература, 1973. — Т. 2. Стихотворения 1909—1917. — 393 с.
9. Омар Хайям. Четверостишия. — Русич — 2002. — 512 с.
10. Плисецкий Г. Б. Хайям. Хафиз. Экклезиаст: Стихотворения и переводы / Сост. Д. Г. Плисецкий. — М.: Эксмо, 2016. — 256 с.
11. Русская мысль: журнал научный, литературный и политический. - Г. 1-[42]. - Москва, 1880-1923, 1910 год.— 190 с.
12. Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. М.: Прогресс, 1970. 418 с.

РЕЗЮМЕ

Поэты-символисты были известны не только оригинальными произведениями на восточную тематику, но и своими переводами и подражаниями классикам восточной поэзии. В данной статье делается попытка проанализировать переводы Омара Хайяма, вышедших из-под пера К. Бальмонта, раскрыты структура и синтаксис газелей В. Брюсова и Вяч. Иванова, написанных под влиянием произведений мастера газели Гафиза Ширази.

Ключевые слова. Омар Хайям, ГафизШирази, К. Бальмонт, В. Брюсов, Вяч. Иванов, Восток, суфизм.

Summary

Symbolist poets were known not only for their original works on oriental themes, but also for their translations and imitations of classics of oriental poetry. In this article, an attempt was made to analyze the translations of Omar Khayyam, who came out of the pen of K. Balmont, revealed the structure and syntax of the gazelles V. Bryusov and Vyach Ivanov, written under the influence of the works of the gazelle master GafizShirazi.

RƏYÇİ: prof. R.Bağirov

ŞİMALİ GERMAN (SKANDİNAV) DİLLƏRİNİN MÜASİR ALMAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Dilçilik elmi böyük tarixi olan elmlərdən biridir və ən qədim zamanlardan bugünümə qədər uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Dil mürəkkəb, çoxcəhətli ictimai hadisə olub və insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Əlbəttə ki, dil öz varlığını hər şeydən əvvəl nitqdə təzahür etdirir. Yəni, dilin ayrı-ayrı vahidlərindən nitq prosesində istifadə olunur. Bu səbəbdən də, bu elmdə dilin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, nitq və nitq prosesləri də tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Dilşünaslar yüzlərlə dil ailələrini araşdırıb aşkar etmişlər. Bu dil ailələrini, qruplara və alt qruplara yəni, qollara bölmək olar. Genetik əlaqələrinə və köklərinə görə əsas dil ailələri: **1) Hind - Avropa dilləri - Avropa qolu; 2) Hami – Sami dilləri - Sami dilləri, misir dilləri, liviya və Bərbər dilləri; 3) Çin-Tibet dilləri; 4) Bantu dilləri; 5) Qafqaz dilləri; 6) Ural-Altay dilləri – Ural dilləri və altay dilləridir.**

Hind-Avropa dil ailəsinin avropa qolu, beş qrupdan ibarətdir: **I. German qrupu – ingilis, alman, holland, afrikaans, isveç, norveç, dan, island və idiş dilləri; II. Roman qrupu - fransız, ispan, italyan, portuqal, rumin, katalon, provansol və sefard dilləri; III. Slavyan qrupu – rus, ukrayna, belorus, serb, xorvat, bosniya, bolqar, makedon, sloven, slovak və çex dilləri; IV. Baltik qrupu – pruss(ölü dil), litva və latış dilləri; V. Kelt qrupu – breton, qall, irland, şotland, kernevek, vall və men dilləri; VI. Yunan qrupu; VII. Alban qrupu (6, 1).**

German dilləri “Hind-Avropa” dilləri ailəsi arealının qohum dilləri qrupudur. Qədim german yazılı abidələrinin öyrənilməsi, skandinav dillərini 3 yarımqrupa bölür: şimal qrupuna-norveç, isveç, island, danimarka, farer; cənub qrupuna-ingilis, alman, niderland, lüksemburq, afrikaans, friz; şərq qrupuna isə ölü qot, burqund, hepid, herul - dilləri daxildir (1, 3).

Arxeoloji məlumatlar təsdiq edir ki, Hind-Avropa tayfaları Avropanın şimalında b.e.ə 3000-2500 il əvvəl yaşamışlar. Qədim Germanlar haqqında ilkin məlumatlara yunan və roma müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir. Skandinavlar haqqında ilkin məlumatı b.e.ə IV əsrin ortalarında yaşamış Massilidən (Marseldən) olan tacir Pifem vermişdir (1, 22). Skandinaviya haqqında daha dolğun və ən qədim məlumatları təqribən bizim eranın 55-120-ci illərində yaşamış Korneli Tasit “Almaniya” adlı əsərində germanların adət ənənələri, “Tarixlər” və “Annalar” adlı əsərində isə o, roma german münəqqişlərini ətraflı şəkildə təsvir etmişdir (1, 25).

Yazı dilin mövcud olması haqqında ən etibarlı mənbədir. Germanların (skandinav) ən qədim yazı şəkili *run* yazısı idi. K.Tasit “Almaniya” adlı əsərində yazırdı ki, germanlar fəla böyük əhəmiyyət verirdi (1, 42). Və bu əlifba o zamanlar dini məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Bu ilk skandinaviya əlifbası olan run yazısı hərfli idi. *Run* sirr deməkdir, *rune* sirr, gizli, hikmət və müasir alman dilində *raunen* feili sirlə, pıçıldamaq, pıç-pıç danışmaq deməkdir. Germanların “yaşlı runlar” adlanan bu əlifbada 24 hərf var. Birinci 6 hərf “futark” (fubark) adlanırdı. Run əlifbasındakı həflər aşağıdakılardır:

F u p a r k g w h n i j e R s t b e m l ɔ (1, 43)

Norveç, isveç, danimarka (dan), island və farer dillərinin ən qədim variantı qədim german (skandinav) dilidir. Farer dili, danimarkaya məxsus olan Farer adalarında yayılmışdır. Farer dilini digər inkişaf etməyən dillərlə müqayisə etsək, görürük ki, bu dil avropada ölü dilə çevrilmə təhlükəsi olmayan dillərdən biridir. Çünki bu dildə danışılan yerlərin əksəriyyətində, həmin dildə yazılan ədəbiyyatlardan və eyni zamanda radio və televiziya proqramlarından istifadə olunur. Qədim german dilləri qrupuna daxil olan dillərdən biri də Island dilidir. Bu dil də ciddi dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Səbəbi isə Islandiyanın mərkəzinin Avropadan kənarda yerləşməsidir. Norveç, İsveç, Farer adalarında və Qrenlandiya da qərb skandinavcası istifadə olunurdu. Zaman keçdikcə, bu dillər XIV əsrdə digər dillərdən ayrılmağa başlamış və nəticədə müasir island və farer dilləri yaranmışdır. Ümumiyyətlə, norveç dilinin digər qonşu dillərlə müqayisə edib, həmin dilin təsirindən çıxarmaq istəyən şəxslərdən biri 22 yaşlı İvar Aasendir adlı şəxs olub. O, bu məqsədlə ölkənin fərqli yerlərini gəzərək, dialektləri və ləhcələri araşdırıb öyrənməyə başlamışdır. Bu sahədə island dilinin inkişaf yolunu özünə nümunə götürmüşdü. 1848-1873-cü illər arasında öyrəndiyi ləhcələri və dialektləri çap etdirdi və bunu Landsmol adlandırdı. Bəziləri isə norveç dilinin dan dilindən fərqli olmadığını düşündülər və onlar bu iki dilə ortaqlıq dil deməyə başladılar. Sonralar isə Riksmol Bukmol kimi, Landsmol isə Nyunorsk kimi tanınmağa başladı.(3, 1) Hər bir danışılan dilin özünün xüsusi əlifbası və eyni zamanda qrammatik quruluşu olur. Qrammatika iki tərkib hissədən morfolojiya və sintaksisdən ibarətdir. Dilin əsası onun fonetikasındadır. Dilin fonetikasını bilməklə həmin dildə olan sözləri nitq prosesində doğru tələffüz edirik. Müasir alman dili öz növbəsində “Qədim yüksək alman dili”, “Orta yüksək alman dili”, “Erkən yeni yüksək alman dili”, “Yeni yüksək alman dili” və “Son yeni yüksək alman dili” olmaqla dövrlərə bölünüb. Hər dövrdə də sözlər müəyyən səs dəyişmələrinə məruz qalıb. Bu dəyişmələr əsas samit və sait dəyişmələrində özünü göstərir və ümumi qədim german dilləri ilə müqayisə etsək əsas fərqlilikləri görürük. Dəyişikliklər ilk növbədə aşağı alman dilinin ilkin mərhələsi olan, köhnə ingilis dilini və qonşu köhnə sakson dili ilə müqayisə edə bilərik: **1. Aşağı alman dilində “apful”, müasir alman dilində “Apfel”- aşağı saksoniya dilində “appul”, qədim ingilis dilində “æppel”, müasir ingilis dilində “apple”(alma); 2. Aşağı alman dilində “skif” müasir alman dilində “Schiff”- aşağı saksoniya dilində “skip”, qədim ingilis dilində “scip”, müasir ingilis dilində “ship”- (gəmi); 3. Aşağı alman dilində “sitzen”, müasir alman dilində “sitzen”- aşağı saksoniya dilində “sittian”, aşağı ingilis dili “sittan”, müasir ingilis dilində “to sit”- (oturmaq əyləşmək); 4. Aşağı alman dilində “wazzar”, müasir alman dilində “Wasser” – aşağı saksoniya dilində “watar”, aşağı ingilis dilində “wæter”, müasir ingilis dilində “water” - (su); (2, 12)**

Müasir alman dilində baş verən bu cür dəyişiklikləri, qədim skandinav dilləri ilə müqayisə edə bilərik. Həmin dillərdə olan isim, say, əvəzlilik, feillər və cümlə quruluşundakı oxşar və fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Və bu dillər müasir alman dili ilə yanaşı, hal hazırda müstəqil şəkildə istifadə olunan şimali skandinav dillərinə də təsir etmişdir. Hind-Avropa dil ailələrinə daxil olan dillərdə hərf və səs tərkibi eyni deyil. Bu dillərdə Səslər daha çoxluq təşkil edir. Belə ki, hərf birləşmələri fərqli səslər yaradır. Bir dilin əlifbasında mövcud olan hərf, digər dillərdə yalnız səslərdə iştirak edir. “Norveç dilində olan bəzi hərlərdə diakratic işarələr görmək mümkündür: é, è, ê, ó, ò və ô. Nyunorskda ì, ù və ý işarələrini də tez-tez görmək mümkündür. Bu işarələr çox vaxt dildəki omonimləri fərqləndirmək üçün göstərilir. Məsələn: för (üçün), för (getdi), för (qırıq) və för (yem)” (3, 1). Qədim skandinav dili olan norveç dilinin və onun digər variantlarını german dilləri və müasir alman və ingilis dili ilə müqayisə etmək olar. Məsələn “*Mən norveçdən gəlirəm.*” Sözüni digər dillər ilə müqayisəsi aşağıdakı kimidir: Dan dili, Riksmol və Bukmol dillərində - “*Jeg kommer fra Norg.*”; Nyunorsk və Hoqnorsk - *Eg kjem frå Noreg.*; İsland dili- “*Ég kem frá Noregi.*”; Farer dili- “*Eg eri úr Noregi/Norra.*”; İsveç dili- “*Jag kommer från Norge.*”; Qədim İngilis dili- “*Ich cume fram Norwegen.*”; Alman dili- “*Ich komme aus Norwegen.*”; (3, 2) Müasir ingilis dili- “*I come from Norway.*” - Cümlələrdən də aydın olur ki, bu dillərdə cümlə quruluşu eynidir, lakin sözlər ayrı - ayrılıqda səs və hərf dəyişikliklərinə məruz qalıb. Bu cür səs dəyişmələri müasir alman dilində hələdə var. Belə dəyişmələrə *ablaut* və ya *apofoniya hadisəsi* deyilir. Ablaut səsləri morfoloji cəhətdən (kökdən sait foneminin dəyişməsi) eyni köklü sözlərdə və ya bir sözün müxtəlif formalarında səs dəyişməsi ilə şərtlənir (4, 1). Məsələn: alman dilində *binden-band-gebunden* (bağlamaq, sarımaq) və yaxud da daxili fleksiya kimi çıxış edir, yəni, saitlər yerini dəyişir məsələn ingilis dilində *sing-sang-sung* (oxumaq).

Norveç dilində bir neçə feillərin, digər german dilləri və müasir alman və ingilis dilləri ilə müqayisəsi aşağıdakı kimidir: 1. Norveçə “*begynne*”; müasir almanca “*beginnen*” və müasir ingiliscə “*begin*” (başlamaq); 2. Norveç və dan dilində “*drikke*”; müasir alman dilində “*trinken*”; müasir ingilis dilində “*drink*” (içmək); 3. Norveç, dan və isveç dillərində “*se*”; müasir alman dilində “*sehen*”; müasir ingilis dilində “*see*” (görmək); 4. Norveç və dan dilində “*smile*”; müasir alman dilində “*lächeln*”; müasir ingilis dilində “*smile*” (gülümsəmək); 5. Norveç və dan dilində “*takke*”; müasir alman dilində “*danken*”; müasir ingilis dilində “*to thank*” (təşəkkür etmək); 6. Norveç və dan (danimarka) dilində “*bære*”; müasir almanca “*tragen*”; müasir ingiliscə “*carry*” (daşımaq aparmaq); 7. Norveç və dan dilində “*dø*”; isveçə “*dö*”; müasir alman dilində “*sterben*”; müasir ingilis dilində “*die*” (ölmək); 1-dən 5-ə qədər müqayisə olunmuş feillərdə qədim german dillərinin müasir alman, o cümlədən, ingilis dilindəki sözlərin həm orfoqrafik həm də orfoepik normasında təsirini görürük.

Qədim german dillərində işlənən sayların müasir alman və ingilis dili ilə müqayisəsi:

1. Norveç və dan dilində “*fire*”; isveçə “*fyra*”; islandca “*ffórir*”; müasir alman dilində “*vier*”; müasir ingilis dilində “*four*” (dörd);
 2. Norveç və isveç dilində “*fforten*”; isveçə “*fforton*”; islandca “*ffórtán*”; müasir alman dilində “*vierzehn*”; müasir ingilis dilində “*fourteen*” (on dörd);
 3. Norveçə “*fórti*”; müasir norveç dilində “*fórti*”; dan dilində “*fyrre*”; isveçə “*fyrty*”; müasir alman dilində “*vierzig*”; müasir ingilis dilində “*fourty*” (qırx);
 4. Norveç, dan və isveç dilində “*fem*”; müasir island dilində “*fimm*”; müasir alman dilində “*fünf*”; müasir ingilis dilində “*five*” (beş);
 5. Norveç və dan dilində “*femten*”; isveçə “*femton*”; müasir alman dilində “*fünfzehn*”; müasir ingilis dilində “*fifteen*” (on beş);
 6. Norveçə “*femti*”; isveçə “*femtio*”; müasir alman dilində “*fünfzehn*”; müasir ingilis dilində “*fifty*” (əlli);
- Müqayisə olunmuş saylardan da məlum olur ki, saylar zaman keçdikcə səs və hərf dəyişmələrinə məruz qalsa da oxşarlığı çoxdur. Belə ki, müasir alman dili ilə müqayisədə daha çox fərq var. Çünki alman dilində “on üç” (dreizehn) rəqəmindən “on doqquz” (neunzehn) rəqəminə qədər tək rəqəmin sonuna “-zehn”, “iyirmi” (zwanzig) rəqəmindən “doxsan” (neunzig) rəqəminə qədər isə rəqəm sonluğuna “-zig” əlavə edilir. Lakin ingilis dilində də bu qayda tətbiq edilir amma ingilis dilindəki qayda qədim german dilində olan saylarla daha çox oxşardır. İngilis dilində də “on üç” (thirteen) rəqəmindən “on doqquz” (nineteen) rəqəminə qədər tək rəqəmin sonuna “-teen” “iyirmi” (twenty) rəqəmindən “doxsana” (ninety) rəqəminə qədər isə rəqəm sonuna “-ty” artırılır. Yəni, qədim german dillərdə sayların sonuna əlavə edilən “-ten” və “-tio” da “-teen” və “-ty” ilə oxşardır. Nəticədə, diqqət etsək say sistemində müasir ingilis dilinin alman dilinə nisbətən qədim german dilləri ilə daha çox oxşarlığın olduğunu görürük.

Qədim german dilində işlənən sifət və zərflər də müasir alman dilinə, həmçinin müasir ingilis dilinə də təsir edib: 1. Norveç, isveç və dan dilində “*blā*”; müasir alman dilində “*blau*”; müasir ingilis dilində “*blue*” (mavi göy); 2. Norveç, isveç və dan dilində “*brun*”; müasir alman dilində “*braun*”; müasir ingilis dilində “*brown*” (qəhvəyi); 3. Norveç və dan dilində “*lang*”; müasir alman dilində “*lang*”; müasir ingilis dilində “*long*” (uzun); 4. Norveç, dan və isveç dilində “*ny*”; müasir alman dilində “*neu*”; müasir ingilis dilində “*new*” (yeni); 5. Norveç və dan dilində “*rød*”; müasir alman dilində “*rot*”; müasir ingilis dilində “*red*” (qırmızı); 6. norveç, dan və isveç dilində “*ung*”; müasir alman dilində “*jung*”; müasir ingilis dilində “*young*” (cavan gənc); 7. Norveç və dan dilində “*sammen*”; müasir alman dilində “*zusammen*”; müasir ingilis dilində “*together*” (birgə birlikdə); Sifət və zərflərdə olan dəyişikliklər əsasən sait və samit səslərində müşahidə olunur. Hətta, elə sifət və zərf vardır ki, bugünkü alman və ingilis dili ilə həm hərf, həm də səs baxımından eynilik təşkil edir.

Qədim german dilində istifadə olunan isimlərin müasir alman və ingilis dili ilə müqayisəsi: 1. Norveç, dan və isveç dilində “*apotek*”; müasir alman dilində “*Die Apotheke*”; müasir ingilis dilində “*chemist*” (aptek); 2. Norveç və isveç dilində “*aprikos*”; müasir alman dilində “*Die Aprikose*”; müasir ingilis dilində “*apricot*” (ərik); 3. Norveç, isveç və dan dilində “*arm*”; müasir alman dilində “*Der Arm*”; müasir ingilis dilində “*arm*” (qol); 4. Norveç və dan dilində “*bjørn*”; müasir alman dilində “*Der Bär*”; müasir ingilis dilində “*bear*” (ayı); 5. Norveç və dan dilində “*brød*”; müasir alman dilində “*Das Brot*”; müasir ingilis dilində “*bread*” (çörək); 6. Norveç, isveç və dan dilində “*dag*”; müasir alman dilində “*Der Tag*”; müasir ingilis dilində “*day*” (gün); 7. Norveç və dan dilində “*dør*”; müasir alman dilində “*Die Tür*”; müasir ingilis dilində “*door*” (qapı); 8. Norveç, isveç və dan dilində “*elefant*”; müasir alman dilində “*Der Elefant*”; müasir ingilis dilində “*elephant*” (fil); 9. Norveç, isveç və dan dilində “*fader*”; müasir alman dilində “*Der Vater*”; müasir ingilis dilində “*father*” (ata); 10. Norveç, isveç və dan dilində “*nummer*”; müasir alman dilində “*Die Nummer*”; müasir ingilis dilində “*number*” (nömrə);

Qədim skandinav dilinin lüğət tərkibində olan bənzərliklər daha çox özünü isimlərdə göstərir. Nümunələrdən də aydın olur ki, o zamanlar istifadə olunan isimlər öz təsirini müasir dövrdə də qoruyub saxlayır. Belə ki, bəzi sözlər ilkin vaxtlarda necə mövcud olubsa indi də elə istifadə olunur. Lakin unutmayaq ki, mühüm fərqlərdə diqqətdən qaçmır. Bu fərqlər özünü hərflərlə birləşmələri və diftonqlar da göstərir. Diftonqlara nümunə kimi qədim norveç və isveç dilində “*bjørn*” (ayı) sözünün ingilis dilindəki qarşılığı olan “*bear* [bæ]” sözüdür. Sözdə olan [ea] diftonqdur. Digər fərq isə hərflərlə birləşmələri nəticəsində yaranan səslərdir, qədim norveç, isveç və dan dilində “*elefant*” (fil) sözünün müasir ingilis dilində qarşılığı olan “*elephant* [ˈɛlɪfənt]” sözündəki [ph] hərflərlə birləşməsi [f] səsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyeva Nəmin Əbülfəz qızı. “German filologiyasına giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı, Nurlan, 2009, 108 səh.
2. Jörg Riecke. Geschichte der deutschen Sprache. Eine Einführung
3. <http://az.m.wikipedia.org> - Norveç dili wikipediya.
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Ablaut>.
5. https://az.m.wiktionary.org/wiki/Kategoriya:Norveç_dili.
6. http://az.m.wikipedia.org/wiki/Dillərin_genetik_təsnifatı.

Açar sözlər: dilçilik, yazı, german dilləri, dil tədqiqatçıları, nitq prosesi, dil tarixi və müqayisəsi

Ключевые слова: лингвистика, письменность, германские языки, языковеды, речевой процесс, сравнительно-историческое исследование языков

Key words: linguistics, writing, the Germanic languages, linguists, speech process, comparative- historical study of languages

ŞİMALİ GERMAN (skandinav) DİLLƏRİNİN MÜASİR ALMAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Bu məqalədə şimali german dillərini genetik əlaqələrinə və köklərinə görə müəyyən dərəcədə araşdırıb işıqlandırmağa çalışdıq. Skandinavlar haqqında ilkin məlumat vermiş müəlliflər və əsərlər, eyni zamanda, bu dillərin ilk əlifbası və yazı üslubu qısa şəkildə burada əks olunub. Məqalədə german dillərinin inkişaf mərhələsində müasir alman dilinin lüğət tərkibindəki sözlərə və qrammatikasına təsiri müqayisəli şəkildə lingvistik təhlil edilib. Söz və cümlələrdəki müqayisə, alman dili ilə eyni ailədən olan müasir ingilis dili ilə paralel şəkildə aparılıb. Bununla yanaşı artıq müstəqil şəkildə istifadə olunan skandinav dillərindən də bəhs olunmuşdu. Bəzi sözlərin bugünümüzdə də eyni mənada istifadə olunması qeyd edilmişdir.

Влияние северогерманских (скандинавских) языков на современный немецкий язык

Резюме

В статье предпринимается попытка исследования генетических связей и корней северогерманских (скандинавских) языков. Дается краткий обзор научных трудов учёных, содержащих первые сведения о скандинавах, а также о первом алфавите и письменности этих языков. На основе конкретных фактов и примеров прослеживается влияние германских языков в период их развития на словарный состав и грамматику немецкого языка. Сравнительный лингвистический анализ слов и предложений немецкого языка проводится параллельно с современным английским языком, входящим в ту же языковую семью. Вместе с тем рассматриваются и скандинавские языки, используемые в самостоятельной форме. Отмечается употребление некоторых слов с одинаковой семантикой в настоящее время.

Influence of the North Germanic (Scandinavian) languages on the modern German language

Summary

The article attempts to study the genetic relationships and roots of the North Germanic (Scandinavian) languages. A brief overview of the researchers' scientific works containing the first information about the Scandinavians, as well as about the first alphabet and writing of their languages is given. Based on the specific facts and examples, the influence of the Germanic languages during the period of their development on the vocabulary and grammar of the German language is traced. The comparative linguistic analysis of words and sentences in the German language is carried out in parallel with the modern English language which is a part of the same language family. At the same time, the Scandinavian languages used in an independent form are also considered. The use of some words with the same semantics at present is also noted.

AZƏRBAYCAN TELEVİZİYA KANALLARINDA YAYIMLANAN ŞOU XARAKTERLİ VERİLİSLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI

Ədəbi dil xalq dili arasında seçmə və əvəzetmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkil olunan nitq təzahürüdür. Xalq dilinin danışıq və ədəbi təzahürləri vardır. Danışıq dili də dialekt və şivələrdən, yəni leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin məhəlli sərhədlərlə müəyyənləşən təzahürlərdən və loru danışıqdan ibarətdir. Loru danışıq məhəlli məhdudluq bilmir. Lakin müəyyən normativ tələbə də təbə olmur. Belə demək mümkündürsə, onun norması sərbəstlikdir. Ümumi, kütləvi səviyyə daşdığından buna ümumdənışıq dili də deyilir. Deməli, bu bütün dialekt və şivə zonalarını əhatə edir və dialektfövqü hadisə sayılır. Bəzən rəsmi və qeyri-rəsmi şəkillərdə danışıq dilini ümumxalq dilinə sinonim kimi işlədirlər. Bu qəti yanlışdır. Danışıq dili ümumxalq dilinin tərkib hissəsidir. Onun bir qoludur. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, xalq dili anlayışı bir növ sinkretikdir. Müxtəlif nitq şəraitində onu müxtəlif mənalarda işlətmək olur. Xalq dili müəyyən ictimai-etnik kollektivin dilinin konkret tarixi mərhələdəki adı kimi düşünülə bilər; bu halda o, tayfa dili, milli dil (yəni millətin dili) anlayışları silsiləsində bir həlqəni təşkil edir. Bu son ifadə əslində ədəbi dili yradarkən icra olunmuş seçmə dövründə geniş kütlənin öz dilini bir qrupun – ziyalıların, kübarların, sarayın nümunəvi sayılan dilinə qarşı qoyması ilə bağlıdır. Ümumxalq dili isə “xalqın dili” mənasını ehtiva edir (1, s. 26).

Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem kimi formalaşmasında daxili kommunikasiya həlledici rol oynayır. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bunlar dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir bu normalar əsasında bütün səviyyədə dil vahidlərində daxili bir yerarxiya meydana çıxır. Sözlərdə formonoloji ardıcılıq sözdüzəldici və sozdəyişdirici şəkilçilərin sözlərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sırası və s. dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır (2, s. 93). Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Tədqiqat işimizin mövzusu “Azərbaycan televizya kanallarında yayımlanan şou xarakterli verilislərdə ədəbi dil normalarının pozulması”dır. Mövzumuzla bağlı televizya kanallarında bir-birindən maraqlı olan əyləncəli və musiqili verilişlərin yayımlanmasını müşahidə etdik. Verilişlər maraqlı olsa da, aparıcıların nitqində qüsurlar açıq-aşkar diqqəti cəlb edir. Belə ki, veriliş zamanı aparıcıların nitqində mədəni nitqin tələblərindən kənar ifadələrə, ədəbi dilin normalarının, nitq mədəniyyətinin əsas vasitələrindən sayılan danışıq etikasının pozulması hallarına rast gəldik. Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından bir də danışıq etikasındır. Mənşəcə latın sözü olan etika (ehtica) termini adı altında insanların bir-birinə, cəmiyyətə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən, mədəni, nəzakətli danışıq normaları nəzərdə tutulur. Bu normalar uzunmüddətli tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Etika termini ilk dəfə Aristotelin “Nikomaxın etikasi”, “Böyük etika”, “Evlem etikasi” əsərlərində işlənmiş, əməli nəsihət xarakterli fikirləri özündə ehtiva etmişdir. Aristotelin etikasi ilk əxlaq nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu dahi mütəfəkkirə görə, etikanın vəzifəsi insanı mənasız və qeyri-təbii ehtirlərdən uzaqlaşdırmaq, ona cəsurluq və ədalətlik keyfiyyətləri aşılamaqdır (3, s. 207).

Cpace tv. kanalında yayımlanan “Banu” verilişinin aparıcısı Günel Həsənzadə ədəbi dilin leksik normasını kobud şəkildə pozur, vulqarizmlərdən çəkiliş zamanı istifadə edir. Musiqi ifaçısına irad tutaraq deyir: “Sənin də evin tikilsin, təzə-təzə qızıqlar oynamağa, *...irt* dayanırsan”. Ədəbsiz küçə sözlərindən televizya aparıcısı nitqində istifadə etmiş və həmin verilişin redaktoru aparıcının nitqinə diqqət yetirmədən efirə çıxarmışdır. Çox təəssüflər olsun ki, aparıcıların bəziləri ədəbi dilin normalarına əhəmiyyət vermədən, danışıq etikasını pozaraq verilişlər hazırlayır və həmin verilişlərin redaktorları aparıcıların nitqinə diqqət yetirmədən efirə verirlər. Danışıq etikasını pozan daha bir aparıcının nitqi:

MTV Azərbaycan “Tarixin bir günü” 22.11.2021.

Növbəti qonaqlarımız əvvəllər mənim bağ qonşularım idi. İndi daha qonşum deyillər. Əvvəl başlarını bişirib satdığım torpağı ucuz aldım, indi də başları xarəbdir ee. Altı il bundan qabağ (qabax) satdığım torpağı həmin qiymətə aldım olardan. Verilişin aparıcısı Tarix – Tolıkdir. Bu cümlələrdə fonetik və qrammatik normalar pozulmaqla bərabər, etik normadan kənar vulqar sözlər, təhqiredici ifadələr işlənmişdir.

Bəlkə də. İllər öncə heç bəlkə mən yox idim. Bu cümlədə bəlkə modal sözü dialektə uyğun *bəlkəm* kimi deyilmiş, *heç* sözü *bəlkə* sözündən əvvəl işləndiyi üçün qrammatik norma pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu cümlə düzgün şəkildə belə deyilməli idi. *İllər öncə, bəlkə, heç mən yox idim.*

Bura bir çoxları əkizlər kimi gəldilər, özlərini əkiz kimi göstərmək istədilər, alınmadı, öküz alındı olarda. Bu cümlədə qrammatik norma pozulmaqla bərabər, etik norma da pozulmuşdur. Böyük mütəfəkkir N.Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində bu baxımdan söylədiyi fikirlər, mülahizələr xüsusilə dəyərlidir, ibrətamizdir: “Böyükələrlə danışarkən knyayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səslə sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, başqa hallarda qısa və yığcam danışmalıdır. Yabançı kəlmələr işlətməməli,

¹¹⁰ BDU-nun kiçik elm işçisi

qondarma ibarələr düzəltməməli, ona deyilənlərə axıra qədər qulaq asmamış cavab verməməli, deyəcəy fikri beynində bişirməmiş dilinə gəirməməli, ehtiyac olmadan sözü təkrar etməməlidir; ehtiyac üzündən təkrar lazım olduqda tərəddüd göstərməməlidir. Nalayıq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarandıqda onu obrazlı, məcazi ibarələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır. Söz vaxtı əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözüni oynatmamalıdır. Belə hərəkətlər yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə nəzakətli. Gözəl bir tərzdə göstərmək olar. (3, s. 209).

Nəzakətli danışmaq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Bura nitqin müraciət, dinləmə, sualvermə, söhbətəqoşulma, sualacavabvermə, şad və bəd xəbəri çatdırma və s. Qaydaları kimi komponentlər daxildir. Nəzakətli nitq, hərəkət, davranış, mədəniyyətimizin çox mühüm amillərindəndir. Bu hərəkətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, nizamlanması və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, insanların mədəniyyətinin və mənaiviyyatının ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır (3, s. 210).

Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışmaq dilinə ifrat myelin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbədən qidalanır; birincisi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi tələffüzdə nəzarətsizliyə və sərbəstliyə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər məna variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsinə yalnız özünün doğrduğu, boya-başa çatdığı ərazidə işləyən və başa düşülən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Beləliklə, məsələn, zıqqı (vasvası), sozlamaq (xəstələnmək). əppək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpı və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir. Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşmasının basılıca meyarı olan seçmə və əvəzetmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq, başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur (4, s. 246).

Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə, müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin artması ilə yaranan sözlərin, milli şüurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirir, xalqa çatdırır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq burdakı leksik problemləri dərinlən araşdırıqlar haqlıdılar (5, s. 189-202). Televiziya nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistikaya, konkret janr və üslublara aiddir. Bu şifahlilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də şifahlilik, mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşılıqlı, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə - Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əməl olunmasını vacib şərt kimi ortaya qoyur. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü televiziya qədər geniş yayan, şifahi dilimizə kiçik ekran qədər gözəl boyalar, çalarlar vermək imkanı olan ikinci bir nitq tribunası tapmaq çətinidir. Məhz buna görə də məzmun, forma və janrıdan asılı olmayaraq, ekrana çıxan hər bir televiziya verilişində ədəbi tələffüz məsələsi hər an diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İstər siyasətçi və ya jurnalist, istər alim, həkim və başqa sənət sahibi, istərsə də peşəkar diktör, müğənni və ya aktyor olsun, fərqi yoxdur, onların hamısı danışqlarını müasir ədəbi tələffüzün tələbləri əsasında qurmalı və nitq mədəniyyəti qaydalarına əməl etməlidirlər. Televiziya verilişlərinin aparıcı jurnalistləri öz nitqlərinin aydınlığı, saflığı və gözəlliyi qayğısına qalarkən dilimizin fonetik sisteminin mühüm ünsürü olan vurğunu da əsla yaddan çıxarmamalıdır. Çünki müşahidələr və təcrübə ədəbi tələffüz anlayışının vurğu ilə çox sıx bağlı olduğunu göstərir. Əslində jurnalist nitqində tez-tez müşahidə olunan tələffüz qüsurları çox zaman vurğunun işlənmə məqamının düzgün müəyyənəşdirilməsi zəminində baş verir. Teleproqramların aparıcılarının nitqində müxtəlif əcnəbi terminlərin tələffüzündə yol verilən qüsurların bir mühüm mənbəyi də burada axtarılmalıdır (6, s. 144).

Bu gün televiziya və radio yalnız kütləvi informasiya və təbliğat vasitəsi olaraq qalmır. Onlar eyni zamanda şifahi nitqin, ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətimizin əsas təbliğatçıları kimi də çıxış edirlər. Televiziya və radio öz operativliyi, auditoriyasının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Televiziya və radio verilişlərinin mövzu rəngarəngliyi və əhatəliliyi “...bu kütləvi kommunikasiya vasitələrinin sintetik xarakteri, nitqin yazılı və şifahi formalarınınözündə birləşdirməsi, demək olar ki, ictimai həyatın bütün sahələrini əks etdirməsi” bunlardakı dil problemlərinə kompleks yanaşmağı tələb edir (7, s. 57). Günel Həsənzadənin nitqində Türkiyə türkcəsi aydın hiss olunur. Məsələn: “*Qoşa qarı, güzelim benim*”. Bu cümlədə ədəbi dilin fonetik – orfoepik norması pozulmuşdur. Aparıcı *gözəl* sözünü *güzel* kimi tələffüz etmişdir. Bu cümlədə ədəbi dilin nitq etiketlərindən “*Qoşa qarının, güzelim benim*” alqışı “*Qoşa qarı*” kimi ifadə olunmuş, ədəbi dilin morfoloji norması pozulmuşdur. Morfoloji normanın tələbinə görə II şəxsin təkisi və III şəxsin təkində olan şəxs əvəzlilikləri birlikdə işləndikdə, feil həmişə II şəxsin cəmində olmalıdır. *Güzelim benim* söz birləşməsində sintaktik norma pozulmuşdur. Müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna görə III növ təyini söz birləşməsində birinci tərəf müəyyən yiyəlik hal, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkildəsi qəbul edir. Məsələn, *mənim anam, mənim dostum, mənim gözəlim* və s. Aparıcı isə sintaktik və fonetik normanı pozaraq *mənim gözəlim* kimi deyil, *güzelim benim* kimi gəlinə müraciət etmişdir. Günel Həsənzadənin nitqində Türkiyə türkcəsindən daha bir neçə misal göstərmək olar. Məsələn, *yakışıklı, adın nə?* və s. Göstərilən bu misallarda ədəbi dilin leksik və qrammatik normasını pozulmuşdur. Günel Həsənzadə deyir: “Maşallah, mavi gözlü, *yakışıklı* bala”. Bu cümlədə varvarizmdən istifadə etmişdir. Dilimizdə *yaraşığı* sözü olduğu halda, aparıcı *yakışıklı* deyərək ədəbi dilin leksik normasını pozmuşdur.

Dilin üslubiyyatla bağlı olan bölmələrindən biri də sintaksisdir. Elə bir sintaktik vahid, quruluş yoxdur ki, nitqin üslubca zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etməsin. Bu baxımdan sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin imkanları genişdir. Onlardan sual cümləsi nitqdə daha çox məna çalarları kəsb edir. Məlumdur ki, sual cümlələrindən naməlum

bir şey hadisə haqda nəyi isə öyrənmək və ya fikrin doğruluğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə olunur:

Yavrum, quzum, adın nədir?

Gülbahar.

Söylə sənın atan, anan varmı?

Var. (H.Cavid) (3, s. 207)

Aparıcı dialoq zamanı sual cümləsindən istifadə edərək müsahibnə: *“Sənın adın nə?”*, - deyir. Bu dialoqda verilən *“nə”* sualı *“nədir”* olmalıdır. Bildiyimiz kimi cümlənin baş üzvlərindən olan xəbərin şəkilçisi o zaman ixtisara düşür ki, həmin cümlədə həmcins xəbər olur və sonuncu həmcins xəbər şəxs-xəbərlik şəkilçisini qəbul edir. Göstərilən bu nümunədə xəbərlik şəkilçisi ixtisara düşdüüyü üçün sintaktik norma pozulmuşdur.

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Buna görə də leksika sahəsində müxtəlif növ norma meydana çıxmışdır ki, bunların da dilçilik mövqeyindən müəyyənləşdirilməsi son dərəcə mürəkkəb və qəlizdir.

Leksik sistemin normalaşdırılması böyük çətinliklərlə həyata keçirilir. Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Sözün seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır. Dildəki hər növ sözlər yerli-yerində istifadə edilib ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılmalıdır (6, s. 163).

Normalar ifadə olunan fikrin oxucuya, dinləyiciyə tez və aydın çatmasını təsir göstərməsini təmin edir. Əgər fikir dərhal anlaşılmırsa, deməli nitqdə bəzi normalara düzgün əməl edilməyib (8, s. 115).

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzünə, doğma dilimizin tələffüzünü asanlaşdıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmir (6, s. 126). Günel Həsənzadə deyir: *“Axıra kimi xeyirli, uğurlu olsunlar!”* Bu cümlədə leksik norma pozulub. *“Bir xeyir-duayı ver”* *xeyir-duanı* olmalıdır. Fonetik dialektizm. Çəkiliş zamanı bəyə, gəlinə və qız evi ilə oğlan evindən gələnlər üçün sinidə şərbət gəlir. Həmin şərbət stəkanlara süzülüb qonaqlara verilir. Aparıcı da həmin vaxt deyir ki, şərbət bəyə, gəlinə, oğlan evindən gələn bibiyə, ümumiyyətlə, qız evi ilə oğlan evindən gələnlərin arasında *dağıdılar*. (leksik norma) *Dağıdılar* sözünün əvəzində *paylanar*.

Gəlinin ardınca şəkər toz qarışdırılmış su atacağıq ki, gətirdiyi yerdə şirin oturub-dursun. Leksik norma.

Yaşıl noxuda tərəvəz deyir. (leksik norma) Dənli *bitki* deməlidir.

ARB. *“Həmin Zaur”*.

Şəbnəm xanımın nə müğənniliyinə, nə sənətinə. Heç nə, qanun qanundur.

Cərimə olunub 60 AZN 300-də bal. Birinci cümlənin xəbəri yoxdur, yarımçıq qalıb. Fikir aydınlaşmır.

Aparıcı sonra deyir: *“Nə olar, doğru etiraf et. Saat 11.39-da 60 AZN, üstə bal*. Nitq aydın deyil. Əvvəl *300 bal deyir*, sonra *üstə deyir*, *300 deyir* bilinmir. Aparıcının nitqində fikir tamamlanmayan cümlələr çox rast gəlinir

Siz də şox idarə edirsiniz maşını? (Sintaktik norma pozulub).

Deməli belə dostlar, xanım çox yaxşı sürür maşını. Aparıcı bu cümlədə çox sözündən sonra fasiləni uzadır, həm də söz sırasını pozur tamamlığı xəbərdən sonra deyir. Beləliklə, sintaktik norma pozulur.

Şəbnəm Tovuzlu və

Rəşad Dağlı dueti supper olar. Aparıcı *super* sözünü *supper* kimi tələffüz edir.

Nazim bəy qonaqlardan biri ilə çölə

çıxdı – lar, sonu necə oldu? Qrammatik norma pozulub. Bu cümlədə III şəxsin təkimi kimi Nazim bəy, qeyri-müəyyən əvəzlik kimi qonaqlardan biri III şəxsin təkində işləndiyi üçün xəbər də III şəxsin təkində olmalıdır. *Çıxdı: lar* sözündə fasilə verilir.

Şəbnəm xanımın *tsilifonunu* verin. Orfoepik norma pozulub. *Telefon* sözü fonetik prinsipə görə *[telefon]* kimi tələffüz olunmalıdır. Fariz dedi sonra söhbət *eliyəjəm*. Bu cümlədə *eləyəcəyəm* sözü fonetik normanı pozur. Fonetik dialektizm kimi tələffüz edilir. Şəbnəm xanım, *saa* yazır ki, *tsilifonu* götür. Fonetik – orfoepik norma pozulub. *Sənə [sənə]* sözünü dialektə məxsus tələffüz edir. *Nazanin*, bu söz-söhbətlər niyə olur ki? Burada müraciət olunan şəxsin adı düzgün tələffüz olunmayıb. *Nazanin* sözü *Nazanin* kimi tələffüz olunub. Orfoepik norma pozulub. Radio və televiziya veriliş aparan jurnalistlərin şifahi nitqində sintaktik normanın ən çox pozulduğu məqamlardan biri uzlaşma əlaqəsinin düzgün qurulmaması ilə bağlıdır.

Atv Sou. Aparıcı Nanə Ağamalıyevadır. Aparıcı deyir: *“Mən Türkiyədə yaşayan vaxtlar idi”*. Bu cümlədə qrammatik norma, uzlaşma əlaqəsi pozulub. Olmalıdır: *Mənim Türkiyədə yaşadığım vaxtlar idi*.

Bir dəfə verilişinizdə qonağ oldum, oynan da mənim kariyeramda... Bu cümlədə orfoepik norma iki yerdə pozulmuşdur. *Qonaq (qonax)* kimi, *oynan da (onunna da)* kimi tələffüz olunmalı idi. *O da bir-iki söhbət elədi mənə*. Mən gördüm ki, *ne qədər* istedadı aşılıb-daşan bir gənc oturub. Məsəl kimi verilən birinci cümlədə leksik və qrammatik norma - nitqin dəqiqliyi, düzgünlüyü, pozulmuşdur. Həmin cümlədə *bir-iki* sözü nitqin dəqiqliyini, söhbət elədi mənə ifadəsi nitqin düzgünlüyünü və qrammatik normanı pozmuşdur. Cümlə leksik və qrammatik cəhətdən düzgün şəkildə belə olmalıdır: *O da bir az mənimlə söhbət elədi*. İkinci cümlədə *ne qədər (nə qədər)* ifadəsində fonetik norma pozulmuşdur. *Sən unuda bilərsən, məşab-zad tutub indi. Dedi ki, Nanə xanım, çox peşmanam. Dedim ki, axı necə? Tutmuşdun axı mən gedəndə*. Bu cümlələrdə leksik və qrammatik norma pozulub. *Axi* sözü iki dəfə təkrar olunur, *tutmuşdun* sözü isə cümlədə dəqiq yerində işlənməmişdir, fikir aydın deyil.

Televiziya mətnlərində və bağlayıcısının işlənmə yeri sabit deyildir. Və bağlayıcısı, əsasən, yazılı nitqdə işlənir. Yazılı nitqdə onun yeri sabitdir. Və bağlayıcısı tabeiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və həmcins üzvlü cümlələri bir-birinə bağlayır.

Nanə Ağamaliyeva nitqində “*və*” bağlayıcısından daha çox istifadə edərək qrammatik normanı pozur. Aparıcısı olduğu verilişlərdə deyir: “Sevinc atasını gördü *və* mümkün deyil orda kövrəlməmək *və* Allah rəhmət eləsin! Digər bir misal: Dedim ki, sən çalışmalısən. *Və* Nurlan enerjisini topladı *və* başladı *və* qızların ayağı düşərli oldu *və* bu gün eşirdim ki, sən heç kəsə mahnı yazmayacaqsan. Göstərilən bu misallarda cümlələr arasında məntiqi ardıcılıq pozulmuşdur.

Atv kanalı, “Nanəli” verilişi. 27.06.21.

Növbəti mahnı Elton Hüseyinaliyev və Zabitə Aliyevadan gələcək və onların ifa edəcəkləri nəğmələr “Lalələr” mahnısı. Bəstəsi Telman Hacıyev və Aslan Aslanov və “Ay alagöz” mahnısı. Bəstəsi Səid Rüstəmov və sözləri Zeynal Cabbarzadəyə aiddir. Bu cümlələrdə intonasiyadan düzgün istifadə edilmədiyi üçün, “Ay alagöz” sözündən əvvəl və bağlayıcısı deyildi üçün fikir aydın olmur, cümlə dolaşır. Həmin cümləni daha rahat, anlaşıqlı şəkildə, norma pozuntusu olmadan belə ifadə etmək olar: **Növbəti mahnılar Elton Hüseyinaliyevlə Zabitə Aliyevanın ifasında səslənəcək. Onların ifa edəcəkləri “Lalələr” mahnısının bəstəsi Telman Hacıyevə, sözləri Aslan Aslanova, digər “Ay Alagöz” mahnısının musiqisi Səid Rüstəmovə, sözləri Zeynal Cabbarzadəyə məxsusdur.**

Televiziya özünün üstünlükləri, yayım imkanları, əhatəliliyi ilə cəmiyyətdə olduqca mühüm vasitəçi, əlaqələndirici, yönəldici rol oynayır. Sosialın təkamülünə yönəli biləcək yeni anlam, obraz işarələrin yeridilməsi televiziyanın fəaliyyət nəticəsi kimi mühüm, əhəmiyyətli. Bu baxımdan onun vasitəsilə nəyin yayıldığı, təlqin olunduğu olduqca vacib şərt. Cəmiyyətin mədəni tərəqqisində iştirak payından başlayaraq, məzmun etibarlı ilə təsirin ziyanlı tərəflərinin ortaya çıxarılmasına qədər hər şey ictimai nəzarətdə olmalıdır (9, s. 101.)

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, normalarına düzgün riayət olunması mədəni-zəruri amildir. Bununla bərabər norma tələbləri danışan və dinləyənlər, yazanlar və oxuyanlar arasında ən münasib şərait yaradır. Apardığımız tədqiqat işində Azərbaycan televiziya kanallarında yayımlanan şou xarakterli verilişlərin aparıcıların nitqində ədəbi dilin normalarının pozulmasını, sözlərin düzgün seçilməməsini, məntiqsiz cümlələrin işlədilməsini, nitqin aydınlığının, dəqiqliyinin, düzgünlüyünün, təmizliyinin pozulmasını, kök və şəkildəyi arasında fasilənin olmasını, eyni sözlərin bir cümlədə təkrar edilməsini müşahidə etdik.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. s. 106
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, 1999
3. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
4. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001
5. Məmmədov M.B. Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri // Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005. № 5. s. 189-202
6. Xudiyev N. Ədəbi dilimiz efrdə və ekranda. Bakı, 2000, s. 161
7. Məhərrəmli Q. Radio verilişlərinin dili və üslubu. Bakı: Elm və təhsil, 2011
8. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, 2001
9. Əlibəyli E. Televiziya nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı, 2011

Açar sözlər: Azərbaycan televiziyası, şou proqramlar, ədəbi dil normaları, norma pozuntusu

Key words: Azerbaijani television, show programs, literary language norms, violation of norms

Ключевые слова: Азербайджанское телевидение, шоу-программы, нормы литературного языка, нарушение норм

Xülasə

Ana dili hər bir xalqın mədəni sərvəti, mədəniyyətinin güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun sağlığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziyaların dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması məhz bu müddəalara əsaslanmalıdır. Ədəbi dilin tabe olduğu qayda-qanunlar sisteminə nitq normaları deyilir. Nitq də mədəniyyət kimi saflıq, təmizlik sevir. Lakin həmişə bu təmizliyi qorumaq mümkün olmur. Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından bir də danışığın etikasıdır. Nəzakətli danışiq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Tədqiqat zamanı müşahidələr göstərir ki, televizya kanallarındakı şou xarakterli verilişlərdə, aparıcıların nitqində təkcə ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normaları deyil, bəzən etik normaların pozulması halları da baş verir.

Резюме

Родной язык каждого народа является зеркалом его духовного мира, именно поэтому трепетное отношение к нему, соблюдение всех норм языка считается обязательством каждого гражданина, носителя этого языка. Современные средства массовой информации, в том числе и телевидение несет большую ответственность в соблюдении норм государственного языка Азербайджанской Республики. Норма является одним из существенных свойств языка, обеспечивает его функционирование во всех областях коммуникации. Речь так же как и культура народа требует бережное отношение к себе от его носителей. Однако, следует отметить, что не всегда и не всеми носителями соблюдаются нормы языка. Языковые нормы имеют свою укрепленную годами систему. В статье рассматриваются материалы, собранные во время мониторинга мониторинга языка передач телевидения. Сообщается, что в ходе мониторинга выявлены серьезные нарушения ведущими передачами фонетических,

лексических и грамматических норм азербайджанского языка, что категорически не допустимо, так как именно представители СМИ должны пропагандировать грамотную, нормативную речь.

Summary

The mother tongue is the spiritual wealth of every nation, the mirror of its spirituality. That's why to respect the mother tongue, to preserve its purity, to follow the rules of this language It is everyone's duty to do so, to be a reliable bearer and fanatic of the native language. The approach of televisions to the Azerbaijani literary language, which has the status of the state language it should be based on these provisions. The rules to which the literary language is subject The system is called speech norms. Speech, like culture, loves purity. However, it is not always possible to maintain this purity. The main language culture One of its provisions is the ethics of negotiation. Polite conversation, as well as him complementary actions, like other norms, have a definite system. Observations during the research show that the show on TV channels is of a character phonetic, lexical, grammatical features of literary language in programs, speeches of presenters norms are violated, and sometimes ethical norms are violated.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyev